De classis van Tiel
1579-1816

De gereformeerde kerk in de Nederbetuwe in het spanningsveld van politieke machten en maatschappelijke veranderingen

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor in de godgeleerdheid
aan de Theologische Universiteit van de Christelijke
Gereformeerde Kerken in Nederland te Apeldoorn,
op gezag van de rector, prof. dr. H.J. Selderhuis
hoogleraar kerkgeschiedenis en kerkrecht,
volgens het besluit van het college van hoogleraren
in het openbaar te verdedigen
op D.V. 22 november 2017
om 15.00 uur
in de aula van de universiteit,
Wilhelminapark 4 te Apeldoorn
door

Peter Dirk Spies
geboren op 3 oktober 1955 te Amersfoort

Foto voorzijde:
Tekstgedeelte uit een brief van de classis van Tiel aan de Arnhemse predikant Johannes Fontanus met verzoek om met Petrus Montanus te spreken over de vacature te Ingen, de dato 28-07-1596.
(Uit RAG archief 0124 Hof van Gelre en Zutphen boek 836 briefnummer 10784).

Copyright © 2017 P.D. Spies
Druk: Pumbo.nl

ISBN 978-94-6345-201-4
NUR-code: 704
NUR-omschrijving: kerk- en dogmengeschiedenis

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, door middel van druk, fotokopieën, geautomatiseerde gegevensbestanden of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved, No part of this publication may be reproduced, translated, stored in a retrieval system, of transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission from the publisher.

Opgedragen ter nagedachtenis aan
mijn lieve vrouw Marleen
Noordoostelijke Polder 12-06-1960 - Middelburg 14-10-2006

Beoordelings- en leescommissie:
Prof. dr. H.J. Selderhuis promotor (TUA)
Prof. dr. E.A. de Boer promotor (TUK)
Dr. C. van den Broeke (VU, TUK)
Prof. dr. A. Huijgen (TUA)
Dr. J. M.J. Lange van Ravenswaay (JaLB)

Woord vooraf

Na het schrijven van een proefschrift moet er als laatste nog een woord vooraf worden geschreven waarbij dient te worden bedacht en bedankt een ieder die op enige wijze zijn of haar steen(tje) aan de totstandkoming van dit werk heeft bijgedragen. Bij het overdenken van de periode van vooronderzoek en het schrijven, al met al een jaar of tien, kwam ik tot de conclusie dat het wel heel veel mensen en instanties waren. Omdat het niet mogelijk is een ieder persoonlijk te bedanken, dank ik hen allen voor alle hulp, ondersteuning, adviezen, stimulans of wat dan ook.

Van hen die ik in dit voorwoord persoonlijk wil bedanken, richt ik mij allereerst tot mijn eerste promotor prof. dr. H.J. Selderhuis. Vanaf ons allereerste contact heeft hij met zijn enthousiasme, geleerdheid en persoonlijkheid mij bijzonder gestimuleerd om deze weg in te slaan en het werk te voltooien. Daarbij waren het niet alleen zijn wetenschappelijke, positief-kritische aantekeningen, aanvullingen en wijzigingen die dit werk zeer ten goede zijn gekomen, maar bijzonder ook zijn wijze van persoonlijke begeleiding juist op momenten dat het moeilijk was ten aanzien van de studieweg of mijn persoonlijke situatie. Ik ben hem daar zeer dankbaar voor en wens hem, zijn vrouw en familie Gods rijke zegen toe.

Bijzondere dank ook aan mijn tweede promotor prof. dr. E.A. de Boer. Ik heb grote bewondering voor het gegeven dat hij tijdens het proces heeft willen instappen en met name de wijze waarop hij daarna mij heeft begeleid en ondersteund. Het gegeven dat hij zijn grote kennis heeft willen delen, zich heel open heeft gesteld en heel veel werk heeft verzet in het positief-kritisch meedenken en het aanleveren van veel op- en aanmerkingen, heeft mij niet alleen gestimuleerd om met deze studie zorgvuldig bezig te zijn, maar heeft er ook voor gezorgd dat dit werk naar een beslist hoger niveau is getild. De goede God zegene hem en zijn dierbaren.

Een gepast woord van dank aan de leden van de leescommissie, prof. dr. A. Huijgen, dr. C. van den Broeke en dr. J. M.J. Lange van Ravenswaay dat zij zich bereid hebben verklaard dit werk te beoordelen en dat zij hun tijd en kennis ter beschikking hebben willen stellen om dit -toch niet al te kleine- werk grondig te bestuderen.

Een woord van dank ook aan al de leden en oud-leden van de onderzoeksgroep EMRT. Alhoewel ik door ziektes diverse bijeenkomsten heb moeten missen, hebben de ontmoetingen mij goed gedaan. Dat betrof zowel de kennis en stimulans van de ervaren wetenschappers van de TUA en TUK, de seniores, als ook de ontmoetingen met de buitenpromovendi. Het stimuleerde en relativeerde. Van harte wens ik allen een voorspoedige studietijd met een rijk gezegende promotie toe.

Mijn dank gaat ook bijzonder uit naar al de leidinggevenden en medewerkers van de archieven die door mij veelvuldig zijn "lastiggevallen". Met name zij van het Gelders Archief te Arnhem en het Regionaal Archief Rivierenland te Tiel hebben in al die jaren geen enkele moeite gespaard om mij ter wille en ter hulpe te zijn. Ik denk niet alleen met genoegen terug aan de karren vol met archiefstukken met een al dan niet puffende medewerk(st)er erachter, maar bijzonder ook aan de prettige wijze waarop wij met elkaar hebben samengewerkt. Zonder hun hulp en meedenken zou het volvoeren van dit werk een stuk lastiger zijn geweest.

Een woord van dank ook aan mijn vriend drs. Jan P. Proos, die zich niet alleen heeft verstout door mij te stimuleren om de weg van promotie in te slaan, maar ook samen met zijn vrouw Ineke mij in deze jaren geholpen en ondersteund.
Mijn broer Anton ben ik ook veel dank verschuldigd. Wij werken al tientallen jaren samen op het gebied van archiefonderzoek en paleografie en dat heeft vele goede vruchten voortgebracht. Ik ben hem met name dankbaar voor de vele gesprekken en het brainstormen over onze beide studies.
Hartelijk dank ook aan mijn kinderen Dirk, Johan en Marianne voor wat zij voor mij in deze hebben betekend. De een is zeker door mij zwaarder belast geweest in het aanhoren van alle classicale verhalen en vondsten in de archieven dan de ander, maar dat laat onverlet dat ik blij ben met hun steun, correcties en andere bijdragen.

Dit werk is opgedragen ter nagedachtenis aan mijn vrouw Marleen. Wij hebben samen met veel liefde en blijdschap in de dienst van God mogen werken, bijzonder binnen de Nederlandse Hervormde Kerk, totdat ziekte dat verhinderde. Later heb ik de draad weer mogen oppakken door middel van onderzoek en studie, waarvan dit proefschrift een van de resultaten is. Ik heb dit onderzoek mogen doen en deze studie mogen voltooien, zoals Marleen graag zou hebben gezien en willen meemaken met dankbaarheid en gepaste trots.
Ik ben dan ook de Heere dankbaar voor alles wat Hij haar en mij heeft geschonken. Hem zij alle eer en lof en Hij zegene dit werk.

Middelburg, november 2017

Peter/Dick Spies

Inhoudsopgave

Woord vooraf V

Lijst van gebruikte afkortingen XII

Inleiding

I. Aanleiding tot het onderzoek XIV
II. Het belang van het onderzoek XIV
III. Centrale vraagstelling en begrenzing XVII
IV. Onderzoeksmethode XVIII

1. Het ontstaan van de classis van Tiel

1.1. Inleiding 1
1.2. Het fenomeen classis in de kerkenordeningen en acta van Wezel 1568 tot Dordrecht 1618 en de Gelderse Kerkorde van 1620 4
1.3. De ontwikkelingen tot het ontstaan van de classis van Tiel in de maatschappelijke context 6
1.3.1. De periode van vervolging, opstand en kerkelijke ontwikkelingen 1564-1579 6
1.3.2. De kerkelijke ontwikkelingen vanaf 1579 tot het algemeen examen in 1593 18
a. Inleidende ontwikkelingen 18
b. Synodale ontwikkelingen 20
c. Classicale ontwikkelingen 30
d. Gemeenten en kerkendienaren in de beginperiode 37
e. Nadere ontwikkelingen 47
1.3.3. De nadere opbouw van de classis van Tiel 1593-1613 52
1.4. Balans 60

2. De verhouding tussen de hoge politieke overheden en de classis van Tiel

2.1. Inleiding 64
2.2. De bemoeienissen van de hoge overheden met de gereformeerde kerk en classis van Tiel vanaf 1579 tot 1795 68
2.2.1. De Stadhouder en Staten-Generaal 68
2.2.2. De Staten van Gelderland of Gelderse Landdag 71
a. Over de kerken en kerkordelijke zaken 72
b. Over de predikanten 77
c. Over de predikantsweduwen en -wezen 88
d. Over de profanatie van de zondag en andere roepende zonden 89
e. Over het uitschrijven van bid-, vasten- en dankdagen 94
f. Over de geestelijke goederen 95

g. Over de kerkelijke goederen en de kerkmeesters 100
h. Over de kosters en schoolmeesters 100
i. Over het bedienen van de doop en het sluiten van huwelijken 104
j. Over het bijhouden van kerkelijke registers 108
k. Over de katholiekgezinden en andere geloven 109
l. Intermezzo 112
2.2.3. Het Hof van Gelre en Zutphen met de Raden en Rekenkamer 114
a. Over de geestelijke goederen 114
b. Over de predikanten 118
c. Over de provinciale synode en kerkenordeningen 123
d. Over de kerk- en armenmeesters 126
e. Over de kosters en schoolmeesters 127
f. Over dopen en huwelijken 128
g. Over de profanatie van de zondag en andere roepende zonden 129
h. Over de niet-gereformeerden 129
2.3. Balans 130

3. De verhouding tussen de lage politieke overheden en de classis van Tiel

3.1. Inleiding 133
3.2. De bemoeienissen van de lage overheden met de gereformeerde kerk en classis van Tiel vanaf 1579 tot 1795 133
3.2.1. Het Kwartier en de Staten van Nijmegen 133
3.2.2. Het Hoogadelijk landgericht en de ambtman van Nederbetuwe 140
a. Over de geestelijke goederen en predikanten 141
b. Over de kerkelijke en diaconale goederen 145
c. Over de kosters en schoolmeesters 147
d. Overige kerkelijke zaken 149
3.2.3. De andere adellijke heren en collatores 153
3.3. Balans 165

4. De strijd tussen remonstranten en contraremonstranten binnen de classis van Tiel in de jaren 1605-1620

4.1. Inleiding 169
4.2. Ontwikkeling en afwikkeling van de geschillen 1605-1620 174
4.2.1. De handelingen door de Staten van Gelderland tussen 1605 en 1613 174
4.2.2. De woelingen binnen de classis van Tiel 183
4.2.3. De aanpak van het conflict door de Staten van Gelderland in 1617-1618 202
4.2.4. De onderzoeken door de provinciale synode van Gelderland in 1618 212
4.2.5. De finale afronding binnen de classis van Tiel 219
4.2.6. De kerkelijke gevolgen van deze geschillen 226
4.3. Balans 231

5. De interne aangelegenheden van de classis van Tiel en het toezicht op de kerkelijke dienaren

5.1. Inleiding 233
5.2. Taken van de classis 233
5.2.1. Interne aangelegenheden 235
a. Classicale bijeenkomsten 235
b. Classicale wetten 243
5.2.2. Deputaatschappen van de classis 244
a. De gedeputeerden van de classis 244
b. De gedeputeerden naar de provinciale synode 259
c. De gedeputeerden naar de correspondentie 262
d. Locaten 263
e. Commissies 264
5.2.3. Financiële zaken van de classis 266
a. Financiële inkomsten en uitgaven van de classis 267
b. Het jaar van gratie en weduwenfonds 277
c. Het emeritaats- en ouderenfonds 278
5.2.4. Benoeming van en toezicht op kerkelijke functionarissen 279
a. De predikanten 279
b. De opneming van afgeweken predikanten 306
c. De theologische kandidaten 308
5.3. Balans 314

6. Het toezicht van de classis van Tiel op de gemeenten en enkele bovenclassicale aangelegenheden

6.1. Inleiding 316
6.2. Classicaal toezicht binnen de gemeenten 316
6.2.1. Toezicht op en de verhouding met de kerkelijke gemeenten en personen 316
a. De kerkgebouwen 316
b. De pastorieën of wemen 318
c. De pastoriegoederen en de verbetering daarvan 322
d. De kerkenraden 323
e. De schoolmeesters, voorlezers, voorzangers en kosters 328
f. De kerk- ende armenmeesters 333
g. De censuur 338
h. Kerkelijke rechtspraak in eerste aanleg en appèl 340
6.2.2. Over de sacramenten en andere ceremoniën 343
a. De heilige doop 343
b. Het heilig avondmaal 348
c. De huwelijken 350
d. Enige andere ceremoniën 353

6.3. Classicale bemoeienissen buiten de classis 355
6.3.1. Verhouding met de provinciale synode 355
6.3.2. De Psalmberijming van 1773 357
6.3.3. De Evangelische Gezangenbundel van 1806 362
6.3.4. Noodlijdende kerken en personen 365
6.3.5. Houding ten opzichte van andere kerkelijke gezindten 367
6.4. Balans 372

7. Enkele kerkrechtelijke zaken binnen de classis van Tiel
7.1. Inleiding 374
7.2. Casuïstiek betrekking hebbende op de classicale taken 374
7.2.1. De zaak Justus Heurnius over infamie 1696-1703: Scala aan kerkrechtelijke dwalingen 374
7.2.2. De zaak Paulus Peregrinus ten aanzien van een huwelijkssluiting 1710-1713: Kerkelijk handelen contra wereldlijke wetten 391
7.2.3. De zaak Johannes Hoisingius aangaande dronkenschap 1707-1727: Helende toepassing van de kerkelijke tucht 393
7.2.4. De zaak van de gemeente Ingen over beroepingswerk 1727-1729: Onjuiste uitvoering van synodale besluiten 401
7.2.5. De zaak tegen Theodorus Vosman ter zake van simonie 1733-1739: Ernstige gevolgen van ongegronde beschuldigingen 406
7.3. Balans 413

8. De gereformeerde leer en bevordering van het geestelijk leven binnen de classis van Tiel
8.1. Inleiding 415
8.2. Leer en leven 417
8.2.1. Toezicht op het behoud van de gereformeerde leer 417
8.2.2. Maatregelen ter bevordering van het geestelijk leven 433
8.2.3. Invloed van de overheden op leer en leven 454
8.3. Balans 456

9. Gevolgen van de Franse tijd vanaf 1795 tot de invoering van het Algemeen Reglement in 1816 voor de classis van Tiel
9.1. Inleiding 458
9.2. Verandering van structuren 459
9.2.1. Veranderingen van de bestaande overheidsstructuren 459
9.2.2. Ontstaan van een nieuwe verhouding tussen kerk en staat 465
a. De verhouding tussen de classis en de overheden 466
b. De predikantstraktementen 468
c. De kerkelijke eigendommen 480
d. Het beroepingswerk 483
e. Andere veranderingen 486

9.2.3. Ontstaan van een nieuwe kerkelijke structuur 489
9.3. Nieuwe opbouw na de Franse tijd 1813-1816 492
9.3.1. Voortzetting van de nieuwe structuren 492
9.3.2. Invoering van het Algemeen Reglement 495
9.4. Balans 503

10. Evaluatie

10.1. Inleiding 506
10.2. Conclusies 506
a. De kerkelijke zijde 506
b. De politieke zijde 511
10.3. Beantwoording van de probleemstelling 514

Bijlagen

1. Het eerste afgescheid van de Staten van Gelderland de datis 5-6 februari 1617 518
2. Het tweede afgescheid van de Staten van Gelderland de dato 17 juli 1617 521

Samenvatting 525

Summary 533

Zusammenfassung 541

Geraadpleegde bronnen en literatuur 549
1. Originele bronnen en archiefstukken 549
1.1. Lijst van geraadpleegde archieven 549
1.2. Lijst van gespecificeerde primaire bronnen en archiefstukken 552
2. Enkele belangrijke plakkaten en ordonnanties 596
3. Geraadpleegde bibliografie en literatuur 598

Naamregister 617

Zaakregister 636

Curriculum vitae 647

Lijst van gebruikte afkortingen

App.	Appendix/appendices
Art.	Artikel, artikelen, articulus, articuli
ARAB	Algemeen Rijksarchief te Brussel
BLGNP	Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme
BMG	Bijdragen en Mededе(e)lingen Gelre
BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
BWN	Biographisch Woordenboek der Nederlanden
BWPGN	Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland
C./cap.	Caput
DBNL	Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren
DKO	Dordtse Kerkorde
E.a.	En anderen/et alii
E.a.p.	En andere plaatsen
Eds.	Editors
EHCSG	Euregionaal Historisch Centrum Sittard-Geleen
EMRT	Early Modern Reformed Theology
GGP	Groot Gelders Placaetboek
ING	Instituut voor Nederlandse Geschiedenis
JaLB	Johannes a Lasco Bibliotheek te Emden
KNHG	Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap
L.c.	Loco citato/locus citatus
MNH	Middelnederlandsch Handwoordenboek
MOW	Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen
MUBGW	Maandelijke uittreksels of Boekzaal der Geleerde Waerelt/Wereld
NA	Nationaal Archief te Den Haag
NAK	Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis
NBACW	Nieuw Biographisch, Anthologisch en Critisch Woordenboek van Nederlandse dichters
NGG	Nederduits Gereformeerde Gemeente
NHB	Nederlandse Historische Bronnen
NHG	Nederlands Historisch Genootschap
NHK	Nederlandse Hervormde Kerk
NNBW	Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek
NT	Nieuwe Testament
O.c.	Opus citatus/opera citato
O.m.	Onder meer
ORA	Oud Rechterlijk Archief
OT	Oude Testament
RD	Reformatorisch Dagblad
Red.	Redactie, redacteurs
RAG	Rijksarchief Gelderland te Arnhem (Gelders Archief)

RAR	Regionaal Archief Rivierenland te Tiel
RAU	Rijksarchief Utrecht te Utrecht
RBS	Retroacta Burgerlijke Stand
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicatiën
RRQR	Reunitas Reformata Quia Reformanda
RUU	Rijksuniversiteit te Utrecht
RVG	Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis
Seq.	Sequentes
THR	Travaux d'Humanisme et Renaissance
TNK	Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis
TUA	Theologische Universiteit te Apeldoorn
TUK	Theologische Universiteit te Kampen
Vgl.	Vergelijk
VU	Vrije Universiteit te Amsterdam
Z.j.	Zonder jaar

Inleiding

I. Aanleiding tot het onderzoek

Het Hertogdom Gelre was tijdens de Middeleeuwen een van de machtigste vorstendommen in West-Europa en bleef ook na de inlijving in het complex van de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden in 1543 van eminent belang[1]. Het is dan ook verwonderlijk dat door F. Keverling Buisman nog in 2003 bij het "Ten Geleide" van de publicatie van de Gelderse geschiedenis *Het Hertogdom Gelre* moest worden gesteld: "De historiografie van Gelderland is niet rijk aan breed opgezette en interessante publicaties, niet over de Middeleeuwen, maar nog minder over de nieuwe en nieuwste tijd" en: "Al met al is het dus met de geschiedschrijving over de hele provincie Gelderland niet erg florissant gesteld"[2]. Dit gaat eveneens op ten aanzien van kerkhistorische en kerkrechtelijke studies binnen het Hertogdom Gelre (later genoemd Vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen), laat staan als het gaat over de ontwikkeling van de protestantse reformatie in Gelderland die enerzijds opkwam vanuit de calvinistische invloeden uit Duitsland en anderzijds in nauwe wisselwerking stond met de landsheerlijke politiek[3].
De primaire aanleiding tot dit onderzoek ligt dan ook in het streven om door middel van deze studie een aanzet te geven tot het opvullen van enige van de lacunes in de Gelderse kerkhistorie in relatie tot de staatsrechtelijke ontwikkelingen. Daartoe zijn heel veel originele bronnen aanwezig, welke tot op heden nagenoeg niet ontsloten zijn voor onderzoekers.
Door deze hoeveelheid van bronnen was enige beperking noodzakelijk. Schrijver dezes heeft ervoor gekozen om in deze wetenschappelijke studie de ontwikkeling van de classis van Tiel te beschrijven in relatie met de ontwikkeling van de landsheerlijke en lagere overheden.

II. Het belang van het onderzoek

De classis van Tiel is van bijzondere betekenis geweest voor de ontwikkeling van het gereformeerd protestantisme in de Nederbetuwe, waarvan de sporen tot op heden nog duidelijk zichtbaar zijn. Deze classicale ontwikkeling omvatte een gebied dat al vanaf het jaar 1327 als een apart bestuurs- en rechtsgebied functioneerde, aangevuld met de stad Tiel en enkele heerlijkheden. Deze afbakening tot een specifiek gebied is niet alleen een bewuste keuze voor dit onderzoek maar was feitelijk al eeuwen aanwezig. De classis van Tiel was het centrale en belangrijkste kerkelijk bestuursorgaan van de regio[4] Nederbetuwe.

---

[1] Zie onder anderen Janssen, "De geschiedenis van Gelre tot het Tractaat van Venlo in 1543, een overzicht", 18-32; Tenten: "Van Nederkwartieren tot provincie, de algemene geschiedenis van Gelderland, 1578 tot heden", 92-99.
[2] Keverling Buisman in het "Ten geleide" van *Het Hertogdom Gelre, 9.*
[3] Frijhoff, "De protestantse Reformatie in de Nederkwartieren", 363.
[4] Een nadere definiëring van het begrip "regio " komt in de hoofdstukken 1-3 aan de orde.

De opbouw en voortzetting van de gereformeerde kerk in de regio Nederbetuwe staat in nauw verband met de grote invloed en bemoeienissen van de politieke overheden op de kerk en religiezaken. Dat betrof in het bijzonder de Staten van Gelderland, de Raden, Rekenkamer en het Hof van Gelre en Zutphen, alsmede het Kwartier van Nijmegen en het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe. Het bestuderen van dit verband geeft een bijzonder inzicht in de verwevenheid en ook controversiën tussen de politieke en kerkelijke machten en structuren. Ook de maatschappelijke veranderingen hebben (in)directe betrekkingen met en invloeden op deze ontwikkelingen.

Met opzet is gekozen voor een doorlopende periode van 1579 tot 1816 voor wat betreft dit onderwerp omdat daardoor kon worden onderzocht of er sprake is van bepaalde breuken of veranderingen in de kerkelijke of classicale ontwikkelingen op een bepaald tijdspunt in de geschiedenis of dat er sprake is van een geleidelijke ontwikkeling en voortgang. In deze periode is de classis van Tiel ontstaan, heeft zij zich ontwikkeld en tenslotte haar taken in 1816 gedwongen moeten neerleggen. Dit laatste door het ontstaan van een geheel andere taakstelling voor de classis door de invoering van het Algemeen Reglement. Door het onderzoeken van deze aaneengesloten periode kan beter inzicht worden verkregen in de opbouw en ontwikkeling van de classis van Tiel en de gereformeerde kerk in de regio Nederbetuwe. Deze ontwikkelingen zullen worden onderzocht, getoetst en beschreven.

Er wordt bewust geschreven over "de classis van Tiel" in plaats van "de classis Tiel". Dit komt voort uit het gegeven dat tijdens deze onderzoeksperiode tussen de jaren 1579 en 1816 zowel in de classicale acta als in de politieke en kerkelijke correspondentie de classis op deze wijze wordt beduid. Het gebruik van de genitivus of tweede naamval komt zowel voor in de latijnse als in de (middel)nederlandse teksten. Het consequente gebruik van de genitiefconstructie is ook terug te vinden bij de aanduidingen van andere kerkelijke vergaderingen of organen, zoals "de synode van Dordrecht".

Daar de provincie Gelderland reeds van oude tijden af een vrij ingewikkelde overheidsstructuur kende, had de classis daar ook mee te maken. Dit veroorzaakte op kerkelijk gebied niet alleen veel verwikkelingen, maar ook de nodige problemen en tegenstellingen. De uitoefening van de classicale taken in de complexiteit van de politieke structuren die aan wisseling onderhevig waren, was soms problematisch. Ook werd de classis in de uitvoering van kerkelijke zaken hierdoor behoorlijk belast.

Het blijkt dat er zeer weinig (wetenschappelijk) onderzoek is gedaan naar de classis van Tiel en haar voorgeschiedenis. Er zijn schrijver dezes slechts een viertal artikelen uit de 19e en 20e eeuw bekend, namelijk één van de hand van J. Anspach in 1886 gepubliceerd in *De Navorscher*, één van E.J.Th.A.M.A. Smit in het boek *Geloven tussen de rivieren* (1999) en een tweetal van M.J. Potjer, waarvan één in voornoemd boek en een vervolg daarvan in 1999 in de *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre*. Tevens heeft C. Ravensbergen een inleidend artikel

geschreven bij de door hem getranscribeerde acta (2012). Voorts zijn er veel kleinere artikelen geschreven, bijzonder door Anspach, waarbij het niet zozeer gaat over de classis, maar meer over enkele gebeurtenissen rond een gemeente of predikant, of de ontwikkeling van het gereformeerd protestantisme. Het gebrek aan wetenschappelijk onderzoek voor wat betreft de kerkelijke en classicale geschiedenis van Gelderland in het algemeen en de Nederbetuwe in het bijzonder blijkt te meer uit de opgestelde bibliografieën van S.E.M. van Doornmalen in "Bibliografisch hulpmiddel", Ravensbergen bij zijn *Acta* en A.E.M. Janssen en K.G. van Manen bij het boek over Johannes Fontanus. Zelfs in de tiendelige serie van het *Biografisch Woordenboek Gelderland* wordt maar een keer een predikant benoemd, namelijk Sebastiaan Damman uit Zutphen. Dit opmerkelijk gebrek aan wetenschappelijk onderzoek voor de Nederbetuwe is niet alleen opvallend, maar impliceert ook dat in deze studie veel nieuw onderzoek wordt gepresenteerd.
Vergelijkend wetenschappelijk onderzoek kan in principe worden gedaan aan de hand van enkele studies over classes in Holland. In het bijzonder de studies van C.A. Tukker: *De classis Dordrecht van 1573 tot 1609: bijdrage tot de kennis van in- en extern leven van de Gereformeerde kerk in de periode van haar organisering*, van L. Geudeke: *De classis Edam, 1572-1650; Opbouw van een nieuwe kerk in een verdeelde samenleving*, W.G. Visser: *De classis Brielle 1574-1623*, P.H.A.M. Abels en A.P.F. Wouters: *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621*, alsmede enkele delen van H. ten Boom e.a. in *Geloof, opbouw en strijd. De geschiedenis van de classis Rotterdam*.
Probleem daarbij is evenwel dat de Hollandse bestuurlijke organisatie afwijkend was van die in het Hertogdom Gelre. Ook de beperking tot de periode van opbouw geeft problemen voor de vergelijking, omdat de ontwikkelingen van de betreffende classes na 1620 of 1650 tot 1816 niet in kaart zijn gebracht. Enkel F.A. van Lieburg schrijft in zijn boek: *Een eiland na de Reformatie. Schouwen-Duiveland 1572-1700* door tot het einde van de 17e eeuw. Tevens vraagt hij in zijn artikel "Van classicale organisatie tot civil society" bijzondere aandacht om ook de latere ontwikkelingen tot 1816 te onderzoeken en te beschrijven. Reden en stimulans te meer om deze studie tot het jaar 1816 uit te strekken.

Voor de ontwikkeling van de classicale typen is gebruikt gemaakt van de studie van C. van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis*, maar ook daarin is weinig aandacht voor de situatie in Gelderland. Dit geldt evenzo voor veel andere historische studies. Veelal zijn die gericht op de provincies Holland, Zeeland en Friesland. De provincie Gelderland is over het algemeen onderbelicht. Wel kon dankbaar gebruik worden gemaakt van specifieke studies over Gelderland, zoals van J. Kuys, A.J. Maris, A. Noordzij en W. van de Pas.

Een bijkomend probleem is dat er zeer weinig is gedaan aan de ontsluiting van primaire bronnen binnen het Hertogdom Gelre. Na het werk van Reitsma en Van Veen betreffende het Gelderse deel van de acta van de provinciale synoden in Nederland tot 1620 (1895) is er enkel een transcriptie verschenen van de classes in Gelderland tot 1620 (Huygensinstituut 2012).

Om het probleem van de toegankelijkheid van de vaak moeilijk leesbare, primaire bronnen op te lossen, is schrijver dezes in zijn vooronderzoek voor dit werk een tiental jaren bezig geweest met het ontsluiten van de bronnen die met de classis van Tiel te maken hebben. Deze bronnen worden hieronder nader beduid en gespecificeerd en zullen naar verwachting binnenkort als een serie van circa 20 delen worden uitgegeven en dus ook voor nader wetenschappelijk onderzoek beschikbaar worden gesteld. Die uitgave betreft niet een complete uitgave van alle stukken die betrekking hebben op de classis van Tiel en de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe, maar geeft wel een uitgebreide handreiking voor nader onderzoek.

III. Centrale vraagstelling en begrenzing

De doelstelling van dit onderzoek is:
Te onderzoeken de ontwikkeling en betekenis van de classis van Tiel als kerkelijk bestuurorgaan tussen 1579 en 1816 en dit te bezien in de relatie met en het spanningsveld tussen de politieke overheden en maatschappelijke veranderingen.

De hoofdvraag voor dit onderzoek is:
Welke betekenis heeft de classis van Tiel als kerkelijk bestuursorgaan tussen 1579 en 1816 gehad voor de ontwikkeling van de gereformeerde kerken in de regio Nederbetuwe en wat is daarbij de rol geweest van de politieke bestuursorganen en maatschappelijke veranderingen?

De deelvragen hierbij zijn:
1. Hoe en wanneer is de classis van Tiel ontstaan?
2. Wat is de verhouding tussen de politieke overheden en de classis van Tiel en op welke wijze is daarmee omgegaan?
3. Welke invloed en gevolgen heeft de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten gehad voor de classis van Tiel in de jaren 1605-1620?
4. Welke taken heeft de classis van Tiel uitgeoefend en hoe was daarin de verhouding met de politieke en kerkelijke overheden?
5. Kan de gereformeerde leer en de bevordering van het geestelijk leven worden opgemaakt uit het optreden van de classis van Tiel?
6. Welke gevolgen heeft de Franse tijd vanaf 1795 tot de invoering van het Algemeen Reglement in 1816 gehad voor de classis van Tiel?
7. Welke conclusies zijn er te trekken uit de antwoorden op de gestelde vragen?

Bij de behandeling van de classis van Tiel van 1579-1816 in haar betekenis voor de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe is gekozen voor concentratie op de hoofdlijnen van het ontstaan en de taakuitoefening van deze classis in de politieke en maatschappelijke context, waarbij enkele bijzondere zaken nader worden uitgediept. Van belang is daarbij onder meer:
- De verhouding tussen kerk en staat, bijzonder het gecompliceerde bestuur van Gelderland.
- De maatschappelijke veranderingen in Gelderland en de Nederlanden.

- De invloed van het schisma tussen remonstranten en contraremonstranten in de Nederbetuwe.
- De uitdieping van enkele relevante zaken, als de uitoefening van het kerkelijk recht (in relatie tot het civiele recht) ten aanzien van gemeenten en predikanten.

In het bijzonder zal in het gehele werk uitspringen enerzijds de grote rol van de politieke overheden in nagenoeg alle kerkelijke zaken en anderzijds de zelfstandige en professionele organisatie van de classis van Tiel.

Vanzelfsprekend vraagt dit alles ook om inperking van het onderzoek.
Zo blijft de ontwikkeling van het gereformeerd protestantisme in de Nederbetuwe tussen 1523-1579 en vanaf 1579 tot 1816 (grotendeels) buiten beeld voor zo ver dit geen betrekking heeft op de uitvoering van de classicale taken.
Hetzelfde geldt voor de ontwikkelingen ten aanzien van de kerkelijke en geestelijke goederen in de Nederbetuwe, als voortzetting op de dissertatie van A.J. Maris (1939), waarvan slechts zaken worden beduid die betrekking hebben op de classis en haar predikanten.
Ook de ontwikkelingen van de afzonderlijke kerken en predikanten, onder deze classis ressorterende, blijven buiten beschouwing voor zover het geen classicale aangelegenheid betreft.
Marginaal wordt aangestipt het functioneren van de provinciale synode van Gelderland en de grote invloed van de Staten van Gelderland en het Hof van Gelre en Zutphen daarin.

Een bijzondere inperking bij het onderzoek betreft de keuze uit de veelheid van bronnen. Er zijn zoveel primaire bronnen aanwezig dat slechts een gedeelte daarvan bij deze studie kan worden gebruikt. Daarbij is getracht een zo evenwichtig mogelijke keuze te maken waardoor de opbouw en ontwikkeling van de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en de classis van Tiel in relatie met de politieke overheden op een wetenschappelijk verantwoorde wijze worden weergegeven.

IV. Onderzoeksmethode

Het onderzoek betreft een kerkhistorische en kerkrechtelijke studie met bijzondere aandacht voor de competenties op kerkelijk en geestelijk gebied van de politieke overheden en de classis.

De acta van de classis van Tiel met de overige classicale boeken in relatie met de acta van de provinciale synode van Gelderland, de resolutieboeken en gerichts-signaten van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe, de recessen van het Kwartier van Nijmegen, alsmede de brieven en besluiten van het Hof van Gelre en Zutphen worden voor dit onderzoek als uitgangspunt genomen. Deze bronnen worden onderzocht, geïnterpreteerd en gerelateerd.

Deze studie omvat 10 hoofdstukken die elk een specifiek onderdeel bevatten:
- Allereerst wordt de algemene informatie over de classis van Tiel ten aanzien van haar oorsprong bestudeerd, aan de hand van primaire en secundaire bronnen.
- De politieke en kerkelijke structuren en verhoudingen worden bestudeerd en beschreven in een tweetal hoofdstukken
- Het schisma tussen remonstranten en contraremonstranten wordt onderzocht ten aanzien van de invloed op de classis van Tiel, met het accent op de leer, de predikanten en de Geldersche Kerkorde.
- Daarna worden in een drietal hoofdstukken de taken van de classis van Tiel onderzocht, met de politieke en maatschappelijke context.
- Vervolgens wordt bestudeerd welke wezenlijke zaken er te vermelden zijn ten aanzien van de gereformeerde leer en bevordering van het geestelijk leven binnen de classis van Tiel.
- Als laatste wordt onderzocht de politieke en kerkelijke verschuivingen in de Franse tijd tot de invoering van het Algemeen Reglement in 1816.
- Tenslotte worden conclusies getrokken uit de onderzoeksresultaten.

1. Het ontstaan van de classis van Tiel

1.1. Inleiding

In dit hoofdstuk zal de eerste deelvraag aan de orde komen, namelijk de historische context waarin de classis van Tiel is ontstaan, alsmede de classicale taken en de samenstelling van de classis. Dit wordt bezien in samenhang met de politieke, kerkelijke en maatschappelijke ontwikkelingen. In het bijzonder komt aan de orde hoe de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en de classis van Tiel zich hebben kunnen ontwikkelen in samenwerking met de overheden in Gelderland en de provinciale synode. Daarbij wordt ook aandacht geschonken aan de moeilijke tijdsomstandigheden van Opstand en oorlog[1]. Ook wordt bezien welke rol de overheden en de classis daarin hebben gespeeld en welke mate van overeenstemming of spanning tussen hen daarbij aanwezig was. Hierbij wordt voornamelijk gebruik gemaakt van primaire bronnen, waarvan een groot deel niet is verwerkt in eerdere boeken en artikelen over de Nederbetuwe en de classis van Tiel.

Onderzoek

Over de beginperiode van de classis van Tiel, mede gerelateerd aan de vroegste provinciale synoden van Gelderland, is weinig geschreven en dan ook nog vaak fragmentarisch. In de 19e eeuw heeft Anspach een serie artikelen over de classis van Tiel geschreven, waarvan er slechts twee van enige importantie zijn, maar niet wezenlijk ingaan op de ontstaansgeschiedenis van de classis[2]. In het begin van de 20e eeuw heeft hij enkele artikelen geschreven over enige predikanten van de classis[3]. Hij gaat daarbij onder meer uit van de veronderstelling dat de classis laat is ontstaan, ook dat het katholieke karakter bij vele pastores in de classis van Tiel is gebleven, zelfs tot na 1600. Voorts vermeldt hij dat de ambtman van Nederbetuwe, Dirck Vijgh, feitelijk de reformatie heeft doorgedrukt en dat de eerste echte gereformeerde predikant in Tiel pas in 1580 werd aangesteld. Hij leunt daarbij onder meer op het boek van Rinck[4], dat historisch niet altijd juist is gebleken, bijzonder ten aanzien van de ambtman.[5] Verder hebben Potjer en Smit enkele artikelen geschreven over de reformatie in de Nederbetuwe en te Tiel[6]. Potjer gaat er vanuit dat de Nederbetuwe classis voor 1598 enkel informeel vergaderde en dat de pastoors pas in 1593 de overstap maakten naar de gereformeerde leer door het toen gehouden examen, waarbij hij expliciet onderzoek doet naar de deelnemers aan dat examen. Tevens stelt hij, dat het niveau van de predikanten niet al te hoog was en dat het vooral de voormalige pastoors of in Holland geschorste predikanten waren, die met steun van de ambtman Dirck Vijgh het fundament van de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe hebben gelegd.

---

[1] Vanaf 1567 was er sprake van opstand, daar de Nederlanden niet een aparte natie vormden, maar een deel van het Spaanse rijk. Vanaf 1581 bij het Plakkaat van Verlatinge kan er feitelijk pas over "oorlog" gesproken worden.

[2] Anspach, "Iets betrekkelijk de reformatie", 265-277 en "De classis Tiel", 273-290.

[3] Anspach, "De predikantengalerij der voormalige classis Tiel".

[4] Rinck, *Beschrijving der stad Tiel*, letterlijk overgenomen in het *NNBW* deel 3, 32-33.

[5] Vgl. Oudheidkamer Tiel, *Kalendarium van Tiel*, IV-58 en Va-1.

[6] Potjer, "De Reformatie in de Nederbetuwe"; Smit, "De Reformatie in Tiel".

Hij citeert daarbij ten onrechte Van Lieburg, dat dergelijke "waggelmutsen"[7] "door een goede relatie met hun gemeente de geleidelijke overgang van de ene kerk naar de andere hielpen bevorderen"[8]. Ook gaat hij er, evenals Smit, vanuit dat er pas in 1580 één gereformeerde predikant in Tiel was. Smit geeft ook nog aan dat het protestantisme te Tiel maar moeizaam van de godsdienstige verandering heeft weten te profiteren en dat de stad Tiel pas in 1606 een tweede predikant kreeg en dat de vertegenwoordigers van Tiel sinds 1583 werden uitgenodigd op de provinciale synode, maar vaak in plaats van een predikant een ouderling afvaardigden[9]. Ook maakt hij melding, evenals Anspach, Hogendoorn en Hol, van een gedwongen overgang van pastoors naar de gereformeerde leer op 11 januari 1592[10]. Ravensbergen begeeft zich grotendeels ook in deze lijn, zij het dat hij aangeeft dat er al een vroege classicale vorming in de Nederbetuwe plaats vond, maar hij verbindt daar geen nadere conclusie aan ten aanzien van het ontstaan van de classis van Tiel[11]. Wel haakt hij ook aan bij de idee van overgang van katholieke pastoors naar de gereformeerde kerk met de daarbij behorende examens[12].

Al deze genoemde schrijvers van de kerkgeschiedenis in de Nederbetuwe maken kennelijk weinig gebruik van de primaire bronnen en baseren zich vooral op het werk van anderen. Het is de vraag of hun stellingen op grond van de primaire bronnen kunnen worden gehandhaafd. Voor het hierna volgende onderzoek naar de werkelijke opbouw van de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en de vorming van de classis van Tiel wordt allereerst aangesloten bij de primaire bronnen van de overheden in Gelderland en de acta van de provinciale synoden van Gelderland en classis van Tiel met de onderliggende stukken. Hieruit wordt vervolgens de classicale ontwikkeling en samenstelling onderzocht, waarbij in het bijzonder zal worden gelet welke predikanten danwel al dan niet katholieke pastores aanwezig waren over de periode 1579 tot 1593, ten einde de wijze van overgang van de katholieke naar de gereformeerde kerk beter in kaart te kunnen brengen.

Ontstaan van de classis

De classis van Tiel is in de nood geboren. In een periode, waarin Europa werd beheerst door godsdienstoorlogen tussen katholieke- en hervormingsgezinde overheden, met als gevolg dat niet alleen strijd op het slagveld werd uitgevochten, maar dat ook diegenen werden vervolgd, die een ander geloof aanhingen dan in een land of landstreek gebruikelijk was. Dit leidde veelal tot dermate zware gevolgen, dat daardoor veel tegenstand en opstand bij de bevolking werd opgeroepen[13].

---

[7] Een waggelmuts is een ongestadig of wispelturig persoon, of iemand die gemakkelijk van godsdienst verandert.

[8] Dit is een citaat door Potjer uit: Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, 60-62, maar ziet daarbij over het hoofd, dat het daarbij vooral gaat om de situatie te Utrecht, geschetst door Abels en Van Booma.

[9] Smit, "De Reformatie in Tiel", 82.

[10] Anspach, "Iets betrekkelijk de reformatie", 265-277; Hogendoorn, *Een oude dame in een nieuw jasje*, 2. Hol, *De Betuwe*, 294.

[11] Ravensbergen, "Inleiding classes in Gelderland", XXVIII.

[12] O.c., XXIII-XXIX.

[13] Zie onder anderen: Algra, *Dispereert niet deel* 1; Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam deel I*; Ter Haar en Moll, *Geschiedenis der christelijke kerk in Nederland*; Reitsma, *Geschiedenis van de*

Dit alles had grote gevolgen, in het bijzonder voor de situatie in de Nederlanden en in Gelderland, waarin de classis van Tiel haar ontstaan vond. Ook de gewijzigde verhouding tussen kerkelijke en wereldlijke machten, waarbij de kerkelijke machten onder die van de wereldlijke werden gesteld, was niet alleen een breuk met het katholieke verleden, maar zou ook bepalend zijn voor de opbouw van de gereformeerde kerk.

De classis van Tiel omvatte alle kerken in de regio Nederbetuwe, niet te verwarren met het Ambt van Nederbetuwe[14]. Het betrof de kerken van stad Tiel en de kerspelen Echteld, Eck en Wiel, Hien en Dodewaard, Ingen, IJzendoorn, Kerk- en Kapel-Avezaath, Kesteren, Lienden, Maurik, Ochten, Ommeren, Opheusden, Rijswijk, Ravenswaaij, Zoelen en het Fort Nassau op het eiland De Voorn[15].

Detail Tractus Rheni et Mosae totusque Vasalis etc.[16]

Hervorming etc.; De Visser, *Kerk en Staat*; De Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*; Selderhuis (red.) *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*.

[14] Het Ambt van Nederbetuwe had geen zeggenschap over de stad Tiel en de hoge heerlijkheden van Lienden, IJzendoorn, Lede en Oudenwaard en de Marsch. Zie nader hoofdstuk 3.

[15] Deze gemeente is geïnstitueerd in 1593 en is opgeheven na 1675.

[16] Bewerkt deel van een kaart uit 1642-1643 (eigen bezit); vgl. RAG, archief 1510 kaart 0509-2.7.

1.2. Het fenomeen classis in de kerkenordeningen en acta van Wezel 1568 tot Dordrecht 1618 en de Gelderse Kerkorde van 1620

Toen het gereformeerd protestantisme in de Nederlanden opkwam vanuit de diversiteit, die ontstond na de primaire Hervorming, was het ook noodzakelijk een protestantse kerkelijke structuur te ontwikkelen. Hierbij verzette men zich tegen een kerkelijk-hiërarchische structuur, zoals in de katholieke kerk onder het pausdom was gegroeid. Men zocht naar een bijbelse lijn, in de geest van gelijkheid, zoals reeds door Calvijn was beschreven[17]. De nadere invulling van de antihiërarchische grondregel ontleende men aan de eerdere opgestelde kerkorden en kerkelijke richtlijnen, welk gelijkheidsbeginsel van kerken en dienaren bij de Discipline Ecclésiastique van 28 mei 1559[18] werd beschreven en bij de synode te Antwerpen in 1564 overgenomen en uitgebreid[19].

De grondtonen voor de classis werden opgesteld bij het Convent van Wezel[20] in 1568[21] en vervolgens nader uitgewerkt door de synoden van Emden in 1571, Dordrecht in 1574 en 1578, Middelburg in 1581, Den Haag in 1586 en tenslotte de (inter)nationale synode te Dordrecht van 1618-1619.

Voor de gereformeerde kerk in Gelderland zouden vooral de kerkenordeningen van Middelburg en Den Haag van belang zijn, daar deze door de provinciale synode werden aanvaard en tot steun waren bij de opbouw van de kerk en classes. Principaliter wijken deze niet wezenlijk af van de Dordtse Kerkorde van 1618-1619.

De definitieve kerkenordening voor Gelderland kwam voort uit de Dordtse Kerkorde van 1618-1619, waarin voor de classes als taken werden vastgesteld:
- De beroeping, examinatie, approbatie en bevestiging van predikanten (artikel 4, 5).
- De beoordeling van singuliere gaven (artikel 8).
- Het ontslag van predikanten (demissie) (artikel 10).
- Het oordeel over het onderhoud van de predikanten (artikel 11).
- Het oordeel over predikanten, die zich tot een andere staat des levens begeven (artikel 12).

---

[17] Zie bijzonder: Calvijn, *Institutie*, boek IV, hoofdstukken III, IV en XX.
[18] Niesel, *Bekenntnisschriften und Kirchenordnungen*, 75-79; E.A. de Boer, "Franse geloofsbelijdenis" 360-362, 369-386; Van den Heuvel, *De Hervormde kerkorde*, 425-429.
[19] Deddens, "De Nederlandse Gereformeerde Kerken", 110, Bouwman, *Gereformeerd kerkrecht II. Het recht der kerken in de practijk*, 113.
[20] Het valt buiten de kaders van dit werk in te gaan op de uitgebreide discussie over de vraag of dit convent wel of niet heeft plaatsgevonden. Zie hiervoor onder anderen Selderhuis en Nissen, "Opstand, consolidatie en reorganisatie", 312-313; Van Dooren, "Der Weseler Konvent 1568", 41-55; Stempel, "Einige Anfragen", 338-340; Boersma, *Vluchtig voorbeeld*, 197-206; Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 24-32. Uit de feiten over de bestaande (af)schriften, de uitgebreide ondertekening van de stukken, alsmede de bekendheid van dit convent bij de nationale synode van 1618-1619, gevoegd bij hetgeen door Hooijer, *o.c.*, 28-29 wordt aangevoerd, zou volgens schrijver dezes in principe al voldoende duidelijk behoren te zijn, dat deze bijeenkomst daadwerkelijk is gehouden te Wezel in 1568.
[21] Alleen de artikelen over de profeten en de diaconessen (hoofdstuk 2 art. 4-10 en hoofdstuk 5 art. 10) komen bij de andere synoden niet meer voor.

- Het toezicht op het elders prediken door predikanten (artikel 15).
- Het oordeel over de gelijke lastenverdeling van ambtsdragers (artikel 17).
- Kerkelijke rechter in eerste instantie (prioris instantiae) (artikel 31, 36).
- De wijze van vergaderen (artikel 32, 34, 35, 41).
- Regels aangaande credentiebrieven en keurstemmen (artikel 33, 42).
- Het oefenen van censuur in de classis over predikanten en kerkelijke leden (artikel 43, 76, 77, 77, 79, 80, 81).
- Kerkvisitatie en gedeputeerden van de classis (artikel 44).
- Toezicht op de ondertekening van de belijdenisgeschriften en catechismus door predikanten en schoolmeesters (artikel 53, 54).
- Approbatie op het drukken van religieuse boeken (artikel 55).
- Oordeel over de avondgebeden in de kerken (artikel 64).

Voor wat betreft de taak van de overheid werd vastgesteld:
- Correspondentie bij de beroeping van een predikant en approbatie (artikel 4, 5).
- Het bevorderen van de heilige kerkendienst (artikel 28).
- Oordeel over de avondgebeden in de kerken (artikel 64).
- Vaststellen van vasten- en bededagen (artikel 66).
- Reglementering van de huwelijkszaken (artikel 70).

Door de Staten van het Hertogdom Gelre en Graafschap Zutphen werd deze Dordtse Kerkorde aangenomen op 21 juli 1620 met enkele veranderingen in de artikel 11 (enkel tekstueel), artikel 13 (weglating van het onderhoud van predikantsweduwen en -wezen) en artikel 41, waarvan de laatste verandering in het eerste gedeelte van dit artikel voor de classis van wezenlijk belang is, daar zij directer onder het gezag van de overheid werd geplaatst en aldus luidt[22]:
"De classes sullen met consent van de overicheijdt ende respective Quartieren op derselver goetvinden tweemael des jaers moghen vergaderen ende niet tot meerderen tijt, ten ware de noodt van de kercken ende respective Quartieren sulcx quame te vereijschen, ende de voorscreven overicheijt ende de gedeputeerden van de Quartieren voorgedragen zijnde, haer consent daerover vercregen werde. Ende sullen deselve classicale vergaderingen bestaen uijt ghenabuerde kercken, dewelcke elck eenen dienaer ende eenen ouderlinck, ter plaetse ende tijde bij hem in 't scheijden van elcke vergaderinge goetgevonden, daerhenen met behoorlijcke credentie afveerdigen sullen. In welcke t'samencomste de dienaers bij gebeurte ofte andersins, die van denselve vergaderinge vercoren wort, presideren sullen, so nochtans dat deselve tweemael aaneen niet en sal mogen vercoren worden. Voorts sal de praeses onder anderen eenen ijeghelijcken afvraghen of sij in hare kercken haren kerckenraedtvergaderinge houden, of de kerckelijke discipline gheoeffent wort, of die armen ende scholen besorght worden etc.".

In het vervolg zou deze aangepaste kerkorde aangehaald worden als de Gelderse Kerkorde, of gewoon "de kerkenordening".

[22] Originele uitgave van de Hofdrukker te Arnhem, Jan Janszoon, in archief NGG te Hien en Dodewaard.

1.3. De ontwikkelingen tot het ontstaan van de classis van Tiel in de maatschappelijke context

1.3.1. De periode van vervolging, opstand en kerkelijke ontwikkelingen 1554-1579

In het Hertogdom Gelre, ook wel genoemd Vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen, ofwel de provincie Gelderland, zijn de ontwikkelingen vanuit de vervolgingen, opstand en kerkelijke ontwikkelingen wat anders verlopen dan in de andere provincies. Gelderland was van groot strategisch belang, want wie dit gebied bezat, beheerste de toegang tot de grote rivieren[23] en kon van daaruit de andere provincies onder druk zetten. Voorts was Gelderland sinds het Tractaat en Verdrag van Venlo in 1543 dermate zelfstandig in rechtspraak en bestuur, dat de behoefte om met de andere provincies in de Noordelijke Nederlanden samen te gaan niet bijster groot was[24]. De godsdienstige ontwikkelingen in Gelre werden mede bepaald door de sterk afwijkende staatsrechtelijke positie ten opzichte van de andere Nederlanden. Door het Tractaat en Verdrag van Venlo behield het Hertogdom alle oude rechten en privileges en konden evangelische ideeën zich gemakkelijk vanuit de aangrenzende Duitse territoria verspreiden[25].

Hervorming en vervolging

In Gelderland was in de eerste helft van de 16e eeuw al spoedig sprake van de opkomst van het lutheranisme, gevolgd door het gereformeerd protestantisme. Het was er keizer Karel V alles aan gelegen om deze secten uit te roeien en de katholieke godsdienst te handhaven. Dit resulteerde in een uiterst streng plakkaat tot opsporing en vervolging van ketters van 25 september 1550[26], waarbij niet alleen de afvalligen van de katholieke kerk streng gestraft dienden te worden, maar ook de geestelijke rechters alle vrijheid kregen. Tevens werden boekdrukkers streng aangepakt en in het bijzonder de boeken verboden van Maarten Luther, Johannes Oecolampadius, Huldrych Zwingli, Martin Bucer en Johannes Calvijn. Bij het plakkaat van 6 september 1554, waarbij eveneens alle secten werden verboden, de mensen, die deze aanhingen, dienden te worden opgespoord en berecht en alle verboden boeken in beslag genomen, werden de maatregelen wel wat verzacht, maar in de praktijk veranderde er niet veel[27]. Er zouden nog vele vervolgingen en plakkaten volgen, niet in het minst door de geloofsijver van Filips II, maar uiteindelijk zonder succes. Een complicerende factor voor deze Spaanse koning was de kerkelijke indeling van de Nederlanden in de aartsbisdommen Utrecht en Mechelen, waardoor het Hertogdom Gelre kerkelijk verdeeld was over de bisdommen van Utrecht, Deventer, Den Bosch en Roermond en het feit dat hij zwakke figuren op de bisschopszetels plaatste[28].

---

[23] Maris, *Inleiding tot het archief van de classes Tiel en Buren*, 1.
[24] Noordzij, "Zelfstandigheid en integratie", 43-56.
[25] Geurts en Kuys, "Kerkelijke en godsdienstige verhoudingen", 190-191.
[26] Van Loon, *GGP*, deel 1, 62-77. Dit wordt ook wel het Bloedpakkaat genoemd.
[27] Van Loon, *GGP.*, deel 1, 157-161.
[28] Jansma en Schroor, *Twee duizend jaar geschiedenis van Gelderland*, 147-149. Ook de herindeling door paus Paulus IV in 1559 bracht hierin geen verandering, daar er ook toen nog steeds sprake was van meerdere bisdommen, die zich met het kerkelijke bemoeiden, zie Bijl, *Het Gelderse rivierengebied*, 55.

Hij ging hierin voort op het door keizer Karel V uitgezette spoor, waarbij de wereldlijke macht ging heersen over de kerkelijke macht. Daarbij pasten geen sterke bisschoppen, die zijn wereldlijke macht en optreden zouden kunnen belemmeren of tegenstaan. De Spaanse koning kon voor de opsporing en vervolging van afvallige katholieken alleen rekenen op de Inquisitie en Spaanse militaire bevelhebbers, maar in het geheel niet op de overheden en rechtbanken in Gelderland.

Gelderland en gedoogbeleid
In Gelderland was Philips van Montmorency, Graaf van Hoorne, stadhouder van 1555 tot 1560. Hij was van katholieke huize, maar een voorstander van een gedoogbeleid ten aanzien van de protestanten en dus een tegenstander van de Inquisitie samen met Willem van Oranje en Lamoraal de Gavere, de Graaf van Egmont. Evenals andere hooggeplaatste edelen als Willem van den Bergh en Floris van Pallandt, de Graaf van Culemborg, waren zij van oordeel dat de geloofsvervolgingen geen positief effect zouden hebben voor de Spaanse koning of de katholieke kerk. Met de woorden van Willem van Oranje: "De koning dwaalt als hij denkt dat Nederland temidden van landen waar godsdienstvrijheid bestaat, voortdurend bloedige plakkaten verdragen kan." en: "Ik kan niet goedkeuren dat vorsten over het geweten van hun onderdanen willen heersen en hen de vrijheid van geloof en godsdienst ontnemen"[29].

Afwachtende houding van het Hof
Deze houding werd ook door het Hof van Gelre en Zutphen en het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe ingenomen, daar er aan hun zijde geen sprake was van daadwerkelijke vervolging van ketters, niet voor het jaar 1566 en ook niet daarna. Het Hof van Gelre heeft altijd de plakkaten tegen de ketters afgewezen, niet omdat zij tegen vervolging op zich waren, maar het politieke gevaar en het verlies van privileges achtte men van groter belang. Dit standpunt van handhaving van de katholieke godsdienst zonder strenge vervolging van ketterijen hebben de Staten van Gelderland ook aangehouden onder de volgende stadhouder van Gelderland, Charles de Brimeu (1560-1572)[30]. Zij beriepen zich bijzonder op het ius de non evocando[31] en andere privileges op grond van het Tractaat van Venlo. Door de protesten van het Hof werden er na 1560 geen inquisiteurs meer naar Gelderland gezonden[32].

De brieven van onder meer het Hof van Gelre en Zutphen en de ambtman van Nederbetuwe geven een goed beeld van de wijze waarop men met de ketterijen en de vervolgingen omging[33]. Zo schreef het Hof[34] op 24 maart 1564 aan Claes Vijgh,

---

[29] Jansma en Schroor, *Twee duizend jaar geschiedenis van Gelderland*, 150; Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, I, 238.
[30] Geurts en Kuys, "Kerkelijke en godsdienstige verhoudingen", 193; Zyp, *De strijd tussen de Staten van Gelderland en het Hof*, 141-201.
[31] Algemeen rechtsbeginsel: "het recht om niet gedagvaard te worden" buiten de normale jurisdictie.
[32] Geurts en Kuys,, "Kerkelijke en godsdienstige verhoudingen", 193; Zyp, *De strijd tussen de Staten van Gelderland en het Hof*, 141-201.
[33] In het algemeen zijn de brieven en andere stukken van het hof, de stadhouder, de kwartieren, de ambtman enz. uiterst belangrijke bronnen voor wetenschappelijk onderzoek, waarvan helaas nog weinig is ontsloten en veel te weinig gebruik van wordt gemaakt.

ambtman van de Nederbetuwe, een opdracht om Joost Janssen schoenmaker te Lienden op te sporen en gevangen te zetten, omdat hij kwade leringen had verspreid en heimelijke bijeenkomsten gehouden zou hebben[35]. Getrouw schreef de ambtman terug op 29 maart, dat hij met de pastoors van Tiel en Lienden een onderzoek had ingesteld, maar dat de beschuldigingen onterecht leken[36].
Op 15 november 1565 schreef het Hof opnieuw een brief aan de ambtman over dezelfde beschuldigde en nog een aantal met name genoemde ketters, op grond van bekentenissen door gevangenen tegenover de procureur-generaal te Utrecht gedaan[37]. Waarop de ambtman op 29 november repliceerde dat hij de ridderschap [38] verscheidene malen had beschreven over deze zaak, maar dat ze hem tot antwoord hadden gegeven dat zij geen oordeelwijzers waren over het geloof van de zielen, met nog meer andere redenen. Met die andere redenen doelde de ambtman onder meer op de verwantschap van riddermatigen[39] met de beklaagden, de problemen met borgstellingen en de noodzaak van medewerking van de Drost van ter Leede namens de Graaf van Culemborg. Om zijn antwoord kracht bij te zetten vroeg hij van zijn ambt ontheven te mogen worden en zijn pachtpenningen van het ambtmanschap van het Hof terug te mogen ontvangen[40].
Het Hof was zeer verwonderd over zijn houding en droeg bij schrijven van 1 december 1565 aan de ambtman op om de ridderschap officieel uit te nodigen en op een heimelijke wijze hen tot een oordeel te brengen[41], maar de ambtman antwoordde op 19 januari 1566 dat hij de ridderschap tweemaal had opgeroepen, maar dat ze te klein in getal waren om te beslissen en dat ze daarom na Pasen de zaak zouden behandelen[42]. Stadhouder Charles de Brimeu greep daarop zelf in. Hij beval op 26 januari 1566 aan ambtman Claes Vijgh dat de ketters zouden worden gevangen genomen en berecht, en indien de ridderschap weigerde mee te werken dat de stadhouder zelf zou ingrijpen van Zijne Majesteits wegen[43]. Kennelijk was de ambtman van alle bedreigingen niet onder de indruk, want hij schreef op 2 februari 1566 aan de stadhouder, dat Joost Jansen binnen de jurisdictie van de Drost van ter Leede viel en dat iemand als Aelbert van Hattem en ook de andere ketters zeker hun landrecht zouden verborgen en dus niet door hem konden worden gevangen gezet[44].
De stadhouder kwam daarop niet direct met maatregelen, maar schreef op 7 februari 1566 weer aan de ambtman hetzelfde bevel met de mededeling dat ketterij niet viel onder het landrecht, omdat het een crimen laese maiestati divinae was, waardoor alle vrijheden en privileges vervielen[45]. Dit was dus tegen het ius de non evocando. Zonder dit expliciet te noemen schreef de ambtman op 29 april 1566 aan het Hof,

[34] De brieven werden normaliter ondertekend door de kanselier, meester Adrien Nicolai (1546-1568), die tevens lid was van Alva's Raad van Beroerten, zie Maris, *Inleiding op het archief van het Hof*, 160.
[35] RAG, archief 0124 boek 818 briefnummer 5011.
[36] RAG, archief 0124 boek 818 briefnummer 5012.
[37] RAG, archief 0124 boek 819 briefnummer 5230*.
[38] Ambtman en ridderschap vormden samen het Hoogadelijk Landgericht van Nederbetuwe.
[39] Dat zijn zij die rechten bezaten om in de ridderschap te worden opgenomen.
[40] RAG, archief 0124 boek 819 briefnummers 5236*a, 5236*b en 5236*c.
[41] RAG, archief 0124 boek 819 briefnummer 5237*.
[42] RAG, archief 0124 boek 819 briefnummer 5255.
[43] RAG, archief 0124 boek 819 briefnummer 5261.
[44] RAG, archief 0124 boek 819 briefnummer 5265.
[45] RAG, archief 0124 boek 819 briefnummer 5270.

dat hij Aelbert van Hattem en anderen had willen gevangen nemen, doch dat zij hun landrecht verborgd hadden[46]. En hiermee leek de zaak afgedaan als gevolg van de daarop gevolgde politieke ontwikkelingen.

De zaak escaleert

Een belangrijke ontwikkeling voor de politieke en kerkelijke situatie was de oprichting van het Verbond der Edelen eind 1565 opgericht met onder anderen Hendrik van Brederode, Graaf Floris van Culemborg en Graaf Lodewijk van Nassau. Op 5 april 1566 boden zij een Smeekschrift aan de landvoogdes Margaretha van Parma (1559-1567) aan om intrekking van de plakkaten en opheffing van de Inquisitie en alzo het volk in de Nederlanden vrijheid van godsdienst te gunnen[47]. Daarnaast leed de bevolking ook zeer onder het geweld door Spaanse benden en de vele belastingen, in een tijd van grote economische crisis, en kwam er ook steeds meer wrevel tegen het leven en optreden van katholieke geestelijken[48]. Er zou maar weinig voor nodig zijn om de lont in het kruitvat te ontsteken.

Rond augustus 1566 kwamen vooral in West-Vlaanderen de gemoederen tot ontploffing en werden vele kerken ernstig beschadigd, de zogenaamde Beeldenstormen. In Gelderland kwam dit maar op enkele plaatsen voor, zoals in Culemborg[49], maar niet binnen het Ambt van Nederbetuwe, terwijl de magistraat van Tiel erin slaagde de onlusten een halt toe te roepen en beide geloofsovertuigingen te kalmeren tot nader order[50]. Op 23 augustus 1566 sloot Margaretha van Parma een verbond met de adel, waarbij de edelen beloofden haar te steunen bij het herstel van de openbare orde, terwijl anderzijds de protestantse erediensten ongemoeid zouden worden gelaten op de plaatsen waar ze voor die datum werden gehouden.

Deze afspraken hadden directe gevolgen voor de vervolging van ketters en aanpak van de ketterijen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit een brief van Dirck Vijgh, schout van Tiel, zoon van de ambtman Claes Vijgh, op 23 september 1566 aan de stadhouder Brimeu. Op de Eijerweerd, dichtbij de stad Tiel doch buiten zijn jurisdictie, werden verboden hagenpreken gehouden, die zoveel volk trokken uit zijn stad dat het hem en de magistraat ondoenlijk was om hen tegen te houden. Hij verzocht de stadhouder dan ook om brieven te zenden aan de ambtlieden van Bommel en Maas en Waal[51]. De stadhouder zond hierop brieven naar Dirck Vijgh[52], Albert de Ruijter, ambtman van Bommel[53], en Johan Mom, ambtman van tussen Maas en Waal[54], om deze hagenpredikers te beletten of gevangen te nemen. Hij verwees daarbij ook direct naar het verbond dat de landvoogdes met de verbonden edelen op 23 augustus 1566 had gesloten. De ambtman van Bommel antwoordde[55], dat er 2 hagenpredikers waren geweest, maar de ambtman van tussen Maas en Waal wist van niets[56]. Uit Tiel

[46] RAG, archief 0124 boek 819 briefnummer 5302.
[47] Fruin, *Het voorspel van de 80-jarige oorlog*, 123-133.
[48] Jansma en Schoor, *Twee duizend jaar geschiedenis van Gelderland*, 142-151.
[49] Kuys, *Repertorium van collegiale kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, 62.
[50] Bijl, *Het Gelderse rivierengebied*, 58.
[51] RAG, archief 0124 boek 658 briefnummer 1923.
[52] RAG, archief 0124 boek 658 briefnummer 1924.
[53] RAG, archief 0124 boek 658 briefnummer 1920.
[54] RAG, archief 0124 boek 658 briefnummer 1921.
[55] RAG, archief 0124 boek 658 briefnummer 1931 de dato 26 september 1566.
[56] RAG, archief 0124 boek 658 briefnummer 1926 de dato 25 september 1566.

kwam vervolgens een schrijven van de magistraat, ook geschreven namens Jacob Pieck, Heer van IJzendoorn en raad aan het Hof, alsmede van Claes Vijgh ambtman en vele rijke ingezetenen, waarin de magistraat enerzijds aangaf het goede optreden van de ambtman en zijn zoon Dirck Vijgh tegen de ketterijen en anderzijds dat zij de burgers hebben vermaand van de gereformeerde prediking vandaan te blijven, bijzonder in de Sint Walburgenkerk[57].

Graaf van Culemborg

Dit alles had nog een vervolg rond de Graaf van Culemborg en de pastoor van Maurik. Op 30 september 1566 schreef stadhouder Brimeu aan de ambtman Claes Vijgh dat hij vernomen had dat de pastoor van Maurick zich niet zou houden aan de gebruiken van de katholieke kerk bij het dopen van kinderen en dat hij ook andere ketterijen zou hebben ingevoerd[58]. De ambtman antwoordde op 2 oktober dat hem niet was gebleken dat deze pastoor Johan Thonissen[59] afweek van de katholieke doopppraktijk en dat zelfs zijn zoon Dirck Vijgh kort daarvoor een kind bij hem had laten dopen zonder dat er iets bijzonders was voorgevallen. Mocht er toch iets zijn, dan had optreden geen zin, daar de Graaf van Culemborg als collator van Maurick voor voldoende borgen zou zorgen en dat een onderzoek en proces wel 10 tot 12 jaar zou kunnen duren. Verder schreef hij dat de Graaf van Culemborg hem had verzocht om Johan van Leuwen met de zijnen ongemoeid te laten, evenals Aelbert van Hattem. Zelf kon de ambtman niet op pad gaan voor onderzoeken vanwege een aandoening aan zijn been, waardoor zelfs de rechtspraak al weken stil lag, zoals hij aan de stadhouder schreef[60].

De landvoogdes Margaretha van Parma was van deze gang van zaken niet zo erg gecharmeerd, zeker niet ten aanzien van de Graaf van Culemborg, Floris van Pallandt. Na de aanbieding van het Smeekschrift aan de landvoogdes was hij teruggekeerd naar Culemborg en verleende op 29 juli 1566 toestemming tot de openlijke prediking in de Gasthuiskerk door de lutherse predikant Gerardus van Kuilenburg[61]. Dit veroorzaakte een grote toeloop van buitenaf uit Utrecht, Holland en zelfs uit Amsterdam. Op 1 september 1566 vaardigde hij een plakkaat uit, dat in de Gasthuiskerk voortaan de openbare prediking zou plaatsvinden: "ende binnen deselve opentlik exerceren hare voorschreven religie conform den woorde Godts en de Reformatie begrepen in de Confessie van Augsburg"[62]. Voor de Nederbetuwe was dit van groot belang, bijzonder omdat de Graaf van Culemborg collator was van de kerken te Lienden, Eck en Maurik.

Matiging van de vervolging in de Nederbetuwe

---

[57] RAG, archief 0124 boek 658 briefnummer 1940 de dato 27 september 1566.
[58] RAG, archief 0124 boek 658 briefnummer 1946.
[59] Zijn naam komt voor in: RAR, archief 1514 boek 103 de dato 28 oktober 1566.
[60] RAG, archief 0124 boek 658 briefnummer 1951: "Und soe ick alnoch aen een quaeth been sijth und mij niet mogelicken en is ergentz te reisen, want ick in twaleff weeken niet van mijnder plaetzen in der stadt en hebbe kommen noch mogen gaen, soedat die rechten geheell in Betouwe stijll liggen, und en weet oeck niet wanneer ick uuten huijse zall moghen, als ick u genedighe ten meermalen geschreven heb".
[61] Deze was ook één van de ondertekenaars van het Convent van Wezel, als Gerardus Culenburgicus.
[62] Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis der Evangelisch-Luthersche kerk in de Nederlanden*, 116-122, 192.

Uit de voorschreven gebeurtenissen van hagenpreken, alsmede het toegedaan zijn aan de lutherse of calvinistische leer door edelen, blijkt dat de invloed van de Hervorming sterker werd in Gelderland. Mensen werden geraakt door de prediking van Gods Woord en werden tot de gereformeerde leer genegen. Gelet op de vervolgingen van katholieke zijde, bijzonder door de Inquisitie en Raad van Beroerten, was het een hachelijke zaak daar openlijk voor uit te komen. Op het in het openbaar belijden van de gereformeerde leer stond vervolging, verbanning en zelfs de doodstraf. Het maakte niet uit of iemand als luthersch of calvinistisch bekend stond. Ze werden allen als ketters beschouwd. Dat zal reden zijn dat veel mensen wel de gereformeerde leer waren toegedaan, dat wil zeggen innerlijk genegen tot en van harte instemmend met, maar daar in de praktijk niet voor uit durfden te komen. Wie dat wel deed, zoals Johan Vijgh met een twintigtal burgers uit Tiel, werd door de Hertog van Alva verbannen en hun goederen werden verbeurd verklaard[63]. Maar er waren veel meer mensen van gereformeerde huize, want de pastoor van Tiel, Peter van Tefelen, gaf aan dat er veel ketterij was en dat er mensen waren in zijn gemeente die al jaren niet meer de heilige sacramenten gebruikten[64].
Over de problematiek van de bestrijding van de ketterijen, onder meer te Harderwijk, Nijmegen en te Zutphen, is enige correspondentie bewaard gebleven[65]. Op 6 oktober 1566 schreef de landvoogdes aan de stadhouder een uitgebreide missive, waarin zij aangaf wat de door haar gewenste maatregelen waren tegen de ketterijen in Gelderland[66]. Daarin schreef zij ook dat er maatregelen getroffen dienen te worden tegen de ketterse pastoors, zoals die van Maurick, en ook dat aan de Graaf van Culemborg een termijn diende te worden gesteld om alles weer in de oude staat te brengen. Als zij hieraan niet voldeden, dan dienden zij voor van recht verstokenen gehouden te worden[67]. In een vervolgbrief van 9 oktober schreef Margaretha van Parma aan stadhouder Brimeu, dat zij de ongehoorzame steden niet durfde te beroven van hun privileges, bijzonder gelet op het Tractaat van Venlo[68], maar dat hij wel het plakkaat opnieuw moest laten afkondigen in alle plaatsen, waar voor 23 augustus 1566 geen gereformeerde prediking had plaatsgevonden[69]. De stadhouder gaf haar in zijn brief van 12 oktober wel in overweging om de steden Nijmegen, Zutphen en Arnhem een vendel knechten toe te wijzen en eventueel ook meer soldaten en ruiters aan te nemen om de welgezinden te beschermen, maar hij ontraadde het hernieuwd publiceren van het plakkaat[70]. Het betreffende plakkaat was het: "Placaet tegens het houden, bijwonen en frequenteren van conventiculen en ongeoorlooffde vergaderingen", op 3 juli 1566 door koning Filips II vastgesteld[71].

[63] Kleijntjens. "De beeldenstorm in Tiel", 181.
[64] O.c., 185.
[65] Zie onder meer RAG, archief 0124 boeknummer 658 briefnummers 1917, 1945, 1950, 1969, de datis 22 en 30 september, 2 en 6 oktober 1566.
[66] RAG, archief 0124 boek 658 briefnummer 1972.
[67] Letterlijk staat er "contumaces", dat ook kan betekenen "voortvluchtigen".
[68] Apart is dat het Hof van Gelre haar op 19 oktober 1566 wel onder meer adviseerde om de privileges in te trekken, maar wijselijk is de landvoogdes daar niet op ingegaan. Zie RAG, archief 0124 boek 686 briefnummer 1995.
[69] RAG, archief 0124 boek 658 briefnummer 1979. Het plakkaat had zij bij brief van 8 oktober toegezonden: RAG, archief 0124 boek 658, briefnummer 1977.
[70] RAG, archief 0124 boek 658 briefnummer 1987. Zie ook nader de briefnummers 1992, 1995, 1998.
[71] Van Loon, *GGP*, deel I 335-338.

Daarin staat onder meer over het straffen van de protestantse predikers: "Op pene tegens den predikers, leeraers, ministers ende dergelijcke verleijders des volcks van der doot ende mitter koorde off strop aen der galge geëxecuteert te worden". Gelet op de roerige tijden was Brimeu zeer voorzichtig om niet door (hernieuwde) publicatie meer olie op het vuur te gooien. Wel was hij zo verstandig om een Nederlandse vertaling van het accoord van 23 augustus 1566, tussen de landvoogdes en de verbonden edelen gesloten, aan de steden en ambtlieden te zenden om die te laten publiceren en aldus misvatting, verkeerde uitlegging en verdere problemen te voorkomen[72].

Houding van ambtman Claes Vijgh

Uit deze gang van zaken wordt duidelijk wat de beweegredenen moeten zijn geweest van de ambtman Claes Vijgh en zijn zoon en opvolger Dirck Vijgh[73]. Het zou bevreemding kunnen wekken dat zij, die later zo geijverd hebben voor de invoering van de gereformeerde religie in Gelderland en ook van veel betekenis zijn geweest voor de classis van Tiel, enige jaren daarvoor het beleid van de Spaanse koning betreffende de wering en uitroeiing van de ketterijen in zo verre zouden hebben gesteund dat zij op papier inschikkelijk waren, alhoewel zij in de praktijk feitelijk niet tot actie overgingen. Niets is minder waar. Claes Vijgh was een politicus pur sang en had in de voorliggende jaren tijdens de strijd tussen de Staten van Gelderland en het Hof van Gelre en Zutphen reeds bewezen zodanig met het politieke spel te kunnen omgaan dat hij als ambtman kon blijven functioneren en met de ridderschap het landrecht van Nederbetuwe uitoefenen, zonder dat zij daarin werden gehinderd door de hogere overheden[74]. Dat was niet alleen zijn eigen belang. Het belang van de ambtman was ook om de ingezetenen te beschermen tegen vervolging en te behoeden voor het opleggen van te zware lasten, om zowel onrust als oproer te voorkomen. Deze houding van de ambtman stond niet op zichzelf. Vele edelen in de andere delen van de Nederlanden handelden op dezelfde wijze[75]. Verder waren onder de riddermatigen, edellieden en voorname burgers nogal wat personen, die tot de gereformeerde of lutherse religie waren genegen. Zo ook in de ridderschap van de Nederbetuwe, zoals later duidelijk zou blijken, terwijl ook de goede contacten met voorname edelen als de lutherse Graaf van Culemborg van groot belang waren[76]. Dat Claes Vijgh tot het einde van zijn leven mogelijk zou kunnen worden beschouwd als een katholiekgezinde persoon[77] wil niet zeggen dat hij de gereformeerde religie niet een warm hart zou hebben toegedragen. In principe was er ruimte voor de gereformeerden, die zelfs werden getolereerd door de katholieke kerk, zo lang ze maar gematigd waren in handelen en optreden[78].

---

[72] RAG, archief 0124 boek 686 briefnummer 1993.
[73] Claes Vijgh overleed op 24 juli 1578 en werd door zijn zoon Dirk als ambtman opgevolgd. Zie RAR, archief 1514 boek 179 de dato 16 oktober 1578.
[74] Zyp, *De strijd tussen de Staten van Gelderland en het Hof*, 27-34.
[75] Selderhuis en Nissen, "Verbreiding en bestrijding van het Calvinisme", 291.
[76] Zyp, *De strijd tussen de Staten van Gelderland en het Hof*, 63-81.
[77] Volgens Smit, "De Reformatie in Tiel", 77, is Claes Vijgh het katholicisme trouw gebleven tot op zijn sterfbed. Deze stelling wordt niet met primaire bronnen nader onderbouwd.
[78] Selderhuis en Nissen, "Verbreiding en bestrijding van het Calvinisme", 292.

Hieruit bezien is ook niet verwonderlijk het optreden ten gunste van de gereformeerde religie door zijn zoon Dirck Vijgh. Zeker vanaf het jaar 1575 koos hij openlijk de kant van de Reformatie. Als nieuwe ambtman onder het bewind van stadhouder Jan graaf van Nassau kon ook hij zijn loopbaan voortzetten. Maar dat was niet de enige drijfveer. Uit de correspondentie met het Hof van Gelre en Zutphen is duidelijk op te maken, dat hij een zekere ijver had voor de invoering en bescherming van de gereformeerde religie[79]. Wat natuurlijk niet wil zeggen, dat hij geen oog zou hebben gehad voor de gehele bevolking, van welke godsdienstige gezindheid die ook was[80]. Het was zijn taak voor een ieder te zorgen en allen gelijk te behandelen. Voorts was het voor de ambtman van groot belang om vast te houden aan het Tractaat van Venlo en de aloude landrechten van Nederbetuwe, bijzonder ten aanzien van het privilegium ius de non evocando. Het bleek ook dat de landvoogd of landvoogdes en de stadhouder het niet waagden om die oude rechten wezenlijk aan te tasten, gelet op de mogelijke onrust en opstand die er dan zou kunnen volgen.

Opstand en verdrukking

Dit alles mocht niet baten om een opstand te voorkomen. Op 10 augustus 1566 begon in Vlaanderen de Beeldenstorm, die zich als een inktvlek verspreidde. Aan Gelderland ging deze vernielingen grotendeels voorbij en in de Nederbetuwe zelfs geheel, maar dat gold niet voor de tegenmaatregelen. De landvoogdes Margaretha van Parma liet het er niet bij zitten en sloeg in eerste instantie militair hard terug in de Zuidelijke Nederlanden. Koning Filips II zag zich in staat om de aandacht op de Nederlanden te vestigen en met harde hand te onderwerpen. Deze taak droeg hij op aan Fernando Alvarez de Toledo, Hertog van Alva, die op 22 augustus 1567 in Brussel arriveerde. Margaretha van Parma gaf vrijwillig haar landvoogdesschap op, hetgeen werd overgedragen aan de Hertog van Alva[81]. Alva, ook wel genaamd "de ijzeren hertog", begon voortvarend en met harde hand. Hij belastte een bijzondere rechtbank, de Raad van Beroerten, met de vervolging en bestraffing van alle personen, die betrokken waren bij de onlusten van 1566 en 1567. Het gevolg hiervan was een bloedige terreur, die velen het leven heeft gekost, waaronder de Graven van Egmont en Hoorne. De Graaf van Culemborg ontsprong de dans door naar Duitsland te vluchten[82], evenals zijn predikant, maar zijn stad werd ingenomen en de "ketters" zwaar gestraft[83]. In de wisselende oorlogshandelingen kwam Gelderland weer snel onder Spaans bewind, bijzonder ook door de val van Zutphen op 14 november 1572 en het verschrikkelijke bloedbad dat daar door de Spanjaarden werd aangericht. Slechts enkele verzetshaarden bleven over. Omdat Alva op veel plaatsen, zoals Haarlem en Naarden, bloedbladen en plunderingen bleef aanrichten en door de gruwelijke vervolgingen door de Raad van Beroerten kwam er bij de bevolking meer

[79] Zie nader hoofdstuk 3.2.2.
[80] Vgl. Augustijn, "Godsdienst in de zestiende eeuw", 26-40.
[81] Jansma en Schroor, *Twee duizend jaar geschiedenis van Gelderland*, 152, Grotius, *Kroniek van de Nederlandse Oorlog*, 55-84.
[82] Het had wel gevolgen voor zijn Graafschap en bijzonder ook voor vele van zijn goederen, die verbeurd werden verklaard, zie onder meer RAG, archief 0124 boek 661 briefnummer 2491.
[83] Schultz Jacobi, Domela Nieuwenhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis der Evangelisch-Luthersche kerk in de Nederlanden*, 122-123.

en meer opstand en keerden uiteindelijk de kansen[84]. De vervolgingen van de ketterijen door de Inquisitie en in het bijzonder door de Raad van Beroerten, ook wel Bloedraad genoemd, eisten vele levens[85]. In de zomer van 1567 kwamen commissarissen van de Bloedraad in Gelderland aan om onderzoek in te stellen naar opstandelingen en ketterijen, hetgeen resoluteerde in veel vervolgingen en executies met de doodstraf, verbanning, verbeurdverklaring van goederen als anderzins[86]. Zowel in de stad Tiel als in de dorpen van Nederbetuwe werden vele personen vervolgd, waaronder ambtman Claes Vijgh, wiens goederen verbeurd werden verklaard[87]. Door deze vervolging kwam een grote stroom van vluchtelingen op gang, bijzonder naar Duitsland en Engeland. Daarna werden de teugels door de Spaanse heersers strenger aangetrokken, zowel ten aanzien van de vervolging van ketterijen[88] als door pogingen om de rechtspraak geheel in de hand van de Spaanse koning te krijgen en te kunnen leiden[89]. Dit laatste is niet gelukt, daar het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe in de jaren 1569-1576, kennelijk in stil verzet door het toepassen van een vertragingstactiek, nauwelijks bijeen is gekomen[90].
Dit blijkt ook uit de maatregelen die werden getroffen tegen de Wederdopers in de Nederbetuwe. In mei 1569 werd door het Hof van Gelre aan de ambtman Claes Vijgh en aan Christoffel Spierinck, Drost van ter Leede, opdracht gegeven om in Lienden een onderzoek in te stellen naar Mennonisten of Wederdopers die zich daar zouden ophouden. Bijzonder werden genoemd Frederick Jansen, Joost Jansen[91] en Johan Jansen. Zowel de drost als de ambtman gaven in een schrijven van 21 juni 1569 als antwoord dat zij hun best hadden gedaan, doch niemand te pakken hadden kunnen krijgen. Zij zouden wel hun uiterste best blijven doen volgens de brief van Claes Vijgh aan het Hof, maar er kwam telkens wel weer wat tussen[92]. Kennelijk hadden zij niets uitgevoerd, want op 19 oktober 1570 schreef het Hof opnieuw aan de ambtman en drost over ettelijke Mennonisten die zich in hun gebied zouden ophouden, waarbij onder meer genoemd werden Jan Jansen de schoenmaker, Jan Jansen de slager, Teunis van Hemert en Stijn Aerts[93]. Ook deze keer lieten ambtman en drost het afweten, waarschijnlijk om redenen eerder genoemd.
Generaal pardon heeft geen effect

---

[84] Van Nimwegen en Sicking, "De Opstand", 37-65; Jansma en Schroor, *Twee duizend jaar geschiedenis van Gelderland*, 153-157, Bijl, *Het Gelderse rivierengebied*, 58-59.
[85] De Graaf, *Oorlog, mijn arme schapen*, 82-83 noemt respectievelijk 1300 en 1100 doodvonnissen door deze vervolgsinstituten.
[86] Bijl, *Het Gelderse rivierengebied*, 59.
[87] RAG, archief 0012 nummer 7214. De dossiers van de Raad van Beroerten zijn te vinden in het ARAB archief A0510/I-218: 135, 136, 148, 154, 155, 163-166, 351, 358, 359, 360, 370, 371, 384, 390.
[88] Hernieuwing van de Bloedplakkaten, zie Plakkaat van 10 met 1569 in Van Loon, *GGP*, deel 1, 413-415.
[89] Plakkaten van 11 januari 1568, 01 juni 1658 en vooral 05 juli 1570, zie Van Loon, *GGP.*, deel 1 355-356, 392-393 en 461-501.
[90] Zie RAR, archief 1514, boeken 103 en 179.
[91] Naar hem en zijn medegenoten was in de jaren 1564 ook al onderzoek ingesteld, zie hierboven.
[92] RAG, archief 0124 boek 821 briefnummer 5988: "Unnd die drost ende ick solden sij versocht hebben, dan hij is in lijeffs swackheijt gefallen unnd waell acht dagen thoe bedde gelegen, soedat hij ther doet toe sijeck is, waerom wij daerthoe nijt en hebben moghen doen. Dan soe gerijngh die drost ijeth vermach, sullen wij ons uuijtterste flijt doen, ombe dieselve te mogen apprehendieren, opdat sulcke secte van Weerdoepperie gestraefft mach worden".
[93] RAG, archief 0124 boek 822 briefnummer 6499.

Intussen werd op 16 november 1569 door Filips II een generaal pardon afgekondigd voor een periode van 6 maanden ten aanzien van de personen en van 3 maanden voor de verbeurd verklaarde goederen, ingaande na de publicatie op 30 juli 1570, waardoor de afvalligen van de katholieke kerk de gelegenheid werd geboden om terug te keren in haar moederschoot, zulks met toestemming van paus Pius V[94]. Dit gaf zowel aan de ambtman Claes Vijgh als de andere veroordeelde personen in de Nederbetuwe de gelegenheid zich daarover te bedenken. In de stad Tiel liet de uitvoering van dit pardon nogal te wensen over, gezien de klachten van de Tielse pastoor en provisor in de Betuwe, Petrus Tephlenius alias Peter van Teeffelen, aan het Hof dat de aartsbisschop van Utrecht in gebreke was gebleven om functionarissen te zenden om de absolutie te verlenen, maar de aartsbisschop berichtte dat het aan de onachtzaamheid van de mensen in Tiel te wijten was[95]. Alhoewel het Hof nog probeerde om de termijn verlengd te krijgen bij Alva, zodat mensen langer de gelegenheid hadden om absolutie te verkrijgen, lijkt dit in eerste instantie niet gelukt te zijn[96]. Stadhouder Charles de Brimeu schreef op 6 april 1571 aan alle steden en ambtlieden dat de plakkaten tegen de ketterijen opnieuw gepubliceerd moesten worden en van alle arrestaties en executies in geloofszaken aan de Hertog van Alva bericht moest worden gegeven[97]. Toch kwam er nog een nieuw generaal pardon op last van Filips II in december 1571 wegens de geboorte van zijn zoon Fernando, welk pardon zelf met drie maanden werd verlengd[98]. Op 30 juli 1573 gaf Alva nog een order uit, via de stadhouder van Gelderland, Gilles de Berlaymont[99], dat zij die vrijwillig de krijgsdienst van de Prins van Oranje verlieten, ongehinderd mochten terugkeren[100].

Al deze maatregelen zouden niet slagen om de gereformeerde aanhangers weer binnen de katholieke kerk te krijgen, of om enige sympathie bij het Gelderse volk te verkrijgen. Daarvoor was teveel bloed gevloeid en teveel vernield door soldaten in Spaanse dienst en de Raad van Beroerten. Alva vertrok in november 1573 weer naar Spanje en werd opgevolgd door de nieuwe landvoogd Luis de Requesens y Zuñiga, die al op 4 maart 1576 overleed en werd opgevolgd door Juan van Oostenrijk. Er dreigde een totale anarchie toen Requesens overleed en de al twee jaar niet meer betaalde Spaanse huurlingen uit het leeggeroofde noorden vertrokken richting Brussel, al plunderende. In november 1576 werd Antwerpen bij de zogenoemde Spaanse Furie zo gruwelijk beroofd en uitgemoord, waarbij ongeveer 8000 mensen om het leven kwamen, dat zelfs bij de trouwste onderdanen van Filips II de laatste twijfel werd weggenomen of de Staten-Generaal gerechtigd waren de bevolking in de Nederlanden tegen Spanje te beschermen. Zelfs de stadhouder van Gelderland koos tijdelijk de kant van de Nederlandse Staten in een poging een einde te maken

---

[94] Van Loon, *GGP*, deel 1 417-425; RAG, archief 0124 boek 660 briefnummers 2364, 2365 en 2373; RAG, archief 0124 boek 822 briefnummers 6414 en 6430.
[95] RAG, archief 0124 boek 822 briefnummers 6505 en 6512; boek 1072 briefnummers 3350-3352.
[96] RAG, archief 0124 boek 1072 briefnummer 3350; boek 660 briefnummer 2412.
[97] RAG, archief 0124 boek 823 briefnummero 6610*.
[98] RAG, archief 0124 boek 661 briefnummer 2558, boek 662 briefnummer 2622; boek 824 briefnummer 6975.
[99] Hij was de opvolger van Charles de Brimeu, die op 8 januari 1572 overleed, en verliet in 1577 Gelderland als laatste Spaanse stadhouder.
[100] Van Loon, *GGP.*, deel I 626; RAG archief 0124 boek 645 briefnummer 818 en 819.

aan het geweld[101]. De felheid van de vervolging zou niet het effect krijgen dat door de Spaanse koning werd beoogd. Integendeel, de bevolking keerde zich meer en meer tegen alle onderdrukking en het groeiend verzet zou binnen enkele jaren leiden tot het afwerpen van het Spaanse juk.

Pacificatie van Gent

Dit alles leidde tot de Pacificatie van Gent op 8 november 1576, waarvan de belangrijkste punten waren, dat de Spanjaarden de Nederlanden zouden moeten verlaten, er geen geloofsvervolging meer mocht plaatsvinden en de oude privileges van de wereldlijke en kerkelijke macht zouden worden hersteld[102]. Vanuit Gelderland werd pas op 11 november een delegatie gezonden ter ondertekening[103]. Deze overeenkomst was geen lang leven beschoren, want alhoewel don Juan van Oostenrijk bij het Eeuwig Edict[104] van 12 februari 1577 de Pacificatie van Gent aanvaardde, verbrak hij dit kort daarna op verraderlijke wijze door de citadel van Namen in te nemen op 24 juli 1577 en daardoor te trachten met militaire macht het tij ten gunste van de Spaanse koning weer te doen keren. Dit alles mislukte[105], waardoor de Opstand weer in hevigheid losbarstte met alle gevolgen van dien. Uiteindelijk leidde dit tot de splitsing van de Nederlanden in een zuidelijk deel dat zich door de Unie van Atrecht op 6 januari 1579 verzoende met koning Filips II, en een noordelijk deel dat zich door de Unie van Utrecht verbond tegen de Spaanse overheersing[106].

Unie van Utrecht

Bij de totstandkoming van de Unie van Utrecht had de nieuwe stadhouder van Gelderland, Johan graaf van Nassau Katzenellenbogen[107], een belangrijke rol. Na zijn beëdiging als stadhouder op 27 mei 1578 beijverde hij zeer om de Noordelijke Nederlanden in één vast en nieuw verbond te krijgen met een religievrede, waarbij hij de gereformeerde godsdienst wilde bevorderen en daarbij ook aansluiting zoeken bij de Duitse medestanders. Hij ging daarbij voortvarend te werk. Op 3 september 1578 riep hij de Landdag te Arnhem bijeen, waarbij ook afgevaardigden uit de andere provincies waren uitgenodigd. Door de tegenstand van de leden van het Hof van Gelre en Zutphen, dat kon worden getypeerd als "een broeinest van heimelijke Spaansgezinden[108]", greep Graaf Jan van Nassau krachtdadig in. Op 7 september 1578 ontbond hij het Hof, stuurde alle leden weg en liet daarna nieuwe, hervormingsgezinde leden aanwijzen. Ook voerde hij de gereformeerde prediking in te Arnhem en Nijmegen en verving de katholieke bestuurders door gereformeerde[109].

---

[101] Jansma en Schroor, *Twee duizend jaar geschiedenis van Gelderland*, 155-158; Van Nimwegen en Sicking, "De Opstand", 79-80.
[102] Van Nimwegen en Sicking, "De Opstand", 80-85; Keverling Buisman, "Adel en ridderschap in transitie", 69-70.
[103] Jansma en Schroor, *Twee duizend jaar geschiedenis van Gelderland*, 157-158.
[104] Zie voor de gehele tekst: Van Loon, *GGP*, deel 1 716-726.
[105] Van Nimwegen en Sicking, "De Opstand", 81-82.
[106] O.c., 86-89.
[107] Meestal wordt hij aangehaald als "Jan van Nassau".
[108] Vgl. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, II, 329.
[109] Maris, *Inleiding op het Hof*, 22-23; Van Nimwegen en Sicking, "De Opstand", 86-89; Keverling Buisman, "Adel en ridderschap in transitie", 70-72.

Deze voortvarendheid kwam mede voort uit het gunstige verloop voor de Opstand in de Nederlanden. In 1577 waren Zutphen en Culemborg weer in Staatse handen gekomen, waardoor onder meer Floris van Pallandt, de Graaf van Culemborg, weer kon terugkeren. Vervolgens overleed op 1 oktober 1578 de landvoogd Juan van Oostenrijk, die werd opgevolgd door Alexander Farnese, Prins van Parma. Op 19 november 1578 kwam ook de stad Deventer weer in Staatse handen. Deze en meergelijke gebeurtenissen versterkten de provincies om in eendracht te gaan samenwerken. Het gevolg van alle besprekingen leidde tenslotte tot de Unie van Utrecht, waarin Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht en de Ommelanden als eerste tekenden, binnen korte tijd gevolgd door Friesland, Drenthe en belangrijke steden[110]. In deze Unie werden niet alleen de militaire steun en het gemeenschappelijk optreden tegen de Spaanse overheersing geregeld, maar ook de godsdienstige zaken, waarbij elke provincie in artikel 13 de vrijheid kreeg op eigen wijze de religieuze zaken te regelen.

Overgang in de Nederbetuwe

Voor Gelderland en de godsdienstige ontwikkelingen, bijzonder ook in de Nederbetuwe, had dit grote gevolgen. Het katholieke geloof was weliswaar nog vrij algemeen aanwezig, maar de gereformeerden kregen steeds meer aanhang onder de bevolking en ook invloed op de overheden. Niet alleen het vooruitstrevend werken van graaf Jan van Nassau was van belang, maar ook de openlijke overgang van Dirck Vijgh naar de gereformeerde zijde omtrent 1575, waarbij hij zijn door de Spanjaarden veroverde landen en het huis te Zoelen weer heroverde en opbouwde. Op 16 oktober 1578 werd hij als ambtman van Nederbetuwe de opvolger van zijn vader Claes Vijgh[111], terwijl hij door de stadhouder op 12 juni 1579 werd aangesteld als commandant en rechter over Tiel en Zandwijk[112]. Daar het rechtersambt van Tiel zo verenigd was met de ambtmanschap van de Nederbetuwe, werd zodoende ook de Reformatie in de Nederbetuwse dorpen bevorderd. In het begin hadden de gereformeerden in de stad nog geen kerkruimte naar hun wens ter beschikking kunnen krijgen. Maar al op 27 november 1578 kon graaf Jan van Nassau aan zijn raden te Dillenburg schrijven, dat men te Tiel op de tijding van de overgave van Deventer aan den Graaf van Rennenberg, ondanks de omstandigheid dat de magistraat van Tiel nog goeddeels Spaans- en katholiekgezind was, een kerk had ingenomen, gezuiverd van beelden en feest had gevierd[113]. Ook de komst van Floris van Pallandt, Graaf van Culemborg, in 1577, die meer en meer overhelde naar de gereformeerde godsdienst in plaats van de lutherse[114], was van groot belang voor de Nederbetuwe vanwege zijn collatorschap van de kerken van Lienden, Eck en Maurik. De aanwezigheid in 1578-1579 van goed opgeleide gereformeerde predikanten,

---

[110] Zie Groenveld, *Unie-Bestand-Vrede*, 19-31, waarin ook de volledige tekst is opgenomen, 60-81.
[111] RAR, archief 1514 boek 179 vermeldt op 16 oktober 1578 zijn eerste optreden als ambtman.
[112] Zie onder meer Maris, *Inleiding tot het archief van de classes Tiel en Buren*.
[113] "Ein kirch eingenommen, dieselbe gesäubert und schon-, und aus denselben götzen und bildern ein herlich freudengewer gemacht und so lang mit allen klocken geleutet, bisz dieselbe allerdings zu aschen verbrantt"; vgl. Maris, *Inleiding tot het archief van de classes Tiel en Buren*.
[114] Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis der Evangelisch-Luthersche kerk in de Nederlanden*, 122-129.

zoals Johannes Fontanus[115] en Johannes Vredaeus, was ook van groot belang tot bevordering en stroomlijning van de gereformeerde godsdienst en de ontwikkeling van een geregelde kerkelijke structuur.

Ontwikkeling van de gereformeerde kerk
Door al deze ontwikkelingen leek de weg vrij om in het Hertogdom Gelre en Graafschap Zutphen de gereformeerde kerk op een voorspoedige wijze met steun van de overheden te kunnen ontwikkelen. Zeker omdat ook de weg vrij was voor de vele "verdekte" gereformeerden om openlijk voor hun geloof uit te komen en door de terugkeer van vele mensen uit hun oorden van ballingschap het getal van de gereformeerden snel vermeerderde[116]. Uit het gegeven dat door graaf Jan van Nassau snel vervangers konden worden gevonden in het Hof van Gelre en Zutphen en de diverse gemeente- en ambtsbesturen, blijkt duidelijk dat ook onder de hoge en lagere adel reeds velen de gereformeerde leer waren toegedaan. Toch zou blijken dat de opbouw van de gereformeerde kerk nog een hele moeizame klus zou worden[117].

1.3.2. De kerkelijke ontwikkelingen vanaf 1579 tot het algemeen examen in 1593

1.3.2.a. Inleidende ontwikkelingen

In het jaar 1579 leek de weg vrij om in Gelderland de gereformeerde kerk te gaan opbouwen, institutionaliseren en uitbreiden onder de gereformeerde overheden. Op zich is dat ook gebeurd, zij het onder bijzonder slechte tijdsomstandigheden. De periode van 1580 tot 1592 zou voor Gelderland de meest desastreuze worden van de gehele oorlog[118]. De bevolking van Gelderland had zeer te lijden onder al het oorlogsgeweld, veroveringen en plunderingen, terwijl de bewoners in de Nederbetuwe daarbij ook nog te maken hadden met dijkdoorbraken en watersnoden[119].

Politieke ontwikkelingen
In 1580 vertrok graaf Jan van Nassau weer naar zijn Duitse bezittingen. Hij werd als stadhouder opgevolgd door Willem graaf van den Bergh, maar dat bleek geen goede keuze, daar die in het geheim een verbond had gesloten met de Hertog van Parma. Door de kanselier van het Hof, Elbertus Leoninus, werd hij op 5 november 1583 gevangen gezet. Hij werd opgevolgd door Adolph graaf van Nieuwenaar (1584-1589) en na enkele politieke verwikkelingen op 14 augustus 1591 door Maurits graaf van Nassau, Prins van Oranje[120].
Intussen hadden de Verenigde Nederlanden bij het Plakkaat van Verlatinge van 26 juli 1581 koning Filips II afgezworen als landsheer. De keuze voor een eigen

[115] Zie over hem in het bijzonder hoofdstuk 4.
[116] Jansma en Schroor, *Twee duizend jaar geschiedenis van Gelderland*, 162.
[117] Vgl. Woltjer, "De religieuze situatie in de eerste jaren van de Republiek", 94-106.
[118] Keverling Buisman, "Adel en ridderschap in transitie", 72-76.
[119] Zie o.a. Buisman en Engelen, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* deel 4, 48-161.
[120] Maris, *Inleiding op het archief van het Hof*, 158.

landsheer en daarbij de moord op prins Willem van Oranje 10 juli 1584 brachten veel verwikkelingen met zich mee[121]. In die periode boekte de Spaanse landvoogd, de Hertog van Parma, vele successen zoals de verovering van Zutphen op 21 september 1583 en Nijmegen 6 maart 1585, welke pas op respectievelijk 30 mei 1591 en 21 oktober 1591 weer in Staatse handen zouden komen. Dit alles had gevolgen voor de ontwikkeling van het kerkelijk leven en de kerkelijke structuren in Gelderland.

Kerkelijke ontwikkelingen

Ondanks de problematiek van de oorlog was de gereformeerde kerk in Gelderland al tientallen jaren aan het groeien, zij het nog als een ongestructureerd geheel. De kerk had de overheden niet nodig voor haar groei, maar wel om de door de synoden reeds uitgezette structuren vorm te geven, bijzonder ook ten aanzien van de classes. Anderzijds hadden de overheden de gereformeerde kerk in het algemeen en de classes in het bijzonder als belangrijkste kerkelijke bestuursorganen nodig om te komen tot een geregelde opbouw van de zo geplaagde provincie en tot ondersteuning van de zo zeer verdrukte bevolking. Overheid en kerk hadden elkaar nodig en dat zou ook uitwerking krijgen[122]. Alhoewel de kerkelijke structuren door de diverse synoden al redelijk waren ontwikkeld om de gereformeerde kerk vorm en goede orde te kunnen geven, het liefst als een onafhankelijke kerk, lag het startpunt voor de nadere ontwikkeling van de gereformeerde kerk in Gelderland in handen van de landsheerlijke overheid. Dit was al besloten bij de Unie van Utrecht, waarvan artikel 13 luidt: "Ende zoeveel 't poinct van de religie aengaet, zullen hem die van Hollandt ende Zeelant draegen naer haerluijder goetduncken ende d' andere provincies van dese Unie sullen hem reguleeren naer inhoudt van de religionsvreden bij de eertshertoge Mathias[123], goeverneur ende cappetain-generael van dese landen met die van sine Raijden bij advis van de Generael-Staeten alrede geconcipieert, ofte sullen daerinne generalick off particulierlick alsulcke ordre stellen als si tot rust ende welvaert van den provincies, steden ende particulier leden van dien ende conservatie van een ijgelick gheestelick ende weerlick sijn goet ende gerechticheijt duennelick vijnden sullen, sonder dat hem hierinne bij eenijge andere provincies eenich hinder ofte belet gedaen sal moegen worden, mitz dat een ijder particulier in sijn religie vrij sal moegen blijven ende dat men nijemant ter cause van de religie sal moegen achterhaelen ofte ondersoucken volgende die voorschreven Pacificatie tot Ghendt gemaeckt"[124]. Dit artikel zou bepalend blijven voor de kerkelijke ontwikkelingen.

In het Hertogdom Gelre en Graafschap Zutphen had graaf Jan van Nassau reeds een begin gemaakt door het Hof van Gelre en Zutphen te veranderen en een kerk aan de

---

[121] Van Nimwegen en Sicking, "De Opstand", 85-110; Jansma en Schroor, *Twee duizend jaar geschiedenis van Gelderland.*, 162-171; Tex, "De Staten", 55-68. Het valt buiten het kader van deze studie hier uitgebreid op in te gaan. Zie onder meer Groenveld, *De tachtigjarige oorlog*; Van der Lem, *De opstand in de Nederlanden 1555-1609*; Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam 1581-1648,* deel II.

[122] Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 293, 315; Van Lieburg, *Profeten en hun vaderlandi*, 25-27.

[123] Matthias van Oostenrijk, tussen 1577-1581 tot landvoogd aangesteld door de Staten-Generaal.

[124] Transcriptie door schrijver dezes uit: NA, archief 1.01.19 nummer 2623, Raad van State 1581-1795, Stukken betreffende de Unie van Utrecht. Zie ook Groenveld, *Unie-Bestand-Vrede*, 65.

gereformeerden te geven. Hij deed dit op een nogal rigoreuze wijze. Vanwege de trage besluitvorming in de Landschap ging hijzelf tot actie over en liet op 7 september 1578 de Kanselarij sluiten, de deuren van het Hof en de Rekenkamer verzegelen en het griffiershuis bezetten. In de periode daarna liet hij een deel van het personeel vervangen door mensen van de gereformeerde religie, terwijl ook vakbekwame katholieke mensen weer in dienst werden genomen[125]. Verder liet hij de Minderbroederskerk te Arnhem van beelden en dergelijke zuiveren om deze in te richten voor de gereformeerde prediking. Dit laatste werd overal doorgezet. Feitelijk werd het merendeel van de katholieke kerken en goederen in principe bestemd voor de gereformeerden, maar de Staten van Gelderland met het Hof behielden daarin een hele grote rol[126]. Hierdoor kreeg de gereformeerde kerk de vrijheid om zich te ontwikkelen, maar wel aan de leiband van de overheid. Voor de provinciale synode was dat vooral het Hof, voor de classis van Tiel de Staten, het Hof en de ambtman van Nederbetuwe.

1.3.2.b. Synodale ontwikkelingen

Voor het ontstaan van en de band tussen de provinciale synode en de classes in Gelderland, bijzonder de classis van Tiel is het van groot belang om in het bijzonder de eerste synodale jaren te bezien, daar de gereformeerde kerk en de classes in Gelderland toen in de eerste opbouwfase waren en de verdere kerkelijke ontwikkelingen hieruit voortkwamen. Ook de mate van verbondenheid of eensgezindheid danwel het spanningsveld met de overheden is hierin van belang. Al met al reden voor een eerste aanzet hieromtrent.

Provinciale synode
Allereerst is van belang te bezien wat een provinciale of particuliere synode feitelijk is. De kerkenordeningen vanaf de synode van Dordrecht in 1578 artikel 34 tot en met de Nationale synode van Dordrecht van 1618-1619 artikel 47 zijn hierin eensluidend, namelijk dat een particuliere synode een bijeenkomst is van gedeputeerde predikanten en ouderlingen van vier, vijf of meer genabuurde classes. Op dezelfde wijze is een classicale vergadering een bijeenkomst van predikanten en ouderlingen van genabuurde kerken. Dit houdt in dat zowel de provinciale synode van Gelderland als de classis van Tiel geen brieven heeft van institutie of oprichting, maar dat deze eenvoudigweg beginnen met de eerste gehouden vergadering en zo vervolgens. Dit impliceert dat de eerste provinciale synode van Gelderland bestond uit vertegenwoordigers van verschillende classes, ook al worden die niet met naam en toenaam genoemd en ongeacht wat er later in de synodale acta wordt vermeld ten aanzien van de vorming en splitsing van classes, en dat de classicale vertegenwoordigers afkomstig waren uit de particuliere gemeenten. Uit de acta van de Gelderse synode is derhalve op te maken dat omstreeks 1579 zowel de synode als classes hun startpunt in Gelderland hadden. Vanaf het allereerste begin zijn in deze ontwikkeling twee lijnen duidelijk te markeren. Aan de kerkelijke zijde vormden de

[125] Zie voor alle verwikkelingen hieromtrent nader Maris, *Inleiding tot het archief van het Hof*, 22-26.
[126] Zie nader over de rol van de overheden de hoofdstukken 2 en 3.

plaatselijke kerken de basis en van daaruit werd de gereformeerde kerk uitgebouwd naar classes en provinciale synode. Aan zijde van de landsheerlijke overheid werd de invoering en aansturing van de gereformeerde kerk enerzijds op provinciaal niveau van belang geacht maar anderzijds ook gestimuleerd vanuit de plaatselijke overheden. Het landsheerlijk belang vorderde dat in de beginjaren van deze ontwikkeling er een aantal provinciale synoden zouden worden gehouden totdat er sprake was van zekerheid en consolidatie. Met name de jaren 1579-1583 waren hierin van belang. Daarna zou het accent meer verschuiven naar de classes.

Eerste serie provinciale synoden

De eerste provinciale synode kwam te Arnhem bijeen op 20 en 21 augustus 1579. Gelet op de politieke ontwikkelingen in Gelderland zal dit niet alleen op initiatief van de gereformeerde predikanten zelf zijn gebeurd. Uit de briefwisseling van dat jaar tussen stadhouder Jan van Nassau en prins Willem van Oranje is duidelijk op te maken dat hij druk doende was om de gereformeerde religie te bevorderen[127]. De Nijmeegse predikant Johannes Fontanus zal daarbij zeker als zijn rechterhand hebben gefunctioneerd[128] en de Staten van Gelderland speelden een leidende rol[129]. De acta van deze synode zijn niet alleen beknopt, maar bevatten ook nauwelijks namen[130]. Bij de particularia onder punt 2 wordt een vraag vermeld van de broederen van Tiel. Dit impliceert dat er minimaal twee predikanten aanwezig waren, òf uit de plaats Tiel òf uit de Nederbetuwe. Het eerste is goed mogelijk, daar de stad Tiel reeds in 1578 twee predikanten had, namelijk Johannes Vredaeus Voeckinck en Petrus Overkamp. Aan de andere kant is het ook goed mogelijk dat er twee predikanten aanwezig waren, waarvan een uit Tiel en een uit de dorpen van het platteland. Het is zelfs mogelijk dat er een predikant met een ouderling aanwezig was, gelet op het vermelde in artikel 1, waarmede deze acta direct beginnen. De eerste twee artikelen zijn sowieso van groot belang, daar deze acta onmiddellijk beginnen met:

1. Het voorlezen van de artikelen van de (nationale) synode van Dordrecht 1578 welke door alle tegenwoordig zijnde predikanten en ouderlingen werden erkend als overeenkomstig zijnde met Gods Woord en door hen onderschreven.
2. Voorts werd besloten dat alle kerkendienaren, predikanten, ouderlingen en diakenen in het Vorstendom Gelre en Graafschap Zutphen die artikelen behoorden te onderschrijven, evenals zij die later beroepen zouden worden[131].

---

[127] Zoals rond 15 januari 1579: "Ich hab mich auch mit der gantzen Landschafft nhumehr sofern vergliechen, dat sie den Religionsfrieden begeren und verhöffentlich denselben nehster Tage ins werck stellen und die Gemeindten hin und wieder auf neu zusammen schweren werden. Der Almachtige wölle gnadt verleihen dat diese Sachen ein glücklichen Vortgangk erreichen und zu Befurderung Seines namens und der gemeinen Wolfahrt dhienen mögen", en op 29 januari 1579: "...demnach die Religio in diesen Landen, Got lob, fast durchaus eingefuret und sehr zugenommen, die regirung, magistraten und policei etlicher massen geëndert und verbessert...", *NHG*, *NHB IV*, *De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau 1578-1584*, 45, 53-54.

[128] Zie nader over de rol van Fontanus hoofdstuk 4.

[129] Zie nader hoofdstuk 2.2.2.

[130] Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, Voorbericht en 1-3 over de problematiek van de acta tussen 1579 en 1591. Alhoewel mogelijk niet alles is bewaard gebleven, lijken de acta een betrouwbaar beeld te geven.

[131] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, art. 1-2; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 1.

Verder werd onder andere besloten:
1. Een verzoekschrift in te dienen bij de stadhouder om onderhoud van de kerkendienaars uit de kerkengoederen (artikel 3).
2. Op verzoek van Zutphen een beroepen predikant te laten examineren door de naaste predikant (quaeritur 3).
3. Dat de predikanten bij hun eigen kerken moesten wonen (quaeritur 10).
Alles dus behoorlijk in lijn met de generale synode van Dordrecht 1578.

Van 11-14 november 1579 werd te Arnhem de volgende provinciale synode gehouden, waarvan slechts een extract van de acta is bewaard gebleven[132]. Hierin wordt het praesidium wel met name genoemd, maar niet de andere deelnemers.
De twee belangrijkste punten staan in artikel 3 en 5. Artikel 3 vermeldde dat op bevel van de stadhouder Jan van Nassau door het consistorium van Arnhem een stuk was geconcipieerd over de religievrede. Bij de provinciale synode stuitte dit op nogal wat bezwaren en men vroeg dan ook om verzachting, opdat het geweten van de mensen en de voortplanting van het heilig Evangelie niet zou worden verhinderd. Vervolgens handelde artikel 5 over het onderhoud van de kerken- en schooldienaren, waarbij aan de stadhouder werd verzocht om hulp en waarop zij van hem een troostvol antwoord kregen.
Uit beide artikelen is duidelijk op te maken dat de provinciale synode direct werd aangestuurd door de stadhouder danwel de landsheerlijke overheid. Het gegeven dat de provinciale synoden elkaar snel opvolgden is direct gerelateerd aan de besluitvorming van de politieke overheden ten aanzien van godsdienstige en kerkelijke zaken[133].

Twee maanden daarna werd de volgende synodale vergadering gehouden, namelijk op 19 en 20 januari 1580 te Zutphen. Deze acta zijn bewaard gebleven[134]. Evenals in de vorige synode is hiervan ook enkel het praesidium met name genoemd.
Met name is uit deze synode van belang artikel 11, dat het belang van een religievrede werd voorgestaan, maar dan op zodanige wijze dat de gereformeerde religie werd bevorderd en onderhouden en de katholieke religie gelimiteerd.
Ook sprak men in artikel 12 over een verdeling van de kerken in classes, maar men wachtte daarmee tot de volgende synode. Dit is apart, daar volgens de kerkenordeningen niet de synode bepaalde welke classes er behoorden te zijn, maar de classes uit de genabuurde kerkelijke gemeenten opkwamen. Mogelijk ligt de bemoeienis door de provinciale synode van Gelderland met de classes in de zeer moeilijke maatschappelijke en politieke omstandigheden in die tijd. De idee dat de synode de classes zou kunnen bepalen, werd in de jaren daarna niet door de classes overgenomen. Zij ontwikkelden zichzelf, zoals de geschiedenis zou leren, en hadden daarbij in het bijzonder de goedkeuring nodig van de hoogste politieke overheid, de Staten van Gelderland. Deze synode in 1580 leek nog steeds voor te staan een ontwikkeling van de gereformeerde religie zonder al te veel overheidsbemoeienis, maar wel met steun van de overheid in de vrijheid van ontwikkeling en bijzonder de

[132] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 3-4.
[133] Zie hierover nader hoofdstuk 2.2.2. en 2.2.3.
[134] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 4-10.

financiële ondersteuning van kerken- en schooldienaren. In deze zo gewenste vrijheid zou spoedig verandering komen.

Voor de vierde maal binnen een jaar tijd kwam de provinciale synode bijeen en wel te Harderwijk van 31 mei tot 3 juni 1580[135]. Het tempo van vergaderen duidt niet alleen op de noodzaak tot behandeling van vele kerkelijke aangelegenheden in de beginfase van de ontwikkeling van de gereformeerde kerk in Gelderland. Het typeert ook de bijzondere intentie om de onderscheiden gemeenten in steden en op het platteland zo spoedig mogelijk te ontwikkelen, te reguleren en een vaste voet naar de aangenomen kerkenordeningen in te richten. Tevens geeft dit ook duidelijk aan dat door de kerken aan de overheden geen rechten zouden worden toegestaan in de wezenlijke kerkelijke zaken. De kerk was bereid mee te werken in huwelijkszaken en het dopen van kinderen, zelfs van andere gezindten, verwachtte ook de financiële en materiële ondersteuning van de overheden, zo nodig advies, vooral bescherming en medewerking voor de ontwikkeling van het kerkelijk en gemeenteleven, maar daar hield het ook mee op[136]. De in de voorgaande algemene synoden vastgestelde kerkenordeningen duidden op een kerkelijke opbouw van onderaf, van gemeente, classis, particuliere synode, algemene synode en spoorde daarmee niet met de bestuurlijke processen, die door de (hoge) wereldlijke overheden werden voorgestaan door vanaf de synoden de plaatselijke kerken te beïnvloeden. Juist door de ontwikkeling van de gemeenten en in het bijzonder de classes verschoof het zwaartepunt van de synode naar de grondlagen van de kerk en dat vereiste aanpassingen bij de politieke overheden. De vertegenwoordigers op deze eerste provinciale synoden waren geen kerkelijke bestuurders uit een provinciaal orgaan, maar het waren de predikanten en ouderlingen van de diverse gemeenten die deze vergadering vormden.

Op deze provinciale synode te Harderwijk in 1580 werden veel zaken besproken, waarbij de overheid werd aangesproken om maatregelen te treffen, zoals het tegengaan van ongehuwd samenwonen, het weren van katholieke, paapse scholen, het optreden tegen Wederdopers, het weren van paapse stoutigheden[137] en heiligenvereringen, alsmede het optreden tegen beoefenaars van zwarte kunsten. Bijzonder stoorde de synode zich aan de praktijk van de overheden om de publicaties van pachtingen en verpachtingen, aan- en verkopingen in de kerk te laten geschieden na de predikdienst, een praktijk die later nog zou worden uitgebreid door het aflezen van overheidspublicaties. De synode beriep zich op het woord van Jezus: "Domus mea domus orationis vocabitur"[138].

Classicale vorming

---

[135] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 10-16.
[136] Vgl. Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, 25-27.
[137] Met deze uitdrukking werd gedoeld op alle katholieke superstitiën, bedevaarten, openbaar optreden van priesters etc. en tevens alle ordeverstorende gedragingen variërend van vastenavondspelen tot en met het verstoren van kerkdiensten door lawaai te maken op de kerkhoven. Zie onder anderen De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 251, 286-291; Margry, *Teedere quaesties*, 177; Rooijakkers, *Rituele repertoires*, 409; Frijhoff, "De protestantse Reformatie in de Nederkwartieren", 372.
[138] Citaat uit Lukas 19:46. Enkel de 2 eerste woorden zijn in art. 12 vermeld.

In de artikelen 14-17 stelde de provinciale syode regels op voor de classes:
- De provincie Gelderland werd in vier classes verdeeld naar de 4 Kwartieren, "totdat alle dorper gereformiert mit die kirchen aenwassen".
- De classes moesten elke 3 maanden bijeenkomen, of meer als nodig was.
- Artikel 12 van de kerkorde van 1578 bepaalde hoeveel mensen er op de classes behoorden te komen.
- Op de classicale vergadering moest een predikant een korte predikatie houden over een controvers artikel en wel in de eerste vergadering over: "De tribus Elohim seu tribus in divinitate personis".
- De andere broederen moesten die predikatie beoordelen en wat eraan mankeerde hem broederlijk aanzeggen tot stichting van de gemeente en daarna het betreffende artikel tot oefening bespreken en onderzoeken.
- Er moest onderling censura morum worden gehouden.
- Elke dienaar diende de gravamina[139] van zijn kerk(en) schriftelijk in te brengen.
- Het te bespreken controvers artikel voor de volgende classis zou bekendgemaakt worden.

De synode ging hierin geheel voorbij aan de bestuurlijke taken van de classes, alsmede de vrijheid, die de kerkorde van 1578 aan de classes gaf voor wat betreft haar vergaderingen en de inhoud daarvan[140]. Het voornaamste was voor de synode de onderlinge onderwijzing en opscherping in de gereformeerde leer. Het regelen van de bestuurlijke zaken behield de synode voornamelijk aan zichzelf om dit met de overheden te regelen. Voor de opbouw van de gereformeerde kerk in deze uiterst moeilijke periode leek dit een redelijke tussenoplossing, totdat overal de gereformeerde kerk geïnstitueerd en gegroeid zou zijn. In de praktijk zou dit streven onuitvoerbaar blijken en blijven om minimaal vier redenen. In de eerste plaats gingen de overheden zich uitdrukkelijker met de kerk en de kerkelijke machten bemoeien, bijzonder ook met de provinciale synode zelf. In de tweede plaats zou het voor een provinciale synode, die hierna maar hoogstens één keer per jaar samen zou mogen komen, onmogelijk zijn om vanuit die frequentie de vaste hand te houden aan de classes en gemeenten. In de derde plaats werd de gereformeerde kerk opgebouwd van onderaf en zijn de lijnen van de kerkelijke gemeenten die in een bepaald gebied direct met elkaar te maken hadden naar de classes dermate kort, dat in de praktijk de belangrijke zaken direct met de classes en tussen de classes en politieke overheden zouden worden behandeld. De kerkorde van 1578 bepaalde dan ook dat zaken die bij de mindere vergaderingen, dus kerkenraden en classes, konden worden afgehandeld, niet naar een meerder, dus synodaal niveau, zouden gebracht worden[141]. In de vierde plaats is het eigen karakter van een classis, dat die diende te bestaan uit predikanten en ouderlingen van genabuurde kerken[142]. Elke classis vormde dus zichzelf en werd niet op synodaal niveau bepaald, zoals de synode ook zelf aangaf door de bepaling dat de classicale indeling zou gelden totdat er meer gereformeerde kerken in de dorpen waren. De praktijk zou leren dat de classes zich

[139] Een gravamen is een (uitvoerig) beschreven besprekingspunt.
[140] Zie ook Schokking, *De leertucht in de Gereformeerde Kerk*, 154-173.
[141] Kerkorde 1578 caput 2 art. 3.
[142] Kerkorde 1578 caput 2 art. 11; vgl. Bouwman, *Gereformeerd kerkrecht II*, 127-129.

zouden vormen naar de bestuurlijke indeling van het Hertogdom Gelre. Ook de classis van Tiel zou zichzelf ontwikkelen, los van hetgeen de provinciale synode hieromtrent trachtte te bepalen, maar wel met de steun en goedkeuring van de verschillende politieke overheden[143].

Van de voorgestelde classicale indeling door de provinciale synode kwam niets terecht, deels door de oorlogsomstandigheden deels door het optreden van de politieke overheden en tenslotte van daaruit door de regionale ontwikkeling van de classes zelf. Door Ravensbergen wordt enerzijds gesteld dat de synode van Middelburg van 1581 de classicale indeling van Gelderland heeft goedgekeurd en anderzijds dat er in 1583 nog geen classicale vergaderingen werden gehouden[144]. Het eerste berust op een onjuiste interpretatie. De synode van 1581 geeft enkel een opsomming van de toen bekende classicale indeling. Een goedkeuring zou geen enkel effect hebben gehad, daar deze synode niets in Gelderland had te zeggen. Het waren immers de Staten van Gelderland die bepaalden wat er op kerkelijk gebied gebeurde[145]. Weliswaar werd dit doorgaans gecommuniceerd op en met de provinciale synode, maar die stond ook geheel onder controle van de vertegenwoordigers van de Staten en het Hof van Gelre en Zutphen. Het tweede wordt niet onderbouwd door nadere gegevens en zal onhoudbaar blijken te zijn[146].

Voortgaande overheidsbemoeienis

Van de kant van de wereldlijke overheid in Gelderland zag men kennelijk de door de provinciale synode ontwikkelde ideeën met lede ogen aan, waardoor de Staten van Gelre en Zutphen met het Hof van Gelre en Zutphen het nodig achtten enige maatregelen te treffen. Op de Landdag van april en mei 1580 wordt door de hoge overheid van Gelderland voor wat betreft de gereformeerde kerk vastgesteld[147]:

- Dat de geestelijke personen en goederen onderworpen zouden zijn aan stads- en landrechten.
- Dat de huwelijkszaken stonden ter decisie van de provinciale raad.
- Dat de geestelijke goederen stonden ter kennis van Stadhouder en Raden, die ook voor het onderhoud van de kerken- en schooldienaren zouden zorgdragen.
- Dat de synodale vergaderingen werden gehouden als in andere provincies, maar het werd aan de Raden voorbehouden om hierin nader te ordonneren.
- Dat de meeste kerkklokken van de steden en dorpen mochten worden gebruikt tot het laten gieten van de zo hard benodigde artillerie.

Synode van Arnhem 1581

Op de volgende provinciale synode op 2 mei 1581 te Arnhem gehouden, is van het een en ander al effect te zien[148]. Naast de bespreking van tal van kerkelijke zaken, waaronder de afwezigheid van afgevaardigden uit Tiel, werd aan de kerk van

---

[143] Er wordt bij de particularia onder 3 nog geschreven over het visiteren van de kerk van Tiel door gedeputeerden van de synode en om daar de nodige maatregelen te treffen, maar zie daarover nader bij de ontwikkeling van de classis.

[144] Ravensbergen, "Inleiding classes in Gelderland", XIX; vgl. Rutgers, *Acta*, 374.

[145] Zie nader hoofdstuk 2.2.2.

[146] Zie de volgende paragraaf.

[147] RAG, archief 012, boek 0S2, folio 215-239; RAG, archief 0124 boek 1559 folio 200v.

[148] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 16-20.

Arnhem opgelegd om een aantal zaken aan het Hof van Gelre en Zutphen voor te leggen en daarop antwoord te begeren:
- Publicatie in geheel Gelre van het verbod van 23 april 1581 tegen de papisten.
- Verzoek tot afschaffing van de paapse scholen.
- Zorg van overheidswege voor arme studenten.
- Verzoek dat de overheid van waarde zou houden en executeren alles wat op classicale, particuliere en nationale vergaderingen vanuit Gods woord noodwendig besloten was en dit ook aan de provinciale synode mede te delen.
- Verzoek dat de rentmeester van de kerkelijke goederen aan predikanten en ouderlingen een onkostenvergoeding zou geven als die noodzakelijk weg moesten.
- Verzoek tot visitatie van de kerken op het platteland door een theoloog en een politicus om de problemen met kerken en pastores in christelijke orde te brengen.
- Verzoek tot augmentatie van de traktementen van de predikanten.
- Overheidsingrijpen in bepaalde plaatsen, waar de kerkelijke goederen werden misbruikt.

Vooral punt 6 is van belang voor de classis, daar men schreef: "Demnach weill gantz gene ordnungh under den pastoren op den plattenlanden in bedieningh der kirchen gehalden wird und die arme haussleuth als dwalende schapen loepen, dat het Hoff in Gelderlandt einen theologo und ansehenlichen politico operlegen will dieselvige te visitiren und voorscreven pastoren in eine christeliche ordnung te brengen"[149].
Dit is een opmerkelijke afwijking van de aangenomen kerkordelijke bepalingen, doordat de synode de hulp van de overheid inriep om op het platteland de begonnen reformatie te kunnen voortzetten en afwijkende pastores op het rechte, gereformeerde pad te brengen, alsmede dat de synode hierin een mogelijk classicaal functioneren geheel negeerde. Toch is dit niet vreemd als men let op de tijdsomstandigheden. Hier is sprake van de opbouw van de gereformeerde kerk in Gelderland, waarbij enerzijds de reformatie voortkwam uit de invloed van het calvinisme en anderzijds door de invoering van zijde van de landsheerlijke overheid. In deze fase waren overheid en kerk dusdanig verweven dat zij elkaar nodig hadden voor het welslagen van de reformatie. In de bijzonder moeilijke oorlogs-omstandigheden was de kerk afhankelijk van de overheid en werkte daarmee nauw samen, ongeacht de vraag of dat voor de kerk de meest ideale positie was[150].

Synode van Nijmegen 1582
Het inroepen van de hulp van overheidswege komt ook voor in de provinciale synode te Nijmegen, die van 6 tot 8 juni 1582 werd gehouden[151]. Uit de acht punten, die de synode in 1581 aan het Hof van Gelre en Zutphen had voorgelegd, bleek slechts het eerste ten uitvoer te zijn gelegd. Op 29 januari 1582 werd door de Landschap uitgevaardigd een "Placaet van geene als de ware Evangelische, Apostolische religie te oeffenen"[152]. Hierin wordt met nadruk vermeld dat alleen de gereformeerde godsdienst in steden en dorpen mocht worden uitgeoefend en dat alle

[149] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, art. 13; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 18
[150] Dit wordt in hoofdstuk 2 nog nader uitgewerkt.
[151] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 20-25.
[152] Van Loon, *GGP*, deel 2 12-13.

andere religies, bijzonder de paapse, behoren bestreden te worden door de overheden. Dat wil niet zeggen, dat op grond hiervan vervolgingen vanwege iemands geloof plaatsvonden, maar wel dat de gereformeerde kerk feitelijk de enige door de overheid toegestane publieke kerk was. Welke voor- en nadelen dat met zich meebracht, leert het vervolg van de geschiedenis.
Een vervolg daarvan is reeds op te maken uit de synodale acta van 1582, waarbij nagenoeg alle kerkelijke zaken werden voorgedragen aan de overheid, bijzonder het Hof van Gelre en Zutphen en de magistraten van de steden, om orde te stellen en problemen op te lossen. De synode sloot daarbij aan bij de laatstgehouden synode van Middelburg in 1581, waarvan de artikelen werden geapprobeerd en men besloot om tot een goede ordening te komen de volgende zaken aan de hoge overheid voor te leggen:
- Dat de ambtlieden zouden worden aangeschreven, om ervoor te zorgen dat de pastores op de dorpen tot de leer van de Reformatie zouden worden gebracht tot heil van het volk.
- Dat ook de Begijnen tot de gereformeerde prediking mochten gebracht worden.
- Dat alle paapse scholen zouden worden afgeschaft en gereformeerde opgericht.
- Dat voorzien zou worden in goede huisvesting en betaling van de predikanten.
- Dat het misbruik van de kerk- en kloostergoederen zou worden tegengegaan en uitsluitend zouden worden aangewend ad pios usus.
- Dat jonge mannen zouden worden gestimuleerd om zich te bekwamen tot de kerk- en schooldienst.
- Dat één persoon zou worden aangesteld om alle kerkelijke zaken aan het Hof te brengen, om zo kosten en vertraging te voorkomen.
- Dat om de vele huwelijkszaken te kunnen behandelen enige geleerde en godvrezende mannen zouden worden gecommitteerd, die alle echtzaken naar Gods Woord en de keizerlijke rechten zouden berechten en beslissen.
- Dat tegen de veelheid van openbare, ergerlijke zonden door de overheid een goede, christelijke ordonnantie zou worden gemaakt ter publicatie en executie.

Een van de gevolgen hiervan was een "Placaet waerbij de pastoren[153] en andere geestlijcke ten plattenlande bevolen wort om op een bestemden dagh tot Arnhem off in de naestgelegen stadt te komen om geëxamineert te worden en rekenschap van haer gelooff te geven, om alsoo te sien wie tot den kerckendienst bequaem sijn", de dato 22 mei 1583[154] uitgegeven door Stadhouder, Kanselier en Raden van Gelderland. Het motief was om naast de justitie en wereldlijke regering ook de christelijke reformatie, bijzonder op het platteland, beter gestalte te geven, zodat het volk in alle opzichten goed zou worden onderwezen in de reine leer en ter voorkoming van Gods toorn over het land. Alle opgeroepen pastores zouden eerst een aantal belangrijke leerstukken toegezonden krijgen om zich voor te bereiden[155]. Het is opmerkelijk dat niet de provinciale synode, maar de wereldlijke overheid hier het heft in handen nam en zelfs de officieren, magistraten en ambtlieden op het

[153] Hiermee worden de kerkendienaren of predikanten bedoeld en geenszins katholieke geestelijken, daar de katholieke godsdienst niet mocht worden uitgeoefend. Predikanten werden vaak met de Latijnse benaming van "pastor" beduid. Zie ook nader in het vervolg van dit hoofdstuk.
[154] Van Loon, *GGP*, deel 2 22-24.
[155] Naar alle waarschijnlijkheid zijn dat de *Quaestiones Theologiae*, die ook in 1593 werden gebruikt.

platteland opdracht gaf om erop toe te zien dat dit alles goed werd uitgevoerd en niemand nalatig zou blijven. Er is wel een begin gemaakt met deze examens, maar niet op alle plaatsen[156]. Door de tijdsomstandigheden, bijzonder de ontwikkelingen van de oorlog met Spanje, zijn deze examens in elk geval gedeeltelijk verschoven, voor de Nederbetuwe en de classis van Tiel naar het jaar 1593.

Synode van Doesburg 1583

In dezelfde periode werd te Doesburg van 28 tot 31 mei 1583 een provinciale synode gehouden die de laatste zou blijken te zijn uit de beginperiode van de reformatie in Gelderland[157]. Pas in 1592 werd de volgende synode gehouden. Uit Tiel of de Nederbetuwe was niemand aanwezig. In vervolg op de vorige synode legde men een serie zaken aan de hoge overheid voor:

- Dat er een goed toezicht zal komen op de geestelijke goederen ad pios usus en het gebruik daarvan, bijzonder ter onderhouding van de kerken- en schooldienaren.
- Dat de examens van de pastores op het platteland spoedig mochten worden afgenomen.
- Dat onbevoegden of onbehoorlijk beroepenen niet tot de predikdienst zouden worden toegelaten.
- Dat de prediking van de Heidelbergse Catechismus op de dorpen zou worden ingevoerd en de magistraten, officieren en huisluiden daarop toezicht zouden houden.
- Dat de schooldienst goed zou worden opgezet.
- Dat er een beheerder of opzichter over de kerkelijke zaken[158] zou mogen worden aangesteld om die tussen kerken, synode en Hof te verzorgen.
- Dat er een echtordening zou worden beraamd.
- Dat de overheid door haar autoriteit de classes zou indelen en instellen[159].
- Het onderhoud van uitgediende en onvermogende predikanten en predikants-weduwen.

Deze punten, aangevuld met enkele particularia en het verzoeken om het uitschrijven van een vasten- en bededag, zijn op 31 mei 1583 door middel van een synodale remonstratie aan het Hof van Gelre en Zutphen gezonden, welk stuk bewaard is gebleven. Ook de principale antwoorden van het Hof zijn bewaard onder de aanhef: "Bedenckenn der hern Cantzlar und Rath auff des synodi zu Doesburg gehaltener memoriën"[160]. Hieruit blijkt, dat het Hof welwillend was om de synode tegemoet te komen. Op bijna alle punten werd positief gereageerd. Ten aanzien van de classes staat vermeld dat het Hof geen bezwaar had tegen de instelling van de classes op autoriteit van de overheid als kerkelijke bestuursorganen. Alleen voor wat betreft de uitvoering van de door de classes genomen besluiten hield men een slag om de arm[161]. Wel roept deze vraagstelling van de synode op tot nader onderzoek

---

[156] RAG, archief 0124 boek 2343. Zie noot 166.
[157] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 26-30.
[158] In de acta: "procurator causarum ecclesiasticarum" genoemd.
[159] Dit in opmerkelijk tegenstelling door het eerder synodaal streven tot indeling van de classes.
[160] RAG, archief 0124 boek 2343.
[161] O.c.: "11. Dwiel des synode begert ist, dat ire classen conventus publica auctoritat geschehe, die classis verdeilt und ire acta executirt mogen wirden: konter man de twe ierste articulis agreren; up die derde executionis vraegen nae gehaltenen bijkomsten und beschehen relationis".

daar er al classes waren binnen het Hertogdom Gelre[162] zoals in de volgende paragraaf zal worden beschreven. Ook werden door het Hof van Gelre en Zutphen bij resolutie van 6 juli 1593 bepalingen gesteld over de administratie, het beheer en gebruik van de geestelijke goederen, alsmede over het beroepen en examineren van predikanten[163].

Staatsbemoeienis

Met deze opmerkelijke van overheidswege opgelegde kerkordelijke reglementen sluiten vier jaar primaire provinciale synoden af. Een merkwaardige periode, waarbij de reformatie van de kerk en de relatie betreffende de ontwikkelingen van de bestuurlijke processen tussen overheden en kerk een eigenaardige wending kreeg. Van Deursen heeft dit onder meer omschreven als: "De staat was gereformeerd en zo zou ook haar religie zijn", waarbij hij ook aangeeft: "Ook al verwierven de gereformeerden een bevoorrechte positie, de oude kerk slaagde erin zich uitstekend te handhaven"[164]. Dit laatste zou in Gelderland pas later duidelijk worden[165].

Vanuit haar beginselen en kerkordeningen werd de gereformeerde kerk van onderaf opgebouwd, vanaf de plaatselijke gemeente en kerkenraad, classes tot en met de synoden. In de lijn van Calvijn behoorde de burgerlijke regering de uiterlijke godsdienst te ondersteunen en te beschermen, maar niet over haar te heersen. Er diende onderscheid te blijven tussen wereldlijke en geestelijke regering[166]. Dit ideaal kon tijdens de reformatie in Gelderland in eerste instantie niet worden bereikt. Gelet op de oorlogsomstandigheden en de grote gevolgen van de wisseling van de publieke katholieke kerk naar de publieke gereformeerde kerk konden zowel de landsheerlijke overheid als de kerkelijke vertegenwoordigers niet anders dan te trachtten van bovenaf de opbouw van de kerk en de vorming van de inwoners naar de gereformeerde geloofsleer te reguleren. Kerk en overheden hadden elkaar niet alleen nodig om de kerkelijke reformatie te doen gelukken voor de gereformeerde kerk maar ook om een vaste greep op de bevolking te houden. Door die samenwerking konden kerk en staat in Gelderland worden gebouwd. Dat dit ten koste ging van bepaalde kerk- of staatsrechtelijke principes kon niet worden vermeden. De overheden wilden in principe meer zeggenschap over de kerk dan de kerk wilde toelaten. Het feit dat kerk en overheid elkaar hard nodig hadden in deze moeilijke oorlogstijd, mede gezien de financiële nood ten gevolge van de oorlogsvoering van de Verenigde Nederlanden en het naar zich toetrekken van het beheer en ook opbrengsten van de kerkelijke- en geestelijke goederen door de Staten van Gelderland[167], leidde ertoe dat die overheidsbemoeienis er toch kwam. De kerk werd financieel en qua regelgeving deels afhankelijk van de overheden en gaf daarvoor ook meer toe dan vanuit haar beginselen nodig en nuttig zou zijn[168]. Dit zou

---

[162] Zie de volgende paragraaf.
[163] RAG, archief 0124 boek 2343.
[164] Van Deursen, *De last van veel geluk*, 155.
[165] Zie hierover nader hoofdstuk 2.2.2.k.
[166] Vgl. Calvijn, *Institutie*, deel IV, XX, bijzonder 557; zie ook onder anderen Langhout, *De reformatie te Gorcum 1550-1610*, 61.
[167] Vgl. Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, 39-48.
[168] Vgl. Wouters, *Nieuw en ongezien*, 51-61, 131, 151; waarbij duidelijk is dat de situatie in Holland zo anders was dan in Gelderland dat een vergelijking moeilijk opgaat. Zie nader hoofdstukken 2 en 3.

in de loop der tijden nog veel problemen geven, bijzonder daar de politieke overheden geen stap terug wensten te doen, maar hun greep op de kerk wilden te handhaven. Het ideaal van de gereformeerde kerk werd daardoor nooit geheel bereikt. Wel zou duidelijk worden dat reeds vanaf het begin van de reformatie ook vanuit het grondvlak van de kerk en de plaatselijke of lagere overheden minstens even hard werd gewerkt aan de opbouw van de gereformeerde kerk[169]. Na de eerste jaren van de reformatie zou de rol van de provinciale synode minder worden en de gereformeerde kerk daadwerkelijk van onderaf worden gebouwd en geregeerd. De houding van de gereformeerde kerk tegenover de overheden was welwillend, bijzonder voor wat betreft het dopen van kinderen en het sluiten van huwelijken, waardoor de kerk een publieke functie verkreeg en op die punten best wel een soort van "staatskerk" wilde zijn, maar anderzijds wilde zij ook vrij zijn in de ontwikkeling van haar kerkelijk leven[170]. Feitelijk werd de gereformeerde kerk meer een "vrijwilligerskerk" dan een "volkskerk"[171], maar wel aan de leiband van de hoge overheden.

Synodale tussenperiode
Tussen de provinciale synoden van Doesburg in 1583 en die van Nijbroek in 1592 zijn er geen synoden gehouden, althans er zijn in het geheel geen stukken van bewaard gebleven. Mogelijk is er wel informeel overleg geweest, alhoewel daarvan geen acta, handelingen of enig ander bewijs van is te vinden, dan een enkele mogelijke verwijzing in de acta van de provinciale synode van 1592[172]. Zelfs de brieven van het Hof van Gelre en Zutphen geven daarover geen uitsluitsel. De reden van deze tussenperiode ligt hoogst waarschijnlijk in het gegeven, dat de kwartierhoofdsteden Nijmegen in 1585 en Zutphen in 1583 in Spaanse handen vielen en pas in 1591 weer werden bevrijd. Ook Venlo, kwartierhoofdstad van het Overkwartier, viel in 1586 in Spaanse handen, zodat van de vier kwartierhoofdsteden enkel Arnhem in Staatse handen bleef. Ook de stad Tiel en de Nederbetuwe bleven verschoond van Spaanse herovering. Aan de kerken van Tiel was door de provinciale synode van Doesburg opgedragen om de volgende synode uit te schrijven, maar door de ontwikkelingen van de oorlog is daar vanzelfsprekend niets van terecht gekomen[173].

1.3.2.c. Classicale ontwikkelingen

Classicale vorming
Zoals voormeld heeft Ravensbergen aangegeven dat er in 1583 nog geen sprake was van classicale vergaderingen binnen het Hertogdom Gelre en dat uiteindelijk pas in

[169] Zie nader hoofdstuk 1.3.2.c. en vooral hoofdstuk 2.
[170] Vgl. Geudeke, *De classis Edam 1572-1610*, 107-114.
[171] Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, 25-26.
[172] Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, voorwoord VII.
[173] Dit lijkt de meest logische verklaring op de vraag van Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, voorwoord VII, waar zij schrijven: "Meer bedenking geeft de groote leemte van 1584 tot en met 1591. Zijn er in die acht jaren in 't geheel geen synoden gehouden? Dat is niet waarschijnlijk, maar de acta geven ons dienaangaande weinig licht".

1598 de classis van Nijmegen ontstond[174]. Deze stelling is niet houdbaar, daar de provinciale synode al in het voorjaar van 1580 in haar acta vermeld dat op de kwestie of een kerk zonder kennis en voorweten van andere kerken van dezelfde classis tegen de Wederdopers en andere ketters zich zal verweren met disputaties en samensprekingen men zich zou houden aan hetgeen bij de synode van Dordrecht 1578 was afgesproken[175], namelijk dat samenspraak en disputatie goed kon zijn, maar enkel diende gevoerd te worden door hen die daartoe door de classis bekwaam werden geacht[176]. Hieruit volgt dat er al classes in Gelderland functioneerden. Evenzo zou het vreemd zijn als er predikanten en ouderlingen op de provinciale synode zouden gekomen zijn zonder voorafspraak met en terugkoppeling naar hun classes. Er zou dan een kerkelijke bestuurslaag ontbreken en elke predikant of ouderling zou dan naar eigen goeddunken kunnen handelen. Bouwman geeft aan dat de provinciale synode in 1582 uitsprak: "Het is niet raetsaem noch stigtelijk, dat eenige kerken op sig selven zouden blijven sitten, maar elke kerke behoort sig tot een classis te voegen". Dit citaat ontleent hij aan Smetius[177]. Hij ziet daarbij weliswaar over het hoofd dat dit een samenvatting is van Smetius zelf en geen synodale uitspraak, maar geeft wel terecht een vroege classicale ontwikkeling aan. Bij de desbetreffende particularia van de provinciale synode van 1582 werd geschreven over de kerk van Grave die nog geen classis kon vormen en waarbij de synode adviseert dat die kerk zich voorlopig zou voegen bij de classis van Nijmegen totdat in het Land van Cuijk een aparte classis kon worden gevormd[178]. Ook dit bewijst een vroege classicale ontwikkeling.

Ontwikkeling van de classis van Tiel

Voor wat betreft de classis van Tiel zijn er voldoende stukken uit die periode bewaard gebleven om daaruit de kerkelijke ontwikkelingen in de Nederbetuwe te kunnen volgen. Primaire vraag is wanneer de classis van Tiel is ontstaan. Zoals hiervoor aangegeven werden classes en provinciale synoden niet opgericht door middel van een bepaald besluit met een datum van institutie. Ze ontstonden gewoon volgens de kerkordelijke bepalingen en er behoefde geen bevestiging of beëdiging van de leden plaats te vinden, zoals wel bij de kerkenraden het geval was.

---

[174] Ravensbergen, "Inleiding classes in Gelderland", XIX; vgl. Rutgers, *Acta*, 374.

[175] Het betreft de 25e particuliere vraag van deze synode, zie bij Rutgers, *Acta*, 269.

[176] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 30 mei-3 juni 1580 art. 9: "Op die questie off eine kirche sonder voorweten und raedt der anderen kirchen desselben classis widder die Wederdoepers und andere boose kettersche menschen disputation anstellen und halten moegen, ist verdraegen dat het soeviell ein opentliche und ordentliche disputation angaet beij dem bleiven sall dat hiervan in Dordracena synodo beschloten is. Sooviell aever eine collation belanght is vur goet geacht dat die diener des Woortz, welche sich genugsam getrauwen, mit ihnen adhibitis testibus reden und conferiren om sulcher leuthe nachreden vor tho kommen"; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 11-12.

[177] Bouwman, *Gereformeerd kerkrecht II* (1934), 127; Smetius, *Synodale ordonnantiën ende resolutiën* (1736) 68.

[178] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 6-8 juni 1582 particularia 7; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 25. "Diewiell die kercke tot Graeff noch ghenen besunderen classem aenstellen kan und niet raedtsaem off erbaerlick is dat sij alsoo voor sichselvest sonder mit anderen genaberten kercken te communieren blieve sitten, ist voor goet aengesien dat sij onder den classe tot Nijmmegen sullen geacceptiert und gereeckent werden ter tijt toe dat sij gelegentheit hebben sullen eenen besunderen classem des landts van Cuick aen toe stellen [...]".

Doorgaans gaat men uit van de overgebleven acta, zodat de eerste provinciale synode van Gelderland wordt geacht gehouden en gevormd te zijn in het jaar 1579.

Hetzelfde betreft de classis van Tiel, al ligt de bewijsvoering daarvan wat ingewikkelder, daar deze classis volgens overgeleverde acta vanaf 1598 tijdelijk was verbonden met Nijmegen, vanaf 1606 met Zaltbommel en vanaf 1613 weer als aparte classis functioneerde. Sommige onderzoekers gaan uit van een late classicale ontwikkeling, waarbij de classis van Tiel pas vanaf 1613 zelfstandig functioneerde[179]. Zij baseren dat met name op de overgeleverde acta. Door Wouters is aangetoond dat een dergelijke aanname onjuist is, daar de classis van Delft en Delfland al in de jaren 1572-1573 funtioneerde, terwijl de oudste overgebleven acta pas beginnen in het jaar 1582[180]. Weliswaar geeft Ravensbergen in het spoor van Anspach aan dat er in de Nederbetuwe eerder classisvorming plaats vond met een relatieve zelfstandigheid, waarvan de sporen in de jaren 1593-1595 duidelijk te vinden zijn, maar hij verbindt daaraan geen nadere conclusie ten aanzien van het ontstaan van de classis van Tiel[181]. Feit is dat de classis van Tiel al jaren voor 1598 als aparte classis wordt genoemd en ook als dusdanig functioneerde, ongeacht wat de provinciale synode daarvan vond en wat daarover was besloten in de synodale vergaderingen tussen 1579 en 1583. Uit het voorgaande is reeds duidelijk geworden dat er in het jaar 1580 een classis van Nijmegen bestond voor het gehele Kwartier van Nijmegen. Die classis heeft in elk geval gefunctioneerd tot de inneming van de stad Nijmegen door de Spanjaarden op 6 maart 1585. Deze bezetting heeft geduurd tot de bevrijding door Maurits van Nassau op 21 oktober 1591, waarna ook in de hoofdstad van het Kwartier van Nijmegen het kerkelijk leven weer kon worden georganiseerd evenals het classicale functioneren. Op 11 september 1592 gaf de provinciale synode aan in artikel 13 dat Nijmegen, Tiel en Bommell zouden worden vermaand om examina, classes[182] en conventus[183] in haar Kwartier in te richten[184]. Op zich genomen zegt dit niets over het toenmalig functioneren van de classis van Tiel. Uit de vroegst bewaard gebleven zijnde acta van de classis van Nijmegen uit 1598 blijkt evenwel dat deze classis voor het overgrote deel bestond uit predikanten en ouderlingen van de Nederbetuwe. Dat zal in de jaren 1580-1591 niet anders zijn geweest. Enerzijds vanwege de bezetting van Nijmegen, anderzijds vanwege het gegeven dat de Nederbetuwe vrij spoedig overging tot de gereformeerde religie, terwijl de stad Nijmegen omgeven was door vele katholieke dorpen.
Dat de classis van Tiel als zodanig volwaardig functioneerde blijkt onder meer uit de correspondentie met het Hof van Gelre en Zutphen op 3 november 1595[185], uit de vermelding van de gedeputeerden uit de Tielse classis op de provinciale synoden

[179] Potjer, "De reformatie in de Nederbetuwe", 33-36; Ravensbergen, "Inleiding classes in Gelderland", XXIV.
[180] Wouters, *Nieuw en ongezien*, 54-60.
[181] Anspach: "De classis van Tiel", 274, Ravensbergen, "Inleiding classes in Gelderland", XXVIII.
[182] Let op de gebruikte meervoudsvorm.
[183] Hoogst waarschijnlijk duidde de synode met dit woord "vergaderingen" kerkeraadsvergaderingen aan, hoewel het ook wel wordt gebruikt voor vergaderingen van predikanten in een soort classis contracta.
[184] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de dato 11 september 1592 art. 13; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 34.
[185] RAG, archief 0124 boek 395.

van september 1593 en juli 1595[186], alsmede uit een bewaard gebleven brief van de classicale vergadering van 28 juli 1596[187]. Dit wordt hierna nog nader onderzocht[188].

Principaliter kan het begin van het functioneren van de classis van Tiel vervroegd worden naar het jaar 1579. Het eigene van een classis is een kerkelijke vergadering "...van sommighe kercken die bijeen gheleghen zijn, nae hare gheleghentheijt ende nootdruft"[189], en: "De classicale vergaderinghen sullen bestaen uut dienaren des Woordts ende ouderlinghen der ghenabuerde kercken, dewelke alle maenden ofte ses weken, korter of langher, dogh alsoo dat se den tijt van drij maenden niet voorbij gaen, nae ghelegentheijt der ghemeijnten sullen te samen koemen in die plaetsen, welcke met ghemeijn accordt daertoe bestemt worden"[190]. Met andere woorden, zodra enige nabijgelegen kerken gelegenheid en noodzaak hadden, was er geen belemmering zelfstandig vergaderingen met elkaar te gaan beleggen. De bewijsvoering daartoe behoeft niet per definitie uit bewaard gebleven acta bewezen te worden, maar kan ook logischerwijze geconcludeerd worden uit de kerkelijke ontwikkelingen in een bepaald gebied. Een opmerkelijk punt is te vinden bij de handelingen van de synode van Dordrecht 1578, waarbij geen vertegenwoordiger uit Gelderland aanwezig was. Bij de beschrijving van de kerkelijke indeling staat vermeld: "Afdeijlinghe der particuliere synoden bij provisie tot welcke de classes hare ghedeputeerde schicken sullen". Bij Gelderland wordt dan enkel aangegeven: "De Veluwe ende 't Rijck van Nimmeghe metter Betue maken eenen synodum. Het Overquartier ende de Graefschap van Zutphen ende den Bergh eene synodus"[191]. Afgezien van het gegeven dat in Gelderland de particuliere synode op een andere wijze werd gevormd, namelijk voor het gehele Hertogdom Gelre, is de volgorde classis-synode en het apart benoemen van de Nederbetuwe[192] wel van belang. Feit is dat vertegenwoordigers uit de Nederbetuwe in augustus 1579 aanwezig waren op de eerste provinciale synode[193]. Weliswaar waren ze niet altijd present op de provinciale synoden tussen 1579-1583, maar door het ontbreken van de presentielijsten van die vergaderingen kan niet met zekerheid worden vastgesteld wie er wel aanwezig waren. Van belang is ook het niet houden van de provinciale synoden tussen in de jaren 1584-1591 als gevolg van de oorlogsomstandigheden, waardoor informatie over de classis van Tiel ontbreekt. Gelet op het gegeven dat de Nederbetuwe niet in Spaanse handen is gevallen, kan worden aangenomen dat de classicale ontwikkelingen in die jaren zijn doorgegaan en de classis van Tiel daarbij een voorsprong had in haar ontwikkeling ten aanzien van de classes in de Gelderse Kwartieren die door de Spanjaarden werden veroverd en bezet.

---

[186] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 25-29 september 1593 art. 2-3 en 15vv juli 1595 art. 2, 4; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 35-36, 47-48.
[187] RAG, archief 0124 boek 836 briefnummer 10784, de dato 28 juli 1596.
[188] Zie hoofdstuk 1.3.3.
[189] Artikel 7 van de synode van Emden 1571, naar: Rutgers, *Acta*, 58.
[190] Artikel 26 van de synode van Dordrecht 1578, naar: Rutgers, *Acta*, 242.
[191] Beide citaten naar: Rutgers, *Acta*, 279-280.
[192] Mogelijk was men niet op de hoogte van het feit dat de Betuwe onder het Rijk van Nijmegen hoorde.
[193] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 20-12 augustus 1579 particularia 3; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 2.

Eerste reformatie in de Nederbetuwe

In de Nederbetuwe heeft de ambtman Dirck Vijgh samen met het Hof van Gelre en Zutphen en met de hulp van de gereformeerde predikanten in de Nederbetuwe en van onder meer de Arnhemse predikant Johannes Fontanus en de Nijmeegse predikant Jacobus Lomannus geijverd voor de invoering van de gereformeerde godsdienst en ook de bevordering van leer en leven bij de kerkendienaars, schoolmeesters en van daaruit voor de bevolking. Die samenwerking was mede noodzakelijk, daar de ambtman enkel directe invloed kon uitoefenen op de plaatsen die onder het Ambt van Nederbetuwe ressorteerden, waaronder de kerkelijke gemeenten van IJzendoorn, Lienden en Tiel niet behoorden[194]. Voor wat betreft de gereformeerde kerk zal de ambtman zonder meer gesteund zijn door de gereformeerde predikanten van Tiel, de plaats waar hijzelf ook rechter was, van Zoelen, waar hij als Heer van Zoelen zelf de predikant had aangesteld, en van Ingen waar eveneens de predikant met zijn hulp was aangesteld[195]. In nauwe samenwerking met de hervormingsgezinde Graaf van Culemborg als collator van de predikantsplaatsen van Lienden, Eck en Maurick, en het Hof van Gelre en Zutphen voor wat betreft de gemeente van IJzendoorn kon zodoende de gehele regio Nederbetuwe bereikt worden. De classis van Tiel omvatte kerkelijk de regio Nederbetuwe, zodat wereldlijke, rechtelijke en kerkelijke machten deel uitmaakten van een apart gebied van het Kwartier van Nijmegen[196].

Zoals hiervoor is vermeld, was er reeds in 1566 er sprake van gereformeerde prediking in de Nederbetuwe, hetgeen veel volk trok. Daarna werd deze openlijke prediking weliswaar verboden en onderdrukt door de Spaanse machthebbers, maar bij de omwenteling of eerste reformatie in 1578 in de Nederbetuwe zal het effect van de gereformeerde prediking niet weg zijn geweest. Spoedig waren er ook vaste gereformeerde predikanten, welke in 1579 op de eerste provinciale synode verschenen. Ook blijkt dat de zaken die door de Landschap in 1580 werden getroffen ten aanzien van de ontwikkeling van kerkelijke zaken[197], ook tussen het Hof en de ambtman van Nederbetuwe werden gecommuniceerd. Logischerwijs diende dit ook door de ambtman met de magistraat van Tiel, de classis van Tiel en de predikanten van de dorpen behandeld en besproken te worden. Zo verzocht de ambtman op 13 april 1581 aan het Hof een nadere instructie aangaande het besluit van de Landschap ten aanzien van het omgieten van kerkklokken tot geschut, bijzonder om daarmee de fortificatie van de stad Tiel te versterken[198]. Uit de hierover ontstane briefwisseling blijkt dat in principe de kerkklokken mochten worden omgesmolten, maar dat de kerken ook de klokken konden terugkopen en het geld dan kon worden bestemd tot aankoop van artillerie. Dit laatste hadden de kerken van

[194] IJzendoorn en Lienden waren hoge heerlijkheden met eigen rechtspraak, terwijl de stad Tiel stadsrechten had met een eigen magistraat. Zie nader hoofdstuk 3.
[195] Zie hierna bij de afzonderlijke gemeenten voor het overzicht van de gereformeerde predikanten en zij die de overstap maakten van katholiek naar gereformeerd.
[196] Zie voor de ingewikkelde politieke structuren in Gelderland en de Nederbetuwe nader hoofdstuk 2-3.
[197] Zie noot 133vv voor het kerkordelijke en noot 138 en daarbij horende hoofdtekst voor de Landschap.
[198] RAG, archief 0124 boek 829 briefnummer 8630 van 13 april 1581.

Hien en Dodewaard gevraagd[199]. Deze kerken waren dus ook al in correspondentie met de ambtman. Dat wil niet zeggen dat alle kerken vanaf het begin van de reformatie in Gelderland al voorzien waren van gereformeerde predikers. In zijn brief vroeg de ambtman namelijk ook om maatregelen tegen de in Nederbetuwe aanwezige papen en ongeschikte personen, die het Woord Gods niet recht predikten, zoals te Echteld en in andere dorpen[200]. Het Hof antwoordde hierop enkele dagen later, dat daarover informatie zou worden ingewonnen en zo nodig maatregelen getroffen[201]. Het ligt voor de hand dat de inhoud van de prediking van Gods Woord en de kwaliteit van de predikers niet door de ambtman zelf in alle dorpen zal zijn beoordeeld, maar dat de gereformeerde predikanten, bijzonder die van Tiel, Zoelen en Ingen, daarover hun oordeel zullen hebben gegeven danwel dat de betreffende kerkenraden of leden van die dorpen daarover zouden hebben geklaagd. Dit duidt al op een vroege uitoefening van classicale taken.

Overgang en opleidingsniveau

De omslag van katholiek naar gereformeerd kon door alle pastores moeilijk van de ene op de andere dag worden gemaakt. Daar was tijd voor nodig. Ook tijd om ongeschikte of onvoldoende opgeleide voorgangers dermate te kunnen onderwijzen, dat zij konden worden gevormd tot gereformeerde predikanten. Dit zou voor de plaatselijke gemeenten ook goed zijn, daar er sprake was van continuïteit ten aanzien van de voorganger. Dit lijkt een nobel streven, maar deze lijn heeft inderdaad goede vruchten afgeworpen voor de classis van Tiel. Zelfs uit de klacht van de ambtman over onrechtzinnige prediking Echteld is kennelijk iets goeds voortgekomen, want Jan Zaes de plaatselijke pastor was in 1596 praeses van een classicale vergadering[202].

De idee, die her en der in de loop der tijden opduikt over het laag opleidingsniveau en besproken levenswandel van de katholieke en gereformeerde pastores op het platteland is niet op feiten gestoeld voor wat betreft de Nederbetuwe. Een drietal voorbeelden uit werk van bekende schrijvers van de Nederbetuwse kerkgeschiedenis. Potjer stelt dat in 1593 en daarna de theologische kennis van sommigen slechts gering en hun werk slecht was[203]. De predikant van Avezaath, Henrick van Hemert, wordt door hem gekwalificeerd als gans onbekwaam, waarbij hij uit de classicale acta citeert. Anspach stelt dat de predikant Wierus Vorchtenius vermaard was om zijn dronkenschap, dobbelen en kaartspel, bijzonder na afloop van de kerkdienst. Hij baseert zich volgens zijn schrijven op gegevens uit het kerkarchief van Ravenswaaij,

---

[199] RAG, archief 0124 boek 829 briefnummers 8633 van 17 april 1581, 8639 van 20 april 1581, 8642a van 25 april 1581 en 8665 van 16 mei 1581. De kerkklokken blijken daadwerkelijk te zijn omgesmolten.

[200] RAG, archief 0124 boek 829 briefnummer 8630 van 13 april 1581: "Verner can uwe edelen, lieffden ende genedigen nijet verhalden welcker gestaldt tot Echtelt, als oock in meer dorperen in mijnen Ampte durch ongeschickte idioten ende papen het Woordt Godtz nijet recht geleerdt wordt, tenderende tot discourt. Begeer derhalven uwe edelen, lieffden ende genedigen believen idtselve t' remediëren und ordonneren, dat daerinne versien mocht worden tot wailfaeren der onderdaenen".

[201] RAG, archief 0124 boek 829 briefnummer 8633 van 17 april 1581: "Und betreffende den pastoer van Echtellt und andere ongeschicte idioten, daerop wirden wij informatie doen nhemen und ther allerierster gelegenheit dergebir daerinne doen versien"

[202] RAG, archief 0124 boek 836 briefnummer 10784, de dato 28 juli 1596.

[203] Potjer, "De reformatie in de Nederbetuwe", 41, 45, 50-52.

waarin dit zou zijn opgetekend uit een overlevering[204]. De Kleuver poneert zelfs zonder enige bronvermelding dat Vorchtenius pas in 1613 pastoor af was[205].
Het probleem bij dit soort stellingen is, dat er weinig wordt geciteerd uit primaire bronnen en veel uit het werk van anderen, uit overleveringen in een kerkarchief die meer dan honderd jaar na dato werden opgeschreven of dat er in het geheel geen primaire bronnen worden genoemd. Als deze stellingen al enige bron van waarheid zouden bevatten, dan zou de classis hebben ingegrepen. De classicale acta zwijgen hierover, met uitzondering van een aanklacht in 1608, dat Vorchtenius zou hebben gezegd nog wel eens een mis te willen zingen[206]. Maar ook dat had geen enkel gevolg, daar hij de classis daarover genoegdoening kon geven[207]. De kwalificatie door Potjer van de predikant van Avezaath is een onjuiste interpretatie. De classis achtte namelijk Henricus van Hemert vanwege zijn hoge ouderdom en de daarmee gepaard gaande gebreken en problemen niet meer bekwaam om zijn dienstwerk te verrichten[208]. Hij ging dus feitelijk met emeritaat en werd om zijn leer niet afgezet.

Natuurlijk zou er wel eens een minder begaafd predikant tussen zitten, die bijscholing nodig had. of moest er een predikant gecorrigeerd worden. Maar over het algemeen waren de geestelijke voorgangers goed geschoold, zoals ook zou blijken bij de examens in 1593. In de beginperiode van de reformatie in het Hertogdom Gelre was het merendeel van de gereformeerde predikanten uit Duitsland afkomstig en opgeleid onder meer te Genève, Herborn, Heidelberg[209] en aan de hogeschool te Steinfurt[210]. Er is vanuit de primaire bronnen geen enkele reden om aan te nemen dat bij kerkelijke of politieke dienaren in de Nederbetuwe sprake was van mensen van simpel of laag allooi. Wat niet wil zeggen dat de predikanten in de Nederbetuwe nooit in zonden zouden kunnen vallen als dronkenschap of dergelijke, maar dat was eerder uitzondering dan regel[211]. En zelfs dat dient dan nog bezien te worden in de context van de maatschappij en omstandigheden van de tijd waarin zij leefden. Van de Gelderse bevolking zelf wordt aangegeven, dat zij, althans een gedeelte daarvan, zich geregeld uitleefde met allerlei soorten van vermaak, drinkgelagen en vechterij, bijzonder een gevolg van alle ellende van oorlog, ziekten, watersnoden en andere rampen, maar ook als gevolg van de eigen volksaard[212]. En daar hadden ook de pastores in de Nederbetuwe in de praktijk mee te maken. Maar noch de beschikbare classicale en provinciale acta noch de brieven van en aan het Hof van Gelre en Zutphen geven aanleiding om naar een of meer van de predikanten een beschuldigende vinger te wijzen.

---

[204] Anspach, "Iets betrekkelijk de reformatie", 272-273.
[205] De Kleuver, *De Neder-Betuwe*, 539.
[206] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, 12-13 april 1608 art. 15.
[207] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, 12-15 september 1608 art. 12.
[208] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, 19 april 1602 art. 10.
[209] Onder anderen Johannes Fontanus te Genève en Heidelberg, zie Janssen en Van Manen, *Johannes Fontanus*, 13-14; ook Johannes Coitsius te herborn en Heidelberg, zie *NNBW* deel 1, 624-625.
[210] Vgl. Frijhoff, "De protestantse Reformatie in de Nederkwartieren", 371. Dit zou bij de strjd tussen remonstranten en contraremonstranten nog aan de orde komen, zie nader hoofdstuk 4. Zie voor de lijst van studenten tussen 1591 en 1619: Abels, "Een kweekvijver met troebel water", 57.
[211] Zie nader de hoofdstukken 3 en 5.
[212] Zie onder anderen Noordzij, *Gelre*, bijzonder 235-323.

1.3.2.d. Gemeenten en kerkendienaren in de beginperiode

Er is nauwelijks onderzoek gedaan naar de kerkelijke gemeenten tijdens de reformatie in Gelderland en predikanten of pastores[213], die in 1579 de gemeenten in de Nederbetuwe dienden en zij die bij het algemeen examen in 1593 aanwezig waren[214]. Het belang van het navolgend onderzoek naar de kerkelijke gemeenten en predikanten vanuit de primaire bronnen ligt met name in het gegeven dat daardoor duidelijk wordt welke personen niet alleen de gemeenten in de Nederbetuwe dienden maar ook de classis van Tiel vormden en vanaf 1579 hebben meegebouwd aan de gereformeerde kerk. Door dit onderzoek kunnen foutieve gegevens of aannames worden gecorrigeerd en ontbrekende gegevens aangevuld. Ook kan worden bezien welke katholieke pastoors vanaf 1579 werden omgeschoold of zelf de overgang maakten naar de functie van gereformeerd predikant (pastor)[215].

De gemeenten van Avezaath.
Deze gecombineerde gemeente had twee kerken, namelijk de Sint Lambertuskerk in Kerk-Avezaath en de Sint Agathakapel in Kapel-Avezaath. Het ius collationis, eigenlijk het ius praesentationis, stond aan de Abdij van Thorn. Normaliter werd de predikdiensten gelijk verdeeld, zodat er minimaal om de zondag in elke gemeente eenmaal werd gepreekt[216]. Sinds 1566[217] was daar pastoor Henrick van Hemert (Henricus ab Hemert) en hij is dienstdoende predikant gebleven tot 1601. Hij heeft dus de reformatie meegemaakt en ook het examen van 1593.

De gemeente van Echteld.
De plaats Echteld beschikte over één kerkgebouw. Klaarblijkelijk is bij de reformatie in de Nederbetuwe ook de kerk of kapel van Ooij opgeheven en zijn de inwoners van Ooij kerkelijk onder de gemeente van Echteld gebracht, zoals blijkt de de kerkelijke boeken van Echteld[218]. De buurschap Ooij behoorde bestuurlijk ook onder het kerspel Echteld. De laatste vicarius van Ooij was Goessewinus Goessewini in 1573[219]. In 1575 werd na een langdurige strijd[220] om het personaatschap of de pastorie van Echteld en de vraag wie het ius collationis en ius

---

[213] De benaming "pastor" wordt eeuwenlang gebruikt om gereformeerde predikanten te beduiden.
[214] Potjer heeft in "De reformatie in de Nederbetuwe" daartoe een eerste aanzet gegeven vooral voor de periode 1593-1598, zij het met veel vraagtekens omhuld, maar gebruikt daarbij weinig primaire bronnen. Smit in "De reformatie in Tiel" verhaalt over de reformatie te Tiel, voornamelijk uit secundaire bronnen. De Kleuver vermeldt in *De Neder-Betuwe* ook gegevens, maar zonder enige bronvermelding. Van Lieburg heeft predikantengegevens verzameld in zijn *Repertorium*, voornamelijk afkomstig van de predikantenborden en -lijsten, maar zijn werk was niet bedoeld om van alle predikanten de loopbaan te beschrijven.
[215] De keuze dit in de hoofdtekst op te nemen om genoemde redenen is analoog aan Geudeke, *De classis Edam*, 134-157 en Langhout, *De Reformatie te Gorcum*, 106-121 en 140-146.
[216] Zie onder meer RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum 1745-1777*, de jaren 1768-1769.
[217] Mogelijk al in 1563, zie RAR, archief 1514 boek 178 de datis 21 januari 1563 en 26 mei 1566.
[218] RAG, RBS 560.1 *Doopboek Echteld 1619-1649*; RBS 562.1 *Huwelijksboek Echteld 1619-1648*.
[219] Hij werd in 1574 pastoor te IJzendoorn, waarna kennelijk de vacante plaats te Ooij niet meer werd opgevuld. Zie RAG, archief 0124 boek 825 briefnummers 7138, 7148, 7208, 7252 en 7277.
[220] Het valt buiten het kader van dit werk hier dieper op in te gaan. Zie nader RAG, archief 0124 boek 658 briefnummers 2012a en 2015 van 11 en 22 november 1566; boek 645 briefnummers 974, 976, 977 en 997 van 21 oktober, 4 en 12 november en 14 december 1574.

patronatus[221] mocht uitoefenen door koning Filips II tot pastoor aangesteld Jan Zaes alias Johannes Zasius[222]. Hij kwam in plaats van de overleden pastoor Peter van Dorne. Deze aanstelling vond plaats door tussenkomst van het Hof van Gelre en Zutphen en de ambtman van Nederbetuwe, Claes Vijgh[223]. Zasius was voor die tijd priester en schoolmeester te Arnhem . Hij had dus een goede opleiding genoten en zou te Echteld blijven tot zijn dood in 1607. Hij is als pastoor meegegaan in de reformatie van de Nederbetuwe. Alhoewel de ambtman eerst nog klaagde over zijn paapsheid[224], heeft hij zich kennelijk wel ontwikkeld tot een gereformeerd predikant en is ook als zodanig door de classis van Tiel aangenomen, blijkende onder meer uit de voornoemde vervulling van de functie van praeses in de classicale vergadering van Tiel op 28 juli 1596[225]. Hij was getrouwd en had kinderen, blijkens de classicale acta van 29 september 1607[226].

De gemeente van Eck en Wiel.
Deze plaatsen behoorden voor wat betreft het collatorschap onder de Graaf van Culemborg. Alhoewel doorgaans gesproken wordt van de gemeente van Eck met de Sint Annakerk, was er ook een kapel te Wiel. Er is weinig bekend over de pastor loci ten tijde van de reformatie. In de jaren 1563 en 1564 was Jan Cornelissen priester te Eck[227]. Gelet op de overgang van Floris van Pallandt, Graaf van Culemborg van de katholieke naar de lutherse kerk en later meer genegen tot de gereformeerde kerk, zal hij na zijn terugkeer uit Duitsland in 1577 ook gezorgd hebben voor een gereformeerd predikant te Eck. De enige die daarvoor in aanmerking komt, is Casparus Leo, die in 1598 verscheen op de classicale vergadering te Nijmegen en rond 1606 overleed op hoge ouderdom[228].

De gemeenten van Hien en Dodewaard.
Alhoewel beide plaatsen een eigen kerk bezitten, is er in elk geval vanaf 1579 altijd sprake geweest van één kerkelijke gemeente. De laatste katholieke kerkendienaar was Jan van Lijnden, die als vicarius van Hien nog in 1573 wordt vermeld en daar de opvolger was van Jan van Wijhe[229]. Gelet op het ontbreken van gegevens over een opvolging kan worden aangenomen dat Jan van Lijnden in 1579 nog steeds deze kerken bediende. Pas in 1593 komen de gemeenten van Hien en Dodewaard weer ter sprake, als in de acta van de de provinciale synode van september 1593 melding wordt gemaakt van Antonius Nicolai die, als schoolmeester werkzaam, ook de predikdienst verzorgde en de sacramenten bediende. Dit werd hem door de synode verboden, kennelijk omdat hij niet voldeed aan de eisen van het examen in 1593.

[221] Dit betreft het recht van collatie, eigenlijk presentatie, en van benoeming van een kerkendienaar.
[222] Er zijn veel verschillende schrijfwijzen van zijn naam, als Zass, Sas, Sasius, Zazius.
[223] RAG, archief 0124 boek 825 briefnummer 7496 van 27 november 1574; boek 826 briefnummers 7538, 7613, 7620 en 7715 van 15 maart, 17 en 30 juni en 5 november 1575.
[224] RAG, archief 0124 boek 829 briefnummer 8630 van 13 april 1581.
[225] RAG, archief 0124 boek 836 briefnummer 10784 van 28 juli 1596.
[226] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, art. 13.
[227] RAG, archief 0370 documentnummer 5458.
[228] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651,* de datis 30 mei 1598, 7 september 1602, 3 september 1605 en 1-3 april 1606. Mogelijk is hij afkomstig uit Culemborg, familie van de predikanten Henricus en Johannes Leo, en heeft hij zijn opleiding in Duitsland genoten.
[229] RAG, archief 0124 boek 825 briefnummer 7180; RAR, archief 514 boek 102 de dato 22 juli 1562.

Hem werd wel toegestaan om als een soort hulpprediker de gemeenten te blijven bedienen, zodat de kerken niet zouden vervallen, en daarbij in het zingen, de gebeden uit de Catechismus, de Schriftlezingen en het lezen van de preken van Bullinger[230] in de gemeente mocht voorgaan[231]. Voor die tijd een uitzonderlijk geval.

De gemeente van IJzendoorn.
Deze plaats beschikt over een parochiekerk uit 1384, die vanaf 1574 bediend werd door de hierboven genoemde vicarius Goessewinus Goessewini (Goswinus Goswini) als pastoor afkomstig uit Ooij en te IJzendoorn de opvolger van Henrick Adriaensen[232]. Daar er geen andere kerkendienaren worden genoemd in IJzendoorn tot 1593 kan redelijkerwijs worden aangenomen, dat hij in 1579 nog dienst deed en deze vervulde tot ongeveer 1593. In de zomer van 1593 werd door de Heer van IJzendoorn, Herman Pieck, en inwoners van die heerlijkheid tot predikant of pastor aangesteld Cornelius Janssen van Duersteden op een salaris van 200 gulden met emolumenten en vrije woning[233]. Hij is daar maximaal twee jaar gebleven. Zijn dienst als predikant aldaar wordt bij elke onderzoeker gemist[234].

De gemeente van Ingen.
In deze plaats staat de Sint Lambertuskerk, die van oudsher verbonden was met de Commanderie van Ingen, behorende bij de Orde van Sint Jan te Utrecht[235]. Omdat er drie altaren in de kerk stonden, waren drie kapelaans van de Orde van Sint Jan verplicht wekelijks drie missen te celebreren. Na de reformatie werden nog twee kapelaans door de Commanderie onderhouden maar zij zijn niet overgegaan naar de gereformeerde kerk[236]. Als eerste gereformeerde predikant van Ingen wordt vermeld Peter Jacobsen (Petrus Jacobi)[237], waarvan de ambtman in 1582 schreef dat hij deze predikant had aangenomen op aanbeveling van het Hof van Gelre en Zutphen, waarbij mogelijk is voorbijgegaan aan het recht van collatie of presentatie door de commandeur Henrick Ruijsch[238]. De ambtman had een traktement van 300 gulden toegezegd, zoals de predikanten van Tiel en Zoelen ontvingen, maar het Kwartier

[230] Henricus Bullingerus, *Huijsboeck. Vijf decades, dat is vijftich sermoonen van de voorneemste hooftstucken der christlicker religie, in drij deelen gescheijden etc.*; (1582).
[231] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 25-29 september 1593 art. 14: "Ende daermede nochtans in gemelde kercken het ministerium niet gansch desolaet zij, heeft men hem toegelaten, dat hij aen den sondagen die Psalmen singen, die gebeden in den Catechismo registreert, item dat Oude ende Nieuwe Testament, daernae oock Decades Bullingeri, alles in Duijtsch der gemeinte voorlesen mach"; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 39.
[232] RAG, archief 0124 boek 817 briefnummer 4334; boek 820 briefnummers 5629 en 5689; boek 825 briefnummer 5689. Bij Van Lieburg, *Repertorium*, deel 2 plaats Eck, komt hij en zijn opvolger niet voor.
[233] RAG, archief 0446 (ongerubriceerd), borgstellingsbrief van 7 juli 1593.
[234] Hij komt niet voor bij Potjer, "De reformatie in de Nederbetuwe"en staat ook niet vermeld op de predikantenlijsten bij Van Lieburg, *Repertorium* en De Jongh, *Naamlijst der predikanten*.
[235] Onderdeel van de Balije van Utrecht van de Johanniterorde. Zie Hoefer en Van Veen "De commanderiën der orde van sint Jan te Utrecht", 308-315.
[236] Hoefer en Van Veen, "De commanderieën der orde van st. Jan in Gelderland", 312.
[237] Hij wordt niet vermeld bij Van Lieburg, *Repertorium*, deel 2, noch bij Potjer, "De Reformatie in de Nederbetuwe". Smit, "De Reformatie in Tiel", 83, neemt aan dat hij ouderling te Tiel was, welke aanname onjuist is. De idee van Strous in "Ingen en de reformatie", 139, als zou Henrick Ruijsch in 1594 de laatste priester van Ingen zijn geweest, dient naar het rijk der fabelen verwezen te worden. Mogelijk was Petrus Jacobi daarvoor predikant in de plaatsen Tricht (1580) en Tiel (1581).
[238] RAG, archief 0124 boek 831 briefnummers 9121 en 9133.

van Nijmegen bracht het in eerste instantie terug tot 200 gulden. In welk jaar Petrus Jacobi in Ingen predikant is geworden is onduidelijk, maar een datering van 1581-1582 ligt voor de hand, gelet op de verzoeken en besluitvorming rond zijn traktement in 1582. Hij bleef te Ingen werkzaam tot 1596[239].

De gemeente van Kesteren.
In de jaren 1566-1576 was Bernt Rickenssen alias Berndt Rijcken pastoor te Kesteren[240]. Het is onduidelijk hoe lang hij daar nog pastoor is gebleven, maar het valt niet uit te sluiten dat hij in 1579 nog in functie was. Sinds ongeveer 1581 was daar predikant Petrus Montanus, afkomstig uit Duitsland van de plaats Hambuch[241]. In de periode na de reformatie in de Nederbetuwe is deze gemeente jarenlang gecombineerd geweest met de gemeente van Opheusden, kennelijk wegens de kleinheid van beide gemeenten, in elk geval van 1598 tot 1616, maar mogelijk ook al sinds 1582.

De gemeente van Lienden.
Deze plaats beschikt over de monumentale kerk Sanctae Mariae Virginis. Over de vervulling van de predikantsplaats is veel verschil van mening[242], maar uit de primaire bronnen en acta classis blijkt dat als pastoor in 1561 door de Graaf van Culemborg, Floris van Pallandt, werd beroepen Henricus de Cruijff Sebastiani uit Amerongen, ook wel genoemd Henricus filius Sebastiani de Amerongen, die in 1562 daadwerkelijk te Lienden is bevestigd[243]. Henricus de Cruijff is daar gebleven tot zijn dood in 1612 en heeft dus zowel de reformatie als het examen in 1593 meegemaakt. Aangenomen kan worden dat onder de invloed van zijn collator voor hem de overgang naar de gereformeerde religie niet moeizaam zal zijn geweest.

De gemeente van Maurik.
Deze plaats met de Sint Martinuskerk viel onder het ius collationis van de Graaf van Culemborg. Al in 1566 werd hier de gereformeerde leer verkondigd door Johan Thonissen. Ondanks het optreden van de landvoogdes Margaretha van Parma en de vervolging van ketterse pastoors[244] is hij kennelijk niet per direct gevlucht, want hij

---

[239] Hij is toen waarschijnlijk vertrokken naar Ameide en Tienhoven.
[240] RAG, archief 0124 boek 993 briefnummer 3924 de dato 6 april 1576; RAR, archief 1514 boek 102 de datis 2 juli en 22 oktober 1565 en boek 103 de datis 14 januari en 13 mei 1566. Bij Van Lieburg, *Repertorium*, deel 2 plaats Kesteren, komt hij niet voor. Door J. van 't Hul in: "In Opheusden is geen beeld vernield" wordt Gerrit van Meerten genoemd als pastoor tussen 1567 en 1580, kennelijk overgenomen van de website van de Hervormde kerk te Kesteren, maar daarvoor is geen historisch bewijs.
[241] Naar deze plaats in Rijnland-Palts ontleent hij zijn bijnaam. Op de provinciale synode van 2 mei 1581 te Arnhem werd hij geciteerd, omdat hij zich voor predikant uitgaf. Bij Rutgers, *Acta*, (Marnixserie) 368, serie II deel III wordt vermeld bij de synode van Middelburg 1581: "Synodus is gewaerschout voir dese persoonen, Petrus Montanus alias Hambouch met een rossen baert etc.". Gelet op zijn bevestiging te Kesteren zal zijn attestatie voldoende zijn geweest. Vgl. Potjer, "De Reformatie in de Nederbetuwe", 42.
[242] De verwarring komt mede door een oude lijst uit de 18e eeuw, opgenomen in het boek van de kerkeraadsvergadering te Lienden 1737-1774, overgenomen door onder anderen Anspach, "De heerlijkheid Lienden in de Nederbetuwe", 220-223 en met enkele wijzigingen door Van Lieburg, *Repertorium*, deel 2 plaats Lienden vermeld. Zie ook Potjer, "De reformatie in de Nederbetuwe", 43-44.
[243] RAG, archief 0370 chartres 5946.5, 5946.6 en 5946.7. Vanaf 1554 werd hij al benoemd te Utrecht in diverse functies: RAG, archief 0370 chartres 5946, 5946.1, 5946.2 en 5946.3.
[244] RAG, archief 0124 boek 658, briefnummers 1917, 1947, 1950, 1951, 1969 en 1972.

trad in 1567 nog op in een zaak voor het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe[245]. Het is onduidelijk hoelang hij in Laurik is gebleven. Mogelijk is hij in mei 1567 met de Graaf van Culemborg naar Duitsland gevlucht, maar ook weer later teruggekomen[246]. In zijn plaats zou door stadhouder Charles de Brimeu in 1567 zijn aangesteld Wierus Vorchtenius[247], die bij de reformatie is aangebleven en aanwezig was bij het examen in 1593. Vorchtenius bleef te Maurik tot en met het jaar 1609.

De gemeente van Ochten.
Over de gemeente van Ochten is weinig bekend. De geestelijke goederen behoorden tot zeker 1602 toe aan de Graaf van den Bergh[248], die ook het ius collationis van oude tijden af uitoefende, zeker tot het jaar 1617[249]. In 1561 was Wolter van IJsendoorn pastoor, als opvolger van Gerit van Merwick[250], en hij was in 1566 nog in functie[251]. In de jaren 1568 tot 1573 was Otto de Witt alias Otto van Wijck pastoor[252]. Alhoewel hij mogelijk in 1579 nog pastoor was, bleek Ochten in 1593 vacant te zijn en zou dat ook jaren blijven. De gemeente was kennelijk niet in staat een eigen predikant te onderhouden en de katholieke Graven van den Bergh zullen ook zeker geen bereidheid daartoe gehad hebben[253]. De vacante kerk functioneerde wel als kerkelijke gemeente, zoals uit het gerichtssignaat van Nederbetuwe blijkt[254] en zal dus bediend zijn door de andere predikanten van de classis.

De gemeente van Ommeren.
In een visitatieverslag van de Commanderieën van Sint Jan van 1594 wordt de gemeente van Ommeren vermeld als behorende onder die orde te Utrecht, die normaliter door een conventuaal van die orde werd bediend, maar daarin was door de wisseling van religie verandering gekomen. Met de woorden van het verslag[255]: "Im furstenthumb Geldern in der Nider-Bettaw im kirspell Ummeren ein pastorat gelegen, pflag durch ein ordensconventual zu Utrecht bedient zu werden, nunmehr aber ibidem mutata religione pro sola conservatione iuris durch den hernn balier

[245] RAR, archief 1514 boek 103 de datis 28 oktober 1566 en 28 april 1567.
[246] In mei 1567 was de stadhouder Charles de Brimeu in Maurik, zie RAG, archief 0124 boek 820 briefnummer 5453; aanleiding genoeg om te vluchten. In RAR, archief 1514 boek 104 op 6 juni 1589 wordt genoemd een Johan Thoenissen den alden.
[247] Ook wel genoemd Wyerus, Van Forgten, Vorchten, Verchtenius, Vurchtenius en Vurchten. Zie ook nader Potjer, "De Reformatie in de Nederbetuwe", 42. Vgl. RAR, archief 1514 boek 104 de datis 22 juli 1587, 22 mei en 26 juni 1592 (genoemd als pastor); boek 105 de dato 30 maart 1601.
[248] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato september 1602 art. 13. Mogelijk heeft Claes Rijcken in 1563 en 1564 als vicarius waargenomen, zie RAR, archief 1514 boek 102, de dato 6 juli 1565.
[249] Volgens brief van de classis van Tiel aan de Graaf van Culemborg van 9 januari 1617. RAG, archief 0370 inventarisnummer 5459. In 1572 bleek de Spaanse koning collator te zijn, zie RAG, archief 0124 briefnummer 7035, de dato 19 juli 1572.
[250] RAR, archief 1514 boek 102, de dato 16 juni 1560; boek 103, de dato 13 mei 1561.
[251] RAR, archief 1514 boek 103, de dato 14 mei 1566.
[252] RAG, archief 0124 boek 820 briefnummer 5686; boek 824 briefnummers 6891 en 7035; boek 825 briefnummer 7251. Bij Van Lieburg, *Repertorium*, deel 2 plaats Ochten, komen beiden niet voor.
[253] Zie ook hierna. Willem van de Bergh was tijdelijk stadhouder van Gelderland van 1581 tot 1583, maar liep naar de Spaanse kant over. Zijn zoon Herman werd in 1593 stadhouder van Spaans Gelre.
[254] RAR, archief 1514 boek 104 de dato 13 april 1589 en 15 november 1591.
[255] Naar Hoefer en Van Veen "De commanderieën der orde van sint Jan te Utrecht", 318.

durch einer auswendigen person ad literam[256] revocationem conferirt, welcher der enndn die predigt versehen thuet". Hiermee zal bedoeld zijn Gebhardus Wilhelmi, geboortig van Kesteren[257], die in elk geval vanaf 1590[258] daar predikant was totdat hij in het jaar 1618 op hoge ouderdom overleed. Het is niet ondenkbaar, dat hij eerst pastoor is geweest en rond 1579 meegegaan met de reformatie in de Nederbetuwe.

De gemeente van Opheusden.
In de kerk van Opheusden, eertijds gewijd aan Joannes Baptista, dienden als pastores vanaf 1558 Aelbert van Lijnden[259], opgevolgd door Jasper Anthonissen alias Thoenissen van Groetfelt[260], die vlak voor de reformatie van de Nederbetuwe overleed. Hij is opgevolgd door een van zijde van het Hof van Gelre en Zutphen benoemde predikant, Johannes Lamberti alias Johannes Putsers[261], die in 1585 vertrok na enige beroeringen, waarbij het Hof de ambtman passeerde in het afdoen van de zaak[262]. De gemeente kreeg daarna geen aparte predikant maar werd gecombineerd met de gemeente van Kesteren en dus bediend door Petrus Montanus[263].

De gemeente van Ravenswaaij.
In de Sint Nicolaaskerk van Ravenswaaij werd in het jaar 1557 als pastoor aangesteld Johan van Wijck alias Jan van Wijck, die daar minimaal tot 1569 bleef en mogelijk zelfs na 1579 nog functioneerde[264]. In 1585 was als pastor aanwezig Cornelis Janssen van Duijrstede, over wie onder meer vragen waren gerezen ten aanzien van zijn betrouwbaarheid in de gereformeerde leer, waardoor hij door het Hof van Gelre en Zutphen naar Arnhem werd ontboden om geëxamineerd te worden over zijn leer[265]. Alhoewel de uitkomst daarvan onbekend is, lijkt het toch voldoende te zijn geweest, daar hij in 1593 in de gemeente van IJzendoorn werd aangesteld[266]. De na zijn vertrek uit Ravenswaaij ontstane vacature lijkt niet te zijn opgevuld en werd deze plaats met andere gemeenten gecombineerd.

De gemeente van Rijswijk.
Over de pastoorsplaats in de Sint Martinuskerk te Rijswijk is na het overlijden van Gerrit van Entheren een bijna 3 jaar lange strijd gevoerd over het recht van opvolging als pastoor tussen Peter Janssen van Tijell en Herman van Amerongen[267],

[256] O.c., waarbij de schrijvers aangeven dat mogelijk bedoeld wordt: "liberam".
[257] Ook wel genoemd Geverardus Wilhelmi, Gevert Willems, Gebhard Wilhelmus. Vgl. Potjer, "De reformatie in de Nederbetuwe", 57.
[258] Van Lieburg, *Repertorium*, deel 2 plaats Ommeren. Hij wordt daar Gerardus genoemd.
[259] RAG, archief 0124 boek 654 briefnummers 1238 en 1241; boek 821 briefnummer 5938.
[260] RAG, archief 0124 boek 993 briefnummer 3924; boek 821 briefnummer 6039e.
[261] Ook genoemd Lambrechtsen. Bij Van Lieburg, *Repertorium*, deel 2 "Opheusden", komt hij niet voor.
[262] RAG, archief 0124 boek 833 briefnummers 9697, 9717, 9720 en 9730.
[263] De idee van J. van 't Hul in zijn artikel "In Opheusden is geen beeld vernield" dat Opheusden moeizaam overging tot de "nije leer"en zich pas in 1616 als laatste gemeente in de Midden-Betuwe bij de protestanten voegde, is derhalve onjuist.
[264] RAG, archief 0124 boek 831 briefnummer 6039f.
[265] RAG, archief 0124 boek 833 briefnummer 9695. Bij Van Lieburg, *Repertorium*, deel 2 plaats Ravenswaaij, komt hij niet voor.
[266] RAG, archief 0446 (ongerubriceerd), borgstellingsbrief van 7 juli 1593.
[267] Ook genoemd Hermannus ab Amerongen. Bij Van Lieburg, *Repertorium*, deel 2, komt hij niet voor.

alsmede over het jaar van gratie voor de vrouw en kinderen van de overleden pastoor[268]. Peter Janssen van Tijell was primair door het Hof aangesteld op collatie van de Spaanse koning in diens functie als Hertog van Gelre en Graaf van Zutphen. Het proces werd uiteindelijk eind 1571 ten faveure van Herman van Amerongen beslist, die daarop als pastoor van Rijswijk werd aangesteld[269]. Hij is daar gebleven tot zijn dood toe in 1602 en heeft dus zowel de reformatie in de Nederbetuwe als het examen van 1593 meegemaakt.

De gemeenten van Tiel.
Over de predikanten van Tiel is met regelmaat geschreven, maar daarbij wordt er telkens van uitgegaan dat de gemeente van Tiel in 1580 een predikant zou hebben gekregen in de persoon van Johannes Vredaeus en dat er pas in 1606 een tweede predikant werd aangesteld. Dit is te vinden bij onder anderen Anspach, Potjer en Smit[270]. De reden van de late aanstelling van de tweede predikant wordt door Smit gefundeerd op de stelling, dat dit te maken had "met het langzame uitsterven van de katholieke geestelijkheid"[271], waardoor er pas laat financiële middelen voor een tweede predikant beschikbaar waren. Het probleem bij deze stellingen en aannames is dat ze niet worden onderbouwd uit of gesteund door primaire bronnen. Voor wat betreft het laatste: over de financiële middelen te Tiel heeft Maris al uiteengezet dat deze stad meer dan voldoende middelen tot haar beschikking had[272]. Voor wat betreft de aanstelling van de eerste en tweede predikant wordt hierna uit de primaire bronnen uiteengezet, dat er meer predikanten in Tiel hebben gediend, dan tot dusver wordt aangenomen en op de predikantslijsten worden vermeld.
De laatste pastoor van Tiel was Petrus van Teeffelen[273], die ook provisor in de Betuwe was en officiaal van de Proostdij van Arnhem[274], geboren en getogen te Tiel en daar vanaf ongeveer 1554 werkzaam[275]. Hij is niet meegegaan met de reformatie, maar wel in Tiel blijven wonen en aldaar overleden op 10 oktober 1580 en begraven in de Sint Maartenskerk[276]. Wel heeft hij nog de komst meegemaakt van twee gereformeerde predikanten, Johannes Vredaeus Voeckinck[277] en Petrus Overkamp, die elk een aparte kerk tot hun beschikking hadden, namelijk de Sint

[268] RAG, archief 0124 boek 821 briefnummers 6033, 6034, 6039a, 6039b, 6039c, 6039d, 6039e, 6039f en 6040; boek 822 briefnummers 6229 en 6275.
[269] Idem vorige noot en RAG, archief 0124 boek 1071 briefnummer 3181; boek 1072 briefnummers 3263, 3434 en 3435; boek 821 briefnummers 6068 en 6113; boek 822 briefnummer 6343, boek 823 briefnummer 6822; boek 824 briefnummer 6857.
[270] Anspach, "De classis Tiel" 279; Potjer, "De reformatie in de Nederbetuwe", 37; Smit, "De reformatie in Tiel", 82-83. Ook bij Van Lieburg, *Repertorium*, wordt dit aangehouden.
[271] Smit, "De reformatie in Tiel", 83.
[272] Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, 385-437.
[273] Ook wel genoemd Petrus Tephlenius, Peter van Tefelen, of Peter van Tephelen.
[274] RAG, archief 0124 boek 820 briefnummer 5710 de dato 01 juni 1568.
[275] Zie ook RAG, archief 0124 boek 825 briefnummers 7355-7357, waaruit blijkt, dat de wereldlijke rechters van het Hof en in de stad Tiel recht spraken in geschillen in zaken van geestelijke goederen. Naar vergelijkend onderzoek is ook gebleken, dat Van Teeffelen de schrijver is van *De Tielse kroniek*, waarvan de beschrijving abrupt stopt in het jaar 1566, de tijd van de hagenpreken.
[276] Vgl. Kuys e.a., *De Tielse kroniek*, LXI-LXII. Door de Oudheidkamer Tiel in het *Kalendarium van Tiel*, deel Va, 4, wordt beweerd, dat hij in 1579 zou zijn gestorven en dat de ambtman toen de Sint Maartenskerk aan de gereformeerden zou hebben ter beschikking gesteld. Dit is onjuist.
[277] Ook wel geschreven als Fockinck.

Walburgenkerk[278] en de Sint Maartenskerk. Vanaf 1578 beschikte Tiel over twee predikantsplaatsen die niet alle jaren volledig waren vervuld.
Johannes Voeckinck was afkomstig uit de plaats Vreden[279] in Duitsland en werd doorgaans Johannes Vredaeus genoemd naar zijn herkomst. Hij zou in Tiel eerste predikant blijven tot 1619[280].
Over Petrus Overkamp is weinig bekend[281]. Tijdens zijn verblijf in Tiel ontstond er "disordenungh" tussen de predikant en de Tielse gemeenten. Bij de provinciale synode te Harderwijk in mei 1580 was dit al bekend en had men besloten om de kerken van Nijmegen en Arnhem op te leggen de kerk van Tiel te visiteren en naar bevind van zaken met hem te handelen[282]. Deze zaak was eerst voorgelegd aan het Hof, dat door middel van een brief op 26 juni 1580 aan de ambtman van Nederbetuwe en de magistraat van Tiel toestemming gaf tot deze visitatie[283]. Het gevolg daarvan was, dat Petrus Overkamp moest vertrekken[284]. Hij heeft daaraan gehoor gegeven en is vervolgens naar Amersfoort vertrokken[285].
Voor zijn opvolging schreef het Hof van Gelre en Zutphen op 28 september 1580 een brief aan de magistraat van Tiel, op de vacature gewezen door de kerken van Nijmegen en Arnhem. Het Hof beval Wilhelmus Niger[286] aan, geboortig van Ravenswaaij, die als predikant had gediend onder en aanbevolen werd door Johan Casimir pfaltzgraven bei Rhein, Hertog in Beijeren etc. Hij heeft ongeveer een jaar in Tiel gestaan en is toen (naar alle waarschijnlijkheid) vertrokken naar Culemborg[287].
Als tweede predikant voor Tiel werd toen aangesteld Peter Jacobssen[288], maar in december 1581 bleek er een grote twist te zijn ontstaan tussen de gemeente en deze predikant. Kennelijk waren de kerkelijke toestanden in Tiel erg onrustig in die jaren. Zowel de burgemeesters van Tiel als de ambtman van Nederbetuwe schreven op 2 december een brief aan de kerkenraad van Arnhem met verzoek om hulp in deze zaak[289]. Vervolgens verleende het Hof van Gelre en Zutphen op 7 december een credentiebrief aan de predikanten Johannes Fontanus uit Arnhem en Jacobus Lomannus uit Nijmegen om deze zaak op te lossen, waarna beide heren daarover op

---

[278] Deze kerk werd in bijzondere omstandigheden ook gebruikt door het hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe, zie onder meer RAR, archief 1514 boek 180, in de jaren 1581-1583.
[279] Zie RAG, archief 0124 boek 836 briefnummer 10698 de dato 14 maart 1596.
[280] Zie ook het *NNBW*, deel 4 1427, dat onnauwkeurig is.
[281] Hij wordt niet vermeld in het *NNBW* en ook niet bij Van Lieburg, *Repertorium*, deel 2 plaats Tiel.
[282] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, particularia 3: "Den van Nijmmegen und Arnhem is opgelecht die kirch tho Tiell te visiteren und nae nottrufticheit mit hem te handelen"; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 15.
[283] RAG, archief 0124 boek 828 briefnummer 8294.
[284] RAG, archief 0124 boek 828 briefnummer 8384, de dato 28 september 1580.
[285] In Amersfoort heeft van 19 juli 1580 tot 24 november 1581 gestaan Petrus Overcampius, van oorsprong afkomstig uit Dusseldorf, aangenomen voor een jaar als predikant, en is daarna vertrokken met onbekende bestemming. Zie Van Lieburg, *Repertorium*, deel 1; Rutgers, *Het tweede eeuwgetijde*, 51-52. Zie ook Hooijer, *Acta*, 195, Petrus Oberkamp als afgevaardigde van Utrecht op de synode te Middelburg.
[286] RAG, archief 0124 boek 828 briefnummer 8384 de dato 28 september 1580. Hij wordt ook wel genoemd Willem Swart of Schwartz, zie bij Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis der Evangelisch-Luthersche kerk in de Nederlanden*, 129. In het *NNBW* en ook bij Van Lieburg, *Repertorium*, deel 2 plaats Tiel, komt hij niet voor.
[287] Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis der Evangelisch-Luthersche kerk in de Nederlanden*, 129. Hij stond daar nog tot 1595.
[288] Ook Pieter Jacopssen genoemd. Bij Van Lieburg, *Repertorium*, deel 2 plaats Tiel, komt hij niet voor.
[289] RAG, archief 0124 boek 830 briefnummers 8924 en 8924*, de dato 2 december 1581.

11 december 1581 rapport uitbrachten aan het Hof[290]. Welke maatregelen het Hof heeft genomen in deze zaak is onbekend, zodat ook het vervolg en de diensttijd van Peter Jacobssen te Tiel onduidelijk is[291]. Mogelijk is hij nog enige tijd daar gebleven, maar bij het examen van 1593 is zijn plaats vacant. Dit wordt versterkt door het gegeven, dat de provinciale synode op 24 mei 1597 een brief van voorschrijving zou verzoeken bij het Hof, zodat de kerk van Tiel weer een tweede predikant mocht beroepen[292].

De gemeente van Zoelen.
In de Stephanuskerk van de gemeente Zoelen was de laatste katholieke pastoor Derick Jansen van Enteren[293]. In 1576 is door Dirck Vijgh in zijn functie als Heer van Zoelen al de eerste gereformeerde predikant aangesteld, namelijk Cornelius van Utrecht. Hoe lang deze predikant in Zoelen heeft gestaan is onbekend, maar hij is opgevolgd door Goossen Wijnants[294]. Over de diensttijd van deze laatste bestaat onduidelijkheid, omdat wordt vermeld, dat hij van 1576 tot 1597 te Zoelen heeft gestaan tegelijkertijd met een predikant geheten Jacobus[295]. Daar Zoelen maar één predikantsplaats had, kunnen deze gegevens niet juist zijn.
De oplossing van dit raadsel ligt enerzijds bij Jacobus, waarvan kennelijk de achternaam onbekend zou zijn en anderzijds uit de vergelijking met de gegevens van de predikanten en pastores uit de hiervoor vermelde gemeenten. De meest directe gegevens komen uit een bestudering van de briefwisselingen tussen het Hof van Gelre en Zutphen en de ambtman van Nederbetuwe betreffende een zaak aangaande een vermeend recht op alimentatie vanwege het Convent Inghen Gaesdonck door Seger Koninckxbergh, predikant uit Woerden, van welk convent landerijen in het Ambt van Nederbetuwe lagen[296]. In de loop van dit proces gaf ambtman Dirck Vijgh aan, dat er weinig ruimte voor die alimentatie was en in het bijzonder: "Und so daer itzwes soldt moegen averschieten, als neen, so is dat oeck eener van derselver conventualen genant Jacobus Weertt, predicant hier in den Ampte staende, die eenen broder tott Nijmegen voor datt vaderlant gelaten, oeck waell itzwes van doen soll hebben, dat men hem daervan hantreickongh dede"[297]. Ook wordt in een resolutie van de gecommitteerde raden van de Staten van Holland van 3 augustus 1594, aangaande de onkosten in voormelde zaak en een verzoek om alimentatie van

[290] RAG, archief 0124 boek 830 briefnummer 8936, de dato 11 december 1581.
[291] In het *NNBW* en ook bij Van Lieburg, *Repertorium*, delen 1 en 2, komt hij niet voor. Mogelijk is hij predikant te Ingen geworden, waar een predikant Petrus Jacobi (1582-1596) wordt genoemd.
[292] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, art. 17; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 61.
[293] Hij wordt nog genoemd op 31 oktober 1566 in RAR, archief 1514 boek 179.
[294] Beiden vermeld bij Van Lieburg, *Repertorium*, deel 2 plaats Zoelen, waarbij Wijnants een diensttijd wordt toegedicht van 1576 tot 1597 tegelijkertijd met ene Jacobus, daarna nog een Dirk Theunissen in 1597, gevolgd door Dithmar Bleskenius eveneens vanaf 1597. Dit laatste kan niet juist zijn, daar de laatstgenoemde reeds in 1595 op de provinciale synode verscheen: RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 47-48; NGG Zoelen, *Predikantenlijst*.
[295] Vermeld bij Van Lieburg, *Repertorium* deel 2 plaats Zoelen; zie ook Potjer, "De reformatie in de Nederbetuwe", 38-39.
[296] RAG, archief 0124 boek 688 briefnummer 6824 de dato 21 mei 1592; boek 690 briefnummers 6980a en 6980b; boek 835 briefnummers 10176, 10190, 10198 en 10229, de datis 29 april, 25 mei 1 en 25 juni 1593.
[297] RAG, archief 0124 boek 835 briefnummer 10198 de dato 1 juni 1593.

Zegerus Koninckxbergen, vermeld dat de voornoemde Jacobus predikant was te Zoelen[298]. Dit vergeleken met de gegevens van de predikanten en pastores in de andere gemeenten, lijkt geen andere conclusie te rechtvaardigen, dan dat deze Jacobus Weertt predikant te Zoelen moet zijn geweest in 1593 en Goossen Wijnants in 1579.

Uit deze gegevens volgt, dat in het Ambt van Nederbetuwe zowel in 1579 als in 1593 alle danwel de meeste plaatsen een eigen predikant of pastor hadden. Ook is duidelijk dat de overheden, bijzonder het Hof van Gelre en Zutphen en de ambtman van Nederbetuwe, een bijzonder grote rol speelden in de totstandkoming van de kerkelijke opbouw van de gereformeerde kerk en dus ook van de classis van Tiel door aanwijzing of benoeming en zelfs examinatie van predikanten. Gelet ook op de rol van de predikanten uit Arnhem en Nijmegen kan gevoeglijk worden aangenomen, dat ook de predikanten van Tiel een voortrekkersrol vervulden.

Resumerende kan, met in achtneming van de voorschreven onzekerheden, de volgende lijst worden samengesteld van de aanwezige predikanten in 1579 en 1593:

Gemeente	Reformatie 1578-1579	Examen 1593
Avezaath	Henrick van Hemert	Henrick van Hemert
Echteld	Jan Zaes	Jan Zaes
Eck en Wiel	Casparus Leo	Casparus Leo
Hien en Dodewaard	Jan van Lijnden	Antonius Nicolai hulpprediker
IJzendoorn	Goswinus Goswini	Goswinus Goswini
Ingen	2-3 kapelaans	Petrus Jacobi
Kesteren	Berndt Rijcken	Petrus Montanus
Lienden	Henricus de Cruijff	Henricus de Cruijff
Maurik	Wierus Vorchtenius	Wierus Vorchtenius
Ochten	Otto van Wijck	vacant/combinatie[299]
Ommeren	Gebhardus Wilhelmi	Gebhardus Wilhelmi
Opheusden	Johannes Lamberti	vacant/combinatie[300]
Ravenswaaij	Jan van Wijck	vacant/combinatie[301]
Rijswijk	Herman van Amerongen	Herman van Amerongen
Tiel	Johannes Vredaeus	Johannes Vredaeus
	Petrus Overkamp	vacant
Zoelen	Goossen Wijnants	Jacobus Weertt

Hieruit blijkt dat van de predikanten of pastores op de 17 predikantsplaatsen in 1579 er nog 9 aanwezig waren in 1593 en dat er 3 nieuwe predikanten waren aangesteld en een hulpprediker. Drie vacante plaatsen werden door combinatie met andere gemeenten vervuld en alleen de tweede predikantsplaats te Tiel was vacant.

---

[298] *Register van Holland en Westvriesland*, 526-527, de dato 3 augustus 1594.
[299] Waarschijnlijk gecombineerd met IJzendoorn zoals in 1603, vgl. RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 6-7 september 1603 art. 2.
[300] Waarschijnlijk gecombineerd met Kesteren zoals in 1598, vgl. RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 30 mei 1598 art. 2.
[301] Waarschijnlijk gecombineerd met Rijswijk tot het jaar 1667.

Al met al was er dus sprake van een grote continuïteit binnen de classis van Tiel. Met het oog op de opbouw van de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en haar dienaren was dat in deze beginfase van groot belang. Kennelijk heeft dit ook goede gevolgen gehad, daar de ambtman Dirck Vijgh na 1581 geen klachten aangaande leer en leven van de pastores meer heeft ingediend bij het Hof van Gelre en Zutphen. De stelling van Van Eijnatten en Van Lieburg dat er aanvankelijk gebrek was aan predikanten omdat slechts een fractie van de oude geestelijkheid zou zijn overgegaan naar de nieuwe kerk gaat niet op voor de regio Nederbetuwe[302]. Beter is het bij de stelling van Frijhoff aan te sluiten en dus ook voor de Nederbetuwe gold: "De katholieke pastoor gleed intussen geruisloos de Reformatie in"[303].

1.3.2.e. Nadere ontwikkelingen

Verhouding kerk en staat

Deze jaren van opbouw van de gereformeerde kerk in een periode van hernieuwde oorlogshandelingen, bijzonder tussen 1581 en 1591 door het gewelddadig optreden van de Hertog van Parma, waren uiterst moeilijk voor overheden en kerk in het Hertogdom Gelre. De invoering van de gereformeerde religie van overheidswege in Gelderland en het gegeven dat de gereformeerde kerk de enige publieke kerk werd, had ook gevolgen voor de verhouding van kerk en overheid. Alhoewel de kerk hechtte aan zelfstandigheid was zij in tal van zaken afhankelijk van de steun en/of medewerking van de politieke overheden[304]. Dat gold met name bij de bescherming van de kerk in de uitoefening van haar godsdienst en het onderhoud in materieel en financieel opzicht, zowel voor de gebouwen als voor de betaling van de kerken- en schooldienaren. De overheden daar tegenover hadden de gereformeerde kerk nodig als stabiliserende factor om er voor de bevolking te zijn en de facto ter plaatse leiding en sturing te kunnen geven, bijzonder in de overgang van de katholieke naar de gereformeerde religie[305]. Daarnaast kon de kerk via de overheid ook invloed uitoefenen ten aanzien van zaken als huwelijkswetgeving, openbare orde, armenzorg, en onderwijs[306]. De predikanten waren daarbij van groot belang en zo ontstond ook de noodzaak voor de classes om zich te ontwikkelen tot de belangrijkste bestuursorganen, als aanspreekpunt en ook wel als spreekbuis van de overheden. Was met name de provinciale synode strikt politiek gebonden, de classis van Tiel zou zich evenwel redelijk vrij kunnen ontwikkelen[307].

---

[302] Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 173.
[303] Frijhoff, "De protestantse Reformatie in de Nederkwartieren", 367.
[304] Zie ook Wouters, *Nieuw en ongezien*, deel 1, 131-140.
[305] Zie nader ook Woltjer, "De religieuze situatie in de eerste jaren van de Republiek", 94-106.
[306] Zie nader hoofdstukken 3 en 5. Vgl. Abels, *Nieuw en ongezen*, deel 2, 115-387
[307] Zie ook Selderhuis en Nissen, "Opstand, consolidatie en reorganisatie", 301-302; Eijnatten en van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 169-174.

Oorlogsontwikkelingen

Voor de Verenigde Nederlanden waren de jaren van 1581 tot 1591 cruciaal, waarin na veel strijd, en ook eerst na veel nederlagen door toedoen van de Hertog van Parma, het tij meer en meer keerde. Na de afzwering van de Spaanse koning en de moord op prins Willem van Oranje leek de toestand hopeloos, maar door de internationale ontwikkelingen tussen Engeland, Frankrijk en Spanje kreeg Nederland lucht[308]. Zeker ook toen de Spaanse Armada in 1588 "door Gods adem werd verstrooid".

In de Nederbetuwe zijn deze ontwikkelingen ook merkbaar. Leed de bevolking eerst onder de zware schattingen van de Spaanse koning en plunderingen door Spaanse (huur)legers, in 1584 waren het juist de door de Staten-Generaal ingeroepen en ingekwartierde Engelse huurtroepen en ruiters, die onder de Graaf van Hohenlohe de dorpen kwelden en teisterden. Bijzonder de dorpen van Rijswijk, Ravenswaaij, Kesteren en Opheusden werden zwaar getroffen. Reden voor de ambtman van Nederbetuwe om de hulp van de Landschap en het Hof van Gelre en Zutphen en in te roepen, daar door deze plunderingen ook moeilijk van de bevolking meer belastingen konden worden gevraagd[309]: Het mocht niet echt baten, daar het Hof schreef dat de Graaf van Hohenlohe kennelijk naar eigen goeddunken kon handelen[310]. Hierdoor bleef de verschrikkelijke toestand van de gewone bevolking, die ramp na ramp over zich heen kreeg en daardoor niet alleen tot armoede verviel, maar ook veel te verduren had van ziekten en watersnoden[311].

In 1583 werd de stad Zutphen en in 1585 Nijmegen door de Spanjaarden veroverd, waardoor, zoals voren vermeld, er hoogst waarschijnlijk geen provinciale synoden meer gehouden werden. Dit neemt niet weg, dat de classis van Tiel voort kon gaan met haar ontwikkeling, die hard nodig was. Niet alleen op het kerkelijk materieel en financieel terrein, maar bijzonder om de omslag van de vroegere katholieke pastores naar de gereformeerde religie te kunnen maken. Dat kostte vanzelfsprekend veel tijd en moeite. De classis werd daarin ondersteund door zowel Hof van Gelre en Zutphen als de ambtman van Nederbetuwe, die zich beijverden voor de kerken en predikanten. En die ontwikkeling heeft niet stil gelegen in de jaren van 1584 tot 1592 toen er, als gezegd, geen provinciale synoden in Gelderland konden worden gehouden. Juist door het ontbreken van allerlei kerkelijke sturing en bemoeienis van synodale kant, was de classis niet alleen op zichzelf, maar bijzonder ook op haar politieke overheden aangewezen.

---

[308] Vgl. Van Deursen, *De last van veel geluk*, 109-138.

[309] RAG, archief 0124 boek 832 briefnummers 9354 de dato 4 april 1584: "und tegenwoirdich die restierende dorperen met inruckongh van krijsvolck tyrannisiert, opgefreeten ende hoe langer hoe meer bedroefft ende bedorven worden, allet entweeder ende contrarie der Lantschappen opgeachte recessen, dergestaldt dat alle middelen van contributiën daerdurch benoomen ende hinforder meer sullen weeten op te brengen".

[310] RAG, archief 0124 boek 832 briefnummer 9358 de dato 6 april 1584.

[311] Vgl. De Graaf, *Oorlog, mijn arme schapen*, 279-300.

Gevangen Ingense predikant

Toen in 1589 de predikant van Ingen, Petrus Jacobi, door de vijand werd gevangen genomen en in Nijmegen vastgehouden om een goed losgeld te krijgen, greep het Hof direct in. Allereerst door de ambtman de vrije hand te geven om drastische tegenmaatregelen te nemen: "Derhalven so is uns seer frundtlick versoeck, dat u genedige die goede behulpelicke handt daeran willen halden, dat durch behulp der Nederbetuwscher neutraler Ritterschap offte anderen den goeden predicant sonder ontgeltenisse vrijgelaten werde, offte so sulx niet solde kunnen geschiën, dat u genedige in sulcken vall mit der Papen het Quartier willen breken und aversulx die vetste pastoren, so in Brabant offte anders, oick doen halen und die so lange halden thotdat den praedicant van Inghen costeloes und schadeloes gerelaxiert sal wesen"[312]. Of de ambtman van dit mandaat daadwerkelijk gebruik heeft gemaakt, is onbekend. Vervolgens schreef het Hof aan de katholieke magistraat van Nijmegen, met de opmerkelijke oproep om mee te werken om eindelijk eens een einde te maken aan de godsdienstoorlog: "Na gelegenheit uwer erbaer is bewust, dat die armen verdorvenen underdanen tho troos beidersijdts seer gudt is angesihen worden, dat up die platte landen salvegarden uthgebracht solden wirden, sonder dat darin einig underscheidt tuschen die Catholischen und Reformierten religion sij gemackt worden, und diewijl allenthalven in den Niederlandtschen provintiën die kercken up die plattenlande verwiestet und die apentlicke kerckendinsten uphören und also oick wal biliick uphören solde die inquisition up die christen consciëntiën, men wolde dan alle gude middelen verhinderen dairdurch diesen langwirige crieghs ein einde durch Cristus gnade gemackt worden konde"[313]. Kennelijk heeft het geholpen, want Petrus Jacobi is weer naar zijn gemeente te Ingen teruggekeerd.

Overgang van pastoors

Nadat door prins Maurits van Oranje in 1591 de steden Nijmegen en Zutphen waren heroverd, kwam er meer rust in Gelderland en in de Nederbetuwe. Er kwamen er in de latere jaren nog wel schermutselingen en plunderingen voor, maar feitelijk was er sprake van bevrijding en vrijheid. Dat kwam ook de kerkelijke ontwikkelingen ten goede.

Er gaat nog steeds een verhaal rond, als zou op 11 januari 1592 de ambtman van Nederbetuwe, Dirck Vijgh, in overleg met de magistraat van Tiel, de laatste vicarissen van Tiel en de pastoors van Echteld, Avezaath en Wamel hebben gesommeerd voor de magistraat van Tiel te verschijnen en hen te dwingen hun trouw aan de reformatie danwel gereformeerde kerk te belijden. Dit wordt zo beschreven door Kers, Smit, De Kleuver, Hogendoorn, Hol, Potjer, Anspach en Rinck, waarbij de laatste drie wel wat vraagtekens zetten, maar het probleem niet oplossen[314]. In dit geval is er geen sprake van een primaire bron, die gevonden is, maar van een overlevering. Dat wil niet zeggen dat er geen kern van waarheid in zou

---

[312] RAG, archief 0124 boek 834 briefnummers 9866 en 9868 de datis 17 en 21 juni 1589.

[313] RAG, archief 0124 boek 834 briefnummer 9917 de dato eind 1589.

[314] Kers en Smit, *Kalendarium*, Va, 19; De Kleuver, *De Neder*-Betuwe, 606; Smit, "De reformatie van Tiel", 83; Hogendoorn, *Een oude dame in een nieuw jasje*, 2; Hol, *De Betuwe*, 294; Potjer, "De reformatie in de Nederbetuwe", 31; Anspach, ""Iets betrekkelijk de Reformatie", 271-276; Rinck, *Beschrijving der stad Tiel*, bijlage 2 18-19, welke laatste aangeeft, dat er sprake is van "eene overlevering" en "iets zekers is mij daaromtrent niet voorgekomen".

zitten. De vraag is echter wat er aan de hand zou kunnen zijn geweest. Het kon in elk geval niet gaan over de pastores van Echteld, Avezaath en Wamel. De magistraat van Tiel had daarover geen enkele zeggenschap en de plaatsen Tiel en Wamel vielen niet onder de jurisdictie van de ambtman van Nederbetuwe. De pastores van Echteld en Avezaath functioneerden zonder probleem en de gerechtelijke en classicale boeken geven geen enkele aanleiding om daar enige twijfel over te hebben. Er moet dus iets anders aan de hand zijn geweest en dat was ook zo. Rinck schrijft namelijk dat het ging over "residerende vicarissen, papen en huurlingen", die in het geheim doopten, huwelijken sloten en dergelijke meer. Dat was tegen de plakkaten van de hoge overheid, zoals de publicatie van 29 januari 1582 door de Landschap van het "Placaet van geene als de ware Evangelische, Apostolische religie te oeffenen"[315]. Door het heimelijk uitoefenen van de oude katholieke ceremoniën binnen Tiel moest worden opgetreden en was het handelen van ambtman en magistraat conform de opdracht van de Staten van Gelderland. Dit is dus iets geheel anders dan beschreven werd door voornoemde auteurs. Hun verhaal is niet alleen in juridische zin onmogelijk, maar heeft verder ook geen enkele grond. Van gelijke dient de beschreven bijnaam van Dirck Vijgh, namelijk de "Koning van Tiel", als een anachronisme te worden beschouwd[316].

Toetsing van de predikanten (pastores)

Een andere aparte vooronderstelling is de aanname dat pas in 1593 de katholieke pastoors in de Nederbetuwe de overstap zouden hebben gezet naar de nieuwe, gereformeerde religie, zoals door Potjer wordt beschreven en onderzocht onder de titel: "Welke pastoors stapten in 1593 wel over?"[317]. Hij gaat daarbij uit van de vooronderstelling, dat in 1593 een keuze kon worden gemaakt door de pastoors tussen de katholieke of gereformeerde religie. De reden waarom hij daartoe komt, blijft onduidelijk, maar zijn stelling is historisch onjuist. Ook Ravensbergen bevindt zich in deze lijn van Potjer, daar hij stelt dat de ambtman Dirck Vijgh de katholieke geestelijken uit Tiel en de Nederbetuwe in 1593 opriep voor een examen[318].

Het zou wel een zeer bijzondere zaak zijn geweest als het Hof van Gelre en Zutphen en de ambtman van Nederbetuwe de pastoors op het platteland gewoon katholiek hadden laten blijven tussen 1578 en 1593 en dat die allemaal tegelijk besloten op een en dezelfde dag de overstap te maken naar de gereformeerde kerk. Bij zo'n idee worden namelijk alle plakkaten en maatregelen over het hoofd gezien die door de Staten van Gelderland vanaf 1579 waren uitgevaardigd tegen de openlijke uitoefening van de katholieke godsdienst, zoals het plakkaat van 29 januari 1582[319]. Bij twijfels over de leer van een kerkendienaar werden examens afgenomen, zoals in 1585 hiervoor gemeld. Voorts zou het onlogisch zijn dat de gereformeerde overheden 14 jaren lang in de niet door de Spanjaarden bezette Nederbetuwe en de stad Tiel de uitoefening van de katholieke godsdienst zouden hebben getolereerd en

[315] Van Loon, *GGP*, deel 2 12-13.
[316] Deze bijnaam verschijnt in 1844 in een artikel van C.Ph.C. van den Bergh in de *Geldersche Volksalmanak*, 63-71. Ook De Kleuver, *De Neder-Betuwe*, 582 en Kers en Smit, *Kalendarium*, Va, 1.
[317] Potjer, "De Reformatie in de Nederbetuwe", 36-45.
[318] Ravensbergen, "Inleiding classes in Gelderland", XXVIII.
[319] Van Loon, *GGP*, deel 2 12-13.

plotsklaps in 1593 de pastoors tot overgang naar de gereformeerde religie dwongen. Er werd sowieso niemand gedwongen om over te stappen van de ene religie naar de andere, want dat zou in strijd zijn geweest met artikel 13 van de Unie van Utrecht.

Wat in 1593 wel gebeurde, was de voltrekking van hetgeen in 1582 was voorgesteld door de provinciale synode van Nijmegen en door de overheden was overgenomen bij het plakkaat van 22 februari 1583, waarbij de predikanten van het platteland werden opgeroepen voor een examen ter toetsing van hun leer en ook om ze te onderwijzen en op te bouwen in de gereformeerde beginselen[320]. Het kan verwarring wekken dat er in een plakkaat van 6 juli 1593, waarin door het Hof van Gelre en Zutphen bepalingen werden gesteld over de administratie, het beheer en gebruik van de geestelijke goederen, ook werd geschreven over het beroepen en examineren van predikanten. Dit betrof niet een algemeen examen, zoals in 1583 was vastgesteld, maar een resolutie ten aanzien van nieuw te beroepen predikanten en de eisen daaraan verbonden[321]. Door de tijdsomstandigheden waren de meeste examina in 1583 niet gehouden. Reden voor de provinciale synode van Nijbroek in 1592, de eerste na 1583, om dit weer op te pakken en met name in artikel 13 stelde, dat Nijmegen, Tiel en Bommel zouden vermaand worden om examina, classes en conventus in te richten[322].

Het Hof van Gelre en Zutphen en de ambtman van Nederbetuwe zijn hiermee voortvarend aan de slag gegaan, bijzonder op aansporing van de Landschap, die daarover te Zutphen had besloten. Op 18 april 1593 schreef het Hof aan de ambtman om dit te gaan regelen, die al de volgende dag antwoordde dat hij alle predikanten (pastores) van de dorpen had ontboden om op 8 mei de betreffende proeve van bekwaamheid en godgeleerdheid te komen afleggen. Tevens verzocht Dirck Vijgh dat de Nijmeegse predikant Jacobus Lomannus samen met de Tielse predikant Johannes Vredaeus mocht worden gecommitteerd om dit onderzoek te helpen verrichten[323]. De opgeroepen predikanten vonden de voorbereidingstijd wat kort, te meer daar niet iedereen beschikte over de Theologische Vragen, ook wel genoemd de Quaestiones Theologicae[324], op grond waarvan zij zouden worden geëxamineerd, zoals dit bij elke classis in Gelderland geschiedde of was geschied[325]. Het examen of de toetsing omvatte een groot aantal onderwerpen en ging blijkens de classis van Harderwijk van juli 1592 onder meer over[326] de autoriteit van Gods Woord, de zondeval en de weg der zaligheid, de rechtvaardigmaking en de sacramenten[327].

---

[320] Van Loon, *GGP*, deel 2 22-24.
[321] RAG, archief 0124 nummer 2343. Van Loon, *GGP*, deel 2 39-41. Zie hoofdstuk 2.2.2.f. en 5.2.4.a.
[322] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, art. 12 punt 13; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 34.
[323] RAG, archief 0124 boek 835 briefnummers 10169 en 10170, de datis 18 en 19 april 1593.
[324] Het is onduidelijk wie deze vragen heeft opgesteld. Mogelijk is dit gebeurd door de predikanten van Arnhem en Nijmegen. Vgl. de *Quaestiones Theologicae* van Middendorpius (1603) en Dieterich (1623).
[325] RAG, archief 0124 boek 2343 losse memorie van het Hof wat er geregeld moest worden.
[326] De originele *Quaestiones* bevinden zich niet in het RAG, maar deze opsomming is ontleend aan de door Ravensbergen getranscribeerde acta van de classis van Neder-Veluwe van 4 en 5 juli 1592, art. 5.
[327] Andere onderwerpen waren: Het onderscheid tussen wet en evangelie als ook de werkingen van beide, de vrije wil, het werk van de Heilige Geest, de erfzonde, de Middelaar en Zaligmaker, de Drieënigheid, de Apostolische geloofsbelijdenis, het wezen van God, de engelen, de schepping, het onderscheid tussen

Op 22 juni 1593 zond het Hof een 50-tal exemplaren van de Quaestiones Theologicae naar de ambtman, zodat de predikanten (pastores) zich konden voorbereiden[328]. Ook werd de commissie voor Jacobus Lomannus geregeld, zodat alles een goede voortgang kon hebben[329]. De onderzoeken begonnen op 4 september[330] en zijn uiteindelijk op 6 september 1593 afgerond. Alle predikanten hebben daarop hun gedane beloften aangaande de gereformeerde religie eigenhandig ondertekend[331]. Alleen de schoolmeester van Hien en Dodewaard werd niet geschikt bevonden, zoals hiervoor al is aangestipt, maar de rest wel. Er is verder namelijk niemand gecensureerd, afgezet of nader vermaand. In 1598 konden de geëxamineerden zonder probleem hun in 1593 gedane beloften onverkort aan de classis bevestigen[332].

Met dit examen in 1593 kwam de eerste fase van de ontwikkeling van de classis van Tiel tot een voorspoedig einde. De basis was gelegd. De gereformeerde religie bevestigd. De predikanten bekwaam om de gemeenten te leiden. Zij hadden niet alleen voldoende opleiding, maar hun gemiddeld jaarinkomen van 200 tot 300 gulden was ook voldoende om van te leven en zou zelfs de jaren daarna spoedig stijgen, althans voor de meesten. Vanaf 1593 zou de classis zich ook meer en meer als een zelfstandig kerkelijk bestuursorgaan gaan ontwikkelen.

1.3.3. De nadere opbouw van de classis van Tiel 1593-1613

De jaren van nadere opbouw van de classis van Tiel zouden naar de omstandigheden van de tijd niet de gemakkelijkste zijn. Er kwam een periode aan van ziekten, watersnoden, bijzonder in 1595 en 1608, en godsdienstige twisten. In maart 1595 stroomde de gehele Nederbetuwe onder, als gevolg van een zeer grote watersnood, die reikte tot Kampen, Amersfoort en de zomen van Rotterdam. Velen kwamen om[333]. In de jaren tussen 1597 en 1604 heerste er in grote delen van Europa een pestepidemie, die telkens weer de kop op stak en heel veel slachtoffers eiste[334]. En alhoewel de oorlogshandelingen in de Nederbetuwe weinige waren, bijzonder door de successen die prins Maurits van Oranje wist te boeken op vele plaatsen, had men nog wel last van doortrekkende legers of plunderende soldaten en ging ook menig pastorie in vlammen op[335]. Pas bij het Twaalfjarig Bestand begon een periode van

---

schepping en voorzienigheid, het onderscheid tussen Jezus Christus en de profeten, het priesterschap van Christus, Diens heiligheid, werk, nederdaling ter helle en hemelvaart., het onderscheid tussen de apostelen en de profeten, het wezen van Gods zichtbare en onzichtbare kerk, de goede werken en over de doop en het avondmaal.

[328] RAG, archief 0124 boek 835 briefnummer 10226.

[329] RAG, archief 0124 boek 835 briefnummers 10174, 10191 en 10270; boek 2343 de dato 25 mei 1593.

[330] RAG, archief 0124 boek 835 briefnummer 10268.

[331] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 30 mei 1598 art. 4.

[332] Idem. De stelling van Potjer, "De Reformatie in de Nederbetuwe", 45, "de theologische kennis van sommigen is slecht, hun werk is slecht etc.", wordt niet door de bronnen ondersteund.

[333] Buisman en Engelen, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* deel 4, 151-157.

[334] *O.c.*, 175.

[335] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 30 mei 1598 art. 16.

meer rust, maar toen braken de godsdiensttwisten uit tussen de remonstranten en contraremonstranten.

Verhouding tussen kerk en staat

De Staten van Gelderland vaardigden meer wet- en regelgeving uit voor de gereformeerde kerken[336] in het algemeen en het beheer van de geestelijke goederen in het bijzonder. De katholieke geestelijke goederen kregen door de Staten een aantal nieuwe bestemmingen, onder meer tot opbouw van de gereformeerde kerk. Een deel van de opbrengsten werd bestemd voor het onderhoud van de kerken- en schooldienaren[337]. Zoals de tijd zou leren had de overheid hiermee een belangrijk middel in handen om de gereformeerde kerk in haar greep te houden, doordat bij tegenwerking het gevaar voor de kerk bestond verstoken te raken van die financiën[338]. Ook werd de provinciale synode door de Staten aan banden gelegd. Vanaf de synode in 1592, de eerste na die van 1583, waren er één of meer gecommitteerden van het Hof van Gelre en Zutphen aanwezig als "inspectores", de zogenoemde commissarissen-politiek. Niet alleen de uitschrijving van de synode moest geschieden met toestemming van het Hof, maar ook de te behandelen onderwerpen, terwijl de besluiten die de synode wenste te nemen of genomen had, onder ap- en improbatie van het Hof kwamen[339]. Feitelijk kwam daardoor de provinciale synode onder de controle of toezicht van het Hof te staan en dat zou ook zo blijven.

Classisale ontwikkeling

In deze zeer wisselvallige tijdsomstandheden heeft de classis van Tiel zich verder ontwikkeld. Alhoewel er tot 1598 nagenoeg geen acta zijn overgeleverd, blijkt uit diverse bronnen dat de classis van Tiel ook in deze volledig functioneerde als het kerkelijk bestuursorgaan van de Nederbetuwe. Zo trok de classis zich weinig aan van de synode en verschenen er in de jaren 1579 tot 1593 enkel gecommitteerden uit de classis op de synodale vergadering, als men dat zelf nodig achtte. De classicale zelfstandigheid kwam met name naar voren bij besluiten of aanwijzingen van het Hof en de provinciale synode, waarbij de classis haar eigen afwegingen maakte.

Zo kwam in 1593 als gecommitteerde ter synode Petrus Jacobi, predikant te Ingen, die de classis van Tiel vertegenwoordigde. De synode was niet tevreden over deze commissie, omdat er niemand uit de stad Tiel aanwezig was en eiste daarover genoegdoening op de volgende vergadering[340]. De classis trok zich dit niet echt aan, want in 1595 verscheen er weer een vertegenwoordiger uit de classis van Tiel op de provinciale synode te Harderwijk, niet uit de stad Tiel zelf, maar Ditmarus Bleskenius, predikant te Zoelen[341]. Het valt hierbij op dat de classis door de synode

---

[336] Zie nader de hoofdstukken 2 en 3.
[337] Zie nader Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, passim.
[338] Zie hierover het verhaalde in de hoofdstukken 2, 3 en 5.
[339] Zie onder meer RAG, archief 0124 boek 19 folio 26 de dato 12 april 1597.
[340] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 25-29 september 1593 art. 2, 3; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 36.
[341] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 15vv juli 1595 art. 2, 4; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 47-48.

gewoon "classis van Tiel" werd genoemd[342]. De synode was wel ontstemd dat er niemand uit de stad Tiel aanwezig was en Ditmarus Bleskenius kreeg dan ook de opdracht dit mee te nemen naar de classicale vergadering[343]. Op de synode van 1596 kwam Johannes Vredaeus, predikant van Tiel, zijn excuses aanbieden en beloofde getrouwer te zijn, wat hij ook in 1597 heeft gedaan, maar in 1598 verscheen er gewoon weer een ander, namelijk Petrus Montanus uit Kesteren[344]. Uit deze diversiteit in de afvaardiging van de classis van Tiel naar de provinciale synode uit verschillende plaatsen van de Nederbetuwe is duidelijk te zien dat de classis in die periode als volledig zelfstandige classis functioneerde.

De classis toont haar zelfstandigheid

De classicale ontwikkeling en haar functioneren is mede te zien in de reden waarom de classis van Tiel in juli 1595 op de provinciale synode te Harderwijk weer verscheen, namelijk om een protest te laten horen tegen de aanstelling door de Heer van IJzendoorn van Arnoldus Steelandt[345] als predikant in die plaats buiten de goedkeuring van de classis om[346]. De synode was van oordeel dat door het Hof van Gelre en Zutphen een brief aan de collator moest worden gezonden om deze predikant te verwijderen, omdat hij wegens toverij en andere fouten uit Holland was verdreven[347]. De classis stuurde eerst een brief om advies naar de kerkelijke gemeente van Nijmegen, waar Jacobus Lomannus predikant was, met de vraag hoe te handelen met Arnoldus Steelandt die al door de classis was geschorst. Zij kreeg op 10 augustus 1595 als advies om bij het Hof aan te houden op verwijdering, daar de pastoor van IJzendoorn al wegens toverij uit Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht verbannen was en indien hij in dezelfde fouten zou vervallen, waarvoor hij in Den Haag schuldbelijdenis had gedaan, dan uit het Vorstendom Gelre behoorde te worden verbannen[348]. Het Hof schreef op 28 oktober 1595 aan de Heer van IJzendoorn om nadere informatie en resolveerde op 11 november, na het ontvangen antwoord, aan de collator dat Steelandt onmiddellijk diende te worden verwijderd wegens de gegeven ergernis[349]. Dat gebeurde niet. Kennelijk heeft de Heer van IJzendoorn hierover contact gezocht met de classis van Tiel, want de classis diende op 13 januari 1596 attestaties over deze predikant in bij het Hof, waarop het Hof besloot advies te vragen aan de kerkenraad van Arnhem, zeer waarschijnlijk aan Johannes Fontanus[350]. Het antwoord daarop is onbekend. Wel is duidelijk dat het allemaal niets uithaalde en Arnoldus Steelandt gewoon in IJzendoorn bleef. Op 10

---

[342] De stelling van Potjer, "De Reformatie in de Nederbetuwe", 40, als zou er in 1596 nog geen echte classis zijn, mist dus elke grond.

[343] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 15vv juli 1595 art. 4; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 48.

[344] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 8vv juni 1596 art. 2, 5, 24 mei 1597 art. 2 en 13vv juni 1598 art. 1; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 53, 59, 65.

[345] Ook wel genoemd Arndt van Stelant, Stelandt, Steenlant en Steenlant van Hulst.

[346] RAG, archief 0124 boek 395 resolutie van 28 oktober 1595.

[347] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 15vv juli 1595 art. 12; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 50-51.

[348] Janssen en Meeuwissen, *Kerkeraadsacten*, 22; De Waardt, "Van exorcisten tot doctores medicinae", 94-95; *BMHG*, deel 7, 248.

[349] RAG, archief 0124 boek 395 de datis 28 oktober en 11 november 1595.

[350] RAG, archief 0124 boek 395 de dato 11 januari 1596.

februari 1597 herhaalde het Hof van Gelre en Zutphen het bevel aan de Heer van IJzendoorn, Herman Pieck, om Arnoldus Steelandt te ontslaan[351], hetgeen niet gebeurde. Zowaar verscheen Steelandt op de provinciale synode te Nijmegen op 24 mei 1597 om onderzocht te worden, als gevolg waarvan hij mocht aanblijven als predikant, mits de classis een goed rapport over hem zou uitbrengen[352]. Dat gebeurde ook in de classicale vergadering te Nijmegen van 30 mei 1598, met terugkoppeling aan de provinciale synode te Arnhem in 1598[353]. Hij bleef derhalve predikant te IJzendoorn en de zaak zou daarmee kunnen zijn afgedaan. Toch vroeg het Hof op 9 februari 1600 aan Johannes Vredaeus, predikant van Tiel, om nadere informatie aangaande hetgeen Arnoldus Steelandt tijdens zijn diensttijd had uitgehaald op het gebied van toverij[354]. In dat spoor besloot de provinciale synode van Arnhem in juni 1600, dat deze predikant toch door het Hof verwijderd diende te worden[355]. Inmiddels was Steelandt zo wijs om zelf te vertrekken. De classicale en synodale acta zwijgen hierover. Wel blijkt duidelijk uit deze zaak dat de classis van Tiel op haar eigen wijze haar weg ging.

Classicaal functioneren

Zoals voormeld is, kan ook zonder het behouden blijven van de classicale acta het bestaan en handelen van een classis worden opgemaakt uit andere bronnen. Enkele voorbeelden.

Zo schreef de classis van Tiel op 3 november 1595 een verzoek aan het Hof van Gelre en Zutphen, waarvan de inhoud onbekend is. Het zou te maken kunnen hebben met de zaak van Arnoldus Steelandt. Maar of het op deze of een andere zaak betrekking heeft, duidelijk is wel dat het Hof het zelfstandig optreden van de classis accepteerde. Het verzoek van de classis werd volledig ingewilligd bij een besluit van het Hof[356].

Op 28 juli 1596 hield de classis van Tiel een classicale vergadering, voorgezeten door Jan Zazius van Echteld met als scriba Casparus Leo van Eck, in welke vergadering men onder meer een credentiebrief vervaardigde voor Petrus Montanus van Kesteren om met Johannes Fontanus te Arnhem enkele classicale zaken te gaan bespreken[357], onder meer betreffende de vacature in de gemeente van Ingen[358]. Het gegeven dat er sprake was van een reguliere vergadering impliceert dat die gewoonlijk werden gehouden, ook al zijn de acta daarvan niet behouden gebleven.

---

[351] RAG, archief 0124 boek 825 briefnummer 10881.

[352] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de dato 24 mei 1597 art. 29; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 64.

[353] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651,* de dato 30 mei 1598 art. 19; RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 13vv juni 1598 art. 11; Reitsma en van Veen, *Acta deel 4*, 67.

[354] RAG, archief 0124 boek 839 briefnummer 11515. Zie ook hoofdstuk 2.2.3.

[355] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 10-13 juni 1600 art. 33; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 89-90.

[356] RAG, archief 0124 boek 395 de dato 3 november 1595: "Op supplicatie des classis van Tiel fiat vi petitur. Die substantie te verhalen, sonder die requesten mede aver te seinden". N.B. Lees: "si".

[357] Zie voor de vooraanstaande rol van Fontanus bij de reformatie in Gelderland nader Janssen en Van Manen, *Johannes Fontanus. Een Gelders predikant in dienst van de orthodoxie (1545-1615)*.

[358] RAG, archief 0124 boek 836 briefnummer 10784, de dato 28 juli 1596.

Uit dit alles blijkt voldoende, dat in deze jaren de classis van Tiel als het belangrijkste kerkelijk bestuursorgaan van de regio Nederbetuwe zelfstandig functioneerde, vergaderde en eigen besluiten nam. Weliswaar met inachtneming van hetgeen door Hof en provinciale synode werd geschreven, maar ook gerust met terzijdelegging daarvan. De classis voer haar eigen koers. Daarbij zal de ambtman Dirck Vijgh zeker ook een belangrijke rol hebben gespeeld als direct aanspreekpunt voor de classis in het Ambt van Nederbetuwe[359]. Deze eigen classicale koers zal ook blijken uit het vervolg van de tijd, bijzonder waar men vanuit de provinciale synode aangaande de ontwikkelingen van de classes een en ander trachtte te stroomlijnen.

Voor wat betreft het zelfstandig optreden van de classis van Tiel blijkt uit de provinciale synode van Harderwijk in juli 1595 dat er volgens de synodale acta iemand uit de Tielse classis aanwezig was[360], hetgeen in lijn was met artikel 13 van de synode in 1592[361]. Met andere woorden, in die jaren accepteerde de synode het bestaan van deze classis. In het jaar 1597 bleek op de synode dat er weer een Nijmeegse classis was, waarin zowel de Over- als Nederbetuwe deelnamen, en waarvan de acta bewaard zijn gebleven vanaf 1598[362]. Het ontstaan van deze classis kwam niet voort uit een synodaal besluit maar uit het handelen en optreden van predikanten en ouderlingen binnen het Kwartier van Nijmegen. Het bestaan van deze classis kwam pas op de provinciale synode van juli 1599 dit ter sprake. De synode vond goed dat het Nijmeegse Kwartier nog een classis zou blijven en dat hetgeen de predikanten en ouderlingen uit de classis van Tiel deden, zij dat zouden doen namens de classis van Nijmegen[363]. De reden van het ontstaan van een (gecombineerde) classis in het Kwartier van Nijmegen ligt hoogst waarschijnlijk in het gegeven dat de stad Nijmegen lang in Spaanse handen was geweest en pas vanaf 1592 kon gaan werken aan de kerkelijke en classicale opbouw. Daar het aantal predikanten in en rondom Nijmegen te gering was om een classis te vormen was een combinatie met de al bestaande classis van Tiel van groot belang om de kwartiershoofdstad Nijmegen hierbij te ondersteunen[364]. Op papier werd de classis van Tiel een onderdeel van de classis van Nijmegen, maar in werkelijkheid is zij nooit opgeheven. Op de provinciale synode van 1602 werd bepaald, dat deze toestand zou blijven totdat Bommel (Zaltbommel) weer onder de synode zou komen[365], waarna het Kwartier van Nijmegen weer in twee aparte classes zou worden verdeeld[366]. De classis van Nijmegen besloot dan ook op 19 april 1602 om de

[359] Zie voor het verschil tussen de regio Nederbetuwe en het Ambt van Nederbetuwe hoofdstuk 3.
[360] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 5vv juli 1595 art. 2; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 47.
[361] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de dato 11 september 1592; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 34.
[362] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*; archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de dato 24 mei 1597 art.2; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 59.
[363] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 10-13 juli 1599 art. 14; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 76.
[364] Door Ravensbergen, "Inleiding classes in Gelderland", XXVIII-XXXIII, wordt hiervan ook een algemene beschrijving gegeven, maar hij mist daarbij de feitelijke aanleiding.
[365] De problematiek ten aanzien van de classis van Bommel valt buiten de kaders van dit werk.
[366] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 22-24 juni 1602 art. 10; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 104.

classis te splitsen in Nijmegen als aparte classis en Tiel en Bommel samen als een gecombineerde classis[367].

Classicale herverdeling

De provinciale synode van juli 1603 gehouden te Harderwijk besloot dat het Nijmeegse Kwartier wel in drie classes kon worden verdeeld: Nijmegen, Tiel en Bommel, maar zij voegde er een aparte bepaling aan toe, dat namelijk elke classis moest bestaan uit minimaal 10 personen[368]. Deze bepaling wekt bevreemding, daar de aangenomen kerkenordeningen op geen enkele wijze schrijven over een minimum aantal kerken, die samen een classis kunnen vormen, maar van "enige naburige kerken". Principaliter lag het ook niet in de macht van een provinciale synode om hierin nadere bepalingen te maken daar dit was voorbehouden aan de Staten van Gelderland[369]. Welke overwegingen de synode hiertoe heeft gehad, wordt niet vermeld, maar het meest waarschijnlijke is dat dit veroorzaakt werd door het geringe aantal predikanten van de classis van Nijmegen. In de eerste gecombineerde classis van Nijmegen in 1598 waren er 4 predikanten van de classis van Nijmegen aanwezig en 13 van de classis van Tiel. Door de pest overleden in het najaar van 1598 drie Nijmeegse predikanten, namelijk Jacobus Lomannus, Johannes Servatii Naerenus en Johannes Venator[370]. Nijmegen werd daardoor zo zeer verzwakt, dat pas in 1601 weer kon worden vergaderd in classicaal verband. In de jaren tot en met 1606 zou het getal van de Nijmeegse predikanten langzaam toenemen tot zo'n 10 predikanten, maar het aantal Nederbetuwse predikanten behield de meerderheid.

De gemeente van Fort Nassau komt erbij

Inmiddels was er nog een gemeente bijgekomen. In 1592 was het Fort Nassau op De Voorn gebouwd aan de Waal tegenover Varik, dat ook een eigen kerkelijke gemeente vormde. In 1599 behandelde de provinciale synode de zaak van Henricus Praetorius, die zich zonder wettelijk beroep had ingedrongen als predikant, waarop de synode besloot dat hij de facto verwijderd zou moeten worden door de Raad van State of Zijne Excellentie prins Maurits van Oranje[371]. Kort daarna is Hermannus Grevenstenus[372] daar als predikant aangesteld. Het Fort Nassau zou tot de opheffing in 1675 deel uitmaken van de classis van Tiel. Daar het een garnizoensplaats was, werd de eerste predikant nog aangesteld door de Raad van State[373], maar zijn opvolgers door de classis of haar gedeputeerden[374].

---

[367] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, art. 17.
[368] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 12-14 juli 1603 art. 17; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 114.
[369] Zie nader hoofdstuk 2.
[370] Janssen en Meeuwissen, *Kerkeraadsacten*, XVI-XVII.
[371] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 10-13 juli 1599 art. 42; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 80.
[372] Janssen en Meeuwissen, *Kerkeraadsacten*, 66, de dato 10 juli 1601.
[373] RAG, archief 0124 boek 26 folio 336, de dato 17 maart 1675; Potjer, "De Reformatie in de Nederbetuwe", 45-46.
[374] Zie onder meer RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato september 1602 art. 14.

Classis van Nijmegen

Uit de eerste bewaard gebleven acta van de classis van Nijmegen van 1598 blijkt dat aan de predikanten van de Nederbetuwe werd gevraagd, of zij zich nog steeds hielden aan hun beloften op 6 september 1593 gedaan. Het antwoord is duidelijk, blijkens artikel 4: "Die dijenaeren des Ampts Nederbetuwe gevraecht zijnde naer gront haeren leeren ende of sij haer conform houden den examini ende beloftenis van haren sijeden geschiet binnen Thiel ende met haren handen beteijckent in anno 1593 den 6 septembris, insgelijcken naer die bedieninge der sacramenten ende gemeenen kerckengeboden. Verclaren met waren woorden haer in alles der kerck, soo in der leer als sacramenten, gelijcksaem te houden, belovende daerinne getrouwelick te willen volharden"[375]. Dit versterkt hetgeen hiervoor ten aanzien van het betreffende examen in 1593 is vermeld. Er was sprake van een voortgaande lijn in de classis en bij haar predikanten.

De (gecombineerde) classicale vergaderingen tussen 1598 en 1604 laten zien, dat er nog wel een en ander nader geregeld diende te worden betreffende onder meer de confirmatie van predikanten, het vervullen van vacante plaatsen en het nader toezicht op leer en leven. Het laatste was het geval bij Johannes Zazius van Echteld, die werd aangeraden in elk geval naast een Nederlandse Bijbel aan te schaffen een exemplaar van de Heidelbergse Catechismus, het Huisboek van Bullinger[376] en de Postilla van Spindler[377]. Ook zorgde men voor de predikanten, die door ouderdom of ouderdomsverschijnselen niet meer bekwaam waren om de dienst in de kerk waar te nemen, zoals bij Henricus ab Hemert[378]. Tevens waakte de classis er zorgvuldig voor dat door het afnemen van examens van aankomende predikanten en het beoordelen van preken van de zittende predikanten het niveau op peil bleef[379].

Zelfstandigheid van de classis van Tiel

De classis van Tiel bleef ondertussen ook apart vergaderen, zonder daarvan nadere kennis te geven aan de provinciale synode[380]. Op 3 september 1599 hielden zij bijvoorbeeld te Rijswijk een vergadering, waarin onder meer werd besloten een jaar van gratie in te voeren voor de predikantsweduwen en -wezen. Dit besluit werd aangenomen en bevestigd door de ambtman en ridderschap van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe en op 15 september 1599 in het gerichtelijk signaat ingeschreven[381]. Op zich was dit apart vergaderen ook niet verwonderlijk, daar de predikanten en kerken onder het landrecht van de Nederbetuwe vielen en voor vele

---

[375] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 30 mei 1598 art. 4. Ten onrechte wordt door Potjer, "De Reformatie in de Nederbetuwe", 37, hierbij art. 3 betrokken, alsof er ook predikanten van de Nederbetuwe zouden zijn, die met de kerken niet gereconcilieerd waren. Dit betrof andere aanwezigen.

[376] Henricus Bullingerus, *Huijsboeck. Vijf decades, dat is vijftich sermoonen van de voorneemste hooftstucken der christlicker religie, in drij deelen gescheijden etc.*; (1582).

[377] Georgius Spindler, *Auslegung der Sontags und fürnemesten Fest Euangeliën under das gantze jahr in gewisse Artickel umb einfeltiger Prediger und gemeinen Mans willen gestellet*. (1576).

[378] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato april 1601 art. 26 en 19.

[379] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis april 1601 art. 35-40; april 1602 art. 22, 30-32; april 1603 art. 11-14, 18-20 e.a.

[380] Wel kerkrechtelijk juist, zoals beschreven in de acta of kerkenordening van 's-Gravenhage 1986 art. 26-42, zie Rutgers, *Acta*, 493-497.

[381] RAR, archief 1514 boek 105, de dato 15 september 1599.

financiële en materiële zaken zich bij ambtman en ridderschap moesten vervoegen[382]. Op een vergadering van de classis van Tiel op 18 april 1604 te Ingen[383] werden verschillende classicale besluiten genomen, onder meer over het schorsen (suspenderen) van een predikant. Deze suspensie ging uiteindelijk niet door, omdat de betreffende predikanten buiten hun boekje waren gegaan omdat zij dit buiten de classis van Nijmegen hadden geregeld[384]. Er bleef aldus in de jaren van de gecombineerde classis van Nijmegen, Tiel en Bommel een zekere spanning bestaan tussen samenwerking en zelfstandigheid. Zo zorgden de predikanten van de Nederbetuwe er zorgvuldig voor dat bij de verdeling van deputaatschappen en visitatoren er evenveel uit de Neder- als uit de Overbetuwe werden aangesteld[385].

Classicale splitsingen

In april 1606 besloot de classis van Nijmegen zich te splitsen in twee classes, namelijk Nijmegen met de Overbetuwe enerzijds en Tiel en Bommel met de Nederbetuwe anderzijds, daar de classis veel te groot werd, maar wel met belofte om goede correspondentie met elkaar te houden[386]. Hierdoor bleef er een sterke band tussen de drie classes van het Kwartier van Nijmegen en konden ze desgewenst gezamenlijk optrekken bij voorstellen aan de provinciale synode of politieke overheden en besprekingen van kerkelijke zaken[387]. Deze correspondentieband is eeuwenlang gebleven. De synode ging accoord met deze classicale besluitvorming[388]. Het is wel duidelijk dat de classis hierin zelf het besluit tot splitsing nam. Bij deze nieuwe combinatie van de classes van Tiel en Bommel bleek al spoedig dat er feitelijk sprake was van twee zelfstandige classes die nu en dan gezamenlijk vergaderen. Dit blijkt onder meer uit de acta van april 1610 waarin wordt gesproken van de acta van de Tielse classis en van de Bommelse classis[389].

Hetzelfde als in april 1606 gebeurde bij de splitsing van de gecombineerde classis van Tiel-Bommel in 1613, toen het getal van de predikanten tot 29 was opgelopen. De classis besloot zich te splitsen in de classes van Tiel en Bommel onder voorwaarde goede correspondentie met elkaar en met de classis van Nijmegen te blijven houden[390]. Deze correspondentieband was, zoals gezegd, van groot belang. Door Ravensbergen wordt aangegeven dat als reden tot splitsing van de classis van Tiel-Bommel het aantal predikanten werd genoemd, maar hij stelt ook: "Het is niet

[382] Zie bijvoorbeeld RAR, archief 1514 boek 1, de dato 7 december 1613 betreffende de armenoortjes.
[383] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 24 april 1604 art. 4.
[384] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 24 april 1604 art. 22.
[385] Zie bijvoorbeeld de datis 30 april 1601 art. 43 en 44; 19 april 1602 art. 12 en 37 en 7 september 1603 art. 24 in: RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*.
[386] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 1-3 april 1606 art. 18.
[387] Een correspondentieband werd normaliter onderhouden tussen de provinciale synoden. In hoeverre dit uniek is op classicaal niveau is onduidelijk. Door onder anderen Geudeke, *De classis Edam* en Wouters en Abels, *Nieuw en ongezien*, wordt daarvan bij de door hun onderzochte classes geen melding gemaakt.
[388] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de dato 17 juni 1606 art. 49; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 150-151.
[389] RAG, archief 0344, boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 24-25 april 1610.
[390] RAG, archief 0344, boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 20-22 april 1613 art. 12.

onwaarschijnlijk dat de kerkelijke twisten hierbij een belangrijke rol speelden"[391]. Hij onderbouwt dit met gegevens uit de acta van de classis van Nijmegen met de idee dat de drie remonstrantse classes uit het Kwartier van Nijmegen dan niet meer zouden kunnen worden overstemd door de drie contraremonstrantse classes in het Hertogdom Gelre. Het is de vraag of deze stelling juist is, daar de acta van Tiel en Bommel hier niets over vermelden. Reden om aan te nemen dat de grootte van de gecombineerde classis, 29 predikanten en eventueel 29 ouderlingen, de feitelijke reden tot splitsing was. Daarbij dient te worden opgemerkt dat de tegenstellingen en de getalsmatige verhouding tussen remonstrantse en contraremonstrantse classes een zaak was die pas later ontstond[392]. Het belangrijkste voordeel voor de classis van Tiel was dat zij met deze laatste splitsing in 1613 weer terug was bij haar beginpunt uit de jaren 1579-1595, namelijk om als het belangrijkste kerkelijk bestuursorgaan van de regio Nederbetuwe zelfstandig te kunnen acteren. Daar in de jaren 1613 tot 1618 er geen particuliere synoden gehouden werden, kon de synode pas in 1618 kennis van nemen van deze classicale herverdeling[393].

In deze jaren van 1593 tot 1613 zijn er veel wisselingen geweest van predikanten. Ook allerlei problemen van financiële en materiële aard, waardoor bijvoorbeeld gemeenten tijdelijk gecombineerd moesten worden, en problemen ten aanzien van leer en leven. Het valt buiten de kaders van dit werk om dat hier breedvoerig aan de orde te stellen[394].

1.4. Balans

Als onderzoeksvraag van dit hoofdstuk is geponeerd: "Hoe en wanneer is de classis van Tiel ontstaan?"

De invloed van de gereformeerde leer was in de Nederbetuwe was rond 1565 al dermate groot dat de ontwikkeling van de gereformeerde kerk na de reformatie rond 1578 een goede voortgang kon hebben. De Opstand in de Nederlanden verliep in aanvang niet echt voorspoedig. Toen de krijgskansen keerden, kon de gereformeerde kerk ook hier aan de opbouw beginnen. In het Hertogdom Gelre was de drijvende kracht daarachter vooral Johan graaf van Nassau Katzenellenbogen, die door het reformeren van het Hof van Gelre en Zutphen en het zuiveren van katholieke kerken voor de gereformeerden, alsmede het ter beschikking stellen van financiële middelen de voortgang van de gereformeerde leer bevorderde. Hij stond daarin niet alleen, maar kreeg daarbij steun van veel edelen, waaronder de ambtman van Nederbetuwe, Dirck Vijgh. Ook de komst van meer gereformeerde predikanten was daarbij van groot belang.

---

[391] Ravensbergen, "Inleiding classes in Gelderland", XXXII.
[392] Zie nader hoofdstuk 4.
[393] Zie over deze problematiek hoofdstuk 4.2.4.
[394] De belangrijkste zaken komen in hoofdstukken 5 en 7 aan de orde.

Alhoewel een deel van Gelderland lang onder Spaanse overheersing is gebleven, waarbij de kwartierhoofdsteden Nijmegen en Zutphen pas in 1591 definitief werden bevrijd, maar ook het Overkwartier verloren ging, kon de gereformeerde kerk zich voorspoedig ontwikkelen. Feitelijk was dat een direct gevolg van de Unie van Utrecht in 1579, waarbij de Gelderse overheden vrij werden gelaten op het punt van de religie. Dit werd versterkt door het Plakkaat van Verlatinge in 1581.

De jaren 1578-1579 kunnen worden gesteld als de periode, waarin definitief in Gelderland en dus ook in de Nederbetuwe de overgang werd gemaakt naar de gereformeerde religie als vrije en bevoorrechte godsdienst. Al eerder waren gereformeerde predikanten aanwezig. Dit alles had niet tot gevolg dat er vervolgingen plaatsvonden ten aanzien van andersgezinden. Die werden min of meer aan hun lot overgelaten, alhoewel hun openlijke bijeenkomsten officieel werden verboden. De overgang van de katholieke naar de gereformeerde religie is niet van de ene op de andere dag geschied. Dat zou ook onwerkelijk zijn. De ene plaats of streek was meer gereformeerd gezind, terwijl andere plaatsen of streken overwegend katholiek bleven. De gereformeerde overheden probeerden door het publiceren van plakkaten wel een en ander te dirigeren, maar dat was een moeizamere taak dan zij zich hadden voorgesteld. Het is ook niet gelukt om de gehele bevolking tot de gereformeerde religie te laten overgaan.

De regio Nederbetuwe is spoedig tot de gereformeerde religie overgegaan en vanaf 1579 kwam daar steeds meer vaart in, mede door de kerkelijke ontwikkelingen. De provinciale synode bleek daartoe niet bij machte, daar zij te ver van het volk stond en zijzelf ook spoedig onder toezicht van het Hof kwam te staan. De classes bleken de aangewezen kerkelijke bestuursorganen te zijn om deze ontwikkelingen te stroomlijnen. Zij stonden dichtbij de kerkelijke gemeenten en plaatselijke overheden en waren dus ook de meest directe en constante aanspreekpunten.

Omdat de Nederbetuwe na 1579 niet meer in Spaanse handen is geraakt, had de classis van Tiel ook alle ruimte om zich te ontplooien. Zij heeft dat ook gedaan, bijzonder met behulp van het Hof van Gelre en Zutphen, de ambtman van Nederbetuwe, Dirck Vijgh, de Graaf van Culemborg, Floris van Pallandt, en vooraanstaande predikanten van de gemeenten van Arnhem en Nijmegen. Niet alleen de classis, maar ook de overheden hadden daarbij baat, bijzonder daar er een kerkelijk bestuursorgaan was dichtbij de plaatselijke kerken en de bevolking, waardoor of waarmee zeer directe (be)sturing kon worden uitgeoefend. De classis was zelfstandig in die zin dat zij zich naar de vastgestelde kerkenordeningen kon ontwikkelen, zonder zich per se iets te behoeven aan te trekken van elk idee of besluit dat door een provinciale synode of door het Hof werd bedacht of genomen. Financieel en materieel was er een wezenlijke afhankelijkheid van de overheden. Ook werden de kerken gebruikt om van overheidswege belangrijke zaken te publiceren. Niettemin was er voor de classis een zekere mate van vrijheid. De classis verstond in elk geval de kunst om op een politieke wijze hiermee om te gaan.

Vanzelfsprekend had dit alles voor de classis van Tiel zowel voor- als nadelen. De gebondenheid van de classes aan de politieke overheden bracht beperkingen met zich mee, zoals de tijd nog zou leren. Anderzijds was het voor de gereformeerde kerk van groot belang dat de classes naar de kerkenordeningen waren ingesteld en functioneerden, omdat zonder deze belangrijke kerkelijke bestuursorganen de gereformeerde religie en dus ook de prediking van Gods Woord en de bediening van de sacramenten -naar de mens gesproken- niet echt van de grond zou zijn gekomen. In bestuursrechtelijke zin was het daarom van groot belang dat er een duidelijke structuur van onderscheid en samenhang was tussen politiek en kerkelijk bestuur in een en dezelfde regio.

De verwevenheid van kerk en overheid, die ontstaan was tijdens de periode van opstand en vrijmaking van het Spaanse juk, was wel blijvend. Dit kwam grotendeels overeen met artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, namelijk dat de politieke overheid de taak (ambt) had om de ware godsdienst te beschermen en te bevorderen en alle afgoderij en valse godsdienst te weren. De landsheerlijke overheid in Gelderland ging daarin een stap verder door de kerk zowel financieel als materieel aan banden te leggen, controle uit te oefenen op de provinciale synode en (kerkrechtelijke) reglementen, plakkaten en resoluties uit te vaardigen. Dit alles weliswaar ten faveure van de kerk en de uitoefening van de gereformeerde godsdienst. De gereformeerde kerk werd de enige publieke in Gelderland. Zij werd geen staatskerk, ook geen volkskerk, maar had meer het karakter van een vrijwilligerskerk. Niemand van de bevolking werd van staatswege verplicht zich bij de kerk aan te sluiten. De gereformeerde kerk was de gereformeerde overheid ter wille ten aanzien van het dopen van kinderen zonder onderscheid, sloot ook huwelijken, maar als iemand daadwerkelijk bij de kerk wilde behoren, dan diende men de weg van belijdenis doen te volgen en zich vrijwillig bij de kerk aan te sluiten.

Deze lijn werd ook door de classis van Tiel gevolgd. Voor de vervulling en uitbreiding van haar eigen kerkelijke taken was zij zo wijs om de in 1579 aanwezig zijnde katholieke pastoors niet af te zetten, maar mee te nemen richting de gereformeerde religie. Dat kostte tijd en moeite, maar in 1593 bleken alle toenmalig aanwezige predikanten (pastores), zowel van katholieke als van gereformeerde afkomst, in staat om de toetsing conform de Quaestiones Theologicae met succes af te ronden. Dit geeft ook aan dat het opleidingsniveau van deze plaatselijke predikanten goed was en zij in potentie in staat waren de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe te helpen ontwikkelen.

In het Kwartier van Nijmegen was de classis van Tiel tot 1606 numeriek de overheersende classis. Alhoewel de classis van Tiel voor een aantal jaren werd samengevoegd om andere classes te helpen, eerst met Nijmegen van 1598 tot 1606 en daarna met Zaltbommel van 1606 tot 1613, bleef zij daarnaast apart functioneren. Daarbij leunde de classis wel op de kerkelijke adviezen van de predikanten uit Arnhem en Nijmegen. In de loop van de jaren kwamen steeds meer taken bij de classis te liggen, conform de vastgestelde kerkenordeningen.

Vanzelfsprekend was hier sprake van een leerproces, bijzonder omdat de gereformeerde kerk een totaal andere kerkelijke structuur kende dan de oude katholieke kerk. In plaats van een hiërarchische organisatie werd de kerk van onderaf opgebouwd. Die omschakeling kostte de nodige tijd en moeite.

2. De verhouding tussen de hoge politieke overheden en de classis van Tiel

2.1. Inleiding

In dit hoofdstuk zal aan de orde komen de bestuurlijke organisatie en politieke structuur van Gelderland. Dit wordt bezien in relatie met de bemoeienissen van de hoge overheden met de gereformeerde kerk in het algemeen en de classis van Tiel in het bijzonder. Voorts komt aan de orde in hoe verre bestuur en kerk met elkaar verweven waren, danwel welke spanningsvelden er tussen hen bestonden en ontstonden. Het centrale thema blijft daarbij de opbouw van de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en het functioneren van de classis van Tiel als belangrijkste kerkelijk bestuursorgaan in de regio Nederbetuwe. Over de bestuursstructuren van het Hertogdom Gelre zijn enige werken verschenen, waar dankbaar gebruik van wordt gemaakt en die in dit hoofdstuk de leiddraad vormen voor wat betreft de politieke structuren[1]. Er is weinig geschreven en ook nauwelijks wetenschappelijke studie verricht ten aanzien van de verhouding tussen kerk en overheid in het Hertogdom Gelre. De wederzijdse beïnvloeding, het belang voor de bevolking, de mate van zelfstandigheid van de kerk, alsmede de reguliere opbouw van de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en de taakuitoefening van de classis van Tiel komt slechts in enkele geschriften fragmentarisch aan de orde[2].

Bestuurlijke organisatie van het Hertogdom Gelre

Het Hertogdom Gelre had een uiterst ingewikkelde bestuurlijke organisatie en politieke structuur, afwijkend van de andere gewesten of provincies van de Verenigde Nederlanden[3]. Bij het Verdrag van Venlo en het Tractaat van Venlo in 1543 werd het Hertogdom feitelijk ingelijfd bij de Habsburgse Nederlanden onder keizer Karel V, maar wel met behoud van de oude privileges, vrijheden, gerechtigheden en alle andere rechten, die Gelre voor die tijd bezat, bijzonder ook het ius de non evocando[4]. Deze overgang van apart Hertogdom naar het grotere geheel van de Habsburgse hegemonie ging niet zonder slag of stoot. De laatste Hertog van Gelre, Willem II van Gulik, moest zijn macht aan de keizer afstaan, maar de Staten van Gelderland bleven hun macht behouden. Vooral de jaren tussen 1543

---

[1] Onder anderen: Maris, *Inleiding tot het archief van het Hof*, 8-18, 74-80; Peeneman, *Inleiding tot het Archief van de Staten van het Kwartier Nijmegen*, passim; Van de Pas, *Tussen centraal en lokaal gezag*, 27-56; Janssen, "De geschiedenis van Gelre", 18-32; Keverling Buisman, "De Vrede en het Tractaat", 65-75; Keverling Buisman, "Het Tractaat van Venlo", 247-277; Noordzij, *Gelre*, 164-200; De Vries, "Bijdragen tot de geschiedenis van het rechterlijk bestel in Gelderland".

[2] Vgl. de geciteerde werken bij Van Doornmalen, "Bibliografisch hulpmiddel", 21-30; diverse artikelen in *BMG*; Ravensbergen: "Overzichten en monografiën", in *Acta band 2*, 957-961, en in "De classes in Gelderland", 961-965.

[3] Het valt buiten de kaders van dit werk om bestuurskundige vergelijkingen met de andere provincies te maken. Vgl. o.a. Leenknegt e.a., *Opstand en eenwording*, 1-119; Van Bockel, *Gevormde kaders*, 19-44, 117-211; Van Deursen, "Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780", 350-387, 542-543; Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, (1901/1922) passim.

[4] Algemeen rechtsbeginsel: "het recht om niet gedagvaard te worden" buiten de normale jurisdictie.

en 1570 zouden het toneel zijn van de machtsstrijd om de feitelijke heerschappij, waarbij de keizer nadrukkelijk zijn rechten wilde laten gelden, maar daar toch niet geheel in slaagde[5]. In de jaren van de Opstand en bijzonder vanaf 1578, toen graaf Jan van Nassau het personeelsbestand van het Hof van Gelre en Zutphen veranderde, kwam er geleidelijk wat meer structuur in de bevoegdheden van de verschillende bestuursorganen, al zou het tot de komst van de Franse tijd altijd aan strijd onderhevig zijn[6]. Daarbij was er ook een wisselende rol weggelegd voor de stadhouder en de Staten-Generaal. Inzicht in de bestuurlijke organisatie van het Hertogdom Gelre en Graafschap Zutphen is van belang voor het verkrijgen van inzicht in het kerkelijk functioneren van de gereformeerde kerk en de provinciale synode in Gelderland in het algemeen en de classis van Tiel in het bijzonder. Elk onderdeel van dit gecompliceerd bestuur had op het een of andere niveau te maken met de kerkelijke en geestelijke zaken.

Verwisseling van landsheer

Vanaf het jaar 1578 was de rol van de landsheer, de Spaanse koning Filips II, tanende en vanaf het Plakkaat van Verlatinge van 1581 geheel uitgespeeld. In diens plaats kwam een stadhouder aan het hoofd van het Hertogdom Gelre en de Graafschap Zutphen, met dien verstande dat het Tractaat van Venlo in de belangrijkste onderdelen in stand zou blijven. De stadhouder functioneerde derhalve namens de landsheer of landsheerlijke overheid. Na de afzwering van 1581 bleven de Staten van Gelderland functioneren als de hoogste politieke overheid, maar de in het Tractaat van Venlo vastgelegde continuatie van de land-, dijk- en stadsrechten, alsmede alle andere priviliges en heerlijkheidsrechten en het ius de non evocando zouden ervoor zorgen dat de bestuurlijke eenheid in Gelderland ver te zoeken was.

Het Hertogdom Gelre en Graafschap Zutphen bestond van oudsher uit een viertal aparte en autonome bestuursdelen, kwartieren genoemd, en wel Nijmegen, Arnhem, Zutphen en Roermond. Het laatste werd ook wel het Overkwartier genoemd en is tijdens de Opstand verloren gegaan en in Spaanse handen gekomen.
Er bleven dus drie kwartieren over[7]:
- Het Kwartier van Nijmegen (het rivierengebied met Nijmegen als hoofdstad).
- Het Kwartier van Zutphen (het oostelijk deel van de provincie, deels bestaande uit het voormalige Graafschap Zutphen, met Zutphen als hoofdstad).
- Het Kwartier van Veluwe of Kwartier van Arnhem (Veluwe en Veluwezoom met als hoofdstad Arnhem).

[5] Zyp, *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof*, passim; Maris, *Inleiding tot het archief van het Hof*, 74-89; Noordzij, *Gelre*, 200-232.
[6] Maris, *Inleiding tot het archief van het Hof*, passim; Peeneman, *Inleiding tot het Archief van de Staten van het Kwartier Nijmegen*, passim.
[7] Zie voor deze uitwerking bijzonder Peeneman, *Inleiding tot het Archief van de Staten van het Kwartier Nijmegen*, passim; Maris, *Inleiding tot het archief van het Hof*, 32-42.

De Staten van Gelderland

Het hoogste bestuursorgaan van het Hertogdom Gelre en Graafschap Zutphen was de Landdag of Landschap van Gelderland, ook wel genoemd de Staten van Gelderland. Feitelijk was dit bestuursorgaan een gecombineerde vergadering van de drie bestuursorganen van de Kwartieren, de Staten van de Kwartieren, die weer bestonden uit vertegenwoordigers van de ridderschappen en steden. De Landdag kwam gemiddeld twee tot drie keer per jaar bijeen en bestond uit een groot aantal personen. In de praktijk bleek het een te log bestuursorgaan te zijn en te groot om snel en effectief te kunnen opereren. Om hierin verandering te brengen, is gepoogd om een college van Gedeputeerde Staten op te richten, maar dat is nooit echt van de grond gekomen. Belangrijkste reden hiervoor was, dat de Kwartieren hun eigen belangen hoger achtten dan een generaal belang. De Staten van Gelderland functioneerden vooral ten aanzien van algemene regelgeving en het benoemen van hoge functionarissen, zoals de stadhouder en leden van het Hof van Gelre en Zutphen, en het zenden van gecommitteerden ter vergadering van de Staten-Generaal.

Het Hof van Gelre en Zutphen

Het Hof van Gelre en Zutphen was het hoogste gerechtsorgaan van Gelderland, maar doorgaans niet bevoegd om zich te bemoeien met de rechtszaken die door de landgerichten in de ambten werden afgehandeld. De scheiding tussen de diverse rechtscolleges was wat diffuus en veroorzaakte nogal wat problemen. Voorts had het Hof de taak om de Landdag bijeen te roepen, het voeren van de briefwisseling namens en op autorisatie van de Staten van Gelderland, tevens het adviseren van de Staten, de uitvoering van de besluiten van de Landdag en het doen van voorstellen aan de Staten. Door haar taakstelling leek het Hof op een dagelijks bestuur van de Staten van Gelderland, maar zij stond wel onder controle van die hoge overheid. Bij het Hof behoorden ook de stadhouder, kanselier en raden, die in gezamenlijkheid deze taken uitvoerden. Zij werden benoemd door de Landdag, getalsgewijs evenredig aan het aantal Kwartieren. De door de Landdag voor hen vastgestelde instructie werd normaliter Kanselarijorde genoemd. De stadhouder was doorgaans niet aanwezig en werd vervangen door de kanselier of oudste van de raden. In de loop der tijden zou de rol van de stadhouder nogal eens wisselen voor wat betreft zijn bevoegheden, maar het belangrijkste waren de militaire taken en het leiding geven aan het Hof als hij aanwezig was, anders trad de kanselier als zijn vervanger op. De kanseliersfunctie werd na 1632 niet meer vervuld. De raden van het Hof traden op als raadsheren in alle zaken, die door de Staten aan hen werden opgedragen. Ook gaven zij adviezen aan de Staten, al dan niet gevraagd, en konden zelf ook voorstellen ontwikkelen. Er waren 6 tot 9 raden, 2 of 3 uit elk Kwartier. Bij het Hof behoorde de Rekenkamer, die belast was met de generale belastingen en ook tijdelijk met het beheer van de geestelijke en kerkelijke goederen. Uit elk Kwartier werd een raad-extraordinaris benoemd om de Rekenkamer bij te staan bij het afhoren van de rekeningen. Deze extraordinaire raden konden ook door de gewone raden worden ingeschakeld bij andere zaken.

Het Kwartier van Nijmegen

Het Kwartier van Nijmegen bestond uit vertegenwoordigers van de ridderschappen en steden van dit bestuursgebied. Samen vormden zij de Staten van het Kwartier, die bijeenkwamen op de kwartiersdagen, welke meestal in de hoofdstad Nijmegen werden gehouden. Er werd een aantal keren per jaar vergaderd naar behoefte. Daartoe werden de leden beschreven door het stadsbestuur van Nijmegen. Uit oogpunt van doelmatigheid vergaderden zij geregeld tegelijk met de Landschap. Het Kwartier regelde in haar vergaderingen alle zaken die het eigen bestuursgebied aangingen en was daarin autonoom. Het Kwartier is er wel in geslaagd om een college van Gedeputeerde Staten te vormen, dat naar aanleiding van een instructie en autorisatie de bevoegdheden kreeg om een aantal specifieke zaken af te handelen. Dat betrof de uitvoering van de besluiten van de Staten van het Kwartier, de belastingen, de zaken betreffende de geestelijke goederen, militaire zaken en bijzonder gespecificeerde justitiële bevoegdheden om geschillen of requesten te behandelen. De vrijheid hierin werd wel door de Staten van het Kwartier beknot. Doorgaans was hun goedkeuring nodig of werd terugkoppeling danwel advisering opgedragen.

Het Kwartier van Nijmegen was weer verdeeld in een groot aantal al dan niet autonome gebieden, waaronder naast het ambt van het Rijk van Nijmegen nog vijf ambten en wel Overbetuwe, Nederbetuwe, Bommelerwaard, Tielerwaard (deze vier samen ook wel genoemd de Vier Bovenambten) en het land van Maas en Waal. Daarnaast nog een apart ambt Beesd en Rhenoy en de steden Nijmegen, Tiel en Zaltbommel, de Graafschappen van Culemborg en Buren, de Baronie Acqouij en het slot Loevestein. Elk gebied met eigen bestuursorganen en aparte stads-, land-, dijk- en heerlijkheidsrechten.

De regio Nederbetuwe

In deze wirwar van bestuursorganen is voor wat betreft de gereformeerde kerk en de classis van Tiel het gebied van de regio Nederbetuwe binnen het Kwartier van Nijmegen van belang. Dit bevatte naast de stad Tiel ook het Ambt van Nederbetuwe met het hoogadelijk landgericht over de plaatsen Echteld, Eck en Wiel, Hien en Dodewaard, Ingen, Kerk- en Kapel-Avezaath, Kesteren, Maurik, Ochten, Ommeren, Opheusden, Ravenswaaij, Rijswijk, en Zoelen. Daarnaast de halve hoge heerlijkheid IJzendoorn[8], de twee-herige hoge heerlijkheden Lienden[9] en De Marsch[10], en de hoge heerlijkheden Lede en Oudewaard[11].

De classis van Tiel omvatte al deze plaatsen en had dientengevolge ook te maken met al de plaatselijke heren, rechters en magistraat, naast al de overheden die over de Nederbetuwe waren gesteld. En in deze kluwen van bestuursorganen diende de classis de gereformeerde kerk te ontwikkelen, te sturen en te begeleiden. Dat zou een gecompliceerde taak blijken te zijn.

---

[8] Deze heerlijkheid was dus bevoegd in criminele processen, maar niet in halsmisdaden.

[9] Lienden behoorde voor de helft aan het Duitse klooster Elten en voor de andere helft na de hervorming aan de Staten van Utrecht, daarvoor aan de Sint Paulusabdij te Utrecht.

[10] De Marsch behoorde half aan de Staten van Gelderland en half aan de Staten van Utrecht. Kerkelijk behoorden de bewoners onder Kesteren en Lienden.

[11] Lede was een Gelders leen en Oudewaard een leen van de Sint Paulusabdij te Utrecht. De rechtspraak viel normaliter samen met die van Lienden. Kerkelijk behoorden de bewoners onder Kesteren en Lienden.

2.2. De bemoeienissen van de hoge overheden met de gereformeerde kerk en de classis van Tiel vanaf 1579 tot 1795

2.2.1. De stadhouder en de Staten-Generaal

De rol van de stadhouders was vanaf 1580 binnen het Hertogdom Gelre erg beperkt in geestelijke en kerkelijke zaken. Graaf Jan van Nassau had in de jaren 1578-1580 het voortouw genomen en vele maatregelen doorgevoerd om niet alleen het Hof van Gelre en Zutphen te reformeren, maar hij heeft in het bijzonder ook maatregelen getroffen om de gereformeerde religie in Gelderland in te voeren en te ondersteunen in materieel en financieel opzicht. Deze lijn is na zijn vertrek in 1580 naar Duitsland overgenomen door de Staten van Gelderland en het Hof van Gelre en Zutphen. De stadhouderlijke positie was daarna vooral commissoriaal en is bijzonder op te merken uit de plakkaten, die door stadhouder, kanselier en raden werden uitgegeven namens de Staten van Gelderland.
Binnen de classis van Tiel was de stadhouder alleen direct aanspreekbaar in geval van militaire zaken. Op nieuwjaarsdag 1619 hadden de soldaten van de gouverneur Seroijen zich kennelijk nogal misdragen in de kerk van Tiel. Hierop zond het Hof de informatie aan de stadhouder prins Maurits van Oranje met verzoek of Zijn Excellentie maatregelen wilde treffen, zodat het garnizoen zich niet meer zou mengen in kerkelijke of politieke zaken. Ook zond het Hof deze informatie aan de Gelderse gecommitteerden ter Staten-Generaal om te verzoeken dat eventueel de gouverneur als straf voor enkele maanden zou worden geschorst[12].

Hieruit blijkt dat niet alleen de stadhouder maar ook de Staten-Generaal werden ingeschakeld door middel van de Gelderse afgevaardigden. Zoals ook het geval was in een provinciaal niveau overstijgende zaak als de godsdienstsstrijd tussen de remonstranten en contraremonstranten[13]. Het optreden van de stadhouder is ook dan direct gekoppeld aan de Staten-Generaal. Dit is niet verwonderlijk, daar de Staten-Generaal bestond uit vertegenwoordigers van de verschillende Staten van de provincies van de Verenigde Nederlanden. Zij waren enkel bevoegd op zaken die het gehele land aangingen, zoals de buitenlandse politiek en handel, zaken van oorlog en vrede, omvang van en oppertoezicht op vloot en leger en enkele financiële zaken[14]. Op het godsdienstig en kerkelijk vlak hadden zij weinig of niets in te brengen binnen Gelderland, met uitzondering van de invoering van de nieuwe Bijbelvertaling in 1637, de invoering van de nieuwe Psalmberijming in 1773 en het uitschrijven van

[12] RAG, archief 0124 boek 22 folio 1 de dato 7 januari 1619: "Ende is goetgevonden d' informatiën over te seinden aen Sijne Excellentie ende in bedencken stellen, off Sijne Excellentie nit goet soude vinden den gouverneur te lasten ordre te geven, dat in toekomenden tijden sulx meer nit en geschieden ende dat 't garnisoen in de kerckelicke off politicquen saken nit en mengen. Insgelicken d' originale informatiën inseinden aen de heeren Martini ende Essen, om daerover te versoecken advijs, off Seroijen nit voor twe off drie maenden van sijnen dienst sal wirden gesuspendiert, als sich tegens d' ordre van de magistraet gestelt ende den onlust veroersaeckt hebbende". Zie voor een soortgelijk geval te Nijmegen, waarbij de Staten-Generaal ingreep: RAG, archief 0124 nummer 2344 de dato 19 juli 1617.
[13] Zie nader hoofdstuk 4.
[14] Van Cruyningen, *De Staten-Generaal*, 65-66.

dank-, vasten- en biddagen. In alle gevallen hadden de Staten van de provincies feitelijk meer macht en mochten de Staten-Generaal een en ander bekrachtigen, of moesten de door de Staten-Generaal uitgevaardigde plakkaten overgenomen en bevestigd worden door de Staten van de provincies. Gesteld kan worden dat de stadhouders hun bevoegdheden ontleenden aan de Staten van de provincies en voor wat betreft de landelijke zaken aan de Staten-Generaal. Daarnaast oefenden de stadhouders rechten van de landsheer uit, zoals bepaalde benoemingen en het recht van gratie[15]. Daarbij was ook sprake van benoemingen of voordrachten van predikanten vanuit het door de stadhouder uitgeoefende collatorschap, zoals bij de beroeping van Johannes Mijs van IJzendoorn naar Oosterhout in 1759. De prins van Oranje was Baron van Breda en Heer van Oosterhout en uit dien hoofde bevoegd als collator[16].

Gevolgen van de Vrede van Munster

In 1648 werden bij de Vrede van Munster enkele artikelen opgenomen over de religie. Dit betrof artikel 19, waarin gesproken wordt over het door de verbondssluitende partijen wederzijds respecteren van de publieke uitoefening van de religie en artikel 43 over de mogelijke restitutie van kerkelijke goederen aan de oorspronkelijke eigenaars[17]. Aan het eerste werd in de praktijk weinig gedaan, het tweede werd nooit uitgevoerd. De belangrijkste reden hiervan was dat de Staten van de provincies zelf bepaalden welke wet- en regelgeving zij hierin nodig achtten. In Gelderland waren in de jaren 1580-1581 al regelingen getroffen ten aanzien van de kerkelijke goederen ten behoeve van de gereformeerde kerk en de Staten van Gelderland waren dan ook niet van plan hierin enige verandering aan te brengen. Dit betrof evenzeer het verbod op de publieke uitoefening van de katholieke godsdienst[18]. Het einde van deze oorlog en de sluiting van vrede had derhalve geen directe gevolgen voor de gereformeerde kerk.

De Grote Vergaderingen

Als gevolg van het onverwachts overlijden van stadhouder prins Willem II op 6 november 1650[19] besloot de Staten-Generaal, bijzonder op voorstel van de Staten van Holland, ter voorkoming van verwarring en onvrede een bijzondere vergadering uit te schrijven. Deze zogenoemde Grote Vergadering werd in Den Haag gehouden van 18 januari tot 21 augustus en had als drietal onderwerpen de godsdienst, de krijgsmacht en de unie. Met name de Hollandse regenten dachten eindelijk de kans te hebben om de vrijheid zonder stadhouder ten gunste van henzelf te doen keren. Het liep anders af. Ondanks alle pogingen om alle provincies van de Verenigde Nederlanden op één lijn te krijgen, bleken de bij de Unie van Utrecht gemaakte afspraken niet te veranderen. De provincies behielden hun eigen rechten. De discussie over de godsdienst leverde feitelijk niets nieuws op en voegde niets toe aan hetgeen bij de Unie van Utrecht en de Nationale synode van Dordrecht 1618-1619

[15] Leenknegt e.a., *Opstand en eenwording*, 77.
[16] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 23 juli 1759.
[17] Groenveld, *Unie-Bestand-Vrede*, 166, 173.
[18] Zie hierover nader het vermelde in de hoofdstukken 1 en 5.
[19] Hiermee begon het Eerste stadhouderloze tijdperk van 1650-1675.

was besloten en hetgeen in de praktijk al werd toegepast[20]. Daar elke provincie haar vrijheid behield, veranderde er voor de gereformeerde kerk eigenlijk niets[21]. De idee van De Visser dat de Grote Vergadering een keerpunt zou zijn in de geschiedenis van de verhouding van staat en godsdienst, als zouden de overheden een meer en nadrukkelijker gereformeerd stempel gaan gebruiken, mist elke grond[22]. Wel kan gesteld worden, dat in deze tijd de verhouding tussen overheden en gereformeerde kerk de hartelijkheid ging missen, die tijdens de periode van opstand en oorlog nadrukkelijker aanwezig was. De overheden wilden geen politieke bemoeienissen van de kerk en de kerk zelf was "meer dan eens teleurgesteld over gebrek aan medewerking of teveel aan tegenwerking van de zijde van de overheid"[23].

Een tweede Grote Vergadering, gehouden van 28 november 1716 tot 14 september 1717 in Den Haag, waar dezelfde punten werden besproken, leverde evenmin iets op[24]. Wel verschenen in die tijd parodieën tegen de regenten, waaruit het gevoelen van de bevolking duidelijk naar voren kwam, zoals[25]:

"Onze vaderen, die in Den Hage sijt,
Uwen naem moet sijn vermaledijt,
U rijcke is van geender waerde
Noch in heemlen noch op aerde.
Gij sout ons geven ons dagelijxs broot,
Maer laet ons soldaten en vrouwen in noot.
O Heer', laet ons in geen becoring vallen
En verlost ons van deese dieven allen.
U naeme sij gebenedijt,
Maeckt ons deese begeerige duijvels quijt".

Gevolgen voor kerk en classis

Voor de gereformeerde kerk in Gelderland en de classis van Tiel had dit alles geen directe gevolgen, daar de stadhouderlijke bevelen en de publicaties van de Staten-Generaal enkel de kerk raakten in zo verre die door de Staten van Gelderland werden overgenomen. Hetgeen werd verwoord in de parodieën tegen de regenten en hetgeen de bevolking ervoer, was in Gelderland en de Nederbetuwe ook goed te merken. In het bijzonder kwam dit tot uitdrukking in de onwilligheidheid van de bevolking om belastingen te betalen en bij de opstanden tijdens de watersnoden wegens de schrale hulp aan de bevolking door de overheden[26]. Dit laat onverlet dat met name in de 18e eeuw de band tussen de gereformeerde kerk in Gelderland en het

[20] Van Cruyningen, *De Staten-Generaal*, 67; Van Deursen, *De last van veel geluk*, 282-318; De Visser, *Kerk en staat*, deel II, 280-304; Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen* (1922), 27-280.
[21] Vgl. o.a. Israel, *De republiek*, deel 2 801-812; Van Deursen, *De last van veel geluk*, 282-285.
[22] De Visser, *Kerk en staat*, deel II, 289.
[23] Van Deursen, *De last van veel geluk*, 311. Zie ook nader de ontwikkelingen beschreven in hoofdstuk 5.
[24] Van Cruyningen, *De Staten-Generaal*, 67, Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen* (1922), 312-314.
[25] Enigszins aangepast naar: Van Cruyningen, *De Staten-Generaal*, 66. Zie ook onder meer Karssing, *Integriteit in de beroepspraktijk*, 79 ; Dekker, "Corruptie en ambtelijke ethiek", 119.
[26] Zie onder meer RAR, archief 1514 boeken 51-52 *Toeslagen en executiën 1667-1791*, waarin nagenoeg hele dorpen inclusief de burgemeesters en predikanten worden genoemd als weigerachtig in het betalen. Bijzonder de periode 1740-1750 springt daarbij in het oog. Nadere studie over deze materie is zeer nodig, maar valt buiten de kaders van dit werk.

Huis van Oranje Nassau met de (erf)stadhouder sterk was, in tegenstelling tot de band met de regenten en Staten-Generaal[27].

2.2.2. De Staten van Gelderland of Gelderse Landdag

Als hoogste overheid in het Hertogdom Gelre en Graafschap Zutphen waren de Staten van Gelderland, ook wel genoemd de Landdag of Landschap, de hoogste autoriteit in kerkelijke zaken. Dit laat onverlet dat de advisering tot en uitvoering van genomen besluiten door hen doorgaans werd overgelaten aan het Hof van Gelre en Zutphen, meestal in publicaties beduid als "stadhouder, kanselier en raden". Dit impliceert dat alle publicaties en plakkaten die het Hof liet uitgaan pas van kracht werden na goedkeuring van of op autorisatie van de Landschap. Op zich kan het verwarrend zijn dat in die publicaties de Landschap niet altijd wordt genoemd, maar het is wel duidelijk, dat het Hof alleen publicaties kon uitvaardigen op autorisatie van de Staten van Gelderland. De bemoeienis van de Landschap met het kerkelijke was velerlei. Alhoewel de Staten en het Hof op hetzelfde gebied maatregelen uitvaardigden, kan er toch enig onderscheid in worden gemaakt, bijzonder daar de Landschap zelf de besluitvorming in handen hield en het ontwerpen, de advisering en de uitvoering aan het Hof overliet. De vastgestelde reglementen en genomen resoluties werden direct bekendgemaakt en gezonden aan de kerkelijke classes ter uitvoering. De classes werden derhalve door de Staten gezien als de kerkelijk bestuursorganen, die noodzakelijk waren om niet alleen direct de kerkelijke gemeenten te kunnen aansturen, adviseren en controleren, maar ook om over al dan niet individuele zaken met de overheden te communiceren. Hieruit blijkt dat al vroeg in de geschiedenis van de gereformeerde kerk in Gelderland de classes, en dus ook de classis van Tiel voor de regio Nederbetuwe, als de belangrijkste kerkelijke bestuursorganen werden beschouwd.

De bemoeienissen van de Staten van Gelderland met de gereformeerde kerk, en dus ook met de classis van Tiel en daaronder de kerkelijke gemeenten in de Nederbetuwe kan in een aantal categorieën onderscheiden worden, zoals over de kerken en kerkordelijke zaken, de predikanten, de predikantsweduwen en -wezen, de profanatie van de zondag en andere roepende zonden, het uitschrijven van bid- en dankdagen, de geestelijke goederen, de kerkelijke goederen en de kerkmeesters, de kosters en schoolmeesters, het bedienen van de doop en het sluiten van huwelijken, het bijhouden van kerkelijke registers en over de katholiekgezinden en andere geloven. Om enig zicht te krijgen op de grote invloed van de Staten op de gereformeerde kerk en classes zullen deze onderwerpen hierna apart worden onderzocht.

[27] Zie hierover nader het verhaalde in de hoofdstukken 5, 8 en 9.

2.2.2.a. Over de kerken en kerkordelijke zaken

Geestelijke personen en zaken vallen onder stads- en landrechten
Op 6 mei 1580 besloot de Landschap dat de geestelijke personen en goederen zouden onderworpen zijn aan stads- en landrechten[28]. Dit was een radicale breuk met het verleden, toen de kerkelijke macht en recht van de katholieke kerk apart functioneerden van en zelfs gesteld werden boven het wereldlijke recht. Door deze nieuwe rechtsordening konden kerken, kerkelijke personen en dus ook de classis van Tiel in rechten worden aangesproken, zonder direct door de overheid of het kerkelijk recht beschermd te worden. Dit zou met name voor de classis nog veel en grote problemen opleveren, omdat kerkenraden en individuele personen zich altijd bij request konden vervoegen bij de Landschap als er sprake was van een geschil, zeker als het de kerken- en schooldienaren betrof[29]. Anderzijds had de classis ook alle vrijheid om bij vraagstukken in kerkelijke zaken direct met de Staten te overleggen, zonder dat zij daarvoor een provinciale synode of andere instantie moest raadplegen[30]. De gereformeerde kerk werd door deze resolutie geen staatskerk, maar zij werd wel onder het in het Hertogdom Gelre fungerende rechtssysteem gebracht. Hierdoor functioneerde het kerkrecht onder de vleugels van het staatsrecht en dit gaf aan de Staten van Gelderland ook de vrijheid om kerkordelijke zaken en regelingen te treffen die zij nodig achtten voor de politiek, kerk en bevolking.

Vaststelling van de Gelderse Kerkorde
Een belangrijke beslissing van de Staten van Gelderland was de vaststelling van de Gelderse Kerkorde op 21 juli 1620, zijnde de goedkeuring van de Dordtse Kerkorde in aangepaste vorm. Het Hof van Gelre en Zutphen adviseerde aan de Landschap om dat met behulp van gedeputeerden uit de Kwartieren te doen, waarbij de predikanten Sebastianus Dammannus[31] en Ellardus Moenius[32] als adviseurs optraden[33]. Na een vergadering op 20 juli 1620 werd de kerkorde aangenomen, zij het met enkele aanpassingen in de artikelen 11, 13 en 41[34]. Daarbij pasten de Staten van Gelderland artikel 11 tekstueel aan, maar niet inhoudelijk, lieten zij in artikel 13 vervallen het onderhoud van de predikantsweduwen en -wezen en mocht de classis alleen vergaderen met consent van de overheid conform artikel 41. De stelling van Wouters dat Gelderland de Dordtse Kerkorde als nieuwe kerkorde zou hebben aanvaard, verdient dus wel enige nuancering[35]. Van de aanpassing in artikel 41 heeft de classis van Tiel zich niet veel aangetrokken. Zij vergaderde gewoon op de door haar vastgestelde tijden en zo nodig tussendoor door het uitschrijven van buitengewone (extraordinaire) vergaderingen. Daarbij onderhield zij een goede

[28] RAG, archief 0124 boek 1559 folio 207.
[29] Zie vooral hoofdstuk 7 de casuïstiek.
[30] Zie nader bij de diverse onderwerpen in dit hoofdstuk en bijzonder ook hoofdstuk 5.
[31] Hij was predikant te Zutphen en een van de scribae van de nationale synode van Dordrecht.
[32] Hij was predikant te Harderwijk, schoonzoon van Johannes Fontanus, en onder meer een van de uitvoerders van de besluiten van de nationale synode van Dordrecht, vgl. *BLGN*, deel 1, 171-173.
[33] RAG, archief 0124 boek 22 folio 38v, de dato 13 mei 1620.
[34] RAG, archief 0124 boek 22 folio 45v, 47-47v, de datis 7 juli 1620 en 20 juli 1620; Van Loon, *GGP*, deel 2 172-189. Origineel plakkaat in kerkelijk archief NGG Hien en Dodewaard.
[35] Wouters, *Nieuw en ongezien*, deel 1, 156.

relatie met de corresponderende classes van Nijmegen en Zaltbommel, zodat ze onderling een goede afstemming hadden ten aanzien van de vergaderdata. Pas op 4 december 1697 kwam een van de overheden, namelijk het Kwartier van Nijmegen tegen deze classicale vrijheid in het geweer, maar dat heeft aan de kerkelijke vergaderpraktijk niets veranderd[36].

Het is wel een apart gegeven dat de voorgaande kerkenordeningen door de provinciale synoden en classes werden aangenomen, terwijl dit bij de Dordtse Kerkorde niet het geval was. Het waren de Staten van Gelderland die de (aangepaste) kerkorde aan de provinciale synode en dus ook aan de classes via haar vertegenwoordigers voorhielden in juli 1620 en vermaanden die aan te nemen. Het lijkt een vreemde zaak dat op deze wijze een orde van en voor de kerk door de politieke overheden aan de kerk werd opgedragen. En dat terwijl de Dordtse Kerkorde niet door de overheden, maar gewoon door het praesidium van de Nationale synode van Dordrecht was ondertekend en de verandering of aanpassing daarvan niet door politieke overheden behoorde te geschieden volgens artikel 86[37]. De provinciale synode vond het ook wel een vreemde gang van zaken, maar ging onder dwang toch accoord: "Na voorgelesene kerckenordeningh, interpretatie ende approbatie is de synodus vermaent om vorder sich na deselfde ordre te comporteeren, 't welk de synodus na voorstellinge ende wechneminge eeniger bedenckingen belooft heeft te doen na behooren"[38]. Op 14 november 1620 werd deze Gelderse Kerkorde naar de classes gezonden ter uitvoering[39]. Dus ook de classes hadden geen keuze. Deze handelswijze van de Staten van Gelderland is niet zo verwonderlijk, daar door deze kerkorde er eindelijk een einde kwam aan de jarenlange strijd tusen remonstranten en contraremonstranten[40] en hierdoor de rust en eenheid binnen de gereformeerde kerk leek te zijn gewaarborgd. Feitelijk traden de Staten van Gelderland hiermee op als bezitters van het oude bisschoppelijke recht (ius episcopali), zoals ze ook op andere terreinen zouden doen.

Gelet op de lijn van de Dordtse Kerkorde naar het verleden waren de veranderingen ten aanzien van het kerkelijk leven niet erg groot[41]. Wat wel sterker verankerd lag in deze Gelderse Kerkorde was de invloed van de overheid op de kerk. Het was met name daardoor dat de gereformeerde kerk en dus ook de classis van Tiel in kerkordelijke zin door de hoge overheid aan banden was gelegd. Anderzijds konden de gereformeerde kerk en classes zich ook beroepen op deze kerkordelijke bepalingen, die door de Staten van Gelderland zelf waren aangepast, aangenomen en ondertekend. In de praktijk viel het allemaal nog wel mee en waren er weinig botsingen tussen de politieke en kerkelijke overheden op kerkordelijk gebied. Enkel

[36] Vgl. RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis mei 1698 en 1 augustus 1701, art. 8 en 15. Zie nader 2.2.4.
[37] Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 459; Kersten, *Kerkelijk handboekje*, 194.
[38] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de dato 25-29 juli 1620 art. 10; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 340.
[39] RAG, archief 0124 boek 22 folio 56v.
[40] Zie hierover hoofstuk 3.
[41] Van Deursen, *De last van veel geluk*, 215.

de interpretatie van artikelen uit deze kerkorde en dan met name over de bevoegdheden van overheid en kerk wilde nog wel eens stof tot discussie geven[42].

De catechismusprediking opnieuw ingevoerd

Een opmerkelijk plakkaat is de invoering van de prediking van de Heidelbergse Catechismus door de Staten van Gelderland op 25 februari 1622. Weliswaar kwam dit voort uit het verhandelde op de Nationale synode van Dordrecht[43] en mede als gevolg van een resolutie op de provinciale synode te Harderwijk in 1621, maar het blijft toch apart. Bij deze invoering werd door de Staten bevolen om de catechismusprediking op het platteland 's middags op elke zondag te doen plaatsvinden en dat bij nalatigheid niet alleen kerkelijke censuur zou moeten worden toegepast, maar ook opschorting (suspensie) van het predikantstraktement[44]. Als motivering werd door de provinciale synode genoemd de noodzaak tot wering van misbruiken en profanatiën van de sabbat[45]. Het onderwerp lijkt volkomen overbodig. De classis van Nijmegen had al op 30 mei 1598 hiertoe een aanzet gegeven door te bepalen dat als er 's middags niet uit de catechismus kon worden gepreekt dan tenminste 's morgens een lezing daaruit zou plaatsvinden[46]. Hieruit is op te maken dat voor die tijd al uit de Heidelbergse Catechismus werd gepreekt. Alle jaren daarna had men in de classis zich hieraan gehouden. En verder was de catechismusprediking al vastgelegd in de Dordtse Kerkorde artikel 68, waarbij deze werd voorgeschreven in een jaarlijkse cyclus. De noodzaak tot het prediken uit de Heidelbergse Catechismus maakte bovendien een vast onderdeel uit van bijvoorbeeld de beroepsbrief van predikanten en bij de visitatie van de kerken door de gedeputeerden van de classis. Hier lijkt dus sprake te zijn van een overheid, die in de lijn van de vaststelling van de Gelderse Kerkorde meende zich voortdurend met de interne zaken van de kerk te moeten bemoeien. Zo zond ook het Hof van Gelre en Zutphen op 9 september 1640 een brief naar alle classes met de aanmaning om zich naar de resolutie van de Staten te voegen in het houden van de catechisaties en het verrichten van de visitaties, niet alleen rond de viering van het heilig avondmaal, maar bij elke voorkomende gelegenheid[47]. De classis van Tiel was met deze werkzaamheden allang bezig, maar kennelijk vond de hoge overheid het nodig haar stempel er nog eens op te drukken.

Wering van begrafenisrituelen

Bij een plakkaat van 28 april 1712 traden de Staten streng op tegen de excessen die zich met name op het platteland opdeden bij de gebruikelijke rouwmaaltijden, die na

---

[42] Zie nader de casuïstiek in hoofdstuk 7.

[43] RAG, boek 0344, *Acta classis Tielanae 1613-1644*, juli 1619 art. 39. Daar werd het probleem vermeld hoe predikanten dit moesten uitvoeren, die een gecombineerde gemeente dienden.

[44] Van Loon, *GGP*, deel 2 197.

[45] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de dato juli 1621 gravamina classium 2.

[46] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 30 mei 1598 art. 25: "Daer die catechismus van den dijenaren ten plattenlande des achtermiddags nijet gepredigt wort, dat ten minsten die dijenars in de vormiddagsche predigh voor het gebet een lectien des catechismi den volcke voorlesen omme alsoo een voorbereijdinge tot denselven te maken, hetwelck die dijenars oick eendrachtichlich te achtervolgen belooft hebben".

[47] RAG, archief 0124 boek 24 folio 21.

een begrafenis werden gehouden[48]. Het ging hun hierbij niet alleen om alle landlopers en bedelaars te weren die zich trachtten bij zo'n maaltijd te vervoegen, maar ook om de rouwende familie niet te zwaar te belasten. Zij stelden daarom een maximum vast van 16 tot 18 personen. Er zijn in de Nederbetuwe geen vervolgingen bekend van personen die dit plakkaat overtraden. In de Dordtse Kerkorde artikel 45 werd aangegeven dat lijkpredikaties niet behoorden te worden ingesteld en waar ze waren zo spoedig mogelijk moesten worden afgeschaft. Hoogst waarschijnlijk was dit in de kerkorde opgenomen uit vrees voor paapse superstitiën. In de Nederbetuwe bleven ze evenwel bestaan[49]. Zo blijkt uit het doodboek en het lidmatenboek van de kerk van Lienden dat zowel de lijkpredikaties als het houden van rouwmaaltijden tot in de 18e eeuw in gebruik zijn gebleven[50].

Vaststelling en invoering van voorbeden

Een apart voorschrift van de Staten voor de kerken was vervat in de resolutie van de Landdag van 12 november 1722. Het betrof een formulier waarin werd voorgeschreven hoe de kerken moesten bidden voor de overheden[51]. Het ging daarbij om een vastgestelde volgorde, namelijk eerst voor de Staten van Gelderland, dan voor de Staten van de andere provincies en hun relaties, voor de Prins van Oranje en Nassau en zijn familie[52] en verder zoals gebruikelijk was. In Holland waren dergelijke formulieren al ongeveer een eeuw in gebruik[53], maar niet in Gelderland. Kennelijk was in Gelderland het bidden voor de overheden een zaak voor de kerken, die vanaf de reformatie een nauwe band met de overheden hadden en daartoe niet behoefden te worden aangespoord. Of zoals in de resolutie wordt vermeld: "en dan vorders soo en als in ieder plaetse voorheen tot nu toe is gebruickelijck geweest". De reden tot het uitbrengen van deze resolutie ligt hoogst waarschijnlijk in het gegeven van het Tweede Stadhouderloze Tijdperk, dat begon met het overlijden van koning-stadhouder Willem III in 1702 en in Gelderland eindigde in 1722 met de aanvaarding van Willem IV als stadhouder van het Hertogdom Gelre[54]. In de jaren 1751[55], 1759[56] en 1787[57] werd het formulier verder uitgebreid met te bidden voor het Huis van Oranje, de gecommitteerden ter Staten-Generaal en Raad van State, de ambtlieden, ridderschappen en heren en vrouwen van de heerlijkheden[58]. Voorts is het opvallend dat juist in de jaren 1787 tot 1798 dit een vast artikel werd op zowel de classicale als synodale vergaderingen[59]. Van zijde van de Staten van Gelderland

[48] Cannegieter, *GGP*, deel 3 207-208.
[49] Vgl. RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de dato september 1611 art. 21; archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de dato april 1662 art. 29.
[50] Archief NGG Lienden, *Doodboek* 1711-1738 passim; lidmatenboek jaar 1720.
[51] Cannegieter, *GGP*, deel 3 396.
[52] Dit werd pas met nadruk bevolen in 1748, zie RAG, archief 0012 boek 0S27 folio 435-436 de dato 16 januari 1748 en de uitvoering in RAG, archief 0124 boek 42 folio 397-398 de dato 23 januari 1748.
[53] Zie Knuttel, *Acta*, deel 4; VII-XXXIII., 329-332 (art. 37 van de synode te Woerden in juli 1664); vgl. voor de controverses in Holland en Friesland o.a. Israel, *De Republiek*, deel 2 867-870.
[54] De provincies Holland, Zeeland, Utrecht en Overijssel bleven stadhouderloos tot 1747.
[55] Plakkaat van 10 november 1751, origineel uit archief NGG Hien en Dodewaard; RAG, archief 0012 boek 0S28 folio 1077-1079 de dato 2 november 1751.
[56] RAG, archief 0012 boek 0S32 folio 803-804 de dato 30 januari 1759.
[57] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 10-11 september 1787 art. 21.
[58] Extract reces Landdag van 15 augustus 1787, uit archief NGG van Hien en Dodewaard.
[59] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 10-11 september 1787 art. 21.

had dit voorschrift te maken met de steeds sterker wordende opkomst van de Patriottische beweging in Gelderland[60]. De Staten schreven daarbij aan de predikanten ook inhoudelijk het een en ander voor, zoals de eerbied en gehoorzaamheid voor de overheid en het voor ogen stellen van de gruwelijke zonden in het lasteren van regering en regenten. De predikanten werden dus door de Staten gebruikt om te trachten alle oproerige geesten en bewegingen in de kiem te smoren. Van zijde van de overheid heette dit het inscherpen van eerbied voor de overheid bij de gemeenten door het bidden voor de overheid en voor de predikanten dat zij als voorbeeldfiguren zelf zorg zouden dragen om geen politieke zaken op de preekstoel te brengen[61]. In de woorden van het reces van de Landdag van 15 augustus 1787: "Alle de predikanten wel expresselijk en serieuselijk te gelasten en te beveelen om in het uitspreeken van hunne gebeden, die zij gehouden zijn als na gewoonte in het gebed na de predikatie voor den welstand der regeeringe in de publicque kerken uit te storten, punctuelijk en na de letter, zonder eenige veranderinge of omissie"[62]. Daarbij werd als strafmaatregel aangekondigd dat elke predikant die dit voorschrift zou overtreden onmiddellijk zou worden gestraft door het inhouden van het predikantstraktement. Het lijkt opmerkelijk dat er vanuit classis van Tiel en kerken geen commentaar is geleverd op het feit dat de Staten niet alleen de vorm maar ook inhoudelijk aangaven wat wel en niet door de predikanten kon en moest worden gebeden ten aanzien van de politieke overheden. Kennelijk hebben zij zich geschikt naar de wens van de hoge overheid. Wel heeft de classis na de komst van de Fransen in 1795 aangegeven dat wat haar betreft dit bidden voor de overheid kon worden afgeschaft. Dit laatste heeft zij consequent volgehouden[63].

Problemen met borgbrieven

In mei 1756 kwamen op de tafel van de classicale vergadering van Tiel de problemen ten aanzien van borg- en guarandbrieven[64]. Dit was met name voor de diaconieën van groot belang was, daar die werden aangesproken bij gevallen van armoede. Alhoewel de classis dit eerst naar de provinciale synode zond, besloot zij in april 1757 zich direct aan de Staten van Gelderland te wenden met verzoek om een vast reglement en deed dat ook daadwerkelijk bij een brief van 2 mei 1757[65]. De Staten gaven een voorlopig antwoord op 25 januari 1758, maar na ontvangen overwegingen van het Hof besloten de Staten op 21 april 1758 geen reglement te ontwerpen en over deze zaak niets te besluiten[66]. Alhoewel de uitkomst

[60] Wertheim-Gijse Weenink, *Democratische bewegingen in Gelderland*, 109-151.; Jansma en Schroor, *Twee duizend jaar geschiedenis*, 242-257; Kouwenhoven, "Patriotten", 101-104.

[61] Missive van de Staten aan de classes, zie RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, 10-11 september 1787 art. 21.

[62] Extract reces Landdag van 15 augustus 1787 in: RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, 10-11 september 1787 art. 21.

[63] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 1 september 1795 art. 23. Zie nader hoofdstuk 9.2.2.

[64] Dit betrof de borgstelling voor personen die zich in een plaats vestigden en werd actueel als die personen tot armoede vervielen. De borg was dan de verantwoordelijke om dit probleem op te lossen.

[65] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis mei 1756 art. 24 en april 1757 art. 24.

[66] RAG, archief 0124 nummer 441 de dato 17 maart 1758; archief 0012 boek 0S32 folio 32-33 de dato 21 april 1758.

teleurstellend was voor de classis en zij met de problemen bleef opgescheept zitten, is het uit een zaak als deze wel duidelijk op te maken dat de classis zonder probleem directe correspondentie over wezenlijke zaken met de Staten van Gelderland kon onderhouden en ook door de Staten als belangrijk bestuursorgaan in deze werd geaccepteerd. Hierbij bleef de provinciale synode gewoonweg buiten spel. Een algemene regeling over de borg- en guarandbrieven kwam overigens pas op 15 februari 1803 tot stand[67]. In de tussentijd besloot de classis van Tiel bij haar oude gebruik te blijven en zelf deze zaken te regelen met het Ambt van Nederbetuwe[68].

Controle en censuur op boeken
Vanaf 1731 tot en met 1811 zou één van de vaste vergaderpunten van de provinciale synode zijn het voorkomen van drukfouten in Bijbels en liturgiën. Zelden werd door de classis van Tiel een fout ontdekt. Niettemin achtte de provinciale synode het kennelijk wel van belang de Staten te verzoeken om actie hierin te ondernemen. Dit resulteerde in een plakkaat van 16 september 1737, waarbij het de drukkers werd verboden om Bijbels, liturgiën en de Heidelbergse Catechismus uit te geven voordat revisie en ondertekening van de daartoe gecommitteerde predikanten van de classis was geschied[69]. Daar er in de Nederbetuwe geen drukkerijen waren, behoefde de classis van Tiel hierin geen nadere actie te ondernemen. Wel blijkt hieruit duidelijk, dat een synodaal voorstel als deze niet tot gevolg had dat de uitvoering van een plakkaat door de Landschap op synodaal niveau werd neergelegd maar bij de classes[70]. Hetzelfde betrof een plakkaat van de Landschap van 28 april 1740[71], waarbij maatregelen werden afgekondigd tegen het drukken en verspreiden van theologische en andere boeken strijdig met de gereformeerde religie. Er mochten enkel boeken worden gedrukt en uitgegeven na goedkeuring door de classes of door de theologische professoren met voorkennis van de classes[72].

2.2.2.b. Over de predikanten

Bemoeienissen met het beroepingswerk
In het plakkaat van 29 januari 1582, waarbij alleen de gereformeerde religie een publieke status kreeg door de Landschap, werden ook de officieren van de Ambten bevolen te bearbeiden en te bevorderen dat er bekwame en godzalige predikanten zouden worden aangesteld en onderhouden worden uit de geestelijke goederen[73]. Met andere woorden, alle overheden werden ingeschakeld in het zoeken en beroepen van goede, gereformeerde predikanten. Duidelijk is al gebleken[74] dat met name het Hof van Gelre en Zutphen in de beginjaren van de gereformeerde kerk in de

[67] Drost, *Gelderse plakkatenlijst*, 167-168 nummer 692.
[68] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, september 1758 art. 25 en april/mei 1759 art. 26.
[69] Cannegieter, *GGP*, deel 3 572; origineel plakkaat uit archief NGG van Hien en Dodewaard.
[70] RAG, archief 0012 boek 0S24 folio 43-44 de dato 13 mei 1737.
[71] Cannegieter, *GGP*, deel 3 667-669.
[72] RAG, archief 0012 boek 0S24 folio 901-907 de dato 28 april 1740.
[73] Van Loon, *GGP*, deel 2 12-13.
[74] Zie hoofdstuk 1.

Nederbetuwe een actieve rol speelde bij het beroepen en aanstellen van predikanten. Reeds bij het plakkaat van 22 februari 1583 werden de predikanten (pastores) van het platteland opgeroepen voor een examen ter toetsing van hun leer en ook om ze te onderwijzen en op te bouwen in de gereformeerde beginselen[75]. De uitvoering hiervan liet door de oorlogsomstandigheden een tiental jaren op zich wachten[76]. Bij het plakkaat van 6 juli 1593 over de geestelijke goederen werd eveneens de noodzaak van het examineren van de te beroepene predikanten benadrukt en aangegeven dat niemand zonder toetsing zou worden toegelaten tot de dienst van Gods Woord. Daarbij werden de predikanten van de hoofdsteden Nijmegen, Arnhem en Zutphen gelast die examens af te nemen. De beroepenen moesten een goede attestatie van leer en leven inleveren. Na positief gevolg van dit alles zou dan het beroep door de hoge overheid bekrachtigd worden[77].
In de loop der jaren werd deze taak door de classis overgenomen[78]. Reeds vanaf de eerste acta van de gecombineerde classis van Nijmegen is duidelijk dat het de classis was die besliste over de rechtmatigheid van het beroep van een dienaar des Woords en ook het examen afnam, en dat buiten het Hof om[79]. Een reactie bleef niet uit. Op 4 april 1609 besloot de Landschap in te grijpen in de toenmalige gang van zaken rond de beroeping en ontslag van predikanten buiten kennis van het Hof van Gelre en Zutphen en tegen de wil van de kerkelijke gemeente. Het werd verboden om predikanten te beroepen of te verplaatsen buiten kennis en consent van het Hof[80]. Het mocht niet baten. Evenmin het vermeldde in artikel 4 van de Dordtse Kerkorde, waar gesproken wordt over "approbatie en goedkeuring van de overheid". Het was en bleef een zaak van de kerkelijke gemeente en classis. Wel moest een predikant na zijn beroeping en bevestiging een brief van investiture of institutie bij het Hof bewerkstelligen, maar dat had vooral betrekking op de rechtmatigheid tot het verkrijgen van de rechten op de pastoriegoederen of de inkomsten daarvan[81]. Wat dat betreft bleef er dus wel een voortgaande lijn in de overheidsbemoeienis, zij het in afgezwakte vorm. In de praktijk gingen de predikanten hier wat laks mee om, want de classis moest herhaaldelijk predikanten vermanen om die brieven bij het Hof te verzoeken[82]. Ook een classicale maatregel uit 1631[83], waarin werd bepaald dat er geen predikant zou worden bevestigd voordat hij een brief van institutie had, bleek

[75] Van Loon, *GGP*, deel 2 22-24.
[76] Zie het verhaalde in hoofdstuk 1.
[77] RAG, archief 0124 nummer 2343. Van Loon, *GGP*, deel 2 39-41. Zie nader bij hoofdstuk 2.2.2.f.
[78] Met uitzondering van de Generaliteitsclasses, vgl. RAG, archief 0012 boek 0S23 folio 891 de dato 17 april 1736.
[79] Onder meer RAG, archief 0344 boek 1 de datis april 1601 en 19 april 1602, art. 9 en 23.
[80] RAG, archief 0003 boek 607 de dato 4 april 1609: "Alsoe die van de Landtschap niet en verstaen, dat eenige dienaren Godtlijckes Wordts van d' eene plaetse in d' andere geavociert ende getransferert moegen worden buten kennisse ende consent van den Hove provinciael, noch tegens will ende danck van die gemeijnte aen dieselve sij in 't stuck des ministerii verbonden sijn, sij deese der Landtschap intentie bij brieven van den Hove gelanght aen d' eerste toecomstige synodale vergaderongh, waernae sich deesen aengaende voortaen te reguleren".
[81] RAG, archief 0124 nummer 2343 de dato 6 juli 1593; archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis juli 1621, september 1631 en april 1640, respectivelijk art. 6, 35 en 4.
[82] Vgl. RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 21 september 1618 art. 57 en 2-4 november 1619 art. 29.
[83] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 12-14 september 1631 art. 35.

in de praktijk weinig uit te werken[84]. Deze maatregel is feitelijk nooit strikt gehanteerd en ingehaald door het gegeven dat bij de overgang van het beheer van de geestelijke goederen naar de Kwartieren, Ambten en classes in de loop van de 17e eeuw dit uit het zicht verdween. Het Hof van Gelre en Zutphen bleef overigens in het algemeen wel belast met zaken die de predikanten aangingen[85].

De overgang van katholiek naar gereformeerd kost tijd

De overgang van de katholieke naar de gereformeerde religie in Gelderland was een zaak van lange adem en kreeg dus niet van de ene op andere dag plaats en vorm. Een dergelijke overgang kostte tijd en gewenning, zowel bij de geestelijkheid als bij de bevolking. De Staten van Gelderland namen hierin het voortouw zoals bij het plakkaat van 31 januari 1596, waarbij de predikanten (pastores) werd bevolen om voortaan zich te beijveren in het prediken van de ware christelijke religie, hun concubines[86] te verlaten of daarmee wettig te gaan trouwen en zich voorts christelijk te gedragen. Bij weigering zouden zij direct van hun plaats worden afgezet. Voor de Nederbetuwe werden in 1601 de predikanten Petrus Montanus en Johannes Broeckhusius door de gecombineerde classis van Nijmegen belast om onderzoek te doen of de geruchten klopten dat er predikanten zouden zijn die ongetrouwd samenwoonden. Dat bleek niet het geval te zijn, want in 1602 konden zij rapporteren dat zij alles in orde hadden bevonden[87]. In het voornoemde plakkaat werd verder aan de ambtlieden, drosten, rechters, schouten en kerkmeesters opgedragen om alle altaren, wijwatervaten, beelden en andere "afgodische stukken" uit de kerken te verwijderen en daarvoor in de plaats te stellen predikstoelen, banken en tafels[88]. Met name het verwijderen van de katholieke altaren en andere voorwerpen bleek nog niet zo gemakkelijk te realiseren, want op diverse classicale vergaderingen tussen 1603 en 1619 werd verzocht om de uitvoering daarvan[89]. In 1612 bleek dat dit in de Nederbetuwe overal was uitgevoerd[90], met uitzondering van de kerk van IJzendoorn, die daartoe nog in 1619 werd vermaand[91]. De classis van Tiel ging dus niet zelf over tot het verwijderen van de katholieke voorwerpen, maar liet dat over aan de politieke overheden.

Strijd tegen de simonie

Een nadere kerkordelijke regeling of uitwerking door de Staten van Gelderland was het plakkaat tegen de simonie van 17 december 1701[92]. Deze zonde was al benoemd in de Dordtse Kerkorde in artikel 80. Toch achtten de Staten van Gelderland het

---

[84] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 25-26 april 1642 art. 4.
[85] Zie nader de hoofdstukken 2.2.3.b. en 5.
[86] Het was al voor de reformatie de normaalste zaak dat de katholieke pastoors een concubine of bijzit hadden, bij wie zij ook kinderen verwekten. Daar zij van de katholieke kerk celibatair moesten leven, was een huwelijkssluiting niet mogelijk. Dat veranderde door de reformatie.
[87] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 28-30 april 1601 art. 5 en 19 april 1602 art. 5.
[88] Van Loon, *GGP*, deel 2 52-54.
[89] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 1 april 1603 art. 8; boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de dato mei 1609 art. 32.
[90] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de dato 28 april 1612 art. 10.
[91] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de dato november 1619 art. 31.
[92] Origineel plakkaat archief van de NGG te Hien en Dodewaard; Cannegieter, *GGP*, deel 3 41-44.

kennelijk nodig om dit een kleine eeuw later nader uit te werken en met nadruk te bepalen wie en wanneer er een eed tegen de zonde van de simonie behoorde af te leggen, namelijk alle studenten bij hun praeparatoir examen ten overstaan van de gedeputeerden van de classis, de proponenten die beroepen waren bij het peremptoir examen en predikanten die van buiten het ambtsgebied werden beroepen. Ook werden alle heren, vrouwen en colleges die het recht van verkiezing of presentatie van een predikant uitoefenden (ius collationis et praesentationis), vermaand zich niet aan deze zonde schuldig te maken op straffe van verval van hun rechten. Bovendien werd het de aanbrengers van een geval van simonie aantrekkelijk gemaakt aangifte van een overtreding te doen door het feit, dat zij een derde deel zouden krijgen van de boete, die aan de overtreder zou worden opgelegd[93]. Dit gaf ruimte tot valse aanklachten, zoals ook in de classis van Tiel is gebleken en waaraan nog nader aandacht zal gegeven worden[94]. De uitvoering van dit soort zaken werd aan de gereformeerde kerken, classes en synode overgelaten met advies van de commissarissen-politiek. Het bleef dus in principe wel een kerkrechtelijke zaak. Het is opvallend dat veel regelgeving pas rond en in de 18e eeuw werd uitgevaardigd. Een logische verklaring daarvoor kan gevonden worden in de politieke ontwikkelingen, de opkomst van de mondige burger en een grotere afstand tussen staat en kerk. Waarover later meer[95].

Vacatureproblemen: waarneming, vervulling en betaling

Een andere regelgeving van de Staten van Gelderland betrof het beroepen van predikanten op plaatsen waar geen collator of kerkenraad was. Een eerste aanwijzing daarvoor werd gegeven voor de Veluwe op 28 februari 1683[96] en vervolgens voor het Kwartier van Nijmegen op 22 oktober 1718[97]. Het is opvallend dat ruim een eeuw na de reformatie in Gelderland er kennelijk nog steeds plaatsen waren zonder kerkenraad. Verder werd voor het Graafschap Zutphen op 13 mei 1755 een uitgebreid reglement opgesteld over de beroeping van predikanten, de vervulling van de vacaturediensten en alles wat daarmee samenhing[98]. Alhoewel dit alleen de onderscheiden Kwartieren of bepaalde plaatsen aanging, besloten de Staten op 1771 een algemene publicatie te doen uitgaan, die voor iedereen gold en wel ten aanzien van de vraag, wie als lidmaat van een kerk diende te worden beschouwd en dus op plaatsen, waar geen collator was, mocht stemmen voor een te beroepen predikant. Hierover was al het een en ander bij het Hof van Gelre en Zutphen uitgewerkt. De Staten achtten het nodig hierop een nadere uitleg te geven op 22 april 1771[99]. Deze gehele gang van zaken is opmerkelijk, niet alleen omdat dit nog in de 18e eeuw moest worden geregeld maar ook omdat de Staten kerkordelijke richtlijnen vaststelden en een eigen interpretatie gaven aan hetgeen in de Dordtse Kerkorde

[93] Artikel 7. De boete lag op 4x het bedrag van omkoping, dus een derde daarvan kon vrij veel zijn.
[94] Zie hoofdstuk 7.2.5. casuïstiek Theodorus Vosman.
[95] Zie onder meer hoofdstuk 2.2.2. Intermezzo, 5.1. en 6.2.
[96] Van Loon, *GGP*, deel 2 533-536.
[97] Cannegieter, *GGP*, deel 3 349-350.
[98] RAG, archief 0012 boek 0S36 folio 725-730 de datis 13 mei 1755 en 7 oktober 1770; Plakkaat van 13 mei 1755, origineel uit het archief van de NGG te Hien en Dodewaard.
[99] RAG, archief 0012 boek 0S36 folio 930-937 de dato 22 april 1771; archief 0124 boek 56 folio 374-377 de dato 18 mei 1771; origineel plakkaat archief van de NGG van Hien en Dodewaard.

hierover in artikel 4 was gesteld en waaraan de kerken, de classes en ook de Staten zich dienden te houden. Die bevoegdheid was volgens artikel 86 van de kerkorde voorbehouden aan een generale of nationale synode. Een logische verklaring voor dit handelen is dat de Staten in 1620 de Gelderse Kerkorde hadden vastgesteld en goedgekeurd en als hoogste kerkelijke overheid in Gelderland van oordeel waren dat hun die vrijheid toekwam. Nog in 1684 was door de Staten van Gelderland met nadruk bij de provinciale synode aangegeven dat zij als de hoogste overheid de macht hadden de kerkorde te veranderen naar de constitutie en regering van het Vorstendom Gelre zonder gebonden te zijn om vooraf de synode, classes of predikanten te raadplegen, mits het niet strijdig was met Gods Woord[100]. Het is opmerkelijk dat de gereformeerde kerk zich naar deze regelgeving heeft geschikt. Weliswaar erkende zij de overheid conform artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, maar dat wilde nog niet zeggen dat die overheid op elk door haar gewenst kerkelijk terrein regels zou kunnen of mogen stellen. Dat de kerk dit alles accepteerde ligt mogelijk in haar afhankelijkheid van de (hoge) overheid, met name in financieel en materieel opzicht, zoals bijvoorbeeld de supplementering van de predikantstraktementen. Daardoor was de macht van de gereformeerde kerk om hiertegen in opstand te komen behoorlijk aan banden gelegd en konden de Staten hun eigen gang gaan. Wat niet wil zeggen dat alle plakkaten ook stipt behoefden te worden opgevolgd en nageleefd. De aanwezigheid van de plakkaten in het kerkelijk archief van Hien en Dodewaard, welke bestemd waren voor de andere Kwartieren, duidt erop dat die naar alle classes zijn toegezonden om zich daarnaar te reguleren. Overigens was de regelgeving rond vacatures nauwelijks van toepassing op de classis van Tiel. Daar er reeds vroeg in de geschiedenis van de gereformeerde kerk van de Nederbetuwe kerkenraden werden geïnstalleerd, kon de classis dit feitelijk zonder problemen naast zich neer leggen.

Waar de classis van Tiel wel nadrukkelijk mee te maken kreeg, betrof de problematiek rond de betaling van de vacaturediensten. Over het algemeen werden de vacaturediensten, ontstaan door vertrek of overlijden van een predikant, door de classis waargenomen tegen betaling van het volledige traktement of een vast bedrag per preekbeurt. Mochten er problemen ontstaan over de betaling die op plaatselijk niveau niet konden worden opgelost dan waren het de Staten van Gelderland die zich met deze kerkelijke zaken bemoeiden. Dit is onder meer op te maken uit de resolutie van de Landdag van 17 oktober 1729, waarbij de betaling van de vacaturediensten te Ingen op request van de inwoners werd geregeld. Aan elke dienstdoende predikant moest voor elke vacaturebeurt 6 gulden worden betaald en voor eventueel transport drie gulden[101]. Bij resolutie van 19 oktober 1731 besloten de Staten dat het volledige traktement naar de classis van Tiel moest gaan[102].

---

[100] RAG, archief 0124 boek 27 folio 142-147, de dato 18-04-1684 art. 8: "[...] de ontwijffelbare macht der hooge overheijt van te veranderen, te vermeerderen ofte te verminderen de kerckenordeningh sodanichlick, als deselve buijten voorinnemingh van de bedenckingen der christelick synode, classen ofte predicanten (als daeraen geensints gebonden sijnde), doch sonder strijdigheijt met des Heeren Woort nae de constitutie ende regeringh deses Furstendombs en Graeffschaps sticht- ende oorbaerlickst bevinden moge". Ook hier dus duidelijk een uitoefening van het ius episcopali.

[101] RAG, archief 0012 boek 0S22 folio 1161-1162; Cannegieter, *GGP*, deel 3 473.

[102] RAG, archief 0012 boek 0S22 folio 1464-1466; Cannegieter, *GGP*, deel 3 499-500.

Toen enige inwoners van Ingen later een request indienden om de eerste resolutie hernieuwd te mogen krijgen, bleven de Staten op 21 oktober 1735 bij hun besluit dat de classis het volledige traktement zou ontvangen[103]. Het is wel opmerkelijk dat het de Staten van Gelderland waren die hierin actie ondernamen. Er was al van tijden her een bestaande regeling voor het vervullen van de vacaturebeurten, hetgeen door de classis werd geregeld[104] en feitelijk was er geen enkele noodzaak voor de Staten om in te grijpen. Verder was de gemeente van Ingen in die periode bezig om tegen de classis van Tiel te procederen en door deze besluiten van de Staten zou er een oneigenlijke inmenging in die processen kunnen ontstaan[105]. Daar voor 1729 deze zaken niet bij de Landdag werden geregeld, kan worden aangenomen dat deze bemoeienis meer te vinden is in de veranderende maatschappelijke omstandigheden, waarover later meer, dan in de noodzaak om in deze materie een regeling te treffen. Mocht er al aanleiding zijn, dan zou normaliter het Hof van Gelre en Zutphen de aangewezen instantie zijn. Dit blijkt ook uit het vervolg.

Als gevolg van een probleem in de betaling van de vacaturediensten in de gemeente van Maurik in 1753[106] diende de classis van Tiel een verzoek in bij de Staten van Gelderland om, net als bij de vacature van Ingen, het volledige traktement van 550 gulden te mogen ontvangen. Het probleem lag deze keer bij de collator[107]. De Staten gingen hierin niet mee om reden dat er meer en meer disputen ontstonden over dit soort zaken en zij geen zin hadden om elke zaak afzonderlijk te behandelen. Zij vroegen advies aan het Hof en bijzonder om een concept-reglement, dat voor het gehele Kwartier van Nijmegen zou moeten gelden. Na vele besprekingen, wijzigingen en aanvullingen kwam er uiteindelijk een plakkaat tot stand[108]. Op 15 april 1756 lieten de Staten een plakkaat publiceren over het waarnemen van de vacaturediensten[109]. Als redenen gaven zij daarbij op, dat zij het nodig achtten een reglement te maken voor de vervulling en betaling van de vacaturediensten, omdat er veel disputen over ontstonden[110]. Vervolgens volgen niet alleen artikelen over de waarneming van de vacaturebeurten, maar ook regels ten aanzien van de kosten bij

[103] RAG, archief 0012 boek 0S23 folio 602 en 832 de datis 2 mei en 21 oktober 1753; Cannegieter, *GGP*, deel 3 535-536.
[104] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato september 1628 artikel 45 § 4; boek 2 synopsis hoofdstuk VII art. IV; RAG, archief 0012 boek 0S30 folio 19-20 de dato 5 april 1754; boek 0S31 folio 196-197 en 374 de datis 15 april en 21 oktober 1756.
[105] Zie nader hoofdstuk 7.2.4. de casuïstiek van de processen van de gemeente van Ingen versus de classis.
[106] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 6 augustus 1753 art. 29.
[107] RAG, archief 0012 boek 0S30 folio 19-20 de dato 5 april 1754; boek 0S31 folio 196-197 en 304 de datis 15 april 1756 en 21 oktober 1756.
[108] RAG, archief 0124 nummer 441 de datis 17 april 1755 en 20 oktober 1755; boek 45 folio 849-854 de dato 26 november 1755 en boek 46 folio 102-103 de dato 31 maart 1756.
[109] Origineel plakkaat archief van de NGG te Hien en Dodewaard.
[110] Ad idem: "Alsoo ons is voorgekomen dat in het Quartier van Nijmegen niet gevonden word een zekere vaste ordre waarna den predikdienst in kerken die vaceeren waargenomen en de praedikanten welke daartoe gehouden sijn behooren beloont te worden; en dat wij egter oordeelen 't nuttig en dienstig te sullen zijn dat tot wegneeming van alle onsekerheid en tot voorkoming van dispuiten, dewelke daardoor van tijd tot tijd komen te ontstaan, een vaste en eenpaarige voet ten deesen opsigte werde beraamt; zoo is 't dat wij, na hieromtrent gesien en geëxamineert te hebben de consideratiën van den Hove provintiaal, goedgevonden hebben vast te stellen, gelijk wij doen bij deesen, dat de navolgende articulen ten platten lande in den Quartiere van Nijmegen voortaan sullen worden geobserveert".

het beroep van een proponent. Dit is wel apart. Niet alleen omdat de gereformeerde kerk al bijna 200 jaar lang de vacaturediensten vervulde en daarvoor geld ontving, maar bijzonder omdat de overheid principaliter niets te maken had met de gang van zaken ten aanzien van het beroepen van een proponent. Weliswaar moest de classis van Tiel voor het eerste wel eens in conclaaf met een adelijke heer of vrouwe om het geld te krijgen, soms zelfs langs rechterlijke weg, maar doorgaans leverde dit geen problemen op. En de kerk had altijd nog het dwangmiddel om niet te komen prediken als er niet zou worden betaald. Wat de proponenten betrof, dit was nooit echt een probleem geweest en hadden vraagstukken over de kosten van een beroep gewoonweg kerkelijk geregeld kunnen worden. Het is opvallend, dat in de 18e eeuw van zijde van de hoge overheid meer en meer regelgeving werd uitgevaardigd voor de gereformeerde kerk. Dit kan niet als toevallig worden bestempeld. Hoogst waarschijnlijk heeft dit te maken met de verkoeling in de verhouding en de afstand tussen overheid en kerk en de veranderende maatschappelijke omstandigheden, zoals nog nader zal worden uiteengezet[111].

De Heer van Eck en Wiel betaalt niet snel

Voor de classis van Tiel was een directe gang naar de Staten van Gelderland wel handig om problemen met een plaatselijke collator op te lossen. Zo was er een al tientallen jaren slepend proces over een bedrag van 30 gulden per jaar uit de pastoriegoederen van Eck. Dat bedrag werd door de collator de Graaf van Culemborg jaarlijks aan de classis betaald, maar na de overgang van het collatierecht op de Heer van Eck en Wiel in 1669 stopten de betalingen[112]. Na vele processen, onder meer bij het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe[113], werd een accoord gesloten tussen de classis van Tiel en de Heer van Eck en Wiel in 1721. Daarbij leek de classis de steun en hulp van de Staten van Gelderland te krijgen om deze materie op te lossen, maar zij had buiten de waard gerekend. Het ging de Staten meer om het probleem van hun edele en adellijke vrienden op te lossen dan de classis ter wille te zijn. Dit blijkt uit de gevonden oplossing. De classis kreeg uiteindelijk 1000 gulden, waarvan 250 gulden opging aan proceskosten, terwijl op last van de Staten de rest moest worden belegd, hetgeen uiteindelijk werd gedaan bij de stad Tiel[114]. Hiermee werd de classis zeer tekort gedaan danwel bestolen. Uit een zaak als deze is niet alleen duidelijk dat er hoge gereformeerde edelen waren met bezittingen van vele tienduizenden guldens die het blijkbaar niet konden opbrengen om een gering bedrag van 30 gulden per jaar uit de opbrengsten van de geestelijke goederen (ad pios usus), dus bestemd voor de kerk, af te staan aan de classis van Tiel, maar dat bij een gedwongen betaling ze met zo weinig mogelijk over de brug kwamen en de rest van de opbrengsten in hun eigen zak staken. Bij het uiteindelijk accoord werd afgesproken dat de Heer van Eck en Wiel 1000 gulden zou betalen, terwijl de classis van Tiel recht had op meer dan 2100 gulden. Omgerekend naar het oorspronkelijk te betalen bedrag van 30 gulden betaalden de betreffende edellieden per jaar niet meer

[111] Zie hierover hoofdstuk 2.2.2.
[112] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de dato 31 januari 1670 art. 7. Zie ook hoofdstuk 5.2.3.
[113] Zie onder meer RAR, archief 1514 procesnummer 145 de dato 11 december 1721.
[114] RAG, archief 0012 boek 0S21 folio 727-729 de dato 15 oktober 1721, folio 790-792 de dato 20 april 1722 en folio 1045-1045 de dato 16 april 1723.

dan een gulden of tien. Met andere woorden, deze adel had de gereformeerde kerk en classis nodig, maar wenste daartoe niets of niet veel te betalen. Deze houding zou nog veel blijken, namelijk, dat de adel en andere hoge heren zich verrijkten ten koste van de kerk en dat de kerk en classis niet de middelen en financiën laat staan de moed hadden om de zelfverrijkers door middel van kostbare en jarenlange gerechtelijke procedures te dwingen tot ander inzicht en handelen.

Het houden van particuliere oefeningen en bijeenkomsten

In 1677 werd op de provinciale synode van Gelderland een voorstel behandeld van de correspondenten uit de provinciale synode van Friesland, waar de hoge overheid verboden had om particuliere godsdienstige bijeenkomsten (conventikels) en catechisaties te houden buiten consent van de kerkenraden ter plaatse. Dit vond onder meer oorsprong in de bijeenkomsten van Labadisten en andere vroomheid-bewegingen[115]. Deze zaak werd door de synode bij de kerken aanbevolen[116]. De Staten van Gelderland zagen geen reden om in deze een plakkaat te doen uitgaan, hoogst waarschijnlijk door het ontbreken van dergelijke bijeenkomsten in Gelderland en het verdwijnen van stromingen als het labadisme. Anders was dat in de 18e eeuw, toen op voorstel van de provinciale synode van augustus 1752 en na advisering van het Hof van Gelre en Zutphen door de Staten van Gelderland op 25 juli 1753 een plakkaat werd uitgevaardigd betreffende de bijzondere oefeningen en catechisaties[117]. Dit lijkt op een uitwerking van artikel 8 van de Dordtse Kerkorde. De belangrijkste onderdelen hiervan zijn:

1. Onder deze oefeningen werden niet verstaan particuliere bijeenkomsten en vriendschappelijke gezelschappen, maar bijeenkomsten waarop een of meer oefenaars zochten te spreken.
2. Dit spreken of houden van oefeningen mocht alleen bestaan in de behandeling van godsgeleerde waarheden, meest volgens de leidraad van de Heidelbergse Catechismus, maar geen preken van vrije teksten.
3. Een oefenaar moest vooraf worden onderzocht en geëxamineerd door de kerkenraad of gedeputeerden van de classis (inspectores classis), zo nodig met de hulp van de naburige predikanten (vicini)[118], en kon pas na gebleken bekwaamheid en ondertekening van de drie Formulieren van Enigheid toestemming krijgen.
4. Deze toestemming diende vertoond te worden aan de hoofdofficier op het platteland of aan de magistraten van de steden en altijd aan de predikant en kerkenraad van de plaats, waar hij de oefening zou willen houden, welke laatsten ook de controle daarop hadden.
5. De oefeningen mochten niet gehouden worden op tijden dat de openbare godsdienstoefeningen plaatsvonden en niet ingaan tegen iets van de gereformeerde leer en prediking.
6. De gedeputeerden van de classis moesten bij de kerkvisitatie letten op de goede uitoefening van dit reglement.

---

[115] RAG, archief 0336 boek 2 *Acta synodi Gelriae1656-1682*, de datis 15-25 augustus 1677 art. 48-49; Israel, *De Republiek 1477-1806*, deel 2 768-770.
[116] RAG, archief 0336 boek 2 *Acta synodi Gelriae 1656-1682*, de datis 14-27 augustus 1677 art. 44 en 18-27 augustus 1680 art. 48.
[117] Origineel plakkaat archief van de NGG te Hien en Dodewaard.
[118] "genabuurde/naastgezeten predikanten".

Het voorstel was in 1751 als doleantie ingediend door enige leden van de classis van Nederveluwe, die graag zagen dat ongekwalificeerde personen zich niet met het houden van godsdienstige oefeningen zouden mogen bezig houden[119]. De oorzaken van deze doleantie worden niet aangegeven, maar het loopt wel gelijk met de Nijkerkse beroeringen en alle gevolgen van dien, die vanaf 1749 voor veel beroering op de Veluwe zorgden[120]. Ook was er in deze tijd meer en meer sprake van de opkomst van piëtistisch getinte stromingen, alsmede de vorming van gezelschappen (conventikels) door bevindelijke en praktikale vroomheid-bewegingen. Aan de andere kant trad het ook verlichtingsdenken steeds duidelijker naar voren, zich vaak manifesterend in de vorming van sociëteiten en genootschappen[121].
De classis van Tiel zat op deze reglementering van de Staten van Gelderland niet echt te wachten. In de Nederbetuwe had men geen last van allerlei godsdienstige beroeringen, dus was er ook geen reden om nadere maatregelen te nemen. De classis gaf dat bij de provinciale synode in augustus 1752 dan ook aan, met de mededeling dat zij bij het oude bleef. In de classis van Tiel was deze materie allang geregeld in de jaren 1625 tot 1644[122]. En in 1650 had de provinciale synode ook al aangedrongen bij de kerken om te waken tegen het houden van gezelschappen en particuliere catechisaties buiten voorkennis van de kerkenraad om[123].
Gelet op de geschetste beroeringen en conventikels en de noodzaak tot wering van ongeregeldheden grepen de commissarissen-politiek in 1752 de kans om een commissie te vormen met beide handen aan. De commissie bood het Hof van Gelre en Zutphen een projectreglement aan, dat door het Hof eerst grondig werd aangepast[124] en op 14 oktober 1752 doorgezonden ter goedkeuring aan de Staten van Gelderland[125]. Het gevolg was voornoemd plakkaat.

Het houden van oefeningen door studenten
Het was hiermee nog niet klaar, want in de jaren 1775 en 1776 werd aan de commissarissen-politiek opgedragen op synodaal niveau aan de orde te stellen het prediken of oefenen van theologische studenten met name in vacante gemeenten[126]. Na advies van het Hof van Gelre en Zutphen van 11 februari 1777[127] gaven de Staten van Gelderland op 19 april 1777 een aanvulling (ampliatie) en interpretatie op het voornoemde Reglement der Oefeningen van 25 juli 1753[128].

---

[119] Vgl. RAG, archief 0336 *Acta synodi Gelriae 1737-1755*, de datis 9vv augustus 1752 art. 11 en 15vv augustus 1753 art. 12.
[120] Spaans, "De onderdrukking van de opwekking", 153-172.
[121] Zie onder anderen: Abels en De Groot, "De verlichting" 504-514; "Piëtisme" 514-517; "De gereformeerde kerk", 524-534; Van Wissing, "Sociëteiten en genootschappen" 97-100, Van Lieburg, "De Libanon blijft ruisen", 14-38.
[122] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, mei 1625 art. 13; september 1628 art. 17 en mei 1644 art. 30.
[123] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655 1579-1655*, augustus 1650 art. 40.
[124] RAG, archief 0124 boek 45 folio 103-114 de dato 18 augustus 1752.
[125] RAG, archief 0124 boek 44 folio 705.
[126] RAG, archief 0124 boek 61 folio 214-215 de dato 2 juli 1776; archief 0012 boek 0S38 folio 589-591 de dato 12 november 1776.
[127] RAG, archief 0124 boek 62 folio 42-45 de dato 11 februari 1777.
[128] Origineel plakkaat archief van de NGG te Hien en Dodewaard.

De Staten besloten daarin ook het oefenenn van theologische studenten aan banden te leggen door onder meer:
1. Aan de studenten te verbieden te prediken in vacante gemeenten of gemeenten die op korte termijn vacant zouden worden en ook niet in naburige gemeenten.
2. Aan de gedeputeerden van de classis en predikanten te verbieden preekconsent te verlenen.
3. Aan de theologische studenten wel de gelegenheid te geven om zich te bekwamen tot de openbare eredienst onder opzicht van een gedeputeerde van de classis of predikant, maar niet op de gebruikelijke tijd van de eredienst, zonder klokgelui en met toestemming van de hoofdofficier om van de kerk gebruik te mogen maken.

Dit alles stond haaks op hetgeen vanaf het begin van de gereformeerde kerk had plaatsgevonden. Juist bij vacatures of ziekte van een predikant had de classis maar al te graag gebruik gemaakt van theologische studenten, waardoor tweeërlei doel werd gediend. De zittende predikanten werden niet extra belast in het vervullen van veel vacaturediensten en konden in hun gemeenten blijven werken en anderzijds konden de studenten de nodige ervaring opdoen. De reden die in het plakkaat wordt gegeven, namelijk "een meer en meer inkruipend misbruik in het doen en laaten prediken van studenten", was op zich niet nieuw. Het fenomeen bestond al bijna 2 eeuwen en de gereformeerde kerk en classis van Tiel hadden al die tijd voldoende maatregelen genomen. De feitelijke reden zal daarom meer gezocht moeten worden in de uiterst onrustige maatschappelijke omstandigheden, zoals voornoemd. De Staten van Gelderland poogden door reglementering kerkelijke onrusten te voorkomen.

Afschaffing van de beroepingsfeesten
Op 19 april 1777 werd door de Staten van Gelderland een plakkaat gepubliceerd met als inhoud een reglement tot afschaffing van feestvieringen en maaltijden bij intrede of afscheid van predikanten en proponenten en het verbod van het gebruik om een beroepen predikant met het afschieten van geweren in te halen[129]. Een gebruik dat al eeuwen bestond en dat erg leek op op het oude volksvermaak van het afschieten van geweren bij huwelijken en het schatten van de bruid of bruidegom[130]. Dit plakkaat kwam tot stand op verzoek van de 3 classes van het Kwartier van Nijmegen, namelijk Nijmegen, Tiel en Zaltbommel, met als reden dat de kosten van die maaltijden onnodig konden oplopen en oorzaak gaven tot aanstoot en ergernis. In 1749 was dit al eens in de classis van Tiel aan de orde gesteld[131]. Door het Hof werd het voorstel aangepast en na besprekingen in de provinciale synode en classes resulteerde dit uiteindelijk in de afschaffing van deze voor proponenten en predikanten zware last[132].

[129] Origineel plakkaat archief van de NGG te Hien en Dodewaard.
[130] Het "loskopen" van een bruid of bruidegom door betaling of op andere wijze.
[131] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, april 1749 art. 5.
[132] RAG, archief 0124 boek 59 folio 340-342 de dato 7 juli 1774; boek 61 folio 398-403 de dato 1 november 1776; archief 0012 boek 0S38 folio 556-559 de dato 9 november 1776 en folio 753-756 de dato 19 april 1777. Toezending aan de classes op 6 mei 1777: RAG, archief 0124 boek 62 folio 202.

Op zich was dit een verwonderlijke zaak, daar het Hof al in 1639 een beperking had opgelegd ten aanzien van de kosten van examens[133]. De handhaving daarvan door de classes was blijkbaar niet gelukt en de gereformeerde kerken waren gewoon met de oude gebruiken doorgegaan.

Onrusten in de Republiek

Op 27 november 1790 werd door de Landdag een resolutie uitgevaardigd, dat geschorste predikanten of zij die enig aandeel hadden gehad in de onrusten in de Republiek niet elders beroepen mochten worden[134]. Dit werd voorafgegaan door een tweetal resoluties van het Hof van Gelre en Zutphen van 5 en 13 maart 1790 met dezelfde strekking[135]. Aan de classes, officieren en magistraten werd de uitvoering hiervan opgedragen. De classis van Tiel heeft zich dit wel aangetrokken en de resoluties van het Hof in haar acta opgenomen, maar zij maakte wel zelf haar afwegingen bij de beroepingen of vertrek van predikanten. De onrusten in de Republiek waren het gevolg van de opkomst van de patriotten onder invloed van de Verlichting. Ze werden ook sterk gevoed door voortdurende oorlogen en opstanden. Daarbij kwam nog alle ellende van armoede, watersnoden en pestepidemieën, waaronder de bevolking leed, met de vele belastingen (schattingen) die zij moesten opbrengen, terwijl de regenten met hun financiële zaken floreerden en de bestuurlijke touwtjes vast in handen hadden. Zeker in de jaren 1780-1787 begon de bevolking zich meer en meer te roeren tegen de macht van de regenten en tegen prins Willem V en zijn consorten. De Nederbetuwe was over het algemeen nog behoorlijk Oranjegezind en vooral in Tiel vonden veel rellen plaats, waarbij de huizen van patriotten het moesten ontgelden. Met behulp van het Pruisische leger in 1787 keerde de rust in de Republiek voorlopig weer, zij het dat er over en weer veel slachtoffers waren gevallen en veel schade was veroorzaakt[136]. Het leek rustig te worden, maar het zou de stilte voor de storm blijken te zijn, daar de Franse tijd aanstaande was.

---

[133] RAG, archief 0124 boek 23 folio 229 de dato 6 augustus 1639. Zie nader hoofdstuk 5.2.4.

[134] Origineel plakkaat archief van de NGG te Hien en Dodewaard. Onderdeel daarvan luidde als volgt: "Dat geene praedicanten, welke uit hoofde van hun onrustig gedrag geduurende de jongste troubles in de Republicq gehouden, of ter zaake van in die beroeringen eenig deel gehad te hebben, of ook in het generaal wegens wanbedrijven, van welken aart die zouden mogen zijn, op andere plaatsen van hunne posten ontzet of gedimitteert mogten zijn, voortaan in eenige gemeentens deezer provintie, hetzij ten platten landen of in de steeden, tot praedicanten zullen mogen verkoren of beroepen worden".

[135] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 19-20 april 1790 art. 24B, 24C. Het Hof schreef in de eerste resolutie onder meer: "Wordende aan de respective classen deser provintie aangeschreeven om voortaan geene approbatiën te verleenen van beroepingen van eenige predicanten, die uit hoofde van eenig onrustig gedrag gedurende de jongste onlusten en troubles in dese republicq, of ter oorsaake van in die beroering eenig deel gehad te hebben, op andere plaatzen van hunne posten ontset of gedimitteert mogten sijn".

[136] Wertheim-Gijse Weenink, *Democratische bewegingen in Gelderland*, 109-151.; Jansma en Schoor, *Twee duizend jaar geschiedenis*, 242-257; Kouwenhoven, "Patriotten", 101-104; Israel, *De Republiek*, deel 2, 1226-1253.

2.2.2.c. Over de predikantsweduwen en -wezen

Het is een buitengewoon opmerkelijk zaak dat de Staten van Gelderland vanaf het eerste plakkaat over het gebruik van de opkomsten uit de geestelijke goederen van 31 mei 1580 wel oog hebben gehad voor het onderhoud van de predikanten en het alimenteren van dames uit riddermatige families[137] maar in het geheel niet voor de predikantsweduwen en -wezen. En dat terwijl de geestelijke goederen moesten worden bestemd overeenkomstig de oorspronkelijke fundatie voor godsdienstig gebruik (ad pios usus[138]). Wat dit te maken had met het onderhoud van adellijke dames is onbekend, evenmin wat die alimentatie aan hen in geestelijk opzicht voor de gereformeerde kerk heeft opgeleverd. Er ging in elk geval eeuwenlang veel geld naar haar toe[139]. Maar de Staten lieten het afweten voor betreft het zorgen voor de weduwen en wezen van predikanten. Reden voor de classis om deze Bijbelse opdracht zelf ter hand te nemen. Op 3 september 1599 had de classis van Tiel in Rijswijk al een vergadering gehouden, waarin zij een jaar van gratie regelden voor de weduwen en wezen van predikanten. Dit besluit werd op 15 september 1599 in het gerichtelijk signaat ingeschreven van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe[140]. Het zou normaal zijn geweest als dit door de Landschap zou zijn overgenomen en uit de geestelijke goederen zou zijn betaald, maar het werd afgewezen. Op een memoriaal van predikanten besliste de Landschap in 1604 dat zij daartoe niet de beschikbare middelen had[141]. Een zeer opmerkelijke beslissing. De Staten van Gelderland stimuleerden wel om meer gereformeerde predikanten aan te nemen, maar wensten geen zorg te dragen voor hun weduwen en wezen onder het voorwendsel van onvoldoende financiële middelen. Dat voorwendsel was ongefundeerd daar er meer dan voldoende geestelijke goederen aanwezig waren. Die goederen werden vaak voor andere doeleinden aangewend of door de bezitters en beheerders verduisterd. Niettemin hebben de Staten in deze zaak volhard en zelfs bij de aanvaarding van de Gelderse Kerkorde op 21 juli 1620 artikel 13 van de Dordtse Kerkorde veranderd in die zin, dat het onderhoud van de predikantsweduwen en -wezen werd geschrapt zonder een reden daartoe aan te geven[142]. Het blijft al met al een uiterst vreemde zaak dat de Staten in deze zo in gebreke zijn gebleven. Kennelijk hebben zij niet ingezien wat het grote belang was van predikantsvrouwen en hun gezinnen zowel voor de predikanten als voor de gemeenten. De classis van Tiel heeft dit probleem grotendeels zelf moeten oplossen. Enkel het Kwartier van Nijmegen heeft hierin later wat bijgedragen[143].

---

[137] Van Loon, *GGP*, deel 1 754-757: "tho conservation der verarmten, eerlichen und adelicken geslaghten"; vgl. Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, 240-242, 478.
[138] Letterlijk: "voor vroom gebruik/nut".
[139] Zie o.a. RAR, archief 1040 nummers 493, 495, 509 over het gebruik van de kloostergoederen te Opheusden tot het jaar 1791.
[140] RAR, archief 1514 boek 105, de dato 15 september 1599.
[141] RAG, archief 0336 boek 31 Landdag van maart en april 1604.
[142] Zie bij hoofdstuk 2.2.2.a.
[143] Zie nader hoofdstuk 5.2.3.

2.2.2.d. Over de profanatie van de zondag en andere roepende zonden

Vanaf ongeveer 1578 werd in de gereformeerde kerk in Gelderland Gods Woord gepredikt en de heilige sacramenten bediend in de geest van de Reformatie. Dat bracht vrucht voort. Er kwamen mensen tot geloof. Jongeren en ouderen deden belijdenis van het geloof en werden daardoor lidmaten van de gereformeerde kerk. Kinderen werden gedoopt en huwelijken gesloten. Het heilig avondmaal werd normaliter viermaal per jaar gevierd tijdens de hoogtijdagen van Pasen, Pinksteren en Kerstfeest en ook eenmaal in september of oktober. De kerkelijke censuur werd uitgeoefend. Kortom de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe groeide en bloeide. Binnen het Hertogdom Gelre was de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe beduidend groter dan in andere Gelderse landsdelen. Van Eijnatten en Van Lieburg noemen voor Gelderland gemiddelden in de jaren 1650-1850 van 55% gereformeerden en 37% katholieken, en in 1809 specifiek 61,7% gereformeerden, 36,4% katholieken, 0,8% luthersen en 0,9% Joden[144]. Maar in Tiel lagen de percentages in 1808 op 81,1% gereformeerd, 16,6% katholiek, 1,3% luthers en 1% joods. Op het platteland van Nederbetuwe was toen 92,6% gereformeerd, 6,9% katholiek, 0,2% luthers en 0,3% joods. In Ommeren en IJzendoorn was 100% gereformeerd en in Ochten, Eck en Wiel, Ingen, Lede en Oudewaard woonden maar enkele katholieken[145]. De meeste katholieken woonden in Avezaath, Maurik, Opheusden en Hien en Dodewaard[146].

De volksaard is moeilijk te veranderen

Er is een keerzijde aan deze voor de gereformeerde kerk zo gunstige percentages. Mocht men menen dat kort na de reformatie in 1579 in de Nederbetuwe zondag aan zondag en ook voor de bijeenkomsten in de week in elk dorp of stad de gemeente zingend optrok naar Gods huis, zich daar fatsoenlijk gedroeg en doordeweeks een keurig, gereformeerd leven leidde en daardoor de godzaligheid meer en meer toenam en de overhand kreeg, dan zou men bedrogen of teleurgesteld uitkomen.

De overgang van de katholieke naar de gereformeerde kerk had niet direct tot gevolg dat er in het algemeen iets veranderde aan het gedrag van de mensen, of dat de Gelderse volksaard radicaal veranderde. De strijd om het dagelijks brood was een voortgaande zaak, als ook de teistering van de bevolking door rampen en oorlogen. Het verloop van een jaar kan worden gekarakteriseerd als vasten en feesten op het ritme van de kerkelijke hoogtijdagen. Die vrije dagen waren echte feestdagen met eten, drinken, muziek en ander vermaak[147]. Het Gelderse volk stond bekend als "boers, barbaars, oorlogszuchtig en rebels"[148] en zij waren daar nog trots op ook. Beter Gelders te zijn, "sterk, dapper en gehecht aan vrijheid en onafhankelijkheid", dan een "Vlaamse vrek of een Hollandse levensgenieter"[149]. De ontwikkeling van de Gelderse volksaard, in vele eeuwen gevormd, kon door de overgang van de

---

[144] Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 208, 253.
[145] Wartena, *Statistieke beschrijving van Gelderland*, deel III, 43, 52, 169. De gemeente Lienden is hierbij niet geteld, maar gelet op de kerkeboeken zullen ook daar de percentages niet veel verschillen.
[146] Wartena, *Statistieke beschrijving van Gelderland*, deel III, 169.
[147] Rietbergen, "Cultuur in Gelderland", 211.
[148] Noordzij, *Gelre*, 13, ook 14-18, 235-246
[149] Noordzij, *Gelre*, 14.

katholieke naar de gereformeerde kerk niet direct worden veranderd. Dat kostte tijd. En in die tijd werden hoe langer hoe meer mensen lidmaat van de gereformeerde kerk en kreeg ook het gereformeerde geloofsleven beslag in het maatschappelijk leven[150]. Maar daarmee waren de volksvermaken nog niet uit de wereld.

Langdurige strijd tegen de zondagsontheiliging

Meer dan twee eeuwen lang zijn overheden en kerk hard bezig geweest om hieraan te werken, zij het met een wat wisselend en soms ook teleurstellend resultaat. Het onderwerp "Ontheiliging van de sabbat en andere roepende zonden" zou al die tijd op de agenda blijven staan van overheden, classes en synoden[151]. Enige nuancering is hierbij wel op zijn plaats, daar in de synodale, classicale en gerechtelijke boeken normaliter wel de overtredingen en afwijkingen werden genoteerd, maar zelden iets over bekering en godzaligheid[152].

Bij resolutie van de Landschap van 15 februari 1603 werd de officieren bevolen op te treden tegen de profanatie van de zondag en andere heilige dagen, hetwelk bij resolutie van 16 mei 1603 nog nader werd gespecificeerd voor de herbergiers en waarden, die verboden werd om op zon- en bededagen onder de predikaties gelagen te zetten (kroeg houden), behalve als het was voor mensen die onderweg waren[153]. Dit werd door de Landschap herhaald in 1604[154]. Op 7 december 1618 kwam er een wat uitgebreider plakkaat, waarin enerzijds verboden werd om op zon-, feest-, vasten- en bededagen markten te houden en koopmanschap te bedrijven, boerenarbeid te verrichten en bijzonder voor of onder de predikdienst geen gelagen te zetten of in de herberg te gaan om zich dronken te drinken. Anderzijds werd bepaald dat als er koren op het land gebonden stond en er gevaar dreigde van verderf door slecht weer het wel daarvan mocht worden afgehaald met toestemming van de officier of predikant. Ook werd de bevolking opgeroepen tot het horen van Gods Woord en de oefening van christelijke werken en deugden[155], waartoe de predikanten hun gemeenten, de schoolmeesters de jeugd en de ouders haar kinderen en huisgezinnen moesten vermanen en opwekken[156].

Voor wat betreft de zondagsheiliging werd op 9 april 1622 het plakkaat van 1618 herhaald en er nog aan toegevoegd het openen van winkels en het verkopen van eet- en andere waren, en vanzelf het dobbelen, spelen, guichelspel en brooddronkenheid oftewel baldadigheid en ontucht, maar ook geen pauselijke superstitiën als

---

[150] Zie nader hoofdstuk 8.

[151] Regelmatig werd dit ook aangekaart bij de Landschap, zoals door de synode op 27 september 1655, zie RAG, archief 0012 boek 0S10.

[152] Zie nader hoofdstuk 5.2.2. over de acta deputatorum en 6.2.1. over de kerkvisitaties.

[153] Van Loon, *GGP*, deel 2 90-91.

[154] RAG, archief 0336 boek 31 reces van april en mei 1604.

[155] Het woord "deugd" in de Psalmberijming van 1773 is dus geen product van de Verlichting, maar werd al veel eerder gebruikt. Zie nader hoofdstuk 6.3.2.

[156] Van Loon, *GGP*, deel 2 163-165. "Ende dat daerenteghens de hooge festen, sabbath off sonnendagen, vast- ende bededagen met het ghehoor van Godes heijlige Woort ende oeffeningh van christelijcke wercken ende deuchden geheijlicht, geviert ende stichtelijck toegebracht werden. Waertoe de pastooren hare gemeijnten, die schoolmeesters hare jeughet, die olderen hare kinderen ende huijsgesinnen ende een ijder sichselven sulen vermanen ende verwecken".

bedevaarten en het schieten met roeren en bogen in doelen. Het schieten werd doordeweeks wel gedoogd[157]. Ook dit plakkaat werd herhaald en wel op 26 juli 1627[158]. Bij kennelijk gebrek aan succes werd het op 2 september 1640 opnieuw gepubliceerd en uitgebreid met het verbod op het afschieten van roeren bij huwelijken en het drinken van brandewijn, sterke drank, wijn of bier bij het in- en uitgaan van de kerk[159]. De hardnekkigheid en halsstarrigheid van een deel van de bevolking bleek wel uit het plakkaat van 15 februari 1653, waarin werd aangegeven dat ondanks alle vorige plakkaten "seedert noch meer en meer sijn toegebroght, misbruijckt ende ontheijlicht worden"[160]. Op 8 oktober 1675 werd dit allemaal nog maar eens herhaald [161] en ook op 2 maart 1681[162], bij welke laatste nog expliciet werd genoemd kloot-, klos- en kegelspel, het misbruiken van Gods heilige naam, en het lasteren, vloeken en lichtvaardig zweren. Bij gebrek aan verbetering trachtten de Staten van Gelderland het nog maar eens op 10 juni 1689. De lijst van zonden werd weer wat uitgebreid met nog meer verboden spelen als tiktakken, ringsteken, verkeren, kaatsen en kransen trekken, ook allerlei handwerk als bakken, kleermaken en bleken[163]. Dit alles werd herhaald op 21 september 1694[164]. Enige verbetering leek er te komen, toen op 1 december 1699 de Landdag besloot, op voorstel van de gedeputeerden van de synode, dat het Hof de marktdagen zou gaan verleggen van de zondag naar doordeweekse dagen[165]. Het scheen niet veel te baten, want op 23 december 1718 kwam er alweer een plakkaat met dezelfde inhoud als alle voorgaande[166], evenals op 1 november 1731[167] en nog een poging met het plakkaat van 21 april 1750, waarbij bijzonder het verplaatsen van de jaarmarkten en kermissen aan de orde werd gesteld[168].

Enige aparte vormen van vermaak onder de bevolking werden uitgedrukt in een plakkaat van 26 juni 1619, waarbij het ganzen trekken, papegaai schieten en het planten van meibomen werd verboden, bijzonder op de vastenavonden, op meidagen en met Pinksteren [169]. Het grootste probleem was dat er vaak twisten, ruzies, gevechten, verwondingen, doodslagen en andere kwade zaken uit voortkwamen. Dit onderwerp werd nog eens herhaald door de Staten van Gelderland bij plakkaten van 12 april 1622, 2 februari 1631 en 2 februari 1636[170]. Kennelijk met weinig succes. Een hardere aanpak kwam er met het plakkaat van 15 december 1712, waarbij niet alleen het planten van meibomen werd verboden, maar ook het stoken van Paasvuren. Op overtreding van het plakkaat werd een boete gesteld van 26

[157] Van Loon, *GGP*, deel 2 204-206.
[158] O.c., 235-236.
[159] O.c., 298-299.
[160] O.c., 341-343.
[161] Origineel plakkaat archief van de NGG van Hien en Dodewaard.
[162] Van Loon, *GGP*, deel 2 506-508; origineel plakkaat archief van de NGG van Hien en Dodewaard.
[163] O.c., 557-559; ibidem.
[164] O.c., 607-609; ibidem.
[165] Cannegieter, *GGP*, deel 3 7.
[166] O.c., 351-354.
[167] O.c., 501-503; origineel plakkaat archief van de NGG van Hien en Dodewaard.
[168] Origineel plakkaat archief van de NGG van Kesteren.
[169] Van Loon, *GGP*, deel 2 169-170.
[170] Van Loon, *GGP*, deel 2 206, 248-249 en 277.

goudguldens[171]. Voorwaar geen kleine boete, maar die werd nooit uitgedeeld. Deze aanpak had dan ook nauwelijks effect.

Weinig veroordelingen wegens ontheiliging van de zondag
Dit is nog maar een kleine greep uit de vele maatregelen over een periode van zo'n 150 jaar. De Staten van Gelderland vaardigden wel veel plakkaten uit, maar de handhaving ervan bleek in de praktijk veel weerbarstiger dan de theorie. In de Nederbetuwe waren steek- en vechtpartijen aan de orde van de dag. Die behoorden evenals dronkenschap, door het veelvuldig gebruik van bier en wijn[172], bijna gewoon tot de dagelijkse gang van zaken. Geweldsmisdrijven werden vanzelfsprekend wel direct aangepakt door de rechtbanken. Overtreders van de genoemde verboden spelen en schenders van de zondagsheiliging kwamen maar zelden voor de rechter te staan. Men moest het dan wel heel bont gemaakt hebben of te veel in het oog hebben gelopen. Maar om tegen elke overtreder op te treden, was zelfs voor de overheid te veel. Het was voor de rechters nu eenmaal onmogelijk om een deel van de bevolking elke week te veroordelen of gevangen te zetten. Dat was zeker lastig als het predikanten of burgemeesters betrof, die zich ook wel eens misdroegen.

In de gerichtelijke signaten van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe komen weinig veroordelingen voor betreffende de profanatie van de zondag.
- Op 30 november 1635 werden twee mannen aangeklaagd, namelijk Gerridt Henricksen voor 10 goudgulden wegens het vervoeren van koren op zondag onder de predikdienst en Jan van Noordt ook voor 10 goudgulden voor het maken van de dijk. Van beiden is geen veroordeling opgetekend[173].
- Op 10 juni 1710 werd Johannes Peregrinus veroordeeld tot een boete van 6 gulden, omdat hij op zondag 14 april 1709 op zondag in de herberg publiek 2 dorpssluisen had aanbesteed[174].
- In november 1749 vonden enkele veroordelingen plaats, maar dat was deels ook te wijten aan de opzichtigheid waarmee die overtredingen werden begaan. Zo werd Roeloff van Ingen, herbergier te Rijswijck, tot vier daalders veroordeeld: "Ter oorsaak dat denselven in de maand van augustus laastleeden op een sondagh naa 't laaste geluij, terwijl het volck na de kerck ging, een tafeltje op den dijck geseth heeft en aldaar met de kaart heeft laten spelen". Dat was wel heel erg spelen met vuur. In dezelfde zitting werden de weduwe van Rutger van Brenck, herbergierse te Ingen, en Lodewijck van Savojaert ook veroordeeld tot 4 daalders: "Ter oorsaake deselve op den 21 september laastleeden, sijnde geweest op een sondagh, de viool ten haaren huijsen hebben laaten spelen"[175]. Dat ging dus in een moeite door.
- Op 13 juni 1752 werden Anthonij van Grootveldt, Gerrit van Heteren bijgenaamd Gerrit de Wever, Gerrit de Wit, Roeloff de Captijn en Frans van Toorn aangeklaagd

[171] Cannegieter, *GGP*, deel 3 217-218.
[172] Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water*, deel 5, 56. Het drinken van (aangelengd) bier was veel veiliger dan het drinken van besmet water. Een gemiddeld bierverbruik van 3 liter per persoon per dag , de kinderen inbegrepen, was heel normaal.
[173] RAR, archief 1514 boek 109.
[174] RAR, archief 1514 boek 113.
[175] RAR, archief 1514 boek 115.

voor het kaartspelen op zondag 4 oktober 1750 en ook daadwerkelijk veroordeeld in een boete van 2 daalders[176].
In de jaren 1749 tot 1754 vielen zo nog enkele veroordelingen voor kaartspelen en dobbelen, meestal voor 2 of 4 daalders, waarbij werd verwezen naar het plakkaat van de Staten van Gelderland van 1 november 1731. Het is wel apart, dat in deze jaren plotsklaps enkele veroordelingen vallen. Hoogst waarschijnlijk heeft dat te maken met de politieke en godsdienstige beroeringen van die tijd. Aan de ene kant was er de druk van kerken, classes en synode, waar het onderwerp van de ontheiliging van de zondag continu op de agenda stond. Anderzijds was er sprake van onrustige tijdsomstandigheden, bijzonder op het politieke vlak. Dat betrof vooral de tegenstelling tussen Staats- en Oranjegezinden, waarbij de laatsten de overhand hadden. In de zogenoemde Tweede orangistische revolutie (1747-1751) trok stadhouder Willem IV veel macht naar zich toe, maar de onrust en onvrede onder het volk nam daardoor niet af[177]. Integendeel groeide de kloof tussen de regeerders op het pluche en de bevolking die meer democratie wenste.

Heiliging en ontheiliging
Uit de acta van de classis van Tiel, de acta van de provinciale synode en de kerkelijke boeken van de afzonderlijke gemeenten blijkt dat de voornoemde strijd tegen de ontheiliging van de zondag, als dag des Heeren, en andere roepende zonden een voortdurende was door de eeuwen heen. Daarbij hebben kerken en classis wel geprobeerd om dit zo veel mogelijk in te dammen en de bevolking in goede banen te leiden, maar ondanks alle inzet bleef het een probleem[178]. De wijze waarop een deel van de bevolking in de Nederbetuwe leefde was, afgezien van enkele paapse superstitiën, in de aard der zaak niet echt veranderd. Niet verwonderlijk, daar er niets zo moeilijk is als het gedrag van mensen te veranderen die in bijzonder moeilijke levensomstandigheden verkeren. Als kanttekening dient hier wel geplaatst te worden dat er in de acta aandacht werd gegeven aan hen die zich misdroegen, maar niet aan degenen die een keurig leven leidden. Dus de goeden, dat wil zeggen de belijdende lidmaten van de gereformeerde kerk en meelevende kerkgangers, in deze niet te na gesproken. Er kwamen mensen tot geloof en bekering door de verkondiging van Gods Woord. Er werden levens verbeterd. De gereformeerde kerk groeide en bloeide echt in diepte en breedte. Men behoeft slechts de kerkenraadshandelingen door te lezen, om een idee te krijgen van onderlinge liefde en verbondenheid. Maar dezelfde handelingen geven ook aan dat de idee van een algehele bekering onder de bevolking en de idee dat Gelderland of de Nederbetuwe een gereformeerde of calvinistische enclave zou zijn geworden, waarbij ook alle gereformeerden alle dagen vroom leefden en niet meededen aan de volksvermaken eerder een idee is voor aardige romans dan dat het recht doet aan de historische werkelijkheid[179]. De groei van de gereformeerde kerk had niet direct tot gevolg dat de volksvermaken onmiddellijk uitstierven.

---

[176] RAR, archief 1514 boek 115.
[177] Zie o.a. Israel, *De Republiek*, deel 2 1201-1214. De eerste was in de jaren 1672-1674, vgl. Roorda, *Partij en factie*, 238-246.
[178] Zie nader hoofdstuk 5 en 6.
[179] Zie nader onder meer hoofdstuk 8.

2.2.2.e. Over het uitschrijven van bid-, vasten- en dankdagen

Het uitschrijven van algemene bid-, vasten- en dankdagen bij allerlei gelegenheden is in de loop van de geschiedenis van de Verenigde Nederlanden een gebruikelijk gebeuren geworden. Het verzoek daartoe kon door alle overheden en kerkelijke instanties worden gedaan, maar de uitschrijving geschiedde door de Staten van Gelderland, of op hun autorisatie door het Hof van Gelre en Zutphen. De onderwerpen van dit soort dagen waren heel divers, al werden deze niet altijd vermeld[180]. Veel verzoeken daartoe kwamen ook van de Staten-Generaal, bijzonder in de oorlogstijden of bij nationale rampen als de pest en veeziekte. Enkele bijzondere uitschrijvingen zullen hier worden aangestipt.
Op 19 november 1595 werd een bid- en vastendag uitgeschreven voor de steden en op het platteland om de almachtige God te bidden voor het vaderland[181].
Op 23 mei 1597 werd op verzoek van de kerkeraad van Nijmegen een algemene biddag uitgeschreven voor 6 juni in verband met de zware oorlogstijd, de voortrazende pest en de dure tijd[182].
Op 27 september 1622 werd een dankdag uitgeschreven voor het ontzet van Bergen op Zoom en tevens wekelijkse bedestonden op de woensdagen zolang prins Maurits van Oranje te veld zou zijn[183].
Soms gingen de overheden zelfs zo ver dat zij de predikanten aanspoorden tot bepaalde tekstkeuzes om het volk te bewegen tot vasten en bidden, zoals op 26 juli 1624, en waarbij de officieren op het platteland werden geboden hierop toezicht te houden[184].
Op 12 november 1624 werd een bid- en vastendag uitgeschreven voor 24 november en voorts wekelijkse bedestonden op woensdag zolang het Beleg van Breda zou duren[185].
Bij de grote pestepidemie in de jaren 1629-1637 werden ook diverse dagen uitgeschreven, zowel om te bidden tegen de pest en voor bescherming van het leger, als een dankdag bij het beëindigen van de pest[186]. In Gelderland kostte deze pestgolf het leven van maar liefst 35 gereformeerde predikanten[187] en in een plaats als Echteld het leven van meer dan een kwart van de bevolking[188].

---

[180] Bijvoorbeeld RAG, archief 0124 boek 20 de dato 26 januari 1602; boek 21 de dato 28 maart 1605.
[181] RAG, achief 0124 boek 395 de dato 3 november 1595.
[182] RAG, archief 0124 boek 19 de datis 21 en 23 mei 1597.
[183] RAG, archief 0124 boek 22 folio 167.
[184] RAG, archief 0124 boek 22 folio 243v-244: : "Is goetgevonden te schrijven aen de samentlijcke steden, dat sij hare predicanten eenigen tijt herwaerts des woensdaegs sodanige texten van Godes Woorts uijt te leggen, die het volck tot vasten ende bidden beweget ende tenselven daege emmers geduijrende die predicatie voormiddaegs venstersluijtinge te gebieden, opdat de Heer welverdienden toorn van dese landen afwenden ende dieselve noch vorder genadig sijn wille. Item te schrijven aen alle officieren ten plattenlande dat die predicanten voor een tijt lanck des sondaegs die voorschreven texten den volcke sullen verclaeren ten eijnde voorschreven"; idem boek 23 de dato 11 juni 1635 folio 150.
[185] RAG, archief 0124 boek 22 folio 251v.
[186] RAG, archief 0124 boek 23 de datis 28 juli 1636 folio 170 en 1 februari 1637 folio 179.
[187] Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de lage landen*, deel 4 pagina 437. Mogelijk waren hieronder 4 predikanten uit de classis van Tiel, namelijk Crollius te Avezaath, Brinkman te Ochten, Edel te Ommeren en Brandolphus te Rijswijk.
[188] RAG, RBS 562.7 Doodboek NGG Echteld 1619-1651.

En zo ging het maar door in tijden van voor- en tegenspoed, oorlog en bevrijding, rampen als ziekten, watersnoden[189], veeziekten[190], aardbevingen[191], zaken betreffende het Huis van Oranje [192] en andere onderwerpen. De overheden schreven bij voortduring aan de gereformeerde kerken om te bidden, te vasten en te danken[193]. De laatste keer op 6 augustus 1794 wegens alle rampen en vijandelijkheden waar het land mee te kampen had, met oproep tot veertiendaagse bidstonden[194].

Door deze veelheid van plakkaten en de diversiteit aan onderwerpen zou de conclusie getrokken kunnen worden dat de politieke overheden voldoende besef hadden dat alles wat de Verenigde Nederlanden en haar bevolking in het algemeen en Gelderland en de Nederbetuwe in het bijzonder overkwam, in voor- maar vooral in de vele tegenspoeden niet bij toeval, maar van Gods vaderlijke hand haar toekwamen[195] en dat de kerken hard nodig waren voor het houden van de bid-, vasten- en dankdagen. In dit soort gevallen leerde de nood kennelijk wel bidden. De vraag is hoe groot dat besef was en wat het heeft uitgewerkt. Voor de bevolking zal het meer aansprekelijk zijn geweest dan voor de regenten op het pluche. Het was de gewone bevolking die veelal direct zwaar werd getroffen door alle rampen, ziekten en oorlogen met alle gevolgen van dien. De regenten kwamen er, afgezien van overlijdens door ziekten of oorlogen, over het algemeen beter van af. Niettemin kan worden gesteld dat er ook bij de politieke overheden een zeker besef was dat Gods hulp en bijstand nodig was in alle problemen en zorgen. Over "waarheid in het binnenste" kan geen oordeel geveld worden.

2.2.2.f. Over de geestelijke goederen

Van oudsher had de katholieke kerk haar inkomsten genoten uit een groot aantal geestelijke en kerkelijke goederen. Na de reformatie bleven de kerkelijke goederen, ook wel kerkfabriek genoemd, die bestemd waren voor de bouw en instandhouding van de kerkgebouwen in het bezit en beheer van de kerken zelf, waartoe kerkmeesters werden aangesteld. De geestelijke goederen kwamen onder het beheer van de Staten van Gelderland als de hoge overheid, maar ze bleven wel in het bezit van hun rechtmatige eigenaars. Althans dat was de theorie. De praktijk bleek een tikkeltje weerbarstiger door de verscheidenheid aan geestelijke goederen en het ontbreken van enig overzicht wie waarop recht had. Daarbij kwam dat van oude tijden af er, ook al in de katholieke kerk, de geestelijke goederen door adel en hogere burgerij werden misbruikt. Zo werd in een personaatschap, zoals bij de gemeente Echteld is gebleken[196], door de bezitter daarvan gerust een zoontje of neefje van 12

[189] Origineel plakkaat de dato 20 maart 1784, archief NGG van Hien en Dodewaard.
[190] Origineel plakkaat de dato 10 november 1769, archief NGG van Hien en Dodewaard.
[191] Origineel plakkaat de dato 17 april 1756, archief NGG van Hien en Dodewaard.
[192] Origineel plakkaat de dato 13 oktober 1791, archief NGG van Hien en Dodewaard.
[193] Originele plakkaten de datis 20 april 1763, 4 januari 1771, 28 januari 1772, 25 januari 1774, 28 januari 1775 en 24 januari 1776, archief NGG van Hien en Dodewaard.
[194] Origineel plakkaat de dato 6 augustus 1794, archief NGG van Hien en Dodewaard.
[195] Zie Heidelbergse Catechismus, zondag 10.
[196] Zie hoofdstuk 1.

jaar aangesteld en bleef dan het meeste geld binnen de familie. Voor weinig geld werd dan een arme pastoor of vicarius ingehuurd, die de missen kon lezen. Dit is slechts één van de vele voorbeelden, maar het is duidelijk dat dit niet uit het oog mag worden verloren om enig zicht te krijgen op hoe men met de geestelijke goederen omging na de reformatie in Gelderland.

Plaatsverandering van de geestelijke jurisdictie

Het reformeren van de openbare eredienst van katholiek naar gereformeerd hield ook in het anders positioneren van de geestelijke jurisdictie. Alles wat onder geestelijk of canoniek recht had gestaan, kwam onder het wereldlijke recht. Geestelijke personen en geestelijke stichtingen werden wereldlijke personen en wereldlijke stichtingen. "De rechtstoestand van de talrijke geestelijke fundatiën moest opnieuw worden geregeld door de wereldlijke overheid, die in de plaats van de bisschop trad"[197]. In het voorjaar van 1580 werd door de stadhouder Jan van Nassau met de kansielier en raden een Discours aangeboden aan de Staten van Gelderland, waarbij zij de administratie van de geestelijke goederen wensten geregeld te zien op analoge wijze als de Duitse landheren op grond van de bepalingen van de Augsburgse Godsdienstvrede in 1555 hadden gedaan[198]. Op 23 april 1580 besliste de Landschap dat samen met stadhouder en raden een voorziening diende te worden getroffen om het misbruik van de geestelijke goederen tegen te gaan, zodat deze goederen zouden worden aangewend tot onderhoud van de armen, de kerkendienaren, adellijke en onadellijke personen, om die te onderwijzen in eer, deugd en godsvrucht[199]. Deze verordening werd door Graaf Jan van Nassau met de raden van het Hof van Gelre en Zutphen vastgesteld. Er zouden nog vele plakkaten en resoluties volgen, bijzonder omdat veel geestelijke goederen bij voortduring verduisterd werden door de bezitters danwel andere lieden[200]. Probleem hierbij was, dat veel geestelijke goederen in handen waren en verduisterd werden door adellijke personen of de gegoede burgerij die nauwe banden hadden met de overheden. Het zou in de praktijk moeilijk blijken te zijn om die personen gerechtelijk aan te pakken.

Misbruik van geestelijke goederen

Al bij de het eerste plakkaat op de administratie van de geestelijke goederen van 31 mei 1580 werd gesproken over de goederen die: "in grote onbehoorlijcke und onlijdelijke unordnung, overdaet, gulsigheijt, ja opentlijke schande, laster und untucht daergestelt, opgebracht, verteert, vernielt und verswendet wordt", en dat deze verwoesting, vernieling en ontvreemding zo zeer toenam, dat als er geen actie zou worden ondernomen "ten lesten alles in fremde handen solden sijn geraden, die

[197] Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, 17.
[198] O.c., 17-23, waarin ook de tekst van het Discours is opgenomen.
[199] RAG, archief 0124 boek 1559 folio 200v: "tot onderhaldungh der armen, kerckendienaren, adelich und onadelich personen, om dieselve in goede lerungh in eren, deuchde und gadesfrucht moegen opgetrocken und onderhalden werden [...] daermede die Landtschap nu und toekumpstichlick an meesten gedienet mach werden".
[200] Zie voor een uitgebreid overzicht bij Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, passim.

kerken gantz und gaer ontbloettet und spolijert"[201]. In 1581 werd er door de Landschap dan ook alles aan gedaan om een goede regeling te treffen voor het beheer en gebruik van de geestelijke goederen, waarbij uiteindelijk een definitieve ordonnantie werd vastgesteld, na vele besprekingen, voorstellen en wijzigingen[202]. De uitvoering van het geheel werd aan het Hof van Gelre en Zutphen en bijzonder aan de Rekenkamer en rekenmeesters opgedragen met de onderscheiden rentmeesters in de Kwartieren. Het zou niet voldoende blijken te zijn, zoals de tijd zou leren. Feitelijk is het nooit gelukt om een totaaloverzicht te krijgen van alle geestelijke goederen en het beheer of de directie daarover zou niet slagen voor het geheel van het Hertogdom Gelre[203]. En het misbruik ging gewoon door. Nog in 1655 klaagden de gedeputeerden van de provinciale synode over deze zaak: "Item het misbruijck der vicarieën, dewelcke sonder bepaelinge van jaeren ende sonder aensien van bequaemheijt op desen ende ghenen geconfereert worden"[204]. Feitelijk is dit nooit op orde gekomen.

Rechten vanuit de geestelijke goederen

Het totaal van de geestelijke goederen zou sowieso lastig zijn om te beheren, gelet op de ingewikkelde bestuursstructuur in het Hertogdom Gelre. Daarnaast vereisten de oorlogshandelingen ook veel geld en reeds bij de besprekingen van de eerste regelingen gingen er stemmen op om de opbrengsten van de geestelijke goederen geheel of gedeeltelijk voor de oorlogsvoering te bestemmen. Het is moeilijk na te gaan of en in hoeverre dit ook daadwerkelijk is geschied. Door het ontbreken van registers van alle beschikbare vicarieën[205], beneficiën[206] en andere kerkelijke goederen mist hiertoe het overzicht. Wel is vanaf het begin van de reformatie in Gelderland onderscheid gemaakt tussen vicarieën, welke slechts ten dele voor de kerk- en schooldienst werden bestemd, de specifieke pastoralia of pastoriegoederen verbonden aan een predikantsplaats en de kosteriegoederen verbonden aan de plaats van de koster annex schoolmeester. Voor wat betreft het uitoefenen van de rechten door de eigenaars of bezitters kan een onderscheid gemaakt worden tussen het patronaatsrecht (ius patronatus) dat normaliter werd uitgeoefend over de vicarieën en dergelijke, en het verkiezingsrecht (ius collationis) met betrekking tot het recht om een predikant voor te dragen. Deze rechten zijn al heel oud en werden door de gereformeerde kerk danwel overheden overgenomen van de katholieke kerk[207].

---

[201] Van Loon, *GGP*, deel 1 754-757.

[202] Zie onder meer RAG, archief 2000 boek 4693 de datis 29 september 1581 folio 307-308v, 7 oktober 1581 folio 327v-328, 31 oktober tot 6 november 1581 folio 355-366, 8vv november 1581 folio 369-376v, 433-438; vgl. RAG, archief 0005 boek 1384 folio 263 et sequentes.

[203] Het valt buiten de kaders van dit werk om hier uitgebreid op in te gaan.

[204] RAG, archief 0012 boek 0S10, de dato 27 september 1655.

[205] Een vicarie is een bepaald vermogen, hetzij uit geld of goederen, waarvan de opbrengsten bestemd waren voor de vicarius of priester, na de reformatie de predikant, schoolmeester en koster.

[206] Een beneficie of beneficium is een bepaald recht van het genot van een geschonken voorrecht of het vruchtgebruik van bepaalde goederen voor de kerk, met een wat ruimere doelstelling dan een vicarie.

[207] Zie voor een uitgebreide toelichting Van Espen, *Ius ecclesiasticum universum*, tomus 1 756-792; Ypeij, *Geschiedenis van het patronaatregt*, 478-624,; Pichler, *Ius canonicum*, 458-464. Deze collatierechten bleven tot in de 20e eeuw gehandhaafd, zie de KB's in RAG, archief 0446 de datis 28 september 1814, 01 februari 1815 en 24 januari 1850, transcriptie in Spies en Spies, *Heerlijkheid IJzendoorn deel 1*, nummer 362. Het laatste collatierecht verviel pas in 1962 bij het overlijden van prinses Wilhelmina.

Deze rechtsbegrippen worden geregeld door elkaar gebruikt en kunnen dus verwarring veroorzaken. Het ius collationis wordt in het katholieke kerkelijke recht ook wel ius patronatus genoemd, maar is feitelijk onder het gereformeerde kerkrecht een recht van presentatie (ius praesentationis) daar de collator of collatrice slechts een voordracht deed. De beroeping geschiedde door de kerkelijke gemeente en de approbatie door de classis.

Beheer van vicarieën en beneficiën

Bij resolutie van 6 juli 1593 werden door de Staten van Gelderland bepalingen gesteld over de administratie, het beheer en gebruik van de geestelijke goederen, alsmede over het beroepen en examineren van predikanten. Er werd onder meer aangegeven dat er een overzicht diende te komen van de geestelijke goederen. Daarbij werd gesteld dat alle rentmeesters, kerkmeesters, gildemeesters, broederschappen, administrateurs van kerken-, klooster- en andere geestelijke goederen binnen twee maanden een inventaris bij het Hof van Gelre en Zutphen moesten inleveren inclusief alle fundatiebrieven[208]. Het zou een hopeloze en vruchteloze zaak blijken te zijn, wat men in deze ook probeerde. Er werden vele brieven aan gewijd, maar het is nooit gelukt een complete inventaris te krijgen.

Ook werden in 1593 nadere bepalingen gemaakt door de Landdag over de toepassing van de vicarieën en beneficiën. De belangrijkste daarvan waren[209]:
- Particulieren, die vicarieën of beneficiën bezaten. mochten deze behouden, maar de bevestiging (confirmatie) geschiedde door het Hof.
- De gepresenteerde personen moesten 10 jaar of ouder zijn.
- Elke student mocht 7 jaar een beneficium genieten.
- Dit kon met 7 jaar verlengd worden.
- Een waardig bevonden student mocht dus het beneficium tot zijn 24e jaar genieten.
- Elk jaar diende bewijs van studie aan het Hof getoond te worden. Bij misbruik en dergelijke zouden de inkomsten ad pios usus worden aangewend.
- Als een collator in gebreke bleef bij het uitoefenen van zijn recht van presentatie, zou het Hof na een jaar een bekwaam persoon daarmee begiftigen, het zogenaamde beneficium ex iure devoluto[210].
- Een derde deel van de zuivere inkomsten was bestemd voor kerk- en schooldienst, de zogenoemde tertiën der vicarieën.

---

[208] RAG, archief 0124 nummer 2343: "allen rentmeisteren, kerckmeisteren, ghildemeisteren, broederschappen ende allen anderen, die eenighe administratie ofte procuratie van kercken-, cloosteren- und andere geestelicke guederen hebben in cracht deses bevelen, dat sij binnen den tijt van twee maenden nae publicatie van dese aen desen Hove schriftelick overbrengen ofte oversenden register van die pastorije, vicarieën, altaren, officiën ende dergelicken geestelicke beneficiën, die oere kercken gewest sijn, mit die fondationsbrieven derselven und volcomen inventaris der guederen und incomsten, die tot elcke respective gehoort hebben und pertinente specificatie van 't gene dat daervan so tot den godesdienst als tot almissen ordinarie pleech gegeven ende uutgespent to worden". Van Loon, *GGP*, deel 2 39-41.

[209] Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, 52.

[210] Dit recht werd voor de reformatie door de bisschop uitgeoefend, ex iure episcopali, en betreft het recht om een pastor loci te benoemen in een vacante kerk of een gebeneficieerde van een vicarie in het geval dat de collator, patroon, of vicarius dit meer dan 6 zes maanden nalaat. Zie Van Espen, *Ius ecclesiasticum universum*, tomus 1 704-706. Ypeij, *Geschiedenis van het patronaatregt*, 501vv; Schassert, *Codex Gelro-Zutphanicus*, 498-499; Pichler, *Ius canonicum*, 49-51.

Over dit laatste punt werd een apart plakkaat uitgevaardigd op 22 oktober 1595[211], dat door de Landschap werd herhaald bij plakkaat van van 28 april 1604. Daarin was onder meer bepaald, dat een derde deel van de zuivere inkomsten van de vicarieën en andere beneficiën, wesende iuris patronatus, behoorden te worden aangewend voor de kerken- en schooldienaren, zoals al was afgesproken in 1593 op de Landdagen[212]. Er werd nogmaals en in het bijzonder aangegeven, dat de patrones van deze vicarieën en beneficiën twee derde delen mochten behouden voor zekere bepaalde studiedoeleinden, maar een derde deel, de tertiën der vicarieën behoorden te laten toekomen aan de kerkendienaren ter dispositie van de respectieve Kwartieren, die het beheer daarvan hadden[213]. Bij de plakkaten van 26 oktober 1615 en 23 september 1635 werd alles door de Landschap herhaald, ook betreffende de brieven van institutie van de vicarieën, die door het Hof van Gelre en Zutphen werden uitgegeven[214]. Bij besluit van de Landdag van 25 oktober 1662 werden de collatoren van vicarieën hernieuwd gewaarschuwd over de vicarieën ex iure devoluto en institutie door het Hof[215].

De praktijk leerde dat de hebzucht en behendigheid van de bezitters van de vicarieën en beneficiën weerbarstiger zou blijken te zijn dan het oorspronkelijk streven van de Staten van Gelderland om de geestelijke goederen allemaal de juiste bestemming te doen krijgen[216]. Laat staan dat de Staten ooit hebben kunnen achterhalen hoeveel dat en waar die waren. Ook bij de lagere overheden, die later deze goederen moesten gaan beheren, is het niet gelukt hierin orde te brengen. Niet in de laatste plaats daar zijzelf en de gegoede burgerij vaak oorzaak van de problemen waren en het wel erg moeilijk was om daar zelf tegen op te treden. Met boeven boeven vangen is niet altijd even gemakkelijk[217]. Desalniettemin behielden de geestelijke goederen principaliter hun bestemming ad pios usus en bleven zij het rechtmatig bezit van de gereformeerde kerk. Zij zijn dus nooit eigendom van de overheid geworden. Dit werd in 1856 nog door de Hoge Raad bekrachtigd in een zaak van cassatie, waarbij de Heer van IJzendoorn in het gelijk werd gesteld[218]. Het streven van de landsheerlijke overheid om het beheer van de geestelijke goederen in eigen handen te nemen en niet aan de gereformeerde kerk over te laten, ligt weliswaar buiten de grenzen van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis zoals de kerk zou hebben gewenst maar was feitelijk de enige optie om te trachten dit bij de reformatie in Gelderland in goede banen te leiden. Dat er veel geld en goederen werden ontvreemd en dus aan het gebruik ten goede van de kerk werden onttrokken, laat

---

[211] Van Loon, *GGP*, deel 2 48-49.
[212] Zie voor alle afspraken en reglementen, die gemaakt werden: Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, 51-55.
[213] Van Loon, *GGP*, deel 2 97-98.
[214] Van Loon, *GGP*, deel 2 142-144 en 273-275. De datering van 26 oktober 1635 bij Van Loon berust op een verkeerde lezing. Zie de uitspraak van de Hoge Raad van 7 maart 1856 in RAG, archief 0446, opgenomen in Spies en Spies, *Heerlijkheid IJzendoorn deel 1*, nummer 298.
[215] RAG, archief 0124 boek 25 folio 449 de dato 9 oktober 1661; Van Loon, *GGP*, deel 2 394. Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*.
[216] Zie onder meer RAG, archief 0124 boek 23 folio 196v en 197v de datis 13 en 17 januari 1638.
[217] Zie ook bij hoofdstuk 2.2.5.
[218] Uitspraak van de Hoge Raad van 7 maart 1856 in RAG, archief 0446, opgenomen in Spies en Spies, *Heerlijkheid IJzendoorn deel 1*, nummer 298.

onverlet dat de gereformeerde kerk er wel profijt van heeft gehad. Zij had in die tijd niet de macht en middelen om dit beheer in eigen hand te nemen.

2.2.2.g. Over de kerkelijke goederen en de kerkmeesters

In tegenstelling tot de geestelijke goederen bleven de kerkelijke goederen in het bezit en beheer van de plaatselijke kerken. Dat was ook een stuk gemakkelijker te regelen, daar die goederen reeds van tijden her ter plaatse werden beheerd. Er viel dus niet zoveel meer te regelen door de overheid. Alleen beslisten de Staten van Gelderland op de Landdag van Nijmegen op 2 april 1604, dat de kerkmeesters na oude gewoonte hun kerkenrekeningen moesten doen ten overstaan van de vertegenwoordigers van het Kwartier waaronder zij gehoorden, waartoe zij zelfs de officieren konden dwingen[219]. Dit werd herhaald op de Landdagen van 5 april 1611 te Arnhem en 16 mei 1616 te Zutphen, met dien verstande dat de kerkmeesters op het platteland de rekeningen moesten doen voor de plaatselijke autoriteiten en dat de pastorieën uit de inkomsten van de pastoriegoederen en anders op kosten van de kerspelen dienden gemaakt te worden[220]. De nadere regelingen kwam door en via het Hof van Gelre en Zutphen en de lagere overheden tot stand[221].

2.2.2.h. Over de kosters en schoolmeesters

De kosters leveren weinig problemen op
Het aanstellen van kosters in de kerken was van oudsher een taak en zaak van de plaatselijke kerk. De collatie lag normaliter in handen van de predikant, kerkmeesters en naburen[222], zij het dat met name in de heerlijkheden er particuliere collatierechten voor de aanstelling van een koster bleven bestaan, zoals te Lienden en IJzendoorn[223]. Voor de Staten van Gelderland was er dan ook geen enkele reden om hierin enige verandering aan te brengen. Hierdoor ging de praktijk van de katolieke kerk een op een over naar die van de gereformeerde kerk. Slechts een enkele keer bemoeiden de Staten zich met de benoeming van een koster, zoals in de jaren 1734-1735 in het geval was in de zaak van Pieter Hoornou te Opheusden. Dat ingrijpen was noodzakelijk vanwege de grote onrusten en oproer die in de gemeente ontstonden. De Staten lieten toen de uitvoering wel over aan de ambtman van Nederbetuwe[224].

---

[219] RAG, archief 0336 boek 31.
[220] Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, 46-47. Zie verder bij de lagere overheden onder hoofdstuk 2.2.5.
[221] Zie nader onder hoofdstuk 2.2.3.c.
[222] Zie voor een goed inzicht aangaande de benoeming van kosters ten tijde van de katholieke kerk de kostersbenoemingen te Rijswijk in: RAG, archief 0124 boek 818 briefnummers 4731, 4749a, 4749b, 4750 en 4752 de datis 18 februari, 25 maart, 23 maart, 27 maart en 31 maart 1563.
[223] Zie nader hoofdstuk 6.2.1.e.
[224] RAG, archief 0012 boek 0S23 folio 454, 511-513 en 687-690 de datis 13 april en 20 oktober 1734 en 18 oktober 1735. Zie nader hoofdstuk 2.2.5. en 5.2.4.

Aandacht voor goed onderwijs en bekwame schoolmeesters

De Staten van Gelderland hebben er vanaf het begin oog voor gehad dat naast de opbouw van de kerk door het beroepen en onderhouden van de predikanten het van wezenlijk belang was dat de gereformeerde religie en opvoeding van jongs af aan zou worden aangepakt en geregeld. Het motto "jongh gheleerdt ende oldt ghedaen" zou in die tijd ook goed gegolden kunnen hebben. Daarbij hadden zij de hulp nodig van de schoolmeesters annex kosters. De functies van schoolmeester, koster, voorlezer en voorzanger werden, zeker op het platteland, meestal door een en dezelfde persoon vervuld. Dat was ook logisch, omdat de daarvoor bestemde gaven in elkaars verlengde lagen. Toch kwamen er ook aparte schoolmeesters voor, met name als theologische studenten een (tijdelijke) baan zochten, zoals hierna vermeld.
In het plakkaat van 29 januari 1582, waarbij alleen de gereformeerde religie publiekelijk werd toegestaan door de Landschap, werd ook de officieren van de ambten bevolen te bearbeiden en te bevorderen, dat er bekwame en godzalige schoolmeesters zouden worden aangesteld en onderhouden uit de geestelijke goederen[225]. Om hierin goede zorg te betrachten volgde op 6 juli 1593, een plakkaat waarin door de Staten van Gelderland werd opgedragen dat een ieder die zich aanmeldde voor de functie van schoolmeester geëxamineert diende te worden en indien hij deugdelijk en bekwaam werd bevonden zijn aanstelling door de overheid moest worden bekrachtigd[226]. Dit geschiedde door brieven van investiture of institutie, zoals bij de predikanten. Deze zorg van de hoge overheid voor kwam in het bijzonder tot uitdrukking toen zij op 3 juni 1681 een ordonnantie vaststelden voor de schoolmeesters en kosters op het platteland, nadat dit vooraf door de classes en provinciale synode was aangenomen[227].

De vereisten om deze functies te vervullen lagen hoog[228]. Men moest minimaal kunnen lesgeven in Duits[229], Frans, andere talen, cijferen[230], rekenen en schrijven. Het werd ook van de schoolmeesters gevraagd de kinderen goed te leren spellen, daarna pas te leren lezen en in het bijzonder duidelijk verstaanbaar (distinct) te lezen en bij het schrijven stichtelijke voordichten op te geven. Verder moesten de kinderen de vragen leren van de Heidelbergse Catechismus, die 's zondags zouden worden behandeld. De kleinste kinderen konden volstaan met een kort begrip daarvan. Verder moesten de kinderen van jongs af aan leren het Onze Vader, de Twaalf artikelen de Geloofs, de Tien Geboden, de inzetting van doop en avondmaal, het Morgen- en Avondgebed, en het Gebed voor en na het eten. Er werd dus veel van de schoolmeesters gevraagd. Samen met het kosterschap hadden ze feitelijk een zevendaagse werkweek. De examens van de schoolmeesters moesten door de classes worden afgenomen en bij voldoende resultaat en opgevolgde benoeming dienden zij de drie Formulieren van Enigheid te ondertekenen[231].

---

[225] Van Loon, *GGP*, deel 2 12-13.
[226] RAG, archief 0124, nummer 2343. Van Loon, *GGP*, deel 2 39-41.
[227] Van Loon, *GGP*, deel 2 522-529; origineel plakkaat archief van de NGG te Kesteren. Zie nader de hoofdstukken 2.2.2.c. en 6.2.1.e.
[228] Wetenschappelijk onderzoek over het onderwijs in de Nederbetuwe zou zeer nuttig zijn.
[229] Meestal wordt daarmee het Nederlands bedoeld, het "Nederduits".
[230] Cijferen is het onder elkaar uitwerken van rekenkundige bewerkingen volgens vaste algoritmes.
[231] Zie het boek met de handtekeningen binnen de classis van Tiel in: RAG, archief 0345 boek 146.

Verkeerde beeldvorming

Mocht men het idee hebben, zoals oude prenten soms tonen[232], waarbij de schoolmeesters nogal eens worden afgebeeld als oude stoffige mannen, gezeten op een versleten lessenaar met het spinrag in het haar, een versleten boek voor zich en een roede in de hand, terwijl de jongens van de klas vechtend en rollebollend over de vloer gingen en enkele meisjes bedeesd en zedig in een hoekje wat zaten te breien, als zou er sprake zijn van weinig nut en niveau van het onderwijs, zou in de Nederbetuwe bedrogen zijn uitgekomen. De schoolmeesters waren doorgaans goed opgeleid en bekwaam. Een aardig voorbeeld daarvan was de schoolmeester van Zoelen, Aert Pagie, die in 1630 een poëma oftewel dichtstuk had gemaakt onder de titel: "Homeri Batrachomyomachia, hoc est ranarum et murium pagua, a Graeco-Latinae versioni carmina reddita"[233]. De idee van Potjer, als zou Pagie aan lager wal zijn geraakt en daarom schoolmeester zijn geworden, alsmede dat geen enkele normale schoolmeester Grieks kende, wordt niet met feiten onderbouwd[234]. Het is ook historisch onjuist omdat met name theologische proponenten nogal eens de schooldienst waarnamen in afwachting van een beroep als predikant. De classis van Tiel sloeg in elk geval niet met verbazing achterover toen Pagie met zijn werkje bij hen kwam met verzoek om approbatie.

Onderwijs op goed niveau

Natuurlijk werd er wel eens een onbekwame schoolmeester gevonden worden, dat is van alle tijden en plaatsen, maar het was eerder uitzondering dan regel. Deze uitzonderingen komen bij mis- of onverstand in de boeken terecht, maar van alle andere goed opgeleide en prima lesgevende onderwijzers komt men doorgaans geen verhaal of getuigenis tegen. Dit kan het beeld op het onderwijs en het niveau daarvan vertekenen. De idee van De Booy dat een schoolmeester vooral moest voldoen aan eisen als godsvrucht en goede levenswandel, maar dat er zelden eisen werden gesteld aan de onderwijsbekwaamheid van een schoolmeester mag dan wellicht in Holland het geval zijn geweest, maar wordt niet onderbouwd met gegevens uit Gelderland. Ook maakt zij niet het verschil tussen de vereiste bekwaamheden voor het ambt van koster annex voorzanger en dat van schoolmeester[235]. Door Uil is reeds aangetoond dat in gebieden waar de bevolking grotendeels protestants was er veel waarde werd gehecht aan lezen en schrijven, bijzonder om daardoor ook de Bijbel en andere geschriften toegankelijk te maken[236]. Van Lieburg geeft aan dat het door de katholieken ontwikkelde onderwijssysteem na de Nederlandse opstand door de protestantse bestuurders is overgenomen[237].

---

[232] Zie bijvoorbeeld het schilderij "De schoolmeester" van Adriaen van Ostade (1610-1685). Er zijn echter ook prenten van keurige klassen en geleerde schoolmeesters van de hand van Jan Luijken (1649-1712) e.a.

[233] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 4-6 oktober 1630 art. 31. Het betreft een door Aert Pagie gemaakt gedicht op basis van een beroemd werk, toegeschreven aan Homerus. De titel luidt, vertaald: "Naar Homerus' Kikker-muis-strijd, dat is het dorp van de kikkers en de muizen, gedicht gemaakt uit de Grieks-Latijnse versie".

[234] Potjer in "De invloed van de classis Tiel op het plattelandsonderwijs", 71.

[235] De Booy, "Het onderwijs voor 1795", 22-23.

[236] Uil, *De scholen syn planthoven van de gemeente. Het onderwijs in Zeeland en Staats-Vlaanderen 1578-1801*; zie ook Vogelaar, "Zeeland: goede scholen, geen universiteit".

[237] Van Lieburg, "Kerk veerde mee met vernieuwing onderwijs".

Het is niet verwonderlijk dat het belang van goed onderwijs ook door de Staten van Gelderland als noodzakelijk werd gezien. De basis daarvan werd gelegd bij de primaire scholen in steden en op het platteland, waarna kinderen konden doorstromen naar hoger onderwijs of zich als gezel bij een meester bekwamen in een bepaald beroep. Hierdoor moesten jonge mensen opgeleid en gevormd worden, die in de wereldlijke en kerkelijke organisaties daadwerkelijk belangrijke functies konden uitoefenen. Niet alleen als ouderling of diaken, maar ook als burgemeester, schout of secretaris[238]. En soms komt er bij zo iemand plotsklaps een verrassend niveau te voorschijn zoals bij het overlijden van Jordanus van den Paverd, de schout van IJzendoorn, op 18 september 1725, 85 jaar oud. Hij was volgens Petrus Bisschop, predikant van Lienden, een vroom en oprecht man tijdens zijn leven, proponent geweest en zich wel verstaande in het Hebreeuws, Grieks, Latijn en ook Frans[239]. Vanzelfsprekend was het niet een ieder gegeven om veel scholing te volgen. Met name voor de arme arbeidersgezinnen was het zo snel mogelijk kunnen gaan werken door de kinderen en daarmee geld verdienen voor het gezin van groter belang dan een langdurige studie. Ook de diaconieën, die vaak het schoolgeld voor de arme kinderen moesten betalen, zaten niet te springen om dure studies. Dit alles laat onverlet het belang van goed geschoolde onderwijzers in de Nederbetuwe[240].

Geen eed van zuivering

Op 23 oktober 1755 verzochten de gedeputeerden van de provinciale synode aan de Staten, na verkregen toestemming van het Hof, om de schoolmeesters ook onder de eed van zuivering te brengen, dus onder het reglement tegen de simonie[241]. Dit was al een oude wens van de classes. Het projectreglement van 16 maart 1756 werd door het Hof aan de Staten van Gelderland gezonden, maar werd niet overgenomen[242]. Nog op 7 augustus 1780 verzocht de classis van Tiel hetzelfde aan de provinciale synode, maar een dergelijke verplichting is er nooit gekomen[243]. De reden van het niet invoeren van dit reglement is niet uit de stukken op te maken. Mogelijk ligt dit in het gegeven dat een schoolmeester annex koster deels een kerkelijke en deels een publieke functie had en derhalve rechtens op een eventueel misbruik direct door de overheid kon worden aangesproken.

---

[238] Vgl. Van der Hoeven, "Een planthof der jeugd voor kerk en burgerstaat", 159-174.
[239] RAG, archief NGG Lienden *Doodboek 1711-1738*.
[240] Een grondig, wetenschappelijk onderzoek is op dit gebied binnen het Hertogdom Gelre nog nooit verricht, voor zover bekend, maar kan in navolging van de studie van Uil worden aanbevolen. Daarbij is het ook van belang te onderzoeken hoe vaak theologische proponenten schoolmeester werden al dan niet gecombineerd met het ambt van predikant.
[241] RAG, achief 0012 boek 0S30 folio 1031-1032 de dato 23 oktober 1755.
[242] RAG, archief 0124 boek 46 folio 65-68.
[243] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 7 augustus 1780 art. 32.

2.2.2.i. Over het bedienen van de doop en het sluiten van huwelijken

Bij plakkaat van 29 januari 1582 werd het dopen van kinderen door de Staten van Gelderland uitsluitend aan de gereformeerde kerk voorbehouden, en dus mochten er geen doopsbedieningen door katholieken geschieden[244]. De gereformeerde kerk heeft zich hierin geschikt en in principe een ieder gedoopt[245]. Dit wil niet zeggen dat er geen dopen plaatsvonden door katholieke geestelijken. Het was een onmogelijk zaak voor de overheid om dit tegen te gaan. Het dopen door katholieke geestelijken gebeurde doorgaans heimelijk en die doop kon door de overheid niet ongedaan worden gemaakt. Daarbij komt dat een wezenlijk deel van de bevolking in Gelderland katholiek bleef en de overheid moeilijk die allemaal kon gaan vervolgen. Het zou enkele opstand en onrust hebben gegeven. Rond het jaar 1700 werden ook de katholieke doopsbedieningen in de praktijk getolereerd door de overheid en er zijn ook geen voorbeelden van rechterlijke vervolgingen. De gereformeerde bevolking deed hier ook niet moeilijk over. Afgezien van klachten van de classis of kerkenraden bestond er ook onder de gereformeerden een redelijke toleratie, zeker als het eigen familie betrof. Het kwam zelfs voor dat gereformeerden peter of meter waren bij het dopen van katholieke kinderen. In Tiel werd zelfs vanaf 1672 tot 1674 tijdens de Franse overheersing openlijk gedoopt in de Sint Maartenskerk, die door de Franse gouverneur van Gelderland, Graaf de Lorgie de Duras, aan de katholieken ter beschikking was gesteld[246]. De kerk kwam in 1675 weer in gereformeerde handen, maar de doopprаktijk ging wel voort in de katholieke parochie te Tiel.

Regelgeving rond het dopen

Voor de Staten van Gelderland was er geen aanleiding om nadere regels te stellen ten aanzien van de doopprаktijk. Zij lieten dat geheel aan de gereformeerde kerk over. Een enkele keer kwam er bij hun via de provinciale synode een vraag of de praktijk van het dopen van kinderen in particuliere huizen geoorloofd was, zoals in 1754, maar dit had geen verder gevolgen voor nadere regelgeving door de overheid[247]. Wel gaven de Staten van Gelderland bij plakkaat van 13 november 1788 nadere aanwijzingen op artikel 7 van het plakkaat van 16 oktober 1771[248] ten aanzien van het geven van een familienaam aan een kind in onecht geboren. Het werd verboden om willekeurige familienamen te gebruiken, om misverstanden te voorkomen, In bijzonder gevallen mocht een familienaam wel als voornaam worden gebruikt, maar alleen als dit kon zonder dat dit consequenties zou hebben voor anderen[249]. Hierdoor werd met name voorkomen dat in onecht geboren kinderen al dan niet terecht de familienaam van een adellijk persoon kregen, met alle gevolgen van dien.

---

[244] Van Loon, *GGP*, deel 2 12-13.
[245] Vgl. Bouwman, *Gereformeerd kerkrecht II*, 250-252.
[246] RAR, archief 0010 inventarisnummer 16.3 *Doop- en trouwboek 1672-1788 Rooms-katholieke parochie*.
[247] RAG, archief 0124 boek 45 folio 405-407, 467-468, de datis 31 mei en 3 oktober 1754; zie nader hoofdstuk 6.2.2.a.
[248] Dit betreft het plakkaat over het bijhouden van doop-, trouw- en lidmatenboeken van 16 oktober 1771. Door een drukfout wordt in het plakkaat van 13-11-1788 verwezen naar een plakkaat van 17-10-1771.
[249] Origineel plakkaat archief van de NGG te Hien en Dodewaard.

Het sluiten van huwelijken kent meer haken en ogen

Was de dooppraktijk niet echt problematisch in de ogen van de hoge overheid en liet men dit over aan de kerken, anders was dat het geval met het afkondigen en sluiten van huwelijken. Op zich niet verwonderlijk, daar door het sluiten van huwelijken niet alleen de uitwassen van onkuisheden konden worden bestreden, maar bijzonder omdat huwelijkssluiting ook met zich meebracht de wet- en regelgeving op het gebied van eigendom en erfrecht[250]. Niet voor niets werd al op 6 mei 1580 bepaald bij de Landdag dat de matrimoniale zaken zouden staan ter beslissing van de provinciale raad met communicatie op de kwartiersdagen[251]. Er zou op dit gebied veel, heel veel regelgeving volgen. Beslissingen in particuliere gevallen werden genomen door het Hof van Gelre en Zutphen, vooral bij geschillen in de huwelijkszaken, maar ook ten aanzien tot het verlenen van dispensatie om te mogen trouwen en aangaande echtscheidingen[252].

Wet- en regelgeving bij huwelijken en geschillen

Bij het plakkaat van 21 januari 1587 werd door de Staten van Gelderland met nadruk vermeld dat de drie huwelijksproclamaties en de huwelijkssluiting moesten geschieden in de gereformeerde kerk[253]. De controle daarop moest worden verricht door de officieren van de ambten en de magistraten van de steden. De taak van de classis van Tiel in huwelijkszaken was vooral adviserend en controlerend. Een enkele keer greep de classis zelf in[254]. De Landschap besloot in 1604 sancties te treffen tegen diegenen, die ongehuwd samenwoonden en gaf het Hof opdracht daarvoor een plakkaat te vervaardigen[255]. Dat plakkaat van 28 april 1604 gaf niet alleen bij herhaling aan het gebod tot het doen van de drie proclamaties in de gereformeerde kerk, maar vermeldde ook dat de huwelijkssluiting kon geschieden óf in de gereformeerde kerk óf ten overstaan van de magistraat van de steden, waar dat gebruikelijk was[256], het zogenaamde schepenhuwelijk. Bij overtreding, dus het ongehuwd samenwonen (concubinaat), werd een behoorlijke boete opgelegd en de kinderen voor bastaarden verklaard. In wettelijke zin waren daardoor alle katholieke huwelijken onwettig verklaard, maar voor de katholieken was het schepenhuwelijk wel een uitweg. Dit nog afgezien van het gegeven dat zij hun huwelijk toch konden laten inzegenen door een katholieke geestelijke. Op 28 mei 1646 besloot de Landschap dat de katholiekgezinden mochten trouwen voor de magistraat[257]. Het plakkaat van 1604 werd herhaald op 7 december 1618, op 12 april 1622 en op 2 juni 1681[258]. Kennelijk was de praktijk wat weerbarstiger dan de wet- en regelgeving.

---

[250] Vgl. voor de algehele materie o.a. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, De Smidt en Gall, "Recht en gezin", 31-48.

[251] RAG, archief 0012 boek 0S2 folio 215-239: "Die matrimoniaelsaecken sullen staen tot decisie des Provintialen Raets, edoch hierop te communicieren op die Quartiersdagen".

[252] Het gaat te ver om binnen de kaders van dit werk alle soorten van besluiten en overwegingen van het Hof te vermelden, daar dit feitelijk een aparte studie zou betreffen.

[253] Van Loon, *GGP*, deel 2 29.

[254] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 12-13 september 1609 gravamen 8. Zie nader hoofdstuk 6.2.2.

[255] RAG, archief 0336 boek 31.

[256] Van Loon, *GGP*, deel 2 98-99.

[257] O.c., 310.

[258] O.c., 162-163, 207 en 521-522.

Op 26 mei 1597 werd de eerste Echtordening gepubliceerd, welke zou worden herhaald op 21 juli 1627 en 4 mei 1658[259], waarin door de Staten van Gelderland als belangrijkste punten werden aangegeven:
- Dat alle huwelijksgeschillen eerst door de kerkenraden zouden moeten worden behandeld, maar dat bij blijvende geschillen het Hof zou beslissen.
- Dat huwelijken zonder toestemming van de ouders onwettig zouden zijn.
- Dat de huwelijk gesloten dienden te worden ten overstaan van tenminste 2 getuigen, na drie voorgaande zondagse proclamaties, door de gereformeerde kerk of magistraat van de steden.
- Dat vreemden met attestaties hun goede levenswandel zouden moeten aantonen en in het bijzonder dat zij ongehuwd waren.
- Huwelijken tussen neven en nichten werden verbonden.

Alle andere huwelijkszaken bleven ter dispositie van het Hof.

Door de vele vragen rond het al dan niet sluiten van huwelijken, ook vanuit de classes en synode, en de vele zaken die door het Hof in de loop der jaren werden behandeld, werd er door de Staten van Gelderland op 9 oktober 1660 een nieuwe Echtordening of Ordonnantie op de huwelijken gepubliceerd[260]. Hierin was de regelgeving behoorlijk uitgebreid, zoals ten aanzien van:
- Het niet mogen sluiten van huwelijken in bepaalde graden van bloedverwantschap.
- Een gezond persoon mocht zonder toestemming van de magistraat of tijdelijk bestuurder (provisor) niet trouwen met een melaatse en evenmin een melaatse met een melaatse.
- Huwelijken van christenen met Joden, mohammedanen en heidenen werden verboden.
- Een gedoopte mocht niet trouwen met een ongedoopte.
- Het leviraatshuwelijk[261] werd verboden.

Alle voorkomende problemen en geschillen moesten in eerste instantie door de kerkenraad worden opgelost en bij niet slagen, na advies en beoordeling door de classes, was als voormeld de uiteindelijke hoogst beslissende instantie het Hof van Gelre en Zutphen. Het Hof moest evenals de andere rechters en rechtbanken de zaken beoordelen op de oude keizerlijke rechten, die de stads- en landrechten, als ook de oude gewoonten en gebruiken te boven gingen. Door het Hof werd ook meer dispensatie verleend voor huwelijken, bijzonder waar er sprake was van familieverbanden. Zo werden doorgaans huwelijken tussen neven en nichten toegestaan. Voorts was het voor een ieder mogelijk om een voorgenomen huwelijk tijdens de drie proclamaties te stuiten, waartoe men zich tot het Hof diende te wenden. De kerk diende hierin de beslissingen van het Hof te volgen. De vervolging van overtreders werd primair verricht binnen de jurisdictie van het gebied waar de

[259] O.c., 2 57-58.
[260] Van Loon, *GGP*, deel 2 383-388.
[261] Dit komt voort uit het OT, waarbij de broer van een gestorvene diens kinderloze weduwe diende te trouwen om voor zijn gestorven broer nakomelingschap te verwekken. Zie onder meer Genesis 38, Deuteronomiun 25: 5-12 en het boek Ruth.

overtreding plaatsvond[262]. Voor het Ambt van Nederbetuwe was dat het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe.

In de loop der jaren kwam er nog enige aanvullende regelgeving. Zo werd op 19 april 1720 door de Staten van Gelderland een resolutie gepubliceerd tegen het al te haastig hertrouwen van weduwen[263]. Dit had te maken met de rechtmatigheid van geboorten, bijzonder ook ten aanzien van het erfrecht, en de eerbaarheid. Er werd besloten dat zwangere weduwen tijdens haar zwangerschap niet mochten hertrouwen en dat niet zwangere weduwen 6 maanden dienden te wachten, voordat zij voor een tweede of derde huwelijk konden worden ingeschreven. Dit alles op een boete van 50 gulden, waarvan de aanbrenger de helft ontving.

De erfrechtproblematiek werd ook geregeld bij het plakkaat van 2 november 1756[264], waarbij het aan weduwen en weduwnaars werd verboden te trouwen voordat zij aan de kinderen uit het voorgaande huwelijk de erfenis van de overledene zouden hebben uitgekeerd, de zogenoemde afgoeding. Met name aan de predikanten werd opgedragen hierop acht te nemen. Mocht toch iemand dit verbod overtreden, dan volgde gerechtelijke vervolging[265].

Huwelijken tussen gereformeerden en katholieken

Op 19 mei 1752 werd na advies van het Hof door de Staten gepubliceerd het plakkaat tegen de ongelijke huwelijken, oftewel huwelijken tussen een gereformeerd en katholiek persoon[266]. Uit de aanhef van het plakkaat blijkt dat dit werd verordend vanwege de vele verschillen, onlusten, onheil en dwang die van beide zijden van deze religies op de aanstaande echtgenoten werd uitgeoefend. Met andere woorden, kennelijk gingen katholiek en gereformeerd nog niet zo goed samen. Dat was al jaren bekend, alleen hadden de Staten van Gelderland er niets aan gedaan. Het was aan de gereformeerde kerk opgedragen om ongelijke huwelijken te solemniseren. Meermalen had de gereformeerde kerk al getracht dit te weren. Al in 1721 was vanuit de provinciale synode verzocht, dat deze ongelijke huwelijken mochten worden gesloten voor de politieke magistraten en niet meer aan de gereformeerde kerk zouden worden opgelegd, maar dit werd door de Landdag afgewezen[267]. Een jaar of tien later werd dit nogmaals geprobeerd door zelfs voor te stellen om ongelijke huwelijken te verbieden, maar het resultaat bleef negatief[268]. Uiteindelijk werd dan toch in 1752 het plakkaat uitgevaardigd. De belangrijkste punten in dit plakkaat zijn:

- Geen gemengd, katholiek-gereformeerd huwelijk werd toegestaan aan mannen beneden de 25 en vrouwen beneden de 20 jaar.
- Alle trouwbeloften onder die leeftijden waren krachteloos.

---

[262] Echtordening 1660 art. 22; Van Loon, *GGP*, 387.
[263] Cannegieter, *GGP*, deel 3 367-368; RAG, archief 0124 boek 44 folio 535-539 de dato 4 mei 1752.
[264] Origineel plakkaat archief van de NGG van Hien en Dodewaard.
[265] RAG, archief 0124 boek 46 folio 270-272 de dato 9 november 1756.
[266] Origineel plakkaat archief van de NGG van Hien en Dodewaard.
[267] RAG, archief 0012 boek 0S21 folio 738-739 de dato 16 oktober 1721.
[268] RAG, archief 0124 boek 37 folio 40-42 de dato 5 mei 1731.

- Mocht een gereformeerd persoon tot de katholieke kerk overgaan om deze verboden te ontlopen, dan mochten binnen een geheel jaar geen huwelijks-proclamaties uitgaan.
- Dezelfde periode gold als een katholiek persoon voor de schijn naar de gereformeerde kerk overkwam.
- De katholieke persoon diende te beloven de gereformeerde partij niet te verhinderen in de uitoefening van de gereformeerde religie.
- De kinderen uit een gemengd huwelijk moesten worden gedoopt in de gereformeerde kerk en opgevoed in de gereformeerde leer.

Op overtreding van dit alles stond een zeer hoge boete van 100 zilveren dukaten, waarvan de aanbrenger een derde deel ontving. De handhaving werd opgedragen aan de kerkenraden, predikanten, magistraten en officieren die de huwelijkssluitingen verrichtten.

2.2.2.j. Over het bijhouden van kerkelijke registers

Alhoewel door de gereformeerde kerk al van oude tijden af doop-, trouw- en lidmatenboeken[269] werden bijgehouden, achtten de Staten van Gelderland het toch noodzakelijk hierover een algemeen reglement uit te vaardigen op 16 oktober 1771, dat met het jaar 1772 zou ingaan[270]. Het verzoek daartoe was afkomstig van het Kwartier van Veluwe, dat had geconstateerd dat op het platteland in dat rechtsgebied nogal wat fouten voorkwamen in de kerkelijke boeken. Het is apart dat dit voorstel pas in die tijd werd aangekaart. Bij de Dordtse en Gelderse Kerkorde was in de jaren 1619-1620 in artikel 60 al bepaald dat de namen der gedoopten, de ouders en getuigen en de tijd van de doop moesten worden opgetekend. Huwelijken moesten worden aangetekend in verband met de echtordeningen en met het oog op de proclamaties. En een register van lidmaten was voor elke kerk een onmisbaar middel om overzicht over de gemeente te houden. Weliswaar werden deze boeken niet altijd getrouw door de predikanten en kosters bijgehouden, zoals blijkt uit diverse kerkelijke archieven[271], maar dat laat onverlet dat het een vreemde zaak is dat deze materie pas in de tweede helft van de 18e eeuw aan de orde werd gesteld. Het voorstel werd door de Staten overgenomen omdat goede kerkelijke registers nuttig waren voor de samenleving[272]. Het Hof van Gelre en Zutphen heeft daarop een conceptreglement gemaakt dat door de Staten werd ingevoerd. De belangrijkste veranderingen ten opzichte van de oude praktijk waren:
- De vermelding van de geboortedata van de gedoopten.
- Het bijhouden van een contraboek door de kosters.
- Het vermelden van de afgifte van attestaties.
- Het visiteren van de boeken door de gedeputeerden van de classis.

---

[269] De kosters of schoolmeesters hielden de dood- en begraafboeken bij, hetgeen niet werd gezien als een kerkelijke taak.
[270] Origineel plakkaat archief van de NGG van Hien en Dodewaard.
[271] Uit een overzicht van de kerkelijke archieven van bijvoorbeeld Echteld, Kesteren, Lienden, Hien en Dodewaard blijken met name de periode 1690-1720 veel omissies voor te komen. De bewaard gebleven boeken beginnen meestal in de periode 1619-1645.
[272] RAG, archief 0124 boek 56 folio 540-543 de dato 3 oktober 1771.

Het nieuwe reglement werd naar de classes gezonden ter uitvoering[273]. Elk jaar diende er door de classes een rapport over de inspectie van de kerkelijke boeken te worden ingezonden bij het Hof van Gelre en Zutphen, zodat de overheid op de hoogte was van de staat van de boeken en zo nodig kon ingrijpen. Na enige jaren bleek alles in goede banen te zijn geleid[274]. Deze situatie zou zo blijven tot de invoering van de burgerlijke stand rond 1811.

2.2.2.k. Over de katholiekgezinden en andere geloven

Een behoorlijk groot probleem voor de Staten van Gelderland was hoe men diende om te gaan met de katholieke inwoners. De gereformeerde religie was weliswaar de enige in het openbaar toegestane godsdienst, maar men kon niet voorbijzien aan het feit dat een wezenlijk deel van de bevolking katholiek was en ook bleef. Ja zelfs dat er ook katholieke edellieden waren. In het Ambt van Nederbetuwe en dus ook voor de classis van Tiel speelde dit minder, daar het aantal katholieken niet zo groot was. In andere delen van Gelderland, als in de Overbetuwe en het land van Maas en Waal, waren de gereformeerden in de minderheid. Het was de kunst om de gehele bevolking in rust en vrede te houden en daarbij toch de katholieke uitwassen in te perken. Dat is slechts tijdelijk en gedeeltelijk gelukt.

Veel maatregelen tegen de katholieken

Bij plakkaat van 29 januari 1582 verbood de Landschap de openbare uitoefening van andere godsdiensten dan de ware, evangelische en apostolische religie. Hierdoor waren de katholieke en andere gezindheden financieel en materieel op zichzelf aangewezen, maar zij werden niet daadwerkelijk vervolgd. Zij hadden weliswaar geen vrijheid van godsdienstuitoefening in publieke zin, maar er was wel vrijheid van geweten conform artikel 13 van de Unie van Utrecht. Bij dit plakkaat van 1582 ging het met name het weren van de paapse missen en paapse superstitiën[275]. Er werden derhalve geen bijzondere maatregelen getroffen ten aanzien van de lutheranen, Joden en andere geloven, die min of meer werden geaccepteerd[276]. Het plakkaat was met name gericht tegen de katholieken en dit zou ook in de volgende jaren zo zijn.

Op 28 februari 1634 werd een uitgebreid plakkaat gepubliceerd, waarbij alle katholieke bijeenkomsten, ceremoniën, dopen, huwelijken en alle andere pauselijke superstitiën werden verboden[277]. In 1638 werd door de Staten van Gelderland een

---

[273] RAG, archief 0124 boek 56 folio 540-543 de dato 3 oktober 1771 en folio 662-663 de dato 8 november 1771; archief 0012 boek 0S36 folio 1220-1236 de dato 16 oktober 1771.

[274] RAG, archief 0124 boek 57 folio 506-516 de dato 17 oktober 1772; boek 60 folio 435-436 de dato 13 oktober 1775; boek 64 folio 385 de dato 28 oktober 17979 en boek 65 folio 486-489 de dato 22 november 1781.

[275] Van Loon, *GGP*, deel 2 12-13: "dat die papistische misse und offerhande fur levende und die dooden niet mehr gebruijckt noch oock den papen thogelaten werden idt sij heimlich oder openbaer kinder tho dopen, mit dem vermeinten exorcismo".

[276] Zie nader hoofdstuk 6.3.5.

[277] Van Loon, *GGP*, deel 2 268-271. Het is opmerkelijk dat er niet wordt geschreven over paapse (zoals gewoonlijk) maar over pauselijke superstitiën.

plakkaat van de Staten-Generaal van 26 februari 1622 overgenomen, herdrukt en gepubliceerd. Daarbij werden katholieke geestelijken verboden zich in Gelderland op te houden en ook werd de ouders verboden hun kinderen naar paapse scholen te zenden[278]. Door de Staten-Generaal was al in 1622 verzocht aan de Staten van de provincies om dit plakkaat te willen overnemen. maar dat was toen binnen het Hertogdom Gelre niet gebeurd. Mogelijk had dat te maken met het feit dat de godsdiensttwisten binnen de gereformeerde kerk net waren beslecht en de Staten geen zin hadden om rigoureuze maatregelen te treffen ten aanzien van andere geloven. Anders was dat in de jaren 30 van de 17e eeuw toen de gevolgen van de oorlog tegen de Koning van Spanje ook in Gelderland weer duidelijk merkbaar waren[279] en er het gevaar was voor het insluipen van verraad en andere vormen van kwaadwilligheid door papisten.

Een vervolg hierop kwam op 2 september 1640 toen de Staten van Gelderland een uitgebreid plakkaat uitvaardigden tegen de katholiekgezinden, naar aanleiding van het optreden van de pretense[280] aartsbisschop van Utrecht, zijn pretense vicaris-generaal en het oprichten van een geestelijk regiment[281], onder meer bedoeld, zoals de Staten stelden: "om troubel in de provintiën aen te richten bij het van nieuws introducieren ende voortsetten van de beproefde ende bekende harde ende wreede Spaensche regieringe tot destructie ende onderganck soowel van de ware chistelijke gereformeerde religie als wettelijcke authoriteijt ende regieringe van den lande". In Utrecht had dit al tot maatregelen geleid. Zowel aartsbisschop Philippus Rovenius als zijn vicaris-generaal Johan Wachtelaer werden op 10 maart 1640 levenslang verbannen, de eerste uit de Verenigde Nederlanden[282] met verbeurdverklaring van al zijn goederen, de tweede uit Utrecht met een oplegging van een boete van 6000 gulden, verbeurdverklaring van zijn goederen, en meer maatregelen omdat zij staatsgevaarlijk waren[283]. Het leidde tot een groot aantal straffe maatregelen in Gelderland, zoals:

- Alle Jezuïeten, priesters, papen, monniken en andere geordende katholieke geestelijken die na 26 februari 1622 (de datum van het voornoemde plakkaat van de Staten-Generaal) binnen Gelderland gekomen waren, dienden te vertrekken.
- Dat deze personen enkel met consent van het Hof konden worden toegelaten.
- Alle Cloppen (geestelijke zusters en nonnen) dienden binnen een maand te vertrekken of mochten met consent van het Hof worden toegelaten, zij mochten geen scholen en dergelijke houden en zouden ook verstoken zijn van erfrechten.
- Verbod op de uitoefening van de katholieke religie.
- Verbod op katholieke dopen en huwelijken.
- Verbod om collecten te houden of op andere wijze geld in te zamelen.
- Verbod om paapse scholen te houden, of kinderen daarheen te zenden.

---

[278] Van Loon, *GGP*, deel 2 290-293.
[279] Jansma en Schroor, *Twee duizend jaar geschiedenis*, 184-185.
[280] De uitdrukking "pretense" werd gebruikt, omdat zij zich wel als zodanig voorwendden maar niet door de overheden werden aanvaard.
[281] Van Loon, *GGP*, deel 2 300-305.
[282] In juridische zin was dit niet mogelijk, daar het Hof van Utrecht hem enkel uit Utrecht kon verbannen.
[283] Aitzema, *Historie of verhael van saken van staet en oorlogh*, boek 20 6-14; Tiele, *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten*, deel 1 nummers 2710 en 2711; *Intendit Rovenius/Wachtelaer* (1640).

- Verbod tot correspondentie met katholieke geestelijken.
Op overtreding van dit plakkaat werden boetes gesteld die konden oplopen tot 200 gulden. Het plakkaat zou nog geregeld worden herhaald, zoals op 24 juli 1651, 12 oktober 1652, 31 oktober 1655 en 24 maart 1681 met al dan niet de nodige uitbreidingen of veranderingen[284]. De toon was hiermee gezet. De uitvoering zou lastiger blijken te zijn.

Reeds bij besluit van 12 oktober 1652 stonden de Staten van Gelderland toe dat dienstdoende katholieke schouten, landschrijvers, secretarissen, rentmeesters en andere publieke functionarissen in dienst mochten blijven als zij zich reguleerden naar de plakkaten, maar dat er bij vacatures geen nieuwe katholieken zouden mogen worden aangesteld[285]. Vervolgens werd bij besluit van de Staten van 6 mei 1657 bevolen de paapse officieren te verwijderen en gereformeerde in hun plaats aan te stellen. Tevens werd het kopen en verkopen op zondagen "doorgaans" verboden, evenals het begraven op zondagen en het neerknielen bij de graven. Anderzijds werd het aan de rechtbanken wel toegestaan zowel gereformeerden als katholieken te kiezen in hun colleges[286].

Verharding en verzachting
Bij resolutie van 3 november 1719 op de Landdag van Nijmegen besloten de Staten tot rigoureuze maatregelen. Dit werd ingegeven door het feit, dat de gereformeerde religie in de Paltz en de steden Werth en Heidelberg door de Keurvorst van de Paltz en de bisschop van Munster was verboden en de kerken werden gesloten en van hun goederen beroofd. Daartegenover stelden Staten dat de katholiekgezinden in Gelderland ondanks de uitgevaardigde plakkaten veel vrijheid van hun godsdienst hadden genoten en dat daardoor niet kon worden geduld dat de gereformeerden elders werden vervolgd. Zij besloten dan ook aan de bisschop van Munster te schrijven om de gereformeerde religie weer toe te staan. Als er binnen 3 maanden geen positief besluit kwam, dan zouden in Gelderland de katholieke samenkomsten worden verboden. Hierdoor zou het Bisdom van Munster direct getroffen worden, daar de Graafschap Zutphen daaronder hoorde. De Kwartieren besloten om op voorhand allemaal vier à vijf katholieke kerken te sluiten, kennelijk om druk uit te oefenen. Ook zouden zij schrijven aan de Koning van Pruisen om zijn hulp in te roepen voor de bevolking van Kleef. Voorts zou er een collecte worden uitgeschreven voor de verdrukte geloofsgenoten. En tenslotte zouden zij de Staten-Generaal aanschrijven om met andere buitenlandse vorsten hierover te communiceren[287].

---

[284] Van Loon, *GGP*, deel 2 323-329, 335-341, 363-367, 513-519; origineel plakkaat van 24 maart 1681 archief van de NGG van Hien en Dodewaard.
[285] Van Loon, *GGP*, deel 2 335.
[286] Van Loon, *GGP*, deel 2 368-369.
[287] Cannegieter, *GGP*, deel 3 361-364. Het valt buiten de kaders van dit werk de ontwikkeling te beschrijven van de aanspraken van deze bisschop op Nederlandse gebieden en alle (oorlogs)handelingen en maatregelen die daaruit zijn voortgekomen.

Bij resolutie van 19 oktober 1731 werd door de Staten van Gelderland enige vrijheid gegeven aan de katholieke priesters, met strikte aanwijzingen hoe zij zich dienden te gedragen, hetgeen in het bijzonder niet mocht leiden tot verstoring van de gereformeerde religie en zeker niet tot enige onrust, ongehoorzaamheid of opstand van de bevolking tegen de gereformeerde overheden[288]. Op verzoek van de priester te Herveld die had verzocht om ongestoord zijn katholieke dienst in stilte te mogen blijven uitoefenen, omdat hij een inwoner van Gelderland was, werd dit plakkaat enigszins aangepast bij resolutie van 14 april 1734[289]. Duidelijk blijkt hieruit dat de katholieke godsdienst werd geduld en niet vervolgd, maar anderzijds ook niet werd gestimuleerd door de Staten van Gelderland.

2.2.2.l. Intermezzo

Er kan worden gesteld dat door de Staten van Gelderland een compleet web van wet- en regelgeving over de kerk werd uitgespreid. De gereformeerde religie mocht dan weliswaar de enige in het openbaar toegestane religie zijn, maar dat wil niet zeggen dat de gereformeerde kerk als publieke kerk echt veel vrijheid genoot. Zij mocht zelfs een kerk heten die gedeeltelijk door de overheid financieel werd ondersteund uit de geestelijke goederen, maar feitelijk trok de overheid daaruit meer gelden voor haarzelf dan dat die aan de kerken en kerkendienaren ten goede kwamen. Weliswaar hield de gereformeerde kerk vast aan artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, met name betreffende de bescherming en bevordering van de gerformeerde religie en het weren en uitroeien van afgoderijen, maar hier kan ook worden gesteld dat de landsheerlijke overheid die grenzen ver overschreed. Feitelijk handelden de Staten van Gelderland volgens de oude pauselijke of bisschoppelijke rechten, die ze zich hadden toegeëigend, maar aan de toepassing ontbrak wel het een en ander. Met name zaken als het schrappen van het onderhoud van de predikantsweduwen en -wezen uit de Dordtse Kerkorde en het beheer van de geestelijke goederen was nadelig voor de gereformeerde kerk.

Er is een zekere tendens te bespeuren in de regelgevende en bevoogdende macht van de Staten van Gelderland. In de beginperiode van 1579 tot 1618 hebben de Staten, veelal door het Hof van Gelre en Zutphen, veel ten goede gedaan voor de gereformeerde kerk. In de tijd van Opstand en Verlating, met als gevolg veel ellende door de oorlogshandelingen, hadden overheid en kerk elkaar hard nodig. Alhoewel de gereformeerde kerk zich vrij wenste te ontwikkelen en de classis van Tiel zich ook redelijk vrij bewoog op het kerkelijk gebied was het bijna onoverkomelijk dat de Staten zich met en voor de kerk in allerlei kerkelijke zaken mengde.

In principe had dit rond 1620 losgelaten kunnen worden en zeker na de Vrede van Munster van 1648. Weliswaar gooide de interne strijd tussen remonstranten en contraremonstranten wat roet in het eten, maar de gereformeerde kerk zou zich met minder overheidsbemoeienis hebben kunnen ontwikkelen. Het aparte is evenwel dat

[288] Cannegieter, *GGP*, deel 3 495-499.
[289] Cannegieter, *GGP*, deel 3 519-522.

de Staten van Gelderland zich juist vanaf ongeveer 1620 meer en meer kerkrechtelijk gingen bemoeien met de gereformeerde kerk door aanpassingen van de Gelderse Kerkorde of uitwerkingen daarvan. Was de provinciale synode behoorlijk aan de leiband van de Staten en het Hof van Gelre en Zutphen gelegd[290], voor wat betreft de classis van Tiel en de kerkelijke gemeenten was dat minder het geval. Op de een of andere wijze tolereerden de Staten van Gelderland dat de classes en gemeenten meer vrijheid kregen. Hoogstwaarschijnlijk had dat te maken met het gegeven dat de Staten in het bijzonder de classes nodig hadden om sturing op bevolking en kerk te kunnen uitoefenen. Dat had tot gevolg dat de classes zich als redelijk onafhankelijke kerkelijke bestuursorganen konden ontwikkelen en gedragen en daarvoor ook rechtstreeks communiceerden met de Staten en het Hof.

Ook in de 18e eeuw zijn verschillende periodes in de verhouding overheid-kerk aan te wijzen, vooral rond 1700 en na 1750[291]. Hierin veranderde de verhouding tussen de Staten van Gelderland en de gereformeerde kerk. Beide periodes of bewegingen liggen in elkaars verlengde. Er werden heel veel reglementen van overheidswege ingevoerd op kerkelijk gebied. Dit komt overeen met de maatschappelijke omstandigheden en politieke veranderingen. De verhouding tussen politiek en kerk begon te verkoelen en de overheden gingen een wat toleranter beleid voeren ten aanzien van andersdenkenden. In maatschappelijke zin was de Gouden Eeuw voorbij en liep de economie terug. Voorts was er ook sprake van de opkomst van de democratische bewegingen in Gelderland[292].
Het begin van de 18e eeuw betreft bijzonder de periode van de Plooierijen (1702-1718), toen men zich in Gelderland ontworstelde aan het dictatoriale bewind van stadhouder Willem III en het ingevoerde Regeringsreglement van 1675[293], waarbij de stadhouder alle macht had gekregen bij het benoemen van nagenoeg alle officiële functies. Had de burgerij nog de idee dat er meer democratische vrijheid zou komen, uiteindelijk bleek in het Tweede Stadhouderloze Tijdperk (1702-1722) dat de regenten in Gelderland weer stevig op het pluche zaten[294]. Ook de aanstelling van de nieuwe stadhouder Willem IV (1722-1751) bracht hierin weinig verandering.
Een volgende periode is te duiden vanaf globaal 1750. Kerkelijk betrof dat vooral de periode van de sterkere opkomst van de piëtistische, opwekkings- en vroomheidbewegingen, het optreden van veel oefenaars en de vorming van gezelschappen, alsmede bijzondere gebeurtenissen als de Nijkerkse beroeringen met alle gevolgen van dien[295]. Anderzijds werd in 1750 het Regeringsreglement van 1675 hernieuwd, nu onder Willem IV[296]. Het leverde veel onvrede onder de bevolking op die niet alleen leed onder alle watersnoden, veeziekten en andere plagen, maar ook

[290] Zie nader hoofdstuk 2.2.3.c.
[291] Binnen de kaders van dit werk kan de periodisering hier maar kort worden beduid. Een en ander zal nog in het vervolg nader worden uitgewerkt. Zie de hoofdstukken 2.4., 5.1. en 5.3.
[292] Deze onderverdeling is ook te vinden bij Wertheim-Gijse Weenink, *Democratische bewegingen in Gelderland*.
[293] Voor de kerk had dit geen gevolgen; vgl. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen* (1922) 288-294.
[294] Wertheim-Gijse Weenink, *Democratische bewegingen in Gelderland*, 31-89; Jansma en Schroor, *Twee duizend jaar geschiedenis*, 221-228.
[295] Broeyer, "De Nijkerkse beroeringen", 39-57.
[296] Wertheim-Gijse Weenink, *Democratische bewegingen in Gelderland*, 91-108.

nog eens vele belastingen diende op te brengen. Meer en meer kwam er een vrijheidsdenken openbaar en opstand tegen de zittende regenten. Het is niet ondenkbaar dat de vele maatregelen, die de Staten van Gelderland troffen op kerkelijk gebied, al dan niet met overname van publicaties van de Staten-Generaal, mede hun oorsprong vonden in een poging om de kerk en via de kerk de bevolking in toom te houden.
Vanaf circa 1776 tot de Franse tijd kenmerken de maatregelen van de Staten voor de kerk zich in het bijzonder door een striktere scheiding van de kerkelijke en politieke taken. De afstand tussen regenten enerzijds en de gereformeerde kerk en bevolking anderzijds was veel groter geworden dan zij vermoedden en zou duidelijk openbaar komen bij de nadering van de Franse revolutie.

2.2.3. Het Hof van Gelre en Zutphen met de Raden en Rekenkamer

Waren de Staten van Gelderland als de hoge overheid in het bijzonder verantwoordelijk voor het uitvaardigen van de algemene wet- en regelgeving, het Hof van Gelre en Zutphen was in het bijzonder belast met de advisering, uitvoering en toezicht op de handhaving daarvan. Als gevolg van de reformatie in Gelderland kreeg het Hof niet alleen het toezicht op het beheer en de bestemming van de geestelijke goederen, die aan de katholieke kerk waren onttrokken, maar ook bevoegdheden die voorheen aan de geestelijke rechter toekwamen, zoals in huwelijkszaken, pastorieën en vicarieën[297]. Daarnaast was het Hof ook het hoogste rechtscollege van Gelderland. Dit alles impliceerde dat de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en de classis van Tiel vrijwel permanent met het Hof te maken hadden, al dan niet door tussenkomst van de ambtman van Nederbetuwe. Het ging daarbij met name over de geestelijke goederen, de predikanten, de provinciale synode en kerkenordeningen, de kerk- en armenmeesters, de kosters en schoolmeesters, dopen en huwelijken, de profanatie van de zondag en de niet-gereformeerden.

2.2.3.a. Over de geestelijke goederen

Instelling van rekenkamers en rentmeesters
Op 6 juni 1580 werd bij ordonnantie door het Hof van Gelre en Zutphen een Kerkenrekenkamer ingesteld. De taak van deze kamer was om de geestelijke goederen te onttrekken aan het gebruik voor de katholieke kerk en aan te wenden voor de ontwikkeling en instandhouding van de gereformeerde religie. Hierdoor bleef de oorspronkelijke bestemming van deze goederen behouden, namelijk ad pios usus. Deze Kerkenrekenkamer bleef maar een jaar bestaan en haar taak werd overgenomen door de Rekenkamer en het Hof zelf[298]. Ook dit was maar tijdelijk. Het probleem lag niet alleen in het beheer, maar ook in de kenbare onmogelijkheid om te

[297] Zie onder meer RAG, archief 2000 boek 4693 folio 355-366 van oktober en november 1581; archief 0005 boek 1384 folio 363vv; Maris, *Inleiding tot het archief van het Hof*, 155.
[298] RAG, archief 0003 boek 606 folio 31-31 de dato 26 juni 1581; Maris, *Inleiding tot het archief van het Hof*, 89-90; Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, 31-39.

komen tot een volledige inventarisatie van de geestelijke goederen en het vele misbruik daarvan. Reeds in 1580 werd geklaagd over het misbruik en dat zou nog eeuwen doorgaan, zonder dat er daadwerkelijk iets werd opgelost.

Op 1 juni 1580 werd een instructie opgesteld voor elke rentmeester van de (toen nog vier) Kwartieren, waarin hen ook werd opgedragen op te treden tegen misbruik[299]. Dat was geen gemakkelijke taak. De rentmeester Roelof van Ommeren, die ook de Nederbetuwe onder zich had, klaagde herhaaldelijk zijn nood bij het Hof en gaf zelfs nog in 1594 aan dat de katholieke geestelijkheid vrij beschikte over de geestelijke goederen[300]. Bijvoorbeeld het Convent van Westroijen en het Convent van Sint Agnieten in de Nederbetuwe waren niet zo genegen om goederen en gelden af te staan. Toen ook de magistraat van Tiel en de ambtman van Nederbetuwe zich ermee gingen bemoeien, werd het voor de rentmeester wel erg lastig om zijn taak uit te oefenen[301]. Het grootste probleem was het verkrijgen van overzicht van alle aanwezige geestelijke goederen. Ondanks alle pogingen van het Hof, rentmeesters, magistraten en ambtlieden bleek dit een onuitvoerbare zaak[302].

De Kwartieren nemen het beheer over

Door alle perikelen kwamen er meer en meer voorstellen tot herziening van het beheer over de geestelijke goederen[303]. Uiteindelijk werd dit overgedragen aan de drie Kwartieren van Gelderland. In het Kwartier van Nijmegen werd dit beheer aangenomen op 6 mei 1601. Het Hof bleef de bevoegde instantie die de brieven van institutie of confirmatie aan de door de collatoren tot pastorieën en vicarieën gepresenteerde personen verleende[304]. Ook stelde het Hof daaraan voorwaarden, zoals het binnen twee maanden overzenden van een attestatie, dat iemand daadwerkelijk studeerde[305]. Het Hof ging hier coulant mee om gelet het feit dat afwijkende verzoeken wel werden gehonoreerd[306]. Dat het Hof van Gelre en Zutphen de brieven van institutie van de vicarieën tot haar competentie had, impliceerde ook dat de rechtspraak bij geschillen aan haar toekwam[307]. De classis van Tiel had hier verder niets mee te maken, behalve als er een predikant bij betrokken was.

---

[299] RAG, archief 0124 boek 4393.
[300] RAG, archief 0124 boek 835 briefnummer 10394 de dato 24 april 1594.
[301] RAG, archief 0124 boek 835 briefnummers 10282, 10286, 10306, 10331, 10333, 10355 en 10357 de datis 14 en 18 september 1593, 11 oktober 1593, 13 en 16 november 1593, 5 en 7 februari 1594, et alii.
[302] Zie onder meer: RAG, archief boek 835 briefnummers 10184, 10185, 10188, 10189, 10307 en 10402 de datis 21, 22, 23 en 24 mei 1593, 11 oktober 1593 en 4 mei 1594.
[303] RAG, archief 0012 boek 0S3 folio 441-442 de dato 12 augustus 1591; archief 2000 boek 4696 folio 224v-227 de dato 19 februari 1592; archief 0124 boek 2343 de datis 27 en 28 september 1593; archief 0124 boek 19 folio 24 de dato 5 maart 1597, folio 75 de dato 11 augustus 1598.
[304] Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, 79.
[305] Vgl. RAG, archief 0124 boek 21 folio 230v de dato 3 februari 1614, waarin staat vermeld, dat de begiftigden binnen 2 maanden bewijs van studie moesten overzenden.
[306] Vgl. RAG, archief 0124 boek 22 folio 278, 292 en 296 de datis 4 en 26 maart en 28 april 1625; boek 24 folio 81 en 115 de datis 18 maart 1642 en 16 juni 1643.
[307] Dit wordt hier niet nader uitgewerkt, daar dit een aparte studie zou vereisen. Zie Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, passim. Vgl. ook RAG, archief 0124 boek 52 folio 236-237 de dato 9 april 1767 en boek 4901 folio 41-42 de dato 10 april 1767 betreffende een vicarie te Echteld. Idem RAG, archief 0124 boek 24 folio 86-87 en 250-251 de datis 3 mei 1643 en 26 maart 1646

Problemen met de betalingen van kerkelijke dienaren

Door al deze problemen met de geestelijke goederen kwamen de kerkelijke dienaren in de moeilijkheden met hun traktementen. Zo werd bijvoorbeeld in 1597 aan de kosters medegedeeld dat er geen verhoging voor hun traktement kon worden verleend voordat er duidelijkheid was over de inventarisatie van de geestelijke goederen[308]. Vanzelfsprekend was het ook voor de predikanten van groot belang dat zij konden rekenen op de geregelde betaling van hun traktementen uit de geestelijke goederen, zoals reeds in 1580 was vastgesteld[309]. Vooral de beginperiode van de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe noopte tot veel inspanningen van het Hof om die traktementen geregeld te krijgen. Na de feitelijke overgang van het beheer naar de Kwartieren rond 1604 en naar de Ambten rond 1686 werden de problemen langzamerhand minder. Desalniettemin heeft de classis van Tiel veel werk moeten verzetten om voor elke predikant een goed traktement te verkrijgen[310].

De predikanten van de stad Tiel hadden niet zo'n probleem met de betaling van hun traktementen, waarvan al vanaf 1581 300 gulden werd betaald door het Convent van Westroijen[311]. Ook de predikanten van de gemeente van Zoelen kwamen niet echt in de problemen. Zij ontvingen in 1581 al een traktement van 300 Carolusgulden[312], een behoorlijk bedrag in die tijd, dat nauwelijks lag onder het niveau van het basistraktement van de ambtman en dat zeker niet onderdeed voor hetgeen men elders in de Nederlanden betaald kreeg.

Anders lag dat voor de predikanten van de gemeente van Ingen. Die gemeente viel onder de Commanderie van Sint Jan te Utrecht. De classis van Tiel kon hierin niet optreden, daar dit de Staten van Utrecht aanging en dus was het handelen van het Hof nodig. In 1582 was, als voormeld, Petrus Jacobi alias Peter Jacobsen door ambtman en ridderschap van de Nederbetuwe op aanschrijving van het Hof aangenomen op een traktement van 300 gulden. De commandeur van Ingen, Henrick Ruijsch, vond dat kennelijk wat veel en kreeg door middel van een request bij het Kwartier van Nijmegen op 9 augustus 1582 voor elkaar dat hij maar 200 gulden behoefde te betalen. Dat was tegen het zere been van ambtman en predikant, maar het Hof oordeelde dat die 200 gulden voldoende was[313]. In 1593 bleek uit een brief van de ambtman dat er vanaf 1582 toch een traktement van 250 gulden door de commandeur werd betaald[314]. De woonomstandigheden van Petrus Jacobi bleken in 1593 nogal duur uit te pakken, waardoor het Hof opnieuw ingreep. Nadat het Hof de commandeur geboden had 25 gulden jaarlijks meer te betalen, bleef het kennelijk rustig[315]. Opvallend is dat bij de volgende predikant Adamus Billichius[316] de

---

en het vervolg in boek 44 folio 188 en 552-553 de datis 29 mei 1751 en 10 mei 1752 over de verkoop van een vicarie te Wiel voor 3850 gulden.

[308] RAG, archief 0124 boek 395 de dato 6 juni 1597.

[309] RAG, archief 0124 boek 394 de dato 18 mei 1580.

[310] Zie ook hoofdstuk 3.2.1 en 5.2.4.

[311] RAG, archief 0124 boek 829 briefnummer 8666 de dato 15 juli 1581.

[312] RAG, archief 0124 boek 831 briefnummer 9133 de dato 28 augustus 1582.

[313] RAG, archief 0124 boek 831 briefnummers 9121 en 9133 de datis 20 en 28 augustus 1582.

[314] RAG, archief 0124 boek 835 briefnummer 10272 de dato 30 augustus 1593.

[315] RAG, archief 0124 boek 835 briefnummers 10279, 10304 en 10326 de datis 12 september, 8 oktober en 8 november 1593.

commandeur Henrick Ruijsch kennelijk ook in gebreke bleef. Reden voor het Hof om in 1597 aan deze predikant een supplement van 50 gulden en in 1598 van 200 gulden toe te kennen. Maar daarna werd de commandeur gelast om definitief te regelen dat de voorwaarden voor de aanneming van deze predikant, namelijk 500 gulden jaarlijks en vrije behuizing, onvoorwaardelijk zouden worden nagekomen[317]. De commandeurs zouden nog jarenlang problemen maken, zodat het Hof telkens moest ingrijpen[318]. Dit was reden voor het Hof om op 20 maart 1632, naar aanleiding van het overlijden van de commandeur Steven van Hertevelt, te schrijven aan de Gedeputeerde Staten van Utrecht, met verzoek een nieuwe commandeur aan te stellen, die de Landschap van Gelderland aangenaam zou zijn en van de gereformeerde religie[319]. Het zou in elk geval problemen met predikant, kerkenraad en classis kunnen voorkomen. Dat heeft geholpen. Alleen in het jaar 1644 moest het Hof nog een keer ingrijpen zodat de predikant Arnoldus Schomantius (Arnoldus Schoenmans) een traktement zou ontvangen van 550 gulden jaarlijks en 2 "schaar weidens"[320] totdat de Staten van Gelderland zouden besluiten dat de predikanten een hoger traktement zouden behoren te krijgen[321]. Het zou verder, wat dit betreft, rustig blijven in de gemeente Ingen.

Een soortgelijk probleem als in Ingen was ook aan de orde bij de gemeente van Kerk- en Kapel-Avezaath. Deze gemeente viel voor wat betreft het ius collationis onder de Abdij van Thorn, dus ook buiten de kerkelijke jurisdictie van de classis van Tiel. Reden voor de classis om de hulp van het Hof van Gelre en Zutphen in te roepen, zodat de vacature in 1609 door de persoon van Henricus Vredaeus kon worden vervuld[322]. De Abdis van Thorn had kennelijk andere plannen tot vervulling van die plaats[323], maar het Hof greep in en bevestigde op 26 mei 1610 het beroep van de classis en stelde Vredaeus aan op een traktement van 325 gulden, onverminderd het recht van de Landschap en de Abdis van Thorn[324]. In 1611 greep het Hof opnieuw in en verhoogde het traktement tot 350 gulden en eiste de registers van de goederen van het personaatschap te Avezaath[325]. Het zou niet het laatste probleem zijn met deze collatrice[326]. En ook niet de laatste gemeente waar conflicten ontstonden tussen collator en predikant over het traktement, de hoogte en de betaling daarvan.

---

[316] Deze zou eerst naar Lochem gezonden worden als predikant, doch is te Ingen gebleven. Zie RAG, archief 0124 boek 395 de dato 17 september 1797.
[317] RAG, archief 0124 boek 395 de datis 3 mei 1597 en 12 juli 1598; boek 19 folio 111 de dato 22 oktober 1599.
[318] Zie nader hoofdstuk 3.2.3. en 5.
[319] RAG, archief 0124 boek 23 folio 84v.
[320] Een schaar weide is een stuk weide nodig voor het voedsel van een volwassen dier, zie Verdam, *MNH*, woord "schaer", 511.
[321] RAG, archief 0124 boek 24 folio 152 de dato 20 maart 1644.
[322] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis mei en september 1609 art. 14 en 23.
[323] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de dato 4-7 juli 1609 art. 12, vermeldt dat de abdis van Thorn een jongen van 14 jaar wilde begiftigen met het personaatsschap. Op gravamen van de classis werd dit naar het Hof gezonden; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 174,.
[324] RAG, archief 0124 boek 21 folio 142v de dato 26 mei 1610.
[325] RAG, archief 0124 boek 21 folio 160v de dato 9 maart 1611.
[326] Zie nader hoofdstuk 3.2.3. en 5.

Uit deze enkele voorbeelden blijkt, dat het Hof van Gelre en Zutphen ingreep bij de problematiek van de predikantstraktementen, zelfs in de periode, dat het beheer van de geestelijke goederen was overgedragen aan het Kwartier van Nijmegen en het Ambt van Nederbetuwe. Dit gold bijzonder als er sprake was van collatores van buiten de provincie Gelderland, maar ook bij onwillige collatores binnen de Nederbetuwe. Wat dat betreft kon de classis van Tiel direct een beroep doen op het Hof. Al wil dat niet zeggen dat elk verzoek werd gehonoreerd.

2.2.3.b. Over de predikanten

Vanaf het begin van de reformatie in Gelderland heeft het Hof van Gelre en Zutphen intense bemoeienis gehad met de aanstelling van en opzicht op de predikanten. Alhoewel in de loop van de tijd de beroepingen van predikanten meer en meer binnen de kerkelijke gemeenten van de Nederbetuwe geschiedden, hetzij via een collator, hetzij rechtstreeks door de gemeente, toch bleef het Hof op deze materie de grip houden. Dit blijkt bijzonder uit het feit dat een predikant, na collatie en vervolgens aanneming, goedkeuring en peremptoir examen door de classis van Tiel weliswaar direct kon werd bevestigd in zijn gemeente, maar dat deze ook een brief van institutie, investiture of confirmatie nodig had van het Hof. Deze praktijk ging zelfs door tijdens de Franse tijd en werd daarna voortgezet door de Nederlandse overheid en koning Willem I[327].

Rechtspraak van het Hof over predikanten
Alle rechtelijke zaken rakende de predikanten, zowel civiel- als kerkrechtelijk, konden ook door het Hof behandeld worden, waarbij zelfs rechtbanken als het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe aan de kant konden worden gezet. Weliswaar was de classis van Tiel op het kerkelijk rechtsgebied de rechter in eerste instantie (iudex in prioris instantiae) en de provinciale synode de rechter in appèlzaken (iudex in appellationis), daarnaast of tegelijk daarmee kon een predikant, de classis, of een tegenpartij van een predikant of classis zich op het Hof beroepen. Hierdoor trad soms een eigenaardige vermenging op van kerkelijke en wereldlijke rechten. In deze ging het Hof haar gang naar eigen bevindingen en goeddunken. Deze wijze van rechtspraak was niet vastgelegd maar is feitelijk de voortzetting van de oude bisschoppelijke rechten die door het Hof werden overgenomen door de bemoeienissen met de predikanten vanaf de reformatie in Gelderland. In de periode daarna was het blijkbaar voor het Hof moeilijk deze band te laten vieren, bijzonder gelet op de financiële en materiële verwevenheid tussen kerk en staat. Dit alles wil niet zeggen dat de classis van Tiel zich altijd direct voegde naar of gehoor gaf aan de resoluties of sententies van het Hof, omdat zij ook zelf graag een oordeel wilde vellen. Die ruimte werd niet snel gegund door het Hof, waardoor gemakkelijk fricties ontstonden binnen de classis, waarover later meer[328].

---

[327] Diverse voorbeelden hierover zijn te vinden in: RAG, archief 0345 boek 15 *Acten van beroepingen classis Tielanae*. Zie ook RAG, archief 0124 boek 22 folio 14v de dato 9 september 1619 betreffende de institutie van de predikanten van Kesteren, Zoelen en Echteld. Zie nader hoofdstuk 9.
[328] Zie de casuïstiek en de zaken rond het traktement van Johannes Stapelmoer te Eck in hoofdstuk 5.

Slechts enkele zaken uit de veelvoud van de bemoeienissen van het Hof met de predikanten zullen hier worden aangestipt, om enig zicht op deze materie en ontwikkeling daarvan te schetsen[329].

Op request van de inwoners van Ochten besloot het Hof van Gelre en Zutphen op 13 maart 1601 dat zij een predikant mochten beroepen en presenteren[330]. De classis van Tiel ging hier niet direct in mee, daar er nog problemen waren met de administratie van de geestelijke goederen, wat door de collator Graaf van den Bergh aan de Graaf van Culemborg was overgedragen[331]. In 1603 werd er een bijeenkomst gehouden door enkele leden uit de classis van Tiel te Echteld, waarop besloten werd, dat Gellius Petri alias Gellius de Bouma, predikant van IJzendoorn, tijdelijk ook de plaats van Ochten zou bedienen[332].

Een apart geval was de positie van de schans Fort Nassau op het eiland De Voorn, waarvan de predikanten onder de classis van Tiel behoorden[333]. Alhoewel er weinig gegevens zijn over de betaling van de predikanten, blijkt uit artikel 23 van de classicale acta van september 1602 dat zij betaald werden, in elk geval gedeeltelijk, uit de geestelijke goederen van de Overbetuwe[334]. Deze zaken van het fort moesten normaliter via de Raad van State[335] en het Hof verlopen, daar het fort onder het militaire gezag van de stadhouder viel. Hoogst waarschijnlijk werd de betaling van de predikant en custos normaliter verricht uit de Staat van Oorlog door de Raad van State, conform de gemeente op het naastgelegen Fort Sint Andries[336]. Het traktement werd uitbetaald door of via het Kwartier van Nijmegen en in 1626 zelfs met 50 gulden verhoogd, te betalen uit de middelen van het Kwartier[337].

Een wat apart optreden door het Hof van Gelre en Zutphen betrof de predikanten van IJzendoorn rond het jaar 1600. Hiervoor is al melding gemaakt van Arnoldus Steelandt die werd beschuldigd van toverij, zonder dat er enig feit was gebleken of bewezen, terwijl de classis van Tiel goede attestaties over hem gaf. Niettemin vroeg het Hof op 9 februari 1600 aan Johannes Vredaeus, predikant van Tiel, of hij wist of Arnoldus Steelandt iets had uitgehaald[338]. Op dezelfde dag zond het Hof een brief naar Adamus Billichius, predikant van Ingen, met de vraag te onderzoeken of er in zijn gemeente of in de kerspelen daaromheen gevallen van toverij bekend waren. Hij diende zijn berichten direct naar het Hof te sturen[339]. Alhoewel de naam van Arnoldus Steelandt niet werd genoemd, is de connectie wel duidelijk. Alhoewel hier

[329] Zie ook nader hoofdstuk 3.2.2, 3.2.3 en 5.
[330] RAG, archief 0124 boek 20 folio 61v.
[331] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis september 1602 art. 13 en april 1603 art. 7.
[332] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato september 1603 art. 4. Deze predikant wordt gemist bij Van Lieburg *Repertorium*, deel 2 plaats Ochten.
[333] Bij Van Lieburg, *Repertorium* is geen predikantenlijst van deze schans opgenomen.
[334] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*.
[335] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 11 september 1604 art. 4.
[336] RAG, archief 0124 boek 442, missive van 4 december 1770.
[337] RAG, archief 0344 nummer 49A, de dato 30 augustus 1626.
[338] Zie hoofdstuk 1 en RAG, archief 0124 boek 839 briefnummer 11515.
[339] RAG, archief 0124 boek 839 briefnummer 11516.

helemaal niets uit kwam, vertrok Arnoldus Steelandt wel met onbekende bestemming. De classicale acta hierover zijn niet bewaard gebleven. Hoogst waarschijnlijk is deze zaak besproken op de vergadering van de classis van Tiel te Lienden, los van de classis van Nijmegen[340]. De opvolger Henricus Tamerus[341] lag ook direct onder vuur. Op zich niet zo verwonderlijk, daar hij reeds door de provinciale synode in 1598 werd gekwalificeerd als zich onwettig in de dienst in de gemeenten van Heteren en Driel te hebben ingedrongen. Twee jaar daarna werd dit door de synode herhaald met de aanduiding, dat hij onzuiver was in de gereformeerde leer, onstichtelijk van wandel en onwettig in de kerkendienst werkzaam. De synode achtte dan ook dat hij moest worden verwijderd[342]. Toch is Tamerus daarna door de Heer van IJzendoorn in 1601 aangesteld als predikant te IJzendoorn. Waarschijnlijk achtte deze collator het feit dat Tamerus een leerling van Melanchthon was geweest van groter belang dan hetgeen de synode van hem vond. Aan het Hof van Gelre en Zutphen werd van deze aanstelling kennis gegeven door middel van een brief van de kerkenraad van Tiel. Op grond daarvan werd door het Hof eerst de weigerachtige Heer van IJzendoorn en vervolgens de ambtman van Nederbetuwe gelast om Tamerus te doen vertrekken of gevangen te nemen[343]. Alhoewel de classicale en gerechtelijke acta over hem zwijgen, is hij wel vertrokken. Verguisd in Gelderland maar elders geprezen[344]. En de Heer van IJzendoorn verzocht toen aan de classis van Tiel om voor zijn heerlijkheid een bekwame en vrome dienaar te willen zoeken op een traktement van 300 gulden vrij geld[345].

In de gemeente van IJzendoorn was het wel meer problematisch tussen de Heer van IJzendoorn en de predikant. Op 1 juni 1669 greep het Hof in door middel van een resolutie om gerezen problemen definitief te slechten, waarbij werd aangegeven dat onder anderen de Heer van IJzendoorn zich niet mocht bemoeien met de godsdienst en de predikant niet lastig moest vallen. Mocht hij dat toch doen dan zou het Hof tegen hem procederen[346]. Dit was de afsluiting van een geschil dat in de acta van de classis van Tiel wordt beschreven op de vergadering van september 1668, waarin is opgenomen een bijeenkomst te IJzendoorn op 1 juni 1668. Het betrof het handelen van de Heer van IJzendoorn die zichzelf had verstout en de predikant Bartholomeus Bisschop 3 maanden had geschorst (gesuspendeerd) van zijn kerkendienst. Hij had

[340] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 28-30 april 1601 art. 29.
[341] Ook wel genoemd Thammerus, Amerus, Famerus, Hij was een leerling van Melanchthon en onder meer Luthersch predikant te Amsterdam in 1595-1598, volgens Knipscheer, *NNBW*, deel 5 875-876. Van der Aa is erg positief over hem in: *BWN*, deel 18 14-15; ook zo Ypeij en Dermout, *Geschiedenis der NHK*, deel 2 124-125. Allen missen de plaats IJzendoorn als zijn standplaats. Ook Van Lieburg, *Repertorium*.
[342] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis juni 1598 art. 12 en 10-13 juni 1600, art. 38; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 68, 90.
[343] RAG, archief 0124 boek 20 folio 81v, 83 en 84 de datis 10, 21 en 28 september 1601. De opdracht aan de ambtman had geen schijn van kans, daar die geen rechtsmacht bezat binnen de de heerlijkheid IJzendoorn.
[344] Hij is vertrokken naar Genderen en Doeveren.
[345] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 19 april 1602 art. 25.
[346] RAG, archief 0124 boek 26 folio 140: "Den Here van Isendoorn ende Derck Jacob Vijgh aen te schrijven ende uijt den naem van hoogher overheijt t' ordonneren, dat hij sich sal hebben te wachten enighe bespieringe in de godtsdienst aen te richten, noch den predikant tot Isendoorn met rauwe actiën te bespringen, of dat men andersints den momber deser Landtschap sal authoriseren tegens hem te procederen".

zelfs op 24 mei 1668 de kerk laten sluiten, zodat er niet gepredikt kon worden. Kennelijk had hij zich gestoord aan uitspraken van de predikant. Door de classis van Tiel werd de zaak afgedaan, maar daarbij werd wel nadrukkelijk vermeld dat de Heer van IJzendoorn zich diende te schikken naar de kerkenordening en dat hij zijn boekje in deze ver te buiten was gegaan[347]. De actie van het Hof leek noodzakelijk te zijn om hier echt een punt achter te zetten, zodat de Heer van IJzendoorn zich wel moest schikken.

Een ander geval, waarbij het noodzakelijk was dat het Hof van Gelre en Zutphen ingreep, was de beroeping van Bertramus van Laar[348] te Tiel. Op verzoek van de gedeputeerden van de Tielse classis werd door het Hof op 13 januari 1619 de derde proclamatie voor diens bevestiging gestuit totdat er nadere informatie was aangaande zijn ontslag van zijn vorige gemeente te Detmolt en Der Lipp. Op verzoek van Bertramus van Laar gaf het Hof op 1 maart 1619 toestemming om met zijn bevestiging voort te gaan, mits de kerkenraad en magistraat garant zouden staan voor 100 daalders ten behoeve van de voormalige collator Graaf van der Lip en Bronckhorst[349]. De zaak was daarmee nog niet afgedaan, want de goedkeuring van de classis van Tiel ontbrak nog. In juli 1619 deed de classis een uitgebreid onderzoek naar deze zaak en kwam tot de conclusie dat de kerkenraad van Tiel vermaand diende te worden om in beroepszaken zorgvuldiger te werk te gaan en de classis daarbij nadrukkelijk te betrekken,. Of zoals in de acta staat: "om wijder krackeelen voor te comen, sich nae desen voorsichtiger te draegen, opdat de classe met sulcke misusen niet meer werde gemolesteert"[350]. Nadat Bertramus van Laar had verklaard in het stuk van de kerkenorde gezondigd te hebben uit onwetendheid en dus niet moedwillig of uit verachting werd hij als een lid van de classis aangenomen[351].

Zorg voor een goede huisvesting voor de predikanten

Een ander punt van zorg was de huisvesting van de predikanten. Op 25 april 1612 schreef het Hof aan de gecombineerde classis van Tiel en Bommel om zorg te willen dragen dat de predikanten van het platteland die in de steden woonden zich zouden vestigen bij hun gemeenten in een pastorie of kamer[352]. De classis vond dit vanzelfsprekend ook een goed idee, daar een predikant dichtbij zijn gemeente behoorde te zijn, maar vroeg aan het Hof wel om maatregelen, zodat er pastorieën zouden worden opgebouwd of gerepareerd. Dit werd door het Hof doorgegeven aan de lagere overheden[353]. Het zou nog wel enkele jaren duren voordat elke predikant in de Nederbetuwe een voldoende behuizing had. Dit probleem speelde al jaren, want

[347] RAG, archief 0345 boek 3 de dato september 1668.
[348] Ook wel genoemd Bartramus, van Lhaar, a Laer.
[349] RAG, archief 0124 boek 22 folio 1v en 6; kennelijk op advies van de gedeputeerden van de synode, zie RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, juli 1619 art. 22.
[350] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, juli 1619 art. 12.
[351] Letterlijk staat er "non ex petulantia nec ex contemtie sed ex ignoratia"; RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, juli 1619 art. 6-14. Zie voor de problematiek rond de aanstelling van Adrianus Radaeus te Tiel hoofdstuk 5.2.4.
[352] RAG, archief 0124 boek 21 folio 193v; kennelijk op verzoek van de gedeputeerden van de synode; zie archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655* van juni 1610 art. 13 in Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 181.
[353] RAG, archief 0124 boek 21 folio 194 de dato 29 april 1612. Zie nader hoofdstuk 6.

de provinciale synode van 1579 maakte van deze materie reeds melding[354]. Het is wel heel opmerkelijk dat dit zo lang speelde, daar de katholieke pastores voor die datum een woning hadden. Daar de meesten waren meegegaan met de reformatie in de Nederbetuwe mocht ook verwacht worden dat er geen problemen met de huisvesting zouden zijn geweest zijn, met uitzondering van de predikanten wiens pastorie door oorlogsgeweld of watersnood werd verwoest[355].
Gewoonlijk liet het Hof van Gelre en Zutphen de problematiek van de huisvesting over aan de lagere overheden en de classis van Tiel. Slechts in een enkel geval greep het Hof in. Op 18 juli 1607 werd aan de ambtman van Nederbetuwe opdracht gegeven om te zorgen voor de bouw van de pastorie van Avezaath[356]. Normaliter was dit een taak, die door de ambtman werd geregeld, maar kennelijk was de moeilijke verhouding met de Abdij van Thorn reden om op deze plaats maatregelen vanuit het Hof te treffen.

Het Hof verzoekt om legerpredikanten
Er was nog een soort van predikanten in tijdelijke, buitengewone dienst, namelijk de legerpredikanten, waarover reeds in 1599 werd gesproken[357]. Daartoe konden specifiek personen worden verzocht, maar ook mochten predikanten en proponenten zich daarvoor aanmelden. Het was aan de classis van Tiel wie zij daartoe afvaardigde. De verzoeken om predikanten voor het leger af te vaardigen kwamen van de Raad van State via het Hof van Gelre en Zutphen en dan, al of niet via de synode, bij de classis terecht[358]. Deze legerdiensten duurden een jaar en werden per toerbeurt evenredig verdeeld over de classes in Gelderland. Er konden een behoorlijk aantal jaren zitten tussen de ene en de andere uitzending, omdat de legerpredikanten met name werden ingezet als het leger operationeel (te velde) was. Daarbuiten werden geen predikanten gevraagd. De classis heeft altijd aan de verzoeken om een legerpredikant te leveren voldaan tot aan de Franse tijd. Daarna was zij van oordeel dat geen predikanten tot de legerdienst konden worden gedwongen, maar dat het een zaak was voor de republikeinse representanten van het volk om de legers en vloten van predikanten te voorzien[359]. Met andere woorden, de classis weigerde de overheerser of diens representanten in deze ter wille te zijn en zij heeft dat gedurende de gehele Franse tijd volgehouden zonder daarover aangesproken te worden[360].

[354] Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 3 particularia nummer 10 de dato augustus 1579.
[355] Zie nader hoofstuk 6.2.1.
[356] RAG, archief 0124 boek 21 folio 171.
[357] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 10-13 juli 1599 art. 26; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 78; vgl. RAG, archief 0336 *o.c.*, de dato 18 juli 1630 art. 20.
[358] Vgl. RAG, archief 0124 boek 4 folio 274-275 en 432, de datis 4 mei 1745 en 27 februari 1748; boek 441 de datis 18 en 20 maart 1748; boek 42 folio 446-447 de dato 20 maart 1748.
[359] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 3 augustus 1795 art. 24.
[360] Zie nader over de houding van de classis in de Franse tijd hoofdstuk 9.

2.2.3.c. Over de provinciale synode en kerkenordeningen

Op het kerkordelijk vlak in de Nederbetuwe en de classis van Tiel heeft het Hof van Gelre en Zutphen zich bijzonder bemoeid met de geschillen tussen de remonstrantse en contraremonstrantse predikanten, alsmede de uitwerking van de Nationale synode van Dordrecht 1618-1619, zowel ten aanzien van de predikanten als de aanvaarding van de Gelderse Kerkorde[361]. Tevens was het Hof door de Staten van Gelderland belast met het ontwerpen van, adviseren over en uitvoeren van kerkordelijke bepalingen, zoals hiervoor reeds is gemeld en hierna nog nader aan de orde zal komen. Dit is het logisch gevolg van het feit dat het Hof dagelijks in functie was, terwijl de Landdag maar enkele keren per jaar vergaderde.

Het Hof houdt streng toezicht op de provinciale synode
De provinciale synode werd door het Hof aan de leiband gehouden[362]. Voor het beleggen van elke synodale vergadering moest toestemming worden gevraagd aan het Hof[363]. Tevens beoordeelde het Hof welke gravamina en quaeriturs[364] er op de synode mochten worden behandeld. Door het Hof werden sommigen daarvan aangepast[365] of verboden[366]. De besluiten en voorstellen die door de synode werden genomen en gedaan, werden vervolgens door de commissarissen-politiek, die namens het Hof de synodale vergaderingen bijwoonden, beoordeeld en aan het Hof voorgelegd. Dit gebeurde al sedert de reformatie in Gelderland en blijkt duidelijk uit onder andere de synodale acta van het jaar 1592, waarin staat vermeld dat uit alle instructies van de afgevaardigden de gravamina en verzoekschriften (petitiones) werden verzameld om die aan het Hof over te geven om daarin te helpen en daarover te besluiten[367]. Het bleef de eeuwen door aan de competentie van het Hof van Gelre en Zutphen om daarmee te doen wat zij wilde. Dit lag aan het feit, dat de Staten van Gelderland als de hoge overheid zich, zoals gezegd, beschouwden als de hoogste kerkelijke regering in wiens autoriteit bestond te besluiten of een synode nodig was of niet, op welke tijden en plaatsen en met hoeveel personen die zou gehouden worden, de uitschrijving te doen en commissarissen af te vaardigen om de directie in handen te houden en te bezien dat er geen politieke of regeringszaken daar zouden worden behandeld. Ook beoordeelden de de Staten de synodale beslissingen om vervolgens zelf te besluiten of die al dan niet aan de classes, gemeenten en kerkendienaren zouden worden gezonden[368].
Feitelijk was de provinciale synode niet meer dan een soort jaarlijkse landdag van predikanten en ouderlingen uit de diverse classes, die enkele dagen per jaar bij

[361] Zie bijzonder hierover hoofdstuk 4.
[362] Vgl. Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 177-178.
[363] Zie bijvoorbeeld RAG, archief 0124 boek 22 folio 268v-269 de dato 16 juni 1625.
[364] "belangwekkende/zwaarwichtige zaken en verzoekschriften/vraagstukken".
[365] Vgl. onder meer RAG, archief 0124 boek 28 folio 410-411 de dato 4 juni 1697; boek 62 folio 250-251 de dato 24 juni 1777; boek 64 folio 678-679 de dato 4 augustus 1780.
[366] RAG, archief 0124 boek 29 folio 85-86 de dato 11 juli 1698 over het beroepen van predikanten en het houden van classicale vergaderingen.
[367] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de dato 11 september 1612 art. 12; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 33 art. 12; vgl. RAG, archief 0124 boek 396 de dato 16 juni 1598.
[368] RAG, archief 0124 nummer 2344, de dato 19 juli 1617. Gedeelte uit een verslag van de gedeputeerden van de Staten ter Generaliteit tot het houden van een nationale synode.

elkaar kwamen om voornamelijk informatie uit te wisselen, kerkelijke adviezen te vragen en problemen te bespreken, in het bijzonder om de kerkelijke appèlzaken te behandelen en de correspondentie met de andere provinciale synodes te onderhouden. Naast de behandeling van problemen en geschillen was de synode vooral bijeen om te luisteren, uit te werken en te doen wat door de hoge overheid werd voorgehouden. Dit lijkt mogelijk een wat aparte stellingname, maar een kleine bloemlezing uit de vele bronnen maakt dit snel duidelijk.

In vervolg op door de Landdag genomen resoluties van 23 juli 1642 werd op 18 juli 1684 in een uitgebreide instructie voor de raden van het Hof, Arnoldt Coerman en Caspar van Els, om in naam van de Staten van Gelderland de provinciale synode te Nijmegen bij te wonen, onder meer vermeld[369]:
a. Over het betoonde disrespect op een vorige vergadering: Dat de synode en alle leden daarvan aan de commissarissen-politiek alle eer, respect en gehoorzaamheid zouden bewijzen, daar zij de hoge overheid vertegenwoordigden[370].
b. Over de synodale besprekingen: Dat er geen zaken zouden worden besproken zonder aanwezigheid of inbreng van de commissarissen-politiek[371].
c. Over de synodale inspraak: Dat de synode goede acht zou nemen op alles wat door de commissarissen-politiek zou worden aangedragen, gedaan of verricht[372].
d. Over het enkel mogen bespreken van kerkelijke zaken[373]: Dat als de synode zaken besprak die buiten haar bevoegdheid lagen, de commissarissen-politiek de vergadering konden afbreken, of dat het beslotene of verhandelde voor nul en onwaarde zou worden gehouden.

---

[369] RAG, archief 0124 boek 27 folio 142-147; vgl. boek 28 folio 343-344 de dato 30 juni 1696.

[370] Art. 1: "Dat nae desen voortaen de christelicke synode ende een ijegelick lidt desselfs aen onse commissariën seeckerlick sal bewijsen de eerbiedigheijt, 't respect en de diference, die toekomt aen deselve, als dewelcke in die vergaderingh betreden en bekleden de plaets der christelicke hooge overheijt deser Landtschap, aen dewelcke alle kerckendienaren ende kercklicke vergaderingen alle onderdanigheijt, gehoorsaemheijt, liefde ende eerbiedingh schuldigh sijn, gelijck sij de 28e articul der kerckenordeningh, den 21 julij 1620 door de edele mogende heeren Staten deser Landtschap aengenomen ende geratificeert, vermaent worden daerin met haer goet exempel de gemeente behoorlick voor te gaen en daerdoor de gunst derselve tot de kercken te verwecken ende te behouden".

[371] Art. 2: "Ten tweden, dat derhalven wij verstaen, ten eijnde de hooge overheijt niet misse het ooghmerck, 't welck deselve steeds heeft voorgehadt, als geordonneert is, dat alle synodale bijeenkomsten door twee commissarissen in desselfs naem sullen worden geassisteert, dat de vergaderingh noijt eenigh besoigne sal mogen aenvangen voor ende eer d' heeren commissariën daer tegenwoordigh sijn, tenzij dat deselve, versocht sijnde te verschijnen, hebben laten antwoorden te connen lijden, dat de vergaderingh aenvangh maecke. In welcke val dan noch ter aencomst derselve sal openingh gedaen worden van 't verhandelde".

[372] Art. 3: "Genoeghsaem reguard ende behoorlicke achtingh te moeten genomen ende toegedragen worden op ende al 't gene de heeren commissarisen sullen nodigh achten voor te nemen ofte te doen tot onderhoudingh van de nodige ordre ende tot moderatie der actiën ende directie tot rust ende eenigheijt der kercken, sonder daeraen eenige contradictie, contestatie, contraventie ofte verhinderingh directelick off indirectelick te mogen geschieden, als wesende de commissoriale acten eenige der voorname eijnden, waerom aen de synodale vergaderingen politijcque commissarisen worden toegevoeght".

[373] Naar art. 30 van de DKO. Art. 5: "Indien nochtans 't selve bij sodanige samencomst mochte bestaen worden ende deselve op aenmaeningh der heeren commissarisen daervan niet afliete, dat wij hebben geresolveert ende gearresteert, dat de heeren commissarisen niet alleen van die vergaderingh sighselve sullen afsonderen, maer oock deselve scheijden ende afbreecken, sodat nul en van onwaerde sij al 't gene nae die scheijdingh gedaen worde, om de onbevoechde onderneming der synode aen ons ende so nodigh door ons aen de hooge overheijt overgebracht te worden".

e. Over de gravamina en het uitschrijven van de synode: Dat zonder vooronderzoek door het Hof van Gelre en Zutphen geen gravamina zouden worden toegelaten en geen synode zonder haar consent uitgeschreven[374].

Vooral op dit laatste punt hield het Hof voortdurend scherp toezicht, om bij elke afwijking direct in te grijpen, zoals gebeurde op 7 augustus 1744. Het was gebleken dat al enige jaren voor en na de synodale vergaderingen quaeriturs en gravimina waren behandeld zonder dat die eerst aan het Hof waren voorgelegd. Het bevreemde het Hof ten uiterste dat de provinciale synode en de classes zich dit aanmatigden zonder toestemming. Reden om stevig in te grijpen en de oude resoluties van 1642 en 1684 opnieuw aan de synode voor te leggen. Zou men daarvan afwijken, dan zouden de besprekingen worden gestuit door de commissarissen-politiek. Hieruit blijkt duidelijk dat de Staten van Gelderland en het Hof van Gelre en Zutphen niet tolereerden dat een vergadering als de provinciale synode vrijheid verkreeg of zich aanmatigde om alle kerkelijke zaken op een kerkelijke wijze te behandelen. Er was en bleef altijd de controle door de hoge overheid. Mocht de synode onverhoopt doorgaan, dan zou alles voor nul en van onwaarde gehouden worden[375].

De provinciale synode had het Hof van Gelre en Zutphen nodig in vele zaken waarin zijzelf niet de macht had om daaraan uitvoering te geven. Of het nu ging over de biddagen, het bevorderen van de gereformeerde religie, het gebruik van de boekdrukkunst of het weren van de zondagse markt in Veenendaal[376]. Al dit soort zaken kon de synode slechts in de schoot van het Hof werpen in de hoop op een spoedige en gunstige afdoening. In de 18e eeuw was de agenda van de provinciale synode zo standaard geworden, dat de classis van Tiel op de classicale vergaderingen ter voorbereiding voor de provinciale synode (classes antesynodalis[377]) zich vaak beperkte tot standaard antwoorden op die agenda, zoals: "de classis blijft waken", "de classis wenscht", "de classis onderhoudt" etc. Enkel bij gravamina, quaeriturs of appèlzaken werd iets meer geschreven[378]. Voor de classis van Tiel kon

---

[374] Art. 7: "Ende voor 't toecomende aengesecht, dat sonder voorinschickingh ende voorgaende ondersoeck de gravamina geene synodale vergaderingh sal worden toegestembt. Ende dat wij de voorschreven aencondigingh alnoch inhaereren ende verstaen, dat in gevolge der resolutie der edele mogende heeren Staten deser Landtschap, op den Landtdagh binnen Nijmegen den 23e julij 1642 genomen, geene uijtschrijvingh ofte houdingh van synodale vergaederingen sal worden toegelaten dan nae voorgaende overleveringh der redenen ende gravamina aen de Landtschap ofte geene landelicke vergaderingen gehouden wordende aen ons in conformite der geseijde resolutie".

[375] RAG, archief 0124 boek 41 folio 68-69 de dato 7 augustus 1744: "En wanneer 't moght gebeuren, dat gedurende deese te houdene synodale vergaderinge eenige quaeriturs off gravamina, off 't geene daarnae gelijkt, moghten geoppert off voorgebraght worden, soo worden gemelte heeren commissariën versoght en geauthoriseert, terwijl daervan meede niets tot kennis van deesen Hove vooraff is gebraght, om alsdan de deliberatiën en omvraage daerover niet alleen tegen te gaan en te stuijten, maar ook soo dien ongeaght daermeede onvermoedelijk bij de synode moght getragt worden om voort te gaan, alsdan daartegens sodanig te handelen als in conformite van voorige instructiën deselve sullen bevinden te behooren"; vgl. boek 41 folio 304 en 308-310 de datis 6 en 9 juli 1745.

[376] RAG, archief 0124 boek 24 folio 276-278 de dato 20 november 1646.

[377] Extraordinaire vergaderingen in juli of augustus, die werden uitgeschreven om de agenda en de gravamina en quaertirs voor de aanstaande provinciale synode te behandelen.

[378] Zie bijvoorbeeld de classes antesynodalis van 2 augustus 1751 en 4 augustus 1783 in: RAG, archief 0345 boeken 7 en 9 *Acta classis Tielanae 1748-1763 en 1780-1802*.

de synode ook een sta-in-de-weg zijn, bijzonder als het ging over appèlzaken, daar de synode nog wel eens wilde besluiten los of tegen de wil van de classis, hetgeen de nodige problemen kon opleveren[379]. Dit alles laat onverlet dat de provinciale synode wel betekenis had voor de gereformeerde kerk en classes. Het was wel de plaats waar ideeën of vragen konden worden gedeponeerd en waar de discussie over allerlei onderwerpen werd gevoerd, in het bijzonder ook die zaken die provinciaal of landelijk speelden. Juist de aanwezigheid van de commissarissen-politiek maakte het voor de classes gemakkelijker om specifieke onderwerpen direct onder de aandacht van de hoge overheid te brengen daar de kerkelijke discussie direct op de synode werd gevoerd. Voor de overheid was de synode een ideale plaats om haar besluiten direct te kunnen communiceren met alle vertegenwoordigers van de gereformeerde kerk in Gelderland.

2.2.3.d. Over de kerk- en armenmeesters

Zoals voorvermeld bleven de kerkelijke goederen vanaf de reformatie in Gelderland in het bezit van de kerken en werden die beheerd door kerkmeesters. De enige overheidsinvloed lag feitelijk bij de lagere danwel plaatselijke overheden op het gebied van controle van de rekeningen en de noodzakelijkheid van de uitgaven.
In 1685 werd door de Landschap aan het Hof van Gelre en Zutphen aangegeven dat zij een ordonnantie over de kerk- en armenrekeningen op het platteland zou kunnen arresteren. Dit steunde op advies van de gedeputeerden van de provinciale synode[380]. Het gemaakte concept leunde op de oude gewoonten, maar werd aangevuld met de mogelijkheid van beroep in geschilzaken bij de ambtman, rechter of het Hof. Tevens werd aangegeven dat er van de kerkelijke en armengoederen registers dienden te worden gemaakt, die aan het Hof moesten worden toegezonden.
In de praktijk is deze regeling in de Nederbetuwe niet ingevoerd. De kerkmeesters van bijvoorbeeld Hien en Dodewaard, Lienden en Kesteren werden gekozen door de kerkenraad en de rekeningen werden afgehoord ten overstaan van kerkenraad, predikant en soms een rechter, ambtman of vertegenwoordiger daarvan[381]. Elke kerkelijke gemeente in de Nederbetuwe regelde dit dus zelf. De controle op de taakuitoefening van de kerk- en armenmeesters geschiedde door de classis van Tiel, meestal door de gedeputeerden van de classis, terwijl het opperkerkmeesterschap door de ambtman van Nederbetuwe werd uitgeoefend, danwel de heer van de heerlijkheid. Het lijkt erop dat de Staten van Gelderland hebben vastgehouden aan hetgeen zij tussen 1604 en 1615 hadden vastgesteld ten aanzien van de kerkelijke goederen, zoals hiervoor vermeld[382]. Bij afwijking daarvan werden de partijen verwezen naar de geëigende instanties. In sporadische gevallen werd de Landschap daarbij betrokken. Dat was bijvoorbeeld het geval op 16 oktober 1752, toen de kerkmeesters van Ochten aan de Landschap verzochten dat de ambtman van

[379] Zie nader hoofdstuk 7 de casuïstiek.
[380] RAG, archief 0124 boek 27 folio 162-168 de dato 12 mei 1685; archief 0336 nummer 165A.
[381] Handelingen kerkenraad NGG Kesteren 1666-1720; Kerkenrekeningen NGG Lieden 1624-1749; Kerkenrekeningen NGG Hien en Dodewaard 1650-1816.
[382] Zie hoofdstuk 2.2.2. onder f. en g.

Nederbetuwe mocht worden gemachtigd om de staat van het vervallen pastoriehuis te Ochten te bezien en daarop een beslissing te nemen. De ambtman werd door de Landschap geautoriseerd om dit uit te voeren[383]. Feitelijk was dit een volkomen overbodige exercitie, daar de ambtman die bevoegdheid al bezat.

2.2.3.e. Over de kosters en schoolmeesters

De meeste zaken betreffende schoolmeesters en kosters werden afgehandeld door de kerkenraden en classis in overleg met de ambtman, magistraat of heer van de heerlijkheid, waarover later meer[384]. Slechts zelden werd het Hof hierbij betrokken[385].

Zoals gezegd was de positie van de schans Fort Nassau op De Voorn, behorende onder de classis van Tiel, een apart geval. Op 1 oktober 1593 verzocht de Raad van State aan het Hof van Gelre en Zutphen om te willen zorgen dat de schoolmeester aldaar, Pieter Sijmonssen Voet, uit de geestelijke goederen een traktement mocht worden toegelegd[386]. Het Hof gaf aan dat er voor die positie geen geestelijke goederen voorhanden waren en stelde voor om hem op de rol van het vendel te zetten en aldus uit de staatskas te betalen[387].

Bij geschillen rakende de kosteriegoederen greep het Hof van Gelre en Zutphen wel in als hoogste rechtsorgaan voor de kerkelijke dienaren. Dit gebeurde zelden. Een van de weinige voorbeelden betreft in 1615 de gemeente van Echteld waar de goederen van de kosterie in het bezit bleken te zijn van ongekwalificeerde personen. Dit was voor het Hof reden om in te grijpen en op 6 juni 1615 aan de ambtman van Nederbetuwe opdracht te geven om ervoor zorg te dragen dat de betreffende koster van Echteld, Jean Lentailleur, weer in het bezit van die goederen zou worden gesteld[388].

In de kerken werden normaliter na de eredienst allerlei publicaties afgelezen, soms van de preekstoel door de predikant maar meestal onder de preekstoel door de koster. Dat varieerde van verkopingen en transporten, pandingen en gerechtelijke weten tot en met officiële bekendmakingen. Wat het laatste betreft werd door het Hof bij resolutie bepaald op 27 oktober 1750 dat alhoewel de predikanten en kosters verplicht waren die publicaties af te lezen, zij dat niet op eigen gezag mochten doen, maar enkel met toestemming van de officier[389]. Op zich zaten predikanten en kosters niet te wachten op al die aflezingen, want er werd jarenlang verzocht, bijzonder door de classis van Tiel aan de ambtman van Nederbetuwe, om geen publicaties in de kerk te moeten doen. Op een enkele uitzondering na bleven die verzoeken zonder

[383] RAG, archief 0012 boek 0S29 folio 273-274.
[384] Zie hoofdstuk 6.2.1.e.
[385] Zie het voorbeeld van de koster van Opheusden hierna onder 6.2.1.
[386] RAG, archief 0124 boek 691 folio 7161.
[387] RAG, archief 0124 boek 691 folio 7164, de dato 8 oktober 1593.
[388] RAG, archief 0124 boek 21 folio 257, de dato 6 juni 1615.
[389] RAG, archief 0124 boek 44 folio 16.

resultaat. De overheid vond de kerk kennelijk wel een handige plek voor officiële bekendmakingen[390].

2.2.3.f. Over dopen en huwelijken

Het Hof van Gelre en Zutphen was door de Staten van Gelderland belast om toe te zien dat de wet- en regelgeving ten aanzien van de bediening van de doop en de sluiting van huwelijken op de goede wijze zou verlopen[391]. In de praktijk leverde dit weinig problemen op, te meer daar vele zaken door de kerkenraden en classis zelf werden opgelost. Slechts een enkele keer behoefde het Hof in te grijpen.

Ten aanzien van de matrimoniale zaken hield het Hof van Gelre en Zutphen nauwgezet de vinger aan de pols. Bij elke afwijking van de wet- en regelgeving werd direct ingegrepen. Zo werd op 28 juli 1714 aan de commissarissen-politiek opdracht gegeven om bij de provinciale synode duidelijk te maken dat niet getolereerd zou worden dat er twee of drie huwelijksproclamaties op een en dezelfde dag gedaan zouden worden[392]. Ook werd bij overtreding van de Echtordening ingegrepen zoals Paulus Peregrinus, predikant te Ingen, zou ondervinden[393].

Regelmatig werden de huwelijksproclamaties gestuit, zoals de kerkelijke boeken leren, meestal omdat er een derde partij was die belang had bij het te sluiten huwelijk. Principaliter werden deze zaken direct voorgelegd aan het Hof. Een duidelijk voorbeeld daarvan betreft de zaak van de huwelijksproclamaties van de koster van Lienden, Pieter Koemans, dat door de plaatselijke predikant Jacobus de Schoesetter op 16 juli 1745 aan het Hof werd voorgelegd. Deze koster had tijdens het leven van zijn vrouw minnebrieven geschreven en na haar dood trouwbeloften gedaan aan een vrouw genaamd Anna Maria van Kesteren. Inmiddels bleek de koster zijn dienstmaagd Jannetje van Beijnhum[394] bezwangerd te hebben en wilde daarom met haar trouwen. Het Hof besloot dat de huwelijksproclamaties wettelijk konden voortgaan, maar dat een ieder die meende hier iets tegen in te kunnen brengen daarin vrij zou zijn[395]. Dit laatste zou door de kerkenraad van Lienden en de classis van Tiel nog uitgebreid onderzocht worden. Uit een zaak als deze blijkt dat het Hof ook het hoogste rechterlijke vonnis had ten opzichte van huwelijkszaken, die in een hoge heerlijkheid als Lienden zich afspeelden, buiten competentie van de ambtman van Nederbetuwe. Dit komt voort uit het gegeven dat deze heerlijkheid tweeherig was, waarvan de ene helft toen behoorde aan het Hertogdom Gelre en de andere helft aan de Abdij van Elten[396].

---

[390] Zie nader hoofdstuk 3.2.2.
[391] Zie hoofdstuk 2.2.2.i.
[392] RAG, archief 0124 boek 32 folio 529.
[393] Zie nader bij de casuïstiek in hoofdstuk 7.2.3.
[394] Vgl. Acta kerkenraad NGG te Lienden de dato 1 april 1746 art. 1. Zijn overleden vrouw heette Dirkje van Lutterveld. Het huwelijk met Jannetje van Beijnhum is op 11 april 1746 bevestigd en het kind gewettigd, conform Trouwboek NGG Lienden 1639-1796.
[395] RAG, archief 0124 boek 441 de dato 17 juli 1745.
[396] Zie nader bij hoofdstuk 3.2.2.

2.2.3.g. Over de profanatie van de zondag en andere roepende zonden

Naast de Staten van Gelderland heeft ook het Hof van Gelre en Zutphen zich beijverd om de ontheiliging en schending (profanatie) van de zondag en andere vele openbare zonden tegen te gaan. Gelet op het feit dat in de classicale en synodale acta dit onderwerp eeuwenlang aanwezig bleef[397], was het succes over het algemeen in deze niet zo groot. Wat wel gelukte was het aanpakken van hoereerders en overspelers, zoals door het Hof reeds op 28 oktober 1595 aan alle officieren werd bevolen[398]. Uit de gerechtelijke boeken blijkt dat dit kwaad vrij snel werd aangepakt, bijzonder omdat het ook gemakkelijk was op te sporen en te vervolgen. Naast het uitdelen van boetes werden deze overtreders vaak verbannen. Voor het overige werd de uitvoering en handhaving vooral in handen gelegd van de lagere overheden, zoals de ambtman van Nederbetuwe, de heren en vrouwen van de heerlijkheden en de magistraat van Tiel.

2.2.3.h. Over de niet-gereformeerden

Door de eeuwen heen is voortdurend door synode, classes en kerken met name geklaagd over de paapse stoutigheden. Klachten over andere geloven komen niet of nauwelijks voor. Alhoewel de Landschap ter wering van die stoutigheden vele plakkaten het licht had doen zien, bleef de executie daarvan normaliter achterwege. Paapse stoutigheden werden gedoogd in zo verre die het belang van de overheden niet in de weg zaten. Een opmerkelijke zaak is het verzoek van het Hof van Gelre en Zutphen aan de Prins van Oranje, stadhouder Willem III, op 28 oktober 1687, als gevolg van een request van de gedeputeerden van de Gelderse synode, om de hulp van Zijne Excellentie in te roepen tot bescherming van de gereformeerde religie. Daarbij werd onder meer verzocht om verwijdering van de paapse officieren en stadhouders in Gelderland. Dit lijkt bijzonder daar dit op 6 mei 1657 reeds door de Staten van Gelderland was besloten[399], maar omdat bij het Regeringsreglement van 20 februari 1675 aan de stadhouder de macht was gegeven tot benoeming en ontslag van hoge ambtenaren was een dergelijk verzoek logisch[400]. De uitvoering daarvan was lastiger. Het was zelfs voor de Prins van Oranje kennelijk geen doen, want er kwamen geen nieuwe maatregelen. Het opkomende tolerantiebeleid van de hoge overheid haalde feitelijk deze zaak in. En zo lang de katholieke officieren hun werk goed deden en geen aanleiding gaven tot opspraak was er voor de overheid ook geen reden hen van hun post af te halen.

Ook de meer directe aanklachten hadden zelden gevolgen. Zo gelastte het Hof op 26 januari 1600 aan de ambtman van Nederbetuwe om onderzoek te doen of op Kerstmis 1599 te Tiel door een gewezen vicarius, Pieter Gerritsen, de katholieke mis was bediend. Indien dat bewezen kon worden, dan diende de ambtman vervolging in

---

[397] Zie hierover nader de hoofdstukken 2.2.2.d. en 8.2.2.
[398] RAG, archief 0124 boek 395.
[399] Van Loon, *GGP*, deel 2 368-369.
[400] Vgl. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen* (1922), 288-294.

te stellen. De gerechtelijke boeken zwijgen verder over deze zaak, dus zal er weinig van terecht zijn gekomen. Omdat de handhaving van de openbare orde en ook de uitvoering van de plakkaten veelal in handen van de plaatselijke overheden lag, zoals de ambtman, magistraat of adelijke heer of vrouwe, is het voldoende aannemelijk dat zij alleen maatregelen wensten te nemen als er daadwerkelijk problemen in hun rechtsgebied ontstonden. Gelet op het feit dat zelfs binnen het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe katholieke personen werden benoemd in de loop der tijd is het niet verwonderlijk dat er een bepaalde mate van tolerantie ontstond.

2.3. Balans

Als onderzoeksvraag van dit en het volgende hoofdstuk is geponeerd: "Wat is de verhouding tussen de politieke overheden en de classis van Tiel en op welke wijze is daarmee omgegaan?"

Het Hertogdom Gelre had na het Verdrag en Tractaat van Venlo van 1534 alle oude rechten, priviligies en gerechtigheden behouden. Daardoor bleef de aloude en ingewikkelde bestuursstructuur in stand. Een structuur van een staat, onderverdeeld in vele aparte staatjes met allemaal eigen rechten en plichten, waar de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en de classis van Tiel direct mee te maken kregen. Het ontwikkelen van de kerkelijke structuur was in principe gereed gemaakt door allerlei synoden, maar het inpassen daarvan in de bestuursstructuur in Gelderland en bijzonder wie welke bevoegdheden zou krijgen, was nog een hele opgave.

De stadhouder en de Staten-Generaal hadden weinig inbreng op het kerkelijk vlak, tenzij er zich een provincie overschrijdend probleem voordeed waarbij de eenheid van de Verenigde Nederlanden in gevaar kwam, zoals bij de strijd tussen de remonstranten en contraremonstranten. Ook bij zaken als de Statenvertaling en de nieuwe Psalmberijming hadden de Staten-Generaal een rol. Over het geheel genomen bleef die marginaal, ook al waren er stadhouders en regenten die getracht hebben meer invloed te verkrijgen. De Grote Vergaderingen van 1650 en 1716-1717 zouden niet het door hen gewenste effect krijgen, daar de Staten van Gelderland de voorstellen niet overnamen.

De Staten van Gelderland, als de hoogste overheid, hebben in de loop der tijd een woud aan wet- en regelgeving over de gereformeerde kerk uitgestort. Het meest opvallende is de bemoeienis van de Staten op het kerkordelijk gebied. Niet alleen werd de Dordtse Kerkorde in gewijzigde vorm in 1620 door de Staten voor Gelderland vastgesteld, maar zij gaven ook reglementen en plakkaten uit hoe de gereformeerde kerk en dus ook de classis van Tiel met onderdelen daarvan dienden om te gaan. Feitelijk traden de Staten van Gelderland hiermee op als bezitters van het oude bisschoppelijke recht (ius episcopali). Probleem voor kerk en classis was, dat zij niet de middelen of mogelijkheden hadden hiertegen al te direct in te gaan.

Gesteld kan worden dat dit zou kunnen voortkomen uit artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, ware het niet dat de Staten veel verder gingen met de kerkelijke regelgeving. De classis van Tiel kon in de praktijk haar eigen weg ontwikkelen, ook los van de reglementering en werd daarin pas gecorrigeerd bij klachten of verzoeken aan de Staten. De vraag is, wat de Staten beoogden met al deze wet- en regelgeving. Het antwoord hierop lijkt bijzonder te liggen in het feit, dat vanaf het begin van de gereformeerde kerk de hoge overheid niet alleen de kerk nodig had voor de opbouw en ontwikkeling van de bevolking, maar ook spoedig merkte dat kerken en classes hun eigen mening hadden en zich naar het gereformeerde kerkrecht wensten te ontwikkelen, alhoewel zij in financiële zin afhankelijk waren gemaakt door de hoge overheid. Deze vermenging van politiek, tijdsomstandigheden, maatschappelijke veranderingen en kerkelijke ontwikkelingen leidde er toe, dat de gereformeerde publieke kerk feitelijk een door de overheid gereglementeerde en geknechte kerk werd.
Problematisch was de administratie en verdeling van de geestelijke goederen, waarvan veel was verduisterd en dus aan de kerk ontstolen.
De vorming van de bevolking door de gereformeerde leer in de praktijk was een weerbarstige materie. Toch trad de overheid maar weinig op tegen personen die in ergerlijke zonden leefden of de zondag ontheiligden. Anders was dat ten aanzien van diegenen die de huwelijkswetgeving overtraden, daar die doorgaans gerechtelijk werden vervolgd.
Ten aanzien van de katholiekgezinden voerden de Staten een steeds duidelijker wordend tolerantiebeleid, waardoor die zich konden handhaven. Er waren enkel beperkingen ten aanzien van de openbare godsdienstuitingen, aar die werden in de 18e eeuw ook gematigder. De overheid had hierin geen keuze, daar een wezenlijk deel van de bevolking katholiek bleef.

Dit alles wordt des te meer duidelijk bij de taakstelling en -uitvoering door het Hof van Gelre en Zutphen over al hetgeen door de Staten van Gelderland verordend was. Het Hof vermeerderde de al bestaande regelgeving. In het bijzonder werd de provinciale synode aan de leiband van het Hof gelegd door middel van resoluties op het gebied van de agenda en de (on)mogelijkheid voor de synode om zelfstandige resoluties te nemen, waarbij de controle werd uitgeoefend door de commissarissen-politiek. In de loop van de eeuwen was daardoor de provinciale synode weinig meer dan een jaarlijkse kerkelijke landdagvergadering.
Die ontwikkelingen schiepen wel de ruimte voor de classes en dat kon ook niet anders. Voor het houden van de grip op de bevolking en het reguleren van de gereformeerde kerk, alsmede alle andere godsdienstige en niet-godsdienstige stromingen, hadden de hoge overheden behoefte aan een kerkelijk bestuursorgaan, dat dichtbij de kerken en bevolking stond enerzijds en zich anderzijds niet bemoeide met de algemene politiek in Gelderland. De classis was daartoe de aangewezen instantie. Gebiedsgebonden, dichtbij de bevolking en van voldoende niveau om de overheid ten dienste te kunnen zijn. Dat de classis van Tiel daardoor ook de vrijheid kreeg om haar eigen vergaderingen te organiseren en daarop te behandelen wat zij wilde, zonder dat er commissarissen-politiek of dergelijken zich konden indringen, heeft de overheid kennelijk op de koop toe genomen. Mocht er een probleem

ontstaan, dan was dat slechts regionaal en over het algemeen snel op te lossen met behulp van het Hof, de lagere overheden en regionale rechtbanken.

Resumerende kan worden gesteld dat het Hof van Gelre en Zutphen vooral belast was met de advisering voor en het uitwerken of handhaven van de reglementen van de Staten van Gelderland en in bijzonder op te treden in zaken die predikanten betroffen. Hierdoor was de lijn tussen het Hof en de classis van Tiel vrij kort in de onderlinge communicatie, die veelal geschiedde zonder synodale tussenkomst. Het Hof was voor de classis het aanspreekpunt bij problemen en andersom. Anderzijds ontstaat niet de indruk dat de classis de oren liet hangen naar elke regelgeving of idee, dat door het Hof haar kant op werd gestuurd. Voor zover de classis het nodig achtte, of als het niet anders kon, werd er gereageerd. Feitelijk was dat bijna uitsluitend het geval bij klachten, verzoeken of de uitvoering van vonnissen. Normaliter werden alle zaken door de classis zelf afgedaan, voor zover het binnen haar competentie lag en zolang er geen klachten of verzoeken kwamen, ging zij gewoon door met haar classicale taakuitoefening. Er was door het Hof ook geen enkele controle op de classicale vergaderingen of de inhoud daarvan, zoals wel op synodaal niveau geschiedde, Lag de synode aan de leiband, de classis functioneerde als zelfstandig bestuursorgaan, zoals veelal in de Verenigde Nederlanden het geval was[401].

[401] Zie o.a. Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 172-178; Tukker, *De classis Dordrecht*, 59-62, 126-140; Wouters, *Nieuw en ongezien* deel 1, 131-136.

3. De verhouding tussen de lage politieke overheden en de classis van Tiel

3.1. Inleiding

Als vervolg op de onderzoeksvraag uit het vorige hoofdstuk zal hier worden bezien hoe de verhouding was tusen de lagere overheden en de classis van Tiel en op welke wijze men daarmee is omgegaan. Zoals voormeld waren er tal van lagere overheden binnen de ingewikkelde bestuursstructuur van het Hertogdom Gelre en had de classis op de een of andere wijze met elk daarvan te maken.

3.2. De bemoeienissen van de lage overheden met de gereformeerde kerk en classis van Tiel vanaf 1579 tot 1795

3.2.1. Het Kwartier en de Staten van Nijmegen

Na de voorschreven stortvloed aan wet- en regelgeving van zijde van de Staten van Gelderland en het Hof van Gelre en Zutphen was logischerwijs de speelruimte voor het Kwartier van Nijmegen behoorlijk afgebakend en bleef er weinig ruimte over om op het kerkelijk gebied door het Kwartier zelf nog veel te regelen. Dat was wel even wennen voor de Staten van het Kwartier, want zij waren ook sinds het Tractaat van Venlo nog steeds gewend om autonoom te zijn en te handelen. Door de ontwikkelingen van en na de reformatie van de katholieke naar de gereformeerde kerk in Gelderland, waarbij de Staten van Gelderland met de stadhouder en het Hof de macht naar zich toetrokken, werd de feitelijke macht van de Staten van het Kwartier ingeperkt op het kerkelijk gebied. Ondanks verschillende pogingen van het kwartierlijke Staten om meer macht te krijgen ten aanzien van de gereformeerde kerk, is dat nooit gelukt[1].

Beheer van de geestelijke goederen blijft een probleem
Wat wel door het Hof en de Rekenkamer werd doorgeschoven naar het Kwartier van Nijmegen was het beheer, de directie en administratie van de geestelijke goederen. Zoals reeds is aangegeven, waren er vanaf 1580 vele problemen ontstaan ten aanzien van dit beheer, vooral veroorzaakt door de verduistering van goederen en het ontbreken van inventarissen. Het lukte de Staten van Gelderland niet om dit voor geheel Gelre en Zutphen geregeld te krijgen. Reden te meer om in de jaren 1600-1604 de directie en administratie geleidelijk over te dragen aan de Kwartieren[2]. Binnen het Kwartier van Nijmegen werden vervolgens Gedeputeerde Staten aangesteld om deze zaken te regelen. Zij stuitten ten aanzien van dat beheer op zo veel problemen met de steden en ambten, dat een algemene regeling niet goed van

[1] Zie ook nader hoofdstuk 5.
[2] Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, 69-81.

de grond kwam[3]. Gevolg daarvan was dat het beheer van de meeste geestelijke goederen feitelijk door de steden, ambten en heerlijkheden werd uitgeoefend[4]. Aan het einde van de 17e eeuw werd het beheer dan ook niet meer door het Kwartier uitgeoefend, maar door de lagere overheden.

Invoering van en problemen met de congrue portie

Op 1 augustus 1675 werden na heel veel strubbelingen tussen het Kwartier van Nijmegen, de ambten en classes de traktementen voor predikanten op het platteland vastgesteld op 500 gulden jaarlijks en voor gecombineerde gemeenten op 600 gulden, de zogenoemde "congrue portie", tenzij een predikant op een ander traktement beroepen was geweest en zich daarmee tevreden had gesteld. Vervolgens werd door het Kwartier bij de resolutie van 14 november 1680 besloten dat de tekorten of supplementen (suppletie) van deze traktementen zou komen uit de hele stuiver van iedere pachtgulden en een halve stuiver op iedere gulden van de verponding. Dit was een wel heel bijzondere wijze van geldwerving voor de predikantstraktementen. Deze dienden betaald te worden uit de geestelijke goederen, zoals de pastorieën en de vicarieën, zoals bij de reformatie in Gelderland was bepaald, maar niet uit de gewone belastingen. Door dit besluit van het Kwartier werden de zogenoemde "noodlijdende predikanten", zij die niet aan het vastgestelde traktement konden komen, voor een belangrijk deel betaald door de bevolking zelf via de belastingheffingen. Uit deze inkomsten werden door het Kwartier elk jaar een of meer ordonnanties opgesteld, waarna de ontvangers van de Nederbetuwe door de ambtman en ridderschap werden gelast de betalingen te verrichten[5]. Op 15 november 1680 protesteerden de riddermatigen van het Ambt van Nederbetuwe, daarin gesteund door de classis van Tiel, fel tegen deze resolutie van het Kwartier van 14 november 1680, omdat de directie bij de Gedeputeerde Staten zou blijven berusten[6]. Vervolgens maakten de ambtman en enkele gecommitteerden van de ridderschap van het Ambt van Nederbetuwe op 12 maart 1681 een ontwerp of voor de Landschap hoe dit er in de Nederbetuwe voorstond en beter kon worden geregeld. Zij waren met name van oordeel dat de belastinggelden van de Nederbetuwe ook volledig aan de Nederbetuwse predikanten behoorden toe te komen en dat de toekenning van de vicarieën beter behoorde te worden geregeld[7]. Het Kwartier bleef evenwel betrokken bij de betaling van de congrue portie van de predikantstraktementen. De Staten van Gelderland behielden wel al die tijd de eindverantwoordelijkheid, zoals in 1580 al was vastgesteld. Dit hield in dat bij ontstane problemen de classes zich konden wenden tot de Landschap, al had dat niet altijd het beoogde resultaat zoals de classis van Zaltbommel in het jaar 1733 moest ondervinden[8]. De classis van Tiel heeft dit niet behoeven te doen.

Voor de noodlijdende predikanten was de instelling van de congrue portie een uitkomst, omdat zij daardoor verzekerd waren van een vast traktement. Alleen werd door de wijze van invulling en betaling door het Kwartier het oneigenlijk gebruik of

[3] Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, 81-90.
[4] Zie nader hoofdstuk 3.2.2. en 3.2.3.
[5] Vgl. RAR, 1040 boek 479 *Congrue portiën 1690-1704*, de dato 9 november 1694.
[6] RAR, archief 1040 boek 474 resolutie van het kwartierreces van 14 november 1680.
[7] RAR, archief 1040 boek 474 de jaren 1680-1684 en nummer 475 de dato 24 november 1681.
[8] Cannegieter, *GGP*, deel 3, 511, de dato 24 maart 1733.

misbruik van de oorspronkelijke geestelijke goederen in stand gehouden. Uit een resolutie van het Kwartier van 13 juni 1776 blijkt dat er een strengere controle werd ingevoerd, waarbij elke predikant op het platteland een staat diende in te leveren van de inkomsten en uitgaven van de pastoriegoederen over een periode van drie jaar[9]. Met die informatie kon het Kwartier van Nijmegen beoordelen wat de feitelijke inkomsten en tekorten waren van de traktementen en dan de gewenste ordonnanties opmaken. Deze resolutie zal met name zijn ingegeven door het feit dat de noodlijdende predikanten al tientallen jaren (ongeveer) dezelfde bedragen kregen uitgekeerd en het de vraag was in hoeverre dit nog spoorde met de werkelijke tekorten van de predikantstraktementen.

De voornoemde regelgeving had ook een keerzijde. Toen de classis van Tiel zich in 1755 bij request wendde tot het Kwartier van Nijmegen om de congrue portie voor de predikanten van Kesteren, Ommeren, Rijswijk en Opheusden te verkrijgen, omdat zij door de geringe inkomsten van de pastoriegoederen niet aan het in 1675 vastgestelde bedrag kwamen, werd zij verwezen naar het Ambt van Nederbetuwe om dit op te lossen. Met andere woorden, de Staten van het Kwartier hielden wel het beheer in handen maar lieten het oplossen van problemen over aan de uitvoerders[10]. Daarbij waren de predikanten wel overgeleverd aan de willekeur van de ambtman en jonkers van de Nederbetuwe, die naar eigen inzichten aan de uitdeling vorm gaven[11]. Soms wel op een aparte manier. Zo haalde een verzoek in de jaren 1754-1755 van Willem van Wassenaer, Heer van Echteld, en de Echteldse predikant Albert Meijnichus in principe niets uit. Weliswaar had het Ambt van Nederbetuwe enkele jaren de congrue portie voor de predikant van Echteld aangevuld, maar dat was een liberale gift, omdat Echteld niet onder de noodlijdende gemeenten of predikanten werd gerekend. Feitelijk was zo'n liberale gift niets anders dan misbruik van overheidsgeld, daar iemand werd begiftigd die daar geen recht op had en waardoor anderen tekort werden gedaan. Een request aan de Staten van het Kwartier tot voortzetting van een liberale gift had dan ook geen enkele zin. Te meer niet omdat de Heer van Echteld als collator in principe ervoor diende te zorgen of in elk geval erop toezien dat de predikant voldoende inkomsten genoot uit de pastoriegoederen of andere inkomsten[12].

Anders lag dat bij de hoge heerlijkheden, die niet onder ambtman en ridderschap van de Nederbetuwe vielen. Zij dienden zich bij problemen wel te richten aan de Gedeputeerde Staten van het Kwartier van Nijmegen. Uit een briefwisseling tussen de Heer van IJzendoorn en de Gedeputeerde Staten in 1756 blijkt dat de Staten opgave wensten van alle inkomsten van de predikant. De Heer van IJzendoorn antwoordde dat de inkomsten onzeker waren en gaf tevens aan dat er in zijn heerlijkheid door het Kwartier wel een stuiver per gulden van de verponding werd geheven voor de kerkendienaren, maar dat die er niet meer van zagen dan een halve

[9] RAG, archief 0446. Vgl. transcriptie Spies en Spies, *Heerlijkheid IJzendoorn*, deel 1 nummer 360.
[10] RAG, archief 0003 boek 54 de dato 31 mei 1755.
[11] Vgl. de verschillen in uitbetalingen in die jaren in RAR, archief 1040 boek 482 jaren 1741-1781.
[12] RAR, archief 1040 nummer 499; RAG, archief 0003 boek 53 de dato 19 november 1754 en boek 54 de dato 31 mei 1755. Vgl. RAR, archief 1040 boek 482 *Congrue portiën 1741-1781*, passim.

stuiver[13]. Er bleef dus ergens wat aan de strijkstok hangen. Uit een zaak als deze blijkt wel duidelijk dat de Staten van het Kwartier ook verplicht waren de predikantstraktementen aan te vullen tot de congrue portie van die plaatsen, die niet onder de jurisdictie van het Ambt van Nederbetuwe vielen.

Het salarisniveau van de predikanten

De predikantstraktementen op het platteland in de Nederbetuwe kunnen als behoorlijk worden beschouwd en lagen minimaal op hetzelfde niveau als in de andere provincies. Er was dus geen enkele sprake van, als zouden de predikanten in de Nederbetuwe minder betaald krijgen dan hun collegae elders in de Nederlanden in vergelijkbare gemeenten. Enkel in de grote steden lagen de traktementen op een hoger niveau[14]. De idee van Potjer, dat door de lage betaling van de traktementen predikanten weggingen als zij konden, evenals dat men liever geen predikanten van buiten Gelderland zou willen hebben, wordt niet gesteund door de feiten[15]. Hetzelfde geldt voor de stelling van Israel, dat de predikanten op het platteland vaak geïsoleerd zaten en minder hoog opgeleid waren dan hun beter betaalde collega's in de steden[16]. Voor de Nederbetuwe gaat dat niet op, daar predikanten in Hien en Dodewaard, Kerk- en Kapel-Avezaath en Zoelen minimaal hetzelfde traktement hadden als de predikanten in de stad Tiel. Een predikant als Bogislaus David Cassius, predikant te Zoelen in de jaren 1723-1775, was in zijn tijd zeer waarschijnlijk de hoogst opgeleide predikant binnen de classis en kwam zelfs diverse keren in aanmerking voor een professoraat[17]. De Ochtense predikant Gerrit Jelis van Zutphen, die aldaar predikant was in de jaren 1726-1757, had een vermogen opgebouwd als een hereboer of grootgrondbezitter[18]. Natuurlijk waren er vette en magere jaren, net als voor de bevolking in de Nederbetuwe, en vaak moesten de predikanten hard aan het werk om voldoende traktement te krijgen, zeker voordat de congrue portie in 1675 werd ingevoerd. Maar de classicale acta geven geen aanleiding tot een algemene conclusie dat veel predikanten wegens hun laag traktement vertrokken zijn. De predikanten in de Nederbetuwe behoorden niet tot de armoedige predikanten in de Nederlanden, die elders niet in het dienstwerk gesteld zouden kunnen worden, maar waren goed geschoolde theologen, zoals het beroepingswerk binnen de classis van Tiel meer dan voldoende uitwijst[19].

Dit alles wil niet zeggen, dat er in de loop der jaren geen klachten zouden zijn geweest en de predikanten elk jaar zonder probleem hun traktement konden genieten. De classicale acta geven integendeel in de loop der eeuwen een steeds terugkomend beeld van slecht betalende heren, zelfs van kwaadwilligheid en beroving van geestelijke goederen, zodat classis en predikanten bij voortduring moesten strijden

---

[13] RAG, archief 0446. Vgl. transcriptie Spies en Spies, *Heerlijkheid IJzendoorn*, deel 1 nummers 354 en 357 de datis 8 juni en 24 augustus 1756.
[14] Tukker, *De classis Dordrecht*, 102; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 73-76; Knuttel, *Acta*, deel 1 144; Leeuwenberg, "De religieuze verhoudingen etc.", 209 Ypeij en Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, deel 1 aantekeningen 125-126.
[15] Potjer, "De reformatie in de Nederbetuwe", 50-51.
[16] Israel, *De Republiek*, deel 1, 403.
[17] *NNBW*, deel 7, 284; *BWN*, deel 3, 224.
[18] RAR, archief 1514 boek 267 *Protocol van bezwaar Echteld 1739-1792*, 81-84v en 245-251.
[19] Zie nader hoofdstuk 5.2.4.

om dat te verkrijgen wat per resolutie of ordonnantie was vastgelegd[20]. Ook kwam er in de 18e eeuw niets terecht van verhoging van de traktementen. Alle pogingen daartoe via de classis en provinciale synode haalden niets uit, ook al heeft het tientallen jaren op de synodale agenda gestaan. In 1793 gaf de classis aan het onderwerp levendig te houden, maar dat zij de pogingen daartoe voorlopig zou uitstellen[21]. Kennelijk was de moed op salarisverhoging in de schoenen gezonken.

Het Kwartier wil tevergeefs meer zeggenschap over de classis

Graag wilde het Kwartier van Nijmegen meer zeggenschap hebben in andere kerkelijke zaken. Op 22 februari 1683 gaf zij advies en order om gelet op het aanstaande vertrek van predikant Petrus de Lange van Ravenswaaij naar Eck de gemeenten van Rijswijk en Ravenswaaij te combineren[22]. Dat scheelde sowieso gelden voor de aanvulling van de predikantstraktementen. De classis ging hier in eerste instantie in mee, mede op advies van de ridderschap van Nederbetuwe, en combineerde na het vertrek van Petrus de Lange beide gemeenten[23]. Dat duurde maar kort. De kerkenraad van Ravenswaaij verweerde zich tegen deze combinatie. Alhoewel de classis eerst aangaf niet de macht te hebben hierin iets te doen, werd zij daartoe wel gedwongen door een resolutie van de provinciale synode[24]. Omdat een dergelijke resolutie werd goedgekeurd en gesteund door het Hof van Gelre en Zutphen moest het Kwartier van Nijmegen toegeven, zodat op 6 februari 1684 het beroep van de gemeente van Ravenswaaij op Henricus Wachardus [25] werd goedgekeurd (geapprobeerd) en de beroepene op 5 maart 1684 geëxamineerd[26]. Dus dit idee van het Kwartier was geen lang leven beschoren.

Een andere poging van het Kwartier van Nijmegen was de uitvaardiging op 4 december 1697 van een zeker reglement over de aanwezigheid van politieke functionarissen bij onder meer het beroepen van predikanten en het houden van classicale vergaderingen[27]. In mei 1698 kwam dit op de classicale vergadering van Tiel terecht en onmiddellijk werd hiertegen stelling genomen door de classis, omdat de inhoud niet overeenkwam met de Gelderse Kerkorde en het enkel aan de Staten van Gelderland zou staan om hierin verandering te mogen aanbrengen[28]. Met andere woorden, de Staten van het Kwartier gingen hun boekje ver te buiten. Het Hof van Gelre en Zutphen was dat ter oren gekomen en verbood onmiddellijk de uitvoering van dat kwartiersreglement. Ook werd aan de commissarissen-politiek opdracht gegeven dit soort zaken te stuiten bij de synode. De commissarissen moesten tevens

[20] Zie nader hoofdstuk 3.2.2., 3.2.3. en 5.2.
[21] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 9-10 september 1793 art. 21.
[22] Hij was op 15 december 1682 te Eck beroepen. Zie RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*.
[23] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, art. 5.
[24] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 23 april 1683 art. 6 en 10-11 september 1683 art. 8.
[25] Ook wel genoemd Wacardus.
[26] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 6 februari en 5 maart 1684.
[27] De tekst is te vinden in: RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 1 augustus 1701 art. 15.
[28] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato mei 1698 art. 8. Deze stellingname is in strijd met art. 86 DKO, zoals hiervoor aangegeven.

aan de classes van het Kwartier van Nijmegen meedelen dat het kwartiersreglement van 1697 geen enkele rechtskracht had[29]. Dat zal de classis van Tiel als muziek in de oren hebben geklonken, zij het dat daarmee de zaak niet was afgedaan. Bij de beroeping van een predikant te Avezaath in 1700 klaagde de kerkenraad bij de classis dat de ambtman bij brief van 13 november 1700 het kwartiersreglement van 1697 had toegezonden met de last zich daaraan te houden. Prompt gevolgd door een brief van het Kwartier van Nijmegen van 31 januari 1701 dat de classis en kerkenraad dienden te gehoorzamen, of dat anders het supplement op de predikantstraktementen niet zou worden uitgekeerd[30]. In april 1701 besloot de classis om gedeputeerden naar de ambtman te zenden om dit probleem op te lossen, maar zonder resultaat[31]. De classis bleef bij haar standpunt van mei 1698 en streek daarmee dermate tegen de haren in van de heren van het Kwartier en het Ambt, dat dit hoogst waarschijnlijk een van de redenen was, waarom de classicale gelden door het Ambt van Nederbetuwe werden ingehouden[32]. Wel werd deze zaak nog door de kerkenraad van Avezaath en de classis op de provinciale synode van dat jaar 1701 gebracht. Daar adviseerden de commissarissen-politiek om een request aan het Kwartier van Nijmegen te zenden of haar Gedeputeerde Staten en anders zich te vervoegen bij de Staten van Gelderland. Men was het eens dat het handelen van het Kwartier niet in overeenstemming was met de Gelderse Kerkorde[33]. Op de synode van augustus 1703 werd dit door de gedeputeerden van de synode opnieuw aan de orde gesteld. Het bleek dat de Staten van Gelderland het oude standpunt handhaafden en dus de beroeping te Avezaath volkomen wettig was[34]. De zaak was daarmee afgedaan en het aangevochten reglement van 4 december 1697 definitief uit de wereld geholpen, alhoewel de kou nog lang niet uit de lucht was.

Een andere poging van de Staten van het Kwartier om zich met classicale zaken te bemoeien, betrof de afvaardiging van gedeputeerden van de classis naar de provinciale synode. Op verzoek van de magistraten van de steden Tiel en Zaltbommel besloot het Kwartier op 31 oktober 1691, dat bij de commissie van de gedeputeerden van de synode er altijd één van die deputaatschappen zou worden gegeven aan een predikant van de stad en ook één aan een predikant van het platteland. Dat werd aan de classis van Tiel bericht. De classis berichtte op beleefde wijze aan het Kwartier van Nijmegen dat Gods Woord en de Gelderse Kerkorde geen onderscheid maakten tussen de ene predikant en de andere en dat er volkomen gelijkheid tussen hen behoorde te zijn. "Glijck dan ook de Heere Jesus ons eenig Hooft en Leeraer en opperste Herder onser zielen dese vrijheijt in Sijn Woort heeft

[29] RAG, archief 0124 boek 29 folio 85-86 de dato 11 juli 1698.
[30] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 1 augustus 1701 art. 15. Er was in 1687 ook al een geschil tussen ambtman van Nederbetuwe en de kerkenraad van Avezaath, zie hoofdstuk 3.2.2. en 5.2.4.
[31] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato april 1701 art. 36.
[32] Zie nader hoofdstuk 5.2.1.
[33] RAG, archief 0336 boek 4 *Acta synodi Gelriae 1698-1712*, augustus/september 1701 art. 10. "Mogende deselve heeren commissariën de respective classen mede tegemoet voeren, dat het voorschreven reglement bij het Quartier van Nijmegen privative gemaekt ende bij de Staten deser provintie, niettegenstaende daertoe versogt sijnde geweest, niet geapprobeert, vooralsnogh van geen waarde ofte kragt kan wesen".
[34] RAG, archief 0336 boek 4 *Acta synodi Gelriae 1698-1712*, augustus 1703 art. 8 ad 10.

gestabilieert, Mattheus 20 versus 24-28 et Lucas 22 versus 24-27, alser twistinge onder de apostelen des Heeren quam, wie van haer scheen de meeste te sijn". Met andere woorden, de classis legde de resolutie van het Kwartier naast zich neer. De Staten van het Kwartier namen hiermee geen genoegen en schreven op 20 juli 1692 aan de synode en classis om hieraan te voldoen. Dit werd gevolgd door een brief van de magistraat van Tiel op 10 augustus 1692 aan de synode, waarin zij berichtte dat dit idee van de magistraten van Tiel en Zaltbommel afkomstig was en dus niet van de Tielse predikanten, en dat zij enkel het welzijn van de synode beoogden[35]. Dit was niet helemaal waar, want op de classis van april 1692 werd er door gecommitteerden een bespreking gehouden met Johannes Veckhoven, predikant van Tiel, en zijn ouderling Dirck van Altena. Veckhoven gaf aan wel te willen afzien van de orders van het Kwartier van Nijmegen, maar alleen als hij dat jaar zou worden aangewezen als gedeputeerde naar de synode[36]. De classis ging hierin niet mee, want zij achtte de verdeling van de commissies te staan in de vrijheid van de classis. Op 8 augustus 1692 besprak de classis de nadere order van het Kwartier, zonder de aanwezigheid van de Tielse predikanten daarbij te dulden. De classis bleef bij haar genomen besluit[37]. Zij is vervolgens bij haar oude gewoonte gebleven, namelijk om de deputaatschappen te vergeven bij meerderheid van stemmen, zodat iedereen kans had om deze commissies te vervullen[38].

Zelfstandigheid van de classis

Dus wat het Kwartier van Nijmegen betreft, betoonde de classis van Tiel zich als het zelfstandig funtionerend kerkelijke bestuursorgaan van de regio Nederbetuwe en zij ging haar eigen gang binnen de kerkordelijke regels. Vanzelfsprekend met beleefde betuigingen naar het Kwartier, maar zij liet zich zo weinig mogelijk binden. Op zich was dat niet zo verwonderlijk, want als de classis het Kwartier nodig had in zaken als het verstrekken van geld ten behoeve van de predikanten, hun weduwen of wezen, of bij het indienen van andere requesten dan bleek dit door de Staten van het Kwartier vaak moeizaam te worden opgelost[39]. Ook bij problemen met de betaling van de gelden door het Ambt van Nederbetuwe voor de classis bleven de Staten van het Kwartier in gebreke en ondernamen zij weinig of geen actie om de classis en de gereformeerde kerk en haar dienaren ter wille en tot hulp te zijn[40]. Door dit alles is de verhouding van de classis van Tiel met het Kwartier afstandelijk gebleven. Die houding kon de classis ook aannemen, omdat zij zich altijd bij de Staten van Gelderland en het Hof van Gelre en Zutphen kon vervoegen.

---

[35] RAG, archief 0336 nummer 100. "Soo is 't, dat wij niet hebben konnen nalaeten u eerwaerde hooghgeleerde dienthalven te berighten, dat de voorschreven resolutie bij welgemelte Quartiere niet en is genomen door toedoen ofte versoeck van onse praedicanten, nemaer dat wij met de heeren van de magistraat van Bommel, daerinne niet anders beogende als den welstandt van den christelijcke sinodus, dienstigh en nodigh geoordeelt hebben".

[36] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, art. 27.

[37] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, art. 22.

[38] Zie nader over de verdeling van de deputaatschappen hoofdstuk 5.2.2.

[39] Zie nader hoofdstuk 5.2.1.

[40] Binnen de kaders van dit werk is het niet mogelijk om dit grondig uit te diepen, maar het verdient wel aanbeveling voor nadere studie.

3.2.2. Het Hoogadelijk landgericht en de ambtman van Nederbetuwe

De bestuurlijke en rechterlijke organisatie waar de classis van Tiel het meest direct mee te maken had, was het Ambt van Nederbetuwe met het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe, bestaande uit de ambtman[41] en ridderschap, de laatsten ook wel ambtsjonkers of jonkheren genoemd. Daar de classis meestal in de stad Tiel vergaderde en de ambtman ook daar de meeste tijd te vinden was, is het niet meer dan logisch dat er een intensieve band was tussen beiden, zij het dat de warmte daarvan behoorlijk kon verschillen.
Reeds vanaf 1578 had ambtman Dirck Vijgh zeer geijverd voor de gereformeerde religie en de reformatie in de Nederbetuwe. Ook zijn nazaten en opvolgers in het ambtmanschap[42] bleven in deze lijn, namelijk Caerl Vijgh (1615-1627), Arndt Vijgh (1627-1666) en Caerl Vijgh (1666-1682). Pas met de komst van de verwante Bernard van Welderen[43] (1682-1696) en diens zoon Johan van Welderen (1696-1723) kwam er een kentering in de verhouding met de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en de classis van Tiel. Het ging bij hen in het bijzonder om geldzaken. Weliswaar waren alle ambtmannen verplicht van gereformeerde huize, maar hun al dan niet welwillende houding tegenover de gereformeerde kerk en de classis is duidelijk uit hun handelen op te maken. Die verhouding tussen classis en ambtman werd in de 18e eeuw weliswaar afstandelijker, zij het dat het wel verschilde wie er ambtman of vervanger was. Bij de aanstelling van een ambtman of diens vervanger was het de aloude gewoonte dat een deputatie van de classis met een van de predikanten van Tiel op de ambtsvergadering de felicitaties van de classis kwamen brengen, waarbij ook werd aangedrongen op een goede samenwerking. Over het algemeen werd dat door de ambtmannen nog wel gewaardeerd, zoals blijkt bij Bernard en Jan Walraad van Welderen in de jaren 1767-1768 en bij de vervanger Jan Vijgh in 1770 die nog aangaven het goede voor Gods kerk voor te staan[44]. Maar de volgende ambtman Steven Walraven van Randwijck gaf in 1782 aan dat een deputatie voor hem overbodig was. Deze laatste vond een gesprek met de penningmeester van de classis al meer dan genoeg, maar gaf wel aan de welstand van de kerk te willen behartigen[45].

Diverse jurisdicties binnen de Nederbetuwe
Onder de jurisdictie van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe vielen de kerspelen Avezaath, Echteld, Eck, Hien en Dodewaard, Ingen, Kesteren, Maurik, Ochten, Ommeren, Opheusden, Ravenswaaij, Rijswijk en Zoelen. De stad Tiel en de hoge heerlijkheden Lienden, Lede en Oudewaard, De Marsch en IJzendoorn hadden hun eigen jurisdictie. Dit had tot gevolg dat deze laatste vijf plaatsen op kerkelijk gebied en dus ook voor wat betreft de geestelijke en kerkelijke goederen op zichzelf

[41] De ambtman was ook rechter en dijkgraaf en wordt ook in brieven wel beduid als de officier.
[42] Doorgaans werd dat "ambtmannie" genoemd.
[43] Hij was een neef van Hester Jacomina (Jacoba) van Welderen, de vrouw van ambtman Caerl Vijgh en zijn betovergrootmoeder Hendrika Vijgh was een zuster van Claas Vijgh, de vader van Dirck Vijgh.
[44] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 14-15 september 1767 art. 28, 18-19 april 1768 art. 25, 30 april-1 mei 1770 art. 20 en 10-11 september 1770 art.
[45] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 15-16 april 1782 art. 33 en 9-10 september 1782 art. 31.

stonden, zij het dat Lede, Oudewaard en De Marsch geen eigen kerkelijke gemeente hadden[46]. De andere vielen onder ambtman en ridderschap, waarbij in het bijzonder de ambtman functioneerde als opperkerk- en opperarmmeester. Desalniettemin vielen al deze plaatsen, inclusief het Fort Nassau op De Voorn, onder de classis van Tiel. De kerkelijke jurisdictie van de classis van Tiel bestreek derhalve de gehele regio Nederbetuwe, niet te verwarren met het Ambt van Nederbetuwe. Met het Ambt van Nederbetuwe had de classis vooral te maken op het gebied van de geestelijke goederen, predikanten, kerkelijke en diaconale goederen, kosters en schoolmeesters en andere kerkelijke zaken.

3.2.2.a. Over de geestelijke goederen en predikanten

Een belangrijke taak van de ambtman en ridderschap van Nederbetuwe was te zorgen voor de geestelijke goederen, bijzonder voor het deel waaruit de predikanten en kosters moesten worden betaald. Zoals eerder geschetst, was er sprake van veel misbruik van deze goederen. Reden te meer voor ambtman en ridderschap om hierop nauw toezicht te houden. Zo stelden zij op 16 maart 1607 bij een resolutie van het Hoogadelijke landgericht van Nederbetuwe, dat de geestelijke goederen van pastorieën en vicarieën niet mochten worden verpacht buiten consent van de patrones en collatores en niet langer dan voor een periode van zes jaar en voor een behoorlijke prijs[47]. Het misbruik van deze goederen ging desondanks onverminderd voort. Zelfs nog in 1752 stelden ambtman en ridderschap een commissie in om onderzoek te doen naar de verduisterde vicarieën in het Ambt van Nederbetuwe. De gecommitteerde heren jonker Steven van Delen, landschrijver Bernard Cock en procurator Egbert Rinck gingen daarmee aan de slag en konden na ruim twee jaar hun rapport presenteren[48]. De omvang van de verduistering was verbazingwekkend groot. Zij hadden 284 morgen[49] aan verduisterde vicarieën gevonden, doch konden die alleen herkrijgen door middel van gerechtelijke procedures[50]. Daarom werd aan hen een advocaat toegevoegd. Drie en een half jaar daarna, op 30 juni 1758, kwam het eindrapport van de gecommitteerden: "Den heer van Delen en landschrijver Cock omstandig raport en verslag aangaende het ondersoeck der verdonkerde vicareijen, ingevolge resolutie van den 7 april 1752, gedaen hebbende en stucken daertoe relatieff overgegeven, hebben haar hoogwelgebooren die heeren voor haer genomene moeijtte en gedaan raport bedankende, goedgevonden vooralsnog hier niets in te doen en deselve stucken te seponeeren"[51]. Een verbijsterend slot, waarvan geen enkel vervolg meer te vinden is en waarvan alle stukken zijn verdwenen. De reden hiertoe wordt niet vermeld. De meest aannemelijke is, dat doordat vele

[46] Zie bij hoofdstuk 1 en 3.2.2. de positie van Lede, Oudewaard en De Marsch.
[47] RAR, archief 1514 boek 106 *Gerichtssignaat 1607-1610*.
[48] RAR, archief 1514 boek 3 *Resolutieboek Ambt van Nederbetuwe 1751-1770*, de datis 7 april 1752 en 3 mei 1753.
[49] Een morgen is ongeveer 0,85 hectare, dus 284 morgen is ruim 241 hectare.
[50] RAR, archief 1514 boek 3 *Resolutieboek Ambt van Nederbetuwe 1751-1770*, de dato 30 december 1754. "Dat sij hadden gevonden twee hondert vier en taggentig mergen plus vel minus, welke tot de vicareijen soude gehooren, dog dat sij niet in staat waaren van deselve te herroepen als bij forme van regtspleging".
[51] RAR, archief 1514 boek 3 *Resolutieboek Ambt van Nederbetuwe 1751-1770*.

riddermatigen en edellieden in de loop der eeuwen zich aan deze verduisterings-praktijken hadden schuldig gemaakt het rapport te dicht op de huid van ambtman en ridderschap zat en dat zij het daarom maar seponeerden.

Bijzondere verdeling van de kloostergoederen

Dit idee wordt versterkt door de wijze waarop ambtman en ridderschap omgingen met de Kloostergoederen van Opheusden[52]. Deze goederen van het klooster Sint Mariëngaarde waren oorspronkelijk bestemd ad pios usus[53]. Alhoewel in 1581 de kloostergoederen op zichzelf mochten blijven bestaan, is het karakter daarvan niet veranderd. Bij het plakkaat van 31 mei 1580[54] was wel bepaald door de Staten van Gelderland dat om het schandelijk misbruik van de geestelijke en kloostergoederen tegen te gaan die wederom dienden te worden aangelegd ad pios usus en tot Gods eer, bijzonder voor het onderhoud van godzalige, ervaren en geleerde predikanten, het uitreiken van aalmoezen, stichting, opbouw en verbetering van de scholen en tot conservatie van de verarmde, eerlijke en adellijke geslachten. Door ambtman en ridderschap van de Nederbetuwe werden de drie eerstgenoemde doeleinden rap overgeslagen. Zij reikten de gelden uit aan de jonge dochters van henzelf of van adellijke vrienden. Die ontvingen al vanaf de leeftijd van 8 jaar een jaarlijkse praebende[55] variërend van 50 tot 150 gulden. Alleen de Armen van Opheusden kregen jaarlijks ook nog een paar gulden[56]. Alhoewel ambtman en ridderschap hierover officiële regels stelden, zoals op 9 november 1641[57], was deze praktijk al lang aan de gang. Feitelijk werden de gereformeerde predikanten, kerken en scholen hierdoor bestolen. Hiertegen kan worden ingebracht dat het toekennen van praebendes aan ongehuwde adellijke dames in overeenstemming was met de bedoeling van de wetgever in 1580, daar het pieuze karakter aan de bestemming der gelden niet werd ontnomen[58]. Dit laat onverlet dat de eerste drie genoemde bestemmingen werden verkort en beroofd van de vermelde rechten. Voorts is uit de geschiedenis geheel onduidelijk wat de bestemming van deze Kloostergoederen van Opheusden ten profijte van jonge adellijke dames zou hebben bijgedragen aan de opbouw van de gereformeerde kerk en het gereformeerde geloof. Deze praktijk ging door tot ver in de Franse tijd, zij het dat toen de leden van het Ambtsbestuur Nederbetuwe vonden dat hun dochters en nichten er ook wel van konden profiteren. Adellijk of burgerlijk maakte dus weinig of niets uit[59].

---

[52] Zie voor de overzichten daarvan: RAR, archief 1040 boeken 493, 495 en 509 over de jaren 1715-1807.
[53] Vgl. Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, 44-46, 190-191 en 240-242.
[54] Van Loon, *GGP*, deel 1 754-757.
[55] Een praebende is in de grond van de zaak het jaarinkomen van een geestelijke.
[56] Zie de rekeningen van deze kloostergoederen in RAR, archief 1040, boeken 493,495 en 509.
[57] RAR, archief 1514 boek 1 *Resolutiën 1611-1689*.
[58] Maris, *De reformatie der geetelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, 239-240.
[59] Vgl. RAR archief 1040 boek 6 *Resolutieboek Ambtbestuur 1802-1809*, de dato 26-03-1806. Wegens het ontbreken van de rekeningen van het klooster uit die tijd kan niet bezien worden wie daadwerkelijk toen de begunstigden waren.

Betaling van predikanten en classis

Op 14 juni 1616 werd door ambtman en ridderschap een instructie opgesteld voor een rentmeester, die tot taak had de directie van de geestelijke goederen, en in het bijzonder moest zorgen voor het derde deel van de vicarieën[60] dat bestemd was voor het in stand houden van de kerk- en schooldienst[61], de zogenoemde tertiën der vicarieën. Op 2 december 1647 werd gesproken over het accoord tussen ambtman en ridderschap met de gedeputeerden van de classis van 14 juni 1620[62], naar aanleiding van een verzoek van de predikanten van Lienden, Eck en Maurik. Alhoewel het originele accoord van 1620 verloren is gegaan, blijkt uit andere stukken dat dit een overeenkomst betrof tussen de classis van Tiel met de ambtman en ridderschap van het Ambt van Nederbetuwe onder meer over de administratie van de pastorieën en de pastoriegoederen, die in handen van de classis werden gesteld en door de classis vervolgens in 1623 in handen van de predikanten[63]. Dit blijkt uit de synopsis van de classicale resoluties en andere stukken van 30 oktober 1645[64]. In de classicale acta van 1646 wordt vermeld, dat de inkomsten van de pastoriegoederen erg sober waren. Reden om de gedeputeerden van de classis aan te bevelen bij ambtman en ridderschap aan te dringen op verhoging (augmentatie) van de predikants-traktementen in vergelijking met die in andere classes en Kwartieren[65]. Dit was nog niet zo snel geregeld als de classis had gehoopt.

Op zich genomen, was dit wel apart. Op 4 september 1619 hadden ambtman en ridderschap al geresolveerd dat de predikanten in navolging van de ordonnantie van de Landschap een stipendium of jaargeld zouden genieten van 350 gulden en waar geen pastorie was 375 gulden[66]. In de praktijk is hier kennelijk weinig van terecht gekomen gelet op alle klachten en verzoeken om verhoging en aanvulling van de predikantstraktementen.

Op 18 november 1675, als gevolg van de kwartiersresolutie van 1 augustus 1675 betreffende de congrue portie, werd door ambtman Caerl Vijgh en de ridderschap van Nederbetuwe een voorraam of voorstel gemaakt voor de verhoging van de predikantstraktementen en de betaling van andere kerkelijke en schooldiensten. Dit ook op bijzonder verzoek van de classis van Tiel[67] en de predikanten van Eck, Hien en Dodewaard, Kesteren, Ochten, Ommeren, Opheusden en Ravenswaaij, die allen daartoe de specificaties van hun pastoriegoederen hadden ingediend.

---

[60] Dit betrof zowel het geestelijk als het wereldlijk recht (ius clericalis et ius laicalis).
[61] RAR, archief 1514 boek 1 *Resolutieboek Ambt van Nederbetuwe 1611-1689*.
[62] Ad idem.
[63] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, 15-16 juli 1623 art. 20; boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, synopsis caput 1 art. 1 en deel 3 onder de letter A.
[64] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, synopsis, caput 8 art. 1: "Articul I. De administratie der pastorijen is van den heer amptman ende jonckeren bij solemneel accoord in handen der classis gestelt (bewaert in de classicale kist van 't jaer 1620; siet oock hiernae folio 10 letter A) ende van den classe in handen van een ijder broeder gegeven (classis in julio 1623 articul 20)".
[65] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, 13-15 april 1646 art.`25; 14-16 september 1646 art. 13; 17-19 april 1648 art. 19.
[66] RAR, archief 1040 boek 1 *Resolutieboek 1611-1689*.
[67] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, 13 en 14 september 1675 art. 17.

Ambtman en ridderschap besloten:
Dat de noodlijdende predikanten zouden worden vrijgesteld van de betaling van de ambts- en dorpslasten en hoofden- en cribbenpenningen.
Dat zij het vruchtgebruik (usus fructus) zouden genieten van de verpachte goederen.
Dat waar vicarieën waren ter collatie van de pastor of kerkmeesters, bij het Hof van Gelre en Zutphen brieven van investiture zouden worden verzocht.
Dat de predikanten het bedrag van de tiendmaaltijden[68] zouden krijgen.
Dat de tertiën der vicarieën zouden worden verdeeld, namelijk uit de ene helft 22 gulden aan de schoolmeesters en uit de andere helft tot profijt van de noodlijdende predikanten en daaruit ook jaarlijks 150 gulden ten behoeve van de classis van Tiel.
Dat op elk dorp het tekort zou worden omgeslagen.

Dit besluit van het Ambt van Nederbetuwe werd naar aanleiding van de resolutie van het Kwartier van Nijmegen van 14 november 1680 (waarbij was besloten dat de tekorten of supplementen van de traktementen voor kerkendienaren zouden komen uit de hele stuiver van iedere pachtgulden en een halve stuiver op iedere gulden van de verponding) door ambtman en ridderschap van Nederbetuwe aangepast bij resolutie van 12 maart 1681[69]. Hierin werd bevestigd dat de classis de jaarlijkse betaling van 150 gulden zou blijven behouden. Verder werden naast de eerder genoemde gemeenten nog vermeld die van Avezaath, Echteld en Rijswijk. Daarbij werd wel de kanttekening gemaakt dat de pastorieën van Echteld en Avezaath in het verleden jaren hadden gekend waarin ze meer dan 1000 gulden netto opbrachten. Reden om voor die gemeenten een slag om de arm te houden.
Al de punten van het voornoemde besluit zouden worden nagekomen, maar over de 150 gulden voor de classis van Tiel zouden nog veel problemen ontstaan. Deze gelden werden minstens vanaf 1631 door de Graaf van Culemborg en zeker vanaf 1657 door het Ambt van Nederbetuwe betaald tot 1693, maar daarna onder ambtman Bernard van Welderen, zijn zoon en opvolgers niet meer[70]. Alleen in het jaar 1699 werd eenmalig 300 gulden van de achterstand uitbetaald, maar dat was het dan ook[71].

Apart beheer van de congrue portie
In 1683 wilden de Staten van het Kwartier van Nijmegen de inventarissen hebben van alle vicarieën van de Nederbetuwe, hoogst waarschijnlijk om het overzicht te kunnen bewaren en daaruit ordonnanties te kunnen slaan voor de congrue portie. De verdeling van de gelden van die ordonnanties en het beheer van de geestelijke goederen was de verantwoordelijkheid van ambtman en ridderschap[72]. Zij hebben daar goed gebruik van gemaakt. Dat kwam vooral ten gunste van henzelf[73], hun

[68] Een tiendmaaltijd is een maaltijd van de pachters van de tienden waarvoor de (tijdelijke) eigenaar daarvan een bijdrage leverde; vgl. Van Loon, *GGP deel 2*, 121
[69] RAR, archief 1040 nummer 476, de dato 12 maart 1681. Zie hoofdstuk 3.2.1.
[70] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, rekening jaar 1710. De betalingsachterstand was toen al opgelopen tot boven de 2500 gulden. Zie verder hoofdstuk 5.2.1.
[71] RAR, archief 1040 boek 479 *Congrue portiën 1690-1704*.
[72] RAR, archief 1514 boek 1 *Resolutieboek Ambt van Nederbetuwe 1611-1689*, de dato 22 januari 1683.
[73] Bijvoorbeeld ook de vacatiegelden en onkosten konden behoorlijk oplopen en kwamen ten goede aan ambtman, ridderschap, landschrijver, terwijl de rentmeesters een aanzienlijk bedrag voor hun werk kregen.

adellijke vrienden en de gegoede burgerij, zoals de geschiedenis nog zou leren, maar slechts ten dele voor de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en classis van Tiel[74]. Het enige positieve in het beheer was, dat de noodlijdende predikanten vanaf 1675 hun congrue portie genoten tot een traktement van 500 gulden per jaar voor een gewone gemeente en 600 gulden voor een gecombineerde. Onder de noodlijdende werden primair gerekend de predikanten van Hien en Dodewaard, Kesteren, Ochten, Ommeren, Opheusden, Rijswijk en Ravenswaaij. Apart is dat ook die van Avezaath, Echteld, Eck en zelfs de predikant van de hoge heerlijkheid IJzendoorn geregeld een aanvulling kregen, alhoewel zij daar principaliter geen recht op hadden[75]. Deze aanvullingen[76] kwamen meer voort uit onderlinge vriendendiensten van de edelen uit het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe dan dat er enige juridische grond voor zou zijn omdat de plaatselijke heren het collatierecht bezaten en gehouden waren borg te staan voor de betaling van de traktementen. Zoals voormeld kreeg de classis van Tiel na 1699 geen betaling meer, alhoewel zij er wel recht op had. Zelfs een liberale gift zat er voor de classis niet meer in. Een zeer opmerkelijke zaak, daar ambtman en ridderschap de classis van Tiel nodig hadden in vele kerkelijke zaken.

Weinig invloed op de benoemingen van predikanten en schoolmeesters

Net als het Kwartier van Nijmegen hebben ambtman en ridderschap van het Ambt van Nederbetuwe getracht meer invloed te krijgen bij de benoeming en beroeping van predikanten en schoolmeesters. Het daartoe opgerichte concept[77] is nooit ingevoerd, alhoewel de ambtman zich nu en dan wel bemoeide met deze materie. Met name de kerk van Avezaath zou dat merken, toen zij in 1687 een beroep uitbrachten zonder voorkennis te hebben gegeven aan de ambtman[78]. Het probleem lag daar meer bij een vermeend collatierecht, oorspronkelijk in handen van de Abdis van Thorn[79], dan dat de ambtman daadwerkelijke zeggingskracht had. Het probleem werd in die zin opgelost dat de ambtman werd geïnformeerd bij een beroepingszaak aldaar[80]. Het beroepingsrecht bleef liggen bij collatores, gemeenten en de examinatie van de beroepenen en approbatie van de benoemingen bij de classis. Mocht de ambtman toch ten onrechte ingrijpen in een zaak betreffende een predikant, dan stond voor de classis de korte weg naar het Hof van Gelre en Zutphen open.

3.2.2.b. Over de kerkelijke en diaconale goederen

De ambtman en ridderschap van Nederbetuwe hadden ook het toezicht op en de zeggenschap over de kerkelijke en diaconale goederen van de kerspelen onder hun jurisdictie ressorterende. In de praktijk hield dit in dat zij aanwezig behoorden te zijn

[74] Het valt buiten de kaders van dit werk hier verder op in te gaan. Dit zou een complete studie vereisen, dat zeer wel aan wetenschappelijke onderzoekers kan worden aanbevolen. Zie ook Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland* 191-206. en 473-469.
[75] Vgl. RAR, archief 1040 boek 460 *Congrue portiën 1705-1715*.
[76] Vgl. RAR, archief 1040 boek 487 *Rekeningen van de derde voet der vicariegoederen 1704-1773*.
[77] RAR, archief 1040 briefnummer 485, waarschijnlijk begin 17e eeuw.
[78] Onder meer RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, 11-12 april 1687 art. 4.
[79] Zie hiervoor hoofdstuk 2.2.3.a.
[80] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*.

bij het afhoren van de kerken- en armenrekeningen en dat zij toestemming dienden te verlenen voor het verkopen van kerkelijke en diaconale goederen. In principe fungeerde de ambtman als opperkerk- en opperarmmeester, maar hij kon daartoe ook een vervanger aanwijzen, doorgaans de substituut-ambtman. Deze autoriteit kwam voort uit de regelingen die door de Staten van Gelderland waren getroffen[81]. Het is niet meer dan logisch dat deze materie door de Staten aan de plaatselijke overheden werd overgedragen. Immers waren ambtman en ridderschap vaak aanwezig en woonden zij ook dichtbij de kerkelijke gemeenten en gebouwen. Een eventuele inspectie van de toestand van bijvoorbeeld een stuk land, pastorie of kerkgebouw kon daardoor snel worden verricht en er konden ook op korte termijn de geëigende maatregelen worden getroffen. Helemaal eigenmachtig konden de ambtman en ridderschap hierin niet handelen, want vele verzoeken tot verkoop verliepen via de Staten van Gelderland, die dan de ambtman autoriseerden om de zaak af te doen. Dit was een oud gebruik. Al in 1593 werd door de predikant van Rijswijk, Herman van Amerongen, verzocht om enkele geestelijke goederen te mogen verkopen, om daardoor zijn financiële nood te kunnen ledigen. Het Hof van Gelre en Zutphen vroeg hierop advies aan de ambtman van Nederbetuwe, maar wegens het ontbreken van een antwoord is niet duidelijk of deze verkoop is doorgegaan[82].

Op zich genomen werden er door de kerkelijke gemeenten weinig verzoeken ingediend tot verkoop van geestelijke of kerkelijke goederen. Voor de gemeenten was het bezit van goederen of rechten belangrijker dan het verkopen daarvan, waardoor alleen op korte termijn een financiële verlichting kon worden verkregen. De meeste verzoeken aan de Staten van Gelderland verschijnen pas in de tweede helft van de 18e eeuw. Dat was bijvoorbeeld het geval in 1775 toen de predikant van Echteld, Hendrik van Eckdom, verzocht om de Hoornickveldsche Tiend onder Maurik te mogen verkopen[83] en de predikant van Rijswijk, Derk Hendrik Rutgers, verzocht een stuk pastorieland te mogen ruilen voor een weiland[84]. Beiden werden verwezen naar de ambtman. Ook de verkoop van een huis dat behoorde tot de diaconale goederen, zoals de diakenen van Avezaath verzochten in 1760, werd door de Landdag aan de ambtman overgelaten[85]. Evenzo een soortgelijk verzoek tot verkoop of verpachting van huisjes en landen van de diakonie onder Ochten en Kesteren op verzoek van de gemeente van Kesteren in 1762[86]. De ambtman ging hier doorgaans in mee mits de gelden goed ten behoeve van de kerk of diaconie werden besteed. Zo werden in Kesteren de gelden uit de verkoop weer besteed tot aankoop van een weide[87].

---

[81] Zie hoofdstuk 2.2.2.g.
[82] RAG, archief 0124 boek 835, briefnummer 10345, de dato 5 december 1593.
[83] RAG, archief 0012 boek 0S37 folio 279-280 de dato 30 oktober 1775.
[84] RAG, archief 0012 boek 0S31 folio 40 de dato 9 april 1756.
[85] RAG, archief 0012 boek 0S33 folio 340-341 de dato 16 oktober 1760.
[86] RAG, archief 0012 boek 0S33 folio 845-847 de dato 22 april 1762.
[87] NGG Kesteren, *Kerkenraad en diaconie 1745-1804*, de dato 10 januari 1763 art. 2.

Het in erfpacht uitgeven van vicarieën kon de ambtman ook geheel zelfstandig doen, want elk verzoek daartoe aan de Staten van Gelderland werd direct naar hem verwezen. Dat was bijvoorbeeld het geval in 1727 bij de vicarie in honorem Sanctae Mariae, Barbarae et Nicolai in de kerk van Eck, waarvan jonker Steven Adolph van Eck van Pantaleon collator was, en waarvan Geertruid van Emmerik en Derk van Dam bepaalde landen in erfpacht wensten te verkrijgen. In 1751 betrof het een verzoek van Derk van Markensteijn om een stuk pastorieland te Kerk-Avezaath in erfpacht te mogen hebben dat deels toebehoorde aan de kerk van Avezaath en deels aan de kerk van Eck. In 1760 verzocht Cornelis Menso om twee percelen vicarieland te Kesteren ad Altare Beatae Mariae en een perceel vicarieland te Lienden ad Altare Beati Nicolai in erfpacht te mogen ontvangen[88]. Normaliter werden dit soort verzoeken gehonoreerd en werden ze beschouwd als gewone (erf)pachtzaken, zij het dat die oorspronkelijk wel een bestemming hadden ad pios usus en daarom goedkeuring van de overheid noodzakelijk was.

3.2.2.c. Over de kosters en schoolmeesters

Het traktement is niet slecht

De kosters, voorzangers en schoolmeesters, welke taken normaliter door een en dezelfde persoon werd vervuld, ontvingen voor een deel hun traktement uit de congrue portie en deels uit de tertiën der vicarieën, afgezien van hetgeen zij van hun collatoren of kerspelen kregen. Normaliter kregen zij uit beide geestelijke fondsen 25 gulden, dus 50 gulden per jaar, tenzij de fondsen onvoldoende waren. In zo'n geval werden de tekorten van de traktementen uitgezet over de kerspelen of dorpen zelf[89]. Zij werden derhalve net als bij de predikanten deels betaald uit de belastingen en dus feitelijk door de bevolking. Naast dit basissalaris kregen zij ook zowel van zijde van de kerk als van de overheid diverse aanvullende vergoedingen, zodat de kosters annex schoolmeesters een behoorlijk salaris hadden. Zo werd bij de vacature te Eck in 1802 voor de gecombineerde bediening van de functies van schoolmeester, voorzanger, koster en custos[90] aangegeven dat behalve vrije woning en tuin zou worden genoten als onderwijzer van het dorp 75 gulden, van het Ambt 25 gulden, uit de vicariegoederen 25 gulden, van de kerk voor het schoonhouden enz. 10 gulden, voor een boomgaard 7 gulden, van de armen voor het onderwijs 4 gulden, van de scholieren ruim 87 gulden en als dorpsscriba 95 gulden. Dus totaal ruim 328 gulden[91]. Het is dan ook niet vreemd dat bij een vacature er veel sollicitaties waren.

De verkiezing kost soms wat moeite

De verkiezing van een koster-schoolmeester was van oudsher het recht van de kerkelijke gemeente, onder examinatie en goedkeuring (approbatie) van de classis. Slechts een enkele keer werd de politieke overheid ingeschakeld of greep die zelf in.

---

[88] Zie onder meer RAG, archief 0012 boek 0S22 folio 622 en 695-696 de datis 25 maart en 21 oktober 1727; boek 0S28 folio 671-672 de dato 5 april 1751; boek 0S33 folio 337-338 de dato 16 oktober 1760.

[89] Zie de boeken van de congrue portiën en de tertiën der vicarieën in RAR, archief 1040 boeknummers 478-483 en 487-488.

[90] Hier wordt onderscheid gemaakt tussen de kerkelijke en publieke functie.

[91] *Bijdragen betrekkelijk den staat en verbetering van het schoolwezen* (1802).

Eind 1705 ontstond er onenigheid in de gemeente van Hien en Dodewaard, toen door de kerkenraad ene Dirck van Rheenen tot koster en schoolmeester werd benoemd. Sommige leden van de gemeenten dienden op 10 december 1705 een request in bij de ambtman, waarin zij aangaven dat de verkiezing onjuist was verlopen. Dit werd gepareerd door de kerkenraad bij schrijven van 24 februari 1706. In april 1706 kwam Dirck van Rheenen voor de classis van Tiel om geëxamineerd te worden, hetgeen geschiedde. Er ontbrak nog wel het een en ander aan zijn kennis, bijzonder ten aanzien van de geloofsleer, maar de classis vond dat niet zwaarwichtig genoeg om hem niet aan te stellen. Een verzoek van een lidmaat, Dirck van der Meij, om deze aanstelling uit te stellen totdat de wereldlijke rechter uitspraak had gedaan, werd door de classis niet ontvankelijk verklaard[92]. Het nadere examen van Dirck van Rheenen verliep voorspoedig, zoals de gedeputeerden van de classis in september 1706 rapporteerden[93] en de nieuwe koster tekende de Formulieren van Enigheid[94]. De gerechtelijke boeken zwijgen verder over deze zaak. Het is duidelijk, dat de classis in deze zaak zelfstandig handelde en de kerkenraad zich daarnaar moest voegen. De ambtman heeft daarin geen verdere actie ondernomen. Normaliter werden dit soort zaken sowieso afgehandeld door de classis of haar gedeputeerden, zonder bemoeienis met de ambtman. Voor Dirck van Rheenen heeft zijn diensttijd maar kort geduurd, want in 1708 werd in Hien en Dodewaard als nieuwe schoolmeester en koster aangesteld Johannes Gramser[95].

De verkiezing kost soms heel veel moeite

Een lastiger geval ontstond in 1733 in Opheusden, toen daar de koster en schoolmeester Jacob Hoornou overleed en een opvolger moest worden gekozen. Er ontstond grote onenigheid over de verkiezing van een nieuwe koster tussen kerkenraad en het vrij groot gedeelte van de gemeente, namelijk 70-80 lidmaten, vertegenwoordigd door Geurt Janssen, Claas Henricksen, Claes van Eck en Roelof van Setten. Dit werd gerechtelijk bij het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe aangespannen door deze gecommitteerden op 8 oktober 1733, waartegen de kerkenraad op 12 oktober 1733 reageerde en waarna de aanleggers op 29 december 1733 verzochten om afdoening[96]. Ambtman en ridderschap konden kennelijk niet zo veel met deze zaak, want een verzoek tot doorzending aan het Hof van Gelre en Zutphen werd weliswaar geweigerd aan predikant en kerkenraad, maar er werd ook geen sententie door het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe uitgesproken[97]. Hierop verzochten de predikant en kerkenraad op 13 april 1734 aan de Landdag om deze zaak op te lossen. Ondertussen werd de ambtman door de Staten van Gelderland gelast te zorgen voor de orde en rust[98]. Dat was wel nodig, want bij een poging om op 31 augustus 1733 een koster te kiezen, ging het helemaal mis in de kerk te Opheusden. De kerkdeuren werden gesloten, de predikant en kerkenraad

[92] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 19-20 april 1706 art. 6, 7.
[93] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 13-14 september 1706 art. 7.
[94] RAG, archief 0345 boek 146 *Formulieren van Eenigheid*.
[95] Request van 10 december 1705 en antwoord van 24 februari 1706, beiden in archief NGG van Hien en Dodewaard. RAG, archief 0345 boek 146 *Formulieren van Eenigheid*.
[96] RAR, archief 1514 boek 114 *Gerichtssignaat 1733-1738*; boeken 49-50 *Ontsating 1686-1810*.
[97] Deze behandeling is niet opgenomen in de gerichtsboeken van Nederbetuwe.
[98] RAG, archief 0012 boek 0S23 folio 454.

bedreigd en uitgescholden en er werden opstandige leuzen geroepen als "Slijp scheren ende mes", "Het janhagel is op de been" en "Bruijter maer op"[99].
Intussen was de classis van Tiel ook druk bezig met deze zaak[100]. Het merendeel van de gemeente van Opheusden wenste als nieuwe koster en schoolmeester Pieter Hoornou, zoon van de overledene Jacob Hoornou, maar deze was door de kerkenraad onder censuur gezet wegens dronkenschap en vechtpartijen. De classis bevestigde deze censuur[101]. Hoewel Pieter Hoornou zich nog op de provinciale synode heeft beroepen[102], ging deze zaak voor hem niet door wegens het ingrijpen van de Staten van Gelderland. Op 20 oktober 1734 werd de ambtman door de Landdag geautoriseerd om een koster te Opheusden aan te stellen, maar niet uit de personen die op de vorige nominatie hadden gestaan[103]. Alhoewel de gecommitteerden van de gemeente feitelijk deze zaak gewonnen hadden, kregen zij van de Landdag geen vergoeding van proceskosten van de zaak in eerste aanleg (prioris instantiae)[104]. Het zou uiteindelijk nog tot 1738 duren voordat er een nieuwe koster en schoolmeester kwam, namelijk Jacob Smits[105]. Het is opmerkelijk hoeveel instanties bij een eenvoudige zaak als deze waren betrokken en opvallend dat zelfs de landsheerlijke overheid eraan te pas moest komen om de uiteindelijke beslissing namen, zodat er geen tegenspreken meer mogelijk was.

3.2.2.d. Overige kerkelijke zaken

Over zitten en begraven in de kerk
Naast de voornoemde bemoeienissen door ambtman en ridderschap met de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en de classis van Tiel waren er nog tal van onderwerpen op het kerkelijk terrein waarop zij zeggenschap hadden, hetzij gezamenlijk hetzij de ambtman alleen. Zo besloten ambtman en ridderschap in 1618 op een remonstrantie van de classis van Tiel over ingeslopen misbruiken in de kerk:
1. Dat de zitplaatsen en banken die door lidmaten uit eigen beweging in de kerken werden gezet en waarvan er zelfs werden omheind, zouden worden vernield en afgebroken. Dat gold niet voor die plekken die door personen uit de politieke of kerkelijke regering waren aangesteld of ingericht.
2. Over het begraven van de doden in de kerk werd bepaald dat van niemand doden in de kerken zouden worden begraven tenzij kon worden aangetoond dat men daartoe grafrechten of bezit had van oudsher, in elk geval vanaf het jaar 1566. De uiteindelijke beslissing over het grafrecht bleef bij het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe.

---

[99] RAG/0336-121 Synode van Gelderland: *Interrogatoria* art. 20-32, de dato 5 november 1733; "bruijter" betekent "beraamt, maakt een plan".
[100] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 14 en 15 september 1733 art. 2, 26.
[101] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 14 december 1733.
[102] RAG, RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 10 en 11 mei 1734 art. 25, 2 augustus 1734 art. 25, 13 en 14 september 1734 art. 21 en 25 en 26 april 1735 art. 23.
[103] RAG, archief 0012 boek 0S23 folio 511-513.
[104] RAG, archief 0012 boek 0S23 folio 687-690 de dato 18 oktober 1735.
[105] RAG, archief 0345 boek 146 *Formulieren van Eenigheid*.

Invoering van de borgstelling tegen armoede
In 1756 had de classis van Tiel bij de Staten van Gelderland al verzocht om een regeling voor de brieven van indemniteit of guarande[106]. Daar was geen vervolg op gekomen. Door ambtman en ridderschap van de Nederbetuwe werd hierin wel voorzien door op 22 juni 1763 een resolutie te laten publiceren, met als belangrijkste punten[107]:

1. Dat alle inwoners van de kerspelen, die daar nog geen tien jaar woonden, een behoorlijke acte van indemniteit of cautie moesten inleveren.
2. De grens voor borgstelling lag bij een gegoed zijn binnen het kerspel boven de waarde aan bezittingen van 500 gulden.
3. De acten moesten door schout en burgemeesters worden gecontroleerd en als zij die voldoende bevonden, moesten zij die aan de predikant en diaconie overgeven.
4. Aan personen die verhuisden binnen het Ambt mocht geen acte geweigerd worden.
5. De kinderen bleven tot lasten van het dorp waar zij geboren waren.

Ook bidden voor de ambtman en ridderschap
Een opmerkelijke order gaf de ambtman van Nederbetuwe uit op 27 november 1769, namelijk hoe de predikanten zich dienden te gedragen voor wat betreft het door de Staten van Gelderland uitgegeven plakkaat van 10 november 1769 over het houden van de maandelijkse bidstonden. De bidstonden moesten gehouden worden op de woensdagen, beginnende op 29 november, van 11.30 tot 12.30 uur en niet langer, op de boete van een dukaat. En 's zondags van te voren moest de gemeente van de preekstoel worden opgeroepen hieraan deel te nemen[108]. Hieruit valt op te maken dat de ambtman zich, evenals de Staten, direct met het kerkelijk leven bemoeide. Dat dit niet eenmalig was, blijkt uit een instructie van de ambtman aan de predikanten op 13 juli 1786, waarin werd aangegeven dat de resoluties van de Staten van Gelderland aangaande het formulier om te bidden voor de overheden niet stipt door alle predikanten werd opgevolgd. Reden voor de ambtman om de predikanten dit nog eens in te scherpen en het formulier aan te vullen met te bidden voor: "De hoogwelgebooren heeren amptman en ridderschap van dezen hoogadelijken Ampte"[109]. Wat ervan terecht is gekomen, is niet duidelijk. Er zijn in elk geval geen predikanten gerechtelijk vervolgd en ook zijn hierover geen klachten bij de classis bekend.

Invoering van de collectezak
Los van de classis kon de ambtman als opperkerkmeester ook zelf beslissen bij eenvoudige zaken in een plaatselijke gemeente. Zo besloot hij bijvoorbeeld op 14 september 1754 positief op het verzoek van predikant, kerkenraad en kerkmeester van Hien en Dodewaard om een kerkenzakje in te voeren. Uit de inkomsten daarvan konden de financiële tekorten worden aangevuld en het onderhoud van de

[106] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis mei 1756 art. 24 en april 1757 art. 24. Dit betrof de borgstelling voor personen die zich in een plaats vestigden en werd actueel als die personen tot armoede vervielen. De borg was dan de verantwoordelijke om dit probleem op te lossen.
[107] Origineel plakkaat archief NGG Hien en Dodewaard.
[108] O.c.
[109] O.c.

kerkgebouwen verzorgd[110]. Vanaf 29 september 1754 werd hiervoor gecollecteerd, hetwelk een positief effect had op de kerkenrekeningen[111].

Samenwerking met kerken en classis
Dit is met vele voorbeelden aan te vullen. De lijn van de afzonderlijke gemeenten naar de ambtman was net zo kort als tussen de ambtman en de classis. Dit heeft sowieso te maken met het feit, dat de ambtman opperkerkmeester was en hijzelf of zijn vervanger aanwezig was bij het afhoren van de kerkenrekeningen en er zodoende een direct contact kon zijn bij voorkomende problemen. Ook het gegeven dat het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe in het Ambt van Nederbetuwe primair verantwoordelijk was om onrust en criminaliteit op te sporen, tegen te gaan en problemen op te lossen, maakte dat deze verbinding tussen ambt, classis en kerkelijke gemeenten van groot belang was. Hierdoor konden de plaatselijke overheden in nauwe samenwerking met de gereformeerde kerk snel en direct invloed uitoefenen op de bevolking. In de dagelijkse gang en de verwevenheid van het kerkelijke en publieke leven waren de classis van Tiel en het Ambt van Nederbetuwe op elkaar aangewezen om vorm en leiding te geven aan kerken en individuele personen, niet in de laatste plaats op het gebied van goede orde, zedelijk gedrag, opvoeding en onderwijs. Daar de ambtman en ridderschap ook de uitvoerders waren van de ordonnanties van de hogere overheden en daarbij de kerken nodig hadden, was de positie van de classis van cruciaal belang. Alle zaken in de dagelijkse gang van het leven konden direct worden aangepakt, meestal door gedeputeerden van beide zijden.

Het probleem van het aflezen van publicaties in de kerk
Een aparte zaak in dit verband is het verschijnsel van het afkondigen van publicaties in de kerk, na de godsdienstoefening. Dat betrof een veelvoud aan zaken, zoals de bekendmakingen van de plakkaten van de Staten van Gelderland, resoluties van de lagere overheden, maar ook de aankondigingen van beslaglegging op goederen, het ontslag daarvan, gerechtelijke aanzeggingen, sententies, opsporingen, verpachtingen, verkopingen, aankondigingen en wat dies meer zij. Dit was al vanaf het begin van de reformatie gebeurd. Voor de overheden was de kerk als publicatieplaats wel zo handig, daar het een verzamelpunt was van de gemeenschap, maar voor de stichting van de gemeente en bevordering van de godsdienst was het een belemmerende zaak. De classis van Tiel en de gereformeerde kerken in de Nederbetuwe hebben door de eeuwen heen moeten strijden om alle misstanden die hierdoor ontstonden te bestrijden. Zij het met wisselend succes.
Reeds in mei 1620 verzocht de classis van Tiel aan de ambtman en ridderschap van Nederbetuwe, of de gerechtelijke aanzeggingen (weten) niet meer na de predikatie van zondagmorgen behoefden te geschieden, opdat Gods huis niet werd ontheiligd[112]. Het haalde niets uit. In 1646 werd het verzoek herhaald[113], evenals in 1678 en 1679. In 1679 lukte het de classis wel om de ambtman en ridderschap te bewegen de

[110] Origineel request archief NGG Hien en Dodewaard.
[111] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenrekening 1752-1755*.
[112] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, 1-3 mei 1620 art. 41.
[113] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de dato 14-19 september 1646 art. 20.

publicaties van koop en verkoop niet meer voor de preekstoel te laten geschieden na afloop van de godsdienstoefening, maar de officiële publicaties van overheden en rechtbanken bleven wel bestaan en de kosters werden gelast zich hiernaar te gedragen[114]. In de praktijk ging alles gewoon door en dit veroorzaakte veel onrust en onstichtelijkheden in de kerk. Enkel de vindingrijkheid van de individuele predikanten kon hierin wat verlichting brengen. Zo was Joannes Hugo van der Groe, predikant van Hien en Dodewaard, het in 1768 zat dat mensen enkel 's morgens naar de kerk kwamen om de publicaties van koop en verkoop te horen om daarna de huizen en landerijen gingen bekijken en dus de middaggodsdienst oversloegen. Hij zocht een middel om daartegen te kunnen optreden. Bij onderzoek van het bevel tot het doen van de publicaties in de kerk[115] was hem niet gebleken dat dit per se 's morgens moest gebeuren. Reden voor hem dit te verplaatsen na afloop van de middaggodsdienstoefening. Niet alleen om rust en orde te krijgen, maar ook om dan meer mensen te bewegen om naar de kerk te komen[116].
Voor de ambtman en ridderschap van de Nederbetuwe was er geen reden om in de loop der eeuwen een einde te maken aan deze praktijk van publiceren. Het zou sowieso lastig zijn geweest om een betere publicatieplaats te vinden dan de kerk. Anderzijds werd er door het Hoogadelijke landgericht van Nederbetuwe in de praktijk niet zo veel rekening gehouden met al die kerkelijke en classicale verzoeken tot heiliging van de kerkdienst en zondag, daar zijzelf rechtszittingen en bijeenkomsten op zondag hielden. In het bijzonder betrof dat de klaringsgerichten.

Veranderende verhouding tussen ambtman en classis
De verhouding tussen ambtman en classis werd in de loop der tijd minder voor wat betreft de kwaliteit en genegenheid. Er was rond 1700 sprake van verzakelijking en verkoeling in de betrekkingen. Dat werd niet in de laatste plaats veroorzaakt door de weigering van de ambtmannen uit het geslacht van Van Welderen om de 150 gulden te betalen voor de classicale onkosten[117]. Anderzijds heeft de classis wel vanaf haar ontstaan getracht intensieve en directe banden met de ambtman en ridderschap onderhouden. Ook bleef de classis bij de ambtmannen voortdurend aanhouden op maatregelen tegen de profanatie van de zondag[118], alsmede in alle zaken betreffende problemen en vragen ten aanzien van huwelijken, beroepingszaken, kerkelijke problemen zowel op het diaconale als het kerkmeesterlijk vlak etc. [119] De samenwerking was op zich in orde, maar de feitelijke steun voor de classis ging meer en meer ontbreken. Dit lag niet enkel aan het wegvallen van de eerste generaties die hadden gestreden voor de gereformeerde kerk en de vrijheid van de Nederlanden, zoals de ambtmannen Vijgh, maar had ook te maken met de tijdgeest

[114] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 9 en 10 september 1678 art. 7 en 5 en 6 mei 1679 art. 11, 17.
[115] RAG, archief 0124 boek 44 folio 16 de dato 17 oktober 1750.
[116] Archief NGG van Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 19 maart 1768 art. 24 lid I.b.
[117] Zie nader hoofdstuk 5.2.1.
[118] Hier is eeuwenlang overleg over geweest, vgl. onder meer RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de dato 12 september 1615 art. 6; archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 8-9 september 1788 art. 30.
[119] Dit wordt gedeeltelijk in de hoofdstukken 5 en 6 uitgewerkt.

en de maatschappelijke veranderingen, zoals hiervoor reeds is geschetst. Door het Ambt van Nederbetuwe werden de kerkelijke zaken wel geregeld voor zo ver zij dat nodig achtte, maar in de loop van de 18e eeuw kwam er steeds meer verwijdering tussen kerk en politiek. Steeds meer scheiding van zaken en geesten. En dus ook tussen de classis van Tiel en de ambtman en ridderschap van Nederbetuwe.

3.2.3. De andere adellijke heren en collatores

Een bont gezelschap van dames en heren

Naast al de voorschreven overheden hadden de gereformeerde kerken in de Nederbetuwe en de classis van Tiel ook nog te maken met een aantal andere edelmannen, edelvrouwen, collatores of patroni, collatrices of patronae[120], die allen op de een of andere wijze betrokken waren met het reilen en zeilen van de kerk. Het verschilde vaak van plaats tot plaats en van gemeente tot gemeente. Hierdoor kwam de classis in een lastig netwerk terecht van allerlei bestuurders, die allemaal hun eigen rechten en ideeën hadden. De meeste problemen ontstonden rond de collatierechten als onderdeel van de beroeping van een predikant, de betaling van de kerken- en schooldienaren, de betaling van de door de classis vervulde vacaturebeurten en het afhoren van de kerkenrekeningen[121]. Door middel van een kort overzicht wordt hierna beschreven welke heren, dames en instanties bij de kerkelijke gemeenten in de Nederbetuwe betrokken waren en waarmee dus ook de classis van Tiel te maken kreeg. Een dergelijk overzicht ontbreekt in de werken die over de Nederbetuwe zijn geschreven. Slechts De Vries heeft over de jurisdictie in de Nederbetuwe enkele belangrijke artikelen gepubliceerd, waaruit het rechterlijk bestel kan worden opgemaakt met verbindingen naar de kerkelijke jurisdictie. In het bijzonder betreft dat de periode van voor de reformatie[122]. Maris heeft in haar werk duidelijk de problematiek uiteengezet ten aanzien van de geestelijke en kerkelijke goederen en het beheer daarvan[123].

De gemeenten van Avezaath en de Abdij van Thorn

De gemeenten van Kerk- en Kapel-Avezaath vielen vanaf 6 juli 1266 onder het patronaatsrecht (ius patronatus) van de Abdij van Thorn[124]. Zoals hiervoor vermeld, had het Hof van Gelre en Zutphen al enige malen moeten ingrijpen, om die gereformeerde kerken te helpen voorzien van een predikant en financiële en materiële middelen. Vanaf 1619 werden de predikanten door kerkenraad en

---

[120] Deze begrippen worden vaak door elkaar gebruikt maar beduiden hetzelfde, namelijk rechten voortkomend uit kerkbouw of schenking van geestelijke goederen waaruit al de kosten van de godsdienst betaald werden en waardoor rechten verkregen werden tot verkiezing, benoeming of voorstelling van geestelijken. Vgl. o.a. Ypeij, *Geschiedenis van het patronaatregt*, 1-11, 478-624; Pichler, *Ius canonicum*, 457-464; Engel in *Collegium universi iuris canonici*: "De iure patronatus", 331-336; zie ook *De Reformatie*, deel 3 (1838) 189-196.

[121] Zie hierover nader hoofdstuk 5.2.1. en 5.2.2.

[122] De Vries, *Bijdragen tot de geschiedenis van het rechterlijk bestel in Gelderland*, passim.

[123] Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, passim.

[124] Zie over deze abdij nader: Köbler, *Historisches Lexikon der Deutschen Länder*, 707; Kersken, *Studien zur Geschichte der religiösen Frauengemeinschaft Thorn von der Gründung bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*; Wolters, *Notice historique sur l`ancien de Chapitre impérial de Chanoinesses à Thorn*.

gemeente beroepen in het bijzijn ook van de gedeputeerden van de classis en zelfs de ambtman. Door enkele processen voor het Hof in 1645 en 1651 verviel bij sententie van 25 februari 1657 definitief het collatierecht (ius collationis) van de Abdij van Thorn aan de gemeenten zelf[125]. In 1687 ontstond er nog een probleem rond het beroep van Nicolaus Croon[126], daar het scheen dat de kerkenraad wat haastig te werk was gegaan. Er kwam oppositie van de Vrouwe van Brakel die pretendeerde het recht van collatie te hebben. Ook was de ambtman van oordeel dat hij ten onrechte was gepasseerd en over het beroep had moeten worden geïnformeerd. Dit geschil werd bij accoord tussen de ambtman en de kerk voor de classis van Tiel uit de weg geruimd, waarbij de ambtman voortaan zou worden gekend bij beroepingen[127]. De Vrouwe van Brakel verkreeg overigens geen ius collationis.

De gemeente van Echteld en haar onwillige collatoren

De gemeente van Echteld viel oorspronkelijk onder het ius patronatus of ius collationis van de Proosdij van Oudmunster te Utrecht[128], waarbij in later jaren het ius episcopali werd uitgeoefend door de Koning van Spanje[129]. Na de reformatie bleef de van oorsprong katholieke geestelijke Johannes Zazius aldaar als gereformeerd predikant tot zijn dood in 1607. Vanaf dat jaar zou de Heer van Echteld het ius collationis uitoefenen. Het kerspel Echteld was een lage heerlijkheid, dat wil zeggen dat er enkel lage rechten mochten worden uitgeoefend, als het bestraffen van eenvoudige overtredingen, het collatierecht en het recht op jacht en visserij. Deze uitgeoefende lage rechten vielen daarbij nog wel onder goed- of afkeuring (ap- of improbatie) van het Hof van Gelre en Zutphen en het Hoogadelijke landgericht van Nederbetuwe op het publieke vlak en onder de classis van Tiel voor wat betreft de verkiezing van een predikant. Het uitoefenen van het ius patronatus hield in dat de Heer van Echteld ook gehouden was voor het predikantstraktement te zorgen[130]. In 1726 kwamen hierin problemen daar Otto van Wijhe als Heer van Echteld weigerde aansprakelijk te zijn voor de betaling van de predikant[131]. Het is opvallend dat de classis van Tiel[132] noch de ambtman van Nederbetuwe hierin enige actie ondernam zoals wel het geval was ten aanzien van de betaling van de predikant van Eck, waarvan Otto van Wijhe eveneneens collator was. Deze houding van de Heer van Echteld is ook door zijn opvolgers consequent volgehouden. Eerder is al

[125] RAG, archief 0124 procesdossiers 5224 en 5289.
[126] Bij Van Lieburg, *Repertorium* deel 2 gemeente Avezaath wordt hij Sebastiaan Kroon genoemd.
[127] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de dato 11-12 april 1687 art. 4.
[128] Vgl. Beelaerts van Blokland, :De advocatie van Echteld", 105; De Vries, "De rechtsgebieden der Nederbetuwe", 20.
[129] Zie hoofdstuk 1.3.2.d.
[130] Vgl. RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de dato 9 februari 1697.
[131] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de dato 25 juli 1726: "sonder dat de heer collator zal verpligt wesen tot eenig supplement in cas de pastorijgoederen jaerlijks minder als de congrue portie ad vijf hondert guldens quamen op te brengen. Dog in sulken gevalle neemt de heer collator aen om sijn goede officiën bij den heer amptman en ridderschap van het Ampt te sullen aenwenden, ten einde dat uijt den stuijver, de halve stuijver of andere middelen het gewoone supplement worde voldaen, dog bij gebrek of ontstenisse verder zal de heer collator daervoor geensins in sijn particulier aensprakelijk sijn".
[132] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1713*, de datis 2 augustus en 2 oktober 1726.

gebleken dat door het Ambt van Nederbetuwe regelmatig het traktement van de Echteldse predikant werd aangevuld zonder dat daarvoor een rechtsgrond aanwezig was[133]. Een gunst van edellieden onder elkaar.

De gemeente van Eck en de problemen met de Heren van Eck en Wiel

De gemeente van Eck had van oudsher als collator de Graaf van Culemborg[134]. Omdat deze graaf buiten het kerkelijk rechtsgebied viel van de classis van Tiel was het noodzakelijk dat het Hof van Gelre en Zutphen ingreep bij problemen. De collatierechten zijn naderhand naar anderen overgegaan, namelijk na 1681 naar Diderick van Broeckhuijsen als Heer van Eck en Wiel en diens erfopvolgers. Eck was eveneens een lage of dagelijkse heerlijkheid. In principe diende de collator van Eck de predikant te betalen en nog een gering bedrag, namelijk 30 gulden per jaar, aan de classis van Tiel. Zowel over het een en ander is over de periode van honderd jaar veel te doen geweest. Op 26 maart 1668 waren bij accoord de pastoriegoederen overgegaan naar de collator onder voorwaarde dat hij daaruit jaarlijks aan de predikant 450 gulden zou betalen. In 1726 probeerde de collator Otto van Wijhe, Heer van Echteld en Eck, hier onderuit te komen, zoals bij Echteld hem al was gelukt. De ambtman en ridderschap gingen hier niet in mee omdat er een duidelijk accoord aan de betaling ten grondslag lag. Dit werd bevestigd door het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe bij sententie van 21 september 1726[135] en het Hof van Gelre en Zutphen op 25 juli 1727[136]. Elke poging van de collatoren om hier onderuit te komen, werd door het Hof verijdeld[137]. Niettemin moesten zowel de predikanten als de classis voortdurend met de Heren van Eck procederen om de betalingen te verkrijgen. Nog in 1755 probeerde Jan Gijsbertus Ludolf Adriaan van Nieukerken genaamt Nieuwenheijm als Heer van Eck en Wiel onder de verplichting van de congrue portie uit te komen. Zijn verzoek werd door het Kwartier van Nijmegen afgewezen met verwijzing naar de voorgaande sententies[138]. Desalniettemin bleef deze heer problemen opleveren[139]. Enerzijds was hij ouderling in de kerk van Eck, anderzijds was hij niet echt genegen om de kerk ter wille te zijn in het betalen van de predikant. Hij was zelfs niet genegen om het volledige jaar van gratie aan de weduwe van de in 1763 overleden predikant Theodorus Breunis te betalen[140]. Kennelijk was het adellijk ego op het financiële vlak groter dan het gereformeerd geloof. Het aparte hierbij is nog dat de Heer van Eck en Wiel zelf niet de gehele congrue portie van 500 gulden behoefde te betalen, daar er 50 gulden jaarlijks werd uitgekeerd door het Kapittel van Sint Pieter te Utrecht die dit moest opbrengen uit de landerijen die zij te Eck bezaten en onder de geestelijke goederen werden gerekend[141].

---

[133] Zie hoofdstuk 3.2.1. bij de "congrue portie".
[134] RAG, archief 0124 boek 835 briefnummers 10449 en 10450 de datis 15 en 16 juli 1594.
[135] RAR, archief 1514 boek 113 *Gerichssignaat 1680-1730*.
[136] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, sententie de dato 25 juli 1727.
[137] Dit betrof vooral J.G.L.A. van Nieuwkerken genaamt Nieuwenheim, heer en collator te Eck.
[138] RAG, archief 003 boek 54 en 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de dato 31 mei 1755.
[139] Vgl. RAG, archief 0003 boek 54 de dato 31 mei 1755; archief 0012 boek 0S31 folio 917 de dato 5 juli 1757; boek 37 folio folio 1160-1163 en 1249-1252 de datis 28 april en 26 oktober 1774.
[140] RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum classis Tielanae 1745-1777*, vacatures Eck 1764-1765.
[141] RAU, archief 220 nummers 633 en 636. Vgl. RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de datis 10 december 1682 en 15 november 1764.

In de jaren 1662-1663 werden de heren van het kapittel gerechtelijk verplicht om daaruit blijvend de congrue portie van de predikant te Eck aan te vullen zonder dat zij daaraan of daaruit rechten zouden kunnen ontlenen[142]. Het ius patronatus of ius collationis bleef destijds berusten bij de Graaf van Culemborg. Dit alles komt oorspronkelijk voort uit de in 1581 opgestelde en aangenomen ordonnantie op de administratie van de geestelijke goederen door de Staten van Gelderland[143].
De bemoeienis van de Heer van Eck en Wiel met de plaatselijke kerk bleek nog in 1769 toen hij enerzijds bevolen had om het afhoren van de armenrekening van de preekstoel te laten afkondigen maar anderzijds enkel de schepenen had toegelaten bij het doen van deze rekening, als ware hij zelf opperarmmeester. De kerkenraad diende hierover haar beklag in bij de gedeputeerden van de classis tijdens de kerkvisitatie, daar niet de Heer van Eck en Wiel maar de ambtman de functie van opperarmmeester uitoefende[144]. Bij nader onderzoek door de gedeputeerden van de classis bleek deze zaak toch wat anders te liggen. Het bleek dat minstens vanaf het jaar 1700 de armenrekening werd afgehoord ten overstaan van de Heer van Eck en Wiel met de predikant, kerkenraad en geërfden (naburen) van het dorp. Dat was het logisch gevolg van het gegeven dat de Heer van Eck en Wiel destijds ook Heer van Echteld was en tevens optrad als vervanger van de ambtman. Hij was in die tijd dus rechtens bevoegd. Kennelijk was het daarna een gewoonte geworden om dit zo te doen. De classis besloot dan ook dat de predikant en kerkenraad zich bij het afhoren van de rekening behoorden te voegen en niet daarbij weg te blijven[145].
Gelet op het voorstaande en hetgeen eerder is vermeld, kan worden gesteld dat de verhouding te Eck tussen de adellijke personen en de gereformeerde kerk en classis na 1680 altijd gespannen is geweest en er nooit een warme samenwerking ontstond[146].

De gemeente van het Fort Nassau is een apart geval
De gemeente van het Fort Nassau op De Voorn viel qua verantwoordelijkheid onder de Raad van State, de stadhouder en de militaire gouverneur, rechtelijk onder het Hof van Gelre en Zutphen en kerkelijk onder de classis van Tiel. Deze mix heeft al met al weinig problemen opgeleverd. De beroepingen van de predikanten geschiedden door de kerkenraad en gemeente ten overstaan van de gedeputeerden van de classis en de naastgezeten predikanten. De meeste bemoeienissen met en rond deze gemeente werd direct geregeld met de gouverneur of diens gecommitteerde. Daar de afgevaardigde ouderlingen naar de classis vaak ook in militaire dienst waren, zoals majoor Peter van de Weteringen en commies Johan Pronck, konden problemen snel worden opgelost[147]. Alleen bij problemen rond de

[142] RAU, archief 220 nummer 633.
[143] Zie hoofdstuk 2.2.2.f. Vgl. RAG, archief 2000 nummer 4693, de datis 31 oktober 1581 tot en met 6 november 1581 en 8vv november 1581.
[144] RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum classis Tielanae 1745-1777*, de dato 5 juli 1769.
[145] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 11-12 september 1769 art. 24, 30 april-1 mei 1670 art. 26 en 10-11 september 1770 art. 27; boek 13 *Acta deputatorum classis Tielanae 1745-1777*, de dato 17 april 1770.
[146] Zie ook nader hoofdstukken 5 en 6.
[147] Vgl. RAG archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 5-6 mei 1625 presentielijst en art. 23; boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 4-5 mei 1663 presentielijst.

betalingen van de traktementen werden de gecommitteerden (auditores) van het Kwartier van Nijmegen ingeschakeld die de kerkenrekeningen moesten afhoren[148]. De eindverantwoordelijkheid voor het traktement van de predikant bleef bij de Raad van State. De laatst dienstdoende predikant van het fort, Rethesius Goens, kreeg daarom in 1672 van de classis een gunstige aanbeveling om bij de Raad zijn traktement te bewerkstelligen[149]. Door de verwoesting van dit fort door de Fransen in 1673 werd de gemeente opgeheven[150] en de gouverneur en mede-raad van het Hof Johan van Braeckel tot Kermesteijn, op 17 maart 1675 door het Hof van Gelre en Zutphen gemachtigd om orde te stellen op de administratie van de kerken- en armengoederen[151]. De rekening van de administrateur Daniël Tas werd met machtiging van het Hof op 10 maart 1697 gehoord en gesloten door Diederik van Els, ambtman van Bommel en de Bommeler- en Tielerwaard en en tenslotte door het Hof goedgekeurd op 24 maart 1697[152]. Dit alles op grond van de voornoemde ordonnantie uit 1581.

De gemeente van Hien en Dodewaard zijn vrij en toch bezwaard

De gemeenten van Hien en Dodewaard vielen van oudsher onder de Hertog van Gelre en zijn na de reformatie van 1578 nooit met het ius collationis belast geweest, zodat de kerkenraad en gemeente de beroepingen verrichtten ten overstaan van de gedeputeerden van de classis. Feitelijk zou hiermee alles gezegd kunnen zijn, ware het niet dat deze gemeenten geregeld last hadden van (katholieke) jonkers, die weliswaar geen enkel recht hadden verkregen maar toch meenden zich met de gereformeerde kerken te kunnen bemoeien of haar lastig te vallen. Zo werd er in de jaren 1642-1644 door de predikant Johannes Lamberti ab Heessel bij de classis geklaagd over de ontheiliging van zijn kerken: "dat sijn kercke met hoij, turff, visnetten en andere vuijlicheijt wort beslommert en ontreijnigt"[153]. Dit werd door de classis verwezen naar de ambtman, maar het duurde enkele jaren voordat het probleem was opgelost[154]. Hoogst waarschijnlijk is deze ontheiliging van de kerk op last van een van de edellieden gebeurd, want de kerkenraad zou iets dergelijks van een gemeentelid niet hebben geaccepteerd en zelf hebben opgelost. Juist de doorverwijzing naar de ambtman geeft aan dat er een jonker bij betrokken was[155]. Een ander probleem hadden predikant en kerkenraad in 1768, toen de katholieke jonker Hendrik baron van Hakfoort zich aanmatigde om bij de kerkenrekeningen aanwezig te mogen zijn. Dit werd door de kerkenraad met de predikant Joan Hugo van der Groe en de ambtman als opperkerkmeester tegengehouden[156]. Ook het gegeven dat plaatselijke, gereformeerde jonkers vaak ouderling in deze kerken

[148] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 28-29 april 1656 art. 11.
[149] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1666-1687*, de dato 3 oktober 1672.
[150] Potjer, "De Reformatie in de Nederbetuwe", 45-46 noemt ten onrechte het jaar 1672 voor de opheffing van de gemeente.
[151] RAG, archief 0124 boek 26 folio 336, de dato 17 maart 1675; vgl. archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 22-23 april 1675 art. XVIII en 15-16 april 1678 art. 10.
[152] RAG, archief 0124 nummer 2397.
[153] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 12-13 september 1642 art. XX.
[154] Vgl. RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 6-8 mei 1644 art. 11.
[155] De boeken van het hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe geven geen aanwijzing over deze zaak.
[156] Zie onder meer archief NGG Hien en Dodewaard *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de datis 26 februari en 11 maart art. 4, 19 maart art. 9 en 6 juni 1768 art. 9.

waren[157], geeft aan dat alhoewel deze gecombineerde gemeente vrij was in verkiezing en beroeping er toch een bepaalde vorm van adellijk toezicht was. Kennelijk hadden de jonkers moeite om de kerk vrij te laten en matigden zij zich een bepaalde vorm van gezag aan. Gelet op de aanwezigheid van de adellijke huizen als de Appelenburg, de Snor of het Huis Dodewaard met de landerijen en de daarbij behorende werkverschaffing voor de dorpelingen zal het moeilijk zijn geweest hiertegen in opstand te komen.

De gemeente van IJzendoorn heeft een aparte problematiek

De gemeente van IJzendoorn behoorde tot de halfhoge heerlijkheid IJzendoorn, waarvan de Heer van IJzendoorn collator was. Het ius collationis van deze heer werd in 1662 betwist door de bisschop van Utrecht op grond van de fundatie- en approbatiebrieven van de kerk van 6 en 8 april 1384[158]. Dit had ook te maken met het proces dat de IJzendoornse predikant Petrus Molitor Bisschop in 1661 had aangespannen tegen de Proosdij van Oudmunster te Utrecht om zijn opbrengst uit de tienden te mogen ontvangen. De tienden vielen onder de geestelijke goederen van deze proosdij en waren gelegen binnen IJzendoorn, waaruit deels de predikant moest worden betaald[159]. Op grond van een minnelijk accoord van 17 augustus 1664 werd overeengekomen dat de predikant uit de tienden van de proosdij voortaan 200 gulden jaarlijks zou ontvangen in plaats van de eerder betaalde 100 gulden, op grond van het gegeven dat dit ongeveer een derde deel van het traktement zou zijn[160]. Het verzoek van de bisschop om als collator te mogen worden erkend, werd niet gehonoreerd. De collatierechten bleven bij de Heer van IJzendoorn, zoals de beroepsbrieven uitwijzen[161]. Enige uitzondering hierop was de beroeping van Petrus Pauw in 1676, waarover later meer, die door de gedeputeerden van de Gelderse synode en van de Tielse classis werd verricht[162]. Het voornoemde geschil met de proosdij zou zich in de jaren 1683 en 1692 herhalen, zelfs door inmenging van de Prins van Oranje in zijn functie als collator van de proosdij, maar noch de rechtbank van IJzendoorn noch het Hof van Gelre en Zutphen is hierin meegegaan[163]. Opvallend is dat Christiaan Rijnhold van Wijhe, die in 1745 zowel Heer van IJzendoorn als Heer van Echteld was wel instond voor het traktement van de predikant te IJzendoorn maar niet te Echteld, zoals is voormeld.

In 1768 bleek tijdens de visitatie van de kerken door de gedeputeerden van de classis dat te IJzendoorn de kerkenrekening werd gedaan door schepenen van de heerlijkheid zonder kennis van de predikant en kerkenraad, zelfs zonder dat het afhoren driemaal van de predikstoel werd afgekondigd[164]. Het is opmerkelijk dat in deze zaak, in afwijking van het vermelde te Eck, geen enkele nadere actie schijnt te

---

[157] Zie hetgeen hierna daarover wordt geschreven.

[158] RAG, archief 0124 boek 25 folio 468-469. Zie voor de originele brieven RAG, archief 0446; transcriptie door Spies en Spies, *Heerlijkheid IJzendoorn deel 1*, nummers 299-300.

[159] RAG, archief 0370 zaaknummer 8087.

[160] RAG, archief 0446; transcriptie door Spies en Spies, *Heerlijkheid IJzendoorn deel 1*, nummer 347.

[161] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*.

[162] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de dato 21-22 september 1676. Zie nader over deze zaak hoofdstuk 5.2.4.

[163] RAG, archief 0446 de dato 23 april 1683; transcriptie door Spies en Spies, *Heerlijkheid IJzendoorn deel 1*, nummer 351; archief 0124 boek 84 folio 232v de dato 20 januari 1692.

[164] RAG, boek 13 *Acta deputatorum classis Tielanae 1745-1777*, de dato 4 juli 1768.

zijn ondernomen. Het is in elk geval niet op papier gesteld. Gelet op het feit dat er geen verdere klachten meer hierover zijn ingekomen, mag worden aangenomen dat de gedeputeerden dit hebben opgelost[165].

De gemeente van Ingen is een apart geval

De gemeente van Ingen viel voor wat betreft de uitkering van het predikantstraktement onder de Commanderie van Ingen van de Balije van Sint Jan te Utrecht, zoals hiervoor reeds is geschetst[166]. Het ius collationis werd in de eerste jaren na de reformatie uitgeoefend door het Hof van Gelre en Zutphen op grond van de ordonnantie uit 1581[167] en daarna werden de beroepingen volledig verricht door de kerkenraad en gemeente ten overstaan van de gedeputeerden van de classis en naastgezeten predikanten. Deze constructie is uniek in de Nederbetuwe. Enerzijds was de oorspronkelijke collator afkomstig van buiten het Hertogdom Gelre en verloor hij zijn rechten in deze maar anderzijds bleef hij gehouden tot volledige betaling van de Ingense predikant. Weliswaar was alles conform de ordonnantie op de geestelijke goederen van 1581, maar in de praktijk bleek deze zaak toch gevoelig te liggen en leverde het veel problemen op met de betalingen, welke door het Hof moesten worden opgelost[168]. Voorts is het apart dat het Kapittel van Sint Pieter te Utrecht, dat ook geestelijke goederen in Ingen bezat, niet werd verplicht daaruit een aanvulling te geven op het predikantstraktement, zoals bij de gemeente van Eck wel het geval was[169]. Een reden daarvoor is moeilijk te duiden daar dit kapittel in het geheel niet wordt genoemd in de stukken over het predikantstraktement.

De gemeente van Kesteren en het Kwartier van Veluwe

De gemeente van Kesteren is voor zover bekend nooit met het ius collationis belast geweest, zodat de kerkenraad en gemeente de beroepingen zelfstandig verrichtten ten overstaan van de gedeputeerden van de classis en naastgezeten predikanten. Als kerspel viel Kesteren van oudsher onder de Hertog van Gelre. Al in de landbrief van de Nederbetuwe van 11 december 1327 werd Kesteren aangewezen als de plaats waar de rechtbank zou worden gespannen, kennelijk niet alleen vanwege de ligging van het kerspel maar ook ten aanzien van de vrijheid van de plaats[170]. De kerkelijke gemeente had weinig inkomsten uit de pastoriegoederen en kreeg het grootste gedeelte van het predikantstraktement uit de congrue portie. In de jaren van 1598 tot 1616 is Opheusden met deze gemeente gecombineerd geweest. Het Kwartier van Veluwe had geestelijke goederen in haar bezit te Kesteren, evenals te Hien en Dodewaard, Ommeren, Opheusden en Ravenswaaij. In principe had dat Kwartier de congrue portie van de predikantstraktementen moeten aanvullen[171], maar niets duidt

[165] Vgl. RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 7 augustus 1769 art. 27, waar de classis aan de provinciale synode meldt: "De kerke- en armerekeningen worden bij ons ter behoorlijker tijd en plaats met opene deuren na voorgaande bekentmaakingen van den predikstoel gedaan en men zal hierin verder volharden".
[166] Vgl. Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, 203-206.
[167] RAG, archief 2000 nummer 4693, de dato 8vv november 1581; zie ook Maris, *o.c.*, 494-499.
[168] Vgl. Maris, *o.c.*, 205-206.
[169] Vgl. RAU, archief 220 nummers 630 en 632.
[170] RAG, archief 0243 charter 355; vgl. RAR, archief 0001 boek 93, 26-32.
[171] Vgl. RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 18-20 april 1659 art. 22, 10 augustus 1659 art. 2-3, 1 november 1659 art. 5, 13 augustus 1663 art. 5.

erop dat dit ooit is gebeurd. Het Hof van Gelre en Zutphen was daartoe de aangewezen instantie, maar gelet op de zelfstandigheid van de Gelderse Kwartieren voor wat betreft de administratie en het beheer van de geestelijke goederen lijkt er geen sprake te zijn geweest van enige aanvulling of vergoeding[172].

De gemeente van Lienden met haar heren en vrouwen

De gemeente van Lienden had van voor de reformatie in Gelderland als collator de Graaf van Culemborg[173]. Het ius collationis werd uitgeoefend door zijn erfopvolgers uit verschillende grafelijke en prinselijke huizen[174], de Heren en vrouwen van Lienden[175]. Daar Lienden feitelijk een tweeherige (halve) hoge heerlijkheid was[176], had de ambtman hierover geen gezag, maar de beroepingen waren wel onderhevig aan de goedkeuring van de classis van Tiel. Juist bij deze gemeente is duidelijk dat er geen onderscheid werd gemaakt tussen de bevoegdheden van een collator of collatrice. Die rechten waren voor een man en vrouw geheel gelijk. Zo werden de beroepingen in 1771 en 1774 nog gezamenlijk door de heer en vrouwe gedaan, maar in 1787 en 1790 geheel alleen door de collatrice Maria Louisa gravin van Quadt tot Wijckradt[177]. De gereformeerde kerk en classis hebben hier ook nooit een punt van gemaakt.

De hoge heerlijkheden Lede en Oudewaard werden voor wat betreft de rechtspraak geïncorporeerd bij de hoge heerlijkheid Lienden. Kerkelijk behoorden de meeste inwoners onder de gemeente Kesteren, terwijl een paar gezinnen onder de kerk van Lienden werden ingeschreven[178]. De hoge heerlijkheid De Marsch, tweeherig onder de Staten van Gelderland en de Staten van Utrecht, had wel een eigen rechtbank, maar geen eigen kerkelijke gemeente. Doorgaans was de rechter van Lienden ook rechter van De Marsch[179]. Kerkelijk konden de inwoners hun eigen naburige gemeente kiezen. Zowel de drost van Lede en Oudewaard als de rechter van De Marsch hadden geen enkele zeggenschap over de gereformeerde kerk.

De gemeente van Maurik en de Graaf van Culemborg

De gemeente van Maurik had van oudsher als collator de Graaf van Culemborg[180], waarvan het ius collationis na 1687 overging op de Willem Johan van Dedem als Heer van Maurik en zijn erfopvolgers[181]. Maurik was een lage of dagelijkse heerlijkheid. Door het eigenzinnig optreden van de Graaf van Culemborg bij de

---

[172] Vgl. Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, 39-83.
[173] RAG, archief 0124 boek 835 briefnummers 10449 en 10450 de datis 15 en 16 juli 1594.
[174] Eerst de Prins van Saksen-Saalfeld (1714-1733), dan de Graaf van Bijland (1733-1745) en vervolgens de Graven en Gravinnen van Quadt Wickenrath (1745-1794). Vgl. RAR, archief 1256 inleiding 1.3.
[175] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*.
[176] De ene helft in handen van de Hertog van Gelre (Staten van Gelderland en het Hof) en de andere van de Abdij van Elten. Zie voor de ingewikkelde structuur van deze heerlijkheid nader De Vries, "De hoge heerlijkheden Lienden en Leede en Oudewaard.", 38-46.
[177] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de datis 1 maart 1771, 27 april 1774, 3 november 1787 en 23 augustus 1790.
[178] RAG, archief 0124 briefnummer 442 de dato 24 december 1770.
[179] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 30 april en 1 mei 1770.
[180] RAG, archief 0124 boek 835 briefnummers 10449 en 10450 de datis 15 en 16 juli 1594; De Vries, "De rechtsgebieden der Nederbetuwe", 20-21.
[181] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*.

beroeping van Paulus Colonius tot predikant in 1613 moest de classis van Tiel de hulp van het Hof van Gelre en Zutphen inroepen, zoals voormeld. Dat was nodig omdat Maurik toen nog onder onder het collatorschap van de Graaf van Culemborg viel en dus buiten de kerkelijke jurisdictie van de classis[182]. Dit probleem dient meer gezien te worden in het kader van de toenmalige interne godsdiensttwisten tussen remonstranten en contraremonstranten[183] als dat er sprake zou zijn van onwil van zijde van de collator. Op 23 juni 1640 werd door de classicale gedeputeerden een verzoekschrift ingediend bij de Graaf van Waldeck, Piermont en Culemborg over de betaling van de predikanten van Maurik en Lienden. Zij verzochten dat die op een gelijk niveau mochten worden betaald als de predikant van Eck. Nadat door de gedeputeerden gewezen was op overeenkomsten uit voorgaande jaren en de noodzaak tot gelijkheid onder de predikanten sloten zij het verzoekschrift af met een opvallende verwijzing naar een advies van de Romeinse keizer Titus Flavius Vespasianus: "Dit doende sal uwe graefflicke genade bestedigen dat trefflicke advijss dess hoochlofflicken keijsers Titi Vespasiani, dat niemandt van eenss princen aengesichte behoort droevich wech te gaen etc." Het had effect want op 1 juli 1640 werd het verzoekschrift ingewilligd[184]. In de latere jaren zijn er weinig problemen geweest, met uitzondering van de betaling en vervulling van de vacaturediensten in 1753, zoals hiervoor al is beschreven[185].

De gemeente van Ochten en de Graaf van den Bergh

De gemeente van Ochten viel voor wat betreft het ius collationis van oudsher onder de Hertog van Gelre en later onder de katholieke Graaf van den Bergh[186], die dat recht tijdens de reformatie in 1578 al uitoefende en dat zeker tot het jaar 1617 behield[187]. Toch was het Hof van Gelre en Zutphen de instantie die in 1601 toestemming gaf aan de gemeente om een predikant te beroepen[188]. Dit ingrijpen was nodig vanwege de gerezen problematiek ten aanzien van de geestelijke goederen die door de rentmeester Richardus Pavort werden onthouden aan de gemeente. Niet uitgesloten kan worden dat dit ook te maken had met de katholieke gezindheid van de Graaf van den Bergh. Het collatierecht werd door het Hof van hem afgenomen, maar het duurde nog zeker vijftien jaar voordat alles was geregeld binnen deze kerkelijke gemeente. In 1603 werd de gemeente nog tijdelijk met die van IJzendoorn gecombineerd[189]. De provinciale synode van juni 1604 gaf opdracht om Henricus van de Poll uit de kerkendienst van Ochten te verwijderen, daar hij een

[182] RAG, archief 0370 nummer 5481. Zie nader hoofdstuk 5.2.4.
[183] Zie nader hoofdstuk 4.
[184] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum classis Tielanae 1631-1710*, de datis 23 juni en 1 juli 1640.
[185] Zie hoofdstuk 2.2.2.b.
[186] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, 14-15 september 1602 art. 13; De Vries, "De rechtsgebieden der Nederbetuwe", 19.
[187] Volgens brief van de classis van Tiel aan de Graaf van Culemborg van 9 januari 1617. RAG, archief 0370 inventarisnummer 5459. In 1572 bleek de Spaanse koning collator te zijn, zie RAG, archief 0124 briefnummer 7035 de dato 19 juli 1572.
[188] RAG, archief 0124 boek 20 folio 61v de dato 13 maart 1601.
[189] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, 6-7 september 1603 art. 4.

"onbeschaemder ingedrongener loeper" was[190]. De classis van Tiel had op 24 april 1604 daartoe al opdracht gegeven, daar deze persoon zich had ingedrongen zonder de kerkelijke weg te volgen, "met grooten disordre, onbequam ende een idiote sijnde"[191]. Het ius collationis is voor 1620 vervallen, waardoor in eerste instantie de ambtman en classis[192] de predikanten beriepen. Daarmee waren de problemen rond de collatierechten nog niet opgelost. Tot 1617 berustte dit recht bij de Graaf van den Bergh, daarna bij de Graaf van Culemborg[193] en vervolgens werden de beroepingen geregeld door de gemeente met de naburen of geërfden en de plaatselijke jonker(s) samen met de classis en vanaf 1688 door de kerkelijke gemeente zelf[194]. Nog in het jaar 1672 claimde de Gravin van den Bergh bij het Hof van Gelre en Zutphen dat zij de collatierechten te Ochten bezat[195], maar dat had geen nader effect[196]. De gemeente van Ochten beriep zelf in het najaar van 1672 Petrus Pauw als haar predikant, hetgeen ook door de classis werd goedgekeurd[197]. Zo zouden ook in het vervolg alle beroepingen door kerkenraad en gemeente worden gedaan.

De gemeente van Ommeren is in principe vrij

De gemeente van Ommeren viel van oudsher onder het ius collationis van de Balije van Sint Catharina[198] als onderdeel van de Commanderie van Sint Jan te Utrecht[199] en rechtelijk onder de Graaf van Culemborg[200]. Na de reformatie van 1578 werd door de predikant gebruik gemaakt van de inkomsten uit pastoriegoederen, maar de beroepingen werden verricht door de kerkenraad en gemeente. Alhoewel Ommeren ook een lage of dagelijkse heerlijkheid was en zelfs in 1769 nog een Heer van Ommeren en Wajestein[201] wordt genoemd, verkreeg die heer nooit het ius collationis. In de gemeente van Ommeren werden in de jaren 1721-1738 veel problemen veroorzaakt door de rechter van de dagelijkse heerlijkheid Ommeren, Dirk Gerritsen van Dam, die ook ouderling van de gemeente te Eck was. Met zijn companen heeft hij veel onrust gestookt bij het beroep in 1721 op Wilhelmus van Oudheusden en

---

[190] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 26-28 juni 1604 art.18; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 126-127.
[191] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, 24 april 1602 art. 9. Hij staat dan ook ten onrechte op de predikantenlijst van Ochten. Idem in Van Lieburg *Repertorium* deel 2 gemeente Ochten.
[192] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, 1-3 mei 1620 art. 29. De ambtman stelde toen Aegidius Croll voor als nieuwe predikant, maar de classis wenste een snellere vervulling van de vacature en combineerde tijdelijk Ochten met IJzendoorn, maar ging na enkele maanden over tot de gewone vacaturediensten; o.c., de dato 22-24 oktober 1622 art. 6, 25.
[193] Zie nader hoofdstuk 5.2.4.a.
[194] Zie o.a. RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingen classis van Tiel 1666-1814*; boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 30-31 augustus 1637.
[195] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 29-30 april 1672 art. 22, 25.
[196] Gelet op de inval van de Fransen in 1672 ontbreken een aantal stukken van het Hof uit deze periode. Uit het vervolg kan worden opgemaakt dat er geen collatierechten werden toegekend.
[197] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 10 september 1672 art. 11, 13, 15 en 3 oktober 1672.
[198] Vgl. Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, 193.
[199] Vgl. Hoefer en Van Veen "De commanderieën der orde van sint Jan te Utrecht", 318.
[200] Vgl. De Vries, "De rechtsgebieden der Nederbetuwe", 20-21.
[201] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 7 augustus 1769 presentielijst.

vooral veel ellende toegebracht aan diens opvolger Theodorus Vosman en ook aan de kerk aldaar[202].

De gemeente en het klooster van Opheusden
Over de kerkelijke gemeente van Opheusden is weinig bekend, alleen dat er in 1601 een Vicarie van Sint Antonis was, die door onbevoegden werd gebruikt[203]. Mogelijk viel de gemeente voor de reformatie van 1578 onder het ius collationis van de Hertog van Gelre. Bekender is het Klooster Sint Mariëngaarde aldaar, waarvan de opbrengsten van de geestelijke goederen na de reformatie niet ten goede kwamen aan de gereformeerde kerk aldaar, maar in handen werden gesteld van ambtman en ridderschap, die met name dames uit adellijke families daarmee begunstigden, zoals eerder al is aangehaald. De kerkelijke gemeente is zeker van 1598 tot 1616 gecombineerd geweest met Kesteren, totdat Hubertus Ellerus alias Hubertus Hellerus de eerste eigen predikant werd[204] sinds Johannes Putsers die daar in 1585 was vertrokken[205]. De predikanten werden door de kerkenraad en gemeente zelfstandig beroepen ten overstaan van de gedeputeerden van de classis en naastgezeten predikanten (vicini).

De gemeente van Ravenswaaij wordt laat zelfstandig
De gemeente van Ravenswaaij viel oorspronkelijk onder het ius collationis van de Hertog van Gelre. Zij was vanaf de reformatie in Gelderland eerst een zelfstandige gemeente, waarbij zij het beroepingsrecht verkreeg, maar werd vanaf ongeveer 1593 met andere gemeenten gecombineerd. Haar kerk bleek in 1611 geheel vervallen te zijn, waarop de provinciale synode van juni 1611 besloot dat zij zich provisioneel moest voegen voor de prediking van Gods Woord bij de gemeente van Rijswijk[206]. Ravenswaaij kwam pas in 1667 weer op eigen benen te staan. Bij de maatregelen ten behoeve van de noodlijdende predikanten door ambtman en ridderschap in 1675 wordt naast de pastoriegoederen onder meer genoemd het genot van twee derde delen van een Vicarie van Sint Maria[207], waarvan al sprake was in 1601[208]. De beroepingen geschiedden zelfstandig door de kerkenraad en gemeente ten overstaan van de gedeputeerden van de classis en naastgezeten predikanten.

De gemeente van Rijswijk gecombineerd
Ook de gemeente van Rijswijk viel oorspronkelijk onder het ius collationis van de Hertog van Gelre en dus voor de reformatie in Gelderland onder de Spaanse koning[209]. Dat recht is overgegaan op de gemeente zelf. Zij was tot 1602 een aparte gemeente en werd daarna tot 1609 tijdelijk gecombineerd met Maurik[210] en

[202] Zie nader de casuïstiek onder hoofdstuk 7.2.5.
[203] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, 28-30 april 1601 art. 11.
[204] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, 9-10 september 1616 art. 5. Hij was in april 1616 al predikant te Opheusden, maar de classicale acta van die maand zijn verloren gegaan.
[205] Mogelijk duurde die combinatie van 1585 tot 1616. Zie ook nader hoofdstuk 1.3.2.d.
[206] Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 189.
[207] RAR, archief 1040 boek 1 de dato 8 november 1675; RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*,
[208] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, 28-30 april 1601 art. 15.
[209] Zie hoofdstuk 1.3.2.d.
[210] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, 14-15 september 1602 art. 22.

vervolgens met Ravenswaaij. Bij besluit van de classis van Tiel van 5-6 augustus 1667 werd de gemeente weer gesplitst[211]. In 1601 bleek er een Vicarie van 't Heilig Kruis te zijn, die bestemd was voor de kerk en predikant, maar door onbevoegden werd gebruikt[212]. In 1675 wordt daarvan geen melding meer gemaakt. De beroepingen geschiedden op dezelfde wijze als te Ravenswaaij.

De gemeente van Tiel en de magistraat

De beide gemeenten van Tiel vielen onder het stadsrecht van Tiel. In de eerste jaren na de reformatie vanaf 1579 was het vooral het Hof van Gelre en Zutphen dat zich bemoeide met de benoeming van predikanten in deze stad. Vanaf het begin van de 17e eeuw werd het gebruikelijk dat de predikanten beurtelings werden gepresenteerd door de kerkenraad en de magistraat van Tiel, waarna de beroeping geschiedde door de gemeente en kerkenraad ten overstaan van de gedeputeerden van de classis en naastgezeten predikanten. Feitelijk was hier sprake van een gedeeld ius collationis. Alleen bij problemen greep het Hof nog in zoals bij de beroeping van Adrianus Radaeus in 1625[213] en in 1649 bij de beroeping van een derde predikant, Bernardus Busschoff uit Zoelen[214]. De predikanten werden uit de geestelijke goederen van de stad betaald en daarover zijn geen klachten bekend. De magistraat van Tiel functioneerde ten aanzien van de gereformeerde kerken op vergelijkbare wijze als de heren van de hoge heerlijkheden.

De gemeente van Zoelen en de Heren van Zoelen

De gemeente van Zoelen bezat van oudsher een groot aantal kerkelijke en geestelijke goederen, waarvan onduidelijk is wie daarvan patroon of collator was. Deze goederen zijn op grote schaal misbruikt[215]. Mogelijk was de kerk van Zoelen voor de reformatie verbonden met het Domkapittel te Utrecht of de Paulusabdij te Utrecht[216]. Vanaf de reformatie viel de gemeente onder de ambtman Dirck Vijgh in diens functie als Heer van Zoelen. Deze heer en zijn erfopvolgers bleven in het bezit van het ius collationis. Zoelen was evenals sommige andere kerspelen een lage of dagelijkse heerlijkheid, maar de Heer van Zoelen was als collator wel gehouden de predikant te betalen. Mogelijk heeft dit te maken met het gegeven dat Zoelen in de 16e eeuw een hoge heerlijkheid was en pas rond de reformatie die status verloor[217].

---

[211] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, art. 9.
[212] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, 28-30 april 1601 art. 14. Er waren in de Nederbetuwe vele vicarieën en andere geestelijke goederen, waarvan de gebruikers worden vermeld, maar vaak onduidelijk is wat het nut was voor de kerken en welke invloed de bezitters hadden. Nader onderzoek is zeer gewenst maar valt buiten de kaders van dit werk. Zie o.a. RAR, archief 1040, nummers 487-488 en RAG, archief 0124 op veel plaatsen.
[213] RAG, archief 0124 boek 22 folio 81v de dato 20 december 1625.
[214] RAR, archief 0001 nummer 947 de dato 8 maart 1649.
[215] Vgl. Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, 192.
[216] Vgl. RAU, archief 216 onderdeel 5.16.16 en archief 85.1 nummer 279.
[217] De Vries, "De rechtsgebieden der Nederbetuwe", 21-22.

Kerkenraadsleden uit adel en gegoede burgerij
Naast deze schets met name rond het ius collationis van de diverse gemeenten is het van belang op te merken dat de adellijke heren uit de ridderschap van Nederbetuwe en de heerlijkheden, evenals de burgemeesters van de stad Tiel en andere bestuurders van de kerspelen vaak als ouderling zitting hadden in de kerkenraden en dus ook als afgevaardigden naar de classicale vergaderingen kwamen. Hierdoor ontstond het gevaar van een oneigenlijke vermenging tussen de politieke en kerkelijke bestuursorganen. Dit klemt des te meer, daar deze ouderlingen ook nog eens konden worden gecommitteerd naar de provinciale synode. Deze gang van zaken was meer regelmaat dan uitzondering, waarvan enkele voorbeelden, zoals[218]:
Op de classicale vergadering van maart 1605 verschenen onder anderen Johan Boschman schepen van Tiel en Peter van Delsem burgemeester van Nijmegen.
In september 1618 verscheen jonker Steven van Rumelaer als ouderling van Eck.
In april 1661 verscheen Jacob van der Steen, burgemeester te Tiel, ouderling aldaar en tevens namens Gelderland gecommitteerde ter Staten-Generaal.
In april 1665 verschenen twee hoge edelen uit de ridderschap, Bernard van Welderen en Caspar van Eck, als ouderlingen van Tiel en Hien en Dodewaard.
In april/mei 1708 verscheen jonker Arend Jan Vijgh tot de Snor als ouderling van Hien en Dodewaard.
In augustus 1720 verscheen de Heer van IJzendoorn als ouderling van Avezaath.
In april 1750 verscheen onder anderen Gerrit de Haas, rechter en dijkgraaf van de hoge heerlijkheid IJzendoorn en ouderling aldaar.
In april 1755 verschenen Jacob Nicolaas van den Steen, gedeputeerde van het Kwartier van Nijmegen en burgemeester van Tiel, evenals Gerhard van Geijtenbeek rechter te Maurik en Eck.
In april 1760 verscheen Johan Gijsbert Ludolf Adriaan baron van Nijvenheim, Heer van Eck en Wiel als ouderling van Eck, en Bernardt Cock landschrijver van het Ambt van Nederbetuwe, gedeputeerde namens Tiel in de Staten van het Kwartier van Nijmegen, als ouderling van Avezaath.
In april 1766 verscheen Baron van Delen als ouderling van Echteld.
De komst van deze hoge heren als ouderling op de classicale vergaderingen vereiste van de classis van Tiel vanzelfprekend de extra nodige tact en wijsheid om enerzijds de kerkelijke belangen niet te schaden en anderzijds niet in politieke zaken betrokken te worden.

3.3. Balans

De ruimte voor wet- en regelgeving van de lagere overheden was beperkt door hetgeen van zijde van de hoge overheden was bepaald. Enkel hetgeen door de hoge overheid specifiek was belast aan de lagere overheden en met name de uitvoering van de wet- en regelgeving gaf ruimte voor de uitoefening van bestuurlijke zaken op het kerkelijk gebied.

[218] Dezen en meer anderen te vinden in de *Acta classis Neomagensis* en *Acta classis Tielanae*, RAG, 0344 boeken 1, 24 en 30 en archief 0345 boeken 1-10.

Het Kwartier van Nijmegen heeft pogingen gedaan om net als de Staten van Gelderland kerkelijke of kerkordelijke reglementen in te voeren. Dat is grotendeels mislukt, zowel door het optreden van de hoge overheid als van de classis van Tiel. Wat het Kwartier wel heeft kunnen en mogen regelen, was het beheer van de geestelijke goederen en de overdracht daarvan aan het Ambt van Nederbetuwe. Bijzonder de invoering van de congrue portie van de predikantstraktementen in de jaren 1675-1680 is voor de predikanten op het platteland van blijvende betekenis gebleken, alhoewel de uitvoering daarvan nogal eens te wensen overliet. Deze traktementen lagen op gelijkwaardig niveau met die in andere provincies.

De ambtman en ridderschap van het Ambt van Nederbetuwe, te samen vormend het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe, waren het meest directe en zo nodig dagelijkse aanspreekpunt voor de classis van Tiel en de kerken. Daarbij was met name de ambtman van groot belang in diens functie als opperarm- en opperkerkmeester. De ambtmannen uit de familie Vijgh waren bijzonder gericht op de ontwikkeling en ontplooiing van de gereformeerde kerk en waren dan ook de classis vaak ter wille. Hun opvolgers, de ambtmannen van Welderen, namen vanaf 1690 meer afstand en hadden een geringere mate van welwillendheid. Normaliter alleen wanneer de wet- en regelgeving daartoe aanleiding gaf. De samenwerking tussen ambtman en classis was niet alleen van groot belang voor de kerk, maar ook om via haar grip te houden en controle uit te oefenen op de bevolking. Enkel op financieel gebied, ter zake de ondersteuning van de classis bijvoorbeeld, was er sprake van spanning en onmin tussen de classis en het Ambt van Nederbetuwe. Was het de Staten al niet gelukt om goede orde te scheppen in het beheer van de geestelijke goederen, waardoor de frauduleuze praktijken in de loop der eeuwen voortgingen, ook in het Ambt van Nederbetuwe was dat het geval. In principe kregen classes en gemeenten slechts een deel van de voor de kerk bestemde goederen en inkomsten vanwege de voortgaande fraude, zoals bleek uit een onderzoek door het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe in de jaren 1752-1758.

De classis was van wezenlijk belang voor de ondersteuning, advisering en visitatie van de gemeenten, de beroepingen van predikanten en het toezicht op leer en leven. Daarbij kon zij de steun van de overheden inroepen, zo nodig. Het onderwijs in de Nederbetuwe was van behoorlijk niveau en deed niet onder voor onderwijs elders. Ook de schoolmeesters waren goed opgeleid.

Vele andere (adellijke) heren en dames in de regio Nederbetuwe en de magistraat van Tiel waren betrokken bij de collatie van predikanten, kerkelijke problemen en de betaling van de predikantstraktementen. Daarnaast waren er veel collatoren en collatrices die geestelijke goederen al dan niet terecht in hun bezit hadden. Met al deze personen hadden de plaatselijke kerken en de classis te maken en met name de vermenging tussen politieke of publieke en kerkelijke functies leverden nogal eens problemen op. Met name als het om betalingen ging konden de problemen zich over een groot aantal jaren uitstrekken. Zowel de kerken met haar predikanten als de classis hebben hierdoor veel (financiële) schade geleden.

Resumerende naar aanleiding van de hoofdstukken 2 en 3 kan worden gesteld, dat ondanks de ingewikkelde bestuursstructuur van het Hertogdom Gelre en de overvloed aan wet- en regelgeving, die over classis en kerken werd uitgestort, de classis van Tiel naar behoren kon functioneren. Zij ontwikkelde haar eigen weg en ging haar eigen gang, zelfs ongeacht wat overheden daarvan vonden. Die zelfstandigheid was noodzakelijk voor de ontwikkeling en instandhouding van de gereformeerde leer en kerk. Daarnaast konden de overheden steunen op een vast kerkelijk bestuursorgaan. Wat wel in de loop der tijd meer en meer ging ontbreken was de compassie van de politieke bestuurders met de classis en de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe. Was tijdens de beginperiode ten tijde van de Opstand de vorming van de gereformeerde kerk een gezamenlijke inspanning van overheden en kerk, na de Vrede van Munster begon dat langzaam te veranderen. Voor de classis van Tiel werd dat duidelijk merkbaar toen de voor hen welwillende ambtmannen van het geslacht Vijgh werden opgevolgd door de van Welderens. De financiële ondersteuning van de classis werd afgeschaft en de verhoudingen verkoelden geregeld, wat duidelijk zichtbaar is in de classicale en gerechtelijke acta.

In de verhouding tussen overheden en classis zijn bepaalde periodes te onderscheiden, welke (deels) gelijk lopen met de opkomst van de democratische bewegingen in Gelderland en de maatschappelijke ontwikkelingen, namelijk:
1. Van 1579 tot 1650: De opbouw van de kerk in samenhang met de ontwikkeling naar de vrijheid van de Nederlanden, waarbij overheden en classis sterk met elkaar verweven en op elkaar aangewezen waren.
2. Van 1650 tot 1700: Een periode van ontwikkeling en positionering ten opzichte van elkaar tussen overheden en classis en het regelen van de belangrijkste zaken in de taakuitoefening. Feitelijk een periode van nadere opbouw en regulering. Voor de bevolking was dit een periode van rampen, verwoestingen en zware lasten, zoals tijdens de Franse invasie in de jaren 1672-1674 met alle gevolgen van dien, waardoor de onvrede onder de bevolking begon te groeien.
3. Van 1700 tot 1750: Een periode van verwijdering tussen kerk en bevolking enerzijds en de overheden anderzijds, bijzonder veroorzaakt door het optreden van de regenten in het smoren van de democratische bewegingen en het nog meer aan banden trachten te leggen van de kerk. Daarnaast voerden de overheden ten opzichte van andersdenkenden een tolerantiepolitiek. In tijden van nood waren de kerken direct aanwezig bij de bevolking, maar werd de band naar de overheden behoorlijk opgerekt. De classis van Tiel stond er geregeld helemaal alleen voor. Als zelfstandig kerkelijk bestuursorgaan kon zij haar arbeid verrichten maar de macht om zaken in het publieke domein geregeld te krijgen in de zin van de gereformeerde leer werd haar door de overheden niet gegund. Althans het support ontbrak grotendeels.
4. Van 1750 tot 1795: Een periode van voortgaande ontkoppeling van kerk en politiek, doordat enerzijds de regenten voortgingen op de door hen ingeslagen weg, gezeten op het pluche met weinig idee van en begrip voor hetgeen onder de bevolking leefde. Aan de andere kant de opkomst van onder meer de democatrische bewegingen die niet meer konden worden gesmoord. De kerk mocht zich ook niet meer met politieke zaken inlaten op straffe van inhouding van de financiële ondersteuning. Bij de overheden ontstond kennelijk het idee, dat zij eigenaars waren

van de geestelijke goederen in plaats van beheerders. Deze periode wordt ook gekenmerkt door de duidelijke opkomst van piëtistische en vroomheidbewegingen en de stichting van gezelschappen[219].

[219] Het valt buiten de kaders van dit werk dieper in te gaan op de verhouding tussen politieke, maatschappelijke en kerkelijke ontwikkelingen; vgl. onder anderen Van Eijnatten, "Orthodoxie, ketterij en consensus, 1670-1850", 468-490. Zie voor de classicale ontwikkelingen nader hoofdstuk 5.

4. De strijd tussen remonstranten en contraremonstranten binnen de classis van Tiel in de jaren 1605-1620

4.1. Inleiding

In dit hoofdstuk zal aan de orde komen de godsdiensttwisten tussen de remonstranten en de contraremonstranten. Alhoewel dit primair een zaak was voor het gewest Holland werd het al snel een aangelegenheid die gevaar opleverde voor de Geünieerde Nederlanden. De algemene problematiek van deze twisten is door velen al dermate beschreven[1] dat hierna slechts een korte schets van het verloop zal worden gegeven, waarbij de focus vooral zal zijn gericht op het onderzoeksgebied. Het Hertogdom Gelre werd al spoedig in deze twisten betrokken en de gevolgen voor de regio Nederbetuwe en de classis van Tiel waren ingrijpend. Over hetgeen de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe hierin heeft ondergaan, is weinig geschreven. De strijd binnen de classis van Tiel heeft weinig aandacht gekregen bij onderzoekers en schrijvers. Anspach heeft er fragmentarisch over geschreven, meestal bij bepaalde predikanten. Potjer, Jansma en Schroor hebben er enkele bladzijden aan gewijd, maar gaan niet wezenlijk in op de geschillen, terwijl Bijl er nauwelijks een woord aan besteedt[2]. Ravensbergen heeft bij de door hem verzorgde transcripties in zijn inleiding wel een apart onderdeel aan deze materie gewijd[3].

Oorlogsomstandigheden

De jaren van 1598 tot 1609 zijn van bijzonder belang geweest voor de Nederlanden. In het bijzonder werd dit veroorzaakt door het feit dat de oorlogskansen zich keerden ten gunste van de Nederlanden. Dit kwam vooral doordat Spanje hoe langer hoe meer in de financiële problemen geraakte. De Opstand en oorlog was niet alleen voor wat betreft het werven van manschappen voor de legers en het grote verlies aan mensenlevens door de voortdurende strijd maar vooral ook door de bijzonder hoge kosten en het zoeken naar financiële middelen een uitputtingsslag. Landen als Frankrijk en Engeland gingen zich nadrukkelijker bemoeien met de gang van zaken in West-Europa, onder meer door het sluiten van vredesverbonden met Spanje in 1598 en 1604. Deze landen neigden ook naar een in min- of meerdere mate erkenning van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Zeker voor wat betreft de noordelijke Nederlanden werd dat steeds meer realistisch. Dit alles zou reden genoeg zijn geweest om tot vredesbesprekingen over te gaan, zeker na het zoveelste staatsbankroet van 1607 waardoor Filips III, Koning van Spanje, in grote problemen

[1] Zie onder anderen: Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*; Hoenderdaal, "Remonstrantie en contraremonstrantie", 49-96; Van Asselt en Abels, "De heersende kerk", 413-441; Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* deel 2; Hooft, *Geeraerdt van Velsen*; Uijtenbogaert, *Kerckelijcke historie*; Van Eijnatten en Van Lieburg, *Religiegeschiedenis*, 174-177; Noordzij, *Handboek van de Reformatie*; Hill, *The History of Christianity*, Goudriaan en Van Lieburg (eds), *Revisiting the Synod of Dordt*.

[2] Anspach in *De Navorscher* jaren 1884 en 1886; Potjer, "De reformatie in de Nederbetuwe", 59-63; Jansma en Schroor, *Twee duizend jaar geschiedenis*, 174-177; Bijl, *Het Gelderse rivierengebied*.; Vgl. Maris van Sandelingenambacht, "De remonstranten in Nijmegen", 209-218.

[3] Ravensbergen, "Inleiding classes in Gelderland", XXXIV-LII.

geraakte om zijn militaire troepen te onderhouden. In principe had daardoor de oorlog rond het jaar 1610 afgelopen kunnen zijn. Het verliep anders[4].

Twee politieke stromingen

In de Nederlanden waren in deze periode grofweg twee stromingen aanwezig. De ene stroming werd vertegenwoordigd door prins Maurits van Oranje, waarbij de militaire oplossing werd voorgestaan en vanuit de militaire successen het afdwingen en de vestiging van een onafhankelijke staat met de gereformeerde religie als publieke kerk[5]. Deze strijd kostte veel geld dat voornamelijk door de koopmansprovincies als Holland en door voorname geldschieters werd opgebracht. Deze laatstgenoemden werden vooral aangezocht door de raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt. De andere stroming kwam met name voort uit de provincie Holland, waarbij de handelsbelangen en de ontwikkeling van het koopmanschap doorslaggevend waren. De raadspensionaris neigde hoe langer hoe meer naar die kant, waardoor verwijdering ontstond tussen hem en de Prins van Oranje. Deze tweede weg, die wel de weg van diplomatie kan worden genoemd, werd door Holland met de raadspensionaris ingeslagen. De vijanden van de Nederlanden konden hiervan profiteren, doordat zij door het afsluiten van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) de rust en gelegenheid kregen om zich te herstellen en voor te bereiden op het vervolg van de oorlog. De provincie Holland zag het meer als een periode van ontwikkeling van de handel. Dit zou de Nederlanden nog opbreken na 1621, zodat de uiteindelijk vrede pas in 1648 zou worden gesloten. De diplomatieke aanpak van de raadspensionaris met de keuze voor een bestand in plaats van definitieve vrede zou nog veel geld en levens kosten.

Problemen met Jacobus Arminius

In deze periode ontstond een theologisch dispuut als gevolg van de leerstellingen van Jacobus Arminius. Arminius was sinds 1603 professor aan de Leidse universiteit[6]. Met name zijn ideeën aangaande de predestinatie of voorbestemming veroorzaakten veel tegenstand, in het bijzonder van zijn collega-professor Franciscus Gomarus. Arminius leerde dat God mensen tot zaligheid verkoos op grond van voorgezien geloof. Het geloof werd daardoor de grond van de uitverkiezing. De mens werd daardoor zelf verantwoordelijkheid om op grond van vrijwillige keuze zijn zaligheid te verkiezen of af te wijzen. Gomarus daarentegen hield vast aan de calvinistische lijn van de dubbele predestinatie, namelijk dat God van eeuwigheid mensen verkiest tot het eeuwige leven of laat in het verderf waarin zij zichzelf gestort hebben[7]. Het geloof was dan vrucht van de uitverkiezing. Dit leek

[4] Zie voor de gegevens in de twee eerste delen van deze inleiding onder anderen: Groenveld, *Unie-Bestand-Vrede*, 87-114; Hellinga, *Leiders van de Gouden Eeuw*, 70-73; Van Deursen, *De last van veel geluk*, 171-200; De Graaf, *Oorlog. mijn arme* schapen, 434-446.

[5] Zie nader over de materie hier aangehaald onder anderen: Kemp, *Maurits van Nassau*; Van Deurssen, *Maurits van Nassau (1567-1625). De winnaar die faalde*.

[6] Zie voor dit gedeelte bijzonder Van Asselt en Abels, "De heersende kerk", 413-434; De Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, 182-201; Selderhuis: "Introduction tot the Synod of Dordt (1618-1619)", in Sinnema, Moser en Selderhuis (eds.) *Acta et Documenta Synodi Nationalis Dordrechtanae (1618-1619)*, XV-XXXII; W.A. den Boer, *Duplex amor Dei*, passim.

[7] Vgl. Van Asselt en Abels, "De heersende kerk", 415-419; Wouters, *Nieuw en ongezien*, 149-150; Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 227-229.

enkel een theologisch dispuut, maar de impact was zeer groot, zoals Van Asselt en Abels stellen: "Deze ogenschijnlijke abstracte gedachtegangen hadden belangrijke implicaties en raakten in feite de visie op de mens, de verkondiging en de zielzorg[8]". Het zou dan ook leiden tot grote complicaties in de politieke gelederen.de gereformeerde kerk en onder de bevolking.

Door Arminius werd aan de Staten-Generaal een nationale synode verzocht tot oplossing van de geschillen. Door de Staten van Holland en Utrecht werd tevens verzocht om een revisie van de belijdenisgeschriften en kerkorde. De Staten-Generaal gaven in maart 1606 al toestemming voor het houden van een nationale synode, maar dan moest er wel eensgezindheid zijn over de agenda. Met name door de voornoemde toevoeging van revisie is dat in eerste instantie niet gelukt, zoals bleek in mei 1607 tijdens een vergadering van de voorbereidingscommissie in Den Haag[9]. Door de Staten van Gelderland waren afgevaardigd de predikanten Johannes Fontanus uit Arnhem en Johannes Leo uit Zaltbommel, waarvan eerstgenoemde als praeses werd benoemd. Door Wouters wordt de stelling geponeerd dat deze voorbereidende vergadering vast liep door procedurele verschillen, waarbij hij zich beroept op De Groot[10]. Door De Groot wordt in zijn conclusies integendeel gesteld dat er weliswaar verschillen waren, maar dat zowel de contraremonstrantse meerderheid als de remonstrantse minderheid een advies uitbracht aan de Staten-Generaal. Delen van het advies van de contraremonstrantse meerderheid zouden bij de voorbereiding van de nationale synode wel degelijk een rol spelen[11]. Het niet doorgaan van de synode op dat moment had volgens De Groot een oorzaak buiten de conventus praeparatorius: "Dat de synode uitblijft, is te wijten aan de Staten[12], die onder pressie van de door Oldenbarnevelt geleide Staten van Holland haar hebben tegengehouden[13]".

Remonstrantie en contraremonstrantie

Op aandrang van de Staten van Holland werden in 1608 en 1609 nog wel debatten gehouden tussen Gomarus en Arminius maar daarmee werd niets opgelost[14]. Na het overlijden van Arminius op 19 oktober 1609 werd door zijn volgelingen op 14 januari 1610, onder aanvoering van Johannes Wtenbogaert[15] een remonstrantie opgesteld voor de Staten van Holland. De belangrijkste onderdelen daarvan waren het verzoek tot herziening van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus, een samenvatting van de vijf punten van hun opponenten en tenslotte hun eigen posities, weergegeven in de zogenoemde Vijf artikelen van de remonstranten.

---

[8] Van Asselt en Abels, "De heersende kerk", 419.
[9] Zie over deze vergadering nader: De Groot, "De conventus praeparatoribus van mei 1607", 129-166; Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming etc.*, 252-254.
[10] Wouters, *Nieuw en ongezien*, deel 1, 150.
[11] De Groot, o.c., 161-166.
[12] Bedoeld wordt: "Staten van andere provincies".
[13] De Groot, o.c., 162.
[14] Van Asselt en Abels, o.c., 420; De Visser, *Kerk en Staat deel 2*, 340-341, Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk deel 2*, 436-438.
[15] Ook wel genoemd Utenbogaert, Uutenbogaert of Uijtenbogaert.

Dat betrof de volgende punten[16]:
1. Over de verkiezing van de gelovigen.
2. Over het offer van Christus dat voor een ieder is bedoeld, doch alleen door de gelovige wordt ontvangen.
3. Het geloof is een geschenk van Gods genade in Christus.
4. Deze genade kan worden afgewezen.
5. De volharding der heiligen, welke kunnen afvallen door eigen schuld.

In 1610 werd deze remonstrantie aangeboden aan de Gedeputeerde Staten van Holland en West-Friesland. Deze statenvergadering stond onder leiding van de raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt. De meerderheid van deze Staten reageerden positief en wensten dat partijen elkaar zouden verdragen, maar een minderheid wilde de remonstranten niet tegemoet komen. In 1611 werd een contraremonstrantie geschreven, zeer waarschijnlijk door Festus Hommius, predikant te Leiden. Daarin werd niet alleen geageerd tegen de voorgestelde revisie, maar werden ook een zevental punten ingebracht tegen de Vijf artikelen van de remonstranten, en wel[17]:
1. God kiest naar Zijn welbehagen enigen om hen door Christus zalig te maken en gaat aan anderen voorbij.
2. Dit besluit geldt ook de kinderen.
3. God schenkt de uitverkorenen het geloof.
4. Christus' offer komt hen ten goede.
5. De Heilige Geest vernieuwt hen.
6. De Heilige Geest houdt hen staande bij het geloof.
7. Zij tonen dankbaarheid voor al Gods genade in het doen van goede werken.

Door de Staten-Generaal werden beide partijen opgeroepen in Den Haag op de zogenoemde Haagsche of schriftelicke conferentie om over de remonstrantie en contraremonstrantie te disputeren. Tijdens deze conferentie, die duurde van 11 maart tot 20 mei 1611, kwamen partijen niet nader tot elkaar maar waren de standpunten wel duidelijk. Daarbij benadrukten de contraremonstranten tegenover de remonstranten dat het niet de politieke overheid maar de kerk was die in leerstellige zaken het beslissingsrecht bezat[18]. De remonstranten waren van oordeel dat de politieke overheid bevoegd was te beslissen in kerkordelijke zaken, over de eredienst en ambtsdragers[19].

---

[16] Van Asselt en Abels, "De heersende kerk",, 422-423; De Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, 183-184; Selderhuis, "Introduction to the Synod of Dordt", XIX; Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk deel 2*, 439-440.

[17] De Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, 184; Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk deel 2*, 440-441; Van der Kemp, *De eere der Nederlandsche Hervormde Kerk gehandhaafd etc.*, deel 3, 44-47.

[18] Blok, *o.c.*, 443; Selderhuis, "Introduction to the Synod of Dordt", XIX.

[19] Van Asselt en Abels, "De heersende kerk", 423, 424; Wtenbogaert, *Tractaet van 't Ampt ende Authoriteijt eener Hoogher Christelicker Overheijdt in Kerckelicke Saecken*, (Den Haag: Hillebrant Jacobsz; 1610/1612).

Problemen rond Conradus Vorstius

Na het overlijden van Arminius waren de gemoederen niet bedaard. Als zijn opvolger werd Conradus Vorstius voorgedragen. Hij werd verdacht van socianisme en sympatie voor Arminius[20], maar uiteindelijk ging zijn benoeming wel door in 1611. De gevolgen waren groot. Niet alleen legde Gomarus zijn hoogleraarschap te Leiden neer, maar er werden ook vele geschriften gedrukt van remonstrantse en contraremonstrantse zijde. Ook het optreden van Vorstius zelf droeg daaraan bij, bijzonder door zijn geschriften als in het bijzonder *Tractatus theologicus de Deo sive de natura et attributis Dei* uit 1610, maar ook andere werken over de rechtvaardigheid Gods en de predestinatie[21]. Ook zijn in 1597 verdedigde drie theses "De praedestinatione", "De sancta Trinitate" en "De persona et officio Jesu Christi" waren verdacht vanwege sociniaanse gedachten[22]. Zijn werken wekten zelfs internationale verontwaardiging, zoals bij koning Jacobus I uit Engeland, die aanraadde het boek *De Deo* en andere geschriften van Vorstius te verbranden[23]. Vorstius zelf bleef maar kort te Leiden omdat zijn indiensttreding werd opgeschort en hij vertrok in 1612 naar Gouda[24]. Zijn werken zouden in Gelderland nog veel teweeg brengen.

Er komt een politieke lading bij

De tegenstanders van de arminiaanse leer, de contraremonstranten, zouden de steun krijgen van prins Maurits van Oranje. Hierdoor kwam er een politieke lading bij, gelet op de verhouding tussen de raadspensionaris en de stadhouder. Toen Johan van Oldenbarnevelt in 1617 een resolutie uitgaf dat de steden huurlegers in dienst mochten nemen, en tevens een nationale synode werd afgewezen door de provincies Holland, Utrecht en Overijssel, dreigde er een burgeroorlog en was het ingrijpen van de stadhouder noodzakelijk[25]. Het gevolg van dit alles was niet alleen de gerechtelijke vervolging van hen die het land op de rand van burgeroorlog hadden gebracht, maar teven het bijeenroepen van een (inter)nationale synode te Dordrecht, gehouden in 1618-1619[26]. De belangrijkste uitkomsten waren onder meer de Vijf artikelen tegen de remonstranten en het besluit dat leidde tot de Statenvertaling. Alhoewel het theologische dispuut in oorsprong een Hollandse aangelegenheid was, werden de Geünieerde Provincies er geheel in betrokken. Dus ook het Hertogdom Gelre, de provinciale synode van Gelderland, de classis van Tiel en de predikanten. Het zou grote en ingrijpende gevolgen hebben.

---

[20] Van Asselt en Abels, "De heersende kerk", 421.

[21] Onder meer *Confessio justitia Dei, merito et satisfactione Christi, fide justificante* in 1611 en *Amica collatio ... ubi variae quaestiones theologicae maxime de praedestionatione ex Dei attributis* in 1613.

[22] Zie nader Van der Woude, "Conradus Vorstius", 407-410; Rogge, "Het beroep van Vorstius tot hoogleeraar te Leiden", 31-70 en 499-558; Van der Aa, *BWN*, deel 19, 373-378.

[23] Vgl. Luden, *Hugo de Groot*, 56; Van Deursen, *Maurits van Nassau (1567-1625)*, 1045.

[24] Abels, "Vorstius in Gouda", 7-9.

[25] Vgl. Fornerod, "The canons of the synode had shot off the advocate's head", 181-215.

[26] Het is binnen de kaders van dit werk niet mogelijk op dit alles hier breder en dieper op in te gaan.

4.2. Ontwikkeling en afwikkeling van de geschillen 1605-1620

4.2.1. De handelingen door de Staten van Gelderland tussen 1605 en 1613

Binnen het Hertogdom Gelre is gedurende de periode van de godsdiensttwisten een afwijkend beeld op te merken in vergelijking met dat in de Hollandse provincies. Het theologisch dispuut was primair een academische kwestie en had wel spoedig consequenties in Holland, maar niet in Gelderland. Pas toen in Gelderland de invloed merkbaar werd van remonstrantsgezinde predikanten en er ook onrust onder de bevolking ontstond, grepen de Staten van Gelderland in. Door Ravensbergen wordt dat gesteld vanaf het jaar 1608[27], maar dat is te laat bepaald, zoals hierna nog zal worden beschreven. Vanaf het moment van ingrijpen door de Gelderse Staten is duidelijk dat zij de gomaristische of contraremonstrantse zijde voorstonden. Door Wouters wordt geponeerd dat Gelderland aanvankelijk de zijde van Holland koos ten aanzien van het tegenhouden van een nationale synode[28]. Dit dient als onjuist te worden aangemerkt. Afgezien van het gegeven dat hij geen bronvermelding geeft, mogelijk steunt hij op Van Deursen[29], blijkt uit de hierna volgende gegevens dat Gelderland juist een sterk voorstander was voor het houden van een nationale synode in nauw overleg met de stadhouder. Het is opvallend dat Gelderland in de vele literatuur rond de godsdiensttwisten en het organiseren en houden van de nationale synode nauwelijks aan de orde komt. Het blikveld van de meeste onderzoekers is gericht op de Hollandse situatie. Hierdoor ontstaat een scheef beeld.

Positie van Gelderland

Ten aanzien van de tegenstelling met Holland zijn meer zaken te duiden binnen het Hertogdom Gelre. In de eerste plaats hadden de politieke overheden in nauwe samenwerking met provinciale synode, classes en predikanten vanaf de reformatie in Gelderland rond 1578 de calvinistische lijn voorgestaan. Dit blijkt onder meer uit de strikte examinatie en beroeping van predikanten, alsmede het nauwe toezicht op leer en leven van de kerkendienaren[30]. Als vervolg hierop zijn de Staten van Gelderland vanaf het begin van de godsdiensttwisten aan de gomaristische of contra-remonstrantse zijde gebleven en gaven zij geen enkele ruimte voor de arminiaanse of remonstrantsgezinden. Vervolgens is van belang de eigenheid van het Hertogdom Gelre binnen de Geünieerde Provincies. De Staten van Gelderland voeren hun eigen koers, mede op grond van artikel 13 van de Unie van Utrecht, en hadden geen behoefte aan bemoeienis van andere provincies. Daarbij is van belang de sterke band die de Staten van Gelderland hadden met stadhouder prins Maurits van Oranje. Immers was de stadhouder degene die uiteindelijk Gelderland van de Spaanse overheersing en gruweldaden had weten te bevrijden. Dat die band zo sterk was, ligt mede in het gegeven dat Gelderland in tegenstelling tot de Hollandse provincies pas aan het einde van de 16e eeuw volledig was bevrijd en er aldus slechts weinig jaren

[27] Ravensbergen, "Inleiding classes in Gelderland", XXXIV.
[28] Wouters, *Nieuw en ongezien*, deel 1, 153-154.
[29] Van Deursen, *Maurits van Nassau, 1567-1625*, 1035-1067.
[30] Zie het verhaalde in de hoofdstukken 1 en 2.

lagen tussen bevrijding en godsdiensttwisten. De afstand naar de Haagse regenten en de raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt was dermate groot, dat zij evenmin als de Staten-Generaal enige directe invloed zouden kunnen krijgen op de Gelderse politiek, laat staan op de kerkelijke ontwikkelingen[31]. De Gelderse Staten zouden dit sowieso niet toelaten daar zij zichzelf als de hoogste kerkelijke macht beschouwden[32]. Weliswaar bezat Gelderland de voornaamste plaatsen in de Staten-Generaal, maar de eigenheid van het Hertogdom achtten zij van groter belang dan het geheel van de Geünieerde Provincies.

Verzoek voor een nationale synode

Op 9 december 1603 zond het Hof van Gelre en Zutphen een brief van de Staten-Generaal met als bijlage een verzoek van de kerken van Zuid- en Noord-Holland om een nationale synode te houden door aan de hoofdsteden om advies te vragen. In hoe verre dit al te maken had met de ontstane godsdiensttwisten is uit dit stuk niet duidelijk[33], maar dat lijkt niet de onderliggende reden, daar de aangevochten disputatie over de predestinatie door Arminius pas op 7 februari 1604 werd gehouden[34]. In juni 1600 verscheen Jacobus Arminius nog gewoon als gedeputeerde van de Noord-Hollandse synode op de provinciale synode van Gelderland, maar toen werd nog niets bijzonders van zijn kant of van Noord-Holland ingebracht[35]. Het lijkt bij de brief van 1603 van het Hof meer te gaan om een verzoek om in onderlinge samenspraak tussen overheden, kerken en provinciale synoden weer eens een nationale synode te houden. In 1586 was de kerk van Amsterdam aangewezen als samenroepende kerk voor de volgende nationale synode[36], maar dat werd in 1603 nog niet expliciet aan de orde gesteld. Sinds de synode van Den Haag in 1586 waren alle provinciale synoden in de Verenigde Nederlanden niet meer in een nationale synode bijeen geweest. De provinciale synode van Gelderland sprak in juli 1603 ook al de hoop uit voor het houden van een nationale synode[37]. Kennelijk was de tijd daarvoor gunstiger, gelet op de positieve ontwikkelingen van de oorlog.

De godsdiensttwisten laaien op

Kort daarna begonnen de godsdiensttwisten op te laaien. De situatie was dus duidelijk anders toen een tweetal jaren daarna op 21 december 1605 door de Staten van Gelderland werd besloten om twee gedeputeerden uit de provinciale synode naar Den Haag te zenden om met de andere provincies een generale synode te verzoeken bij de Staten-Generaal[38]. In de provinciale synode van 17 juni 1606 te Zutphen werd hierover ook gesproken en wel op voorstel van de gedeputeerden van de provinciale synode van Zuid-Holland. Dat voorstel werd door de provinciale synode van

[31] Zie ook hoofdstuk 1.2. ten aanzien van de kerkorde en 2.2.1, 2.2.2. over de rol van de Staten.
[32] Zie nader hoofdstuk 2.2.2.
[33] RAG, archief 0124 boek 20 folio 157.
[34] Van Asselt en Abels, "De heersende kerk", 417.
[35] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, art. 2, 40; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 82, 91.
[36] Zie onder anderen Trigland, *Kerckelycke geschiedenissen*, 689; RAG, 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, 26-28 juni 1610 art. 3; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 179.
[37] RAG, archief 0336 *o.c.*, de datis 12-14 juli 1603 art. 29; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 116.
[38] RAG, archief 0124 nummer 2344.

Gelderland overgenomen met de restrictie alle nodige gravamina[39] gereed te houden en de commissie te limiteren, namelijk zo dat zij zich niet zouden laten inlaten met zaken die strekten tot nadeel van de kerk[40]. De Staten van Gelderland committeerden op 17 april 1607 de predikanten Johannes Leo van Zaltbommel, en Johannes Fontanus van Arnhem, om naar Den Haag te gaan[41]. Deze conventus praeparatorius[42] in mei 1607 had niet geheel direct het gewenste effect, zoals hiervoor vermeld[43]. Bij de terugkoppeling naar de provinciale synode in juli 1607 werd aangegeven dat men hoopte dat de godsdienstige verschillen in de toekomst zouden kunnen worden weggenomen[44]. Een prachtige wens die niet uitkwam. En die wens werd in Gelderland ook niet zo goed begrepen. Reden om in de synode van juni 1608 te vermelden dat de synode bedoeld had te zeggen dat zij blij was met de geaccordeerde punten en hoopte dat ook de andere verschilpunten in goede consciëntie zouden worden opgelost[45]. Met andere woorden deze zaak lag in 1608 al uiterst gevoelig in Gelderland en er bestonden toen al tegenstellingen tussen remonstrants- en contraremonstrantsgezinden[46]. Dat de remonstrantse gevoelens her en der de kop opstaken blijkt mede uit de provinciale synode van juli 1609 te Zutphen, waarbij broeders van de classis van Zutphen werden vermaand dat zij in navolging van de andere classes ervoor moesten zorgen dat de predikanten de Nederlandse Geloofsbelijdenis (Confessio Belgica) en de Heidelbergse Catechismus zouden onderschrijven[47].

Gelderland neemt stelling

De Staten van Gelderland, het Hof van Gelre en Zutphen en de provinciale synode van Gelderland werkten in deze gevoelige zaak nauw samen. Dat kon ook niet anders. De godsdiensttwisten hadden zich in den lande inmiddels tot zowel

---

[39] "uitgewerkte kerkelijke bedenkingen of te bespreken onderwerpen, die 'zwaar' genoeg zijn om te agenderen voor een meerdere vergadering".

[40] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, art. 10: "dat sij niet sullen consentieren ende sijch ijnlaeten ijn hetgheen dat strect tot nadeel ende prejudiciën van de kercke"; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 142-143.

[41] RAG, archief 0124 nummer 2344.

[42] "voorbereidende bijeenkomst".

[43] Zie nader De Groot, "De conventus praeparatorius van mei 1607", 129-166; Schokking, *De leertucht in de Gereformeerde Kerk in Nederland tusschen 1570 en 1620*, 215-222.

[44] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, art. 14: "De synodus gehoort hebbende 't rapport van hetgheen in Den Haghe op den conventu praeparatorio affgehandelt is, heeft den broederen al te samen, die daer geweest sijn, vanwegen genoechsaeme bewesene neersticheijt bedanckt. Hopende oock dat sodanich different, als tusschen de broederen verbleven is, metter tijt ende goede gelegentheijt wel sall gesleten worden"; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 158-159.

[45] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 14-16 juni 1608 art. 10: "Also de 14 articul praecedentis synode bij veelen vreembd verstaen ende geduijdet werdt ende daerom noodich is des synodi meeninge daerover te verclaren, so is 't, dat de synodus alle degene, so in den praeparatoria synodo in 's Gravenhaeghe geweest sijn, bedanckt voor so vele als deselve in eenige poincten geaccordeert hebben, uut hope, dat sij oick met gueder consciëntie in d' andere poincten sullen suecken te accorderen"; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 166-167.

[46] Alhoewel deze benamingen pas vanaf 1611 in gebruik waren, worden ze voor de duidelijkheid hier wel gehanteerd.

[47] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 26-28 juni 1610 art. 5: "Die synodus vermaent den bruderen des Sutphensen classis, dat sij, naevolgende die andere classen, haere ministros daerto willen houden omme Confessionem Belgicam ende Catechismum te onderschriven, volgende die acta synodi nationalis"; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 173.

kerkelijke als politieke problemen en tegenstellingen ontwikkeld en dus was een goede samenwerking tussen overheid en kerk nodig om het tij te keren in goed onderling overleg. Het contraremonstrantsgezinde Hof van Gelre en Zutphen heeft in deze zaak brieven van vermaningen geschreven aan de classes, waarin met nadruk werd gewaarschuwd tegen onderlinge onenigheid en bijzonder de noodzaak tot bewaring van de zuivere leer der waarheid, zoals onder meer blijkt uit een gravamen van de classis van Tiel-Bommel. De classis van Tiel-Bommel vond zich zo aangesproken dat zij op de provinciale synode van juni 1610 een gravamen inbracht wegens verdachtmakingen tegen haar. De synode gaf aan dat de brieven van vermaningen naar alle classes waren gezonden en dat de classis van Tiel-Bommel niet meer suspect was dan de andere. Ook besloot de synode dat in de wijze van examineren van kandidaten geen andere wijze mocht worden gevolgd als tot dan toe was geschied[48].

Belanrijke rol Johannes Fontanus

Inmiddels bleven er predikanten gecommitteerd om de vergaderingen in Den Haag of elders te blijven bijwonen en te trachten om landelijk tot een gezamenlijke agenda te komen voor het houden van een nationale synode. Dat betrof met name de predikanten Johannes Fontanus uit Arnhem, Gulielmus Baudartius en Sebastianus Dammannus uit Zutphen en professor Anthonius Thysius Dit blijkt uit de stukken van het Hof van Gelre en Zutphen en de acta van de provinciale synode van Gelderland[49]. Met name de rol van Fontanus was van groot belang. Hij was als veldprediker bij Johan Casimir van de Palts in 1578 in Arnhem aangekomen en organiseerde in opdracht van Graaf Jan van Nassau daar de kerkelijke gemeente[50]. Hij is tot zijn dood in 1615 daar predikant gebleven en vervulde een belangrijke rol bij de ontwikkeling van de gereformeerde kerk in Gelderland[51]. Als leerling van Zacharinus Ursinus is hij de gereformeerde leer getrouw gebleven en heeft hij zeer geijverd tegen insluipende dwalingen. Zijn commissie om te ijveren tegen het opkomende arminianisme en het bevorderen van een nationale synode heeft hij getrouw waargenomen. Zo diende hij op 27 september 1612 aan de Staten-Generaal een verzoekschrift in, door veertien predikanten uit 6 provincies (Utrecht was daar niet bij) ondertekend. In dit verzoekschrift werd herinnerd aan de toezegging van de

[48] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 26-28 juni 1610 art. 16 : "Op het seste gravamen, spreekende van de klachten classis Tilo-Bommelianae, dat sij uijt vermaninge van het edele Hof gedaen, colligeerden meer als andere suspect te weesen van oneenicheijt ende onsuijverheijd in de leere, als oock om van alle suspicie te beter konnen geëxcuseert werden niet goet soude weesen, dat twe gedeputeerden van synode bij het examen tegenwoordich waren. Is eerstelijck den classis Tilo-Bommelianae voorgedragen, dat niet alleen aen haer, maer aan allen classen sulck schrijven van vermaninge gedaen ende gesonden is ende sij daerom niet meer als andere in eenige stucken suspect gehouden worden. Ten tweden resolveert de synodus ad secundem partem gravaminis, dat niet dienstich is om reden de maniere van examineren der candidatorum ministerii te veranderen, maer te observeren gelijck tot nu toe gheschiedt is"; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 182.

[49] RAG, archief 0124 boek 21 folio 162, 163, de datis 30 maart en 6 april 1611; RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 26-28 juni 1610 art. 3, 18-21 juni 1611 art. 3, 4, 30 juni-3 juli 1612 art. 4-7; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 179, 187, 199-200.

[50] Zie verder over zijn opleiding, leven en werkzaamheden: Janssen en Van Manen, *Johannes Fontanus*, 13-22 en 277-288.

[51] Vgl. hoofdstuk 1. Zie ook zijn brief aan graaf Jan van Nassau van 14 juni 1593 bij Janssen en Van Manen , *o.c.*, 272-276.

Staten-Generaal uit 1606 tot het houden van een nationale synode en de noodzaak om de daarna gerezen problemen op een generale synode af te doen. Het liep uit op formele beletselen en een persoonlijke confrontatie met de raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt. Door de politieke ontwikkelingen zou de kwestie op generaliteitsniveau voor een tijd onbespreekbaar zou zijn[52]. Kort voor zijn overlijden bezocht Fontanus met Baudartius[53] te Amsterdam van 17-19 september 1615 nog een bijeenkomst van contraremonstrantse predikanten om een nieuw verzoekschrift voor een nationale synode op te stellen. Dergelijke bijeenkomsten waren weliswaar door de Staten van Holland verboden, maar het gezelschap trok zich daar niets van aan. In hoeverre dit verzoekschrift nog is doorgedrongen in de kringen van de Staten-Generaal is onduidelijk, maar het besprokene zal zeker van invloed geweest zijn bij het houden van de nationale synode, gelet op de aanwezigheid van Petrus Plancius en Johannes Hallius uit Amsterdam, Festus Hommius uit Leiden, Johannes Bogerman uit Leeuwarden, Jodocus Laretius uit IJzendijke, Godefridus Cornelii Udemans uit Zierikzee en Johannes Langius uit Vollenhove[54].

Escalatie rond Conradus Vorstius

Rond 1612 begonnen de godsdiensttwisten te escaleren binnen het Hertogdom Gelre. Hieraan droeg het werk van Conradus Vorstius het nodige bij en bijzonder het gegeven dat hij hoogleraar was geweest in Steinfurt, waar veel (Gelderse) predikanten waren opgeleid of banden mee hadden[55]. Op een in de acta synodi Gelriae opgenomen copie van de acta van de classes van Over- en Nederveluwe, die om gewichtige redenen gecombineerd waren om met consent van de hoge overheid een vergadering te mogen beleggen te Barneveld op 12 en 13 februari 1612, komt dit duidelijk naar voren[56]. Het ging om de uitgave in 1611 van drie artikelen van Vorstius, handelende over de Heilige Drieëenheid, de persoon van Christus als Middelaar en de voldoening van Dezelve voor de zonde van het menselijk geslacht, de rechtvaardigmaking. Deze artikelen verschenen in een uitgave onder de oorspronkelijke titel *Confessio justitia Dei, merito et satisfactione Christi, fide justificante*[57]. De vergadering nam op de sterkst mogelijke wijze stelling tegen dit werk. Het lijkt opmerkelijk dat de twee classes van de Veluwen voor een dergelijke vergadering een consent kregen en dat de andere classes daarbij niet werden uitgenodigd, ware het niet dat de Staten van Gelderland classicale ondersteuning nodig hadden in de bestrijding van de arminiaanse leer en om alle onrust die ontstaan was te dempen. De acta van deze bijeenkomst werden door Johannes Fontanus en zijn ouderling doctor Nicolaus de Voocht op 15 februari 1612 overhandigd aan het Hof van Gelre en Zutphen met verzoek om aanvaarding en

[52] Naar: Janssen en Van Manen, *o.c.*, 202-217.
[53] Baudartius heeft veel gegevens nagelaten in zijn *Memoryen ofte cort verhael etc.* van 1624.
[54] Janssen en Van Manen, *Johannes Fontanus*, 260-261. De handelingen van deze vergadering zijn gepubliceerd door Rutgers, *Het kerkverband der Nederlandsch Gereformeerde Kerken etc.*, 78-80. Zie voor het vervolg onder anderen bij De Boer, "Doleantie en afscheiding in 1616-1618 etc.", 357-364.
[55] Zie nader over de lijn Vorstius-Steinfurt-Gelderland-Leiden: Abels, "Een kweekvijver met troebel water" 99-129; Frijhoff, *De Reformatie in de Nederkwartieren*, 371.
[56] Opgenomen door Reitsma en Van Veen in: *Acta deel 4*, 193-197.
[57] Mogelijk gedrukt in Steinfurt en/of in Leiden.

verzending naar de andere classes en magistraten[58]. Volgens Janssen en Van Manen was het opvallend dat zij een beroep deden op de wereldlijke overheid en vonden zij ook geen gewillig gehoor bij het Hof[59]. Deze conclusies zijn te kort door de bocht genomen. Janssen en Van Manen zien daarbij over het hoofd dat het Hof al in 1611 met de Staten-Generaal in overleg was om de negatieve houding van Jacobus I, Koning van Groot-Brittannië, ten aanzien van de dwalingen van Vorstius in goede banen te leiden, zonder dat er politieke schade ontstond in de internationale betrekkingen[60]. De zaak Vorstius lag dus al op een hoger en politiek niveau[61]. Op 23 januari 1612 had het Hof al aan de Staten-Generaal geschreven om Vorstius te ontslaan en te verplaatsen[62]. Het positieve antwoord van het contraremonstrants-gezinde Hof aan Fontanus en de Voocht past in dit geheel. Om de zaak ook kerkelijk in goede banen te leiden was het houden van een provinciale synode noodzakelijk. Door de aanwezigheid van vertegenwoordigers van alle Gelderse classes en de controle op de te behandelen zaken door de afgevaardigden van het Hof was de synode de aangewezen plaats om deze problematiek aan te pakken. Ook zien Janssen en Van Manen over het hoofd de verwevenheid van politiek en kerk vanaf de reformatie in Gelderland en dat het Hof de uitvoerder was van de hoogste kerkelijke macht in Gelderland, namelijk de Staten van Gelderland.

De provinciale synode grijpt in

Op de provinciale synode van juni en juli 1612 werd deze zaak vervolgd en beloofden ook de andere classes, waaronder die van Nijmegen en Tiel-Bommel, zich tegen de dwalingen van Vorstius te zullen keren en met de andere classes goede vrede en eenheid te houden en de leer vast te houden van de gereformeerde kerk, bijzonder ten aanzien van de geloofsbelijdenis en Heidelbergse Catechismus[63]. De classis van Tiel-Bommel gaf aan dat zowel de Nederlandse Geloofsbelijdenis als de Heidelbergse Catechismus door al haar predikanten, kosters en schoolmeesters was onderschreven[64]. Toch vond de synode het nodig dat er een nieuw formulier moest komen, zowel over de ondertekening van Nederlandse Geloofsbelijdens en Heidelbergse Catechismus als ten aanzien van het zich onderwerpen aan het oordeel van de classes, synoden en kerkenordeningen. Tevens werd geregeld dat bij de examens van nieuwe predikanten er gedeputeerden van de synode aanwezig behoorden te zijn[65]. Het Hof van Gelre en Zutphen nam deze besluiten over en kreeg daardoor meer grip op afwijkingen ten aanzien van de gereformeerde leer[66].

---

[58] RAG, archief 0124 boek 21, folio 188v, de dato 15-02-1612.
[59] Janssen en Van Manen, *Johannes Fontanus*, 230-231.
[60] RAG, archief 0124 boek 21, folio 180c, 183v-184, de datis 7 november en 12 december 1611.
[61] Vgl. Sierhuis, *The Literature of the Arminian Controversy*, 40-41.
[62] RAG, archief 0124 boek 21, folio 186v, de dato 23-01-1612.
[63] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 30 juni-3 juli 1612 art. 18; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 203.
[64] RAG, archief 0336 *o.c.*, de datis 30 juni-3 juli 1612 art. 19a: "Sijn den synodo voorgelesen die formulieren der onderschrijvinge, soo der Nederlantsche Confessie als des Catechismi, alsoo die bij die samptelicke predicanten ende custers offt schoolmeesters in die classe van Tiel onderschreven is"; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 203.
[65] RAG, archief 0336 *o.c.*, l.c. art. 20; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 203-204.
[66] RAG, archief 0124 boek 21 folio 202v de datis 16-17 juli 1612.

De classes roeren zich

Het leek alsof de remonstrantse gevoelens, die met name binnen het Kwartier van Nijmegen voorkwamen, hiermee waren geëlimineerd, maar de praktijk zou leren dat dit niet het geval was[67]. Al op 24 juli 1612 verschenen gecommitteerden van de classes van Nijmegen en Tiel-Bommel bij het Hof van Gelre en Zutphen met een uitgebreid verzoek met vier punten:

1. Dat de onderschrijving of goedkeuring door sommige leden van de classes van de voornoemde drie artikelen van Vorstius niet zou worden getrokken bij de verdediging van de zaak van Vorstius rakende de vijf bekende geschilpunten tussen de remonstranten en contraremonstranten, omdat zij, als die beschuldigingen eerder waren bekend geweest, die artikelen niet zouden hebben ondertekend.
2. Dat de classes niet verder zouden worden bezwaard omdat sommige leden van de classes de artikelen van Vorstius hadden ondertekend.
3. Dat het door de provinciale synode ontworpen nieuwe formulier ter ondertekening door de classes eerst nog zou mogen worden onderzocht, omdat die zaak op de synode was besloten zonder dat er een gravamen was ingediend, waarop de classes hadden kunnen reageren.
4. Dat het Hof iemand uit haar midden zou aanwijzen om de examens bij te wonen.

Het Hof gaf allereerst aan dat het bij deze classes kennelijk iets nieuws was om hetgeen dat bij de synode was verricht en door haar gedeputeerden was goedgekeurd opnieuw ter discussie te stellen. Na deze terechtwijzing gaf het Hof tot antwoord:

1. Dat het de classes niet zou worden aangerekend dat er een ondertekening van de artikelen van Vorstius had plaatsgevonden, als zij zich hielden aan de leer van de gereformeerde kerk en zich noch privé noch publiekelijk zouden mengen in de vijf controversiële punten.
2. Dat de classes de arminiaanse dwalingen, waarvan doctor Vorstius werd beschuldigd, behoorden tegen te staan zonder zich uit te laten over diens schuld of onschuld.
3. Dat er geen noodzaak was deze zaak aan de classes voor te leggen, daar hetgeen de synode had besloten diende tot rust en eenheid van de kerk.
4. Dat het Hof gecommitteerden zou zenden als dat mogelijk was volgens het voorstel door Zijne Excellentie de stadhouder en de edelen van het Hof gedaan[68].

Met deze antwoorden gaf het Hof van Gelre en Zutphen de grenzen aan waarbinnen de classes zich konden bewegen. Dit wil niet zeggen dat deze classes zich zo maar gewonnen gaven, want zowel de classis van Tiel-Bommel als van Nijmegen besloten in hun vergaderingen dat zij geen zaken van groot gewicht op de provinciale synode zouden helpen besluiten zonder dat daarvan een gravamen zou zijn ingediend[69].

---

[67] Zie nader ook de volgende paragraaf.
[68] RAG, archief 0124 boek 21 folio 203-203v, de dato 24 juli 1612.
[69] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 14-16 september 1612 art. 20; boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 12-15 april 1613 art. 9.

Het Hof houdt de lijnen kort

Wel kwamen zij er spoedig achter dat het Hof strikt de hand zou gaan houden aan de voornoemde punten ten aanzien van de predikanten, examens en geloofsleer. Al op 9 september 1612 werden de classes van Nijmegen en Tiel-Bommel vermaand omdat die nagelaten hadden de tijd van de examens en de namen van de te examineren personen door te geven[70]. Dit werd in oktober 1612 gevolgd door een schrijven dat de gedeputeerden van de provinciale synode gemandateerd waren en bleven en dus niet bij elk examen een nieuw mandaat nodig hadden[71]. Dat het Hof een stevige greep zou houden bij de benoeming van predikanten en het afleggen van examens bleek al bij het eerstvolgende examen van drie nieuwe predikanten binnen de classis van Nijmegen op 23 november 1612. Maar liefs zes personen werden door het Hof gecommitteerd om die examens bij te wonen, namelijk twee van de raadsheren en twee edelen, waaronder de ambtman van Nederbetuwe, en twee predikanten als gedeputeerden van de synode, namelijk Johannes Fontanus en Sebastianus Dammannus[72]. Alhoewel de acta van de Nijmeegse classis niets over dit examen vermelden, blijkt uit het rapport van de gecommitteerden aan het Hof dat die examens niet vlekkeloos waren verlopen. Er waren met name bezwaren gerezen over de synodale resolutie van 1612 over de ondertekening van het nieuwe formulier. Het Hof schreef daarop aan de Henricus Vredaeus predikant te Neerbosch, die kennelijk ook aanwezig was geweest, dat deze zaak zou worden geduld tot op de naastvolgende synode, maar dat de geëxamineerden "bij handtasting"[73] moesten beloven niets anders te leren dan tot dan toe in de gereformeerde kerk was geschied en dat zij zich dienden te wachten voor alle nieuwigheden[74]. Het nieuwe formulier werd derhalve niet ingevoerd in het Kwartier van Nijmegen. Dit gebeurde pas na de Nationale synode van Dordrecht 1618-1619 toen de classis van Tiel een speciaal boek daarvoor aanlegde ter ondertekening door de predikanten, theologische kandidaten, kosters en schoolmeesters[75].

Band met de stadhouder

Na 1612 zijn er geen provinciale synoden meer gehouden in Gelderland tot die van 1618. Volgens Reitsma en Van Veen: "Dit moet worden toegeschreven aan de kerkelijke twisten te Arnhem en later aan de geschillen in de classes van Nijmegen en Tiel. Wel werd in 1613 aanvrage gedaan om daartoe van de stadhouder en raden verlof te krijgen, maar dit werd niet gegeven"[76]. Op deze aanvraag heeft het Hof van Gelre en Zutphen op 7 juli 1613 besloten dat de te bespreken artikelen en gravamina moesten worden ingediend, zodat die eerst met de stadhouder en daarna met de hoofdsteden konden worden besproken[77]. Uit het voorstaande blijkt dat de

[70] RAG, archief 0124 boek 21 folio 204v, de dato 9 september 1612.
[71] RAG, archief 0124 boek 21 folio 207, de dato 22 oktober 1612.
[72] RAG, archief 0124 boek 21 folio 208v, de dato 11 november 1612
[73] Ook wel "handslag" genoemd, als teken van trouw.
[74] RAG, archief 0124 boek 21 folio 209v, de dato 7 december 1612.
[75] Dit betreft RAG archief 0345 boek 146; zie ook hoofdstuk 5.2.4.a., 5.2.4.c. en 6.2.1.e.
[76] Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, Voorbericht VII.
[77] RAG, archief 0124 boek 21 folio 218: : "Daerop voor antwort gegeven, dat se volgende die Lantschaps-resolutie tot Zutphen genamen, sollen hebben over te geven d' articulen ende de generale gravamina, daerop de vergaderinge dienen sol, om die geëxamineert mit Sijne Excellentie gecommuniciert ende naderhandt mit die hoofftsteden in deliberatie goedtgedaen te worden na behoren".

stadhouder prins Maurits van Oranje al vroeg betrokken was bij de godsdienstige twistvragen en dat de Staten van Gelderland, al dan niet via de gecommitteerden ter Generaliteit, ook met hem communiceerden over de gang en voortgang van zaken. De stelling van Van Deursen dat Gelderland zich pas na september 1617 achter het beleid van de stadhouder in de Staten-Generaal plaatste, is derhalve niet houdbaar[78]. Al in 1610 waren de stadhouder en het Hof van Gelre en Zutphen eensgezind om de eenmaal aangenomen ware religie, als in Gods Woord vervat, te handhaven en alle nieuwigheden te weren[79].

Theologisch dispuut wordt politiek probleem

Het theologisch dispuut en godsdienstig conflict tussen remonstranten en contraremonstranten begon in de Republiek hoe langer hoe meer staatkundige en politieke gevolgen te hebben. Dit is niet alleen op te maken uit de verscherping van de tegenstellingen door allerlei tractaten en geschriften die werden uitgegeven, maar bijzonder door de persoonlijke verwijdering tussen de raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt en de stadhouder prins Maurits van Oranje[80] ondanks dat er ook pogingen tot verzoening werden gedaan[81].

Ook in het Hertogdom Gelre werden de tegenstellingen duidelijker. Bijzonder in het Kwartier van Nijmegen staken de remonstrantse gevoelens de kop op, terwijl de andere twee kwartieren meer contraremonstrantsgezind waren. In de stad Nijmegen waren alle drie predikanten remonstrants, namelijk Henricus Lepflerus, Gerardus Livius en Johannes Coitsius. Dit veroorzaakte dermate veel problemen dat magistraat en stad in twee kampen werden verdeeld. Uiteindelijk besloot de magistraat om een predikant te "lenen", namelijk uit Zutphen, eerst Wilhelmus Baudartius en later Sebastianus Dammannus. Een beroep op de Staten-Generaal om de onlusten te smoren had geen resultaat. Pas toen het echt uit de hand ging lopen, greep prins Maurits van Oranje zelf in en gebruikte hij zijn bevoegdheid uit het Reductieverdrag van 1592 om een contraremonstrantse magistraat aan te stellen[82]. Het conflict zou zich binnen enkele jaren dermate negatief ontwikkelen dat vanaf 1617 door de Staten van Gelderland het voortouw werd genomen om de problemen definitief op te lossen[83]. In een tiental jaren waren de tegenstellingen in Gelderland dermate verscherpt dat een stevig overheidsingrijpen noodzakelijk was. De gereformeerde kerk, de classes en de provinciale synode bleken niet bij machte dit zelf te doen. Gelet op het gevaar van scheuring en verdeeldheid onder de bevolking, zelfs met gevaar van een burgeroorlog door de (inter)nationale ontwikkelingen, hadden de Staten geen andere keuze.

---

[78] Van Deursen, *Maurits van Nassau 1567-1625*, 1066-1067.

[79] Jansen en Van Manen, *Johannes Fontanus*, 206; Ravensbergen, *Classicale acta band 2*, 680.

[80] De Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, 186-187; Van Deursen, *Maurits van Nassau 1567-1625*, 1041-1056.; Van Deursen, *De last van veel geluk*, 207-215.

[81] Zoals het op verzoek van de Staten van Holland opgestelde geschrift *Resolutie tot de vrede der kercken* door Hugo de Groot, zie Van Asselt en Abels, "De heersende kerk in een pluriforme samenleving", 424-425.

[82] Jansma en Schroor, *Twee duizend jaar geschiedenis*, 176. Door het reductieverdrag had de stadhouder de bevoegdheid van de "magistraatsbestelling". Dit recht verkreeg hij na de inname van Nijmegen op 21 oktober 1591.

[83] Zie nader hoofdstuk 4.2.3.

4.2.2. De woelingen binnen de classis van Tiel

Het is de vraag wanneer de arminiaanse leer is doorgedrongen binnen het Hertogdom Gelre. Deze vraag is niet te beantwoorden uit de acta van classes van Gelderland, omdat daarin pas geschreven wordt over deze afwijking van de gereformeerde leer op het moment toen de godsdiensttwisten openbaar werden. Weliswaar wordt door Ravensbergen aangegeven dat de eerste sporen van het conflict zouden zijn aan te wijzen in de acta van de classis van Overveluwe van 18 en 19 april 1608[84], maar zijn verwijzing naar artikel 20 overtuigt niet, waar enkel wordt vermeld: "Is noch decerniert dat in den vacerenden platzen geene ministri sullen aengenomen werden dan met groter deliberation ende circumspection[85]". Pas in april 1611 staat in de acta van deze classis vermeld dat bij de examens niet alleen vanuit alle artikelen van het christelijk geloof zullen worden gevraagd, maar ook "ende voornementlijck bereijt sijn te antwoorden op die nieuwicheijden die onlanx opgeresen sijn, opdat alsoe de eenicheijt der leer bij allen onderhouden werden[86]". De feitelijke problemen ontstonden niet in Overveluwe, maar binnen de classis van Nijmegen en werden in het bijzonder duidelijk bij de ondertekening van de drie artikelen van Vorstius door enkele, niet met name genoemde, leden van die classis[87].

Arminiaanse invloed in Gelderland

Aanwijzingen voor de invloed van de arminiaanse leer zijn te vinden in de acta van de Gelderse synode van 14-16 juli 1608, waar in artikel 18 wordt vermeld dat er gedeputeerden zullen worden gezonden naar het Hof van Gelre en Zutphen om aan te geven dat het schijnt dat edelen binnen het Hertogdom Gelre zoeken pauselijke of andere religies in haar huizen en heerlijkheden in te voeren tot afbreuk van Gods kerk en om middelen te verzoeken om dat te beletten[88]. In maart 1610 gaf het Hof aan de gedeputeerden van de Gelderse synode toestemming om met gedeputeerden uit de naburige provincies een vergadering te houden om de landelijk gerezen godsdienstige bezwaren te bespreken en middelen te beramen tot rust van de kerk[89]. Uit de hiervoor beschreven handelingen rond het houden van een nationale synode in 1606 en de conventus praeparatorius in 1607 is op te maken dat de godsdienstige geschillen vrij spoedig na het ontstaan ook al in Gelderland bekend waren en daar ook aanhang vonden. Hieruit is op te maken dat de godsdiensttwisten uit Holland in de jaren 1608-1610 allang bekend waren in Gelderland en dat politiek en kerk de noodzaak verstonden om hiertegen actie te moeten ondernemen.

---

[84] Ravensbergen, "Inleiding classes in Gelderland", XXV.
[85] Naar de eigen transcriptie van Ravensbergen in: *Classicale acta 1573-1620*, deel 2; 675.
[86] Naar Ravensbergen, *Classicale acta band 2*, 685, de datis 2-3 april 1611.
[87] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 3-5 september 1611 art. 21 en 20-22 april 1612 art. 10.
[88] RAG, 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 14-16 juni 1608 art. 18; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 168.
[89] RAG, archief 0124, boek 21 folio 137, de dato 27 maart 1610.

Arminiaanse invloed binnen de classes

Binnen de classis van Tiel zouden de remonstrantse gevoelens al spoedig een dominante rol gaan spelen. In eerste instantie leek het nog mee te vallen, maar dat was van korte duur[90]. Op de classicale vergadering van de toen nog gecombineerde classis van Tiel-Bommel in de herfst van 1607 leek er nog geen vuiltje aan de lucht. Johannes Fontanus uit Arnhem gaf te kennen dat hij schriftelijk was verzocht om zich naar Amsterdam te begeven om mee te denken bij de voorbereiding van een nationale synode, waarover de gesprekken in Den Haag zouden plaatsvinden. De kerk van Amsterdam was, zoals gezegd, op de Nationale synode van Den Haag in 1586 aangewezen als samenroepende kerk om bij de Staten-Generaal de volgende nationale synode te verzoeken[91]. Fontanus verzocht daarop het advies van de classis, maar die hield zich op de vlakte door te stellen dat het een zaak was van de Staten-Generaal en van het Hof van Gelre en Zutphen die dat met advies van de gedeputeerden van de Gelderse synode hadden besloten. De classis vond dan ook dat Fontanus moest doen wat hij tot stichting van Christus' kerk zou menen dienstig en nodig te zijn[92]. Opvallend is dat er geen echte ondersteuning werd gegeven, zodat de sterke indruk ontstaat dat het remonstrantse gevoelen al in de classis aanwezig was. Desalniettemin ondertekenden de nieuw benoemde predikanten, zoals de remonstrantsgezinde Bernerus Vezekius van Echteld, wel de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus, maar niet volgens het nieuwe formulier van de provinciale synode van 1612[93].

In april 1610 kwamen er al meer tekenen van de godsdiensttwisten. De provinciale synode had in 1609 de classis van Zutphen vermaand om de predikanten de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus te laten ondertekenen, zoals vastgesteld bij de Nationale synode van Den Haag 1586[94] en ook de gedeputeerden van de Gelderse synode gelast een nieuw formulier te ontwerpen. Dit blijkt ook uit de acta van de classis van Overveluwe waar men zich aan het nieuwe formulier verbond in april 1610[95]. Het voorstel voor een ondertekening van de Heidelbergse Catechismus en de Nederlandse Geloofsbelijdenis volgens het nieuwe formulier werd, zoals gezegd, door de classis van Tiel-Bommel afgewezen. Zij bleef liever bij haar oude gebruik. De leden van de classis werden wel nadrukkelijk vermaand om de broederlijke liefde te onderhouden en te verhoeden dat "vreemde en curieuze controversiën" zouden worden ingebracht[96]. De classis van Nijmegen ging nog een stap verder door te stellen dat zij

[90] Probleem bij de beschrijving van de classicale ontwikkelingen van Tiel is dat van enkele classicale vergaderingen geen acta bewaard zijn gebleven, zoals van april 1607, april 1611, april 1616 en de acta van de contraremonstrantse classicale vergaderingen.

[91] Zie onder anderen Trigland, *Kerckelycke geschiedenissen*, 689; RAG, 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, 26-28 juni 1610 art. 3; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 179.

[92] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, 29 september-1 oktober 1607, art. 5-6.

[93] RAG, archief 0344 *o.c.*, de datis 29 september-1 oktober 1607, art. 16.

[94] Art. 47 wat handelt over de predikanten en art. 48 over de schoolmeesters; vgl. Rutgers, *Acta*, 48-499.

[95] RAG, archief 0338 boek 1 *Acta der classis van Overveluwe 1598-1643*, de datis 11-12 april 1610 art. 5; Janssen en Van Manen, *Johannes Fontanus*, 205-206; Ravensbergen, *Classicale acta band 2*, 680.

[96] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 24-25 april 1610, art. 13, 20.

niet bezwaard wenste te worden met een ondertekening van het nieuwe formulier omdat er mogelijk allerlei bedenkingen zouden vallen. Een apart standpunt. Feitelijk werd er niets anders gevraagd dan de bevestiging van de eenmaal gedane belofte om zich in leer en leven te houden aan Gods Woord en de belijdenisgeschriften. Het enige dat aan een weigering daartoe ten grondslag kon liggen was een, al dan niet heimelijk, ander gevoelen namelijk het zich niet willen onderwerpen aan het oordeel van classis en synode en bijzonder de kerkorden. Dit zou dan ook spoedig blijken en nog grote gevolgen hebben.

Vorstius gooit olie op het vuur

In 1611 had Conradus Vorstius zijn drie artikelen uitgegeven, zoals hiervoor beschreven, en die bleken spoedig invloed binnen de classes van het Kwartier van Nijmegen te hebben. En is daarbij geen direct verband te ontdekken tussen predikanten die te Steinfurt, bij onder anderen Vorstius, waren opgeleid en zij die elders hun theologische opleiding hadden genoten[97]. Een deel van de leden van de classis van Nijmegen had de artikelen van Vorstius ondertekend en daardoor goedgekeurd, maar dat werd hen door anderen kwalijk genomen. De classis van Nijmegen verklaarde dat de ondertekening niet alleen geoorloofd maar ook te prijzen was en nam de ondertekenaars in bescherming[98]. Dat dit maar de halve waarheid was blijkt uit het gegeven dat een ander deel van deze classis daarover protesteerde bij de provinciale synode te Harderwijk in 1612, waarbij zij aangaven dat dit tegen hun intentie was geschied[99]. In de gecombineerde classis van Tiel-Bommel kwam dit aan de orde op 28 april 1612. De gedeputeerden van de Gelderse synode Johannes Fontanus en Sebastianus Dammannus, predikanten te Arnhem en Zutphen, hadden de Nijmeegse classis aangeschreven over de ondertekening van de artikelen van Vorstius. Door de Nijmeegse correspondenten werd aan de classis van Tiel-Bommel gevraagd of zij zich met die ondertekening vergist hadden. De leden van die classis hadden de artikelen gelezen en prezen de broeders van Nijmegen die ze ondertekend en goedgekeurd hadden. Als ze zonder arglistigheid of bedrog aan hen zouden zijn voorgehouden, dan zouden zij hetzelfde gedaan hebben. Na een uitleg van de Nijmeegse predikant Gerardus Livius over de inhoud van die artikelen, gaf de classis aan dat zij die zou hebben geapprobeerd en elk lid zou die graag hebben ondertekend[100]. Deze houding van de classis van Tiel-Bommel wil nog niet zeggen dat alle predikanten van die classis remonstrantsgezind waren. Uit het verloop van de tijd zou blijken dat het juist de predikanten waren uit de hoofdsteden Nijmegen en Tiel die het voortouw namen bij het verdedigen van de remonstrantse leer. Voor anderen was het moeilijk daar tegenin te gaan. Op de provinciale synode beloofden deze beide classes wel om de dwalingen van Vorstius te helpen bestrijden. Kortom, tegenstrijdigheid alom.

---

[97] Abels, "Een kweekvijver met troebel water", 52-56. De drie Nijmeegse remonstrantsgezinde predikanten waren niet in Steinfurt opgeleid, Gerardus Livius namelijk te Franeker en zijn collega Johannes Coitsius te Herborn en Heidelberg. Henricus Cochlaeus (Leflerus) komt ook niet bij Abels voor.
[98] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 3-5 september 1611 art. 21.
[99] RAG, 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 30 juni tot 3 juli 1612 art. 18; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 202.
[100] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, art. 14.

De zaak begint in de Nederbetuwe te escaleren

In september 1612 beklaagde Johannes Vredaeus zich bij de classis van Tiel-Bommel over de geruchten die verstrooid werden over de onzuiverheid in de gereformeerde leer van zijn schoonzoon Alardus de Vries[101] die met hem predikant in Tiel was. Het waren niet zo maar wat geruchten, want ze kwamen uit Holland, het Sticht van Utrecht en andere plaatsen en werden zelfs door Johannes Fontanus in een persoonlijk schrijven aan Johannes Vredaeus gemeld. De classis besloot hierop een attestatie te verlenen aan Alardus de Vries en Johannes Vredaeus dat niemand iets op hun leer of leven tegen had. Deze attestaties werden door alle aanwezigen ondertekend, met uitzondering van Anthonius Leo, predikant te Haaften, die daarvoor geen verklaring wilde geven[102]. Op zich niet verwonderlijk, daar hij als eenling moeilijk op kon tegen de predikanten van de hoofdsteden Nijmegen en Tiel, die samen met Vezekius van Echteld de kern vormden van de remonstrantse beweging binnen het Kwartier van Nijmegen. Alardus de Vries kan daarbij een zeker fanatisme niet ontzegd worden[103] evenals Bernerus Vezekius[104].

In dezelfde vergadering werd nog gevraagd of het niet raadzaam zou zijn om bij de examens van predikanten eerst de fundamentele geloofsartikelen te behandelen en daarna aandacht te schenken aan de zaken die controversieel waren, namelijk de twistpunten tussen remonstranten en contraremonstranten. De classis achtte dat bij de examens er beter over kon worden gezwegen dan ernaar gevraagd. En zo werd dit ook besloten[105]. Dit zwijgen door de classis kon niet verhinderen dat de godsdienstige twistpunten hoe langer hoe meer aan de orde kwamen en een ieder wel gedwongen werd, zowel classicaal als particulier, stelling te nemen en verantwoording af te leggen.

Op de laatste gecombineerde classis van Tiel-Bommel in april 1613 kwamen de problemen duidelijker aan het licht. Uit de overgeleverde acta van de classis van Nijmegen nam de classis van Tiel-Bommel enkele zaken over:[106]:

1. Dat in de "controversiën de praedestatione", één van de belangrijkste twistpunten tussen remonstranten en contraremonstranten, onderlinge vrede en eenheid zou worden bewaard, waarbij een ieder de ander diende te tolereren in diens standpunten.
2. Dat de classis het houden van een nationale synode niet wilde tegenhouden, zelfs gaarne daarin zou bewilligen, maar op voorwaarde dat alle provincies eendrachtig daarin zouden toestemmen, zodat er geen scheuring in de kerk en republiek der Verenigde Nederlanden zou worden veroorzaakt.

---

[101] Ook wel genoemd Alardus Frisius, geboren te Nijmegen en zijn theologische opleiding genoten te Franeker. Hij trouwde op 8 november 1607 te Tiel met Jenneke Vredaeus, dochter van dominus Johannes Vredaeus, RAR, archief 0218 *Trouwboek NGG Tiel 1582-1612*, 597.

[102] RAG, boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 14-16 september 1612 art. 13.

[103] Vgl. Uijtenbogaert, *Kerckelijcke historie*, 775.

[104] Zie hierna. Vgl. Sinnema, Moser en Selderhuis, *Acta et Documenta Synodi Nationalis Dordrechtanae*, diverse plaatsen.

[105] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 14-16 september 1612 art. 31.

[106] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 12-15 april 1613 art. 19; boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 20-22 april 1613 art. 12.

3. Dat de resolutie van de Staten-Generaal van enkele jaren geleden aangaande de revisie van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus zou worden nagekomen en niet illusoir zou worden gemaakt door de ondertekening van het door de provinciale synode in 1612 opgestelde formulier, daar dit zou strijden tegen de rechtzinnige vrijheid van de kerken.
Deze punten werden door alle leden van de classicale vergadering onderschreven, met uitzondering van Antonius Leo, predikant te Haaften, die de revisie van de catechismus niet kon toestaan. Deze laatste stellingname was niet zo verwonderlijk, daar het verzoek om revisie samenhing met de Vijf artikelen van de remonstranten, zoals hiervoor vermeld. De contraremonstranten hadden geen enkele behoefte om de belijdenisgeschriften te reviseren. Wel om de ingeslopen dwalingen van de remonstranten te bestrijden en de rust en vrede in de gereformeerde kerk te herstellen.

Classicale eigenzinnigheid
De houding en stellingname van de classis van Tiel-Bommel neigde zo steeds meer naar de remonstrantse zijde. Op de provinciale synode van Harderwijk in juli 1612 was, zoals gezegd, onder meer besloten tot invoering van een formulier ter ondertekening van de geloofsbelijdenissen, waarin met name was opgenomen het bestrijden van alle dwalingen daartegen en het zich daardoor niet laten meevoeren. In het verlengde daarvan lag het besluit van deze synode dat er bij elk examen van nieuw aankomende predikanten aan de gedeputeerden van synode zou worden verzocht om mee te helpen dat examen te verrichten[107]. Beide besluiten waren nauw verbonden en hadden alles te maken met de godsdienstige geschillen, met name ook met de stellingen van Vorstius[108]. De classis van Nijmegen had al stelling genomen tegen deze synodale besluiten en de classis van Tiel-Bommel ging daarin mee. Het nieuwe formulier werd door hen niet aangenomen en de examens zouden geschieden als van oudsher. Voorts zouden de gedeputeerden van de Gelderse synode nog enkel op de classes worden toegelaten om hun voorstellen (proposities) te doen die hun door de synode waren opgelegd. Voor het overige zouden zij niet op de classis behoren te blijven, maar geacht worden te vertrekken[109]. De classis nam op dit punt een zelfstandige houding in tegen de synode, al kunnen er twijfels gezet worden bij de redenen daartoe. Wat de examens betreft, stond de classes in kerkordelijke zin in haar recht, daar de kerkenordeningen niet spraken van gedeputeerden bij de examens en dus de synode buiten haar bevoegdheid trad. Dit punt zou bij de Dordtse Kerkorde overigens wel veranderd worden, daar artikel 4 daarvan vermeldt dat de examens behoorden te geschieden ten overstaan van de gedeputeerden van synode.

De Staten van Gelderland troffen tegen deze classicale eigenzinnigheid maatregelen, die door het Hof van Gelre en Zutphen werden uitgevoerd. Al op 9 september 1612 schreef het Hof aan de classes, dat zij zich dienden te houden aan de synodale lijn en

[107] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 30 juni tot en met 3 juli 1612 art. 20, 21; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 203-204.
[108] RAG, archief 0336 *o.c.*, de datis 30 juni tot en met 3 juli 1612 art. 18, 19; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 202-203.
[109] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 20-22 april 1613 art. 13.

dat bij toekomstige examens de namen van de te examineren personen naar het Hof dienden te worden gezonden[110]. Niet alleen de gedeputeerden van de Gelderse synode zouden hierin een rol spelen, maar bijzonder het Hof zelf, zoals bij het hiervoor beschreven examen te Nijmegen in 1612[111]. Vanaf dat moment streden de remonstrantsgezinde predikanten een verloren strijd. Niet dat zij dat direct door hadden. Zij waren integendeel overtuigd van hun eigen gelijk en tevens van oordeel dat hun positie sterk genoeg was om met hun optreden voort te gaan en dat zowel mondeling als schriftelijk te uiten. Zij hebben dat volgehouden totdat zij uit hun ambt zouden worden gezet. Daarbij verloren zij uit het oog dat zij een sterke contraremonstrantse meerderheid tegen zich hadden, als de hoogste kerkelijke macht in Gelderland, de Staten van Gelderland, samen met het uitvoerend Hof, tevens voorname edelen, de stadhouder Maurits van Nassau, de provinciale synode en het merendeel der predikanten en belijdende lidmaten.

De classis van Tiel-Bommel stelde in april 1613 nog een gravamen op voor de provinciale synode met als inhoud de vraag of het niet gevoeglijk zou zijn bij de hoge overheid aan te houden dat staande de verschillen tussen de remonstranten en contraremonstranten het zou worden verboden om partijdige geschriften in druk uit te geven, hetzij die door professoren of kerkendienaren waren opgesteld[112]. Dit gravamen is nooit behandeld, daar er tot 1618 geen provinciale synode meer werd gehouden.

Locale conflicten in de classis van Tiel

De strijd tussen de remonstranten en contraremonstranten was inmiddels ook al doorgedrongen bij de plaatselijke kerken in de Nederbetuwe. Er waren belijdende leden die hun eigen gemeente verlieten, omdat haar predikanten onzuiver in de leer zouden zijn door het toestaan van de godsdienstige verschillen of door een remonstrantse prediking. Die leden zochten een plaats waar ze het avondmaal des Heeren zonder bezwaar konden vieren. De classis nam hiertegen maatregelen, zodat een dergelijke kerkgang werd verhinderd en hoopte dat daarmee schandalen zouden voorkomen worden[113]. Het hielp nauwelijks. Op 10 mei 1614 gaf de predikant van Zoelen, Johannes Broekhuizen, aan dat er lidmaten uit de kerk van Tiel in zijn gemeente kwamen en tegen de orde van de kerk werden toegelaten tot de bediening van de heilige sacramenten. Hij kon hier niet zo veel tegen doen, want het werd toegelaten op bevel van de Heer van Zoelen, Dirck Vijgh, die ook ambtman van Nederbetuwe was[114]. Het Hof van Gelre en Zutphen bemoeide zich hier nadrukkelijk mee. In februari 1614 besloot het Hof, dat de ambtman van Nederbetuwe samen met enigen uit de magistraat van Tiel zich naar de kerkelijke gemeente van Zoelen

[110] RAG, archief 0124 boek 21 folio 204v.
[111] RAG, archief 0124 boek 21 folio 207 de dato 22 october 1612, folio 208v de dato 11 november 1612 en folio 209v de dato 7 december 1612.
[112] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 20-22 april 1613 art. 2 van de gravamina synodalis.
[113] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 20-22 april 1613 art. 2 van de gravamina particularia.
[114] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de dato 10 mei 1614, art. 1. Ravensbergen, "Inleiding classes in Gelderland", XXVIII, noemt ten onrechte Carel Vijgh als ambtman.

moesten begeven om te proberen orde op zaken te stellen en daardoor scheidingen te voorkomen[115]. Gelet op de rol van de ambtman als Heer van Zoelen kon deze zaak niet slagen. Ook de classis kwam er al snel achter dat haar resolutie niet hielp, want in september 1614 gaf zij toe aan de bestaande praktijk, mits de communicanten een getuigenis van leer en leven konden tonen[116]. Nog in maart 1618 besloot het Hof opnieuw een poging te wagen om dit probleem op te lossen[117]. Het resultaat daarvan is onbekend, maar het ligt voor de hand dat de afdoening van de godsdienstige geschillen in datzelfde jaar tevens dit probleem heeft opgelost.
De rol van de ambtman Dirck Vijgh kan nauwelijks worden overschat. Evenals Johannes Fontanus had hij vanaf het begin van de reformatie in Gelderland in 1578-1579 zeer geijverd voor de opbouw van de gereformeerde kerk[118]. Zij waren ook regelmatig samen opgetrokken bij het examineren van predikanten, het oplossen van kerkelijke problemen en geschillen en in het bijzonder ook in de strijd tegen het opkomende remonstrantisme. In verschillende commissies, zowel binnen Gelderland als naar de Staten-Generaal, zowel voor het bevorderen van een nationale synode als in het uitdragen en verdedigen van het contraremonstrantisme werden beiden benoemd. Dirck Vijgh deed dit in zijn functie als ambtman van Nederbetuwe en als gecommitteerde van de Staten van Gelderland[119]. Zijn zoon Caerl Vijgh, die hem in 1615 opvolgde als ambtman, volgde dezelfde contraremonstrantse lijn.

Tegenstellingen binnen de classis van Tiel
Vanaf 14 september 1613 vergaderde de classis van Tiel als een volledig zelfstandige classis, dus zonder combinatie met Nijmegen en/of Bommel. Daardoor werden de onderlinge godsdienstige verschillen niet weggenomen. Integendeel, bijzonder door het feit dat er vanaf die tijd bijna uitsluitend contraremonstrantse predikanten werden aangenomen door de onderscheiden gemeenten in samenwerking met de politieke overheden en collatoren binnen de classis van Tiel werden de tegenstellingen tussen remonstrants- en contraremonstrantsgezinde predikanten alleen maar groter en meer openbaar. Was het in eerste instantie vooral een zaak tussen theologen, de gevolgen daarvan zouden in de prediking ook binnen verschillende gemeenten tweespalt doen ontstaan, al bleven de uitwassen vooral beperkt tot de stad Tiel[120].

In de classicale vergadering van 10 mei 1614 werd de tweespalt al duidelijk, daar de contraremonstrantse predikant van Maurik, Paulus Colonius[121], werd verweten beledigende woorden tegen de classis en de broederen gesproken te hebben en hij zou hebben aangegeven dat hij zuiver in de leer zou zijn in tegenstelling tot anderen.

---

[115] RAG, archief 0124 boek 21 folio 228v de dato 7 februari 1614.
[116] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 26-27 september 1614 art. 2.
[117] RAG, archief 0124 boek 21 folio 330, de dato 21 maart 1618.
[118] Zie over hem nader het verhaalde in hoofdstuk 1-2.
[119] Het is daarom des te verwonderlijker dat Janssen en Van Manen in hun werk *Johannes Fontanus* geen enkel woord wijden aan het werk en belang van Dirck Vijgh.
[120] Zie hoofdstuk 4.2.6. en het voorverhaalde.
[121] Gelet op het gegeven dat zijn oudste zoon in 1613 te Maurik geboren Daniël werd genoemd, is het mogelijk dat Paulus een zoon was van de bekende Waalse predikant Daniël Colonius (1566-1635), zie nader *BWN* deel 3, 628-630; *NNBW*, deel 4, 446-447.

Dat zou voor zijn toehoorders grote ontstichting tot gevolg hebben gehad. De classis eiste van hem schuldbelijdenis en verzoening, hetwelk hij na overleg met zijn heer en collator, de Graaf van Culemborg, ook heeft gedaan. Hij werd daarop met de classis verzoend[122]. Maar de toon was gezet. Het was niet de eerste botsing tussen hem en de classis of predikanten van de classis, daar bij zijn beroep naar Maurik in 1613 de classis niet was gekend en op voorspraak van Fontanus aan de Graaf van Culemborg zijn praeparatoir examen buiten de classis had plaatsgevonden. Toen de classis deze zaak aan het Hof van Gelre en Zutphen voorlegde, werden voor het peremptoir examen niet de door haar voorgedragen remonstrantsgezinde predikanten als exclusieve examinatoren benoemd, maar het Hof gaf bevel aan de Heer van Zoelen, ambtman Dirck Vijgh, om dit te verzorgen, die dit ook deed met de hulp van de contraremonstrantse predikanten Antonius Leo en Johannes Broeckhusius[123]. De classis kon niets anders doen dan dit aanvaarden[124]. Het valt niet uit te sluiten dat de problemen in het jaar 1614 een vervolg hierop waren. Tegenover het verwijt van de classis aan Colonius stond de verklaring van 23 april 1614 door de ouderlingen en lidmaten van diens gemeente van Maurik. Zij gaven aan dat Paulus Colonius diverse malen door de broederen van de classis was voorgehouden en verweten dat hij op de preekstoel onder meer zeer hoog van Gods voorzienigheid en verkiezing zou hebben gepredikt. Daarmee verweet de classis dat Paulus Colonius een supralapsaristische[125] uitleg van de leer van de predestinatie vanaf de predikstoel zou hebben verkondigd. Ook legde de classis hem meer zaken ten laste die aanleiding zouden hebben gegeven tot ergernis en lastering. Welke zaken dat waren wordt niet nader beschreven. De ouderlingen en lidmaten gaven daarentegen aan dat zij door de prediking van Paulus Colonius zeer waren gesticht en tot betrachting van Gods liefde en vrede vermaand[126]. Er zat dus nogal wat verschil tussen hetgeen bij de classis werd aangegeven en wat door de gemeente van Maurik werd ervaren. Dat dit puur een aanval op hem was door de remonstrantsgezinde predikanten blijkt uit de acta van de classis van Tiel van september 1618, waarbij door de classis werd aangegeven dat als zijn verklaring in 1614 beter door de classis zou zijn verstaan er geen censuur over hem zou zijn uitgeoefend[127].

Op de classis van Tiel van 24 en 25 april 1615, gehouden in het Fort Nassau op het eiland De Voorn, werd gesproken over de geschillen en twisten die konden ontstaan of al ontstaan waren tussen de predikanten en particuliere personen. De broeders beloofden door onderlinge vriendschap en eenheid alle twisten te weren, in het

[122] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de dato 10 mei 1614 art. 9-10.
[123] RAG, archief 0370 nummer 5481, *Stukken betreffende het beroepen van predikanten te Maurik*, 1613; archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613* art. 20 de datis 20-22 april 1613; boek boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, art. 7, de dato 14 september 1613.
[124] RAG, boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, art. 16, de dato 14 september 1613.
[125] Supralapsarisme is de leer dat God eerst de uitverkiezing en daarna de schepping en zondeval besloten heeft. Dit in tegenstelling tot het infralapsarisme, waarbij de verkiezing na de val wordt gesteld. Zie nader onder anderen Bavinck, *Gereformeerde dogmatiek deel 2*, 357-369, Schilder, *Kompendium dogmatiek deel IX*, 26-29; Kersten, *De gereformeerde dogmatiek deel 1*, 173-183; Dijk: *De strijd over Infra- en Supralapsarisme in de Gereformeerde Kerken van Nederland*.
[126] RAG, archief 0336 nummer 33, de dato 23 april 1614.
[127] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 21-24 september 1618 art. 59.

bijzonder in de plaatsen Tiel en Zoelen[128]. Waar deze classicale vergadering van april 1615 ook tegenaan liep, was het door Johannes Seroijen afgelegd praeparatoir examen buiten de classis om. Dit examen was afgenomen door de contraremonstrantse professor Johannes Polyander van Kerckhoven van de universiteit van Leiden[129]. Hierna had Seroijen van het Hof van Gelre en Zutphen consent verkregen om te mogen proponeren. De classis was niet zo gelukkig met deze gang van zaken buiten de classicale bevoegdheden om en wilde dan ook zowel naar het Hof als de professor reageren. Omdat Seroijen op de classis verscheen, zou men eerst proberen om deze zaak in vriendschap te op te lossen[130]. Inmiddels was Seroijen door de gemeente en naburen van Avezaath beroepen tot predikant, welk beroep door het Hof werd goedgekeurd. Door het Hof werd aangegeven dat de beroepene door de gedeputeerden van de classis of examinator moest worden geëxamineerd ten overstaan van de Heer van Zoelen en Ubbergen, Caerl Vijgh[131], ambtman van Nederbetuwe, en de contraremonstrantse predikanten van Zoelen en Maurik, Johannes Broeckhusius en Paulus Colonius. Mochten de gedeputeerden of examinator daartegen bezwaar maken, dan moest Colonius het examen verrichten. Daarna kon Seroijen bevestigd worden als predikant[132].

Het lijkt opvallend hoe in deze tijd van de godsdienstige twisten de politieke overheden erg kort op het beroepingswerk zaten en zich schijnbaar minder aantrokken van de kerkordelijke regels. De normale volgorde was: opleiding, praeparatoir examen bij de classis en verlening van consent tot proponeren, beroeping door een gemeente, peremptoir examen bij de classis en bevestiging door een lid van de classis, daarna de brief van institutie. De Staten van Gelderland en bijzonder het uitvoerend Hof van Gelre en Zutphen waren vanaf het begin van de reformatie in Gelderland nauw betrokken geweest bij het examineren en beroepingswerk van predikanten en zij grepen ook in als er zich een bepaald probleem opdeed bij predikant, gemeente of classis dat overheidsingrijpen vereiste, zoals hiervoor beschreven[133]. Gedurende het gehele bestaan van de oorspronkelijke gereformeerde kerk tussen 1578 en 1816 zouden er brieven van institutie of investiture door de predikanten bij het Hof of haar vertegenwoordiger verzocht dienen te worden. In deze tijd van godsdiensttwisten was het in praktische zin niet verwonderlijk dat het contraremonstransgezinde Hof nadrukkelijk de lijnen erg kort hield bij het beroepingswerk om ervoor te zorgen dat er contraremonstrantse predikanten werden aangesteld. Dit klemde te meer daar de leidende krachten binnen de classis van Tiel remonstrantsgezind waren. Weliswaar betrof één van de twistpunten tussen remonstranten en contraremonstranten de invloed van de politieke overheid in kerkelijke zaken, maar de vraag is of dit hier aan de orde was. Immers waren het in den lande juist de remonstranten die de overheid bevoegd achtten te beslissen over kerkorde, eredienst en ambtsdragers, terwijl de contraremonstranten van oordeel waren dat kerkelijke zaken alleen in kerkelijke

[128] RAG, archief 0344 *o.c.*, de datis 24-25 april 1615 art. 2.
[129] Hij was daar de opvolger van Franciscus Gomarus.
[130] RAG, archief 0344 o.*c.*, l.c., art. 5.
[131] Hij was zijn vader Dirck Vijgh opgevolgd, die op 4 april 1615 overleed te Tiel.
[132] RAG, archief 0124 boek 21 folio 259 de dato 16 juni 1615.
[133] Zie hoofdstukken 1.3., 2.2.2. en 3.2.1.

vergaderingen aan de orde konden komen[134]. Het Hof van Gelre en Zutphen liet doorgaans de kerkelijke zaken aan de kerkelijke vergaderingen, maar greep wel in als er zich problemen voordeden die in kerk en maatschappij onrust veroorzaakten. Ook was het Hof de hoogste rechter in kerkelijke zaken[135]. Al met al reden genoeg voor het Hof om bij het beroepingswerk wat directer in te grijpen dan normaal, met de kanttekening dat deze sturing maar enkele jaren heeft geduurd totdat de Nationale synode van Dordrecht 1618-1619 was beëindigd. In Gelderland heeft dit ingrijpen geen echte problemen gegeven. Bij het aanstellen van de contraremonstrantse predikanten werd overigens door het Hof wel altijd de examinator of gedeputeerde(n) van de Tielse classis betrokken.

Scheuring van de Tielse classis

De classis kon tegen de bevestiging van Seroijen weinig doen. Op de classicale vergadering van 12 september 1615 kwam zijn zaak wel weer aan de orde. De classis had het positief rapport van het examen en de goedkeuring van het Hof van Gelre en Zutphen ontvangen. Ondanks dat de kerkelijke regels volgens de classis niet goed waren gevolgd, oordeelde zij wel dat Johannes Seroijen als lid van de classis kon worden aangenomen, mits hij de geloofsbelijdenissen ondertekende. Ondertussen hield de classis nog wel een slag om de arm, want zij behield haar vrijheid om hem nader te examineren als zij dat nodig achtte. Ook vermaande zij hem om broederlijke correspondentie te houden tot wering van verdere "disordre". Johannes Seroijen wilde wel eens weten wat de classis daar allemaal mee bedoelde. Waarop de classis te kennen gaf dat dit betrof het onderhouden van de kerkelijke ordonnantiën en het ondertekenen van het formulier van de Heidelbergse Catechismus en de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Waarop Seroijen aan de broeders vroeg, of zij ook van oordeel waren dat zij dat nieuwe formulier van de synode van Harderwijk uit het jaar 1612 moesten onderschrijven. Toen er ontkennend werd geantwoord, gaf Seroijen aan dat als de broeders dat niet wilden ondertekenen hij ook geen correspondentie met hen behoefde te houden. Waarop hij de vergadering verliet[136]. Een ernstige zaak, daar het niet willen onderhouden van correspondentie feitelijk inhield geen kerkelijke gemeenschap, broederlijke eenheid en communicatie te willen uitoefenen. Ook Paulus Colonius gaf aan dat als de anderen het formulier niet wilden tekenen hij van mening was niet meer op deze classis hoeven te verschijnen, waarop hij eveneens de vergadering verliet. De eerste scheuring was hiermee duidelijk. De contraremonstrantsgezinde predikanten scheidden zich af van het remonstrantsgezinde deel van de classis en zij gingen apart vergaderingen houden. Het is apart dat juist het al of niet ondertekenen van het formulier werd aangegrepen als breekpunt, daar het feitelijk om theologische verschillen ging. Kennelijk waren de verhoudingen ernstig verstoord en werd van de gelegenheid gebruik gemaakt om zich af te scheiden. De breuk was een feit.

---

[134] Vgl. Van Asselt en Abels, "De heersende kerk", 423-424; Wtenbogaert, *Tractaet van 't Ampt ende Authoriteijt eener Hoogher Christelicker Overheijdt in Kerckelicke Saecken*; Van Eijnatten en Van Lieburg, *Religiegeschiedenis*, 175-176; Wouters, *Nieuw en ongezien*, 151-152.

[135] Zie hoofdstuk 3.2.1.

[136] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de dato 12 september 1615 art. 5.

Dit werd al duidelijk op de eerste classicale vergadering in 1616. In Opheusden was Hubertus Ellerus[137] beroepen en bevestigd[138], maar hij verscheen niet op de classis van april 1616. Daarop werden de predikanten Abrahamus Hazius en Isaäcus Johannis a Rewijck gecommitteerd en gelast naar de redenen van zijn absentie te gaan vragen[139]. Dat dit niets uithaalde bleek wel op de classicale vergadering van september 1616 toen de gecommitteerde predikanten de redenen van Ellerus aan de classis bekend maakten. De classis nam die redenen niet aan en vermeldde ook niet welke die waren[140]. Hoogst waarschijnlijk heeft dit alles te maken met de groepsvorming die leidde tot de breuk in de classis tussen remonstranten en contraremonstranten. Apart is dat er geen melding werd gemaakt van Adam Hartwegh die in 1616 als contraremonstrants predikant in de gemeente van Kesteren was benoemd[141].

Remonstrantie aan het Kwartier van Nijmegen

Op 18 mei 1616 werd op de Landdag te Zutphen door het Kwartier van Nijmegen een remonstrantie behandeld van de remonstrantsgezinde predikanten van de drie classes van het Kwartier van Nijmegen[142]. De classes klaagden over de ongeregelheden gepleegd door predikanten die zich zonder wettige beroeping en examen in de kerkendienst indrongen, zich van de classes afzonderden en aparte vergaderingen hielden. De classes verzochten dat haar autoriteit ten aanzien van beroeping en examinatie volgens de resolutie van de Nationale synode van Den Haag van 1586 ongekrenkt zou blijven en dat de afgescheiden predikanten zouden worden gelast zich weer onder de classes te vervoegen. Het Kwartier van Nijmegen was van mening dat deze zaak moest worden onderzocht, omdat de oorsprong van de geschillen lag in de godsdienstige twisten die met alle hevigheid onder de predikanten werd gevoerd, welke moesten worden opgelost tot vrede, eenheid en rust in de kerken. Daartoe zou een provinciale synode nodig zijn of een bijeenkomst van gecommitteerden van de Landschap met enige vredelievende predikanten met autoriteit van de Landschap. Ondertussen mochten geen predikanten worden beroepen en geëxamineerd zonder classicale orde en dienden de tegenwoordige predikanten zich aan de classis waaronder zij behoorden te onderwerpen.

Al met al een loffelijk streven, maar het probleem bij deze resolutie was dat niet de Staten van het Kwartier van Nijmegen het hoogste woord hadden in deze kerkelijke zaken, maar de Staten van Gelderland. Deze resolutie had dan ook geen enkel effect en zou op korte termijn worden achterhaald door het eerste afgescheid[143] van de Staten van Gelderland van 5-6 februari 1617[144].

---

[137] Ook wel genoemd Hellerus of Eller. Zie ook De Beaufort en Van den Berg, *De Betuwe*, 308.

[138] Mogelijk op dezelfde wijze als bij Colonius, Hartwech en Seroijen, namelijk via de Staten en het Hof van Gelre en Zutphen. Vgl. Ellenbroek, *Kartrekkers en doordouwers*, 116; Jager en Potjer, *Naar de bronnen*, 77.

[139] De acta hiervan zijn niet bewaard gebleven, maar een deel van de inhoud is duidelijk aan de hand van de acta van september 1616.

[140] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 9-10 september 1616 art. 5.

[141] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, 25 juli 1616 sessio 55-56, art. 2; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 314.

[142] RAG, archief 0370 nummer 5459.

[143] Een afgescheid is een besluit tot vereffening van een zaak, een bevelschrift of rechterlijke uitspraak.

[144] Zie nader hoofdstuk 4.2.3 en bijlage 1.

Het remonstrantse deel van de classis roert zich

Op de vergadering van het remonstrantse deel van de gescheurde classis van Tiel in september 1616 werd gehandeld over het vertrek van Petrus Lucanus uit de gemeente van Eck en de noodzaak om die vacante plaats te vervullen. De classis zou zelf aan de collator de Graaf van Culemborg gaan voorstellen om Henricus de Bruin[145] uit Afferden te benoemen op die vacante plaats. Er werden drie predikanten gedeputeerd om daarover met de Graaf van Culemborg te gaan spreken[146]. Het classicale plan ging niet door. De zaak lag al gevoelig door de schorsing en het vertrek van Petrus Lucanus[147], zodat de hoge overheid zeer alert was. Door het Hof van Gelre en Zutphen was in april 1616 al geregeld dat er een onderzoek moest plaatsvinden naar het functioneren van Petrus Lucanus, waarbij niet alleen de gedeputeerden van de classis maar ook de ambtman in het bijzonder een rol kreeg bij het regelen van de voortgang van de kerkendienst te Eck[148]. In juli 1616 was door het Hof al geregeld dat de vacaturebeurten zouden worden vervuld door Paulus Colonius en door de predikanten van Ingen, Lienden, Kesteren en Opheusden[149]. In overleg tussen de Staten van Gelderland, het Hof van Gelre en Zutphen en de collator de Graaf van Culemborg werd in 1617 de contraremonstrantse Johannes Verhouwel te Eck benoemd[150].

Dit handelen van het remonstrantse deel van de classis van Tiel is wel heel apart. Normaal bemoeide de classis zich niet met de collatierechten van rechthebbenden tot verkiezing van predikanten en zij beoordeelde enkel achteraf de wettigheid van de collatie en beroeping door toepassing van het classicale approbatierecht. De reden van dit handelen kan enkel liggen in een poging om een remonstrantsgezinde predikant in hun midden te verkrijgen tot versterking van de andere remonstrantsgezinde broederen. Daarbij verloren zij uit het oog het handelen van de contraremonstrantse Staten van Gelderland, de Graaf van Culemborg en het Hof van Gelre en Zutphen. Dit was al duidelijk gebleken uit de andere predikantsbenoemingen in de jaren 1612-1616. Op de een of andere wijze waren de remonstrantsgezinde predikanten hierbij of het zicht op werkelijkheid verloren of zij waren zo overtuigd van hun eigen gelijk en rechtmatigheid dat zij zich zelfs tegen de benoemingslijn van de hoge overheden durfden op te stellen. Het heeft in elk geval de schijn van een doldriest of ondoordacht optreden.

De houding van de hoge overheid was al duidelijk gebleken uit de aanstelling van contraremonstrantse predikanten in deze periode. Zoals hiervoor beschreven, nam het Hof van Gelre en Zutphen al in 1613 maatregelen voor het examen en de

---

[145] Hij werd door de provinciale synode te Nijmegen op 25 augustus 1619 afgezet omdat hij weigerde de de canones van de nationale synode te ondertekenen. Zie RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 4 art. 3; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 321; Brandt, *Historie der Reformatie*, 2.

[146] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 9-10 september 1616 art. 9.

[147] Hierop kan niet nader worden ingegaan binnen de kaders van dit werk. Vgl. onder meer RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 9-10 september 1616 art. 8; RAG, archief 0370 nummer 5459 *Predikantsbenoemingen Eck 1616-1662*.

[148] RAG, archief 0124 boek 21 folio 277, de dato 1 juni 1616.

[149] RAG, archief 0124 boek 21 folio 282, de dato 23 juli 1616.

[150] RAG, archief 0370 nummer 5459 *Predikantsbenoemingen Eck 1616-1662*.

aanstelling van Paulus Colonius te Maurik. Daarbij werd ook de ambtman van Nederbetuwe nauw betrokken en vanzelfsprekend ook de collator de Graaf van Culemborg[151]. Hetzelfde blijkt uit de aanstelling van Adam Hartwech te Kesteren. Na zijn beroep door de gemeente van Kesteren in 1616 werd dit getoond aan het Hof van Gelre en Zutphen. Het Hof besloot daarop Leflerus en Dammannus, predikanten te Nijmegen en Zutphen, samen met de examinator van de classis van Tiel aan te schrijven om het examen van Adam Hartwech te verrichten. Na de uitslag daarvan op 21 april 1616 gaf het Hof opdracht te voorzien in zijn bevestiging[152]. Door deze aanstellingen werd het contraremonstrantse deel van de classis aanzienlijk versterkt.

De classicale breuk is niet te helen

De breuk in de classis van Tiel was compleet in 1617. Het remonstrantse deel van de classis vergaderde op 5 en 6 mei, hoogst waarschijnlijk in één van de kerken te Tiel, terwijl het contraremonstrantse deel vergaderde in de herberg Antwerpen te Tiel. Voor wat betreft het aantal deelnemers waren de twee delen bijna even groot[153]. De remonstrantse predikanten zonden 's avonds de koster naar de herberg Antwerpen om de andere broeders te ontbieden, maar die gaven aan dat ze nog niet compleet waren en pas de volgende dag konden komen. De remonstrantse predikanten hadden kennelijk geen zin om daarop te wachten en gingen bij de ambtman Caerl Vijgh, die tevens raad extraordinaris van het Hof was, om advies te vragen, met name of zij verder konden gaan met hun vergadering en een praesidium verkiezen. Hij adviseerde dat ze moesten vergaderen naar gewoonte. Waarop zij een praesidium verkozen met daarin de afwezige Hermannus Broechusius, predikant van Hien en Dodewaard, als assessor[154]. De gang naar de ambtman van Nederbetuwe was wel iets aparts. Hij had immers geen enkele zeggenschap over het al of niet houden van de classicale vergaderingen, ook niet als raad extraordinaris van het Hof. Kennelijk zochten de remonstrantgezinde predikanten van de classis op de een of andere wijze een bevestiging van hetgeen zij uitvoerden.

Op 6 mei 1617 werd door hen de inhoudelijke vergadering gehouden, waarbij onder meer werd behandeld het heikele punt van de examens. Zij besloten er bijzonder op te letten dat als de gedeputeerden van de Gelderse synode op een examen kwamen de controversiële punten van de predestinatie niet zouden worden aangeroerd. Er zou niet anders dan onlust en moeite uit voortkomen[155]. Feitelijk een overbodige beslissing, daar de provinciale synode dit al in 1610 had vastgesteld en in de praktijk door het Hof van Gelre en Zutphen was overgenomen[156]. Ook namen zij een artikel over uit de acta van de classis van Nijmegen, waarin werd vermeld het voornemen om voor de drie classes van het Kwartier van Nijmegen bij het Hof te verzorgen dat deze classes vrij zouden worden verklaard van de dwalingen en ketterijen die hen werden nagegeven en dat er zou worden aangedrongen op verdraagzaamheid in de

[151] RAG, archief 0124 boek 21 folio 217v de dato 30 juni 1613.
[152] RAG, archief 0124 boek 21 folio 273v de dato 21 maart 1616 en folio 274v de dato 21 april 1616.
[153] Uiteindelijk bleek het remonstrantse deel kleiner te zijn, zoals hierna is beschreven.
[154] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 5-6 mei 1617, art. 1.
[155] RAG, archief 0344 *o.c.*, de datis 5-6 mei 1617, art. 6.
[156] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 26-28 juni 1610 art. 16; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 182.

controversiële punten[157]. Dit idee kwam te laat, daar het eerste afgescheid al door het Hof was uitgevaardigd[158]. Verder waren zij ontstemd dat de contraremonstrantse predikant Bernardus Busschovius[159] te Zoelen, eertijds predikant te Ooijen[160], in 1617 was bevestigd zonder kennis van de classes van Nijmegen en Tiel, waarover hij rekenschap zou moeten geven[161]. Dat is er nooit van gekomen. Hij vertrok al in 1618 als predikant naar Utrecht[162].

Tijdens deze vergadering van mei 1617 kwam een afvaardiging van het contraremonstrantse deel van de classis, namelijk domini Paulus Colonius van Maurik en Godefridus Broechusius van IJzendoorn met Maes Gerritsen schout en ouderling van Zoelen. Zij dienden een acte van beschuldiging in tegen de remonstrantsgezinde predikanten waarbij zij aangaven dat met hen in goede consciëntie geen kerkelijke gemeenschap mocht en behoorde geoefend te worden zolang zij in hun dwalingen bleven volharden. De discussie hierover leidde tot niets, waarop de afgevaardigden weer vertrokken[163]. Dit stuk is in 1617 in druk uitgegeven onder de titel *Copije van een vertooch door drije gedeputeerden aen de vergaderinghe der Remonstranten ofte Arminianen ghesonden, gehouden tot Tiel den sesten Maij 1617* [164].
Hierin wordt onder meer aangegeven:
- Dat de remonstranten zich op 5 februari 1617 hadden geconformeerd om op het afgescheid van de Staten van Gelderland een classicale bijeenkomst te houden en daartoe beloften hadden gedaan aan Colonius en Hartwech, maar die niet waren nagekomen en zelfs het afgescheid hadden overtreden[165]. Waarom de indieners zich niet aan de door hen gedane beloften van een gezamenlijke comparitie meer verbonden achtten.
- Dat de remonstranten in een remonstrantie aan de Staten de orthodoxe dienaren hadden beschuldigd als scheur- en muitmakers, onbekwaam tot de heilige dienst, met andere verdachtmakingen en lasteringen.
- Dat de indieners het remonstrantse deel niet alleen niet als classis konden erkennen, vooral ook daar de indieners het merendeel van de kerken onder de Tielse classis vertegenwoordigden, maar ook in goede consciëntie geen kerkelijke gemeenschap met hen behoorden en mochten houden.
- Dat de indieners hun eigen doen en laten ter beoordeling gewillig onderwierpen aan een wettige synode.

---

[157] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 29-30 april 1617 art. 15.
[158] Zie nader hoofdstuk 4.2.3.
[159] Ook wel genoemd Busschoff, Busschof of Bushof.
[160] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de dato 1 september 1619 sessio 14 § 20; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 334.
[161] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 5-6 mei en 15-16 september 1617 , art. 7, 3.
[162] Van der Aa, *BWN*, deel 2-2-, 1649-1650.
[163] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 5-6 mei 1617 art. 12.
[164] Het stuk is ondertekend door de predikanten Paulus Colonius, Godefridus Broeckhusius, Johannes Seroien, Adam Hartwech, Johannes Verhouwel, Bernardus Buschoff en de ouderlingen Maes Geritsen, Wijnant Woutersen, Wijnant van Bijler en Johan Vermeulen.
[165] Letterlijk: "ghecontraventeert hebben".

Dit stuk viel bij de remonstranten in slechte aarde. In hun verantwoording aan de Staten van Gelderland op het eerste afgescheid werd door de remonstrantse gedeputeerden van de classes van Nijmegen, Tiel en Bommel verzocht om hierin maatregelen te willen treffen[166]. Dit werd door de Staten niet overgenomen, daar zij door de afgescheiden en de antwoorden daarop de weg baanden tot het houden van een provinciale synode om de problemen in Gelderland op te lossen en voor de nationale synode om de landelijke twisten te beëindigen[167].

De verdeelde classis komt nog één keer compleet bijeen

Op 14 augustus 1617 werd in één van de kerken van Tiel een classicale vergadering gehouden[168], waarbij zowel remonstrantse als contraremonstrantse predikanten van de classis van Tiel aanwezig waren. Dit lijkt een opmerkelijke gang van zaken, gelet op de ontstane breuk, ware het niet dat het Hof van Gelre en Zutphen en de gedeputeerden van de Staten van Gelderland op 12 juli 1617 een tweede afgescheid hadden doen uitgaan[169]. Daarbij werd onder meer opdracht gegeven om voor 1 september 1617 de antwoorden in te leveren op de contraremonstrantse antitheses van de classes van Zutphen en Veluwen rakende de geschillen rond de Vijf artikelen van de remonstranten. Deze zaak komt hierna nog nader aan de orde. Ook moesten de classes zoals gewoonlijk in augustus een vergadering houden ter voorbereiding voor de provinciale synode, de zogenaamde classis antesynodalis. Daarop moesten ook gedeputeerden worden aangewezen "met genoegzame instructie en volkomen lastgeving" om op de provinciale synode te Arnhem te verschijnen om te proberen te problemen op te lossen en de resterende geschilpunten voor te bereiden voor de nationale synode[170]. Dit was het belangrijkste punt om deze gezamenlijke vergadering te beleggen, namelijk de wettigheid van de afvaardiging naar de synode. Het zou bij aanvang van de provinciale synode van cruciaal belang blijken te zijn.

Een classicale bijeenkomst met twee zulke verschillende kampen moest wel op problemen uitlopen, gezien de onderlinge geschillen en tegenstellingen in de voorafgaande jaren. De classis van Tiel was de enige classis in het Hertogdom Gelre die in twee aparte classicale delen was gesplitst, een remonstrants en een contraremonstrants deel[171]. De provinciale synode zou hier korte metten mee maken[172].

---

[166] *Schriftelicke conferentie*, 21.
[167] Zie hoofdstuk 4.2.3.
[168] Deze acta zijn niet te vinden in RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, maar in archief 0336 nummer 146.
[169] RAG, archief 0124 boek 21 folio 312-315, de dato 12 juli 1617.
[170] Zie de tekst van dit tweede afgescheid in bijlage 2.
[171] Weliswaar zou de classis van Zaltbommel ook met een afscheiding op 28 april 1618 te maken krijgen doordat de contraremonstrantse predikanten weigerden met de remonstrantse te vergaderen, maar dat had weinig directe gevolgen gelet op het gegeven dat de provinciale synode kort daarna begon. Hetzelfde geldt voor de onrust en tegenstellingen in andere classes van Gelderland. Vgl. Ravensbergen, "Inleiding classes in Gelderland", XLIV-XLIX.
[172] Zie hoofdstuk 4.2.4.

De verdeling binnen de classis van Tiel was duidelijk:

Bij de remonstranten:	Bij de contraremonstranten:
Alardus de Vries uit Tiel.	Paulus Colonius uit Maurik.
Bernerus Vezekius uit Echteld.	Johannes Seroijen uit Avezathen.
Medestanders[173]:	Bernhardus Buschovius uit Zoelen.
Simon Lucae Bysterus uit Ingen.	Adam Hartwegh uit Kesteren.
Wierus Vorchtenius uit Rijswijk.	Hubertus Ellerus uit Opheusden.
Geverardus Wilhelmi uit Ommeren.	Johannes Verhouwel uit Eck.
Meelopers:	Godefridus Broeckhuisius[174]
Isaäcus Johannis a Rewijck[175] uit Lienden.	uit IJzendoorn.
Johannes Vredaeus[176] uit Tiel.	Hermannus Broeckhuisius uit Hien en Dodewaard.
	Abrahamus Hasius[177] uit het Fort Nassau.

De vergadering was nog maar net met het gebed geopend of er ontstond al onenigheid. De remonstrantsgezinden en Abrahamus Hasius wilden dat het praesidium van hun voorgaande vergadering zou worden gecontinueerd. De gereformeerde[178] broeders brachten daar tegenin dat dit zonder hun stemmen was geschied en stelden voor met algemene stemmen een praesidium te verkiezen. Dat werd door de anderen geweigerd[179]. Ook maakten zij bezwaar tegen de aanwezigheid van de ouderlingen die de gereformeerde predikanten hadden meegenomen, want daardoor zouden de remonstrantsgezinde predikanten overstemd worden. De anderen gaven aan dat dit gewoon was naar de orde van de kerk, maar de remonstranten hielden vast aan hun eigen gebruik[180]. Vervolgens stonden de remonstrantsgezinden van de tafel op en eisten dat de anderen drie uur zouden wachten totdat de gedeputeerden van de classes van Nijmegen en Bommel zouden zijn gekomen en dat men pas dan tot de classicale handelingen zou overgaan. De gereformeerde predikanten achtten die tijdsverspilling onbillijk. Ook de weigering van de remonstrantsgezinde predikanten werd als onbillijk beschouwd, daar deze vergadering was belegd met consent van gedeputeerden van beide zijden en na drie besprekingen de datum van 14 augustus hadden vastgelegd om te voldoen aan de opdracht van het Hof van Gelre en Zutphen[181]. Het mocht niet baten, want de protesterende remonstransgezinde predikanten verlieten de vergadering. Dat zou een fatale beslissing blijken te zijn, daar zij zich hiermee buitenspel zetten en bij de provinciale synode van 1618 op resolutie van het Hof van Gelre en Zutphen niet

[173] Zie over hen nader hoofdstuk 4.2.5.
[174] Hoewel hij tot de contraremonstranten werd gerekend, moest hij zich wel verantwoorden ten aanzien van de geloofsleer in september 1618, zie hoofdstuk 4.2.5.
[175] Hij is na 1618-1619 aangebleven als predikant na schuldbelijdenis, zie hoofdstuk 4.2.6.
[176] Hij werd niet wezenlijk tot de remonstranten gerekend, zie RAR archief 0218 boek 1012 de datis 6 december 1618 en 24 maart 1619
[177] Hij werd bij deze classis apart genoemd van de remonstranten en alhoewel hij wel de remonstrantse vergaderingen heeft bijgewoond, behoorde hij kennelijk niet tot hen, zie hoofdstuk 4.2.6.
[178] Zo worden zij in deze acta genoemd in tegenstelling tot de remonstrantsgezinde predikanten.
[179] RAG, archief 0336 nummer 146 art. 1-5.
[180] O.c., art. 17.
[181] RAG, archief 0336 nummer 146 art. 6-9.

werden beschouwd als gedeputeerden van de classis van Tiel. De gedeputeerden van de classis voor de provinciale synode werden normaliter aangewezen tijdens een buitengewone classicale vergadering kort voor de te houden synode (de classis antesynodalis) en dit was bij deze vergadering ook het geval, waarbij komt dat het Hof hierin nadrukkelijk opdracht had gegeven[182]. Het wachten op de gedepueerden van de andere classes zou ook geen zin hebben gehad, want tijdens de vergadering kwam enkel Guilhelmus Ifferdinck uit Elst die zonder credentie verscheen en daarom niet werd toegelaten[183].

De contraremonstrantse predikanten gingen daarop voort met het behandelen van de zaken. Zij conformeerden zich naar het bevelschrijven en de afgescheiden van de gedeputeerden van de Landschap en het Hof van Gelre en Zutphen en besloten zich daarnaar volkomen te willen reguleren[184]. Omdat niet alle predikanten de ingeleverde stukken hadden kunnen bestuderen, werd besloten om op 28 augustus 1617 te Opheusden een vervolgvergadering te houden[185]. Ook werden als gedeputeerden naar de synode benoemd de predikanten Ellerus, Colonius en Buschovius met Maes Gerritsen ouderling en schout van Zoelen[186]. Dat de contraremonstrantsgezinde predikanten hun eigen classicale vergaderingen hielden, welke zij als voortzetting en legitimatie van hun eerdere classicale vergaderingen beschouwden, blijkt uit het gegeven dat zij op deze vergadering een artikel uit hun voorgaande vergadering vaststelden, die gehouden was te Maurik[187].

Het remonstrantse deel van de classis raast voort

De volgende classicale vergadering werd gehouden in september 1617 door het remonstrantsgezinde deel van de classis van Tiel. Er werd uitgebreid gediscussieerd over de vraag wat te doen met de broeders die zich van de classis hadden afgescheiden en ook op deze vergadering niet verschenen. Besloten werd dat er door de drie classes van het Kwartier van Nijmegen zou worden geschreven aan het Hof van Gelre en Zutphen met verzoek om een ordonnantie dat de afgescheidenen zouden kunnen terugkeren met schuldbelijdenis, met overhandiging van de testimonia van de classes waaruit zij gekomen waren en onderwerping aan de examens van de classes. Vooral het laatste onderwerp achtten zij van belang, daar zij niet twijfelden dat bij de afgelegde examens de leer van de predestinatie aan de orde zou zijn gekomen. Voor de onderbouwing van het een en ander verwezen zij naar de resolutie van het Kwartier van Nijmegen uit 1616[188]. Een beroep daarop had geen zin, zoals hiervoor vermeld. Ook is kennelijk niet bij hen opgekomen dat zij zich op 14 augustus 1617 hadden afgescheiden van de classicale vergadering die in opdracht

[182] Zie nader hoofdstuk 4.2.4.
[183] RAG, archief 0336 nummer 146 art. 16.
[184] O.c., art. 10-13.
[185] Hiervan zijn geen acta bewaard gebleven, maar gelet op het vervolg bij de provinciale synode zullen er geen bezwaren zijn ingebracht en zijn de gereformeerde predikanten voortgegaan op het besluit van 14 augustus 1617.
[186] RAG, archief 0336 nummer 146 art. 15.
[187] RAG, archief 0336 nummer 146, art. 21. De acta van die contraremonstrantse classicale vergaderingen zijn kennelijk niet bewaard gebleven, althans tot op heden nog niet gevonden.
[188] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 15-16 september 1617 art. 4.

van de hoge overheid was gehouden en zij zichzelf daarmee feitelijk buitenspel hadden gezet. Verder bespraken zij de antwoorden namens de gezamenlijke classes van het Kwartier van Nijmegen op de antitheses van de classes van Zutphen en Veluwen[189]. De antwoorden werden door de classis geapprobeerd en konden dus naar het Hof van Gelre en Zutphen worden gezonden. Wel voegden zij toe dat zij enige punten in de antitheses wilden aanwijzen voor het Hof, waarin naar hun mening ongerijmdheden voorkwamen[190].

De laatste classicale vergadering van de remonstrantsgezinde predikanten vond plaats op 21 april 1618. Ook op deze vergadering bleven de leden de mening toegedaan dat de gesepareerde predikanten niet hadden voldaan aan de last van de gecommitteerden van de Landschap van juli 1617[191] en dat daarom de classis bij de provinciale synode zou zorgen dat er behoorlijke genoegdoening zou worden gedaan. Tevens dat niet zou worden gedoogd dat de afgescheidenen als een classis zouden worden erkend zonder voorgaande kennis van de Landschap en nationale synode en dat vooral omdat sommige predikanten door onbehoorlijke middelen zich in de kerkendienst zouden hebben ingedrongen[192]. Het is opvallend dat zelfs in dit stadium de remonstrantsgezinde broederen nog steeds volhielden dat zij de classis van Tiel rechtmatig vertegenwoordigden. Ondanks al hetgeen bij het Hof van Gelre en Zutphen en de gedeputeerden van de Landschap al was besloten en gevorderd. Deze opvallende stellingname zou bij aanvang van de provinciale synode sneuvelen. Verder werd op deze classicale vergadering voorgelezen het door de drie classes van het Kwartier van Nijmegen opgesteld antwoord op de theses en antitheses, waarmee de broeders zeer tevreden waren[193].

Voorts werd door hen stelling genomen ten aanzien van de aanstaande provinciale synode en wel op de volgende punten[194]:
1. Als de uitschrijving van de synode zou geschieden zonder voorgaande toezending van de gravamina zouden de gedeputeerden daartegen handelen op grond van de aangenomen kerkenordeningen.
2. Van de gedeputeerden uit de classes van Zutphen en Veluwe zou bewijs gevorderd worden dat alle stukken die door de drie classes van het Kwartier van Nijmegen aan de gedeputeerden van de Landschap of aan het Hof van Gelre en Zutphen waren overgeleverd in haar classes waren voorgelezen.
3. Er zou worden aangedrongen dat bij sententie van de provinciale synode de classes van het Kwartier van Nijmegen zouden worden ontheven van het vooroordeel als zou het gevoelen van die classes aangaande de predestinatie niet overeenkomen met het gevoelen van de gereformeerde kerk.
4. Dat bij het bespreken van dwalingen niet alleen zou worden gedisputeerd over wat het gevoelen van de kerk was, maar vooral wat conform Gods Woord het gevoelen moest zijn.

---

[189] *Schriftelicke conferentie*, 21-34; vgl. hoofdstuk 4.2.3. en 4.2.4.
[190] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 15-16 september 1617 art. 6.
[191] Kennelijk wordt hiermee het tweede afgescheid bedoeld. Zie hierover bij hoofdstuk 4.2.3.
[192] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de dato 21 april 1618 art. 5.
[193] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de dato 21 april 1618 art. 7.
[194] RAG, archief 0344 *o.c.*, l.c. art. 8.

5. Dat de classes van Zutphen en Veluwe eerst schriftelijk opening zouden doen van hun gevoelen aangaande de verschillende leer- en geschilpunten en daarbij ook met tegenbewijzen komen. Ook dienden middelen tot schikking gezocht te worden, maar de door de classes van het Kwartier van Nijmegen ingebrachte zaken moesten beantwoord worden voordat men zou treden in enige onderhandeling.
6. Dat de geschriften van Thysius[195], Moenius[196], Dammannus[197] en Urbanus[198] zouden worden geëxamineerd, zowel inhoudelijk als in de orde van het uitgeven van die geschriften. Tevens diende gedisputeerd te worden over de vraag of die schrijvers wel gekwalificeerd konden zijn om op de synode te mogen stemmen.
7. Dat Baudartius reden zou moeten geven van zijn oproerige prediking gehouden te Nijmegen[199].
8. Dat in de provinciale synode niet zou worden geprocedeerd tot een definitief oordeel over zaken die de gehele gereformeerde kerk aangingen maar dat dit zou worden voorbehouden aan de nationale synode inclusief de te nemen maatregelen.
9. Dat in de synode de gedeputeerden geen beslissende stem[200] zouden hebben maar enkel rapport mogen doen van hetgeen door hen zou zijn verricht.

---

[195] Antonius Thysius was in de jaren 1601-1619 professor te Harderwijk. Hij schreef onder meer: *Anglicana scripta de praedestinatione* (Amsterdam, 1613), *Leere ende order der Nederlandsche soo Duijtsche en Waalsche Gereformeerden kerken in een lighaem vervat* (Amsterdam, 1615), *Belijdenisse der Gereformeerde Nederlandsche kercke na de copije Antonii Thysii, uijtghegeven door Paulus Colonius* (Zierikzee, 1617) en *Responsio in Remonstrantiam* (1617); vgl. *NNBW* deel 5, 923-924; *BWN* deel 18, 114-116.

[196] Ellardus Moenius of Ellardus van Mehen was predikant te Harderwijk. Hij schreef: *Den ancker der Ziele. Dat is van de perseverantie ofte volherdinghe der Heijlighen, gegrondet op de eewighe ende onveranderlijcke verkiesinge Gods, als ooc op de crachtige beroepinge der heijligen tot de salige ghemeynschap Gods in Christo Jesu* (Harderwijk, 1611); *Tractaet van het recht der kercke Christi ende der christelijcker overheijt in 't kerckelijcke, gestelt bij wijse van t' samensprekinghe ter nadencking op 't boeck D. Joh. Uijtenbogaerts ende diergelijcke geschriften van ghelijcke materie handelende* (Harderwijk, 1616). Dit laatste werk was bijzonder gericht op het werk van Uijtenbogaert: *Tractaet van 't Ampt ende Authoriteijt eener Hoogher Christelicker Overheijdt in Kerckelicke Saecken*, (Den Haag:, 1610/1612); vgl. *BLGNP* deel 1, 172-173; *BWN* deel 12-1, 535; *NNBW* deel 3, 841-842.

[197] Sebastiaen Damman of Sebastianus Dammannus was predikant te Zutphen. Hij schreef onder meer: *Misprijsinghe aller niewicheden die teghens de oude leer ende ordre der Kercken onordentlijck hier ter land nu ter tijdt van sommighe worden inghevoert* (Zutphen, 1611); *Van de volhardinghe der heijlighen, tegens M. Petri Bertii twee vraechstucken van den afval der heijlighen, beschreven ende tot dienst der eenvoudighen uijtghegheven* (Enkhuizen, 1615); *Van de eenicheijt die de remonstranten houden met de Gereformeerde Kercken, ende andere, aengaende het stuck der leere begrepen in de vijff articulen ende tot dienst aller liefhebberen uijtgegeven* (Zutphen, 1616); vgl. *BLGNP* deel 2, 153-155; *BWN* deel 4, 44-45; *NNBW* deel 3, 277-278.

[198] Johannes Urbanus was predikant te Hattem. Hij schreef onder meer: *De Verbo Dei scripto et non scripto disputatio Roberti Bellarmini quatuor libris proposita perlustrata notis Iohannis Urbani ministri Hattemensis, quae partim liberae sunt, partim liberatae ab iis, quae Iacobus Gretserus Iesuita Ingolstadiensis anno 1607, adversus omnes Bellarmini oppugnatores edidit* (Zwolle, 1609). Ook schreef hij een boekje: *Tapeinophrosyna retalians, sive dialogus inter tapeinophropsynam et rationem de necessitate et contingentia lapsus Adami* (Franeker: 1615). Zie hiertegen Marcus Gualtherus: *Temeritas recalcitrans, sive dialogus inter sanam rationem et stultam temeritatem de carentia liberi arbitrii primorum parentum ante lapsum et de Deo hamartokinounti, scriptus a Marco Gualthero contra Tapeinophrosunen Joannis Urbani; addita est ad finem operis ipsa Tapeinophrosune* (Gouda, 1616).

[199] Willem/Guilielmus Baudartius was predikant te Zutphen. Zoals voorschreven was hij door Zutphen uitgeleend als predikant naar Nijmegen, zie hoofdstuk 4.2.1.

[200] Letterlijk staat er: "Dat in synodo niet hebben suffragia decistua gedeputeerden van synode".

Al met al een behoorlijke lijst van stellingen en voorwaarden. Hiermee overspeelden zij hun hand, zoals op de provinciale synode zou blijken. Het blijft verwonderlijk dat de remonstrantsgezinde predikanten van het Kwartier van Nijmegen kennelijk zo overtuigd waren van hun gelijk dat zij zelfs meenden eisen te kunnen stellen aan de provinciale synode. Iets wat aan de hoge overheid was voorbehouden. Alhoewel zij volkomen overtuigd waren van hun gelijk zou de uitkomst erg tegenvallen. Deze houding van gelijk hebben en geen gemeenschap kunnen oefenen met de afgescheiden contraremonstrantse predikanten van de classis van Tiel hebben de remonstrantse predikanten zelfs nog volgehouden tot op de classicale vergadering te Tiel van 21-25 september 1618. Dat betrof de vergadering na het beëindigen van de provinciale synode en voor het begin van de Nationale synode van Dordrecht. Naar aanleiding van het behandelde op de provinciale synode werden in die vergadering enkele ingrijpende beslissingen genomen ten aanzien van de remonstrantsgezinde predikanten. Die bleven desalniettemin in een daarbij overgeleverd stuk de contraremonstrantse predikanten beschuldigen van allerlei zaken en zij gaven aan met hen geen christelijke broederschap te kunnen oefenen[201].

4.2.3. De aanpak van het conflict door de Staten van Gelderland in 1617-1618

Het jaar 1617 wordt wel gezien als het keerpunt in de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten, waar velen over geschreven hebben[202]. Volgens Den Tex en Ton zou dit "het jaar van geweld worden"[203]. Belangrijke onderdelen waren zowel de nationale als de internationale ontwikkelingen. De grootste problemen deden zich in het gewest Holland voor, waarbij de tegenstellingen tussen stadhouder Maurits van Nassau en de raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt steeds groter werden. Dat gold niet alleen ten aanzien van hun verschillende visie op de diplomatie en de internationale betrekkingen met landen als Frankrijk en Engeland maar bijzonder ook ten aanzien van de godsdiensttwisten. Dit alles kwam spoedig in een stroomversnelling. Het jaar begon met de opstelling van een Acte van Separatie tijdens de vergadering van correspondentie te Amsterdam in januari 1617[204], waarbij de contraremonstranten zich afscheidden van de remonstranten en weigerden zich met hen te verzoenen voordat een nationale synode uitspraak zou hebben gedaan over de leerverschillen. Dergelijke acten werden meer opgesteld, maar hadden een meer een lokaal karakter[205]. Remonstranten uit Utrecht en Holland reageerden in maart 1617 met een Naerdere Unie, die in juli 1617 door de contraremonstranten

[201] RAG, archief 0336 nummer 146 de dato 21 september 1618.
[202] Zie naast de algemene historische werken uit de bibliografie onder anderen Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 241-309; *Maurits van Nassau 1567-1625*, 1059-1062; Den Tex, *Oldenbarnevelt. Bestand 1609-1619* deel 3; De Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, 182-189; Den Tex en Ton, *Johan van Oldenbarnevelt*, 211-243; Selderhuis, "Introduction tot the Synod of Dordt", XX-XXI; Wouters, *Nieuw en ongezien deel 1*, 155-156.
[203] Den Tex en Ton, *Johan van Oldenbarnevelt*, 216.
[204] Zoals voormeld was de kerk van Amsterdam als samenroepende kerk bij de nationale synode van Den Haag 1586 aangewezen. Niemand werd gedwongen de acte te ondertekenen, het ging meer om de intentie, zie Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 269-270; Van Langeraad, "Handelingen van de vergaderingen van correspondentie", 72.
[205] Zie onder anderen Wijminga, *Festus Hommius*, 217-224.

werd beantwoord door de Akte van Unie. Daar overheen kwam de Scherpe Resolutie van de Staten van Holland van 4 augustus 1617, mede op instigatie van de raadspensionaris, waarbij onder meer een nationale synode werd afgewezen als strijdig zijnde met de provinciale souvereiniteit en de steden het recht kregen om eigen troepen aan te nemen tot handhaving van de rechtsorde, de zogenoemde "waardgelders". Door dit alles dreigde een burgeroorlog in de Nederlanden en was ingrijpen van stadhouder Maurits van Nassau noodzakelijk, zowel op kerkelijk als op staatkundig gebied[206]. Binnen deze kaders dient ook het navolgende optreden van de Staten van Gelderland beschouwd te worden. Bijzonder gelet op hun goede verhouding met de stadhouder en het gegeven dat zij vanaf het begin van de godsdiensttwisten de contraremonstrantse zijde gekozen hadden.

De Staten pakken de zaken stevig aan

De Staten van Gelderland gingen zich nadrukkelijk met de godsdienstige twisten bemoeien. Het belangrijkste document was, zoals voormeld, het zogenaamde eerste afgescheid, een rechterlijk besluit of bevelschrift om de ontstane problemen te gaan aanpakken en oplossen. Dit stuk van 5 februari 1617 was opgesteld door gedeputeerden van de Landschap en het Hof van Gelre en Zutphen te zamen[207]. Dit afgescheid is van cruciaal belang, omdat het de grondslag vormt tot bespreking en oplossing van de godsdienstige problemen en disputen en komt dus in allerlei geschriften terug. De belangrijkste punten van dit afgescheid zijn[208]:

- Dat de Staten van Gelderland al in 1612 aan de kanselier en raden van Gelderland opdracht hadden gegeven zorg te dragen dat de gereformeerde religie die al vanaf het begin van hun regering werd geleerd zou worden behouden en gecontinueerd.
- Dat de gerezen godsdienstige bezwaren binnen het Kwartier van Nijmegen moesten worden bijgelegd.
- Dat was gebleken dat de gedeputeerden van de drie classes van Nijmegen, Tiel en Bommel hadden verklaard zich ten volle aan de gereformeerde religie te houden, een afkeer hadden van dwalingen, maar zich ook met de Hollandse remonstranten conformeerden ten aanzien van de Vijf artikelen van de remonstranten.

Dit laatste was aanleiding voor de Staten van Gelderland om de predikanten van de drie classes van het Kwartier van Nijmegen op te dragen om zich binnen een termijn van twee maanden schriftelijk te verantwoorden over hun gevoelen over die Vijf artikelen van de remonstranten en wel op vier vraagstukken:

1. Aan te geven waar de punten in die artikelen overeenkwamen met de gereformeerde leer.
2. Aan te geven de punten waar ze verschilden met de gereformeerde leer, de zogenoemde controversiarum statui.
3. Aan te geven of de door de gereformeerde kerk aangenomen leer op die verschilpunten strijdig zou zijn met het fundament van de oude apostolische christelijke religie.

---

[206] Het valt buiten de kaders van dit werk dit nader te ontvouwen.
[207] RAG, archief 0124 boek 21 folio 300v-302v, de dato 6 februari 1617, resolutie van 5 februari 1617.
[208] Zie voor de volledige originele tekst bijlage 1 na hoofdstuk 9.

4. En zo niet, op welke wijze het verschil van gevoelen over de punten in deze artikelen naar Gods Woord zonder onrust te veroorzaken in de gereformeerde kerk gehouden zouden kunnen worden.

Na het beantwoorden van deze vraagstukken moesten de kanselier en raadsheren van het Hof de stukken in handen van bekwame classes en binnen- en buitenlandse theologen stellen om zich daarover te beraden. Daarna moesten die de uitkomsten daarvan met de gecommitteerden van de Landschap examineren om ze op een behoorlijke wijze op de provinciale synode te kunnen brengen. Het belangrijkste was of zij de verschillende punten met een goed geweten tot Gods eer en stichting van de kerken zouden kunnen tolereren. Verder werd door de Staten van Gelderland aan de predikanten van het Kwartier van Nijmegen verboden om zich in woord of geschrift op enigerlei wijze over de geschilpunten in het openbaar of heimelijk te uiten. Ook mochten zij niets daarover laten drukken en op de predikstoel of onder de gemeenteleden de namen van remonstranten, arminianen, contraremonstranten of dergelijken gebruiken. Tevens mochten er geen predikanten worden aangenomen dan degenen die zich bij het kerkelijk beroep en examen conformeerden aan de artikelen 18, 20 en 21 van de Gelderse synode van het jaar 1612. Dat betrof met name de ondertekening van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus volgens het door de synode vastgestelde formulier en de aanwezigheid van de gedeputeerden van de Gelderse synode bij de examens. Tenslotte werd de gescheurde classis van Tiel door de Staten van Gelderland vermaand om in eenheid de zaken van de kerk te betrachten.

Kennelijk viel dit eerste afgescheid niet zo goed bij een deel van de predikanten in het Kwartier van Nijmegen, want zij dienden bij de Staten van Gelderland een remonstrantie in omdat zij zich bezwaard voelden. De Landdag was daartegen van mening dat de zaak goed moest worden onderzocht tot handhaving van de gereformeerde leer en tot voorkoming van kerkscheuringen. Het houden van een nationale synode achtten zij daarbij van groot belang[209]. Dit klemde te meer daar de Koning van Groot-Brittannië, Jacobus I, op 20 maart 1617 in een uitgebreid schrijven waarschuwde voor de gevolgen van dergelijke kerkelijke geschillen die scheuring van en onrust voor de staat der Nederlanden tot gevolg zou kunnen hebben[210]. Deze brief, gericht aan de Staten-Generaal, werd in vertaling naar de provinciale synoden gezonden.

Om de ingezette lijn kracht bij te zetten, stelden de Staten van Gelderland op 6 juni 1617 een instructie op voor buitengewone gecommitteerden ter Generaliteit, om naast de gewone gecommitteerden uitleg te geven over dit afgescheid bij de stadhouder en Staten-Generaal. Deze commissie bestond uit vooraanstaande en contraremonstrantsgezinde heren uit alle belangrijke delen van Gelderland die ook allen binnen de rechterlijke macht werkzaam waren. Het gegeven dat zij ook allen

[209] RAG, archief 0124 nummer 2344, de dato 3 april 1617.
[210] RAG, archief 0336 nummer 34, de dato 20 maart 1617.

functioneel betrokken waren bij kerkelijke zaken[211] maakte deze commissie extra zwaar om in Den Haag genoeg gewicht in de schaal te leggen. Het betrof Caerl Vijgh, Heer tot Zoelen en Ubbergen, ambtman van Nederbetuwe en raadsheer bij het Hof, Burchart van Westerholt tot Hacfort, schout in Zutphen, Johan van Goltstein, rechter te Arnhem en in Veluwenzoom, Frederick van den Sande, der beide rechten doctor en raadsheer en momber bij het Hof, en Henrick van Essen, raadsheer bij het Hof[212]. Zij moesten mogelijke misverstanden uit de weg ruimen en uitleggen dat de Staten van Gelderland door het afgescheid de voorbereiding tot en het onderzoek voor de nationale synode niet zou dwarsbomen. Het ging enkel en alleen om een grondig onderzoek te laten verrichten, zodat de godsdienstige geschillen zouden worden vereffend, de ware gereformeerde religie zou werden behouden, scheuringen zouden worden voorkomen en de rust en vrede voor het land zouden werden gehandhaafd[213].

Op 17 juni 1617 hebben deze gecommitteerden in de vergadering van de Staten-Generaal aangedrongen op het houden van een nationale synode onder de autoriteit van de Staten-Generaal en daarbij het besprokene van mei 1607 als uitgangspunt te nemen. Vervolgens om daarin te komen tot het beslechten van alle geschillen in de godsdienstige zaken door daartoe gecommitteerden[214]. Hierbij kwamen zij direct in aanraking met de problematiek tussen de stadhouder en de Staten van Holland met de raadspensionaris. Dit blijkt uit het verslag dat zij op 19 juni 1617 uitbrachten aan het Hof en de gedeputeerden van de Landschap, waarbij zij kennis gaven van hun werkzaamheden èn van hetgeen hen was wedervaren[215].
De belangrijkste punten daarvan zijn[216]:
1. Dat zij samen met de gecommitteerden van Friesland een voorstel hadden gemaakt en op 17 juni 1617 gepresenteerd bij de Staten-Generaal.
2. Dat zij gesproken hadden met de raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt, de advocaat van Holland, die misnoegd was over het afgescheid en een drietal bezwaren had:
- Dat het alleen maar zou gaan over de predestinatie, waarover nog nooit een wettige synode iets had besloten.
- Dat men het oordeel over de kerkelijke kwesties en de kerkelijke regering in handen van de predikanten wilde geven.
- Dat men probeerde met een meerderheid de Staten van Holland te overstemmen.
3. Hiertegen had men ingebracht:
- Dat men te Gelderland tevreden was met de Heidelbergse Catechismus en de Nederlandse Geloofsbelijdenis, waartegen zelfs de remonstranten niet schreven. Dat wettige synoden al eerder het gevoelen van pelagianen en semi-pelagianen hadden veroordeeld. Dat men niet wilde dat de gereformeerde kerk zou scheuren.

---

[211] Bijvoorbeeld de ambtman als opperkerk- en opperarmmeester en de leden van het Hof als hoogste rechter in kerkelijke zaken aangaande predikanten, beroepingen etc. Zie nader hoofdstuk 2 en 3.
[212] RAG, archief 0124 boek 21 folio 308v, de dato 6 juni 1617.
[213] RAG, archief 0124 nummer 2344, de dato 16 juni 1617.
[214] O.c., de dato 17 juni 1617.
[215] Vgl. RAG, archief 0124 boek 21 folio 310, 311-311v, de datis 20 en 25 juni 1617.
[216] RAG, archief 0124 nummer 2344, de dato 19 juni 1617 en extract uit de resoluties van de Staten-Generaal van 27 juni 1617.

Dat het nuttig zou zijn enige theologen uit Duitsland te vragen om assistentie en advies.
- Dat aan de hoge overheden van de provincies weliswaar de kerkelijke regering toekwam, ook de vrijheid om de uitvoering te bevelen van synodale resoluties en decreten, maar dat over godsdienstige geschillen niet de overheid, maar de kerk diende te beslissen.
- Dat men eenheid tussen de provincies voorstond als getrouwe bondgenoten.

4. Dat het verzoek tot het houden van een nationale synode was ingebracht door Gelderland, Zeeland, Friesland, Groningen en de Ommelanden. Holland had nog geen besluit genomen. Utrecht en Overijssel vonden een synode overbodig.

Op 11 juli 1617 werden dezelfde personen gecommitteerd namens de Staten van Gelderland naar Den Haag[217] om in augustus opnieuw over de noodzaak van een nationale synode te spreken. In de uitgebreide instructie van 12 juli 1617 komen veel zaken aan de orde zoals[218]:

1. Samen met de gecommitteerden van Zeeland, Friesland, Groningen en de Ommelanden te bewerken dat de andere provincies de noodzaak van een nationale synode zouden inzien.
2. Het uitschrijven van een vasten- en bededag vanwege alle scheuringen en verwoestingen in de kerken.
3. Dat de gedeputeerden van de classes op de provinciale synoden zouden trachten alle verschillen en gravamina van de classes te beslechten en wat niet kon worden vereffend aan de nationale synode zou worden overgedragen. Dat gold in het bijzonder van wat ten aanzien van de remonstranten en hun Vijf artikelen ter beslissing overbleef. Tevens moesten deze gedeputeerden alle mogelijke middelen beramen tot orde en rust van de kerken en daarnaast gecommitteerden voor de nationale synode afvaardigen. En dit alles met kennis en approbatie van de Staten van elke provincie.
4. Dat er buitenlandse vertegenwoordigers zouden worden verzocht en wel aan de Koning van Groot-Brittannië, de Keurvorst van de Palts, de Landgraaf van Hessen en de cantons van Zwitserland.
5. Dat de besluiten van de nationale synode zouden worden gehouden voor synodale besluiten en regels.
6. Dat de nationale synode ook beslissingen zou nemen op de kwestieuze Vijf artikelen van de remonstranten, alsmede op alle andere punten, welke niet eerder bij oudere synoden als Mileve[219], Carthago[220] en Orange[221], waren behandeld.

---

[217] RAG, archief 0124 boek 21 folio 312, de dato 11 juli 1617.
[218] RAG, archief 0124 nummer 2344, de dato 12 juli 1617 met een aanvullend stuk uit augustus 1617.
[219] Origineel: "Melavita". Ook wel genoemd Milevitana.
[220] Bedoeld wordt het concilie van Carthago de mense mei 418, waarbij de leer van Pelagius en Celestius is behandeld en veroordeeld, als vervolg op het concilie van Mileve de anno 416. Zie Van Espen, *Commentarius in canones iuris veteris ac novi etc.*, tomus 3 268-272, 332-333; Baus en Ewig, *Handbuch der Kirchengeschichte II/I*, 95-185 en 250-273; Baudrillant e.a., *Dictionnnaire deel IX*, 1194-1203; Augustinus, *De haeresibus*; Couperus, *Opera omina*, 109. Zie ook Calvijn, *Institutie*, boek III, 463-545.
[221] Tweede concilie van Orange de dato 3 juli 529, waarbij de leerstellingen van Augustinus tegen het pelagianisme en semi-pelagianisme werden verdedigd. Praeses was Caesarius van Arles. Zie Morin, *Sancti Caesarii episcopi Arelatensis Opera omnia nunc primum in unum collecta*; Baus e.a., *Handbuch der Kirchengeschichte II/II*, 203-207, 297-302 en 317-323; Colbert, *Algemeijne onderwijsingen*, 367-371.

7. Dat de handelingen en besluiten van de nationale synode zouden worden onderzocht door de Staten van de provincies om die in haar gebied en kerken in te voeren. Bij verschillen zou een nadere vergadering gehouden worden.
8. Dat de gereformeerde kerken van Groot-Brittannië, Frankrijk, Duitsland en Zwitserland de godsdienstige kwesties mede in de nationale synode zouden helpem besluiten.

Op 14 augustus 1617 werden de gecommitteerden, aangevuld met de raadsheer van het Hof Martinus Gregorii, opnieuw met een instructie naar Den Haag gezonden om andermaal de goede intentie van de Staten van Gelderland aan de stadhouder en de Staten-Generaal bekend te maken[222]. Tussentijds brachten zij verslag uit, waarop door het Hof van Gelre en Zutphen op 19 september 1617 de commissie werd verlengd[223]. Er werd duidelijk vaart achter deze zaak gezet. Het valt niet uit te sluiten dat dit te maken had met de turbulente tijden in Holland door toedoen van de verschillende partijen en de groeiende geschillen tussen de stadhouder en de raadspensionaris. Duidelijkheid van standpunten en vastberadenheid in het aanpakken van de godsdiensttwisten was uiterst noodzakelijk.

De gecommitteerden kwamen op 11 oktober 1617 bij het Hof van Gelre en Zutphen om verslag uit te brengen van al hetgeen zij in Den Haag hadden verricht ter voorbereiding voor een nationale synode[224]. Na daarvoor bedankt te zijn, werd hun commissie verlengd met speciale opdracht om in Den Haag te gaan bespreken dat de besluiten van een nationale synode geen direct effect zouden sorteren. Pas nadat de Staten van een provincie een synodaal besluit zouden hebben aangenomen en ingevoerd, zou het rechtskracht verkrijgen, zonder inbreuk op de rechten[225] van de andere provincies. Kennelijk werd dit zo met nadruk gesteld om de Staten van Holland over te halen tot het houden van een nationale synode zonder dat zij zich in hun rechten zouden aangetast voelen[226]. Daarnaast was het voor het Hertogdom Gelre van belang niet in haar rechten te worden aangetast, die bij het Tractaat en Verdrag van Venlo in 1543 waren behouden.

Op 15 oktober 1617 zonden de gewone gecommitteerden van Gelderland, Willem Pieck en Christoffel Biesman, vanuit Den Haag een brief naar de gedeputeerden van het Kwartier van Nijmegen. Zij verzochten met nadruk een resolutie van de Staten van Gelderland te mogen ontvangen, en dus niet van het Hof van Gelre en Zutphen en de gedeputeerden van het Kwartier. Daardoor zouden zij des te beter de onderhandelingen kunnen voeren. Het probleem was dat de Staten van Holland nog steeds de hakken in het zand zetten en zich beriepen op artikel 13 van de Unie van Utrecht, waarbij zij het stuk van de religie aan zichzelf hadden behouden. De Staten van Holland hadden aangegeven daarin vrij te willen blijven en dat zij niet de wet wensten voorgeschreven te krijgen door de andere provincies[227]. Op grond van het

[222] RAG, archief 0124 nummer 2344, de dato 14 augustus 1617.
[223] RAG, archief 0124 boek 21 folio 317v, de dato 19 september 1617.
[224] RAG, archief 0124 nummer 2344, de dato 11 oktober 1617.
[225] In het origineel: "praejudicie".
[226] Vgl. Van Deursen, *Maurits van Nassau 1567-1625*, 1063.
[227] RAG, archief 0124 nummer 2344, de dato 15 oktober 1617.

verslag van de gecommitteerden werd door de Landschap op 21 oktober 1617 de commissie verlengd en de instructie vernieuwd, zodat zij in alle vrijheid in Den Haag konden vergaderen en de besprekingen voor een nationale synode voortzetten[228]. Daarbij werden zij ook gesteund door vertegenwoordigers van de stad Amsterdam, zoals blijkt uit een bedankbrief van het Hof van 22 april 1618[229]. Het voornoemde overleg van 1615 met onder anderen Fontanus en Baudartius heeft dus kennelijk een goed vervolg gehad.

Binnen het Kwartier van Nijmegen gaat de strijd door
Intussen bleven de predikanten uit het Kwartier van Nijmegen nalatig om aan de opdracht van de Staten van Gelderland vermeld in het eerste afgescheid van 5 februari 1617 te voldoen, namelijk om binnen 2 maanden hun stukken in te dienen. Reden voor het Hof van Gelre en Zutphen om op 9 mei 1617 te schrijven naar Den Haag aan de gewone gecommitteerden van Gelderland, Martinus Gregorii en Henrick van Essen, met de buitengewone gecommitteerden. Aan hen werd gevraagd of zij met de stadhouder wilden overleggen of de nalatige classes van het Kwartier van Nijmegen nog een termijn van zes weken zou moeten worden gegund. Tevens schreef het Hof dat de classes van het Kwartier van Nijmegen zich erg onwillig gedroegen[230]. Het antwoord van de stadhouder was kennelijk positief, want het Hof verleende op 25 mei 1617 op verzoek van de gedeputeerden van de classes van het Kwartier van Nijmegen aan hen uitstel tot 8 juli om dan voor het Hof te verschijnen en te voldoen aan het afgescheid. Tevens konden zij dan hun bezwaren indienen[231]. Dit werd door het Hof ook gerapporteerd aan de stadhouder[232].

Uiteindelijk verschenen de gedeputeerden van de classes van het Kwartier van Nijmegen en de gedeputeerden van de classes van Arnhem, Harderwijk en Zutphen voor het Hof van Gelre en Zutphen op 12 juli 1617. Door de gedeputeerden van de classes van Nijmegen, Tiel en Zaltbommel werd een geschrift ingeleverd over hun stellingname ten aanzien van de Vijf artikelen van de remonstranten en nog enkele andere zaken. Zij stelden daarbij dat dit alles niet zou strijden tegen de oude apostolische religie en dat beide gevoelens en de verschillende punten naar Gods Woord stichtelijk en zonder verontrusting van de kerk en gemeente zouden kunnen geleerd worden[233]. Dat was wel een erg naïeve stellingname gelet op de onrust die toen al in de kerken onder de lidmaten en predikanten aanwezig was met de serieuze dreiging van kerkscheuring.

Een heel apart onderdeel in het geschrift dat de classes van het Kwartier van Nijmegen bij het Hof van Gelre en Zutphen inleverden, betrof de zogenaamde tien punten of tien positiën. Deze zullen hierna nog nader beschreven worden[234]. Het bevatte een tiental stellingen over de Goddelijke verwerping in het leerstuk van de

[228] RAG, archief 0124, boek 21 folio 318-319, de dato 21 oktober 1617.
[229] RAG, o.c., folio 331v.
[230] RAG, o.c., folio 307 en boek 706 de dato 9 mei 1617.
[231] RAG, archief 0124 boek 21 folio 307v.
[232] RAG, archief 0124 boek 706 de dato 27 mei 1617.
[233] RAG, archief 0124 boek 21 folio 312-315.
[234] Zie hierover nader hoofdstuk 4.2.4. en 4.2.5.

predestinatie. Er is iets merkwaardigs met dit stuk aan de hand, daar de opstellers daarvan onbekend werden gehouden. De reden daarvan was volgens de indieners: "Die namen dergeene die de voorschreven opiniën drijven, verswijghen wij tot verschooninge van die persoonen om vredes wille[235]". De opstellers waren dus bij de indieners bekend, maar anderzijds namen zijzelf afstand van deze tien positiën. Toch brachten zij deze punten wel in om alle gereformeerde predikanten hieraan te toetsen. Deze tegenstrijdigheid konden zij niet verklaren. Reden voor de Staten van Gelderland om op 2 september 1617 binnen de classicale vergadering van Nijmegen te vragen welke predikanten het met deze tien punten eens waren. Met uitzondering van twee niet met name genoemde predikanten namen allen afstand van dit stuk[236]. Door de hoge overheid en later door de provinciale synode van 1618 werden deze stellingen als lasterlijk beschouwd en er werd gezocht naar de opstellers om die te vervolgen en uit Gelderland te weren[237]. Omdat dit alles veel onrust veroorzaakte en in Holland bekend werd[238], ja zelfs in het buitenland[239], vaardigden de Staten van Gelderland op 15 september 1618 een plakkaat uit, waarin zij uitdrukkelijk stellingen namen tegen "verscheijden grouwelijcke ende godtslasterlijcke leerpoincten"[240]. Ook werd met nadruk aangegeven dat zij door middel van de afgescheiden hadden laten onderzoeken of er predikanten waren die deze punten leerden en bevonden hadden dat dit in Gelderland niet het geval was. Als opstellers van de tien positiën en veroorzakers van alle onrust werden de remonstrantsgezinden aangewezen, die daarover hun schuld hadden bekend[241]. Deze tien positiën kwamen zelfs op de nationale synode nog aan de orde en hebben kennelijk veel invloed gehad[242]. En met reden: "Het dogma der verwerping vooral was een teer punt, omdat het steeds zooveel aanstoot had gegeven en in de hand der remonstranten het sterkste wapen was tot bestrijding van de tegenpartij[243]". Het lijkt er sterk op dat deze tien positiën waren vervaardigd door de remonstrantse predikanten uit de Tielse classis met de bedoeling om de contraremonstrantse leer in een kwaad daglicht te stellen. Als opsteller wordt met name Alardus de Vries uit Tiel genoemd, die het zou hebben opgesteld mogelijk samen met zijn schoonvader Johannes Vredaeus en

---

[235] *Schriftelicke conferentie*, 9.
[236] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 2 september 1617 art. 18.
[237] Zie RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 15a art. 1; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 226-228 en de nadere behandeling van deze stukken in hoofdstuk 4.2.4.
[238] Vgl. Ravensbergen, "Inleiding classes in Gelderland, XXVII-XXVIII.
[239] Van Loon, *GGP deel 2*, 158.
[240] Van Loon, *GGP deel 2*, 158-159.
[241] "Waerover oock de remonstrantsgesinde, die de voorseijde leere ende leeraren met d' aengetagen poincten hadden verdacht ghemaeckt in de vergaderinghe van den voorseijden synode provinciael hebben bekent dat se eenige derselver hadden gesteldt uut quade rapporten, eenige uut quade resumptiën ende eenighe uijt menschelijcke hevicheijt, houdende hare medebroederen daervan onschuldigh, beloovende niemanden meer met alsulcke beschuldiginghen te sullen belasten, 't sij in 't openbaer of in 't heijmelick, maer veel meer haer uutterste best te sullen doen die gemoederen die daerdoor sollen mogen ontrustet sijn weder te bevredigen ende vordere lasteringhen mit malkanderen te helpen weren ende wechnemen".
[242] Donner en Van den Hoorn, *Acta*, 76. Het gaat bij hem om de 25e zitting op 10 december 1618, maar er zijn meer zittingen aan gewijd, zoals van 6-12 maart 1619, vgl. Sinnema, Moser en Selderhuis (eds.), *Acta*, 132-135 en 313-317; De Boer: "O, ye women, think of thy innocent children", 276.
[243] Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming*, 296.

Bernerus Vesekius uit Echteld. Zij verklaarden in 1618 ook als enigen een goed genoegen in het overgeven van dit stuk te hebben gehad[244].
Het Hof stelde de verklaring en het advies van de classes van het Kwartier van Nijmegen in handen van de gedeputeerden van de andere classes om daarover te delibereren en naar goedvinden van de synode de geschilpunten met de andere gedeputeerden op te lossen of te verminderen en daarna het Hof schriftelijk te berichten. Die gedeputeerden van de andere Gelderse classes, namelijk van Arnhem, Harderwijk en Zutphen, gaven niet alleen aan dat veel zaken godsdienstige twistpunten betroffen en dat zij niet waren geautoriseerd door haar classes om daarover een vergelijk te treffen, maar ook achtten zij de geschillen een zaak te betreffen die zowel de binnen- als buitenlandse gereformeerde kerk aanging en hoopten dat de nationale synode hierin de oplossing zou vinden. In de hoop dat de scheuren van de kerken geheeld en de zo gewenste vrede gemaakt zou kunnen worden. Verder stelden zij een elftal theses aan de orde, met daarbij gevoegd antitheses tot verwerping, die zij volgens de Nederlandse Geloofsbelijdenis en Heidelbergse Catechismus Schriftmatig achtten. Zij hoopten dat tot wegneming van alle bedenkingen en tot voorbereiding van de door het Hof gewenste accommodatie de gedeputeerden en andere leden van de classes van het Kwartier van Nijmegen op deze theses en antitheses een bevestigende of negatieve verklaring zouden willen geven. Het betrof de (anti)theses[245]:
- Van God en enige eigenschappen van het Goddelijk Wezen.
- Van de Heilige Schrift.
- Van de Goddelijke Drieëenheid.
- Van de Godheid van onze Heere Jezus Christus.
- Van de voorzienigheid Gods en de regering van alle dingen.
- Van de schepping van de mensen naar Gods evenbeeld.
- Van de erfzonde.
- Van de werking van de Heilige Geest tot de bekering van de mensen.
- Van de rechtvaardigmaking.
- Van het zaligmakend geloof.
- Van de volkomenheid van de mensen in dit leven en de staat na het afsterven.

De gedeputeerden van de classes van Nijmegen, Tiel en Zaltbommel verklaarden daarop met de theses genoegen te kunnen nemen, zij het met een paar veranderingen[246] en te verwerpen wat daartegen zou strijden. Zij meenden hiermee voldaan te hebben aan het afgescheid. Wat de antitheses betrof konden zij niet op alles antwoorden, daar zij niet alleen daarmee onverwachts werden geconfronteerd, maar ook geen instructies van de classes daartoe hadden. Hiertegen werd door de gedeputeerden van de classes van Zutphen en Veluwe[247] een nader bedenken ingediend.

---

[244] Zie het verhandelde binnen de classis van Tiel hoofdstuk 4.2.5.
[245] RAG, archief 0124 boek 21 folio 312-315, de dato 12 juli 1617; Anspach, "De heerlijkheid Lienden", 222-225; Anspach, "Geschiedenis", 309; Tideman e.a. *De Remonstrantsche broederschap*, 326-327.
[246] Letterlijk staat er: "paucis mutatis".
[247] Ook wel Harderwijk genoemd.

Het Hof van Gelre en Zutphen pakt door

Het Hof van Gelre en Zutphen en de gedeputeerden van de Landschap kwamen er zo niet uit en stelden op 12 juli 1617 een tweede afgescheid op, waarin het eerste afgescheid van 5 februari 1617 inhoudelijk werd herhaald en aangevuld[248]. Zij gaven de gedeputeerden van de classes van Nijmegen, Tiel en Zaltbommel tot 1 september 1617 de tijd om hun bezwaren en bedenkingen in te dienen. Voorts dat over al het verhandelde door alle classes van Gelderland zou worden beraadslaagd, waarna een provinciale synode te Arnhem zou worden uitgeschreven om de zaken te behandelen. De provinciale synode moest proberen zoveel mogelijk op te lossen en bij te leggen. De resterende zaken zouden dan worden overgedragen aan de nationale synode. En dit alles met het doel de rust en vrede in de kerken te herstellen. Hiertoe zouden ook gedeputeerden door het Hof naar de provinciale synode worden afgevaardigd om alles in goede banen te leiden. Dat waren de raadsheren van het Hof Martini en Sand, uit het Nijmeegse Kwartier rekenmeester Varick, uit het Zutphense Kwartier burgemeester Hell en uit het Arnhemse Kwartier rechter Goltstein. Opmerkelijk genoeg werden de predikanten Colonius en Hartwech uit de classis van Tiel door het Hof vermaand zich niet van de classis te separeren, omdat hun redenen daartoe onvoldoende waren[249]. Een reden werd daarbij niet gegeven. Uit het vervolg zou wel duidelijk worden dat na de classis antesynodalis van Tiel van 14 augustus 1617 de gesepareerde contraremonstrantse predikanten wel als wettige vertegenwoordigers werden aanvaard op de provinciale synode.

Op 24 januari 1618 zonden de classes van Nijmegen en Tiel gezamenlijk nog een brief naar het Hof van Gelre en Zutphen, waarin werd betreurd dat de weg van schikking en bijlegging niet verder was gevolgd en zij in allerlei curieuze kwesties werden verwikkeld[250]. De classis van Zaltbommel zond op 3 februari 1618 een brief aan het Hof met daarin geschreven de verwondering over het lange uitstel van de oplossing van de geschillen en de hoop op een spoedige afdoening[251]. Al naar aanleiding van de eerste brief werd door het Hof advies gevraagd aan professor Anthonius Thysius, professor te Harderwijk, en besloot men de provinciale synode uit te stellen tot na de Landdag[252].

Op 7 mei 1618 werd door het Hof van Gelre en Zutphen in samenspraak met de gedeputeerden van de Gelderse synode, Dammannus en Moenius, besloten de provinciale synode op 15 juni te laten beginnen. Voorts om conform het afgescheid te handelen, de classicale verklaringen uit te wisselen en de classes van het Kwartier van Nijmegen te gelasten om acht dagen voor aanvang van de provinciale synode op de theses en antitheses een nadere verklaring in te zenden[253]. De derde synodaal gedeputeerde Henricus Lepflerus was op zijn verzoek door het Hof van zijn taak in deze ontslagen, omdat hij onder verdenking stond van remonstrantse gevoelens[254].

---

[248] Van Loon, *GGP*, deel 2 , 151-153.
[249] RAG, archief 0124 boek 21 folio 312-315.
[250] RAG, archief 0336 nummer 35.
[251] RAG, archief 0336 nummer 35.
[252] RAG, archief 0124 boek 21 folio 327v, de dato 27 januari 1618.
[253] O.c., folio 331v, 333-333v.
[254] O.c., folio 333.

Door het Hof werd op 8 mei 1618 besloten om professor Anthonius Thysius schriftelijk uit te nodigen op de provinciale synode om met zijn raad en advies bijstand te verlenen[255].

4.2.4. De onderzoeken door de provinciale synode van Gelderland in 1618

De provinciale synode, ter voorbereiding van de nationale synode[256], werd te Arnhem gehouden van 15 juni tot en met 28 juli 1618 en stond nagenoeg geheel in het teken van de strijd tussen de remonstrants- en contraremonstrantsgezinden. De eerste week werd bijna geheel vervuld met procedurele geschillen. Met name door de remonstrantsgezinden werden allerlei bezwaren ingebracht tegen personen met wie zij niet wilden vergaderen, de wijze van vergaderen en de te bespreken onderwerpen[257].

Een heleboel geharrewar over de gedeputeerden

Bij aanvang van de provinciale synode was er onduidelijkheid en geharrewar over de vraag wie de wettig gedeputeerden waren van de classes van Tiel en Bommel. Daar er sinds 1612 geen provinciale synode was gehouden, was het alsof het de synode kennelijk was ontgaan dat de classis van Tiel-Bommel in 1613 was gesplitst in twee classes. Gelet op het voorverhaalde aangaande de ontwikkelingen in Gelderland in de jaren 1612-1618 en in het bijzonder ook het handelen van het Hof van Gelre en Zutphen niet alleen ten aanzien van de godsdienstige twistpunten maar ook ten aanzien van het aanstellen van contraremonstrantse predikanten dient deze synodale vraag eerder kerkrechtelijk dan in praktische zin verstaan te worden. Daar kwam nog bij dat de classis van Tiel was verdeeld in een remonstrants en een contraremonstrants deel. Al met al kwamen er twaalf afgevaardigden, vier uit Bommel en vier uit elk deel van de Tielse classis. De synode besloot uit de classis van Tiel aan te nemen hen die op de door het Hof van Gelre en Zutphen en de gedeputeerden van de Landschap uitgeschreven vergadering van augustus 1617[258] daartoe door classis waren gedeputeerd[259]. Op 16 juni 1618 werd door de Baudartius, Dammannus en Moenius deze zaak namens de synode aan het Hof voorgelegd. Dezelfde dag besloot het Hof: "Ende is verstaen dat bijaldien die separatie van Tiel ende Bommel soude mogen worden toegestaen dat nochtans diegeene die in den Tielschen classe op onbehoorlicke[260] tijt ende plaets sijn gedeputiert nu behoren in de

---

[255] O.c., folio 333v.

[256] Ook wel genoemd "synodus praeparatoria of synodus extraordinaria".

[257] Vgl. Selderhuis, "Introduction to the Synod of Dordt", XXVI-XXVIII.

[258] Deze acta van 14 augustus 1617 zijn bewaard zijn gebleven, maar niet opgenomen in RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, doch worden onder een onjuist jaartal (1618) bewaard in RAG, archief 0336 nummer 146. Vgl. RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 1a-3a, art. 9-10, sessio 4a art. 1-2; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 211-213.

[259] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, art. 1, 2, sessio Ia-IIIa; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 208.

[260] Dit lijkt een schrijffout te zijn voor "behoorlicke", want in RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, art. 2, sessio Ia-IIIa , staat vermeld "gewoontlicker"; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 208

vergaderonge geadmittiert te worden"[261]. Met andere woorden, hierdoor werden de leden van het contraremonstrantse deel van de classis van Tiel als de echte gedeputeerden erkend. Waarop de remonstrantse predikanten uit de Tielse classis appelleerden aan de nationale synode[262].

Namens Bommel waren gedeputeerd de predikanten Henricus Leo en Johannes Narsius uit Bommel, Ernestus Marsmannus uit Deil en Johannes Verschuijl uit Kerkwijk. Namens het contraremonstrantse deel van Tiel de predikanten Bernerus Buschovius uit Zoelen, Paulus Colonius uit Maurik, Johannes Verhouwel uit Eck en als ouderling Maes Gerritsen uit Zoelen. Namens het remonstrantse deel van Tiel de predikanten Alardus de Vries[263] uit Tiel met een ouderling, Abraham Hasius uit De Voorn en Bernerus Vesekius[264] uit Echteld.
De gedeputeerden van de classis van Bommel protesteerden tegen de keuze van de synode om het contraremonstrantse deel van de classis van Tiel als gedeputeerden van de classis van Tiel aan te nemen, omdat die aan hen de band van broederschap hadden opgezegd. De verhoudingen tussen hen waren behoorlijk verziekt door de godsdienstige geschillen. De gedeputeerden van Bommel, in elk geval de predikanten van de stad zelf, waren remonstrantsgezind[265] en hadden correspondentie onderhouden met het remonstrantsgezinde deel van de classis van Tiel. Hun stellingname tegen het contraremonstrantse deel is derhalve niet verwonderlijk. Hun bezwaren waren[266]:
1. Dat de band van broederschap en kerkelijke gemeenschap was opgezegd.
2. Dat de classis van Tiel in augustus 1617 door de contraremonstranten was misbruikt.
3. Dat zij hun meerder getal op die vergadering hadden misbruikt en niet hadden gewacht op de gedeputeerden van de classes van Nijmegen en Bommel.
4. Dat zij geen classicale autoriteit hadden, daar het Hof de brieven naar het ander, dat is het remonstrantse deel zond.
5. Dat zij zonder genoegdoening te hebben gegeven over de scheuring van de classis van Tiel predikanten hadden geëxamineerd en geconfirmeerd, die nu samen met hen de pluraliteit van stemmen uitmaakten.
6. Dat zij iemand als predikant hadden toegelaten zonder de vereiste attestatie.
7. Dat zij in publieke geschriften de remonstranten verdacht maakten.

---

[261] RAG, archief 0124 boek 21 folio 335v , de dato 16 juni 1618.
[262] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, art. 3, sessio Ia-IIIa; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 208. Dat het ook anders kon, blijkt in de provinncie Overijssel, waar op de provinciale synode te Vollenhove in 1618 uit de classis van Kampen twee gedeputeerden werden toegelaten uit het remonstrantse en twee uit het contraremonstrantse kamp; vgl. Reitsma en Van Veen, *Acta deel 5*, de datis 29 september-3 oktober 1618 art. 4-5; 299-300.
[263] Hij wordt ook wel genoemd Ellardus Frisius, vgl. RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 6a art. 2; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 217.
[264] Ook wel genoemd Bernardus Wezekius.
[265] Vgl. Regenboog, *Historie der Remonstranten*, 12-13, 169-170, waar Henricus Leo, Bernerus Vesekius en Henricus Hollingerus gezamenlijk als gedaagden voor de nationale synode worden benoemd. Henricus Leo tekende de Acte van Stilstand, de anderen niet. Marsmannus en Verschuijl bleven wel als predikant.
[266] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 4a art. 1-2; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 211-213.

8. Dat zij buiten haar grenzen waren gegaan ten aanzien van diensten in gemeenten, die buiten de classis van Tiel lagen.
9. Dat het protest en appèl van de remonstrantse leden van de classis van Tiel de anderen uitsloten.
De leden van Bommel concludeerden dat deze personen niet op de synode behoorden te worden toegelaten en zij weigerden zich te onderwerpen aan de stemmen van de gecommitteerden van Tiel[267].
Met deze protesten gingen de Bommelse afgevaardigden ver buiten hun boekje. Het merendeel van de bezwaren behelsde zaken die enkel de classis van Tiel aangingen en waarover die van Bommel geen zeggenschap hadden. De leerstellige zaken lagen ter beslissing bij de synode. Het lijkt alsof zij de spreekbuis waren van het remonstrantse deel van de Tielse classis en door het indienen van deze bezwaren de door de synode toegelaten contraremonstrantsgezinden van de Tielse classis trachtten te weren uit de synodale vergadering. Die vlieger ging niet op.

Het contraremonstrantse deel van de classis van Tiel weerlegde de beschuldiging van die van Bommel dat zij aankomende predikanten hadden verplicht om geen communicatie met de remonstranten te zullen hebben en zich te conformeren tot verdediging van de remonstrantie aan het Kwartier van Nijmegen overgegeven. Men was van oordeel dat de ingebrachte bezwaren van Bommel door de synode als niet-ontvankelijk behoorden te worden beschouwd[268]. De provinciale synode heeft nog verschillende pogingen tot accommodatie gedaan, waarbij de leden van de classis van Tiel zich aan het oordeel van de synode onderwierpen. Die van Bommel weigerden om maar iets toe te geven en kwamen zelfs met nog meer argumenten en bezwaren, als zouden de leden van de classis van Tiel hen niet mogen bezwaren met disputen over de leer en dergelijke. De synode ging hierin niet mee, waarop de gedeputeerden van de classis van Bommel zich onttrokken aan de vergadering, maar wel bij de hand bleven om zaken af te wikkelen[269].
Toen de remonstrantsgezinde leden van de classis van Tiel kennelijk inzagen dat het geen zin had om te blijven strijden, gelet op de besluiten van de synode, vroegen zij de volgende dag bij monde van de predikanten Hasius en Frisius om een acte van de synode, zodat door hun vroeg thuiskomen geen onrust in de gemeenten zou worden veroorzaakt. De synode gaf hen daarop die acte, waarna de remonstrantsgezinde gedeputeerden van de classis van Tiel konden vertrekken[270].

De zaak van de classis van Bommel om zich te scheiden van de provinciale synode kreeg nog een vervolg. Allereerst verschenen er op 20 juni vier contraremonstrantse predikanten uit die classis bij de synode met beschuldigingen en bewijs van hetgeen de remonstrantse gedeputeerden uit hun classis hadden veroorzaakt. Zij vroegen

[267] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 4a art. 4-5; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 213.
[268] Zie ook hiervoor. RAG, archief 0336 *o.c.*, sessio 4a art. 3-10; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 213-215.
[269] RAG, archief 0336 boek 1 *o.c.*, sessio 5a art. 2-3, de dato 18 juni 1618; sessio 7a art. 2 de dato 19 juni en sessio 8a art. 1-5 de dato 20 juni; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 216-220.
[270] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 6a art. 2, de dato 19 juni 1618; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 217.

onder meer dat zij onschuldig mochten worden gehouden van hetgeen de Bommelse remonstranten in de synode hadden verricht en drongen aan op censuur over die leden. Ook boden zij zichzelf aan om in hun plaats in te mogen nemen als de remonstrantse gedeputeerden bleven weigeren de synode bij te wonen. Dit viel bij de synode in goede aarde[271]. Eerst zond de synode een drietal gedeputeerden, Baudartius, Bouma en Thysius op 22 juni 1618 naar het Hof van Gelre en Zutphen om verslag van deze zaak uit te brengen[272]. Daarop besloot het Hof om Bommelse afgevaardigden die zich onttrokken aan de synode op te roepen en hen te vermanen om de synode bij te gaan wonen. Daarop antwoordden de gedaagden met een breed betoog dat zij dat wel wilden, maar niet met de gedeputeerden van de classis van Tiel en verzochten dat die mochten buitenstaan, zodat zij met de andere classes konden vergaderen en de zaken bespreken. Het Hof hield vast aan het afgescheid en ordonneerde de gedeputeerden van de classis van Bommel om zich onverwijld bij de synode te vervoegen en zich daar te gedragen zoals het behoorde[273]. Hierop voegden zij zich op 23 juni weer bij de provinciale synode[274].

De tien positiën worden eerst behandeld

Op 24 juni 1618 kon eindelijk de inhoudelijke behandeling volgen van de controversiën. Allereerst kwamen de tien punten of positiën aan de orde, opgesteld binnen de drie classes van het Kwartier van Nijmegen en aan het Hof van Gelre en Zutphen en de gecommitteerden van de Landschap op 12 juli 1617 overgeleverd[275]. Het betrof de volgende zaken:

1. God heeft het merendeel van de mensen van eeuwigheid verworpen en onvermijdelijk verdoemd, zonder te zien op hun ongeloof en zonden, ook niet op de zonde van Adam, maar alleen naar Zijn welbehagen.
2. Of dat God in die verwerping wel gezien heeft op de zonde van Adam en de erfzonde, maar op geen dadelijke zonde of ongeloof, waardoor de verworpenen de verwerping meer zouden verdienen dan anderen.
3. Dat onder die verworpenen zijn ontelbare kinderen in hun kindsheid gestorven, zonder in der daad gezondigd te hebben, en dat ook hen niet zou baten gedoopt te zijn en men de Heere voor hen bad.
4. Dat God een minderheid van de mensen van eeuwigheid heeft verkoren onwederstandelijk, zonder te zien op hun geloof, ook zonder bewogen te worden door Christus als verdienende oorzaak van de zaligheid, maar alleen uit welgevallen, zodat Christus enkel executeur is van dat decreet en het geloof een vrucht is van de verkiezing.
5. Dat God het merendeel van de mensen heeft geschapen met de intentie tot verdoemenis.
6. Dat God de mens heeft genoodzaakt tot de zonde, ja een oorzaak is van de zonde.

---

[271] RAG, archief 0336 boek 1 *o.c.*, sessio 9a art. 1, de dato 20 juni 1618; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 221.
[272] RAG, archief 0124 boek 21 folio 336, de dato 22 juni 1618.
[273] O.c., folio 336-337 de dato 22 juni 1618.
[274] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 12a art. 5; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 224-225.
[275] Zie hoofdstuk 4.2.3.

7. Dat God wel Zijn Zoon heeft gegeven tot een Middelaar, Wiens offer genoegzaam zou zijn tot verzoening van alle zonden, maar dat het niet Gods intentie is geweest, dat Christus voor alle mensen zou sterven. Dat de verworpenen als het evangelie verkondigd wordt toch moeten geloven dat Christus voor hen gestorven is en zulks niet gelovende rechtvaardig verdoemd worden.
8. Dat God Zijn Woord zendt naar vele verworpenen en hen nodigt, niet tot bekering, maar opdat zij verhard zouden worden. Dat niettemin die verworpenen de roeping en nodiging moeten erkennen voor een werk van Gods genade en barmhartigheid, waarvoor zij schuldig zijn Hem te danken.
9. Dat de uitverkorenen bekeerd worden door een onwederstandelijk ingestort geloof, zodat zij niet kunnen nalaten zich te bekeren en in Christus te geloven, gelijk het de verworpenen niet mogelijk is tot geloof te komen, al deden zij al de werken van de heiligen.
10. Dat die in Christus eens gelooft, daaruit nooit meer kan vallen, ook niet door de allerzwaarste dodelijke zonde.

Hierop reageerden de gedeputeerden van de classes van Tiel, Zutphen, Over- en Nederveluwen dat zij dit met afgrijzen hadden aangehoord en geen predikanten kenden die dit in hun classes zouden verkondigen, als ware dit het gevoelen van de gereformeerde kerk. De gedeputeerden van de Staten van Gelderland verzochten namen te noemen van diegenen die dit zouden leren, opdat zulke godslasteringen uit het midden van de provincie zouden kunnen worden geweerd[276]. Hiermee was deze zaak niet ten einde. Door De Boer is uitgebreid aangetoond op welke wijze met name de derde positie over de verwerping van jonge kinderen die in hun jonkheid stierven de gemoederen heeft bezig gehouden[277]. Dat gebeurde niet alleen door de remonstrantse Grevinckhoven die in zijn geschrift van 1618 de tien punten nog steeds (ten onrechte) contraremonstrantse punten noemt[278], maar zou ook een belangrijk onderdeel worden van de besprekingen op de nationale synode en uiteindelijk onderdeel uitmaken van de Vijf artikelen tegen de remonstranten[279].

Hierna kwamen de beschuldigingen aan de orde die in de geschriften van de classes van Nijmegen en Bommel waren opgenomen tegen de classes van de Kwartieren van Zutphen en Veluwen. De beschuldigingen waren zo vele dat de synode er maar enkele in haar acta heeft opgenomen. Het ging met name over[280]:
- Dat zij zich voortdurend gedroegen als eigenzinnige dictators[281].
- Dat zij twistgeschriften tegen orders van de synode uitbrachten.
- Dat zij onrust in de kerkelijke gemeenten veroorzaakten.

---

[276] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 15a art. 1-3; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 226-228.
[277] E.A. de Boer, "O, ye women, think of thy innocent children", 261-290. Binnen de kaders van dit werk is het niet mogelijk dit hier nader uit te werken, daar dit een volledige studie zou betreffen vanaf Augustinus tot op heden.
[278] Grevinckhoven, *Thien contra-remonstrantsche positiën*.
[279] *Dordtse Leerregels*, hoofdstuk I art. 17.
[280] RAG, archief 0336 *o.c.*, sessio 15a art. 4-5 en 16a art. 1, de datis 24-25 juni 1618; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 228-230.
[281] Origineel: "dictatores perpetui".

- Dat zij onbehoorlijke middelen gebruikten tot verstoring van de christelijke vrede en tot uitdoving van de waarheid.
- Dat God talloze jonge kinderen vanwege de erfzonde zou verwerpen en straffen.
- Dat zij het gevoelen van de kerk en niet Gods Woord houden voor een regel van het geloof.
- Dat de Nederlandse Geloofsbelijdenis en Heidelbergse Catechismus zouden zijn secundaire regels van het geloof (norma secundariae fidei)[282], en dat Gods Woord dan pas een regel is van het geloof als zij wordt uitgelegd naar de zin begrepen in belijdenis en catechismus.

Na enkele besprekingen hierover werd besloten om elkaar niet meer op dergelijke wijze te beschuldigen, maar dat een ieder zijn best zou doen om de gemoederen te doen bedaren en elkaar te helpen de verschillen te weren en weg te nemen[283].

Discussie over en balans van de geloofsverschillen

Vervolgens werd er uitgebreid gedisputeerd over de theses en antitheses die waren opgesteld door de classes van Zutphen en Veluwe. In eerste instantie hadden de remonstrantsgezinden van het Kwartier van Nijmegen bij het Hof van Gelre en Zutphen en de gecommitteerden van de Landschap een keurig antwoord ingeleverd, de zogenoemde "status controversiae". Daarbij hadden zij bij alle theses de artikelen vermeld uit de Heidelbergse Catechismus en de Nederlandse Geloofsbelijdenis, maar waren zij niet ingegaan op de antitheses[284]. Zo gemakkelijk kwamen zij er bij de provinciale synode niet mee weg. Er werd lang gedisputeerd over de verschillen van theologisch inzicht op de theses en antitheses tussen 26 juni en 11 juli 1618[285], onder meer aan de hand van veel documenten, zoals[286]:

1. De status controversiae van de remonstranten van het Kwartier van Nijmegen overgegeven aan de Landschap van Gelderland.
2. De reactie van de contraremonstranten aan de Landschap van Gelderland op de status controversiae van de remonstranten.
3. Een tweede geschrift betreffende de theses en antitheses van de contraremonstranten, behandeld op 26 juni 1618.
4. De verantwoording van de remonstranten rakende de theses en antitheses aan het Hof van Gelre en Zutphen van 24 januari 1618, behandeld op 26 juni 1618.
5. Een tweede geschrift door de remonstrantsgezinden van het Kwartier van Nijmegen aan de Landschap overgedragen, behandeld op 27 juni 1618.
6. De antitheses van de contraremonstranten en het antwoord van de remonstranten, behandeld op 29 juni 1618.
7. De bedenkingen van 4 classes van Gelderland tegen de classes van het Kwartier van Nijmegen en de verklaring van de remonstranten, behandeld op 30 juni 1618.

---

[282] Vgl. Schokking, *De leertucht in de Gereformeerde Kerk in Nederland tusschen 1570 en 1620*, 183-192.
[283] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 15a art. 3-5 en sessio 16a art. 1 de datis 24 en 25 jui 1618; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 228-231.
[284] RAG, archief 0336 nummer 35. Zie ook bij 3.2.3.
[285] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 18a-35 de datis 26 juni tot en met 11 juli 1618; Reitsma en Van Veen. *Acta deel 4*, 238-294.
[286] RAG, archief 0036 nummer 35. In het kader van dit werk kan niet op elk onderdeel worden ingegaan. Deze theologische disputen zijn aan te bevelen voor nadere wetenschappelijke studie.

8. Het antwoord door de remonstranten uit de classen van het Kwartier van Nijmegen op de bedenkingen der vier classen overgeleverd, behandeld op 1 juli 1618.
9. Een nadere verklaring door de remonstranten uit de classen van het Kwartier van Nijmegen op de bedenkingen en antitheses der vier classen overgeleverd, behandeld op 2 juli 1618.

Op 11 juli 1618 werd de balans opgemaakt van de overeenkomsten en verschillen die er tussen classes en predikanten bestonden[287]. Deze balans zou door de Staten van Gelderland en alle gedeputeerden gebruikt worden om op de diverse classes te onderzoeken wie remonstrantsgezind was en dat ook wilde blijven. Daarna zou met hen gehandeld worden voor wat betreft afzetting, correctie danwel continuatie in de predikdienst.

Behandeling van particuliere zaken
De provinciale synode was daarmee nog niet klaar. Er moesten nog een aantal particuliere zaken worden behandeld. Zo verschenen op 17 juli 1618 enige gecommitteerden uit de gemeente van Tiel met een schriftelijke beschuldiging tegen hun predikant Alardus de Vries. Nadat de synode begreep dat deze zaak in de classis van Tiel was behandeld, maar niet afgedaan, besloot zij tot actie over te gaan en verleende Alardus de Vries enige tijd tot antwoord[288]. Kennelijk betrof de beschuldiging de beide predikanten van Tiel, dus ook Johannes Vredaeus, want de magistraat van Tiel verzocht op 21 juli enig uitstel voor de predikanten tot het afleggen van verantwoording. De synode stemde daarmee in[289]. Op 24 juli leverde Alardus de Vries zijn verantwoording in, waarop de synode besloot deze zaak verder in handen van de gedeputeerden van de Gelderse synode te stellen[290]. Deze zaak werd op de classis van Tiel afgehandeld op 25 september 1618[291].

Ondertussen was op 21 juli 1618 op de synode voorgedragen of het niet beter was alle particuliere zaken die met name zich voordeden in de classes van het Kwartier van Nijmegen, niet op de synode te behandelen, maar door gedeputeerden in de diverse classes[292]. Deze voordracht werd door het Hof van Gelre en Zutphen overgenomen en daartoe werden gedeputeerden aangewezen op 23 juli 1618[293].

Wel behandelde de provinciale synode nog de beschuldigingen tegen Isaäcus Johannis van Rewijck, predikant te Lienden, die beschuldigd werd van lasteringen tegen God, het Hof van Gelre en Zutphen en de provinciale synode. Alhoewel hij zich trachtte te verdedigen door te zeggen dat het enkel frivool was bedoeld, moest

[287] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 35 de dato 11 juli 1618; Reitsma en Van Veen. *Acta deel 4*, 289-295.
[288] RAG, archief 0336 *o.c.*, sessio 43 art. 6-7; Reitsma en Van Veen. *Acta deel 4*, 300.
[289] RAG, archief 0336 *o.c.*, sessio 47 art. 1; Reitsma en Van Veen. *Acta deel 4*, 306.
[290] RAG, archief 0336 *o.c.*, sessio 53 art. 1; Reitsma en Van Veen. *Acta deel 4*, 312.
[291] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, art. 74-75.
[292] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 48 art. 2; Reitsma en Van Veen. *Acta deel 4*, 308.
[293] RAG, archief 0124 boek 21 folio 338-338v.

hij toch schuld bekennen bij de synode. Gelet op de aanklacht van diverse predikanten kon hij daar ook moeilijk onderuit[294]. Hij deed derhalve schuldbelijdenis en was daarmee van deze zaak af[295]. Wel werd hem nog gevraagd of hij schuldig was aan de tien positiën, maar hij gaf aan dat die al verzonden waren eer hij er iets van wist[296]. Eens te meer een bewijs dat dit stuk voortkwam uit de Tielse classis.

Het onderzoek nadert het einde

Zo kwam er langzaam een einde aan deze langdurige provinciale synode en zouden de disputen worden voortgezet zowel bij de Nationale synode van Dordrecht als bij de diverse classes. Wel werd voor de classis van Tiel nog aan de gedeputeerden gelast informatie te nemen over Wierus Vorchtenius en Geverardus Wilhelmi, predikanten te Rijswijk en Ommeren. Onderzocht diende te worden of die predikanten nog met stichting in de kerkendienst van hun gemeenten konden worden toegelaten. Weliswaar wordt geen melding gemaakt van hun remonstrantse gevoelens, maar het gegeven dat zij zich gedurende de periode van geschil binnen de classis van Tiel hadden gevoegd bij het remonstrantsgezinde deel zal hier zeker tot dit advies hebben bijgedragen.

4.2.5. De finale afronding binnen de classis van Tiel

Op 1 september 1618 werd door het Hof van Gelre en Zutphen de uitschrijving en kostenvergoeding geregeld voor de te houden classicale vergaderingen van de classes van Nijmegen en Tiel als vervolg op de gehouden provinciale synode. De Heer van Zoelen werd als ambtman van Nederbetuwe hiermee in het bijzonder belast[297].

Van 21 tot 25 september 1618 werd de classis van Tiel gehouden voor de afdoening van alle problemen en geschillen. Naast alle predikanten waren daarbij aanwezig zes ouderlingen en een diaken. Tevens was er zowel een politieke afvaardiging aanwezig namens de Staten van Gelderland als een afvaardiging van de provinciale synode en gedeputeerden van de corresponderende classes. Een dergelijke "zware" afvaardiging was noodzakelijk om in een keer alle problemen te kunnen onderzoeken en vooral op te lossen door het nemen van besluiten of het scheppen van sententies. Vanuit het Hertogdom Gelre en Graafschap Zutphen waren afgevaardigd de raadsheren Caerl Vijgh en Henrick van Essen met Gosen van Varick rekenmeester. Als gedeputeerden van de Gelderse synode waren aanwezig de predikanten Sebastianus Dammannus en Elhardus a Mehen uit Zutphen, Andreas Swavius uit Lochem en Gellius de Bouma uit Gorssel[298]. Verder waren aanwezig als gedeputeerden van de classis van Nijmegen de predikanten Daniël Cusius uit

---

[294] RAG, archief 0336 nummer 35 de dato 29 mei 1618.
[295] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 49 art. 1, 2; Reitsma en Van Veen. *Acta deel 4*, 308-309.
[296] RAG, archief 0336 o.c., l.c., art. 3; Reitsma en Van Veen. *Acta deel 4*, 309-310.
[297] RAG, archief 0124 boek 21 folio 339.
[298] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 21-25 september 1618, art. 1, 3, 4.

Nijmegen en Abrahamus Quevellerius uit het Land van Cuijk[299]. Uit de classis van Bommel was aanwezig de predikant Henricus Leo, maar daar zijn credentie niet in orde was, moest hij de vergadering verlaten[300].

Bespreking van beschuldigingen

Allereerst kwamen aan de orde de tien punten of positiën die op naam van de Tielse classis aan het Hof van Gelre en Zutphen waren overgegeven. Alle predikanten van de classis zeiden daarover dat er geen commissie of last namens de classis was gegeven om die tien positiën op te stellen en in te zenden en dat ze ook nooit in een classicale vergadering waren gelezen, maar wel achteraf waren gecommuniceerd. Het merendeel der predikanten verwierp deze tien positiën. Alleen Abrahamus Hasius, Isaäcus Johannis van Rewijck en Simon Lucae Bysterus verklaarden met een algemene verwerping niet tevreden te zijn, tenzij kon worden bewezen dat de tien positiën niet overeenkomstig Gods Woord waren. Johannes Vredaeus, Alardus de Vries en Bernerus Vesekius verklaarden dat zij het goedgevonden hadden dat deze tien positiën waren overgeleverd en meenden dat ze bewezen konden worden. De stellingen voor het vervolg van deze vergadering waren daarmee ingenomen[301].
Bij het onderzoek of er een predikant was die alle positiën of een of meer daarvan leerde in de classis of provincie van Gelderland, werd Sebastianus Dammannus door Vesekius beschuldigd over een geschrift rakende de derde positie, namelijk het verloren gaan van talrijke kinderen. Op zich raakte hij daarmee een wezenlijk punt van discussie aan, want Dammannus schreef in zijn boeken *Van de volhardinghe der heijlighen* en *Van de Eenicheijt* onder meer dat niet alle kinderen van de gelovigen zalig werden, maar dat de gelovigen wel in liefde moesten hopen[302]. Nadat de classis de redenen van bewijs voor deze beschuldiging en de daartegen gedane defensie van Dammannus had overwogen, besloot zij dat Dammannus ten onrechte was beschuldigd aangaande de derde positie. Welke redenen de classis daartoe hadden bewogen, wordt niet nader vermeld[303]. Wel is vermeldenswaardig dat de nationale synode bij het vaststellen van de Dordtse Leerregels in hoofdstuk I artikel XVII duidelijk afwijkt van het toch wat te nauwe standpunt van Dammannus[304]. Mogelijk is hij door nadere onderwijzing tot een ander inzicht gekomen[305].

---

[299] RAG, archief 0344 o.c., l.c., art. 6.
[300] RAG, archief 0344 o.c., l.c., art. 7, 10.
[301] RAG, archief 0344 *o.c.*, l.c., art. 12.
[302] Damman, *Van de volhardinghe der heijlighen, tegens M. Petri Bertii twee vraechstucken van den afval der heijlighen, beschreven ende tot dienst der eenvoudighen uijtghegheven*, 42, 186-187: ook in *Van de eenicheijt die de remonstranten houden met de Gereformeerde Kercken, ende andere, aengaende het stuck der leere begrepen in de vijff articulen beschreven ende tot dienst aller liefhebberen uijtgegeven*, 9, 108-111; Vgl. Trigland, *Den recht-gematighden Christen* (Amsterdam, 1615); Taurinus, *Van de onderlinge verdraagsaamheijdt*, deel 1, caput VIII 39 en XII 20; Grevinckhoven, *Thien contra-remonstrantsche positiën*, 4-7 en 27-28.
[303] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 21-25 september 1618 art. 13-16.
[304] "Nademaal wij van de wil Gods uit Zijn Woord moeten oordelen, hetwelk getuigt dat de kinderen der gelovigen heilig zijn, niet van nature maar uit kracht van het genadeverbond, in hetwelk zij met hunne ouderen begrepen zijn, zo moeten de godzalige ouders niet twijfelen aan de verkiezing en zaligheid hunner kinderen, welke God in hun kindsheid uit dit leven wegneemt (Gen. 17:7; Hand. 2:39; 1 Kor. 7:14)".
[305] Vgl. rond de ontwikkeling van en stellingname rond de tien posities bij De Boer, "O, ye women, think of the innocent children", 261-290.

Vervolgens kwam aan de orde een brief die mede uit naam van de classis van Tiel op 3 februari 1618 was gezonden aan het Hof van Gelre en Zutphen. Daarin werden de gedeputeerden die naar de synode waren geweest niet alleen beschuldigd dat zij onruststokers zouden zijn, maar ook zouden dwalen op essentiële zaken als de eeuwige bestemming van jonggestorven kinderen, de mogelijkheid van dwaling van de kerk en dat Gods Woord pas een regel voor het geloof kan zijn als zij zou worden uitgelegd naar de zin van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en Heidelbergse Catechismus. Alle predikanten, met uitzondering van Alardus de Vries, ontkenden hierin commissie of last te hebben gegeven en konden zich in de inhoud niet vinden[306]. Hieruit kan worden opgemaakt dat deze brief kennelijk door Alardus de Vries was geschreven.

Onderzoek naar de geloofsleer

Daarna kwam de classicale vergadering toe aan het hoofddoel van de bijeenkomst, namelijk de beoordeling van de predikanten op de punten van verschil die waren overgebleven bij de provinciale synode op de Vijf artikelen van de remonstranten[307]. Bij de behandeling werden vijf predikanten in het bijzonder ondervraagd, namelijk Alardus de Vries van Tiel, Wierus Vorchtenius van Rijswijk, Bernerus Vesekius van Echteld, Simon Lucae Bysterus van Ingen en Isaäcus Johannis van Rewijck uit Lienden. Daarnaast gaf ook Godefridus Broeckhuysius uit IJzendoorn een enkele keer antwoord[308].

Op het eerste artikel aangaande de Goddelijke verkiezing en verwerping werden elf stellingen of paragrafen voorgesteld.
Op de eerste paragraaf, of er geen onderscheid is tussen Gods besluit van verkiezing en de uitvoering daarvan, conformeerde Alardus de Vries zich met de remonstranten, de andere vier schortten hun oordeel op.
Op de tweede paragraaf, of de verkiezing geschiedt op voorgeziene genade, antwoordden De Vries bevestigend, de andere vier schortten hun oordeel op.
Op de derde paragraaf, of de uitverkorenen in de verkiezing worden aangemerkt als ware gelovigen in Christus, antwoordde De Vries bevestigend en schortten Vesekius, Bysterus en Van Rewijck hun oordeel op.
Op de vierde paragraaf, of het besluit van zaligheid aan enige mensen te geven en het besluit om de zaligmakende middelen hen te geven een en hetzelfde besluit is, schortten alle vijf hun oordeel op.
Op de vijfde paragraaf, of Christus fundament en verdienende oorzaak is van de verkiezing gelijk Hij oorzaak is van de zaligheid, antwoordde De Vries bevestigend, de andere vier en Broeckhuysius schortten hun oordeel op.
Op de zesde paragraaf, of het ware zaligmakende geloof een vrucht is van de verkiezing, antwoordden alle vijf ontkennend.

---

[306] RAG, archief 0344 *o.c.*, l.c., art. 19.
[307] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 35 van 11 juli 1618; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 288-296.
[308] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 21-25 september 1618 art. 20-52. Bij de navolgende vragen wordt Broeckhuysius specifiek vermeld als hij antwoord gaf.

Op de zevende paragraaf, of sommige mensen alle middelen ter zaligheid nodig deelachtig worden maar niet zalig worden, antwoordde De Vries bevestigend, de andere vier schortten hun oordeel op.
Op de achtste paragraaf, of de oorzaak waarom God besloten heeft de zaligheid te werken niet iets is wat God in de mensen heeft gezien, maar in Zijn volle en vrije macht staat, schortten alle vijf hun oordeel op.
Op de negende paragraaf, of het ongeloof en volharding in de zonde een gevolg is van de verwerping waarin God hen rechtvaardig laat en geen genade schenkt, antwoordden De Vries, Vorchtenius, Vesekius en Van Rewijck ontkennend, maar schortte Bysterus zijn oordeel op.
Op de tiende paragraaf, of God op enige wijze de mensen heeft aangezien in de verkiezing en rechtvaardigmaking, schortten alle vijf hun oordeel op.
Op de elfde paragraaf, of er enige onbeperkte (indefinite) verkiezing is, schortten alle vijf hun oordeel op.

Op het tweede artikel aangaande de dood van Christus en de verlossing van de mensen door deze, werden drie paragrafen of stellingen voorgesteld.
Op de eerste paragraaf, of Christus voor de zonden van alle mensen aan Gods gerechtigheid heeft genoeggedaan en de vergeving en verzoening verworven, antwoordde De Vries bevestigend, de andere vier en Broeckhuysius schortten hun oordeel op.
Op de tweede paragraaf, of het de wil van de Vader en Christus' intentie is geweest door Zijn dood alle mensen te behouden, hoewel velen uitvallen door eigen schuld, antwoordden de alle vijf bevestigend en schortte Broeckhuysius zijn oordeel op.
Op de derde paragraaf, of Christus de Zaligmaker van alle mensen is ten aanzien van de verwerving maar alleen voor sommigen ook van de toepassing, antwoordden De Vries, Bysterus en Van Rewijck ontkennend en schortte Vorchtenius zijn oordeel op.

Op de derde en vierde artikelen aangaande des mensen verdorvenheid en bekering tot God en de manier van deze, werden vier paragrafen of stellingen voorgesteld.
Op de eerste paragraaf, of God door de opwekkende genade almachtig werkt, gelijk Hij werkt in de opwekking van de doden, antwoordden De Vries, Vesekius, Bysterus en Van Rewijck ontkennend en schortte Vorchtenius zijn oordeel op.
Op de tweede paragraaf, of de genade wederstandelijk werkt in de eerste daad van bekering (primo actu conversionis), antwoordden De Vries, Vesekius, Bysterus en Van Rewijck bevestigend.
Op de derde paragraaf, of God iedereen die Hij roept en nodigt genoegzaam krachtige genade geeft om aan die nodiging te kunnen gehoorzamen, antwoordden De Vries, Vorchtenius en van Rewijck bevestigend en schortte Bysterus zijn oordeel op.
Op de vierde paragraaf, of zoveel de kracht van de genade aangaat God in de levendmaking van het verstand en gevoelens onwederstandelijk werkt en in de wil wederstandelijk, schortten alle vijf hun oordeel op.

Op het vijfde artikel aangaande de volharding der heiligen werden drie paragrafen of stellingen voorgesteld.
Op de eerste paragraaf, of iemand die waarlijk gelooft zo ver kan komen van God af te wijken en de wereld aan te hangen dat hij het geloof en de zaligheid geheel kan verliezen, antwoordden De Vries en Vorchtenius bevestigend en schortten de andere drie hun oordeel op.
Op de tweede paragraaf, of wel enige zodanige gelovigen ooit zo ver gekomen zijn, antwoordden De Vries en Vorchtenius bevestigend, maar Vesekius, Bysterus en van Rewijck twijfelden[309].
Op de derde paragraaf, of de volharding afhangt van de wil van de wedergeboren mensen, schortten allen hun oordeel op.

Voorts werden nog een aantal andere kwesties aan de orde gesteld, met name over God en Zijn eigenschappen, de voorzienigheid, de schepping van de mens naar Gods beeld, de erfzonde en de volkomendheid van het geloof[310]. Door de gecommitteerden van de Landschap en het Hof van Gelre en Zutphen werd verzekerd dat de antwoorden tot niemands nadeel zou strekken maar op bijna al die zaken schortten de predikanten hun oordeel op. Alleen ten aanzien van de voorzienigheid gaven De Vries, Vesekius, Bysterus en Van Rewijck aan dat ten aanzien van Gods orde en besluit ons alle dingen noodzakelijk geschieden, maar " die nochtans ten aensien van ons gebeurlick, gevallich ende vrijwillich sijn"[311]. En op de vraag of er in de mens voor de zondeval een geneigdheid was tot zondigen, bevestigde De Vries de mogelijke geneigdheid maar ontkende de reële[312]. Daarna beloofden alle broeders onderling elkaar te vergeven, in zo verre zij iemand zouden hebben beschuldigd of bezwaard en om voortaan in alle vriendschap met elkaar te zullen omgaan. Daarmee waren de onderzoeken voltooid.

Uit al hetgeen was onderzocht en hetgeen aan de gedeputeerden van de Gelderse synode als last was medegegeven, was het mogelijk om enkele zaken betreffende de remonstrantsgezinde predikanten af te doen.
Allereerst werd het onderzoek overwogen aangaande Godefridus Broeckhuysius. De classis oordeelde dat zij tevreden was met het onderzoek en er dus geen reden was om maatregelen tegen deze predikant te treffen[313].
Daarna werd de zaak overwogen van Wierus Vorchtenius, predikant te Rijswijk. Door de provinciale synode was al de vraag opgeworpen of hij nog met stichting in zijn gemeente zou kunnen arbeiden[314]. Tijdens de scheuring binnen de classis van Tiel was hij steeds bij het remonstrantsgezinde deel gebleven. Hij behoorde daarbij niet tot de onruststokers of strijdvaardigen in woord en geschrift, althans er is geen enkel werk van hem bekend waarin hij zijn remonstrantse gevoelens had publiek gemaakt. Door Van Oostende wordt gesteld dat er op de provinciale synode in het

[309] Letterlijk staat er "haerent" = "blijven hangen/steken".
[310] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 21-25 september 1618 art. 45-56.
[311] *O.c.*, art. 47.
[312] "Alardus affirmatt de inclinatione possibili, negat de reali", *o.c.*, art. 49.
[313] RAG, archief 0344 *o.c.*, l.c., art. 60.
[314] Vgl. RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 55-56 art. 1, de dato 25 juli 1618; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 313.

jaar 1604 al gesproken werd over zijn al dan niet afzetting als predikant[315], maar dat is een onjuiste interpretatie van de gegevens. Het ging toen om de vraag welke gemeente(n) hij zou blijven dienen[316]. Vorchtenius was als kerkendienaar al aanwezig bij de reformatie in Gelderland in 1578-1579. De synodale gedeputeerden waren van oordeel dat hij door zijn hoge ouderdom niet meer geschikt was om de dienst te Rijswijk met stichting nog te kunnen vervullen. Vorchtenius werd derhalve niet expliciet veroordeeld om remonstrantse gevoelens, maar de gedeputeerden achtten het beter dat hij zich tot ruste zou begeven en dat er een ander in zijn plaats zou worden gesteld. Hij werd dus met emeritaat gezonden. De classis van Tiel diende te zorgen voor zijn levensonderhoud en de ambtman van Nederbetuwe beloofde hierin zijn behulpelijke hand[317]. Vorchtenius heeft zich in dit besluit geschikt. Ambtman en ridderschap hebben inderdaad voor zijn pensioen gezorgd dat afkomstig was uit de pachten van zekere pastorielanden tot een bedrag van 200 gulden per jaar[318]. Hij werd dus financieel goed verzorgd op zijn oude dag.
Hetzelfde werd door de gedeputeerden van de Gelderse synode besloten ten aanzien van Geverardus Wilhelmi, predikant te Ommeren, die ook al vanaf de reformatie in Gelderland de kerkendienst vervulde. Ook hij was meegegaan met het remonstrantse deel van de classis, maar was daarbij niet echt actief. Ook van zijn hand zijn geen geschriften bekend waarin hij zijn remonstrantse gevoelens kenbaar had gemaakt. Hij werd op deze classis ook niet nader ondervraagd aangaande zijn leer, omdat hij al eerder zijn kerkendienst aan een ander had overgegeven, om reden hij zich wegens zijn hoge ouderdom onbekwaam achtte. Hij schikte zich dan ook in het besluit om zich volledig te onthouden van de kerkendienst te Ommeren en met emeritaat te worden gezonden. Ook voor zijn onderhoud zou worden gezorgd en de ambtman beloofde hierin zijn hulp[319]. Zijn pensioen werd door de ambtman en ridderschap toegewezen tot een bedrag van 200 gulden per jaar te betalen door de rentmeester van de geestelijke goederen of met assignatie op de pachters[320]. Zo werd ook hij goed verzorgd in zijn hoge ouderdom.
Uit deze beide gevallen blijkt duidelijk dat de classis en de gedeputeerden niet uit waren op een harde afrekening met een ieder die remonstrantse gevoelens had of met de remonstrantsgezinden was opgetrokken. Weliswaar was de hoge leeftijd van beide predikanten een goede uitweg, maar er had ook besloten kunnen worden tot ontslag zonder toekenning van een pensioen.

Een soortgelijke houding van de classis is te merken ten aanzien van Simon Lucae Bysterus, predikant te Ingen. Diens zaak werd mede behandeld op grond van de opdracht van de provinciale synode[321]. Ook hij werd niet veroordeeld wegens zijn deelname aan het remonstrantse gedeelte van de classis of het mondeling of schriftelijk uiten van zijn remonstrantse gevoelens. Een bijkomend probleem bij de

---

[315] Van Oostende, "Torenspitsen-gemeenteflitsen. Maurik"; idem Hogendoorn, "Maurikonderzoek".
[316] Zie nader over hem in hoofdstuk 1 betreffende de combinatie van de gemeenten Rijswijk en Maurik.
[317] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 21-25 september 1618 art. 61.
[318] RAR, archief 1040 boek 1 *Resolutieboek 1611-1689*, de dato 4 maart 1619.
[319] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 21-25 september 1618 art. 62.
[320] RAR, archief 1040 boek 1 *Resolutieboek 1611-1689*, de dato 27 april 1619.
[321] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 54 art. 1, de dato 24 juli 1618; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 312.

behandeling van zijn zaak was echter dat hij werd beschuldigd van onzedelijk gedrag. Ondanks de stukken die hij nog inleverde tot zijn verontschuldiging, bleef de verdachtmaking overeind. Met advies van de gedeputeerden van de classis van Tiel besloten de gedeputeerden van de Gelderse synode om Bysterus van zijn predikantsbenoeming te Ingen te ontslaan, met bijvoeging dat hij in de classis van Tiel niet meer stichtelijk kon arbeiden. Op zijn verzoek stond de classis toe dat hij zijn traktement zou mogen behouden tot uiterlijk Pasen in het jaar 1619 of korter, als hij elders als predikant zou worden aangenomen. Voorwaarde was wel dat hij zich zou inspannen om de mensen tot leiden tot het gehoor van Gods Woord te Ingen[322]. Simon Lucae Bysterus is dus niet wegens zijn leer, maar wegens zijn levenswandel binnen de classis van Tiel als predikant ongeschikt geacht. Hij kon elders als predikant aan de slag gaan. De idee van Anspach, als zouden in deze zaak de contraremonstranten de kans hebben aangegrepen om hem te verwijderen, mist dus elke grond[323]. Zijn status als predikant werd hem niet ontnomen. Hij had gewoon elders contraremonstrants predikant kunnen worden. De classis en de gedeputeerden gaven hem daartoe alle vrijheid bij hun zachtmoedige besluitvorming. Die zachtmoedigheid werd in dit geval wel beschaamd. Bysterus maakte na zijn schorsing en afzetting onmiddellijk zelf de keuze om de predikdienst te gaan bekleden in remonstrantse gemeenten. Dat was zijn persoonlijke keuze en niet die van de classis en gedeputeerden, die hem een andere weg hadden geboden[324].

De laatste zaak betrof Alardus de Vries, predikant te Tiel, mede als gevolg van hetgeen bij de provinciale synode in handen van de gedeputeerden van de Gelderse synode was gegeven als gevolg van een bezwaar van een aantal lidmaten van de gemeente van Tiel[325]. Na bestudering van alle stukken besloten de gedeputeerden van de Gelderse synode dat Alardus de Vries zou worden afgezet op grond van zijn remonstrantse leer, niet alleen uit de classis van Tiel maar ook uit gehele Hertogdom Gelre en Graafschap Zutphen[326]. Zijn verzoek aan de classis om een attestatie van zijn leer en levenswandel werd hem niet gegund. Hij moest het doen met een kopie van de sententie[327]. Wel kreeg hij op zijn verzoek van zijn kerkenraad te Tiel een attestatie op 13 november 1618[328].

Er vielen redelijk veel veroordelingen tegen de remonstrantsgezinde predikanten binnen de classis van Tiel. Een predikant werd wegens zijn leer afgezet door de gedeputeerden van de Gelderse synode, een wegens zijn levenswandel, een ging vrijwillig met emeritaat[329] en twee werden met emeritaat gezonden. Zoals hierna vermeld zou Bernerus Vesekius door de Nationale synode van Dordrecht 1618-1619

[322] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 21-25 september 1618 art. 64-65.
[323] Anspach, "Een rampspoedig echtpaar", 27.
[324] *BWN*, deel 2, 1716-1717; Regenboog, *Historie der Remonstranten*, 190-191, 214-215, 286; Anspach, "Een rampspoedig echtpaar", 25-27.
[325] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 53 art. 1, de dato 24 juli 1618; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 312.
[326] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 21-25 september 1618 art. 74-77.
[327] RAG, archief 0344 boek 30 *o.c.*, l.c., art. 77.
[328] RAR, archief 0218 boek 1012 *Kerkenraadshandelingen 1618-1699*.
[329] Namelijk Johannes Vredaeus, zie bij 3.2.6.

afgezet worden en ging Johannes Vredaeus vrijwillig met emeritaat. Zodoende bleef er van de zeven predikanten binnen het oorspronkelijke remonstrantsgezinde gedeelte van de classis van Tiel er nog maar één in actieve dienst, namelijk Isaäcus Johannis van Rewijck predikant te Lienden, al zou ook dat nog wat voeten in aarde hebben.

4.2.6. De kerkelijke gevolgen van deze geschillen

Met de grote classicale vergadering en de getroffen maatregelen en sententies van 21-25 september 1618 waren alle remonstrantse en contraremonstrantse problemen binnen de classis van Tiel nog niet opgelost. Dat kon ook moeilijk want de Nationale synode van Dordrecht 1618-1619 moest nog beginnen. Op die synode werden tal van zaken behandeld, beginnend met de zaken van de remonstranten in het algemeen en particulier, die veel tijd vroegen. Daarnaast werden nog tal van andere zaken behandeld zoals het catechetisch onderwijs, de Bijbelvertaling, de boekencensuur enz. Na het eindigen van de nationale synode waren alle geschillen nog niet opgelost en werden nog tal van maatregelen getroffen in de diverse provincies, zoals de mogelijkheid van verzoening (reconciliatie) en terugkeer van afgezette predikanten binnen de gereformeerde kerk[330]. In het kader van dit werk zullen alleen enkele zaken aan de orde worden gesteld, die de classis van Tiel en de Nederbetuwe raakten.

Vesekius wordt afgezet door de nationale synode
Bernerus Vesekius, predikant te Echteld, was voor de Nationale synode van Dordrecht gedaagd[331]. Niet zo verwonderlijk, daar hij een van de ondertekenaars was van een groot remonstrants verweer dat bij de nationale synode was ingediend[332]. Op 6 mei 1619 werd bij de nationale synode het vonnis tegen de remonstranten voorgelezen, op 24 mei werd verklaard dat alle remonstrantse predikanten voor hun bediening onwaardig waren[333]. Op 5 juli 1619 volgden de sententies door de Staten-Generaal voor hen die de Acte van Stilstand weigerden te tekenen[334]. Vesekius werd verbannen naar Huissen in het land van Kleef[335]. Op verzoek van de vrouw van Vesekius, Jasperijntgen ter Meijen, besloten de ambtman en ridderschap van Nederbetuwe in 1620 om van haar niet de tertiën der vicarieën terug te vorderen die door haar man waren genoten[336]. Een nobel gebaar.
De voornoemde Acte van Stilstand was een verklaring die de remonstrantse predikanten dienden te ondertekenen dat zij zich van alle kerkelijke diensten zouden onthouden op straffe van verbanning. Bij ondertekening kegen zij hun

[330] Zie onder anderen Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming*, 287-366; Pietersma, "'Dimittimini, exite'", 68-93; Broeyer, "Het convent van 's-Gravenhage (1623)", 46-84.
[331] Zie voor de gehele zaak tegen hem de gegevens bij Sinnema, Moser en Selderhuis (eds.) in de *Acta et Documenta Synodi Nationalis Dordrechtanae (1618-1619)*, deel 1, diverse plaatsen als 511-516.
[332] Donner, *Acta of handelingen der nationale synode*, 57-67.
[333] Anspach, "Een rampspoedig echtpaar", 27; Regenboog, *Historie der Remonstranten*, 149-150.
[334] Regenboog, *Historie der Remonstranten*, 170-174.
[335] Van der Aa, *BWN*, deel 19, 212.
[336] RAR, archief 1040 boek 1 *Resolutieboek 1611-1689*, de dato 24 juni 1620.

bewegingsvrijheid terug en een half jaar traktement[337]. Dit werd door het Hof van Gelre en Zutphen op aanschrijven van de Staten-Generaal bij missive van 19 juli 1619 bekendgemaakt aan de magistraten. Het betrof zowel de afgezette als de nog af te zetten predikanten. Naar Tiel werd de raadsheer Kelffken daartoe gecommitteerd[338].

Van Rewijck mag predikant blijven te Lienden

Isaäcus Johannis van Rewijck, predikant te Lienden, werd op de provinciale synode te Nijmegen op 25 augustus 1619 gedaagd wegens bezwaren die tegen hem waren ingebracht ten aanzien van de gereformeerde leer. Zijn zaak was door de classis van Tiel naar de synode verwezen in juli 1619[339]. Na onderzoek en schuldbelijdenis overzag de synode zijn fouten en hield hem in de bediening van de kerk, maar liet het aan de classis van Tiel over of hij te Lienden zou kunnen blijven of naar een andere plaats moeten overgaan[340]. De classis van Tiel heeft dit op haar vergadering van 2-4 november 1619 opgepakt en besloot dat de gedeputeerden van de classis dit met de kerkenraad van Lienden op het stichtelijkste zouden gaan uitwerken[341]. Blijkens de acta van de classis van Tiel van 1-3 mei 1620 kon de predikant daar blijven tot tevredenheid van een ieder[342].

Vredaeus gaat met emeritaat

Het lijkt apart dat de oudste Tielse predikant Johannes Vredaeus in de acta van de classicale vergadering van 21-24 september 1618 en ook in de verdere handelingen niet wordt genoemd en ook niet aan het examen was onderworpen. Hij was wel gedurende de scheuring in de classis opgetrokken met de remonstrantsgezinden. Vanuit zijn gemeente werden er enige klachten door lidmaten tegen hem ingebracht, maar die werden als ongegrond afgewezen, omdat er noch van de synode noch op de classicale vergaderingen iets tegen zijn leer en levenswandel was ingebracht. Er lag tegen hem geen enkele aanklacht of beschuldiging, wel de noodzaak tot verzoening met de gemeente van Tiel wegens alle onrust die er vanaf 1610 was geweest[343]. Door Ravensbergen wordt gesteld dat Johannes Vredaeus de vergadering had verlaten, vanwege zijn hoge leeftijd zijn ambt neerlegde en met emeritaat ging[344]. Afgezien van het gegeven dat Ravensbergen geen bronvermelding geeft, dient gesteld te worden dat dit zowel historisch als kerkrechtelijk onjuist is. Van een vertrek uit de vergadering maken de acta geen melding evenmin als van een neerlegging van zijn ambt en verkrijging van het emeritaat. Kerkrechtelijk kon dat ook niet, want het emeritaat werd niet door een predikant bepaald, maar door de politieke en kerkelijke overheden. Feit is dat Johannes Vredaeus pas na ruim 3 maanden, namelijk op 30

---

[337] Vgl. Pietersma, "'Dimittimini, exite'", 68-69.
[338] RAG, archief 0124 boek 22 folio 12v-12.
[339] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, juli 1619 art. 28.
[340] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 3 § 1, de dato 25 augustus 1619; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 320.
[341] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 2-4 november 1619 art. 19.
[342] RAG, archief 0344 *o.c.*, de datis 1-3 mei 1620 art. 31.
[343] RAR, archief 0218 boek 1012 *Kerkenraadshandelingen 1618-1699*, de datis 6 december 1618 en 24 maart 1619.
[344] Ravensbergen, "Inleiding classes in Gelderland". XLIX.

december 1618, emeritaat aanvroeg wegens zijn hoge ouderdom en gebreken. Dat werd niet direct ingewilligd, omdat er nog geen nieuwe predikanten waren. Hem werd verzocht te willen wachten totdat de vacatures waren opgevuld en daarna met emeritaat te gaan[345]. Het kostte wel moeite om in Tiel de vacante plaatsen vervuld te krijgen. Het beroep op Bernhardus Buschovius, predikant van Zoelen, als derde predikant van Tiel werd niet door de beroepene aangenomen[346]. Op 30 december 1618 werd Bertramus a Laer[347] als predikant beroepen en op 25 januari 1619 Laurentius Eckius[348]. Door allerlei verwikkelingen tussen de magistraat en kerkenraad van Tiel, de Heer van Zoelen, ambtman van Nederbetuwe, de classis van Tiel en het Hof van Gelre en Zutphen werd dit een gecompliceerde zaak[349]. Maar uiteindelijk werden de nieuwbenoemde predikanten op 18 april 1619 bevestigd door Abraham Hasius van het Fort Nassau en daarna kon Johannes Vredaeus met emeritaat[350].

Binnen de gemeenten komt weer rust

Vanwege alle onrust die in de kerk van Tiel was ontstaan, niet in het minst binnen de kerkenraad, werd door de provinciale synode op 1 september 1619 aangegeven hoe men zich in deze diende te gedragen en te zorgen voor rust en vrede binnen de gemeente[351]. Dit werd door de classis van Tiel opgepakt in november 1619 en langzamerhand is in de gemeente van Tiel de rust weergekeerd. In de periode daarvoor waren binnen de gemeente van Tiel al verschillende pogingen gedaan tot verzoening, met wisselend resultaat[352]. Ook voor de andere gemeenten in de Nederbetuwe werden maatregelen getroffen door de provinciale synode. Het was de vraag of lidmaten die de arminiaanse dwalingen waren toegedaan weer aan de heilig avondmaal konden deelnemen. De synode adviseerde dat de predikanten en kerkenraden met hen na discretie behoorden te procederen. Daarbij diende men onderscheid te maken tussen de leden die zich al dan niet hadden schuldig gemaakt aan lasteringen en andere kwade praktijken. Zij die daaraan niet schuldig waren, konden volstaan met hun leedwezen te betonen tijdens de kerkvisitatie. De anderen moesten hun leedwezen voor de kerkenraad komen vertonen, maar mochten verder niet bezwaard worden. Allen verkregen dan weer de toegang tot het heilig

[345] RAR, archief 0218 *Kerkenraadshandelingen 1618-1699*, de datis 30 december 1618, 17 januari en 20 maart 1619.
[346] RAR, archief 0218 *Kerkenraadshandelingen 1618-1699*, de datis 4 en 18 november 1618.
[347] RAR, archief 0218 *o.c.*; RAR, archief 0001 nummer 945 de dato 30 december 1618, ondertekend door de oudste predikant Johannes Vredaeus. Vgl. RAG, archief 0124 boek 22 folio 1v, 6; de datis 13 januari en 1 maart 1619. RAR, archief 0218 *Trouwboek NGG Tiel 1613-1667*, proclamaties op 3, 10 en 17 januari 1619.
[348] RAR, archief 0218 *Kerkenraadshandelingen 1618-1699*, de datis 17 en 25 januari 1619; archief 0218 *Trouwboek NGG Tiel 1613-1667*, proclamaties op 31 januari, 7 en 14 februari 1619.
[349] RAR, archief 0218 o.c., de datis 4 november 1618 tot 18 april 1619; RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, juli 1619 art. 13.
[350] RAR, archief 0218 o.c. Na 18 april 1619 zijn enkele maanden de acta van de kerkenraad niet genoteerd. In die periode is aan Johannes Vredaeus emeritaat vergund.
[351] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, sessio 14 § 8-9, de dato 1 september 1619; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 331.
[352] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, 2-4 november 1619 art. 23; RAR, archief 0218 boek 1012 *Kerkenraadshandelingen 1618-1699*, tussen 6 december 1618 en 24 maart 1619.

avondmaal[353]. Al met al een voorbeeld van goede pastorale behandeling en dus geen harde afrekening met remonstrantsgezinden.
De vacante plaatsen van Ommeren en Rijswijk werden in 1619 al snel vervuld door Ludovicus ab Edel en Johannis Brandolphus[354]. Kort daarna had ook Echteld weer een predikant in de persoon van Abrahamus Ramaker[355].

Classicale nasleep van de nationale synode
Op de classicale vergadering van Tiel in juli 1619 waren namens het Hof van Gelre en Zutphen de raden Henrick van Essen en Caerl Bentingh aanwezig[356]. Dit was het gevolg van een uitschrijving van het Hof van 13 juli 1619, waarbij in geheel Gelderland alle classes werden beschreven voor besprekingen en visitaties naar aanleiding van al het verhandelde op de provinciale en nationale synode[357]. Ook kwamen de gedeputeerden van de Gelderse synode die waren afgevaardigd naar de Nationale synode van Dordrecht verslag uitbrengen van hetgeen behandeld was. Dat waren doctor Guilielmus Stephanus uit Arnhem en de predikanten Sebastianus Dammannus uit Zutphen, Elhardus a Mehen uit Harderwijk en Johannes Bouilletus uit Warnsveld. Zij lazen ook uit de handelingen voor over de leerstukken met presentatie van uitleg of nadere toelichting[358].
Op deze vergadering werd Abraham Hasius, predikant van het Fort Nassau op De Voorn, vermaand, niet omdat zijn leer remonstrants was, maar omdat hij tijdelijk in de procedures met de remonstranten was opgetrokken en ook daarin fouten en misslagen had begaan[359]. Na deze vermaning werd hij met de classis verzoend[360]. Ook ondertekende alle predikanten de "acta synodi nationalis Dordracenae 1619 quoad doctrinam" [361] met uitzondering van Isaäcus Johannes a Rewijck die bedenkingen had en tijd verzocht totdat hij op de provinciale synode van Nijmegen zou zijn geweest. Die tijd werd hem gegund[362]. In de classicale acta wordt niets vermeld over het vervolg van deze zaak. Hoogst waarschijnlijk heeft hij later gewoon getekend. En zo daalde het stof van de godsdienstige twisten langzamerhand neer en keerde de rust terug in de classis van Tiel.

Voortdurende waakzaamheid tegen remonstranten
Dat dit niet overal het geval was, blijkt uit het advies van de raden van het Hof van Gelre en Zutphen aan de Staten van Gelderland op 26 maart 1626, waarbij zij in bedenking gaven maatregelen te treffen tegen nieuwigheden in preken, zoals in Holland en andere provincies het geval was. Alles zowel tot rust en bewaring van de staat van de Verenigde Nederlanden als tot bevordering van de gereformeerde

[353] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de dato 1 september 1619, sessio 14 § 8-9; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 331.
[354] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, juli 1619 art. 6.
[355] RAG, archief 0344 o.c., de datis 2-4 november 1619 art. 8.
[356] RAG, archief 0344 *o.c.*, juli 1619 art. 15.
[357] RAG, archief 0124 boek 22 folio 12.
[358] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, juli 1619 art. 16-17.
[359] Letterlijk staat er: "vitio temporum".
[360] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, juli 1619 art. 27.
[361] "de handelingen van de Dordtse synode 1619 voor zover de leer betreft".
[362] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, juli 1619 art. 37.

religie[363]. De vrees voor nieuwe onlusten was nog merkbaar aanwezig. Bij het plakkaat van 13 mei 1628 werd nadrukkelijk door de Staten van Gelderland de remonstrantse bijeenkomsten, evenals die van de pausgezinden, verboden in navolging van de besluiten van de Staten-Generaal[364]. Dit werd in 1629 en 1630 herhaald en aangescherpt[365]. Op 24 juni 1631 werd door de Staten van Gelderland nog nadrukkelijk bij de magistraten en officieren aangegeven dat zij dienden op te treden tegen het houden van verboden bijeenkomsten door de remonstranten. Tevens dat er opgetreden moest worden tegen de verbannen remonstrantse predikanten die zich verstoutten en ondanks hun verbanning terugkeerden en zonder de Acte van Stilstand te ondertekenen bijeenkomsten hielden. Ook werd door de Staten verboden om remonstranten in een publieke functie aan te stellen, tenzij zij zich met de gereformeerde kerk hadden verzoend en over een periode van twee jaar hadden betoond daarin standvastig te zijn[366]. Door deze en alle andere maatregelen van de overheden was de bewegingsruimte voor de remonstranten beperkt. Gevolg hiervan was dat het aantal remonstranten in de Nederbetuwe betrekkelijk klein is gebleven en noch de gereformeerde kerk noch de classis van Tiel hier veel problemen van zou ondervinden.

In de stad Tiel was een kleine remonstrantse gemeente overgebleven. Niet zo verwonderlijk, gezien het feit dat de remonstrantsgezinde Tielse predikant Alardus de Vries daar jarenlang had gepreekt. Op de classis van april 1628 kwamen de remonstrantse vergaderingen binnen Tiel aan de orde, waarop besloten werd zowel de hulp van de magistraat van Tiel als van de Landschap in te roepen[367]. De remonstranten trokken zich van de verstoring van hun vergaderingen weinig aan[368], maar zochten telkens een andere plaats om te vergaderen, zoals de schuur van de Zwarte Ruiter te Tiel[369]. De classis nam zich voor om zo nodig het Hof van Gelre en Zutphen in te schakelen tot wering van deze bijeenkomsten[370]. Het hielp allemaal niet zo veel, want in oktober 1630 vergaderden de remonstranten in een bouwhuis van jonker Eijl aan 't Hoogheijnde en werden de diensten geleid door de afgezette predikant Henricus Hollingerus[371]. De classicale inspanningen haalden weinig uit, want in 1749 en 1768 bleek er nog steeds een remonstrantse gemeente in de stad Tiel te zijn[372].

[363] RAG, archief 0124 boek 22 folio 291v.
[364] Van Loon, *GGP*, deel 2, 237-238.
[365] Van Loon, *GGP*, deel 2, 238-239.
[366] RAG, archief 0336 nummer 54; Van Loon, *GGP*, deel 2, 239-240.
[367] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 29-29 april 1628 art. 30.
[368] RAG, archief 0345 *o.c.*, de datis 8-9 september 1628 art. 35.
[369] RAG, archief 0345 *o.c.*, de datis 20-21 april 1629 art. 26.
[370] RAG, archief 0345 *o.c.*, de datis 15-17 februari 1630 art. 15.
[371] RAG, archief 0345 *o.c.*, de datis 4-6 oktober 1630 art. 14.
[372] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 4 augustus 1749 art. 10; boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 1 augustus 1768 art. 15.

4.3. Balans

Als onderzoeksvraag van dit hoofdstuk is geponeerd: "Welke invloed en gevolgen heeft de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten gehad voor de classis van Tiel in de jaren 1605-1620?"

Wat begon als een theologisch dispuut over de predestinatie tussen twee hoogleraren op de universiteit van Leiden, Jacobus Arminius en Franciscus Gomarus, groeide al spoedig uit tot een godsdienstig conflict in de Verenigde Nederlanden en leidde ook tot tweespalt in de republiek met het gevaar van een burgeroorlog. Cruciaal was daarin de rol van de contraremonstrantsgezinde stadhouder prins Maurits van Nassau en de remonstrantsgezinde raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt. Vanuit de Staten van Gelderland in samenwerking met de Staten van Friesland, Zeeland, Groningen en Ommelanden werd bij de stadhouder en Staten-Generaal aangestuurd op het houden van een nationale synode om de godsdienstige conflicten op te lossen. Uiteindelijk namen alle Geünieerde Provincies daaraan deel, evenals vertegenwoordigers uit verschillende landen.

In Gelderland leken de godsdienstige tegenstellingen aanvankelijk nog wel mee te vallen, maar na de publicatie van de drie artikelen door Conradus Vorstius werd de scheiding tussen remonstrants- en contraremonstrantsgezinde predikanten steeds duidelijker. De Staten van Gelderland met het Hof van Gelre en Zutphen kozen vanaf het begin de zijde van de contraremonstranten en werkten nauw samen met de stadhouder. Door gedeputeerden van deze Staten werd in samenwerking met het Hof een tweetal afgescheiden vervaardigd met als doel om de geschillen op te lossen en weer voor eenheid en rust te kunnen zorgen voor de gereformeerde kerk.

De drie classes van het Kwartier van Nijmegen vormden in eerste instantie het enige remonstrantse bolwerk in Gelderland. Daar tegenover stonden met name de meer contraremonstrantse classes van Zutphen, Over- en Nederveluwe. Door de afgescheiden van de Staten van Gelderland bleken de tegenstellingen tussen remonstranten en contraremonstranten niet op te lossen. Er werden steeds meer theses en antitheses door de onderscheiden classes ingediend. Bijzonder was ook de indiening van de remonstrantse tien punten of positiën door de drie classes van het Kwartier van Nijmegen, waardoor veel ophef ontstond.

Binnen de classis van Tiel hadden deze godsdiensttwisten dermate grote gevolgen dat de classis in twee delen werd gescheurd. De oude classis was in minderheid remonstrantsgezind. Door het Hof van Gelre en Zutphen werd tussen 1610 en 1618 gestimuleerd en zorg gedragen dat nieuw beroepen predikanten van contraremonstrantse huize waren. Voor de Nederbetuwe werden zij daarin gesteund door de ambtmannen Dirck en Caerl Vijgh. De verdeeldheid binnen de classis van Tiel was dermate groot dat de classis in 1616 in twee ongeveer gelijke delen uiteenviel. Het remonstrantsgezinde deel ging ervan uit dat zij de wettelijke classis vormden en dat het contraremonstrantse deel zich ten onrechte had afgescheiden. Alle pogingen van de overheden tot toenadering en hereniging liepen op niets uit.

Op de classicale vergadering van 14 augustus 1617 die gehouden moest worden ter voorbereiding op de provinciale synode en door de hoge overheid was voorschreven waren op de classis van Tiel alle predikanten voor een korte tijd aanwezig. Door de afscheiding van de remonstrantsgezinde predikanten bleef enkel het contra-remonstrantse deel over dat onder meer de deputaatschappen regelde voor de provinciale synode. Op grond van deze classicale vergadering werd, mede door een resolutie van het Hof van Gelre en Zutphen, de contraremonstrantse gedeputeerden op de provinciale synode toegelaten en de remonstrantse predikanten geweigerd.

Op de provinciale synode te Arnhem in 1618 werden alle standpunten uitgewisseld en langdurig besproken. De remonstrantsgezinden werden daarbij in het ongelijk gesteld. Zaken die niet konden worden afgehandeld, werden doorgeschoven naar de nationale synode. De provinciale synode handelde wel enkele particuliere zaken af, maar liet het meeste over aan de classes die dit moesten doen met de hulp van gedeputeerden van de Staten van Gelderland en de gedeputeerden van de Gelderse synode.

Van 21 tot 25 september 1618 werden de zaken in de classis van Tiel afgehandeld en daarna nog een enkele bij de nationale synode. Daarbij werden in totaal twee predikanten afgezet wegens de remonstrantse leer, een wegens zijn levenswandel en werden drie remonstrantsgezinden met emeritaat gezonden. Slechts één predikant uit het remonstrantsgezinde deel van de classis van Tiel bleef als predikant in functie. Gesteld kan worden dat de remonstrantsgezinden met veel zachtmoedigheid werden behandeld en dat de contraremonstranten niet uit waren op een harde afstraffing.

Door de Staten van Gelderland werden daarna nog nadere maatregelen getroffen tegen bijeenkomsten van de remonstranten en het optreden van predikanten buiten de gereformeerde kerk. In de Nederbetuwe kregen afgeweken lidmaten de gelegenheid tot verzoening en wederopneming binnen de kerk als lidmaten. Toen uiteindelijk de rust was weergekeerd, bleken er in de Nederbetuwe weinig remonstranten te zijn en heeft de classis van Tiel daar nauwelijks problemen mee gehad. Weliswaar bleef er in de stad Tiel een (kleine) remonstrantse gemeente bestaan, maar de contraremonstrantse gereformeerde kerk in de regio Nederbetuwe bleef de publieke kerk en de classis van Tiel kon haar classicale taken weer als van oudsher oppakken en voortzetten.

5. De interne aangelegenheden van de classis van Tiel en het toezicht op de kerkelijke dienaren

5.1. Inleiding

In dit hoofdstuk, alsmede in de twee volgende, zal aan de orde komen de taakuitoefening van de classis van Tiel. De classis oefende haar taken uit binnen de ingewikkelde bestuursstructuur van het Hertogdom Gelre en had te maken met vele politieke bestuurders, zoals hiervoor reeds is vermeld. Daar de provinciale synode aan de leiband was gelegd van het Hof van Gelre en Zutphen en maar eenmaal per jaar bijeenkwam, was de classis van Tiel het aangewezen kerkelijk bestuursorgaan om feitelijk de spil te zijn in de kerkelijke structuur en voor het kerkelijk functioneren van de regio Nederbetuwe. Zij had niet alleen een zelfstandige, directe verbinding met de politieke bestuurders, maar stond ook dichtbij de kerkelijke gemeenten. Al met al reden om het takenpakket van de classis en de uitoefening daarvan in de complexe bestuurlijke structuren nader te bezien. Het belang van de classis van Tiel voor de regio Nederbetuwe kan nauwelijks overschat worden. Het is daarom des te verwonderlijker dat er zo weinig over is geschreven. Schrijvers als Rinck, Anspach, Potjer, Smit, De Reuver en andere schrijvers van de verschillende Nederbetuwse historische verenigingen en gezelschappen beperken zich in hun werk tot een fragmentarische beschrijving. Het gaat daarbij met name om bepaalde volksvermaken of onderdelen van de maatschappelijke ontwikkelingen, bepaalde gebeurtenissen uit het leven van een predikant, of een opmerkelijke kerkelijke gebeurtenis[1]. De hierna beschreven uitwerking van de classicale taakuitoefening en de uitgewerkte individuele kerkrechtelijke zaken (casuïstiek)[2] kan dus als nieuw worden beschouwd. Deze uitwerking is voornamelijk gebaseerd op de primaire bronnen, waaruit een specifieke keuze moest worden gemaakt vanwege de enorme veelheid van aanwezige bronnen[3].

Periodisering

De ontwikkeling van de classis van Tiel en dus ook haar taakuitoefening kan worden verdeeld in een aantal fases of perioden, zoals eerder globaal is geschetst.

De eerste periode begint bij de reformatie in Gelderland. Vanaf 1579 is er al sprake van de uitoefening van classicale taken, maar er zijn geen acta van de classicale vergaderingen behouden gebleven. Rond het jaar 1592 was er al wel sprake van een gestructureerde classis[4]. De Staten van Gelderland als hoge overheid en het Hof van Gelre en Zutphen hebben in de opbouw van de gereformeerde kerk niet alleen veel gestructureerd door wet- en regelgeving, maar ook in praktische zin. Bijzondere bemoeienis van overheidszijde was er op het gebied van de geestelijke goederen, de traktementen van kerken- en schooldienaren, de opbouw van pastorieën, de beroeping van predikanten en het oplossen van kerkelijke problemen. Bijzonder bij

[1] Zie voor de nadere gegevens de bibliografie. Enige uitzondering is Potjer over de aanwezigheid van ouderlingen op de classis in zijn artikel "Machtsverhoudingen in de classis Tiel", 74-80.
[2] Zie nader hoofdstuk 7.
[3] Voor nadere wetenschappelijke studie zal een transcriptie van deze bronnen worden uitgegeven.
[4] Zie hierover hetgeen in hoofdstuk 1 is beschreven.

de godsdienstige geschillen tussen de remonstranten en contraremonstranten in de Nederbetuwe en dus ook in de classis van Tiel speelde de hoge overheid een voorname rol. Gesteld kan worden dat de eerste periode kan worden bepaald tot het jaar 1650. Dat betreft het jaar waarin de verhoudingen binnen de classis van Tiel weer waren genormaliseerd. In deze periode heeft de classis haar vrijheid behouden om haar taken uit te oefenen. Weliswaar gelimiteerd door de wet- en regelgeving, maar toch vrij in de uitoefening daarvan. Feitelijk was de classis het enige kerkelijk bestuursorgaan dat die vrijheid genoot.
In de tweede periode tussen 1650 en 1700 was de classis van Tiel vooral bezig met de verdere opbouw van de gereformeerde kerk en de praktische vormgeving van al de classicale taken. Dit in nauwe samenwerking met de politieke overheden en soms ook optredend en handelend ondanks of juist tegen die overheden. Na de Vrede van Munster in 1648 was feitelijk voor land en kerk de periode van opstand en strijd voorbij. Omdat de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe al volledig was geformaliseerd en bepalend was voor het godsdienstig leven van de bevolking was de noodzaak van het samen strijden tegen een gemeenschappelijke vijand en het gezamenlijk optrekken van overheid en classis voorbij. Er kwam een generatie die de strijd en vervolgingen niet had meegemaakt. Het logisch gevolg daarvan was een andere kijk op overheid en kerk[5].
De derde periode tussen 1700 en 1750 kenmerkt zich enerzijds door de zelfstandige ontwikkeling van de classis, analoog aan de ontwikkeling van de opkomst van de democratische bewegingen in Gelderland. Anderzijds kwam er ook meer afstand tussen classis en overheid en bekoelden of verslapten de verhoudingen[6]. De overheid had de gereformeerde kerk niet meer zo hard nodig om de bevolking te reguleren en ging ook meer een politiek van tolerantie voeren ten opzichte van andersgezinden.
De vierde periode tussen 1750 en 1795 wordt gekenmerkt door enerzijds veel rampen en beroeringen in de Nederbetuwe, zoals de lange winters, watersnood en ziekten en het verzet tegen de overheid wegens de zware belastingen. Anderzijds kwamen er in deze periode meer conventikels en gezelschappen met het accent op de praktische geloofservaring. Ook werd de opkomst van de patriottische en democratische vrijheidsbewegingen meer en meer zichtbaar.
De vijfde periode van de Franse tijd vanaf 1795 tot en met de invoering van het Algemeen Reglement in 1816 was voor de classis niet alleen een moeizame tijd met veel onzekerheden, maar betekende ook het einde van de oude classicale structuur en samenhang met de overheden van het Hertogdom Gelre[7].

De classis van Tiel heeft deze ontwikkelingen ook meebeleefd en was genoodzaakt daar stelling in te nemen. Reden om in een drietal hoofdstukken te onderzoeken hoe de classis zich heeft ontwikkeld zowel ten aanzien van haar eigen bestaan, het toezicht op de kerken- en schooldienaren, de kerkelijke gemeenten, het kerkelijk leven en aanverwante aangelegenheden. Enige casuïstiek is daarbij opgenomen, om door het uitdiepen van enkele zaken meer zicht te krijgen op het reilen en zeilen van de classis en haar dienaren.

---

[5] Zie ook hoofdstuk 3.1. Vgl. Frijhoff en Spies, *1650. Bevochten eendracht*, passim.
[6] Zie hierover hoofdstuk 2. Vgl. Van Deursen, *De last van veel geluk*, 311.
[7] Zie nader hoofdstuk 9.

Fenomeen en taakstelling classis
De classis is een vergadering van predikanten en ouderlingen uit genabuurde kerken. In de diverse kerkenordeningen zijn de classicale taken ontwikkeld tot de definitieve versie bij de Nationale synode van Dordrecht in 1618 en 1619. Uit het groot aantal in de kerkenordeningen vastgelegde taken voor de classis blijkt dat zij het centrale kerkelijk bestuursorgaan was in de regio Nederbetuwe. Zowel het algehele toezicht op de afzonderlijke kerkelijke gemeenten en haar leden, als het optreden bij problemen en het eventueel doorschuiven van zaken naar de overheden of provinciale synode danwel het implementeren van wet- en regelgeving van de hoge overheid of het uitvoeren van synodale resoluties was aan de classis toevertrouwd. Daar komt nog bij dat de classis vrijheid had om zelf haar vergaderingen in te richten en zaken op de agenda te zetten, die zijzelf wilde. Een vrijheid, die de provinciale synode niet had. De classicale vergaderingen, waarin de kerkendienaars bij stemming of bij beurte als praeses verkoren werden, hadden een zeer uitgebreide taak, zoals in deze drie hoofdstukken over de classicale werkzaamheden nader aan de orde zal worden gesteld[8]:

5.2. Taken van de classis

5.2.1. Interne aangelegenheden

Zoals bij elk (kerkelijk) bestuursorgaan was het ook voor de classis van Tiel van belang om regels te hebben waarna het functioneren was ingericht. Deels was dat vastgelegd in de verschillende kerkenordeningen en deels heeft de classis hierin zelf voorzien.

5.2.1.a. Classicale bijeenkomsten

In de beginjaren van de classis van Tiel werden er samenkomsten van predikanten (conventus) of classicale vergaderingen gehouden[9], waarvan slechts sporen of korte verslagen van zijn bewaard gebleven, of die zijn op te maken uit de handelingen die daaruit voortvloeiden. Tijdens de combinatie met de classes van Nijmegen en Bommel werden er door de classis van Tiel ook aparte vergaderingen gehouden[10]. De losse gegevens uit de jaren 1579 tot 1598 gevoegd bij de deels bewaard gebleven acta van de gecombineerde classes van het Kwartier van Nijmegen in de jaren 1598-1606 en de classis van Tiel-Bommel in de jaren 1606-1613 geven al een redelijk beeld van het zelfstandig functioneren van de classis van Tiel. Ook was de vergaderstructuur van de classis en de verkiezing van het praesidium vanaf het begin van de reformatie in Gelderland al redelijk conform de kerkenordeningen.

[8] DKO art. 3-12, 17, 31-36, 41-44, 53-55, 64, 75-80; vgl. Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 449-451, 453-459; Kersten, *Kerkelijk handboekje*, 177-180, 183-193.
[9] Vgl. onder anderen E.A. den Boer, *The Genevan School of the Prophets*, c. ult.
[10] Die vergaderingen werden ook in verschillende plaatsen gehouden, zoals Tiel, Ingen en Rijswijk.

Frequentie van de classicale vergaderingen

Door de Staten van Gelderland was onder meer nader bepaald bij de approbatie van de Gelderse Kerkorde dat de classicale vergaderingen dienden te geschieden met consent van de overheid en niet meer dan tweemaal per jaar, tenzij de nood anders vereiste[11]. Van die bijgevoegde bepaling heeft de classis van Tiel zich weinig aangetrokken. Zij vergaderde naar behoefte en op door haar bepaalde tijden. De classis van Tiel kende een drietal vaste vergaderingen per jaar, twee gewone (ordinaire) en een buitengewone als voorbereiding op de provinciale synode (classis antesynodalis). De gewone vergaderingen werden normaliter gehouden op de tweede maandag na Pasen en op de tweede maandag in september, doorgaans genoemd Paasclassis en septemberclassis. Dit was een praktische keuze, gelegen tussen de tijden van de classicale vergaderingen van de corresponderende classes van Nijmegen en Bommel[12]. Op maandag werden normaliter de classicale preken gehouden, waarover later meer, terwijl men op dinsdag vergaderde. Zo nodig werd van deze vergaderdata afgeweken, zoals in 1630 toen de classis vergaderde in februari en oktober[13]. In september 1772 werd de classicale predikbeurt verschoven naar de dinsdagmorgen[14]. In september 1794 besloot men de classicale vergadering te beperken tot de dinsdag[15]. Daarna vergaderde men op de derde dinsdag na Pasen en op de dinsdag na de eerste maandag en dinsdag in september[16]. De vaste classicale vergadering ter voorbereiding voor de provinciale synode (classis antesynodalis) werd gehouden in juli of augustus al naar gelang het tijdstip waarop de te bespreken onderwerpen van de synode waren ontvangen[17]. In april 1697 werd vastgesteld dat deze classicale vergadering voortaan zou worden gehouden op de eerste maandag in augustus[18]. En dat is in principe zo gebleven[19]. Daarnaast werden er buitengewone vergaderingen gehouden naar behoefte. Doorgaans betrof dat de goedkeuring van een beroep (approbatie), de examinatie van een proponent of predikant, het ontslag van een predikant (demissie), de bespreking van bepaalde problemen of op verzoek van een kerkenraad, gemeentelid of groep van lidmaten. De classicale vergaderingen werden uitgeschreven door de gedeputeerden van de classis[20]. De classis van Tiel was geheel vrij om haar vergaderingen naar wens te organiseren zonder daarvoor aan iemand rekenschap af te leggen of toesteming te verzoeken. Gesteld kan worden dat de classis veel vergaderde in vergelijking met andere classes in Gelderland. Zo bleek bijvoorbeeld in 1745 dat de classes van Over- en Nederveluwe maar eens per jaar bijeen kwamen[21]. Vergeleken met de gegevens van Geudeke en Wouters ten aanzien van de vergaderfrequentie van de classes van

[11] Geapprobeerd op 21 juli 1620. Zie nader hoofdstuk 1.
[12] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 4-6 oktober 1630 art. 15.
[13] Er wordt daarvoor geen reden aangegeven. Er zijn ook geen antesynodale acta van dat jaar bewaard gebleven, terwijl de provinciale synode wel op 18 juli 1630 is gehouden. Er komen meer afwijkende vergaderdata voor, zonder dat daarvoor een reden wordt opgegeven.
[14] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 14-15 september 1772 art. 7.
[15] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, art. 31.
[16] RAG, archief 0345 boek 14A *Wetboek classis Tiel 1804*, art. 5.
[17] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 6-7 mei 1622 art. 36.
[18] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 19-21 april 1697 art. 41.
[19] RAG, archief 0345 boek 14A *Wetboek classis Tiel 1804*, art. 5.
[20] Zie nader over hun aanwijzing en takenpakket hoofdstuk 5.2.2.a.
[21] RAG, archief 0124 boek 41, folio 308-310, de dato 9 juli 1745.

Edam, Delft en Delfland kan worden gesteld dat de classis van Tiel een normaal en druk vergaderschema had[22]. Daar tussendoor waren de gedeputeerden van de classis of op pad om kerkelijke zaken te regelen of aan het vergaderen[23]. Alles bij elkaar genomen was de classis het gehele jaar actief en te allen tijde voor de plaatselijke kerken en politieke overheden direct bereikbaar.

Het lidmaatschap van de classis

Op de classicale vergaderingen werden als leden aangemerkt de predikanten en ouderlingen die voorzien van een voldoende ondertekende credentiebrief[24] door de plaatselijke gemeenten waren afgevaardigd. Met dien verstande dat alle predikanten zitting konden nemen en van elke gemeente een ouderling. Alleen als een gemeente vacant was, mochten er twee ouderlingen aanwezig zijn, die op de Paasclassis beiden een concluderende stem kregen, maar op de septemberclassis maar een van hen[25]. De predikanten werden vermaand om ervoor te zorgen dat er uit hun gemeente een ouderling werd afgevaardigd[26]. Dat was noodzakelijk, daar er zelden ouderlingen uit alle gemeenten aanwezig waren in de jaren 1618 tot 1670[27]. Daarna kwam er langzamerhand verbetering in, mede door aandrang van de classis zelf. De reden van het niet zo vaak verschijnen van de ouderlingen wordt niet genoemd, maar het is niet onwaarschijnlijk dat de betaling van de financiële onkosten hierbij van belang was. De ambtman en ridderschap van Nederbetuwe hadden rond 1620 besloten dat de onkosten van de ouderlingen namelijk door de kerkmeesters dienden betaald te worden. Dat leverde nog wel eens problemen op[28]. Op zich was dat niet nieuw, want al op 30 mei 1598 had de gecombineerde classis van Nijmegen een gravamen bij de provinciale synode ingediend om middelen te bedenken, waardoor de predikanten en ouderlingen zouden kunnen betaald worden voor hun reis- en teerkosten[29]. In de praktijk kregen zowel de predikanten als ouderlingen classisgeld uitbetaald voor deze onkosten door de kerkmeester van hun gemeente[30].

De ouderlingen zijn niet altijd welkom op de classicale vergaderingen

Had de classis vanaf de reformatie in Gelderland aangedrongen op het verschijnen van ouderlingen op de gewone classicale vergaderingen, in september 1737 bracht zij daar verandering in. Er werd toen besloten dat de ouderlingen van alle gemeenten wel op de Paasclassis zouden verschijnen, maar niet op de septemberclassis. Op de laatste zouden enkel nog toegelaten worden de ouderlingen van de stad Tiel, zij die op de synode waren geweest en de ouderlingen van een vacante plaats[31]. Er kwam

[22] Geudeke, *De classis Edam*, 172-173; Wouters, *Nieuw en ongezien*, deel 1, 61-62.
[23] Zie nader hoofdstuk 5.2.2.a.
[24] Conform art. 4 DKO.
[25] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 12-13 september 1735 art. 2.
[26] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 22-24 oktober 1622 art. 1.
[27] Vgl. Potjer, "Machtsverhoudingen in de classis Tiel", 74-80.
[28] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 23 juli 1621 art. 3. RAR, archief 1514 boek 1 *Resolutieboek 1611-1689*, de dato 1 juni 1618, hoogst waarschijnlijk vervat in de afspraken met de deputati classis in 1620.
[29] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, art. 23.
[30] Vgl. Archief NGG Kesteren, *Vergaderingen kerkmeesters en kerkvoogdij 1640-1796*, passim; archief NGG Lienden, *Kerkenrekeningen 1624-1749*, passim.
[31] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 9-10 september 1737 art. 3.3.

commentaar op deze stellingname, waarna op de Paasclassis van april 1738 werd besloten dat het in de vrijheid van de kerkenraden werd gelaten om ouderlingen naar de septemberclassis te zenden[32]. Wel waren alle ouderlingen verplicht om op de Paasclassis te verschijnen, omdat hen dan werd gevraagd of hun predikanten tweemaal preekten en catechiseerden[33]. Vanaf 1738 kwamen de meeste ouderlingen nog maar alleen op de Paasclassis en slechts enkelen op de septemberclassis.
Dit was een vreemde gang van zaken en in strijd met de kerkenordeningen en de oude vergaderpraktijk[34]. Er werd door de classis geen specifieke reden gegeven waarom de ouderlingen niet echt welkom waren op de septemberclassis. Een mogelijke reden ligt in het gegeven dat op de septemberclassis de classicale rekeningen en rapporten van de kerkvisitatie besproken werden, alsmede de synodale zaken en wenste de classis hierin meer vrijheid om de zaken met de predikanten alleen te bespreken. Hier lijkt sprake te zijn van het ontstaan van een domineescultuur, waarbij geen behoefte was aan al te veel inbreng van de al dan niet academisch geschoolde ouderlingen door wie de predikanten overstemd konden worden. Een kwestie van machtsverhoudingen. Dit alles hangt mogelijk samen met de maatschappelijke ontwikkelingen naar meer democratische vrijheid onder de bevolking. De classis zat kennelijk niet te wachten op meer mondigheid bij de ouderlingen. Feit is wel dat de classis van Tiel rond 1740 tientallen jaren achter de rug had met veel problemen, die bijzonder door kerkenraadsleden en lidmaten van gemeenten als Ingen, Ommeren en Kesteren waren veroorzaakt, en dat daardoor de classis niet alleen in haar aanzien was geschaad, maar ook een behoorlijke financiële schade had opgelopen[35]. Dit alles bij elkaar zou voldoende reden kunnen zijn voor deze hernieuwde aanpak. Het blijft vreemd dat de classis straffeloos hierin de kerkenordening kon omzeilen. Ook in de synopsis van Smetius is niets te vinden wat het voornoemde handelen van de classis van Tiel zou kunnen rechtvaardigen[36].
Overigens werden ook predikanten niet zo maar toegelaten op de classis. Als een predikant nog niet als een officieel lid van de classis (membrum classis) was aangenomen, kon hij ook niet officieel uitgenodigd worden en met een credentiebrief van zijn kerkenraad worden toegelaten[37]. Pas na het vertonen van alle gewenste stukken, het ondertekenen van de Formulieren van Enigheid[38] en het betalen van alle kosten voor zijn toelating (pro introitu classis)[39] werd een nieuw beroepen predikant als lid van de classis toegelaten. De kosten voor toelating waren 12 gulden voor een predikant op het platteland beroepen[40] en 24 gulden voor die van de stad Tiel[41].

---

[32] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 21-22 april 1738 art. 5.
[33] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanaa 1748-1763*, de dato 6 augustus 1753 art. 14.
[34] Vgl. DKO art. 41.
[35] Zie bij hoofdstuk 7 de casuïstiek 7.2.1., 7.2.4. en 7.2.5.
[36] Smetius, *Synodale ordonnantiën en resolutiën*, de anno 1699.
[37] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 24 april 1626 art. 3.
[38] Zie RAG, archief 0345 boek 146 *Formulieren van Eenigheid*.
[39] Doorgaans "praestitis praestandis" genoemd.
[40] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 17-18 april 1662 art. 7.
[41] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 8-9 september 1662 art. 21.3.

De ouderlingen van Tiel willen een voorkeurspositie

Op 12 februari 1766 werd door de magistraat van Tiel bij de classis aangegeven dat er bij elke classicale vergaderingen ouderlingen uit Tiel aanwezig behoorden te zijn als toehoorders (auditores) en als zij met een credentiebrief kwamen ook keurstemmen behoorden te verkrijgen[42]. Dit was gevolg van het feit dat eerder ouderlingen uit Tiel door de classis waren geweigerd, wat zeer tegen de zin van de magistraat was, bijzonder daar die ouderlingen vaak edellieden waren of van de gegoede burgerij. Ook speelde mee dat de magistraat van Tiel van oordeel was dat de ouderlingen van de plaats waar de classis werd gehouden ook vrij toegang behoorden te hebben. Tenslotte was er aan de orde een onwettig indringen van Tielse predikanten in het vicinusschap van andere predikanten[43]. De classis zelf was van oordeel dat de magistraat abuis was en zond daartoe een commissie om nadere uitleg te geven uit de kerkordes en synodale resoluties. Deze predikanten, Bogislaus David Cassius uit Zoelen en Christianus de Kruijff uit de Avezathen, brachten op 12 september 1766 een bezoek aan de magistraat om dit te bespreken, maar bij hun terugkoppeling op de classis van mei 1767 bleek dat de magistraat ongevoelig was voor de classicale argumentatie[44]. De classis besloot toch bij haar oude gebruik en genomen resolutie te blijven, zoals ook in andere classes werd gehanteerd[45]. In 1768 bleek dat de magistraat als dwangmiddel niet meer de 50 gulden jaarlijks betaalde aan de classis ter bestrijding van de onkosten en opdat de classicale vergaderingen in de stad Tiel zouden worden gehouden, zoals al meer dan 100 jaar was gebeurd. De classis gaf niet toe en opperde zelfs om dan maar buiten de stad Tiel te gaan vergaderen[46]. De classis zond nogmaals Christianus de Kruijff vergezeld van de landschrijver Johan Copes van Hasselt om de magistraat tot andere gedachten te bewegen, maar dat bleek vruchteloos te zijn[47]. Hierop besloot de classis wat toe te geven en de Tielse ouderlingen als auditores toe te laten, maar dan diende de magistraat wel weer de 50 gulden te betalen. Uiteindelijk gaf de classis dus enigszins toe aan de wens van de magistraat. Het merkwaardig gevolg was enerzijds dat de magistraat niet het fatsoen had om de achterstanden in de betaling aan de classis te voldoen en anderzijds dat er in de praktijk van het zenden van ouderlingen feitelijk niets veranderde[48]. Dit laatste werd mede veroorzaakt door het gegeven dat de classis de vergaderingen rond de beroeping of vertrek van een predikant veranderde in classes contractae, waarbij enkele de gedeputeerden en naastgezeten predikanten werden uitgenodigd en eventueel enkele andere predikanten. Al met al leek deze zaak van de magistraat meer op een machtsspel dan dat er sprake was van een principekwestie.

---

[42] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 27 februari 1766 art. 2.
[43] Betrof de uitoefening van de rechten van naastgezeten predikanten. Zie nader hoofdstuk 5.2.4.a.
[44] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 4-5 meri 1767 art. 21.
[45] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 14-15 september 1767 art. 21.
[46] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 18-19 april 1768 art. 19.
[47] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 12-13 september 1768 art. 19.
[48] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 10-11 april 1769 art. 20, 11-12 september 1769 art. 20 en 10-11 september 1770 art. 4.

Classicale en synodale vertegenwoordigers op de vergaderingen
Zoals voormeld[49] was het onderhouden van een correspondentieband met de classes van Nijmegen en Bommel van groot belang. De gedeputeerden van deze classes waren op elke gewone classicale vergadering welkom, mits voorzien van een behoorlijke credentie. Omdat voor het onderhouden van deze correspondentie noodzakelijk was dat men kennis had van hetgeen was behandeld of afgehandeld op de andere classes van het Kwartier van Nijmegen werd het meebrengen van de acta van de laatstgehouden classis als credentiebrief beschouwd[50].
De gedeputeerden van de Gelderse synode konden enkel op de classis tegenwoordig zijn in bijzondere omstandigheden of bij het uitvoeren van een noodzakelijke taak[51], maar de classis mocht verder niet met hun tegenwoordigheid worden bezwaard[52]. Normaliter kwamen zij alleen bij het afleggen van peremptoire examens. Tevens werden leden van de magistraat van Tiel als vertegenwoordigers van de magistraat niet op de classis toegelaten, omdat de kerkenordeningen daarvan niet spraken[53]. De classis behield haar vrijheid in deze volkomen aan zichzelf en regelde autonoom de vertegenwoordiging op de classicale vergaderingen. Alle inbreuken daarop werden terstond geweerd.

Het Kwartier van Nijmegen wordt op de classis geweigerd
Door de Staten van het Kwartier van Nijmegen werd in december 1697 een brief met een reglement gezonden aan de classis van Tiel, met daarin onder meer aanwijzingen hoe de classis zich had te gedragen bij de classicale vergaderingen. Het Kwartier wenste onder meer dat er politieke afgevaardigden zouden worden toegelaten op de classicale vergaderingen en dat de vergaderingen alleen maar mochten gehouden worden met consent van de Staten van het Kwartier[54]. Met verwijzing naar de Dordtse Kerkorde, de vaststelling van de Gelderse Kerkorde. de aloude praktijk van het classicaal vergaderen en de vrijheid daartoe gaf de classis niet toe aan deze door de Staten van het Kwartier gewenste inmenging in de classicale zaken. Dit probleem zou voor advies op de provinciale synode gebracht worden. Intussen bleek het Hof van Gelre en Zutphen lucht van deze zaak te hebben gekregen en zij verbood op 11 juli 1698 het voornemen van het Kwartier van Nijmegen en verklaarde dat het reglement geen enkele waarde of kracht had[55]. Nadere pogingen heeft het Kwartier dan ook niet gedaan. En de classis behield haar vrijheid.

Classicale preken
Voor elke classicale vergadering werden er twee preken gehouden. Allereerst moest een korte preek gehouden worden voor de classis door een van de jongste predikanten. Die preek of propositie werd door de aanwezige predikanten

[49] Zie hoofdstuk 1.3.3.
[50] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 22-24 oktober 1622 art. 47.
[51] "Extra casus necessitatis".
[52] DKO art. 36, 41, 49. RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 22-24 oktober 1622 art. 31 en 15-16 juli 1623 art. 41.
[53] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 13 juli 1640 art. 1-2.
[54] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 9-12 mei 1698 art. 8.
[55] RAG, archief 0124 boek 29 folio 85-86.

beoordeeld[56]. Hierdoor konden aanwijzingen worden gegeven ter verbetering en tevens de predikanten worden aangemaand tot studie en ijver[57]. Ook werd er een preek in de kerk gehouden, die door een of twee gedeputeerden werd bezocht en beoordeeld. In 1630 werd besloten dat deze preken zouden worden gehouden bij toerbeurt, namelijk de publieke preken vanaf de oudste predikant tot de jongste en in de classis van de jongste tot de oudste[58]. De idee was goed, maar in de praktijk kwam er nogal eens wat tussen, omdat een predikant niet verscheen of omdat door andere classicale omstandigheden de preek in de verdrukking kwam. De preek voor de classis kwam nogal eens te vervallen[59]. De publieke preek bleef behoorlijk in stand, al waren er soms erg weinig toehoorders[60]. In 1772 werd geproponeerd om die preek te houden op maandagavond of dinsdagmorgen, zodat alle leden van de classis die konden bijwonen. De preek werd verzet naar dinsdagmorgen tussen half negen en tien uur, maar werd niet door alle predikanten bijgewoond, doch enkel door gedeputeerden die de classis daarvoor aanwees[61].

Het praesidium of moderamen van de classis

Voor elke vergadering moest een praesidium of moderamen worden gekozen, bestaande uit een praeses, assessor en scriba. In de classis werd de nominatie gemaakt door middel van meerderheid van stemmen, waardoor veelal dezelfde predikanten in het praesidium werden gekozen en velen nooit aan de beurt kwamen[62]. Daarbij loerde het gevaar van ongelijkheid en het heersen over de anderen. Bijzonder werden de predikanten van de stad Tiel vaker gekozen dan die van het platteland. Ook werden vaak dezelfde predikanten gekozen, terwijl anderen nooit aan de beurt kwamen. Een telling over de jaren 1620-1630 en 1690-1700 laat zien dat de helft van de functie van praeses door predikanten van Tiel werd vervuld, alsmede een wezenlijk deel van het assessoraat, terwijl de andere beurten als praeses en assessor voor het merendeel werden vervuld door de predikanten van Eck, Fort Nassau, Lienden, Kesteren en Zoelen. Het scribaat werd wat breder verdeeld, maar ook daarbij bleek dat sommige dorpen nauwelijks of niet aan de orde kwamen, zoals Avezaath, Echteld, Hien en Dodewaard, IJzendoorn, Ingen, Maurik, Rijswijk en Ravenswaaij. Dit was tegen het principe van gelijkheid onder de predikanten. Toch heeft deze praktijk lang geduurd, want pas in april 1712 werd in bedenking gegeven of het niet beter was dat de moderatie per toerbeurt mocht worden waargenomen. Dit kwam de classis plotsklaps aangenaam voor[63]. Kennelijk was toen pas de tijd rijp voor deze classicale ontwikkeling. Op zich niet zo verwonderlijk, daar dit een maatschappelijke tijd was met meer roep om democratie[64]. Aan Johannes Farreth, predikant van Tiel, werd gevraagd een voorstel te maken. Kennelijk was dat niet zo

[56] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 22-24 oktober 1622 art. 32, 12-13 juni 1624 art. 4, 5 en 23-25 juli 1627 art. 16.
[57] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 25-27 april 1631 art. 5.
[58] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 4-6 oktober 1630 art. 7.
[59] Mogelijk zijn ze wel gehouden maar niet in de classicale acta vermeld.
[60] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 8-9 september 1732 art. 36.
[61] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 4-5 mei 1772 art. 9, 14-15 september 1772 art. 7 en 26-27 april 1773 art. 8.
[62] Zie DKO art. 41.
[63] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 11-12 april 1712 art. 42.
[64] Vgl. Wertheim-Gijse Weenink, *Democratische bewegingen in Gelderland*, passim.

gemakkelijk en was hij niet zo genegen daartoe, want hij bracht in de septemberclassis van 1712 enige bedenkingen in en vroeg hulp van enige andere predikanten[65]. Dat kostte behoorlijk wat tijd. Pas in september 1720 werd er opnieuw een voorstel ingediend om een toerbeurt te maken en dat werd onmiddellijk aangenomen, met dien verstande dat iemand twee jaar lid van de classis moest zijn voordat hij praeses kon worden[66]. Dit werd later veranderd in drie jaar, waarbij nog werd vermeld dat de toerbeurten zouden verlopen van boven naar beneden, dus van de oudst zittende predikant tot de jongste. Tevens dat de praeses van de ene ordinaire classis assessor zou zijn bij de andere[67]. Tussen de ordinaire classicale vergaderingen bleef het moderamen in stand, maar werden de noodzakelijke wermzaaheden normaliter verricht door de gedeputeerden van de classis[68].

Wijze van vergaderen

De classicale vergaderingen zelf verliepen volgens een vast stramien. Na het gebed werd het moderamen gekozen, de absentes vermeld, de credentiën gelezen, de gedeputeerden van de corresponderende classes verwelkomd, de acta van de vorige classicale vergaderingen gelezen, de interne en externe zaken afgehandeld, de commissies verdeeld, censura morum gehouden en met dankgebed geëindigd. Daarna werden nog de acta van de gehouden vergadering nagekeken en vastgesteld. Op de vergadering zelf had men strikte regels over tafelschikking, spreektijd en gedragsregels. Dit alles werd in classicale wetten vastgelegd. Ook werden er boeten (mulcta) opgelegd aan hen die een of meer regels overtraden. In de loop der tijd werden dat er steeds meer, zodat er in 1804 maar liefst 61 boetebepalingen waren[69]. De zwaarste boete van 10 gulden werd opgelegd aan hen, die buiten de classis spraken over hetgeen op de classis was behandeld, de lichtste van 4 stuivers voor hen die met verlof uit de vergadering gingen en langer dan een half uur weg bleven[70].

Geen voorschriften voor een ambtsgewaad

Binnen de gereformeerde kerk kende men geen kledingvoorschriften. Doorgaans kleedden de predikanten zich zoals de gegoede burgerij dat deed. Pas in de loop van de 18e eeuw kwam het gebruik op van mantel en bef, de kleding van de deftige burgerij en ook gebruikt door de stadspredikanten[71]. In mei 1778 besloot de classis dat de predikanten vanaf dat moment de gewone classicale vergaderingen behoorden bij te wonen gekleed in mantels en beffen[72]. Aan de Kesterense predikant Jacobus van Geelkerken werd in 1784 ontheffing verleend van deze verplichting wegens zijn

---

[65] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 12-13 september 1712 art. 34.
[66] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 9-10 september 1720 art. 27.
[67] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, classicale wetten hoofdstuk 2 art. 13.
[68] Zie nader hoofdstuk 5.2.2.a.
[69] RAG, archief 0345 boek 14A *Wetboek classis Tiel*; vgl. boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, classicale wetten hoofdstuk 1.
[70] RAG, archief 0345 boek 14A *Wetboek classis van Tiel 1804*, art. 23, 15.
[71] Er is in de 18e eeuw en daarna heel veel geschreven over de ambtskleding, vgl. o.a. Aalders, *De komst van de toga*, passim; Cossee, "Het ambtsgewaad van de Nederlandse predikant", 149-151. Zie ook Alethophilus, *Bedenkingen over het gebruik van mantel en bef* en tegen hem Ephorinus en Trasymachus in hun *Wekelijkscke briefwisselinge*.
[72] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 4-5 mei 1778 art. 28.

hoge ouderdom[73]. Het gebruik van mantel en bef was een kort leven beschoren. Petrus Hondius, predikant te Ravenswaaij, vroeg in april 1788 om afschaffing van dit kledingvoorschrift, maar dat werd toen nog niet gehonoreerd. Kennelijk is er meer bezwaar geopperd, want in september 1794 werd het gebruik zonder opgave van redenen afgeschaft[74].

5.2.1.b. Classicale wetten

De classis van Tiel richtte niet alleen haar vergaderingen in naar eigen goeddunken, zij ontwierp ook zelf alle benodigde regels. Deze zogenoemde classicale wetten bevatten feitelijk alle resoluties van de classis over zaken die de classis of haar leden aangingen. De eerste synopsis van deze wetten is vastgesteld op 30 oktober 1645 over de periode 1621-1644 en is nog vrij compact en telt 137 artikelen[75]. In de loop der tijd werden de wetten zo ver uitgebreid dat er in 1804 maar liefst 316 artikelen waren[76]. Deze werden eens per jaar, normaliter op de Paasclassis, voorgelezen zodat niemand onwetendheid kon voorwenden en elke predikant moest een kopie afschrijven en ze ook inschrijven in het boek van de kerkenraadshandelingen zodat ook niemand van de kerkenraad zich kon beroepen op onwetendheid[77]. Vanuit de in de loop der jaren vastgestelde classicale wetten kan een goed beeld worden verkregen van hetgeen de classis van belang achtte en waarin zij als kerkelijk bestuursorgaan autonoom functioneerde. Er was een ondervedeling gemaakt in verschillende rubrieken, waarbij duidelijk accentverschillen zijn op te merken bij de wetten van 1645 en die van 1804.
Bij de classicale regelgeving in 1645 valt op te maken dat de classis nog in haar opbouwfase was en sterk de accenten legde op de regeling en vaststelling van allerlei zaken die specifiek de opbouw van de kerk beoogden, zowel organisatorisch, financieel en materieel als geestelijk. Naast de zorg voor de kerkelijke organen en haar dienaren werd bijzonder aandacht geschonken aan de bediening van de sacramenten, het sluiten van huwelijken en de toepassing van censuur[78].
In 1804 is er duidelijk sprake van een gevestigde organisatie met een bestuurlijk karakter. Daarbij wordt met name aandacht geschonken aan het behoud van de kerkelijke organisatie en de regeling van financiële zaken, zoals de weduwenbeurs en de beurs voor oude of zieke predikanten[79].
Bij de vaststelling van deze classicale regelgeving behoefde de classis geen approbatie van een politiek of kerkelijk bestuursorgaan[80].

---

[73] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 13-14 september 1784 art. 19.
[74] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 7-8 april 1788 art. 32 en 8-9 september 1794 art. 6.
[75] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, synopsis.
[76] RAG, boek 14A *Wetboek classis Tiel 1804*.
[77] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, 2-3 mei 1729 art. 8; boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 9-10 september 1748 art. 6.
[78] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, synopsis.
[79] RAG, archief 0345 boek 14A *Wetboek classis van Tiel 1804*.
[80] Het valt buiten de kaders van dit werk om op de ontwikkeling en inhoud van deze wetten hier in te gaan, maar die zijn zeker aan te bevelen voor nader wetenschappelijk onderzoek.

Het kerkelijk wetboek van Smetius
Naast de classicale wetten werd in 1699 een boek uitgegeven, samengesteld door Johannes Smetius, predikant te Nijmegen, waarin alle synodale ordonnanties en resoluties betreffende de kerken van het Hertogdom Gelre waren opgenomen[81]. De classes werden opgeroepen om in deze hun medewerking te verlenen, zodat het werk zo volledig mogelijk was en tot nut van de gereformeerde kerken en classes kon worden gebruikt[82]. Hiermee kregen de classes een handig overzichtswerk om hun classicale wetten naar in te richten en zij maakten daarvan geregeld gebruik in probleemzaken, evenals de gedeputeerden van de classis[83]. Ook kreeg elke kerkelijke gemeente een exemplaar daarvan[84]. Na de dood van Smetius (1704) werd dit werd op last van de synode aangevuld met de ordonnanties en besluiten tot en met het jaar 1735 en uitgegeven in 1736.

5.2.2. Deputaatschappen van de classis

De classis van Tiel kende drie verschillende vormen van deputaatschappen[85]:
a. De gedeputeerden van de classis (deputati classis) voor de interne aangelegenheden.
b. De gedeputeerden naar de provinciale synode (deputati ad synodum) voor de bespreking van zaken op de provinciale synode.
c. De gedeputeerden naar de correspondentie (deputati ad correspondentiam) die met de classes van Nijmegen en Bommel correspondeerden.

5.2.2.a. De classicale gedeputeerden

De dienst van de gedeputeerden van de classis is zo oud als de classis zelf. Vanaf het allereerste begin van de gereformeerde kerk is er behoefte aan geweest om door middel van classicale gedeputeerden zaken te kunnen behandelen en afhandelen. De noodzaak daarvan kwam voort uit het gegeven dat de classes maar enkele malen per jaar vergaderden en dus niet direct op elk voorval konden reageren. Al bij de eerste vergadering van de gecombineerde classis van Nijmegen in mei 1598 werden vier gecommitteerden aangesteld, waarvan er twee de functie van visitator of inspector zouden waarnemen[86]. Door de aanstelling van een college van gedeputeerden waren er altijd officiële vertegenwoordigers van de classes beschikbaar, die met classicale autoriteit voorkomende classicale taken direct konden verrichten. In de gecombineerde classis van Nijmegen op 19 april 1602 te Tiel werd die noodzaak

[81] Smetius, *Synodale ordonnantiën en resolutiën*, de anno 1699.
[82] RAG, archief 0336 nummer 94, de dato 16 augustus 1686.
[83] Vgl. RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 12 mei 1727 § 7, 21 juni 1727 § 5, 1 augustus 1729 art. 26; boek 13 *Acta deputatorum 1745-1777*, de dato 24 oktober 1765 art. 2 en vele andere plaatsen.
[84] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 15-16 april 1700 art. 3.
[85] Alhoewel in de classicale en synodale stukken de deputaatschappen nagenoeg altijd in het Latijn worden vermeld, is voor de duidelijkheid in de hoofdtekst gekozen voor de Nederlandse vertaling.
[86] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 30 mei 1598 art. 29.

onderkend en stelde zij twee vaste gedeputeerden aan die dienst zouden doen tot de eerstvolgende gewone classicale vergadering en dan herkozen konden worden. Zij werden vanaf dat moment officieel deputati classis genoemd[87]. Weliswaar hebben de stadskerken in 1603 nog een poging gedaan om deze belangrijke functie zelf uit te oefenen, maar dat bleek een jaar later door de classis al weer te zijn teruggedraaid[88]. Het door de stadskerken gedane beroep op het plakkaat van de Staten van Gelderland van 6 juli 1593[89] was onterecht daar dit enkel sprak over de examens die toen moesten worden afgenomen door de hoofdsteden en niet over het verrichten van allerlei classicale taken. In de jaren na 1593 werden dergelijke examens of door de gehele classis of door de gedeputeerden van de classis afgenomen. Vanaf het jaar 1604 werden de twee gedeputeerden van de classis weer normaal gekozen of aangewezen evenals de twee visitatoren. Er was toen dus nog een scheiding tussen deze twee functies[90]. De gedeputeerden werden belast om classicale taken uit te voeren, de visitatoren om het reilen en zeilen van de plaatselijke kerken en kerkendienaren te inspecteren. Dit heeft geduurd tot november 1619, toen de classis besloot ten einde de nu en dan voorkomende verwarring te vermijden dat de gedeputeerden en visitatoren één ambt zouden zijn. Besloten werd om vanaf dat moment drie gedeputeerden te kiezen[91]. Het eerste drietal bestond uit de predikanten van Eck, Kesteren en het Fort Nassau, die dienst deden totdat in juli 1621 een nieuw drietal werd gekozen[92]. In principe waren er altijd drie gedeputeerden, bijzondere gevallen uitgezonderd[93]. Gesteld kan worden dat de gedeputeerden van de classis het voornaamste onderdeel van de classis vormden, daar zij het gehele jaar classicale taken en diensten konden uitoefenen. In de woorden van de classis: "Dat de gedeputeerden in 't particulier sich hebben te richten naer d' acten ende naer voorvallende saecken, waervan zij gehouden zijn den eerwaerde classi rappoort te doen"[94] en: "Sullen oock de deputati des classis van nu voortaen niets wat de classis aengaet verhandelen dan collegialiter vergadert zijnde ofte met voorweeten ende consent der samentlicke gedeputeerden"[95]. De eerste tijd bleven de gedeputeerden jarenlang in dienst totdat in april 1624 door de classis werd besloten dat op elke gewone classicale vergadering de oudste gedeputeerde zou afgaan en een nieuwe in zijn plaats gekozen[96]. Het was zelfs mogelijk om drie nieuwe gedeputeerden in een keer te kiezen[97]. Deze gedeputeerden werden gekozen bij meerderheid van

[87] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 19 april 1602 art. 37.
[88] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 5-6 april 1603 art. 4 in vergelijk met 24 april 1604 art. 18 en 11 september 1604 art. 9.
[89] Van Loon, *GGP*, deel 2, 39-41.
[90] Vgl. RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 3 september 1605, art. 7, 8, 10 en 12.
[91] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 2-4 november 1619 art. 36.
[92] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 23 juli 1621 art. 23.
[93] Zoals in 1627 vier gedeputeerden werden aangesteld met name om de kerkvisitatie beter te kunnen verrichten, maar dat werd in 1628 weer teruggebracht naar drie, vgl. RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 23-25 juli 1627 art, 17, 48 en 8-9 september 1628 art. 48.
[94] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 2 augustus 1622 gravamen 3.
[95] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, synopsis cap. IV art. II; vgl., boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 5-6 maart 1623 art. 4.
[96] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 12-13 april 1624 art. 27.
[97] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 12-13 september 1625 art. 11; boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, synopsis cap. IV art. III.

stemmen[98]. Op zich was dat niet verkeerd, omdat daardoor de meest bekwame predikanten konden worden gekozen. In principe kwamen de meeste predikanten wel aan bod, mede door de bepaling uit 1646 dat er niet alleen oude maar ook op jonge predikanten diende gestemd te worden[99]. In 1655 stelde de classis een vaste volgorde vast, zodat een ieder aan de beurt kwam en waarbij zowel jongere als oudere predikanten tegelijk werden benoemd[100]. Om de een of andere reden was de classis toch niet tevreden met deze regeling, want in april 1664 werd een lijst opgesteld met de toerbeurten van onder meer de deputaatschappen[101]. Het aparte hiervan was dat elke zes maanden niet een maar alle gedeputeerden opnieuw gekozen werden[102]. Een reden voor deze verandering wordt niet gegeven, maar uit het vervolg is wel duidelijk dat dit niet werkte. De tijd van zes maanden was te kort en het telkens vervangen van de gedeputeerden kwam de continuïteit van het werk niet ten goede. Al met al zal dit de reden zijn dat vanaf 1672 de oude regeling weer werd ingevoerd, zodat in principe elke gedeputeerde drie jaar diende[103]. Als een van hen stierf, vertrok of niet aanwezig was, dan werd zijn plaats opgevuld door de laatst afgetreden gedeputeerde[104]. De oude regeling is daarna standaard geworden. Enkel in 1749 werd er een vaste toerbeurt geregeld, waarbij een ieder aan de beurt kwam, te beginnen met de oudste tot de jongste toe[105]. Ook werd in die periode bepaald dat de zittingsduur van een gedeputeerde werd teruggebracht naar anderhalf jaar, zodat op elke gewone classicale vergadering een gedeputeerde werd vervangen[106]. Tevens werd in elk geval vanaf 1756 een vaste vervanger aangesteld bij een nieuwgekozen gedeputeerde, zodat het probleem van noodzakelijke vervanging snel kon worden opgelost[107]. Deze regelingen bleven tot 1816 in stand.

Taakstelling van de classicale gedeputeerden

De taken van de classicale gedeputeerden waren velerlei en waren deels beschreven in artikel 41 van de Dordtse Kerkorde, waarbij werd gesproken van de oudste, meest ervaren en geschiktste predikanten. De meeste taken kwamen voornamelijk voort uit

---

[98] RAG, RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 9-10 september 1633 art. 41; archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 14-15 september 1738 art. 34.

[99] RAG, boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 13-15 april 1646. art. 31: "Sijn de broederen ernsteliken vermaent in 't voteren ende geven van stemmen nau te sien op alsulcke persoonen die se in consciëntie verstaen de verstandichste, godtsalichste ende volgens dien de bequaemste tot uijtvoeringhe dier saecken daertoe haere commissiën strecken sonder onderscheijt van persoonen. Soo nochtans dat men soo veel doenlicken is in de deputaetschappen een oude ende jonge t' saemen voege. Ende opdat in alles oprechteliken mach gehandelt worden, sullen de broeders voor de electie van domino praeside hooft voor hooft afgevraecht zijnde in consciëntie verclaeren hierinne niet te doen door cuijperijen van anderen, 't zij directelick ofte indirectelick; waerinne de moderatores eerst sullen voorgaen".

[100] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 30 april-1 mei 1655 art. 36.

[101] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de dato 25 april 1664 art. 2 en bijlage 1.

[102] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 12-13 september 1664 art. 26, 10-11 april 1665 art. 27, 14-15 september 1665 art. 31, 30 april-1 mei 1666 art. 33 en 10-11 september 1666 art. 27.

[103] Vgl. RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 29-30 april 1672 art. 33.

[104] O.a. RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 8-9 september 1673 art. 24; boek 7 *Acta classis Tielanae 1746-1763*, de datis 6-7 april 1761 art. 23.

[105] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 8-9 september 1749 art. 24-25.

[106] Vgl. RAG archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, classicale wetten cap. II art. 1.

[107] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 13-14 september 1756 art. 36.

de classicale acta en voorvallende zaken [108]. Deze gedeputeerden moesten gezamenlijk optreden[109] en van al hetgeen zij deden, dienden aantekeningen gemaakt te worden[110], alsmede van de kosten die zij maakten[111]. Feitelijk deden zij het meeste van het classicale werk buiten de gewone classicale vergaderingen. Hun takenpakket kan worden verdeeld in vier hoofdgroepen, namelijk de correspondentie, kerkvisitatie, probleemgevallen en geschillen, examens en beroepingen, alsmede het uitschrijven van gewone en buitengewone classicale vergaderingen.

Het eerste taakveld begint bij het Ambt van Nederbetuwe

Het eerste taakveld van de classicale gedeputeerden, het onderhouden van correspondentie was van groot belang, omdat daardoor de classis op elk politiek niveau direct aanspreekbaar was en nauwe banden kon onderhouden. Die correspondentieband betrof alle politieke overheden. Het merendeel daarvan betrof de ambtman en ridderschap van de Nederbetuwe. Niet verwonderlijk, gezien veel kerkelijke zaken door de Staten van Gelderland waren geregeld, waarbij de uitvoering aan de officier en dus ook aan het Ambt van Nederbetuwe was opgedragen. In de loop der jaren kwam er een scala aan onderwerpen voorbij, waarvan hier een kleine bloemlezing volgt.

- In 1620 sloten de classicale gedeputeerden een overeenkomst met ambtman en ridderschap van de Nederbetuwe over onder meer de overdracht van de pastoriegoederen aan de predikanten[112]. Die overdracht was maar tijdelijk en werd ingehaald door de regeling van de congrue portie van de predikantstraktementen rond het jaar 1687[113].
- Niet elk contact met de ambtman en ridderschap verliep positief. Op 17 oktober 1631 overhandigden de classicale gedeputeerden een verzoek om vrijstelling van de predikanten van buitengewone lasten als de buitengewone belastingen om de overheidstekorten terug te brengen (defecten), de personele omslag (contributie) en het schoorsteengeld. Op 1 november kregen zij bericht van de ambtman en ridderschap dat het schoorsteengeld zou kunnen worden overzien, maar dat zij zich daarover moesten addresseren aan het Kwartier van Nijmegen. Die gingen evenwel niet accoord. Zelfs in 1693 waren de gedeputeerden van de classis nog met deze materie bezig[114].
- In april 1641 dienden de classicale gedeputeerden een hele lijst met verzoeken in over pastorieën, gelden, collecten en ontheiligingen van de zondag als anderszins (profanatiën) [115]. Dat was al vaker gebeurd, want het resolutieboek van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe vermeld ook zo'n lijst op 18 april 1627[116]. De acta deputatorum van die tijd zijn niet bewaard gebleven, maar uit de classicale

[108] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 21 augustus 1622 art. 2.3.
[109] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 5-6 maart 1623 art. 4.
[110] Er zijn een drietal boeken van de *Acta deputatorum*, gedeeltelijk bewaard gebleven, RAG archief 0345 boeken 12-14 over de jaren 1631-1710 (onvolledig) en 1745-1815.
[111] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 22-24 oktober 1622 art. 9.
[112] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, synopsis.
[113] Zie nader hoofdstuk 3.
[114] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 15-16 april 1689 art. 27 en 1-2 mei 1693 art. 11.
[115] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de dato 25 april 1641.
[116] RAR, archief 1040 boek 1 *Resolutieboek 1611-1689*.

acta blijkt dat het bij die lijst ging om onbeschaamdheden (insolentiën) door soldaten in de kerk van Ochten gepleegd, over het optreden van de kerkmeesters aldaar en over de derde voet van de vicarieën, de zogenoemde tertiën der vicarieën[117]. Op het eerste punt werd de schout Cornelis Jansen Vulder, die tevens majoor over de redoubten[118] was, opgedragen hierin scherpe maatregelen te treffen. Op het tweede punt werd de ambtsjonker Johan van Beinhem, die ook een van de kerkmeesters te Ochten was, met de anderen gelast zich te gedragen of dat anders tegen hen zou worden geprocedeerd. Wat betreft de tertiën gaf de ambtman aan dat de staat daarvan onvoldoende was. Hoogst waarschijnlijk betrof dit een verzoek om de verhoging van de predikantstraktementen.

- In 1663 klaagde Bartholomaeus Bisschop, predikant te IJzendoorn, over het begraven van de doden in de kerk op de zondagen. Hierdoor werd hij belet 's morgens of 's middags de predikdienst te verrichten[119]. Deze zaak werd bijzonder aan de gedeputeerden van de synode opgedragen, daar de Staten van Gelderland al een plakkaat hadden vastgesteld, maar nog niet gepubliceerd. Ook de classicale gedeputeerden werden ingeschakeld. Het werd een zaak van lange adem. In april en september 1665 was er nog niets geregeld[120]. Reden voor de classis om in 1666 de gedeputeerden op te dragen hierover met de ambtman van Nederbetuwe in overleg te treden. In september 1666 rapporteerden zij dat de ambtman had aangenomen om dit te regelen[121]. Bij besluit van 24 november 1666 reguleerde de ambtman Caerl Vijgh deze zaak. Hij verbood het begraven in de kerk op zondagen op een boete van 25 goudgulden, opdat daardoor de godsdienst niet meer werd verhinderd, de gemeente niet werd opgehouden, de brasserijen en zuiperijen werden tegengegaan en Gods Majesteit daardoor niet meer werd gekwetst[122]. Dit verbod was in lijn met soortgelijke resoluties van de Landschap in 1657 en 1658. Aan de classicale gedeputeerden werd opgedragen een bezoek te brengen aan de Heer van IJzendoorn en met hem niet alleen te spreken over de reparatie van de pastorie daar, maar bijzonder over het weren van het begraven van de doden op zondagen in de kerk. Dit bezoek was noodzakelijk, daar de halve hoge heerlijkheid IJzendoorn niet onder de jurisdictie van de ambtman viel. Voor wat betreft het begraven lijkt de zaak te zijn opgelost. De reparatie van de pastorie duurde veel langer, maar dat kostte dan ook geld en dat was vaak een probleem[123].
- In april 1667 hadden de classicale gedeputeerden overleg met de ambtman over de reparatie van de pastorie van Ommeren en het slaan van een put bij de pastorie van Opheusden[124]. Dit naar aanleiding van klachten van de betreffende predikanten in 1666[125]. Het heeft klaarblijkelijk geholpen, want er kwamen geen klachten meer over.

---

[117] Vgl. RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis april 1626 art. 27 en 11 september 1626 art. 28.
[118] Dit zijn militaire schansen.
[119] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 4-5 mei 1663 art. 22.
[120] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 10-11 april 1665 art. 22 en 14-15 september 1665 art. 18.
[121] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 30 april-1 mei 1666 art. 12 en 10-11 september 1666 art. 12.
[122] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 25-26 april 1667 art. 6-7.
[123] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 14-15 september 1668 art. 7.
[124] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 25-26 april 1667 art. 9.
[125] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 10-11 september 1666 art. 21.

- Tussen 1667 en 1670 riepen de gedeputeerden van de classis de hulp in van de ambtman bij een geval van overspel te Rijswijk, een dito te Kesteren en gewelddadigheden tegen de predikant van Kesteren, Wijnand Loderus[126]. De gerechtsboeken zwijgen hierover, zodat de uitkomsten ongewis zijn.
- In april 1675 werd er door classis geklaagd over de ontheiliging van Gods dag door de publicaties van verkopingen en dergelijke. De classicale gedeputeerden werden belast zich hierover bij de ambtman te vervoegen met verzoek deze praktijk te doen stoppen. Het werd een zaak van lange adem, want pas in mei 1679 kwam er positief nieuws en in september 1679 bleken de meeste publicaties van die aard geweerd te zijn[127]. Dat wil niet zeggen dat het daadwerkelijk heeft geholpen en er geen klachten meer waren. Zelfs in het jaar 1768 klaagde de gemeente van Hien en Dodewaard nog over de ongeregeldheden rond het aflezen van dergelijke publicaties in de kerk[128].
- In maart 1687 ontstond er een geschil tussen de ambtman Bernard van Welderen en de classis over de beroeping van Nicolaus Kroon te Avezaath[129]. De ambtman was van oordeel dat hij ten onrechte was gepasseerd tijdens deze beroeping[130]. De classicale gedeputeerden werden ingeschakeld om deze zaak bij te leggen. Op de classicale vergadering van april 1687 bleek er een accoord bereikt. Probleem was het vermeende collatierecht van de Vrouwe van Brakel, hetwelk voorheen de Abdij van Thorn toekwam. Om problemen te voorkomen had de kerkenraad de beroeping versneld en daarbij de ambtman gepasseerd. Er werd besloten dat de ambtman zijn recht zou behouden en bij volgende beroepingen zou worden gekend en mede de beroepsbrief zou ondertekenen[131]. Dat laatste gebeurde niet, maar wel geschiedden de volgende beroepingen met kennisgeving aan de ambtman[132].
- In mei 1690 werd door de classis geklaagd over de schending van de sabbat[133]. Aan de classicale gedeputeerden werd opgedragen dit met de ambtman te communiceren, zodat die de schouten kon opdragen tegen de overtreders op te treden. Deze klachten zouden de navolgende honderd jaar aanhouden, terwijl er zelden tegen de sabbatschenders een gerechtelijke vervolging werd ingesteld[134]. Het probleem van de ontheiliging van de zondag was voor de gereformeerde kerk en de classis een bron van voortdurende zorg. Het bleek moeilijk aan te pakken, zelfs voor de lokale en hoge overheden. Ook voor de plaatselijke kerkenraden was dit een moeilijke zaak. Uit de kerkenraadshandelingen van de diverse gemeenten blijkt dat dit een zeer moeilijk uitroeibaar kwaad was[135].

---

[126] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 25-26 april 1667 art. 18, 26-27 april 1669 art. 13, 13-14 september 1669 art. 6 en 18-20- april 1670 art. 8.
[127] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 22-23 april 1675 art. 16, 13-14 september 1675 art. 18, 10-11 april 1676 art. 10, 11-12 september 1676 art. 8 , 7-8 mei 1677 art. 9, 10-11 september 1677 art. 10, 15-16 april 1678 art. 6, 9-10 september 1678 art. 7, 5-6 mei 1679 art. 11, 8-9 september 1679 art. 10.
[128] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadsvergaderingen 1756-1779*, de dato 19 maart 1768 art. 24.
[129] Ook wel genoemd Croon. Bij Van Lieburg, *Repertorium deel 1*, wordt hij Sebastiaan Kroon genoemd.
[130] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de dato 21 maart 1687.
[131] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 11-12 april 1687 art. 4.
[132] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*.
[133] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 5-6 mei 1690 art. 13.
[134] Zie hierover het vermeldde in hoofdstuk 3.
[135] Vgl. de kerkenraadshandelingen van de NGG van Kesteren, Lienden, Hien en Dodewaard.

- Op de classicale vergadering van mei 1690 klaagde de predikant van Ommeren, Johannes van der Horst, over de nalatigheid in het houden van de armenrekening van Ommeren. Ook moest van de overgebleven gelden de kerkmuur worden opgebouwd. Deze last werd aan de classicale gedeputeerden gegeven om met de ambtman te bespreken in diens functie als opperarm- en opperkerkmeester[136]. Hierop gaf de ambtman aan dat Johannes van der Horst een request bij hem moest inleveren, zodat hij daarover kon beslissen[137]. Het duurde even, maar in 1692 was deze zaak opgelost[138].
- Een zaak van geheel andere orde was een verzoek dat in april 1739 werd ingediend tot het verleggen van de kermissen van zondagen naar doordeweekse dagen[139]. De ambtman beloofde aan de classicale gedeputeerden hierin van alles te doen, bijzonder als iemand een request zou indienen, maar feitelijk deed hij helemaal niets. Uiteindelijk gaf de ambtman in 1748 aan dat dit de eigen autoriteit van de kerspelen was en dat hij dat niet kon aantasten[140]. Er werd toen door de Staten van Gelderland ingegrepen. Zij besloten bij plakkaat van 21 april 1750 de kermissen en jaarmarkten te verplaatsen van de zondag naar de woensdag, zodat deze zaak eindelijk was geregeld[141].
- Een bijzondere zaak die de classicale gedeputeerden begin april 1758 in de schoot geworpen kregen, had als aanleiding dat er verscheidene diefstallen in Ravenswaaij waren gepleegd, onder meer in de pastorie van Joost Derk Keer. De verdachte persoon had de predikant en zijn huisgezin zelfs bedreigd. Reden voor de predikant om de classis te verzoeken om in de nabijgelegen plaats Buren tijdelijk te mogen gaan wonen. De classis ging hierin niet mee en gelastte de gedeputeerden om hierover met de ambtman, de Graaf van Welderen, te gaan overleggen[142]. Op 21 april 1758 gaf Joost Derk Keer aan dat er opnieuw diefstallen in zijn woonplaats waren gepleegd en hij herhaalde zijn verzoek. De classis wenste eerst het antwoord van de ambtman af te wachten[143]. In september bleek Joost Derk Keer een huis te hebben gehuurd in Wijk bij Duurstede, waarover bij de classis een klacht werd ingediend door zijn kerkenraad. Na toepassing van hoor en wederhoor besloot de classis dat hij tot mei 1759 daar een huis mocht huren en langer niet[144]. Inmiddels bleek dat de classicale gedeputeerden een brief hadden geschreven aan de ambtman en dat er door de ingestelde maatregelen in Ravenswaaij geen diefstallen meer waren gepleegd[145]. Het bleek van tijdelijke aard te zijn, gelet de herhaling van zowel de diefstallen als bedreigingen aan het adres van Joost Derk Keer. Reden voor de classis om ondanks een protest van de kerkenraad van Ravenswaaij hem in Wijk bij

[136] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 5-6 mei 1690 art. 30, 8-9 september 1690 art. 28.
[137] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 27-28 april 1691 art. 23.
[138] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 14-15 september 1691 art. 21, 11-13 april 1692 art. 17.
[139] Onder meer RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 13-14 april 1739 art. 21, 3 augustus 1739 art. 8, 17-18 april 1741 art. 18, 9-10- april 1742 art. 17 en 29-30- april 1748 art. 20.
[140] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 9-10 september 1748 art. 20.
[141] Origineel plakkaat uit archief NGG van Kesteren.
[142] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 10-11 april 1758 art. 14.
[143] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 21 april 1758 art. 7.
[144] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 11-12 september 1758 art. 4, 22.
[145] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 11-12- september 1758 art. 15.

Duurstede te laten wonen[146], zelfs tot mei 1761[147]. Verder wordt deze zaak niet meer vermeld. Kennelijk waren toen de problemen opgelost.
- De classicale gedeputeerden konden ook volledig zelfstandig met de ambtman spreken. Tijdens een bijeenkomst van gedeputeerden en naastgezeten predikanten te Dodewaard op 25 juni 1770 bij de losmaking van Joan Hugo van der Groe kwam ter sprake of ook de maandelijkse bidstonden in de vacaturetijd zouden moeten worden uitgeschreven. De predikanten moesten dan ook in hun eigen gemeente zijn, dus dat was lastig. Het oordeel van de substituut-ambtman Vijgh was dat zowel de zondagse diensten als de bidstonden door de classis behoorden waargenomen te worden en dat de waarnemende predikanten niet alleen de kosten daarvan vergoed behoorden te krijgen, maar dat zij op hun eigen standplaats dan 's avonds de bidstonden mochten verrichten in plaats van overdags[148].

Uit deze voorbeelden blijkt wel de zeer directe band tussen de classicale gedeputeerden en ambtman en ridderschap van Nederbetuwe. Met name ging het daarbij om zaken van openbare orde of publieke aangelegenheden die onder de wereldlijke jurisdictie van het Ambt vielen. Daarnaast om kerkelijke zaken of geestelijke jurisdictie op financieel, materieel en organisatorisch gebied, die door de Staten van Gelderland aan het Ambt of de ambtman waren opgedragen, zoals het uitoefenen van de functies van opperarm- en opperkerkmeester[149]. Daar de ambtman of zijn vervanger vaak in Tiel vertoefde, was hij ook voor de gedeputeerden gemakkelijk te bereiken. De besproken zaken werden zelden direct opgelost. Met name zaken als de schending van de zondag of gevallen van zedeloos leven konden qua oplossing lang op zich laten wachten, tenzij de rust en veiligheid van het Ambt van Nederbetuwe zelf in het geding kwam. In dergelijke gevallen greep het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe ambtshalve zelf in (ratione officii).

Correspondentie met de magistraat van Tiel
Geregelde contacten waren er ook tussen de classicale gedeputeerden en de magistraat van Tiel. Dit ging voornamelijk over kerkelijke en predikantszaken, een enkele keer over iets anders, zoals de vergaderplaats en de onkosten. Het was voor de magistraat van belang dat de classis in Tiel vergaderde, al was het alleen al om de status voor de stad en haar bestuurders. De benaming "classis van Tiel" klonk beter dan "classis van Nederbeuwe". Daardoor kon Tiel zich meten met andere belangrijke plaatsen als Nijmegen en Zaltbommel. Op 12 oktober 1631 vervoegden de classicale gedeputeerden, Bertramus a Laer, Bernardus Crusius en Henricus Brinckman, zich bij de magistraat van Tiel om een jaarlijkse subsidie te verkrijgen tot verpleging van classicale onkosten. Bij weigering zou de classis overwegen om elders te gaan vergaderen. Zo ver kwam het niet, want na herhaalde verzoeken op 1 november en 8 december kwam er een positief vervolg. De magistraat van Tiel beloofde op 29 december 1631 dat de classis van Tiel elk jaar een subsidie van 50

[146] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 30 april-1 mei 1759 art. 4.
[147] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 10-11 september 1759 art. 4.
[148] RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum 1745-1777*, de dato 25 juni 1770.
[149] Zie hiervoor de hoofdstukken 2.2.2. en 4.2.2.

gulden zou worden verstrekt tot verpleging van haar onkosten[150]. Deze subsidie zou blijvend zijn. Mochten er al problemen ontstaan over de betaling, dan werden die opgelost via de predikanten van Tiel, de classicale gedeputeerden of door de quaestor classis[151].

Correspondentie met het Kwartier van Nijmegen

Het merendeel van de correspondentie van de classicale gedeputeerden met het Kwartier van Nijmegen ging over zaken van financiële aard, zoals tevoren al aan de orde is gesteld ten aanzien van de predikantstraktementen en ontheffing van algemene belastingen. Een heikel punt was het onderhoud van de weduwen en wezen van predikanten. Was in april 1601 deze materie al via het Kwartier van Nijmegen aan de orde gesteld om de Landschap hierin te bewegen, de uitvoering liet op zich wachten[152]. De drie corresponderende classes van het Kwartier van Nijmegen, Tiel, Nijmegen en Bommel, trokken in deze zaak gezamenlijk op. Voor elke predikantsweduwe moest door de classicale gedeputeerden een aparte ordonnantie gevraagd worden bij het Kwartier van Nijmegen en elk jaar moest elke classis een overzicht van alle predikantsweduwen aan het Kwartier zenden. Er was geregeld sprake van geen of een slappe betaling aan de predikantsweduwen[153]. In de loop der jaren was er sprake van een wisselend beeld en beleid aan de zijde van het Kwartier van Nijmegen. De gedeputeerden hadden hier hun handen aan vol. Uiteindelijk heeft de classis een eigen viduale beurs ingesteld[154], waarvan het begin in 1622 al merkbaar is en waartoe de gedeputeerden van de classis de gelden inzamelden[155]. Een officieel reglement werd pas in april 1697 goedgekeurd door de classis[156]. Jarenlang heeft deze beurs goed gefunctioneerd[157], maar het vastgestelde reglement voldeed kennelijk niet. Dat bleek toen er problemen kwamen met de weduwe van Petrus Pauw, zowel over de kerkenboeken van IJzendoorn als over haar pretentie op de weduwenbeurs. De classis trachtte de problemen onder meer met een nieuw reglement in 1709 op te lossen[158]. Het optreden van de weduwe Pauw en haar schoonzoon rechter Reinier Tap uit IJzendoorn bleek desastreus te zijn voor de weduwenbeurs. Ondanks alle pogingen tot overeenstemming en verzoening leidde

[150] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*.
[151] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 21-23 april 1645 art. 29, 18-20 september 1654 art. 8; boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 12-13 september 1681 art. 22, 1-2 mei 1682 art. 14 en 11-12 september 1682 art. 13.
[152] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 28-30 april 1601 art. 22, 19 april 1602 art. 21 en 6-7 september 1603 art. 21.
[153] Vgl. RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 6-7 mei 1622 art. 25, 5-6 maart 1623 art. 14, 12-13 september 1625 art. 10, 24 april 1626 art. 8, 11 september 1626 art. 9, 9-11 april 1627 art. 21, 9-10 september 1633 art. 10, 21-22 april 1634 art. 8 en 16-18 september 1645 art. 11.
[154] Zie ook hierna bij "jaar van gratie en weduwenbeurs".
[155] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 6-7 mei 1622 art. 23.
[156] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 19-21 april 1697.
[157] Vgl. RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum Tielanae 1631-1710*, de dato 25 april 1699; zie ook onder meer boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 9-12 mei 1698 art. 30, 17-19 september 1703 art. 38 en 13-14 september 1706 art. 33.
[158] Vgl. RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 16-17 mei 1707 art. 35, 30 april - 1 mei 1708 art. 31 en 15-16 april 1709 art. 32.

het geschil uiteindelijk tot de vernietiging van deze beurs[159]. Dit was naar het gevoelen van de classis het gevolg van onbescheidenheid van met name Reinier Tap, wiens schoonmoeder enerzijds honderden guldens had onttrokken aan de weduwenbeurs, terwijl hijzelf anderzijds geld aan de classis schuldig bleef en weigerachtig om te betalen. Hij verstoutte zich zelfs door beslag te leggen op de bezittingen van anderen[160]. In 1747 werd door Philippus Specht, predikant van Opheusden, voorgesteld om de viduale beurs opnieuw op te richten[161]. De classis vroeg in 1750 aan de Landschap toestemming tot de oprichting van een viduale beurs, hetgeen werd ingewilligd[162].

Op 8 juni 1637 schreven de classicale gedeputeerden een brief aan het Kwartier van Nijmegen over de hoge ouderdom van Godefridus Broeckhusius, predikant van Hien en Dodewaard. Door zijn lichaamszwakte werd hij niet meer in staat geacht zijn gemeenten te bedienen. Reden voor de gedeputeerden om een subsidie te verzoeken voor een vervanger, zodat de godsdienst doorgang kon vinden[163]. Ook hier kwam de oplossing niet direct van het Kwartier van Nijmegen, maar van de Landschap die 200 gulden subsidie ordonneerde door het Kwartier van Nijmegen te betalen uit de Mariënweerdse goederen. De jonkers, gemeente en naburen van Hien en Dodewaard, zouden in samenspraak met de ambtman van Nederbetuwe zorgen voor 150 gulden jaarlijks, zodat de te beroepen predikant verzekerd was van een traktement van 350 gulden[164]. Na enkele classicale besprekingen werd Gijsbertus Coetsius op 17 september 1637 als nieuwe predikant te Hien en Dodewaard bevestigd[165].

Correspondentie met de hoge overheden

De correspondentie van de classicale gedeputeerden met de Landschap en het Hof van Gelre en Zutphen bevatte vooral zaken die de predikanten of gemeenten betroffen, zoals het geschil tussen de classis van Tiel en de gemeente van Ingen[166]. Ook de wet- en regelgeving van de hoge overheid werd normaliter via de gedeputeerden aan de classis gecommuniceerd, zoals in 1759 bij de vernieuwing van de Psalmberijming[167] en in 1788 bij het nadere reglement over het dopen van in onecht verwekte kinderen[168].

Specifieke gedeputeerden

Voor dit soort zaken, evenals bij probleemgevallen en geschillen werden door de classis ook andere gedeputeerden benoemd, de zogenoemde deputati ad causam.

---

[159] Vgl. onder meer RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 5-6 mei 1710 art. 40 en boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 14-15 september 1711 art. 13.
[160] RAG, archief boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 11-12 april 1712 art. 43 en 12-13 september 1712 art. 38.
[161] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 17-18 april 1747 art. 28.
[162] RAG, archief 0012 boek 0S28 folio 381-383 de dato 14 oktober 1750.
[163] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum Tielanae 1631-1710*.
[164] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 24 juni 1637.
[165] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 24-26 april 1637 art. 21; idem de dato 30-31 augustus 1637.
[166] Zie nader bij de casuïstiek in hoofdstuk 7.
[167] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 6 augustus 1759 art. 30.
[168] RAG, archief 0345 boek 14 *Acta deputatorum 1777-1815*, de dato december 1788.

Feitelijk waren dat tijdelijke classicale gedeputeerden met een specifieke taak, die doorgaans werden aangesteld tijdens een classicale vergadering om een bepaald probleem op te lossen of een bepaalde taak of onderzoek uit te voeren[169]. Dat varieerde van de oplossing van een probleem met een gemeentelid, het voeren van een bespreking met een van de overheden tot en met het beoordelen van de preken van hun collegae en het onderzoeken van leer en leven van predikanten[170]. Soms traden beide soorten van classicale gedeputeerden tegelijk op, zoals bij de problemen over de aanbeveling van Jeremias Lynsius tot predikant te Eck in juli 1623, welke werd onderzocht door de classicale gedeputeerden en deputati ad illam causam[171]. Hetzelfde gebeurde in 1626 bij de problemen rond de beroeping van Adrianus Radaeus tot predikant van Tiel, welke zaak werd onderzocht door deputati classis ordinarii en deputati ad hanc causam[172].

Correspondentie met collatoren en naburen

De classicale gedeputeerden onderhielden ook contacten met alle collatoren, zoals de Graaf van Culemborg, die in 1637 nalatig bleef om het predikantstraktement van de predikant van Maurik, Samuel Schoutetus, te willen voldoen[173]. De zaak werd spoedig opgelost bij minnelijk accoord op 10 augustus[174]. Een overleg met dezelfde collator over de predikantstraktementen van Lienden en Eck in 1640 werd eveneens positief afgesloten[175].

Het kwam voor dat de classicale gedeputeerden zaken op zondag moesten verrichten buiten de kerk, wat ten koste ging van de arbeid in hun eigen gemeente. Zo moesten zij op zondag 24 juni 1632 naar Maurik omdat de voornaamste geërfden (principale naburen) daar een vergadering hielden over de optimmering van de pastorie[176]. Op zondag 17 maart 1633 moesten zij naar Hien en Dodewaard om te handelen over de problemen met de pastoriegoederen aldaar en de betaling van de predikant daaruit. Vooraf hadden zij een brief geschreven aan de plaatselijke jonkers en naburen, zodat er direct zaken konden worden gedaan met onder meer de jonkers Gerard van Eck en Frans van Haeften[177]. De classicaal gedeputeerden hebben nooit geprotesteerd om dit soort werk op zondag te verrichten. Kennelijk was men dat gewoon in die dagen.

Het tweede taakveld: de kerkvisitatie

De tweede taak van de classicale gedeputeerden betrof de kerkvisitatie, zoals beschreven in artikel 44 van de Dordtse Kerkorde. Daarin werd opgedragen jaarlijks alle kerken te bezoeken en onderzoek te doen naar leer en leven van de predikanten, kerkenraden en schoolmeesters en wat er verder in de gemeenten omging. Dat was niet primair bedoeld als kerkelijke toezichthouders in rechterlijke zin, maar om met broederlijk vermaan de vrede, opbouw en welstand van de gemeenten te helpen

[169] Vgl. RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 9-12 mei 1686 art. 8.
[170] Zie ook bij de casuïstiek hoofdstuk 7.
[171] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 15-16 juli 1623.
[172] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 24 april 1626 art. 15.
[173] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de dato 7 augustus 1737.
[174] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de dato 10 augustus 1737.
[175] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de datis 23 juni en 1 juli 1640.
[176] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de dato 18 juni 1632.
[177] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de datis 12 en 17 maart 1633.

bevorderen. Problemen die de gedeputeerden als visitatores niet konden oplossen, werden op de classicale vergaderingen gebracht. In deze taak dient onderscheid gemaakt te worden tussen de jaarlijkse kerkvisitatie en de noodzaak om tussentijds op te treden bij individuele zaken. De jaarlijkse visitatie geschiedde aan de hand van het door de provinciale synode in 1698 vastgestelde reglement[178].
Het visiteren van de kerken was in de Nederbetuwe reeds in praktijk lang voor de vaststelling van de Dordtse Kerkorde[179]. In 1598 werden door de gecombineerde classis van Nijmegen-Tiel al kerkvisitatoren aangesteld[180]. Zij moesten ook bijzondere taken uitoefenen. Tijdens de classicale vergadering van september 1605 werd vermeld dat zij een controle moesten uitoefenen op de bibliotheken van de predikanten. Daarin moesten niet alleen allemaal goede boeken worden gevonden[181], maar in elk geval een Nederlandse Bijbel, de Catechismus van Ursinus[182], het Huisboek van Bullinger[183], de Postilla van Spindler[184] en de Loci Communes van Wilhelmus Bucanus[185]. Voorts werden zij belast met het onderzoeken van alle geestelijke en stoffelijke zaken van de gemeenten, scholen en haar dienaren. De samenvatting van al die werkzaamheden van de classicale gedeputeerden, welke van oudsher werden verricht, is feitelijk later in de Dordtse Kerkorde opgenomen. De kerkelijke praktijk liep in deze voor op de kerkenordeningen.
Normaliter werd de kerkvisitatie gehouden op enkele dagen vanaf de eerste dinsdag in juli[186], maar in de praktijk kon daar om allerlei redenen van worden afgeweken. Elke dag werden drie of vier kerken gevisiteerd, zodat de classicale gedeputeerden meestal vier dagen nodig hadden voor een kerkvisitatie[187]. Primair werd het onderzoek verricht aan de hand van een vastgesteld formulier[188], met onder meer onderwerpen als: onderzoek in het algemeen, aangaande de predikant, aangaande de kerkenraad, nopens de ouderlingen, nopens de kerkmeesters, nopens de kerkenrekening etc. Daarnaast werden actuele zaken meegenomen. Zo werd in 1682 door de classis aan de gedeputeerden gelast in de kerkvisitatie aandacht te vragen voor de noodlijdende kerken en haar te bewegen tot mededogen en vertroosting[189], en ook tot financiële ondersteuning[190]. Voorts moesten de classicale gedeputeerden

[178] Smetius, *Synodale ordonnantiën en resolutiën*, bijlagen 1-6.
[179] Pas in de DKO zijn bepalingen over de kerkvisitatie opgenomen. De synode van Middelburg van 1581 vond dat niet nodig. Vgl. Rutgers, *Acta*, 440, partikuliere vraag 64 (28 ad 33).
[180] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 30 mei 1598 art. 29.
[181] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 3 september 1605 art. 8.
[182] Deze catechismusverklaring van Ursinus werd door diens leerling Pareus uitgegeven: David Pareus, *Explicationum catecheticarum doctoris Zachariae Ursini Silesii absolutum opus, totiusque theologiae puriosis quasi novum corpus* (1598). Nederlandse vertaling (1602) door Festus Hommius, *Het Schatboek*.
[183] Henricus Bullingerus, *Huijsboeck. Vijf decades, dat is vijftich sermoonen van de voorneemste hooftstucken der christlicker religie, in drij deelen gescheijden etc.*; (1582).
[184] Georgius Spindler, *Auslegung der Sontags und fürnemesten Fest Euangeliën under das gantze jahr in gewisse Artickel umb einfeltiger Prediger und gemeinen Mans willen gestellet*. (1576).
[185] Guilielmus Bucanus, *Institutiones theologicae seu locorum communium christianae religionis et Dei verbo et praestantissimorum theologorum orthodoxo consensu expositorum etc*. (1602).
[186] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 21-22 april 1640 art. 36.
[187] Vgl. RAG, archief 0345 boeken 12-14 *Acta deputatorum 1631-1815*.
[188] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 13-14 september 1624 art. 11; vgl. boek 13 *Acta deputatorum 1745-1777*, de datis 26-29 mei 1755.
[189] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 1-2 mei 1682 art. 15.
[190] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 14-15 september 1685 art. 9.

in de kerkvisitaties ook synodale en politieke wet- en regelgeving introduceren en controleren. Dat was bijzonder het geval bij de door de provinciale synode in 1652 opgestelde kerkelijke middelen tegen de papisten[191]. Evenzo het onderzoeken van het stipt lezen van de formulieren van het heilig avondmaal en de heilige doop, bijzonder de drie vraagstukken bij de bediening van de doop[192]. Vanwege de hoge overheid, de Staten van Gelderland, dienden de kerkvisitatoren onder meer toe te zien op de juiste uitoefening van het reglement op de oefeningen en catechisaties[193] en het reglement op de ongelijke huwelijken, beide uit 1752[194], en voorts alles wat voor de gemeenten van belang was. Vanaf 1771 moesten in de kerkvisitaties ook controles geschieden op het goed bijhouden van de doop-, trouw- en lidmatenboeken[195]. De classicale gedeputeerden moesten daarover jaarlijks rapport uitbrengen aan het Hof van Gelre en Zutphen[196].
Het is niet verwonderlijk dat de gedeputeerden in de kerkvisitaties toezicht behoorden te houden op de wet- en regelgeving van de Staten van Gelderland, hetgeen betrekking had op de kerk, daar dit toezicht ook een classicale taak was. Afwijkingen zoals overtredingen van de Echtordening behoorden direct te worden gemeld bij de officier van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe en het Hof van Gelre en Zutphen, zodat die desgewenst maatregelen konden nemen. Anderzijds was dit ook voor de classis van Tiel noodzakelijk, daar zijzelf alleen op autorisatie van de Staten van Gelderland de bevoegdheid had om op te treden als het ging over algemene wet- en regelgeving.
Bij de kerkvisitatie waren regelmatig nog andere partijen tegenwoordig, zoals de plaatselijke jonkers, buurmeesters, schouten en naburen[197]. Zo kwamen deze bij de kerkvisitatie in 1633 bijvoorbeeld voor te Maurik bij het maken van de registers voor de kerk, bij het timmeren van pastorie en schoolhuis, alsmede bij het vervangen van de schoolmeester. Te Eck bij de aantekeningen van de kosterie. Te Ingen over de prediking in de namiddag. Te Kesteren ter zake de schoolmeester. Te Hien en Dodewaard over de verzoening met de predikant. Te Echteld over de klok, de schoolmeester en het schoolgeld[198]. Ook bij incidentele behandelingen van zaken, zoals de bouw van een pastorie, het verstrekken van financiële middelen of een te treffen maatregel waren zij aanwezig. In de loop der tijd zou dit in praktijk blijven, zoals nog bleek te Eck in 1770 bij klachten over de armenrekeningen[199].

[191] RAG, archief 0336 nummer 165A; boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 29 september - 4 oktober 1652 gravamina 1-5.
[192] Vgl. RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 9-10 september 1726 art. 16 en 12-13 april 1728 art. 18.
[193] RAG, archief 0124 boek 45 folio 103-114, de dato 18 augustus 1752.
[194] Origineel plakkaat archief van de NGG van Hien en Dodewaard, de dato 19 mei 1752.
[195] Origineel plakkaat archief NGG Hien en Dodewaard, de dato 16 oktober 1771, art. 14.
[196] Vgl. RAG, archief 0124 boek 65 folio 486-489 de dato 22 november 1781.
[197] Een nabuur is letterlijk een naastgezetene, dus een inwoner. Doorgaans worden hiermee de inwoners of geërfdens van een plaats bedoeld, die niet per se belijdende lidmaten van de gereformeerde kerk behoefden te zijn. Vgl. Potjer, "Machtsverhoudingen in de classis Tiel".
[198] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de datis 17-20 juni 1633.
[199] RAG, archief 0345 boek 14 *Acta deputatorum 1745-1777*, de dato 17 april 1770.

Uit de rapporten van de kerkvisitaties[200] blijkt over het algemeen dat het met de gemeenten onder Gods zegen redelijk wel ging. Er was sprake van ontwikkeling, aanwas en consolidering van de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe. Gods Woord werd verkondigd, de gemeenten kwamen samen en groeiden. Er werden kinderen gedoopt, huwelijken gesloten en het heilig avondmaal gevierd en de kerkenraden kwamen in broederlijke liefde bijeen. Dit soort zaken valt op te maken uit de kerkenraadshandelingen van de diverse gemeenten, uit de doop-, trouw- en lidmatenboeken en de stukken van diaconie en kerkmeesters. Natuurlijk was er wel eens iets mis met een predikant, schoolmeester of gemeentelid, maar de uitvergroting van dat soort zaken doet onrecht aan de ontwikkeling van de gereformeerde kerk[201]. Daar het niet de gewoonte was om uitgebreid in de rapporten van de kerkvisitaties te schrijven wat er allemaal goed ging in de gemeenten, maar wel over zaken die door de classicale gedeputeerden waren aangepakt, kan er gemakkelijk een verkeerd beeld ontstaan over de feitelijke toestand van de gemeenten. Uit de classicale acta tot 1650 en de acta deputatorum van 1631 tot 1644 blijkt dat er geregeld wat moest worden opgelost of aangepakt tot opbouw van de kerk en schooldienst. Dat is normaal voor een kerk in ontwikkeling. Maar bij de kerkvisitatie van juli 1632 blijkt de gereformeerde kerk al zo goed ontwikkeld te zijn dat er nauwelijks iets te melden valt[202]. In de periode daarna tot 1816 werden alleen nog de zaken vermeld die een oplossing vereisten, zoals het gedrag van een predikant of schoolmeester, financiële en materiële zaken. Er waren zelfs jaren, bijvoorbeeld in 1757 en 1775, dat er niets wezenlijks te rapporteren viel[203]. Toch klinkt er regelmatig in de rapportage een getuigenis door zoals in 1631: "Omgevraecht sijnde na den staet der kercken is alles wel ende Gode loff in goeden doen bevonden"[204] en in 1742: "Domini visitatores rapporteerden dat in visitatione nergens eenige klagten waren voorgekomen, maar in 't tegendeel dat op alle plaatsen alles wel en stigtelijck, ja tot genoegen hadden bevonden. Over welck rapport dese eerwaerde vergadering sig verblijdt"[205].

Het derde taakveld: de probleemgevallen

De derde taak van de classicale gedeputeerden betrof het behandelen van probleemgevallen en geschillen. Zoals heden ten dage nog steeds het geval is, kwamen er destijds in de gereformeerde kerk geregeld problemen voor die opgelost moesten worden door middel van pastorale zorg, accommodatie of het treffen van maatregelen. De classicale gedeputeerden waren dan ook geregeld op pad voor dit soort zaken. Voor de classis was dat erg handig, daar zaken die op de classis werden gebracht vrij kort daarna door de gedeputeerden konden worden aangepakt of opgelost. Bijvoorbeeld toen op de classis van september 1631 werd gesproken over problemen met de schoolmeester en enige leden van de kerkenraad van Hien en Dodewaard, werd deze zaak door de gedeputeerden ter plaatse behandeld op 29 en

[200] Vooral opgenomen in RAG, archief 0345 boeken 12-14 *Acta deputatorum classis Tielanae 1631-1815*.
[201] Om deze reden is gekozen voor de uitwerking van enkele zaken bij de casuïstiek in hoofdstuk 7.
[202] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1770*, de datis 3-6 juli 1632.
[203] RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum 1745-1777*.
[204] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 12-14 september 1631 art. 41.
[205] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 10-11 september 1742 art. 22.

30 november[206]. In dezelfde tijd losten zij de problemen op die waren gerezen te Zoelen tussen de predikant Johannes Neeffius en diens gemeentelid Claes Broeckhuijsen, die zich had misdragen[207]. Door het snelle optreden van de gedeputeerden werd erger voorkomen. De terugkoppeling van dit soort zaken geschiedde op de eerstvolgende gewone classicale vergadering, zodat de classis de oplossing kon goedkeuren of zo nodig nog nadere maatregelen kon treffen. Deze gecombineerde aanpak van probleemgevallen en geschillen zou voor kerk en classis effectief blijken te zijn. Ook de directe mondelinge en schriftelijke correspondentie tussen de classicale gedeputeerden en de overheden, collatoren, kerkenraden, naburen of andere betrokkenen was daartoe een uitstekend middel.

Dat wil niet zeggen dat alles ook daadwerkelijk kon worden opgelost. Zo waren in 1702 na het overlijden van Petrus Pauw, predikant te IJzendoorn, de kerkelijke boeken blijven berusten onder diens weduwe Elisabeth Ridders. Elk verzoek tot overdracht van die boeken werd door rechter Reinier Tap van IJzendoorn, schoonzoon van de weduwe Pauw, afgeslagen omdat er nog gelden van de classis zouden te vorderen zijn. Zelfs na verrekening van alle gelden en verzoeken door de classicale gedeputeerden aan de Heer van IJzendoorn is het nooit gelukt om deze boeken in handen te krijgen[208]. Het is apart dat door de gedeputeerden hierbij niet het Hof van Gelre en Zutphen werd ingeschakeld. Dat zou noodzakelijk geweest zijn, daar IJzendoorn qua jurisdictie niet onder het Ambt van Nederbetuwe viel. De reden van het niet inschakelen van het Hof is niet beschreven, maar de met name financiële afhankelijkheid van de classis van de edellieden onder het Ambt van Nederbetuwe zal daar zeker een belangrijke rol in hebben gespeeld, evenals de noodzaak tot het trachten te behouden van goede verhoudingen met de overheden in een periode dat er toch al vele rechtszaken liepen[209]. Gevolg van de kwalijke praktijken van weduwe Pauw en rechter Tap was dat de oude kerkelijke boeken van de gemeente van IJzendoorn verloren zijn gegaan. In 1731 waren ze nog bij rechter Jan Tap, zoon van Reinier Tap, aanwezig, want die gaf tegen vergoeding attestaties af uit die boeken[210]. Verzoeken van de classis aan de Heer van IJzendoorn, Christiaan Reijnoud van Wijhe, haalden ook niets uit. De Heer van Echteld, die in 1735 tevens Heer van IJzendoorn was, gaf zelf aan er weinig heil in te zien. Opmerkelijk, daar hijzelf de eindverantwoordelijke was en de macht had die boeken op te eisen[211]. Kennelijk konden classis en de classicale gedeputeerden tegen deze kwaadwilligheid niets doen. Het onderwerp werd in 1737 van de agenda afgevoerd[212].

---

[206] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 12-14 september 1631 art. 29-30; boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de datis 29-30 november 1631.
[207] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 12-14 september 1631 art. 42; boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de dato 12 oktober 1631.
[208] Vgl. RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 20-21 april 1711 art. 29, 11-12 april 1712 art. 19, 12-13 september 1712 art. 38, 16-17 april 1714 art. 8, 18 en 20-21 april 1722 art. 15.
[209] Zie de casuïstiek onder hoofdstuk 7.
[210] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 9-10 april 1731 art. 4.
[211] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 25-26 april 1735 art. 9.
[212] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 6-7 mei 1737 art. 9.

Het vierde taakveld: beroepingswerk en vergaderingen
Een vierde taak van de classicale gedeputeerden betrof werkzaamheden ten aanzien van de beroepingen van kerken- en schooldienaren en het afnemen of uitschrijven van de examens. Bij elke beroeping in een kerkelijke gemeente dienden de gedeputeerden en de genabuurde predikanten (vicini), aanwezig te zijn. Enerzijds om toezicht te houden op het juiste verloop van de procedure, anderzijds om na goede afloop van het beroepingswerk te zorgen voor het vervolg daarvan, zoals het beschrijven van de classis voor het examineren van de beroepene of tot approbatie van een beroeping. Als een of meer van de classicale gedeputeerden bij dit soort werkzaamheden niet aanwezig konden zijn, dan werden de oudgedeputeerden gevraagd de open plaatsen in te nemen. Dit kwam nogal eens voor bij de beroepingen of losmaking van predikanten[213]. De aanwezigheid van classicale gedeputeerden bij beroepings- of ontslagzaken was geen garantie dat alles vlekkeloos zou verlopen[214].
Tenslotte waren de classicale gedeputeerden classis belast met het uitschrijven van de gewone en buitengewone classicale vergaderingen. Ook moesten zij regelen dat de vacaturediensten in de gemeenten werden vervuld. Daar de gedeputeerden bij de losmaking van een predikant aanwezig waren, kon dat per direct gebeuren.
Deze greep uit de taken van de classicale gedeputeerden laat zien dat zij als een wezenlijk onderdeel van de classis van Tiel van groot belang waren ten aanzien van de uitvoering van de classicale taken en daarbij ook veel werk te verzetten hadden.

5.2.2.b. De gedeputeerden naar de synode

Een andere vorm van classicaal deputaatschap betrof de afvaardiging naar de jaarlijkse provinciale synode. Deze zogenoemde deputati ad synodum werden in de classicale vergaderingen gekozen en waren vanaf 1579 op de synoden aanwezig. Volgens artikel 43 van de Kerkorde van Den Haag van 1586 en artikel 47 van de Dordtse Kerkorde van 1618-1619 dienden uit elke classis twee predikanten en twee ouderlingen afgevaardigd te worden. Van oudsher gebeurde de verkiezing van deze gedeputeerden bij meerderheid van stemmen. In 1689 werd de vraag opgeworpen om bij toerbeurt naar de synode te gaan in plaats van bij stemming om zodoende mogelijke onderlinge afspraken, bevoordeling of omkoping tegen te gaan[215]. Dit voorstel werd verworpen[216]. Kennelijk was het een heikel punt. Het ging niet alleen om de eer en voorrechten van de gekozenen, die vaak dezelfde personen waren. Het ging ook om het aanzien van de kerkelijke gemeenten, waarbij de gemeente van Tiel meende voorrang te hebben. Het duurde tot 1738 voordat er weer een voorstel werd ingediend tot het instellen van toerbeurten, namelijk door Philippus Specht, predikant van Opheusden, samen met zijn ouderling Willem van Ommeren[217], maar

[213] Vgl. RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*; boeken 13-14 *Acta deputatorum 1745-1775 et 1777-1815*.
[214] Zie de problemen met en in de gemeente van Ingen bij de casuïstiek hoofdstuk 7.2.4.
[215] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 15-16 april 1689 art. 38.
[216] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 11-13 april 1692 art. 6.
[217] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 21-22 april 1738 art. 34.

ook toen besloot men bij de vrije stemming te verblijven[218]. Philippus Specht deed in 1747 een hernieuwde poging, maar ook dat liep op niets uit[219]. In 1749 kwam er toch verandering in, mede veroorzaakt door het opzetten van een nieuwe viduale beurs. Bij het oplezen van dat artikel werd vermeld dat de verkiezing van alle gedeputeerden voortaan bij toerbeurt zou worden geregeld, te beginnen van de oudste tot de jongste[220]. De belangrijkste reden komt hierna aan de orde.

Het Kwartier van Nijmegen bemoeit zich ermee

Er was al meer te doen geweest over de afvaardiging naar de synode. In 1692 behandelde de classis van Tiel een brief van het Kwartier van Nijmegen in dato 31 oktober 1691, inhoudende dat er altijd een predikant uit de stad Tiel als gedeputeerde naar de synode diende benoemd te worden. Dit was door het Kwartier besloten op voorstel van gecommitteerden van de steden Tiel en Bommel[221]. Ook hadden de Tielse predikanten hierin de hand. De ene Tielse predikant, Henricus Zeelen, had de brief ontvangen en geopend. De andere, Johannes Veckhoven, wilde wel afzien van de orde en resolutie van het Kwartier, mits de classis hem terstond zou committeren naar de synode. De classis ging in dit alles niet mee en berichtte het Kwartier van Nijmegen per brief dat zij niet in deze materie kon treden, omdat dit zou strekken tot inbreuk op de rechten en nadeel van de vrijheid van de classis[222]. In deze brief deed de classis een beroep op Gods Woord, de kerkenordeningen, de synodale resolutiën en het gegeven dat de Tielse predikanten door haar niet als meer bekwaam konden worden beschouwd boven de anderen[223]. Ondanks een nadere brief van het Kwartier van 20 juli 1692 bleef de classis bij haar resolutie en legde de zaak aan de synode voor. Tevens werd dit door de classis met alle eerbied bericht aan het Kwartier[224]. De classis bleef op haar standpunt staan en met deze briefwisseling was de zaak afgedaan.

Onderlinge afspraken tussen de predikanten

In het familiearchief van Johannes Diederik van Leeuwen[225] is een stuk bewaard gebleven dat grote vraagtekens oproept. Het betreft een contract door een aantal predikanten ondertekend op 30 juni 1740, waarin afspraken werden vastgelegd over de verdeling van de deputaatschappen. Hierin werd afgesproken en beloofd op hun eed als predikant dat zij tegen een vergoeding in geld op elkaar zouden stemmen en elkaar steunen. De betrokken predikanten waren Johannes Wilhelmus Goldbach van Tiel, Arnoldus Coermans van Tiel, Henricus Wilbrenninck van Kesteren, Gerhardus de Raadt van IJzendoorn, Theodorus Bruinis van Eck, Gerrit Jelis van Zutphen van Ochten, Matthias Pronck van Maurik, Johannes Bisschop van Rijswijk, Albertus Meijnichus van Echteld en Henricus Noordbeek van Hien en Dodewaard. Zij maakten gezamenlijk 10 van de 17 predikanten uit en vormden aldus een

[218] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 14-15 september 1738 art. 34.
[219] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 17-18 april 1747 art. 28.
[220] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 8-9 september 1749 art. 24-25.
[221] RAG, archief 0336 nummer 100.
[222] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 11-13 april 1692 art. 27.
[223] RAG, archief 0336 nummer 100 de dato 12 april 1692.
[224] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 8 augustus 1692 art. 22.
[225] Hij leefde zijn hele leven in Tiel (1737-1817) en was onder meer advocaat.

meerderheid. Zij spraken af dat Goldbach en Wilbrenninck op de Paasclassis van 1741 zouden worden gekozen als gedeputeerden naar de synode en van Zutphen en Noordbeek als vervangers. Tevens dat Goldbach zou worden gekozen als gedeputeerde onder voorwaarde dat hij een bedrag van 300 gulden zou betalen. Daarvan zou worden uitgekeerd aan Coermans 75 gulden, Bruinis 50 gulden, Van Zutphen 50 gulden, De Raadt 50 gulden, Wilbrenninck 50 gulden en Bisschop 25 gulden. Daarbij was nog afgesproken dat Wilbrenninck in de septemberclassis van 1740 zou gekozen worden als classicaal gedeputeerde en in de Paasclassis van 1741 van Zutphen. Verder werd afgesproken dat de verdeling van de deputaatschappen altijd met meerderheid van stemmen zou gebeuren. Voorts dat Van Zutphen in 1744 gedeputeerde naar de synode zou worden tegen uitkering van een bedrag van 350 gulden, waarover nog nader zou gesproken worden. Als Van Zutphen zou aftreden als gedeputeerde dan zouden Noordbeek en Wilbrennink loten wie zijn opvolger zou worden. Hij die niet het lot trok zou de daarna volgende beurt waarnemen. Over de betaling zou nog worden gesproken[226].
Er kwam een gerechtelijk vervolg op deze zaak. Op 16 juli 1744 werden ambtshalve (ratione officii) door de plaatsvervangende ambtman Dirk Louis van Brakel de predikanten Theodorus Bruinis van Eck, Matthias Pronck van Maurik, Johannes Bisschop van Rijswijk en Albertus Meijnichus van Echteld voor het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe geciteerd om op 21 juli binnen Tiel te verschijnen. Aan hen zou dan de eis en conclusie namens de Ochtense predikant Gerrit Jelis van Zutphen worden voorgelezen, namelijk dat zij nalatig bleven het gesloten contract na te komen. Zij hadden hun stemmen niet aan hem gegeven maar aan Bogislaus David Cassius van Zoelen en Philippus Specht van Opheusden, die daardoor tot gedeputeerden naar de synode waren gekozen[227]. De geciteerden behoorden wegens de gebroken beloften met de hoogste boeten gestraft te worden[228]. Met de citatie eindigt deze zaak en is er geen enkel vervolg op gekomen.

Het is veelzeggend dat de classicale en gerechtelijke boeken niets over deze zaak vermelden. Het aparte aan de gerechtelijke citatie is dat de gedaagden niet moesten verschijnen op de gebruikelijke plaatsen waar de (openbare) rechtszittingen werden gehouden, namelijk te Kesteren of Zoelen, maar ten huize van de weduwe Van Hoorn, waar de ambtelijke vergaderingen in besloten zittingen plaatsvonden. Maar ook de handelingen van die vergaderingen vermelden niets over deze zaak. Verder is er ook geen enkel vergelijk te vinden als zou een dergelijk contract bij de normale gang van zaken behoren. Het tegendeel is waar. In kerkrechtelijke zin was er feitelijk sprake van een groepsgewijze vorm van het bedrijven van de zonde van simonie of vuil gewin, censurabel volgens artikel 73 van de Kerkenordening van Den Haag 1586 en artikel 80 van de Dordtse Kerkorde[229]. Daardoor hadden deze tien predikanten per direct van hun betrekking ontheven moeten worden en zou de classis van Tiel het merendeel van haar predikanten in een klap kwijt zijn geraakt, waaronder de predikanten van de stad Tiel zelf. Uit het zwijgen van de boeken en

[226] RAG, archief 0630 nummer 162.
[227] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 19-20 april 1744 art. 27.
[228] RAG, archief 0630 nummer 162.
[229] Rutgers, *Acta*, 505; Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 459.

het feit dat de deputaatschappen kort daarna bij toerbeurten werden verdeeld, kan worden opgemaakt dat deze zaak hoogst waarschijnlijk met de mantel der liefde is bedekt. En dat terwijl juist een deel van dezelfde predikanten enkele jaren daarvoor verantwoordelijk was geweest dat Theodorus Vosman op grond van valse beschuldigingen als zou hij simonie hebben gepleegd van zijn gemeente van Ommeren was losgemaakt[230]. Met andere woorden, deze zaak van dit tiental predikanten kan als een zwarte bladzijde in de geschiedenis van de classis van Tiel worden beschouwd[231]. Het valt niet uit te sluiten dat dit soort praktijken, al dan niet met belofte van geld, in de jaren daarvoor zijn voorgekomen.

Uit het voorstaande zou opgemaakt kunnen worden dat de gedeputeerden naar de synode een zeer belangrijke rol vervulden. Dat is in vergelijking met de classicale gedeputeerden in functionele zin niet het geval. De taak van de gedeputeerden naar de synode betrof primair het bezoeken van de provinciale synode namens de classis en om van het verhandelde verslag op de classis te doen. Wel konden zij in aanmerking komen voor synodale commissies, die enerzijds toegang gaven tot allerlei kerkelijke en politieke instanties met alle mogelijke connecties en de verbanden die daaruit voort konden vloeien en anderzijds financieel zeer aantrekkelijk konden zijn vanwege het ontvangen van commissiegeld en het kunnen declareren van onkosten. Dat gold zeker als het iets betrof dat de Geünieerde Provincies gezamenlijk aanging. Daarnaast werden door de Staten van Gelderland vergoedingen gegeven tot het houden van de provinciale synode. Elk gedeputeerde van de classes kreeg daarvoor een behoorlijk bedrag, dat in 1804 was opgelopen tot 150 gulden. Alhoewel de classis van Tiel had bepaald dat de gedeputeerde daarvan de helft moest afstaan aan de classicale kas, bleef er toch nog een aardig bedrag voor de gedeputeerde over[232]. Voor de classes hadden deze synodale gedeputeerden ook een toeziende rol bij de peremptoire examens van predikanten, waarvoor zij ook een vergoeding ontvingen, maar waarbij zij vaak verstek lieten gaan. Ook werden er synodale gedeputeerden ingeschakeld bij het oplossen van problemen en geschillen die bij de provinciale synode door appèl werden ingesteld en waarop een synodale resolutie was gevallen. De vergoeding van onkosten en de commissiegelden voor het uitvoeren van specifieke synodale commissies konden behoorlijk oplopen, variërend van enkele tientallen tot ver boven de honderd gulden[233]. Al met al kan hier worden gesteld dat de combinatie van eer, financieel gewin en (theologische) connecties de redenen waren om voornoemd contract op te stellen.

5.2.2.c. De gedeputeerden naar de correspondentie

De derde vorm van deputaatschap betrof het onderhouden van de correspondentie met de classes van Nijmegen en Bommel door de gedeputeerden naar de correspondentie (deputati ad correspondentiam). Deze correspondentie kwam niet

[230] Zie bij de casuïstiek hoofdstuk 7.2.5.
[231] Het is opvallend dat over deze zaak door niemand is geschreven, voor zover kon worden nagegaan.
[232] Vgl. RAG, archief 0345 boek 14A *Wetboek classis van Tiel 1804*, art. 81-82.
[233] Vgl. o.a. de rekeningen in RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*.

alleen voort uit het feit dat de drie classes tezamen het grondgebied van het Kwartier van Nijmegen omvatten, maar was ook direct het gevolg van de vorming van deze classes. Bij de splitsing van de gecombineerde classis van Nijmegen in 1606 in twee classes, te weten Nijmegen met de Overbetuwe, en Tiel en Bommel met de Nederbetuwe werd afgesproken dat ze altijd goede correspondentie en eenheid zouden houden en de acta van de classicale vergaderingen naar elkaar zouden overzenden. Ook dat op elke classicale vergadering een gedeputeerde van de andere classis aanwezig zou zijn, voorzien met een behoorlijke credentie[234]. Een voorstel van de classis van Nijmegen in 1610 om twee gedeputeerden af te vaardigen, waarvan een uit de stad en een van het platteland, werd door de gecombineerde classis van Tiel-Bommel aangenomen[235]. Bij de splitsing van de classis van Tiel-Bommel in 1613 in twee aparte classes werd dit principe gehandhaafd[236]. De classis van Tiel besloot in 1622 dat het meebrengen van de acta van de laatstgehouden classicale vergadering zou gerekend worden als credentie[237].
De taak van deze gedeputeerden was het onderhouden van de onderlinge correspondentie, de uitwisseling van de classicale acta en elkaar in alle voorkomende zaken te dienen van advies en zo nodig richting de provinciale synode samenwerken. Deze taken zijn niet wezenlijk veranderd in de loop der tijd. Wat wel veranderde was de wijze van afvaardiging. In 1704 werd door de classis van Tiel besloten dat haar gedeputeerden zouden worden afgevaardigd bij toerbeurt, waarbij de wijze van roulering werd vastgesteld[238]. Iedereen kwam dus aan de beurt. De toerbeurten werden in 1707 vernieuwd[239] en in 1749 nogmaals bevestigd[240].

5.2.2.d. Locaten

Om enige gelijkheid te houden in de voordeelgevende commissies als de drie classicale deputaatschappen, het synodale deputaatschap en het vervullen van de functies van praeses en scriba heeft de classis besloten om daartoe regels te stellen[241]. Het heeft wel lang geduurd voordat men zover kwam, namelijk tot het jaar 1771. Feitelijk was dit een nadere uitwerking van de regeling uit 1749, waarbij besloten was dat de deputaatschappen van de classicale gedeputeerden, de gedeputeerden naar de synode en van de synodale gedeputeerden alleen zouden werden vervuld door de maiorennes (dat zijn zij die tenminste twee jaren in de classis zouden hebben gediend) en dan op volgorde van de oudste tot de jongste[242]. Er werden in 1771 twee locaten gemaakt, waarbij de acht oudste predikanten met de stadspredikanten in het eerste locaat kwamen voor zover zij maiorennes waren. De

[234] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 1-3 april 1606 art. 18.
[235] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 11-13 september 1610 art. 11.
[236] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 20-22 april 1613 gravamina particularia 5.
[237] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 22-24 oktober 1622 art. 47.
[238] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 7-8 april 1704 art. 10.
[239] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 12-13 september 1707 art. 40.
[240] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 8-9 september 1749 art. 24-25.
[241] Vgl. RAG, archief 0345 boek 14A *Wetboek classis van Tiel 1804*, art. 87-95.
[242] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 8-9 september 1749 art. 25.

andere maiorennes kwamen in het tweede locaat. Aan het eerste locaat waren de buitengewone commissies, het deputaatschap van de provinciale synode en het vervullen van het moderamen verbonden. De andere deputaatschappen werden bij toerbeurt over de locaten verdeeld. Zij die minorennes waren, dus minder dan twee jaar in de classis, kwamen niet voor opneming in een locaat in aanmerking[243]. Tien jaar later werd de regeling aangepast en werden de stadspredikanten niet meer automatisch in het eerste locaat geplaatst, maar op volgorde van leeftijd en diensttijd. In het tweede locaat kwamen toen alle andere predikanten[244]. In 1797 werd de ongelijkheid in de verdeling van de commissies aan de locaten weggenomen en het eerste locaat beperkt tot zes leden, waarbij de stadspredikanten niet meer bevoordeeld werden[245].

Wat in het bijzonder opvalt bij deze deputaatschappen en locaten is dat status en geldelijk gewin een behoorlijke, om niet te zeggen een te grote rol speelden bij de predikanten. Weliswaar hadden zij allemaal een voldoende traktement, ruim genoeg om van te leven en van over te houden, maar elke poging tot vermeerdering van het geldelijk vermogen werd met beide handen aangegrepen.

5.2.2.e. Commissies

Naast de drie classicale deputaatschappen, het synodale deputaatschap, de deputati ad causam en de moderamina waren er nog andere taken die verdeeld moesten worden, namelijk die van prediker (concionator), examinator en penningmeester (quaestor).

Elke predikant moet in of voor de classis prediken
De taak van concionator komt als benaming pas voor in 1682[246], maar was al veel eerder in praktijk, zoals hiervoor vermeld. In april 1622 werd door de classis vastgesteld dat in elke classicale vergadering een van de predikanten een korte preek of propositie zou houden voor de classis[247]. Dit ging bij toerbeurt van de jongste tot de oudste. Als er een nieuwbenoemde predikant in de classis kwam, dan was hij degene die daarvoor als eerste werd aangewezen. Tevens werd een predikant aangewezen om een preek in de plaatselijke kerk te houden, waarbij de toerbeurt liep van de oudste tot de jongste predikant[248]. In beide gevallen werden de preken beoordeeld, de eerste door de voltallige classis, de tweede door classicale gecommitteerden. Het doel van deze preken was tweeledig. Enerzijds kon de classis in elke gewone classicale vergadering de preekgave en leer van predikanten beoordelen en zo nodig daarbij aanwijzingen geven tot opscherping en naarstigheid in het studeren, waarover later meer[249], anderzijds waren deze preken bedoeld tot

[243] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 15-16 april 1771 art. 4.
[244] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 10-11 september 1781 art. 31.
[245] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 10 februari 1797 art. 4.
[246] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Rielanae 1667-1687*, de datis 1-2 mei 1682 art. 28.
[247] RAG, archief 0345 beok 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 22-24 oktober 1622 art. 32.
[248] RAG, archief 0345 beok 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 4-6 oktober 1630 art. 7.
[249] Zie hoofdstuk 5.2.4.a.

stichting en opwekking voor classis en gemeenten Over de publieke predikaties wordt doorgaans alleen maar geschreven dat die verstandig, geleerd, rechtzinnig en stichtelijk waren, waarover de classis zich verheugde en de predikant Gods zegen en genade toewenste[250]. Soms wordt de bijbeltekst erbij vermeld, maar dat is het dan ook.

Elke predikant moet examineren

De taak van examinator werd vanaf de reformatie meestal opgedragen aan predikanten van de steden, zoals bij het algemeen examen te Tiel in 1593[251]. In 1603 besloot de gecombineerde classis van Nijmegen dat de examens van de proponenten voortaan zouden geschieden voor de gehele classis en dat de examinator aan het einde van elke classicale vergadering met meerderheid van stemmen zou worden benoemd[252]. Hierdoor kwamen ook de predikanten van het platteland aan de beurt. Vanaf ongeveer 1700 werden ook pas benoemde predikanten als examinator aangesteld, zodat de classis toezicht kon houden op hun opwas in de kennis, zoals bij Johannes Hoysingius in de jaren 1704-1706. De examinator kon in zijn commissie worden gecontinueerd, waardoor soms jarenlang dezelfde predikant als examinator functioneerde. Zijn taak was niet gering, want nam een praeparatoir examen enkele uren in beslag, een peremptoir examen kon wel een hele dag duren. Een praeparatoir examen werd afgenomen van theologische studenten die zich bij de classis aanmeldden om preekbevoegdheid te krijgen. Het peremptoir examen werd afgenomen van hen die voor het eerst een beroep als predikant ontvingen. Bij die examens werd na het houden en de goedkeuring van een proefpreek over een door de examinator van te voren opgegeven tekst de kennis getoetst van onder meer:

- De grondtalen Hebreeuws en Grieks.
- Uitlegkundige vaardigheden (theologia exegetica).
- Onderwijskundige vaardigheden (theologia catechetica, theologia didactica)[253].
- De voornaamste stukken van de heilige godgeleerdheid zoals de stellige godgeleerdheid (theologia positiva, theologia dogmatica) handelende over de geloofsartikelen en de wederleggende godgeleerdheid, ook wel genoemd de polemische of elenchtische theologie, dat is "de discipline die erop gericht was de ware leer van de kerk tegenover de dwalingen van haar tegenstanders te verdedigen"[254], waarbij met name ook de Vijf artikelen tegen de remonstranten aan bod kwamen.
- De kerk en het kerkbestuur.
- De sacramenten[255].

---

[250] Vgl. RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Telanae 1763-1780*, de datis 14-15 september 1767 art. 10.
[251] Vgl. RAG, archief 0124 nummer 2343 de dato 23 mei 1583 en boek 835 briefnummer 10268 de dato 30 augustus 1593.
[252] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 5-6 april 1603 art. 11.
[253] Zie o.a. Le Roy, *Theologia Historico-Didactica.*
[254] Van Eijnatten, "Orthodoxie, ketterij en consensus", 478; Duker, *Gisbertus Voetius*, 41.
[255] Zie o.a. RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-166*, de dato 24 juli 1662 art. 1-2; boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 1-2 mei 1724 art. 33 en 8-9 september 1727 art. 31; boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 5 januari 1803 art. 3.

Normaliter waren alleen de classicale predikanten bij de praeparatoire examens aanwezig, terwijl bij de peremptoire examens ook de gedeputeerden van de Gelderse synode en ouderlingen van de beroepende gemeente aanwezig konden zijn. In 1661 bepaalde de classis dat bij de praeparatoire examens niet de gehele classis aanwezig behoefde te zijn, maar slechts de helft. Dat betrof de predikanten van de Waalkant of van de Rijnkant. De anderen mochten wel aanwezig zijn, maar kregen daarvoor geen vergoeding[256]. Ook kwam het voor dat bij de aanmelding van proponenten om tijdens een classicale vergadering praeparatoir geëxamineerd te worden naast de examinator enkele predikanten werden aangewezen om dat werk te verrichten[257]. Soms was iemand bij het examen aanwezig die geen predikant was, zoals de ambtman van Nederbetuwe, Arndt Vijgh, in juni 1682, maar dat was meer uitzondering dan regel[258]. Een poging van het Kwartier van Nijmegen om de examens te laten bijwonen door commissarissen-politiek werd door de classis in 1698 afgewezen en door het Hof van Gelre en Zutphen opzij geschoven[259].

Het quaestoraat is veelomvattend

De functie van penningmeester (quaestor) hield zowel in de financiële zaken van de classis te behartigen als die van de weduwenbeurs. Bij de weduwenbeurs werd hij sinds de oprichting van de nieuwe beurs in de 18e eeuw geholpen door twee predikanten, die als toeziende directeuren werden aangesteld (directores). De penningmeester werd jaarlijks gekozen en werd bij gebleken bekwaamheid vaak jarenlang hierin gecontinueerd, meestal totdat hij vertrok of aangaf van deze funtie te willen afzien. Door de vele classicale wetten en regels over de financiën, de ongewisse inkomsten en vaak hoge uitgaven was de penningmeester vaak gehouden het tekort komende voor te schieten. In zijn functie onderhield hij de noodzakelijke contacten, naast de predikanten, predikantsweduwen en -wezen, kerkenraden en andere kerkelijke functionarissen, met onder anderen de Staten van Gelderland, het Kwartier van Nijmegen, de ambtman van Nederbetuwe, de heren van de heerlijkheden, de collatoren, herbergiers en advocaten. Kortom het quaestoraat was een veelomvattende en veelzijdige taak met dito problemen.

5.2.3. Financiële zaken van de classis

De financiële zaken van de classis van Tiel zijn dermate omvattend dat hier enkel op hoofdlijnen de belangrijkste zaken kunnen worden aangestipt. In bijna elke classicale vergadering werden financiële zaken behandeld. Financiële problemen en geschillen konden zich uitstrekken over periodes van tientallen jaren en hadden soms betrekking op eeuwenoude rechten.

---

[256] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 29-30 april 1661 art. 7.
[257] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 29-30 april 1672 art. 5.
[258] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de dato 10 juni 1662.
[259] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 9-12 mei 1698 art. 8; archief 0124 boek 29 folio 85-86 de dato 11 juli 1698.

5.2.3.a. Financiële inkomsten en uitgaven van de classis

Daar de classis van Tiel onderdeel uitmaakte van de gereformeerde kerk in Gelderland zou verwacht mogen worden dat de Staten van Gelderland een of meer ordonnanties zouden hebben uitgevaardigd voor het financieel onderhoud van de classes uit de geestelijke of kerkelijke goederen. Reeds bij de provinciale synode van september 1593 werd aan het Hof van Gelre en Zutphen verzocht dat de classicale onkosten mochten worden vergoed uit de algemene kerkelijke goederen[260]. Dit had geen direct effect, want in 1595 werd het verzoek herhaald[261] en in 1598 opnieuw[262]. Het haalde allemaal niets uit. In 1605 werd er daarom bij de provinciale synode een gravamen ingediend of het niet goed zou zijn bij de Landdag of bij de gedeputeerden van het Kwartier een onkostenvergoeding voor de classes te verkrijgen. De synode was van oordeel dat elke classis bij het Kwartier waaronder zij ressorteerde zelf zou proberen dit teweeg te brengen[263]. De reden voor deze verwijzing ligt in de wijziging van de directie van de geestelijke goederen, die door de Staten van Gelderland was overgedragen aan de lagere overheden[264]. Voor de classis van Tiel hield dat in dat zij enkel een beroep kon doen op een vergoeding uit de geestelijke goederen die onder directie van het Kwartier van Nijmegen en later onder het Ambt van Nederbetuwe waren gesteld.

Het Kwartier van Nijmegen geeft weining financiële ondersteuning
Het Kwartier van Nijmegen toonde weinig bereidwilligheid om iets te doen aan de classicale onkosten. In april 1612 werd door de gecombineerde classis van Tiel-Bommel door middel van een gravamen aan de gedeputeerden van het Kwartier daarom verzocht[265]. Dit had geen positief resultaat. Reden voor de classis om een hernieuwd verzoek in te dienen, waarbij zij expliciet verwees naar de inkomsten van het Klooster van Opheusden waaruit die onkosten gevonden zouden kunnen worden[266]. Het Kwartier van Nijmegen weigerde alle medewerking, waarop de classis in 1613 voorlopig met haar pogingen ophield[267]. Tijdens de grote classicale vergadering van 21-24 september 1618 waagde de classis van Tiel een nieuwe poging[268]. Het was een goed gekozen moment, daar er gecommitteerden van het Hof van Gelre en Zutphen aanwezig waren. Het mocht niet baten, want de classis werd

---

[260] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 15-29 september 1593 art. 35; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 43.
[261] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 15vv juli 1595 art. 9.9; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 49.
[262] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 13vv juni 1598 art. 14; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 68.
[263] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 18-20 juni 1605 3e gravamen; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 135
[264] Zie hierover hoofdstukken 2 en 3.
[265] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de dato 28 april 1612 gravamen 17.
[266] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 14-16 september 1612 art. 6. De inkomsten uit dit klooster werden door de overheden niet gebruikt ad pios usus, maar voor de kinderen van edellieden. Zie hoofdstuk 2.
[267] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 20-22 april 1613 art. 3.
[268] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, art. 67.

in 1619 met een kluitje het riet ingestuurd[269]. Met andere woorden, de classis kreeg de onkosten niet vergoed. Ook een hernieuwd verzoek aan het Kwartier van Nijmegen werd in 1621 botweg geweigerd[270], evenals in 1622 en 1623[271]. Mede gevolg van dit alles was dat de classis in de schulden kwam, daar er wel classicale taken dienden vervuld te worden die kosten met zich meebrachten. Een verzoek van Johannes Seroijen in 1620 om vergoeding van de diensten die hij voor de classis had verricht, kon door de classis niet voldaan worden: "daer het classis geenen raet toe en weet"[272]. In de loop der tijden bleek het Kwartier van Nijmegen niet altijd ongenegen om de classis van Tiel financieel de helpende hand te bieden. Niet dat daardoor alle noden en schulden konden geledigd worden, maar dat was ook niet de taak van het Kwartier. Het ging meer om verlichting van de financiële lasten, zoals in 1731 toen de classis eenmalig 300 gulden kreeg tot ondersteuning van de zware kosten die de classis had moeten maken[273].

Het Ambt van Nederbetuwe geeft ook weinig ondersteuning

Inmiddels was de directie van de geestelijke goederen van het Ambt van Nederbetuwe in 1616 in handen gekomen van de ambtman en ridderschap, waarbij zij een reglement maakten op de tertiën der vicarieën[274], en waarbij mogelijkheden ontstonden om de classis ter wille te zijn. In eerste instantie werd daarover nog niets vermeld. Op een verzoek van de classis, waarin onder meer verzocht werd om vergoeding van de classicale onkosten, besliste het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe op 1 juni 1618 dat die vergoeding in beraad zou worden gehouden[275]. Opvallend is dat over alle andere onderdelen van het classicaal verzoek wel een beslissing werd genomen, dus moet voor deze opschorting een reden zijn geweest. Hoogst waarschijnlijk ligt dat in het gegeven dat de classis van Tiel was gescheurd in twee delen en dat enkele maanden later tijdens een bijzondere classicale vergadering de geschillen tussen remonstranten en contraremonstranten zouden worden besproken en zo mogelijk opgelost. In 1623 richtte de classis een hernieuwd verzoek om financiële ondersteuning aan de ambtman van Nederbetuwe met verwijzing naar een tussen hen gesloten accoord, waarbij beloofd was dat de classis jaarlijks haar onkosten zou vergoed krijgen[276]. Wegens het uitblijven van betaling werd door de classis het verzoek in 1624 herhaald. Zij kreeg als antwoord dat zij geen betaling kon verwachten, maar wel werd beloofd dat de jonkers van de ridderschap bij het Kwartier van Nijmegen zouden aandringen op een vergoeding[277]. Gelet op de eerdere houding van het Kwartier was dat een vruchteloze zaak. Pas in 1629 was het Ambt van Nederbetuwe genegen tot een eenmalige betaling van 100

[269] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 28vv juli 1619 art. 33.
[270] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 16-21 april 1621 art. 10.
[271] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 22-24 oktober 1622 art. 2 en 15-16 juli 1623 art. 6.
[272] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 1-3 mei 1620 art. 17.
[273] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 7 mei 1731 art. 5.
[274] RAR, archief 1040 boek 1 *Resolutieboek 1611-1689*, de dato 14 juni 1616.
[275] RAR, archief 1040 boek 1 *Resolutieboek 1611-1689*.
[276] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 8-9 september 1623 art. 4. Vermoedelijk is dat het accoord van 14 juni 1620, waarbij ook de pastoriegoederen zijn overgegeven: zie RAR archief 1040 boek 1 *Resolutieboek 1611-1689*, de dato 2 december 1647.
[277] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 12-13 april 1624 art. 2, 12.

gulden voor de classicale onkosten[278]. In 1630 werd dit betaald en kon het door de classis gelijk worden doorgegeven aan de waardin van de herberg De Croon tot afbetaling van de rekening van de tafelkosten[279].

Tijdelijke financiële ondersteuning door het Ambt van Nederbetuwe

Op 18 november 1675, bij de verdeling van de pastoriegoederen en de regeling van de congrue portie voor de noodlijdende predikanten, werd door ambtman Caerl Vijgh en ridderschap van de Nederbetuwe bepaald dat de classis elk jaar 150 gulden zou genieten uit de tertiën der vicarieën[280]. Dat was op zich niet nieuw, daar de classis al zeker vanaf het jaar 1657 150 gulden ontving van het Ambt van Nederbetuwe onder de toenmalige ambtman Arndt Vijgh[281]. Die betaling liep tot 1687 zonder problemen door. Vanaf 1693 tot 1709 werd nagenoeg niets meer betaald, zodat het Ambt van Nederbetuwe in 1710 een betalingsachterstand had aan de classis van ruim 2500 gulden[282]. Alleen op 25 mei 1699 werd aan de classis 300 gulden uitgekeerd in mindering op de betalingsachterstand van het Ambt van Nederbetuwe van de jaarlijkse 150 gulden uit de tertiën der vicarieën[283]. Er zou verder nooit meer iets door het Ambt van Nederbetuwe aan de classis van Tiel worden betaald, zodat de classis in grote financiële problemen geraakte.

Onwillige ambtmannen en een machteloze classis

Over deze uitblijvende betaling heeft de classis vele malen gereclameerd bij ambtman en ridderschap. In 1692 werd binnen de classis aangekaart dat de betaling van de 150 gulden sinds 1688 niet meer gebeurde[284]. Het oplossen van dit probleem werd in handen gelegd van de classicale gedeputeerden en de quaestor Petrus Pauw van IJzendoorn. De kwestie was nog niet zo snel geregeld, omdat de gedeputeerden en de quaestor aan het lijntje werden gehouden door de ambtman Bernard van Welderen, die beloofde het te regelen, maar dat niet deed[285]. Na zijn dood richtte de classis zich tot de nieuwe ambtman Johan van Welderen, die niet alleen aangaf aan het verzoek te zullen voldoen, maar tevens beloofde altijd de classis behulpzaam te zijn[286]. Van die hulp kwam niets terecht, ondanks alle pogingen van de classis[287]. Door deze ambtman werd in 1706 aangegeven dat als de classis uit haar acta en papieren kon aantonen recht te hebben op die 150 gulden, die dan zouden worden

[278] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 20-21 april 1629 art. 16 en 14 september 1629 art. 8.
[279] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 15-17 februari 1630 art. 9.
[280] RAR, archief 1040 boek 1 *Resolutieboek 1611-1689*, de dato 18 november 1675 art. 5. N.B.: In deze periode genoten de jonge dochters van de edellieden van het Ambt van Nederbetuwe allemaal een praebende van tussen de 50 en 125 gulden jaarlijks uit de kloostergoederen van Opheusden; vgl. ad idem.
[281] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de annis 1664 en 1710.
[282] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de dato augustus 1710.
[283] RAR, archief 1040 boek 479 *Verdeling congrue portiën 1690-1704*.
[284] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 19-20- september 1692 art. 14.
[285] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 1-2 mei 1693 art. 8, 17-19 september 1693 art. 18, 23-24 april 1694 art. 25 en 10-1 september 1694 art. 31.
[286] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 14-15 september 1696 art. 4.
[287] Zie onder meer RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 19-21 april 1697 art. 14, 13-16 september 1697 art. 13, 9-11 mei 1698 art. 11, 12-13 september 1698 art. 11 en 11-12 september 1699 art. 22.

uitgekeerd[288]. Gedeputeerden van de classis deden daarna onderzoek. Zij onderzochten ook de stukken uit het archief bij de landschrijver van het Ambt van Nederbetuwe. Daarbij vonden zij bewijzen dat die 150 gulden uit een oude procedure met de Graaf van Culemborg waren voortgekomen[289]. Deze 150 gulden kwamen namelijk voort uit een accoord tussen de classis van Tiel en de Graaf van Culemborg ten aanzien van de administratie over de pastoriegoederen van Maurik. In dat accoord werd voor altijd een bedrag van 100 daalders bedongen door deze graaf jaarlijks aan de classis uit te betalen[290]. Deze betaling was al voor 1664 door het Ambt van Nederbetuwe overgenomen[291] en werd de eerste jaren uitbetaald aan de predikant van Maurik en vervolgens aan de classis[292]. Met andere woorden, de classis van Tiel was de rechtmatige schuldeiser voor die 150 gulden en het Ambt van Nederbetuwe was verplicht die uit de geestelijke goederen te betalen, namelijk uit de tertiën der vicarieën. In september 1708 schakelde de classis zelfs advocaat Cuijlenborg in om de zaak aan het Kwartier van Nijmegen voor te leggen, waarop zij driemaal een gunstig bericht kregen[293]. Ambtman en ridderschap bleven weigerachtig en alle pogingen via het Kwartier van Nijmegen liepen op niets uit. In 1715 was de betalingsachterstand al opgelopen tot ruim 3256 gulden[294]. Na 1730 heeft de classis de moed opgegeven en verdween het onderwerp uit de classicale acta[295]. Zij heeft nooit meer enige vergoeding van het Ambt van Nederbetuwe ontvangen.

Redenen van wanbetaling

Gelet op al deze gegevens is het duidelijk dat door de wisseling van het ambtmanschap tussen de families Vijgh en Van Welderen een kentering was gekomen in de relatie met de classis van Tiel. Waren de Vijghs de classis genegen te helpen, de Van Welderens beloofden wel van alles, maar betaalden feitelijk niets. En dat terwijl er genoeg geld voorhanden was uit de geestelijke goederen. Er zijn verschillende redenen in deze te duiden. In de eerste plaats het gebruiken van de geestelijke goederen door de edellieden voor eigen gebruik of kring, zoals hiervoor al geschetst. In de tweede plaats was de Graaf van Welderen vaak afwezig en verkeerde hij te Den Haag en waren vanuit zijn loopbaan binnen de Haagse kringen de classis van Tiel en de kerken in de Nederbetuwe erg ver uit zijn blikveld. Zo duurde het bijvoorbeeld bijna 10 jaar voordat de ambtman toestemming gaf om een plakkaat van de Staten van Gelderland tegen de ontheiliging van de zondag van de

---

[288] Onder meer RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 19-20 april 1706 art. 37.

[289] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1645-1666*, de datis 8-11 september 1651 art. 12; boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 13-14 september 1706 art. 34.

[290] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 4-6 oktober 1630 art. 50; 29 oktober 1630 en 25-27 april 1631 art. 32.

[291] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de annis 1664vv.

[292] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 12-14 september 1631 art. 27; RAR archief 1040 boek 1 *Resolutieboek 1611-1689*, de datis 21 november 1632 en 4 mei 1634; RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*.

[293] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de datis 24-26 september 1708; boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 15-16 april 1709 art. 28 en 9-10 september 1709 art. 24.

[294] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 14-15 september 1716 art. 31.

[295] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 11-12 september 1730 art. 19.

kansel door de predikanten te laten aflezen[296]. In de derde plaats was zowel bij de ambtman als bij de andere adellijke betaalheren weinig genegenheid tot betaling van predikanten, kerk en classis, zoals ook blijkt uit de betaling van predikants-traktementen en bouw en reparaties aan kerken en pastorieën en leek zodoende de verbondenheid met de gereformeerde kerk meer en meer tanende[297]. Tenslotte was het optreden van de classis in deze periode tegen de ambtman in de zaak van de Kesterense predikant Justus Heurnius op het zachtst gezegd erg onhandig en streek de classis zeer tegen de haren van ambtman en ridderschap in. Het was ook deels de schuld van de classis zelf[298]. Deze verwijdering en verkoeling van de betrekkingen tussen de classis en het Ambt van Nederbetuwe is symptomatisch voor de maatschappelijke omstandigheden en de verhouding tussen overheid en kerk. "In de relatie tussen kerk en overheid straalde weinig hartelijkheid door"[299]. De classis was het kind van de rekening en kwam financieel in grote problemen.

Andere inkomsten en problemen

Het ruïneren van de classicale beurs en het in financiële problemen geraken van de classis van Tiel kan niet geheel op het conto van de overheden of particuliere personen geschreven worden. De classis van Tiel had namelijk nog meer bronnen van inkomsten, waardoor zij financieel gezond zou hebben kunnen functioneren. Deze bronnen kwamen zowel van binnen als van buiten de classis.

- In de jaren 1620 tot 1624 na de overdracht van de pastoriegoederen aan de classis van Tiel en voor de overdracht aan de predikanten kreeg de classis een gedeelte van die inkomsten. Tevens behield zij daarna zij recht op enkele beneficiën, bijzonder als de inkomsten van de pastorieën meer bedroegen dan 400 gulden per jaar[300].
- Op 29 december 1631 had de magistraat van Tiel besloten aan de classis jaarlijks 50 gulden toe te kennen, omdat de classis in de stad vergaderde[301]. Op enkele haperingen na werden die betalingen op tijd verricht. Dat was dus een vaste bron van inkomsten.

Voorts waren er inkomsten uit diverse kerkelijke gemeenten[302].

- In 1664 ontving de classis jaarlijks 90 gulden van de Graaf van Culemborg uit de pastorieën van Maurik, Lienden en Eck. Dit werd in 1669 gesplitst in 60 gulden van Maurik en Lienden en 30 gulden van de Heer van Eck en Wiel. De Heer van Eck en Wiel bleef weigerachtig om dit geringe bedrag te betalen. Na een langdurig proces werd hierover een accoord gesloten in 1721, waarbij de classis meer dan de helft moest toegeven[303].

---

[296] Vgl. RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 14-15 september 1711 art. 16 en 15-16 april 1720 art. 16.
[297] Zie ook hetgeen in hoofdstuk 2 al is vermeld, alsmede het vervolg in hoofdstuk 5.
[298] Zie bij de casuïstiek onder hoofdstuk 7.2.1.
[299] Van Deursen, *De last van veel geluk*, 311; vgl. ook 312-315.
[300] Zie onder meer RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 12-13 april 1624 art. 8, 13-14 september 1624 art. 5 en 20 juni 1627 art. 13.
[301] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*.
[302] Zie voor het navolgende: RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*.
[303] Zie hierover hoofdstukken 3 en 5.2.3.a.

- Daarnaast ontving de classis 30 gulden uit de pastorie van Avezaath, hetwelk vanaf 1671 nog maar zelden werden betaald en vanaf 1688 in het geheel niet. Dit was te wijten aan de ambtman van Nederbetuwe, die opperkerkmeester van Avezaath was en bij beroepingen moest worden gekend. Maar tot betaling was hij niet zo snel genegen. In 1710 bedroeg de betalingsachterstand al 680 gulden[304].
- Voorts was de Heer van Zoelen weigerachtig om de vacaturebeurten te betalen, die de classis van Tiel had verricht tijdens de vacature te Zoelen in 1679 ten bedrage van 75 gulden. Bij een vacature in 1707 kwam daar nog ruim 262 gulden bij[305]. De Heer van Zoelen, Carl Pieck, bleef in gebreke om die gelden te betalen. Dat de aanhouder won, bleek wel in 1719 toen de classis de oude schuld van 75 gulden kwijt schold[306]. Niet dat het ook maar iets hielp tot het verkrijgen van de andere betaling van 262 gulden. In 1775 was dit nog steeds niet betaald en verdween het uit de classicale agenda[307].

Het is een opmerkelijk gegeven dat na overgang van de collatierechten van de Graaf van Culemborg van de kerkelijke gemeenten van Lienden, Maurik en Eck op andere rechthebbenden er problemen ontstonden met de voornoemde betalingen aan de classis. De onwilligen waren de Heren van Eck en Wiel, de Heer van Zoelen en de ambtmannen uit het geslacht Van Welderen. De onwilligheid tot het betalen kan niet gelegen hebben in de hoogte van de bedragen. Bij elkaar opgeteld was het totaal minder dan één jaarlijkse praebende [308] die hun adellijke dochters uit de Kloostergoederen van Opheusden ontvingen [309], of de vacatiegelden die zijzelf ontvingen voor het bijwonen van de gerichtsdagen. Ook was er geen tekort aan gelden uit de geestelijke goederen, want door ambtman en ridderschap van Nederbetuwe werd jarenlang aan de predikanten van Echteld en Eck een toelage toegekend die zij als noodlijdende predikant of als een liberale gift ontvingen. Deze bedragen liepen in de honderden guldens per jaar[310]. Daar de Heer van Eck en Wiel tevens Heer van Echteld was, ligt het zeer voor de hand dat ambtman en ridderschap kennelijk liever onder elkaar deze gunsten verleenden en daarbij de rechten van de classis links lieten liggen. Immers hadden zij ook kunnen besluiten de classis gewoon te betalen. Zelfs dan zou er nog geld overgebleven zijn om de Heer van Eck en Wiel annex de Heer van Echteld tegemoet te komen.

Verwijdering tussen kerk en politiek

Hoogst waarschijnlijk ligt de reden van de hiervoor geschetste malversaties in de verkoeling in de betrekkingen tussen de gereformeerde kerk en de overheden. De betrokkenen van het eerste uur van de reformatie en hun opvolgers waren overleden.

---

[304] Vgl. RAG , archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*; boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 1-2 mei 1713 art. 26.
[305] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 14-15 september 1711 art. 38.
[306] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 24-25 april 1719 art. 10.
[307] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielenae 1763-1780*, de datis 11-12 september 1775 art. 23.
[308] Een praebende is feitelijk een geestelijke bediening met inkomsten.
[309] RAR, archief 1040 boek 1 *Resolutieboek 1611-1689*, de dato 9 november 1641.
[310] RAR, archief 1040 boek 479 *Congrue portiën 1690-1704*, de dato 25 mei 1699; boek 480 *Congrue portiën 1705-1715*, de datis 15 mei 1711 en 21 oktober 1713; boek 481 *Congrue portiën 1716-1740*, de dato 7 september 1720; boek 482 *Congrue portiën 1741-1781*, de dato 1 juli 1760.

De Opstand en oorlogshandelingen waren achter de rug. Er stond een geslacht op, die dat niet had meegemaakt. Aan de ene kant maakten de overheden gebruik van de gereformeerde kerk en classis van Tiel als het nodig was, aan de andere kant was de welwillende houding om de classis te helpen ver te zoeken. Een kenmerkende verwijdering tussen kerk en politiek in een periode, waarin de overheden een meer tolerant beleid gingen voeren naar andere godsdienstige gezindten. Enerzijds ontstond er een verkoeling in de betrekkingen met de gereformeerde kerk, terwijl anderzijds de democratische bewegingen meer en meer opkwamen[311]. In deze periode van voortgaande verwijdering tussen overheden en kerk was de genegenheid om de gereformeerde kerk en classis financieel te steunen bij hogere en lagere overheden en in het bijzonder de plaatselijke edellieden ver te zoeken. In de loop der tijd bleven voor de classis van Tiel enkel de bijdragen van Tiel, Maurik en Lienden bestaan[312]. Feitelijk zijn de andere rechtmatige gelden aan de gereformeerde kerk en classis ontstolen, zoals ook al op grote schaal gebeurde met de geestelijke goederen[313].

Ook eigen schuld

Dit alles wil niet zeggen dat de classis van Tiel alleen door schuld van de overheden en edellieden in de financiële problemen geraakte. Het was deels ook een gevolg van het financieel beheer en de wijze waarop met name de predikanten zelf omgingen met de classicale inkomsten en hun eigen declaratiegedrag. Zo moest de classis in 1658 al 200 gulden op interest nemen van enkele predikanten, om de kosten voor de classicale gedeputeerden te betalen die bezig waren met de zaak tot bevordering van de verhoging (augmentatie) van de predikantstraktementen tot de congrue portie[314]. De onkostendeclaraties van de predikanten die een of meer commissies voor de classis hadden verricht, liepen hoog op. Bijzonder was dat het geval bij de gedeputeerden naar de synode. Een ouderling kreeg voor een synodale commissie 6 gulden[315]. De predikanten vanaf 1665 naar Zutphen en Harderwijk 10 gulden aan reiskosten en wagenvracht en naar Nijmegen en Arnhem 5 gulden[316]. Deze gedeputeerden kregen daarnaast een vergoeding van zijde van de hoge overheid. Die vergoeding was in 1804 opgelopen tot 150 gulden, waarvan zij de helft in de classicale beurs moesten storten[317]. De gedeputeerden naar de correspondentie kregen voor de vergoeding van hun kosten vanaf 1659 naar Nijmegen 6 gulden en naar Zaltbommel 4 gulden[318], vanaf 1665 4 en 3 gulden[319], enkele maanden daarna veranderd in 7 en 6 gulden[320], vanaf 1685 naar Nijmegen 8 gulden[321] en tenslotte

[311] Vgl. hoofdstukken 2 en 5.
[312] RAG, archief 0345 boek 14A *Wetboek classis Tiel 1804*, art. 239.
[313] Zie hoofdstuk 2.
[314] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 13-14 september 1658 art. 27.
[315] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 18-20 april 1659 art. 32.
[316] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de dato 13 maart 1665 art. 9.
[317] RAG, archief 0345 boek 14A *Wetboek classis Tiel 1804*, art. 81.
[318] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 12-14 september 1659 art. 26.
[319] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de dato 13 maart 1665 art. 5.
[320] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 14-15 september 1665 art. 14.
[321] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 4-5 mei 1685 art. 33.

definitief vastgesteld op 6 gulden[322]. Voor commissies binnen het ambt kreeg een ieder 1½ gulden daags, daarbuiten vanaf 1665 2 gulden[323].
Door dit alles bedroegen in 1675 de classicale schulden al zo'n 1300 gulden[324]. Saillant detail is dat alleen al de vertering bij het opmaken van die rekening in de herberg De Croon ruim 18 gulden bedroeg.

Classicale inkomsten
De classis had nog meer bronnen van inkomsten, bijzonder vanwege de gelden die wegens haar taakuitoefening binnen kwamen. Dat betrof onder meer:
1. Het uitgebreide boetesysteem dat door de classis werd ontwikkeld met uiteindelijk meer dan 60 boetes, variërend van het te laat op de classis komen tot het laten uitlekken van informatie van hetgeen op de classis was besproken[325].
2. Elke predikant die beroepen werd in een stad betaalde pro introitu in de classis vanaf 1662 24 gulden en die op het platteland 12 gulden[326].
3. Elke predikant die beroepen werd naar een andere plaats betaalde voor zijn ontslag vanaf 1662 12 gulden bij een beroep naar een stad en 6 gulden naar een dorp[327], in 1697 al verhoogd tot 24 en 12 gulden[328].
4. Elke predikant die ging trouwen betaalde 12 gulden[329].
5. Een student betaalde voor een praeparatoir examen in 1644 20 gulden[330], in 1660 40 gulden[331] op een gewone classis en 50 gulden op een buitengewone. In 1706 werden de examenkosten vastgesteld op 25 gulden[332].
   De zonen van eigen predikanten waren daarvan vrijgesteld.
6. Om aangenomen te worden als aanbevolen (aanstaande) predikant (recommandatus classis) moest een student of proponent 3 gulden 3 stuivers betalen, vanaf 1662 3 gulden[333].
7. Een beroepene betaalde bij het peremptoir examen in 1660 80 gulden[334] en 2½ gulden voor de onkosten en rechten (jura) voor koster en omloper. In 1680 kwamen daar nog de reis- en verblijfskosten van de classicale leden bij[335].
   In 1698 veranderde dit in 120 gulden totaal[336]. Daarbij kwam nog 6 gulden voor elke gedeputeerde van de Gelderse synode[337] en de jura voor omloper en koster.

---

[322] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, classicale wetten 6 art. 1.
[323] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de dato 13 maart 1665 art. 8.
[324] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de dato 10 oktober 1675.
[325] Vgl. RAG, archief 0345 boek 14A *Wetboek classis Tiel 1804*, app.
[326] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 8-9 september 1662 art. 21.2.
[327] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 8-9 september 1662 art. 21.3.
[328] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, app. classicale wetten; boek 14A *Wetboek classis Tiel 1804*, art. 127.
[329] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 8-9 september 1662 art. 21.4.
[330] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 25-26 april 1644 art. 16.
[331] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 10-11 september 1660 art. 12.
[332] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 4 augustus 1706 art. app. 5.
[333] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 8-9 september 1662 art. 21.5.
[334] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 10-11 september 1660 art. 12.
[335] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de dato 2 februari 1680 art. 5.
[336] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 12-13 september 1698 art. 37.
[337] Vgl. onder meer RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 13-14 september 1706 art. 39.

8. Degene die verzocht om een buitengewone classicale vergadering te beleggen en behoorde onder het rechtsgebied van de classis betaalde tot 1732 40 gulden[338] en de jura voor koster en omloper, daarna 50 gulden[339].
   Iemand van buiten de classis betaalde in 1711 60 gulden[340], in 1748 75 gulden[341].

Uit deze inkomsten konden dus in principe de uitgaven van de classis betaald worden. Voorts werden er door de classis maatregelen getroffen om de onkosten van de classicale gedeputeerden en de gedeputeerden van de synode en anderszins te kunnen dekken. Zo werd op een bepaalde berekening in 1623 al besloten dat elke predikant naar rato van zijn salaris tussen de 4 en 9 gulden per jaar moest betalen[342]. De onkosten van de classicale gedeputeerden en naastgezeten predikanten bij een beroep werden gedragen door de kerkelijke gemeente[343]. Daarnaast kregen de classicale gedeputeerden ook vacatiegeld van de classis tot 12 gulden per jaar[344]. Tevens huldigde de classis het principe dat elke predikant en ouderling zelf zijn onkosten voor de classicale vergaderingen zou dragen[345]. Op zich niet onredelijk, daar de kerkmeesters classisgeld betaalden aan de predikanten en ouderlingen. Dit werd vanaf 1662 door de classis vastgesteld voor elke predikant en ouderling op 6 gulden, waarvan 4 gulden voor de onkosten en 2 gulden voor de classis[346].

Probleem bleef in deze dat er goed werd gegeten en gedronken tijdens de vergaderingen. Op zich was daar niets mis mee, ware het niet dat de classis daarvan de kosten voor haar rekening nam. Zo werd in 1651 bepaald dat de maaltijden niet meer dan 14 stuivers mochten kosten en elk lid 's middags een mengel[347] wijn en een kan[348] bier en 's avonds een kan bier en een kan wijn mocht gebruiken, maar dat alles daarboven door de leden zelf moest betaald worden[349]. Voor die tijd was dat drankgebruik vrij normaal voor een vergadering van vooraanstaande lieden, zoals ook de gewone bevolking schraal bier dronk, waarbij dient te worden aangemerkt dat er weinig water werd gedronken wegens besmettingsgevaar[350]. Het was alleen een slechte zaak voor de classicale beurs en goed voor de herbergiers. De hospes Cranenburgh ontving in 1682 op rekening bijna 158 gulden en had nog bijna 87 gulden te vorderen. In 1691 diende hij een rekening van vertering in van ruim 342 gulden[351]. Zijn opvolger Jan de Veer leverde in 1707 een rekening in van maar liefst

[338] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 10 mei 1730 art. 3.
[339] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 20 oktober 1732 art. 3.
[340] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 20-21 april 1711 art. 6.
[341] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 29-30 april 1748 art. 28.
[342] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 15-16 juli 1623 art. 22
[343] Vgl. archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenrekeningen 1650-1816*, de anno 1747.
[344] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de dato 10-11 september 1660 art. 7.
[345] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 15-16 juli 1623 art. 21.
[346] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 8-9 september 1662 art. 23.
[347] Een mengel is evenveel als 2 pinten = ca. 1,2 liter.
[348] Een kan is ongeveer 1,3 liter.
[349] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 8-11 september 1651 art. 19.
[350] Zie o.a. Alberts, "Bier drinken met maten", 113-120; Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 43-60; Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, 21-23.
[351] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de datis 15 oktober 1683 en 14 september 1691.

ruim 417 gulden[352]. Dit soort van praktijken zijn ook te vinden bij de vergaderingen van ambtman en ridderschap van de Nederbetuwe[353]. Gesteld kan dus worden dat de predikanten van de classis zich voegden naar de praktijken van die tijd, ook al ging dat ten koste van classis en classicale beurs.

De examengelden worden onderling verdeeld

De ingekomen examengelden werden meestal onder de predikanten verdeeld, zoals in 1706[354] en 1719[355], maar werden ook een enkele keer gebruikt om de classicale schulden af te betalen zoals in 1717[356]. Het verdelen van deze gelden onder de predikanten werd uiteindelijk een vaste classicale wet en kennelijk gezien als een aanvulling op het predikantstraktement[357]. Feitelijk was dit een volkomen overbodige betaling daar slechts één predikant examinator was en de rest alleen aanwezig. Juist de (hoge) examengelden hadden door de classis goed gebruikt kunnen worden om de financiële gaten te dichten. Dat dit niet gebeurde geeft soms een bijzonder vreemd beeld. In 1730 moest de classis nog kosten betalen aan de advocaat van de gemeente Ingen in de door de classis verloren zaak[358]. Op 30 juli 1730 moest de classis 138 gulden bij derden opnemen om de advocaat te betalen, maar op diezelfde vergadering kreeg de classis 160 gulden binnen aan examengelden. Zo ook op 5 november nog een betaling van 30 gulden moest plaatsvinden en bij de classis 55 gulden binnen kwam. De inkomende gelden werden niet gebruikt om die rekeningen te betalen, maar onder de predikanten verdeeld en voor de betaling werden gelden geleend[359]. Deze gang van zaken is kenmerkend voor de gehele 18e eeuw.

Het financieel beheer van de classis kan worden gekenschetst als zwak en wisselvallig. In tegenstelling tot hetgeen door Groenhuis wordt gesteld, hadden de Nederbetuwse predikanten allemaal een behoorlijk basissalaris, waarvan zij goed konden leven en waaruit gemakkelijk een vermogen kon worden opgebouwd[360]. Niettemin declareerden zij er lustig op los. De predikanten deden qua gedrag niet onder voor dat van de adellijke elite en de regenten. Het eigen (financieel) belang werd duidelijk gesteld boven het algemeen (classicaal) belang. Voor dienaren van het Goddelijke Woord was dat een onwaardige zaak en een slecht voorbeeld voor de kerkelijke gemeenten.

De inkomsten van de classis van examens en dergelijke werden niet gebruikt om een vaste classicale beurs te vormen met een buffer om financiële problemen op te vangen. Hierdoor riep de classis de financiële problematiek over zichzelf af. Dat daarbij de overheden de classis financieel in de steek lieten, is duidelijk. Dit liet onverlet de eigen verantwoordelijkheid van de classis om op een goede wijze met de inkomende en uitgaande gelden om te gaan. Het is ook opmerkelijk dat de classis bij

---

[352] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 16-17 mei 1707 art. 19.
[353] Zie ook Heuff, *De Neder-Betuwe en haar ridderschap*.
[354] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 4 augustus 1706 app. art. 5.
[355] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 11 januari 1719 art. 5.
[356] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 7 september 1717 art. 6.
[357] Vgl. RAG, archief 0345 boek 14A *Wetboek classis Tiel 1804*, art. 241.
[358] Zie hoofdstuk 7.2.4.
[359] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 30 juli 1730 art. 9 en boek 6 *Ata classis Tielanae 1731-1748*, de dato 5 november 1731 art. 5.
[360] Groenhuis, *De predikanten*, 133-150; zie hoofdstuk 3.2.1.; vgl. ook o.a. Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 73-76; Tukker, *De classis Dordrecht*, 102; Leeuwenberg, "De religieuze verhoudingen", 102.

de Staten van Gelderland en het Hof van Gelre en Zutphen niet procedeerde tegen wanbetalers. Wettelijk bezien had de classis veel vastgelegde rechten waarop zij betaling had kunnen afdwingen. Uit een overzicht van de penningmeester uit 1711 is af te lezen dat de classis uit diverse bronnen nog een bedrag van ruim 7000 gulden had in te vorderen en zij had dat door middel van wettelijke procedures kunnen invorderen[361].
De vraag rijst waarom de classis van Tiel in de jaren 1685-1725 zo weinig daadkracht vertoonde ten aanzien van het invorderen van de gelden van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe en de heren en dames van de heerlijkheden. Zij had immers het volste recht op deze gelden en had dit gerechtelijk kunnen afdwingen. Toch bleef de classis enkel maar mondeling door gedeputeerden bij de betaalheren aandringen, weliswaar met de dreiging om geen rechtsmiddelen te moeten gaan gebruiken die de edellieden onsmakelijk zouden voorkomen[362], maar het kwam zelden tot een gerechtelijke procedure en zeker niet bij het Hof van Gelre en Zutphen. De reden ligt hoogst waarschijnlijk in het gegeven dat de classis belang had bij een goede verstandhouding met deze edellieden en zij hen nodig had bij de uitvoering van bijvoorbeeld de plakkaten tegen de zondagsontheiliging. Dat de wijze van handelen van deze edellieden getuigde van een veranderde verstandhouding met de gereformeerde kerk en classis, als zijnde een wat meer afstandelijke, is de classis kennelijk jarenlang ontgaan. Of zij heeft gehoopt tegen beter weten in. Feit is wel dat de classicale aanpak op financieel gebied voor 1685 van meer daadkracht getuigde dan in de jaren daarna en zij ook meer bereikte via de Staten van Gelderland en het Hof van Gelre en Zutphen.

5.2.3.b. Het jaar van gratie en weduwenfonds

Dat het financieel ook anders kon, blijkt uit het jaar van gratie en het weduwenfonds. Het jaar van gratie (annus gratiae) was een oud gebruik uit de katholieke kerk[363]. Door de classis van Tiel was dit al ingesteld in 1599 tijdens een vergadering te Rijswijk[364]. Dit hield in dat de weduwe van de predikant het traktement genoot van het kwartaal waarin haar man gestorven was en daarna nog een geheel jaar. Daarnaast kregen de weduwen nog enige ondersteuning van het Kwartier van Nijmegen, waartoe jaarlijks uit de inkomsten van de Mariënweerdse goederen een bedrag werd gereserveerd en verdeeld over de predikantsweduwen[365]. Na het jaar van gratie werden zij bedeeld door het Kwartier en uit een weduwenfonds van de classis, welk laatste fonds in 1629 al ter ziele ging[366]. Elk jaar moest een lijst van weduwen

[361] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 20-21 april 1711 art. 39.
[362] Vgl. RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 11-12 april 1712 art. 34 14-15 september 1715 art. 36.
[363] Zie hoofdstuk 1 bij de gemeente van Rijswijk.
[364] Zie hoofdstuk 1 onder 1.3.3.
[365] Het gereserveerde bedrag voor alle weduwen binnen het Kwartier van Nijmegen varieerde tussen de 600 en 1000 gulden per jaar, waaruit een ieder moest worden betaald. Vgl. RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 16-18 september 1645 art. 10.
[366] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 15-16 juli 1623 art. 39; boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, classicale wetten hoofdstuk 9.

aan het Kwartier van Nijmegen worden gezonden, waarop al dan niet op tijd een betaling volgde. Voortdurend diende de classis verzoeken om betaling en verhoging van de uitkeringen aan de predikantsweduwen in bij het Kwartier van Nijmegen. Op zich was het bijzonder dat het Kwartier van Nijmegen gelden uitkeerde aan de weduwen, daar door de Staten van Gelderland het onderhoud van de predikants-weduwen en -wezen uit artikel 13 van de Dordtse Kerkorde was geschrapt[367].
Binnen de classis werden aparte afspraken gemaakt over de betaling aan predikants-weduwen. Zo moest Johannes Gerlacus te Rijswijk aan de weduwe van zijn voorganger Johannes Brandolphus een tijd lang jaarlijks 200 gulden uitkeren[368]. Om wat meer vastheid te verkrijgen voor de weduwen werd door de classis van Tiel in 1697 opnieuw een weduwenbeurs opgericht[369]. Elke weduwe zou jaarlijks 50 gulden ontvangen en als de middelen van de beurs tekort schoten, zou het resterende door de predikanten worden aangevuld. Deze 50 gulden aangevuld met de gelden van het Kwartier van Nijmegen waren voor de predikantsweduwen meer dan voldoende om van te kunnen leven. Alhoewel deze beurs geen lang leven beschoren was door de malversaties binnen IJzendoorn, zoals hiervoor geschetst, heeft de classis in 1747 een nieuwe beurs opgericht. Door de Staten van Gelderland werd deze oprichting in 1750 geapprobeerd. De weduwen kregen daarna tot 125 gulden per jaar uitgekeerd[370]. Deze beurs floreerde goed en bevatte in 1754 al 1250 gulden, in 1759 4200 gulden en in 1763 ruim 6300 gulden[371], zodat hierover geen problemen meer ontstonden.
De ideeën van Bouwman als: "Nog slechter zorgde de kerk voor de weduwen en weezen" en: "Doch ook deze weduwenbeurzen beantwoordden niet aan de verwachting", mochten wellicht gelden voor de provincie Friesland, maar gaan niet op voor de classis van Tiel[372].

5.2.3.c. Het emeritaats- en ouderenfonds

Het onderhoud van predikanten die door ouderdom, ziekte of anderszins onbekwaam waren geworden tot uitoefening van hun dienst was in de kerken-ordeningen opgedragen aan de kerk waar zij dienden[373]. Dit hield in de praktijk in dat een emerituspredikant verbonden bleef aan de kerkelijke gemeente waar hij tot aan de tijd van zijn onbekwaamheid, ouderdom of ziekte diende en ook het traktement bleef genieten. De diensten die hij niet meer kon vervullen werden door de classis waargenomen of er werd een tweede predikant (secundus) naast de emeritus aangesteld op kosten van de gemeente. Zoals hiervoor aangegeven, wilde het Kwartier van Nijmegen daartoe nog wel eens een subsidie geven uit de Mariënweerdse goederen. Soms kon er gewoon een andere predikant worden aangesteld. In het laatste geval wilde het Ambt van Nederbetuwe nog wel eens

[367] Origineel plakkaat archief NGG Hien en Dodewaard, de dato 21 juli 1620.
[368] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 6-8 mei 1644 art. 37.
[369] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, 19-20 april 1697 art. 25.
[370] RAG, archief 0345 boek 14A *Wetboek classis Tiel 1804*, hoofdstuk 5 art. 143-158.
[371] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 9-10 september 1754 art. 26, 30 april-1 mei 1759 art. 29 en boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 12-13 september 1763 art. 29.
[372] Bouwman, *Gereformeerd kerkrecht I*, § 43.
[373] Vgl. onder meer DKO art. 13.

bijspringen om dit geregeld te krijgen, zoals bij de met emeritaat gezonden predikanten Wierus Vorchtenius en Geverardus Wilhelmi[374]. Pogingen in de jaren 1771-1776 om bij het Kwartier van Nijmegen een vast reglement te krijgen voor emeriti ten aanzien van hun traktementen en onderhoud liepen op niets uit[375]. Pas in juli 1798, toen de Franse tijd al was aangebroken, diende de classis van Tiel een uitgebreid voorstel in ter behartiging van de financiële belangen van de gereformeerde kerk. Daarin werd ook de uitkering aan emeriti opgenomen. Kennelijk heeft dit wel gevolg gehad, want in 1808 werd aan Daniël Sporon van Ravenswaaij door de Landdrost van Gelderland het emeritusschap verleend salvo honore et stipendio[376].
Binnen de classis zelf duurde het lang voordat zij iets voor zieke en oude predikanten had geregeld. In 1788 werd een voorstel op de classis gebracht om predikanten die door ouderdom of ziekte buiten staat waren dienst te verrichten een vergoeding toe te kennen op gelijke wijze zoals dat bij de predikantsweduwen geschiedde uit de viduale beurs[377]. Het zou zelfs mogelijk zijn geweest dat uit de viduale beurs te doen, daar die in een zeer goede staat verkeerde maar de classis voelde daar niets voor. Het duurde tot 1804 voordat er een apart fonds werd opgericht[378] met een uitgebreid reglement[379].

5.2.4. Benoeming van en toezicht op kerkelijke functionarissen

De classis was het in de kerkenordeningen en politieke ordonnanties aangewezen kerkelijk bestuursorgaan om de taken uit te oefenen betreffende de benoeming van en het toezicht op de kerkelijke functionarissen. De belangrijkste onderdelen hiervan betroffen de predikanten, proponenten en studenten[380].

5.2.4.a. De predikanten

Het toezicht houden op de beroeping, de bekwaamheden en leer en leven van de predikanten kan worden gezien als een van de belangrijkste taken van de classis van Tiel. Immers waren het de predikanten die door de verkondiging van Gods Woord, de uitleg van de Heidelbergse Catechismus, de bediening van de sacramenten van de heilige doop en het heilig avondmaal, het sluiten van de huwelijken, het leiding geven aan de kerkenraden, het verrichten van huisbezoeken en het uitoefenen van censuur de voorbeeld- en sleutelfiguren van de gereformeerde kerk waren. Daar moesten en mochten in het licht van Gods Woord en de kerkenordeningen hoge

[374] Zie hoofdstuk 4.2.5.
[375] Onder meer RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 15-16 april 1771 art. 28 en 23-24 april 1776 art. 25.
[376] RAG, archief 0345 boek 14 *Acta deputatorum 1777-1815*, de dato 13 mei 1808 art. 3.
[377] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 8-9 september 1788 art. 27.
[378] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 9 januari 1804 art. 3.
[379] RAG, archief 0345 boek 14A *Wetboek classis Tiel 1804*, art. 159-223.
[380] De benoeming van en het toezicht op de kerk- en armenmeesters, schoolmeesters en kosters komt in hoofdstuk 6 aan de orde.

eisen aan worden gesteld. Zij waren als predikanten niet vooreerst leden van een synode, classis of gemeente, maar "geestelijke herders, die gesteld zijn over de gemeente, die God roept tot de zaligheid, en houdt ze als schapen zijner weide" en bijzonder om Gods Woord te verkondigen: "tot nuttigheid der toehoorders, met onderwijzen, vermanen, vertroosten en bestraffen, naar eens iegelijks behoefte, verkondigende de bekering tot God en de verzoening met Hem door het geloof in Jezus Christus" en waarbij ook van hen werd gevraagd: "uw leven te versieren met een godzalig leven[381]". Dat dit ideaal in de praktijk niet altijd of geheel werd gevonden, is uit het voorstaande al gebleken, maar dat nam het ideaal niet weg.

In de beginjaren werd de toon gezet

De overheden en de gereformeerde kerk hebben het grote belang hiervan ingezien. Vanaf het begin van de reformatie in Gelderland is veel aandacht besteed aan de vorming en aanstelling van predikanten. In de beginjaren had vooral het Hof van Gelre en Zutphen hierin een leidende rol, maar deze werd al spoedig meer en meer overgenomen door de provinciale synode en classes. Bemoeide de overheid zich meer en meer met de financiële en materiële zaken, zij liet de theologische kwesties aan de gereformeerde kerk over. Voorbeeld daarvan is het examen van de predikanten in de Nederbetuwe in september 1593[382]. Wel bleef het Hof bij elk beroep betrokken, daar elke beroepen en bevestigd predikant bij haar brieven van institutie of investiture moest bewerkstelligen. Bij het plakkaat van 6 juli 1593 werd aangegeven dat elke predikant die werd beroepen of aangenomen eerst diende geëxamineerd te worden in de christelijke leer uit Gods Woord, een goede attestatie van leven en wandel behoorde te vertonen en daarna door de wettige overheid in zijn plaats te worden bekrachtigd en bevestigd[383]. Ook greep het Hof in bij geschillen of problemen rond beroepingen.

De jaren daarna is de (al dan niet gecombineerde) classis van Tiel in de regio Nederbetuwe druk bezig geweest om de predikanten te examineren en toezicht te houden op hun leer en leven. Dat was vooral in de periode tussen 1579 en 1620 een moeilijke taak. Enerzijds was het noodzakelijk de aanwezige predikanten te oefenen in de gereformeerde leer, zeker voor hen die uit andere gezindheden kwamen, anderzijds was het van groot belang bij de beroepingen toe te zien dat alles wettelijk verliep en bekwame mannen in de gemeenten werden aangesteld. Daar kwam nog bij dat door de moeilijke tijdsomstandigheden ten tijde van de Opstand tegen de Koning van Spanje, oorlogshandelingen, rampen en godsdiensttwisten de omgevingsfactoren verre van ideaal waren. Desondanks heeft de classis haar taken zo goed als mogelijk uitgeoefend, zowel op het gebied van het beroepingswerk als ten aanzien van het toezicht houden op het daadwerkelijk functioneren van de aangestelde predikanten. Door de veelheid aan materiaal in de classicale, synodale en gerechtelijke acta, alsmede de vele boeken van het Hof kunnen hier maar enkele voorbeelden worden aangehaald.

---

[381] Gedeelten uit het "Formulier om te bevestigen de dienaren des Goddelijken Woords".
[382] Zie hoofdstuk 1.3.2.
[383] Van Loon, *GGP*, deel 2 39-41, de dato 6 juli 1593.

Orde van beroepen

Het beroepingswerk verliep volgens een vaste orde. Allereerst werd een bekwaam persoon gepresenteerd door een collator of uit een nominatie van minimaal 3 personen door de kerkelijke gemeente, waarna de verkiezing en een beroep volgde. Als de verkiezing mede door gemeenteleden gebeurde, dan betrof dat enkel de mannelijke lidmaten. Die werden doorgaans een voor een binnengeroepen bij de kerkenraad en moesten daar hun stem opgeven. Er werd dan gelijk gecontroleerd of de stemmers wel in het lidmatenboek voorkwamen[384]. Het lijkt apart dat wel de mannelijke en niet de vrouwelijke lidmaten mochten stemmen, omdat bij protesten en verzoeken aan de classis over een predikant of proponent ook de vrouwelijke lidmaten tekenden en haar stemmen dan terdege meetelden[385]. Ondanks het grote belang van de vrouwen voor de kerk en het gegeven dat er meer vrouwelijke dan mannelijke lidmaten waren, was het kiesrecht van vrouwelijke lidmaten in de lijn van de calvinistische traditie binnen de Nederbetuwe niet toegelaten. Dit op grond van Gods Woord, dat het regeerambt niet aan vrouwen toekomt[386], alhoewel dat kennelijk niet opging voor de collatrices zoals hiervoor vermeld[387].

Een enkele keer werd de beroeping buiten de gemeente om gedaan, zoals in 1640 bij de beroeping van Bernhardus Oldenburgius te Kesteren. Weliswaar werd hij schriftelijk aanbevolen door de kerkenraad, kerkmeester, burgemeesters en de gezamenlijke naburen, maar om de een of andere reden werd de beroeping te Tiel gedaan door de classicale gedeputeerden, naastgezeten predikanten en een delegatie van de kerkenraad[388].

Apart is ook de verkiezing die in Echteld in 1767 werd gedaan door kerkenraad en kerkmeesters zonder gemeenteleden, waarbij de beroepsbrief wel vermeldt dat de lidmaten ook aan de verkiezing hadden deelgenomen[389]. Een reden voor deze afwijkende procedure wordt niet gegeven.

Elk beroep moest worden goedgekeurd door de classis. Daarna werd de beroepene, als die nog proponent was, door de classis of gecommitteerden van de classis peremptoir geëxamineerd. Iemand die als predikant van een andere plaats beroepen werd, moest nog wel de goedkeuring (approbatie) van de classis verkrijgen, maar werd niet meer geëxamineerd. De bevestiging volgde in de gemeente na een drietal zondagse proclamaties en werd doorgaans gedaan door de examinator of een van de andere leden van de classis[390]. Daar na 1795 het een en ander veranderde ten aanzien van het beroepingswerk komt dat later aan de orde[391].

---

[384] Vgl. RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum classis Tielanae 1745-1777*, de datis 21 juni 1756 en 31 januari 1757.

[385] Zie nader bij hoofdstuk 7. Vgl. Het grote belang van de vrouwelijke lidmaten o.a. bij Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 107, 114, 128-135 en andere plaatsen.

[386] Zie o.a. Bavinck, *De vrouw in de hedendaagsche maatschappij*, 138-153; Barth, *Het Calvinistisch beginsel*, 49-51, Calvijn, *Institutie*, boek IV hoofdstukken III en X.26. Een discussie hierover valt buiten de kaders van dit werk.

[387] Zie hoofdstuk 3.2.3. bij de gemeente van Lienden.

[388] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum classis Tielanae 1631-1710*, de datis 20 en 28 januari 1640.

[389] RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum classis Tielanae 1745-1777*, de dato 4 juli 1765; boek 15 *Beroepingen classis van Tiel 1666-1814*, de dato 4 juli 1765.

[390] Vgl. onder meer DKO art. 1-7.

[391] Zie nader hoofdstuk 9.

Het gebruik van netwerken door theologen en politici

Bij het beroepingswerk was het vrij normaal dat er gebruikt wordt gemaakt van wat tegenwoordig netwerken of ook wel domineesnetwerken wordt genoemd [392]. Daarnaast waren er ook politieke netwerken, bijzonder gebruikt door hen die de collatierechten bezaten. Deze netwerken worden niet expliciet genoemd, maar zijn wel op te maken uit de classicale handelingen en het verloop van de beroepingen.

Ten aanzien van het beroepingswerk was de classis actief in het zoeken naar bekwame predikanten. Zij liet dus niet alles over aan de gemeenten en collatores. Reeds in 1598 werden in de gecombineerde classis van Nijmegen enkele dienaren voorgesteld, die mogelijk tot predikant zouden kunnen worden aangesteld in het ambt Overbetuwe. De predikanten Johannes Rongius en Wierus Vorchtenius werden gecommitteerd om met die personen te gaan spreken[393]. In 1599 werd door de provinciale synode van Harderwijk aan de classis Johannes Tremoniensis gerecommandeerd om in de Betuwe als predikant aangesteld te worden. De classis heeft in 1601 wel over hem gesproken, maar niet als predikant aangesteld[394]. In dezelfde classicale vergadering werd Gerardus Tonsorius gepresenteerd door de kerkenraad van Nijmegen en door de classis onderzocht op zijn leer en leven. Dat was nodig, daar hij uit een klooster- en monnikenorde kwam en die had verlaten omdat hij verdacht werd van ketterij als een aanhanger van de leer van Calvijn. Na onderzoek van enkele bedenkingen en het houden van een propositie werd hij alsnog toegelaten en bevestigd als predikant te Bemmel, Ressen en Lent en daarna op het Fort Nassau op De Voorn[395].

Binnen de classis van Tiel zelf en met de corresponderende classes van Nijmegen en Zaltbommel was het vanzelfsprekend gemakkelijk om predikanten van de ene naar de andere plaats te beroepen. Dat gebeurde dan ook regelmatig, al was dat geen garantie voor succes. Zo werd op 2 mei 1792 Jacobus Burgerhoudt, predikant te Rijswijk, beroepen in de gemeente van Ochten, maar hij bedankte voor de eer omdat hij inmiddels contacten had met de gemeente van Biervliet, waar hij korte tijd later naar vertrok[396]. Hetzelfde gold voor zij die proponent waren binnen de classis. Ook dat was geen garantie om een beroep binnen de classis te ontvangen, zoals Stephanus Petrus van der Meulen, proponent te Tiel, moest ervaren toen hij op het drietal te Ochten stond in 1792 samen met de Liendense predikant Gerardus van Kooten, maar een proponent uit Zutphen werd beroepen[397]. Wel werd hij in datzelfde jaar in de classis van Zaltbommel beroepen en bevestigd in de gemeente van Est.

Een voorbeeld van een politiek netwerk is te vinden bij de gemeente van Zoelen in 1634. Die gemeente was vacant geworden door het vertrek van Johannes Nevius naar Venlo. De collator was de Heer van Zoelen, Arndt Vijgh, die tevens ambtman

---

[392] Vgl. Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 227-240.

[393] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 30 mei 1598 art. 6.

[394] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 10-13 juli 1599 art. 41; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 80; archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 28-30 april 1601 art. 9. Hij werd predikant te Warnsveld in 1602: zie Mulder "Het Warnveldse kerkarchief", 39.

[395] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 28-30 april 1601 art. 35-39, 19 april 1602 art. 2, 28 en 14-15 september 1602 art. 2.

[396] RAG, archief 0345 boek 14 *Acta deputatorum classis Tielanae 1777-1815*, de datis 2 mei, 25 juni en 31 juli 1792.

[397] RAG, archief 0345 boek 14 *Acta deputatorum classis Tielanae 1777-1815*, de dato 25 juni 1792.

van de Nederbetuwe was. Hij droeg de persoon van Henricus Wemmerus voor. Die had theologie gestudeerd met een toelage uit de geestelijke goederen van de Abdij van Sint Pauwels te Utrecht, waarbij hij wegens problemen met de betaling van alle theologische studenten te Utrecht door de Staten van Utrecht was geplaatst op de lijst en onder verantwoordelijkheid van de gedeputeerden van de Ridderschap te Utrecht[398]. De verbinding is snel gelegd. De classicale gedeputeerden gaven wel aan de collator, kerkelijk en naburen in bedenking dat deze proponent "een aenstootlick gebreck dess lichaemss" had. Voor collator en gemeente was dat geen enkele reden om hem niet te beroepen. Zij namen een volkomen genoegen in zijn persoon, leer en gaven en brachten een beroep op Wemmerus uit, dat hij ook aannam[399]. Hij bleef acht jaar in Zoelen voordat hij in 1642 naar Maassluis vertrok[400].

Dat er ook domineesnetwerken bestonden blijkt met name in de tweede helft van de 18e eeuw toen er een overschot aan proponenten was en netwerken bijkans onoverkomelijk waren om ergens beroepen te worden. Enkele voorbeelden.

In de gemeente van Ommeren werden drie opeenvolgende beroepen uitgebracht op proponenten uit de provincie Drenthe, die ook nog eens kandidaat of hulpprediker in Amsterdam waren geweest. Zo werd in 1770 beroepen Gerardus Masman proponent te Meppel, in 1775 Johannes Schutte proponent te Emmen en in 1791 Johannes Brands eveneens proponent te Emmen[401]. Dit kan niet toevallig zijn.

Uit de gemeenten van Hien en Dodewaard werd in 1793 Dirk Cornelis van Voorst beroepen naar de gemeente van Leiderdorp. Toen hij in 1796 naar Amsterdam vertrok werd in zijn plaats beroepen Hermannus Proper, die ook zijn opvolger was geworden te Hien en Dodewaard[402].

Iets soortgelijks gebeurde bij de beroepingen naar Gellicum en Rhenoij binnen de classis van Zaltbommel. In 1787 werd Christiaan Prillevitz predikant te IJzendoorn daar beroepen. Toen hij in 1789 vertrok naar de gemeente van Op- en Neder-Andel werd zijn plaats ingevuld door Petrus Hondius predikant te Ravenswaaij[403]. Evenzo bij de beroepingen te Elst in de Overbetuwe. In 1786 was Carel Pull predikant te Opheusden daar beroepen en hij werd in 1789 opgevolgd door zijn oud-collega uit de Tielse classis Jacobus ten Bosch predikant te Avezaath[404].

Een enkele maal kwam er een predikant terug binnen de Tielse classis. Zo was Joachim van Broekhuizen predikant te Ingen (1791-1795) vertrokken naar Wijk bij Heusden en vervolgens naar Bleiswijk, maar hij kwam in 1810 terug als predikant te Opheusden. Ook de Liendense predikant Philippus Specht Grijp (1803-1808) die vertrokken was naar Hindelopen, kwam in 1811 terug als predikant te Tiel[405].

---

[398] Matthaeus, *Fundationes et fata ecclesiarum*, 207-210.

[399] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum classis Tielanae 1631-1710*, de dato 24 augustus 1634.

[400] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 17 januari 1642 art. 1-3. Bij die beroeping waren ook politieke figuren betrokken, zoals de Staten van Holland en een raad van het Hof.

[401] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, gemeente Ommeren.

[402] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 11 november 1793, 6 januari 1794 en 13 april 1797.

[403] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 23-24 april 1787 art. 18 en 7 juli 1789.

[404] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 27 juli 1786 en 23 oktober 1789.

[405] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 23 november 1795 en 28 oktober 1810; boek 10 *Acta classis Tielanae* 1802-1816, de datis 14 november 1808 en 19 augustus 1811.

Problemen bij het beroepingswerk

Met name in de jaren tussen 1604 en 1620 waren er veel problemen ten aanzien van het beroepen van predikanten. Dat had verschillende oorzaken. Allereerst was er sprake van twee classicale scheidingen, namelijk in 1606 tussen Nijmegen en Tiel-Bommel en in 1613 tussen Tiel en Bommel. Voorts kwam er door de strijd tussen de remonstrants- en contraremontrantsgezinde predikanten binnen de classis van Tiel een scheiding rond 1616. Ook werden er problemen veroorzaakt door collatores ten aanzien van het beroepingswerk zelf, onder anderen door de Graaf van Culemborg als collator van de gemeenten van Lienden, Eck en Maurik. En tenslotte traden sommige gemeenten eigenmachtig op. Het gevolg daarvan was niet alleen veel wisselingen van predikanten, maar het bezorgde de classis ook veel werk en problemen om op te lossen[406]. Het beroepingswerk was een gevoelige zaak, niet alleen tot 1620 maar ook daarna. Juist het gegeven dat er veel partijen bij betrokken waren met verschillende belangen maakte dat het niet altijd eenvoudig was om een ontstane vacature te vervullen. Uit de navolgende voorbeelden is dat duidelijk op te maken.

De gemeente van Ochten en de problemen met de betaling

De gemeente van Ochten was in 1602 nog steeds vacant. Dat kwam omdat de katholieke collator de Graaf van den Bergh alle geestelijke goederen die bestemd waren voor de betaling van een predikant naar zich toetrok. Reden voor die gemeente om de classis te verzoeken om bij de Graaf van Culemborg, als zijnde de administrateur van de grafelijke goederen van de Graaf van den Bergh, aan te dringen om dit probleem op te lossen. Door de classis werden daartoe werden Petrus Montanus van Kesteren en Opheusden en Adamus Billichius van Ingen gecommitteerd[407]. Toen bleek dat de rentmeester van de Graaf van den Bergh, Richardus Pavort, voorstelde afstand te doen van de geestelijke goederen werd ook Henricus Hollingerus, predikant van 's Gravenweerd gecommitteerd[408]. In september 1603 werd Gellius Petri alias Gellius de Bouma, predikant te IJzendoorn, mede belast met de dienst te Ochten, maar hij vertrok binnen een half jaar al naar Warnsveld[409]. Na zijn vertrek probeerde Henricus van der Poll zich als predikant in te dringen, maar hij werd door de classis als onbekwaam en ongeleerd beoordeeld en moest door de gemeente verwijderd worden[410]. Kennelijk ging dat niet zo snel, want de provinciale synode gaf deze zaak enkele maanden later ter uitvoering in handen van het Hof van Gelre en Zutphen[411]. Pas in 1607 gaf de classis opdracht aan de kerk van Tiel om bij de ambtman van Nederbetuwe, Dirck Vijgh, te bewerkstelligen dat hij de huislieden van Ochten formeel zou uitnodigen[412] om te bezien welke pastorie- en vicariegoederen er te Ochten waren, waarvan een predikant zou kunnen worden

[406] Zie ook Potjer, "De reformatie in de Nederbetuwe", 45-52.
[407] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 19 april 1602 art. 26.
[408] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 14-15 september 1602 art. 13 en 5-6 april 1603 art. 7.
[409] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 6-7 september 1603 art. 2, 4.
[410] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 24 april 1604 art. 9.
[411] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 26-28 juni 1604 art. 23.18; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 126-127.
[412] Letterlijk staat er: "verschrijven".

onderhouden[413]. De aanwezigheid en beschikbaarheid van de vicarie- en pastoriegoederen was precies het probleem waar alles om draaide. De gedeputeerden van het Kwartier van Nijmegen gaven in 1608 opdracht om daar onderzoek naar te doen, zodat elke gemeente van een predikant kon worden voorzien[414]. Kennelijk had dit goede gevolgen, want niet alleen Ochten kreeg dat jaar een predikant in de persoon van Sibrandus Sixti[415], maar ook de andere vacante gemeenten werden binnen een jaar van een predikant voorzien. Sibrandus Sixti was de laatste predikant die werd aangenomen op collatie van de Graaf van den Bergh[416].

De gemeente van Lienden en het collatierecht

De gemeenten die vielen onder het collatierecht (ius collationis) van graaf Floris II van Pallandt, Graaf van Culemborg, kenden ook problemen met de beroeping van predikanten. Dat betrof de gemeenten van Eck, Lienden en Maurik.

In de gemeente van Lienden stond Henricus Cruijff al een veertig jaar als predikant, toen hij in 1607 aan de classis verzocht van zijn dienstwerk ontheven te mogen worden en dat er een tweede predikant zou worden aangesteld. Volgens Potjer kon dat niet omdat er geen geld was[417], maar dat is onjuist. Integendeel, bij het verzoek van Henricus Cruijff om zijn emeritaat bleek het de classis dat er voldoende vicariegoederen te Lienden en tienden te Meerten waren die samen wel 300 gulden per jaar konden opbrengen en waaruit een tweede predikant kon worden betaald. Feitelijk lag het probleem in de tweeherigheid van de heerlijkheid Lienden. Daardoor moest de classis brieven van voorschrijving bij het Hof van Gelre en Zutphen verzoeken om daardoor zowel de Graaf van Culemborg als de Staten van Utrecht te kunnen bewegen de gemelde goederen tot het aanstellen van een hulpprediker te gebruiken[418]. In 1608 bleek dat die goederen behoorden tot de Abdij van Sint Pauwels te Utrecht, waaruit zeker 100 daalders konden worden genomen voor een tweede predikant[419]. Een van de problemen was dat kerk- en vicariegoederen verduisterd werden, zoals te Verhuisen, Lienden en Meerten, onder anderen door de Drost van der Lede, Arndt van Buren[420]. De classis van Tiel besloot in 1611 de predikbeurten te Lienden zelf te gaan waarnemen[421]. Na het overlijden van Henricus Cruijff in 1612 verzocht de de gemeente om aanstelling van een

---

[413] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 29 september-1 oktober 1607 art. 19.

[414] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 12-13 april 1608 art. 18.

[415] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 12-15 september 1608 art. 1.

[416] RAG, archief 0370 nummer 5459, missive van de classis van Tiel aan de Graaf van Culemborg na het overlijden van Sibrandus Sixti op 2 januari 1617, de dato 9 januari 1617. De Graaf van Culemborg had het collatierecht voor de opvolgende predikant Henricus Crollius.

[417] Potjer, "De reformatie in de Nederbetuwe", 51.

[418] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 29 september-1 oktober 1607 art. 14, 12-13 april 1608 art. 12 en 1-4 mei 1609 art. 13.

[419] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 12-15 september 1608 art. 20.

[420] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 11-13 september 1610 art. 6.

[421] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 10-12 september 1611 art. 3.

nieuwe predikant[422]. Die kwam in begin 1613 in de persoon van Isaäc Johannis van Reewijck[423]. Daarbij bleek het tweede probleem, namelijk de uitoefening van het collatierecht. Door de Staten van Utrecht werd betwist dat dit een alleenrecht zou zijn van de Graaf van Culemborg. De Staten waren van oordeel dat de collatie per toerbeurt behoorde te geschieden en dat zij aan de beurt waren. Ondanks de pogingen van de classis van Utrecht en de Drost van der Lede, Arndt van Buren, om in deze in te grijpen ten gunste van de Staten van Utrecht heeft de Graaf van Culemborg zich er niets van aangetrokken, Op zijn oude rechten verleende de graaf de collatie aan de persoon die door de gemeente van Lienden met schouten, jonkers, kerkmeesters, burgemeesters, inwoners en naburen bij hem op 29 november 1612 was begeerd[424]. De gemeente heeft het beroep uitgebracht en de classis van Tiel het geapprobeerd, zoals gewoonlijk. Een appèl van Arndt van Buren op het Hof van Gelre en Zutphen haalde niets uit. Hij kreeg eenvoudigweg geen antwoord[425].

De gemeente van Eck kent veel problemen

De gemeente van Eck kende andere perikelen. Na het overlijden van Casparus Leo rond het jaar 1607 diende een nieuwe predikant gezocht te worden. Nu had Reinerus Osterzaeus alias Reijnerus van Oosterzee zich in 1606 als proponent aangegeven om geëxamineerd te worden, maar hij verscheen in 1607 niet op het examen en werd daarna door de classis vermaand over zijn leven en vermaand tot studie[426]. In april 1608 werd hij opnieuw ernstig door de classis vermaand om zijn leven te beteren, hetgeen niet geschiedde[427]. Reden waarom hij kort daarna en wel voor september 1608 door de classis uit zijn dienst is gezet. Dat betrof de vervanging van de kerkendienst in de vacante gemeente van Eck. In september 1608 kwamen jonker Steven van Rumelaar en dominus Anshelmus Danielis[428] namens de jonkers en naburen van Eck bij de classis verzoeken of Reijnerus van Oosterzee in zijn dienst nog mocht worden gecontinueerd[429]. Het mocht niet baten. De classis heeft hem niet meer aangenomen en hem ook nooit vermeld als predikant binnen de classis. Hij is dus hoogst waarschijnlijk nooit predikant van Eck geweest, maar heeft daar als proponent gewerkt[430]. In dezelfde classicale vergadering van september 1608 werd Simon Lucae Bysterus[431] als proponent aanbevolen en kort daarop in Eck als

[422] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 14-16 september 1612 art. 4.
[423] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 20-22 april 1613.
[424] RAG, archief 0370 nummer 5944. De uitgebreide briefwisseling over het ius collationis werd voornamelijk gevoerd in december 1612.
[425] RAG, archief 0370 nummer 5944, brief de dato 26 december 1612.
[426] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 2-3 september 1606. Het examen zou in april 1607 plaatsvinden, maar toen verscheen hij niet en hij werd vermaand in de classis van 29 september-1 oktober 1607 art. 17.
[427] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 12-13 april 1608 art. 14.
[428] Hoogst waarschijnlijk is dit Anselmus Danielis van Bloemersweerdt, emerituspredikant van Doorn.
[429] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 12-13 april 1608 art. 14 en 12-15 september 1608 art. 14.
[430] Hij staat dan ten onrechte op het predikantenbord. Vgl. Van Lieburg, *Repertorium deel 2 gemeente Eck*. In 1611 werd hij wel als predikant bevestigd in de gemeente van Soest, als komende van Eck en Wiel.
[431] Hij was een zwager van Sibrandus Sixti uit Ochten, die met zijn zuster Maria Lucassen was getrouwd, zie RAR archief 1514 boek 107 *Gerichtssignaat bank Kesteren 1611-1618*, de dato 1 juni 1618.

predikant bevestigd. Hij vertrok in 1611 naar Ingen[432]. Zijn opvolger Petrus Lucanus was door de Graaf van Culemborg als collator aanbevolen en door de gemeente van Eck beroepen. Omdat er kerkordelijk het een en ander was misgegaan, weigerde de classis hem in eerste instantie te aanvaarden[433]. Ook in april 1612 werd hij nog niet toegelaten als lid van de classicale vergadering (membrum classis) wegens ingebrachte bezwaren, hoewel hij wel de brieven van institutie van het Hof van Gelre en Zutphen had en de classis hem een aanbeveling gaf om bij de Staten van Utrecht een verhoging van zijn traktement te bewerkstelligen[434]. In september 1612 werd hij wel toegelaten binnen de classis[435]. Zijn verblijf was van korte duur. Op 1 juni 1616 besloot het Hof van Gelre en Zutphen een aantal stukken over Petrus Lucanus aan de classicale gedeputeerden te zenden met verzoek om advies of hij met stichting te Eck zou kunnen blijven of beter verwijderd zou moeten worden. In het laatste geval konden zij de hulp van de ambtman van Nederbetuwe, de Heer van Zoelen, inroepen om orde te stellen op de kerkelijke bediening[436]. Bij brief van 18 juni 1616 maakte het Hof aan de classis van Tiel bekend dat Petrus Lucanus beter kon vertrekken uit Eck gelet op alle bezwaren die tegen hem waren ingebracht[437]. De classis achtte de bezwaren tegen hem zo groot dat zij hem op 16 juli 1616 afzette als predikant[438]. De oorzaak van de afzetting lag vermoedelijk in zijn gedrag en levenswandel[439]. De bemoeienis van het Hof van Gelre en Zutphen was in de jaren tussen 1612 en 1618 groot ten aanzien van de beroeping, aanstelling en examinatie van predikanten in samenwerking met gedeputeerden van de Gelderse synode en de classicale gedeputeerden als examinatores. Hoogst waarschijnlijk vond dit oorzaak in de ontstane godsdiensttwisten en de noodzaak om de kerkelijke zaken in deze niet te laten ontsporen[440].

Het Hof regelt een predikant voor Maurik

Een voorbeeld van die bemoeienis van het Hof is ook te vinden bij de vervulling van de vacature te Maurik, ontstaan door het vertrek van Wierus Vorchtenius naar Rijswijk. In april 1613 verscheen Paulus Colonius voor de classis van Tiel met verzoek om geëxamineerd en als lid van de classis aangenomen te mogen worden. De classis ging hierin niet mee, omdat de Graaf van Culemborg had nagelaten deze

[432] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 10-12 september 1611 begin. Dus dus niet in 1612 zoals het predikantenbord vermeld, vgl. Van Lieburg, *Repertorium deel 2 gemeenten Eck en Ingen*.

[433] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 10-12 september 1611 art. 3.

[434] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de dato 28 april 1612 art. 3 en gravamen 12.

[435] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 14-16 september 1612 art. 24.

[436] RAG, archief 0124 boek 21 folio 277.

[437] RAG, archief 0370 nummer 5459.

[438] De acta van april zijn niet bewaard gebleven, maar de zaak is duidelijk uit onder meer RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 9-10 september 1616 art. 8; archief 0370 nummer 5459, brief van 16 juli 1616.

[439] Hij was al eerder in december 1610 in Bedum afgezet wegens zijn gedrag, vgl. Brucherus, *Gedenkboek van Stad en Lande*, 119.

[440] Vgl. onder meer het examen en de aanstelling van Adam Hartwech te Kesteren in RAG, archief 0124 boek 21 folio 273v en 274v, de datis 21 maart en 11 april 1616.

persoon aan de classis te presenteren om geëxamineerd te worden en daarna tot de kerkendienst gepromoveerd en bevestigd te worden. De classis zond drie gecommitteerden naar de Graaf van Culemborg om hem hierin te onderwijzen, namelijk Johannes Coutius, Henricus Leo en Alardus de Vries. Colonius beloofde zich aan de classis te onderwerpen en voorlopig niet te prediken. Hem werd opgelegd een propositie voor de classis te houden[441]. Voorts vervoegde de classis zich bij het Hof van Gelre en Zutphen met de vraag wat in deze zaak te doen. Het Hof oordeelde dat de ambtman van Nederbetuwe, Dirck Vijgh, onderzoek moest doen naar leer en leven van Paulus Colonius en daarna met de classis het vervolg bespreken conform het beslotene op de provinciale synode van Harderwijk in 1612[442]. Dat betrof onder meer het examineren ten overstaan van de gedeputeerden van de Gelderse synode[443]. Eerst zou het Hof nog een brief zenden aan de Graaf van Culemborg met de vraag hoe hij zich ten aanzien van het praeparatoir examen had gedragen[444]. Alhoewel Johannes Fontanus in een brief aan de Graaf van Culemborg schreef hierin zijn rechten te behouden, gaf de graaf aan het Hof tot antwoord het aan de discretie van het Hof zelf te laten[445]. Hierop gaf het Hof bevel dat het examen zou geschieden ten overstaan van de ambtman, de Heer van Zoelen, door Anthonius Leo en Johannis Broechusius, hetgeen ook is gebeurd. Daarop werd Paulus Colonius in de gemeente van Maurik bevestigd als predikant en in september 1613 als lid van de classis toegelaten[446].

Heel veel instanties betrokken voor een predikant te IJzendoorn

Dit alles wil niet zeggen dat er in latere tijden geen ingewikkelde problemen konden ontstaan bij het beroepingswerk van predikanten. Zo ontstonden in de gemeente van IJzendoorn problemen over het beroepen van een nieuwe predikant na het overlijden van Bartholomeus Bisschop in 1673. In mei 1674 werd de proponent Isaäcus Liesselius[447] als gerecommandeerde van de classis (recommandatus classis) aangenomen[448]. Kort daarna werd hij door de collatrices, de Vrouwen van IJzendoorn, als nieuwe predikant voorgesteld en beroepen. De Heer van IJzendoorn, Dirk Jacob Vijgh, was op 29 april 1674 te Tiel overleden[449]. Op de classicale vergadering van 23 juli 1674 protesteerde de kerkenraad van IJzendoorn tegen de door de classicale gedeputeerden doorgedrukte beroeping op Isaäcus Liesselius. De classis oordeelde dat de bezwaren niet zwaarwegend genoeg waren en dat tot het

[441] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 20-22 april 1613 art. 10.
[442] RAG, archief 0124 boek 21 folio 217v, de dao 30 juni 1613.
[443] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 30 juni-3 juli 1612 art. 21; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 204.
[444] RAG, archief 0124 boek 21 folio 217v, de dato 30 juni 1613. De brief aan de Graaf van Culemborg de dato 30 juni 1613 bevindt zich in RAG, archief 0370 nummer 5481, evenals de collatie van 25 februari en het accoord van de naburen van 7 maart 1613.
[445] RAG, archief 0370 nummer 5481 missiven de datis 1 en 2 juli 1613. Er is nog veel correspondentie rond Paulus Colonius dat hier niet kan worden verhaald. Zie RAG, archief 0370 nummer 5481; archief 0336 nummer 33 de dato 23 april 1614; vgl. Potjer, "De reformatie in de Nederbetuwe", 56-58.
[446] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de dato 14 september 1613.
[447] Ook wel genoemd Liselius, Lysselius.
[448] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 4-5 mei 1674 art. 4.
[449] *NNBW*, deel 9 1265-1266.

peremptoir examen kon worden overgegaan, waarna de kerkenraad appelleerde bij de provinciale synode[450]. Niettemin ging de classis van Tiel voort door op 12 augustus 1674 het peremptoir examen van Isaäcus Liesselius af te nemen, maar nog niet tot de bevestiging over te gaan voordat de provinciale synode een oordeel zou hebben geveld. Als dat oordeel niet in 1674 zou vallen, dan zou de bevestiging doorgaan. Ook overwoog de classis het appèl van de kerkenraad af te snijden wegens de onordentelijke procedure. Ondanks alle protesten van de kerkenraad van IJzendoorn ging de classis zelfs nog verder en werd de waarneming van de predikdienst te IJzendoorn tijdens de vacature aan Isaäcus Liesselius opgedragen[451]. Ondertussen was op dezelfde vergadering de andere proponent van IJzendoorn, Henricus van Schaerdenborgh[452], ondervraagd of de Vrouwe van IJzendoorn hem een geschenk zou hebben beloofd. Hetgeen hij ten stelligste ontkende[453]. Een maand later vroeg Isaäcus Liesselius met inlevering van een request van sommigen uit de gemeente van IJzendoorn, of er met zijn proclamatie en bevestiging mocht worden voortgegaan, maar de classis stelde dit nog uit[454]. Isaäcus Liesselius diende daarop een request in bij het Kwartier van Nijmegen dat tot gevolg had dat de rechter van IJzendoorn, Gijsbertus Vulder, door het Kwartier werd aangeschreven om informatie over de zaak te verschaffen. Deze rechter insinueerde vervolgens dit op 19 januari aan de kerkenraad van IJzendoorn met verzoek om informatie, daar hij als rechter niet van wangedrag beschuldigd wenste te worden[455].
Op de Paasclassis van 1675 diende de kerkenraad van IJzendoorn een request bij de classis in met verzoek dat Isaäcus Liesselius uit IJzendoorn mocht worden geremoveerd en de vacaturediensten vervuld door de predikanten van de classis. De classis achtte dat er zo veel hatelijke uitdrukkingen in het request stonden dat zij de zaak uitstelde tot op de aanstaande provinciale synode[456]. Op de antesynodale classis verzocht Isaäcus Liesselius dat iemand van de classis zijn zaak op de synode zou mogen verdedigen. Dit werd toegestaan en daarvoor aangewezen Johannes van Raedsvelt van Echteld[457]. Ook werd er een request ingediend door enige leden van de kerkenraad en gemeente van IJzendoorn. De classis stelde dit ook uit tot op de synode.
Op de provinciale synode werd deze zaak uitgebreid behandeld en daarover geresolveerd met als belangrijkste punten[458]:
1. Dat een collator of collatrice bij de uitoefening van het recht van presentatie niet mocht handelen tot nadeel van de kerk en kerkenordening. Omdat de kerkenraad en

[450] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de dato 23 juli 1674.
[451] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de dato 12 augustus 1674 art. 1-2, 7-11, 13.
[452] Ook wel genoemd Henrick van Schadenborgh, Henricus a Schaerdenburgh.
[453] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de dato 12 augustus 1674 art. 4.
[454] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 14-15 september 1674 art. 30.
[455] RAG, archief 0446 *Archief heerlijkheid IJzendoorn*, zie in: Spies en Spies, *Heerlijkheid IJzendoorn deel 1*, nummer 348.
[456] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 22-23 april 1675 art. 15.
[457] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de dato 2 augustus 1675 art. 2.
[458] RAG, archief 0336 boek 2 *Acta synodi Gelriae 1656-1682*, de datis 11-21 augustus 1675 art. 27; vgl. archief 0446 *Archief heerlijkheid IJzendoorn*, zie ook in: Spies en Spies, *Heerlijkheid IJzendoorn deel 1*, nummer 349.

gemeente van IJzendoorn geen genegenheid hadden voor de gepresenteerde Isaäcus Liesselius kon de collatie geen effect sorteren.
2. Dat de gedeputeerden van de classis van Tiel geen beroeping hadden mogen formeren tegen de wil van de kerkenraad en het merendeel van de gemeente en dat de classis de beroeping niet had mogen approberen en met de zaak voortgaan maar had moeten wachten op het oordeel van de synode.
3. De beroeping werd als zijnde strijdig met de kerkenordening en kerkelijke praktijk voor nul en van geen waarde verklaard.
4. Isaäcus Liesselius moest de acte van collatie aan de synode overgeven en werd vermaand zich te gedragen naar de regels van de kerk. Hij werd wel aanbevolen bij de andere classes.
5. Deze besluiten zouden met vermaan aan de collatrices bekend worden gemaakt door gedeputeerden van de Gelderse synode en de classicale gedeputeerden van de classis van Tiel. Alles tot bevordering van de voortgang tot de vervulling van de vacante plaats.
Op de septemberclassis verzocht Isaäcus Liesselius een kopie van deze sententie en tevens vergoeding van zijn diensten die hij te IJzendoorn had vervuld[459].

Deze zaak was daarmee nog niet ten einde. Begin 1676 richtten de kerkenraad en gemeente van IJzendoorn zich aan de Vrouwen van IJzendoorn met het verzoek dat Henricus van Schaerdenborgh tot predikant van IJzendoorn zou mogen worden beroepen. Dit gelet op de door de overleden Heer van IJzendoorn gedane belofte, dit in tegenstelling tot de eerder afgelegde verklaring dat niets was toegezegd, en het feit dat Henricus van Schaerdenborgh de predikdienst veelvuldig had waargenomen in tegenstelling tot Isaäcus Liesselius die daar maar eenmaal had gepreekt[460]. Kennelijk waren de collatrices daarvoor gevoelig en verleenden zij de gewenste collatie, waardoor de gemeente van IJzendoorn een beroep kon uitbrengen op de proponent Henricus van Schaerdenborgh. In maart 1676 werd hij door de classis van Tiel peremptoir geëxamineerd en bekwaam gevonden. Waarop de classis orde stelde op zijn proclamaties en bevestiging[461]. Het zou daarmee zijn afgedaan, ware het niet dat alle betrokken partijen zich op de classis van april 1676 vervoegden. Eerst kwam Isaäcus Liesselius met verzoek om een acte van zijn peremptoir examen. Hij diende ook een verzoek in om namens de classis als legerpredikant te mogen worden uitgezonden. Het eerste werd door de classis toegestaan, het tweede niet omdat Justus Heurnius, predikant van Kesteren, aangaf die dienst namens de classis te willen vervullen[462]. Daarna kwam de kerkenraad van IJzendoorn bij de classis met verzoek om orde voor de bediening van haar gemeente en de viering van het heilig avondmaal. Dit werd aan de classicale gedeputeerden opgedragen[463]. Vervolgens kwam namens de Vrouwe van IJzendoorn advocaat Reinders voor de classis die de redenen inleverde waarom zij de kerkelijke proclamaties van de beroepen predikant Henricus van Schaerdenborgh hadden gestuit. De classis ging hierin mee om de

[459] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 13-14 september 1675 art. 9.
[460] RAG, archief 0446 *Archief heerlijkheid IJzendoorn*, de dato circa februari 1676, zie in: Spies en Spies, *Heerlijkheid IJzendoorn deel 1*, nummer 350.
[461] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 15-16 maart 1676, art. 1-3.
[462] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 10-11 april 1676 art. 3.
[463] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 10-11 april 1676 art. 18.

gewichtige redenen die waren ingebracht en verwees de zaak naar de provinciale synode. Ook werden de classicale gedeputeerden gelast zich over deze zaak bij het Hof van Gelre en Zutphen te vervoegen na overleg met de gedeputeerden van de provinciale synode[464]. Op de antesynodale classis van 9 augustus 1676 brachten de classicale gedeputeerden verslag uit van hun werkzaamheden, waarvoor zij werden bedankt [465]. Vervolgens besloot de classis op verzoek van Henricus van Schaerdenborg dat zijn derde proclamatie en bevestiging tot predikant te IJzendoorn zou gedaan worden door Petrus Pauw, predikant van Ochten[466]. Deze zaak leek daarmee eindelijk afgedaan, maar toen deze resolutie van de classis werd bekendgemaakt aan de Heer van IJzendoorn, Jacob Sweer van Wees, tekende deze protest aan[467]. Dit werd behandeld op de provinciale synode in augustus 1676. De synode besloot na verhoor van partijen dat de bevestiging van Henricus van Schaerdenborgh tot predikant van IJzendoorn onordentelijk en informeel was geschied en werd daarom voor nul en van geen waarde verklaard. Voorts werd aan de gedeputeerden van de Gelderse synode en de gedeputeerden van de classis van Tiel opgedragen deze zaak op de beste wijze op te lossen[468]. Het gevolg van dit alles was dat tenslotte het Hof van Gelre en Zutphen de knoop doorhakte en op de remonstrantie van de gedeputeerden van de Gelderse synode op 3 november 1676 besloot dat Petrus Pauw van Ochten zou worden bevestigd als predikant te IJzendoorn, onverkort het ius collationis van de Vrouwe van IJzendoorn[469]. En zo geschiedde. Hierdoor kwam er een einde aan deze ingewikkelde beroepszaak, waarbij veel kerkelijke en politieke instanties betrokken waren[470].

Intermezzo

Tot zover enkele schetsen. Dit soort problemen in het beroepingswerk kwam vaker voor, zoals te Tiel waar diverse keren meningsverschillen ontstonden tussen de magistraat en kerkenraad of tussen kerkenraad en classis over de benoeming van een tweede of derde predikant, zoals in 1618, 1625, 1648-1649, 1675 en 1725[471]. Ook in IJzendoorn kwamen vaker problemen voor tussen collator en gemeente, zoals in 1705 en 1722[472]. Anderzijds waren er ook vele gemeenten waar het beroepingswerk feitelijk zonder problemen verliep. Uit de geschetste voorbeelden blijkt voldoende

---

[464] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 10-11 april 1676 art. 21.
[465] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de dato 9 augustus 1676 art. 9.
[466] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de dato 9 augustus 1676 art. 10.
[467] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de dato 9 augustus 1676 art. 11.
[468] RAG, archief 0336 boek 2 *Acta synodi Gelriae 1656-1682*, de datis 16-26 augustus 1676 art. 37.
[469] RAG, archief 0124 boek 22 folio 437, de dato 3 november 1676.
[470] Vgl. RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de dato 29 januari 1677. Henricus van Schaerdenborgh werd op zijn verzoek in 1678 namens de classis legerpredikant en daarna predikant te Hedel, zie RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 15-16 april 1678 art. 21 en 12-13 september 1681 art. 5. Isaäcus Liesselius was in 1692 predikant te Klimmen, vgl. NGG Heerlen boek 183 *Trouwboek 1652-1705*, 88.
[471] Zie onder meer RAG, archief 0124 boek 21 folio 330 de dato 21 maart 1618; boek 22 de datis 29 oktober 1625 folio 280, 1 november 1625 folio 280v-281 en 20 december 1625 folio 281v; archief 0336 nummer 150 de dato 30 november 1625; RAR, archief 0218 boek 1012 de annis 1618-1625; archief 0001 nummer 946 de annis 1648-1649, nummer 947 de dato 8 maart 1648, nummer 948 de anno 1675 en nummer 949 de anno 1725.
[472] Zie onder meer RAG, archief 0124 boek 4898 folio 209v-210 de dato 26 maart 1705; archief 0446 de datis 1 juli 1705 en 28 maart 1722; Spies en Spies, *Heerlijkheid IJzendoorn deel 1*, nummers 352, 354.

dat bij elk probleem de gemeenten, classis, gedeputeerden, synode en overheden voldoende bereid waren deze op te lossen. Mocht een zaak echt uit de hand lopen dan greep het Hof van Gelre en Zutphen in als hoogste instantie.

Het vicinusschap en problemen daarover

Bij de beroeping van predikanten waren niet alleen de classicale gedeputeerden aanwezig, maar meestal ook twee vicini, de twee naastgezeten predikanten. Om ongeregeldheden te voorkomen had de classis van Tiel in 1682 een regeling gemaakt wie er bij een vacante gemeente als vicinus behoorde aangemerkt te worden[473]. Hieraan werd strikt de hand gehouden op een enkel geval na en juist toen ontstonden er grote problemen binnen de classis zoals in de jaren 1765-1766. Het begon met de beroeping van Cornelius van der Nieburg van de gemeente van Ingen naar Tiel op 24 oktober 1765. Daarbij waren als vicini aanwezig de predikanten van Ochten en Zoelen, Henricus Grijp en Bogislaus David Cassius[474]. Volgens de lijst van vicini hadden dat de gemeenten van Echteld en Zoelen moeten zijn, maar de predikant van Echteld, Fredericus Wilhelmus Prumers, werd pas in april 1766 als lid van de classis aangenomen en kennelijk was dat de reden dat de andere predikanten hem niet als vicinus erkenden[475]. Deze voorwaarde was bij de regeling van de vicinitas der kerken in 1682 niet opgenomen[476]. Op 11 november 1765 werden Petrus Abresch van Hien en Dodewaard en Henricus Grijp van Ochten door de classis van hun gemeenten losgemaakt wegens vertrek naar andere gemeenten[477]. Op de classicale vergadering van 19 december 1765, welke was belegd ter approbatie van de beroepingen van Adrianus Ham te Ochten en Joan Hugo van der Groe te Hien en Dodewaard, werden door de kerkenraden van Echteld en IJzendoorn protesten ingediend tegen deze beroepingen evenals tegen die van Cornelius van der Nieburg van Tiel en de losmaking van Henricus Grijp van Ochten. Tevens werd een protest ingediend door lidmaten van Ochten tegen de nominatie en beroeping van Adrianus Ham[478]. Het feitelijke probleem van de protesterende kerkenraden was dat Hermannus Johannes Krom, predikant van Tiel, bij al deze nominaties, verkiezingen en losmakingen als vicinus aanwezig was geweest, waarbij de gemeenten van Echteld en IJzendoorn in hun recht van het vicinusschap waren verkort[479]. Dat lag erg gevoelig, zowel qua aanzien als financieel[480]. In december 1765 werden de vijf oudste leden van de classis gecommitteerd om deze gevoelige zaak op te lossen en in liefde en boetvaardigheid te blussen, zodat de onenigheid niet verder zou oplaaien[481]. Op 2 januari 1766 kwam men weer classicaal bij elkaar. Bernardus Sandijk, predikant te

[473] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 1-2 mei 1682 art. 3.
[474] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de dato 24 oktober 1765.
[475] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 28 augustus 1765 art. 5 en 14-15 april 1766 art. 3. Dit was niet bij de verdeling van de vicinusschappen afgesproken.
[476] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 1-2 mei 1682 art. 3.
[477] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 11 november 1765 art. 4.
[478] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 19 december 1765. Het protest van de lidmaten ging over de kwestie dat er iemand op het drietal stond,die nog nooit in de gemeente was gehoord. Zie RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum 1745-1777*, de dato 2 december 1765.
[479] RAG, archief 0124 boek 441, brief ambtman van Nederbetuwe de dato 28 januari 1766; archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum 1745-1777*, de datis 6 september, 7 en 26 november en 2 december 1765.
[480] Een vicinus ontving normaliter 6 gulden voor zijn verschijning.
[481] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 19 december 1765 art. 3.

IJzendoorn, gaf namens zijn gemeente aan dat op last van de Heer van IJzendoorn, de Heer van Wassenaar van Laar, de bezwaren werden ingetrokken. De gemeente van Echteld, vertegenwoordigd door jonker Steven van Delen, hield nog aan haar bezwaren vast. Er werd een accommodatie voorgeslagen door de classis, waarbij werd aangegeven dat de kerkenraden van Tiel, Dodewaard en Ochten enige informaliteiten hadden gepleegd en daarover schuld erkenden. De zaak werd niet geheel opgelost, daar de kerkenraad van Ochten weigerde daarmee genoegen te nemen. Het beroep van de gemeente van Hien en Dodewaard werd inmiddels wel geapprobeerd, maar daartegen protesteerde weer Christianus de Kruijff van Avezaath[482]. Deze zaak sleepte zich nog maanden voort[483]. Inmiddels was door de ambtman van Nederbetuwe, de Graaf van Welderen, op 28 januari 1766 een uitgebreide brief gezonden aan het Hof van Gelre en Zutphen over alle kerkelijke perikelen. Hij deed niet alleen de zaken uit de doeken, maar gaf ook aan dat de harmonie en rust in de kerken was verstoord en dat uit de ontstane partijschappen tussen de predikanten alleen maar schadelijke zaken konden voortkomen[484]. Het Hof van Gelre en Zutphen antwoordde op 30 januari 1766 de intentie van de ambtman zeer te waarderen, maar dat de zaken om redenen nog niet waren geschapen tot het ingrijpen met een resolutie van het Hof[485]. Inmiddels had ook de kerkenraad van Ochten haar bezwaren bij het Hof neergelegd. Dit werd door het Hof doorgezonden aan de classis van Tiel met verzoek om de zaak op de Paasclassis te behandelen en ervoor zorg te dragen dat de gemeente van Ochten spoedig met een predikant zou worden voorzien[486]. De classis van Tiel zond daarop een uitgebreide verklaring en verdediging naar het Hof, die op 23 april 1766 voor notificatie werden aangenomen[487]. Uiteindelijk hoefde het Hof in deze zaken geen resolutie te nemen, want de classis kon op 23 juli 1766 melden dat alle problemen waren opgelost en als laatste werd ook het beroep van Adrianus Ham te Ochten geapprobeerd. Met diens bevestiging op 24 augustus 1766 sloot deze langdurige en gevoelige zaak[488]. Wel werden op de septemberclassis in 1766 de classicale wetten aangevuld betreffende het vicinusschap. Expliciet werd erin opgenomen dat een bevestigd predikant als vicinus kon functioneren ook al was hij nog geen lid van de classis[489]. Al deze problemen en geschillen hadden dus eenvoudig voorkomen kunnen worden.

Classicaal toezicht op leer en leven van de predikanten

Een tweede belangrijke taak van de classis ten aanzien van de predikanten betrof het toezicht houden op hun leer en leven. De predikanten behoorden niet alleen hun taken te verrichten als getrouwe herders en leraars van Jezus Christus, maar moesten ook met hun leven een voorbeeld zijn voor de bevolking en gemeente in het

[482] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 2 januari 1766.
[483] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 27 januari, 4 en 27 februari en 26 maart 1766.
[484] RAG, archief 0124 nummer 441, de dato 28 januari 1766.
[485] RAG, archief 0124 boek 21 folio 35-40, de dato 30 januari 1766. Welke redenen dat waren, is niet vermeld.
[486] RAG, archief 0124 nummer 441; boek 51 folio 104-105 de dato 27 maart 1766.
[487] RAG, archief 0124 nummer 441, de datis 4, 14-15 en 23 april 1766.
[488] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 23 juli 1766.
[489] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 8-9 september 1766 art. 10.

algemeen en de gelovigen in het bijzonder. Het is een heikel punt te schrijven over het classicaal toezicht op de predikanten, daar de classicale en gerechtelijke acta wel melding maken van afwijkingen en het vallen in zonden, maar doorgaans niet werd geschreven over al de predikanten die in liefde en trouw hun werk deden. Het optekenen van geschiedenissen over misdragingen van predikanten leent zich gemakkelijker tot het schrijven van artikelen dan de vaak stille en liefdevolle ambtsvervulling van getrouwe dienaars van Gods Woord. Tevens kan er door te weinig onderzoek of onjuiste interpretatie van de primaire bronnen een onjuist beeld van een bepaalde situatie worden geschetst.

Johannes Stapelmoer ten onrechte negatief beschreven

Een voorbeeld van deze onjuiste geschiedschrijving betreft de persoon van Johannes Stapelmoer predikant te Eck in de jaren 1765-1796. Anspach schreef in 1886 een artikel waarbij hij uitgebreid hij uit de doeken deed wat er allemaal misging tussen de predikant en de collator, gemeente en kerkenraad. Hij schreef zelfs dat deze predikant tegen de Heer van Eck en Wiel hoogst onwellevend bleef handelen[490]. Zo ontstaat een beeld van een eigenzinnig predikant, die zijn gang door niets of niemand liet reguleren. Wel vermeldt Anspach dat Johannes Stapelmoer tijdens de inval van de Franse troepen in de Nederbetuwe in 1795 door het volk kwalijk werd bejegend en kort daarop zijn ontslag verzocht en verkreeg met financiële compensatie. In tegenstelling hiermee vermeldt Van Lieburg dat Johannes Stapelmoer is afgezet als orangist[491]. Het is de vraag wat van dit alles waar is.

Allereerst dient gememoreerd te worden het zeer eigenzinnig optreden van de Heer van Eck en Wiel en zijn negatieve wijze van omgang met de predikanten te Eck en de classis van Tiel, zoals hiervoor al enkele malen is beschreven. Licht wordt vergeten hetgeen die heer had aangericht bij de beroepingen te Eck na het overlijden van Theodorus Bruenis in 1763. Er werd eerst een collatie en beroep uitgebracht op Everhardus Franciscus van Noorle[492], die daar al vanaf 7 augustus 1761 adjunctpredikant was[493]. Na drie jaar daar gediend te hebben en ook beroepen te zijn, gaf Van Noorle volgens de Heer van Eck en Wiel de collatie terug, omdat hij niet gaarne tegen het genoegen van de heer en gemeente op een plaats wilde komen[494]. Ook moest de daarna beroepen Johannes Stapelmoer bij het Hof van Gelre en Zutphen procederen om zijn traktement te verkrijgen van de Heer van Eck en Wiel en hij werd daarbij door het Hof in het gelijk gesteld[495]. Kennelijk had zelfs de classis moeite met die procedure en sententie. Zij liet zich door de Heer van Eck en Wiel overhalen om nog classicaal een oordeel over deze zaak te gaan vellen[496]. Dat werd door het Hof niet geaccepteerd. Bij resolutie van 11 juli 1767 droeg het Hof

[490] Anspach, "Ds. Johannes Stapelmoer", 115.
[491] Van Lieburg, *Repertoirum* deel 1 predikanten, 237.
[492] Ook wel genoemd Everhardus François van Noorle.
[493] Zie onder meer RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum 1645-177*, de datis 7 augustus 1761 en 20 november 1764; boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 22 december 1763 art. 4 en 26 november 1764 art. 3.
[494] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 26 november 1764 art. 3.4.
[495] RAG, archief 0012 boek 0S35 folio 267-269 de dato 16 augustus 1766; archief 124 boek 52 folio 431-437 de dato 11 juli 1767.
[496] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 4-5 mei 1767 art. 22.

aan de classis op om bij de sententie van het Hof van 15 april 1767 te berusten. De classis had geen andere keuze dan daaraan te voldoen[497]. De jaren daarna kon Johannes Stapelmoer zijn dienst verrichten binnen de gemeente van Eck en blijkbaar heeft hij dat in alle getrouwheid gedaan. Zelfs bij het overlijden van de Heer van Eck en Wiel in 1792 hield hij een plechtige lijkrede uit 1 Johannes 2:17 en werd hij bij de publieke weergave daarvan beschreven als een geliefd leraar, die iedereen opwekte om acht te nemen op de onbestendigheid van het leven[498].
Na de komst van de Fransen in 1795 ontstonden er spanningen tussen predikant en gemeente, hoogst waarschijnlijk door het onrecht wat door dorpelingen tegen Johannes Stapelmoer was gepleegd, zoals Anspach ook schetst. Op de classicale vergadering van 21 april 1795 bleek dat de predikant was afgezet van zijn kerkendienst omdat hij zijn gemeente zou hebben verlaten bij de komst van de Franse troepen. Stapelmoer gaf zelf in een verklaring aan dat hij tegen de afzetting had geprotesteerd en dat hij met de dood was bedreigd en 14 dagen was weggegaan maar wel had gezorgd voor de voortgang van de kerkdiensten. De classis besloot eerst te onderzoeken of er sprake was van een afzetting wegens leer en leven van de predikant of dat er politieke zaken meespeelden[499]. De kerkenraad van Eck was van oordeel dat het een politieke zaak was[500]. Door Johannes Stapelmoer werd daarop de zaak voorgelegd aan het Hof van Gelre en Zutphen maar daar is geen sententie op gevolgd[501]. Hij werd door de classis niet geschorst, maar vervulde gewoon allerlei classicale taken. Met andere woorden: de classis was niet echt onder de indruk van de beschuldigingen tegen hem. Uiteindelijk bleken de betrekkingen te Eck zodanig verstoord te zijn dat Johannes Stapelmoer zelf om zijn losmaking verzocht en verkreeg bij de kerkenraad op 17 februari 1796, zij het onder een riante financiële vergoeding[502]. Dit werd op 1 maart 1796 door de classis bekrachtigd. Hij is dus niet afgezet, maar vrijwillig weggegaan. Enig evenwicht bij dit onderwerp is dus wel gewenst.

Het toezicht op leer en leven van de predikanten door de classis geschiedde op een aantal manieren[503]. Tijdens de classicale vergaderingen werd er beurtelings een predikatie gehouden die door de anderen werd beoordeeld, zoals eerder vermeld. Ook werd op elke ordinaire classicale vergadering censura morum gehouden. Voorts werd bij de kerkvisitaties nadrukkelijk gevraagd naar het dienstwerk van de predikanten.

---

[497] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 3 augustus 1767 art. 38.
[498] *MUBGW*, deel 155, juli 1792, 87-88.
[499] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 21 april 1795 art. 3.
[500] RAG, archief 0345 boek 14 *Acta deputatorum classis Tielanae 1777-1815*, de dato 9 juli 1795.
[501] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 15 september 1795 art. 20.
[502] RAG, archief 0345 boek 14 *Acta deputatorum classis Tielanae 1777-1815*, de dato 17 februari 1796; boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 1 maart 1796; Anspach, "Ds. Johannes Stapelmoer", 126-127.
[503] Enkele zaken zullen bij de casuïstiek in de hoofdstuk 7 breder worden uitgediept, terwijl in hoofdstuk 8 nader op de leer wordt ingegaan.

Het beoordelen van de preekgaven

Zoals voormeld bij de taak van de concionator werden ten overstaan van de classis beurtelings door alle predikanten (korte) predikaties of proposities gehouden[504]. Normaliter werden de laatst aangekomen predikanten het eerst daarvoor aangewezen[505]. Dit was een puur theologische aangelegenheid, waarover de overheden niets te zeggen hadden. Deze proposities waren niet bedoeld als een soort van examen, maar werden gehouden tot opscherping en lering van elkaar. Iedereen kon daardoor nader onderwezen worden over de wijze van preken, de inhoud naar Gods Woord en vermaand worden om vlijtig te blijven studeren. Vooral in de beginperiode van de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe tot 1620 was dit zeer noodzakelijk. Predikanten kwamen toen uit allerlei kerkelijke en geestelijke stromingen, ook vanuit diverse regio's of buitenland met verschillende graden van opleiding.

In 1601 moesten de predikanten Johannes Sasius van Echteld en Geverhardus Wilhelmi van Ommeren een propositie voor de classis doen. Beiden waren al meer dan 20 jaren in dienst van hun kerken. De classis oordeelde dat aan de proposities zoveel mankeerde dat zij niet alleen werden opgeroepen tot naarstige studie en aanwijzingen kregen hoe te prediken, maar bijzonder ook een aantal boeken moesten aanschaffen[506]. Naast de Nederduitse Bijbel waren dat de Catechismusverklaring van Ursinus uitgegeven door diens leerling David Pareus[507], het Huisboek van Bullinger[508] en de Postilla van Spindler[509]. Kort daarna werd dit aan alle predikanten opgedragen met bijvoeging van de Loci Communes van Bucanus[510]. In mei 1609[511] werd daaraan toegevoegd Die boetveerdicheijt van Taffin[512].

De meeste opmerkingen met betrekking tot de proposities beperkten zich veelal tot een algemene beschrijving als "welcke orthodoxa ende methodica van den broederen geoordeelt is", zoals in 1628 bij de preek van Joannes Beeckmannus[513]. Mochten er twijfels zijn over iemands gaven, maar onvoldoende om iemand af te wijzen, dan bestond er de mogelijkheid van nadere controle. Bij het examen van Johannis Hoijsing van Opheusden in 1703 besloot men dat hij zijn preekschetsen aan de classicale gedeputeerden diende te vertonen. Hij heeft dat twee jaar moeten doen

---

[504] Vgl. onder anderen: De Boer, *The Genevan School of the Prophets*, 62-63.

[505] DKO art. 41; RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 23-24 oktober 1622 art. 32, 12-13 april 1624 art. 5 en 23-25 juli 1627 art. 16.

[506] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 28-30 april 1601 art. 24, 26, 28.

[507] David Pareus, *Explicationum catecheticarum doctoris Zachariae Ursini Silesii absolutum opus, totiusque theologiae puriosis quasi novum corpus*. De eerste Nederlandse vertaling uit 1602 is van de hand van Festus Hommius en uitgegeven onder de titel *Het Schatboek etc.*

[508] Henricus Bullingerus, *Huijsboeck. Vijf decades, dat is vijftich sermoonen van de voorneemste hooftstucken der christlicker religie*.

[509] Georgius Spindler, *Postilla: Auslegung der Sontags und fürnemesten Fest Euangeliën etc.*

[510] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 3 september 1605 art. 32. Guilielmus Bucanus, *Institutiones theologicae seu locorum communium christianae religionis et Dei verbo etc.* In 1651 is een Nederlandse uitgave verzorgd door Philippus Rulaeus.

[511] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 1-4 mei 1609 art. 20.

[512] Jean Taffin, *Grondig bericht van de boetveerdicheijt des levens vervaet in vier boecken ende ghetrouwelijck uit de Fransoijsche bij den auteur selve verbeterde copie verduijtscht door Joannem Crucium, dienaer der Fransche Ghemeijnte te Haerlem*. (1597).

[513] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 8-9 september 1628 art. 1.

totdat op de septemberclassis van 1705 gebleken was dat zijn preekschetsen voldoende waren[514].

Het houden van censura morum in de classis

Het houden van censura morum op gewone classicale vergaderingen was geen standaardbegrip, maar functioneerde zoals het behoorde. Over de inhoud daarvan werd meestal weinig geschreven. De reden daarvan ligt in het gegeven dat alle onderlinge problemen tijdens de vergaderingen zo veel mogelijk werden opgelost, zodat men na gehouden censura morum in broederlijke liefde en vrede de vergadering met dankgebed tot de almachtige God kon besluiten. Een enkele keer werd er iets meer vermeld, zoals na de vergadering van september 1712 toen de praeses bij het houden van de censura morum de broederen ernstig moest aanbevelen om zich te wachten voor menselijk invallende gevoeligheden tijdens de vergadering[515]. Ook lopende geschillen, zoals tussen Johannes Stapelmoer en de Heer van Eck en Wiel over het predikantstraktement, kwamen ter sprake bij de censura morum[516]. Dit laatste had meer te maken met de stellingname van de classis dan met het optreden van Johannes Stapelmoer, zoals hiervoor geschetst.

Opstapeling van problemen te Avezaath

Het toezicht houden op leer en leven van de predikanten was bijzonder de taak van de classicale gedeputeerden. Zowel bij de kerkvisitaties als bij aparte commissies, al dan niet met bijvoeging van andere gecommitteerden, hadden zij de opdracht vermeende of aangegeven misstanden te onderzoeken, zo mogelijk op te lossen en rapport uit te brengen aan de classis. Een voorbeeld van een probleemzaak waarbij de toezicht op leer en leven, beroeping en predikantstraktementen sterk vermengd waren, betrof de gemeente Avezaath in de jaren 1626 en 1627. Predikant was daar Lambertus Latomus op een traktement hem door classis gegund van 400 gulden en vrije huishuur[517]. In 1626 ontstonden er problemen tussen Lambertus Latomus en Johannes Frederici (Jan Frederiksen), welke laatste graag schoolmeester in Avezaath wilde worden. Latomus was van oordeel dat Johannes Frederici zich dan eerst moest zuiveren van alle beschuldigingen, die hij over de predikant had rondgestrooid. Tijdens de behandeling voor de classis op 27 juni 1626 werden meer beschuldigingen van eerloosheid tegen Latomus ingebracht en de naburen verzochten een andere predikant[518]. De classis besloot twee dagen later een aparte vergadering te houden. Omdat er steeds meer beschuldigingen over en weer werden ingebracht, besloot de classis tot nader onderzoek. Ondertussen zou Latomus niet zelf de kerkdiensten te Avezaath vervullen, maar de andere predikanten van de classis en de classis schreef aan de kerkenraad en naburen van Avezaath hoe zij zich dienden te gedragen en dat zij Jan Frederiksen niet tot een schoolmeester mochten

[514] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 17-19 september 1703 art. 41 en 14-15 september 1705 art. 34.
[515] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 12-13 september 1712 art. 44.
[516] Zie onder meer RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 14-15 april 1766 art. 36 en 3 augustus 1767 art. 38. Vergelijkbaar is de zaak tussen de Heer van Eck en Wiel en de predikant aldaar in 1693, zie onder meer RAG, archief 0387 nummer 6.
[517] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 22-24 oktober 1622 art. 4.
[518] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 27 juni 1626.

aannemen[519]. Tijdens het verhandelde over deze zaak op de classicale vergadering van 11 september 1626 bleken de verhoudingen in Avezaath zozeer te zijn verstoord dat Latomus aangaf daar niet meer met stichting zijn dienstwerk te kunnen verrichten. Hij verzocht aan de classis een eervol ontslag. Alle ingebrachte beschuldigingen tegen Latomus konden niet worden hardgemaakt. Het waren enkel geruchten en lasterpraat. Dit had er wel toe geleid dat bij alle partijen de gemoederen zo waren verhit dat een vruchtbare samenwerking onmogelijk was[520]. Op 14 september 1626 kreeg Lambertus Latomus van de classis van Tiel een eervolle demissie, waarin werd vermeld dat hij wegens gerezen zwarigheden de gemeente verliet, maar dat hij al die tijd als een leraar Gods Woord zuiver had gepredikt en zijn dienstwerk getrouw had verricht[521]. Ook had de classis inmiddels de vacatuurbeurten te Avezaath geregeld en vastgesteld dat er een nieuwe predikant mocht worden beroepen tegen een traktement van 450 gulden per jaar inclusief woning[522]. Feitelijk scheen alles van de baan, zij het dat er in 1627 nog ophef was omtrent beschuldigingen van Lambertus Latomus in 1626 geuit tegen Bertramus a Laer en Vincentius Bergaeus, predikanten te Tiel en Eck. Dit werd afgedaan door de classis[523]. Evenals een verzoek om revisie door Latomus in oktober 1627[524].
Inmiddels was te Avezaath beroepen Aegidius Crollius[525], die op 9 april 1627 door de classis zou worden geëxamineerd. Door een brief van Lambertus Latomus aan de gedeputeerden van de Gelderse synode werd het examen gestuit en opgehouden. De classis van Tiel was hiervan niet gecharmeerd en verzocht de betreffende gedeputeerden van de synode om op het uitgestelde examen te verschijnen[526]. In mei 1627 werd dit examen eindelijk gehouden, maar eerst moesten de nodige problemen worden opgelost. Eerst werd de oude zaak van Lambertus Latomus aan de gedeputeerden van de Gelderse synode uit de doeken gedaan, zonder dat de classis ruimte gaf tot nadere discussie. De zaak was formeel afgesloten[527]. Daarna werden de problemen besproken die de beroepen Aegidius Crollius zou hebben gemaakt tegen het traktement bij de beroeping bepaald op 450 gulden[528]. Dat leek in der minne te zijn geschikt, waarna het peremptoir examen door Aegidius Crollius werd afgelegd tot genoegen van de broeders[529]. Opnieuw werd daarna door de gedeputeerden van de Gelderse synode de zaak van Latomus ter tafel gebracht met verzoek met de bevestiging van Aegidius Crollius op te schorten staan totdat de zaak met Latomus zou zijn opgelost. Zij toonden zich wel tevreden met het afgelegde examen. Opmerkelijk genoeg bleek toen dat de ambtman van Nederbetuwe, Arndt Vijgh,

[519] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 29 juni 1626 art. 1-23.
[520] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 11 september 1626 art. 33-39.
[521] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 11 september 1626 aanhangsel 1. Hij is waarschijnlijk in 1628 als predikant vertrokken naar West-Indië en was in 1632 predikant te Geleen en in 1634 te Sittard, daarna te Maastricht en Wilre. Zie Eekhof, *Nieuwe gegevens*, bijlage 13. EHCSG, archief NGG Sittard, nummer 894052 *Predikantenlijst*; Schrijnemakers, "De predikant Latomus", 65-75.
[522] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 11 september 1626 art. 40-41.
[523] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 9-11 april 1627 art. 41.
[524] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 1 oktober 1627.
[525] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 9-11 april 1627 art. 43-44.
[526] RAG, archief 0336 nummer 165a, de dato 12 april 1627.
[527] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 16-17 mei 1627 art. 2-5.
[528] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 16-17 mei 1627 art. 7.
[529] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 16-17 mei 1627 art. 8-11.

aanwezig was in de classicale vergadering. Hij toonde zich zeer tevreden over het door Crollius afgelegde examen en raadde de gedeputeerden van de Gelderse synode dringend aan om zich met de classis te voegen en daardoor alle onrust in de kerkelijke gemeenten te helpen dempen. De gedeputeerden wensten daaraan geen gehoor te geven. Desalniettemin besloot de classis door te gaan en stelde orde op de proclamatieën en bevestiging van Aegidius Crollius[530].
Mocht de classis al de idee gehad hebben dat hiermee eindelijk de zaken in de gemeente van Avezaath waren geregeld en dat de nieuwe predikant kon worden bevestigd dan had zij zich verkeken op de oppositie van diverse partijen. In juni 1627 moest de classis weer bijeenkomen over deze zaak, omdat er allerlei bezwaren werden ingebracht tegen de gemaakte afspraken. Het belangrijkste probleem bleek te zijn het predikantstraktement, waarbij Aegidius Crollius zich niet aan de gemaakte afspraken wenste te houden maar meer traktement wilde in vergelijking met de andere predikanten. Ook door de jonkers en naburen van Avezaath werd oppositie gevoerd tegen de classicale afspraken, maar zij werden niet op de vergadering toegelaten, omdat zij geen partij waren. Wel hield de classis daarna besprekingen met de substituut-ambtman jonker Cock en jonker Vos van Avezaath. Ondertussen onstond er behoorlijk tumult veroorzaakt door de naburen, die inmiddels hun oog al hadden geslagen op een andere kandidaat.
De classis kwam er op deze manier niet uit en besloot de zaak aan het Hof van Gelre en Zutphen voor te gaan leggen en committeerde daartoe twee predikanten. Daarop kozen de partijen eieren voor hun geld. Er werd een nieuw contract opgemaakt over de financiële tegemoetkomingen voor de classis van Tiel en Aegidius Crollius, waarmede de zaak leek beëindigd te zijn[531]. Deze afspraken bleken tegen het zere been van de ambtman van Nederbetuwe te zijn, waarom in juli 1627 opnieuw en uitgebreid werd vergaderd over deze zaak. Uiteindelijk resulteerde dit in een alweer een nieuw financieel accoord dat door de classis en Aegidius Crollius werd ondertekend waarmede de zaak definitief rond was[532].

Problemen bij de betaling van de predikanten
Moeilijkheden als deze rond de betaling van het predikantstraktement en de gevolgen voor de dienstdoende predikanten zouden regelmatig de kop opsteken totdat dit in 1687 vaster zou worden geregeld door de invoering van de congrue portie. Niettemin zouden de betalingen van de traktementen en de geschillen daarover geregeld de gemoederen in classis en gemeenten beroeren. Het probleem bij dit soort zaken was dat er teveel partijen bij betrokken waren. Als het classicaal zou zijn gehouden, zoals het hoorde, dan zou het spoedig zijn opgelost. Het waren juist de bemoeienissen van de ambtman, ambtsjonkers, plaatselijke jonkers en naburen, alsmede het optreden van de gedeputeerden van de Gelderse synode die de complicaties veroorzaakten. Zoals voormeld kon in het bijzonder een collator veel problemen veroorzaken. In 1758 bleek bijvoorbeeld de Heer van Echteld, die het ius collationis bezat, nog steeds niet genegen te zijn om in te staan voor de hoogte van

[530] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 16-17 mei 1627 art. 11-15.
[531] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 20 juni 1627.
[532] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 23-25 juli 1627 art. 20-28 en 41-44.

het predikantstraktement en niet aansprakelijk te willen zijn voor de congrue portie[533]. Ook al was hij daartoe rechtens verplicht. Opmerkelijk is dat de classis dit toeliet en geen nadere actie ondernam. Het gevolg van dit optreden van de Heer van Echteld was reden tot veel predikantswisselingen. Zo vertrok de in 1758 beroepen en op 12 november van dat jaar bevestigde predikant Henricus Johannes Folmer al op 31 mei 1759 naar Dwingelo[534].

Zicht houden op de historische context

Voor wat betreft het toezicht van de classis op het leven van de predikanten is het van belang dit te bezien in de historische context en niet vanuit de hedendaagse normen, waarden en gewoonten. In de 16e-18e eeuw nam naast de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe de herberg een belangrijke plaats in. De herberg was niet alleen de plaats voor logies, eten en drinken, maar bijzonder ook voor allerlei bijeenkomsten. Zo werden alle verpachtingen, verkopingen, uitzettingen en andere belangrijke publieke handelingen in de herberg verricht. Ook werden daar vergaderingen gehouden. De classis van Tiel vergaderde bijvoorbeeld veelal in één van de herbergen te Tiel, meestal in De Croon. Zoals eerder vermeld was het drinken van water niet veilig genoeg. Reden dat de bevolking (licht) bier en wijn dronk en ook wel zwaardere alcoholische dranken. Hierdoor kon gemakkelijk dronkenschap ontstaan al dan niet met ruzies, scheld- en vechtpartijen of zedeloze zaken. Dronkenschap werd normaliter niet gerechtelijk vervolgd, wel eventuele uitspattingen als gevolg daarvan. In deze context is het niet verwonderlijk dat er ook predikanten, ouderlingen en edellieden in min of meer beschonken toestand konden worden aangetroffen. Het risico van het teveel drinken of een kwade dronk hebben, kon ieder treffen. En het gezegde "Als de wijn is in de man, is de wijsheid in de kan" was in deze periode ook zeker van toepassing.

In dit licht is het niet verwonderlijk dat er in de classicale en gerechtelijke acta ook gevallen van dronkenschap of onzedelijkheid bij predikanten voorkomen. Gelet op het aantal predikanten in verhouding met het aantal gevallen dat in deze acta werd behandeld, kan worden gesteld dat de meeste predikanten zich netjes gedroegen en dat slechts enkele ontsporingen aan de orde kwamen. Na de voormelde afzetting van Petrus Lucanus in 1616 is over een periode van 200 jaar maar één predikant afgezet wegens zijn levenswandel en dat was nog maar van tijdelijke aard[535] en heeft er maar één zelf ontslag genomen om onduidelijke redenen, namelijk Hendrik Mulders te Ravenswaaij in het jaar 1813. Meestal werden ontsporingen op kortere of langere termijn opgelost met vermaning in de geest der liefde. Een drietal significante voorbeelden.

Arnoldus Schoenmantius ging maar een keer de fout in

Toen in november 1644 door de ouderlingen van Ingen bij de classis een klacht werd ingediend tegen hun predikant Arnoldus Schoenmantius wegens dronkenschap en vechten kwamen de classicale gedeputeerden onmiddellijk in actie. Uit dit

[533] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 7 juli 1758 art. 3.
[534] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 25 oktober 1758 en 31 mei 1759.
[535] Zie bij de casuïstiek hoofdstuk 7.2.3.

onderzoek bleek dat tijdens het voeren van de schouw van de dijken en waterwegen door de ambtman en dijkgraaf met de heemraden hun predikant dronken was geweest en had gevochten met jonker Roelof van Eck. Arnoldus Schoenmantius ontkende dit niet, maar bekende in zonde gevallen te zijn en toonde daar berouw over. Daar zijn kerkenraad geen klachten had over zijn leer en verdere leven en dit kennelijk een enkelvoudige zaak was, is deze predikant slechts een week of zes geschorst geweest en behoefden er geen verdere maatregelen genomen te worden. Tegen hem zijn later ook geen klachten meer ingediend[536].

Bernardus Oldenburgius gered door zijn huwelijk

Een ander geval van openbare dronkenschap betrof Bernardus Oldenburgius[537], predikant van Kesteren. Hij was in 1640 als ongehuwde proponent te Kesteren beroepen en moest van zijn traktement van 300 gulden 75 gulden aan de classis afstaan en 50 gulden aan zijn voorganger Cornelis Wachtendorp, dus hield hij maar ruim de helft van zijn traktement over oftewel ongeveer een derde deel van een normaal traktement in die dagen[538]. Verschillende malen viel hij in de zonde van openbare dronkenschap. Hij werd door de classicale gedeputeerden en de classis zelf daarop aangesproken en zelfs gecensureerd met een schorsing van 3 maanden. Op verzoek van zijn kerkenraad werd dat na enkele weken opgeheven[539]. In 1643 had hij weer een terugval en was hij dichtbij een afzetting[540]. Dat gebeurde niet, want zijn leven verbeterde door zijn huwelijk met Angelia Maurique in 1644. Zij vrouw had kennelijk een goede invloed op hem, want er kwamen daarna geen klachten meer over zijn levenswandel[541]. In 1645 werd hij ziek en overleed op jonge leeftijd[542].

Johannes Nethenus in grote problemen

Een apart en gecompliceerd geval was de zaak van Johannes Nethenus van Hien en Dodewaard. Hij was zijn jonggestorven broer Abraham Nethenus in 1663 daar opgevolgd als predikant. Hij had enkele jaren goed gefunctioneerd en was zelfs classicale gedeputeerde en gedeputeerde van de Gelderse synode geworden[543]. In 1667 ging het mis, toen hij op een classicale vergadering zich weigerde te onderwerpen aan de autoriteit van de classis en daarbij beledigingen gebruikte. De classis sloot hem als straf uit van alle classicale functies en commissies totdat hij schuld zou hebben beleden. Omdat hij appèl instelde, bleef de zaak aanhangig. In

[536] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de datis 3, 4 en 6 november en 30 december 1644.
[537] Ook wel genoemd Bernard Oldenburch.
[538] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 4-5 maart 1640; boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de datis 14 oktober 1640 en 30 maart 1641.
[539] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 15-16 april 1642 art. 38, 12-13 september 1642 art. 37-42 en 29-30 november 1642 art. 2-8; boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de datis 30 maart 1641.
[540] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 15 februari 1643, 17-19 april 164 art. 26 en 11-12 september 1643 art. 20; boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de datis 26-27 september 1643 art. 1-9 en 9-10 oktober 1643.
[541] RAG, archief 0345 boek boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de dato 31 juli 1644.
[542] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 16-17 september 1644 art. 14 en 21-23 april 1645 art. 13, 33; boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de datis 3 april 1644 en 31 juli 1644.
[543] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 10-11 september 1666 art. 27 en boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 5-6 augustus 1667 art. 10.

augustus 1668 verzochten zijn mede gedeputeerden van de provinciale synode dat deze zaak mocht worden bijgelegd. Dat geschiedde inderdaad op 7 augustus 1668[544]. In 1669 ging het helemaal mis met zijn gedrag. Het meest waarschijnlijke onderliggende probleem, wat niet in de acta wordt genoemd, was het overlijden van zijn jonge vrouw Sara Crellius. Johannes Nethenus ontspoorde meer en meer. Door ouderling jonker Jasper van Eck werd in augustus 1669 namens de kerkenraad van Hien en Dodewaard een lijst van beschuldigingen aan de classis overhandigd, variërend van verzuim van zijn dienstwerk en uiten van beledigingen tot eerloos gedrag. Als gevolg daarvan werd Nethenus geschorst tot de eerstvolgende gewone classicale vergadering[545]. Op de septemberclassis verscheen Nethenus op de classis met verzoek om een acte van demissie te mogen ontvangen, zodat hij naar elders kon vertrekken. Dat werd door de classis geweigerd, omdat de acta van de Gelderse synode nog niet waren ontvangen[546]. Was dat wel het geval geweest, dan zou deze zaak spoedig zijn opgelost. Op de provinciale synode van augustus 1699 was Johannes Nethenus aanwezig als gedeputeerde namens de classis van Tiel. Zijn appèl tegen de schorsing werd in behandeling genomen. De synode besloot dat de gecommitteerden van de classis en de kerkenraad van Hien en Dodewaard zouden worden geciteerd op de synode om de zaak zo spoedig mogelijk af te kunnen doen[547]. Dat gebeurde door een synodale commissie. Mede door het uitstellen van deze afdoening en het ontbreken van de synodale acta op de septemberclassis ging het helemaal mis met de zaak en persoon van Nethenus. Op 14 oktober 1669 werd een buitengewone classicale vergadering gehouden, waarbij namens de gemeente van Hien en Dodewaard aanwezig waren de ouderlingen jonker Joost Hendrick van Stepraedt en schout Jan Janssen. Behandeld werd de op 11 oktober begane zonde van Nethenus door in de herberg De Croon te Tiel ene Maria Aelberts te beslapen onder belofte van met haar te trouwen. Door het groot getal van getuigen van de lichamelijk gemeenschap waren de gevolgen onontkoombaar. Hierop werden Johannes Nethenus en Maria Aelberts voor de classis door Theodorus van Brenck van Zoelen als praeses in ondertrouw opgenomen. Dit moest worden aangetekend in de kerkenboeken van Tiel en Hien en Dodewaard. Vanwege de gegeven ergernis bleef Nethenus wel geschorst van de bediening van het heilig avondmaal, de kerkendienst en zijn traktement totdat nader in de zaak zou worden beslist[548]. Van de ondertrouw zijn twee proclamaties uitgegaan, maar het huwelijk is nooit bevestigd. Ondertussen ontstonden tussen de broeders verwikkelingen en onenigheden, onder meer door het niet toelaten van één van de aangevers van de zaak, de proponent Roelandus Loderus, zoon van Winandus Loderus van Kesteren, op de preekstoel van Hien en Dodewaard. Ook met de familie van Maria Aelberts ontstonden problemen door het niet voortgaan met de huwelijksproclamaties en de bevestiging[549]. In april 1670 werd op de classicale vergadering het besluit op appèl van de provinciale

[544] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 3 en 7 augustus 1668.
[545] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, augustus 1669 art. 11-18.
[546] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, 13-14 september 1669 art. 2, 11, 18.
[547] RAG, archief 0336 boek 2 *Acta synodi Gelriae 1656-1685*, de datis 18vv augustus 1669 art. 8.
[548] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de dato 14 oktober 1669. De ondertrouw is te Tiel ingeschreven in RAR, archief 0218 NGG Tiel *Trouwboek 1668-1704*, de dato 17 oktober 1669.
[549] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de dato 31 januari 1670.

synode van augustus 1669 medegedeeld[550]. Door een synodale commissie was aangeraden en door de synode besloten om alles in het vuur der liefde te smoren en de censuur en schorsing van Nethenus op te heffen en zo alle twisten en onlusten te vermijden. De classis kon niet anders dan dit naast zich neerleggen, daar de zaken met en rond Nethenus inmiddels veel verder gevorderd waren. Er kwamen steeds meer klachten bij de classis binnen, zodat zij niet anders kon dan de schorsing in stand houden en in juni 1670 zelfs besluiten dat hij moest worden verwijderd en ontslagen en dat de gemeente van Hien en Dodewaard een ander predikant mocht gaan beroepen[551]. Er waren inmiddels ook zaken in behandeling bij het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe. Op 11 augustus 1670 werd Nethenus wegens beledigingen van de Heer van Echteld veroordeeld tot het afleggen van een schuldbelijdenis en een boete van 25 goudgulden voor de armen[552]. Er zouden nog meer aanklachten bij het landgericht tegen Nethenus wegens beledigingen worden ingediend, zoals door Albert Driessen van Eldick, Albert Albertsen van Eldick en de edele juffrouwen Ermgard en Theodora van Eck[553]. Inmiddels ontstonden er binnen de classis door en rond de zaak van Nethenus veel problemen en twisten tussen verschillende predikanten, waarbij allerlei sancties werden opgelegd. De problemen werden dusdanig groot dat er een jaar lang geen classicale vergaderingen meer werden gehouden en dat de ambtman van Nederbetuwe zich er mee moest gaan bemoeien, evenals de magistraat van Tiel en de gedeputeerden van de Gelderse synode. Op de provinciale synode in augustus 1670 werd het appèl van Nethenus tegen de sententie van de classis van 14 oktober 1669 behandeld. De synode besloot de schorsing in stand te laten tot de eerstvolgende synode. Ondertussen moest de classis de herstelling van Nethenus zo mogelijk bevorderen en eventueel een verplaatsing. Nethenus werd gemaand tot schuldbelijdenis. Een en ander was mede afhankelijk van het proces dat bij het Hof van Gelre en Zutphen aanhanging was betreffende zijn trouwbelofte aan Marie Aalberts en de andere lopende zaken. Aan hem werd door de synode wel de helft van het traktement toegekend tijdens zijn schorsing, terwijl de classis de andere helft mocht gebruiken om de diensten in Hien en Dodewaard waar te nemen[554]. De onderlinge problemen tussen de predikanten van de classis moesten ook nog worden opgelost. Uiteindelijk werd op de provinciale synode te Arnhem op 16 augustus 1671 tussen hen een accoord gesloten, waarmede de meeste problemen uit de wereld waren[555].

Op de provinciale synode van augustus 1671 kwam de zaak van Johannes Nethenus uitgebreid aan de orde. Door jonker Casper van Eck, ouderling te Hien en Dodewaard, werd samen met 18 lidmaten nog klachten ingediend tegen hun predikant. Nethenus verscheen met 3 lidmaten om verweer te geven. De zaak werd in een commissie behandeld en het advies door de synode overgenomen. Alhoewel

[550] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 18-20 april 1670 art. 10; archief 0336 boek 2 *Acta synodi Gelriae 1656-1682*, de datis 18-28 augustus 1669 art. 68.
[551] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 18-20 april 1670 art. 23 en 28-29 juni 1670.
[552] RAR, archief 1514 boek 112 *Gerichtssignaat bank Kesteren 1658-1680*.
[553] RAR, archief 1514 boek 112 *Gerichtssignaat bank Kesteren 1658-1680*, de dato 9 januari 1672.
[554] RAG, archief 0336 boek 2 *Acta synodi Gelriae 1656-1682*, de datis 16-26 augustus 1670 art. 50.
[555] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 12-13 september 1670 art. 4-7, 14-15 en 11-12 september 1671 art. 7, 8, 21. Dit is niet vermeld in de *Acta synodi Gelriae*.

de gecommitteerden van de synode niet echt overtuigd waren van de boetvaardigheid en verbetering van Nethenus werd door de synode besloten dat hij voorlopig onder censuur zou blijven staan en onder synodaal en classicaal toezicht[556]: De zaak van Johannes Nethenus werd niet meer opgelost. In de jaren 1672-1674 werd er geen provinciale synode gehouden wegens de Franse inval en Nethenus overleed in het begin van 1673 op de leeftijd van omstreeks 46 jaar[557].

De classis moet in principe de problemen oplossen

Uit een zaak als deze van Johannes Nethenus blijkt wel duidelijk dat het niet onmiddellijk doorpakken van de classis en het slechts eenmaal per jaar vergaderen van de provinciale synode de slagvaardigheid in de kerkelijke rechtsprocedures niet ten goede kwam. Dit zou de classis in latere jaren nog enkele malen opbreken, zoals bij de casuïstiek zal worden uiteengezet[558].

Problemen ten aanzien van de predikanten dienden in de volle classis afgehandeld te worden. Door het Hof van Gelre en Zutphen werd hierop toezicht gehouden als hoogste rechter in kerkelijke zaken ten aanzien van de predikanten. Toen in 1787 de classis van Zutphen op de provinciale synode met een voorstel kwam om problemen met de predikanten ter plaatse af te doen buiten de plenaire classis om, waarbij de predikanten wel in beroep konden gaan bij de classis, werd dit ter beoordeling en goedkeuring aan de classes overgegeven. De Tielse classis was er wel voor, zoals de meeste andere Gelderse classes. De commissarissen-politiek namen dit over van de synode, zodat er geen vervolg aan mocht worden gegeven. Uiteindelijk bleek het Hof van dit idee niet zo gecharmeerd en werd het derhalve van de hand gewezen. De classes behoorden zich te houden aan de oude kerkenordeningen en gebruiken[559].

Hendrik Mulders houdt de eer aan zichzelf

Voor kerkenraden en classis was het noodzakelijk om de kerkelijke rechtsprocedure juist te volgen. Als daarin fouten werden gemaakt, was het nog niet zo gemakkelijk om een predikant van zijn plaats te krijgen. Dat bleek in 1813 nog in de gemeente van Ravenswaaij. Daar was Hendrik Mulders[560] met eenparigheid van stemmen door de kerkenraad en gemeente op 17 maart 1809 beroepen[561], vervolgens classicaal geëxamineerd en vervolgens op 2 juli 1809 bevestigd zonder dat er bijzondere op- of aanmerkingen werden gemaakt[562]. Hij functioneerde kennelijk zonder problemen binnen de kerk en classis en trad in februari 1811 zelfs op als examinator en hield in april de classicale preek, die door de gedeputeerden als geleerd, stichtelijk en

[556] RAG, archief 0336 boek 2 *Acta synodi Gelriae 1655-1682*, de datis 16-25 augustus 1671 art. 51, 57.
[557] Vgl. RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 10 september 1672 art. 14 en 14-15 mei 1673 art. 3. Op de provinciale synode van 1675 ontving de classis 70 gulden voor de waarneming tijdens de vacature; zie RAG archief 0336 boek 2 *Acta synodi Gelriae 1656-1682*, de datis 11-21 augustus 1675 art. 60.
[558] Zie hoofdstuk 7.
[559] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta clssis Tielanae 1780-1802*, de datis 23-24 april 1787 art. 24.4., 6 augustus 1787 art. 23, 10-11 september 1787 art. 23.4., 4 augustus 1788 art. 21 en 8-9 september 1788 art. 23.B.
[560] Bij Van Lieburg, *Repertorium deel 1 predikanten*, 173. wordt hij ten onrechte Jan Hendrik genoemd.
[561] RAR, archief 0807 boek 5 *Kerkenraadshandelingen 1789-1826*, de dato 17 maart 1809.
[562] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de datis 18 april en 7 juni 1809.

rechtzinnig werd beoordeeld[563]. In het jaar 1813 werd zijn loopbaan binnen enkele maanden plotsklaps beëindigd. Tot en met de kerkenraadsvergadering van 11 januari 1813 leek er niets aan de hand te zijn. Op maandag 3 mei 1813 hield de kerkenraad een vergadering zonder de predikant maar met de consulent Cornelis Hermsen van Rijswijk. De kerkenraad bracht enkele bezwaarschriften in wegens "onbehoorlijk gedrag" van hun predikant. De consulent verwees hen naar het *Wetboek van Smetius*, waarin werd vermeld dat zij eerst de classicale gedeputeerden moesten uitnodigen[564]. De kerkenraad legde dat advies naast zich neer en leverde de volgende dag, 4 mei, op de classis een verzoek in om hun predikant te ontslaan. De classis achtte dat voorbarig, daar eerst de kerkenraad een besluit moest nemen volgens Smetius[565]. Tijdens de kerkvisitatie in juli kwamen de visitatoren erachter dat de kerkenraad op 28 mei 1813 Hendrik Mulders had geschorst tot de aanstaande classis zonder dat er classicale gedeputeerden bij waren geweest[566]. Er ging kerkrechtelijk dus van alles mis. Dit had een langdurige zaak kunnen worden, ware het niet dat Hendrik Mulders kennelijk geen zin had daar te blijven en zelf het initiatief nam. Op een vergadering van 17 augustus 1813 verzocht Hendrik Mulders[567] zijn ontslag bij de kerkenraad van Ravenswaaij ten overstaan van de classicale gedeputeerden en naastgezeten predikanten. Dat ontslag werd toegestaan en hij kreeg een ontslagbrief waarin met geen woord werd gerept over "onbehoorlijk gedrag", problemen met de kerkenraad of wat dan ook[568]. Op de classicale vergadering van 14 september 1813 werden alle stukken ingebracht en tevens verzocht Hendrik Mulders zelf om ontslag uit zijn dienst en betrekking tot de classis om gewichtige redenen. Hij kreeg daarop een acte van demissie van de classis, waarin staat vermeld: "De classis van Tiel gezien hebbende het ontslag door de kerkeraad van Ravenswaaij aan den persoon van Hendrik Mulders als predikant in die gemeente verleend, berust in het verrigtte door de gemelde kerkeraad, ontslaat hem desgelijks van zijne betrekking op deze vergadering en wenscht dat God hem Zijne genade schenke, opdat hij den volgenden tijd van zijn leven tot nut van zichzelve en anderen doorbrengen moge"[569].
Hendrik Mulders is dus niet afgezet, zoals Van Lieburg vermeldt[570], maar heeft zelf ontslag genomen en de eer aan zichzelf gehouden[571]. Hij mocht in de weduwenbeurs blijven zolang zijn vrouw leefde[572]. Hij overleed te Utrecht al op 11 augustus 1814,

[563] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de datis 13 februari en 30 april 1811.
[564] Smetius, *Synodale ordonnantiën (1736)*, caput 4 § 73.
[565] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de datis 4 mei 1813 art. 15. Het betrof Smetius, *Synodale ordonnantiën (1736)*, caput 9 art. XXVI.
[566] RAG, archief 0345 boek 14 *Acta deputatorum classis Tielanae 1777-1815*, de dato 6 juli 1813. De originele stukken over de schorsing en redenen daartoe zijn uit het boek van de kerkenraadshandelingen van Ravenswaaij gescheurd, vgl. RAR, archief 0807 boek 5 *Kerkenraadshandelingen 1789-1826*.
[567] Dat was een dag voor de geboorte van zijn dochter.
[568] RAR, archief 0807 boek 5 *Kerkenraadshandelingen 1789-1826*, de dato 17 augustus 1813 art. 6. De afkortingen in die acte zijn hier volledig uitgeschreven.
[569] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 14 september 1813 art. 15.
[570] Van Lieburg, *Repertorium deel 1 predikanten*, 173.
[571] Vgl. RAG, archief 0345 boek 14 *Acta deputatorum classis Tielanae 1777-1815*, de datis 6 juli, 17 augustus en 5 november 1813 en *MUBGW*, jaargang 1813 deel a, 485.
[572] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 26 april 1814 art. 15.

31 jaar oud, zijn vrouw Hillegonda Doedes als jonge weduwe achterlatende. In zijn overlijdensacte staat vermeld dat hij was "predikant buiten bediening"[573].

5.2.4.b. De opneming van afgeweken predikanten

Na de godsdiensttwisten tussen remonstranten en contraremonstranten heeft de deur van de gereformeerde kerk altijd opengestaan voor afgeweken predikanten die weer wilden terugkeren. Zij dienden daarbij wel de zogenoemde Acte van Stilstand te ondertekenen[574]. Verzoening met de kerk betekende niet automatisch ook herstel in het ambt van predikant. Dat was geen zaak van de hoge overheid, de Staten van Gelderland, maar een puur kerkelijke. Mocht het zover komen dan diende het Hof van Gelre en Zutphen de beroepingen te bekrachtigen met brieven van institutie. De overheid keerde zich door middel van plakkaten en resoluties tegen de bijeenkomsten van de remonstranten en andere gezindten dan de gereformeerde kerk. De provinciale synode en classes oordeelden over het al dan niet opnemen van afgeweken predikanten. Al bij de synode van Nijmegen in 1619 was besloten dat de classicale gedeputeerden met de kerkenraad dit op zich zouden nemen en dan met advies van de gedeputeerden van de Gelderse synode de beste weg konden kiezen tot de meeste rust en stichting van de gemeente[575]. Dit was van groot belang, daar de godsdiensttwisten veel onrust en onderlinge verwijderingen hadden veroorzaakt.

Sopingius probeert terug te komen
Binnen de classis van Tiel is maar een enkel geval bekend van een afgeweken predikant die terug wilde keren. In 1623 had Christianus Sopingius, gewezen predikant en afgezet wegens zijn remonstrantse leer[576], zich gewend tot het Hof van Gelre en Zutphen met verzoek dat de gemeente van Eck een beroep op hem zou mogen uitbrengen. Dit werd door het Hof voor advies aan de classis gezonden[577]. Sopingius volgde daarbij niet de weg tot verzoening zoals voorvermeld, maar hij had zelf een verklaring opgesteld met een aantal voorwaarden, die hij aan de kerk en classis stelde voor zijn terugkeer, aanneming en beroep, zoals[578]:
Dat hij nooit een geschil met de gereformeerde kerk had gehad met uitzondering van de Vijf artikelen van de remonstranten.

---

[573] RAU, archief 481 inventaris 430-01 nummer 923, de dato 12 augustus 1814. Hij was geboren te Ter Aa op 17 augustus 1783 als zoon van Willem Mulders en Geertruij van de Geer (*NGG Ter Aa Doopboek 1722-1792* folio 55), ondertrouwde op 11 juni 1809 te Utrecht met Hillegonda Doedes, ook wel genoemd Doudes, toen hij beroepen predikant te Ravenswaaij was, (RAU, archief 711.107 *Trouwboek NGG Utrecht 1799-1811*, folio 316) en zij kregen op 18 augustus 1813 te Ravenswaaij een dochter Geertruida Catrina (RAG, archief 0207 nummer 6169 nummer 30).
[574] Zie hoofdstuk 4.2.6.
[575] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de dato 1 september 1619 art. 49 casu quo sessio 14 § 7; vgl. Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 330-331.
[576] Zie onder meer *BWN* deel 17-2, 860-861 en *NNBW* deel 5, 777. Hij werd ook wel Christiaan Sopinga genoemd en woonde tijdens zijn verzoek te Maurik.
[577] RAG, archief 0124 boek 22 folio 179v, de dato 17 januari 1623.
[578] RAG, archief 0336 nummer 45.

Dat hij de ketterijen van Faustus Socinus altijd had verworpen en de leer van de gereformeerde kerk aangaande de Heilige Drieëenheid, de persoon van Jezus Christus, de rechtvaardigmaking etc. altijd had geloofd en geleerd.
Dat hij gewillig was de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de canones synodi nationalis te ondertekenen, mits hij de canones mocht interpreteren naar het gevoelen van Philippus Melanchthon.
Dat hij zich zou houden aan de gereformeerde leer.
Dat hij alle disputen zou vermijden.
Dat hij zich zou reguleren naar de kerkelijke ordonnanties van het Hof.
Dat hij met de broeders goede correspondentie zou houden en met zijn handel en wandel de rust en vrede van de kerk zou bevorderen.
Mocht hij hier iets tegen doen dan zou hij onmiddellijk ontslagen worden.

Het verzoek werd door de classis behandeld in maart 1623. De classis was niet overtuigd van de oprechtheid van het verzoek van Sopingius. Hij woonde wel te Maurik, maar had zich al heel lang niet gevoegd onder de verkondiging van Gods Woord. Ook verwonderde de classis zich dat de gemeente van Eck zich met hem inliet, terwijl er genoeg beroepbare kandidaten binnen de gereformeerde kerk waren. Tevens kon de classis het niet waarderen dat de contacten met de gemeente van Eck zonder voorweten van de classis waren geschied. Ook de door Sopingius aangevoerde condities waren voor de classis van Tiel onacceptabel, daar hij zich niet onvoorwaardelijk onder de kerkelijke orders en acta wilde stellen. Tevens werd nog aangeroerd dat Sopingius in Amsterdam voor oproer had gezorgd. Al met al was de classis niet overtuigd van zijn oprechtheid tot terugkeer naar de gereformeerde kerk[579]. Laurentius Eccius en Bernardus Crusius, predikanten te Tiel en Kesteren, werden gecommitteerd om te Nijmegen dit met de gedeputeerden van de Gelderse synode te gaan bespreken[580]. De zaak ging niet door en Christianus Sopingius is later weer predikant geworden bij de remonstranten[581].
Een poging van de classis om de vacature te laten vervullen door Jeremias Lyncius bij de gemeente van Eck aan te bevelen, had geen resultaat. Ook de aanbeveling van Lyncius door de Raad van State en de gemeenten van Wickrath[582] en Papenmuts[583] had geen effect[584]. De collatie bleef het recht van de Graaf van Culemborg en de beroeping dat van de gemeente[585].

[579] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 5-6 maart 1623 art. 18, 24.
[580] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 5 maart 1623; archief 0336 nummer 45.
[581] *NNBW*, deel 5, 777; namelijk in 1630 eerst te Maurik en daarna te Alkmaar en Gouda.
[582] Gemeente in Duitsland gelegen boven Keulen en vlakbij Erkelenz.
[583] De Papenmuts was een militaire schans in de Rijn tussen Keulen en Bonn.
[584] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 5-6 maart 1623 art. 9 en 15-16 juli 1623 art. 32. Lyncius werd daarna predikant te Bemmel, vgl. RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 24 april 1626 art. 5.
[585] Zie nader RAG, archief 0370 nummer 5459. De Graaf van Culemborg ging ook regelmatig in tegen de wens van de gemeente. Er is in de jaren 1616-1662 veel correspondentie over deze geschillen.

De balling Reudingerus mocht niet preken
De classis hield strikt vast aan de regels van beroeping en toetsing van kandidaten. Elke afwijking werd afgewezen. Toen in 1628 Ludovicus ab Edel te Ommeren een zekere Joachim Reudingerus[586] liet preken en deze bij anderen aanbeval om predikant te worden, greep de classis in[587]. De classis waardeerde de liefde voor ballingen en bedroefden, maar iemand laten proponeren tegen de wetten en orders van de classis ging te ver. Na gebleken wangedrag van Joachim Reudingerus werd ook dit hoofdstuk afgesloten[588].

5.2.4.c. De theologische kandidaten

Vanaf het begin van de gereformeerde kerk is het principe aangehouden dat zij die tot predikant werden beroepen, behoorden te beschikken over geleerdheid en vroomheid met de overige gaven die een goed herder en leraar nodig had om het predikantsambt te kunnen vervullen[589]. Zowel de overheden in Gelderland als de gereformeerde kerk hebben het belang van goede studie vanaf het begin ingezien. Ook werden door het Hof van Gelre en Zutphen op autoriteit van de Staten van Gelderland maatregelen getroffen tegen "idiotes en innocentes", dat wil zeggen ongeschoolde en niet-academisch opgeleide kerkendienaren[590]. Een van de gevolgen daarvan waren de examens in 1592 en 1593 en de synodale maatregelen in 1599[591]. In augustus 1698 werd op de provinciale synode ook vastgesteld het Reglement tot onderhouding van de stricta examina, waarnaar elke proponent diende geëxamineerd te worden[592]. De uitvoering van dit alles werd aan de classes opgedragen[593]. De classis van Tiel heeft zich hier altijd stipt aan gehouden.

Classicale regels voor studenten en proponenten
Ook de (al dan niet gecombineerde) classis van Tiel heeft in deze aan haar verplichtingen voldaan. Dit zowel door het stellen van regels aan studenten en proponenten en de controle daarop als door het afnemen van de examens. De classicale wetten werden in de loop der tijd nogal eens gewijzigd of aangevuld, maar de basale principes van academische vorming en goede attestaties van leer en leven bleven in de loop der eeuwen gelden voor de theologische kandidaten, doorgaans genoemd candidati sacrosanctae theologiae of candidati sacrosancti ministerii[594].

---

[586] Mogelijk ook genoemd Ruedinger, Rendingerus.
[587] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 8-9 september 1628 art. 15-17.
[588] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 20-21 april 1629 art. 13-15.
[589] Vgl. Calvijn, *Institutie*, boek 4 hoofdstuk 3 art. 11-12 en de Schriftplaatsen als 1 Corinthe 12:7, Titus 1:7, 1 Timotheus 3:1, 5:22.
[590] Zie onder meer RAG, archief 0124 boek 829 briefnummers 8630 en 8633 de datis 13 en 17 april 1581; archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 2 mei 1581 art. 13.3, 6-8 juni 1582 art. 5 en 28-31 mei 1583 art. 10; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 18, 22, 28.
[591] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 10-13 juli 1599 art. 24, synode te Harderwijk gehouden; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 77.
[592] RAG, archief 0336 boek 4 *Acta synodi Gelriae 1698-1712*, de datis 17-27 augustus 1698, opgenomen in Smetius, *Synodale ordonnantiën en resolutiën*, bijlagen 11-16.
[593] Zie onder meer de DKO, art. 2-9.
[594] "kandidaten in de allerheiligste theologie of kandidaten in de allerheiligste dienst".

Alhoewel de classis in het stellen van regels een behoorlijke vrijheid genoot, werd er toch nu en dan door de hoge overheid, de Staten van Gelderland, ingegrepen met algemene regelgeving voor het gehele Hertogdom Gelre.

De belangrijkste regels uit de classicale wetten waren:
1. Dat een theologisch student die tot proponent wilde benoemd worden zich moest melden bij de classis of de classicale gedeputeerden en examinator met zijn kerkelijke en academische getuigschriften (testimonia ecclesiastica et academica)[595], ook wel genoemd getuigschriften van leer en leven (testimonia doctrinae et vitae)[596]. Vanaf 1746 moesten die vier weken van tevoren worden ingediend[597].
2. Hij diende lid te zijn van de gereformeerde kerk met een termijn die in 1769 door de provinciale synode werd gesteld op twee jaar, maar dat werd in de classis al veel eerder gehanteerd, zoals in 1710[598].
3. Vanaf 1780 stelde de classis ook als vaste regel dat een student tenminste 2 jaar studie moest hebben voltooid aan een theologische academie en in de theologische colleges (collegii theologici) geantwoord moest hebben[599]. Dit werd ook door het Hof van Gelre en Zutphen voorgestaan die dit aan de commissarissen-politiek opdroeg om het op de provinciale synode te brengen[600]. De synode wilde hierover geen vaste regel stellen, maar de classis van Tiel heeft dit wel gehanteerd[601].
4. Bij het examen werd zowel de kennis van de christelijke religie, theologische en academische kwesties en controverses als van de beide bijbelse grondtalen Hebreeuws en Grieks getoetst[602].
5. Een proponent kon enkel als gerecommandeerde van de classis (recommandatus classis)[603] aangenomen worden na vertoon van zijn gaven en het betalen van de daartoe staande ducaat of 3 gulden[604] (praestitis praestandis[605]).
6. Vanaf 1653 moest hij een formulier ondertekenen dat hij zich onderwierp aan de wetten van de classis en bijzonder de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de leerregels en handelingen van de nationale synode (canones et acta synodi nationalis)[606].

---

[595] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 6-8 mei 1644 art. 30.
[596] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 25-27 september 1648 art. 25.
[597] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 25-26 april 1746 art. 4.
[598] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 11-12 september 1769 art. 25, boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 23-24 april 1694 art. 19.
[599] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 10-11 april 1780 art. 21 en 7 augustus 1780 art. 30.
[600] RAG, archief 0124 boek 64 folio 678-679 , de dato 4 augustus 1780. Kennelijk hebben de Staten van Gelderland geen reden gevonden hierover een reglement te maken zoals de Staten van Utrecht wel deden, vgl. *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken*, volume 14 deel 2, 1225-1228, de dato 9 juni 1779.
[601] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 10-11 september 1781 art. 21.
[602] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 13-14 september 1624 art. 14; boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de dato 9 maart 1687 art. 2.
[603] Ook wel genoemd commendatus classis.
[604] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 8-9 september 1662 art. 21.5.
[605] "Na verricht te hebben hetgeen dat verricht moest worden".
[606] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 24-26 april 1753 art. 18 en 17-18 april 1662 art. 6. De ondertekeningen zijn te vinden in RAG, archief 0345 boek 146 *Formulieren van Eenigheid*.

7. Mensen van buiten het Kwartier van Nijmegen of van buiten het Hertogdom Gelre konden niet als gerecommandeerde van de classis worden aangenomen, tenzij zij binnen het gebied van de classis gingen wonen[607]. Er werd nog wel eens van deze regel afgeweken, zeker als het familie van een predikant van de classis was, zoals bij Gualterus Peregrinus in 1647. Het voordeel van een gerecommandeerde van de classis was niet alleen dat hij zich kon bekwamen in het prediken, maar vooral dat hij door de classis werd aanbevolen bij vacante gemeenten.
8. Een kandidaat diende zich aan de classicale en plaatselijke wetten te onderwerpen[608].
9. De examengelden dienden door de te examineren kandidaat zelf betaald te worden. De bedragen varieerden in de loop der tijd, maar gemiddeld betaalden zij 25 gulden voor een praeparatoir examen op een gewone classicale vergadering en 50 gulden op een buitengewone classicale vergadering plus 5 gulden voor de omloper en koster[609]. De zonen van predikanten uit de classis waren vanaf 1725 van deze kosten vrijgesteld[610]. Voor een peremptoir examen, ook wel plenarium genoemd[611], betaalde men eerst 80 gulden en vanaf 1698 120 gulden aan de classis, 6 gulden voor elke gedeputeerde van de Gelderse synode en 5 gulden voor de omloper en koster[612].
10. Een praeparatoir geëxamineerde proponent mocht niet in vacante plaatsen prediken dan met voorkennis van de classicale gedeputeerden[613].

Overheidsregels voor studenten en proponenten
Van zijde van de Staten van Gelderland en het Hof van Gelre en Zutphen werden ook enkele voor studenten en proponenten belangrijke maatregelen vervaardigd. Zo had het Hof in 1639 een beperking opgelegd ten aanzien van de kosten van examens om te voorkomen dat studenten daardoor te zwaar werden belast[614]. Dat betrof in de praktijk vooral de praeparatoire examens. De kosten van peremptoire examens en de maaltijden bij bevestiging van een proponent of afscheid van een predikant bleven hoog. Pas in 1777 werden die maaltijden door de Staten van Gelderland verboden[615]. De classis paste hier wel een mouw aan, want na die tijd moesten zij die peremptoir geëxamineerd werden 25 gulden bijdragen tot vergoeding van de maaltijd[616].

---

[607] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 1-2 september 1647 art. 25 en 10-12 september 1649 art. 23.
[608] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 16-17 mei 1627 art. 7 en 15-17 februari 1630 art. 33.
[609] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 7 augustus 1702 art. 4, boek 14A *Wetboek classis Tiel 1804*, art. 298.
[610] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 16-17 april 1725 art. 4.
[611] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 19 april 1602 art. 22, 30 en 14-15 september 1602 art. 26.
[612] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 14-15 september 1696 art. 15 en 12-13 september 1698 art. 37.
[613] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 6-8 mei 1644 art. 30.
[614] RAG, archief 0124 boek 23 folio 229 de dato 6 augustus 1639.
[615] Origineel plakkaat uit archief NGG Hien en Dodewaard de dato 19 april 1777.
[616] RAG, archief 0345 boek 14A *Wetboek classis Tiel 1804*, art. 303.

Bij het plakkaat tegen de simonie van 17 december 1701 regelden de Staten van Gelderland dat alle studenten bij hun praeparatoir examen en de proponenten die beroepen waren bij het peremptoir examen de eed tegen de zonde van de simonie moesten afleggen[617].

Op 25 juli 1753 werd er door de Staten van Gelderland een plakkaat uitgevaardigd betreffende de bijzondere oefeningen en catechisatiën. Bij plakkaat van 19 april 1777 werd dit gewijzigd[618]. Zoals eerder geschetst kwam de noodzaak voor deze plakkaten voort uit de opkomsten van gezelschappen en conventikels[619]. Het was er de hoge overheid niet om te doen om gezelschappen te reguleren die uit een vroomheidsverlangen of piëtistisch beginsel bijeenkwamen, want de mensen mochten elkaar onderling opwekken. Het ging de overheid om bijeenkomsten die een meer kerkelijk karakter droegen en niet mochten botsen met de reguliere godsdienstoefeningen. De door de classis geëxamineerde oefenaars mochten in die bijeenkomsten verhandelingen houden over godsgeleerde waarheden, bijzonder aan de hand van de Heidelbergse Catechismus of een oefening van de preek onder toezicht van een predikant. Bij een aanvulling in 1777 werd dit nog nader uitgewerkt voor studenten, die nog niet als kandidaat geordend waren. Het betrof dus studenten die preekten voordat zij praeparatoir geëxamineerd waren. Zij mochten enkel preken onder toezicht van een predikant of deputatus classis en geenszins op een vacante plaats of een plaats die op korte termijn vacant zou worden.
Er was dus verschil tussen studenten, kandidaten en oefenaars. Binnen de classis van Tiel kwamen maar weinig oefenaars voor. Pas in 1797 waren er klachten dat er te Opheusden oefeningen werden gehouden door niet geëxamineerde personen[620]. In 1805 werd er algemeen geklaagd dat in Gelderland op veel plaatsen oefeningen door ongeschikte en onbekwame personen[621] gehouden werden, waardoor de provinciale synode bij het Departementaal Bestuur van Gelderland zou verzoeken daartegen maatregelen te treffen[622]. De classis van Tiel had in haar gebied geen last van onbevoegde oefenaars[623].

Tenslotte was er nog het reglement van de Staten van Gelderland de dato 15 april 1756 over het waarnemen van de predikdiensten in vacante gemeenten op het platteland en de onkosten daarvan[624]. De belangrijkste regels voor proponenten zijn vermeld in de artikelen 12-14:
Aan een proponent zal een verzoek om een preekbeurt niet geweigerd worden, zelfs al behoort die niet bij de gerecommandeerden van de classis.

---

[617] Origineel plakkaat archief NGG te Hien en Dodewaard; Cannegieter, *GGP*, deel 3 41-44.
[618] Originele plakkaten archief NGG Hien en Dodewaard. Zie ook RAG, archief 0124 boek 44 folio 705 de dato 14 oktober 1752 en boek 45 folio 103-114 de dato 18 augustus 1752.
[619] Zie ook hoofdstuk 2.2.2.b.
[620] RAG, archief 0345 boek 14 *Acta deputatorum 1777-1815*, de dato 11 juli 1797 art. 2; boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 12 september 1797 art. 21.
[621] Hiermee worden zij bedoeld die in het hoofdstuk 5.2.4.c. als "idiotes et innocentes" zijn vermeld.
[622] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 5 augustus 1805 art. 9.
[623] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de datis 22 april 1806 art. 14 en 6 september 1810 § 8.
[624] Origineel plakkaat archief van de NGG Hien en Dodewaard.

Als een proponent beroepen wordt, zijn de kosten van het peremptoir examen voor hem.
De kosten van het beroep zelf komen ten laste van de gemeente die het beroepuitbrengt.

De classis is zelfstandig in de uitvoering
De gereformeerde kerk en hoge overheid hadden met deze wet- en regelgeving een strak schema over de toelating van proponenten tot de predikdienst en de regeling van de examens opgesteld. De classes hadden de vrijheid om de examens en de kosten naar eigen inzicht te regelen. De classis van Tiel had dan ook alle vrijheid in het beoordelen van de kwaliteiten van studenten en proponenten.
In de beginperiode van de gereformeerde kerk was er gebrek aan academische gevormde proponenten van gereformeerde huize. In de loop der tijd, zeker na de periode van de godsdiensttwisten, kwamen er meer kandidaten. Vanaf 1620 blijkt het aantal te stijgen en waren er ook veel gerecommandeerden van de classis. In 1650 waren dat er al zoveel dat de classis een kandidaat uit de provincie Utrecht afwees, namelijk Johannes Thus, om reden dat er binnen de classis al veel kandidaten waren[625]. Het aparte in dat geval was wel dat de classis eerder aan deze kandidaat had beloofd hem te zullen aannemen als hij zijn vaste woonplaats (fixum domicilium) in de classis zou nemen[626].

Het examineren van studenten en proponenten
De meeste studenten en proponenten kwamen zonder problemen door de examens heen. Wel werd bijna een ieder vermaand ernstig en ijverig te blijven studeren. Op zich was het voor de classis gemakkelijk om voortdurend een aantal proponenten te hebben waarop zij een beroep kon doen om kerkdiensten te vervullen bij het uitvallen van een predikant[627]. De proponenten moesten daarvoor aangeven op welke plaats zij te bereiken waren[628].

Een bijzonder geval was het peremptoir examen van proponent Jacobus Radaeus in 1645, beroepen te Avezaath[629]. Er waren in die tijd nog steeds problemen met de collatrice, de Abdis van Thorn[630], die bij elke beroeping haar eigen gang wenste te gaan, los van de wensen van de gemeente, of hetgeen door classis en het Hof van Gelre en Zutphen werd beoogd[631]. Door de kerkmeesters van Avezaath was tegen deze abdis een proces bij het Hof aangespannen, omdat zij zich als collatrice stelde tegen het beroep van Jacobus Radaeus[632]. Reden voor de classis om deze correspondentie aan Radaeus voor te lezen, die daarop verzocht om zijn examen uit

[625] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de dato 5 juni 1650 art. 5.
[626] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 10-12 september 1649 art. 23.
[627] Vgl. RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 29-30 april 1672 art. 4.
[628] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 4-5 mei 1685 art. 34.
[629] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 21-23 april 1645 art. 34, 36. Hij was beroepen op 1 april 1645 en zijn examen werd gesteld op 28 mei 1645.
[630] Dit was in 1647 Anna Eleonora gravin van Stauffen en in 1651 Anna Salome gravin tot Manderscheit Blanquenheim.
[631] Zie hierover hoofdstuk 3, vooral 3.2.3.
[632] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 21-23 april 1645 art. 42.; archief 0124 nummer 5224.

te stellen totdat die zaak finaal bij het Hof zou zijn afgedaan[633]. In oktober 1645 vond het examen plaats, maar toen Radaeus na enige tijd verscheen, hield hij een propositie over Johannes 6:44 in plaats van de opgegeven tekst Handelingen 2:23-24. Omdat hij op het tweede gedeelte van het examen niet verscheen, gingen de broeders hem zoeken en troffen hem tenslotte buiten de stad wandelend aan in een melancholieke en zwaarmoedige stemming. Na enkele besprekingen werd zijn examen verzet naar 6 november[634]. Het examen werd toen positief afgelegd en zijn bevestiging gesteld op 23 november 1645[635]. Hij is maar kort predikant geweest, want hij overleed al begin 1650 op de jeugdige leeftijd van ongeveer 31 jaar[636]. De problemen over het ius collationis van de Abdij van Thorn zouden blijven bestaan totdat het Hof van Gelre en Zutphen bij sententie van 25 februari 1657 besloot definitief dit recht aan de kerkelijke gemeente toe te kennen met voorkennis van de ambtman van Nederbetuwe[637].

In een enkel geval kwamen de studenten of proponenten niet of niet in een keer door de examens heen. Zo slaagde Theodorus Havenberg in april 1721 niet voor zijn praeparatoir examen. Hij kreeg een herkansing en kwam in september 1721 met moeite door het examen heen en werd daarna aangenomen als kandidaat in de allerheiligste dienst (sacrosancti ministerii candidatus)[638]. Dit overkwam ook Johannes Jacobus Vrijmoed Ploenis, die in 1798 eerst onbekwaam werd gevonden, maar in 1799 met de hakken over de sloot door het examen kwam en met meerderheid van stemmen onder het getal van de proponenten werd aangenomen[639].
In 1761 werd bij het peremptoir examen aan Nicolaas van Rhijn, beroepen te Rijswijk, voorgehouden dat hij niet alleen naarstig moest studeren, maar vooral ook lage gedachten van zichzelf hebben[640].
In het jaar 1796 werd aan de student Cornelis Roodbeen door de classis geweigerd hem tot het praeparatoir examen toe te laten. Zelfs een getuigschrift van de classis van Leiden hielp niet. Kennelijk had de classis haar redenen, die niet worden vermeld[641].
Het peremptoir examen van de in 1806 te Eck beroepen predikant Florentius Adrianus de Bruin verliep ook niet zonder slag of stoot. Eerst bleek zijn beroepsbrief niet in orde te zijn en toen hij uiteindelijk zijn peremptoir examen aflegde, was een aantal predikanten in het geheel niet overtuigd. Weliswaar werd hij met meerderheid van stemmen toegelaten als predikant "met ernstige vermaning om sig verder te oeffenen in de leere der waarheid, die naar de godzaligheid is", maar daartegen werd

[633] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de dato 27 mei 1645 art. 3-4.
[634] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 15-16 oktober 1645.
[635] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de dato 6 november 1645.
[636] Hij was geboren te Tiel in 1619 en had gestudeerd aan de universiteit van Leiden. RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 29 april-1 mei 1650 art. 18.
[637] RAG, archief 0124 procesdossiers 5224 en 5289.
[638] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 28-29 april 1721 art. 34 en 8-9 september 1721 art. 8, 34.
[639] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 6 augustus 1798 art. 2 en 11 september 1798 art. 5, 9 april 1799 art. 5 en 15 juli 1799.
[640] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 26 augustus 1761 art. 4.
[641] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 12 april art. 15, 11 mei art. 5, 18 juli art. 4, 1 augustus art. 36, 13 september art. 10 en 16 november 1796 art. 9.

ook protest ingediend: "De deputatus synodi Hondius en de leden dezer vergadering Repelius en van der Loo hebben tegen dit genomen besluit ten ernstigste geprotesteert, alzo zij hem beschouwen als onbekwaam om andere te leren en de tegensprekers den mond te stoppen, hetwelk Paulus in eenen opziener noodzaaklijk keurt"[642].

5.3. Balans

Als onderzoeksvraag van dit en de volgende twee hoofdstukken was geponeerd: "Welke taken heeft de classis van Tiel uitgeoefend en hoe was daarin de verhouding met de politieke en kerkelijke overheden?"

De classis van Tiel heeft vanaf het begin van haar bestaan serieus werk gemaakt van de ontwikkeling van de classis op zich en de uitoefening van de classicale taken in het bijzonder. Vanaf de reformatie rond 1579 tot 1620 was er een zeer vaste band tussen overheden en classes gericht op de ontwikkeling van de gereformeerde kerk. In de uiterst moeilijke maatschappelijke omstandigheden van Opstand en oorlog hadden overheden en classes elkaar hard nodig om tot de opbouw van de gereformeerde kerk te komen. De daartoe benodigde samenwerking leidde tot een voorspoedige opbouw in de regio Nederbetuwe. Er werd veel vastgelegd in wet- en regelgeving, waardoor het kerkelijk leven en ook het classicaal functioneren meer en meer vorm kreeg.
Na 1620 werd die opbouw uitgebreid. Enerzijds toonden de Staten van Gelderland dat zij zich beschouwden als de hoogste kerkelijke regering, bevoegd tot het vervaardigen van allerlei kerkelijke en zelfs kerkordelijke wet- en regelgeving, anderzijds kreeg de classis van Tiel meer en meer vrijheid om zich als zelfstandig en belangrijk kerkelijk bestuurorgaan te ontwikkelen. Zij werd door de politieke overheden ook als zodanig erkend. In tegenstelling tot de provinciale synode had de classis van Tiel meer ruimte om zich te ontplooien. Zo was er geen overheids-bemoeienis met het uitschrijven en de inhoud van de classicale vergaderingen. De classis bepaalde zelf de agenda. De periode tussen 1620 en 1700 kenmerkt zich in maatschappelijke zin door veel rampen als oorlogen en watersnoden. Bijzonder de Franse inval in de jaren 1672-1675 heeft tot enorme schade geleid voor de bevolking en kerken in de Nederbetuwe. Tussen 1620 en 1700 waren er bijzonder veel problemen ten aanzien van de betaling van de predikantstraktementen, de predikantsweduwen en de verdeling van de inkomsten uit de kerkelijke goederen, zoals de pastoriegoederen. Na de regeling van de congrue portie voor de predikanten aan het einde van de 17e eeuw kwam op dat punt meer rust en duidelijkheid.
Rond 1700 verslapte de band tussen overheden en gereformeerde kerk door het gevoerde tolerantiebeleid ten aanzien van andere gezindten als de gereformeerde. Alhoewel in de Nederbetuwe het percentage andersgezinden aanmerkelijk lager lag dan in andere delen van Gelderland ondervond de classis van Tiel wel de gevolgen

[642] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de datis 10-03-1806 over de beroepsbrief en 7 mei 1806 over het examen (protest in art. 3).

van de veranderde verhouding met de overheid. Op financieel gebied werd de classis nauwelijks gesteund en moest zij haar eigen bronnen zien aan te spreken.
Na 1750 was er sprake van een zekere stabilisering in de classicale taakuitoefening. Grote processen kwamen niet meer voor en de classis kon zelfstandig functioneren met een overheid op afstand. Tot de Franse tijd in 1795 heeft de classis haar taken zonder al te veel problemen kunnen uitoefenen. Wat wel veranderde binnen de classis zelf was dat er meer gelijkheid kwam tussen de leden van de classis. Het verdelen van deputaatschappen en commissies gebeurde niet meer bij stemming maar bij toerbeurt. Hierdoor kwam een ieder in aanmerking voor het vervullen en genieten van alle in- en externe classicale functies. Vrijheid, gelijkheid en broederschap in gereformeerde zin waren in de classis van Tiel al aanwezig voordat de Fransen in 1795 de Nederlanden binnentrokken.

De classis van Tiel had een bijzonder groot pakket aan taken uit te oefenen. Dat betrof allereerst de interne aangelegenheden, zoals het houden van de classicale vergaderingen, het vervaardigen van classicale wetten tot regulering van haar taken, de verdeling van commissiën en deputaatschappen en de regeling van de financiële zaken. Voor wat betreft de financiën heeft de classis veel werk verzet voor de oprichting van een weduwenfonds en een emeritaats- en ouderenfonds. Beide fondsen kwamen pas in de 18e eeuw goed van de grond. Wat betreft de regeling van een eigen classicale beurs heeft de classis gefaald. De houding van de classicale leden en de wijze van omgang met classicale inkomsten, die bijna altijd direct onder de predikanten werden verdeeld, leidde ertoe dat de classis financieel vaak in de problemen geraakte. De taakuitoefening van de classis ten opzichte van de benoeming van en toezicht op de kerkelijke functionarissen heeft zij altijd serieus genomen. Dit ongeacht of het nu ging over de predikanten, proponenten of studenten. Alle kerkelijke functionarissen waren van belang voor de opbouw en het goed kunnen functioneren van de gereformeerde kerk in de regio Nederbetuwe. De classis was naast de benoemingsprocedures vooral gericht op het goed functioneren van de kerkelijke functionarissen.

6. Het toezicht van de classis van Tiel op de gemeenten en enkele bovenclassicale aangelegenheden

6.1. Inleiding.

Een van de meest wezenlijke taken van de classis van Tiel was het toezicht houden op het reilen en zeilen van de kerken en het functioneren daarvan. Dat betrof zowel de materiële kant, met name de kerkelijke gebouwen, als de personele kant van het instellen en controleren van de kerkenraden. Tevens had zij het opzicht over de kerk- en armenmeesters, schoolmeesters en kosters. Ook zaken rakende de bediening van de sacramenten van doop en avondmaal en andere interne kerkelijke aangelegenheden, alsmede het toezicht op de huwelijkssluitingen behoorden tot de compententie van de classis. Daarnaast was zij actief op bovenclassicaal niveau, zoals met betrekking tot de provinciale synode en zaken die meer landelijk als de totstandkoming van een nieuwe psalmberijming. Kortom het takenpakket van de classis van Tiel was erg breed en veelomvattend.

6.2. Classicaal toezicht binnen de gemeenten

6.2.1. Toezicht op en de verhouding met de kerkelijke gemeenten en personen

Zoals voormeld was in de kerkenordeningen en politieke ordonnanties aan de classes een veelvoud van taken opgedragen, waarvan één van de belangrijkste was zorg te dragen voor het reilen en zeilen van de plaatselijke gemeenten, bijzonder zorg te dragen voor de kerkelijke functionarissen en voor de benodigde faciliteiten. De gereformeerde kerk was opgebouwd van onderaf vanaf de plaatselijke gemeenten tot en met de provinciale en nationale synoden. Het grondvlak van de kerk diende dan ook fundamenteel en zorgvuldig gebouwd en onderhouden te worden.

6.2.1.a. De kerkgebouwen

De kerkelijke gemeenten beschikten vanaf de reformatie in Gelderland over de kerkgebouwen, die voorheen aan de katholieke kerk hadden toebehoord[1]. Dat was anders voor de gemeente van het Fort Nassau op De Voorn, die pas in 1593 was geïnstitueerd. Deze gemeente bleek in ruim een tiental jaren zo zeer gegroeid te zijn dat nog maar een gedeelte van de gemeente in het kerkgebouw kon plaatsnemen en een groot deel gedwongen buiten moest staan. Reden om aan de provinciale synode te verzoeken om bij de Staten van Gelderland aan te dringen dat het huis van

[1] Zie nader hoofdstuk 2.2.2.f.; Vgl. Maris, *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland*, 17-48; Van Einatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 172.

ammunitie dat tegen de kerk lag, bij de kerk mocht worden getrokken. Dat kon met weinig kosten geschieden door het afbreken van de tussenmuur[2]. De provinciale synode bewilligde hierin, zonder dat de classis daarvoor in actie behoefde te komen[3].

De opbouw van de kerk te Ravenswaaij

De kerk van Ravenswaaij was aan het einde van de 16e reeds zodanig vervallen dat de gemeente daarin niet kon samenkomen. De gemeente werd daarop tot 1667 gecombineerd met de gemeente van Rijswijk. Wel hadden beide gemeenten een eigen kerkenraad en koster[4]. Bij de opbouw van de kerk te Ravenswaaij kwam nogal wat classicale bemoeienis nodig. Reeds in 1612 werd door de gecombineerde classis van Tiel-Bommel aangedrongen bij de ambtman van Nederbetuwe dat de kerkmeester van Ravenswaaij zijn rekening zou tonen en financiële verantwoording afleggen, zodat bezien kon worden welke gelden er beschikbaar waren voor de opbouw van de kerk[5]. In 1625 was er nog niets gebeurd, terwijl er gelden genoeg waren. Reden voor de classis van Tiel met behulp van de hoge en lage overheid te ordonneren dat de bouw zou beginnen[6]. In 1627 schakelde de classis de ambtman van Nederbetuwe in om het werk te bevorderen. Tevens werden de classicale gedeputeerden belast om tijdens de kerkvisitaties hierop oog te houden[7]. De vertraging bleek voor een gedeelte te liggen bij de plaatselijke jonker Adriaen van Drueten, die nog in 1630 via de ambtman moest worden gemaand tot het afhoren van onder meer de rekening van de kerkmeesters, zodat de opbouw van de kerk voorspoediger zou kunnen verlopen. Dit probleem was in 1634 nog niet opgelost[8]. De kerkmeester Johan van Wijck Alardtsen bleek ook nalatig te zijn om zijn rekening te laten afhoren. Voor de classis was dit in 1639 reden om door classicale gedeputeerden samen met de plaatselijke predikant Johannes Gerlaci Winckels van Rijswijk en Ravenswaaij middelen te laten beramen om rechtens het doen van de kerkenrekening af te dwingen[9]. Dit werd door de ambtman van Nederbetuwe, Arndt Vijgh, als opperkerkmeester overgenomen bij aanspraak voor het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe in maart 1640, waarop in oktober 1640 de uitspraak volgde tegen de kerkmeester[10]. In april 1641 konden daarop classicale gedeputeerden samen met de ambtman een plan beramen tot opbouw van de kerk te Ravenswaaij[11]. Door het Ambt van Nederbetuwe werd in oktober 1644 zelfs een subsidie voor het glaswerk toegekend[12]. De ambtman bleef er nauw bij betrokken. Er werden

[2] RAG, archief 0336 nummer 151, de dato juli 1607.
[3] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 7vv juli 1607 art. 3.
[4] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 8-9 september 1662 art. 26.
[5] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de dato 28 april 1612 gravamen 13.
[6] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 5-6 mei 1625 art. 15.
[7] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 9-11 april 1627 art. 46 en 28-29 april 1628 art. 13.
[8] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 4-6 oktober 1630 art. 11; boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de datis 3-6 juli 1632, 2-5 juni 1634 en 21-26 mei 1638.
[9] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de datis 17-19 september 1638.
[10] RAR, archief 1514 boek 110 *Gerichtssignaat bank Kesteren 1636-1646*, de datis 12-14 oktober 1640.
[11] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de dato 25 april 1641.
[12] RAR, archief 1514 boek 110 *Gerichtssignaat bank Kesteren 1636-1646*, de dato 30 oktober 1644.

bestekken opgemaakt, maar toch duurde het tot 1645 voordat de kerk klaar was[13]. Daarmee was de kerk nog niet zelfstandig. Een eerste verzoek tot splitsing van de gemeenten van Rijswijk en Ravenswaaij werd al in 1659 gedaan, maar geschiedde pas feitelijk in 1667[14]. Eén van de problemen was de bemoeienis van de gedeputeerden van het Kwartier van Veluwe met het predikantstraktement. Via de gedeputeerden van de Gelderse synode werd dit opgelost[15]. En zo kreeg 22 jaar na de herbouw van de kerk Ravenswaaij weer een eigen gemeente en als eerste predikant de zoon van voornoemde Johannes Gerlaci Winckels, namelijk Henricus Winckels[16]. Zijn vader bleef predikant te Rijswijk.

Herstel en onderhoud van de kerkgebouwen
In september 1660 verzochten de kerkmeesters van Ingen, Floris de Lille en Maarten de Leeuw[17], om subsidie, raad en bijstand voor hun deels afgebrande kerk. De classis beloofde dit vanuit de eigen classis en de naburige classes te bevorderen[18]. Alhoewel de classis in 1664 nog wel enkele gemeenten moest aanmanen om hun subsidie te verstrekken, lijkt de herbouw van de kerk van Ingen voorspoedig te zijn verlopen[19]. De andere gemeenten hadden allemaal een eigen kerkgebouw, waaraan nogal eens het een en ander gerepareerd moest worden. Verzoeken daarover door de gemeenten bij de classis ingediend, werden normaliter verwezen naar de kerkmeesters van die plaats, de plaatselijke heer of ambtman[20].

6.2.1.b. De pastorieën of wemen

Evenals bij de kerkgebouwen het geval was, waren de pastorieën of wemen tijdens de reformatie uit handen van de katholieke kerk overgegaan naar de gereformeerde kerk. Het beheer van de pastorieën behoorde principaliter tot de kerkmeesters en waren een onderdeel van de kerkfabriek[21]. Dit hield in dat de opbouw en instandhouding ervan deels uit publieke en deels uit kerkelijke gelden diende te worden betaald. Al in 1582 vroeg de provinciale synode aan het Hof van Gelre en Zutphen om zorg te willen dragen dat de kerkmeesters hun rekeningen zouden doen, zodat de kerkendienaren met een bekwame pastorie konden worden voorzien[22].

---

[13] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 12-14 september 1631 art. 9, 10-12 mei 1641 art. 9 en 25-26 april 1642 art. 10; boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 21-23 april 1645 art. 7 en 11-12 mei 1646.
[14] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 18-19 april 1659 art. 22 en 5-6 augustus 1667 art. 9.
[15] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 10 augustus 1659 art. 2 en 13 augustus 1663 art. 5.
[16] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de dato 11 september 1667.
[17] Ook genoemd Floris de Lilie (de Lile) en Marten de Leuw.
[18] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 10-11 september 1660 art. 21 en 16 juli 1661 art. 5.
[19] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 25-26 april 1664 art. 22.
[20] Vgl. RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 14-15 september 1767 art. 26.
[21] Zie hoofdstukken 6.2.1.f 2.2.2. onder f en g.
[22] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 6-8 juni 1682 art. 3; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 21.

Dit verzoek zou in de jaren 1593 tot 1604 diverse malen herhaald worden[23]. Door de overdracht van de bevoegdheden over de kerkelijke goederen werden in 1610 door de provinciale synode orders aan het Hof van Gelre en Zutphen gevraagd, zodat deze zaak door de kwartieren, magistraten en ambtslieden zou worden geregeld[24]. Door de classis werd in 1621 en 1623 bepaald dat de predikanten zelf zorg dienden te dragen voor hun pastorieën en dat zij dienden te zorgen voor optimmering en reparaties zonder de classis te bezwaren. Het Hof van Gelre en Zutphen was de hoogste instantie waar de predikanten met hun klachten terecht konden[25].

Oorlogsschade en opbouw

Er zouden in de loop der tijd veel klachten worden ingediend over het onderhoud aan deze pastorieën of de noodzaak tot het bouwen van nieuwe. Kennelijk was er niet altijd duidelijkheid over wie wat diende te betalen. Zo verzochten Petrus Montanus en Hermanus ab Amerongen, predikanten te Kesteren en Rijswijk, in 1598 bij de classis of zij voor hen een vergoeding zou willen aanvragen bij de hoge overheid. Hun pastorieën waren door de oorlogshandelingen verbrand en verwoest en zij hadden die uit eigen middelen moeten opbouwen. Daar het volgens hen publieke gebouwen[26] betrof, waren zij van mening dat de overheid dit moest vergoeden[27]. De provinciale synode van 1598 vroeg dan ook om aan het Hof van Gelre en Zutphen om dergelijke kerkendienaren hun gelden te willen restitueren[28].
In de periode van Opstand en de vele oorlogshandelingen met de daarmee gepaard gaande kosten was het niet altijd eenvoudig de gewenste opbouw en reparatie te realiseren. Toch was het niet onmogelijk. Bij de collatie van Cornelius Jansen van Duersteden tot predikant te IJzendoorn in 1593 gaf de Heer van IJzendoorn aan de kerkmeesters opdracht ervoor te zorgen dat de pastorie volledig gerepareerd zou worden opgeleverd[29]. Ook gaf het Hof van Gelre en Zutphen soms direct opdracht om voor een goede huisvesting te zorgen. Dit geschiedde onder meer in 1593 voor Petrus Jacobi te Ingen met een opdracht aan de commandeur Henrick Ruijsch[30]. Tijdens het Twaalfjarig Bestand kwam er wat meer rust en ruimte. Reden voor het Hof om in 1612 de predikanten van het platteland die in de steden woonden te gelasten bij hun gemeenten te gaan wonen[31]. Daarnaast zond het Hof brieven aan de gedeputeerden van het Kwartier van Nijmegen, de ambtman van Nederbetuwe, de

[23] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 25-29 september 1593 art. 36, 15vv juli 1595 art. 9.3., 22-24 juni 1602 art. 14, 12-14 juli 1603 art. 7 en 26-28 juni 1604 art. 8; archief 0124 nummer 2343 de datis 31 mei 1583 en 27 september 1593; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 44, 49, 105, 111-112 en 122.
[24] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 26-28 juni 1610 art. 13; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 181.
[25] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 24 juli 1621 art. 9 en 15-16 juli 1623 art. 20.
[26] "publica aedificia".
[27] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 30 mei 1598 art. 16.
[28] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 13vv juni 1598 art. 14; Reitsman en Van Veen, *Acta deel 4*, 68.
[29] RAG, archief 0446, de dato 7 juli 1593; Spies en Spies, *Heerlijkheid IJzendoorn deel 1*, nummer 346.
[30] RAG, archief 0124 briefnummer 10326, de dato 8 november 1593.
[31] RAG, archief 0124 boek 21 folio 193v, de dato 25 april 1612.

Heer van IJzendoorn en anderen om zorg te dragen voor de bouw en reparatie van de pastorieën op het platteland[32].

Ramp te Ochten
Een van de opvallende zaken betrof de pastorie van Ochten, die in de nacht tussen 6 en 7 mei 1633 door de Spanjaarden was verbrand, waarbij tevens een deel van het dorp was verwoest. Van de pastorie van Henricus Brinckmannus was niets meer over en zelfs zijn bibliotheek was verbrand. Daarbij kwam nog de eerdere verwoesting van zijn landerijen door een watersnood. De brand geschiedde tijdens de vergadering van de classis. Al met al voldoende reden voor de classis om zelf een subsidie van 100 gulden te geven en tevens deze nood voor te leggen aan het Hof van Gelre, het Kwartier van Nijmegen, de magistraat van Tiel en de classis van Bommel. Omdat de predikant van Kesteren, Bernhardus Crusius, tijdelijk naar de gemeente van Venlo was ter ondersteuning, kon Brinckmannus door diens afwezigheid in de pastorie van Kesteren gaan wonen. Hij kon dan tevens zowel de diensten in zijn eigen gemeente van Ochten als in die van Kesteren bedienen[33]. In september 1633 besloot de classis nog gecommitteerden naar de Kwartiersdag te zenden en daartoe ook de hulp in te roepen van de ambtman van Nederbetuwe, de Heer van Echteld en jonker Anthonis van Tellicht. Ook zou er een dag worden belegd met de kerkmeesters, burgemeesters en principaalste naburen[34]. Dit alles hielp, want in het voorjaar van 1634 was een en ander in Ochten weer opgebouwd[35].

Brand te Maurik
De opbouw van de in 1632 afgebrande pastorie van Maurik kostte wat meer moeite. De classicale gedeputeerden met de plaatselijke predikant, Johannes Beeckmannus hadden er hun handen aan vol. Probleem was een geschil tussen de Graaf van Culemborg en de naburen van Maurik. Er werden door de classis zoveel mogelijk mensen ingeschakeld om deze zaak tot een goed einde te brengen. Met de hulp van de ambtman van Nederbetuwe en daarnaast de burgemeesters, schout, kerkmeesters en kerkenraad van Maurik kwam er uiteindelijk een oplossing in het geschil met de Graaf van Culemborg. Hierna bracht iedereen een bijdrage in, zodat de pastorie kon worden herbouwd[36]. Door de classis kon in het voorjaar van 1634 worden bericht dat het meeste timmerwerk aan de pastorie klaar was[37].

Klachten worden door de classis en ambtman opgelost
In de loop der jaren zouden er nog veel klachten bij de classis van Tiel worden ingediend over de bouwvalligheid of de noodzaak tot reparatie van pastorieën. De meeste zaken werden na enige tijd opgelost door de classicale gedeputeerden met behulp van de ambtman van Nederbetuwe of de heer van de hoge heerlijkheid in de

[32] RAG, archief 0124 boek 21 folio 194, de dato 29 april 1612.
[33] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 6-7 mei 1633 art. 22, 31.
[34] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 10-11 september 1633 art. 22, 32.
[35] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 21-22 april 1634 art. 33, 38.
[36] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 10-11 september 1632 art. 25, 6-7 mei 1633 art. 23 en 9-10 september 1633 art. 18; boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de datis 18, 24 en 27 juni 1632, 3-7 juli 1633, 21 maart 1633 en 17-20 juni 1633.
[37] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 21-22 april 1634 art. 25.

functie van opperkerkmeesters. Meestal was enige drang door de ambtman of heer op de kerkmeesters of naburen voldoende om tot actie over te gaan, zodat er zelden een predikant blijvend in de problemen zat. Er was sprake van een goede samenwerking.

Reparatie te Lienden

Een zaak over de reparatie van een pastoriehuis die geheel buiten de classis van Tiel omging, betrof die te Lienden. Toen Theodorus ten Bockel nog predikant was te Lienden had hij een verzoek ingediend bij de Staten van Gelderland om een beslissing te nemen over de reparatie van zijn pastorie. In 1756 was hij vertrokken naar de gemeente van Bodegraven, maar de behandeling van de zaak ging wel door. Het probleem was een geschil tussen de Heer van Lienden, Otto Fredrik Roeleman van Bijland en de geërfdens van Lienden, Meerten en Aalst, vertegenwoordigd door Matthias Verschoor en Rijk van Geijtenbeek, terwijl Hendrik Jan Bartens[38] ook in deze zaak betrokken was. Het geschil ging over de vraag wie verantwoordelijk was voor de betaling van de reparaties[39]. In 1758 zond de Landschap alle stukken naar het Hof van Gelre en Zutphen om een beslissing in deze zaak te nemen, daar een tentamen concordiae[40] op niets was uitgelopen[41]. Het Hof liet eerst de zaak nog nader onderzoeken en sprak op 12 juli 1759 een sententie uit[42]. Daarin werd aangegeven, dat hetgeen voor 15 mei 1759 was besloten voor rekening kwam van degene die daarvoor verantwoordelijk was. Tevens dat de kosten van reparatie dienden te worden voldaan uit de pastoriegoederen van Lienden voor zover de inkomsten daarvan de 450 gulden voor het predikantstraktement en de 30 gulden voor de classis van Tiel te boven gingen en daarna uit de kerkelijke goederen, als die daartoe voldoende waren. Mochten al deze goederen niet toereikend zijn, dan konden de lasten worden omgeslagen op de morgentalen[43] van Lienden, Meerten en Aalst. Dat bij reparaties onder de 100 gulden dit bij de gewone uitzettingen kon gebeuren, maar daarboven een samenspraak met de geërfdens behoorde gehouden te worden om goede orders op de reparatie te stellen. En tenslotte werd een ieder, de Heer van Lienden, de rechters en de binnen- en buitengeërfden, gelast ervoor zorg te dragen dat de predikant in deze klachteloos zou blijven.

Het is opmerkelijk dat het Hof van Gelre en Zutphen zo gedetailleerd ingreep in een zaak over de reparatie van een pastorie en dat geheel buiten de classis van Tiel om. Ook de kerkenraadshandelingen van Lienden vermelden niets over deze zaak. De reden van dit ingrijpen ligt hoogst waarschijnlijk in het gegeven dat hier sprake was van een hoge heerlijkheid, waarbij enkel het Hof bevoegd was in te grijpen.

---

[38] Zijn rol is niet geheel duidelijk. Hoogst waarschijnlijk functioneerde hij als advocaat.

[39] RAG, archief 0012 boek 0S31 folio 14 de dato 7 april 1756 en folio 368-369 de dato 21 oktober 1756.

[40] "een minnelijk accoord".

[41] RAG, archief 0012 boek 0S32 folio 40-41 de dato 22 april 1758; archief 0124 boek 47 folio 249-151 de dato 23 februari 1759.

[42] RAG, archief 0124 boek 47 folio 392-395 de dato 12 juli 1759 en folio 492-493 de dato 16 november 1759.

[43] Een morgental is het geschat aantal morgens land waarop een gemeente gesteld is en waarover de belasting wordt omgeslagen; zie Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 369.

Regels voor onderhoud
Als een predikant verbeteringen aan zijn pastorie had aangebracht, dan golden voor de vergoeding daarvan dezelfde regels als bij de verbetering (melioratie) van de pastoriegoederen. Normaal onderhoud was voor zijn eigen rekening. Groot onderhoud werd door classis en naburen getaxeerd en verrekend zoals bij de pastoriegoederen. Het verschil was dat de verbetering aan een pastorie kon worden omgeslagen op de bewoners van een kerspel, zoals te Avezaath in 1698[44].

6.2.1.c. De pastoriegoederen en de verbetering daarvan

De administratie van de pastoriegoederen was in 1620 bij accoord tussen de ambtman en ridderschap van Nederbetuwe en de classis van Tiel in handen van de classis gekomen en in 1623 door de classis overgedragen aan de predikanten. Er werd wel door de classis bepaald dat er een boek zou worden aangelegd waarin alle goederen, renten en inkomsten zouden worden bijgehouden[45]. Dit moest door de predikanten met de kerk- en burgemeesters ondertekend worden. Ook mochten er geen goederen verpacht worden dan ten overstaan van de classicale gedeputeerden[46]. Tevens was een ieder gehouden onderzoek te doen naar de verduisterde goederen[47]. Door de classis is diverse malen bij de overheden aangegeven waar deze verduisterde goederen waren. Probleem bleef dat er feitelijk niets aan de situatie veranderde, zoals hiervoor reeds is geschetst, bijzonder omdat er veel edellieden bij betrokken waren[48]. En dat terwijl er wel voldoende duidelijkheid over was door welke personen geestelijke goederen werden misbruikt[49].

De pastoriegoederen moesten door de predikanten goed beheerd en onderhouden worden. Voor het verbeteren van landerijen door het planten en poten van gewassen werd geen vergoeding gegeven, daar dit behoorde tot het gewone onderhoud en profijt van de predikanten. Op de grotere verbetering (melioratie) van de pastoriegoederen zou een taxatie plaatsvinden door de classis met de naburen van de betreffende gemeente. Als een vertrokken predikant of zijn erfgenamen recht hadden op vergoeding van kosten of het genot van ingezaaide of gepote gewassen, dan was zijn opvolger de eerst aangewezene tot vergoeding van die kosten[50]. Bij ontstane problemen werd dit in principe door de classis zelf opgelost, zoals te Opheusden in 1659 toen Johannes de Moor nalatig bleef om de verbeteringen te voldoen aan Elias

[44] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 9-12 mei 1698 art. 26.
[45] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 16-18 april 1632 art. 8 en 10-11 september 1632 art. 8.
[46] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 12-13 april 1624 art. 9 en 4-6 oktober 1630 art. 46.
[47] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 12-14 september 1631 art. 10.
[48] Zie hoofdstuk 2.
[49] Vgl. RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 28-30 april 1601 art. 11-16; boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 12-13 september 1609 gravamen 13 en 11-13 september 1610 art. 6; archief0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 12-13 september 1698 art. 44.
[50] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 11 september 1626 art. 17, 24-26 april 1637 art. 29-30, 22 november 1637 art. 3, 9-11 april 1638 art. 28-29 en 10-11 september 1638 art. 24.

Sipmans als erfgenaam van de voorgaande predikant Arnoldus Fleuren. Voor de classis werd de betaling geregeld[51]. Na 1700 worden er geen zaken meer vermeld over het vergoeden van de verbetering van de pastoriegoederen. Hoogst waarschijnlijk heeft de classis de noodzaak ingezien om met deze materie te stoppen.

6.2.1.d. De kerkenraden.

Het aanstellen van een kerkenraad of consistorium in elke plaatselijke gemeente is vanaf het begin van de reformatie in Gelderland van groot belang geacht. Reeds in 1579 en 1581 werd door de provinciale synode daarop gewezen[52]. Dat er in de regio Nederbetuwe naast de stad Tiel[53] ook op het platteland al vroeg kerkenraden aanwezig waren, kan uit diverse acta worden opgemaakt. Dat was onder meer het geval bij het Fort Nassau op De Voorn in 1604[54] en te Ingen in 1606[55]. Voor 1620 waren alle gemeenten van kerkenraden voorzien, met uitzondering van IJzendoorn. Het aparte is dat in 1605 de gecombineerde classis van Nijmegen verordineerde dat een kerkenraad diende te bestaan uit minimaal 3 ouderlingen die maximaal 2 jaar mochten dienen[56]. Zeker op het platteland was dat niet goed haalbaar. Reden voor de classis van Tiel in mei 1614 te stellen dat het raadzaam kon zijn om in kleine gemeenten ouderlingen langer in hun dienst te continueren. Op plaatsen waar nog geen (volledige) kerkenraad was, moesten die met voorweten van de classicale gedeputeerden en de naastgezeten predikanten worden aangesteld[57]. Bij de Dordtse Kerkorde was bepaald dat een kerkenraad zou bestaan uit predikanten en ouderlingen. Alleen wanneer het getal van de ouderlingen klein was, mochten de diakenen deel uitmaken van de kerkenraad. In andere gevallen vergaderden de diakenen apart van de kerkenraad[58]. Het aparte is dat de classis van Tiel hierin andere regels ging stellen. Ondanks het gegeven dat alle gemeenten in 1624 ouderlingen hadden, werden nochtans de predikanten door de classis vermaand om waar geen kerkenraad was die zo spoedig mogelijk moest worden aangesteld, zoals in de gemeente van Ingen waar al meer dan 20 jaar ouderlingen functioneerden[59]. Dit kwam voort uit het gegeven dat de classis in 1629 stelde dat er geen kerkenraad kon bestaan als er maar één ouderling en één diaken was. Er moesten minstens twee ouderlingen en twee diakenen zijn[60]. Deze stellingname zal hoogst waarschijnlijk ook de reden zijn dat de classis in 1644 aan Abrahamus Rademacker, predikant van

---

[51] Vgl. RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 18-20- april 1659 art. 23.
[52] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 11-14 november 1579 art. 2-3 en 2 mei 1581 art. 3; ook 11-13 juli 1599 art. 10; Reitsma en Van Veen. *Acta deel 4*, 3, 16, 75.
[53] Uit Tiel verscheen in 1599 al een ouderling op de provinciale synode, vgl. RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 11-13 juli 1599 art. 2; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 74.
[54] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 11 september 1604 art. 2.
[55] RAG, archief 0345 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 2-3 september 1606 art. 14.
[56] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 3 september 1605 art. 13.
[57] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de dato 10 mei 1614 art. 7.
[58] DKO, art. 37-40.
[59] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 8-9 september 1623 art. 14, 12-13 april 1624 art. 18 en 13-14 september 1624 art. 7.
[60] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 14 september 1629 art. 34.

Echteld, opdracht gaf om een kerkenraad samen te stellen, terwijl er in 1621 al wel een ouderling van Echteld op de classicale vergadering aanwezig was[61]. Op gelijke wijze werd in 1647 bericht dat het formeren van een kerkenraad te IJzendoorn verricht was[62]. Als laatste gemeente verzocht Ochten bij monde van hun predikant Jacobus Peregrinus dat ook daar in 1649 een kerkenraad mocht worden gevormd[63].

Het toezicht op het aanstellen en functioneren van de kerkenraden geschiedde door de classis in het algemeen en door de classicale gedeputeerden tijdens de jaarlijkse kerkvisitatie in het bijzonder. De classis moest met name ingrijpen bij problemen ten aanzien van het aanstellen of veranderen van kerkenraden. Ook bij problemen rond verkiezingen van kerkenraadsleden werd zij nogal eens betrokken.

De magistraat van Tiel contra Jan Spruijt

In 1622 ontstond in de kerkenraad van Tiel een probleem over de verkiezing van Jan Spruijt tot ouderling. Door de magistraat van Tiel werd zijn persoonlijke integriteit in twijfel getrokken, waarop zijn bevestiging door de kerkenraad werd uitgesteld. Jan Spruijt vervoegde zich bij de classis van Tiel met verzoek dat deze zaak mocht worden opgelost, hij in zijn eer hersteld en in zijn ambt bevestigd. De classis onderzocht deze zaak uitgebreid en kwam tot de conclusie dat dit niet bij haar, maar voor de magistraat van Tiel behoorde afgedaan te worden omdat het een louter politieke zaak was en niets met het kerkelijke te doen had. Het leek meer op een politiek meningsverschil dat door beschuldigingen over en weer was geëscaleerd. Jan Spruijt appelleerde daarop bij de provinciale synode[64]. Inmiddels bleek dat ook de gedeputeerden van de Gelderse synode hierbij betrokken waren, tegen de wil van de classis. De classicale gedeputeerden werden door de gedeputeerden van de Gelderse synode schriftelijk uitgenodigd voor een vergadering te Ommeren, maar zij weigerden dat omdat de zaak nog onder de classis was. Desondanks kwam de zaak op de tafel van de provinciale synode terecht in 1623. Daarbij werd de classis mondeling gecensureerd, omdat zij geweigerd had op de bespreking met de gedeputeerden van de Gelderse synode te verschijnen. Apart, daar die gedeputeerden op dat moment van de procedure nog geen enkele bevoegdheid hadden. De classis liet deze mondelinge censuur, die schriftelijk aan haar werd gezonden, voor wat het was. Op de septemberclassis van 1623 schonk zij er geen aandacht aan. De provinciale synode besloot de zaak van Spruijt met de kerkenraad en magistraat in liefde op te lossen en te bevorderen dat hij met Pasen 1624 zou worden bevestigd. Over de verzoening zouden de gedeputeerden van de Gelderse synode samen met Isaäcus Johannis van Reewijck, predikant van Lienden, als classicaal gedeputeerde de nodig contacten leggen met de magistraat van Tiel, de kerkelijke gemeenten en de ambtman van Nederbetuwe[65]. De zaak liep wat vertraging op, maar uiteindelijk

[61] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 24 juli 1621, comparitie; boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 16-17 september 1644 art. 35.
[62] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1644*, de datis 30 augustus-2 september 1647 art. 10.
[63] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 12-14 april 1649 art. 26.
[64] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 6-7 mei 1622 art. 26-28, 11 augustus 1622 art. 6, 22-24 oktober 1622 art. 12-15, 18-24, 30-31, 34-41 en 53.
[65] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de dato 22vv juli 1623 art. 27-33.

werd de classis geïnformeerd dat de verzoening in mei 1625 daadwerkelijk had plaatsgevonden en Jan Spruijt als ouderling kon worden bevestigd[66].

Classicaal ingrijpen bij de kerkenraad van Kesteren

Een geheel ander geval van ontstane problemen binnen de kerkenraad betrof die van Kesteren in de jaren 1660-1666. Het begon allemaal vrij onschuldig met onenigheid tussen de predikant Winandus Loderus[67] en de kerkenraad tegen de schout Adriaen Verwoert over de verkiezing van diakenen in 1660. Dit werd door de classicale gedeputeerden met de naastgezeten predikanten opgelost[68]. Inmiddels was te Kesteren ook de broer van Winandus Loderus als proponent werkzaam, namelijk Roelandus Loderus[69]. Diens gedrag stond regelmatig onder de aandacht van classis, de ambtman en het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe, onder meer wegens vechten en dronkenschap, waardoor ook spanningen te Kesteren ontstonden[70]. In 1662 bleek dat er geen kerkenboek meer te Kesteren aanwezig was, waarin de kerkelijke aantekeningen konden worden geschreven. Het boek was verduisterd of vermist[71]. Inmiddels waren er te Kesteren problemen ontstaan met de schoolmeester, die als onbekwaam werd beschouwd[72]. Rond de verkiezing van een nieuwe schoolmeester in 1664 was er zoveel commotie ontstaan dat Winandus Loderus van zijn kerkenraad geen credentie kreeg naar de classicale vergadering. De nieuw gekozen schoolmeester Gerrit Coetsier, schoolmeester te Buurmalsen, zag vervolgens af van zijn benoeming, hetgeen door zijn vader Jurriën Gerritsen Coetsier aan de classis werd bekendgemaakt. Daarop werd Gerrit Hol als custos en schoolmeester aangesteld, ondanks het protest van Winandus Loderus[73]. De problemen tussen Winandus Loderus, de kerkenraad en schout Adriaen Verwoert waren in 1666 zo hoog opgelopen dat de classis besloot in te grijpen. De classicale gedeputeerden met de naastgezeten predikanten werden gelast naar Kesteren te gaan, daar de kerkenraad te veranderen en in alles orde op zaken te stellen. Zij kregen daarbij de volkomen autoriteit van de classis[74]. Deze commissie bestond uit maar liefst zeven predikanten en wel Jacobus Peregrinus, Johannes Nethenus, Anthonius Bronckhorst, Samuel Schoutetus, Johannes Winckels, Rethesius Goens en Balthasar Hydoraeus, respectievelijk predikanten te Ochten, Hien en Dodewaard, Opheusden, Maurik, Rijswijk en Ravenswaaij, Fort Nassau op De Voorn en Avezaath. Op 19 september 1666 stelden zij orde op zaken en veranderden de kerkenraad. Ook bij de

[66] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 12-13 april 1624 art. 19 en 5-6 mei 1625 art. 27.
[67] Ook wel genoemd Luderus.
[68] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 7-8 mei 1660 art. 24.
[69] Ook wel genoemd Rulandus, Rolandus en Rudolphus.
[70] Zie onder meer RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 14 februari 1660, 4-5 mei 1663 art. 25, 14-15 september 1663 art. 18, 25-26 april 1664 art. 27; boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 31 januari 1770 art. 15 en 11-12 september 1671 art. 26.
[71] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 17-18 april 1662 art. 25; archief NGG Kesteren, *Kerkenraadshandelingen 1666-1720*, de dato 19 september 1666 art. 1.
[72] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 10-11 september 1660 art. 21 en 4-5 mei 1663 art. 21.
[73] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 25-26 april 1664 art. 25-29 en 12-13 september 1664 art. 14.
[74] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 10-11 september 1666 art. 9, 25.

vervolgvergadering in oktober waren Jacobus Peregrinus en Rethesius Goens nog aanwezig[75]. Toch zou het nog lang duren voordat er echte rust kwam, waartoe zelfs in 1667 nog de hulp van de ambtman van Nederbetuwe werd ingeroepen[76].
Uit deze zaak blijkt dat de classis de bevoegdheid had om bij ernstige problemen binnen een kerkenraad in te grijpen en orde op zaken te stellen. Die bevoegdheid lag verankerd in de kerkenordeningen, zoals in de artikel 72 en 73 van de Nationale synode van Den Haag 1586 en artikel 79 en 80 van de Nationale synode van Dordrecht 1618-1619, waar met name "openbare scheurmaking" wordt genoemd[77]. Als de openbare orde in het gevaar was, kon zij de hulp van de politieke overheden inroepen.

Classicaal ingrijpen bij de kerkenraad van Lienden
Een andere zaak waarin de classis van Tiel geheel zelfstandig besliste, was de periodieke verandering van de kerkenraad te Lienden in 1756. Door de predikant van Lienden, Theodorus ten Bockel, was na de godsdienstoefening op 28 december 1755 aan de aanwezigen gevraagd, of men naar gewoonte in het begin van het nieuwe jaar de verkiezing daartoe zou doen plaatsvinden. Alle aanwezigen gingen daarmee accoord. Het ging om de verkiezing van een ouderling in plaats van de schout Rijk van Gijtenbeek en een diaken in plaats van Jerephaas van Eeuwijk. Er was ook overleg gepleegd over de verkiezingsdatum met degenen die op 28 december 1755 niet aanwezig waren. Niettemin werden op de kerkenraads-vergadering van 5 januari 1756 twee protesten ingediend door drie ouderlingen, de heer overste Daniël Louis de Win, schout Rijk van Gijtenbeek en Tobias van Westrenen. De punten van bezwaar waren dat er geen kerkenraadsvergadering was gehouden om dag en tijd te beramen om tot een nominatie over te gaan en dat de kerkenraad niet kon worden veranderd voor en aleer de vacante functie van koster en schoolmeester zou zijn vervuld. De vergadering vond het allemaal wat vreemd, maar besloot toch niet tot de verkiezing over te gaan, alhoewel een groot deel van de gemeente daartoe in de kerk aanwezig was. De zaak werd in beraad gehouden en overgedragen aan de classis van Tiel[78]. In de tussentijd was Theodorus ten Bockel beroepen door de gemeente van Bodegraven, welk beroep hij aannam. Hij wenste spoedig te kunnen vertrekken, maar gelet op de hangende zaak voor de classis verzocht hij de broeders van beide zijden te willen berusten in het oordeel van de classis, zodat zijn vertrek niet vertraagd zou worden. Eenparig werd dit geaccordeerd[79]. De classis oordeelde in mei 1756 dat er te informeel was gehandeld en dat de kerkenraad moest blijven zitten totdat de verkiezing van een koster en schoolmeester was geschied[80]. Twee dagen daarna vergaderde de kerkenraad te Lienden en werd er een nominatie gemaakt voor de functie van koster en

[75] Archief NGG Kesteren, *Kerkenraadshandelingen 1666-1720*, de datis 19 september en 18 oktober 1666. De nieuwe kerkenraad werd op 14 oktober 1666 bevestigd.
[76] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 25-26 april 1667 art. 11.
[77] Rutgers, *Acta*, 504-505; Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 458-459.
[78] Archief NGG Lienden, *Kerkenraadshandelingen 1737-1774*, de datis 5 en 19 januari en 26 februari 1756.
[79] Archief NGG Lienden, *Kerkenraadshandelingen 1737-1774*, de dato 29 april 1756 art. 1.
[80] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 3-4 mei 1756 art. 6.

schoolmeester[81]. Ook verzocht Theodorus ten Bockel aan de classis om op korte termijn zijn demissie te mogen ontvangen. Dat werd door de classis toegestaan en verleend op 11 mei 1756[82]. Op 25 mei 1756 werd er een nieuwe koster en schoolmeester gekozen, maar de periodieke verandering van de kerkenraad vond pas plaats op 5 januari 1757[83].

Geen rechtspraak van het Hof over ouderlingen uit Tiel

Bij problemen ten aanzien van verkiezing van kerkenraadsleden werd ook wel de hulp van de hoge overheid, de Staten van Gelderland, ingeroepen. Dat was het geval bij de verkiezing van een ouderling in de gemeente van Tiel in 1733. Daar was op tweede Paasdag 6 april onder anderen Jan Hendriksen van Westrenen tot ouderling gekozen[84], waarover in de gemeente bij enige mensen misnoegen ontstond, omdat hij geen twee jaar als diaken had gediend. De klachten werden ingediend bij de magistraat van Tiel en via de magistraat, die het met de klagers eens was, bij de kerkenraad. De klagers waren van oordeel dat een dergelijk regel te Tiel van ouds gewoon was. Er volgde een serie aan kerkenraadsvergaderingen, besluiten en daartegen resoluties van de magistraat. Omdat de magistraat gesteund door de Tielse predikanten dwars bleef liggen werden zij door de kerkenraad gedaagd (geciteerd) bij het Hof van Gelre en Zutphen. De kerkenraad wilde ook met de proclamaties doorgaan, zodat alle gekozenen konden bevestigd worden, maar de magistraat van Tiel wilde dat ze daarmee zouden stilstaan totdat het Hof zou hebben beslist wat in deze te doen stond. Door de Tielse predikanten Johannes Willem Goldbach en Arnoldus Coermans werd gehoor gegeven aan het verzoek van de magistraat, hun financiële broodheer. Wel vroegen deze predikanten in april 1733 aan de classis van Tiel of zij hieraan hadden goedgedaan. De classis oordeelde eenparig dat de predikanten terecht de wettige overheid hadden gehoorzaamd en dat de kerkenraad geen enkel recht had om enige actie tegen hun predikanten te ondernemen[85]. De magistraat zond vervolgens op 21 april 1733 een brief aan het Hof van Gelre en Zutphen om de stand van zaken uit de doeken te doen. Daarbij werd in het bijzonder de medewerking van het Hof gevraagd bij het instellen van een request of citatie tegen de Tielse predikanten door de kerkenraad[86]. Die citatie van de kerkenraad werd door het Hof geaccepteerd. Reden voor de magistraat van Tiel zich bij remonstrantie te wenden tot de Landschap met verzoek om in deze zaak in te grijpen. Bij besluit van 19 oktober 1733 aanvaardden de Staten van Gelderland de remonstrantie en besloten dat deze zaak niet tot de competentie en jurisdictie van het Hof behoorde en derhalve deze zaak diende te worden afgedaan door de magistraat en kerkenraad van Tiel[87]. Nader opzicht over verkiezing en problemen daarover behoorden tot de taak van de classis van Tiel. Dit lijkt meer op een politieke dan op een kerkrechtelijke beslissing, daar in het verleden altijd aan het Hof de eindbeslissing in kerkelijke

[81] Archief NGG Lienden, *Kerkenraadshandelingen 1737-1774*, de dato 6 mei 1756 art. 2-4.
[82] Archief NGG Lienden, *Kerkenraadshandelingen 1737-1774*, de datis 6 met 1756 art. 5 en 11 mei 1756.
[83] Archief NGG Lienden, *Kerkenraadshandelingen 1737-1774*.
[84] RAR, archief 0218 boek 1 *Resolutieboek kerkenraad 1700-1733*, de dato 6 april 1733.
[85] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielenae 1731-1748*, de datis 20-12 april 1733 art. 28.
[86] RAG, archief 0124 boek 441, de dato 21 april 1733.
[87] RAG, archief 0124 boek 441 de dato 21 april 1733; archief 0012 boek 0S23 folio 342-345 en 525-528, de datis 19 oktober 1733 en 23 oktober 1734.

zaken voor wat betreft de kerkendienaren was toevertrouwd, maar niets is minder waar. In 1580 was door de Staten al vastgesteld dat geestelijke personen onderworpen waren aan de stads- en landrechten[88]. Het verkiezen van een ouderling in Tiel was derhalve onderworpen aan de stadsrechten aldaar en konden niet door het Hof beoordeeld worden. De afgewezen leden van de kerkenraad verzochten in 1734 nog om een herziening bij de Landschap, maar dat werd door de Staten van Gelderland afgewezen[89]. Wat de zaak rond de verkiezing van Jan Hendriksen van Westrenen als ouderling betrof, gaf de magistraat de eerst gegeven bezwaren op en maakte enkel een punt van het gegeven als zou deze verkoren ouderling niet officieel lidmaat van de kerk te Tiel zijn geweest. Ondanks alle door de kerkenraad aangevoerde bewijzen, zoals dat Jan Hendriksen van Westrenen al 8 jaar lidmaat was, deel nam aan de viering van het heilig avondmaal en voor die tijd lidmaat en diaken was te IJzendoorn, het hielp allemaal niets. De magistraat had stelling genomen en was geenszins van plan daarvan af te wijken. Om de zaak los te trekken, vroeg de kerkenraad advies aan de Theologische faculteit te Utrecht. Uit dat advies van rector Hieronymus van Alphen en de professoren Johan van den Honert en David Mill bleek duidelijk dat er geen enkel bezwaar was om de gekozene niet als ouderling te bevestigen. De magistraat was op geen enkele wijze te bewegen. Na maandenlange discussies, vergaderingen en vooral dreigementen van de kant van de magistraat besloot de kerkenraad bij meerderheid van stemmen uiteindelijk op 19 november 1733 dan maar toe te geven en werd een ander in de plaats van Jan Hendriksen van Westrenen als ouderling gekozen[90].

6.2.1.e. De schoolmeesters, voorlezers, voorzangers en kosters

Vanaf het begin van de reformatie hebben de overheden en gereformeerde kerk het belang ingezien van het aanstellen van goede schoolmeesters, kosters[91], voorlezers en voorzangers[92]. Deze functies werden op het platteland meestal door één en dezelfde persoon vervuld, maar het kwam ook wel voor dat verschillende personen functioneerden als schoolmeester of koster[93]. Reden om deze functies voor zover mogelijk apart te onderzoeken. Wel waren de schoolmeesters volgens het Schoolreglement van 1681 ook de voorlezers en voorzangers[94].

---

[88] Zie hoofdstuk 1.3.2.b. RAG, archief 012, boek 0S2, folio 215-239; RAG, archief 0124 boek 1559 folio 200v.

[89] RAG, archief 0012 boek 0S23 folio 525-528, de dato 23 oktober 1734.

[90] Vgl. o.a. RAR, archief 0218 boek 1 *Resolutieboek kerkenraad 1700-1733*, de datis, 11, 12, 14, 16, 18, 25, 27, 28 en 29 april 1733, 1, 2, 6 en 30 mei 1733, 5 en 6 juni 1733 en boek 2 *Resolutieboek kerkenraad 1733-1748*, de datis 22 en 27 oktober 1733, 5 en 19 november 1733, alsmede de daarbij vermelde resoluties van de magistraat van Tiel.

[91] Doorgaans custos of custodes genoemd.

[92] Zie hierover ook hoofdstuk 2.2.2., 2.2.3 en 3.2.2.

[93] Vgl. Potjer, "De invloed van de classis Tiel op het plattelandsonderwijs 1620-1810", 67-82, die ook een overzicht geeft van de meeste schoolmeesters en kosters in de Nederbetuwe. Dit vooral aan de hand van RAG, archief 0345 boek 146 *Formulieren van Eenigheid*.

[94] Schoolreglement de dato 3 juni 1681 art. 18; vgl. origineel plakkaat archief van de NGG te Kesteren; Van Loon, *GGP*, deel 2 522-529.

Reglementen voor schoolmeesters en kosters

Al in 1582 gaven de Staten van Gelderland het belang aan van bekwame en godzalige schoolmeesters en dat is in de loop der tijd ook zo gebleven[95]. Er zijn twee schoolreglementen ontwikkeld voor het platteland, die qua inhoud in elkaars verlengde lagen. In deze reglementen werden zowel de taken van de schoolmeesters als van de kosters beschreven. Van zijde van de hoge overheid, de Staten van Gelderland, betrof dat het reglement van 3 juni 1681 dat het classicale schoolreglement verving[96]. Dit was mede het gevolg van een gravamen van de classis van Tiel van 6 augustus 1677, waarin dringend werd verzocht om maatregelen tot een betere orde op het schoolhouden[97]. De classis was niet in staat om alle wanorde tegen te gaan daar deze functie deels politiek deels kerkelijk was. Door de classis van Tiel was al in 1628 een schoolreglement vastgesteld met bepalingen voor de schoolmeesters en kosters[98]. Dat reglement met enkele aanvullingen uit de acta van de Nationale synode van Dordrecht 1618-1619 moest vanaf 9 september 1628 door de schoolmeesters en kosters worden ondertekend en dat is zo gebleven tot de laatste ondertekening op 12 september 1809. De invoering van het Schoolreglement van de hoge overheid in 1681 betekende geen breuk met het classicaal reglement, maar was feitelijk een voortzetting daarvan. De ondertekening in het classicale boek, zowel voor als na 1681, gold in het bijzonder voor de Formulieren van Enigheid[99].

Tenslotte waren er de plaatselijke schoolreglementen. Deze reglementen waren conform die van de Staten van Gelderland en de classis van Tiel, maar waren hier en daar uitgebreid met enkele artikelen die ter plaatse nodig waren, zoals te Kesteren in 1762 over de gelden bij het begraven, het aflezen van publicaties en het onderhouden van het schoolhuis. Dit soort plaatselijke aanpassingen behoefden approbatie van de ambtman van Nederbetuwe[100]. In de acten van aanstelling van een schoolmeester kon verwezen worden naar de bestaande reglementen, maar meestal werd volstaan met een opsomming van de werkzaamheden. Zo werd in de gemeente van Lienden in 1738 dit beschreven als: het leren, rekenen, lezen, schrijven, catechiseren, leren van gebeden en zingen van psalmen, goede manieren en alles wat tot de bediening behoort[101].

Verkiezing van een schoolmeester

De verkiezing van een schoolmeester geschiedde door de mannelijke lidmaten, de mannen met een huishouding die tot de gemeente behoorden en de leden van de kerkenraad uit een nominatie van een drie- of viertal door de kerkenraad opgesteld. Meestal waren er meer kandidaten, maar de kerkenraad maakte een voorselectie op

---

[95] Plakkaat van 29 januari 1582 in *GGP*, deel 2, 12-13.
[96] Origineel plakkaat archief van de NGG te Kesteren; Van Loon, *GGP*, deel 2 522-529.
[97] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 7-8 mei 1677 art. 12 en 6 augustus 1677 art. 2; archief 0336 nummer 165A;
[98] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 8-9 september 1628 art. 18. Het betreffende reglement en de ondertekeningen zijn te vinden in RAG, archief 0345 boek 146 *Formulieren van Eenigheid*.
[99] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 6 augustus 1706 art. 6.
[100] Archief NGG Kesteren, *Handelingen kerkenraad 1745-1804*, de dato 5 februari 1762 art. 2.
[101] Archief NGG Lienden, *Handelingen kerkenraad 1737-1774*, de dato 9 april 1738.

grond van de overgeleverde attestaties en nadat de sollicitanten hun gaven hadden laten zien en horen[102]. Deze verkiezingen gingen nogal eens gepaard met veel ruzie en twist, bijzonder waar de plaatselijke heren nogal eens meenden zowel het recht van collatie van een koster als van een schoolmeester te hebben, zoals in 1756 te Lienden[103]. Toch bleef ook in de meeste gevallen de verkiezing aan de gemeente. De betaling van een schoolmeester geschiedde deels uit wereldlijke deels uit kerkelijke middelen. Dat leverde in de praktijk veel problemen op, waardoor de classis van Tiel geregeld moest aanhouden bij de overheden om de schoolmeesters van een goed traktement te voorzien. Anderzijds had de classis wel de bevoegdheid om censuur te oefenen op de levenswandel van een schoolmeester, maar bij ontslag was ook de instemming van de overheden nodig.

Toen bijvoorbeeld de schoolmeester van IJzendoorn, Hendrick Wessels, in 1657 een verzoek indiende bij de classis dat zijn zaak mocht worden verwezen naar de gemeente van IJzendoorn, achtte de classis het tot haar taak te behoren om censuur over zijn ongebonden leven te oefenen. Mocht hij doorgaan met zijn dronkenschap en andere zonden dan zouden de gedeputeerden van de classis worden belast hem onmiddellijk te verwijderen[104]. De classis moest daarbij wel rekening houden met de Heer van IJzendoorn[105]. Omdat Hendrick Wessels volgens de kerkenraad zijn leven had gebeterd, bleef hij in functie[106].

Vereisten voor de schoolmeesters

Het examineren van de schoolmeesters was in het Schoolreglement van 1681 opgedragen aan de classis. Daar de selectie en electie aan de plaatselijke gemeente bleef, geschiedde het primaire examen door de plaatselijke gemeente. Bij dat examen werden de kandidaten onderzocht op hun bevoegdheden en bekwaamheden als onderwijzer. Wel besloot de classis in 1698 dat de schoolmeesters die ook als kosters in de kerk gingen dienen zouden worden geëxamineerd op hun gaven van lezen en zingen en de kennis van de geloofsleer. Dat onderdeel vond plaats ten overstaan van gecommitteerden van de classis[107]. Dit is daarna in praktijk gebleven en werd doorgaans door de gedeputeerden van de classis verricht tijdens de kerkvisitatie. Ook bleef het mogelijk dat de schoolmeesters zich bij de plenaire classis presenteerden. Zij dienden sowieso bij de classis te komen om hun handtekening te zetten in het classicale boek van de Formulieren van Enigheid, waarmede zij verklaarden zich te zullen houden aan de artikelen en regels gesteld in de Heidelbergse Catechismus, de Nederlandse Geloofsbelijdenis en hetgeen door de Nationale synode van Dordrecht 1618-1619 was vastgesteld[108].

---

[102] Vgl. Archief NGG Kesteren, *Handelingen kerkenraad 1745-1804*, de dato 29 januari 1762.
[103] Archief NGG Lienden, *Handelingen kerkenraad 1737-1774*, de dato 25 mei 1756
[104] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 20-12 april 1657 art. 34.
[105] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 21-22 september 1657 art. 19.
[106] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 26-27 april 1658 art. 11.
[107] Vgl. RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 12 oktober 1791 art. 4.
[108] Dit boek is bewaard gebleven en bevindt zich in het RAG, archief 0345 boek 146 *Formulieren van Eenigheid*.

Een koster is niet altijd een custos

De functie van custos of koster was van oudsher aan de kerk verbonden. In de katholieke kerk bestond deze functie ook[109] en daaraan waren zekere goederen verbonden waaruit de koster werd betaald, de zogenoemde kosteriegoederen. Zowel het functionele als financiële in deze is door de gereformeerde kerk overgenomen. De kosters werden primair betaald uit de kosteriegoederen. Daarnaast kregen zij geregeld een aanvulling uit de Kloostergoederen van Opheusden of uit de tertiën der vicarieën[110]. Hierbij waren veel betalingsproblemen, zodat de classis van Tiel geregeld de rentmeesters van de kerk en overheden moest aanspreken en verzoeken dit te regelen. Wat niet wil zeggen dat dit ook gebeurde. Zo diende in 1756 jonker Otto graaf van Bijland, Heer van Lienden, een verzoek in bij de Landdag, omdat de predikant, schoolmeester en koster niet de jaarlijkse 20 gulden ontvingen uit 2 vicarieën[111]. Deze vicarieën behoorden tot Lienden en waren sinds 1694 in erfpacht bij Anthonij Foijert en daarna bij diens zuster Johanna Foijert. De inkomsten daarvan werden opgenomen bij de tertiën der vicarieën van het Ambt van Nederbetuwe[112]. De Heer van Lienden had zich hierover eerst gericht aan het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe, maar de ambtman en ridderschap van Nederbetuwe waren van oordeel dat hij geen recht van spreken meer had, omdat er sinds 1694 niet was gereclameerd[113]. De zaak werd door de Staten van Gelderland verwezen naar het Hof van Gelre en Zutphen. De classis werd geheel buiten deze zaak gelaten omdat het feitelijk een politieke aangelegenheid was. Uiteindelijk hielp het allemaal niets en kregen de schoolmeester en koster de bedoelde 20 gulden niet uitgekeerd[114].

Uit dit voorbeeld blijkt duidelijk dat er bij de custos sprake was van zowel een kerkelijke als een publieke functie. De benaming "custos" wordt meestal gebruikt om beide functies aan te duiden, maar dat kan verwarring geven omdat er een principieel onderscheid is. De koster was met name belast met zaken in en rond de kerk en de erediensten. De custos[115] was belast met publieke zaken, zoals het aflezen van overheidspublikaties en het verrichten van gerechtelijke aanzeggingen.

---

[109] Vgl. o.a. Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 87-88, 97,98 en 131; De Koninck, *Latijnse rechtstermen*, 27 en *Glossarium*, 107; Stroop, *Sprekend een Westbrabander*, 73-74; Bisschops, *Franciscus van Assisi*, 367, 447.

[110] RAR, archief 1040 boeken 479-483 *Congrue portiën 1690-1789* en boek 493 *Kloostergoederen van Opheusden 1722-1791*.

[111] RAG, archief 0012 boek 0S31 folio 383-384, de dato 22 oktober 1756.

[112] Zie RAR, archief 1040 boek 487 *Derde voet van de vicarieën 1704-1773*.

[113] RAR, achief 1514 boek 3 *Resolutieboek 1751-1770*, de datis 17 juli en 1 oktober 1756.

[114] Vgl. RAR, archief 1040 boek 481 *Congrue portiën 1741-1781* en boek 487 *Derde voet van de vicarieën 1704-1773*.

[115] Van oudsher werd met een de custos ook een een biliothecaris, bewaarder of bewaker bedoeld; vgl. *Groot algemeen historisch, geographisch, genealogisch en oordeelkundig woordenboek*, 422; Boulogne, *De plaats van de paedagogus in de romeinse cultuur*, 55 e.a.p.; Schneiders, *Nederlandse bibliotheek-geschiedenis*, 29, 39, 62, 72-76.

De classis heeft het toezicht op de schoolmeesters en kosters

Vanwege de vermenging van kerkelijke en publieke functie kon het opzicht over de schoolmeesters en kosters niet of niet geheel door de kerkenraad geschieden. Dat was reden waarom het toezicht doorgaans werd verricht door de classis in het algemeen en de classicale gedeputeerden bij de kerkvisitatie in het bijzonder. Eventuele klachten konden dan direct worden aangepakt. Over het algemeen functioneerden de schoolmeesters en kosters goed. Enkel de afwijkende gevallen bereikten de classicale en gerechtelijke acta. De meeste klachten betroffen de onderwijsvoorzieningen, slapheid in het schoolhouden en zaken als dronkenschap.

- De naburen van Echteld klaagden bij de gedeputeerden van de classis in 1633 tijdens de kerkvisitatie over de slapheid in het schoolhouden van meester Jan Lentailleur. Anderzijds waren zij wel tevreden over zijn trouwe diensten als koster. Bij nader onderzoek door de gedeputeerden bleek er meer aan de hand te zijn. Het schoolhuis was namelijk in zo'n slechte staat dat het ongeschikt was om daarin school te houden, omdat het "so ondicht van wanden is dat men daerinne als op een open straet sit". Ook was er geen haardvuur, waardoor de oude meester genoodzaakt was zich in de keuken te verwarmen, waardoor er zich ongeregeldheden onder de kinderen voordeden[116]. Dus konden de naburen van Echteld eerst het schoolhuis laten opknappen, wat zij ook daadwerkelijk binnen een jaar deden[117].
- Anders was dat te Kesteren, waar een ongeschikt schoolhuis werd aangetroffen door de gedeputeerden van de classis in 1638. Door de onwilligheid van de naburen duurde het meer dan 4 jaar voordat het schoolhuis in deugdelijke staat werd gemaakt[118]. Er waren voldoende gelden aanwezig die berustten onder Jan Cornelissen Brouwer, maar hij weigerde elke medewerking[119]. Door de burgemeester en naburen van Kesteren werd in mei 1640 een rechtszaak tegen hem aangespannen bij het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe om hem te dwingen[120]. Het landgericht veroordeelde Jan Cornelissen Brouwer op 27 juni 1641 om het schoolhuis volgens het gemaakte bestek op te bouwen voor Sint Lamberti, 17 september[121]. Op grond daarvan kon de classis in april 1642 de ambtman van Nederbetuwe inschakelen om Jan Cornelissen Brouwer daartoe te dwingen[122]. Dat hielp, want binnen een half jaar was het schoolhuis gereed.
- In IJzendoorn, als halve hoge heerlijkheid, had de Heer van IJzendoorn het recht van collatie van koster en schoolmeester. Dus toen in 1718 Hendrik van Blombergen door Christiaan Reinout baron van Wijhe als Heer van IJzendoorn was gekozen, restte de classis niet anders dan de gekozene te examineren[123].
- Ook de Heer van Zoelen handelde naar zijn eigen goeddunken. Toen de schoolmeester Christiaan Smink ontslag nam, verleende hij aan dezelfde persoon in 1772 een nieuwe collatie en acte van aanstelling buiten kennis van kerkenraad en

[116] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de datis 17-20 juni 1633.
[117] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 21-22 april 1634 art. 31.
[118] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de datis 21-26 mei 1638; boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 9-11 april 1638 art. 25 en 12-13 september 1642 art. 42.
[119] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 11 juli 1638 art. 10.
[120] RAR, archief 1514 boek 110 *Gerichtssignaat bank Kesteren 1636-1646*, de dato 11 mei 1640.
[121] RAR, archief 1514 boek 110 *Gerichtssignaat bank Kesteren 1636-1646*, de dato 27 juni 1641.
[122] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 25-26 april 1642 art. 12.
[123] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 12-13 september 1718 art. 6.

gemeente. Zelfs een jaar later was deze acte nog niet aan de classis vertoond en verder zwijgen de acta over deze zaak[124]. Kennelijk vond de classis het geen proces waard.

De belangrijkste taken van de classis van Tiel voor wat betreft de schoolmeesters en kosters beperkten zich dus voornamelijk tot het examineren, toezicht houden op de levenswandel en de ondertekening van de Formulieren van Enigheid. Al het andere werd door de wereldlijke overheden, plaatselijke jonkers en de kerkelijke gemeente of plaatselijke kerkenraad geregeld, al dan niet in samenwerking met elkaar.

6.2.1.f. De kerk- en armenmeesters

De functie van kerkmeester was al aanwezig in de katholieke kerk en deze is na de reformatie ook binnen de gereformeerde kerk gebleven[125]. De kerkmeester beheerde de kerkelijke goederen, ook wel genoemd kerkfabriek, vooral bedoeld tot instandhouding van de kerkelijke gebouwen[126]. Principaliter waren er twee kerkmeesters in elke plaats op het platteland die vier jaar dienden, waarbij om de twee jaar er een aftrad en daarbij tevens zijn rekening moest doen. De kerkmeester behoorde niet tot de kerkenraad en behoefde zelfs niet eens lidmaat te zijn van de gereformeerde kerk. De classis van Tiel was er wel voorstander van dat de kerkmeester een lid van de kerkenraad zou zijn of zijn geweest, als er bekwame personen daartoe waren, maar in de praktijk heeft dat niet zo gewerkt[127]. De kerkmeester moest wel zijn kerkenrekening laten afhoren ten overstaan van gecommitteerden van de kerkenraad, de plaatselijke jonkers, burgemeesters en naburen, de ambtman van Nederbetuwe of diens vertegenwoordiger[128]. De ambtman was op het platteland van de Nederbetuwe opperkerkmeester met uitzondering van de hoge heerlijkheden, waarvan de plaatselijke heer opperkerkmeester was[129]. Alle problemen met en over kerkmeesters werden aan de ambtman of andere opperkerkmeesters ter oplossing voorgelegd[130]. Ook konden de kerkmeesters een beroep doen op de Landschap, zoals die van de gemeente van Ochten in 1752 toen zij gelden wilden laten uitzetten voor de bouw van een nieuw pastoriehuis[131]. De functie van kerkmeester was derhalve deels politiek, als verantwoording schuldig zijnde aan de overheden, deels kerkelijk, als zijnde belast met het beheer van de kerkelijke goederen. Zij werden doorgaans aangesteld door de plaatselijke,

[124] RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum 1745-1777*, de dato 7 juli 1772; boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 14-15 september 1772 art. 21 en 13-14 september 1773 art. 21.
[125] Vgl. o.a. Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 88, 172.
[126] Zie nader hoofdstuk 2.2.2. onder f en g.
[127] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 12-13 september 1625 art. 18 en 7 augustus 1633 art. 2.2.
[128] Zie bijvoorbeeld de kerkenrekeningen van de NGG van Hien en Dodewaard 1650-1816 en van Lienden 1624-817.
[129] Vgl. RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 12-13 september 1712 art. 19.
[130] Onder meer RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 15-17 juli 1623 art. 4, 7 en 8-9 september 1623 art. 3.
[131] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 11-12 september 1752 art. 15.

kerkelijke gemeente in communicatie met de ambtman van Nederbetuwe, maar er waren wel plaatselijke verschillen. Zo werd in de gemeente van Hien en Dodewaard van oudsher het kerkmeesterschap en het afhoren van de rekeningen vooral door de kerkenraad verricht[132]. In Lienden gebeurde dat ten overstaan van de predikant, kerkenraad, schout, burgemeesters en jonkers[133]. Pas in de Franse tijd kwam hier wijziging in[134].
De taak van de kerkmeesters was ook het uitbetalen van de predikbeurten en het verzorgen van het traktement van de predikanten. Bij de beroeping van een predikant werden de kerkmeesters nagenoeg altijd vermeld en ondertekenden zij ook de beroepsbrief[135]. Zij betaalden ook de kosten voor het beleggen van buitengewone classicale vergaderingen[136] en de classicale en synodale onkosten voor hun predikant en ouderlingen[137]. De kerkmeesters moesten ook de registers van de pastoriegoederen samen met de burgemeesters ondertekenen[138]. Voorts moesten zij voor het verhandelen van de vicarieën, voor zover die onder hun competentie vielen, zich richten tot het Hof van Gelre en Zutphen om brieven van institutie of investiture te verkrijgen[139]. Ook waren zij verantwoordelijk voor de opbrengsten van de collectes en de inkomsten van de kerkelijke en pastoriegoederen.
Vaak losten de kerkenraden problemen met de kerkenrekeningen zelf op zonder bijstand of advies van de classis. Zo ontstonden in de gemeente van Hien en Dodewaard in 1768 problemen bij het afhoren van de kerkenrekening. De katholieke baron Hackfort was van mening dat hij daarbij als jonker aanwezig kon zijn. De kerkenraadsleden waren van oordeel dat dit moest worden geweigerd omdat hij niet van de gereformeerde religie was. Zij wendden zich daarop tot de ambtman van Nederbetuwe om advies. De kerkenrekening werd uiteindelijk gehouden ten overstaan van de kerkenraad, terwijl er verder niemand aanwezig was[140].

De classis had een controlerende taak op de werkzaamheden van de kerkmeester, hetgeen normaliter werd uitgeoefend tijdens de kerkvisitatie[141] of op verzoek van een predikant of kerkenraad. Bij problemen wendde de classis zich meestal tot de ambtman van Nederbetuwe of de heer van de heerlijkheid die als opperkerkmeesters de kerkmeesters konden gelasten hun taken goed uit te voeren[142]. In 1623 vroeg de classis aan de ambtman van Nederbetuwe om regels te willen stellen op het

[132] Archief NGG Hien en Dodewaard, onder meer *Kerkenrekeningen 1650-1817*, de annis 1677-1697 en de dato 11 juni 1756; *Kerkenraadsvergaderingen 1756-1779*, de dato 23 november 1764 art. 5.
[133] Archief NGG Lienden, *Rekeningen 1624-1749*.
[134] Zie nader hoofdstuk 9.
[135] Vgl. RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*; boek 13 *Acta deputatorum 1745-1777*, de dato 4 juli 1765 art. 2.
[136] Vgl. RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 4 juni 1754 art. 3.
[137] Vgl. RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 12-13 september 1609 gravamen 11; archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 23 juli 1621 art. 3 en boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 22-23 april 1675 art. 10.
[138] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 15-17 februari 1630 art. 13 en 14-16 oktober 1630 art. 12.
[139] RAR, archief 1514 boek 1 *Resolutieboek 1611-1689*, de datis 16-18 november 1675.
[140] Archief van de NGG te Hien en Dodewaard, *Kerkenraadsvergaderingen 1756-1779*, de datis 26 februari en 11 maart 1768 art. 5, 19 maart 1768 art. 9.5. en 6 juli 1768 art. 9.
[141] Vgl. RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 6-7 mei 1633 art. 34.
[142] Vgl. RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 22-23 april 1675 art. 16.

uitoefenen van het kerkmeesterschap[143]. Een reglement voor de kerkmeesters is er nooit gekomen, ook niet van zijde van de hoge overheid. Wel werden door de kerkelijke gemeenten regels gesteld met name over de tijd van het afhoren van de rekeningen. De classicale rol kan in deze als vrij marginaal worden beduid.

De armenmeester en het diakenschap

De functie van de armenmeester of armmeester kan verwarring oproepen. Door de classis van Tiel werden in 1645 de functies van kerk- en armenmeester beduid als werkzaamheden van een en dezelfde persoon en werden deze functies genoemd bij de mindere of onderdiensten zoals de schoolmeesters[144]. In de praktijk waren de kerk- en armenmeester vaak twee verschillende functionarissen met een aparte opdracht. De armenmeester inde namelijk de armengelden en aalmoezen. Bij de plaatselijke kerken werden die werkzaamheden door de diakenen verricht, die zowel de diaconale als de armengoederen beheerden. Feitelijk was de functie van armmeester geïncorporeerd in het diakenschap. Enkel bij de uitoefening van de specifieke taak als armmeester werd dit zo benoemd. Met andere woorden, toen te Ochten in 1688 bij een beroep naast een diaken een armmeester werd vermeld, was er feitelijk sprake van twee diakenen[145]. Ook uit de diaconale rekeningen van de kerkelijke gemeenten van Lienden, Kesteren en Hien en Dodewaard blijkt dat de taken van de armmeester door de diakenen werden verricht en in hun diaconale rekeningen opgenomen[146]. Dit geeft een wezenlijk verschil met de functie van kerkmeester. Anders dan de kerkmeesters behoorden de diakenen tot de kerkenraad. Zij werden door de plaatselijke gemeente gekozen en hun taak lag verankerd in de Dordtse Kerkorde[147]. Zij dienden ook de armenoortjes te beheren, ook wel Godspenning genoemd. Dat waren gelden die tijdens verkopingen en verpachtingen voor de armen waren bestemd[148]. Deze "oortkens op den gulden" konden zowel de kerk- als armmeesters gerechtelijk invorderen, volgens resolutie van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe van december 1613. In principe konden zij de armenoortjes invorderen bij de ontvanger-generaal van het Kwartier van Nijmegen[149]. De werkzaamheden van de armmeesters, al dan niet uitgevoerd door de diakenen, hadden niet alleen een kerkelijke maar ook een politieke zijde vanwege de invordering van publieke gelden. De armmeesters vielen dan ook onder het toezicht van de opperarmmeesters, zijnde de ambtman van Nederbetuwe en de heren van de hoge heerlijkheden. Misbruik van de armengoederen moest door de armmeesters aan de ambtman worden gemeld[150]. Het uitreiken en distribueren van de armengelden moesten de armmeesters doen in overleg met de plaatselijke predikant. Voor het verkopen of bezwaren van diaconale goederen hadden de diakenen ook de

---

[143] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 15-16 juli 1623 art. 7.
[144] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, synopsis hoofdstuk "Van de diensten", hoofdstuk 5.
[145] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de dato 10 oktober 1688.
[146] Archieven NGG Hien en Dodewaard *Diaconale rekeningen 1717-1764*; Kesteren, *Diaconale rekeningen 1640-1745*; Lienden, *Kerkenraadshandelingen over armenzaken 1775-1879*.
[147] Zie DKO art. 25-28.
[148] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 6-7 mei 1622 art. 7
[149] RAR, archief 1514 boek 1 *Resolutieboek 1611-1689*, de dato 17 december 1613.
[150] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 5-6 mei 1625 art. 21.

toestemming van de ambtman van Nederbetuwe of van de hoge overheid, de Staten van Gelderland nodig[151]. Hieruit volgt dat de diaconale taken uit de verwevenheid met het armmeesterschap niet uitsluitend kerkelijk konden worden afgehandeld, maar door de hoge overheid als (gedeeltelijk) publieke taken werden beschouwd.

Alweer een geschil in Eck

Een geschil of het opperarmmeesterschap werd uitgeoefend door de ambtman van Nederbetuwe of de heer van de heerlijkheid leverde in de gemeente van Eck een probleem op[152]. In de kerkvisitatie van juli 1769 werd door de kerkenraad en predikant geklaagd dat de Heer van Eck en Wiel zich aanmatigde dat hij opperarmmeester was en daarom de diaconale rekeningen moest afhoren[153]. De rekening was te Eck voor schepenen gedaan zonder dat de kerkenraad daarbij was geroepen of erkend. Tijdens de classicale vergadering van september 1769 dienden zij dan ook een klacht in bij de classis[154]. De zaak werd door de classicale gedeputeerden onderzocht in april 1770, waarbij onder meer bleek dat deze praktijk al tientallen jaren aan de gang was. De kerkenraad en predikant, Johannes Stapelmoer, waren van oordeel dat niet de Heer van Eck en Wiel, maar de ambtman van Nederbetuwe opperarmmeester was[155]. Zij hadden hierin juridisch geheel gelijk. Niettemin werden zij op de Paasclassis van 1770 door de classis vermaand over hun nalatigheid in het wegblijven bij het afhoren van de rekening. Volgens de classis hadden kerkenraad en predikant op de oude voet door moeten gaan en verder liet zij zich niet in over de zaak van het opperarmmeesterschap, daar dit een politieke zaak was. Tegen deze vreemde stellingname van de classis tekende Johannes Stapelmoer protest aan[156]. In september 1770 bleek de zaak te zijn opgelost, alhoewel de classicale en gerechtelijke acta zwijgen over de wijze waarop dit was geschied. Er wordt alleen vermeld dat predikant en kerkenraad getrouw hun plicht zouden doen[157].

Een jonker veroorzaakt problemen in Ravenswaaij en Rijswijk

Een enkele keer moest de classis ingrijpen, zoals in 1667 toen Johannes Winkels, predikant van de gecombineerde gemeente van Ravenswaaij en Rijswijk, aangaf dat jonker Joost van Goltsteijn de administratie van de kerk- en armengoederen onder zich hield. De jonker had in zijn huis twee kisten staan met alle papieren van de kerk- en armengoederen en niemand dan hijzelf had daarvan een sleutel. Dit alles strekte tot groot nadeel van de diaconie. De classis oordeelde dat deze manier van optreden van de jonker tegen alle kerkelijke ordeningen was. Voor die tijd waren de rekeningen gewoon tegenover kerkenraad en jonker Goltsteijn afgehoord. Het was dus het wel erg vreemd dat de jonker alles naar zich toetrok[158]. Zeker daar de administratie stond ter dispositie van de diakenen met advies van de kerkenraad[159].

---

[151] Zie hoofdstuk 3.2.3.
[152] Deze zaak is hiervoor al eens genoemd, doch is hier ingevoegd ter illustratie.
[153] RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum 1745-1777*, de dato 5 juli 1769.
[154] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 11-12 september 1769 art. 24.
[155] RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum 1745-1777*, de dato 17 april 1770.
[156] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 30 april-1 mei 1770 art. 26.
[157] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 10-11 september 1770 art. 10, 27.
[158] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 25-26 april 1667 art. 18.1-18.3.
[159] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 25-26 april 1667 art. 15.

De classis gaf een en ander in handen van de classicale gedeputeerden. In hetzelfde jaar stond de classis toe dat de gemeenten van Ravenswaaij en Rijswijk zouden worden gesplitst in twee zelfstandige gemeenten[160]. In september 1675 waren de besprekingen tot accommodatie met jonker Goltsteijn nog in volle gang, maar de classis had goede moed dat de problemen zouden worden opgelost in vriendschap[161]. Op 8 oktober 1667 werd bij een accoord het probleem inderdaad opgelost met de hulp van derden. Besloten werd dat een ieder zich zou voegen naar hetgeen in het Ambt van Nederbetuwe gebruikelijk was[162].

De classis houdt de controle

Net als bij de kerkmeesters kenden de armmeesters geen specifiek reglement waar zij zich naar moesten richten, met uitzondering van de kerkordelijke bepalingen. In de kerkvisitaties werd door de classicale gedeputeerden ook gelet op de zaken van de armenmeesters. De armenrekeningen en armenzaken werden op gelijke wijze behandeld en beoordeeld als die van de kerkmeesters. In de praktijk geschiedde dit bij de meeste kerken ten overstaan van de kerkenraad en eventueel andere gewettigde personen. Een totaaloverzicht van de armenrekeningen werd vaak in de kerkenraadshandelingen opgenomen[163]. Het verwarrende uit hetgeen hiervoor is gemeld ten aanzien van de functie van armmeester wordt versterkt door het gegeven dat één van de vaste lemmata[164] op de agenda van de provinciale synode was: "Het afhoren van de kerken- en armenrekeningen". Daarmee werd bedoeld de kerken- en diaconale rekeningen.

Door de verwevenheid van het diakenschap met de functie van armmeester kon de classis wat meer zeggenschap of controle uitoefenen dan bij de kerkmeesters. Over het algemeen was classicaal ingrijpen niet noodzakelijk. De meeste klachten werden ingediend over het niet of te laat indienen en afhoren van de rekeningen. Uiteindelijk werden die allemaal afgehoord door de kerkenraad, al dan niet met behulp van de ambtman of plaatselijke jonkers, burgemeesters en naburen. Het kwam overigens ook voor dat de functies van diaken en kerkmeester door een en dezelfde persoon werden uitgeoefend, zoals door Maarten de Leeuw te Ommeren in 1638[165].

De taak van de diakenen ligt vast

Over de diaconen of diakenen wordt in de kerkenordeningen wel expliciet geschreven. Zo staat in de Dordtse Kerkorde dat het de taak is van de diakenen de aalmoezen en armengoederen naarstig te verzamelen en uit te delen[166]. Voorts dat zij evenals de ouderlingen twee jaar zullen dienen, waarbij elk jaar de helft zou afgaan[167]. In de beginperiode van de gereformeerde kerk werden de diakenen niet of nog niet volwaardig gerekend als lid van de kerkenraad. Zo werd in de

[160] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 5-6 augustus 1667 art. 9.
[161] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 9-10 september 1667 art. 13.
[162] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 6-7 april 1668 art. 10.
[163] Vgl. onder meer archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*.
[164] "voorlopige stellingen, begripsbepalingen of trefwoorden".
[165] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielenae 1621-1644*, de dato 11 juli 1638 comparitie.
[166] Vgl. RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 6-7 mei 1622 art. 7 en 23-25 juli 1627 art. 35.
[167] DKO art. 25-27.

gecombineerde classis van september 1605 bepaald dat de diakenen wel elke drie maanden bij het houden van de censura morum in de kerkenraadsvergadering zouden verschijnen[168]. Toch duurde het lang voordat alle gemeenten van diakenen waren voorzien, want nog in september 1612 bepaalde de classis dat predikanten niet tegelijk het ambt van diaken of kerkmeester mocht uitoefenen[169]. Pas vanaf 1645 hadden alle gemeenten van de classis van Tiel zowel ouderlingen als diakenen, die samen met de predikant de kerkenraad vormden.

6.2.1.g. De censuur

Zoals elke gemeenschap te maken heeft met overtreders van regels en het uitoefenen van straf, zo was het ook voor de gereformeerde kerk van belang een vorm van censuur en tucht te kunnen uitoefenen. Dit was vastgelegd in de Dordtse Kerkorde[170]. Het eigene van de kerkelijke censuur was niet primair de verwijdering van de zondaar of overtreder, maar de verzoening met zijn naaste en de wegneming van de ergernis uit de gemeente van Christus. Alhoewel de censuur een straffend onderdeel kende, was het uiteindelijke doel heling en genezing. Enkel bij hardnekkige zondaren, die niets wilden weten van verzoening en verbetering, was er uiteindelijk ook de maatregel van afsnijding. Daarbij werd wel de gemeente gevraagd voor hem of haar te bidden en hoopte de kerk dat de verbannen persoon met berouw en boetedoening weer in de schoot van de kerk zou terugkeren. Hieruit blijkt het wezenlijk verschil met de wereldlijke rechtspraak, waar sprake was van straf en vergelding zonder meer. Evenwel blijkt uit de gerechtelijke boeken van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe nu en dan ook dat de wereldlijke rechtspraak genade voor recht liet gelden en mensen na betoond berouw niet verder strafte[171].

De uitoefening van censuur in de gereformeerde kerk was primair opgedragen aan de plaatselijke kerkenraad. Alleen de afsnijding van een gemeentelid en de censuur over kerken- en schooldienaren diende te geschieden met oordeel van naastgezeten predikanten en van de classis[172]. Iemand die door de kerkenraad was gecensureerd kon zich beroepen op de classis en daarna nog op de provinciale synode. De classis op haar beurt oefende met name censuur uit over de kerkenraden, kerkelijke dienaren, kosters en schoolmeesters. Ook scheurmakers in de gemeenten en zij die de classicale autoriteit schonden, werden door de classis gecensureerd[173]. Het uitoefenen van de censuur was normaliter kerkelijk en er kwam geen wereldlijke overheid aan te pas.

---

[168] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 3 september 1605 art. 13.
[169] Archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 14-15 september 1612 art. 25.
[170] DKO, art. 71-80.
[171] Binnen de kaders van dit werk kan hierop niet nader worden ingegaan.
[172] DKO, art. 76, 79.
[173] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 22-24 oktober 1622 art. 6,27 en 12-13 april 1624 art. 22.

Toepassing van censuur helpt meestal wel

De meeste censuurzaken betroffen onenigheden, ruzies, twisten in een gemeente of kerkenraad, of bij beroepingen van schoolmeesters of predikanten. Verder waren dronkenschap en zedeloosheid vrij veel voorkomende zaken die censuur behoefden. Veel zaken werden door de kerkenraad of classis afgedaan door een vermaning, waarbij de zondaar spijt en berouw betuigde en daarna broederlijk of zusterlijk werd vermaand. Een verdere vorm van censuur, die vrij algemeen door de kerkenraden werd toegepast, was schorsing (suspensie) van een lidmaat van de bediening van het heilig avondmaal. Meestal geschiedde dat voor een periode van 3 tot 6 maanden. De classis volgde hierin dezelfde lijn als een predikant in dronkenschap of dergelijke verviel, zoals bij Bernhardus Oldenburgius en Arnoldus Schoenmantius hiervoor vermeld. Meestal waren die korte schorsingen of afhoudingen voldoende om iemand weer op het rechte pad te brengen.

Jacobus Peregrinus zowel bij de kerkelijke als wereldlijke rechter

Het kon ook voorkomen dat een censurabele zaak zowel een wereldlijke als een kerkelijke zijde had. Met name bij beschuldigingen tegen predikanten, schoolmeesters, kerkenraadsleden of kerkenraden was dat nogal eens het geval. Toen in 1644 Jacobus Peregrinus, predikant te Ochten, door zijn dienstmaagd Trijntje Sleuters[174] was beschuldigd van zedeloze handelingen kwam de zaak zowel voor het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe als voor de classis. Beide zaken waren door Peregrinus zelf aangespannen om zijn naam en eer te zuiveren. In mei 1644 vond de classis het raadzaam dat Peregrinus zich van zijn dienst zou onthouden vanwege de onrust in zijn gemeente[175]. In augustus 1644 ontving de classis van de classicale gedeputeerden de verklaringen die door beide partijen voor de ambtman van Nederbetuwe waren afgelegd en beëdigd. Daarbij kwam Petrus Peregrinus, predikant te Voorthuizen en broer van Jacobus Peregrinus, de classis verzoeken dat zijn broer in de dienst mocht worden hersteld totdat de wereldlijke rechter uitspraak zou hebben gedaan. Na onderzoek van alle stukken ging de classis daarin mee en herstelde Jacobus Peregrinus in zijn dienst, alhoewel de gevoelens in zijn gemeente tegenstrijdig waren[176]. Op 2 oktober 1644 gaven beide partijen de zaak in handen van het landgericht met onder meer een verklaring van Trijntje Sleuters dat als zij niet zou verschijnen zij dan op een valse wijze van de predikant zou hebben gesproken en zij niets anders van hem wist dan alle eer en deugd[177]. Dat bleek ook zo te zijn. Op 28 oktober 1644 werd Peregrinus door het landgericht gelast om Trijntje Sleuters voor de rechtbank te citeren[178] maar er kwam geen vervolg. Er was derhalve sprake van een valse aanklacht.

---

[174] Ook wel genoemd Trijntje Sleutels.
[175] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 6-8 mei 1644 art. 21-26.
[176] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 14 augustus 1644 art. 3-6; boek 12 *Acta deputatorum 1631-1710*, de dato 31 juli 1644.
[177] RAR, archief 1514 boek 110 *Gerichtssignaat Kesteren 1636-1646*, de dato 2 oktober 1644.
[178] RAR, archief 1514 boek 110 *Gerichtssignaat Kesteren 1636-1646*, de dato 28 oktober 1644.

In de Nederbetuwe is er nooit iemand van de kerk afgesneden

In de loop der jaren kwamen dit soort zaken regelmatig voor en werden deze door de kerkenraden en classis veelal op gelijke wijze behandeld[179]. Er is ook niet een periode aan te wijzen dat er meer of minder censuur zou zijn toegepast. In alle tijden waren er wel censurabele gevallen. Toch is het nooit voorgekomen dat er iemand uit de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe werd afgesneden. De toepassing van een helende en op bekering gerichte censuur achtte de kerk kennelijk zo belangrijk dat zij er niet toe kon komen iemand definitief af te snijden van de gemeenschap. Zelfs een zaak van Jan Walewijn, schoolmeester en koster te Avezaath, en zijn vrouw Aemelia Maria van Rotterdam, waarbij sprake was van zeer onbehoorlijk gedrag en de schoolmeester zelfs uit zijn functie werd ontheven, leidde niet verder in de censuur dan tot afhouding van het heilig avondmaal. Ook al duurde deze zaak meer dan vijf jaar, namelijk van 1759 tot 1764, en was er geen enkele sprake van verbetering in hun levenswandel[180].

6.2.1.h. Kerkelijke rechtspraak in eerste aanleg en appèl[181]

De rechtspraak in kerkelijke zaken was voorbehouden aan de gereformeerde kerk zelf. Vanaf de reformatie is dit in Gelderland ook zo gehanteerd, zij het dat vooral in de beginperiode de Staten van Gelderland en het Hof van Gelre en Zutphen zich nog wel eens mengden in kerkelijke zaken[182]. Van oudsher kende de katholieke kerk ook de (bisschoppelijke)[183] kerkelijke rechtbank of officialaat, waar rechtsgeschillen behandeld werden naar kerkelijk recht[184], welk orgaan nog heden ten dage functioneert[185]. In de gereformeerde kerk is de kerkelijke rechtspraak geïncorporeerd binnen de kerkelijke organisatie. In de Dordtse Kerkorde artikel 31 staat vermeld dat: "Zo iemand zich beklaagt door de uitspraak der mindere vergadering verongelijkt te zijn, dezelve zal zich tot een meerdere kerkelijke vergadering beroepen mogen". Dus van een besluit door de kerkenraad kon men zich beroepen op de classis en van een besluit van de classis op de provinciale synode. De toetsing of een procedure goed doorlopen was en de besluiten waren nagekomen, kon worden voorgelegd aan het Hof van Gelre en Zutphen of een andere wereldlijke rechter[186]. Ook konden er door classis of synode adviezen aan de rechterlijke instanties worden gevraagd. Dus al

---

[179] Zie voor de uitzonderingen bij de casuïstiek hoofdstuk 7.

[180] Onder meer RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 10-11 september 1759 art. 8 en boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 6 augustus 1764 art. 8.

[181] Meestal genoemd: "in prioris instantiae et appellationis".

[182] Zie hoofdstuk 2.

[183] Er waren en zijn meer kerkelijke rechtbanken binnen de katholieke kerk, maar het valt buiten de kaders van dit werk om daar nader op in te gaan. De hier benoemde is het meeste relevant.

[184] O.a. Van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus*, 319-343, over de strijd met het Hof van Gelre; vgl. RAG, archief 0124 nummer 660 briefnummer 2229 de dato 26 maart 1569; nummer 644 briefnummers 629a, 638a en 638b de datis 19 en 29 april 1569.

[185] Aartsbisdom Utrecht, *Officialaat/kerkelijke rechtbank*; Johannes Paulus II, *Codex iuris canonici*, liber VII, pars I, titulus II; Huysmans, "Kerkorde naar katholiek kerkrecht", 465-472; Van der Ploeg (e.a.), "De bevoegdheden van kerkelijke organen", 240.

[186] Zie bij de casuïstiek hoofdstuk 7.2.4. en 7.2.5.

was er sprake van uitoefening van kerkelijk recht, er bleef nagenoeg altijd een weg open naar de wereldlijke rechter.

Kerkelijke rechtspraak dient te worden onderscheiden van de kerkelijke censuur. Weliswaar kon een censurabele zaak leiden tot een kerkrechtelijke uitspraak als verplaatsing of afzetting van een kerkendienaar of schoolmeester, maar dat staat los van de mate van toepassing van censuur. Een voorbeeld daarvan is de hiervoor geschetste zaak van meester Jan Walewijn. De censuur was gericht op heling en herstel. De kerkelijke rechtspraak was gericht op het vellen van een oordeel.

Een enkele keer traden wereldlijke en kerkelijke rechters samen op. Dat was in het bijzonder het geval tijdens de beëindiging van de godsdiensttwisten tussen de remonstranten en contraremonstranten. Tijdens de classis van Tiel in september 1618 werden enkele sententies uitgesproken door de gedeputeerden van de Gelderse synode in tegenwoordigheid van de classis van Tiel en gecommitteerden van het Hof van Gelre en Zutphen. Het betrof de afzetting van Simon Lucae Bysterus te Ingen wegens zijn levenswandel en van Alardus de Vries te Tiel wegens zijn remonstrantse leer[187]. Door deze wijze van rechtspraak was er geen beroep meer mogelijk en de sententies definitief. Een dergelijke vorm van gecombineerde wereldlijke en kerkelijke rechtspraak is uitzonderlijk.

Classicale rechtspraak

Normaliter trad de classis op als kerkelijke rechter in eerste aanleg en in appèl (iudex in prioris instantiae et appellationis). Voor wat betreft het eerste als het zaken waren die de classis, haar dienaren of andere kerkelijke functionarissen aangingen, het tweede bij een ingesteld beroep op een sententie van de kerkenraden of een buitengewone classis.

In de functie van kerkelijk rechter in eerste instantie kwamen bij de classis diverse zaken langs als:

- Het ontslag van de schoolmeester van Kesteren, Peter Anthonis Muller, in 1618 op grond van het feit dat hij twee keer was getrouwd en dat beide vrouwen nog in leven waren en dus in de zonde van bigamie leefde. De classicale gedeputeerden werden met de naburen van Kesteren belast met de uitvoering van de sententie en om bericht aan het Hof van Gelre en Zutphen te zenden[188]. Door schuldbelijdenis bleef de schoolmeester toch in dienst, ondanks de tegen hem ingebrachte bezwaren[189].
- De beroepingsproblematiek in de gemeente van Avezaath. In 1650 was onverwachts Jacobus Radaeus[190] overleden. Over de collatie was opnieuw een proces gevoerd door de Abdis van Thorn tegen de gemeente van Avezaath[191]. Door het Hof van Gelre en Zutphen werd besloten om de collatie aan de gemeente te geven bij

[187] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 21-25 september 1618 art. 64, 75.
[188] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 21-25 september 1618 art. 69; 2-4 november 1619 art. 20.
[189] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 1-3 mei 1620 art. 4-6.
[190] Ook wel genoemd Jacobus de Raedt. Hij werd slechts 31 jaar oud.
[191] RAG, archief 0370 nummer 5289.

sententie van 27 februari 1651[192]. Er ontstond een geschil tussen de kerkenraad van Avezaath enerzijds en jonker Vos, de kerkmeesters en naburen anderzijds. Inzet was de vraag wie de nominatie mocht opmaken. Jonker Vos cum suis had een lijst van 50 lidmaten, die graag Hermannus Proper van Kesteren wensten, maar de kerkenraad wenste noch deze noch de eerst door de Abdis van Thorn voorgestelde Reijnerus Brandolphus. De classis van Tiel besloot dat de nominatie zou geschieden door de kerkenraad met inachtneming van de voorkeuren van de naburen. Alhoewel de kerkenraad tegen deze sententie appelleerde bij de provinciale synode werd dit door de classis afgewezen, daar de kerkenraad op 8 april 1651 de zaak om definitief te beslissen in handen van de classis had gegeven. Ondanks het indienen van allerlei requesten en klachten door de kerkenraad bij het Hof van Gelre en Zutphen, hebben de classicale gedeputeerden met de naastgezeten predikanten de beroeping doen plaatsvinden[193]. Daarop werd Hermannus Proper van Kesteren te Avezaath beroepen en bevestigd voordat de septemberclassis van 1651 plaatsvond[194].
- In 1737 ontstond in de kerkenraad van Eck een geschil over de verkiezing en bevestiging van de gekozen diaken Aart Hasselman, waarbij ook de rechter Dirk Gerritsen van Dam was betrokken[195]. Het ging over tegen Hasselman ingebrachte beschuldigingen. Alhoewel de classis bij sententie de zaak oploste en alle partijen tevreden waren, was een half jaar later nog een tweede sententie nodig om de zaak definitief op te lossen[196]. De beschuldigingen bleken ongegrond.

In de functie van kerkelijke rechter in appèl kwamen bij de classis zaken langs als:
- In augustus 1669 appelleerde Johannes Nethenus wegens een sententie over zijn schorsing van de kerkendienst genomen door de antesynodale classis bij de gewone classis[197]. Het had geen zin, zoals hiervoor al is gebleken.
- In september 1721 appelleerde Rutger Franken tegen de beroepingsprocedure voor een predikant in de gemeente van Ommeren[198]. Er waren nogal wat fouten gemaakt in de procedure en er was ook veel onrust in de gemeente ontstaan, niet in de laatste plaats door de rechter Dirk Gerritsen van Dam[199]. Niettemin had de kerkenraad met de classicale gedeputeerden en naastgezeten predikanten een beroep uitgebracht op Wilhelmus van Oudheusden. De classis kwam er in eerste instantie niet uit en de interne stemming was erg verdeeld[200]. Er waren nog enkele classicale vergaderingen nodig en een nieuwe beroepsprocedure door de kerkenraad en de classicale

[192] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 14-16 april 1651 art. 13. In 1654 was het Hof nog bezig om het collatierecht aan de Abdis van Thorn te ontnemen; vgl. RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 18-20 september 1654 art. 5.
[193] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 9-11 september 1650 art. 21 en 14-16 april 1651 art. 13, 19-27, 34-35.
[194] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 8-11 september 1651 comparitie. Het jaar van 1653 op het predikantenbord en opgenomen bij Van Lieburg, *Repertorium deel 2*, is onjuist. Hij was getrouwd met Hester Peregrinus en overleed op jonge leeftijd in 1654.
[195] Deze rechter zou ook een belangrijke rol spelen in de zaak Vosman, zie hoofdstuk 7.2.5.
[196] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 6-7 mei 1737 art. 6 en 21 november 1737, sententie in art. 5.
[197] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de mense augustus 1669 art. 16.
[198] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 8-9 september 1721 art. 32.
[199] Zie ook zijn rol in de zaak Vosman, hoofdstuk 7.2.5.
[200] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 8-9 september 1721 art. 38, 40.

gedeputeerden en naastgezeten predikanten voordat er een einde kwam aan deze zaak. Uiteindelijk werd dezelfde persoon beroepen en bevestigd[201].
- In september 1738 appelleerde de predikant Johannes Resler bij de classis tegen een besluit van de kerkenraad van Ravenswaaij om Johanna Walewijn, huisvrouw van Willem van Kempen als een volwaardig lidmaat te erkennen. De zaak werd door de classis in der minne geschikt[202].
- In mei 1756 appelleerden een drietal ouderlingen van Lienden bij de classis tegen de wijze van het veranderen van de kerkenraad en het verkiezen van een koster en schoolmeester[203]. Hun predikant Theodorus ten Bockel had zonder voorkennis van de appellanten besloten de kerkenraad te veranderen en daardoor de afgaande kerkenraadsleden uit te sluiten van het maken van een nominatie en dat terwijl hijzelf inmiddels beroepen was te Bodegraven[204]. De zaak werd door de classis teruggedraaid en de ouderlingen in het gelijk gesteld.

Uit deze enkele voorbeelden blijkt voldoende dat de weg van de kerkelijke rechtspraak en appèl niet was beperkt tot een bepaalde doelgroep, maar dat een ieder het recht had zich tegen een sententie te verweren. Er bleef na een classicale sententie, zowel in eerste instantie als in appèl, nog wel een beroepsmogelijkheid voor de betrokkenen over. Zij konden nogmaals appelleren bij de provinciale synode of bij een wereldlijke rechter[205].

6.2.2. Over de sacramenten en andere ceremoniën

6.2.2.a. De heilige doop

"Het verbond Gods zal aan de kinderen der christenen met de doop, zo haast als men de bediening deszelve hebben kan, bezegeld worden en dat in openbare verzameling wanneer Gods Woord gepredikt wordt". Zo beginnen de kerkordelijke regels over de bediening van de heilige doop in de Dordtse Kerkorde[206]. Zowel de kinderdoop als de volwassendoop werd vanaf het begin van de gereformeerde kerk bediend volgens de daartoe opgestelde formulieren. Daarbij ging het niet primair over de christelijkheid van de ouders, maar over de heiliging in Christus, zoals in de eerste vraag van het formulier staat vermeld: "dat zij in Christus geheiligd zijn en daarom als lidmaten Zijner gemeente behoren gedoopt te worden".
Dat het verbond, de heiliging en het lidmaatschap der kinderen centraal staat, blijkt ook uit de doopppraktijk van de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe. In principe werd een ieder gedoopt. Zelfs bij tuchtwaardige zaken, zoals bij in onecht geboren kinderen, werd de doop toegepast al dan niet na schuldbelijdenis van de vader en/of moeder. Ook kinderen die geboren werden tijdens een tijdelijk verblijf van reizende

[201] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 1 oktober en 10 december 1721.
[202] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 8-9 september 1738 art. 24-25.
[203] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 3-4 mei 1756 art. 6.
[204] Zie nader hiervoor bij hoofdstuk 6.2.1.d.
[205] Zie nader bij de casuïstiek hoofdstuk 7.
[206] DKO, art. 56-59.

ouders en kinderen van (buitenlandse) militairen werden zonder aanzien des persoons gedoopt.
Het was de gewoonte dat als de beide ouders geen lidmaat van de kerk waren of als er sprake was van een ongehuwde moeder er andere lidmaten als getuigen bij de doop aanwezig waren, die verklaarden in te staan voor de godsdienstige opvoeding van het kind. In 1791 bepaalde de classis dat als er in zo'n geval geen getuigen aanwezig waren de doop toch moest worden bediend[207].
Vooral voor 1700 was het een gewoonte dat bij de doop van kinderen van lidmaten ook getuigen aanwezig konden zijn, doorgaans tussen de twee en vier personen[208]. Dit lijkt op de oude katholieke doopppraktijk, waarbij een peter en meter aanwezig waren[209]. Ook in de Dordtse Kerkorde wordt vermeld dat de namen van de gedoopten, ouders en getuigen en de tijd van de doop moesten opgetekend worden[210]. Die gewoonte is langzaam uitgestorven. Wel wordt na 1700 vaak een doophefster vermeld als getuige, tenminste als de predikant de doopboeken goed bijhield[211]. De reden om een doophefster in te schakelen, was dat de bediening van de doop zo snel mogelijk na de geboorte plaatsvond en de moeder nog in het kraambed lag[212]. De doophefster bracht dan het kind naar het doopvont in aanwezigheid van de vader[213]. In de tweede helft van de 18e eeuw waren vaak beide ouders aanwezig en lag een wat grotere tijd tussen de geboorte en de bediening van de doop. Wel wordt nog geregeld een doopgetuige genoemd[214].

De toepassing van de nooddoop en thuisdoop
Normaliter geschiedde de doopsbediening in de gemeente, maar in bijzondere gevallen, zoals de nooddoop, of in bepaalde privéomstandigheden ook aan huis. Een enkele keer kwam hierover een vraag, zoals in 1754 bij de provinciale synode, maar dit had geen gevolgen voor nadere regelgeving[215]. Voor de classis van Tiel was dat ook overbodig, daar dit in uitzonderlijke gevallen al vanaf het begin van de gereformeerde kerk gebeurde. Die uitzonderingen betroffen niet alleen dopen, die thuis gebeurden wegens de zwakheid van het kind, zoals op 16 juni 1660 Jan Giel te Hien en Dodewaard thuis werd gedoopt "wegens vreese eens haestigen doots", maar vooral op verzoek van adelijke heren en dames, die graag zagen dat hun kind op hun adelijk huis werd gedoopt, zoals bij jonker van Lawick te Aalst op 29 september 1714. Er was wel altijd een ouderling bij aanwezig[216].

---

[207] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 9-10 mei 1791 art. 32.
[208] Vgl. NGG Hien en Dodewaard, *Doopboek 1639-1723*, de datis 15 en 26 november 1646.
[209] Zie o.a. Brienen, "Doopleer en doopppraktijk in de 17e en 18e eeuw", 375-377.
[210] Hooijer, *Oude Kerkordeningen*, 456, *DKO*, art. 60.
[211] In de doopboeken van de NGG van Kesteren van 1657-1727 en 1727-1772 en die van Lienden tot 1682 worden geen aantekeningen gevonden van getuigen. In Lienden worden vanaf 1682 doophefsters vermeld. Dus kennelijk was de nauwkeurigheid van inschrijving afhankelijk van de predikant.
[212] Zie o.a. Brienen, "Doopleer en doopppraktijk in de 17e en 18e eeuw", 381-382.
[213] Vgl. NGG Hien en Dodewaard, *Doopboek 1758-1771*, de dato 29 januari 1758.
[214] Vgl. NGG Hien en Dodewaard, *Doopboek 1772-1811*, passim.
[215] RAG, archief 0124 boek 45 folio 405-407, 467-468, de datis 31 mei en 3 oktober 1754.
[216] Zie onder meer archief NGG Kesteren *Doopboek* 1657-1727 en archief NGG Hien en Dodewaard *Doopboek* 1638-1811. Vgl. ook Brienen, "Doopleer en doopppraktijk", 383-384.

De classis als doopgetuige

In 1634 werd het uitzonderlijke geval vermeld dat de classis als getuige had gestaan over de doop van een kind van Goris Petersen, waarvoor een zilveren schaal van 30 gulden als pillegift[217] werd geschonken[218]. Goris Petersen Pieckevaen was schepen in Zandwijk en een vast gerichtsman bij het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe. De reden voor deze bijzondere doopgetuige en schenking lag hoogst waarschijnlijk in het gegeven dat hij ook als waard of herbergier functioneerde bij de classicale vergaderingen en dus zowel de logies als het eten en drinken verzorgde en de onderlinge band kennelijk goed was[219]. Er zijn geen andere gevallen bekend waarbij de classis als doopgetuige optrad.

Erkenning van dopen

Het uitoefenen van de doopppraktijk was door de Staten van Gelderland bij plakkaat van 29 januari 1582 voorbehouden aan de gereformeerde kerk[220]. Dat wil niet zeggen dat andersgezinden geen doopppraktijk kenden, alleen werd die niet door de hoge overheid erkend. Pas bij het meer toleranter beleid van de hoge overheid vanaf het einde van de 17e eeuw kregen ook de andere godsdienstige gezindten meer vrijheid voor de uitoefening van hun doopppraktijk. De gereformeerde kerk en de katholieke kerk hebben ondanks alle onderlinge verschillen en geschillen elkaars doopppraktijk wel erkend. De heilige doop werd in beide kerken verricht in de naam van de Drieënige God. En als er een kind van katholieke ouders werd gedoopt in de gereformeerde kerk, dan mochten zij niet gedwongen worden dat kind te laten opwassen onder het gehoor van Gods Woord in de gereformeerde kerk, omdat er vrijheid van consciëntie in de Verenigde Nederlanden was vastgelegd[221].

Dat gold dus ook voor andere geloofsrichtingen. Bij de kerkvisitatie te IJzendoorn in 1760 bleek dat de predikant daar een kind had gedoopt van twee passanten, waarvan de vader luthers en de moeder gereformeerd was. De doop was gebeurd op een tijd buiten de normale kerkdienst in aanwezigheid van de kerkenraad en met klokgelui. De predikant had het woord "hier" in de laatste vraag aan de ouders vervangen door: "en in de christelijke kerk geleerd wordt", zodat de lutherse vader in oprechtheid kon antwoorden. Met een beroep op het handboek van Smetius konden de classicale gedeputeerden zich hierin vinden[222].

---

[217] Een pillegift is een geschenk van een borg bij de doop, dus van de peter of meter.

[218] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 15-17 september 1632 art. 32. Dit betreft de doop van Hilleke Pieckevaen op 15 mei 1634 te Tiel, waarbij als getuige staat vermeld "Die classis van Tiel". RAR, archief 0010 boek 1442 NGG Tiel *Doopboek 1629-1649*, folio 77.

[219] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 15-17 september 1634. Dit gegeven wordt dus niet vermeld in de originele classicale acta, maar in het afschrift ad correspondentiam.

[220] Van Loon, *GGP*, deel 2 12-13.

[221] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 6-8 mei 1644 art. 36; Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 196.

[222] RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum classis Tielanae 1745-1777*, de dato 5 juni 1760; Smetius, *Synodale ordonnantiën*, (1736), hoofdstuk 6 art. 16.

Doopsformulier en doopvragen
Er diende stipt de hand te worden gehouden aan de vastgestelde formulieren voor de bediening van de heilige doop en het heilig avondmaal. Vanaf 1724 werd nauwkeuring onderzocht door de classicale gedeputeerden in de kerkvisitatie of de predikanten dit ook deden[223]. In 1726 werd ook nadrukkelijk bepaald, in navolging van de classes van Nijmegen en Utrecht dat niet alleen de predikanten, maar ook de kandidaten en zij die nog kandidaat moesten worden oftewel de studenten (de zogenoemde candidati en candidandi[224]) dienden gehouden te worden aan de strikte lezing van deze formulieren. In het bijzonder werd daarbij bepaald dat de drie hoofdvragen aan de ouders en getuigen bij de bediening van de heilige doop zonder enige verandering zou worden voorgelezen. De classis van Tiel nam dit over met de bepaling dat de studenten die zich zouden aanmelden dit bij de examens plechtig dienden te beloven[225]. Dit werd in elk geval tot en met 1797 jaarlijks onder de aandacht van de leden van de classis gebracht[226].

Zonder dopen geen huwelijk
Het gedoopt zijn was ook van belang om te mogen trouwen. Bij de Echtordening of Ordonnantie op de huwelijken van 9 oktober 1660 had de hoge overheid onder meer bepaald dat een gedoopte met een ongedoopte niet kerkelijk mocht trouwen[227]. Dit bleef een vaste regel te zijn, zoals bleek in 1772 toen Focco Knophuijsen, predikant van Ingen, vroeg hoe hij moest handelen met een ongedoopte vrouw die wilde trouwen in de kerk. Zij wilde zich wel laten dopen, maar geen belijdenis doen. Waarop de classis aangaf dat zij eerst belijdenis moest doen, daarna gedoopt worden[228] en pas dan conform de Echtordening in het huwelijk mocht worden bevestigd. En zo werd het ook uitgevoerd[229].

De dooppraktijk blijft eeuwenlang dezelfde
De dooppraktijk bleef vrij constant in de loop der tijd binnen de classis van Tiel. Het vanaf de beginjaren van de reformatie aangenomene om een ieder te dopen bleef overal in gebruik. Zowel door overheid als gereformeerde kerk werd dat van belang geacht. In de loop der tijd nam de overheidsbemoeienis af, zeker door het meer toleranter beleid ten opzichte van andersgezinden vanaf ongeveer 1700. Maar de Staten van Gelderland gaven in 1772 nog wel regels uit over het bijhouden van de doopboeken en waar nodig kon de classis of kerkenraad de hulp van de overheid inroepen.
Er waren niet veel gevallen waarbij de hulp van de classis of overheid nodig was. In de meeste gevallen ging het dan om kinderen in onecht geboren of weigerachtige ouders. Een kleine bloemlezing daarvan:

---

[223] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 11-12 september 1724 art. 23.
[224] Zij die nog geen praeparatoir examen hadden afgelegd om candidatus te worden.
[225] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 9-10 september 1726 art. 16 en 2 augustus 1728 § 13.
[226] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 7 augustus 1797 art. 19.
[227] Van Loon, *GGP*, deel 2 383-388, § 13.
[228] Vgl. o.a. Brienen, "Doopleer en doopprаktijk in de 17e en 18e eeuw", 385.
[229] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 4-5 mei 1772 art. 32 en 14-15 september 1772 art. 30.

- Toen in 1655 Johannes Gerlaci aangaf dat er te Ravenswaaij twee ongedoopte kinderen waren, van ongeveer 10 en 12 jaar oud, gaf de classis als raad hen eerst te onderwijzen in de belangrijkste stukken van het christelijk geloof, vooral het Gebed des Heeren. Als de moeder en vrienden nalatig zouden blijven in deze zaak, dan diende aan de ambtman van Nederbetuwe verzocht te worden om hen te dwingen, zodat de kinderen zouden gedoopt worden[230].
- In 1662 vroeg Rethesius Goens van het Fort Nassau op De Voorn wat te doen met een in onecht geboren kind dat niet gedoopt was en waarvan de bloedverwanten weigerden de opvoeding van het kind te beloven. De classis was van oordeel dat de doop niet kon worden geweigerd, als er maar iemand, hetzij de vroedvrouw of iemand anders, voor de goede opvoeding van het kind zou beloven daartoe het beste te bezorgen[231]. En zo geschiedde het.
- Bij de bediening van de heilige doop in de gemeente van Hien en Dodewaard was het de gewoonte om daarna grote feestmaaltijden aan te richten. Het betrof een oud volksgebruik uit de katholieke kerk dat door de mensen binnen de gereformeerde kerk werd overgenomen, ook wel genoemd doopmaaltijden[232]. Al in 1598 had de gecombineerde classis van Nijmegen aan de provinciale synode de vraag voorgelegd hoe men de misbruiken bij het dopen kon tegengaan, met name het gebruik van "maeltijden, craembijeren ende banquetten"[233], maar daar is geen vervolg op gekomen. Deze praktijken zijn nog lang in in gebruik gebleven, tot in de 19e eeuw toe[234]. De problemen met en rond deze maaltijden, zoals dronkenschap en het verzuimen van het bijwonen van de kerkdienst, was in 1666 voor Johannes Nethenus reden om de classis te verzoeken dat de doopsbediening niet 's morgens maar 's middags mocht plaatsvinden. Hierdoor werd voorkomen dat de feestende meute 's middags niet meer naar de kerk kwam. De classis ging daarmee accoord. Uitzondering hierop was de casum necessitatis, ook wel de nooddoop genoemd, maar in zo'n geval viel er weinig te vieren[235].
- In 1731 vroeg Philippus Specht, predikant van Opheusden, wat te doen met het dopen van een kind waarvan de ouders onder censuur stonden en die weigerden het kind door stichtelijke getuigen ten doop te laten heffen. De classis gaf aan dat de kerkenraad in deze alles moest doen wat mogelijk was en bij gebrek aan succes zich te wenden tot de ambtman van Nederbetuwe[236]. Het duurde al met al meer dan een jaar, maar toen was het kennelijk geregeld[237].
- In 1765 vroeg Daniël Goldbach, predikant van Maurik, wat te doen met een in onecht gewonnen ongedoopt kind van 6 jaar, waarvan de moeder weigerde het ten doop te laten brengen. De classis verwees dit niet naar de ambtman van Nederbetuwe, maar beval de kerkenraad aan om een lidmaat daartoe te verzoeken of

---

[230] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 30 april-2 mei 1655 art. 31.
[231] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 8-9 september 1662 art. 25.
[232] Vgl. o.a. Koelman, *Het ambt en de pligten der ouderlingen en diakenen* (1837), 202; De Gier, *De Dordtse kerkorde*, art. 56; Op 't Hof en Hulsman, "Kerk moet koningshuis bewogen aanspreken".
[233] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 30 mei 1598 art. 11.
[234] Vgl. o.a. Meeuse, *Leerrede*, III-IV; Wallet, "Het Réveil als joodsche Hervorming", 193.
[235] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 10-11 september 1666 art. 20.
[236] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 9-10 april 1731 art. 20; boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 10-11 september 1731 art. 22.
[237] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 28-29 april 1732 art. 25 en 8-9 september 1732 art. 26.

dit zelf te doen[238]. In 1767 was het kind nog steeds niet gedoopt. Ook kwam er nog een geval bij te Echteld, waarbij de classis aanraadde om de jonker Steven van Delen hierbij om hulp te vragen[239]. Het laatste geval was spoedig opgelost, maar te Maurik bleef het probleem bestaan[240].
- In 1772 vroeg Bogislaus David Cassius, predikant van Zoelen, aan de classis raad bij de weigering van een ongehuwde moeder om haar kind ten doop te houden. Hij loste dit zelf op met behulp van de substituut-ambtman, die wat druk zette op de grootmoeder, waarna het kind werd gedoopt[241].
- In 1801 stelde de kerkenraad van Echteld de vraag wat te doen met een in de kost besteed kind van 4 jaar oud. Het kind was van elders afkomstig en niet gedoopt. De classis oordeelde dat de doop moest worden uitgesteld tot na de belijdenis van het christelijk geloof door het kind zelf[242].

Uit dit alles kan voor wat betreft de regio Nederbetuwe worden gesteld dat er sprake was van een uitgebreide doopppraktijk en van een grotendeels gedoopte bevolking.

6.2.2.b. Het heilig avondmaal

De viering van het heilig avondmaal, ook wel genoemd heilig nachtmaal of tafel des Heeren, en de regelgeving daaromtrent was uitsluitend een zaak van de gereformeerde kerk zonder enige overheidsbemoeienis. De kerkordelijke regeling is vastgelegd in de Dordtse Kerkorde, waarbij wordt verwezen naar de instelling in Gods Woord, het avondmaalsformulier en de noodzaak van prediking. In principe zou het avondmaal elke twee maanden gehouden worden en bijzonder met Pasen, Pinksteren en Kerstfeest[243]. In de praktijk werd dit teruggebracht tot vier keer per jaar, namelijk op de genoemde kerkelijke feestdagen en rond Sint Victoris, zijnde 10 oktober. Er werd met de data nog wel eens geschoven, zeker bij vacante gemeenten, waarbij de viering bijvoorbeeld op de tweede Paasdag en tweede Kerstdag werden gehouden[244]. Daarnaast werd de viering van Pinksteren ook wel gesteld op de eerste zondag in juli en die in het najaar op de eerste zondag in september of oktober[245]. Feitelijk stonden dus alleen de vieringen met Pasen en Kerstfeest vast. Het was de gewoonte om eerst twee zondagen de viering van het heilig avondmaal af te kondigen in de gemeente, bij de derde afkondiging tevens voorbereidingspreek houden, de zondag daarop de viering en weer een zondag later de

[238] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 9-10 september 1765 art. 25.
[239] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 4-5 mei 1767 art. 25.
[240] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 14-15 september 1767 art. 25; de datis 11-12 september 1769 art. 23.
[241] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 4-5 mei 1772 art. 32 en 14-15 september 1772 art. 30.
[242] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 15 september 1801 art. 11.
[243] DKO, art. 61-63.
[244] Vgl. RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum 1745-1777*, de dato 13 september 1758.
[245] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 17 juni 1620 art. 23, 22-24 oktober 1622 art. 33 en 15-16 juli 1623 art. 13.

dankzeggingspreek[246]. Soms lagen voorbereiding en viering dicht bij elkaar zoals te Maurik op 25 en 26 december 1760 en op de eerste en tweede Paasdag in 1761. Hetzelfde gebeurde in de gemeenten van Hien en Dodewaard, maar daar werden de proclamaties, voorbereiding en viering wisselend in de ene en andere kerk afgekondigd en verricht. Een enkele keer werd op zaterdagavond de voorbereidingspreek gehouden en de volgende zondag de viering, zoals te Tiel in 1763[247]. De enige bemoeienis van de classis met de viering van het heilig avondmaal in de gemeenten was dat die vieringen werden gehouden en dat daarbij gebruik werd gemaakt van het vastgestelde avondmaalsformulier dat onverkort moest worden gebruikt.

De avondmaalspraktijk kent weinig problemen

Het is opvallend hoe weinig de classis heeft moeten ingrijpen in zaken rond de viering van het heilig avondmaal. Vanuit de kerkvisitaties werd geregeld bericht dat alles in de gemeenten in orde was bevonden en dat er blijdschap was over de groei van het aantal belijdende leden en opwas in kennis en geloof. Een van de weinig keren dat de classis moest optreden rond de viering van het heilig avondmaal was rond 1740 in de gemeente van Ravenswaaij, met name het optreden van predikant Johannes Resler bij het al dan niet nodigen en de wijze van de bediening[248].

Dat er verder weinig geschreven is in de classicale acta wil niet zeggen dat de viering van het heilig avondmaal en de ontwikkeling van het geloofsleven in alle gemeenten voorspoedig ging. Dat werd duidelijk in 1806, toen de classis klaagde bij de provinciale synode over de verwaarlozing van de kerkgang en het gebruik van het heilig avondmaal en wenste dat het godsdienstig gedrag van een lidmaat en het wel of niet vieren van het heilig avondmaal op de lidmaatsattestaties zou worden vermeld. Feitelijk een noodkreet om te trachten het tij te keren. Er worden geen redenen gegeven voor het teruglopen van het aantal avondmaalsgangers, maar gelet op de tijdsomstandigheden zullen zowel het verlichtingsdenken als avondmaalsmijding door de opkomst van piëtistische en vroomheidbewegingen de belangrijkste oorzaken zijn. Het door de classis voorgestelde middel zou niet voldoende blijken te zijn. De kern lag en moest blijven liggen in de prediking, pastoraat en viering. Juist de Franse tijd zou laten zien dat er meer en meer verschil van leer kwam in de gereformeerde kerk. De maatschappelijke en kerkelijke ontwikkelingen in combinatie met de opkomst van allerlei nieuwe vormen van denken zouden de kerk niet ten goede komen[249].

[246] Vgl. RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum 1745-1777*, de datis 4 september 1758 en 10 november 1763; boek 14 *Acta deputatorum 1777-1815*, de dato 7 december 1814.
[247] RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum 1745-1777*, vacaturelijsten 1760-1761.
[248] Zie nader over deze zaak hoofdstuk 8.2.2.
[249] Zie hoofdstukken 8 en 9.

6.2.2.c. De huwelijken

Voor de huwelijkszaken was de gereformeerde kerk en dus ook de classis van Tiel geheel gebonden aan de wet- en regelgeving van de hoge overheid, de Staten van Gelderland[250]. Door de verbondenheid van de matrimoniale zaken met het erfrecht heeft de overheid dit in eigen handen gehouden. De uitvoering daarvan was in eerste instantie voorbehouden aan de gereformeerde kerk. Vanaf 1604 was er ook de mogelijkheid van huwelijkssluiting voor en door de magistraten van de steden, het zogenaamde schepenhuwelijk. Feitelijk was de gereformeerde kerk door de overheid belast met de uitvoering en dus het sluiten van de huwelijken en was zij daarover ook verantwoording schuldig. Door de uitgebreid wet- en regelgeving in de matrimoniale zaken was de ruimte voor een eigen inbreng voor de gereformeerde kerk en dus ook voor de classis van Tiel vrij gering. Anderzijds kon er direct een beroep gedaan worden op de overheden.

De politieke overheid treedt op bij onechtelijke zaken
De overheid trad ook zelfstandig op tegen personen die in concubinaatschap of onecht leefden. In de instructie voor de schouten van het Ambt van Nederbetuwe van 1763 stond uitdrukkelijk vermeld dat zij op deze zaken moesten letten[251]. Ook in de jaren daarvoor werd er nauwkeurig onderzoek verricht naar ongehuwd samenleven en er werden ook behoorlijke straffen uitgedeeld, zoals uit enkele voorbeelden blijkt:
- Op 7 februari 1631 werd tegen Henrick Gevertsen Sas een boete geëist van 25 goudgulden en verbanning uit Gelderland, omdat hij in onecht leefde met Deliaen Anthonisdochter. Door zijn overlijden kon geen veroordeling volgen[252].
- In 1656 werden Henrick Jansen Cock en Anneken Vermeulen aangeklaagd wegens het leven in onecht met als eis een boete van 75 gulden en bij continuatie tot verbanning uit Gelderland. Kennelijk hebben zij eieren voor hun geld gekozen en zijn ze getrouwd, want er is geen veroordeling gevolgd[253].
- In 1721 werden Jan Rutten en Merri van Grevelo aangeklaagd. De eerste omdat hij 4 jaar daarvoor zijn wettige huisvrouw en 4 kinderen had verlaten, 's avonds van de stadswallen van Tiel was afgeklommen en met Merri van Grevelo er vandoor was gegaan. Daarna had hij met haar in onecht geleefd en als een vagebond door de Betuwe gezworven. Ook hij had herhaaldelijk de inwoners bedreigd en afgeperst om eten en kleding van hen te krijgen. Hij werd veroordeeld tot geseling, brandmerking, 12 jaar tuchthuis en daarna verbanning uit Gelderland. Merri van Grevelo kwam er genadiger vanaf. Wegens overspel en afpersing werd zij gegeseld en verder uit Gelderland verbannen[254].

---

[250] Zie hoofdstuk 2.2.2. onder i.
[251] RAR, archief 1040 boek 3 *Resolutieboek 1751-1770*, de dato 22 juni 1763 art. 5.
[252] RAR, archief 1514 boek 109 *Gerichtssignaat bank Kesteren 1628-1636*, de datis 7 februari 1631 en 18 april 1634.
[253] RAR, archief 1514 boek 182 *Gerichtssignaat bank Zoelen 1614-1661*, de dato 24 juli 1656.
[254] RAR, archief 1514 boek 113 *Gerichtssignaat bank Kesteren 1680-1730*, de dato 21 maart 1721.

Classicaal toezicht op de huwelijksvoltrekkingen

Een van de taken van de classis was het nauw toezicht houden op de wettigheid van een huwelijksvoltrekking en de kwalificatie van degene die het huwelijk voltrok. Voor de gecombineerde classis van Tiel-Bommel was dit in 1609 reden om in actie te komen tegen Gillis van Couwenbergh, die zich onwettig als predikant had ingedrongen in de kerk van Zuilichem[255]. De classis schreef onder meer aan de Heer van Zuilichem om ervoor te waken dat diens dochter, die in ondertrouw en dus onder de huwelijksgeboden zat, niet door Gillis van Couwenbergh in het huwelijk zou worden bevestigd, daar hij door de classis niet voor een wettelijke kerkendienaar werd gehouden[256]. Het huwelijk zou anders onwettig zijn.

In april 1624 klaagde Hubertus Ellerus, predikant van Opheusden, dat er grote onbeschaamdheden plaatsvonden in zijn gemeente, daar er personen waren die onder de prediking vroegen om getrouwd te mogen worden. Door de classis van Tiel werden daarop gecommitteerd Laurentius Eccius en Bernhardus Crusius, predikanten te Tiel en Kesteren, om hierover met het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe te gaan spreken. De ambtman beloofde in deze en andere bezwaarzaken te zullen voorzien als de classis de zaken op papier wilde zetten. Dat gebeurde en had kennelijk effect, want de klachten werden niet herhaald[257].

Ongelijke huwelijken

Op 19 mei 1752 was door de Staten van Gelderland een plakkaat uitgevaardigd tegen de ongelijke huwelijken, waarbij onder meer was bepaald dat geen gemengd katholiek-gereformeerd huwelijk werd toegestaan aan mannen beneden de 25 en vrouwen beneden de 20 jaar en dat alle trouwbeloften onder die leeftijden krachteloos waren[258]. Het optreden hiertegen was lastig. In 1763 gaf Daniël Goldbach, predikant te Maurik, aan de classis bericht dat een onmondige jongeman uit zijn gemeente in Wijk bij Duurstede in ondertrouw was getreden met een katholieke vrouw. Goldbach had op grond van het plakkaat van 1752 geweigerd om de huwelijksproclamaties te Maurik af te kondigen. Het stel was toch in het huwelijk bevestigd in het Sticht van Utrecht in de gemeente van 't Waal onder de classis van Rhenen en Wijk, dus buiten de jurisdictie van de classis van Tiel en de Staten van Gelderland. Het bleek te gaan om Jacobus Picard en Johanna van Spithoven, die op 7 augustus 1763 in het huwelijk waren verbonden[259]. De vraag was wat te doen. De classis adviseerde dit bij de ambtman van Nederbetuwe aan te geven en ook te schrijven aan de classis van Rhenen en Wijk[260]. Die classis antwoordde voortaan beter op te letten bij dit soort zaken. Waarop de classis van Tiel de rest aan de ambtman en zijn fiscaal[261] overliet, waartoe de Tielse predikanten werden

[255] Zie over hem ook RAG, archief 0336 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 7vv juli 1607 art. 11 en 26-28 juni 1610 art. 22; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 157, 183, 188, 201.
[256] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 1-4 mei 1609 art. 8 en 12-13 september 1609 gravamen 8.
[257] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 12-13 april 1624 art. 1.
[258] Origineel plakkaat archief NGG van Hien en Dodewaard.
[259] Archief NGG Tull en 't Waal, *Trouwboek 1656-1808*, folio 87.
[260] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 12-13 september 1763 art. 9.
[261] Ook wel genoemd fiscus, de openbare aanklager van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe.

gecommitteerd, Arnoldus Coermans en Hermannus Johannes Krom[262]. In september 1764 bleek het getrouwde stel zich weer te Maurik gevestigd te hebben, waarbij de katholieke vrouw had aangegeven wel genegen te zijn tot de gereformeerde godsdienst. Dit werd aan de Maurikse predikant Daniël Goldbach overgelaten, maar het wettelijk deel zou aan de substituut-ambtman Baron van Delen worden doorgegeven[263]. De genegenheid tot de gereformeerde kerk bleek bij onderzoek door de predikant in het geheel niet bij de vrouw aanwezig te zijn. Hierop werd door de classis bij de Tielse predikanten aangedrongen hun commissie uit te voeren[264]. Na anderhalf jaar was die commissie nog steeds niet verricht[265]. Pas in april 1766 berichtten Hermannus Johannes Krom van Tiel en Christianus de Kruijff van Avezaath dat er werk van was gemaakt[266]. In mei 1767 werd over deze zaak nog aangegeven dat de substituut-ambtman de zaak had overgedragen aan de momber[267] van het Hof van Gelre en Zutphen. Daarna bleef de zaak in status quo, waarna het in 1770 van de classicale agenda verdween[268]. Ook bij het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe is niets over deze zaak te vinden. Kennelijk vond de overheid het niet echt van belang om in deze zaak nog iets te ondernemen. Er was wel sprake van een wettig huwelijk, zij het niet geheel volgens de regels voltrokken, maar dat was alles.

De aanpak van zedeloosheid

Gevallen van overspel, ontucht en leven in onecht of concubinaatschap kwamen geregeld voor. Het leidde niet altijd tot gerechtelijke vervolging. De meeste zaken konden door de kerkenraden, al dan niet met behulp van de classis of ambtman van Nederbetuwe, in goede banen worden geleid. Mocht dat niet baten, dan kon er een beroep worden gedaan op het Hof van Gelre en Zutphen. Dat kwam zelden voor. Net als bij de toepassing van de censuur was de aanpak meer gericht op schuldbelijdenis en heling dan op vervolging. Er werd primair aangedrongen op wettiging van de verbintenis. De zonde van zedeloosheid in welke vorm dan ook was in de loop der tijden altijd wel aanwezig. Ondanks alle maatschappelijke veranderingen en het optreden van overheid en kerk bleven er altijd gevallen bestaan. Wat wel veranderde was de zwaarte van aanpak door de overheid. Was geseling en brandmerking nog vrij normaal in de 17e en eerste kwart van de 18e eeuw, daarna werd er meer gestraft met geldboetes en verbanning. De dreiging daarmee en de inspanningen van classis en kerkenraad waren in de meeste gevallen voldoende om in onecht levende personen tot schuldbelijdenis en wettiging van hun gemeenschap over te doen gaan[269].

---

[262] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 7-8 mei 1764 art. 9.
[263] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 10-11 september 1764 art. 8.
[264] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 22-23 april 1765 art. 7.
[265] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 9-10 september 1765 art. 5.
[266] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 14-15 april 1766 art. 7.
[267] De momber van het Hof was onder meer vervolgingsambtmaar in criminele zaken; vgl. Maris, *Inleiding tot het archief van het Hof Gelre en Zutphen*, o.a. 13-14.
[268] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 8-9 september 1766 art. 7, 4-5 mei 1767 art. 6 en 11-12 september 1769 art. 7.
[269] Dit blijkt meer dan voldoende uit de kerkelijke boeken van de gemeenten van Echteld, Hien en Dodewaard, Kesteren en Lienden.

6.2.2.d. Enige andere ceremoniën

Iemand die heden ten dage een kerk binnenloopt, vindt het normaal en aangenaam als het orgel goed wordt bespeeld en de gemeente niet alleen daardoor wordt gesticht, maar ook ondersteund bij de gemeentezang. Heel anders was het gevoelen daarover in de gereformeerde kerk vanaf de reformatie. In de acta van de provinciale synode van Dordrecht in 1574 en de Nationale synode van Dordrecht in 1578 was al aangegeven dat het gebruik diende te worden afgeschaft. Als reden werd aangegeven dat het orgelspel niet stichtte, maar wegnam hetgeen men in de preek had gehoord[270]. Opvallend is dat in de acta van de Dordtse Kerkorde niets over het orgelspel in de gemeente is opgenomen[271].

Zingen in de kerk

In 1624 werd gemeld dat in veel kerken op de bede- en vastendagen het de gewoonte was dat de gemeente tussen de diensten in de kerk bleef en de tijd opvulde met zingen en het voorlezen van Gods Woord. Dit werd door de classis aan elke predikant en gemeente aanbevolen[272]. Het zingen in de gemeenten werd geleid door een voorzanger, die zowel voorzong als samen met de gemeente. In de regio Nederbetuwe is de voorzanger eeuwenlang in dienst gebleven. Normaliter was dat de schoolmeester, maar het kon ook een aparte functie zijn, zoals in Lienden. In die gemeente was de voorzanger in 1922 nog in functie[273] en dat terwijl er in de 18e eeuw al een orgel aanwezig was[274]. Over de tempi van het zingen en de vraag of er ritmisch of niet-ritmisch (iso-ritmisch) gezongen werd, reiken de classicale en kerkelijke acta weinig gegevens aan. Alleen in het reformatieprogramma van Joan Hugo van der Groe, predikant te Hien en Dodewaard, werd opgetreden tegen de oneerbiedigheid in de godsdienst en gaf de predikant aan dat hij beloofde vroeger in de kerk te komen deels: "opdat 's Heeren naam door een ijdel getier in 't gezang niet meer ontheijligt wierde, gelijk in 't lang zingen helaas geschiedde"[275]. Er is in later tijd wel heel veel geschreven en gediscussieerd over de gemeentezang tot op de dag van vandaag[276]. Die discussie valt buiten de kaders van dit werk. Twee zaken zijn wel op te merken. In de eerste plaats zijn de Psalmen geschreven op ritmische melodieën en het zou onlogisch zijn te stellen dat ze van oorsprong waren bedoeld om op een andere wijze te zingen. Mocht iemand de idee hebben dat mensen dat niet gewend waren, dan snijdt dat geen hout, daar de volksliederen veelal ook ritmisch

---

[270] Rutgers, *Acta*, 174, 253 respectivelijk de annis 1574 art. 50 en 1578 art. 77.
[271] Vgl. Selderhuis en Nissen, "Bevoorrechte en getolereerde kerken", 344.
[272] RAG, archief 0345 boek *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 12-13 april 1624 art. 23 en 13-14 september 1624 art. 8. Hoe lang dit gewoonte bleef is niet duidelijk, maar het lijkt van korte duur te zijn geweest. De bidstonden werden veelal bepaald tot één dienst.
[273] Archief NGG Lienden, *Kerkenraadshandelingen 1919-1946*, de dato 17 januari 1922.
[274] Archief NGG Lienden, *Rekeningen 1750-1817*, de annis 1775 en 1809.
[275] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 13 december 1768 art. 18.C2.
[276] Zie o.a. Hasper, *Calvijns beginsel voor den zang in den eredienst*; Van der Meiden, *Calvijn en het kerklied*; Luth, *Daer wert om `t seerste uytgekreten* en: "De psalmen zijn nooit ritmisch gezongen"; De Bruijn en Heijting, *Psalmzingen in de Nederlanden*.

gespeeld en gezongen werden[277]. Dus het tempo kon er wel in. In de tweede plaats is duidelijk dat wegens het ontbreken van begeleiding door een orgel de gemeentezang niet in goede banen werd geleid en kon ontaarden in geschreeuw en dus de stichtelijke component gevaar liep. Met name in de 18e eeuw wordt daarover geklaagd[278].

Zwijgend orgel

Het orgel zweeg in de gereformeerde kerk in Gelderland en in de regio Nederbetuwe. Op de provinciale synode van 1580 werd besloten dat men zou blijven bij hetgeen in 1578 te Dordrecht had besloten[279]. Pas in 1639 kwam er weer wat discussie over. Op grond van een gravamen gezonden op de provinciale synode besloot de classis van Tiel haar standpunt uitgebreid te verwoorden[280]. Zij achtte het orgelspel niet dienstig en stichtelijk onder het zingen of voor en na de predikatie en gaf daarvoor een zevental punten aan:

1. De synodes van 1574 en 1578 hadden geoordeeld dat men de orgels zou afschaffen.
2. Het zingen van de Psalmen dient onderscheiden en duidelijk te geschieden, alsof men tot elkaar sprak tot onderlinge onderwijzing en stichting. Dit zou door een ijdel geschal en een onduidelijk geluid van de orgels niet kunnen gebeuren; (1 Corinthe 14:9, 19; Efeze 5:19 en Kolossensen 3:16).
3. God is een Geest en wil in de geest aangeroepen zijn (Johannes 4:23).
4. De gereformeerde godsdienst is redelijk. Welke redelijkheid bevatten orgels als instrumenten zonder leven?
5. Het gezang is een deel van de godsdienst waarbij devotie wordt vereist, waartoe de presentie van harten, gedachten en genegenheden nodig zijn. Deze worden door het spelen van de orgels verstoord en verhinderd, zodat de ware aandacht van de stem verloren gaat.
6. Het orgel verschilt van het gezang van het volk en het is zeer ergerlijk als het afslaat onder het zingen of gaat spelen als het kerkvolk pauzeert.
7. Hoewel muzikale instrumenten bij de Joden in de godsdienst gebruikt werden, zo behoorde dat tot de Mozaïsche ceremonieën, die in het Nieuwe Testament zijn afgeschaft (Kolossensen 2:17).

Bij de behandeling van deze zaak op de provinciale synode van 1639 werd dit in stand gehouden. Wel werd het als een middelmatige zaak beschouwd als men in een gemeente het orgel voor of na de dienst zou laten spelen, maar niet onder het zingen[281]. Er is tot 1816 geen enkele discussie meer over gevoerd.

---

[277] Luth geeft in "De psalmen zijn nooit ritmisch gezongen" aan dat de psalmen binnen de eredienst niet-ritmisch en daarbuiten ritmisch werden gezongen.
[278] Zie nader hoofdstuk 6.2.1.
[279] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 19-20 januari 1580 art. 9; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 6.
[280] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 22 juli 1639 art. 4-5.
[281] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae*, de datis 6-10 augustus 1639 art. 24; archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 21-22 april 1640 art. 8.

Vrijdagavondgebed
In de gemeenten was het ook gebruikelijk op elke vrijdag een avondgebed te houden van maximaal een uur, waarom het ook wel biduur wordt genoemd[282]. Deze traditie uit de katholieke kerk is door de gereformeerde kerk voortgezet en zelfs opgenomen in de Dordtse Kerkorde, waarin staat vermeld dat als ze vruchtbaar zijn, dienen te worden voortgezet, maar dat ze niet kunnen worden weggenomen zonder het oordeel van de classis en de gereformeerde overheid[283]. Het biduur bestond uit het lezen van een hoofdstuk uit Gods Woord, psalmgezang en een gebed door de predikant of een van de ouderlingen[284]. Omdat de kerkenraad dan toch bijeen was, werd die gelegenheid zo nodig aangegrepen om daarna vergadering te houden of om catechisatie te geven of andere kerkelijke zaken te verrichten zoals het inschrijven of sluiten van huwelijken[285]. Deze avondgebeden werden in 1814 nog gehouden[286]. Hierover zijn door de classis of overheden geen nadere regels gesteld.

6.3. Classicale bemoeienissen buiten de classis

6.3.1. Verhouding met de provinciale synode

Vanaf het begin van de reformatie in Gelderland was er in de jaren 1579 tot 1583 sprake van een intensieve samenwerking tussen overheden, classes en provinciale synode. Samen met de overheden hadden de classes en provinciale synode elkaar hard nodig om de gereformeerde kerk op te bouwen. In de jaren 1584-1591 werd er geen provinciale synode gehouden, hoogst waarschijnlijk door de hernieuwde invallen en veroveringen door de Spanjaarden, met name van de steden Zutphen en Nijmegen. De opbouw van de kerk ging desalniettemin door. Tussen 1593 en 1620 resulteerde dit in een volledige opbouw van de gereformeerde kerk met classes en synode. Deze periode werd afgesloten met de aanvaarding van de Gelderse Kerkorde. Omdat de provinciale synode maar eenmaal per jaar vergaderde en door de hoge overheid aan de leiband was gelegd, verschoof het kerkelijk zwaartepunt feitelijk naar de classes, die als belangrijkste bestuursorganen functioneerden[287]. Dat gold ook voor de classis van Tiel. Op de jaarlijkse synodale vergadering werden zaken behandeld volgens een vaste agenda met eventuele gravamina en quaeriturs die door het Hof van Gelre en Zutphen waren beoordeeld en toegestaan. Ook de aanwezigheid van de commissarissen-politiek op de synode gaf weinig ruimte voor een invloedrijke rol.

---

[282] Zie onder meer archief NGG Hien en Dodewaard, *Diaconale rekeningen 1717-1764*.
[283] *DKO* art. 64; Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 457.
[284] Zie o.a. archief NGG Hien en Dodeaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de datis 19 maart 1768 art. I en mei 1770 art. 4.
[285] Zie o.a. archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de datis 7 augustus 1767 art. 3 en 5 mei 1769.
[286] Zie onder meer de vacatuurbeurten voor het jaar 1814 te Zoelen in RAG, archief 0345 boek 14 *Acta deputatorum 1777-1815*. Ze worden ook nog heden ten dage gehouden als voorbereiding op de zondag.
[287] Zie hoofdstuk 2.2.2.

Kerkrechtelijke zaken

De classis van Tiel had de synode voor het merendeel van de uitvoering van haar classicale taken feitelijk niet nodig. Enkel bij kerkrechtelijke geschillen in appèl vervulde de provinciale synode een belangrijke rol als. Een belangrijk deel van de agenda van de Gelderse synode was dan ook gevuld met het oplossen van kerkrechtelijke zaken van de classes waartegen al dan niet appèl was ingesteld. De synodale vergaderingen waren voor de classis van Tiel ook van belang voor het indienen en beoordelen van algemene voorstellen voor het Hertogdom Gelre. Veel van de synodale taken werden door gecommitteerden verricht. De classis had meer te maken met deze gedeputeerden dan met de provinciale synode zelf. Aan het einde van de 17e eeuw begon de agenda van de synode een standaardvorm aan te nemen, waarbij telkens dezelfde onderwerpen aan bod kwamen en ook nagenoeg dezelfde standaardantwoorden namens de classis werden ingediend. Dat zou zo blijven tot de Franse tijd[288].

Kerkordelijke noodzaak

De verhouding tussen de classis van Tiel en de provinciale synode van Gelderland kan het beste omschreven worden als een kerkordelijke noodzaak volgens artikel 36 van de Dordtse Kerkorde. De classis wenste haar zelfstandigheid zo veel mogelijk te behouden en had weinig behoefte aan synodale bemoeienissen met classicale zaken. Anderzijds had het bestaan van een provinciale synode ook voordelen voor de classis van Tiel. Een van de belangrijkste daarvan was dat er een theologisch platform bestond, waarbij ideeën en voorstellen van de diverse classes uitgebreid konden worden besproken. Juist het indienen van quaeriturs en gravamina gaf zin aan een dergelijke jaarlijkse bijeenkomst, in het bijzonder door de aanwezigheid van de commissarissen-politiek. Hierdoor kwamen er ook goede voorstellen, zoals de eisen die aan de proponenten dienden te worden gesteld. Daarover werd in de jaren 1690-1693 uitgebreid gedisputeerd en er kwamen vele richtlijnen uit voort, die aan het Hof van Gelre en Zutphen ter advisering of goedkeuring konden worden voorgesteld[289]. Uit al deze synodale besprekingen ontstonden de zogenaamde Synodale wetten, die door Johannes Smetius, predikant te Nijmegen, in 1699 zijn bijeengebracht en uitgegeven en daarna tot 1736 aangevuld[290]. Hiervan werd door de classis geregeld gebruik gemaakt. Uit de synodale disputen kwam in augustus 1698 voort het Reglement tot onderhouding van de stricta examina, waarnaar elke proponent diende geëxamineerd te worden[291]. Op gelijke wijze kwam in augustus 1698 ook het Visitatiereglement voor de kerken tot stand na twee jaar van voorbereiding en bespreking door de classes[292]. Rond 1700 was de meeste wet- en regelgeving van zijde van de hoge overheid, de Staten van Gelderland, uitgevaardigd dat samen met de Gelderse Kerkorde en de synodale ordonnanties en

[288] Zie verder hoofdstuk 9.
[289] Vgl. RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 15 juli 1695 art. 9.
[290] Smetius, *Synodale ordonnantiën en resolutiën* (1699, 1736).
[291] Vgl. RAG, archief 0336 boek 4 *Acta synodi Gelriae 1698-1712*, de datis 17-27 augustus 1698, opgenomen in Smetius, *Synodale ordonnantiën en resolutiën*, bijlagen 11-16.
[292] Vgl. RAG, archief 0336 boek 3 *Acta synodi Gelriae 1683*-1697, de datis 19 augustus-2 september 1696 art. 16 en 11-21 augustus 1697 art. 17; boek 4 *Acta synodi Gelriae 1698-1712*, de datis 17-27 augustus 1698, opgenomen in Smetius, *Synodale ordonnantiën en resolutiën*, bijlagen 1-6.

resoluties de kaders vormden voor de gereformeerde kerk in Gelderland. Dit zal de voornaamste reden zijn waarom er in de 18e eeuw weinig quaeriturs of gravamina bij de provinciale synode werden ingediend. Binnen de wettelijke en kerkelijke regelgeving had de classis van Tiel de vrijheid om zelf nadere regels te stellen en eigen classicale wetten te ontwerpen[293].
Een ander belangrijk onderdeel was de ontmoeting van de correspondenten uit de andere provinciale synoden en de mogelijkheid voor de predikanten om synodale commissies te mogen waarnemen. Naast status was het gegeven van de goede betaling van synodale commissies aantrekkelijk[294].

Synodale ongelijkheid
Het is apart dat er nooit een provinciale synode te Tiel is gehouden, al heeft het wel tweemaal op de planning gestaan, namelijk voor het jaar 1584 en 1613. Die synoden gingen niet door wegens respectievelijk de oorlogsomstandigheden en de gerezen godsdiensttwisten[295]. Meestal rouleerden de steden Arnhem, Harderwijk, Nijmegen en Zutphen als synodale vergaderplaats. Daarbij werd het praesidium waargenomen door de predikant van de kerk van de plaats waar men vergaderde. In 1693 werd door Henricus Seelen, predikant van Tiel, aan de classis voorgesteld of het niet goed zou zijn dat de classes van de plaatsen waar nooit een synode werd gehouden het praesidium zouden waarnemen. Hierdoor zou beter gewaakt kunnen worden tegen heerschappij in de kerk. Om onbekende reden werd dit voorstel door de classis van Tiel niet aangenomen en liet men het over aan de provinciale synode[296]. Feitelijk werd hierdoor in stand gehouden dat voor wat betreft het vervullen van het praesidium de classes van Tiel, Bommel, Den Bosch, Maastricht, en Kemp- en Peelland werden benadeeld.

6.3.2. De Psalmberijming van 1773

Iets wat door de classis van Tiel van groot belang werd geacht, evenals door andere classes, was het streven naar een nieuwe Psalmberijming. Vanaf de tijd van de reformatie in Gelderland werd er gezongen uit de Psalmberijming van Petrus Datheen. Dit was het laatst vastgelegd bij de Nationale synode van Dordrecht in 1578[297]. Opvallend is dat bij de acta van de Nationale synode van Dordrecht in 1618-1619 alleen werd vermeld dat er Psalmen en enige Gezangen zouden worden gezongen[298]. Op de Tielse antesynodale classis van juli 1696 werd een gravamen ingebracht van de classis van Overveluwe over de gebrekkige Psalmen Davids, zoals die door Petrus Datheen waren gedicht. Voorgesteld werd het Psalmboek van Abraham Trommius te gebruiken, die de Psalmen van Datheen had verbeterd. De

[293] Zie onder meer RAG, archief 0345 boek 14A *Wetboek classis Tiel 1804* en de boeken 2 Synopsis en 4, 5, 6 en 7 aan het einde.
[294] Zie nader hoofdstuk 5.2.3.
[295] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 28-31 mei 1583 aan het slot en 30 juni-3 juli 1612 art. 37; Reitsma en Van Veen, *Acta deel 4*, 30, 207.
[296] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 1-2 mei 1693 art. 26.
[297] Rutgers, *Acta*, 253; art. 76.
[298] Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 457; art. 69.

classis van Tiel was zeer ingenomen met het voorstel voor een nieuwe Psalmberijming en haalde daarbij de geschriften aan van Johannes de Meij en Johannes Hoornbeeck, die ook datzelfde streven hadden geuit[299]. Daarbij was opgemerkt dat de Psalmberijming van Marnix van Sint Aldegonde al een stuk beter was dan die van Datheen. De classis wenste hun opmerkingen mee te nemen voor de discussie op de provinciale synode. Verder gaf zij aan dat de soms moeilijke melodieën verbeterd zouden kunnen worden en tot een geringer aantal teruggebracht. Ook gaf zij in bedenken of het niet goed zou zijn de Staten-Generaal[300] hiervan kennis te geven en te verzoeken gecommitteerden aan te stellen, die uit de bestaande berijmingen de beste zouden kiezen. Daarbij ook dichter bij de tekst van Gods Woord te blijven en een betere berijming te maken met voorweten, goedkeuring en order van de hoge overheden in de Verenigde Nederlanden[301]. Het gravamen werd door het Hof van Gelre en Zutphen goedgekeurd om op de provinciale synode van 1698 te bespreken en daarover te besluiten, maar dat men eerst met de correspondenten van de andere synoden zou spreken om te bezien wat daarover bij hen was voorgevallen en vastgesteld[302].

Lange wachttijd

Het zou nog ruim 60 jaar duren voordat hier daadwerkelijk iets aan gedaan zou worden. Op een voorstel uit de provinciale synode van Zuid-Holland werd in 1757 door de provinciale synode van Gelderland aan de classes ad referendum gegeven de verbetering van de Psalmberijming van Datheen. De classis van Tiel stond nog steeds hetzelfde voor als in 1696, namelijk een gehele verandering van de Rijmpsalmen en dat dit zou gebeuren in eenheid met de gereformeerde kerk van alle provincies in de Verenigde Nederlanden. En dat tot stichting en bevordering van de geestelijke blijdschap voor alle verstandigen en godvruchtigen in het land[303]. Er kwam nu wel vaart in, want in oktober 1757 brachten de gedeputeerden van de Gelderse synode bij de Landdag te Arnhem als onderwerp in de grote noodzaak van de herziening van de Psalmberijming van Datheen. Door de Staten van Gelderland werd het verzoek ingewilligd en de gedeputeerden werden gemachtigd om in overleg met de andere provincies een voorstel te doen[304]. Er zou nog een lange weg te gaan zijn met veel besprekingen tussen de diverse synoden en overheden. De classis van Tiel heeft bij voortduring aangedrongen op de voortgang en voltooiing van dit werk[305]. Uiteindelijk werden de provinciale synoden door de Staten-Generaal verzocht een lid te willen afvaardigen om met enkele toegevoegde personen aan de nieuwe Psalmberijming te gaan werken. Namens Gelderland werd in oktober 1772 de predikant-dichter Ahasuerus van den Berg uit Barneveld door de Staten van Gelderland benoemd en afgevaardigd[306].

---

[299] De Meij, *Hallelujah of Lof des Heeren*, 242; Hoornbeeck, *Disputatione de Psalmodia Veteram*.
[300] Letterlijk staat er "De Staet".
[301] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 20 juli 1696 art. 19.
[302] RAG, archief 0124 boek 28 folio 343-344, de dato 30-06-1696.
[303] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 1 augustus 1757 art. 27.
[304] RAG, archief 0012 boek 0S31 folio 766-769, de dato 22 oktober 1757.
[305] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 6 augustus 1759 art. 30 en 26-27 april 1762 § 33; boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 1 augustus 1763 art. 37.
[306] RAG, archief 0012 boek 0S37 folio 410-413, de dato 31 oktober 1772.

Uit- en invoering

De nieuwe Psalmberijming die door de commissie werd gemaakt, berustte voornamelijk op het werk van Hendrik Ghijsen uit 1686[307], de berijming van Johannes Eusebius Voet uit 1763 en de berijming van het Amsterdamse dichtgenootschap "Laus Deo, salus populo" uit 1760. De berijmingen werden niet klakkeloos overgenomen, maar veranderd waar de commissie dat nodig achtte. De commissie ging voortvarend te werk en had het werk in zo'n 110 zittingen klaar[308]. Op 19 juli 1773 werd de nieuwe Psalmberijming overhandigd aan de Staten-Generaal te Den Haag in het bijzijn van stadhouder prins Willem V[309]. Anders als bij de Statenvertaling was er geen sprake van een Statenberijming. Elke provincie was autonoom in het al dan niet invoeren en diende daartoe zelf een besluit te nemen. Dat ging voorspoedig. Slechts in enkele plaatsen was er weerstand, maar rond 1780 zong heel de gereformeerde kerk in de Verenigde Nederlanden uit de nieuwe Psalmberijming.

In het Hertogdom Gelre werd de nieuwe berijming ook voorspoedig ingevoerd. Na de ontvangst van het verslag van de Staten-Generaal en toezending van een goedgekeurd Psalmboek werd dit alles door de Staten van Gelderland in oktober 1773 geapprobeerd. Het Hof van Gelre en Zutphen zorgde voor de uitvoering[310]. Bij resolutie van 6 november 1774 werd de nieuwe Psalmberijming in geheel Gelderland ingevoerd tot grote vreugde van classes en gemeenten[311]. Er was geen sprake van opstand. Integendeel, in 1776 meldde de classis van Tiel aan de provinciale synode dat de nieuwe Rijmpsalmen waren ingevoerd en met blijdschap werden gezongen[312]. De Psalmberijming van Datheen is in de regio Nederbetuwe volledig van het kerkelijk toneel verdwenen.

Terechte blijdschap?

De vraag die nog wel opdoemt is hoe de gereformeerde kerk van de Nederbetuwe en de classis van Tiel zo met blijdschap deze Psalmberijming konden aanvaarden. Door de toepassing van een aangepast metrum tussen tekst en muziek waren de Psalmen in elk geval beter zingbaar en was de kreupelrijm van Datheen verleden tijd. Het aparte is dat er over de inhoud van deze berijming geen kritiek is uitgeoefend. Was de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe al zo ver van Gods Woord afgegleden dat zij het Verlichtingsdenken in de Psalmberijming kritiekloos hebben aanvaard of mogelijk zelfs niet hebben opgemerkt? Deze materie vraagt enige aandacht, omdat het antwoord samenhangt met de ontwikkeling van de geloofsleer in de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe in de 18e eeuw[313].

---

[307] Onder de titel: *De honigraat der psalmdichters*.
[308] Abels en De Groot, "De gereformeerde kerk", 532. Zie ook RAU, archief 1401 NHK *Oud Synodaal Archief*, nummers 219-223.
[309] Abels en De Groot, "De gereformeerde kerk", 532-533.
[310] RAG, archief 0012 boek 0S37 folio 941-943, de dato 27 oktober 1773.
[311] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 7 augustus 1775 art. 39.
[312] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 5 augustus 1776 art. 38.
[313] Waarover nader in hoofdstuk 8.

Verlichtingsdenken?

De vraag naar de invloed van het Verlichtingsdenken kwam bij de classis niet op in de periode rond de invoering van de nieuwe Psalmberijming. Deze vraag was kennelijk toen in het geheel niet aan de orde. Het veronderstellen van deze beïnvloeding is een anachronistische interpretatie uit de eeuwen daarna, waar velen over hebben geschreven en elkaar naschrijven zonder het thema wezenlijk te doordenken. Uit de veelheid van schrijvers worden hier De Vries, Harteman, Kooijmans en Van de Kamp aangehaald, die in gezamenlijkheid gelezen de voornaamste problemen aangeven[314]. De kritische noties bestaan vooral in:

1. Het gebruik van het woord "deugd", of "pad der deugd".
2. Het gebruik van de benamingen als Opperwezen, Opperheer, de Almachtige, als aanduidingen voor God.
3. Het gebruik van uitdrukkingen als "rein van zeden" en "eist van mij".

Dit alles zou duiden op de invloed van het Verlichtingsdenken, remonstrantse invloeden en modewoorden uit die tijd.

Kritische beoordeling

Allereerst scheppen voornoemde en andere critici onduidelijkheid door alle op- en aanmerkingen te scharen onder de noemer van de Verlichting zonder dat specifiek wordt uiteengezet uit welke hoek de beïnvloeding van de Psalmberijming zou zijn gekomen, of op welke gronden en primaire bronnen die kanttekeningen zouden kunnen worden gemaakt. Evenmin wordt de houding van de gereformeerde kerk ten opzichte van de andersdenkenden onderzocht. Feit is namelijk dat het gedachtegoed van zowel spinozistische geestdrijvers als Willem Deurhof[315], Pontiaan van Hattem[316] en Frederik van Leenhof[317], de Cartesianen[318], de Libertijnen en alle andere dwaalgeesten door de gereformeerde kerk fel werden bestreden. Hieruit volgt dat hun invloed niet zou zijn getolereerd in de nieuwe Psalmberijming.

Vervolgens is van belang te onderzoeken of woorden als "deugd, Opperwezen, Opperheer en Almachtige" wel specifieke uitdrukkingen en benamingen waren van die tijd.

1. Het woord "deugd" is een Bijbels woord en wordt in de Statenvertaling onder meer vermeld in 2 Petrus 1:5: "Voegt bij uw geloof deugd en bij de deugd kennis". In de Psalmberijming van Datheen komt het woord "deugd" ook voor, zoals in Psalm 19:4: "Een lering aller deugd", Psalm 84:4: "Zij zullen gaan van deugd tot deugd" en Psalm 118:10: "De vromen tot deugden begeven"[319]. In 1580 werd door de hoge overheid in Gelderland bij het gebruik van de geestelijke goederen voor het gereformeerde onderwijs ook al aangegeven dat de jeugd moest worden onderwezen

---

[314] De Vries, "Zuinig zijn op zingen"; Harteman, "Niet braaf maar goddeloos. Psalmberijming 1773"; Kooijmans, "Datheen en de (Oud) Gereformeerde Gemeenten (in Nederland)"; Van de Kamp, "Kerkgeschiedenis als spiegel en leermoment".

[315] In zijn werk *Over natuurkundige en schriftuurlijke zamenstellinge van de heijlige Godgeleertheijt*.

[316] Spinozistisch predikant in Sint Philipsland 1672-1683.

[317] In zijn werk: *Den hemel op aarde*.

[318] Als volgelingen van René Descartes.

[319] Zie ook Spreuken 31:10, 29; Filippensen 4:8; 1 Petrus 2:9 en 2 Petrus 1:3.

in eer, godsvrucht en deugd[320]. Dit staat eveneens uitdrukkelijk vermeld in het school- en kostersreglement van de classis van Tiel van september 1628[321].
2. De naam "Almachtige" als aanduiding van God is geen modewoord[322] uit de tijd van de Verlichting, maar werd door de Staten van Gelderland en het Hof van Gelre en Zutphen al in de jaren 1565-1600 veelvuldig gebruikt bij de zegenwens aan het einde van de bieven en ordonnanties, meestal in een vorm als: "U bevelende in de bescherming van de Almachtige"[323].
3. De benaming van de Heere als "Opperwezen" of "Opperheer" komt in de Bijbel niet voor, maar er wordt wel geschreven over de "Overste Leidsman en Voleinder des geloofs" in Hebreën 12:2 en "Overste Herder" in 1 Petrus 5:4. In het Hertogdom Gelre waren benamingen als oppermomber, opperkerkmeester en opperarmmeester al bijna twee eeuwen in gebruik voordat de Psalmberijming van 1773 verscheen. Er is dus niets mis met de aanduiding van de Heere als Opperheer gezien het taalgebruik van die tijd en de wijze van het gebruik van aanspreektitels voor hooggeplaatste personen. Ook door de classis van Tiel werd reeds jaren voordat deze berijming werd ingevoerd God ook genoemd als "Opperste Herder[324], Opperrechter[325] en Opperheer[326]". Daar er geen enkele sprake was van verlichtingsdenken binnen de classis in die periode kan er dus ook geen verband worden gelegd[327]. Er is bij de Psalmberijming ook geen sprake van enige invloed door of verbinding met de Cultus van het Opperwezen, de staatsgodsdienst in Frankrijk gedurende het korte bewind in 1794 van Maximilien Marie Isodore de Robespierre (1758-1794), daar die cultus van later tijd is[328].
4. Hetgeen Van de Kamp schrijft: "Tegelijk bevatte deze berijming uitdrukkingen die wellicht het stempel van de verlichting dragen of daarmee geassocieerd konden worden"[329], is iets wat in alle tijden van toepassing is. Woorden en uitdrukkingen willen nogal eens qua betekenis veranderen in de loop der tijden of een beladen uitdrukking krijgen. Als de maatschappelijke context verandert, kunnen ook bepaalde woorden of uitdrukkingen een andere lading krijgen. Wat niet wil zeggen dat de nieuwe lading of associatie ook zou gelden voor de periode waarin een tekst of lied oorspronkelijk is geschreven of ontstaan. In de hedendaagse prediking worden ook woorden gebruikt uit de hedendaagse tijd en worden woorden vermeden die verkeerde associaties kunnen oproepen. Dat kan zelfs voorkomen bij de beroemde schriftplaats: "Ecce homo!".

---

[320] RAG, archief 0124 boek 1559 folio 200v, de dato 23 april 1580.
[321] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 8-9 september 1628 art. 2. Het betreffende reglement is te vinden in RAG, archief 0345 boek 146.
[322] Kooijmans, "Datheen en de (Oud) Gereformeerde Gemeenten (in Nederland)"
[323] Vgl. RAG, archief 0124 boek 65 briefnummer 976 de dato 4 november 1574: "Deselve hiermee den Almechtigen bevelende"; boek 835 briefnummer 10272 de dato 30 augustus 1593: "Die ick hiermee dem Almachtighen in Zijnen schuts unde scherm doen bevelen"; boek 836 briefnummer 10722 de dato 26 april 1596: "Mit befelch des Almachtigen".
[324] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 29-30 april 1748 art. 28.
[325] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 21 oktober 1748 art. 7.
[326] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 1 augustus 1763 art. 7 en boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 7 augustus 1769 art. 3, 13.
[327] Zie nader onder meer hoofdstuk 8.
[328] Zie ook Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 255.
[329] Van de Kamp, "Kerkgeschiedenis als spiegel en leermoment".

5. Weliswaar hebben berijmingen van dichters van allerlei pluimage ten grondslag gelegen aan de nieuwe Psalmberijming, van remonstrants tot dopers, maar de uiteindelijke berijming is in min- of meerdere mate een bewerking van die berijmingen door de ingestelde commissie[330]. Soms werd er zo veel geschaafd aan het werk van een dichter of dichteres, dat die in grote woede ontstak over de rigoreuze aanpassingen, zoals de remonstrantse dichteres Lucretia Wilhelmina van Merken, die zich niet meer in haar Psalm 42 herkende[331].
6. De uitdrukkingen "rein van zeden" en "eist van Mij" behoeven nauwelijks enige discussie. Gods Woord is hier vol van. Er zijn talloze oproepen tot bekering, om gereinigd te worden van zonden, onzedelijkheden en dus een oproep om rein van zeden zijn en daarbij een vrijmoedige toegang tot de troon der genade. Een korte rondgang langs Schriftplaatsen als Deuteronomium 18:16, Psalm 51:9, Jesaja 7:11, Mattheus 5:8, 1 Korinthe 15:33 en 1 Timotheus 5:22 zegt genoeg[332].

De intentie was geen verlicht Psalmboek
De intentie van de predikanten die de commissie vormden tot het maken van de nieuwe Psalmberijming is duidelijk uit het voorwoord van het nieuwe Psalmboek, waar zij onder meer schreven: "Dat wij met alle naauwkeurigheid hebben toegezien dat in deze nieuwe berijming niets mogte voorkomen eenigszins strijdig met de aangenoomene leer der gereformeerde kerken, zooals die naar Gods Woord in den Heidelbergschen Catechismus, de Belijdenisse des Geloofs en de canones van het synode nationaal te Dordrecht in de jaaren 1618 en 1619 gehouden, vervat is". En in elk geval is duidelijk dat de gereformeerde kerk van de Nederbetuwe en de classis van Tiel met blijdschap de nieuwe Psalmberijming hebben aanvaard en met vreugde gezongen.

6.3.3. De Evangelische Gezangenbundel

Toen de Franse tijd net aangebroken was, diende de classis van Tiel in augustus 1795 een voorstel in bij de provinciale synode om aan de Psalmen enige liederen toe te voegen, "meer geschikt naar den aart van onzen christelijken godsdienst dan die oude Joodsche dichtstukken waarmede wij ons tot hiertoe hebben moeten behelpen"[333], zoals dat door de scriba Wilhelmus de Roo, predikant van Tiel, werd omschreven. Niet alleen een apart voorstel, maar ook een opmerkelijke omschrijving. Alsof het vuur van de blijdschap over de invoering van de nieuwe Psalmberijming van 1773 was gedoofd en het licht der rede vanuit het Verlichtingsdenken werd ontstoken. Van de predikanten uit 1773 waren er nog maar twee over, namelijk Johannes Stapelmoer van Eck en Jacobus van Geelkerken van Kesteren, waarvan de eerstgenoemde spoedig uit de classis zou vertrekken en de tweede in 1796 overleed. De rest van de classis van Tiel was geheel vernieuwd. Deze nieuwe generatie van

[330] Vgl. RAU, archief 1401 nummers 219-221.
[331] Van der Knijff, "Psalmen van geheimzinnig genootschap".
[332] Zie verder: Trommius, *Nederlandse concordantie van de Bijbel*, bij de woorden: "eischen, zeden, hysop, vragen, bekeren, rein, reinigen, reiniging etc.".
[333] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 3 augustus 1795 art. 38.

predikanten ging kennelijk een geheel andere koers varen dan de classis tot dusver had gedaan[334].

Eerste aanzet

Het voorstel van de classis werd door de synode aan de andere classes ad referendum gegeven. Wel werd daarna door de classis de uitdrukking "Joodsche liederen" vervangen door "Psalmen"[335]. In 1796 werd er door de provinciale synode een commissie ingesteld van twee personen, namelijk Ahasuerus van den Berg, predikant van Arnhem, en professor Petrus Isaäcus de Fremery uit Den Bosch. Zij brachten in 1797 al een concept ter tafel dat aan de classes ter beoordeling werd gezonden[336]. De classis van Tiel was van oordeel dat men in Gelderland niet moest wachten op wat de andere provinciale synoden in Nederland zouden beslissen, omdat de zaak anders wellicht niet tot stand zou kunnen worden gebracht. Het was volgens de classis nodig: "dat men met dit loflijk werk dat zoo zeer tot verheerlijking van God en tot stichting der gemeenten strekt en na welks gelukkige voltooiing allerwege zoo veele braave christenen vuurig verlangen, hoe eerder zoo beter behoort te beginnen"[337]. Hieruit zou men kunnen opmaken dat het voorstel niet voortkwam uit een liberaal gedachtegoed, maar vooral was gericht op de stichting en opbouw van de gemeenten. Toch zou uit het vervolg blijken dat de geest die van het verlichte christendom was. Dat blijkt al uit het gegeven dat via de Boekzaal[338] en andere maandschriften zouden mensen moeten worden opgewekt om geschikte liederen in te zenden. Tevens moesten de predikanten worden opgewekt en vermaand om hun gemeenten met wijsheid voor te bereiden voor de invoering van die liederen en hen begerig te maken.

Bedenkingen tegen kerkelijke liederen

Door diverse classes werden bedenkingen ingevoerd tegen het verzamelen en invoeren van kerkelijke liederen. Vooral de classis van Zutphen bracht veel bezwaren in. De classis van Tiel was van oordeel dat de meeste bedenkingen goed konden worden meegenomen bij de samenstelling van een Gezangenbundel. Tevens achtte de classis het van belang dat er geen enkele dwang zou worden uitgeoefend om gezangen te laten zingen als een gemeente alleen de Psalmen wenste. Het omgekeerde gold ook: "Waarom dan ook anderen, die er hartlijk naar verlangen, geen vrijheid en gelegenheid gegeven om meer gesticht te worden bij hunnen gemeenschaplijken godsdienst, dan tot hiertoe bij gebrek van een geschikt gezangboek plaats heeft kunnen hebben". Op de tegenwerping dat de tijd er nog niet

[334] Zie nader hoofdstuk 8.

[335] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 15 september 1795 art. 23.VII.E en 12 april 1796 art. 24.

[336] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 16 november 1796 art. 5.I.D. en 12 september 1797 art. 22.I.7. Volgens Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 146-149 werkten veel leden mee van Nederlandsch Zending Genootschap (NZG). Het is de vraag in hoeverre deze verbintenis kan worden gelegd, daar dit genootschap pas in 1797 is opgericht en de classis al in 1795 met de initiatieven kwam. De band van Rhijnvis Feith met dat genootschap is wel in 1823 duidelijk bij de liedbundel voor de NZG.

[337] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 6 augustus 1798 art. 37.

[338] De Boekzaal was een tijdschrift waarin vanaf 1716 een rubriek werd opgenomen met nieuws van de academiën, scholen en kerken. Zie nader hoofdstuk 6.3.2.

geschikt toe was, poneerde de classis een eigenaardige stelling, namelijk: "Ja de tijd schijnt thands meer dan ooit de daarstelling van een goed gezangboek voor onze gemeenten noodzaaklijk te maken om de kennis van onze godsdienstleer bij velen te bevorderen en de waarheden van denzelven in te prenten en voort te planten"[339]. De Psalmberijming van 1773 schoot kennelijk te kort om dit te kunnen verwoorden. Een nadere invulling van deze stelling werd niet door de classis gegeven, maar lijkt symptomatisch voor de verschuivingen in de prediking[340]. Wellicht dat de kernwoorden "beschaving, mondigheid en vaderlandsliefde" die verschuiving kunnen duiden[341], alhoewel daarmee tekort zou worden gedaan aan de predikanten die vasthielden aan de "aloude waarheid".

Voltooiing van de Gezangenbundel

De provinciale synode van Gelderland wenste over de Gezangenbundel toch graag samenwerking met de corresponderende synoden. Op 27 september 1803 kwam voor het eerst een intersynodale commissie bijeen te Utrecht en op 6 september 1805 de laatste zitting in Den Haag. De commissie maakte een Gezangenbundel met vooral vertaalde Duitse liederen en gezangen van Ahasuerus van den Berg en de dichter Rhijnvis Feith[342]. De inhoud kan worden getypeerd als een mix van rationeel-dogmatisme en piëtisme oftewel een mix van verlicht en rationeel christendom met betuigingen van rechtzinnigheid naar de aard van de tijd en derhalve ook tijdgebonden[343]. In 1806 was het klaar en werd het als het Gezangboek van de Hervormde Kerk van Nederland door de synoden aanvaard. Er werd vastgesteld dat met ingang van 1807 hieruit gezongen zou worden, maar in elke kerkdienst moest wel minimaal één psalm gezonden worden[344]. Een poging van de classis van Tiel om dwingend op te leggen dat er in elke dienst een gezang zou worden gezongen, werd door de synode niet overgenomen, omdat het zingen van gezangen in de gemeenten geen problemen opleverde[345]. De classis van Tiel kon in elk geval verheugd mededelen dat in alle gemeenten de Evangelische Gezangen met genoegen en stichting werden gebruikt[346].

---

[339] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 15 juli 1799 art. 35. Het navolgende citaat luidt: "Immers hoewel de in te voeren liederen geen systhematische godgeleerdheid moeten bevatten, kunnen ze evenwel ook gene woorden zonder zaken behelzen. En behelzen ze zaken, dan zullen die ook wel de gewigtige en troostrijke waarheden van onzen godsdienst betreffen, die thands op zo vele verschrikkelijke wijzen of verzwegen, of verdonkerd, of rechtstreeks aangetast worden, en hoe beter de menschen dezelve kennen, zo moeilijker het wordt hun die te ontnemen".

[340] Zie hoofdstuk 8.

[341] Vgl. Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 246.

[342] Abels en De Groot, "De jaren 1795-1813: B, De Franse tijd", 591; Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, § 268, 450.

[343] Vgl. o.a. Eikelboom, "Het Evangelisch gezangenboek"; Snel, "Uuren, dagen, maanden, jaren".

[344] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de datis 4 augustus 1806 art. 36 en 9 september 1806 art. 15.IV.4 en 16.10.

[345] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de datis 3 augustus 1807 art. 36 en 15 september 1807 art. 15.VI.B.

[346] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 5 augustus 1811 art. 35.

Gevolgen
In de regio Nederbetuwe waren geen problemen met deze ingrijpende verandering van het zingen tijdens de kerkdienst. Er zijn ook geen openlijke signalen van verzet van elders in de provincie Gelderland. Voor de provinciale synode dus geen reden om nader in te grijpen. Elders in Nederland had men meer problemen met deze Gezangenbundel, waarin men al te duidelijk de theologie van het verlicht christendom proefde[347]. Er was geen bijbeltekst die de gedachtegang bepaalde, zoals bij de Psalmberijming van 1773. De tijdgeest sprak overduidelijk[348]. Verzet tegen de invoering van de Evangelische Gezangen werd hard aangepakt door overheden en synoden. De openlijke tegenstand verflauwde daardoor, maar het vuur van weerstand zou ondergronds blijven branden en in later jaren tot uitbarsting komen[349].

6.3.4. Noodlijdende kerken en personen

Vanuit de gereformeerde kerk en ook de classis van Tiel is er altijd ruimte geweest om noodlijdende kerken en personen in binnen- en buitenland te ondersteunen. Dat betrof zowel de voorbeden voor de noodlijdenden als de financiële ondersteuning waar nodig en mogelijk. De coördinatie van de financiële ondersteuning werd door de provinciale synode geregeld, zij het dat dit geschiedde met toestemming van de classes. Er stonden vele kerken en personen op de lijst van de noodlijdenden, welke jaarlijks werden gewijzigd of aangevuld. Deze lijst is te groot om hier te benoemen. De plaatselijke kerken en classes bepaalden wat ze voor wie gaven of deden, zoals:
- In 1642 werd op verzoek van de synode een collecte gehouden voor de noodlijdende kerken, predikanten en schoolmeesters in Bohemen, Moravië en Nederhessen. Deze collecte bracht in de classis van Tiel de som van 418 gulden op[350].
- In 1644 werd aan alle kerken in de classis verzocht om te bidden voor de noodlijdende kerken in Duitsland, Engeland en Ierland[351].
- In 1648 werd binnen de classis van Tiel een bedrag van ruim 938 gulden gecollecteerd voor de noodlijdende kerken te Ierland[352].
- Vanaf 1660 werd een vast bedrag van de classis gevraagd van 50 gulden per jaar, voor zo ver dit mogelijk was, waarna een synodaal fonds voor de noodlijdenden door de provinciale synode werd opgericht[353].

---

[347] Zie o.a. Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 249; Hoogendorp, *Leerrede*; (gezelschap), *Vrijmoedige aanmerkingen*; Visser, *Aanmerkingen*.
[348] Abels en De Groot, "De jaren 1795-1813: B, De Franse tijd", 592; Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, § 268, 450-452. Het verzet was vooral groot in Walcheren, Drogeham, Surhuisterveen, Damwoude en andere dorpen van de classis Dokkum, te Staphorst en in de provincie Utrecht te Doorn en Driebergen.
[349] Vgl. Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, § 268, 451.
[350] Vgl. RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 17 januari 1642 art. 5, 25-26 april 1642 art. 25 en 11-12 september 1643 art. 12.
[351] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 6-7 mei 1644 art. 19.
[352] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 17-19 april 1648 art. 6
[353] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 10-11 september 1660 art. 27 en 8-9 september 1662 art. 19; boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de dato 12 augustus 1670 art. 2.

- De lijst van noodlijdenden werd door de provinciale synode aan de classes ter beoordeling voorgelegd. Een grote verscheidenheid van kerken en personenkwamen daarop voor. De meeste ondersteuning werd gegeven aan de kerken van Gulick en de Palts, maar ook aan landen als Polen, Litouwen, Egypte en Libië, en aparte plaatsen als Zweibrüggen en Piëmont, de laatste voor de Waldenzen[354].
Tot 1816 werden deze noodlijdenden ondersteund naar rato van de inkomsten.
- Een enkele keer wees de classis van Tiel een aanvraag af, zoals in 1790 voor de kerk van Wenen, omdat die een orgel en organist hadden en de predikant een traktement van 1000 gulden per jaar[355].
- Tijdens de Franse tijd werd door de Franse regering de betaling aan depredikanten van de classis Maastricht stopgezet. Dit was reden voor de classis van Tiel om het door de synode ad referendum gegeven probleem om te zetten in een idee voor de oprichting van een fonds tot ondersteuning van deze noodlijdende classis[356]. Voor de daadwerkelijke uitvoering ontstonden problemen wegens de houding die de Franse regering ging aannemen tegenover de gereformeerde kerk in Nederland en waardoor overal veel financiële problemen ontstonden[357].

Voor de betaling van de jaarlijkse 50 gulden voor de noodlijdende kerken en personen, dat op de provinciale synode moest worden meegebracht, werd in 1662 door de classis een verdeling gemaakt waarbij elke gemeente naar draagkracht werd aangeslagen. Het bedrag per gemeente werd geregeld aangepast[358]. Het geefgedrag van de aparte gemeenten voor bijzondere doelen was heel verschillend. Zo werd voor de Waldenzen in 1765 ruim 250 gulden opgehaald, waarvan de gemeente van Ingen 21 gulden opbracht, Hien en Dodewaard 60 gulden, Lienden 33 gulden en Zoelen 41 gulden, terwijl de gemeente van Tiel niets betaalde. In 1769 werd ruim 32 gulden opgehaald, waarvan de gemeente van Hien en Dodewaard ruim 18 gulden opbracht[359].
Naast deze bijzondere collecten gaven de plaatselijke kerken ook geregeld geld of goederen aan passanten en andere hulpbehoevenden. Al met al kan gesteld worden dat de gereformeerde kerk en classis altijd oog hebben gehad voor noodlijdende kerken en personen en naar draagkracht zo veel als het mogelijk was hebben bijgedragen[360].

---

[354] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de dato 3 augustus 1682 art. 2; boek 5 *Acta classis Tielanae 1715-1731*, de datis 5-7 mei 1715 art. 29 en 5 augustus 1715 art. 2; boek 8 *Acta classis Tielenae 1763-1780*, de datis 10-11 september 1764 art. 25.
[355] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 13-14 september 1790 art. 24.
[356] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 30 juli 1804 art. 8.
[357] Zie hoofdstuk 9.
[358] Vgl. RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 17-18 april 1662 art. 13, 31; boek 13 *Acta deputatorum classis Tielanae 1745-1777*, de datis 6-9 juli 1761 art. 5.
[359] RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum classis Tielanae 1745-1777*, de datis 5 augustus 1765 en 4-12 juli 1769.
[360] Het valt buiten de kaders van dit werk om deze zaak nader uit te werken, maar het verdient nader onderzoek in relatie tot het vervullen van de diakonale zorg.

6.3.5. Houding ten opzichte van andere kerkelijke gezindten

De overheden in Gelderland in het algemeen en de hoge overheid, de Staten van Gelderland, in het bijzonder hebben vanaf de reformatie een wat ambivalente houding aangenomen ten opzichte van andere gezindten als de gereformeerde kerk. Weliswaar werd de gereformeerde kerk de publieke kerk, maar daardoor konden de overheden niet de rest van de bevolking laten vallen die niet tot de gereformeerde kerk behoorde. In de 16e en 17e eeuw werden er wel veel plakkaten en resoluties uitgevaardigd tegen katholieken en andere godsdienstige gezindheden, maar van een daadwerkelijke vervolging was geen sprake. Dat zou ook niet gekund hebben met het oog op het gevaar van verdeling, opstand en burgeroorlog. Weliswaar werd tijdens de godsdiensttwisten tussen remonstranten en contraremonstranten behoorlijk streng opgetreden, maar in de periode daarna werd dat minder. Dat kon moeilijk anders, daar de overheden de gehele bevolking nodig hadden voor functies, arbeid en economie. Vandaar dat er een al dan niet verkapte tolerantiepolitiek werd gevoerd, welke vanaf 1700 steeds duidelijker werd[361].
Voor de gereformeerde kerk in Gelderland en de classis van Tiel was het een heel ander verhaal. Als publieke kerk stond zij voor het behoud van haar rechten en de ontwikkeling en verbreiding van de gereformeerde geloofsleer. Dat was gericht op de verandering van bevolking en maatschappij en gaf weinig ruimte voor andersdenkenden.

Gereformeerden en papen
De houding van de gereformeerde kerk ten aanzien van de katholieken is vanaf de reformatie in Gelderland en in de eeuwen daarna dezelfde gebleven, namelijk geheel afwijzend en veroordelend. De eeuwen door was het lemma "Paapse stoutigheden" een vast onderdeel van de synodale agenda. Ook de classis van Tiel besteedde daaraan veel aandacht, zij het dat meestal aan de synode kon worden gemeld dat er geen klachten waren. De klachten die er wel waren betroffen meestal katholieke officieren, ouders die hun kinderen naar katholieke scholen zonden of het optreden van katholieke geestelijken. Gelet op het tolerante beleid van de overheden ten opzichte van andere gezindten werd er zelden opgetreden bij klachten die door de classis of gemeenten werden ingediend. Alleen als een katholieke geestelijk te ver ging, greep de overheid in. Daar het overgrote deel van de Nederbetuwe gereformeerd was, bleven de problemen met de katholieken overigens beperkt.
In 1689 was er te Hien en Dodewaard een katholieke geestelijke die daar doopte, school hield en missen las. De overheid moest hier wel optreden, alhoewel die geestelijke zich bevond in het huis van jonker Heuvel[362]. Anders was dat ten aanzien van een katholieke geestelijke uit Tiel die zijn werk verrichtte op het Huis te Zoelen in 1694[363]. Op zich was dat wel apart, daar de adellijke bewoners van huis uit gereformeerd waren. De classis kon weinig tegen dat optreden doen, aangezien de

[361] Zie onder meer Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegexchiedenis*, 178-179, 208-219; Abels en De Groot, "De verlichting", 507.
[362] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis april 1688 art. 21, 15-16 april 1689 art. 13 en 9-10 september 1689 art. 15.
[363] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 10-11 september 1694 art. 34.

ambtman van Nederbetuwe daar relaties mee had. Te Zoelen woonden onder anderen Hester Jacomina van Welderen, weduwe van de vorige ambtman Caerl Vijgh maar in 1687 hertrouwd met jonker Caspar van Els tot Boelenham, en nicht van de ambtman, welke beiden gereformeerd waren[364]. Eveneens waren de ambtman Bernard van Welderen en zijn vrouw Judith Margaretha van Essen gereformeerd. Het is niet uitgesloten dat er op het Huis te Zoelen andere katholieke edelen woonden of personeel van katholieke huize, want om de een of andere reden trad de ambtman niet op tegen de priester uit Tiel. Enkel wanneer de wettelijke regels op openlijke wijze werden overtreden, werden er maatregelen getroffen. De ambtman trad niet in de privésfeer van katholiekgezinden, zoals bleek in 1768 bij jonker Hendrik baron van Hackfort en zijn vrouw Antonetta Margaritha baronesse van Raasvelt te Hien en Dodewaard, daar dit een taak van de plaatselijke kerkenraad was[365]. De katholieke gemeenschap in de Nederbetuwe concentreerde zich met name in de stad Tiel en de kerspelen Hien en Dodewaard, terwijl op het Huis Colverschoten[366] van de familie Speijart van Woerden ook een vertrek was ingericht voor de katholieke godsdienst, evenals een woning te Maurik[367].

Gereformeerden en lutheranen

Was verzoening of samenwerking met katholieken voor de gereformeerde kerk en de classis van Tiel onmogelijk, anders was dat ten aanzien van de lutheranen. In 1635 nam de classis een voorslag over van de classis van Nijmegen van de hand John Dury alias Johannes Duraeus om tot een vereniging[368] te komen tussen de gereformeerde en de lutherse kerk[369]. Het zou een twintigtal jaren duren voordat het thema weer op de classicale agenda stond. In september 1656 werd door de classis een commissie gevormd bestaande uit Abraham Ramakerus, Samuel Schoutetus, Cornelius Udents en Arnoldus Fleuren, respectievelijk predikanten te Echteld, Maurik, Tiel en Opheusden, om de stukken van John Dury nader te bestuderen en een advies uit te brengen. In 1657 werd dit nog aangehaald, maar daarna zwegen de classicale acta en werd er niet meer geschreven over de zo gewenste vereniging[370]. De reden van de tussenperiode van twintig jaar en het feit dat na 1657 dit punt niet meer op de classicale agenda stond, kwam voort uit de politieke en kerkelijke ontwikkelingen in Engeland en op het vaste land van Europa, alsmede de handelingen van de provinciale synode van Gelderland. Het was met name de Engelse staatsman Oliver Cromwell die dit streven naar een vereniging van de protestantse kerk in Europa voorstond en stimuleerde. Daartoe diende ook het werk van John Dury, die in 1654 weer in de Nederlanden arriveerde om te werken aan de vereniging van de gereformeerde en de lutherse kerk. Door allerlei staatkundige en

[364] NGG Zoelen, *Trouwboek 1642-1709*, de dato 12 augustus 1687; vgl. Van der Aa, *BWN*, deel 5, 104.
[365] Archief NGG te Hien en Dodewaard, *Kerkenraadsvergaderingen 1756-1779*, onder meer 26 februari, 11 en 19 maart en 6 juni 1768.
[366] In bezit van Cornelius Hendricus Johannes Franciscus Antonius Speijart van Woerden en zijn vrouw Maria Johanna Sudeck Wilczewska von Tallen.
[367] *Statistieke beschrijving van Gelderland deel III*, 51-52, 169-170.
[368] Origineel: "Reconciliatio lutheranorum cum nostris".
[369] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 13-14 april 1635 art. 24 en 2-3 mei 1636 art. 27.
[370] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 8-9 september 1656 art. 18 en 20-21 april 1657 art. 19.

kerkelijke ontwikkelingen, zowel in Engeland als op het vaste land, en bijzonder door de dood van Cromwell in 1658 ging het streven naar vereniging binnen een tiental jaren verloren[371]. Ook John Dury zag in dat de vereniging vanuit Engeland niet zo gemakkelijk tot stand kwam en vertrok in 1660 naar Hessen-Kassel om zijn werk voort te zetten.
Ook op de provinciale synode van Gelderland werd deze materie behandeld. In 1656 reageerde de synode positief op het zoeken naar eenheid door verzoening en vereniging tussen lutheranen en gereformeerden, in het bijzonder met de lutheranen in Duitsland en Zwitserland. Dit geschiedde mede op aandrang van de kerk van Londen en de academiën van Oxford en Cambridge[372]. Van John Dury werd door de synode in 1659 een positieve inbreng verwacht, in het bijzonder duidelijke blijken van genegenheid tot accommodatie. Diens inzet resulteerde in een schrijven van Johannes Mellet, hofprediker bij Anna Colignia hertogin van Wirtenbergh, aan de synode in 1660. De inhoud daarvan gaf de synode weinig hoop op het slagen van de vereniging. Ook achtte de provinciale synode het meer een zaak te zijn voor een nationale synode[373]. Alhoewel nog in 1663 een voorstel van John Dury en van de academie van Upfal bij de provinciale synode werd ingebracht, bleken alle pogingen tot vereniging tevergeefs, waarna de zaak in 1665 niet meer aan de orde kwam[374]. De verschillen in leer en leven waren te groot om overbrugd te kunnen worden en de verschillende pogingen tot verzoening en overeenstemming mislukten. Alhoewel vanaf het begin de intentie tot verzoening en vereniging zowel bij de lutheranen als gereformeerden nadrukkelijk aanwezig was, bleek in de loop der tijd de ongenegenheid te groot te zijn om daartoe over te gaan[375].

Uit het voorgaande volgt dat de stelling van Van Asselt en Abels, als zou er na de Nationale synode van Dordrecht uit 1618-1619 een verslechtering zijn opgetreden in de verhouding tussen gereformeerden en lutheranen, zeker door de besluiten van de Grote Vergadering van 1651[376], niet opgaat voor het Hertogdom Gelre. Het is mogelijk dat dit voor de provincies van Noord- of Zuid-Holland in een bepaalde periode zo is geweest. De besluiten van de Grote Vergadering hadden in Hertogdom Gelre geen enkele betekenis, daar er niets van werd overgenomen door de Staten van Gelderland[377]. De Staten hebben ook geen enkel plakkaat of resolutie tegen de lutheranen uitgevaardigd. Door onder anderen De Jong, De Visser, Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis is al aangetoond dat de lutherse gemeenschap vrij gesloten was en voornamelijk bestond uit Duitse immigranten. Tevens dat de lutheranen vrij

[371] Trevor-Roper, "Three Foreigners", 258-269. Deze materie verdient nader wetenschappelijke bestudering. Te meer daar er velen bij betrokken waren als de bekende Comenius en Hartlieb.
[372] RAG, archief 0336 boek 2 *Acta synodi Gelriae 1656-1682*, de datis 23-30 juli 1657 art. 2, 8, 2-10 juli 1657 art. 6 en 18-25 augustus 1658 art. 8.
[373] RAG, archief 0336 boek 2 *Acta synodi Gelriae 1656-1682*, de datis 15-20 augustus 1660 art. 3, 14vv augustus 1661 art. 3 en 30 juli-7 augustus 1662 art. 3.
[374] RAG, archief 0336 boek 2 *Acta synodi Gelriae 1656-1682*, de datis 19-29 augustus 1663 art. 1 en 17-25 augustus 1664 art. 1a.
[375] RAG, archief 0336 boek 2 *Acta synodi Gelriae 1656-1682*, de datis 15-20 augustus 1660 art. 3.
[376] Van Asselt en Abels, "Confessionele ontwikkelingen", 397.
[377] Zie hoofdstuk 2.2.1.

waren om hun godsdienst te belijden en zelfs door de overheden werden geholpen[378]. Het feit dat eventuele uitwassen of verstoringen door de overheden werden aangepakt of dat zelfs plaatselijke overheden de uitoefening van hun godsdienst verbood of belemmerde, is niet iets specifieks. Hetzelfde gold voor elke getolereerde gezindte. Maar dat was niet bepalend voor de vrijheid van de lutheranen in de Nederlanden. In de regio Nederbetuwe kwamen niet veel lutheranen voor, maar zij werden wel positief bejegend. Dat merkte ook de bejaarde lutherse predikant Polydoor Stratooski uit het Graafschap Hoya, die in 1763 niet tevergeefs om financiële hulp bij de classis van Tiel aanklopte[379].

Gereformeerden en Joden

De Joden kwamen getalsmatig meer dan lutheranen voor in de regio Nederbetuwe. De gereformeerde kerk en de classis van Tiel hadden geen enkel probleem met hen. Van zijde van de Staten van Gelderland was enkel de beperking opgelegd dat gereformeerden niet met Joden mochten trouwen[380]. Verder zijn er geen plakkaten of resoluties tegen hen uitgevaardigd en werden zij gewoon als nuttig onderdeel van de bevolking beschouwd[381]. Niet verwonderlijk, daar de Joden meestal handwerklieden waren zoals slager[382], kleermaker[383], glazenzetter[384] of oefenden een beroep als arts uit[385]. Zij werden ook als vaklieden ingehuurd door de plaatselijke kerken en diaconieën en als volwaardige inwoners aanvaard[386].

Andere geestesstromingen

Anders was de houding van de gereformeerde kerk en de classis van Tiel ten opzichte van hen die een leer afwijkend van de gereformeerde godsdienst aanhingen. Alhoewel deze afwijkende ideeën niet in openbare zin daadwerkelijk in de regio Nederbetuwe hun invloed hadden, moest de classis er wel stelling tegen nemen. Dat was onder meer het geval bij de cartesiaanse Balthasar Bekker en zijn boek *De betoverde weereld* uit 1691[387]. De classis conformeerde zich aan het oordeel van de classis van Nijmegen dat deze persoon en zijn werk niet kon worden geduld. Wel

---

[378] De Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, 205; De Visser, *Kerk en Staat*, deel 2 423-433; Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 93-180.
[379] RAG, archief 0345, boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-176*, de dato 1 augustus 1763 art. 3.
[380] Zie hoofdstuk 2.2.1. onder i.
[381] Vgl. Van Asselt en Abels, "Confessionele ontwikkelingen", 407-409.
[382] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Diaconale rekeningen 1765-1799*, de anno 1786.
[383] Archief NGG Kesteren, *Kerkenraad en Diaconie 1745-1804*, de dato 13 mei 1788.
[384] Archief NGG Kesteren, *Kerkenraad en Diaconie 1745-1804*, de dato 21 mei 1782; archief NGG Lienden, *Rekeningen 1750-1817*, de annis 1762 en 1776; archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenrekeningen 1650-1816*, de anno 1732.
[385] Archief NGG Lienden *Kerkenraadshandelingen 1737-1774*, de dato 18 februari 1772, de aanstelling van Ruben Israëls als armendokter.
[386] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Diaconale rekeningen 1765-1799*, de anno 1762; *Kerkenraads-handelingen 1756-1769*, de dato 22 januari 1768 art. 3; archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenrekeningen 1650-1816*, de anno 1732.
[387] In het kader van dit werk kan niet nader worden ingegaan op de inhoud van zijn werk, alsmede van de andere werken die Balthasar Bekker geschreven heeft, zoals de *Vaste spijse der volmaakten of grondige en schriftmatige verklaring van de leer die begrepen is in den Heidelbergschen katechismus*, uit 1670.

liet zij de zaak zelf over aan de wijsheid van de kerkenraad en classis van Amsterdam en de provinciale synode van Noord-Holland[388].
Op een vraag van de provinciale synode in hoe verre de classis van Tiel te maken had met de invloed van de scheuring door Jacobus Koelman en het optreden van de Labadisten meldde de classis in 1691 dat er in de Nederbetuwe in het geheel geen sprake was van enige invloed[389].
De classis nam ook bij voortduring stelling tegen spinozistische geestdrijvers als Willem Deurhof[390], Pontiaan van Hattem[391] en Frederik van Leenhof[392] en hun volgelingen. Ook tegen de Cartesianen, volgelingen van René Descartes, zoals professor Herman Alexander Röell. Verder tegen de libertijnen, atheïsten, deïsten, socinianen, arminianen, arianen en alle andere mogelijke aanvallen op de gereformeerde leer. Op de agenda van de provinciale synode zouden deze dwaalleren een vast punt vormen, waarop de classis consequent aangaf hiertegen stelling te nemen en deze dwalingen te bestrijden[393]. Daarbij verwees de classis onder meer naar de werken van Gijsbertus Voetius, Martin Bucer en Philippus Melanchthon[394].
Het is opvallend dat al deze stromingen, gezindten, filosofen en theologen wel ter sprake werden gebracht binnen de classis van Tiel en dat de classis ook voortdurend aangaf hiertegen te waken, maar dat er niet daadwerkelijk tegen behoefde te worden opgetreden. Het meeste ging aan de classis en Nederbetuwe voorbij, althans in openbare zin. Welke invloed de geschriften hebben gehad op individuele personen in de Nederbetuwe wordt uit de classicale acta niet duidelijk.

De classis nam in eerste instantie ook stelling tegen de Hernhutters, die primair onder de dwaalgeesten werden gerekend. Zo zeer zelfs dat de classis in 1760 schreef dat zij met blijdschap had vernomen dat het hoofd van de Hernhutters, Graaf Nikolaus Ludwig van Zinzendorf, was overleden[395]. Deze stellingname kwam kennelijk meer voort uit onwetendheid dan uit kennis en ervaring. Pas in 1793 oordeelde de classis dat de Hernhutters niet als dwaalgeesten behoorden te worden beschouwd omdat zij veelal met de luthersen overeenkwamen[396].

Bestrijding van dwalingen
Voor de bestrijding van deze dwalingen had de classis van Tiel weinig middelen in handen. Op het ingrijpen van de overheid behoefde zij niet te rekenen, daar die zich niet inliet met het theologisch of filosofisch gedachtegoed of het ontwikkelen van al dan niet godsdienstige richtingen van allerlei aard. De overheid greep alleen in als de rust, vrijheid of veiligheid van de provincie of republiek in gevaar was.

---

[388] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 8 augustus 1692 art. 16 en 25 juli 1694 art. 9.
[389] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 3 augustus 1691 art. 18, 27.
[390] In zijn werk *Over natuurkundige en schriftuurlijke zamenstellinge van de heijlige Godgeleertheijt*.
[391] Spinozistisch predikant in Sint Philipsland 1672-1683.
[392] In zijn werk *Den hemel op aarde*.
[393] Zie nader over deze dwalingen en personen hoofdstuk 8.2.1.
[394] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 25 juli 1694 art. 10.
[395] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 4 augustus 1760 art. 14.
[396] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 10-11- september 1792 art. 24 en 5 augustus 1793 art. 14.

Het door de overheid gevoerde tolerantiebeleid, zeker na 1700, gaf juist andersdenkenden de vrijheid om hun gedachten en ideeën zowel mondeling als schriftelijk te uiten. Vanzelfsprekend had dat gevolgen voor de bevolking en de gereformeerde kerk, daar deze verscheidenheid van denken wel bij predikanten aanwezig kon zijn of dat zij daardoor werden beïnvloed. Dat hoefde niet direct gevolgen te hebben als censuur en afzetting, maar het gevaar van insluipende dwalingen zou zeker gevolgen hebben in de prediking en dus ook op de bevolking, zoals de tijd zou leren[397].

6.4. Balans

Het toezicht op de kerkelijke gemeenten, functionarissen en individuele lidmaten heeft de classie serieus uitgeoefend. Hierbij had zij steun van de overheden zoals de ambtman van Nederbetuwe, het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe en het Hof van Gelre en Zutphen. Deze taakuitoefening was ook minder belastend, omdat de afstand tot de classis groter was en zij zelden door een plaatselijk kerkelijk probleem in de moeilijkheden kwam. Het toezicht op de bediening van de sacramenten, het sluiten van huwelijken en andere kerkelijke gebruiken was een voortdurende taak van de classis. Met name door het adviseren over de bediening van de heilige doop in speciale gevallen en het regelmatig vieren van het heilig avondmaal hield de classis hierover een goed toezicht. Dat gold eveneens ten aanzien van de huwelijksproclamaties en het sluiten van huwelijken. Hierbij werd door de overheden nauw toezicht gehouden, daar de kerk in deze uitvoerder was van de huwelijkswetgeving.

Het gebruik van het orgel tijdens de eredienst was in de Nederbetuwe niet aan de orde evenals andere liturgische gebruiken die de gereformeerde kerk vanaf het begin had geweerd. Wel was de classis van Tiel actief betrokken bij en voorstander van de invoering van de Psalmberijming van 1773 en de Evangelische Gezangenbundel van 1806. Van beide berijmingen werd met vreugde gebruik gemaakt.

De verhouding tussen de classis en de provinciale synode was ambivalent. Voor zoveel mogelijk ging de classis haar eigen gang en gebruikte de synodale vergadering meer als een advies- en theologisch platform. Dat gold ook voor de ondersteuning van noodlijdende kerken en personen, waarbij de classis haar eigen keuzes maakte.

De houding van de classis ten opzichte van andersgezindten was negatief met uitzondering van de lutheranen en Joden. Een vereniging met de lutheranen in de 17e eeuw is niet gelukt, maar de classis bleef welwillend tegenover hen.

---

[397] Het valt buiten de kaders van dit werk hier nader op in te gaan. Over de invoering van het Algemeen Reglement in 1816, de opkomst van de historisch-kritische beweging, de gevolgen van het verlichtingsdenken, de ethische stroming, de afscheidingen, het reveil etc. is meer dan voldoende geschreven om daarvan een goede indruk te verkrijgen. Ook de kerkelijke archieven geven daarover meer dan voldoende informatie. Zie nog wel nader de hoofdstukken 8 en 9.

Katholieken, remonstranten en andere afwijkende gezindten werden negatief bejegend en zo mogelijk bestreden. In het bijzonder werd gewaakt tegen de invloed van nieuwe filosofische stromingen zoals het spinozisme en cartesianisme.

7. Enkele kerkrechtelijke zaken binnen de classis van Tiel

7.1. Inleiding

Om nader inzicht te krijgen in het classicaal handelen zullen hierna een vijftal zaken wat uitgebreider worden behandeld. Daarbij is een selectie gemaakt uit de periode 1696-1738. Deze periode kan worden gekenschetst als een tijd waarin zowel de gereformeerde kerk als de classis volledig in haar taakuitoefening was ontwikkeld. Het was ook een periode van maatschappelijke onrust door de opkomst van de democratische vrijheidsbewegingen, zoals de Plooierijen (1702-1708) tijdens het Tweede Stadhouderloze Tijdperk (1702-1722), en een groeiende kloof tussen overheid en bevolking. Mede een tijd dat de verhouding tussen de overheden en de gereformeerde kerk in Gelderland bekoelde, vooral door het gevoerde tolerantiebeleid van overheidswege[1]. Bijzonder de periode tussen 1700 en 1750 zou voor de classis een roerige tijd blijken te zijn op het kerkrechtelijk gebied[2].

7.2. Casuïstiek betrekking hebbende op de classicale taken

7.2.1. De zaak Justus Heurnius over infamie 1696-1704: Scala aan kerkrechtelijke dwalingen

Justus Heurnius was sinds 1674 predikant in de gemeente van Kesteren[3]. Volgens de gegevens uit de classicale acta functioneerde hij 22 jaren achtereen goed en werd evenals de andere broeders onder meer belast met de classicale functies van praeses, assessor, scriba, examinator, correspondent, gedeputeerde naar de synode en classicaal gedeputeerde[4]. In zijn bediening te Kesteren vielen naast de gewone kerkenraadszaken twee gevallen op binnen den kerkenraad, allebei in 1695. In mei 1695 protesteerde de ouderling Hendrik Roelofsen bij de classicale gedeputeerden tegen het feit dat Heurnius de nominatie voor de periodieke verandering van de kerkenraad alleen had gemaakt. Bij onderzoek bleek dat in Kesteren een oude gewoonte te zijn en dus was de predikant niets te verwijten[5]. Verder kwam in juli 1695 diaken Frederik Wijertsen in opstand tegen de predikant en kerkenraad, omdat

---

[1] Zie nader hoofdstuk 2.

[2] Een van de voorbeelden daarvan is de zaak met de gemeente van Ingen, zie onder 7.2.4. In de classicale acta worden veel meer zaken genoemd in de periode 1700-1750, die binnen de kaders van dit werk hier niet kunnen worden uitgewerkt.

[3] Hij werd op 29 juli 1674 beroepen en voor september 1674 bevestigd. RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*; boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 14-15 september 1674 art. 4.

[4] Vgl. RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 22-23 april 1679 art. 19, 14 augustus 1679 art. 7, 11-12 september 1682 art. 31, 4-5 mei 1685 art. 1 en 11-12 april 1687 art. 11, 33; boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 27-28 april 1691 art. 1, 25 juli 1694 art. 41 en 8 januari 1696 art. 3.

[5] Archief NGG Kesteren, *Kerkenraadshandelingen 1666-1720*, de dato 22 mei 1695 art. 3-6.

hem verweten werd tegen de wet- en regelgeving eigenmachtig armengelden te hebben besteed. Hij gaf er de brui aan en stelde niets te maken te hebben met de predikant of de resoluties van de Landschap, classis, synode en kerk. Nadat hij schuldbelijdenis had gedaan, werd dit in het vuur der liefde gedoofd[6]. Maar de toon was gezet. Wat volgde was een beschuldiging tegen Justus Heurnius door Willemken Hermans die hem betichtte van zedeloos gedrag. Zij had dit verteld aan de ouderlingen Hendrik Roelofsen en Jacob van Klinkenberg.
Deze drie zaken lagen niet alleen in elkaars verlengde, maar de beschuldigers en tegenpartijders van Heurnius kwamen uit een en dezelfde groep personen, die ook nog eens familie van elkaar waren. Er werd in gezamenlijkheid getracht om de predikant uit Kesteren weg te krijgen. Justus Heurnius kwam hiertegen in verweer en spande op 22 juni 1697 een tweetal rechtszaken aan bij het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe, de ene tegen ouderling Hendrik Roelofsen, de andere tegen Willemken Hermans, vrouw van Herman Jansen[7].

De kerkenraad weigert een credentie af te geven
Door dit alles ging het mis met de verhoudingen binnen de kerkenraad. Justus Heurnius was in juli 1696 nog op de antesynodale classis aanwezig, maar afwezig op de septemberclassis[8]. Op de classicale vergadering van 19-21 april 1697 verscheen Heurnius zonder credentie, omdat de kerkenraad hem die had geweigerd op losse geruchten over zijn kwaad gedrag. Hij gaf aan dat zij niets op zijn persoon, leer of leven konden zeggen en daarom ook geen credentie konden weigeren. Daarop verscheen de voltallige kerkenraad voor de classis om mondeling en schriftelijk de bezwaren in te brengen. De classis oordeelde dat de kerkenraadsleden in hun gemoed redenen hadden gehad om de credentie te weigeren, zonder inbreuk op de rechten[9] van de persoon van Heurnius, de waarheid of onwaarheid van de beschuldigingen en de door Heurnius aangespannen procedure voor de wereldlijke rechter[10]. Kerkrechtelijk was dat een vreemde zaak omdat door de classis op deze wijze een verkapte vorm van censuur werd toegepast door Heurnius uit te sluiten van de classicale vergaderingen zonder dat er een grondig onderzoek aan ten grondslag lag. Er werd dus wel degelijk inbreuk gemaakt op de rechten van Justus Heurnius. Ook was het apart omdat op 16 april 1697 door de ambtman van Nederbetuwe aan de kerkenraad opdracht was gegeven die credentie af te geven, waarbij verwezen werd naar een voorgaand apostil op een request van Heurnius aan het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe[11]. Deze opdracht van de ambtman werd door de kerkenraad niet bij de classis voorgedragen, maar kwam korte tijd later bij de classis wel aan de orde. Deze onjuiste stellingname van de classis zou desastreuze gevolgen hebben voor het verloop van deze zaak.

---

[6] Archief NGG Kesteren, *Kerkenraadshandelingen 1666-1720*, de datis 4 en 21 juli 1695.
[7] RAR, archief 1514 boek 113 *Gerichtssignaat bank Kesteren 1680-1730*.
[8] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 20 juli 1696 en 14-15 september 1696 art. 3.
[9] Letterlijk staat er: "ongepraejudicieerd".
[10] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 19-21 april 1697 art. 3.
[11] Dit wordt vermeld in RAG, archief 0336 boek 3 *Acta synodi Gelriae 1683-1697*, de datis 11-21 augustus 1697 art. 21.

Nog vreemder was het vervolg van het handelen van de kerkenraadsleden van Kesteren. Kennelijk ontevreden over het besluit van de classis belegden zij op 30 april 1697 een vergadering met de classicale gedeputeerden en enige genabuurde predikanten om te spreken over nieuwe aanklachten die tegen Heurnius waren ingebracht[12]. Als gevolg daarvan werd een buitengewone classis uitgeschreven op 6 en 7 mei 1697 op verzoek van de kerkenraad van Kesteren. Op de vraag van de classis of de vergadering van 30 april wettig was uitgeschreven, staakten de stemmen. Punt was dat die vergadering was belegd buiten kennis van Heurnius[13]. Wel had de kerkenraad hem verzocht voor hun vergadering te willen verschijnen, maar hij had dat geweigerd. Op vraag van de classis naar de gronden van zijn weigering werd hij in het gelijk gesteld[14]. De kerkenraad bracht vervolgens bij de classis nieuwe beschuldigingen in tegen Heurnius over zedeloos en ergerlijk gedrag en verzocht advies van de classis. De classis bleef evenwel bij haar eerder ingenomen standpunt van april 1697. Wel werd door Heurnius verzocht om met de andere predikanten predikdiensten te mogen ruilen, zodat de rust in zijn gemeente kon wederkeren. Dit werd door de classis toegestaan[15].

Vreemde gang van zaken

De kerkenraadsleden van Kesteren voelden zich klem gezet door de resolutie van de ambtman van Nederbetuwe van 16 april 1697 met een opgevolgd vonnis van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe van 24 juni 1697. Zij waren op 22 juni 1697 ambtshalve door het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe aangesproken niet alleen voor hun weigering om de orders van de ambtman op te volgen om een credentie aan Heurnius af te geven, maar ook omdat zij geweigerd hadden om met de verkiezing van de kerkenraad voort te gaan. Dit laatste was door de kerkenraad geweigerd tijdens de kerkenraadsvergadering te Kesteren op 30 april 1697[16]. Het landgericht sprak daarover vier kerkenraadsleden, diakenen Ewoud van Brenk, Wijnand Dirksen en Willem Jansen en ouderling Jacob van Klinkenberg, ieder persoonlijk aan voor een boete van 175 gulden. Door het landgericht werd de eis verminderd en werden zij allemaal op 24 juni 1697 persoonlijk veroordeeld in een boete van 50 gulden en de gerichtelijke kosten[17]. De ouderlingen Adam van Beek en Hendrik Roelofsen werden niet door het landgericht aangesproken, dus kennelijk hadden zij niet met de anderen ingestemd. Belangrijke vraag in deze is op welke gronden de ambtman en vervolgens het landgericht het recht hadden om in deze kerkelijke zaken in te grijpen. Bij een nadere uitleg voor de provinciale synode in 1698 en 1699 gaf ambtman Johan van Welderen aan dat het niet ging om de credentie en dus een inbreuk op het kerkelijk recht, maar over de kerk- en armenrekeningen. Het woord "credentie" zou per abuis in de sententie zijn terecht gekomen. Uiteindelijk nam een ieder hier genoegen mee, maar duidelijker werd het

[12] Zie RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 6-7 mei 1697 art. 3-4.
[13] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 6-7 mei 1697 art. 3.
[14] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 6-7 mei 1697 art. 4.
[15] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 6-7 mei 1697 art. 5.
[16] Archief NGG Kesteren, *Kerkenraadshandelingen 1666-1720*, de dato 30 april 1697 art. 4.
[17] RAR, archief 1514 boek 113 *Gerichtssignaat bank Kesteren 1680-1730*.

daarmee niet[18]. En de waarheid werd geweld aangedaan. Het is niet ondenkbeeldig dat het feit dat de classis de ambtman bij de provinciale synode probeerde klem te zetten één van de redenen was waarom de ambtman minder gewillig werd om de classis financieel ter wille te zijn en ook mede oorzaak van verdere verkoeling in de onderlinge verhoudingen[19].
Dit vonnis was voor de kerkenraad reden om opnieuw een buitengewone classis te verzoeken op 5 augustus 1697. De classis bleef evenwel bij haar oordeel van april 1697. Wel werd door de classis een commissie van vier predikanten afgevaardigd om bij de ambtman te verzoeken de zaak van de credentiebrief over te laten aan de classis, omdat het een kerkelijke zaak was. Deze commissie bestond uit Frederik Scherphof van Lienden en Jacobus Peregrinus van Ingen, waarbij ook de Tielse predikanten Johannes Veckhovius en Johannes Farreth gevraagd zouden worden. Ook zou aan Heurnius aanbevolen worden niet meer om een credentie te verzoeken zolang zijn zaken onder de wereldlijke rechter waren. Kerkrechtelijk kon dit niet door de beugel omdat het besluit van de classis over het weigeren van de credentie ruim voor de instelling van de rechtszaken door Justus Heurnius lag. De grond voor het classicaal besluit werd zodoende opgehangen aan later ingestelde rechtszaken. Hiermee handelde de classis tegen elke vorm van procesrecht. De leden van de kerkenraad van Kesteren waren kennelijk niet tevreden, want zij stelden appèl in bij de provinciale synode[20]. De machtiging tot dat appèl is gedateerd na de classicale vergadering, namelijk op 9 augustus 1697[21]. De machtiging ging enkel over de noodzaak tot het instellen van een appèl als de kerkenraad door de classis niet zou worden gecontinueerd bij de vrijheid tot het weigeren van een credentie. Door de late datering en het inhoudelijk was er feitelijk sprake van een onwettige machtiging en hadden de leden van de kerkenraad van Kesteren op 5 augustus 1697 niet de bevoegdheid om appèl in te stellen.

Appèl bij de synode
Bij de behandeling van het appèl van de kerkenraad van Kesteren op de provinciale synode in augustus 1697 verschenen de ouderlingen Hendrik Roelofsen en Jacob van Klinkenberg als gecommitteerden. Zij zetten de zaak uiteen en legden bijzonder de nadruk op het feit dat Heurnius zich niet had gewend tot de kerkelijke maar tot de wereldlijke rechter in een kerkelijke zaak en dat er kerkenraadsleden waren veroordeeld door het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe. Bijzonder dat zij bevreesd waren voor meer veroordelingen en daarom de hulp van de classis hadden verzocht, maar dat zij die niet voldoende kregen en daarom appèl bij de synode hadden ingesteld. De gecommitteerden van de classis van Tiel gaven bij de synode aan dat de kerkenraad van Kesteren geen klagen had over de steun van de classis. De synode verklaarde daarop het appèl ongegrond, omdat de classis het verzoek van de kerkenraad had geaccordeerd. In principe was die zaak dus afgedaan. Opmerkelijk genoeg ging de synode toch met deze zaak voort door allereerst lijnen uit te zetten

[18] RAG, archief 0336 boek 4 *Acta synodi Gelriae 1698-1712*, de datis 17-27 augustus 1698 art. 20 en 16vv augustus 1699 art. 15.
[19] Zie hoofdstuk 5.2.3.
[20] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 5 augustus 1697.
[21] RAG, archief 0336 nummer 111.

voor de kerkenraad en classis hoe zij met behulp van de gedeputeerden van de Gelderse synode zouden kunnen trachten de zaken bij het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe terug te draaien en anders zich te wenden tot de Staten van Gelderland. Vervolgens boog de synode zich over de zaken van Heurnius en oordeelde dat hij ten onrechte over de credentie de kerkelijke rechter was voorbijgegaan door naar de wereldlijke rechter te stappen en daarom gecensureerd behoorde te worden. En wat betreft de tegen hem ingebrachte beschuldigingen moest de classis van Tiel eerst wachten wat de wereldlijke rechter zou uitspreken en daarna de zaak voor zover die kerkelijk was kerkelijk te behandelen. In die tussentijd zou de classis een voorziening kunnen treffen dat Heurnius niet zou prediken. Daar er leden op de synode waren die aangaven dat Heurnius uit zichzelf daartoe genegen was, kon de classis daarin provisioneel berusten[22].

In kerkrechtelijke zin ging de synode met de maatregelen tegen Heurnius buiten haar boekje, daar dit nog niet op classicaal niveau was besloten. Zowel de classis als de provinciale synode namen maatregelen tijdens een lopende zaak tegen Heurnius, terwijl die zelf de zaak bij de wereldlijke rechter had aangespannen tegen degenen die hem beschuldigden. Met andere woorden, men kon Heurnius moeilijk verwijten dat hij zich in rechten verweerde om zijn eer en reputatie te verdedigen. Verwacht mocht worden dat hij daarbij de steun en adviezen van de classis en synode zou hebben gekregen. Maar dat bleef uit.

Classicale misslagen

Op de septemberclassis van 1697 [23] verscheen Jacob van Klinkenberg als vertegenwoordiger van de kerkenraad van Kesteren, die verzocht dat de resolutie van de synode mocht werkstellig gemaakt worden, de predikdienst te Kesteren waargenomen en dat de classis de zaak van Heurnius zelf wilde onderzoeken, omdat die nog niet onder de wereldlijke rechter was. De classis vroeg vervolgens aan Heurnius waarom hij de kerkelijke rechter was voorbijgegaan in de zaak van de credentie en of hij schuldig was aan de moeilijkheden waarin de 4 kerkenraadsleden gekomen waren door de sententie van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe en of zijn zaak over de aantijging van zedeloos gedrag al onder de rechter was. Heurnis antwoordde dat hij over het eerste zijn leedwezen al had betoond, zich niet schuldig voelde in het andere en dat zijn zaak onder de wereldlijke rechter was. De classis nam geen genoegen met zijn betoond leedwezen, maar gelaste Heurnius onder correctie en bestraffing zich niet meer tegen de kerkenraad op te stellen in het punt van credentie. De voortgang van de kerkdienst te Kesteren werd door de classis geregeld en er werden twee gecommitteerden naar de ambtman gezonden, Petrus de Lange van Eck en Martinus Laats van Ochten, om te spreken over de gerechtelijke sententies. Voorts behield de classis haar vrijheid om als de zaak bij de wereldlijke rechter zou zijn beslist nog te onderzoeken of door die rechter wel alle punten van beschuldiging zouden zijn afgedaan, om vervolgens daarover te handelen en te oordelen. Met deze stellingname ging de classis opnieuw in de fout, want zij had niet de bevoegdheid om de zaak van de wereldlijke rechter over te doen. Enkel wat

[22] RAG, archief 0336 boek 3 *Acta synodi Gelriae 1683-1697*, de datis 11-21 augustus 1697 art. 21.
[23] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 13-16 september 1697 art. 38.

kerkelijk zou zijn, kon zij kerkelijk afdoen. Maar de classis had niet de bevoegdheid om op de stoel van de wereldlijke rechter te gaan zitten als een soort rechter in appèl (iudex appellationis). Ook had de classis de sententies van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe en het Hof van Gelre en Zutphen kunnen afwachten en uitvoeren en de kerkenraad van Kesteren ondertussen gelasten een credentiebrief te geven aan Heurnius of dat de classis hem anders zonder credentie zou toelaten op de classicale vergaderingen. Door niet op de juiste wijze op te treden werd door de classis het vuur van onenigheid aangewakkerd en zij die zich in Kesteren tegen de predikant hadden opgesteld in hun houding gesteund.

Treurige gevolgen en vooringenomenheid

Het gevolg van dit alles was dat de verhoudingen behoorlijk verziekt werden, zowel tussen Heurnius en de classis als tussen hem en de kerkenraad. Tijdens de classicale vergadering van mei 1698 bleek dat ouderling Hendrik Roelofsen en andere leden van de kerkenraad niet meer in de kerk kwamen en ook niet deelnamen aan de viering van het heilig avondmaal, omdat zij vonden dit niet met stichting te kunnen doen als Heurnius ook in de kerk zat. Waarop aan de clasicale gedeputeerde werd opgedragen Hendrik Roelofsen en de anderen tijdens de kerkvisitatie in zachtmoedigheid te vermanen[24]. Opmerkelijk genoeg werden zij dus niet door de classis gecensureerd, waardoor het vermoeden werd versterkt dat de classis om een of andere reden meer tegen Heurnius en voor de kerkenraad was.

Ook bleek de classicale commissie bij de ambtman van Nederbetuwe te zijn uitgevoerd. De ambtman had zijn verwondering uitgesproken over de wijze waarop de classis deze zaak had opgenomen en zou zijn gedachten er eens over laten gaan. Een volkomen terechte houding gelet op de reeds uitgesproken sententies. Inmiddels bleek dat de kerkenraad van Kesteren zich bij request had vervoegd bij de Staten van Gelderland met verzoek om restitutie van de door het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe opgelegde boetes, maar dat verzoek werd afgewezen. De classis vond die actie van de kerkenraad voorbarig, maar zag ook in dat deze zaak voor de classis was afgesneden en zij liet het daarom daarbij. Zij trok er verder geen conclusies uit ten aanzien van het rechtmatig handelen van Heurnius, maar oordeelde slechts dat zijzelf zich stipt hield aan de resolutie van de synode[25].

De vooringenomen houding van de classis ten voordeel van de kerkenraadsleden van Kesteren en ten nadeel van Heurnius bleek duidelijk op de antesynodale classis van 1 augustus 1698. Heurnius gaf aan dat een week later de sententie van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe zou vallen en dat hij niet twijfelde daarin te zullen triomferen. Hij verzocht dan ook dat de classis daags daarna de sententie wilde overzien en naar bevind van zaken handelen, ook tot zijn herstelling in de kerkendienst. De classis vond het verzoek praematuur en zou de sententie op de septemberclassis gaan behandelen. De kerkenraad van Kesteren diende daarop een verzoek in tot het regelen van de waarneming van de kerkdienst, belijdenis en heilig avondmaal. Alhoewel de classis dit eveneens ontijdig vond, bijzonder gelet op de komende sententie, werden niettemin de classicale gedeputeerden belast dit te

[24] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 9-12 mei 1698 art. 2.
[25] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 9-12 mei 1698 art. 27.

onderzoeken en Heurnius te gelasten zonder uitstel een en ander te verbeteren[26]. Ook hierin handelde de classis niet eenduidig.

Gerechtelijke afdoening
Op 11 augustus 1698 werd inderdaad door het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe de sententie uitgesproken tussen Heurnius en Willemken Hermans, waarbij Willemken Hermans werd veroordeeld in een boete voor de armen conform de hoogte van de gerechtelijke kosten. Justus Heurnius werd aldus van alle blaam gezuiverd[27]. Weliswaar werd door Herman Jansen namens zijn vrouw Willemken Hermans nog appèl ingesteld bij het Hof van Gelre en Zutphen, maar bij sententie van 16 december 1699 verklaarde het Hof het appèl kwalijk te zijn ingesteld en veroordeelde hem in de kosten. Ook werd daarbij aangegeven dat in eerste instantie (prioris instantiae) het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe de menigvuldige acten, actitaten etc. op een goede wijze had onderzocht en gewogen[28]. Met andere woorden, Heurnius was vals beschuldigd. Het gevolg daarvan was mede dat Willemken Hermans gerechtelijk gedwongen werd om op 31 augustus 1700 bij monde van haar volmachtiger voor het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe te bekennen dat zij van de persoon van Heurnius niets wist te zeggen als eer en deugd en dat de gesproken beschuldigingen, die zij bij de ouderlingen Hendrik Roelofsen en Jacob van Klinkenberg had neergelegd, waren verzonnen en gelogen[29]. Door deze palinodia of herroeping van de aanklacht werd Heurnius geheel gezuiverd van de tegen hem ingebrachte beschuldigingen.

Tot zo ver de afdoening van de wereldlijke rechters. Aangenomen mocht worden dat de classis van Tiel ook deze lijn zou hebben gevolgd en Justus Heurnius weer in zijn dienst spoedig hebben hersteld. Er was geen enkele grond meer om hem van het vervullen van de kerkendienst of van het deelnemen aan de classicale vergaderingen te weerhouden. Verwacht had mogen worden dat de valse beschuldigers voor de classis zouden werden ontboden en gecensureerd. Tevens dat de classis met betuiging van spijt en leedwezen over de gevolgde procedures door schuldbelijdenis en verzoening deze zaak zou hebben gesloten. Maar niets is minder waar. In plaats van een afdoening op korte termijn zou er nog een vervolg komen van ruim 5 jaar, bijzonder door het handelen van de classis zelf.

Gestrande verzoening
Op de septemberclassis van 1698 bleken de classicale gedeputeerden tevergeefs geprobeerd te hebben tijdens de kerkvisitatie te Kesteren de opgelegde classicale vermaning voor de kerkenraad ten uitvoer te brengen. Zij waren geschoffeerd door ouderling Jacob van Klinkenberg, die wel voor de classis zijn leedwezen betoonde. Verder bleken ouderling Hendrik Roelofsen en anderen ongenegen om naar de kerk te gaan. Waarop de gedeputeerden met dezelfde opdracht van vermaning werden

[26] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 1 augustus 1698 art. 12.
[27] RAR, archief 1514 boek 113 *Gerichtssignaat bank Kesteren 1680-1730*.
[28] RAG, archief 0336 nummer 111.
[29] RAG, archief 0336 nummer 11.

belast, hetgeen werd uitgevoerd[30]. Verder werd op grond van de sententie van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe door Heurnius aangegeven dat er een poging tot verzoening (tentamen concordiae) te Tiel zou plaatsvinden tussen hem, Hendrik Roelofsen en de andere leden van de kerkenraad en Willemken Hermans in de hoop dat daarmee alle procedures konden worden beëindigd. De classis zou wachten op de uitkomst daarvan[31]. Kennelijk is die poging mislukt, want de kerkenraad van Kesteren verzocht in april 1699 onder meer aan de classis of Heurnius niet alleen van zijn dienst (ab officio), maar ook van zijn traktement (a beneficio) mocht worden geschorst. De classis achtte dat ontijdig, gelet op het proces voor het Hof van Gelre en Zutphen hangende[32]. Evenzo oordeelde de classis in augustus 1699[33]. Op de septemberclassis van 1699 verzochten vier kerkenraadsleden van Kesteren dat de kerkdienst in hun gemeente zou worden waargenomen door proponenten die zij graag wilden hebben en tevens dat die proponenten een behoorlijk traktement zouden krijgen. Dit was tegen het zere been van Heurnius, die kennelijk dit traktement moest opbrengen. Hierop liet de classis haar partijdigheid blijken. Zij was van oordeel dat zij de zaak van Heurnius steeds met alle zachtmoedigheid en bescheidenheid had behandeld en was ontstemd over zijn tegenwerking. Anderzijds bleek de classis niet erg ontstemd te zijn over het feit dat de kerkenraadsleden hun kinderen te Opheusden lieten dopen en dat zijzelf niet allemaal op de plaats van de kerkenraad gingen zitten of zelf niet eens in kerk kwamen. Wel was een vermaning daarover al door classicale gedeputeerden geschied, maar het had geen enkel effect gesorteerd[34]. De stellingname van de classis tegen Heurnius kon niet duidelijker naar voren komen.

Geweigerde herstelling

Op 2 januari 1700 kwam de classis op verzoek van Heurnius bijeen. Hij droeg aan de classis de voor hem positieve sententie van het Hof van Gelre en Zutphen voor en verzocht in zijn kerkendienst hersteld te mogen worden, daar hij van alle beschuldigingen was gezuiverd. Hij leverde ook de sententie en de stukken van bezating en ontzating[35] in van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe[36]. Voordat de classis hierop een reactie gaf, mochten vier kerkenraadsleden van Kesteren binnenkomen, namelijk Hendrik Roelofsen, Jacob van Klinkenberg, Wijnand Dirksen en Ewoud van Brenk. Zij verzochten aan de classis dat voordat de classis finaal zou resolveren eerst beschuldigers mochten worden gehoord, vooral die lidmaten van de gemeente waren, en refereerden daarbij aan de synodale acta over de kerkelijke afhandeling[37]. De classis ging daarin mee[38]. Zij kwam voor de

[30] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 12-13 september 1698 art. 4, 39 en 47.
[31] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 12-13 september 1698 art. 45.
[32] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 24-25 april 1699 art. 41, 45.
[33] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 7 augustus 1699, art. 13, 16.
[34] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 11-12 september 1699 art. 5, 6, 23, 24 en 35.
[35] Dat betrof stukken van beslaglegging op de goederen van een rechtspartij en de ontheffing daarvan.
[36] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 2 januari 1700 art. 1-5.
[37] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 2 januari 1700 art. 6; archief 0336 boek 3 *Acta synodi Gelriae 1683-1697*, de datis 11-21 augustus 1697 art. 21 en boek 4 *Acta synodi Gelriae 1698-1712*, de datis 17-27vv augustus 1698 art. 20 en 16vv augustus 1699 art. 24.

eerste besprekingen bijeen van 12 tot 14 februari 1700[39]. De synode had in 1697 aangegeven dat de classis nog kerkelijk moest behandelen wat kerkelijk was. Gelet op de sententies ten nadele van Willemken Hermans en de groep die haar steunde had de classis derhalve de (valse) beschuldigers voor haar moeten bescheiden en bestraffen, de partijen met elkaar verzoenen en een weg zoeken om weer rust in de gemeente van Kesteren te brengen en Heurnius weer in zijn functie te herstellen danwel een goede oplossing voor hem te zoeken. De classis sloeg een andere weg door de beschuldigers van Heurnius een nieuwe gelegenheid te geven om beschuldigingen in te brengen en daarbij te beoordelen of de wereldlijke rechters alles wel hadden afgedaan. Hierdoor werd in eerste instantie niet de weg van herstelling gezocht. Er werd door de classis besloten een uitgebreid hoor- en wederhoor toe te passen tussen de beschuldigers en Heurnius, alsof er geen twee sententies lagen. Justus Heurnius merkte deze gang van zaken scherp op en hij was niet van plan hieraan mee te werken en zich te onderwerpen aan een dergelijke vorm van classicale rechtspraak. Hij beriep zich op de twee sententies en wenste verder geen inmenging, maar stuurde aan op zijn herstelling in de kerkendienst. Dit was zeer tegen de zin van de classis, die toch al weinig empathie voor Heurnius toonde, waardoor de verhoudingen op scherp kwamen te staan. Feitelijk was Heurnius bij voorbaat al veroordeeld door de classis en enige mate van verzoening, ook al schreef men daarover in de acta, werd niet voorgestaan.

Classicaal onderzoek

Nadat alle partijen door de classis waren gehoord, werd de zaak verdaagd naar 11-13 maart 1700 om dan een finaal vonnis te vellen en daarbij zo nodig zowel Heurnius als zijn beschuldigers nogmaals te horen[40]. Dit laatste kwam er niet van, want Heurnius weigerde verder mee te werken. Hij wilde zich wel aan de classis onderwerpen, maar zonder inbreuk op zijn rechten uit de twee sententies. De classis nam daar geen genoegen mee en liet de zaak onderzoeken door een commissie van drie predikanten, Johannes Farreth van Tiel, Petrus Pauw van IJzendoorn en Lambertus Brouwer van Hien en Dodewaard, met ouderling Dirk van Rossendaal van Lienden. Wat niet meer onderzocht kon worden was de afgedane zaak waarbij Willemken Hermans in hoger beroep was veroordeeld. Uit het rapport van de commissie bleek dat de beschuldigers nieuwe aanklachten tegen Heurnius hadden ingebracht wegens zedeloos gedrag, die niet door de wereldlijke rechters waren behandeld. Deze commissie bracht rapport uit van haar bevindingen en aanbevelingen. Het bleek te gaan om een aantal beschuldigingen tegen Heurnius van eerloos of zedeloos gedrag tegenover Margriet van Brenck, juffrouw Lamsweirde, weduwe Geerdinx, juffrouw de Vries en Anneken Hendriksen. Door deze vrouwen zelf waren geen beschuldigingen tegen Heurnius ingebracht, noch bij een kerkenraad noch bij de classis noch bij de wereldlijke rechter en zij werden door de commissie niet gehoord. Met andere woorden, er lagen geen aanklachten. De beschuldigingen waren de wereld in geholpen door twee anderen vrouwen, namelijk Beliken Hermensen en Gerritje Adriaansen, maar ook zij werden niet door de commissie

[38] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 2 januari 1700 art. 6-7.
[39] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 12-14 februari 1700 art. 1-8.
[40] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 11-13 maart 1700 passim.

gehoord. Wie wel gehoord werden, waren zij die het hadden horen zeggen van anderen, maar zelf niets gezien hadden. De belangrijkste beschuldigers waren de in hoger beroep veroordeelde Willemken Hermans, haar ooms en tantes Tonis Gevertsen en Jantje Bartens, Cornelis Gevertsen en Grietje Jansen, Jan Petersen en Jantje Gevertsen, haar nicht Willemke Thonis, Jan Willemsen, Jenneken van Brenk de vrouw van diaken Ewoud van Brenk, Margriet de Kruif, Gerritje Jansen, vrouw van ouderling Jacob van Klinkenberg en de custos Gerrit Holl. Het bijzondere aan dit gezelschap was dat het allemaal familie was, vrienden van elkaar of gerelateerd aan de kerkenraad van Kesteren en Willemken Hermans. Alhoewel zijzelf niets eerloos hadden gezien, maar iets van anderen hadden gehoord en dat zij hoogstens konden aangeven dat zij Heurnius met een vrouw hadden gezien, zonder dat er iets was gebeurd, grepen zij wel de kans aan om bij de classicale commissie opnieuw te proberen om de Kesterense predikant aan te klagen. Volgens Heurnius was alles door de beschuldigers bekonkeld in het huis van de vrouw van ouderling Jacob van Klinkenberg en waren alle beschuldigingen rechtens al onderuit gehaald en hadden zelfs beschuldigers als Gerrit Holl voor de ambtman moeten zweren dat het allemaal gelogen was[41].

Opnieuw beschuldigd en veroordeeld

De classis had al deze roddels direct van de hand moeten wijzen en op grond van de sententies van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe en het Hof van Gelre en Zutphen een eindoordeel moeten vellen. Het tegenovergestelde gebeurde. De classis vond dat de beschuldigers geloofwaardig waren, groot in getal, de meesten lidmaten van de gereformeerde kerk, wel veel hoorders maar ook ooggetuigen, consonant in het getuigen en vooral dat zij rechtens de verklaringen onder eden hadden afgelegd en voor de classis ernstig en plechtig volhard[42]. De door de classis eerder ingenomen stelling voor de kerkenraadsleden van Kesteren, hun vrouwen samen met de groep van Willemken Hermans en haar familie en daardoor tegen Heurnius leek mogelijk een gemakkelijker weg om de problemen in de gemeente van Kesteren op te lossen dan de zijde te kiezen van de predikant. Het zou een grote vergissing blijken te zijn, daar de problemen niet werden opgelost maar verergerd. Het gevolg van deze zaak laat zich raden. De voornoemde commissie moest over al hetgeen ter tafel was gebracht met Heurnius overleggen. Die gaf aan geen kwaad gedaan te hebben, maar de commissie had haar oordeel al klaar, namelijk dat hij schuldig was[43]. Heurnius antwoordde hierop dat het allemaal gelogen was en een samenspanning tegen hem.

De classis was niet onder de indruk van de zuivering door Justus Heurnius en besloot hem te schorsen van zijn kerkendienst en traktement (ab officio et beneficio).

---

[41] RAG, archief 0336 nummer 111.

[42] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 11-13 maart 1700 art. 7.

[43] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 11-13 maart 1700 art. 9: "Op de ernstige voordraging van 't stuk selv', wat grouwelijke sondaer hij is, indien hij nu soo lange tijd in soo vuile gruwelen sig gewenteld heeft, ende egter nog op Godz alwetendheid sig dervde beroepen ende soo vele lidmaten sijner eigne gemeinte van vals getuignis beschuldigen, hoe gevaerlijk sijn staet is, soo hij, om 't verganglijke te behouden sijn siele verderft dat Godz getergde langmoedigheid over soo een grouwelijke sondaer soo veel te vreeslijker sal uitbersten etc."

Waarop Heurnius appèl instelde bij de provinciale synode[44]. Om de classicale zaak bij de synode te verdedigen werden naast de gewone gedeputeerden naar de synode Paulus Peregrinus van Ingen en Lambertus Brouwer van Hien en Dodewaard gecommitteerd Petrus Pauw van IJzendoorn en Petrus de Lange van Eck[45]. Uit nadere berichtgeving blijkt dat de sententie van de classis slechts werd ondersteund door vier predikanten en twee ouderlingen, namelijk de voornoemde commissie en Johannes Veckhovius, predikant van Tiel, en zijn ouderling Steven Schul. Vijf predikanten hadden geprotesteerd en wilden de herstelling van Heurnius op grond van de twee gerechtelijke sententies. De vier andere predikanten hadden de zaak aan de synode willen overdragen, maar waren kennelijk onder druk bij de vaststelling van de classicale acta de zes voorstanders bijgevallen. Er was dus grote verdeeldheid binnen de classis over deze zaak en groepsvorming[46].

Classicale verlegenheid

Justus Heurnius legde zich niet bij de classicale sententie neer, maar voegde zich met een request bij de Staten van Gelderland als hoogste kerkelijke regering. Hij verzocht om het ingrijpen van de hoge overheid omdat hem onrecht werd aangedaan door de classis tegengesteld aan de gerechtelijke sententies. Dit bracht de classis in verlegenheid. Aan haar werd door het Hof van Gelre en Zutphen opgedragen zich te verantwoorden en te verdedigen in deze zaak. In juli 1700 zond de classis een uitgebreid schrijven naar het Hof, waarin zij haar handelen verdedigde[47]:

Uit artikel 71 van de Dordtse Kerkorde dat naast de burgerlijke straffen de kerkelijke censuur wordt vereist[48].

Uit artikel 30 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis dat de overtreders op geestelijke wijze gestraft moeten worden[49].

Uit zondag 31 van de Heidelbergse Catechismus dat de geestelijke macht geenszins strijdig is met de wereldlijke[50].

Dat al is het dat de wereldlijke rechter geen of geen bewezen schuld gevonden heeft, de kerk haar eigen wetten heeft[51].

Apart is dat de classis hier vooral ter rechtvaardiging een vergelijking maakte tussen iemand die door de wereldlijke rechter was bestraft en daarna door de kerk werd gecensureerd. Dit was in deze casus niet aan de orde. Ook stond de classis niet toe dat de vijf protesterende predikanten over dit stuk mochten stemmen. Waarop Paulus Peregrinus, gedeputeerde naar de synode, aangaf dat hij het stuk zou gaan

---

[44] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 11-13 maart 1700 art. 10-13

[45] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 15-16 april 1700 art. 42.

[46] Zie RAG, archief 0124 nummer 441 de dato 24 april 1700 en archief 0336 nummer 111 de over Heurnius gegeven attestaties.

[47] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 12-13 juli 1700 passim, waaruit de volgende vier citaten; archief 0124 nummer 441 de datis 12-13 juli 1700.

[48] "Dat gelijckerwijs de christelijcke straffe geestelijck is en niemand van den borgerlijcken gerigte en straffe der overigheid bevrijd, also worden oock benevens de borgerlijcke straffen de kerckelijcke censuer nootsaacklijck vereist".

[49] "Dat door dit middel de ware religie word onderhouden en de leere der waarheid haren loop heeft, wanneer namentlijck de overtreders op geestelijcke wijse gestraft worden en in den toom gehouden".

[50] "Dat geensints de geestelijcke magt of judicature met die van den politijcken rigter strijdig is!"

[51] "Ea ecclesiae sit sanctitas, ut non sufficiat intra leges publicas prolum esse! Cum aliae Christi, aliae caesaris sint leges".

tegenspreken[52]. Tevens gaven de buitengewone gedeputeerden naar de synode Pauw en De Lange op de antesynodale classis aan dat zij van hun commissie ontslagen wensten te worden. De classis ging hier niet mee accoord[53]. De verdeeldheid in de classis was derhalve duidelijk.

Halfslachtige synode

Het Hof van Gelre en Zutphen was op 21 juli 1700 van oordeel dat eerst het geïnterponeerd appèl van Heurnius bij de christelijke synode moest worden vervolgd[54]. De synode was in september 1700 van oordeel dat het appèl ten opzichte van de schorsing kwalijk was ingesteld en dat de classis van Tiel juist had gehandeld, maar gaf geen nadere onderbouwing daarvan. De schorsing van Heurnius bleef dus in stand. Bij meerderheid van stemmen werd niet goedgevonden om over te gaan tot ontslag. De zaak moest opnieuw bij de classis worden behandeld, maar dan ten overstaan van gedeputeerden van de Gelderse synode en de gedeputeerden van de corresponderende classen[55]. Inmiddels had Willemken Hermans de herroeping van de aanklacht (palinodia) tegen Heurnius voor het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe afgelegd op 31 augustus 1700[56].

Hernieuwd onderzoek

In de postsynodale classis van september 1700 werd de zaak van Justus Heurnius opnieuw behandeld, nu ook ten overstaan van de gecommitteerden door de provinciale synode aangewezen. De zaak werd in het geheel overgedaan. Alhoewel de scriba classis schreef dat de meeste leden niet overtuigd waren van de zuivering door Heurnius werd hem wel een schuldbelijdenis voorgelegd vanwege gegeven ergernis. Hij voldeed daaraan en mocht op grond daarvan rekenen op een goede voortgang en herstelling in zijn ambt. Merkwaardigerwijs had de door de classis opgestelde en door Heurnius afgelegde schuldbelijdenis geen positief gevolg. Bij meerderheid van stemmen besloot de classis dat Heurnius zou blijven geschorst tot de Paasclassis en gesteld onder het opzicht van de classicale gedeputeerden en twee naastgezeten predikanten. Na ingekomen rapport zou dan worden geoordeeld over zijn herstelling en mogelijke verplaatsing[57]. De halfslachtige beslissing van de classis kwam hoogst waarschijnlijk enerzijds voort uit de vrees om de wereldlijke rechters niet te schofferen en daardoor zelf niet nog meer in de problemen te komen, terwijl anderzijds een deel van de classis geen ongelijk wilde bekennen en dus een bepaalde vorm van gezichtsverlies moest aanvaarden. Als de classis de lijn van de wereldlijke sententies had gevolgd, was de zaak allang opgelost geweest. Door de halfslachtigheid in de besluitvorming en de wijze van aanpak van de beschuldigingen had de classis feitelijk haar hand overspeeld en kwam zij links- of rechtsom in de problemen. Bij een afzetting van Heurnius zou een rechtszaak voor het Hof van Gelre en Zutphen zijn gevolgd. Ingaan tegen de ambtman van Nederbetuwe, Johan van Welderen, was ook niet verstandig, daar de classis hem nog

[52] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 12-13 juli 1700 art. 10, 13.
[53] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 6 augustus 1700 art. 17.
[54] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 16 augustus 1700 art. 14.
[55] RAG, archief 0336 boek 4 *Acta synodi Gelriae 1698-1712*, de datis 1vv september 1700 art. 36, 43.
[56] RAG, archief 0336 nummer 111.
[57] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 20-22 september 1700 art. 36.

hard nodig had en verhouding met de ambtman en ridderschap van de Nederbetuwe toch al was bekoeld[58]. Meer problemen konden er moeilijk bij. In de classis zelf was verdeeldheid ontstaan tussen de broeders predikanten met twee duidelijke kampen voor en tegen Heurnis. Tenslotte was er nog de onrust in de gemeente van Kesteren, waar zich ook twee kampen bevonden, voor en tegen Heurnius. Ook die onrust werd versterkt door de houding van de classis.

Hersteld en toch weer niet

Op de classicale vergadering van april 1701 kwam de zaak van Heurnius weer ter sprake, waarbij een positief rapport door de classicale gedeputeerden en naastgezeten predikanten over hem werd ingeleverd. De classis gaf aan dat zij de intentie had om Heurnius te ontheffen van zijn schorsing, maar dat hij niet in Kesteren mocht prediken en dat hij het traktement ten tijde van zijn schorsing aan de classis zou moeten voldoen. Gecommitteerden van de classis hadden van de ambtman van Nederbetuwe vernomen dat die van mening was dat Heurnius noch te Kesteren noch elders in het Ambt van Nederbetuwe met stichting zou kunnen prediken. Tevens was de classis van mening dat hij zijn verplaatsing naar een andere gemeente zou moeten bewerkstelligen. Justus Heurnius bedankte daarop de classis voor zijn herstelling in de kerkendienst. Maar wat het predikantstraktement betrof, kon hij daarover niets besluiten daar dit ter dispositie stond van de ambtman van Nederbetuwe[59]. Over het punt van niet in Kesteren te mogen prediken, appelleerde hij aan de provinciale synode. Waarop de classis onder meer concludeerde dat Heurnius weigerde zich aan de kerkelijke resoluties te onderwerpen en trok haar besluit van herstelling in. Gevolg daarvan was dat Heurnius geschorst bleef[60]. In kerkrechtelijke zin ging de classis hiermee in de fout. Zowel in de Dordtse Kerkorde als de Gelderse Kerkorde staat in artikel 31 vermeld dat iemand zich mag beklagen over een uitspraak van een mindere vergadering bij een meerdere[61]. Met andere woorden, als iemand appèl instelde tegen een besluit van de classis, dan was het niet aan de classis om haar besluit in te trekken tenzij zij dat verving door een ander besluit waarmee het probleem zou zijn opgelost en waartegen geen appèl werd ingesteld. Het eigenaardige in het geval van Justus Heurnius was dat de classis feitelijk haar sententie introk en niet verving door een ander besluit, maar dat het appèl tegen de ingetrokken sententie wel doorging.

De zaak in een stroomversnelling

Er volgde een stroom van papier in de richting van de provinciale synode. Allereerst op 30 april 1701 een interpositie van Heurnius aan de classicale gedeputeerden over het gegeven dat hij door de classicale belemmeringen niet in zijn dienst werd hersteld en over de uitspraak van de gecommitterden van de classis over de stellingname van de ambtman. Daarna de instelling van het appèl bij de synode door Heurnius. Dit werd gevolgd door een verklaring van de ambtman van 3 augustus

[58] Zie hierboven hoofdstuk 5.2.3.
[59] Het merendeel kwam namelijk uit de tertiën van de vicarieën en werd door ambtman en ridderschap jaarlijks vastgesteld en uitgekeerd.
[60] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 11-14 april 1701 art. 45.
[61] Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 453.

1701, waarbij hij op zijn ambtseed verklaarde nooit te hebben gezegd dat Heurnius niet met stichting in het Ambt van Nederbetuwe zou kunnen prediken. De ambtman had wel aangegeven dat Heurnius niet met stichting in de gemeente van Kesteren zou kunnen blijven, maar was tevens van oordeel dat een verplaatsing niet mogelijk zou zijn zonder herstelling in zijn kerkendienst en zonder dat hij enige keren in Kesteren zou hebben gepreekt. Dit laatste was nodig voor het beroepingswerk, daar een eventueel te beroepen predikant altijd in zijn eigen gemeente werd gehoord door leden uit de gemeente die hem wilden beroepen. Deze verklaring van de ambtman werd ondersteund door een attestatie van 16 april 1701 van de gecommitteerden van de classis, Paulus Peregrinus van Ingen, Johannes Chassé van Maurik en Lambertus Brouwer van Hien en Dodewaard, die dit in april in de classicale vergadering ook zo hadden gerapporteerd. Hun woorden waren dus in de classicale acta verdraaid weergegeven door de scriba Johannes Brandolphus van Ravenswaaij. Ook werd er door vier kerkenraadsleden van Kesteren, de ouderling Hendrik Roelofsen en de diakenen Ewoud van Brenk, Wijnand Dirksen en Willem Jansen, een verzoek ingediend bij de synode: "dat wij dogh eijndelijck van desen dominus Justus Heurnius mogen worden verlost en gantschelijck ontslaagen" en daardoor een nieuwe predikant beroepen. Dit verzoek werd op 31 augustus 1701 ondersteund door een schrijven van een veertigtal gemeenteleden, die ook een andere predikant wilden en daarbij schreven over: "de groote ergernissen ontstaan door het berughte werckt van onsen gewesene predikant dominus Justus Heurnius". De toon was daarmee duidelijk gezet[62].

Synodale uitspraak en de uitvoering daarvan

Op de provinciale synode van augustus-september 1701 kwam dit alles ter tafel. Justus Heurnius voor zichzelf en Johannes Farreth van Tiel namens de classis en leden van de kerkenraad van Kesteren brachten hun grieven en verzoeken op tafel. De synode was van oordeel dat er niet te haastig diende gehandeld te worden. Er werd eerst namens de synode een commissie naar Kesteren gezonden om zowel met de kerkenraad als met de gemeente te gaan spreken en te onderzoeken de mate van genegenheid ten opzichte van Heurnius. Deze commissie berichtte dat een groot getal van gemeenteleden tegen Heurnius was, een ander gedeelte voor hem en tenslotte een deel dat zich niet met de zaak bemoeide. Men was vooral bevreesd niet ontslagen te kunnen worden van hun predikant als hij zou komen prediken en de gemeente daardoor niet een vrij beroep zou kunnen uitbrengen. De synode oordeelde tot herstelling van Heurnius in zijn dienst, waarmee feitelijk de predikant in het gelijk werd gesteld en de classis en kerkenraad in het ongelijk. Daarnaast oordeelde de synode dat het nodig was dat hij werd verplaatst naar een andere gemeente en dat het daartoe nodig was dat hij te Kesteren zou prediken. Voordat dit zou gebeuren moest er door een van de gedeputeerden van de Gelderse synode eerst een vredelievende preek in Kesteren gehouden worden, waarna Heurnius drie achtereenvolgende weken daar zou prediken. De synodale gedeputeerden moesten ook bewerkstelligen dat Heurnius spoedig kon worden verplaatst. En verder werden

[62] Alle stukken zijn te vinden in RAG, archief 0336 nummer 111, evenals brieven van bevriende predikanten uit Den Haag en Den Bosch die in begin 1701 aan Heurnius aangaven alle moeite te zullen doen om hem te helpen om in een andere gemeente beroepen te worden.

alle partijen vermaand om tijdens de tijd van het verblijf van Heurnius te Kesteren de liefde en vrede te betrachten, opdat de rust in de gemeente niet verder zou worden verstoord[63]. Opvallend is dat de ingebrachte beschuldigingen wegens zedeloos gedrag plotsklaps waren verdwenen en ook niet meer aan de orde kwamen.
Tijdens de septemberclassis te Tiel in 1701[64] werd de uitvoering van het synodaal besluit door de gedeputeerden van de Gelderse synode geregeld. Ook maakten zij op 27 september 1701 een overeenkomst tussen Heurnius en de kerkenraad van Kesteren dat na het einde van de drie weken predikdienst door Heurnius de verdere diensten zouden worden waargenomen door kandidaat Petrus Bisschop. Die zou daarvoor wekelijks 4 gulden van Heurnius ontvangen en jaarlijks 25 gulden voor kamerhuur. Met nadruk werd vastgelegd dat de kerkenraad hiervan geen roem zou dragen tot enig nadeel van Heurnius, alles tot vrede van de kerk[65].
Het had er de schijn van dat hiermee de zaak zou zijn afgedaan, maar de synode had buiten de waard gerekend. De problemen hadden zich jaren voortgesleept en dat was de onderlinge verhoudingen tussen de Kesterense predikant, de kerkenraad, de classis en de classicale leden niet ten goede gekomen. Er waren teveel fouten gemaakt en er was teveel schade aangericht.

De problemen gaan nog door
In de classicale acta bleef het ogenschijnlijk rustig in deze zaak tot het jaar 1703. Daartegenover bleef de zaak in de gemeente van Kesteren wel voortgaan. In augustus 1703 richtte de kerkenraad een verzoek aan de provinciale synode om van Justus Heurnius ontslagen te mogen worden en een nieuwe predikant te beroepen. Dit stuk werd vergezeld door een verklaring gedateerd 20 augustus 1703 van lidmaten en particuliere personen die dit voorstel van de kerkenraad steunden. Deze betuiging was sowieso ondertekend door vier van de zes kerkenraadsleden, ouderling Hendrik Roelofsen en de drie diakenen Ewoud van Brenk, Willem Jansen en Wijnand Dirksen, samen met de oude beschuldigers van Heurnius en hun aanhang. Zelfs Willemken Hermans had haar merkteken gezet.
Daarnaast diende Heurnius een verzoek tot herstelling in zijn ambtswerk in bij de synode, waarbij hij berichtte drie weken te hebben gepredikt voor ongeveer zeventig toehoorders. Tevens gaf hij aan wat hij had gedaan om te proberen tot verplaatsing te komen, maar dat hij door de kerkenraad werd tegengewerkt. De kerkenraad weigerde ook steeds de door hem uitgestoken hand van verzoening te aanvaarden en wenste zelfs niet met hem aan dezelfde avondmaalstafel plaats te nemen. Zelfs een poging tot verzoening door de predikanten Fredericus Scherphoff van Lienden en Martinus Laats van Ochten in december 1702 was door de kerkenraad afgeslagen. Heurnius verzocht daarom de hulp van de synode. Dit verzoek werd onder meer ondersteund door een attestatie van een deel van de gemeente en van de kerkenraden van Ingen en Ommeren, die betuigden dat hij met veel stichting in hun gemeenten had gepredikt[66].

[63] RAG, archief 0336 boek 4 *Acta synodi Gelriae 1698-1712*, de datis 31 augustus et seq. 1701 art. 38.
[64] RAG, archief 0336 boek 4 *Acta synodi Gelriae 1698-1712*, de datis 26-28 september 1701.
[65] RAG, archief 0336 boek 4 *Acta synodi Gelriae 1698-1712*, de datis 26-28 september 1701 art. 26.
[66] RAG, archief 0336 nummer 111, waarin alle stukken met bijlagen zijn opgenomen.

De classis van Tiel hield zich hierin opmerkelijk stil. Het enige waar zij zich druk over maakte was het verkrijgen van de gelden voor de waarneming van de predikdienst te Kesteren tijdens de schorsing van Heurnius. Daartoe werden in 1702 en 1703 verschillende pogingen aangewend door gecommitteerden, bijzonder bij het Kwartier van Nijmegen[67]. Deze verzoeken hadden geen enkel resultaat.

Synodale aanpak tot verplaatsing

De provinciale synode oordeelde in 1703 onder meer dat de verplaatsing van Heurnius met de meeste vlijt door de gedeputeerden van de Gelderse synode en bijzonder de classis van Tiel moest worden bevorderd. Tevens dat Heurnius nog een jaar zou worden vergund om een andere gemeente te vinden om als predikant te gaan dienen. Mocht hij binnen die tijd geen andere gemeente hebben, dan zouden de gedeputeerden van de Gelderse synode met de classis van Tiel zorg moeten dragen dat Heurnius en zijn gezin zouden worden onderhouden uit een deel van het traktement van Kesteren totdat hij elders beroepen zou worden. De synode vond vooral van belang dat er over een periode van twee jaar geen bezwaren meer tegen Heurnius waren ingebracht[68]. Ook werd aan Heurnius opgedragen om alle kerk- en armenpapieren over te dragen. Dit laatste werd door hem op de classis van september 1703 verricht, waarbij hij zelfs een nette inventaris inleverde[69]. Op die classicale vergadering werd niet gesproken of gehandeld over het meewerken aan de verplaatsing van Heurnius.

Heurnius eindelijk weg maar er blijven problemen

Op 7 juli 1704 werd een buitengewone classis bijeengeroepen over de demissie van Justus Heurnius die beroepen was in de gemeenten van Zuilichem en Nieuwaal. Daar de beroepingsbrief in orde was, evenals de approbatie van de classis van Bommel en de brief van losmaking (instrumentum dimissionis) van de kerkenraad van Kesteren besloot de classis van Tiel de demissie te verlenen[70]. Maar de classis liet hem niet zomaar gaan, omdat zij nog meende recht te hebben op gelden uit de periode dat Heurnius geschorst was. Op de vraag of hij zich onderwierp aan de classicale resolutie van de schorsing van zijn kerkendienst en traktement, gaf hij tot antwoord dat niet te erkennen omdat hij meende door de hoge overheid daarvan ontheven te wezen. De classis besloot daarop dat hij zijn demissie niet zou krijgen voor en aleer hij een obligatie van 800 gulden staande ten laste van het Kwartier van Nijmegen zou hebben overgeleverd om te dienen als waarborg voor de classis. Daarop kreeg hij volgens de classicale acta de acte van demissie[71]. Op een volgende vergadering bleek dat deze demissiebrief niet door de classis aan Heurnius was overhandigd. Toen Johannes van der Horst, predikant van Ommeren, de door de classis verzochte obligatie van 800 gulden overleverde en de kosten betaalde namens Heurnius nam de classis daar geen genoegen mee, omdat een pandbriefje

[67] RAG, archief 0336 boek 4 *Acta synodi Gelriae 1698-1712*, de datis 1-2 mei 1702 art. 15, 18-19 september 1702 art. 17, 23-25 april 1703 art. 16 en 17-19 september 1703 art. 15.
[68] RAG, archief 0336 boek 4 *Acta synodi Gelriae 1698-1712*, de datis 22vv augustus 1703 art. 33.
[69] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 17-19 september 1703 art. 12.
[70] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 4 juli 1704 art. 1-2.
[71] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 4 juli 1704 art. 3-5.

van zijn hand ontbrak[72]. Deze welhaast kwaadwillige houding van de classis geeft aan dat de verhoudingen totaal verziekt waren en de classis, althans een deel daarvan, niet van plan was om Heurnius ter wille te zijn. Op de provinciale synode in 1704 gaf de classis van Tiel wel aan dat alles was geregeld, maar zij verzweeg het door haar aangehouden probleem van de acte van demissie[73].
Met dat financiële probleem zou de classis van Tiel blijven zitten, daar Heurnius weigerde toe te geven. Anders dan bij de voornoemde zaak van onderzoek, schorsing en verplaatsing ontbrak het kennelijk de classis aan rechtsmiddelen om haar geld te krijgen. Ondanks vele pogingen, commissies en requesten aan het Kwartier van Nijmegen en zelfs beslaglegging op de goederen van Heurnius in De Marsch[74] lukte het niet om dit op te lossen[75]. Zelfs het gegeven dat Heurnius regelmatig als correspondent namens de classis van Bommel verscheen op de classicale vergadering van Tiel, zoals in 1710, 1717, 1719 en 1721[76], veranderde niets aan de zaak. In 1727 verdween de zaak uit de classicale acta[77]. Heurnius ging op 10 oktober 1734 met emeritaat en is in 1735 overleden. Zijn erfgenamen hebben geen enkele bemoeienis of rechtszaak meer met de classis van Tiel gehad[78].

Balans
In deze langslepende zaak is feitelijk veel ellende veroorzaakt, zowel voor Justus Heurnius en zijn gezin als voor de gemeente van Kesteren, omdat de classis van Tiel niet de wereldlijke wetten in essentie heeft willen volgen. Omdat de classis het verzoek inwilligde van een deel van de kerkenraad om de hele rechtszaak over te gaan doen en daarover een oordeel te vellen, kwamen er veel problemen. De classis deed dat onder het mom van kerkelijk te behandelen wat kerkelijk was, maar heeft daarin misslagen begaan door buiten de kerkelijke wetten te treden. Het bleek een onbegaanbare weg. Er ontstond verdeeldheid binnen de gemeente van Kesteren en binnen de classis van Tiel. De gemoederen bleven jarenlang verhit, zonder dat de zaak kerkelijk werd afgedaan door verzoening en censuur. Uiteindelijk kon de classis haar doel ook niet bereiken. Heurnius bleef predikant en heeft na de ellende binnen de classis van Tiel nog dertig jaar lang gefunctioneerd als predikant in Zuilichem en Nieuwaal en als lid van de classis van Bommel. Deze zaak kan worden gekenmerkt als een zwarte bladzijde in het classicale kerkrechtelijk handelen, waarbij misslag op misslag volgde. Het aanzien van de classis als belangrijk bestuursorgaan was ook aangetast. In de jaren na deze zaak zouden nog vele zaken volgen, daar kerkenraadsleden of gemeenteleden zich niet meer zo gemakkelijk

[72] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 4 augustus 1704 art. 3.
[73] RAG, archief 0336 boek 4 *Acta synodi Gelriae 1698-1712*, de datis 20vv augustus 1704 art. 30.
[74] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 13-14 september 1722 art. 19; RAR, archief 1509 boek 24, de dato 3 augustus 1722.
[75] Zie onder meer RAG, archief boek 4 *Acta classis Tielenae 1687-1710*, de datis 14-15 september 1705 art. 11, 37, 38, 10-11 september 1708 art. 19 en 8-9 september 1710 art. 31; archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 20-21 april 1711 art. 25 en 12-13 april 1723 art. 22.
[76] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 5-6 mei 1710 art. 34; boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 16-17 april 1717 art. 3, 29, 24-25 april 1719 art. 19, 25 en 8-9 september 1721 art. 7.
[77] De laatste vermelding staat in RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 28-29 april 1727 art. 15.
[78] RAR, archief 1509 boek 24 folio 111v-122.

zouden voegen naar het oordeel van de classis. Het gevolg was een stroom van problemen. Feitelijk heeft de classis dit over haarzelf afgeroepen en haar eigen autoriteit ondergraven door op een en niet juiste kerkrechtelijke manier van handelen in deze zaak te handelen.

7.2.2. De zaak Paulus Peregrinus ten aanzien van een huwelijkssluiting 1710-1713: Kerkelijk handelen contra wereldlijke wetten

Een casus van een geheel andere orde betrof die van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe tegen Paulus Peregrinus, predikant van Ingen, over een door hem gesloten huwelijk. Vanaf de reformatie in het Hertogdom Gelre was de sluiting van huwelijken voorbehouden aan de gereformeerde kerk. De wet- en regelgeving daarover was in handen van de hoge overheid, de Staten van Gelderland. De predikanten waren dus voor wat betreft de huwelijkssluitingen de uitvoerders van de hoge overheid, ook al werden de huwelijken gesloten door middel van een door de kerk vastgesteld Huwelijksformulier. De belangrijkste huwelijkswetgeving was vastgelegd in de Echtordening van 1660[79].

Aanklacht

Op 6 juni 1710 werd Paulus Peregrinus door de volmachtiger van 's heren wegen Johan van Coten geciteerd om op 10 juni voor het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe te Kesteren te verschijnen om aangesproken te worden op grond van overtreding van de huwelijkswetgeving door de intekening en inzegening van Willemijntje van Dorland en Daniël van Brenck[80]. Op zondag 8 juni kreeg Peregrinus de citatie in handen en hij verscheen twee dagen later op de rechtszitting. Op die zitting werd hij ambtshalve aangesproken door Johan van Coten voor een boete van 250 gulden, omdat hij het voornoemde huwelijk had ingetekend en bevestigd[81]. Probleem was dat Willemijntje van Dorland was getrouwd geweest met Gerrit van Cuijlenburgh, die na een ziekte van 14 dagen was overleden op een leeftijd van 30 jaar. Zijn weduwe was ook ongeveer 30 jaar. Korte tijd na de dood van haar man had zij zich geëngageerd met Daniël van Brenck en binnen 13 weken was zij hertrouwd zonder afgoeding met haar kinderen te doen en zonder te weten of zij van haar overleden man zwanger was[82]. Het werd Peregrinus verweten dat hij het voornemen tot een tweede huwelijk niet had gestuit totdat minimaal 5 maanden waren gepasseerd en afgoeding aan de kinderen was geschied. Hij was daartoe ook dringend verzocht door Ariaentje van Cuijlenburgh, huisvrouw van Gijsbert van Dorland en zuster van de overleden Gerrit van Cuijlenburgh. De periode van 5 maanden was niet beschreven in de Echtordening van 1660, maar wel bij de daarin genoemde keizerlijke, stads- en landrechten en de oude gewoonten. Door Johan van

[79] Zie nader hoofdstukken 2.2.2.i. en 2.2.3.f.
[80] RAG, archief 0124 zaak 6463. Het probleem in deze zaak is dat er feitelijk sprake is van twee zaken, namelijk ook een tegen Paulus en Johannes Peregrinus contra de ambtman en doctor Willem Foijert over de betaling van taxaties. Die zaak liep al vanaf 1704. Beide zaken worden in de dossiers vermengd.
[81] RAR, archief 1514 boek 113 *Gerichtssignaat bank Kesteren 1680-1730*.
[82] RAG, archief 0124 zaak 6463, aanspraak Johan van Coten. Zowel de afgoeding (de uitdeling aan de kinderen van het vaderlijk versterf) als het mogelijk ongeboren kind was van belang voor het erfrecht.

Coten werd onder anderen verwezen naar Simon van Leuwen[83], Gerard van Wassenaer[84], Jacobus Gothof[85] en de Nationale synoden van Dordrecht in 1578 en Middelburg in 1581[86]. Daarbij werd een wachtperiode voor het hertrouwen aangehaald van 4½ tot 6 maanden, of zelfs een jaar.

Verweer en veroordeling

Door de gevolmachtigde van Peregrinus werd voornamelijk verweer gevoerd op het punt van de intekening en proclamaties van het huwelijk. Met name dat het niet de predikant was die moest zorgen voor mogelijke stuiting van een voorgenomen huwelijk, maar dat dit een zaak was van de familie, vrienden en bijzonder de fiscaal van het Ambt van Nederbetuwe. De huwelijksproclamaties werden afgekondigd, zodat een ieder die bezwaren zou hebben dit kon aangeven, maar dat was niet gebeurd. Weliswaar had Ariaentje van Cuijlenburgh bij de predikant verzocht om niet tot het sluiten van het huwelijk over te gaan, maar zij was slechts een singuliere getuige en daarbij ook nog een vrouw. Peregrinus had niets anders gedaan dan wat de wetgever van hem vroeg. Er werd in zijn antwoord niet ingegaan op de ingebrachte wettelijke verboden, waardoor zijn verweer vrij zwak was. Het gevolg was dan ook dat Paulus Peregrinus door het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe op 16 juni 1710 werd veroordeeld tot een boete van 150 gulden en de gerichtelijke kosten[87]. Dit lijkt een behoorlijk zware straf, het kostte hem zo'n drie tot vier maanden van zijn traktement, maar de zaak was van groot belang ten aanzien van het verband tussen huwelijkssluitingen en het erfrecht.

Appellabiliteit

Dit proces werd gevolgd door een stroom van correspondentie tussen Paulus en Johannes Peregrinus[88] en het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe met de Staten van Gelderland over de appellabiliteit van dit soort vonnissen. Op 19 januari 1712 dienden Paulus en Johannes Peregrinus een verzoek in bij de Landdag om appèl te mogen instellen tegen Johan van Coten, de gevolmachtigde van de ambtman van Nederbetuwe[89]. Na het antwoord van de ambtman op 28 april 1712 werd het Hof van Gelre en Zutphen door de Landdag geautoriseerd om hierover uitspraak te doen[90]. Bij vonnis van 26 oktober 1712 werd door het Hof

[83] Simon van Leuwen in *Censura forensis*, caput 13: Quod mulier intra annum luctus ad secunda vota procedens infamia notatur. Liber 1 et 3 codex: De secunda nuptiis: Qua tamen moribus non obstinet, quibus statuo prohibitionem ne propter sanguinis confusionem et prolis incertitudinem intra sex menses a morte mariti, ad secundas nuptias admittatur mulier.

[84] Gerard van Wassenaer in *Practijk Notarieel* caput 16, "alwaer hij seijt dat een weduwe niet magh hertrouwen binnen sekeren tijt van haer mans overlijden dat sij niet weten kan, of sij van haeren overleden man swanger soude mogen wesen".

[85] Jacobus Gothof in liber 11 § 1 digesta Iustiniani: De his qui notantur infamia. Nam propter turbationem sanguis nostris et aliorum moribus intra sex menses a morte mariti, ab huiusmodi iteratis nuptiis est abstinendum.

[86] Synodus Dordracaena anno 1578 art. 89 et Middelburgensis anno 1581 art. 56.

[87] RAR, archief 1514 boek 113 *Gerichtssignaat bank Kesteren 1680-1730*; RAG, archief 0124 zaak 6463.

[88] Johannes Peregrinus was burgemeester te Ingen en een zoon van Paulus. Hij was door het hoogadelijk landgericht veroordeeld in enkele zaken en trad samen met zijn vader op voor wat betreft het instellen van appèl. Door het Hof werden beide zaken apart afgedaan.

[89] RAG, archief 1707 boek 1478 folio 383.

[90] RAG, archief 1707 boek 1478 folio 442.

geconcludeerd dat een appèl nominatim[91] verboden diende te worden aan Johannes Peregrinus en dat die moest voldoen aan de sententie van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe[92]. Het appèl van Paulus Peregrinus werd niet notinatim verboden en dus kwam er voor hem een vervolg[93]. De reden van het toestaan van dat appèl wordt niet genoemd, maar logischerwijs komt dit voort uit het gegeven dat de Staten van Gelderland de initiatoren waren van de huwelijkswetgeving en het Hof van Gelre en Zutphen de hoogste rechterlijke instantie in huwelijkszaken. De pleidooien bij het appèl over deze zaak van de huwelijkssluiting werden gevoerd op 8 mei 1713, maar er werd door het Hof geen sententie uitgesproken[94]. De zaak lijkt in der minne te zijn geschikt en dat daarbij door het Hof de lijn is gevolgd van het vonnis van 28 november 1712 in de appèlzaak van Paulus Peregrinus contra de ambtman en doctor Willem Foijert ter zake van taxaties, waarbij het appèl werd toegewezen[95]. Er wordt geen reden genoemd voor het niet uitspreken van een vonnis, maar de lacune in de huwelijkswetgeving op het gebied van hertrouwen is de meest voor de hand liggende oplossing. Dit lijkt te meer voor de hand te liggen, daar de Staten van Gelderland op 19 april 1720 een resolutie uitvaardigden als aanvulling op de Echtordening van 1660, waarbij nadrukkelijk werd bepaald dat zwangere weduwen tijdens de zwangerschap niet mochten hertrouwen en dat niet zwangere weduwen binnen 6 maanden niet voor den volgend huwelijk mochten werden ingeschreven. Dit op een boete van 50 gulden[96].

Balans

Dergelijke processen zijn vrij zeldzaam, maar gaven wel een duidelijk signaal af naar de classis en haar predikanten om zich stipt te gedragen naar de wet- en regelgeving van overheid en kerk. De predikanten waren immers de publieke uitvoerders van de huwelijkswetgeving van de Staten van Gelderland en konden daarop rechterlijk worden aangesproken. Het is daarom wel apart dat over deze zaak in de classicale vergaderingen niet is gehandeld is, althans niet in de acta is vermeld. Verwacht mocht worden dat de zwaarte van de zaak en het feit dat alle predikanten met dit soort huwelijkszaken werden geconfronteerd reden zou zijn geweest tot bespreking. Mogelijk is dat wel gebeurd, maar is daarvan geen aantekening gemaakt.

7.2.3. De zaak Johannes Hoisingius aangaande dronkenschap 1707-1727: Helende toepassing van de kerkelijke tucht

Een duidelijke casus over de helende wijze in de toepassing van de kerkelijke tucht of censuur door de classis van Tiel ten aanzien van de levenswandel van een predikant betrof die van Johannes Hoisingius, predikant te Opheusden.

---

[91] "Uitdrukkelijk", specifieke uitdrukking in de rechtswetenschap.
[92] RAG, archief 0124 boek 6312 folio folio 144. Op deze plaats kan niet nader worden ingegaan op het rechtsverschil tussen de zaken van Paulus en Johannes Peregrinus.
[93] RAG, archief 0124 boek 6312 folio folio 143v.
[94] RAG, archief 0124 zaak 6463 opschrift van de appèlzaak.
[95] RAG, archief 0124 boek 6312 folio 146-146v; vgl. ook folio 166-166v en 171v.
[96] Cannegieter, *GGP*, deel 3 367-368.

Dronkenschap en censuur

Proponent Johannes Hoisingius[97] werd op 2 augustus 1703 als predikant beroepen in de gemeente van Opheusden[98], welk beroep op 6 augustus door de classis van Tiel werd geapprobeerd[99]. Zijn peremptoir examen werd vastgesteld op 19 september. Hij kwam met moeite door het examen heen en werd wel toegelaten tot de bevestiging als predikant, maar moest korte schetsen van zijn preken bij de classicale gedeputeerden inleveren ter beoordeling van zijn aanwas in kennis en ook bij de eerstkomende praeparatoire en peremptoire examens als examinator optreden, zodat hij daardoor ook zelf door de classis kon worden beoordeeld[100]. Enkele jaren werd er aandacht geschonken aan zijn opleiding en kennisniveau, maar kennelijk functioneerde hij als predikant wel naar tevredenheid van zijn gemeente[101]. Totdat hij in mei 1707 in beschonken toestand op de classicale vergadering verscheen. Hij was zo dronken dat er niets met hem te beginnen was. De classis had al geruchten over hem gehoord, maar dit was een stap te ver. Zij oordeelde over Hoisingius censuur te moeten toepassen niet om hem als persoon te verderven, maar om hem te behouden en met liefde uit het vuur van verderf te rukken. Hij werd ernstig bestraft voor de classis. Daarbij werd hem zijn correspondentieschap naar de classis van Bommel ontnomen evenals het deelnemen aan de classicale vergaderingen. De naburige predikanten werden gelast over hem toezicht te houden en rapport over zijn gedrag in de classicale vergaderingen in te brengen[102]. Deze censuur hielp niet zo veel, want Hoisingius was zozeer aan de drank verslaafd dat hij zelfs in de stad Rhenen dronken op de straat had gelegen tot grote schande van hemzelf en de gereformeerde kerk[103]. Op de septemberclassis was hij wel aanwezig, maar verliep zich zelfs daar in dronkenschap. De classis was wel gedwongen hardere maatregelen te treffen. Johannes Hoisingius werd voor een half jaar geschorst van zijn dienst en traktement (ab officio et beneficio) en van het gebruik van de sacramenten. Tevens bleef hij onder het opzicht staan van de naburige predikanten en hij zou bij herhaling onmiddellijk ontslagen worden[104]. Zijn schorsing a beneficio zou door de classis aan de ambtman van Nederbetuwe worden doorgegeven in verband met de door de classis te vervullen beurten en de gelden die daartoe benodigd waren[105].

In liefde hersteld

Door de persoonlijke omgeving van Hoisingius en bijzonder de kerkenraad van Opheusden werd daarna ingegrepen. De kerkenraad en 35 lidmaten van de gemeente dienden in december 1707 een smeekschrift in bij de classis. Daaruit bleek dat Hoisingius door zijn prediking en het verrichten van zijn kerkelijk ambt geliefd was

[97] Hij was een zoon van Jacobus Hoisingius, arts en rector te Arnhem, en Elisabet van Mansvelt. Hij schreef onder meer begin 1695 een gedicht *Naere-klagten* bij het overlijden van koningin Maria II (Mary) van Engeland, vrouw van koning-stadhouder Willem III. Zie nader hoofdstuk 8.

[98] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814.*

[99] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 6 augustus 1703 art. 4.

[100] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 17-19 september 1703 art. 41.

[101] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 7-8 april 1704 art. 10 en 42, 22-23 september 1704 art. 53, 14-15 september 1705 art. 34 en 4 augustus 1706 2e deel art. 4.

[102] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 16-17 mei 1707 art. 43.

[103] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 12-13 september 1707 art. 15.

[104] Ibidem.

[105] Een wezenlijk deel van de congrue portie van Opheusden werd verstrekt uit de tertiën van de vicarieën.

in de gemeente en dat het voor de gemeente een harde zaak was om hem te moeten missen. Weliswaar gaven zij ook aan dat zijn levenswandel echt grondig moest worden verbeterd en het opzicht van de naburige predikanten nodig was, maar toch zagen zij reden te verzoeken om verlichting van de censuur. Bijzonder dat Hoisingius weer zijn arbeid in de gemeente mocht verrichten. De classis was hiervan kennelijk onder de indruk want zij besloot dat Hoisingius vanaf nieuwjaarsdag 's middags weer zijn predikdienst kon gaan hervatten. De andere maatregelen bleven wel in stand[106], maar werden op de Paasclassis van 1708 ook opgeheven[107]. De censuur had dus helend gewerkt.
Het ging een tijd goed, maar in 1710 bleek Hoisingius opnieuw reden te hebben gegeven tot opspraak. Dit onder meer door het verzuim van een predikbeurt, een mogelijke vechtpartij en de schijn van dronkenschap. De kerkenraad van Opheusden had met de vijf naburige predikanten beraadslaagd wat in deze zaak te doen en zij hadden op 14 april 1710 besloten Hoisingius te schorsen tot de aanstaande classis[108]. De classis besloot de zaak nog eens grondig te bezien in samenhang met de eerdere toegepaste censuur. Alhoewel zij het handelen van de kerkenraad billijkte, die feitelijk niet bevoegd was de predikant te schorsen, bleef de censuur niet in stand. Op de boetvaardige houding van Hoisingius besloot de classis recht voor genade te laten gelden en in haar barmhartigheid hem nog één kans te geven. Bij een volgende misstap zou hij ontslagen worden[109].
Dit alles hielp, want het ging daarna jaren goed. Het meest helende kwam hoogst waarschijnlijk voort uit het feit dat Hoisingius in het huwelijk trad. Zijn leven verbeterde daadwerkelijk en klachten bleven vanaf 1710 weg. Hij functioneerde net als de andere broeders als correspondent, scriba, classicale gedeputeerde en examinator[110]. Wel was hij vaak absent op de classicale vergaderingen, soms met aangegeven reden als de ziekte van een kind, of het werd door de classis beoordeeld als zeer gewichtig, waarbij geen specifieke reden werd vermeld[111].

Dramatisch verlies
In september 1724 kwam de kerkenraad van Opheusden met een paar klachten over Johannes Hoisingius bij de classis. Het leek wat gezocht, want het ging om de afhandeling van de overdracht van een huis en erf door een vrouw aan de diaconie, waarvoor Hoisingius 60 gulden zou hebben beloofd en over het niet teruggeven van het Repertorium van Smetius waarover harde woorden tussen hem en ouderling Jan Heijmen waren gevallen[112]. Daartegenover stond dat de classicale gedeputeerden zich bij de classis beklaagden dat zij in de kerkvisitatie te Opheusden onheus bejegend waren, bijzonder door Jan Heijmen. De kerkenraad en speciaal Jan

[106] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 28 december 1707.
[107] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 30 april-1 mei 1708 art. 15.
[108] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 5-6 mei 1710 art. 4.
[109] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 5-6 mei 1710 art. 4-7, 15.
[110] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 9 september 1710 art. 43; boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*; de datis 20-21 april 1711 art. 1, 14-15 september 1711 art. 44, 1-2 mei 1713 art. 3, 24-25 april 1719 art. 1 en 1-2 mei 1724 moderatie.
[111] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 6-7 mei 1715 art. 20, 14-15 september 1716 art. 8, 13-14 september 1717 art. 2 en 28-29 april 1721 art. 3.
[112] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 11-12 september 1724 art. 4.

Heijmen werden hierover door de classis ernstig bestraft[113]. Op de Paasclassis van 1725 bleken de onderlinge problemen tussen de kerkenraad en Hoisingius te zijn bijgelegd[114]. Hoisingius was op die classis niet aanwezig vanwege de dodelijke ziekte van zijn vrouw[115]. Op zondagmorgen 29 april 1725 overleed de vrouw van Johannes Hoisingius[116]. Het leek in eerste instantie nog redelijk met hem te gaan in het verwerken van dit verlies, want hij was in september 1725 assessor van de classis en in mei 1726 zelfs praeses en woonde in maart 1727 nog de classicale vergadering bij[117]. Zeventien jaar lang was het goed met hem gegaan en was hij niet meer in dronkenschap vervallen, maar uiteindelijk zou het verlies van zijn vrouw hem op zijn zwakke plek de nekslag geven.

Tweeërlei verzoeken

Voor het bijwonen van de Paasclassis in 1727 kreeg Hoisingius geen credentiebrief van zijn kerkenraad wegens zijn dronkenschappen en het verzuim van de kerkendienst. Alhoewel hij niet wenste te verschijnen in de classis werd door de classis aan de classicale gedeputeerden en naastgezeten predikanten opdracht gegeven om deze zaak voor de kerkenraad te Opheusden te behandelen en dan de classis te informeren[118]. Op 12 mei 1727 werd een buitengewone classis over deze zaak belegd. In die vergadering werd door een aantal lidmaten van Opheusden een verzoekschrift ingeleverd die aan de classis verschoning verzochten voor het gedrag van hun predikant. Dit werd door de classis niet geaccepteerd. De kerkenraad van Opheusden wenste ook geen verzoening of iets van dien aard, maar deed een beroep op de retroacta van 1707 en 1710 met verzoek tot ontslag wegens dronkenschap. De zaak werd veertien dagen verdaagd[119]. Op 26 mei 1727 kwam de classis weer bijeen. Opnieuw werden verzoekschriften ingediend door lidmaten van de gemeente van Opheusden en wel door tussenkomst van Jacobus Slinckman en Berndt de Leeuw. Het eerste was ondertekend door 55 mannelijke lidmaten, het tweede door 70 vrouwelijk lidmaten en het derde door 42 gereformeerde inwoners. Zij verzochten allen dat Hoisingius als predikant bij hen mocht worden gehandhaafd. Kennelijk had de gemeente een andere intentie dan de kerkenraad van Opheusden. Door Hoisingius werd een verdediging ingebracht en ook punten van beschuldiging tegen de kerkenraad. Waarop de kerkenraad tijd verzocht om te mogen antwoorden. Dat werd door de classis vergund, maar toen de kerkenraadsleden vernamen dat de kosten door hen moesten worden gedragen, zagen zij bij monde van Steven van der Horst van de zaak af en gaven het aan God over[120]. Hiermee zou deze zaak afgedaan behoren te zijn, maar het liep anders.

---

[113] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 11-12 september 1724 art. 32.
[114] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 16-17 april 1725 art. 6.
[115] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 16-17 april 1725 art. 1.
[116] Archief NGG Lienden, *Doodboek 1711-1738*.
[117] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 10-11 september 1725 art. 1, 6-7 mei 1726 art. 3 en 5 maart 1727 comparitie.
[118] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 28-29 april 1727 art. 7, 27.
[119] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 12 mei 1727 passim.
[120] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 26 mei 1727 passim.

Classicaal vervolg

De zaak kreeg toch een vervolg omdat de classis met de zaak voortging. In kerkrechtelijke zin kon dit feitelijk niet, omdat de kerkenraad van Opheusden geen beslissing had genomen en de classis derhalve de zaak niet mocht behandelen, maar had dienen terug te zenden aan de kerkenraad[121]. De kerkenraad had van deze zaak afgezien en was het niet aan de classis om deze zaak op te pakken[122], laat staan kosteloos te gaan behandelen[123]. Dit laatste geeft de schijn van partijdigheid. Het was niet alleen kerkrechtelijk praematuur, maar de ingebrachte beschuldigingen van dat Johannes Hoisingius gedurende zijn gehele diensttijd zich in dronkenschappen zou verlopen hebben, had de classis eenvoudigweg van de hand kunnen wijzen daar zij zijn goed functioneren over een reeks van jaren had meegemaakt en ook de invloed kende van het overlijden van zijn vrouw. Op 14 juli 1727 werd door de classis de behandeling voortgezet maar zij nam daarin geen beslissing. De zaak werd bij meerderheid van stemmen ter finale beslissing uitgesteld tot de eerste antesynodale classis[124]. Bij die behandeling in augustus 1727 oordeelde de classis dat de zaak in status quo zou worden gehouden tot de eerstvolgende Paasclassis en dat intussen Hoisingius zou staan onder het toezicht van de classicale gedeputeerden en naastgezeten predikanten[125]. De kerkenraad van Opheusden was het hier niet mee eens en ouderling Steven van der Horst zond namens de absente kerkenraadsleden een klaagschrift aan de provinciale synode om hierin orders vast te stellen, zodat de zaak spoedig zou kunnen worden afgedaan[126]. Dit optreden was heel apart, daar de kerkenraad eerst had afgezien van vervolgstappen in deze zaak en toen de classis zelf die stappen zette, was de kerkenraad het daarmee niet eens. In kerkrechtelijke zin was het eveneens een vreemde zaak, want er was geen sprake van een appèl op een sententie van de classis. Het is opmerkelijk dat de kerkenraad in het klaagschrift aan de provinciale synode de zaak zo voorstelde als zou Hoisingius zijn gehele diensttijd te Opheusden zich hebben schuldig gemaakte aan dronkenschap, vechterijen en dergelijke. Dit was in flagrante tegenstelling tot hetgeen de kerkenraad in eerdere tijden schreef en in de classicale acta is vermeld. Door de synode werd advies ingewonnen bij de commissarissen-politiek en werd geconstateerd dat de zaak classicaal nog niet was afgedaan en dus de synode hierin niets anders kon doen dan de classis te adviseren de zaak op het spoedigste finaal te beslissen[127]. In deze tijd begonnen ook de problemen met de gemeente van Eck, waarover nader[128], waarbij Johannes Hoisingius gewoon als lid van de classis functioneerde[129]. De classis had dus twee probleemgemeenten op haar bord.

---

[121] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 12 mei 1727 § 7.
[122] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 26 mei 1727 §10.
[123] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 27 juli 1727 § 2.
[124] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 21 juli 1727 § 2, 5-7.
[125] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 4 augustus 1727 § 26-27.
[126] RAG, archief 0336 nummer 119.
[127] RAG, archief 0336 boek 6 *Acta synodi Gelriae 1726-1739*, de datis 13vv augustus 1727 art. 31.
[128] Zie de casuïstiek onder hoofdstuk 7.2.4.
[129] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 21 juli 1727.

Classicale afdoening
Op grond van het advies van de synode werd op de septemberclassis van 1727 bij meerderheid van stemmen door de classis van Tiel besloten om de zaak van Johannes Hosingius finaal af te doen op de dag dat de quaestorale rekening zou worden gehouden, namelijk op 6 oktober[130]. Op die dag bleken de stemmen te staken, daar 7 predikanten niet wensten te adviseren en 7 anderen wel. Daardoor werd de zaak toch weer verschoven naar de Paasclassis van april 1728[131]. Op die vergadering verscheen Hoisingius met een smeekschrift van vijf punten[132]:
- Een dankzegging voor de lankmoedigheid en barmhartigheid door de classis aan hem bewezen.
- Een verzoek om spoedige afdoening van zijn zaak.
- Een verzoek om bij de classicale gedeputeerden, naastgezeten predikanten en kerkenraad informatie in te winnen omtrent zijn gedrag.
- Een bede om alles in het vuur der liefde te smoren.
- Een belofte om zijn gedrag in de toekomst te verbeteren.

Bij de behandeling van zijn zaak bleken de classicale gedeputeerden, naastgezeten predikanten en twee ouderlingen van Opheusden geen klachten tegen Hoisingius te hebben. Daarop besloot de classis met meerderheid van stemmen hem op zijn standplaats in functie te houden onder drie voorwaarden[133]:
- Hij zou altijd blijven staan onder opzicht van de classicale gedeputeerden en naastgezeten predikanten.
- Hij zou verstoken blijven van classicale en synodale commissiën.
- Bij overtreding zou hij ontslagen worden.

De grondhouding van de classis blijkt hierin nog steeds dezelfde te zijn als in de voorgaande jaren. Niet alleen werd rekening gehouden met de omstandigheden van de predikant en de wens van veel van zijn gemeenteleden, maar bijzonder werd de censuur gehanteerd om tot heling en genezing te geraken. Daarbij zal het overlijden van de vrouw van Johannes Hoisingius ook een rol hebben gespeeld en het feit dat hij jarenlang zonder problemen functioneerde in gemeente en classis. Enkel de mate van terugval in de drank was een probleem. Niet dat dronkenschap iets vreemds was in de maatschappij van die tijd. Dronkenschap was een vrij veel voorkomend verschijnsel in alle lagen van de bevolking. Probleem was wel als het een predikant betrof, die door zijn dronkenschap schade aanbracht aan de eer van God en de reputatie van de gereformeerde kerk.

Oppositie van de kerkenraad
Met de door de classis geregelde goede begeleiding had het hoofdstuk Hoisingius afgesloten kunnen worden, ware het niet dat 4 kerkenraadsleden van Opheusden appèl bij de synode instelden tegen de sententie van de classis[134]. In kerkrechtelijke zin hadden zij dat recht, maar of het verstandig was voor een positieve ontwikkeling

[130] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 8-9 september 1727 § 24.
[131] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 6 oktober 1727 § 3.
[132] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 12-13 april 1728 art. 9
[133] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 12-13 april 1728 art. 34.
[134] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 2 augustus 1728 § 24-26.

van de zaak van Hoisingius en de rust in en opbouw van de gemeente aldaar is zeer de vraag. In plaats van heling en opbouw werd de weg van strijd en verwijdering gezocht door deze kerkenraadsleden. Zij waren duidelijk van een ander gevoelen dan de meerderheid van de classis en van hun eigen gemeente. En dat terwijl Hoisingius al 25 jaar de gemeente van Opheusden had gediend.

Synodale misslag

Tijdens de behandeling van het appèl op de provinciale synode van augustus 1728 werd door de kerkenraadsleden, bij monde van ouderling Jan Pieters en diaken Stoffel Sipman, het beeld geschetst van Hoisingius als zou hij tijdens zijn gehele bediening te Opheusden 25 jaar lang dronken zijn geweest en zich aan allerlei ergerlijke zonden hebben schuldig gemaakt. De kerkenraad wilde duidelijk van hem af. Apart is dat de synode daarop nog wel Hoisingius hoorde, maar niet de gecommitteerden van de classis van Tiel. Het negatief gevolg van deze synodale kerkrechtelijke dwaling was dat de classicale sententie werd vernietigd, Johannes Hoisingius werd afgezet en de plaats van Opheusden vacant verklaard. Dat niet alle leden van de synode hiervan overtuigd waren, blijkt uit het gegeven dat de belissing werd genomen met meerderheid van stemmen[135]. Door dit besluit werd de helende werking van de kerkelijke censuur van de classis van Tiel door de provinciale synode tenietgedaan. De classis had de zaak nog kunnen voorleggen aan het Hof, maar de aanwezigheid van de commissarissen-politiek op de synode en het gegeven dat die niet hadden ingegrepen, gaven aan de classis weinig ruimte.

Classicale opvang

Dat de classis van Tiel niet gelukkig was met deze synodale sententie bleek uit haar houding tijdens de septemberclassis in 1728. Door Hoisingius werd aan de classis verzocht[136]:

- Enig onderhoud voor hem en zijn kinderen.
- Dat de kerkenraadsboeken in goede bewaring mochten worden genomen.
- Of hij tijdelijk in de pastorie mocht blijven wonen.
- Of hij een kopie van de synodale sententie mocht ontvangen.

Hierop besliste de classis:

- Dat hij tijdens de vacature het gehele traktement zou ontvangen uit handen van de quaestor classis en dat de predikanten die de vacatuurbeurten te Opheusden zouden waarnemen dat op hun eigen kosten zouden doen.
- Dat de boeken in de kerkenkist zouden worden gelegd en een van de classicale gedeputeerden en een ouderling daarvan de sleutel zouden krijgen.
- Dat aan de ambtman zou worden verzocht dat hij in de pastorie zou mogen blijven.
- Dat een kopie van de synodale sententie aan hem zou worden gegeven.

Nadere ontwikkelingen

Door de kerkenraad en gemeente van Opheusden werd op 24 november 1728 een beroep uitgebracht op proponent Philippus Specht[137], hetwelk door de ouderlingen

[135] RAG, archief 0336 boek 6 *Acta synodi Gelriae 1726-1739*, de datis 18vv augustus 1728 art. 34.
[136] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 13-14 september 1728 art. 18.
[137] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*.

Steven van der Horst en Jan Petersen bij de classis op 1 december 1728 ter approbatie werd aangeboden. De classis kon hier vanzelfsprekend niet omheen, approbeerde het beroep en stelde het peremptoire examen vast op 16 februari 1729[138]. Tijdens dat examen vroeg Hoisingius nog om verdere financiële hulp, maar dat kon hem niet meer gegeven worden[139]. Wel kreeg hij ondersteuning voor zijn kinderen[140]. Hij bleef te Opheusden wonen en kreeg in 1730 op resolutie van de classis een attestatie van de kerkenraad van Opheusden omtrent zijn goed gedrag[141]. Daarop vervoegde hij zich bij de provinciale synode met verzoek om opnieuw toegelaten te mogen worden tot de bediening van het heilig avondmaal en tot de openbare predikdienst. Hij toonde daarbij een attestatie van Philippus Specht, predikant van Opheusden, een kopie van de acta classis en een getuigschrijft van gemeenteleden van Opheusden. De synode besloot het eerste toe te staan, maar voor de predikdienst hem nog een jaar te houden onder toezicht van de classis van Tiel, de kerkenraad van Opheusden en de vicini[142]. Dit werd door de classis van Tiel overgenomen op de septemberclassis van 1730, maar hij kreeg geen financiële ondersteuning[143]. De classis kreeg wel financiële ondersteuning in de vorm van een betaling van 300 gulden van het Kwartier van Nijmegen, waaruit de classicale onkosten konden worden betaald van de procedures met Johannes Hoisingius[144].

Herstelling als predikant

In augustus 1731 vertoonde Hoisingius aan de classis antesynodalis goede attestaties van predikant, kerkenraad en vicini van Opheusden met verzoek om zijn herstelling in de predikdienst bij de provinciale synode te helpen bevorderen[145]. De provinciale synode besloot hem te herstellen[146], mede op attestatie van een zestigtal gemeenteleden. Besloten werd dat hij weer tot de predikdienst werd toegelaten eerst een boetepredikatie zou houden in Opheusden en daarna onder het opzicht van de classis van Tiel zou voortgaan. Tevens kreeg hij een financiële ondersteuning door middel van een collecte die op de synode werd gehouden[147]. Op de septemberclassis 1731 werd hij op zijn verzoek door de classis weer als gerecommandeerde van de classis aangenomen[148]. Hij bleef te Opheusden wonen en zijn gedrag leverde geen problemen meer op[149]. In 1737 vroeg hij nog wel aan de provinciale synode of hij naast de predikdienst ook de sacramenten mocht bedienen, zodat hij tot meer hulp kon zijn van anderen, zoals in de gemeente van Langeraar. De synode stemde

[138] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 1 december 1728 art. 2.
[139] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 16 februari 1729 art. 8.
[140] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 2-3 mei 1729 art. 18.
[141] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 7 augustus 1730 art. 25.
[142] RAG, archief 0336 boek 6 *Acta synodi Gelriae 1726-1739*, de datis 16vv augustus 1730 art. 12.
[143] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 11-12 september 1730 art. 10.
[144] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 7 mei 1731 art. 5.
[145] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 6 augustus 1731 art. 25.
[146] Van Lieburg, *Repertorium deel 1*, 100, vermeldt ten onrechte het jaar 1730; tevens ten onrechte dat hij in Middelburg zou wonen; idem dat hij in 1665 zou zijn geboren.
[147] RAG, archief 0336 boek 6 *Acta synodi Gelriae 1726-1739*, de datis 15vv augustus 1731 art. 10.
[148] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 10-11 september 1731 art. 8.
[149] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 28-29 april 1732 art. 10, 8-9 september 1732 art. 7 en 20-21 april 1733 art. 9; archief 0336 boek 6 *Acta synodi Gelriae 1726-1739*, de datis 13vv augustus 1732 art. 14 en 12vv augustus 1733 art. 15.

daarmee in en zodoende was Hoisingius geheel in zijn bediening en rechten als predikant hersteld[150]. Hij was toen al bijna 73 jaar en heeft daarna geen eigen gemeente meer bediend[151].

Balans
Feitelijk was de synodale resolutie van de (tijdelijke) afzetting van Hoisingius niet nodig geweest en eerder storend. De kerkrechtelijke aanpak van de classis van Tiel was niet juist, maar uiteindelijk bleek zij toch te kiezen voor het helende karakter van de kerkelijke censuur. In principe had Hoisingius gewoon predikant te Opheusden kunnen blijven. Weliswaar onder toezicht, maar dan toch. Predikant en gemeente zouden daarbij beiden baat hebben gehad en veel problemen hadden daardoor voorkomen kunnen worden.

7.2.4. De zaak van de gemeente Ingen over het beroepingswerk 1727-1729: Onjuiste uitvoering van synodale besluiten

Een casus over problemen bij het beroepingswerk van een predikant, waarbij de classis werd geconfronteerd met een zeer onwillige en verdeelde kerkenraad en uiteindelijk struikelde over de onjuiste uitvoering van de besluitvorming betrof de gemeente van Ingen in de jaren 1727 tot 1729. Deze casus loopt qua tijdsperiode gelijk aan de voorgaande casus van Johannes Hoisingius waar ook een kerkenraad onwillig was. Het is niet verwonderlijk dat juist in deze periode kerkenraden zich meer en meer gingen roeren en zelfs verzetten tegen het kerkelijk gezag dat over hen was gesteld. In de maatschappij kwamen ook steeds meer democratische vrijheidsbewegingen op die zich verzetten tegen de regenten op het pluche. Dit ging ook aan de gereformeerde kerk in de regio Nederbetuwe en de classis van Tiel niet voorbij. Alleen al het feit dat een kerkenraad of kerkenraadsleden niet schroomden om de classis het ene na het andere proces aan te doen om maar zoveel mogelijk gelijk te krijgen is symptomatisch. Voor de classis zou het een moeilijke leerweg worden.

Begin van de problemen
De problemen in de gemeente van Ingen ontstonden na het overlijden van de predikant Paulus Peregrinus op 29 januari 1727[152]. Er ontstond tweespalt in de kerkenraad en gemeente over het maken van de nominatie van predikanten om daaruit één te kiezen en te beroepen als predikant te Ingen. Op de classicale vergadering van 14 juli 1727 dienden een aantal gemeenteleden een klaagschrift in tegen de kerkenraad wegens het onwettig opstellen van een kleine nominatie. Door de classis werd daarop besloten om een week later daarover de kerkenraad te citeren[153]. Op 21 juli 1727 werd het verzoekschrift van de gemeenteleden behandeld

[150] RAG, archief 0336 boek 6 *Acta synodi Gelriae 1726-1739*, de datis 14vv augustus 1737 art. 12.
[151] Hij is gedoopt te Woerden op 12 september 1664: NGG Woerden, *Doopboek 1628-1672*, folio 201v.
[152] *MUBGW*, volume 27, 361; archief NGG Lienden *Doodboek 1711-1738*. Hij werd 86 jaar en was ruim 61 jaar predikant geweest te Ingen. Hij was weduwnaar van Geertrui Schomantius, dochter van Arnoldus Schomantius. Hij stierf vrij onverwacht op woensdag en had zondags daarvoor nog twee keer gepreekt.
[153] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 14 juli 1727 art. 3-4.

over de onwettige handelingen van de kerkenraad van Ingen bij het beroepingswerk. Toen de kerkenraad in de classicale vergadering verscheen, gaven vier leden aan zich niet te willen onderwerpen aan de judicature van de classis en vier andere leden wel. De weigerachtige leden waren ouderlingen Jan Teunissen en Gerrit van Eck, oudouderling Gerrit van Triest en diaken Anthonis van Hemert. Ondanks het voorhouden van de kerkordelijke bepalingen [154] bleven zij tot driemaal toe hardnekkig volharden bij hun standpunt. Als gevolg daarvan werden hen door de classis het recht ontnomen om zich te verdedigen (gecontumaceerd)[155]. De andere kerkenraadsleden conformeerden zich met de klagende gemeenteleden en onderwierpen zich aan de judicature van de classis. Dat waren ouderling Meerten de Leeuw, diakenen Coenraad de Grauw en Peter van Meerten en ouddiaken Ariën Roelofsen van de Weerdt. De classis besloot aan het verzoek van de klagende lidmaten toe te geven en dat de nominatie zou worden veranderd in die zin dat Pfeiffer eruit zou vallen en dat Schutter, van den Broeck en Bisschop erbij zouden worden gesteld. Aan de classicale gedeputeerden en naastgezeten predikanten werd opgedragen bij die vermeerdering te assisteren en uit die nominatie door de leden van de gemeente van Ingen een beroep te laten doen[156]. Tegen deze resolutie werd geprotesteerd door Anthonius Tarée, predikant van Tiel[157].

De oppositie roert zich

De vier gecontumaceerde leden onder aanvoering van ouderling Gerrit van Eck wendden zich daarop met een request tot het Hof van Gelre en Zutphen, omdat zij vonden dat de classis van Tiel inbreuk maakte op hun rechten. De classis verzocht aan het Hof dat deze kerkelijke zaak aan de kerkelijke judicature zou worden overgegeven. Bij resolutie van 27 november 1727 werden de requestranten door het Hof niet ontvankelijk verklaard[158]. Op 8 december werd hierover een classicale vergadering gehouden. De classis was van oordeel dat het een zaak van de kerkenraad van Ingen was om al dan niet tot een beroep over te gaan. Wel was de classis genegen tot goedkeuring van dat beroep. In dezelfde vergadering verschenen Gerrit van Eck en Anthonis van Hemert, die een maand uitstel van het beroepingswerk verzochten. De classis wilde dit wel toestaan mits dat dit de nominatie van 5 proponenten betrof, zoals die door de classis was veranderd. Daarin wilden Gerrit van Eck en Anthonis van Hemert niet meegaan, te meer omdat zij via een gerechtelijke aanzegging (insinuatie) aan de gedeputeerden en praeses van de classis appèl bij de synode hadden ingesteld. De classis was van oordeel dat zij niet konden appelleren op een sententie die in contumaciam genomen was. Tevens dat de tijd van appelleren verstreken was en dat het tegenstrijdig was eerst een maand uitstel te verzoeken en vervolgens appèl in te stellen[159]. De volgende dag al bleek

[154] *Repertorium van Smetius* caput IV § 23, *DKO* art. 36.
[155] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 21 juli 1727 § 4-8.
[156] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 21 juli 1727 § 8.
[157] Weliswaar staat in de acta dat zijn protest geweigerd werd, maar het is wel aangetekend, zie RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 21 juli 1727 § 9.
[158] RAG, archief 0124 boek 36 folio 117-119, de dato 16 december 1627; RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 5 augustus 1727 passim, 8-9 september 1727 § 33 en 8 december 1727 § 2-3.
[159] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 8 december 1727 passim.

tijdens de kerkenraadsvergadering van Ingen dat de bedoelingen van Gerrit van Eck cum suis anders waren, daar zij zich opnieuw aan het Hof van Gelre en Zutphen hadden gericht per request en het beroepingswerk hadden laten stuiten door een bode van het Hof[160]. Door het Hof werd bij alle partijen informatie verzameld[161]. Bij resolutie van 16 december 1727 besloot het Hof deze zaak in staat te laten en eerst door te zenden naar de provinciale synode[162].

Synodale sententie

In augustus 1728 werd deze zaak bij de provinciale synode behandeld. De synode ging merkwaardigerwijs niet in op de kerkrechtelijke argumenten van de classis betreffende de nonappellabiliteit, waardoor de zaak zou zijn afgewezen en het beroepingswerk voortgang hebben verkregen. Om onduidelijke redenen vond de provinciale synode, die in de zaak Hoisingius kerkrechtelijk ook al niet sterk had gehandeld, het nodig een poging tot verzoening (tentamen concordiae) tussen partijen te treffen. Dat kostte heel veel moeite, maar uiteindelijk kwam er een accoord tot stand, namelijk: "Dat een nieuwe nominatie van ses gemaakt en daarop door elke parthije drie persoonen na haar vrijheijt ten overstaan van de gedeputeerden sullen gebragt worden. Uijt welk sestal weder in de tegenwoordigheijt van die heeren, door of uijt naam der gemeijnte bij het lot dan één tot haar praedicant sal getrocken worden. 't Geen door beijde de parthijen op approbatie van de gemeente is toegestaan. En in geval hetselve onverhoopt daarop niet mogt volgen, wordende de geschilhebbende parthijen gerenvoijeert haar aan het eerwaarde classis als haren competenten righter te addresseren"[163].

Classicaal vervolg

Het enige wat op deze synodale sententie nog nodig was, betrof een exacte uitvoering daarvan. Dat was nodig gelet op de gevoeligheid van de materie en gezien de zaak van Gerrit van Eck cum suis die litis pendent bij het Hof van Gelre en Zutphen lag. Feitelijk had de classis deze zaak op korte termijn kunnen afronden. Op de septemberclassis 1728 werd aan Gerrit van Eck zitting geweigerd, zoals al eerder was gebeurd, omdat hij zich aan de classis weigerde te onderwerpen[164]. Wel werd door Gerrit van Eck een request bij de classis ingeleverd, hetwelk ter zijde werd gelegd omdat het niet overeenkwam met de conventie tussen de partijen en het oogmerk van de synode. Vervolgens stelde de classis de punten van de synode vast waaraan men zich diende te houden en besloot dat zo spoedig mogelijk een nieuwe nominatie zou gemaakt worden. Dat was ook de conform een request van 74 lidmaten en gereformeerde inwoners van Ingen[165].

Classicale misslag

Bij de uitvoering op 24 september 1728 ging het mis. De classicale gedeputeerden gingen met de kerkenraad in conclaaf over een nieuwe nominatie, maar zij vergaten

[160] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 10 december 1727 passim.
[161] RAG, archief 0124 boek 1190 de dato 8 december 1727.
[162] RAG, archief 0124 boek 36 folio 117-119.
[163] RAG, archief 0336 boek 6 *Acta synodi Gelriae 1726-1739*, de datis 18vv augustus 1728 art. 10.
[164] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 13-14 september 1728 art. 5.
[165] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 13-14 september 1728 art. 21-22.

dat eerst de approbatie van de gemeente van Ingen nodig was over het geheel van het beroepingswerk, zoals in het accoord bij de synode gemaakt duidelijk stond vermeld. Die kans werd door Gerrit van Eck cum suis met beide handen aangegrepen om over dat punt te gaan procederen bij het Hof van Gelre en Zutphen en de classis van Tiel daarover aan te klagen[166]. Gerrit van Eck en de zijnen hadden kennelijk geen enkele intentie om tot een vergelijk te komen of zelfs maar aan te geven dat er een fout werd gemaakt. Al op 27 september werd door hen een protest ingediend bij het Hof tegen de handelswijze van de kerkenraad van Ingen en de classicale gedeputeerden. Het feitelijke geschilpunt was of er eerst een approbatie van de gemeente diende verkregen te worden over het maken van een nominatie en de verdere handelingen of dat de kerkenraad eerst een nominatie zou maken en daarna de approbatie moest worden verzocht over het trekken van het lot. Het eerste werd voorgestaan door Gerrit van Eck cum suis, het tweede door de andere helft van de kerkenraad en de classicale gedeputeerden. Dit geschilpunt werd niet alleen veroorzaakt door het hardnekkig optreden van de ouderlingen Gerrit van Eck en Jan Anthonissen, oudouderling Anthonij van Hemert en diaken Gerrit van Triest, maar lag ook besloten in de synodale resolutie die op dat punt voor tweeërlei uitleg vatbaar was. Beide partijen hadden hier in goed overleg uit kunnen komen. Het geschrift van Gerrit van Eck cum suis aan het Hof van Gelre en Zutphen trok deze zaak weer in de sfeer van strijd en onenigheid[167]. Beide partijen waren zo overtuigd van hun gelijk en niet genegen om ergens op toe te geven dat er wel een uitspraak van het Hof moest volgen.

Sententie van het Hof

Ondertussen was de gemeente van Ingen niet gelukkig met al dat procederen. In april 1729 verzochten de kerkmeesters en lidmaten aan de Landdag of zij een ordonnantie konden krijgen om een predikant te mogen beroepen. De Landdag wees het verzoek af, omdat de zaak nog bij het Hof litis pendent was[168].

Door het Hof van Gelre en Zutphen werd besloten een poging te doen om de partijen tot overeenstemming te brengen[169]. De classis van Tiel was hiertoe genegen en besloot daaraan mee te werken[170]. Die bijeenkomst werd op 27 juli 1729 gehouden, maar zonder succes. Reden voor het Hof om een sententie te scheppen op 2 augustus 1729. Daarbij werd de classis van Tiel in het ongelijk gesteld, omdat zij eerst aan de gemeente van Ingen de approbatie of disapprobatie op de conventie van de provinciale synode had moeten vragen voordat er nadere stappen in het beroepingswerk ondernomen hadden mogen worden. Voor de classis was dit niet alleen een behoorlijk gezichtsverlies maar ook een financiële tegenslag daar zij alle gerechtelijke kosten moest voldoen van alle procedures[171].

---

[166] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 30 september 1728 art. 4.
[167] RAG, archief 0124 dossier 5774; RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 30 september 1728.
[168] RAG, archief 0012 boek 0S22 folio 1065-1066, de dato 30 april 1729.
[169] RAG, archief 0124 boek 4900, de dato 29 juni 1729.
[170] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 21 juli 1729 passim.
[171] RAG, archief 0124 boek 4900, de dato 2 augustus 1729.

Classicale noodsprong

De classis had op 1 augustus de zaak wel nogmaals in handen van de synode gegeven met nadruk op de smaad en moeite die haar werd aangedaan. Tevens werd opnieuw op de nonappellabiliteit van Gerrit van Eck cum suis gewezen. Ook wees de classis op de noodzaak om duidelijk te maken dat de synode de hoogste wettige rechter was in kerkelijke zaken en dus niet het Hof van Gelre en Zutphen. De classis nam hierin positie tegen de stelling die door Gerrit van Eck cum suis bij het Hof was geponeerd, namelijk dat het Hof de hoogste rechter was als hebbende het bisschoppelijke recht (ius episcopali)[172]. De provinciale synode van 1729 liet zich niet in deze discussie trekken daar dit door de wereldlijke rechter was afgedaan[173]. Een wel heel aparte stelling, daar de synode in de hiervoor beschreven zaak van Justus Heurnius een geheel tegengesteld standpunt innam[174]. Door de sententie van het Hof van 2 augustus 1729 werd het streven van de classis ingehaald en restte haar niets anders dan alle rekeningen te betalen en mee te werken aan het beroepen van een predikant te Ingen. Die kwam uiteindelijk in de persoon van Gerhardus van der Kamp, beroepen op 9 mei 1730 en op 5 juli door de classis geëxamineerd[175].

Balans

Deze procedure was voor de classis van Tiel een dure les. Niet alleen door de hardnekkige opstelling van sommige kerkenraadsleden, maar vooral ten aanzien van het voeren en uitvoeren van procedures. Voor wat betreft het laatste liep de classis voortdurend achter de feiten aan zonder zelf het initiatief in handen te kunnen nemen en de hulp van de Staten van Gelderland en het Hof van Gelre en Zutphen in te roepen. Bijzonder het leunen op mogelijke uitspraken van de provinciale synode was niet alleen in juridische zin onjuist, daar dit bij het Hof lag, maar door het slechts jaarlijks vergaderen van de synode was de voortgang daarin uiterst moeizaam. Hoogst waarschijnlijk raakte de classis het overzicht over alle problemen wat kwijt in deze periode. Tussen 1696 en 1750 waren er zoveel problemen en procedures dat het de capaciteiten van de classis te boven ging.

Onrustig Ingen

In de gemeente van Ingen bleef het nog lang onrustig. Gerardus van der Kamp vertrok al in 1731 en zijn opvolger Bernhardinus van der Moor was ook al binnen 3 jaar vertrokken[176]. De meeste predikanten bleven maar kort. Paulus Peregrinus was daar 61 jaar predikant geweest van 1666 tot 1727, maar in de volgende 61 jaar had Ingen maar liefst 14 predikanten.

---

[172] RAG, archief 0124 dossier 5774: "u edele mogende bij absentie der edele mogende heeren Staeten deser provintie, die in sua ditione sijn et rex et episcopus, niet alleen repraesenteren de Landschap, maer dat ook van alle oude tijden af u edele mogende 't opperbestier in ecclesiasticis is aenbevolen geweest en den episcopus hebben verbeelt, gelijk alnogh altijd gewoon sijn om twee commissariën uijt haer midden op alle synodale vergaderingen te senden". Zie ook nader hoofdstuk 2.2.2. en 2.2.3.

[173] RAG, archief 0336 boek 6 *Acta synodi Gelriae 1726-1739*, de datis 17vv augustus 1729 art. 10.

[174] Zie hoofdstuk 7.2.1.

[175] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 10 mei 1730 passim en 5 juli 1730 art. 5-6; boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*.

[176] Bij het beroep van Christoffel Arnoldus van Brissen in 1734-1735 werd opnieuw geprocedeerd tussen de kerkenraad van Ingen en de classis van Tiel, dus ook die verhoudingen waren nog steeds verstoord. Zie onder meer RAG, archief 0345 deel 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 1 augustus 1735 art. 29.

7.2.5. De zaak tegen Theodorus Vosman ter zake van simonie 1733-1739: Ernstige gevolgen van ongegronde beschuldigingen

De proponent Theodorus Vosman werd op 30 april 1731 als predikant te Ommeren beroepen[177]. Dat beroep werd op 7 mei 1731 door de classis goedgekeurd. Vervolgens werd hij op 7 juli geëxamineerd en daarna bevestigd als predikant[178]. In de classis functioneerde hij zoals de andere predikanten en er werd geen wanklank over zijn functioneren vermeld[179]. Anders was dat in het kerspel Ommeren. Hij werd daar door een bepaalde groep van personen kwalijk bejegend. Dit ging zo ver dat zij door het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe in 1737 gerechtelijk werden aangesproken. Het betrof voornamelijk Claas Cornelissen van Ommeren, die nota bene als diaken in 1731 de beroepsbrief had ondertekend. Daarnaast zijn broer Dirk Cornelissen van Ommeren en Bart van Triest. Claas en Dirk Cornelissen van Ommeren hadden op 14 juli 1733 ten huize van Bart van Triest hun predikant kwalijk bejegend en op 2 augustus 1733, toen de predikant naar de kerk ging om dienst te doen, hem niet alleen hadden nageroepen, maar ook met zeer kwade leugens beschuldigd. Door de aanklager van 's heren wegen werden tegen hen boetes geëist van respectievelijk 6 gulden voor de eerste aanklacht en 100 gulden voor de tweede[180]. Het definitieve vonnis is onbekend[181]. Maar de toon was hiermee wel gezet.

Aanstokers

Deze lastertaal tegen Theodorus Vosman ging gelijk op met de acties die door rechter Dirk Gerritsen van Dam tegen hem werden ingesteld. Deze rechter van de dagelijkse heerlijkheid Ommeren en ouderling van de gemeente te Eck behoorde niet tot de meest evenwichtige en voorbeeldige personen. In september 1721 had hij bij het beroep op Wilhelmus van Oudheusden, de voorganger van Theodorus Vosman, veel druk uitgeoefend op de gemeenteleden en was er mogelijk sprake van simonie[182]. De classis heeft toen wel dat beroep goedgekeurd[183]. Op 19 juni 1733 had dezelfde rechter de persoon van Aart Hasselman tijdens een begrafenis uitgescholden voor een schelm. Daar kwam een proces uit voort op het moment toen Aart Hasselman te Eck als diaken werd gekozen in 1737[184]. Ook had rechter Dirk van Dam iets tegen Vosman en werd hij de voorman of aanstichter van een groep opposanten tegen deze predikant. In augustus en september 1733 liet hij 22 personen gerechtelijk ondervragen over de gedragingen van Vosman en diens vrouw voordat

---

[177] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*.
[178] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 7 mei 1731 art. 1-4 en 7 juli 1731 passim.
[179] Vgl. RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 28-29 april 1732 art. 39 en 7 januari 1733 art. 4.
[180] RAR, archief 1514 boek 114 *Gerichtssignaat bank Kesteren 1733-1738*, de datis 25-27 juni 1737. Dat zij pas na vier jaar werden aangesproken is inhaerent aan de rechtsgang van die tijd, waarbij vele zaken uit de jaren 1732-1737 nog moesten worden behandeld.
[181] Dit komt omdat de gerichtelijke boeken in die tijd veel hiaten vertonen en zelfs over de jaren 1738-1741 geheel ontbreken.
[182] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 8-9 september 1721 art. 40.
[183] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 1 oktober en 10 december 1721.
[184] Deze uitgebreide zaak is onder meer te vinden in RAG, archief 0336 nummer 123 en de acta van de classis Tiel over de jaren 1737 en 1738. Zie ook hoofdstuk 6.2.1.g.

hij beroepen werd te Ommeren. Het ging om beschuldigingen van simonie. Er zou door de vrouw van Vosman 700 gulden zijn beloofd als haar man beroepen werd, ook enige cadeau's en er zou 500 gulden uitgedeeld worden in de gemeente. Op zich was dit al een ongelooflijk verhaal, daar een dergelijke wijze van handelen dermate openbaar zou zijn geworden dat het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe onmiddellijk een proces tegen Vosman en zijn vrouw zou hebben aangespannen. Het merendeel der ondervraagden gaven dan ook aan er niets van te weten of het slechts van anderen gehoord te hebben. Er was een kleine groep die deze geruchten wel bevestigden. De belangrijkste daarvan waren de voornoemde Dirk Cornelissen van Ommeren en zijn vrouw, Bart van Triest en zijn vrouw, Claas Cornelissen van Ommeren, Fier van Osnabruggen uit Rijswijk en Coenraad van Heteren lidmaat te Ommeren. Deze laatste was om een of andere reden een uitgesproken tegenstander van Vosman en uitvoerder van de lijn die door rechter Dirk van Dam werd uitgezet[185]. Dat deze groep onder aanvoering van Dirk van Dam en Coenraad van Heteren zich ten onrechte kwaadaardig opstelden tegen Vosman werd bij attestatie verklaard door gemeenteleden van Ommeren op 26 juni 1734[186].

Verbod op interrogatoria

De actie van het instellen van gerechtelijke interrogatoria[187] door Dirk van Dam in 1733 was onwettig, daar hij daartoe niet bevoegd was. Ommeren viel onder de jurisdictie van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe. Door de ambtman van Nederbetuwe werd dan ook bij een verbod (interdict) aangegeven dat rechter Dirk van Dam onbevoegd was en de interrogatoria nietig waren. Daarbij werd met nadruk vermeld dat alle stukken betreffende de simonie niet mochten worden gebruikt voor en aleer die voor het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe opnieuw waren belegd[188]. Desondanks werden de interrogatoria door Coenraad van Heteren op 17 september 1733 ingebracht op de kerkenraadsvergadering van Ommeren. Door de kerkenraad werd besloten hierover twee predikanten te raadplegen. Gevolg van dit alles was dat de kerkenraad van Ommeren op 1 februari 1734 een buitengewone classis liet beleggen, maar daar werd de zaak niet behandeld. Allereerst omdat de kerkenraad weigerde de kosten van de vergadering te betalen, anderzijds omdat de zaak bij de kerkenraad nog niet was afgedaan[189].

Ontwikkelingen

Op de Paasclassis 1734 kwam deze zaak wel uitgebreid aan de orde. De classis besloot de gehele kerkenraad voor haar te citeren op 11 mei. De classis hoorde daarop de partijen, verwierp de stukken van rechter Dirk van Dam op het interdict van de ambtman en aanvaardde de andere ingebrachte stukken om die op een later tijdstip te behandelen[190]. Frappant detail is dat tijdens een buitengewone classis op 24 mei 1734, toen ook de zaak Vosman aan de orde kwam, door de predikant van

[185] RAG, archief 0336 nummer 124 *Interrogatoria Dirk van Dam*, art. 6-8, 13, 15, 21-22, 28, 30 en 32.
[186] RAG, archief 0336 nummer 124.
[187] "gerechtelijke ondervragingen".
[188] Vgl. RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 10-11 mei 1734 art. 28; archief 0336 nummer 124 *Verdediging dominus Vosman*, art. 12-15.
[189] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 1 februari 1734 passim.
[190] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 10-11 mei 1734 art. 8, 27, 28.

Echteld, Ludovicus Brants, bij de classis werd aangegeven dat er lastertaal over hem werd uitgestrooid en hij verzocht hierin de hulp van de classis om dit door een classicale commissie onder meer bij de ambtman van Nederbetuwe te laten afdoen[191]. De classis vond dit redelijk en billijk en heeft die zaak opgelost. Voor Theodorus Vosman deed de classis dat niet. Een reden wordt niet vermeld, maar de schijn van partijdigheid is sterk aanwezig, zeker ook gelet op de eerder genoemde zaak rond het kopen van stemmen door een aantal predikanten onderling, zijnde feitelijk een vorm van simonie[192]. Nadat de zaak van Vosman enkele vergaderingen was verschoven, bijzonder omdat Coenraad van Heteren niet verscheen, besloot de classis in september 1734 om de andere ingebrachte stukken te behandelen. Die bleken niet over simonie te gaan, maar over aanklachten tegen Vosman wegens dronkenschappen, vechterijen en het bezigen van onheilige taal[193]. De classis oordeelde dat Vosman daarover gecensureerd behoorde te worden met een straf van 6 weken schorsing van zijn dienst (ab officio) en toezicht door de classicale gedeputeerden en naastgezeten predikanten voor een periode van 1 jaar en 6 weken. Alhoewel Vosman eerst appèl instelde bij de synode, zag hij in augustus 1735 daarvan af en werd de censuur uitgevoerd[194]. Weliswaar een opvallende stap van hem, maar mogelijk zag hij in dat een rustperiode van 6 weken wel goed zou zijn.

Besluiteloosheid bij de classis

In september 1736 werden door de classis van Tiel alle maatregelen tegen Theodorus Vosman opgeheven met uitzondering van de aanklacht wegens simonie. Dat werd in status quo gehouden en Coenraad van Heteren zou tegen de Paasclassis 1737 geciteerd worden om zijn informele aanklacht in rechten te regelen of dat anders tegen hem zou worden geprocedeerd[195]. Deze handelswijze van de classis wekt bevreemding. Na ruim drie jaar was er nog steeds geen formele aanklacht. De ambtman van Nederbetuwe had ook geen enkele reden gezien om een vervolging in te stellen tegen Vosman. De kerkenraad van Ommeren en Coenraad van Heteren bleven in gebreke. Toch werd deze zaak door de classis niet gesloten. Er werden door haar geen maatregelen getroffen tegen Vosman zoals in de casus van Justus Heurnius, eveneens vals beschuldigd, wel was gedaan[196]. Tevens is in de classicale acta geen enkele ondersteuning te vinden vanuit de classis voor Vosman. Normaliter kon deze zaak door de classis gesloten worden wegens gebrek aan bewijs. Niet uitgesloten kan worden dat de classis bevreesd was om nog meer maatregelen te moeten treffen tegen rechter Dirk van Dam, die op de Paasclassis van 1737 al het hoofd moest buigen in de zaak tegen diaken Aart Hasselman als gevolg van ongegronde beschuldigingen. Tweemaal optreden tegen deze rechter van Ommeren en tevens ouderling van Eck zou hoogst waarschijnlijk extra problemen hebben veroorzaakt. Dit te meer omdat er in de gemeente van Eck ook veel problemen

[191] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 24 mei 1734 art. 9.
[192] Zie hoofdstuk 5.2.2. alsmede bij het vervolg van deze casus.
[193] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 24 mei 1734 art. 6, 2 augustus 1734 art. 26 en 13-14 september 1734 art. 22.
[194] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 15 september 1734 art. 2, 1 augustus 1735 art. 30 en 12-13 september 1735 art. 6.
[195] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 10-11 september 1736 art. 7.
[196] Zie casus hoofdstuk 7.2.1.

waren met de Heer van Eck en Wiel[197]. Door deze besluiteloosheid van de classis zou veel schade veroorzaakt worden.

De oppositie krijgt alle tijd

Gevolg van dit alles was dat de kerkenraad van Ommeren en Coenraad van Heteren nog meer tijd kregen om te zien hoe zij hun stellingen konden onderbouwen. Op de classis van mei 1737 verscheen Coenraad van Heteren voor de classis en hij liet door Jan van Ommeren, ouderling te Ommeren, enkele stukken aan de classis overhandigen. Daarop kreeg Vosman tijd om zich daartegen te verdedigen. De overgeleverde stukken waren een tweetal interrogatoria door Coenraad van Heteren ingesteld op 13 en 23 april en de kerkenraadsacta van Ommeren van 3 mei 1737. Bij de interrogatoria van 13 april 1737 werden nagenoeg dezelfde personen ondervraagd als eerder door rechter Dirk van Dam was gebeurd. Alleen Dirk Cornelissen van Ommeren, diens vrouw en Roelof Roest bevestigden de aangeboden bedragen van 500 of 700 gulden om in de gemeente uit te delen. De rest wist het niet of had het van horen zeggen. Dirk Cornelissen van Ommeren getuigde ook nog van 50 gulden die aan Hendrik Rijken zou zijn gegeven, maar dat werd door Hendrik Rijken ten stelligste ontkend. Op 23 april 1737 werd nog een aantal personen ondervraagd, waaronder die op 13 april niet verschenen waren. Zij ontkenden alles. Dus uit dit laatste kwam niets zinnigs voort. Deze interrogatoria werden door Coenraad van Heteren op 3 mei 1737 aan de kerkenraad van Ommeren gegeven. Uit de kerkenraadsacta van Ommeren blijkt dat enkel twee ouderlingen aanwezig waren, namelijk Jan van Ommeren en Hendrik van Triest zwager van Coenraad van Heteren. De rest van de kerkenraad was absent. Wel waren er twee naastgezeten predikanten, namelijk Philippus Specht van Opheusden en Christoffel Arnoldus van Brissen van Ingen. De vergadering kwam niet tot een beslissing en gaf het oordeel aan de classis over. Door de diaken Dirk van Meerten werd dit later ook overgenomen[198]. Het aparte is dat deze zaak niet kerkrechtelijk bij de classis kon worden gebracht omdat er geen besluit van de kerkenraad aan ten grondslag lag. Niettemin gebeurde dat toch.

Classicale behandeling

De classis van Tiel hield een buitengewone vergadering op 1 juli 1737 om zich over deze zaak te buigen. Een vreemde zaak daar, als voormeld, in kerkrechtelijke zin het onderzoek binnen de kerkenraad niet met een besluit was afgerond en feitelijk de classis niet de bevoegdheid had om zich over dit probleem te buigen. Coenraad van Heteren verscheen wel voor de classis, maar niemand van de kerkenraad van Ommeren. Toch ging de classis verder met de behandeling. Door Vosman werd een uitgebreide verdediging ingebracht. Daarin wees hij niet alleen de in zijn ogen onwettige gang van zaken aan maar ook de valsheid in de getuigenissen van de beschuldigers. Ook leverde hij bewijsstukken in dat hij eerder zeer tegen de simonie had geijverd door in 1729 het beroep van Zuidschermer en Driehuizen af te wijzen, omdat hij dan een verbintenisbelofte zou hebben moeten afleggen. Bij zijn bevestiging te Ommeren in 1731 had hij voor de gemeente van Ommeren God als

[197] Zie de hoofdstukken 2.2.2.b., 3.2.3, 5.2.3. en 5.2.4.
[198] Alle stukken zijn te vinden in RAG, archief 0336 nummer 124.

Getuige geroepen dat hij zonder enige belofte te doen de beroeping had aangenomen en dat ook niemand bij zijn proclamaties bezwaar had ingebracht. Hij leverde zelfs een verklaring in van 8 juni 1731, waarin de stemhebbende lidmaten stelling namen tegen de laster die tegen Vosman werd ingebracht. Frappant is dat die verklaring ook was ondertekend door Klaas en Dirk Cornelissen van Ommeren, Jan van Ommeren en Roelof Roest. Tevens diende hij nog interrogatoria in van 26 juni 1734, waarbij Gerritje de Koning, weduwe Rutger Franken en hertrouwd met Dirk van Meerten, en Hendrik Rijken volstrekt ontkenden iets van Vosman of zijn vrouw gekregen te hebben. Al met al meer dan voldoende bewijs van zijn onschuld[199].
Op 5 augustus 1737 werd de zaak door de classis voortgezet. Coenraad van Heteren en ouderling Jan van Ommeren waren daarbij aanwezig. Voordat Vosman zijn dupliek kon inbrengen, verzocht Jan van Ommeren te mogen vertrekken. De classis stond dat om onbekende reden toe[200]. Daarna besloot de classis bij meerderheid van stemmen de sententie uit te stellen totdat de vrouw van Vosman zou zijn geconfronteerd met de vrouw van Dirk Cornelissen van Ommeren en met Fier van Osnabruggen. Tegen dit uitstel werd protest aangetekend door Bogislaus David Cassius, Philippus Specht, Johannes Resler en Christoffel Arnoldus van Brissen, respectievelijk predikanten te Zoelen, Opheusden, Ravenswaaij en Ingen[201]. Door Coenraad van Heteren werd appèl ingesteld bij de synode. Dat appèl werd door de synode afgewezen, maar wel werd de classis van Tiel aanbevolen om de zaak zo spoedig mogelijk af te doen[202].

Nog meer classicale misslagen

Theodorus Vosman was al dat gedoe en uitstel kennelijk meer dan zat, want hij vroeg op de septemberclassis 1737 om van de gemeente van Ommeren losgemaakt (gedemitteerd) te mogen worden op een behoorlijke wijze[203]. De classis liet dit nog open. Op een nader verzoek van Vosman werd wel bepaald dat op korte termijn voornoemde confrontatie zou plaatsvinden[204]. Die confrontatie vond inderdaad plaats op 23 september 1737 maar alleen tussen de vrouw van Dirk Cornelissen van Ommeren en de vrouw van Vosman. Daar kwam niets anders uit dan woord tegen woord, zij het dat de domineesvrouw aanbood haar getuigenis met eedzwering te bevestigen. De classis was van oordeel dat door Coenraad van Heteren de vrouw van Dirk Cornelissen van Ommeren, Fier van Osnabruggen en Gerritje de Koning weduwe Rutger Franken nog eens gerechtelijk moesten worden ondervraagd[205]. Dit wekt bevreemding op, daar van hen al gerechtelijke getuigenissen waren afgenomen die zich in het dossier bevonden. Daarnaast waren de bewijzen van Vosman zo sterk dat de classis daar moeilijk onderuit kon. Op al die bewijzen werd in het geheel niet door de classis ingegaan. Dit alles wekt de indruk dat de classis in meerderheid met een bepaalde vooringenomenheid deze zaak aan het behandelen was. Zowel in

[199] Alle documenten te vinden bij RAG, archief 0336 nummer 124 *Verdediging dominus Vosman*, de dato 1 juli 1737.
[200] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 5 augustus 1737 art. 2.
[201] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 5 augustus 1737 art. 4.
[202] RAG, archief 0336 boek 6 *Acta synodi Gelriae 1726-1739*, de datis 14vv augustus 1737 art. 13.
[203] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 9-10 september 1737 art. 6.
[204] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 9-10 september 1737 art. 23.
[205] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 23 september 1737 art. 1-4.

bijbelse als in kerkrechtelijke zin bezien was de classis meer bezig om het vuur van de laster op te rakelen en de valse beschuldigers daarin te voeden dan dat er daadwerkelijk recht werd gedaan. Hierdoor werden de beschuldigers alleen maar in hun handelen gesterkt.

Een vreemd vervolg

Dit werd alleen nog maar duidelijker uit het vervolg. Op een buitengewone vergadering van de classis op 5 november 1737 droeg Vosman aan de classis voor dat Coenraad van Heteren nalatig bleef aan de opdracht van de classis te voldoen tot het instellen van interrogatoria. Hij verzocht dat de stukken op 15 januari 1738 op de classicale vergadering zouden worden getoond. Daartoe besloot de classis[206] maar die vergadering werd niet gehouden. Daarna werd er alleen maar meer en meer olie op het vuur gegooid. Op 17 februari 1738 werden door Coenraad van Heteren interrogatoria ingesteld tegen Gerritje de Koning, Fier van Osnabruggen en Agniet van Verseveld de vrouw van Dirk Cornelissen van Ommeren. Alleen de laatste verscheen en verklaarde dat er 700 gulden beloofd was. Dit werd op 20 februari 1738 bij de classis behandeld, evenals de weigering van Vosman om een kind van Coenraad van Heteren te dopen en nog meer zaken uit een kerkenraadsvergadering van Ommeren van 17 februari 1738. Opvallend is dat de classis plotsklaps besloot te beslissen over de aanklacht wegens simonie. Dit lukte niet omdat de stemmen staakten en dus werd de sententie 4 weken uitgesteld[207]. Het werd nog vreemder toen na de behandeling door de classis en de poging om tot een besluit te komen door beide partijen vervolgstappen werden gezet. In kerkrechtelijke zin was dat feitelijk niet mogelijk daar de zaak volgens de classis volschreven en dus voldoende duidelijk was. Toch werden die vervolgstappen door de classis geaccepteerd. Op 19 maart 1738 werden gerechtelijke interrogatoria ingesteld door Theodorus Vosman tegen Gerritje de Koning. Daar kwam niets van terecht omdat zij niet verscheen. Ook door Coenraad van Heteren werden op 22 maart 1738 gerechtelijke interrogatoria ingesteld tegen Fier van Osnabruggen, maar ook die verklaarde niets meer dan hij al eerder had gedaan[208]. Met andere woorden, op deze door de classis toegelaten vervolgstappen kwam niets bijzonders naar voren.

Classicale afdoening

Op 24 maart 1738 werd alweer een buitengewone classis gehouden. Door Vosman werd een uitgebreid verzoek ingediend, waarin hij onder meer verzocht dat de latere interrogatoria van zijde van Coenraad van Heteren zouden worden geweigerd en tevens dat zijn vrouw mocht worden gehoord. Alles wat hij vroeg werd door de classis afgewezen. Zonder enige vorm van nadere hoor of wederhoor, zelfs zonder enige onderbouwing besloot de classis van Tiel opeens met meerderheid van stemmen om Theodorus Vosman te verwijderen uit zijn functie als predikant van de gemeente van Ommeren. Waarop Vosman appelleerde aan de provinciale synode[209]. Een merkwaardig vervolg van dit classicaal handelen kwam naar voren tijdens de

[206] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 5 november 1737 art. 7.
[207] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 20 februari 1738 passim.
[208] Allen te vinden onder RAG, archief 0336 nummer 124.
[209] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 24 maart 1738.

Paasclassis in 1738 toen Philippus Specht, predikant van Opheusden, voorstelde of niet enkele van de beschuldigers van Vosman uit de gemeente van Ommeren wegens meineed aan het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe moesten worden aangebracht. De classis vond dat een goed idee en gaf de classicale gedeputeerden opdracht om de fiscaal van het gericht daarover te informeren[210]. Het is wel heel apart dat de classis eerst een sententie schiep op beschuldigingen en daarna opdracht gaf om enige van die beschuldigers te laten vervolgen op meineed. Wie de meinedigers zouden zijn geweest, wordt overigens niet vermeld. Desondanks was dit alles voor de classis kennelijk geen aanleiding of zelfs maar een idee om haar sententie in te trekken of te veranderen.

Vosman vrijgesproken

Het appèl van Theodorus Vosman werd behandeld op de provinciale synode van augustus 1738[211]. De synode vroeg hierover het praeadvies van de commissarissen-politiek van het Hof van Gelre en Zutphen en van de gecommitteerden van andere synoden. Zij waren met meerderheid van stemmen van oordeel dat Vosman van de sententie van de classis van Tiel moest worden ontheven, omdat met opzicht tot de simonie verscheidene beëdigde getuigenissen of strijdig of singulier of algemeen of frivool en ter zake niet dienende gevonden werden. Tevens dat uit diegene welke valabel schenen enkel zou kunnen worden opgemaakt dat niet Vosman maar zijn vrouw geld voor de stemmen beloofd zou hebben. En met betrekking tot het wangedrag, dronkenschap, vechten, dreigementen en vloeken dat de bewijzen van twee of drie personen wel reflectie waardig waren, maar ook wederom anderen recht tegengesteld die insgelijks haar bedenking hadden. Verder waren zij van oordeel dat de dienst van Vosman te Ommeren vruchteloos zou zijn. Zij adviseerden daarom hem met 1 januari 1739 ontslag (demissie) te verlenen, ingericht naar het gedrag dat hij tot die tijd zou vertonen.

De synode nam het meeste over, maar maakte wel een paar veranderingen, namelijk dat Vosman dadelijk zou worden ontslagen maar met behoud van zijn traktement tot nieuwjaar 1739 en dat hij tot die tijd ter plaatse onder het opzicht van de classicale gedeputeerden en naastgezeten predikanten zou blijven. Met andere woorden, Vosman werd vrijgesproken van de aanklachten van simonie en wangedrag en hij verkreeg de door hem begeerde demissie.

Classicaal vervolg

De classis van Tiel moest zich wel voegen naar de synodale sententie en deed dat op de septemberclassis, waarop Theodorus Vosman zelf als scriba functioneerde. Hij verkreeg zijn demissie en is daarop uit de classis vertrokken[212]. Er volgde nog een staartje op de buitengewone classis van 1 december 1738, waar Vosman niet werd toegelaten en hij het verwijt kreeg dat hij de zaken rond zijn demissie op de septemberclassis verkeerd zou hebben opgeschreven[213]. Dat verwijt raakte kant noch

[210] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 21-22 april 1738 art. 30. De fiscaal was functioneel de openbaar aanklager en toezichthouder op de handhaving van de openbare orde.
[211] RAG, archief 0336 boek 6 *Acta synodi Gelriae 1726-1739*, de datis 20vv augustus 1738 art. 14.
[212] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 8-9 september 1738 art. 1, 23 en 1 december 1738.
[213] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 1 december 1738 art. 3-4.

wal, daar die classicale acta door de moderatores en classicale gedeputeerden waren nagekeken en goedgekeurd. Het lijkt meer op een trap nageven. In elk geval was er geen sprake van een vriendbroederlijk afscheid en een liefdevolle verhouding.

Balans

Hiermee werd een zwarte bladzijde uit de classicale geschiedenis afgesloten. Door mee te gaan met de valse beschuldigers van Vosman werd niet alleen de predikant en zijn gezin onrecht aangedaan, maar ook de gemeente van Ommeren benadeeld. Door de demissie kregen de valse beschuldigers waar zij op gehoopt hadden, namelijk het vertrek van de predikant van Ommeren. Ze kregen niet waar ze misschien het meest op gehoopt hadden, namelijk geld. Bij een veroordeling wegens simonie door een wereldlijke rechter kreeg de aanbrenger een derde deel van de boete. Aangezien de boete viermaal het bedrag van omkoping was, ging het bij dit geval om een bedrag van rond de 900 gulden[214].

Het blijft een vreemde zaak dat de classis van Tiel in deze zo heeft gefaald. De wereldlijke rechter zag geen enkele aanleiding om in te grijpen en een onderzoek te doen naar de simonie. Waarom de classis dat wel meende te moeten doen en ondanks een stortvloed aan tegenbewijzen bleef vasthouden aan haar standpunt en zelfs tot een sententie van ontslag, blijft onduidelijk. Apart is wel dat enkele jaren later bleek dat meer dan de helft van de predikanten zich schuldig maakten aan simonie door voor geld deputaatschappen en commissies onder elkaar te verdelen[215]. De opmerking uit de synodale acta van augustus 1738: "Dat de classis van Thiel in haar ijver en waaksaemheijt in desen te prijsen is om het ergerlijke uijt het midden van haar weg te doen"[216], lijkt dan ook volkomen misplaatst. De classis bleef met het ergerlijke juist zitten en gaf kwaadwilligen de ruimte om te ageren.

7.3. Balans

Uit de opgenomen casuïstiek is op te maken dat vooral in de periode tussen 1695 en 1740 de classis veel procedures te verwerken kreeg. Met name uit het optreden van kerkenraden, kerkenraadsleden en andere personen richting de classis blijkt dat zij niet schroomden de classis allerlei processen aan te doen of hun eigen gang te gaan. De neergang van het classicaal gezag in deze periode heeft te maken met de tijdgeest, de opkomst van de democratische vrijheidsbewegingen en het daarmee verbonden vrijheidsdenken. Hierdoor werd het gezag van de classis nogal eens ondermijnd. Opposanten schikten zich niet gemakkelijk naar een oordeel, advies of sententie van de classis, maar stelden vaak beroep in bij de wereldlijke en kerkelijke overheden, zoals het Hof van Gelre en Zutphen en de provinciale synode van Gelderland. De classis had vaak moeite om op een evenwichtige wijze tot een bijbelse en kerkrechtelijke beoordeling te komen.

---

[214] Cannegieter, *GGP*, 41-44.
[215] Zie hoofdstuk 5.2.2.
[216] RAG, archief 0336 boek 6 *Acta synodi Gelriae 1726-1739*, de datis 20vv augustus 1738 art. 14.

De eigen aard van de kerkelijke rechtspraak komt in de casuïstiek niet als een succesverhaal over. Er werden nogal wat fouten gemaakt, zowel door het ontbreken van kennis als door een onjuiste aanpak van de zaken, en niet in de laatste plaats door vooroordelen of partijschappen. Bij de bespreking van heikele punten bleek geregeld dat er ook leden van de classis zelf waren die zich niet wensten te conformeren met het standpunt of handelen van de classis. Deze innerlijke verdeeldheid leidde geregeld tot grote moeilijkheden, zowel in de aanpak van problemen als ten aanzien van de kosten die daarmee gemoeid gingen. Hierdoor zijn mensen beschadigd en predikanten als Heurnius en Vosman ten onrechte van hun gemeenten losgemaakt. Weliswaar waren die losmakingen onontkoombaar, maar de vraag blijft staan of hen daarmee recht is gedaan.

Uit de veelheid van taken die door de classis van Tiel werd uitgeoefend (beschreven in de voorgaande drie hoofdstukken), alsmede de contacten met kerkelijke gemeenten, provinciale synode en politieke overheden blijkt dat de classis het belangrijkste kerkelijk bestuursorgaan was. Bij de uitvoering van haar taken was de classis niet alleen gebonden aan het woud van wet- en regelgeving van de overheid maar ook aan de kerkelijke wetten. Daarnaast ontwikkelde zijzelf classicale wetten waaraan de leden van de classis zich behoorden te houden. Hierdoor werd duidelijkheid geschapen over belangrijke zaken als het houden van de classicale vergaderingen, het opzicht over de kerkelijke functionarissen, de toezicht op de gemeenten, de financiële en materiële belangen en de verhouding met de andere politieke en kerkelijke organen. De classis functioneerde principaliter zelfstandig en ontwikkelde haar eigen richting en inrichting. Dat functioneren werd mede bepaald door de kerkelijke, politieke en maatschappelijke ontwikkelingen.

8. De gereformeerde leer en bevordering van het geestelijk leven binnen de classis van Tiel

8.1. Inleiding.

In dit hoofdstuk zal aan de orde komen een nadere beschouwing van de gereformeerde leer en de ontwikkeling en bevordering van het geestelijk leven binnen de classis van Tiel.

Gereformeerd piëtisme en Nadere Reformatie

De vraag is echter op welke wijze dit thema kan en dient te worden beschreven en getoetst. Op 't Hof en velen met hem maken daarbij gebruik van het beschouwen van geestelijke stromingen, die in later tijd zijn getypeerd als het gereformeerd piëtisme en de Nadere Reformatie. Onder het gereformeerd piëtisme wordt verstaan een stroming van profetische bezieling die zich keert tegen algemeen verbreide wantoestanden en misvattingen en aandringt op de innerlijke beleving van de gereformeerde leer en persoonlijke levensheiliging. Onder de Nadere Reformatie wordt verstaan programmatische activiteiten om het beoogde piëtistische doel te bereiken[1]. Het onderzoek daarnaar wordt normaliter gedaan aan de hand van de geschriften van predikanten en de classicale en kerkenraadsacta. Verwarrend is hierbij dat Op 't Hof zelf aangeeft dat de zorg voor zondagsheiliging[2] en de bestrijding van allerlei zonden kunnen wijzen op piëtisme en Nadere Reformatie, maar eveneens kunnen passen bij "gewone" calvinisten[3]. Ook geeft hij aan dat de classis van Tiel weinig resultaat biedt voor onderzoek en dat alleen de Zoelense predikanten Bernardus Busschoff en Theodorus van Brenk als waarschijnlijke piëtisten werden gevonden[4]. Waarop dit oordeel door hem is gebaseerd, blijft onduidelijk[5]. Tevens noemt hij de latere Tielse predikanten Samuel Scherphof (1669-1689) als piëtist en Johannes Vechovius (1689-1702) als bevindelijke coccejaan en de leek Cornelis van Niel[6]. Een en ander is door Treur onder begeleiding van Op 't Hof en Van Veen nader uitgezocht. Treur benoemt ook nog Petrus de Lange, predikant te Ravenswaaij (1672-1683) en Eck (1683-1716), maar niet Bernardus Busschoff. Door Treur worden alle bekende werken van voornoemde personen benoemd. Zijn conclusie daarbij is onder meer dat er sprake is van

---

[1] Op 't Hof, "Het gereformeerde Piëtisme en de Nadere Reformatie in de classis Bommel tot 1660", 127; De Stichting Studie der Nadere Reformatie verwoordt dit op haar website als volgt: "Het gereformeerd Piëtisme was een vroomheidbeweging binnen de Nederlandse Gereformeerde Kerk in de zeventiende en achttiende eeuw. Gereformeerde piëtisten streefden naar het bevorderen van een 'vrome levenswandel' op alle levensterreinen. De 'Nadere Reformatie' was een actieve beweging om dit doel door samenwerking te bereiken. Typerend was hun gewoonte om een 'reformatieprogramma' op te stellen of daarbij aan te sluiten".

[2] De zondag werd ook geregeld "sabbat" genoemd.

[3] Op 't Hof, o.c., 132.

[4] Op 't Hof, o.c., 127-128.

[5] Zijn verwijzing naar artikelen over deze predikanten in BWPGN, deel I, 621 en 726-729 verschaffen ook geen enkele duidelijkheid over hun al dan niet piëtistisch gevoelen.

[6] Op 't Hof, o.c., 168 noot 6.

gereformeerde piëtisten of aanhangers van de Nadere Reformatie, maar dat hun werken weinig invloed hebben gehad[7]. Naast deze twee genoemde uitgaven zijn er geen wetenschappelijke studies bekend over de geloofsleer en het geloofsleven in de regio Nederbetuwe. De studies van Op 't Hof en Treur zijn onvolledig, daar zij in hun onderzoek aan de predikanten voorbijgaan die hierna nog zullen worden vermeld.

Typeringsproblemen

De voornoemde typering van geestelijke stromingen en wijze van onderzoek biedt weinig houvast voor het onderzoek naar de gereformeerde leer en het geestelijk leven binnen de classis van Tiel. De belangrijkste problemen zijn de typeringen van het gereformeerd piëtisme en de Nadere Reformatie en het gegeven dat de toetsing plaatsvindt op grond van wat predikanten aan theologische werken hebben uitgegeven[8]. Hierdoor worden enerzijds de vroomheidbewegingen in een bepaald keurslijf gedwongen, terwijl anderzijds een versmalling in het onderzoek ontstaat door dit te beperken tot de publicaties van predikanten. Het is zeer de vraag of op deze wijze de gereformeerde leer en het geestelijk leven binnen de regio Nederbetuwe kan worden weergegeven.

Kenmerken Nadere Reformatie

Ook de tien kenmerken van de Nadere Reformatie van Graafland cum suis helpen daar niet echt in[9]. Door hen worden genoemd de vroomheidbeweging, de gereformeerde leer, het kerkelijk reformatiestreven, de relatie tot de Reformatie, een programmatische concretisering van het reformatiestreven, de reformatie der zeden, de kerkelijke tucht, de theocratische houding, de sabbatvisie- en -praktijk, de puriteinse aard. Als op grond van deze tien kenmerken de classicale acta worden gelezen, zou kunnen worden gesteld dat de classis van Tiel eeuwenlang aan alle of de meeste kenmerken daarvan heeft voldaan in min- of meerdere mate. Dat zou tot de conclusie leiden dat de classis van Tiel een bolwerk van gereformeerd piëtisme en Nadere Reformatie zou zijn geweest. Die conclusie is voorbarig en niet houdbaar op grond van wat in de voorgaande hoofdstukken is geschreven.

Bijkomend probleem is dat in de classicale acta zij die worden gerekend tot de voornaamste vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie of van het gereformeerd piëtisme nagenoeg geheel ontbreken of slechts marginaal worden genoemd[10], met

---

[7] Treur, *Het gereformeerd Piëtisme en de classis Tiel in de Gouden Eeuw*, passim.

[8] Vgl. Van Lieburg, "Haal Nadere Reformatie niet uit verband".

[9] Zie ook de uitwerking daarvan bij Graafland (e.a.), "Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling", 105-184.

[10] Zoals Willem Teellinck (1579-1629), Godefridus Cornelisz Udemans (1582-1649), Theodorus à Brakel (1608-1669), Petrus Wittewrongel (1609-1662), Johannes Hoornbeeck (1617-1666), Jodocus van Lodenstein (1620-1677), Jacobus Koelman (1631-1695), Wilhelmus à Brakel (1635-1711), Abraham Hellenbroek (1658-1731), Jacobus Fruytier (1659-1731), Bernardus Smytegelt (1665-1739), Thomas Boston (1676-1732), Johan Verschuir (1680-1737), Friedrich Adolph Lampe (1683-1729), Aegidius Francken (1699-1743), Wilhelmus Schortinghuis (1700-1750), Theodorus van der Groe (1705-1784) en Alexander Comrie (1706-1774). Zie nader onder meer de website van de Stichting Studie der Nadere Reformatie en Brienen (e.a.), *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*.

uitzondering wellicht van Jean Taffin en Gisbertus Voetius, alhoewel het de vraag is of die heden ten dage zich wel in een van de genoemde hokjes zouden laten duwen[11].

Onderzoek
Om deze problematiek tot een meer evenwichtige oplossing te brengen, wordt in dit hoofdstuk voornamelijk op grond van de primaire bronnen geschetst hoe de classis van Tiel zich heeft ontwikkeld ten aanzien van de gereformeerde leer. Tevens op welke wijze zij zich heeft ingezet voor de ontwikkeling van het geestelijk leven. Daarbij zal nu en dan een uitstap worden gemaakt naar één of meer van de kerkelijke gemeenten in deze classis. Tenslotte zal worden onderzocht welke invloed de politieke overheden hierop hebben gehad.

8.2. Leer en leven

8.2.1. Toezicht op het behoud van de gereformeerde leer

Vanaf de reformatie in Gelderland heeft de gereformeerde kerk in al haar delen geijverd voor de invoering en het behoud van de gereformeerde leer. Zowel op het gemeentelijk, classicaal als synodaal niveau is in de loop der eeuwen getracht deze leer in theorie en praktijk te handhaven. Daarbij werd de gereformeerde kerk in aanvang zeer gesteund door de hoge overheid, de Staten van Gelderland.

Gereformeerde leer
Over de vraag wat onder de gereformeerde leer dient te worden verstaan is veel geschreven. Alhoewel het vaak de benaming krijgt van calvinistische leer, is het beter te benadrukken dat het gaat om de leer van het algemeen christelijk geloof, welke ook door Theodorus Beza voorgestaan[12]. Voor de gereformeerde kerk in de Nederlanden werd met name verwezen naar de drie Formulieren van Enigheid, namelijk de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Vijf artikelen tegen de remonstranten. Door de classis van Tiel werd dit meestal aangeduid als de gereformeerde of christelijke religie en de leer der waarheid die naar de godzaligheid is[13]. Daarvoor baseerden de gereformeerde kerk in de regio Nederbetuwe en de classis van Tiel zich naast de Bijbel en de Formulieren van Enigheid in het bijzonder op de besluiten van de vroegchristelijke kerk[14] en het werk van de reformatoren en hun opvolgers[15]. Normaliter werd er gesproken over "de gereformeerde leer". Enkel in bijzondere gevallen kwam een verfijning.

---

[11] Vgl. o.a. Van der Linde, "Jean Taffin: Eerste pleiter voor 'Nadere Reformatie' in Nederland", 18-41; Karels, "De smalle en brede weg van het piëtisme", 4-14.
[12] Te Velde, "Confession de la foy chrestienne faite pas Théodore de Bèze 1559/1561", 127.
[13] Zie onder meer RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 5 maart 1684 artikel 3 en 16 mei 1687 artikel 2.
[14] Zie hoofdstuk 4.2.3., waarin wordt verwezen naar de concilies van Carthago, Milevitana en Orange.
[15] In het algemeen genoemd "goddelicke tractaten", zie onder meer RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 11 september 1667 artikel 2 en 12 augustus 1674 artikel 11.

De gereformeerde leer in de lijn van Calvijn

In 1601 werd op de gecombineerde classis van Nijmegen de zaak van Gerardus Tonsorius onderzocht die eerst monnik was geweest, maar aan wie was verboden te prediken in de katholieke kerk omdat hij ervan werd verdacht de leer van Calvijn te zijn toegedaan[16]. De toetsing van het voorstaan van de gereformeerde leer was toen al doorslaggevend. Tonsorius werd daarop predikant te Bemmel en Lent[17].

Dat deze gereformeerde leer zich bevond in de lijn van Calvijn blijkt in het bijzonder bij godsdienstige geschillen zoals tussen de remonstranten en contraremonstranten. Het is wel apart dat beide partijen zich daarbij beriepen op Calvijn. Daarbij werd onder meer verwezen naar de Institutie van Calvijn en diens commentaren op de eerste Brief van de apostel Johannes met een citaat van Augustinus en Psalm 139. Alhoewel de remonstranten hiermee trachtten aan te tonen dat hun leer in de lijn van Calvijn was, mocht het hun niet baten. Door de contraremonstranten werd aangegeven dat een dergelijk beroep op Calvijn en anderen zoals Beza en Zanchius volkomen onterecht was[18].
Ook bij de bestrijding van de spinozistische dwaalleer van Frederik van Leenhof werd door de classis van Tiel in 1706 verwezen naar de leer van Calvijn over de eeuwige predestinatie en de voorzienigheid Gods. Dat was noodzakelijk daar de papisten en remonstranten aangaven dat Leenhofs leer gereformeerd zou zijn. De classis nam hier krachtig stelling tegen door afstand te nemen van Frederik van Leenhof, volgeling van de ideeën van onder meer Baruch Spinoza[19].

Aanbevolen werken

Door de gecombineerde classis van Nijmegen in april 1601 werd aan de beginnende predikanten, of zij die vanuit de katholieke kerk predikant in de gereformeerde kerk waren geworden, een aantal boeken aanbevolen om zich nader te bekwamen in de gereformeerde leer[20]. Zoals voormeld werd naast de Bijbel aanbevolen de verklaring van de Heidelbergse Catechismus van Zacharinus Ursinus uitgegeven door diens leerling David Pareus[21]. Tevens het Huisboek van Bullinger en de Postilla van Spindler[22]. In 1605 werd nog daarbij gevoegd de Loci Communes van Bucanus[23] en

---

[16] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 28-30 april 1601 art. 37.
[17] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 19 april 1602 art. 2.
[18] RAG, archief 0336 nummer 35, diverse stukken waarin vele theologen worden genoemd vanaf de vroegchristelijke kerk tot het jaar 1618. Het is hier niet de plaats daarop nader in te gaan, maar is wel aan te bevelen voor nader wetenschappelijk onderzoek.
[19] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 4 augustus 1706 art. 3. Oorspronkelijk was hij meer volgeling van Coccejus en Descartes, zie nader Wielema in *BLGNP* deel 5 334-337.
[20] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 28-30 april 1601 art. 26.
[21] David Pareus, *Explicationum catecheticarum doctoris Zachariae Ursini Silesii absolutum opus, totiusque theologiae puriosis quasi novum corpus*. De eerste Nederlandse vertaling uit 1602 is van de hand van Festus Hommius en uitgegeven onder de titel *Het Schatboek etc.*
[22] Henricus Bullingerus, *Huijsboeck. Vijf decades, dat is vijftich sermoonen van de voorneemste hooftstucken der christlicker religie*. Georgius Spindler, *Postilla: Auslegung der Sontags und fürnemesten Fest Euangeliën etc.*
[23] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 3 september 1605 art. 32. Guilielmus Bucanus, *Institutiones theologicae seu locorum communium christianae religionis et Dei verbo etc.* In 1651 is een Nederlandse uitgave verzorgd door Philippus Rulaeus.

in mei 1609[24] Die boetveerdicheijt van Taffin[25]. De keuze van de classis was niet verwonderlijk. Door deze vijf boeken hadden de predikanten een kleine huisbibliotheek waarin de voornaamste onderwerpen van de gereformeerde leer uitgebreid aan de orde kwamen. Daardoor hadden zij voldoende stof om de gemeenten te onderwijzen. De boeken kenden ook een degelijke samenhang vanaf de oudchristelijke leer via Augustinus naar de Hervorming met de werken van Calvijn en de andere reformatoren.

De classis in het voetspoor van Voetius

In latere jaren werd duidelijk dat de classis zich bevond in het voetspoor van Gisbertus Voetius. Bij de bestrijding van de cartesiaanse dwaalleer van professor Herman Alexander Röell gaf de classis in 1694 aan de provinciale synode onder meer advies uit een van de werken van Voetius, namelijk Politicae Ecclesiasticae. Tevens verwees zij naar de werken van Zanchius, Bucer en Melanchthon[26]. Hetzelfde werk van Voetius werd door de classis in het jaar 1700 gebruikt in de zaak van Justus Heurnius[27] om bij het Hof van Gelre en Zutphen aan te geven dat in de rechten en beoordeling er verschil bestond tussen de politieke en de kerkelijke rechter[28].

Gereformeerde grondslag in de beroepsbrieven

Uit de classicale acta is niet op te maken dat er een verschuiving heeft plaatsgevonden ten aanzien van de gereformeerde leer. Dat bleef de vaste grondslag van de gereformeerde kerk. Zo werd in 1758 nog vermeld ten aanzien van de dwaalgeesten van die tijd, dat daartegen werd gewaakt opdat de zuiverheid van de leer der waarheid die naar de godzaligheid is als een zuiver pand bewaard mocht blijven[29]. Het behoud en de voortgang van de gereformeerde leer komt met name ook naar voren in de beroepsbrieven van de predikanten, waaruit door de eeuwen heen dezelfde opdracht blijkt. Zo klinken de woorden uit de beroepsbrief van Paulus Peregrinus als predikant te Ingen in 1666 onder meer als: "om ons met Godes heijlig Woort te weijden en te leijden, de sacramenten als segelen der godlijcker genade te bedienen, de christelijcke disciplijn te oeffenen, de krancken te besoecken, de elendigen en bedroefden te troosten, de ongeregelde te vermanen en voorts te doen en t' onderhouden al 't geen wat een getrou leeraer, herder en sielsorger toestaet na den eenigen regel van Godes heijlig Woort"[30]. In 1695 bij de beroeping van Jacobus Peregrinus te Zoelen: "om Gods Woord suijver te verkondigen, de heijlige verbondstekenen aan de gelovige en haare kinderen te bedienen, de onwetende te leeren, de bedroefden te vertroosten, den ongeregelde te bestraffen, het afgedwaalde tot 's Heeren schaapskoije toe te brengen en voorts alles te doen wat een opregt en

[24] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 1-4 mei 1609 art. 20.
[25] Jean Taffin, *Grondig bericht van de boetveerdicheijt des levens vervaet in vier boecken ende ghetrouwelijck uit de Fransoijsche bij den auteur selve verbeterde copie verduijtscht door Joannem Crucium, dienaer der Fransche Ghemeijnte te Haerlem*. (1597).
[26] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 25 juli 1694 art. 10.
[27] Zie hierover uitgebreid de casuïstiek in hoofdstuk 7.2.1.
[28] RAG, archief 0124 boek 441, brief van de classis de datis 12-13 juli 1700.
[29] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 7 augustus 1758 art. 12.
[30] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de dato 31 oktober 1666.

getrouw predikant in de gemeijnte Jesu Christi te doen staat"[31]. En in 1774 te Tiel bij de beroeping van Zeno Bachiene klinken gelijke woorden, waarbij als opdracht werd gemeld: "om deselve met de regtsinnige leere der waarheijd, de regtmatige bediening der heijlige bondsegelen, 't volharden in den gebede, mitsgaders met een gelovigen en godvrugtigen wandel te stigten en na de eeuwige geluksaligheijd voor te ligten, ten eijnde de onwetenden onderwesen, de ongehoorsamen bestraft, de verdwaalden teregt gebragt, de bedroevden vertroost en Gods kinderen meer en meer versterkt en opgeboud worden in haar allerheijligst geloov. Alles na inhoud van des Heeren Woord, de Nederlandsche belijdenis en christelijke catechismus"[32]. Deze strekking van de bediening van de gereformeerde leer en de stichting van Christus' kerk en de uitbreiding van Zijn koninkrijk is in alle beroepsbrieven terug te vinden, evenals de verwijzing naar de Formulieren van Enigheid.

Toetsing van de gereformeerde leer

Deze grondslag is ook terug te vinden bij het afnemen van de praeparatoire en peremptoire examens door de classis. Een ieder die geëxamineerd moest worden (examinandus) diende eerst proefpreek te houden over een van te voren opgegeven tekst. Pas als die preek rechtzinnig werd bevonden werd hij tot het eigenlijke examen toegelaten[33]. Bij de examens werd niet alleen grondig de kennis getoetst van de bijbelse grondtalen Hebreeuws en Grieks, maar bijzonder de rechtzinnigheid in de gereformeerde leer[34]. Van groot belang waren hierbij de Dordtse Leerregels (doctrinales Dordracenae)[35]. Meestal werd de algehele gereformeerde leer beduid als de fundamentele leerstukken (fundamenta doctrinae, fundamenta religionis)[36]. In het bijzonder werd daarbij ook gelet op het in de lijn van voorgaande godgeleerden onderscheiden van een in- en uitwendige kerk[37]. Dat wil zeggen een onderscheid tussen de inwendige kerk als "een heilige vergadering van ware Christgelovigen"[38] en de uitwendige kerk als de kerk als "gemeenschap die men met eigen ogen ziet"[39]. De eeuwen door heeft de classis in het bijzonder bij de examens gewaakt tegen alle mogelijke ketterijen en dwaalgeesten[40].

Bestrijding van dwaalgeesten

De classis heeft de gereformeerde leer met alle mogelijke middelen beschermd tegen alle aanvallen van valse leraars, afwijkende leerstellingen en al dan niet filosofische gedachtenspinsels. Vanaf de reformatie in Gelderland rond 1578 ging de strijd

---

[31] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de dato 8 november 1695.
[32] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de dato 14 januari 1774.
[33] Zie voor deze volgorde bij een praeparatoir examen onder meer RAG, achief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de dato 5 juni 1650 en voor een peremptoir examen boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 28 april 1723.
[34] Vgl. RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 31 juli 1693.
[35] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 2 augustus 1756 art. 11.
[36] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 28-30 april 1601 art. 41 en 24 april 1604 art. 20; archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de dato 3 januari 1654 art. 3 en boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 27-28 april 1691 art. 3.
[37] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 25 oktober 1758 art. 5.
[38] Conform art. 27 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis der gereformeerde kerken.
[39] Vgl. Brakel, *Redelijke godsdienst*, deel 1, 554-568, die dit becommentarieert.
[40] Vgl. RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 1 augustus 1791 art. 14.

vooral en ook voortdurend tegen de katholieken, meestal aangeduid als papisten. In het begin van de 17e eeuw was het de strijd tegen de remonstranten die de gereformeerde kerk en classis bezig hield. Vanaf het einde van de 17e eeuw kwamen daar de spinozistische geestdrijvers bij zoals Willem Deurhoff[41], Pontiaan van Hattem[42] en Frederik van Leenhof[43] en hun volgelingen, en cartesiaanse zoals professor Herman Alexander Röell[44] en Balthasar Bekker[45]. In de loop van de 18e eeuw kwamen er meer en meer afwijkende geestesstromingen, zowel in afwijking van de gereformeerde leer als daaraan volkomen tegengesteld. Bijzonder door het Verlichtingsdenken ontstonden nieuwe stromingen zoals het libertinisme en atheïsme met hun antireligieus vrijheidsdenken. Ook oude stromingen staken in nieuwe jassen de kop op zoals het arianisme in het socianisme[46] en unitarisme[47], onder meer gekenmerkt door de ontkenning van de Goddelijke Drieëenheid en het drijven van de vrije wil.

Bij het bestrijden van deze dwaalgeesten schreef de classis onder meer over:
- Het uitroeien van het onkruid uit Gods wijngaard[48].
- Het uitroeien van het onkruid uit de akker des Heeren[49].
- Het wegraken van dit onkruid uit Gods kerk[50].
- Zielsverderfelijke dwalingen[51].
- Adderengebroedsels[52].
- Welker namen aan Gods uitverkorenen een vervloeking zij[53].
- Waken tegen de diepten des satans[54].
- Verleiders die met zielsverderfelijk venijn Gods kerk vergiftigen[55].

Al met al een duidelijke stellingname met Schriftuurlijke bestrijdingen en zegswijzen. Het voortdurend gebruik van deze termen laat zien dat de classis ook in de tweede helft van de 18e eeuw niet alleen waakzaam was en stelling nam tegen allerlei wind van leer, maar zelf binnen de oude gereformeerde paden bleef.

---

[41] In o.m. zijn werk *Over natuurkundige en schriftuurlijke zamenstellinge van de heijlige Godgeleertheijt*; vgl. Van der Aa, *NBACW deel 2*, 39; *De leere en eere van mijn heer Willem Deurhoff*.
[42] Spinozistisch predikant in Sint Philipsland 1672-1683; vgl. *NNBW*, deel 6, 727-728; *BWN*, deel 8-1, 277-278; Roothaan, "Pontiaan van Hattem", 525-535.
[43] In zijn werk: *Den hemel op aarde*; vgl. o.a. *NNBW*, deel 9, 589-590; *BWN*, deel 11, 252-254.
[44] Hij stelde dat de rede moest beslissen over de waarheid, ook in het geloof. Zie De Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, 239; Roëll, *Dissertatio theologica* en *Dissertatio de religione rationali*; Webber, *Eenvoudig bedenken*; Van Sluis, *Herman Alexander Roëll*.
[45] Vooral in zijn werk: *De Betoverde weereld*; vgl. o.a. *BWN*, deel 2, 277-286; *NNBW*, deel 1, 277-279.
[46] Stroming opgekomen rond 1600 en vernoemd naar Fausto Sozzini (1539-1604) en Lelio Sozzini (1525-1562), onder meer gekenmerkt door het ontkennen van de Godheid van Christus en de aanname dat Christus niet door Zijn kruisdood maar door Zijn zedelijk voorbeeld tot Verlosser is geworden.
[47] Stroming die de leer van de Goddelijke drieëenheid ontkent in navolging van Arius, Michael Servet en Adam Pastor. Kwam vooral op in de 17e en 18e eeuw onder invloed van het Verlichtingsdenken.
[48] Vgl. RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 6 augustus 1747 art. 10.
[49] Vgl. RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 4 augustus 1749 art. 10.
[50] Vgl. RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 2 augustus 1784 art. 14.
[51] Vgl. RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 1 augustus 1740 art. 7.
[52] Vgl. RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 7 augustus 1775 art. 15.
[53] Vgl. RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 6 augustus 1759 art. 12.
[54] Vgl. RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 5 augustus 1765 art. 16.
[55] Vgl. RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 1 augustus 1757 art. 10.

Voetius en Coccejus

Binnen de gereformeerde kerk in de Verenigde Nederlanden waren verschillende stromingen of richtingen aanwezig. Bijzonder de verschillen in de uitleg van het Oude en Nieuwe Testament, de verbondsleer en de ceremoniële wetten tussen de professoren Gisbertus Voetius en Johannes Coccejus[56] zou een behoorlijk grote invloed hebben. Het is apart dat aan deze strijd binnen de classis van Tiel geen enkel woord is gewijd. In de acta wordt wel Voetius aangehaald in positieve zin, maar geen woord gewijd aan Coccejus. De gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en de classis van Tiel bleven met Voetius bij de oudchristelijke en gereformeerde leer, zoals in Gods Woord en de drie Formulieren van Enigheid was vastgelegd.

Waren er dan geen verschillen in stromingen en liggingen in de Nederbetuwe? Ja zeker. De gemeente van Tiel wordt in de eerste helft van de 18e eeuw door De Bie cum suis getypeerd als een in meerderheid coccejaanse gemeente[57], maar de vraag is of dit de gemeente betreft danwel de ligging van bepaalde predikanten[58]. Gelet op haar katholiek verleden en het gegeven dat de meeste katholieken van de Nederbetuwe in Tiel woonden, ligt het meer voor de hand dit te duiden als een gedeeltelijk vrijzinnige gemeente, waarbij een ander deel meer tot de orthodoxe, voetiaanse richting behoorde[59]. In de jaren 1763-1771 was een van de predikanten daar Hermannus Johannes Krom die tot de voetiaanse richting behoorde en bewust door de kerkenraad wegens zijn ligging met eenparigheid van stemmen[60] was gekozen tegen de zin van een deel van de vrijzinnige magistraat van Tiel. Zijn dienstwerk daar werd vanaf het begin "beloond" met verschillende spotdichten[61]. Toch stond hij bekend als een predikant die zeer verdraagzaam was ten opzichte van andersdenkenden[62]. Hij heeft altijd getrouw zijn werk gedaan en werd bij zijn afscheid in 1771 getypeerd als "een waardig en veel geliefd leraar in de gemeente van Tiel"[63] en er werd zowel bij zijn dienstwerk als vertrek binnen de classis van Tiel geen wanklank gehoord of theologische tegenstelling genoteerd[64].

Het blijft wel de vraag of de aanvankelijke weerstand tegen deze Tielse predikant iets bijzonders was en dat de theologische ligging daarbij van belang was, zoals bij de aangehaalde werken wordt verondersteld. In de 18e eeuw was het meer regel dan uitzondering dat er bij een beroep van een predikant altijd wel van de een of andere zijde enige oppositie kwam. Dat is al gebleken bij de gemeenten van Ingen en Eck[65]. Ook Theodorus Vosman, in 1731 als predikant beroepen te Ommeren, getuigde

---

[56] Onder meer door de stellingen van Coccejus dat de Tien Geboden ceremonieel waren en dat er sprake was van vervanging in de verbondsleer. Voetius nam hier stelling tegen. Zie o.a. De Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, 233-235; Van Asselt, "Voetius en Coccejus over de rechtvaardiging", 32-47; Duker, *Gisbertus Voetius tweede deel*, 202-269; Picard, *Naauwkeurige beschrijving*, deel 6-1, 236-239.

[57] *BWPGN*, deel 5, 272-275.

[58] Zie bij hoofdstuk 8.1. de typeringen van Op 't Hof.

[59] Zie hoofdstuk 4 over de Tielse remonstrantsgezinde predikanten.

[60] RAR, archief 0218 boek 3 *Resolutieboek kerkenraad 1748-1766*, de dato 31 augustus 1763.

[61] Zie o.a. Van Heiningen, "Predikant".

[62] *BLGNP*, deel 3, 228-230; *NNBW*, deel 2, 727-728; *BWN*, deel 10, 398-399.

[63] RAR, archief 0218 boek 4 *Resolutieboek kerkenraad 1767-1785*, de dato 11 juni 1771.

[64] RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum classis Tielanae 1745-1777*, de dato 11 juni 1771 en boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 12 juni 1771 art. 9. Dit met uitzondering van de problemen van het vicinusschap, hoofdstuk 5.2.4., maar daarin had hij geen schuld.

[65] Zie hoofdstuk 7 de casuïstiek.

enkele jaren later: "Hoe dat hij selfs al voor zijn bevestiging van ter zijde in ervaring gekoomen zijnde dat een deel quaedaerdige en parthijdige menschen uit haet en nijd tegens zijn persoon haer niet hadden koomen te ontzien van zijn eerwaerde op een gansch lasterlike wijze agter de rug te bekladden"[66].

De Nederbetuwe en de classis zijn en blijven gereformeerd

Het voorstaande is nog maar een greep uit de vele geestesstromingen en al dan niet valse geestdrijvers uit de 16e tot en met de 18e eeuw. Alhoewel het hier niet de plaats is op al die stromingen en denkers in te gaan, is het wel duidelijk dat de classis van Tiel er wel mee te maken had. Zij diende in elk geval wel een standpunt daartegen in te nemen. De beïnvloeding van al die geestesstromingen lijkt gering te zijn geweest en beperkte zich meer tot een enkele individuele predikant. Het kan niet worden uitgesloten dat met name het Verlichtingsdenken invloed heeft gehad op de predikanten en bevolking in de regio Nederbetuwe. Toch is niet uit de acta van de classis op te maken dat die invloed zodanig was dat de gereformeerde leer in het gedrang kwam of eraan ten onder ging. Het kan eveneens niet worden uitgesloten dat er onder de predikanten verschillen geweest kunnen zijn ten aanzien van de uitleg van de gereformeerde leer, maar dat heeft niet geleid tot verwijdering onder elkaar of een inbreuk op de bijbelse leer en levenshouding. Zeker tot de Franse tijd zijn daarvoor geen aanwijzingen te vinden. Gesteld kan worden dat zowel de regio Nederbetuwe als de classis van Tiel gereformeerd waren en zijn gebleven. Dat is mede op te maken uit het percentage van gereformeerden onder de bevolking dat veel hoger lag dan elders in Gelderland[67].

Eerste oorzaak is de prediking

De eerste oorzaak van die redelijke vastheid van de gereformeerde leer in de regio Nederbetuwe vindt grond in de verkondiging van Gods Woord en de uitwerking daarvan. Al jaren voor de reformatie van 1578 werd Gods Woord verkondigd door middel van hagenpreken[68]. Die trokken veel volk, zodat met enige voorzichtigheid kan worden geconcludeerd dat al vroeg in de 16e eeuw er een honger en belangstelling was voor de gereformeerde prediking naar Gods Woord. Gelet op het gegeven dat de tijdsomstandigheden uiterst moeilijk waren en allen die zich maar op enige wijze afwendden van de katholieke kerk en leer werden vervolgd, kan gesproken worden van een serieuze doorbraak van het gereformeerde gedachtegoed en prediking. Na de reformatie in Gelderland is dat "smeulende protestantisme" snel doorgebroken in de Nederbetuwe. Dat kon alleen maar als er getrouwe en bekwame herders en leraars waren. Op een enkele negatieve uitzondering na hebben vele vakbekwame, getrouwe en geliefde predikanten in de Nederbetuwe gearbeid. Uit de afscheidsbrieven van predikanten kan dit ook duidelijk worden gezien. Bijvoorbeeld toen Arnoldus Voorduin in 1777 afscheid nam van de gemeente van Hien en Dodewaard werd hij getypeerd als "een getrouw leraar en wachter op Sions muren, hartelijk bemind bij allen die waarheid en godzaligheid liefhadden en wiens dienst

[66] RAG, archief 0336 nummer 124, *Verdediging Vosman*, de dato 1 juli 1737 punt 80.
[67] Zie hoofdstuk 2.2.2.d.
[68] Zie hoofdstuk 1.3.1.

de heiligen aangenaam was"[69]. Dat was geen standaardformulering, want elke afscheidsbrief van de gemeente van Hien en Dodewaard heeft een persoonlijke inhoud, toegespitst op de band die er met de predikant was geweest.

Vruchten op de prediking

De vruchten op de prediking zijn op te maken uit diverse bronnen, waarvan hier een klein voorbeeld. In zijn ambtsperiode te Lienden in de jaren 1711-1738 schreef de predikant Petrus Bisschop een Doodboek waarin hij niet alleen het sterven en begraven van mensen uit Lienden vermeldde, maar ook van andere begrafenissen en belangrijke dagelijkse gebeurtenissen uit de regio[70] en in de Nederlanden[71]. Uit zijn aantekeningen is onder meer op te maken het sterven van mensen die godvruchtig hadden geleefd en godzalig waren gestorven. Dat werd niet alleen getuigd bij oudere mensen zoals Klaas de Haas bijna 75 jaar oud: "een vroom man en oock godsalig in sijn afsterven", maar ook bij jongere zoals Gijsbertje Rutgers van IJsendoorn die slechts 35 jaar oud werd: "in den Heere ontslapen ... sij was een vroome vrouw[72]. Ook de onderlinge band van geestelijke liefde tussen de predikanten komt daarbij duidelijk openbaar zoals bij de begrafenis van dominus Menso in 1733, waarbij door Bisschop 2 Samuel 1:26 wordt aangehaald, getuigende van de liefde tussen David en Jonathan: "Sijn eerwaerde was mijn goede nabuur en boesemvriend, predicant geweest dertig jaeren lang en noijt verschil. Ick heb op sijn begraeffenis geweest, de aerde zij hem ligt ... en stierf seer godsaliglijc met verstande af maendagmiddag de klocke tusschen twee en drie den 31 of laeste augustus 1733. Och mijn broeder, ick ben om uwentwil benaut, mijn broeder Jonathan, gij waert mij seer liefflijc, mijn broeder Jonathan, uwe liefde was mij liefflijcker dan de liefde der wijven"[73]. Opmerkelijk is dat bij verschillende begrafenissen en lijkpredikaties wordt vermeld, dat er veel mensen bij de begrafenis of in de kerk waren[74].

Tweede oorzaak is het catechetisch onderwijs

De tweede oorzaak van de redelijke vastheid en grote omvang en invloed van de gereformeerde leer in de Nederbetuwe ligt in het onderwijs uit de Heidelbergse Catechismus. Dit geschiedde zowel in de godsdienstoefeningen in de kerk op de zondagmiddagen of aparte catechisaties na de twee zondagse preken[75] en catechisaties doordeweeks als bij het onderwijs op de scholen[76]. Het belang van dit onderwijs kan nauwelijks overschat worden, daar jong en oud dagelijks of wekelijks werden geleerd en geoefend in de belangrijkste onderdelen van de gereformeerde leer. De classis van Tiel heeft dit onderwijs door de eeuwen heen als zeer belangrijk beschouwd en nauw toezicht gehouden op de uitvoering daarvan[77]. Door de grote

[69] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 12 november 1777.
[70] Zo noteert hij bijvoorbeeld het ophangen van een dief te Tiel op 3 juni 1724.
[71] Hij beschrijft op 30 juni 1730 uitgebreid over de processen wegens sodomie te Den Haag.
[72] Archief NGG Lienden, *Doodboek 1711-1738*, de datis 6 januari 1725 en 8 december 1725.
[73] Archief NGG Lienden, *Doodboek 1711-1738*, de dato 5 september 1733.
[74] Archief NGG Lienden, *Doodboek 1711-1738*, de datis 27 september 1725 en 4 november 1730.
[75] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 1-2 mei 1713 art. 18 en boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 11-12 september 1752 art. 14.
[76] Zie nader hoofdstuk 2.2.2.
[77] Vgl. RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 30 mei 1598 art. 7, 24 en 25, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 7-8 mei 1677 art. 17, boek 9 *Acta*

aandacht voor dit onderwijs werd de gereformeerde bevolking niet alleen leerstellig gevormd aan de hand van de Heidelbergse Catechismus maar ook opgebouwd in eenheid en geloof.

Derde oorzaak is de aard van de regio Nederbetuwe
De derde oorzaak ligt buiten het kerkelijk erf, namelijk in de aard en afbakening van de regio Nederbetuwe. Binnen het Hertogdom Gelre werd in 1327 door Reinald II de Betuwe verdeeld in Over- en Nederbetuwe[78]. De Nederbetuwe verkreeg daarbij eigen land- en waterschapsrechten. Het Ambt van Nederbetuwe samen met de stad Tiel en de heerlijkheden met hun eigen rechten vormden als de regio Nederbetuwe een geheel, duidelijk gescheiden van de andere bestuursonderdelen van het Kwartier van Nijmegen. Hierdoor kende de Nederbetuwe al eeuwenlang een bepaalde onafhankelijkheid en eenheid voordat de reformatie rond 1578 plaatsvond. Door deze interne bestuurlijke samenhang en het gegeven dat de gereformeerde kerk van de Nederbetuwe en de classis van Tiel binnen dezelfde bestuurlijke regio een kerkelijke eenheid vormden, was een vast kader aanwezig waarbinnen de gereformeerde leer voorspoedig kon groeien.

Voortdurend onderwijs door de prediking
De classis van Tiel heeft voor het behoud en de voortgang van de gereformeerde leer in de Nederbetuwe in de loop der eeuwen veel werk verzet. Zij was er kennelijk van overtuigd dat de zaken niet op hun beloop konden worden gelaten en de Heilige Geest er Zelf wel voor zou zorgen dat Christus' kerk zou groeien en bloeien. Het vroeg ook voortdurende arbeid van classis, predikanten en kerkenraden. Zo besloot de gecombineerde classis van Tiel en Bommel in september 1612[79] dat op het platteland uitsluitend zou worden gepreekt uit de vier Evangeliën[80]. Dit had niets te maken met het opleidingsniveau van de predikant, maar de noodzaak om de bevolking uit Gods Woord zo veel mogelijk te onderwijzen in de gereformeerde leer. Daartoe waren met name de Evangeliën bij uitstek geschikt. In later jaren werd de prediking op het platteland uitgebreid naar teksten uit de hele Bijbel, zonder dat daartoe een speciale actie van de classis nodig was. Men zou kunnen spreken van een voortgaande kerstening van het platteland, waarbij de reformatie gestaag voortgang gewon.

Binding aan de Formulieren van Enigheid
Een van de middelen tot opbouw van de gereformeerde leer was de ondertekening van de Formulieren van Enigheid door de predikanten, schoolmeesters en kosters[81]. Daardoor verbonden zij zich aan de gereformeerde leer zoals die was vastgelegd in de Heidelbergse Catechismus, de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Vijf artikelen

---

classis Tielanae 1780-1802, de dato 4 augustus 1783 art. 20 en boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 11 april 1815 art. 18.
[78] Zie onder meer Noordzij, *Gelre*, 131-159; Kuys, *De ambtman in het Kwartier van Nijmegen*, 25-29.
[79] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommeliana 1606-1613*, de datis 14-16 september 1612 art. 30.
[80] Ook wel genoemd de "Evangelia Dominicalia".
[81] RAG, archief 344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 28-30 april 1601 art. 34; archief 0345 boek 146 *Formulieren van Eenigheid*. Zie nader hoofdstuk 6.2.1.e.

tegen de remonstranten. Door deze ondertekening konden zij daarop ook worden aangesproken. Ook moesten de predikanten beloven de formulieren voor de bediening van het heilig avondmaal en de heilige doop zonder verandering in hun gemeenten te lezen en bijzonder geen verandering aan te brengen in de drie vragen aan de doopouders[82]. Dit alles bleef de eeuwen door onder de aandacht van de classis. Een scherp toezicht op het behoud van de gereformeerde leer was noodzakelijk om de gereformeerde kerk blijvend te kunnen opbouwen.

Opscherping door proposities

Een ander middel tot behoud en opscherping in de gereformeerde leer was het bij toerbeurt in de classis houden van proposities door alle predikanten, zoals eerder vermeld[83]. Deze preken werden door de andere predikanten beoordeeld en zo nodig werden aanwijzingen gegeven waardoor iemands preekwijze of de inhoud van de preek kon worden verbeterd. Een soort van preekbespreking tot nut van spreker, ook wel concionator genoemd, en toehoorders.

Het belang hiervan is op vele plaatsen in de classicale acta te vinden, zoals:

- Op 29 april 1598 hield Gerardus Tonsorius een propositie voor de classis over een niet nader benoemd tekstgedeelte. De predikanten vonden dat hij een goede welsprekendheid[84] aan de dag had gelegd, maar zonder een grondig onderzoek en verklaring van de substantie van de tekst. Reden tot nadere studie[85].
- Op 28 april 1628 hield Aegidius Crollius een propositie voor de classis, waarbij het tekstgedeelte niet wordt vermeld. Hij ontving daarop enkele vermaningen om hem op te wekken tot voortgang in zijn goede ijver en naarstigheid[86].
- Op 4 oktober 1630 hield Johannes Brandolphus een propositie over Romeinen 5:8. De broeders dankten God voor de aan hem verleende gaven. Wel hadden ze nog enkele opmerkingen die Brandolphus dankbaar aanvaardde[87].

Na 1640 werden enkel nog de proposities bij de examens opgetekend in de classicale acta, maar niet meer van de bevestigde predikanten. Wel werden bij de publieke classicale predikaties enkele predikanten door de classis gecommitteerd om die bij te wonen en te beoordelen. Dat leverde enkel reacties op in die zin, dat de broeders de predikaties met veel genoegen en stichting hadden aangehoord[88].

Door studenten, proponenten en kandidaten dienden ook proposities gehouden te worden voordat zij tot een examen of de openbare predikdienst werden toegelaten. Dit diende te gebeuren uit teksten die van te voren door de examinator waren opgegeven[89], zowel uit het Oude als Nieuwe Testament. Bijzonder in de jaren na 1620 werden deze gehouden proefpreken doorgaans met genoegen door de classis

[82] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 9-10 september 1726 art. 16.
[83] Vgl. de hoofdstukken 5.2.1.a., 5.2.2.e. en 5.2.4.a.
[84] Letterlijk staat er in de acta: "facundie".
[85] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 28-30 april 1601 art. 35.
[86] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 28-29 april 1628 art. 1.
[87] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 4-6 oktober 1630 art. 5.
[88] Vgl. RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 13-14 september 1745, boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 14-15 september 1772 art. 7 en boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 26 april 1814 art. 6.
[89] Vgl. RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 13-14 september 1658 art. 18 en boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 14-15 april 1766 art. 37.

aangehoord. Door de predikanten werden op- en aanmerkingen gemaakt over de inhoud en opzet van deze preken, meestal beduid als "daarbij werd opgemerkt wat stond aan te merken[90]", maar dat leidde niet tot het afhouden van een proponent van een examen. Kennelijk was de theologische opleiding toen al dermate ontwikkeld, dat de preekbekwaamheid voldoende was. Iets waar het in de beginjaren van de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe nogal eens aan ontbrak. Wel werd aan kandidaten en studenten aanbevolen om Gods Woord en andere stichtelijke boeken naarstig te lezen en te onderzoeken en met een christelijke levenswandel anderen voor te leven[91].

Theologische werken

Om de gereformeerde leer zuiver te kunnen bewaken moesten ook de door predikanten en andere personen geschreven theologische werken door de classis worden nagezien en al dan niet worden goedgekeurd om gedrukt te mogen worden. In beginsel werd dit door de classis gedaan of haar gedeputeerden. Vanaf het begin van de 18e eeuw werden speciale onderzoekers voor de beoordeling van de aangeboden werken aangesteld, de zogenoemde visitatores librorum[92].

Uit de navolgende bloemlezing blijkt dat de aangeboden werken veelal waren bedoeld tot onderwijs voor predikanten en gemeenten.

- Zo werd Bernardus Buschovius alias Busschoff uit Zoelen in 1618 nader door de classis ondervraagd over een door hem geschreven gedicht *Een lof-sang des Heeren*. Daarin komen de regels voor: "Duijvel noch doodt, noch doodelijcke sonden sal oijt soo sterck of machtich zijn bevonden dat se mij nemen sal dit seker pandt"[93]. De classis viel over de uitdrukking dat dodelijke zonden het zeker pand van het geloof en de zaligheid niet zouden kunnen benemen. Een terechte vraag, daar de Heere Jezus in Mattheus 12:31-32 aangeeft, dat de zonde tegen de Heilige Geest niet zal worden vergeven. Busschoff verklaarde voor de classis de bedoeling van zijn woorden, waarin de classis genoegen nam[94]. Kennelijk bedoelde hij niet de zonde tegen de Heilige Geest, maar de zonden in algemene zin die leiden tot de dood.
- In september 1634 bood Johannes Isaäcus a Rewick uit Lienden aan de classis twee werken ter beoordeling aan, namelijk een met de titel *Anatomen catecheseos religionis christianae*, dat door de classis dankbaar werd aanvaard, en een getituleerd *Analysis catecheseos Heidelbergensis* [95]. Het laatste werk werd beoordeeld door de gedeputeerden van de Gelderse synode en door hen goedgekeurd om gedrukt te mogen worden[96].

---

[90] Vgl. RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de dato 3 januari 1654 art. 2.
[91] Vgl. RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de dato 11 december 1666 art. 5, boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 11-12 september 1724 art. 31 en boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 22 juni 1740 art. 4.
[92] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 6 augustus 1725 art. 5; boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 16 januari 1792 art. 4 en boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 30 januari 1804 art. 10.
[93] Tekst uit een plakkaat met in de linkermarge de Bijbelteksten en in de rechtermarge een nadere uitleg. Plakkaat uit de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.
[94] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de dato 21 september 1618 art. 18.
[95] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 15-17 september 1634 art. 26.
[96] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 13-14 april 1635 art. 22 en 2-3 mei 1636 art. 23.

- In april 1665 vroeg Cornelius Udents uit Tiel aan de classis om zijn werk na te zien en goed te keuren, getiteld *Corte catechisatie*[97].
- In april 1670 gaf Samuel Scherphof uit Tiel bij de classis aan dat hij bezig was met een *Catechisatie over de fundamenten van de heilige theologie*. Op zijn verzoek werden de classicale gedeputeerden gecommitteerd om dit werk na te kijken[98].
- In september 1686 overhandigde Petrus de Lange uit Eck aan de classis een tractaat behelsende een christelijke fabel onder de titel *Esopus Christianus* met verzoek om goedkeuring van de classis[99].
- In mei 1698 werd door Johannes Vechovius uit Tiel aan de classis zijn werk overhandigd om nagekeken te worden, getiteld *Handtlijding ter nodige belijdenis des geloofs van diegeene welcke sig ten Hijligen Avondtmaal begeven sullen*[100]. Daartoe werden de classicale gedeputeerden gemachtigd[101].
- In september 1747 vroeg Christophorus Arnoldus van Brissen uit Ingen aan de classis om een boekje van hem te willen onderzoeken en approberen. Het werk was getiteld *Aandagt op het laetste einde van redelijke schepselen die sij te bedoelen hebben in al hun daden*. Het boekje werd nauwkeurig onderzocht door de Tielse predikanten Johan Wilhelm Goldbach en Arnoldus Coermans met Bogislaus David Cassius uit Zoelen die rapporteerden dat zij het niet alleen rechtzinnig maar ook zeer stichtelijk hadden bevonden[102]. Het zou het laatste boek zijn van predikant van Brissen[103], want hij overleed een week later[104].
- In april 1780 bood Cornelis Swaving uit Hien en Dodewaard een boek aan onder de titel: *Proeve van aanmerkingen over het regt en onregt gebruik der H. Schrift, voornaamlijk in het behandelen van de practijk der Godzaligheid, deel 3*.
- In augustus 1784 vroeg Hendrik Arnold Aitton uit Hien en Dodewaard aan de classis om aanwijzing van visitatores librorum voor zijn werk handelende over de christelijke zedenkunde[105]. Daartoe werden de classicale gedeputeerden benoemd, maar door het vertrek van Aitton naar Zwolle konden zij een jaar later geen verslag uitbrengen[106].
- In januari 1791 berichtte de Tielse predikant Alexander van Harencarspel dat hij een werk had onderzocht en goedgekeurd van de predikanten Abraham Ledeboer emeritus te Haastrecht en Willem de Roo uit Tiel, met de titel: *Verkort eenvoudig onderwijs in de voornaamste waarheden van den Hervormden Godsdienst*[107].

---

[97] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 10-11 april 165 art. 26.
[98] RAG, archief 0345 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 18-20 april 1670 art. 21.
[99] RAG, archief 0345 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 13-14 september 1686 art. 23.
[100] Het is in 1699 onder een iets gewijzigde titel gedrukt te Utrecht en uitgegeven te Tiel, zie Treur, *Het gereformeerd Piëtisme en de classis Tiel in de Gouden Eeuw*, 51, 65 en 77.
[101] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 9-12 mei 1698 art. 31.
[102] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 11-12 september 1747 art. 4.
[103] Er zijn nog nog meer werken door hem geschreven, waarvan de bekendste zijn: *Disputationum theologicarum de angelis sexta* en *Dissertatio philologico-theologica de accentuatione Decalogi*.
[104] Hij overleed op 19 september 1747 op jonge leeftijd, zie RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 29-30 april 1748 art. 32 app.
[105] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 2 augustus 1784 art. 38.
[106] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 1 augustus 1785 art. 39.
[107] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 16 januari 1791 art. 4.

Een veelschrijver was Dirk Cornelis van Voorst[108], predikant van Hien en Dodewaard, die de volgende werken ter goedkeuring aanbood:
- In september 1787 zijn *Uitlegkundig en Godgeleerd Magazijn 1e deel*.
- In september 1788 het tweede deel *Godgeleerd en Uitlegkundig Magazijn*.
- In april 1789: *Bundel van Uitlegkundige Verhandelingen*, 1e stuk.
- In december 1789: *Bundel van Uitlegkundige Verhandelingen*, 2e stuk.
- In april 1790: *Godgeleerd Magazijn*.
- In september 1791 een werkje over *Psalm 68*.
- In april 1792: *Leerredenen* en de voorreden en aantekeningen bij de *Leerredenen* van Carl Friedrich Bahrdt[109].
- In september 1792: *Formulier van het Nagtmaal en de 21 vraag van den Catechismus*[110].

Niet alle aangeboden en onderzochte werken werden met name genoemd, zoals blijkt uit een bericht van de Tielse predikant Willem de Roo uit 1799 dat hij als visitator librorum twee boekjes had onderzocht en goedgekeurd, waarvan de ene was van de hand van Echteldse predikant Franciscus Hermannus Repelius en de andere van de krankenbezoeker Van Alphen[111]. De door de predikanten geschreven werken worden niet allemaal benoemd in de classicale acta[112]. Zo schreef Rethesius Rodolphus Goens, predikant van het Fort Nassau op het eiland De Voorn, in 1658 een werk over het lijden van Christus: *Anatome Dominicae passionis: Hoc est dispositiones analyticae, tabellis synopticis comprehensae, totius historiae passionis Dominicae ... continentes; Praemissa totius historiae synopsis*[113].

Op grond van artikel 55 van de Gelderse Kerkorde[114] en instructies van de Staten van Gelderland[115] werden ook de theologische en andere werken van hen die geen predikant waren door de classis beoordeeld:
- Dat was bijvoorbeeld het geval in 1630 bij schoolmeester Aart Pagie voor de uitgave van zijn poëma: *Homeri Batrachomyomachia, hoc est ranarum et murium pagua, à Graeco-Latinae versioni carmina reddita*[116].
- Ook de lekentheoloog Cornelis van Niel, ouderling te Tiel, verzocht in 1659 de examinatie van zijn tractaat door de classis, waartoe de deputati classis werden aangewezen[117]. Hoogst waarschijnlijk was dat zijn werk met de titel: *Den*

[108] Zie nader over zijn werken o.a. Nieuwenhuis, *Aanhangsel*, 170; *NNBW*, deel 10, 1134-1135; *BWN* deel 19, 355-356.
[109] Hij was een Duits theoloog (1741-1792), zie *Allgemeine Deutsche Biographie*, deel 1, 772-774.
[110] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 10-11 september 1787 art. 30, 7-8 april 1788 art. 32, 27-28 april 1789 art. 31, 16 december 1789 art. 6, 19-20 april 1790 art. 32, 12-13 september 1791 art. 33, 23-24 april 1792 art. 32 en 10-11- september 1792 art. 31.
[111] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 9 april 1799 art. 17.
[112] Nader onderzoek als vervolg op het werk van Treur is dan ook zeer gewenst.
[113] Uitgegeven te Dordrecht bij De Vries.
[114] Identiek aan artikel 55 *DKO*.
[115] Vgl. Cannegieter, *GGP* deel 3 folio 667-669, de dato 28 april 1740.
[116] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 4-6 oktober 1630 art. 31. Het betreft een door Aert Pagie gemaakt gedicht op basis van een beroemd werk, toegeschreven aan Homerus. De titel luidt, vertaald: "Naar Homerus' Kikker-muis-strijd, dat is het dorp van de kikkers en de muizen, gedicht gemaakt uit de Grieks-Latijnse versie". Zie nader hoofdstuk 2.2.2.h.
[117] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de dato 10 augustus 1659 art. 4.

donderslach der goddeloosen en hemelsche vreugde voor de gelovige zielen, waarvan vele herdrukken zijn verschenen[118].

Uit de voornoemde bloemlezing van door de classis goedgekeurde werken blijkt dat er sprake was van enerzijds leerstellige werken, maar anderzijds ook werken die gericht waren op de praktijk van het geloofsleven. Zowel aan theoretisch, leerstellig onderwijs als aan de uitwerking daarvan in de praktijk was kennelijk behoefte. Vanzelfsprekend geeft dit geen beeld van de theologische werken die in de gemeenten door de lidmaten en predikanten doorgaans werden gebruikt, maar het geeft wel aan dat de voornoemde predikanten vasthielden aan de gereformeerde leer en daarbij werken het licht lieten zien tot onderwijs van anderen.

Ten aanzien van de drukkunst heeft de classis altijd aangedrongen dat die zou worden gebruikt tot bevordering van kennis, geloof en godsvrucht[119]. Tevens dat de classis voortdurend zou waken tegen het inkomen en verspreiden van alle ergerlijke en schadelijke boeken en geschriften[120]. Het eerste was voor de classis nog niet zo gemakkelijk omdat er geen drukpersen in de Nederbetuwe waren en de werken dus elders werden gedrukt[121]. Het laatste was niet realiseerbaar, daar de classis enkel het recht had theologische werken uit de eigen regio te beoordelen. Het weren van schadelijke boeken was een taak van de politieke overheid, maar die greep niet zo snel in. Een echte boekencensuur is er in de Verenigde Nederlanden nooit geweest, zodat de boekdrukkunst zowel veel goed als kwaad heeft voortgebracht.

Toezicht op de leer

Tenslotte beschikte de classis voor het toezicht op het behoud van de gereformeerde leer over de middelen van het houden van kerkvisitaties en het uitoefenen van de kerkelijke tucht of censuur. Er werd nauwkeurig toezicht gehouden op de prediking en levenswandel van de predikanten[122]. Vanaf 1677 werd bij elke kerkvisitatie nauwkeurig onderzoek verricht naar het tweemaal prediken en catechiseren van de predikant op de zondagen het gehele jaar door[123]. Er was hierop weinig correctie nodig[124]. Vanaf 1728 werd op elke Paasclassis aan de ouderlingen hoofd voor hoofd gevraagd of dit inderdaad ook zo geschiedde[125]. Dit alles bleek nauwelijks klachten op te leveren, zodat kan worden aangenomen dat over het algemeen de predikanten hun arbeid in de gemeenten regelmatig verrichtten[126].

Bij de kerkvisitaties was er ook gelegenheid om de gereformeerde leer uit te leggen, vragen te beantwoorden en onjuiste denkbeelden of praktijken te corrigeren. Zo was er in 1752 een geschil binnen de gemeente van Rijswijk tussen een lidmaat aldaar,

---

[118] Zie nader Treur, *Het gereformeerd Piëtisme en de classis Tiel in de Gouden Eeuw*, 20-28, 70-72.
[119] Vgl. RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 6 augustus 1810 § 9.
[120] Vgl. RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 2 augustus 1723 art. 5.
[121] Vgl. RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 6 augustus 1764 art. 15.
[122] Zie hiervoor nader de verschillende onderwerpen in hoofdstuk 5 en 6.
[123] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 7-8 mei 1677 art. 17.
[124] Vgl. RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 26-27 april 1680 art. 17.
[125] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 2 augustus 1728 § 12.
[126] Vgl. RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 4 mei 1802 art. 7 en boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 11 april 1815 art. 8.

de heer Meijerik, en de predikant Dirk Hendrik Rutgers. Er bleek een misverstand te zijn over een uitspraak van de predikant: "Dat wij allen in de natuurstaat kinderen des duijvels waren". Daarna kwam aan de orde de vraag wat onder wedergeboorte moest worden verstaan en onder de uitdrukking "in Christus zijn". Het bleek dat Meijerik het eerste dit zo uitlegde als ware het de overgang van het jodendom en heidendom naar de kerk van het Nieuwe Testament en het tweede dat God overal tegenwoordig is en men Hem dankbaarheid moest bewijzen. Door de classicale gedeputeerden en de predikant werd hem aangeboden nader onderwijs te geven, hetgeen door hem niet werd gewaardeerd: "Maar sinjeur Meijerik seijde als met veragting dat hij soveel met predikanten had omgegaan, de eerwaarde predikanten bedankte en ging als met grimlaggen uit de vergadering"[127].
Bij de kerkvisitatie in 1755 bleek onder meer dat Anthonius Timmer, predikant te Maurik, tijdens zijn verblijf aldaar erg weinig onderwijs gaf uit de Heidelbergse Catechismus en tijdens de zondagse diensten in twee jaar tijd nog maar 7 zondagen had behandeld. Daarover werd ook in Eck geklaagd ten aanzien van de predikant Theodorus Bruinis en dat hij al twee jaar geen huisbezoek had gedaan voor de bediening van het heilig avondmaal[128].

Theologisch onderwijs
De classis hield ook nauwkeurig in de gaten of de professoren op de academie van Harderwijk van de gereformeerde leer waren. Toen in 1647 bleek dat er op de nieuw gestichte academie een professor was benoemd geboortig van remonstrantse ouders en voorstander van de remonstrantse leer, werd door de classis actie ondernomen om dat bij de provinciale synode onder de aandacht te brengen[129]. In 1649 diende de classis een gravamen in, waarbij zij aangaf dat het in de lijn van de Dordtse Kerkorde hoogst noodzakelijk was dat alle professoren een acte van enigheid en zuiverheid in de leer dienden te ondertekenen[130]. In 1651 kwam dit nogmaals aan de orde, waarbij de classis zich verwonderde dat er op de synode bezwaar tegen een dergelijk gravamen werd gemaakt. Het ondertekenen van de belijdenis van de gereformeerde kerk lag besloten in zowel de Dordtse Kerkorde als de Gelderse Kerkorde, welke laatste bij de Landschap in 1620 was aangenomen[131].
De noodzaak van het opleiden van studenten tot predikanten in de gereformeerde leer was voor de classis een belangrijke zaak. Niettemin werd door haar in 1731 een voorstel van de correspondent van Stad en Lande om de professoren te verzoeken de studenten niet alleen in de beschouwende maar ook in de betrachtende godgeleerdheid te onderwijzen en toe te rusten niet overgenomen. De classis was van oordeel dat zowel het theoretisch als het praktisch onderwijs behoorde tot de taken van de curatoren van de academie[132].

---

[127] RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum classis Tielanae 1745-1777*, de dato 30 mei 1752; vgl. boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 17 april 1752 art. 30.
[128] RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum classis Tielanae 1745-1777*, de datis 26-29 mei 1755.
[129] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 30 augustus-2 september 1647 art. 31.
[130] RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 10-12 september 1649 art. 18.3.
[131] Zie DKO art. 53; RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de dato 31 juli 1651 gravamen 1.
[132] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 6 augustus 1731 art. 18.

Schriftuurlijk uitdrukkingen en vrome zegswijzen

Uit de classicale acta is op te maken dat de predikanten van de classis van Tiel vasthielden aan de Schriftuurlijk wijze van uitdrukken of daarbij vrome zegswijzen gebruikten uit de zogenoemde "tale Kanaäns". Naast het gegeven dat de kerkelijke gemeenten werden benoemd als "gemeenten van Jezus Christus", zoals ook in de beroepsbrieven was vermeld, getuigen de classicale acta onder meer van:

- Het hoogwaardig avondmaal van onze borg Jezus Christus[133].
- De klachten en tranen van Jezus' zuchtende knechten[134].
- De uitbreiding en verheerlijking van Jezus' koninkrijk[135].
- Opdat de scepter der goddeloosheid niet langer mag rusten op het lot des rechtvaardigen[136].
- Dat het God behagen mag de scepter uit Sion te zwaaien en te heersen in het midden der vijanden[137].
- Dat haar geroep eens moge opklimmen in de oren van de Heere Zebaoth, dat ze van Hem genadig mogen verhoord en uitgevoerd worden in overvloedige verversing[138].
- Dat de Heere Zijn bedrukte duive door Zijn almachtige kracht genadig mag uitvoeren uit de klove der steenrosten en in een aangename ruimte stellen[139].

Het Haagsch genootschap

In 1785 werd op de synode van Zuid-Holland gesproken over de noodzaak stelling te nemen tegen lasterlijke geschriften waarin het christendom werd aangevallen, zoals door Joseph Priestley[140]. Uit de besprekingen die daarna volgden werd door een aantal predikanten besloten een genootschap in het leven te roepen. Noemden zij dat eerst "Maatschappij van waarheid- en deugdlievende Christenen", op 19 oktober 1785 werd de naam veranderd in "Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst, bijzonder tegen derzelver Bestrijderen". Bij besluit van de Staten van Holland en Westfriesland van 30 juni 1787 werd staatsoctrooi toegekend en dit genootschap dus niet alleen aangeprezen maar ook beschermd[141]. Spoedig werd dit meer bekend onder de naam van het Haagsch genootschap. De bedoeling was om dwaalgeesten op een wetenschappelijke manier te bestrijden en tevens wetenschappelijke uitgaven het licht te doen zien, zowel nieuwe[142] als vanuit de oudchristelijke kerk. De classis van Tiel heeft zich vanaf het begin aan dit

---

[133] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de datis 13-14 april 1635 art. 25.
[134] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 10-11 september 1677 art. 8.
[135] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 29-30 april 1754 art. 5.
[136] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 5 augustus 1754 art. 7.
[137] RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 4 augustus 1755 art. 7.
[138] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 4 augustus 1766 art. 8.
[139] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 1 augustus 1768 art. 7.
[140] Priestley (1733-1804) was een Engelse filosoof, scheikundige en theoloog etc. en wordt gerekend tot de unitariërs, die onder meer de Drieëenheid en de Godheid van Christus loochenen en de Bijbel niet zien als het onfeilbaar Woord van God.
[141] Royaards, *Het genootschap*, 86-89, 130-135; Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 247, Heering (e.a.), *Op de bres. 200 jaar Haagsch Genootschap*.
[142] Bijvoorbeeld in 1797 een werk van de voormalige predikant van Hien en Dodewaard, Dirk Cornelis van Voorst, *Verhandeling over de echtheid van het boek Job verdedigd tegen Hufnagel en Döderlein*; vgl. *NNBW*, deel 10, 1134.

genootschap geconformeerd en was blij met deze verdediging van de gereformeerde beginselen[143].

De Nederbetuwe is en blijft gereformeerd
Uit deze gegevens blijkt duidelijk dat de classis van Tiel niet alleen de gereformeerde leer voorstond, maar ook scherp toezicht hield op de zuivere verkondiging van Gods Woord en het onderwijs uit de Heidelbergse Catechismus. In de loop der eeuwen is daar geen merkbare verandering in gekomen. Kerk en classis hadden wel een duidelijke mening over afwijkende leerstellingen of geestdrijvers, maar in de praktijk hadden zij er weinig of niets mee te maken. Dit was anders in andere delen van Gelderland of de andere provinciën van de Verenigde Nederlanden[144]. Feitelijk floreerde de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en had zij een vaste en belangrijke plaats onder de bevolking die voor het overgrote deel lidmaat of dooplid was.
Een terugblik naar het begin van dit hoofdstuk ten aanzien van het gereformeerd piëtisme en de Nadere Reformatie laat zien dat zowel Op 't Hof als Treur veel gegevens hebben gemist. Alleen al de predikanten Joan Hugo van der Groe[145], Cornelis Swaving, Hendrik Arnold Aitton en Dirk Cornelis van Voorst, zo waar allen predikanten van de gemeenten Hien en Dodewaard tussen 1766 en 1793, bieden door hun werkzaamheden en uitgegeven werken meer dan genoeg gegevens voor nadere studie. Het is niet voor te stellen dat alleen de predikanten van deze gemeente een zuivere gereformeerde of piëtistische inslag hadden en de rest van de classis van Tiel niet. Al met al nog stof genoeg om over na te denken[146].

8.2.2. Maatregelen ter bevordering van het geestelijk leven

Vanaf het begin van de reformatie in Gelderland hebben de classis van Tiel en de gereformeerde kerk in de regio Nederbetuwe niet alleen geijverd voor de zuivere leer en het behoud daarvan, maar ook veel maatregelen getroffen en aangedrongen op de ontwikkeling van het geestelijk leven. Het ging zowel om rechtvaardigmaking als om de heiligmaking. Om leer en levenswandel.

Intentie van de classis
Het belangrijkste wapen hierin was de verkondiging van Gods Woord. "Zo is dan het geloof uit het gehoor en het gehoor door het Woord Gods"[147]. Dat ware geloof werd kenbaar in de vruchten van heiligmaking. In die heiliging van het leven of de opwas in het geestelijk leven dienden niet alleen de gelovigen gevoed en onderwezen te worden. Het strekte uit over de gehele gemeente, ja over de gehele gemeenschap. De classis heeft zich dan ook beijverd om aan de heiliging en

[143] Vgl. o.a. RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 23-24 april 1787 art. 24, 7-8 april 1788 art. 16 en 15-16 april 1793 art. 14.
[144] Zie onder meer Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 210-240; Abels en De Groot, "Gereformeerde kerk", 524-531.
[145] Zie nader over hem hoofdstuk 8.2.2. met zijn reformatieprogramma.
[146] Het valt buiten de kaders van deze studie om alle predikanten, hun werk en geschriften te beschouwen.
[147] Romeinen 10:17.

bevordering van het geestelijk leven gestalte te geven door tal van maatregelen en middelen. De intentie was daarbij niet alleen het onderwijs aan de gelovigen. Het was de bedoeling om, ware het mogelijk, alle mensen tot een christelijke levenswandel te brengen.

Voorbeeldfiguren
Daarvoor had de classis van Tiel voorbeeldfiguren voor nodig. In het bijzonder waren dat de predikanten. Als verkondigers van Gods Woord en onderwijzers in de gereformeerde leer waren zij de eerst aangewezenen om de gemeenten met hun handel en wandel te stichten en voor te lichten[148]. Reden waarom dit in elke beroepsbrief op een of andere wijze stond vermeld, zoals:
"Met een heilige wandel voor te lichten en te stichten, te leiden en te weiden"[149].
"Met een godzalig leven en stichtelijke wandel de kudde van Jezus Christus voor te lichten"[150].
"Met een onberispelijke wandel te onderrichten en te stichten, te leiden en te weiden"[151].
"De leer der waarheid die naar de godzaligheid is met een godvruchtige wandel ten voorbeeld van anderen te versieren"[152].

Het merendeel van de predikanten in de Nederbetuwe heeft de arbeid in de gereformeerde kerk in getrouwheid verricht. Dat werd niet altijd opgetekend in de classicale of kerkelijke acta, maar is wel af te lezen uit de onderlinge liefde en verbondenheid. Nu en dan komt dat naar voren, zoals bijvoorbeeld:
- Toen in 1643 Johannes Lamberti alias Johannes van Heessel, predikant te Hien en Dodewaard, beroepen werd naar de gemeente van Meerkerk en hij die beroeping aannam, weigerde de kerkenraad aanvankelijk hem een acte van demissie te verlenen. Eén van de redenen voor die weigering was dat de kerk van Hien en Dodewaard door de getrouwe dienst, stichtelijke leer en wandel en bijzonder door de catechisatie van Lamberti op een goede voet was gebracht en men bevreesd was dat de gemeente door zijn vertrek achteruit zou gaan en al zijn arbeid tevergeefs zou zijn geweest. Dat ook vele goede harten in zijn gemeente door zijn weggaan zouden geërgerd, ontroerd en zeer bedroefd worden. Niettemin verkreeg Lamberti wel zijn demissie van de classis[153].
- In 1745 bij het afscheid van Henricus Wilbrenninck van de gemeente van Kesteren schreef de kerkenraad in de acte van demissie niet alleen over diens onvervalste leer en oprechte levenswandel, maar ook dat zij hem niet anders dan met tranen moesten verlaten omdat de Heere hem naar elders had beroepen. Tevens baden zij God om

[148] Zie ook Calvijn, *Institutie*, deel 4 hoofdstuk 3, 1-6; Moehn, "Een afgebakende taak", 14-16.
[149] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, beroepsbrief Johannes van der Horst te Ommeren, de dato 29 juli 1673.
[150] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, beroepsbrief Johannes Vechovius te Tiel, de dato 27 juli 1689.
[151] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, beroepsbrief Hubertus Gerardus Chassé te Zoelen, de dato 16 maart 1718.
[152] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, beroepsbrief Christiaan Prillevitz te IJzendoorn, de dato 19 juni 1781.
[153] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de dato 15 februari 1643.

hun vertrekkende dienaar tot een rijke zegen te willen stellen in de nieuwe gemeente[154].
- Bij het afscheid van Abraham van Lom te Lienden in 1763 schreef de kerkenraad onder meer in zijn acte van demissie, dat hij niet alleen alle delen van de heilige dienst onder hen had verricht, maar ook zijn leer had versierd met een godzalige wandel tot stichting van de gemeente zoals het een dienaar van Jezus Christus en uitdeler van Zijn verborgenheden betaamde[155].

Ook bij de praktische uitwerking van de voorbeeldfunctie van de predikanten werden door de classis aanwijzingen gegeven. Toen bijvoorbeeld in 1736 in de gemeente van Ingen door de kerkenraad aan de dochters van Hendrikje van Meerten was gelast om hun moeder vanwege hoge ouderdom en dementie af te houden van de viering van het heilig avondmaal waren er onderling nogal wat woorden gevallen. De classis besloot onder meer om de Ingense predikant Christophorus Arnoldus van Brissen vriendelijk en hartelijk te verzoeken om zich bij het behandelen van zijn lidmaten te wachten voor onvoorzichtige en aanstotelijke uitdrukkingen en hen die overeenkomstig de belijdenis wandelden "met de stok der lieflijkheid te weiden en niet te slaan dan daar de Heere gelastte te slaan"[156].

Niet alleen de predikanten maar ook de ouderlingen, schoolmeesters en kosters dienden een voorbeeld te zijn van godsvrucht voor de gemeente en de jeugd. Van hen werd feitelijk hetzelfde verwacht als van de predikanten. Als een ouderling zich niet voorbeeldig gedroeg werd hij daartoe door de classis vermaand. Dit moest bijvoorbeeld Andries Petersen van Zanten, ouderling te Eck, in 1728 ervaren. Hij had niet alleen zijn predikant ten onrechte verdacht gemaakt, maar daarnaast zich op spottende wijze op de classis uitgelaten over zijn eigen dronkenschap en kaartspelen op de zondagen als de predikant er toch niet was. Hij had dan iets om zich te vermaken. Vanzelfsprekend werd dit door de classis aangepakt en alleen door betuiging van schuld en een goed woord van zijn eigen predikant voorkwam hij een strengere censuur[157]. Zo werd ook koster Cornelis van Erkelens van Kesteren in 1719 door de classis vermaand tot een stichtelijke en voorbeeldige levenswandel en daarbij des Heeren zegen en genade toegewenst. Dat was hard nodig want hij had zich ten schande gemaakte door allerlei wangedragingen en daarom door de kerkenraad geschorst. Pas na belijdenis van schuld en belofte tot verbetering mocht hij in Kesteren koster en schoolmeester blijven[158]. Sowieso werd elke schoolmeester na zijn examen door de classis ernstig vermaand om een bekwaam instrument te mogen zijn om de jonge jeugd te leren, onderwijzen en te stichten. Zoals dit aan Dirk van Rhenen, koster en schoolmeester van Hien en Dodewaard, in 1706 werd voorgehouden. Hij had de nodige bekwaamheden om les te kunnen geven, maar de classis gaf aan van hem wat meer ervaring in het geven van de rekenschap van zijn

[154] Archief NGG Kesteren, *Handelingen kerkenraad en diaconie 1733-1745*, de dato 24 september 1745 art. 6.
[155] Archief NGG Lienden, *Kerkenraadshandelingen 1737-1774*, de dato 8 november 1763 art. 7.
[156] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 16-17 april 1736 art. 17.
[157] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1738*, de datis 13-14 september 1728 art. 20 en 30 september 1728 art. 2.
[158] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1738*, de datis 24-25 april 1719 art. 33.

geloof verwacht te hebben. Hij werd dan ook met name vermaand zich toe te leggen op de toename van zijn kennis in de beginselen van de Goddelijke waarheden[159].

Deze grondhouding was van groot belang en hierop werd door de classis, vooral door de classicale gedeputeerden in de kerkvisitatie, nauwkeurig toezicht gehouden. Juist door de samenhang van het onderwijs van de jonge jeugd tot en met de prediking en catechisatie voor jongeren en ouderen waren allen die kerkelijke en onderwijsfuncties verrichtten van cruciaal belang. Maar dat was niet genoeg daar de gereformeerde kerk niet bestond bij de voorbeeldfunctie van aangestelde dienaren, maar door de genade Gods een gemeenschap behoorde te zijn van hen die Jezus Christus liefhadden en dat in hun leven uitstraalden.

Bediening van de heilige doop

Van groot belang was in dit verband de bediening van de heilige doop. Weliswaar werd door de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe principaliter ieder kind gedoopt, zelfs van voorbijgangers, maar dat wil niet zeggen dat kerk en classis dit als een vanzelfsprekendheid zagen. Integendeel, zij waren overtuigd van het groot belang en de betekenis van de doop. In de opbouwfase van de gereformeerde kerk werd zelfs nog de nooddoop toegepast bij zieke of stervende jonge kinderen. Feitelijk was dat een overblijfsel uit de katholieke kerk[160]. In de loop der tijd werd dit meer aan banden gelegd en vond de doopsbediening plaats in de gemeente[161]. Door de classis en de plaatselijke gemeenten werd de heilige doop in het licht van Gods Woord gekenmerkt als een heilig verbondszegel of verbondsteken voor de gelovigen en haar kinderen[162]. Dit wordt ook als zodanig in het doopsformulier vermeld. De classis heeft eeuwenlang toezicht gehouden op het onverkort stellen van de drie doopvragen[163]. De eerste vraag van dit formulier, dat spreekt over de kinderen: "... dat zij in Christus geheiligd zijn en daarom als lidmaten Zijner gemeente behoren gedoopt te worden?" was van evengroot belang als de derde vraag over de geloofsopvoeding, zoals de classis zelf verwoordt: "...in 't opwassen in de wegen des Heeren te helpen en tot de godsalicheijt te vermanen"[164]. Bij de doop lag en ligt de basis van het geestelijk leven dat levenslang meegaat. Johannes Calvijn heeft in zijn Institutie veel over de heilige doop geschreven en stelt daarbij onder meer over de kinderdoop: "Bovendien wanneer zij opgewassen zijn, worden zij door hun doop niet weinig aangezet tot een ernstige ijver om God te dienen, door Wie zij door het openbare teken der aanneming tot Zijn kinderen aangenomen zijn voordat zij Hem

[159] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 19-20 april 1706 art. 6.
[160] Zie nader hoofdstuk 6.2.2.a.
[161] Vgl. RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 11 augustus 1622 art. 2.1. en 12-14 september 1631 art. 44.
[162] Vgl. RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 30 mei 1598 art. 11; archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, onder meer de beroepsbrieven van Zoelen de dato 8 november 1695, van Opheusden de dato 2 augustus 1703 en van Tiel de dato 14 januari 1775, boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 25-26 april 1735 art. 26.
[163] Zie onder meer RAG archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 11-12 september 1724 art. 23; boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-9748*, de dato 3 augustus 1739 art. 14; boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 7 augustus 1797 art. 19.
[164] Vgl. RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 16-18 april 1632 art. 26.

vanwege hun leeftijd als Vader konden erkennen"[165]. Deze lijn van Johannes Calvijn is door de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe door het gebruik van het doopsformulier in de loop der eeuwen vastgehouden.

Bediening van het heilig avondmaal
Voor de bevordering van het geestelijk leven was ook de bediening van het heilig avondmaal, ook wel genoemd heilig nachtmaal, tafel des Heeren of dis des verbonds, van wezenlijk belang. De bediening van het sacrament van brood en beker tot gedachtenis aan het lijden en sterven van Christus en de verzekering van Zijn belofte voor de gelovigen totdat Hij komt, was naast de verkondiging van Gods Woord, het onderwijs uit de Heidelbergse Catechismus en de bediening van de heilige doop het belangrijkste middel tot bevordering van het geestelijk leven. Hierdoor werden de gelovigen onderwezen, vermaand en opgewekt tot een nieuw leven, een opwassen in het geloof en de uitvoering daarvan in de dagelijkse praktijk.

De classis heeft dit belang vanaf het begin van haar bestaan ingezien en sterk aangedrongen en toegezien op de regelmatige viering van het heilig avondmaal. Doorgaans geschiedde dat viermaal per jaar, namelijk met Pasen, Pinksteren of daaromtrent, begin oktober en met het Kerstfeest. Vaker een viering houden was praktisch niet mogelijk daar elke bediening bestond uit drie voorafkondigingen, een voorbereidingspreek, de viering zelf en een dienst van dankzegging. Zo waren minimaal 12 zondagen per jaar gericht op de viering van het heilig avondmaal. Gelet op alle andere al dan niet bijzondere diensten en het feit dat de predikanten ook diensten moesten waarnemen in vacante gemeenten was een maximum van vier vieringen het hoogst haalbare[166]. Calvijn heeft altijd voorgestaan dat het avondmaal zou worden gevierd in elke bijeenkomst van de gemeente[167]. Desondanks heeft hij moeten toegeven om de viering vier keer per jaar te doen plaatsvinden, al bleef hij wel voorstander van meer vieringen[168].

In de gecombineerde classis van Nijmegen in mei 1598 drong de classis erop aan om naarstig de bediening van het heilig avondmaal in te voeren op plaatsen waar dat nog niet geschiedde en de toehoorders tot het gebruik daarvan te vermanen[169]. Vooral het leren gebruik te maken van het heilig avondmaal door leden van de gemeenten was op sommige plaatsen een punt van zorg. Tijdens de classis in april 1603 bleek dat in de steden en in een aantal dorpen een goede vorm van gereformeerde kerkdiensten en de bediening van de sacramenten werd gevonden, maar dat andere gemeenten nog niet zo ver waren. Die werden vermaand om in alles gelijkheid met de gereformeerde kerk te houden en ook haar toehoorders tot het gebruik van het heilig avondmaal te vermanen[170]. Het regelen daarvan kostte tijd. In 1605 werden de kerkvisitatoren belast om te Opheusden, Kesteren en andere plaatsen te vragen of er niet enige gemeenteleden tot het gebruik van het avondmaal konden gebracht

[165] Calvijn, *Institutie*, boek IV hoofdstukken XV en XVI. Citaat uit hoofdstuk XVI punt 9.
[166] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 11 september 1604 art. 16.
[167] Calvijn, *Institutie*, boek IV hoofdstuk XII, 44.
[168] Zie o.a. Balke, "Het avondmaal bij Calvijn", 219-221.
[169] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 30 mei 1598 art. 3.
[170] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de datis 5-6 april 1603 art. 3.

worden[171]. De reden wordt niet vermeld, maar bij de opbouw van de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe was kennelijk een zekere schroom aanwezig bij de lidmaten om aan de avondmaalstafel plaats te nemen. Hoogst waarschijnlijk was de overgang van de katholieke eucharistie (communie) naar de gereformeerde avondmaalsbediening voor de lidmaten een leer- en gewenningsproces. Dat dit proces voorspoedige voortgang had bleek onder meer tijdens de godsdiensttwisten tussen remonstranten en contraremonstranten toen lidmaten in andere gemeenten dan hun eigen van de bediening van het heilig avondmaal gebruikt maakten. Zij deden dat uit onvrede over de onzuiverheid in de leer van hun eigen predikant[172]. Zo gingen er lidmaten uit de gemeente van Tiel naar de kerk van Zoelen, waar zij ook tot de bediening werden toegelaten[173].

Het was in de opbouwfase van de gereformeerde kerk mogelijk dat er predikanten beroepen zouden kunnen worden die de juiste wijze van de bediening van het heilig avondmaal in de gereformeerde kerk niet of niet goed kenden. Reden voor de classis om in 1620 te bepalen dat de classicale gedeputeerden een dergelijk predikant dit zouden leren of dat die predikant zich zou vervoegen bij een predikant van een nabijgelegen plaats om dit te leren[174]. Dus niet alleen lidmaten maar ook sommige predikanten hadden hierin een leerproces door te maken. Dat gold ook voor de middelen tot de bediening van de sacramenten. Nog in 1631 werd door de classis besloten dat bij de bediening van de sacramenten geen profane vaten mochten worden gebruikt, maar enkel speciale daartoe te gebruiken middelen zoals een doopvont en avondmaalstel. Bij de bediening werd gebruikt gemaakt van het vastgestelde avondmaalsformulier en de woorden uit 1 Korinthe 10:16 met de bijvoegingen van de woorden "Neemt, eet, gedenkt en gelooft etc."[175], of zoals die door de Heere Jezus Christus bij de instelling van het heilig avondmaal waren gebruikt[176].

Ruime avondmaalsnodiging

Het gebruik van het heilig avondmaal door de gelovigen in de gereformeerde kerk begon in de 17e eeuw meer en meer toe te nemen. Er werd vanuit de classis ook op aangedrongen en haar hulp werd ook door gemeenten ingeroepen als de bediening van het avondmaal was overgeslagen, zoals in IJzendoorn in 1676[177]. Door de classis werden ook de avondmaalsbedieningen geregeld in vacante plaatsen of als een predikant tijdelijk buiten dienst was gesteld, zoals in Kesteren in 1697[178].
Tevens werden predikanten vermaand om uitnodigend te prediken en mensen te nodigen tot het gebruik van het heilig avondmaal. Zoals hiervoor reeds vermeld[179]

[171] RAG, archief 0344 boek 1 *Acta classis Neomagensis 1598-1651*, de dato 3 september 1605 art. 10.
[172] RAG, archief 0344 boek 24 *Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613*, de datis 20-22 april 1613 gravamen 2.
[173] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de dato 10 mei 1614 art. 1.
[174] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de dato 7 juli 1620 art. 24.
[175] RAG, archief 0344 boek 30 *Acta classis Tielanae 1613-1644*, de dato 7 juli 1620 art. 22, naar aanleiding van het bepaalde bij de synode van Dordrecht in 1578 art. 70.
[176] Mattheus 26: 26-28.
[177] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 10-11 april 1676 art. 18.
[178] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 6-7 mei 1697 art. 5.
[179] Zie hoofdstuk 6.2.2.b.

bleek in 1739 uit een rapport van de kerkvisitatoren dat Johannes Resler van Ravenswaaij met Kerstfeest en Pasen het heilig avondmaal niet had bediend. Toen de classis daarover navraag deed, gaf Resler aan dat hij de lidmaten had genodigd, maar dat niemand was verschenen en dit dus buiten zijn schuld lag[180]. De classis stelde zich met dat antwoord niet tevreden en liet onderzoek instellen door de naastgezeten predikanten. Die rapporteerden op de Paasclassis van 1740 dat zij geen reden konden vinden. De classis nam daar geen genoegen mee en belastte de classicale gedeputeerden tot een diepgaand onderzoek tijdens de kerkvisitatie[181]. Op de septemberclassis brachten zij een uitgebreid rapport in bij monde van Arnoldus Coermans van Tiel, daar de andere gedeputeerde Johannes Bisschop van Rijswijk afwezig was. De classicale gedeputeerden hadden de problematiek in kaart kunnen brengen. De ouderlingen en diakenen van Ravenswaaij hadden eenparig verklaard dat Resler stelde dat niemand aan de tafel des Heeren mocht verschijnen tenzij hij bij zichzelf gevoelde en verzekerd was wedergeboren te zijn. Resler verklaarde het woord "gevoelen" niet gebruikt te hebben, maar wel dat mensen verzekerd dienden te zijn van hun wedergeboorte. Tevens verklaarde hij dat niet de gehele kerkenraad dit had getuigd en hij was van mening dat dit eerst in de kerkenraad moest worden afgehandeld. De classis citeerde daarop de kerkenraad en Bisschop op de Paasclassis van 1741. Verder werd Resler door de classis vermaand, omdat hij tijdens de classicale vergadering had gesproken van drieërlei rechten, namelijk een goddelijk recht, een kerkelijk recht en een bevindelijk recht tot het heilig avondmaal. De classis was kennelijk niet gecharmeerd van deze uit piëtistische kringen voortkomende onderscheidingen[182] en verzocht hem zich voor "diergelijke duijstere spreekwijsen" te willen wachten en voortaan heldere en Schriftuurlijke spreekwijzen te gebruiken[183]. Tijdens de Paasclassis 1741 verklaarde Bisschop het rapport van Coermans volkomen te onderschrijven. Ook twee kerkenraadsleden van Ravenswaaij waren aanwezig. Ouderling Johan van Brummelen onderschreef het rapport van de visitatoren. Aart Thomassen gaf geen duidelijke verklaring daar hij in de knoop zat met de uitspraak van Resler die onder de uitdeling van het avondmaal tot hem gezegd had: "Indien gij niet bekeert zijt, sal het tot uwe verdoemenis zijn, dog anders tot u saligheijdt". Aart Thomassen vroeg daarover nader onderricht van de classis omdat hij anders niet ten avondmaal kon gaan[184]. Wat later kwam Resler ter vergadering. Ook verscheen ouderling Gerrit Knechtjens, welke laatste mede namens diaken van Keulen een schriftelijke verklaring aan de classis overhandigde over de rechtzinnigheid van hun predikant. Op vragen van de classis aangaande het rapport van de classicale gedeputeerden ontweek hij evenwel een rondborstige belijdenis. Na overleg met de correspondenten van de classes van Nijmegen en Bommel besloot de classis om Resler nader te onderwijzen. Hem werd aangezegd zich in het toekomende te onthouden van alle ongewone en duistere uitdrukkingen die de zwakgelovigen van het gebruik van het heilig avondmaal zouden afschrikken en integendeel Schriftuurlijke, klare spreekwijzen gebruiken die bekwaam waren om

[180] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 14-15 september 1739 art. 29.
[181] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 2-3 april 1740 art. 26.
[182] Vgl. onder anderen Schortinghuis, *Het innige christendom*, 142-158, 257, 283-312.
[183] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 12-13 september 1740 art. 25.
[184] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 17-18 april 1741 art. 4.

de verlegenen en zwakken aan te moedigen. Bijzonder de woorden van de apostel Paulus uit 1 Korinthe 10:16 en hetgeen verder in de kerkelijke ordeningen bij Johannes Smetius te vinden was[185]. Dit werd door Resler aangenomen[186]. De classis volgde hierin duidelijk de bijbelse lijn zoals beschreven in Jesaja 40:11, 1 Korinthe 1:23-31 en 1 Thessalonicensen 5:14 door het ondersteunen van de zwakken en vertroosten van de kleinmoedigen. Dit ligt mede geheel in de lijn van andere (bekende) gereformeerde theologen, als Gisbertus Voetius en Wilhelmus a Brakel[187].

Praktische hulp

Ook in praktische zin was de classis bereid om de gemeenten tot hulp te zijn. Namens de gecombineerde gemeenten van Kerk- en Kapel-Avezaath werd door schepen Bernard Cock verzocht of het niet behoorlijk was dat het heilig avondmaal zowel te Kapel-Avezaath als te Kerk-Avezaath zou worden gehouden. Dit werd in het bijzonder gevraagd vanwege de oude en zwakke lidmaten voor wie de weg naar Kerk-Avezaath te ver was. De classis besloot dat in deze gecombineerde gemeente het heilig avondmaal op twee opeenvolgende zondagen zou worden bediend, eerst in Kerk-Avezaath en daarna in Kapel-Avezaath[188]. Ook de classis zelf gebruikte deze wisseling bij de vervulling van de vacaturebeurten, zoals in de jaren 1757, 1758, 1781, 1789, 1790 en 1797. Dit werd ook door de classis verricht bij de gecombineerde gemeente van Hien en Dodewaard onder meer in de jaren 1760 en 1761[189].

Ambtsdragers en avondmaal

Een enkele maal kwam het voor dat een predikant omtrent de bediening van het heilig avondmaal door de classis moest worden vermaand. Dat overkwam Levinus Mestach van Ommeren in 1744 toen bleek dat er onenigheid was tussen hem en de kerkenraad. Mestach had niet alleen predikdiensten verzuimd, maar had ook het heilig avondmaal bediend zonder het zelf genuttigd te hebben. Toen hij daarop door de classis werd aangesproken liep hij boos weg. Waarop hij door de classis werd beboet en gecorrigeerd[190]. Met behulp van de classicale gedeputeerden werden de problemen op korte termijn opgelost[191]. De classis was van oordeel dat ambtsdragers behoorden aan te gaan aan de tafel des Heeren. Nog in 1808 gaf de classis aan dat kerkenraadsleden als opzieners en voorgangers van de gemeente ook voorbeelden dienden te zijn bij de viering van het heilig avondmaal. Als iemand niet aan de avondmaalsbediening deelnam, kon hij ook niet als kerkenraadslid gekozen worden en zij die al gekozen waren maar niet meer dan een- of tweemaal per jaar aan de viering deel namen eerst behoorden vermaand, vervolgens geschorst en uiteindelijk afgezet te worden[192].

---

[185] Zie Smetius, *Synodale ordonnantiën en resolutiën*, hoofdstuk 6 art. 23-50.
[186] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 17-18 april 1741 art. 24.
[187] Vgl. o.a. A Brakel, *Redelijke godsdienst*, deel 1, 994-1058; Graafland, "Nadere reformatie", 248-268. Er is heel veel over geschreven, maar het ligt buiten de kaders van dit werk hierop nader in te gaan.
[188] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de dato 10 oktober 1741 art. 6.
[189] RAG, archief 0345 boek 13 *Acta deputatorum 1745-1777*; boek 14 *Acta deputatorum 1777-1815*.
[190] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 14-15 september 1744 art. 23.
[191] RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 3-4 mei 1745 art. 22.
[192] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de datis 22 april 1806 art. 4 en 4 augustus 1806 art. 5.

Censuur en avondmaal

De houding van de classis ten aanzien van de uitdeling van het heilig avondmaal bleef ruimhartig. Alleen zij die onder de kerkelijke censuur stonden en daarbij (nog) niet aan de viering van het avondmaal mochten deelnemen, werden daarvan afgehouden. In andere gevallen werd veelal met zachtheid opgetreden. In 1764 vroeg Isaäc van Nuijssenburg van IJzendoorn aan de classis raad hoe om te gaan met een lidmaat die zelden in kerk kwam, maar wel aan het avondmaal ging. De classis was van oordeel dat als dit op waarheid berustte de man censurabel was, maar zij wilde eerst zien of de betreffende persoon met zachtheid te verbeteren zou zijn. Daartoe werden de naburige predikanten gecommitteerd[193]. Dit bleek effect te hebben, want op de septemberclassis kon worden gerapporteerd dat de betreffende persoon vaker in de kerk kwam[194].

De toepassing van de kerkelijke censuur kwam vaak ook neer op de weigering om iemand tot de viering van het heilig avondmaal toe te laten totdat berouw over de zonde was beleden en de verbetering van het leven gedurende een bepaalde tijd had aangetoond. In die tussentijd werd de gecensureerde afgehouden. Daarbij werd geen onderscheid gemaakt tussen personen:

- In de gemeente van Lienden werden in oktober 1739 de herbergiers Herman van Soelen, Louwrens Hasselman, Steven van Lanroij en Willem van Grootveld de toegang tot de bediening van het heilig avondmaal ontzegd omdat zij in hun herbergen op zondag het snarenspel van de viool in hun huizen hadden toegelaten. Hun verweer dat dit na de predikdienst was geschied hielp niet[195]. De kerkenraad volgde hierin de lijn van de classis over dit soort gevallen[196]. Een beroep op de classis of synode als iemand door de kerkenraad ter plaatse was gecensureerd met afhouding van het heilig avondmaal had doorgaans weinig zin.
- Toen de schoolmeester Walewijn en zijn vrouw door de kerkenraad van Avezaath in 1759 waren gecensureerd en zij zich beriepen op classis en synode werden beide appèlschriften afgewezen en was de censuur in 1763 nog in stand[197].
- In maart 1768 werd in de gemeente van Hien en Dodewaard mevrouw Anna Margaritha baronesse van Raasveld vermaand om zich van het heilig avondmaal te onthouden totdat zij zich gezuiverd zou hebben van alle ergernissen en openbare ongodsdienstigheid[198].
- In hetzelfde jaar werden in die gemeenten Jan van de Wal en zijn vrouw op gelijke wijze gecensureerd omdat zij op een zondag en maandag op de Afferdse kermis waren geweest[199].

---

[193] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 7-8 mei 1764 art. 31.
[194] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 10-11 september 1764 art. 31.
[195] Archief NGG Lienden, *Kerkenraadshandelingen 1737-1774*, de dato 8 oktober 1739.
[196] Vgl. RAG, archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748*, de datis 10-11 september 1731 art. 26 en 9-10 september 1743 art. 17.
[197] Vgl. RAG, archief 0345 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de datis 10-11 september 1759 art. 8 en 18-19 april 1763 art. 9; boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 12-13 september 1763 art. 8.
[198] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 19 maart 1768 art. 17, verlengd op 6 juni 1768 art. 17.
[199] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 6 juni 1768 art. 1.

Deze paar voorbeelden zijn met vele van gelijke strekking te vinden in de kerkelijke en classicale acta. De gemeenten en classis zijn hierin consequent geweest. Gereformeerde lidmaten die in een bepaalde zonde leefden of waren gevallen werden niet toegelaten tot "de bediening van de tafel des Heeren". Het heilige mocht met het ontheilige niet verontreinigd worden opdat de toorn van God niet over de gehele gemeente zou komen[200]. Deze uitoefening was niet gericht op de verwijdering van een gemeentelid maar op genezing en bekering.

Belijdenis en avondmaal

Hoeveel mensen aan de bediening van het heilig avondmaal deelnamen werd normaliter niet aangetekend in kerkelijke en classicale acta. Wel is duidelijk dat er een direct verband was tussen het afleggen van de belijdenis des geloofs en de toegang tot het heilig avondmaal. Zonder belijdenis te hebben afgelegd en dus lidmaat van een gemeente te zijn geworden kon iemand niet aan deze bediening deelnemen[201]. Het afleggen van de geloofsbelijdenis was geen kerkelijke verplichting maar geschiedde op basis van vrijwilligheid. Een ieder die was gedoopt had toegang tot de bediening van de doop aan zijn of haar kinderen, kon in het huwelijk treden en net als iedereen de godsdienstoefeningen en catechisaties bezoeken. De voornaamste reden voor het afleggen van de geloofsbelijdenis was derhalve de toegang tot het heilig avondmaal. Zoals in het lidmatenboek van Lienden staat vermeld: "Namen dergeenen die sigh naer voorgaende haers geloofsbelijdenis tot de tafel des Heeren hebbe begeeven"[202]. Het voor de vorm afleggen van de geloofsbelijdenis had geen enkele zin. Juist zij die belijdenis hadden afgelegd en niet aan de viering van het avondmaal deelnamen, werden vermaand zich hierover te beraden voor Gods aangezicht. Daartoe diende ook de belijdenis- of voorbereidingspreek in de week voor de bediening van het heilig avondmaal en het huisbezoek door predikant en ouderlingen[203]. Als bij een huisbezoek bleek dat mensen aan het avondmaal wilden deelnemen, maar geen of weinig kennis hadden van de betekenis, dan werd de toegang ontraden of zelfs verboden, zoals in de gemeente van Lienden geschiedde in maart 1739[204].

Er is ook een direct verband tussen de volwassendoop en de viering van het heilig avondmaal. In de Dordtse Kerkorde is een artikel opgenomen over de "doop van bejaarden". Zij "worden door de doop de christelijke gemeente ingelijfd en voor lidmaten der gemeente aangenomen en zijn daarom schuldig het avondmaal des Heeren te gebruiken, hetwelk zij bij hun doop zullen beloven te doen"[205]. Hieraan hebben de kerken in de Nederbetuwe en de classis van Tiel de hand gehouden[206].

---

[200] RAG, archief 0345 boek 6 *Ata classis Tielanae 1731-1748*, de datis 10-11 september 1731 art. 26.
[201] Zie onder anderen Calvijn, *Institutie*, deel 4 hoofdstuk 16 punt 30 en hoofdstuk 17 punten 1-11; Balke, "Het avondmaal bij Calvijn", 217; Van 't Spijker, "Het klassieke avondmaalsformulier", 363-373.
[202] Archief NGG Lienden, *Lidmatenboek 1681-1737*, begin.
[203] Zie bijvoorbeeld archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 12 september 1766 art. 2.
[204] Archief NGG Lienden, *Kerkenraadshandelingen 1737-1774*, de dato 27 maart 1739 art. 2-7.
[205] *DKO* art. 59; Hooijer, *Oude kerkordeningen*, 456.
[206] Vgl. RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 4 augustus 1806 art. 5.

Intermezzo
Met deze middelen van de verkondiging van Gods Woord, het onderwijs uit de Heidelbergse Catechismus, de bediening van van doop en avondmaal, het onderwijs op de scholen, de voorbeeldfuncties van kerkelijke functionarissen en gemeenteleden, alsmede de liefdevolle toepassing van de kerkelijke tucht zijn de positieve mogelijkheden benoemd voor de bevordering van het geestelijk leven.

Heiliging van de bevolking
De classis en gereformeerde kerk hadden binnen de kerkelijke gemeenten de bevoegdheid van het Woord Gods, de bediening van de heilige sacramenten en de kerkelijke censuur om de kudde van Jezus Christus te weiden en te leiden met liefde en verstand. Buiten de kerk hadden zij te maken met het dagelijkse leven van de bevolking. Dat was een stuk lastiger aan te pakken of te vormen, daar de vrije tijd door een deel van de bevolking werd gevuld met allerlei zondige bezigheden en gebruiken. Classis noch kerk hadden feitelijk de macht om openbare zonden als bepaalde volksvermaken of -gebruiken te veranderen of te weren, laat staan uit te roeien. Feitelijk was die macht in min- of meerdere mate in handen van de gereformeerde overheid[207]. Dit laat onverlet dat de classis zich wel nadrukkelijk bemoeide en op vele terreinen heeft getracht om de bevolking tot bekering en heiliging te brengen. Deze blik naar buiten was voor de kerk ook hard nodig. De gemeenteleden kwamen met allerlei wereldse vermaken in aanraking, door de classis doorgaans "sondige actiën", "crijtende sonden" of "roepende sonden"[208] genoemd, waardoor ze konden werden besmet. Dat had vanzelfsprekend weer gevolgen voor de kerkelijke gemeenten, want de zonden stopten nu eenmaal niet bij de kerkdeur. En de gelovigen hadden baat bij duidelijkheid over wat er wel of niet door de beugel kon om mede daardoor hun geestelijk leven te kunnen bevorderen en daarin te groeien.

Wereldse vermaken of zondige praktijken
Het benoemen van zondige praktijken en de strijd daartegen door de classis brengt het gevaar met zich mee dat er een voorstelling ontstaat alsof de bevolking in de Nederbetuwe zich dagelijks in allerlei wereldse vermaken en zondige praktijken wentelde. Dat is geen juiste weergave van de historische werkelijkheid. De bevolking was doorgaans aan het werk en had daarbij weinig tijd voor vermaak. Hoogstens kon men in een herberg wat gaan drinken met alle gevolgen van dien, zoals dronkenschappen, ruzies, steek- en vechtpartijen. De meeste zondige uitwassen in allerlei gedaanten geschiedden doorgaans op vrije dagen, zoals zon- en feestdagen. Voor de kerk en classis was dat in het bijzonder problematisch omdat juist op die dagen de godsdienstoefeningen plaatsvonden. Gevolg was een directe botsing tussen hetgeen vanuit Gods Woord aan de bevolking werd voorgehouden en de zondige praktijken van een deel van de bevolking, waaronder ook lidmaten van

[207] Zie nader hoofdstuk 2.2. en 8.2.3.
[208] Vgl. RAG archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 30 augustus-2 september 1647 gravamen 11 en 10-12 september 1655 art. 20; boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 4-5 mei 1685 art. 23.

de kerk. Daar dit in de voorgaande hoofdstukken al op diverse plaatsen uitgebreid aan de orde is geweest, worden slechts enkele zaken aangestipt[209].

Ontheiliging van de zondag

Vanaf het begin van de reformatie hebben de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en de classis van Tiel vooral gestreden tegen de ontheiliging van de zondag, de dag des Heeren. Vaak genoemd "de profanatie of schending van de sabbat". Deze strijd werd niet alleen in de Nederbetuwe gevoerd maar in het gehele Hertogdom Gelre[210]. Reden voor de provinciale synode om dit thema bij de Staten van Gelderland neer te leggen met verzoek om een plakkaat daarover te willen uitvaardigen. Dit gebeurde al in de jaren 1593 en 1599[211].

De idee als zou zondagsheiliging een specifiek kenmerk zijn van gereformeerd piëtisme of een Nadere Reformatie, zoals onder anderen Graafland en Op 't Hof aangeven, dient derhalve als onjuist te worden beschouwd[212]. Hoogstens kan worden aangegeven dat in de ene periode meer aandacht werd besteed aan de zondags- en levensheiliging dan in een andere periode. Of zoals Bruinius poneert: "Eigenlijk in beginsel hetzelfde als wanneer wij spreken over doorgaande reformatie"[213].

De Staten van Gelderland hebben in de loop der eeuwen diverse plakkaten uitgegeven tegen de ontheiliging van de zondag, vooral tussen 1603 en 1750, alleen liet de handhaving sterk te wensen over[214]. Gevolg was dat de gereformeerde kerk en de classis van Tiel bijna wanhopig de strijd tegen al die oude gebruiken en volksvermaken voerde. Op zich niet zo verwonderlijk, want er waren zo veel volksvermaken dat er bijna geen kruid tegen was gewassen. Zo was er onder meer sprake van ganzen trekken, papegaai schieten, planten van meibomen, stoken van Paasvuren, het schieten met roeren en bogen in doelen. het afschieten van roeren bij huwelijken, het schatten van de bruid of bruidegom, drinkgelagen, het drinken van sterke drank bij het in- en uitgaan van de kerk. kloot-, klos- en kegelspel, tiktakken, ringsteken, verkeren, kaatsen, kransen trekken, dobbelen, kaartspelen, guichelspel, brooddronkenheid (baldadigheid en ontucht), nieuwjaarzingen, dansen en springen, wedrijden en verder alles waarin men ook maar enig vermaak kon vinden. Daarnaast spreken de bronnen van pauselijke superstitiën als bedevaarten. Voorts het misbruiken van Gods heilige naam, het lasteren, vloeken en lichtvaardig zweren, waarvan geschreven wordt in Zondag 37 van de Heidelbergse Catechismus. En tenslotte nog allerlei handwerk als bakken, kleermaken en bleken, het kroeg en herberg houden (gelagen zetten), het openen van winkels en het verkopen van eet- en andere waren[215].

---

[209] Zie vooral de hoofdstukken 2 en 4.

[210] Zie ook de hoofdstukken 2.2.2.d, 2.2.3.g, 5.2.2. en 8.2.3.

[211] RAG, archief 0336 boek 1 *Acta synodi Gelriae 1579-1655*, de datis 25-29 september 1593 art. 39 en 10-13 juli 1599 art. 10; Reitsma en Van Veen. *Acta deel 4*, 44, 75.

[212] Graafland (e.a.), "Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling", 105-184.Op 't Hof, "Het gereformeerde Piëtisme en de Nadere Reformatie in de classis Bommel tot 1660", 127. Zie nader bij hoofdstuk 8.1.

[213] Bruinius, "Geschiedenis van de Nadere Reformatie (2)".

[214] Zie hoofdstuk 2.2.2.d.

[215] Van Loon, *GGP*, deel 2 169-170, 204-206, 235-236, 298-299, 557-559, 607-607; Cannegieter, *GGP*, deel 3 217-218; RAG, archief 0345 boek 2 *Acta classis Tielanae 1644-1666*, de datis 24-26 april 1658 art. 8 en boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, 4-5 mei 1685 art. 23.

Publieke zaken op zondag

Vooral in de eerste eeuw na de reformatie had de classis te kampen met de problematiek rond de zondagsheiliging. Dit kwam mede doordat het gewoonte was dat pachters, collecteurs en inmaners van de landsmiddelen op zondagen zitting hielden in de herbergen en daardoor het volk uit de kerk trokken. Deze problematiek werd in 1623 door de classis aan de ambtman van Nederbetuwe voorgelegd om op te lossen[216]. Dat was nog niet zo gemakkelijk want op de zondagen werden ook onder meer de openbare veilingen gehouden in de Nederbetuwe[217]. Deze veilingen, alsmede verpachtingen, verkopingen, inmaningen en dergelijke werden ook nog eens na de kerkdienst 's morgens voor de kansel afgelezen. Om deze praktijk tegen te gaan moesten feitelijk lang bestaande gewoonten veranderd worden en dat kostte tijd. In 1631 bleken de voornoemde praktijken nog gewoon door te gaan[218]. Geleidelijk kwam er enige verbetering in, maar in 1638 moest de classis nog melden dat in de plaatsen Avezaath, Eck, Maurik en Zoelen na de predikatie de herbergen vol zaten als gevolg van de verpachtingen, verkopingen en andere zaken[219]. Toch zijn in de loop van de 17e eeuw de openbare verkopingen, verpachtingen en inmaningen naar doordeweekse dagen verschoven. Dus wat dat betreft kwam er wat meer rust voor de kerkgangers. Hetzelfde gold ten aanzien van de kermissen, markten en jaarmarkten die vaak op de zondagen werden gehouden, maar door de hoge overheid aan banden werden gelegd en verschoven naar andere dagen[220].

Vermindering van klachten

Aan het einde van de 17e eeuw verminderden de klachten over de ontheiliging van de zondag. Dat kwam door een combinatie van oorzaken:

In de eerste plaats greep de hoge overheid meer en meer in door middel van plakkaten en resoluties om dit tegen de gaan.

In de tweede plaats veroorzaakten oorlogen en rampen, zoals de plunderingen en verwoestingen door de Franse troepen in de Nederbetuwe in de jaren 1672-1675 en de geregelde watersnoden, dat de bevolking voor een groot gedeelte tot armoede verviel en zodoende weinig middelen ter beschikking had voor allerlei festiviteiten.

In de derde en zeker niet de minste plaats door de groei van het aantal belijdende lidmaten van de gereformeerde kerk. Door de verkondiging van Gods Woord en het onderwijs uit de Heidelbergse Catechismus kwam er meer beslag op dit deel van de bevolking. Dit had veranderingen in de levenswandel en groei van het geestelijk leven tot gevolg waardoor er minder behoefte was aan allerlei vormen van volksvermaak.

---

[216] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 8-9 seprtember 1623 art. 13.
[217] RAR, archief 1040 boek 1 *Resolutieboek 1611-1689*, e dato 20 november 1622.
[218] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 12-14 september 1631 art. 33.
[219] RAG, archief 0345 boek 1 *Acta classis Tielanae 1621-1644*, de datis 9-11 april 1638 art. 23.
[220] Cannegieter, *GGP* deel 3, 7, 351-354, 501-503 en originele plakkaten uit de archieven van de NGG te Kesteren en te Hien en Dodewaard, de datis 1 december 1699, 23 december 1718, 1 november 1731 en 21 april 1750.

De groei van het aantal belijdende lidmaten is uit vele bronnen op te maken, zoals:
- In 1650 diende jonker Vos bij de classis een request in dat was ondertekend door een vijftigtal lidmaten van de gemeente van Avezaath bij de problematiek rond de benoeming van een predikant[221] en dat uit ongeveer 55 wooneenheden[222].
- In de jaren 1681-1691 legden te Lienden 113 personen belijdenis des geloofs af om aan het avondmaal te mogen deelnemen[223] uit ongeveer 90 wooneenheden.
- In 1717 was het aantal lidmaten in Lienden al gestegen tot 356[224].
- In 1727 werd door 55 mannelijke en 70 vrouwelijke lidmaten en 42 gereformeerde inwoners van Opheusden een request bij de classis ingediend tot behoud van hun predikant Johannes Hoisingius[225] uit ongeveer 130 wooneenheden.
- In 1728 werd door 74 lidmaten en gereformeerde inwoners van Ingen een request bij de classis ingediend over het maken van een nominatie voor een predikant[226] uit ongeveer 70 wooneenheden.

Juist de groei van het aantal belijdende leden in de kerkelijke gemeenten van de regio Nederbetuwe gaf aan de classis meer grip op de bevolking om stelling te nemen tegen allerlei openbare zonden en de ontheiliging van de zondag. In september 1685 besloot de classis van Tiel om een resolutie te laten aflezen van alle kansels in de Nederbetuwe. Daarin werd gesteld dat belijdende lidmaten van de gemeente van Jezus Christus die de naam van Christus beleden en het verbond van God in hun mond namen van de tafel des Heeren zouden worden afgehouden indien zij zich schuldig maakten aan de goddeloze praktijken van die dagen. Daartoe werden onder meer genoemd bacchus- en kermisdagen, brasserijen en dronkenschappen, dansen en springen, geluid van snarenspel, drinkgelagen en herbergen zetten[227]. Het ging niet alleen om het daadwerkelijk daaraan deelnemen, maar ook om het scheppen van de gelegenheid voor anderen[228]. Deze lijn is door de classis in de praktijk ook daadwerkelijk zo vastgehouden. Gelet op het gering aantal gevallen van censuur in de zin van afhouding van de viering van het heilig avondmaal heeft deze stellingname wel degelijk vruchten afgeworpen[229]. Anderzijds gaf de classis in 1806 nog wel aan zeer te wensen dat alle dagelijkse arbeid, het zetten van drinkgelagen en openbare vermakelijkheden tijdens de kerkdiensten zouden worden geweerd[230]. En dat in een tijd dat in de Nederbetuwe ruim 90% van de bevolking belijdend of dooplid was van de gereformeerde kerk[231].

---

[221] RAG, archief 0370 nummer 5289; vgl. hoofdstuk 6.2.1.h.
[222] Een "wooneenheid" betreft een huishouden, ongeacht of dat uit een of meer personen bestaat. Gegevens uit de inwonerslijsten van 1674 en 1693 in RAR archief 1040 nummer 386 en vergelijk met *Statistieke beschrijving van Gelderland in 1808: III Kwartier van Nijmegen*, 169.
[223] Archief NGG Lienden, *Lidmatenboek 1681-1772*. In het origineel staat dit vermeld als "Namen dergeenen die sigh naer voorgaende haers geloofsbelijdenis tot de tafel des Heeren hebbe begeeven"
[224] *Ibidem*.
[225] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de dato 26 mei 1727 § 5.
[226] RAG, archief 0345 boek 5 *Acta classis Tielanae 1711-1731*, de datis 13-14 september 1728 art. 22.
[227] Dat is het aanrichten van drinkgelagen of de gelegenheid daartoe bieden.
[228] RAG, archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1667-1687*, de datis 14-15 september 1685 art. 20.
[229] Vgl. de diverse kerkenraadshandelingen van de gemeenten die onder de classis van Tiel ressorteerden en de acta van de classis van Tiel zelf. Veelal ging het om dronkenschap of zedeloosheid. Nadere wetenschappelijke studie over de kerkelijke tucht is zeer aan te bevelen.
[230] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 4 augustus 1806 art. 14.
[231] *Statistieke beschrijving van Gelderland in 1808: III Kwartier van Nijmegen*, 169.

Reformatieprogramma Hien en Dodewaard

De belangrijkste maatregelen tot het bevorderen van het geestelijk leven waren niet de door de classis uitgezette maatregelen en genomen resoluties. Het waren vooral de individuele predikanten die in hun gemeenten door hun prediking, catechetisch onderwijs, praktische maatregelen en een voorbeeldige levenswandel samen met de kerkenraden zorg droegen voor de geestelijke opbouw van de kerkelijke gemeenten.
Een voorbeeld daarvan is het reformatieprogramma van Joannes Hugo van der Groe[232] in de gemeenten van Hien en Dodewaard in de jaren 1766-1770. Omdat deze predikant van zijn programma uitgebreide notulen heeft gemaakt, heeft hij een belangrijke bron voor onderzoek nagelaten. Hij werd op 23 maart 1766 in die gemeenten bevestigd als predikant, afkomstig van de gemeente van Linschoten[233].
Vanaf het begin van zijn dienstwerk maakte hij duidelijk dat mensen met name diaconale hulp of andere financiële en materiële bijstand van de kerk konden krijgen, maar wel onder voorwaarden dat zij zich zouden voegen onder het gehoor van de prediking van Gods Woord en hun leven zouden inrichten naar de gereformeerde leer. De gemeenteleden kwamen snel achter de gevolgen van dit reformatie-programma:
- In 1766 kwamen Jannetje van Lent en haar vader Cornelis van Lent ermee in aanraking bij hun verzoek om de doop van een onecht kind van Jannetje. Dat werd toegestaan onder voorwaarde dat een onbesproken en gereformeerd lidmaat het kind ten doop zou heffen. Tevens moest worden beloofd dat het kind zou worden opgevoed in de gereformeerde religie[234].
- Cornelis van Lent vroeg aan de kerkenraad in 1766 om ondersteuning in zijn armoede. Daar hij een katholieke vrouw had getrouwd en zowel hijzelf als zijn kinderen niet in de gereformeerde kerk kwamen, werd aan hem de eis gesteld van wederkeer van hem en zijn gezin naar de gereformeerde religie. Het werd een langslepend geval, maar uiteindelijk liep het op niets uit omdat hij en zijn vrouw weigerden zich te schikken en dus geen ondersteuning kregen[235].
- Hendrik de Hofstee en zijn vrouw, wonende te Winterswijk, vroegen in 1766 aan de kerkenraad financiële ondersteuning (alimentatie) aan voor de vrouw die uit Dodewaard afkomstig was. Dat werd toegestaan onder voorwaarden dat zij een attestatie konden tonen dat hun gedrag zedelijk en stichtelijk was, dat zij en de kinderen in de kerk kwamen en dat zij zich zouden laten onderwijzen in de gereformeerde religie. Zij voldeden hieraan, waardoor hun verzoek werd ingewilligd[236].
- In maart 1767 werd een gemeentelid onder censuur gezet en afgehouden van het heilig avondmaal wegens de ontheiliging van de zondag[237].

---

[232] Zie ook over het reformatieprogramma bij: Leurdijk, *Predikant tussen Piëtisme en Reveil. Portret van Joan Hugo van der Groe (1735-1818)*, 27-53.
[233] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de dato 26 november 1765.
[234] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de datis 18 aril 1766 art. 2 en 25 april 1766 art. 2.
[235] Zie onder meer Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de datis 25 april 1766 art. 10, 5 mei 1767 art. 7 en 21 juni 1769 art. 6.
[236] Zie onder meer Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de datis 25 april 1766 art. 11, 19 mei 1766 art. 5 en 19 maart 1768 art. 18 onder k.
[237] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 11 maart 1767 art. 7.

- In juli 1767 werd de katholieke Dirk Gilling te Welij door de schout namens de kerkenraad gewaarschuwd om geen kermis meer te houden[238]. Het hielp niet echt, want in 1769 hield hij nog steeds kermis in zijn herberg op zondag[239].

Belijdende lidmaten

Alhoewel er in Hien en Dodewaard een redelijk aantal belijdende lidmaten was in die jaren van circa 155 mannen en vrouwen was het niveau van het gereformeerde leven niet optimaal. Naar aanleiding van het huisbezoek in 1766 werd enerzijds gerapporteerd dat predikant en ouderlingen vele redenen hadden om zich met dankzeggingen te verblijden over het goede dat zij hadden aangetroffen en de goede beloften die zij ontvingen na het uitdelen van vermaningen aan gemeenteleden om zich tot de Heere te bekeren, anderzijds moesten zij zich ook met innige smart beklagen over de onwetendheid van veel mensen[240]. In 1768 moesten zij nog vermelden dat er klachten inkwamen over de ongodsdienstigheid bij zeer velen[241].

Start reformatieprogramma

Dit alles leidde ertoe dat de predikant op 19 februari 1768 aan de kerkenraad naar aanleiding van de laatste biddag van 17 februari voorstelde om onderling bedacht te zijn op reformatie als een bijzonder vereiste om die niet alleen bij hun eigen personen en huisgezinnen maar ook in de gemeente te bevorderen. Joannes van der Groe verzocht aan de kerkenraad dit in de vreze des Heeren te overwegen[242]. De kerkenraad ging hierin mee, want op de vergadering van 19 maart 1768 werd besloten hiervan een vast punt te maken op de kerkenraadsvergaderingen. Het ging om praktische zaken tot verbeteringen in de gemeente waarover de "Heere des huizes" (de kerk) Zijn dienaren had aangesteld. Bij de eerste overwegingen werden genoemd[243]:

- De jaarlijkse geërfdendag[244] niet meer aan de communietafel in de kerk te laten houden omdat daar dikwijls de naam des Heeren werd misbruikt en andere ongerechtigheden gepleegd waardoor Gods oordeel over ieders huis en het huis van God werd gebracht. De werkzaamheden van de geërfden aan de communietafel achtten zij op zodanige plaats en tafel ongepast onstichtelijk, alhoewel de tafel geen intrinsieke maar een relatieve heiligheid had en feitelijk alleen geschikt was voor de dienst des Heeren.

---

[238] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de datis 24 juli 1767 en 22 september 1767 art. 5.

[239] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 14 juli 1769 art. 2.

[240] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 10 juli 1766 art. 4.

[241] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 19 maart 1768 art. 17.

[242] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 19 februari 1768 art. 5: "Verder stelde de predikant voor om onderling bedagt te zijn op reformatie als een bijzonder verijste na den laastgehouden en plegtige verbodsdag, om dezelve niet alleen in onse eijgene personen en huisgezinnen maar ook in de gemeijnte te bevorderen en verzogt dat de broederen gelievde dit stuk rijpelijk in de vreese des Heeren te overwegen om bij d' eerstkomende ordinaire sessie dit poinct te aanvaarden".

[243] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 19 maart 1768 art. 24.

[244] Dit was een vergadering van de voornaamste geërfden van Hien en Dodewaard met de burgemeesters, schouten enz., waarbij de belangrijkste zaken van de dorpen besproken werden.

- Er werd voorgesteld te onderzoeken of het aflezen van de publicaties, verkopingen enz. op de op de dag des Heeren zou kunnen worden afgeschaft. Zo niet of het dan zou kunnen worden verplaatst naar de namiddagse godsdienstoefening. Daardoor zou worden belet dat mensen alleen maar 's morgen in de kerk kwamen voor de publicaties om dan 's middags de te verpachten of verkopen goederen te gaan bezien. Tevens zou daardoor mogelijk 's middags meer volk naar de kerk getrokken kunnen worden.
- Er zou worden opgetreden tegen het vroegtijdig de kerk verlaten door mensen voor het laatste gezang, de oneerbiedigheid vooral bij de avondcatechisatie, het lang blijven staan van de mensen op de kerkhoven voor het begin van de kerkdienst en het lang zingen[245]. De kerkenraadsleden namen op zich hiertegen te waken en de predikant beloofde vroeger in de kerk te zijn om een en ander te reguleren.
- Omdat er 's middags in vergelijking met 's morgens minder mensen in de kerk kwamen, boden de ouderlingen zich aan op aanschrijving van de predikant tijdens de godsdienstoefening rond te gaan en de zondaren te bestraffen, zoals tevoren al meermalen was geschied.
- Voor wat betreft het storen van de zondagsrust door het afvaren van de aken naar Nijmegen zou worden bezien of dat op de een of andere manier zou kunnen worden opgelost.
- Het werd goedgevonden om bij het biduur op vrijdagavond een hoofdstuk uit de Bijbel te lezen om aldoende al godsdienst te hebben voordat de predikant of ouderling die het gebed moest doen er zou zijn. Met het psalmgezang zou niet eerder begonnen worden.
- Er zou een particulier fonds worden opgericht ad pios usus of tot godvruchtige doeleinden, waaruit zaken konden worden betaald die niet tot last van diaconie of kerk mochten komen.
- Omdat de door de diaconie gealimenteerden uiterst ongodsdienstig werden bevonden en men verplicht was ook voor hun zielen zorg te dragen, zou daarop een schikking gemaakt worden.

Voortgang reformatieprogramma

Op de kerkenraadsvergadering van juni 1768 bleek een aantal zaken al geregeld te zijn en kon de predikant Joannes Hugo van der Groe rapporteren dat verschillende gealimenteerden op vrijdag op de catechisatie kwamen en rond de kerkdienst was ook al verbetering te merken. Er waren nog wel problemen over[246]:
- De verplaatsing van de geërfdendag. Hierover zou men in overleg treden met de jonkers Vijgh en Hackfort. Ook zouden er broeders naar die dag gaan en daar het onderwerp zelf aan de orde stellen.
- Het afvaren van aken op de zondagen was nog niet geregeld. Alleen de katholieke schipper Gerrit van Lottum had aangeboden op een andere dag uit te varen, maar hij vroeg wel om compensatie van de onkosten[247].

---

[245] Hoogst waarschijnlijk wordt bedoeld het overmatig langzaam zingen.
[246] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 6 juni 1768 art. 22.
[247] Deze schipper had nog een ander belang, daar zijn vader Peter van Lottum door de gereformeerde diaconie onderhouden werd. Zie Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 22 juli 1766 art. 2.

- De levenswandel van veel lidmaten was nog niet wezenlijk verbeterd[248].
- Er werden klachten ingebracht dat er personen waren die op de dag des Heeren uit rijden gingen en onder de kerktijd bij elkaar op visite kwamen. De predikant zou hiernaar in de huisbezoeken onderzoek doen[249].

Positief en negatief
Op 21 september 1768 was er positief en negatief nieuws te berichten[250]:
- Door de geërfden was besloten om de geërfdendag te verplaatsen naar het schoolgebouw, waarover de kerkenraad zich zeer verblijdde.
- De publicaties op zondag werden zoveel mogelijk 's middags gedaan. Dat betrof ook de huwelijksproclamaties, zodat men niet op die zondag ergens in het huwelijk kon treden met alle feesten en vermaak van dien[251].
- Over de zondagse visites waren geen klachten.
- Wel waren er klachten over lidmaten die de kermissen in Nijmegen en Opheusden zouden hebben bezocht, alsmede zich op een zondige wijze in een schuur te Dodewaard hebben vermaakt.
- Ook waren er nog klachten over ongodsdienstig gedrag tijdens en rond de kerkdiensten, zoals het blijven staan voor de kerk, het uitlopen onder en voor het gebed en onder het gezang voor de zegen. Ook was er nog dartelheid in de publieke catechisatie. De klachten waren op zich genomen niet verergerd, maar nog wel aanwezig.
- Ondertussen bleef het toezicht op de gealimenteerden voortduren evenals de toepassing van de kerkelijke tucht over hen die zich op een of andere wijze misdroegen. De censurabele zaken werden uitgebreid besproken.

Voortzetting van het programma
In de kerkenraadsvergadering van 13 december 1768 kwamen alle voornoemde punten weer aan de orde met hier en daar wat aanvullingen of wijzigingen[252]:
- Op de vijf catechisaties in de winter kwamen gemiddeld 30-40 personen.
- Er voeren zondags geen aken meer.
- Op het biduur op vrijdagavond kwamen meer mensen, mogelijk ook als gevolg van de nood door de ziekten onder het rundvee.
- Er kwamen meer mensen in de kerkdiensten op zondagmiddag.

Wel waren er nog problemen met het ongodsdienstig gedrag in en rond de kerkdiensten. Daartegen werden als middelen beraamd:
- Het gebed tot de Heere om verbetering.
- De predikant nam op zich om vroeger in de kerk te zijn. Deels om te voorkomen dat de naam van de Heere door een ijdel getier in het gezang niet meer ontheiligd werd, zoals gebeurde bij het lang zingen, deels om degenen die buiten stonden te

[248] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 6 juni 1768 art. 17.
[249] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 6 juni 1768 art. 5.
[250] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 21 september 1768 art. 5, 17, 18.
[251] Doorgaans werden de huwelijken op vrijdagavond gesloten na het biduur.
[252] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 13 december 1768 art. 5, 7, 18.

bewegen met de predikant in de kerk te gaan. Hij nam ook aan de godsdienst, die velen tot verveling was, op tijd te beëindigen en dus de preek niet langer uit te strekken dan nodig was.
- De predikant zou uit naam van de kerkenraad de gemeente waarschuwen en vermanen te waken tegen hemeltergende zonden met verklaring dat degenen die zich aan dergelijke goddeloosheden zouden bezondigen bij hoger rechter zouden worden aangeklaagd.
- Tijdens de huisbezoeken zou ook meer gewaarschuwd worden tegen het boze.
- Voortaan zouden twee kaarsen achter in de kerk ontstoken worden opdat degenen die het licht haatten en in de duisternis ijdelheid pleegden, mochten worden afgeschrikt en ontdekt.
- De kerkenraadsleden boden aan om bij toerbeurt achter in de kerk te gaan zitten en te letten op het gedrag van de jeugd.

Effect en vervolg
In maart 1769 bleken deze maatregelen al enig effect te hebben. Aan de maatregelen werd toegevoegd dat aan de schutter[253] zou worden gevraagd om bij de deur van de kerk de wacht te houden om daardoor zorg te dragen dat er geen honden of loslopend vee de kerk zou kunnen binnenkomen. Verder zou aan de schoolmeester worden gevraagd zorg te dragen dat een ondermeester of één van de oudste scholieren zou worden opgedragen toezicht te houden op de jeugd die naar of van de catechisatie kwam omdat die onderweg nogal eens zorgden voor wanorde en ijdelheden[254]. In juni 1769 was op alle punten al enige verbetering te melden[255].
In september 1769 was er met betrekking tot het ongodsdienstig gedrag wel wat verbetering, maar de gemeente was nog lang niet gevorderd in het geestelijk leven[256]. Dat bleek onder meer uit het feit dat de gemeenten 157 belijdende leden telde in december 1769. De kerkenraad was van mening dat zo'n 300 mensen geen lidmaten waren maar het wel zouden kunnen zijn. Er had in dat jaar ook niemand belijdenis des geloofs afgelegd. Tevens was het getal van de katholieken toegenomen. Van de 893 inwoners van Hien en Dodewaard waren er 110 katholiek[257].
In maart 1770 kon de kerkenraad melden dat er door de genade van de Heere veel verbetering te zien was in de opkomst van de gemeente bij de predikdienst op zondagmiddag. Ook op andere punten was vooruitgang te bespeuren[258]. Het leek erop dat het reformatieprogramma van Joannes Hugo van der Groe en de kerkenraad van Hien en Dodewaard eindelijk haar vruchten begon af te werpen.

---

[253] De schutter was een aangestelde functionaris, die tot taak had om loslopend vee, dat het eigendom van anderen kon beschadigen, op te vangen en in een schuthok op te sluiten.
[254] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 31 maart 1769 art. 18.
[255] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 21 juni 1769 art. 18.
[256] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 18 september 1769 art. 18.
[257] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 5 december 1769 art. 7.
[258] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de dato 6 maart 1770 art. 18.

Vertrek predikant

Er kon geen verdere ontwikkeling plaatsvinden omdat Van der Groe op 1 juli 1770 afscheid nam van de gemeente met de woorden uit 1 Petrus 4:7-11 en vertrok naar de gemeente van Ridderkerk[259]. Op 11 november 1770 werd hij opgevolgd door Adolf Frederik van der Scheer uit Ophemert[260]. De notulen van deze predikant zijn dermate kort dat er weinig informatie in wordt gegeven. Er werd geen woord meer gerept over de voortzetting van het reformatieprogramma. Zelfs het agendapunt van de zondagsontheiliging ontbrak. Kennelijk was het reformeren van de gemeenten in het bijzonder afhankelijk van de wijze van de vervulling van het dienstwerk door de predikant. Dat wil niet zeggen dat er geen voortgang was, maar er is alleen niets over geschreven. Wel is duidelijk dat er vruchten te zien waren in de gemeenten. Het gevaar was evenwel aanwezig dat door de opvolgende predikanten geen reformatie-programma werd opgezet of voortgezet en daardoor de gemeente zowel voor wat betreft de geloofsleer als het geloofsleven niet meer zo gevoed werd als voorheen met alle mogelijke consequenties van dien.

Classicale reformatie

Hetgeen hierboven geschetst is ten aanzien van de gemeenten van Hien en Dodewaard kan niet één op één voor andere gemeenten worden overgenomen. Elke gemeente had haar eigen problematiek. Toen bijvoorbeeld Joannes Hugo van der Groe in augustus 1769 bij de classis klaagde over het houden van kermissen op de zondagen bleek dit in alle andere gemeenten helemaal niet aan de orde te zijn[261]. Alhoewel er in de classicale en kerkelijke acta weinig werd geschreven over reformatieprogramma's is wel duidelijk dat in de regio Nederbetuwe in de loop der eeuwen ook in praktische zin werd geijverd voor de bevordering van het geestelijk leven. De bekende spreuk "Ecclesia reformata semper reformanda" kan derhalve van toepassing worden verklaard voor de classis van Tiel en de gereformeerde kerken in de Nederbetuwe[262].

Bijzonder in de jaren 1750-1770 waren er bij de classis van Tiel veel zorgen over de ontheiliging van de zondag en andere openbare zonden. Op zich niet verwonderlijk daar dit een maatschappelijke periode betrof van veel ellende, onrust, armoede, volksopstanden, belastingoproeren en tegenstellingen tussen patriotten en orangisten. De jaren daarvoor waren voor de bevolking dramatisch geweest door watersnoden, koude en misoogsten. Door de aanstelling van Willem IV als stadhouder bloeide het oranjegevoel onder bevolking op en later ook onder zijn zoon Willem V en werden de patriotten in de Nederbetuwe soms hard vervolgd[263]. Juist in deze jaren werd niet alleen door de classis gebeden voor het Huis van Oranje Nassau, dat het gezegend

---

[259] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, predikantenlijst en de datis 13 april 1770, 27 april 1770 art. 1 en 25 juni 1770; RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de dato 4 september 1770.

[260] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1756-1779*, de datis 4 september 1770 en 21 november 1770 art. 1.

[261] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 7 augustus 1769 art. 13.

[262] Vanzelfsprekend is nader wetenschappelijk onderzoek naar de geestelijke ontwikkelingen in de andere Nederbetuwse gemeenten zeer aan te bevelen.

[263] Vgl. o.a. Israel, *De Republiek*, deel 2, 1201-1235; Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam deel V*, 1149-1306; Fruin (1980), *Geschiedenis der Staatsinstellingen*, 321-356; Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*; 241-253; Jansma en Schroor, *Twee duizend jaar geschiedenis*, 233-258.

mocht worden door de Heere en ook voor het volk in de Nederlanden, maar bleek de maatschappelijke onrust tot veel ongewenst gedrag te leiden.

Classicale droefheid
Een tweetal voorbeelden uit deze periode uit de classicale acta:
Zo schreef de classis in augustus 1759: "De classis bedroeft zig zeer over de aanhoudende onthijliging van Gods naam en dag en andere roepende zonden. Vreest dat de mate der ongeregtigheid daardoor zo vol word dat de Hijlige Majesteit het met nog swaarder oordeelen zou moeten straffen als Zijne Goddelijke lankmoedigheid tot hiertoe gedaan heeft. Wenscht eenen hijligen ievergeest aan alle regenten des lands en aan alle opzienders en leden der kerke om zowel met eige voorbeeld als met de van God verleende magt deze alles overstromende zondenvloed te stuijten, opdat die God, Die tot hiertoe eene vuurige muur rontom ons is geweest, meer werde tot heerlijkheid in het midden van ons"[264].
Insgelijks in augustus 1768: "De eerwaarde classis bedroeft zich seer over de somtijts verregaande ontheiliging van des Heren dag en andere roepende zonden, vrezende dat dezelve den allerheiligsten Godt eindelijk zullen noodzaken de fiolen Zijner grampschap over ons zondig land uit te storten en wenscht daarom dat alle overheden, leeraars en ledematen elk in het zijne kragtig mogen ijveren dat deze hemeltergende zonden gestuit, 's lants heilzame placaten gehandhaaft, de eer van God bevordert en de zegeningen des Allerhoogsten bevestigt mogen worden"[265].
Vanaf 1770 was de onrust kennelijk aan het verminderen en werden de classicale noodkreten over een onheilig leven en de vele zonden in het land een vast lemma, zonder dat er iets bijzonders bij wordt vermeld.

Huis van Oranje Nassau
In dezelfde periode werd in de classis opnieuw veel aandacht geschonken aan het Huis van Oranje Nassau en een ieder opgeroepen om voor hen te bidden, zodat dit doorluchtig huis door de Heere zou worden gebruikt tot zegen voor land, bevolking en kerk. Op zich was dit niet nieuw, daar de classis altijd oranjegezind is geweest. In oktober 1640 werden, mede op aandrang van de provinciale synode, de predikanten opgeroepen om voor de Prins van Oranje te bidden[266]. En dat is in de loop der jaren doorgegaan. Zoals in 1773: "Alle de gemeentens onder dese classis behorende, verblijden sig en danken den Allerhoogsten wegens de gezegende toestand van het doorlugtig Huis van Orange en Nassau, bijsonder wegens de gelukkige geboorte van een prins. Biddende den Almagtige om een bestendigsten en overvloedigsten zegen over dat doorlugtig huis en bijzonder over den jonggeboren prins en de jonge princes. Wenschende dat de gebeden der opregten en welmenenden in den lande voor deselven genadiglijk sullen worden verhoort en die twee Orangespruiten opwaschen tot eer van den grote God, tot roem van het doorlugtig Huis van Orange en tot heil van land en kerk"[267].

---

[264] RAG, archief 045 boek 7 *Acta classis Tielanae 1748-1763*, de dato 6 augustus 1759 art. 11.
[265] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 1 augustus 1768 art. 13.
[266] RAG, archief 0345 boek 12 *Acta deputatorum classis Tielanae 1635-1710*, de dato 14 oktober 1640.
[267] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 2 augustus 1773 art. 3.

De classis en gemeenten zijn daarmee doorgegaan en hebben deze gebeden volgehouden tot de Franse tijd[268].

Neerlands Israël
Het is opvallend dat juist in deze moeilijke periode in de tweede helft van de 18e eeuw door de classis opnieuw werd geschreven over de Nederlanden als ware ons land het nieuwe Israël. Zo schreef men in 1766 over "Neerlands God"[269] en in 1771 om te bidden voor een bestendige vrede van "ons Jeruzalem"[270]. Op zich was dat niet nieuw. In 1695 schreef Johannes Hoisingius, later predikant te Opheusden, een treurdicht bij het overlijden van Maria II, Koningin van Engeland, waarin hij onder meer schreef: "Dat mijn moeder, mijn vertrouwen, troost van Neerlandts Israël, Brittan's heul en hoop so snel weg is"[271]. Er is heel veel geschreven over de ideeën en verschillen over het gedachtegoed bij de gereformeerden over de Nederlanden als Neerlands Israël en de discussie daarover zal nog wel doorgaan[272].

8.2.3. Invloed van de overheden op leer en leven

De vraag naar de invloed van de overheden op het behoud van de gereformeerde leer en de bevordering van het geestelijk leven is hiervoor al uitgebreid aan de orde gesteld. Duidelijk is dat vanaf het begin van de reformatie in Gelderland de hoge overheden, de Staten van Gelderland met het Hof van Gelre en Zutphen, zeer nauw met de gereformeerde kerk, synode en classes hebben samengewerkt. Voor de regio Nederbetuwe waren daarbij vooral de ambtman en ridderschap en het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe van groot belang.

Samenwerking overheden en kerk
De overheden hebben vanaf het begin de noodzaak erkend van een grondige samenwerking. Dit was niet alleen nodig voor een zo groot mogelijke eenheid en duidelijke lijn naar de bevolking, maar ook voor de ontwikkeling van de gereformeerde kerk zelf. Vooral in de periode tussen 1579 en 1620 was de invloed van de overheden vrij groot. Niet alleen hadden zij bemoeienis met de financiële en materiële zaken van de gereformeerde kerk en classis, maar ook met de gereformeerde leer en de opbouw van het geestelijk leven. De invloed van de overheden op de gereformeerde leer kenmerkte zich in de beginfase van de gereformeerde kerk in Gelderland vooral in de noodzaak tot benoeming van predikanten die de zuivere gereformeerde leer verkondigden. Daarbij was zowel onderwijs als praktijk van belang. Vooral in de jaren tussen 1582 en 1593 hebben de Staten van Gelderland en het Hof van Gelre en Zutphen ervoor gezorgd dat de predikanten werden geëxamineerd, zodat er een grondige toetsing kon plaatsvinden.

---

[268] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 4 augustus 1794 art. 3.
[269] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 4 augustus 1766 art. 4.
[270] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de dato 5 augustus 1771 art. 25.
[271] Hoisingius, *Naere-klagten*, vers 3.
[272] Vgl. o.a. Huisman, *Neerlands Israël*, vooral 44-54; Van Staveren, *Gedenk-zuil opgericht voor het cieraad van Neerlands Israël*; Leurdijk, *Theodorus van der Groe*, 71-85; Bisschop, *Sions Vorst en Volk*, 213-218 en 257-261. Het valt buiten de kaders van dit werk dit onderwerp hier nader uit te diepen.

Ook in de jaren daarna was er in samenwerking met de synode en vooral de classes nauw toezicht op de leer en het leven van predikanten. Daar de meeste functies bij de hoge en lagere overheden werden bezet door personen die de gereformeerde leer aanhingen, verliep deze samenwerking in het algemeen goed.

Kerkelijke bemoeienissen door de overheid
Een intense ingreep van de overheden ten aanzien van de kerkelijke leer betrof de godsdiensttwisten tussen de remonstranten en contraremonstranten. Dit was mede nodig voor de veiligheid van de Verenigde Nederlanden en het herstellen van de rust onder de bevolking[273]. Na de oplossing van de geschillen in de jaren 1618-1619 hebben de Staten van Gelderland zich alleen in sporadische gevallen met de leer van de kerk bemoeid. Dat was bijvoorbeeld het geval in 1622 toen de prediking van de Heidelbergse Catechismus op de zondagmiddagen verplicht werd gesteld[274]. Ook bij de invoering van de Psalmberijming van 1773 hadden de Staten van Gelderland nog een stem in het kapittel. Tot de Franse tijd waren dit de belangrijkste onderwerpen waarbij zij zich met de leer van de gereformeerde kerk bemoeiden.

Na de vaststelling van de Gelderse Kerkorde in 1620 werden de kwesties over de predikanten en hun opleiding, alsmede de leerstellige zaken vooral aan de gereformeerde kerk overgelaten. De Staten van Gelderland hielden alleen via de commissarissen-politiek op de provinciale synode toezicht op het reilen en zeilen van de kerk en konden daarop sturen zoals zij wensten. Na 1700 was de verhouding tussen overheden en kerk dusdanig bekoeld dat beide hun eigen weg gingen. Weliswaar waren de kerken en classes gebonden aan veel wet- en regelgeving, maar daarbinnen hadden zij alle vrijheid om zich te ontwikkelen.

Beperkte invloed op de levenswandel
De invloed van de hoge overheden tot bevordering van het geestelijk leven dient vooral bezien te worden vanuit de regulering van de bevolking. De vele klachten uit de kerk, classes en provinciale synode over het ongodsdienstig gedrag van de bevolking resulteerde in een veelvoud aan plakkaten en resoluties[275]. De uitvoering en handhaving liet veel te wensen over. Desalniettemin hebben die maatregelen wel aan de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en de classis van Tiel voldoende handvatten gegeven om de kerkelijke tucht te kunnen beoefenen en te trachten de bevolking zo gereformeerd mogelijk te krijgen.
Al met al kan worden gesteld dat de invloed van de overheden op de gereformeerde leer en de bevordering van het geestelijk leven zich vooral beperkte tot de beginperiode van de gereformeerde kerk in Gelderland. Na 1620 werd die invloed minder en verdween bijna geheel in de 18e eeuw. De wezenlijke opbouw van de gereformeerde kerk en haar lidmaten moest vanuit de taakvervulling van de kerk zelf komen. De overheden schiepen enkel de kaders waarbinnen en de mogelijkheden waarmede de gereformeerde kerk, predikanten, kerkenraden en classis hun taken konden uitoefenen.

---

[273] Zie hoofdstuk 4 passim.
[274] Zie hoofdstuk 2.2.2.
[275] Zie vooral hoofdstuk 2.2.2. en 2.2.3.

8.3. Balans

Als onderzoeksvraag van dit hoofdstuk is geponeerd: "Kan de gereformeerde leer en de bevordering van het geestelijk leven worden opgemaakt uit het optreden van de classis van Tiel?"

De classis van Tiel heeft zich altijd zeer beijverd voor de leer van het algemeen christelijk geloof, om de leer van Gods Woord. Zij deed dat in de lijn van de vroegchristelijke kerk en het werk van de reformatoren en hun opvolgers. Deze houding kan niet specifiek worden getypeerd door termen gebruikt tot typering van het gereformeerd piëtisme of de Nadere Reformatie. Onderwerpen als de gereformeerde leer, de reformatie der zeden, de toepassing van de kerkelijke tucht, zondags- en levensheiliging etc. werden door de classis en gereformeerde kerk in samenwerking met de politieke overheden vanaf het begin van de reformatie in Gelderland nauwlettend in de gaten gehouden, ontwikkeld en toegepast. Er is in de geschiedenis geen breuklijn aan te wijzen waarop in de Nederbetuwe hierin een fundamentele verandering zou zijn gekomen. Ook de academische disputen zoals tussen Voetius en Coccejus gingen veelal aan de classis van Tiel voorbij. De classis hield met name naast Gods Woord vast aan de drie Formulieren van Enigheid en hetgeen in de kerkelijke ordeningen was vastgelegd.

De classis achtte in het bijzonder van belang de zuivere verkondiging van Gods Woord, het onderwijs uit de Heidelbergse Catechismus, de bediening van de heilige doop en het heilig avondmaal, het opzicht van leer en leven van kerkelijke functionarissen en gemeenteleden, de uitoefening van de kerkelijke tucht en het houden van de kerkvisitaties. Er is uit de classicale acta niet op te maken dat er een verschuiving heeft plaatsgevonden ten aanzien van de gereformeerde leer. Dit is op te merken uit zowel de beroepsbrieven, de praeparatoire en peremptoire examens en het toezicht op de inhoud en het niveau van de preken.

De classis van Tiel heeft zich altijd verzet tegen de dwaalgeesten die zich in de Verenigde Nederlanden opdeden. In de regio Nederbetuwe had men niet veel last hiervan, met uitzondering van de leer van de katholieken en remonstranten. In de Nederbetuwe is in de loop der eeuwen de gereformeerde leer behouden gebleven. Dat had niet alleen te maken met de consistente lijn van de classis van Tiel maar ook met de eigenheid en zelfstandigheid van deze regio. De Nederbetuwe was al vanaf 1327 een zelfstandig bestuursgebied. Na de reformatie in Gelderland heeft de Nederbetuwe met de stad Tiel en de heerlijkheden dermate een eenheid gevormd, dat er weinig theologische disputen plaatsvonden en de gereformeerde leer goede ingang vond. Het overgrote deel van de bevolking was gereformeerd.

De opscherping in de gereformeerde leer geschiedde mede door het beoordelen van de preken van de predikanten en de theologische werken die zij wensten uit te geven. Uit het laatste blijkt dat er zowel sprake was van leerstellige als praktische werken.

Ten aanzien van de bevordering van het geestelijk leven heeft de classis de eeuwen door geijverd om de bevolking tot de praktische beoefening van de gereformeerde godsdienst te leiden. De classis heeft met alle mogelijke middelen gestreden tegen ongodsdienstig gedrag en het uitroeien of weren van allerlei volksvermaken. De belangrijkste middelen hierbij waren de verkondiging van Gods Woord en het onderwijzen van oud en jong in school en kerk. Daarnaast bleek door de stijging van het percentage van belijdende lidmaten ook een kentering te komen ten aanzien van het geestelijk leven. Vanaf 1700 was de gereformeerde kerk een vaste factor in de Nederbetuwe en kwamen zondige excessen steeds minder voor. Met name de toepassing van de kerkelijke censuur ten aanzien van het afhouden van het heilig avondmaal bleek een geschikt middel te zijn om de lidmaten van de kerk tot inkeer en levensheiliging te brengen. Bijzonder de maatschappelijk roerige jaren van 1750-1770 hadden grote aandacht bij de classis om de bevolking op te roepen en te bidden tot heiliging van het leven en voor rust en vrede voor de Nederlanden en het Huis van Oranje Nassau. Tot de Franse tijd werd er voor dit prinselijk huis gebeden en was er iets aan het ontstaan van de trits God-Nederland-Oranje. Tevens was er door de eeuwen heen het gedachtegoed over de Nederlanden als Neerlands Israël.

Er was binnen de kerkelijke gemeenten een behoorlijk onderscheid, zeker voor wat betreft het aantal belijdende lidmaten. Was in een gemeente als Lienden het aantal lidmaten vrij hoog, dat kon niet gezegd worden van de gecombineerde gemeenten van Hien en Dodewaard. Uit de uitwerking van het reformatieprogramma in de jaren 1767-1770 door Joannes Hugo van der Groe en de kerkenraad van Hien en Dodewaard bleek in die gemeenten nog veel werk nodig te zijn tot bevordering en opwas van het geestelijk leven en sturing op het (on)godsdienstig gedrag van de gemeenteleden. Door het niet overnemen van het reformatieprogramma door de opvolgende predikanten werd de opbouw van die gemeenten niet gestructureerd voortgezet.

Resumerende kan worden gesteld dat de gereformeerde leer in de Nederbetuwe een behoudend karakter heeft gehad. Tevens dat het percentage van gereformeerden ten aanzien van andere delen van Gelderland hoog kan worden genoemd.

De invloed van de politieke overheden op de leer van en het geloofsleven binnen de gereformeerde kerk was gering met uitzondering van de opbouwfase van de kerk in de jaren 1579-1620. Daarna was het vooral de reglementering door de overheden die aan kerk en classis voldoende handvatten gaven om met name het godsdienstig leven en gedrag van de bevolking in toom te houden of te veranderen. Na 1700 stonden de classis en plaatselijke gemeenten er feitelijk alleen voor. Het is in het bijzonder het functioneren van de classis van Tiel geweest samen met het persoonlijk functioneren van de predikanten en kerkenraadsleden dat de gereformeerde leer en het geestelijk leven zich in de Nederbetuwe kon ontwikkelen en behouden bleef.

9. Gevolgen van de Franse tijd vanaf 1795 tot de invoering van het Algemeen Reglement in 1816 voor de classis van Tiel

9.1. Inleiding

In dit hoofdstuk zullen aan de orde komen de gevolgen die de Franse tijd vanaf 1795 voor de gereformeerde kerk van de Nederbetuwe en de classis van Tiel heeft gehad. Die periode wordt doorgetrokken tot de invoering van het Algemeen Reglement in 1816. De reden daarvoor ligt in het gegeven dat hetgeen tijdens de Franse tijd werd veranderd en ontwikkeld na die tijd is voortgezet en heeft geleid tot het opstellen van het Algemeen Reglement. Hiermee worden niet alleen de belangrijke veranderingen beschreven in maatschappij en kerk, maar ook het einde van de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe in het algemeen en van de classis van Tiel in haar oude structuur en taakuitoefening als het belangrijkste kerkelijk bestuursorgaan in de Nederbetuwe in het bijzonder.

Historisch onderzoek
Over de Franse tijd en de gevolgen daarvan voor de Verenigde Nederlanden alsmede het herstel in het Koninkrijk Holland is in algemene zin veel geschreven. Bij de informatie over de globale, landelijke geschiedenis komen doorgaans ook de maatregelen aan bod die getroffen werden ten aanzien van kerken en godsdiensten[1]. Het is wel opmerkelijk hoe weinig er is geschreven over de gevolgen van die maatregelen voor de plaatselijke kerken en classes in Gelderland, laat staan over de Nederbetuwe. Over de grote veranderingen in de jaren 1795-1816 ten aanzien van de classicale taken en verantwoordelijkheden alsmede de strijd die daarover is gevoerd door de classis van Tiel ontbreekt elk werk. Zelfs in specifieke studies over de kerkgeschiedenis in de Betuwe, zoals in het boek *Geloven tussen de rivieren*, wordt de Franse tijd geheel overgeslagen[2]. Enig vergelijk is te vinden bij Potjer bij diens beschrijving van de Arnhemmer kerken tijdens de Franse tijd[3]. Wel zijn er boeken en artikelen over de bestuurlijke veranderingen in Gelderland en de gevolgen voor de gereformeerde kerk zoals van Bos, Buurman, Bijleveld, Den Ouden en Moorman van Kappen[4].

Om in deze lacune te voorzien zullen hierna niet alleen de politieke omwentelingen in de Verenigde Nederlanden, maar bijzonder de gevolgen daarvan voor de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en de classis van Tiel aan de orde komen.

---

[1] Zie o.a. Israël, *De Republiek*, deel 2, 1255-1275; De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 1-289; Abels en De Groot, "De jaren 1795-1813: A. De Bataafse tijd, B. de Franse tijd", 570-586 en 586-596; Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 241-266; Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, passim; Bijleveld, *Voor God, Volk en Vaderland*, 11-41.
[2] Van Doornmalen e.a., *Geloven tussen de rivieren*.
[3] Potjer, "De Arnhemmer kerken in de Franse tijd", 39-52.
[4] Bos, *Soevereiniteit en religie*; Buurman, "Schets van de opeenvolgende bestuursindeelingen in Gelderland voor de invoering van de provinciale wet van 1850"; Bijleveld, "Overzicht der verschillende besturen in Gelderland tusschen 1795-1813"; Den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind*; Moorman van Kappen, "De Bataafse omwenteling in Gelderland".

Daarbij zal tevens worden bezien op welke wijze de classis met de politieke omwentelingen is omgegaan en op welke wijze zij zich heeft aangepast aan of verzet tegen de veranderingen van de politieke en kerkelijke structuren. Vooral de vrijheid van de gereformeerde kerk, het verlies van haar bevoorrechte positie, de strijd om de kerkelijke goederen en de taakontwikkelingen van de classis zijn daarbij van essentieel belang.

9.2. Verandering van structuren

9.2.1. Veranderingen van de bestaande overheidsstructuren

Met de komst van de Franse troepen in begin 1795 eindigde de republiek van de Verenigde Nederlanden en werd deze vervangen door de Bataafse republiek. Feitelijk was deze een vazalstaat van Frankrijk. Van groot belang was daarbij de Verklaring van de rechten van de mens en burger, waarbij de soevereiniteit bij het gehele volk werd gelegd en niet bij een gedeelte daarvan[5]. Voor de uitwerking daarvan op de overheidsstructuren stuitten de nieuwe overheden op een groot aantal problemen. De grootste ingreep was de omvorming van de Verenigde Provinciën naar een staat met een centrale, nationale regering aan het hoofd. Dat was een bijzonder grote inbreuk op de aloude rechten, zoals die van het Hertogdom Gelre bij het Tractaat van Venlo in 1543 waren vastgelegd. De Staten-Generaal grepen de kans om meer macht te krigen dan zij ooit hadden gehad met beide handen aan. Weliswaar onder Franse regie en naar de ideeën van het liberaal despotisme van Napoleon Bonaparte en onder de mom van patriottisme, maar feitelijk hebben de Hollandse regenten gretig gebruik van gemaakt van de voor hen lucratieve politieke functies en mogelijkheden die ontstonden door de Franse overheersing. Het deerde hen kennelijk niet dat dit gebeurde in een tijd van overheersing door een vreemde mogendheid, waarbij zij feitelijk moesten heulen met de vijand. Het zou ingrijpende gevolgen hebben voor staat en kerk. Weliswaar werd de naam van "Staten-Generaal" niet gebruikt in de Bataafse en Franse tijd, maar dat laat onverlet dat zij onder benamingen als Nationale Vergadering en Vertegenwoordigend Lichaam wel als zodanig optraden[6]. Er werd een diepe breuk geslagen met alles waarop de Verenigde Provinciën vanuit de 16e eeuw waren opgebouwd. De grootste problemen daarbij waren de opheffing van de autonome macht van de provincies en de wisselingen van de landelijke machthebbers die allen een vrij korte periode regeerden, namelijk van 1795-1798, 1798-1801, 1801-1805, 1805-1806, 1806-1810 en 1810-1813[7]. Eén van de heikele punten daarbij was de positie van de kerken en de kerkelijke financiën en bezittingen[8]. Grondslag en ruimte voor de kerk tijdens de Franse tijd lag in de woorden van Napoleon Bonaparte: "Het volk moet een

[5] Maris, *Inleiding tot het archief van het Hof van Gelre en Zutphen*, 56.
[6] Zie o.a. Van Cruyningen, *De Staten-Generaal*, 6, 87-90.
[7] Zie o.a. Israël, *De Republiek*, deel 2, 1255-1275; Jansma en Schroor, *Twee duizend jaar geschiedenis van Gelderland*, 258-284; De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 1-202.
[8] Zie ook bij hoofdstuk 9.2.2.en 9.2.4.

godsdienst hebben en deze moet zijn in handen van de regering"[9]. Overeenkomstig dat beginsel sloot hij in 1801 een concordaat met paus Pius VII en legde dat op 8 april 1802 vast in de *Loi relative à l' Organisation des Cultes du 18 Germinal an X*, die officieel op 29 oktober 1811 in de Noordelijke Nederlanden van kracht werd, maar waarvan delen al eerder in praktijk waren[10]. Deze wet regelde onder meer de inrichting van de protestantse kerken en de eedsaflegging door predikanten[11].
Omdat de verschillende regeringen ook divers omgingen met de positie van de kerken en godsdienst in het algemeen en de gereformeerde kerk in het bijzonder, is een overzicht van de nationale regeringen noodzakelijk met de belangrijkste bepalingen voor de gereformeerde kerk[12]. De gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en de classis van Tiel hadden direct met deze nationale regeringen en hun wet- en regelgeving te maken.

Eerste Nationale Vergadering
Van 1 maart 1796 tot 31 augustus 1797 was er een gekozen nationale regering, ook wel genoemd de Eerste Nationale Vergadering. Er waren drie groepen te onderscheiden. De unitariërs die een eenheidsstaat voorstonden, de federalisten die grote bevoegdheden aan de provincies of gewesten[13] wilden geven en de moderaten die probeerden de beide groepen bij elkaar te brengen[14]. De leden vergaderden meer dan een jaar over een Plan van Constitutie[15] of Grondwet waarin met name ook de kerkelijke zaken als traktementen en bezittingen werden geregeld. In eerste instantie werden de oude rechten gewaarborgd en voor de betaling van de predikants-traktementen werd aangedrongen op de uitbetalende instanties om hierin oplossingen te zoeken[16]. Tevens werd op 5 augustus 1796 bij decreet de scheiding van kerk en staat uitgeroepen. Er zou geen bevoorrechte of heersende kerk meer in de Nederlanden worden geduld[17]. Dat wil niet zeggen dat men de godsdienst niet van belang achtte. Integendeel, een maatschappij kon alleen bestaan als de godsdienst werd geëerbiedigd en beschermd en deugd en goede zeden werden bevorderd, maar de godsdienst diende wel binnenkerkelijk te zijn en niet in het openbaar te geschieden[18]. Men streefde niet alleen naar godsdienstvrijheid, maar ook naar gelijkberechting. Het constitutieontwerp werd in augustus 1797 door het Bataafse volk met meerderheid verworpen[19]. De idee van een scheiding tussen kerk en staat is

[9] O.m. aangehaald door De Visser, *Kerk en staat*, deel 3, 131; Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 70, 76.
[10] Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 68-76.
[11] Zie nader hoofdstuk 9.2.2.(d).
[12] Het is niet mogelijk binnen de kaders van dit werk alle wetten en regels te benoemen, daar dit een complete studie zou vergen; zie o.a. De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 1-289; Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 42-68; De Pooter, *De rechtspositie van erkende erediensten*, 28-29, 139.
[13] In de Franse tijd werden de oude provincies diverse malen veranderd in gewesten, waarvan de grenzen niet met de oude overeenkwamen. Pas na de Franse tijd werden de provinciegrenzen globaal hersteld.
[14] Den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind*, 41-42.
[15] De Gou, *Het Plan van Constitutie van 1796*.
[16] Den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind*, 43-44.
[17] Vgl. o.a. Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 51-52.
[18] De Gou, *Het Plan van Constitutie van 1796*, 180-193, 358-365; Den Ouden, *Kerk onder patriotten-bewind*, 41-42; Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 52.
[19] Abels en de Groot, "De jaren 1795-1813: A. De Bataafse tijd", 572.

in de Franse tijd nooit tot stand gekomen. Sterker nog, het vervolg zal duidelijk maken dat er eerder meer dan minder overheidsbemoeienis kwam met de kerk.

Tweede Nationale Vergadering

De Tweede Nationale Vergadering van 1 september 1797 tot 22 januari 1798 maakte een nieuw ontwerp, waarbij met name voor de gereformeerde kerk een ongunstiger regeling werd vastgesteld. In dat ontwerp was van belang dat het aantal zielen per kerkgenootschap bepaalde wie een kerkgebouw kreeg en dat de betaling van de predikantstraktementen over een periode van 3 tot 6 jaar zou worden afgebouwd. Er was wel de nodige onenigheid bij de ontwerpers wie wat zou moeten betalen en hoe het moest worden geregeld voor de gereformeerde kerk ten aanzien van de oude rechten. Ten aanzien van de geestelijke goederen zou alles wat na de regeling van de geestelijke goederen in 1581[20] zou zijn aangebracht onder een nationale, provinciale of kwartierlijk administratie moeten worden genationaliseerd. Alles daarvoor zou bij de betreffende kerken dienen te verblijven. Gelet op de complexe problematiek ten aanzien van de rechten van het bezit van de geestelijke goederen kwam deze vergadering er niet geheel uit. Het bleven wat verwarrende ideeën met honderden punten en artikelen en met veel onderling verschil van mening [21]. Het ontwerp werd door de staatsgreep van 1801 niet ten volle tot uitvoer gebracht[22].

Uitvoerend Bewind

Na de staatsgreep van 22 januari 1798 door de unitariërs kwam het Uitvoerend Bewind aan de macht. Na alweer een nieuwe staatsgreep op 12 juni 1798, waarbij de meer gematigde unitariërs de macht grepen, werd een nieuwe Constitutie vastgesteld. De uitvoering van de kerkelijke zaken werd voornamelijk overgelaten aan de plaatselijke magistraten. Na 1798 verdwenen veel katholieken weer uit de hogere bestuurslagen en er werd weinig ondernomen om de kerkelijke bezittingen te herverdelen [23] . Wel zouden de geestelijke goederen, waaruit de predikants-traktementen werden betaald, worden genationaliseerd. Hieruit zouden dan nog over een drietal jaren uitkeringen gedaan worden[24]. Dit betrof met name de goederen waaruit de congrue portiën werden betaald[25]. Was dit bij de discussie in de Eerste Nationale Vergadering scherp bekritiseerd en zelfs "nationale diefstal" genoemd, bij de Staatsregeling van 1798 werd dit in de additionele artikelen gewoon geregeld[26]. Daarin werd verder bepaald dat uit die nationaal verklaarde geestelijke goederen eerst nog wel de traktementen en pensioenen zouden worden betaald, maar dat het daarna tot een nationaal fonds zou worden gevormd voor de nationale opvoeding en bezorging van de behoeftigen. Wel werd nog een slag om de arm gehouden voor wat

[20] Zie over het belang van het jaar 1581 hoofdstuk 2.2.2.f. en 2.2.3.a.
[21] De Gou, *Het Ontwerp van Constitutie van 1797*, deel 1 638-665, deel 2 308-314, 371-373, 471-476; De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 27-36.
[22] Abels en de Groot, "De jaren 1795-1813: A. De Bataafse tijd", 573; Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 53-57; De Gou, *Het Ontwerp van Constitutie van 1797*, deel 3, 87-296.
[23] Israël, *De Republiek*, deel 2, 1269.
[24] De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 43-50.
[25] Zie hoofdstuk 2.2.2.b. en f, 2.2.3.a. en b, 3.2.2.a. en 5.2.
[26] Rosendaal, "Additioneele artikelen tot de acte van Staatsregeling", 155-156 art. 4; vgl o.a. De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 13-61, De Gou, *De Staatsregeling van 1798*, deel 1, 30-76.

betreft wettelijke aanspraken op die goederen. De Staatsregeling bracht niet wat de revolutionairen hadden gehoopt omdat het regeringsstelsel te centraliserend en te weinig efficiënt was. Het draagvlak werd ook verminderd omdat de gereformeerde kerk erdoor in een slechte financiële positie kwam en er veel bezwaren tegen de Staatsregeling werden ingebracht. Dit ging weer ten koste van het revolutionair elan bij de bevolking[27]. De gereformeerde kerk werd in grote problemen gebracht en dat zou nog veel teweegbrengen[28]. De in 1795 beoogde scheiding van kerk en staat werd weliswaar op papier doorgevoerd, maar in de praktijk kwam er weinig van terecht.

Staatsbewind

Op 16 oktober 1801 kwam het Staatsbewind aan de macht op grond van een nieuwe Grondwet of Staatsregeling van 1801. Weliswaar werd die regeling door het volk verworpen maar desondanks door het nieuwe bewind ingevoerd[29]. Dat kon moeilijk anders daar de Franse regering het kennelijk zat begon te worden dat het maar niet lukte in de Nederlandse republiek om een goede staatsregeling te maken, die niet alleen voldeed aan de vooral financiële eisen van de Franse regering maar ook gericht zou zijn op verzoening van de tegenstellingen in het land[30]. In die Staatsregeling werd onder meer bepaald dat elk kerkgenootschap onherroepelijk in het bezit zou blijven van hetgeen zij bij aanvang van de 19e eeuw in bezit had. Voor de gereformeerde kerk was het een voordeel dat het bezitsrecht in principe in staat bleef zoals het altijd was geweest[31]. Ook bleef elke kerkelijke gemeenschap in het bezit van de goederen die zij na 1581 hadden verkregen, behalve die onder een politieke administratie vielen. De laatste werden nationaal verklaard. Alle geschillen over kerkelijke goederen zouden door een speciale commissie van rechtsgeleerden worden beoordeeld. Ook werd gegarandeerd dat de Staat nog tien jaar garant zou staan voor het jaargeld oftewel de predikantstraktementen. Daarna zou die zogenoemde "subsidie" worden stopgezet[32].

De Bataafse republiek werd vervangen door het Bataafse gemenebest. Naast het Staatsbewind was er ook een Wetgevend lichaam, dat voorstellen kon goed- of afkeuren. Door Napoleon Bonaparte zelf werd in 1805 het Staatsbewind vervangen door de raadspensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck die een jaar aan de macht bleef. Er kwam opnieuw een andere Staatsregeling in 1805 gevolgd door een Constitutie in 1806[33]. Er bleef vrijheid van godsdienst, maar de kerken werden wel aan banden gelegd van de nationale dan wel Franse overheden[34]. Feitelijk was er sprake van "een hiërarchische organisatie van de kerken als staatsorganen en toenemende invloed van de napoleontische opvattingen over de godsdienst"[35].

---

[27] Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 57.
[28] Zie o.a. De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 70-79; Den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind*, 47-50.
[29] Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 57-61; De Gou, *De Staatsregeling van 1801*.
[30] Bos, *o.c.*, 57.
[31] De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 50.
[32] De Gou, *De Staatsregeling van 1801*, 453-454, art. 15-19.
[33] De Gou, *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806*.
[34] De Visser, *Kerk en* Staat, deel 3, 86-96; Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 61-63.
[35] Bos, *o.c.*, 63.

Koning van Holland

Uit onvrede over het verloop in het Bataafse gemenebest greep Napoleon Bonaparte in mei 1806 opnieuw in, zette de raadspensionaris af en stelde hij zijn broer Lodewijk Napoleon Bonaparte aan als Koning van Holland. In die regeerperiode werden de katholieken bijzonder door de nieuwe koning geholpen bij het verkrijgen van kerkgebouwen[36]. Tijdens zijn bewind ijverde hij ook voor gelijke betaling van alle kerkgenootschappen, waartoe hij op 6 april 1808 een decreet uitvaardigde. Die betaling diende te geschieden uit het amortisatiefonds, waarvoor alle kerken de inkomsten uit hun onroerende goederen dienden af te dragen tot betaling van de gereformeerde predikanten en andere geestelijken[37]. Ook werd op 11 mei 1808 een Ministerie van Eredienst ingesteld, gekoppeld aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken, waarvan Johan Hendrik Mollerus de eerste minister was. Samen met de ambtenaar Jacobus Didericus Janssen heeft Mollerus getracht zoveel mogelijk de rechten van de gereformeerde kerk veilig te stellen[38]. Vanaf die periode werd voor de gereformeerde kerk de naam van Hervormde kerk gebruikt. Voor de classis van Tiel was dat overigens niet vreemd, want zij gebruikte die benaming al in het verleden, zoals in het jaar 1710[39]. Dat wil niet zeggen dat alles voor de gereformeerde kerk gewoon verder zou gaan. Het liberale gedachtegoed van Napoleon Bonaparte en zijn ideeën over kerk en staat zou nog grote, verstrekkende en zelfs blijvende gevolgen hebben.

Nederland ingelijfd

Op 10 maart 1810 greep Napoleon Bonaparte voor de laatste maal in, zette zijn broer af en lijfde Holland in bij zijn keizerrijk. Tot de bevrijding van Nederland eind 1813 was de betaling van de predikantstraktementen een probleem. Vanaf 1 december 1810 werd de betaling stopgezet, totdat bij keizerlijk decreet van 29 oktober 1811 weer tot betaling werd overgegaan. De betalingen in 1812 en 1813 bedroegen niet meer dan een derde van het bedrag waarop de predikanten recht hadden, als ze al werden gedaan[40]. In deze periode werd onder meer een nieuw burgerlijk wetboek ingevoerd, ook wel genoemd de Code Napoleon of Code Civil, en bij decreet van 18 augustus 1811 de burgerlijke stand. Dit laatste had voor de gereformeerde kerk grote gevolgen. In deze jaren werd de vrijheid van godsdienst steeds verder beperkt en de greep van de overheid op de kerk steviger. Er kwam steeds meer wetgeving, die de vrijheid van de kerk insnoerde[41].

Orangisten en patriotten

De bevolking was tijdens deze Franse tijd verdeeld in orangisten en patriotten, waarbij wisselend de een of andere partij meer te zeggen had in Nederland. Onderhuids bleven beide bewegingen bestaan, al kreeg de patriottische beweging

---

[36] De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 94-107; Abels en De Groot, "De jaren 1795-1813: B. De Franse tijd", 588.
[37] Potjer, "De Arnhemmer kerken in de Franse tijd", 44; De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 106.
[38] Zie nader hoofdstuk 9.2.3.; vgl o.a. De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 96-106, Bos, *Souvereiniteit en Religie*, 65-66.
[39] RAG, archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 5-6 mei 1710 art. 14.
[40] Vgl. RAG, archief 0016 15.2.6. *Inleiding*.
[41] Bos, *Soevereiniteit en religie*, 76; De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 129-202.

een gevoelige slag te verwerken door de val van Napoleon Bonaparte en de komst van prins Willem Frederik van Oranje. De uitwerking of invloed van beide partijen is uit de classicale acta niet direct op te maken. De classis bleef functioneren onder welke overheid dan ook. Gelet op de houding van de classis ten aanzien van de Franse overheid en de blijdschap bij de komst van prins Willem Frederik van Oranje kan worden afgeleid dat het orangisme blijvend in de classis aanwezig was. Een en ander zal nog blijken uit het classicaal functioneren in de jaren 1795-1813.

Bestuurlijke veranderingen in Gelderland

De belangrijkste bestuurlijke wijzigingen in de Franse tijd voor het Hertogdom Gelre, welke ook gevolgen hadden voor de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en de classis van Tiel, betroffen de omvorming van de oude besturen naar een nieuw stelsel, de ontneming van de autonomie aan de provincies en de vorming van een nationale regering[42].

De Landdag in Gelderland bleef nog enkele jaren functioneren onder leiding van de Gelderse provisionele representanten, bij besluit van 29 januari 1798 veranderd in een Intermediair administratief bestuur van het voormalig gewest Gelderland. In de jaren tussen 1795 en 1798 bleven zowel de Landdag als de Kwartieren van Gelderland gewoon functioneren. Na de staatsgreep in 1798 werd op nationaal niveau door middel van een unitarische grondwet gepoogd om de provinciale structuren te doorbreken en die te veranderen in nieuwe departementen. Het bleek geen succes te zijn, want in 1801 herstelde de regering in grote lijnen weer de oude provinciegrenzen onder een provinciaal bestuur. Bij het Geldersch reglement van 15 april 1802 werd weer teruggegrepen op de toestand van vóór 1795, waarbij met name de rechten van de heerlijkheden werden hersteld [43]. Een van de discussiepunten daarin waren de collatierechten oftewel het ius patronatus[44]. Uiteindelijk zijn die blijven bestaan. Zo bleven eveneens het Kwartier van Nijmegen en het Ambt van Nederbetuwe bestaan. Bij het ten ondergaan van de Bataafse republiek en het ontstaan van het Koninkrijk Holland in 1806 werd het land verdeeld in departementen en elk departement in kwartieren. Voor Gelderland hield dat feitelijk in dat de oude structuur werd gehandhaafd. Wel kwam er aan het hoofd van het departement een Landdrost te staan, kreeg elk kwartier een Kwartierdrost en de gemeenten een gemeentebestuur. Toen op 9 juli 1810 het Koninkrijk Holland door Napoleon werd ingelijfd bij Frankrijk werden er nieuwe gewesten gevormd die weer verdeeld waren in arrondissementen, waarvan Tiel er één was. Bij deze inlijving ontstond feitelijk de al in 1795 gewenste scheiding van de rechterlijke macht en het administratieve bestuur. Dit als voorloper op de Trias politica, de scheiding tussen de wetgevende, de uitvoerende en de rechterlijke macht.

---

[42] De beschrijving van de wisseling van de bestuursstructuren is voornamelijk gebaseerd op de werken van Buurman, "Schets van de opeenvolgende bestuursindeelingen in Gelderland voor de invoering van de provinciale wet van 1850", 23-50; Bijleveld, "Overzicht der verschillende besturen in Gelderland tusschen 1795-1813" 215-236; Israël, *De Republiek*, deel 2, 1255-1275; Maris, *Inleiding tot het archief van het Hof van Gelre en Zutphen*, 54-71; Moorman van Kappen, "De Bataafse omwenteling in Gelderland" 117-129; De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 1-289.

[43] Buurman, "Schets van de bestuursindeelingen in Gelderland", 33-35.

[44] *Extract uit het Register der Besluiten van het Wetgevend Lichaam der Bataafsche Republiek*, 259-278.

Gerechtsorganen
Op 7 februari 1795 werd op een Landdag te Nijmegen besloten het Hof van Gelre en Zutphen op te splitsen in twee aparte organisaties en daarbij scheiding te maken tussen het rechterlijke en het politieke deel van het Hof. Het nieuwe Hof van Justitie werd belast met zaken van uitsluitend rechterlijke aard en voerde dus de justitiële zaken uit van het oude Hof van Gelre en Zutphen. Het Provinciaal College van Policie, Financie en Algemeen Welzijn werd belast met zaken van administratieve aard. Deze wijziging bleef bestaan tot 21 oktober 1802 toen deze organen werden opgevolgd door het Departementaal Gerechtshof van Gelderland en het Departementaal Bestuur van Gelderland. Op zich veranderde er weinig, met uitzondering van het gegeven dat het gerechtshof kwam te staan onder het Nationale Gerechtshof te Den Haag, later genoemd het Keizerlijk Hof[45].
Het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe na 1795 bleef nog een tijd bestaan, zij het in wat gewijzigde vorm. In 1802 werden de criminele zaken overdragen aan het Departementaal Gerechtshof van Gelderland en in 1811 werd het landgericht opgeheven en ondergebracht in een nieuwe structuur van rechtbanken.

Bestuurlijke gevolgen
De gevolgen van al deze bestuurlijke herstructureringen waren groot voor wat betrof de autonomie van het oude Hertogdom Gelre, maar waren vrij gering in de dagelijkse praktijk, althans niet altijd direct merkbaar[46]. In 1798 werd al gepoogd te komen tot afschaffing van de heerlijkheden en stadsrechten. In de praktijk bleek dat een lastige zaak te zijn. Veel rechten bleven in stand op grond van oude eigendomsbepalingen. En in de nieuwe bestuursorganen zaten doorgaans dezelfde personen als zij die de functies voorheen hadden bekleed. Veel heerlijke rechten zouden nog lang in stand blijven. Zo is het laatste collatierecht pas vervallen in 1962 bij het overlijden van prinses Wilhelmina.

9.2.2. Ontstaan van een nieuwe verhouding tussen kerk en staat

De verhouding tussen kerk en staat was in de Franse tijd afhankelijk van de vraag wie aan het bewind was. Bij het begin van de Bataafse republiek werd door de Eerste Nationale Vergadering een poging ondernomen om kerk en staat te scheiden bij decreet van 5 augustus 1796. Daarbij werd wel aangegeven dat de maatschappij niet kon bestaan zonder eerbiediging van de godsdienst en de bevordering van deugd en goede zaken. Die scheiding zou niet op korte termijn kunnen geschieden, gelet op de gevolgen die daaruit zouden voortvloeien. Naast de opheffing van de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk diende vooral onderzocht te worden hoe het gesteld was met de financiële en materiële middelen. Ook zouden de commissarissen-politiek uit de provinciale synoden verdwijnen en de staat zich niet meer mengen in de beroepszaken van predikanten. Er kwam weinig van deze

[45] Hier wordt voorbijgegaan aan de ontwikkelingen van de rechterlijke macht na 1811 in de scheiding tussen politierechters, kantonrechters, arrondissementsrechtbanken etc., waarop het huidige rechtssysteem in Nederland is gebouwd.
[46] De uitwerking van deze zaak ten aanzien van de politieke machten valt buiten de kaders van dit werk.

plannen terecht door de afwijzing van deze Constitutie[47]. Zoals hiervoor geschetst kwamen de opvolgende regeringen er ook niet echt uit. Vooral de problematiek van de betaling van de predikantstraktementen en het eigendom van de geestelijke goederen, de kerkelijke gebouwen en andere kerkelijke bezittingen was een heikel punt, waar veel strijd over is gevoerd[48].
Uiteindelijk zou er structureel weinig veranderen en kwam er van een scheiding tussen kerk en staat niet veel terecht. De staat had de godsdienst en dus de kerk nodig tot regulering van de bevolking en anderzijds was de financiële band vanuit het verleden zo sterk geworden dat er geen wezenlijke oplossing voor kon worden gevonden. Het enige dat veranderde waren de instituten die zich met de gereformeerde kerk en andere gezindheden bezighielden. Zo werden de Staten van Gelderland en de ambtman van Nederbetuwe in haar functie ten opzichte van de kerk vervangen door het Ministerie van Eredienst en de Landdrost van Gelderland.

9.2.2.a. De verhouding tussen de classis en de overheden

Voor de classis van Tiel was het een zoektocht om met deze telkens veranderende of vernieuwde structuren om te gaan. Met name door het gegeven dat veel regelingen in Den Haag werden besproken en tot stand kwamen buiten enige inbreng door of kennisgeving aan de gereformeerde kerk en classes werd de classis van Tiel geregeld geconfronteerd met regelingen waar zij pas in een laat stadium op kon reageren of niet anders mee kon doen dan aanvaarden voor zover het niet strijdig was met Gods Woord. In het begin van de Franse tijd leek het allemaal nog wel mee te vallen voor de classis en kerken in de Nederbetuwe. Het ergste was dat de classicale kist in de Sint Maartenskerk te Tiel door de Engelse troepen was opengebroken en verbrand[49]. Gelukkig waren de meeste classicale papieren behouden[50]. Maar voor de rest veranderde er weinig. De kerkdiensten werden gehouden, de sacramenten bediend, lidmaten aangenomen, huwelijken bevestigd en eigenlijk ging alles gewoon door. Weliswaar werd in augustus 1796 de gereformeerde kerk niet meer als enige publieke kerk erkend, maar ook dat had nauwelijks enige invloed omdat al vanaf 1700 de andere kerkelijke gezindten meer en meer vrijheid hadden gekregen. Al met al was er weinig schokkend nieuws. De echte problemen ontstonden pas bij de ingrepen op het financiële en materiële vlak en het naar nationaal niveau trekken van kerkelijke zaken.

Niet meer bidden voor de overheid
Op de allereerste classicale vergadering in april 1795 leek de classis zich af te zetten tegen het nieuwe regime. Zij achtte het synodale artikel over "Het formulier om te bidden voor de hoge overheid, eerbied en gehoorzaamheid aan de wettige regering

[47] De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 21-38.
[48] Zie ook hoofdstuk 9.2.4. Het valt buiten de kaders van dit werk dit nader uit te werken. Pas bij wet van 7 december 1983 werd de verhouding van kerk en staat verbroken op het punt van de predikants-traktementen. Zie nader o.a. Spies, *De zilveren koorde der predikantstraktementen*.
[49] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 21 april 1795 art. 11.
[50] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 15 september 1795 art. 11.

en het niet brengen van politieke zaken op de predikstoel" niet meer nodig[51]. Met andere woorden, de classis bad niet voor de Franse overheid. Hieruit kan worden opgemaakt dat de classis de Franse overheid niet erkende als wettige overheid die over haar was gesteld en aan wie zij gehoorzaamheid schuldig was, maar als een bezettende macht. Er werd evenmin gebeden voor de voormalige stadhouder en zijn familie van Oranje Nassau. Dit laatste was door de commissarissen-politiek op de provinciale synode voorgesteld. Volgens het Provinciaal Collegie van Gelderland moest dit wegens de omwenteling van zaken voortaan worden nagelaten en de classes schikten zich daarin[52]. Zo ook door de classis van Tiel, maar zij maakte wel een voorbehoud door te schrijven: "De classis oordeelt dat dit artijkel thans behoort agterwege gelaten te worden"[53], oftewel totdat de tijden zouden keren. Kennelijk werd er voor geen enkele overheid meer gebeden. De raden van het Provinciaal College van Gelderland hadden op de synode in 1795 wel voorgesteld te bidden voor de nieuwe overheden, maar de classis van Tiel vond dat die voorbeden behoorden te vervallen[54]. In 1797 werd dit door de provinciale synode overgenomen en verdween het bidden voor de overheid uit de agenda[55]. Wel bleef van kracht dat er geen politieke zaken op de predikstoel behoorden te worden gebracht[56]. De reden van het niet meer bidden voor de overheden wordt door de classis van Tiel niet expliciet genoemd, maar er kan uit de classicale acta wel worden opgemaakt dat zij de nieuwe overheid niet accepteerde, alsmede door het gegeven dat de kerkelijke koers die de nieuwe overheden insloegen dermate instreek tegen het gevoelen van de classis, dat zij daarom tot deze actie overging. Die kerkelijke koers blijkt uit hetgeen hierna nog wordt beschreven. Anderzijds had de classis jarenlang gebeden voor het Huis van Oranje Nassau en zich daarmee eeuwenlang verbonden gevoeld. Zij had stadhouder Willem V erkend als haar hoogste souverein en zich bij problemen ook direct tot hem gewend, zoals ten aanzien van de predikantstraktementen[57]. In elk geval was er reden genoeg om niet meer voor de nieuwe overheid te bidden. Romeinen 13 was kennelijk ver weg.

Wel en niet aanpassen

Het Verlichtingsdenken was duidelijk bij de nieuwe overheid aanwezig. De commissarissen-politiek hadden op de synode in 1795 al besloten om bij de gecommitteerden in plaats van "predikanten" te schrijven "heren" en in plaats van "ouderlingen" voortaan "broeders"[58]. De classis van Tiel ging met deze trent niet mee. Weliswaar werd vanaf 1798 in de classicale acta wel regelmatig geschreven over de "broeders" afgewisseld met "domini"[59], maar dat was niet zo apart daar de

[51] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 21 april 1795 art. 22.
[52] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 3 augustus 1795 art. 3 en 15 september 1795 art. 23.I.
[53] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 3 augustus 1795 art. 3.
[54] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 15 september 1795 art. 23.VII.F.
[55] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 12 september 1797 art. 22.I.8.
[56] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 12 september 1797 art. 22.8.
[57] RAG, archief 0345 boek 8 *Acta classis Tielanae 1763-1780*, de datis 30 april-1 mei 1770 art. 30 en 15-16 april 1771 art. 28-29.
[58] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 15 september 1795 art. 23.V.
[59] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 24 april 1798.

classicale leden al eeuwenlang onder elkaar de benamingen "broeders" en "broederschap" gebruikten en dat ook in de acta vermeldden[60].
Op de antesynodale classis van augustus 1795 bleek dat de classis zich wel aanpaste aan de gewijzigde omstandigheden. Bij het punt van de ontheiliging van de zondag en andere openbare zonden merkte de classis op dat zij wenste dat alle christenen door een getrouw bijwonen van de openbare godsdienst en een deugdzaam gedrag het christendom tot eer mochten zijn, maar dat zij het strijdig achtte met de Verklaring van de rechten van de mens en burger om hen door plakkaten tot een godsdienstige viering van die dag te brengen[61]. Ook wenste de classis dat het artikel over het bestrijden van de dwaalleren zou worden geschrapt en de maatregelen tegen de katholieken verzacht[62]. Wel kwam op de classicale en synodale agenda te staan het waken tegen verkeerde godsdienstijver van de roomsen[63] en andere secten en het zenden van hervormde kinderen op roomse scholen. Evenzo middelen ter bevordering van de zuiverheid in zeden en handhaving van de zuiverheid in de geloofsleer, inzonderheid betreffende de Godheid van de Zoon en de Heilige Geest, de leer der verzoening en vrije genade en de vernieuwing van het hart door Gods genade[64].

De classis zet haar eigen koers uit
Voor zover het binnen haar mogelijkheden lag, maakte de classis direct gebruik van de omstandigheden om haar eigen koers uit te zetten. Zo was de classis in augustus 1795 al van oordeel dat er geen predikanten meer tot de legerdienst zouden kunnen worden gedwongen. Dat was een zaak voor de representanten van het volk[65]. Tevens maakte de classis gebruik van de mogelijkheid om de Landschap te verzoeken dat het al twee eeuwen lang verfoeide aflezen van publicaties en billetten van verkopingen en dergelijke na de godsdienstoefening zou worden afgeschaft en op een andere wijze buiten de kerk zou gedaan worden[66]. En een automatische onderwerping aan de synodale resoluties zat er ook niet meer in. De classis maakte een voorbehoud, namelijk: "De classis onderwerpt zich gaerne aan billijke synodale resoluties"[67]. En wat billijk was, dat bepaalde de classis zelf.

Jurisdictie van de politieke overheden
De splitsing van het Hof van Gelre en Zutphen in twee aparte organen had onder meer tot gevolg dat de kerkelijke zaken niet meer door het Hof, maar door het Provinciaal College van Gelderland werden behandeld. Voor de gereformeerde kerken in de Nederbetuwe en de classis van Tiel veranderde er op dit punt feitelijk weinig. Zo accordeerde dat college in 1797 een verzoek van de classis omtrent de

[60] Vgl. RAG, archief 0344 boek 1 *Acta clssis Neomagensis 1598-1651*, de datis 14-15 september 1602 art. 4, 6-7 september 1603 art. 4; boek 4 *Acta clssis Tielanae 1687-1710*, de datis 7-8 april 1704 art. 4.
[61] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 3 augustus 1795 art. 13.
[62] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 3 augustus 1795 art. 14, 18.
[63] In de acta wordt in de Franse tijd meer geschreven over "roomsen" dan over "katholieken".
[64] Vgl. o.a. RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 6 augustus 1798 art. 12, 13 en 17.
[65] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 3 augustus 1795 art. 24, 1 augustus 1796 art. 23 en 7 augustus 1797 art. 23.
[66] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 13 september 1796 art. 33.
[67] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 3 augustus 1795 art. 35.

noodzakelijke uitbetaling van de gelden voor het vervullen van de vacaturediensten te Eck en Wiel door die plaatselijke gemeente aan de predikanten van de classis die deze beurten hadden waargenomen[68]. In 1798 werd bij een soortgelijke zaak van Eck en Wiel dit niet meer door het Provinciaal College van Gelderland behandeld. De classis werd toen doorgestuurd naar het Hof van Justitie[69]. Kennelijk waren de nieuwe overheden ook nog zoekende naar de vervulling van taken en het verdelen van competenties.
Voor de classis was het lastig om te weten bij wie ze voor welke zaak moesten aankloppen. Kennelijk ontbrak er het een en ander in het communiceren van veranderingen in wet- en regelgeving door de overheden naar de kerk. Niet zo verwonderlijk, daar de (nationale) overheid nog nooit op een dergelijke wijze was opgetreden en ook zoekende in de taakuitoefening, zeker gelet op de snel wisselende regeringen en de samenstelling daarvan. Pas tijdens het Koninkijk Holland kwam er vaste regelgeving onder Lodewijk Napoleon Bonaparte.

Regelgeving bij vacatures en beroepingen
Dat er in het geheel geen scheiding van kerk en staat was maar de gereformeerde kerk meer werd gezien als een staatsorgaan, blijkt wel uit de regelgeving op de vacaturediensten, traktementen en beroepingswerk. In 1807 werd bij Koninklijk Besluit van 10 februari en een rapport van hoofdcommies Jacobus Didericus Janssen aan de classes van de Nederduits Hervormde kerk, de synode van de Waalse kerken en de rooms-katholieke kerkvoogden opdracht gegeven om elk jaar voor 1 oktober bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken een opgave in te dienen over de staat van de gemeenten, het aantal zielen en lidmaten, de namen van de predikanten, de toestand van de kerkgebouwen enz.[70] Ook kwamen er brieven binnen van genoemde hoofdcommies dat voldaan moest worden aan de intentie van de Minister van Binnenlandse Zaken ten aanzien van ontstane vacatures. Het was de intentie om zoveel mogelijk het aantal predikantsplaatsen terug te brengen door het combineren van gemeenten. Elke vacature moest daarom worden aangemeld. Mocht een vacante gemeente binnen 14 dagen geen antwoord ontvangen hebben van het Ministerie van Binnenlandse Zaken dan mocht zij met het beroepingswerk verder gaan[71]. Deze laatste taak werd door de classis van Tiel in handen gelegd van de classicale gedeputeerden. Voor de gemeenten onder de classis van Tiel had dit alles geen enkel direct gevolg daar er geen gemeenten werden gecombineerd. Het vergoeden van de waarneming van predikdiensten in vacante gemeenten werd bij Koninklijk Besluit van 11 november 1808 nog tijdelijk toegestaan aan het Hervormd kerkgenootschap in afwachting van komende veranderingen[72].

[68] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 12 september 1797 art. 15.
[69] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 24 april 1798 art. 14.
[70] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 3 augustus 1807 art. 38.2, brieven de datis 6 en 30 juni 1807.
[71] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 3 augustus 1807 art. 38.3, brieven de datis 8 en 30 juni 1807.
[72] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 18 april 1809 art. 16.A.

Die veranderingen kwamen met het Koninklijk Besluit van 7 april 1809 waarbij werd bekendgemaakt een Reglement op het waarnemen van de dienst, door de Minister van Eredienst aan de classis toegezonden. De belangrijkste bepalingen in dat reglement waren[73]:
1. Alle vacatures moesten binnen 6 maanden vervuld zijn en bij overlijden van een predikant 6 maanden na het kwartaal waarin hij is overleden.
2. Na die tijd zou de betaling van het traktement ophouden totdat de vacante plaats weer was vervuld, tenzij de kerkenraad kon aantonen dit dat buiten haar schuld is geschied. In zo'n geval diende de classis zich te wenden tot de Minister van Eredienst. Bij nalatigheid diende de classis de vacature gratis waar te nemen.
3. Een predikant aan wie emeritaat was verleend zou gedurende die 6 maanden de dienst waarnemen zolang het nodig was en daarvoor het traktement genieten.
4. Het pensioen nam een aanvang na expiratie van die 6 maanden of vervulling van de vacature.
5. Het traktement van een vertrekkend predikant eindigde op de laatste dag van de maand dat hij vertrok en de nieuwe predikant zijn traktement begon op de eerste dag van de maand dat hij werd bevestigd.
6. Een vertrekkend predikant moest zijn afscheidsdienst houden op de laatste zondag van de maand.
7. Gedurende een vacature zouden de diensten door de classis worden waargenomen.
8. Bij vertrek van een predikant zou de classis het traktement genieten.
9. Bij het overlijden van een predikant zou het traktement van het kwartaal waarin hij overleed aan diens erfgenamen komen.
10. Als een overleden predikant een weduwe naliet of ongehuwde kinderen beneden de 20 jaar dan zouden zij een halfjaar traktement van gratie genieten na het kwartaalstraktement van het kwartaal waarin de predikant was overleden.
11. In die periode zou de classis de vacaturediensten moeten waarnemen.
12. Als een predikant overleed na zijn afscheid en voor zijn intrede in een nieuwe gemeente zou gerekend worden dat hij nog predikant in de oude gemeente was als hij overleed in de maand van zijn afscheid. In het andere geval zou worden gerekend als was hij reeds in functie bij de nieuwe gemeente.
Met deze regeling trad de koning niet alleen in de voetsporen van de voormalige Staten van Gelderland en de Staten van andere provincies, maar ook in de oude bevoegdheden van de classes om de zaken tijdens de vacaturediensten zelf te regelen. De uitvoering van deze regeling werd wel door de lagere overheden verricht[74].

In 1810 leken de betalingen van de vacaturediensten weer anders te liggen. Er moest zowel opgave gedaan worden aan het Ministerie van Eredienst in Den Haag als geschreven worden aan de Landdrost van het departement Gelderland om betaling te krijgen voor het vervullen van de vacaturediensten. Bij de vraag van de classis om betaling van de vacaturediensten te Ravenswaaij in 1809 werd door de kerkmeesters aangegeven dat zij eerst een lijst van vacaturebeurten moesten indienen bij de Landdrost van Gelderland, waarop dan betaling aan de classis zou volgen[75].

[73] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 7 juni 1809 art. 4.
[74] Zie ook hiervoor bij de betalingen van Ravenswaaij en Eck en Wiel.
[75] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 9 augustus 1809 art. 4.

De classis besloot in 1810 de gemeente van Ravenswaaij gerechtelijk aan te spreken maar eerst nog informatie zien te verkrijgen bij de Landdrost van Gelderland of er nog betaling van de overheid was te verwachten[76]. Uiteindelijk bleek dat de gemeente van Ravenswaaij de vacaturepenningen aan de classis moest betalen. Pas toen in november 1810 alles was betaald werden weer vertegenwoordigers uit Ravenswaaij op de classicale vergaderingen toegelaten[77].

Vreemde staatsingreep

De nationale regering had nadrukkelijk de scheiding tussen kerk en staat afgekondigd, dus mocht worden verwacht dat de gereformeerde kerk en classes minder overheidsbemoeienis zouden hebben. Frappant is dat het tegendeel het geval was. In de Bataafs-Franse tijd gingen de politieke overheden zich veel meer met de kerk bemoeien dan de overheden in de eeuwen daarvoor hadden gedaan. Dit kan enkel verklaard worden uit de idee van Napoleon Bonaparte dat de kerk een staatsorgaan behoorde te zijn[78]. Er kwam dus geen scheiding tussen kerk en staat, maar de kerk werd geïncorporeerd in het nieuwe staatsbestel onder het oppertoezicht van de centrale regering. Dit liberaal despotisme zou de kerk nog behoorlijk gaan opbreken. Er werd meer en meer op nationaal niveau geregeld zonder dat er wezenlijk rekening werd gehouden met de eeuwenoude rechten van kerk, provinciale en plaatselijke overheden en heren. De gereformeerde kerken in de Nederbetuwe en de classis van Tiel kwamen spoedig achter die diepgaande bemoeienis. Kerkelijke zaken die in het verleden waren geregeld door de Staten van Gelderland en eeuwenlang ongestoord door de kerk waren uitgeoefend bleken plotsklaps onder staatstoezicht te staan. Zo ontving de classis in september 1797 via de gedeputeerden van het Kwartier van Nijmegen een landelijke resolutie. Daarin werd bepaald dat de kerkmeesters werden geautoriseerd om de pastorie- en kosteriegoederen zodanig te mogen bezwaren als voor de betaling van de extra verponding nodig was[79]. Hoezo geautoriseerd? De kerkelijke goederen waren na de reformatie in 1578 in het bezit van de kerk gebleven en de overheid zag alleen maar toe bij het afhoren van de kerkenrekeningen[80]. Het leek meer op een ordinaire belastingingreep uit Den Haag om meer geld te verkrijgen voor de oorlogsvoering en dergelijke dan dat er oog was voor de kerkelijke goederen en rechten.

Bid- en dankdagen

Voor de omwenteling in 1795 werden bid- en dankdagen door de overheid uitgeschreven, maar dat stopte in de Franse tijd. Er kwamen toen uitschrijvingen door de provinciale synode van Gelderland. In 1799 werd door de classis van Tiel een voorstel van de provinciale synode van Zuid-Holland behandeld over het houden van een biddag op de 3e zondag in maart 1800. De classis was hier geen voorstander van gelet op de omstandigheden van de tijd en het heersen van de politieke partijschappen. Het oogmerk van plechtige en gemeenschappelijke

[76] RAG, archief 0345 boek 14 *Acta deputatorum classis Tielanae 1777-1815*, de dato 10 juli 1810; boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 8 mei 1810 art. X.
[77] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 28 november 1810 art. 2.
[78] Zie hoofdstuk 9.2.1.
[79] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 12 september 1797 art. 30.2.
[80] Zie hoofdstuk 2.2.2.g.

verootmoediging zou verloren kunnen gaan als de predikanten wel of niet iets over die omstandigheden zouden uiten[81]. Niettemin was de meerderheid van de classes in Gelderland er wel voor. Het blijkt niet uit kerkelijke acta dat deze biddag binnen de classis van Tiel is gehouden. Wel is door de classis van Tiel in 1800 aan de provinciale synode duidelijk gemaakt dat als er een synodale biddagsbrief mocht worden uitgeschreven de classis zich niet verbonden achtte om zich daaraan te houden[82]. De synodale uitschrijving van een bid-, dank- en boetedag op de derde zondag van maart in 1803 werd door de classis niet overgenomen[83]. De classicale vrijheid was en bleef van groot belang. De reguliere biddag in maart werd wel gehouden, maar gewoon op de normale dag[84].
In 1805 bleek dat de landelijke overheid opnieuw zich met de gereformeerde kerk ging bemoeien en biddagen uitschrijven[85]. Voorstellen op de provinciale synode om dat weer door de synode zelf te laten doen werden door de commissarissen-politiek van de hand gewezen[86]. Door koning Lodewijk Napoleon Bonaparte werden ook bid- en dankdagen uitgeschreven via het Ministerie van Eredienst, zoals bij de verjaardag van de koning[87].

Boekzaal en politiek
Alle Gelderse classes waren van oordeel dat zij geen politieke zaken betreffende de predikanten in de Boekzaal der geleerde wereld zouden publiceren, bijvoorbeeld als er politieke of criminele acties door de overheden tegen een predikant zouden zijn ingesteld. De Boekzaal was een tijdschrift dat vanaf 1705 verscheen met literatuuroverzichten en waarin vanaf 1716 een rubriek werd opgenomen met nieuws van de academiën, scholen en kerken, bijzonder met informatie over vacante predikantsplaatsen, beroepingen, afscheidsdiensten en overlijdens. De informatie daarvoor werd door de classes aangereikt. Vanaf 1800 werden deze publicaties beperkt tot de kerkelijke maatregelen. De gereformeerde kerk nam hiermee duidelijk stelling tegen politieke bemoeienis met de kerkelijke dienaren[88]. In 1801 besloot de classis van Tiel dat het aan de classes behoorde te worden overgelaten om in voorkomende gevallen hierin zelf te beslissen[89]. In 1805 werd door de provinciale synode aan de classes in overweging (ad referendum) gegeven om in de Boekzaal geen berichten te plaatsen van schorsing of afzetting van predikanten. Het zou enkel dienen als een tentoonstelling van de kerk en tot schande van families en kinderen,

[81] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 5 augustus 1799 art. 17 en 10 september 1799 art. 12.IV.
[82] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 4 augustus 1800 art. 17 en boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 14 september 1802 art. 12.I.C.
[83] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 4 augustus 1800 art. 17 en boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 14 september 1802 art. 12.I.C.
[84] Vgl. archief NGG Hien en Dodewaard, *Diaconale rekeningen 1800-1873*, de dato 2 maart 1803.
[85] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 9 september 1805 art. 14.VI.
[86] Zie o.a. RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 13 september 1808 art. 15.6a.
[87] Zie o.a. De Visser, *Kerk en Staat* deel 3, 539-540.
[88] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 28 april 1800 art. 12.
[89] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 21 april 1801 art. 12.II.4 en 12.IV.

terwijl de kerk altijd uit was op herstel[90]. De classis van Tiel was het hiermee helemaal niet eens. Zij was van oordeel dat ook het negatieve tot beteugeling en afschrik van loszinnigen in de Boekzaal behoorde gepubliceerd te worden. Tevens dat eenmaal afgezette predikanten niet meer in het ambt behoorden te worden hersteld. Weliswaar werd op bekering gehoopt, maar iemand die door openlijke misdaden zeer diep gevallen was, kon naar haar oordeel niet meer nuttig zijn als herder, leraar en voorganger van een gemeente[91].

Wetten en kerkenordeningen

Gedurende de gehele Franse tijd bleef de classis het overgrote deel van haar takenpakket onverkort en getrouw uitoefenen. Enkel wanneer er nationale wet- of regelgeving werd opgelegd of via de provinciale synode besluiten werden genomen waardoor oude regelingen vervielen, werd dit door de classis aangepast. Voor het overige hield zij zich vast aan de kerkenordeningen en bijzonder hetgeen in het Repertorium van Smetius was vastgesteld aan politieke en kerkelijke resoluties en ordonnanties[92]. In 1801 nam de classis nadrukkelijk stelling ten aanzien van de kerkelijke wetten, namelijk dat die zouden blijven ook al was de politieke bekrachtiging vervallen. De classis bleef van oordeel dat die wetten door de kerk behoorden onderhouden en gehandhaafd te worden[93]. Zo werd ook in 1803 de politieke wet tegen de simonie in een kerkelijke wet veranderd[94]. De classicale wetten bleven onverkort in stand en zouden pas na 1813 worden aangepast[95].

Afhoren van kerk- en armenrekeningen

Waar sommige burgerlijke besturen aan moesten wennen, was dat bij het afhoren van de kerk- en armenrekeningen of de erkenning de administratie van diaconale zaken geen politieke overheid meer aan te pas kwam zoals in het verleden. De classis van Tiel was van mening dat de politieke besturen en colleges niet meer behoorden te worden erkend in de eigendomszaken van de gereformeerde kerk. Volgens haar was dat ook op te maken uit de nadere verklaring door het Departementaal bestuur van Gelderland over de publicatie van 17 december 1803 over het doen van kerk- en armenrekeningen[96]. Evenwel werd op 17 december 1804 door hetzelfde bestuur bepaald dat op het platteland de diaconie- en kerken-rekeningen ten overstaan van de officier moesten geschieden[97]. In de praktijk hebben de gemeenten zich daaraan gehouden[98]. Feitelijk was dit een voortzetting van de

[90] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 10 september 1805 art. 14 referendum VII.
[91] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 10 april 1806 art. 14.16.
[92] Vgl. RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de datis 26 april 1803 art. 13.4. en 30 juli 1804 art. 12, 30.
[93] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 21 april 1801 art. 12.
[94] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de datis 14 september 1802 art. 12.II.D. en 26 april 1803 art. 13.3.
[95] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de datis 26 april 1814 art. 15 en 21 oktober 1814 art. 7.
[96] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 30 juli 1804 art. 25.
[97] *Gelderse Plakkatenlijst 1740-1815*, nummer 711.
[98] Vgl. Archief NGG Lienden, *Kerkenrekeningen 1750-1817*, de dato 16 augustus 1810.

aloude praktijk. Op dit punt was er derhalve niets te merken van een verandering in de verhouding tussen kerk en staat.

Oefenaars en zondagsheiliging

In 1805 bracht de classis van Tiel bij de provinciale synode in dat de Departementale besturen van Friesland en Utrecht krachtig waren opgetreden tegen het misbruik van oefeningen en het optreden van oefenaars. De classis wenste dat ook het Departementaal bestuur van Gelderland zou optreden omdat er in het gewest Gelderland: "Ook maar al te veel oeffeningen door onbevoegde en ongeschikte persoonen gehouden worden, waaruijt niets dan dwaling, wanordre en onrust in de gemeenten ontstaan kan"[99]. Feitelijk werd er om vernieuwing gevraagd van het oude Reglement op de oefeningen en catechisatiën[100]. De classis had er zelf binnen haar regio geen last van, maar wenste wel wering van dat kwaad[101]. Waar classis en kerken wel last van hadden was de ontheiliging van de zondag. Een oud thema dat in de Franse tijd doorliep. De politieke overheden vonden dit kennelijk ook van belang want in 1802 bracht het Departementaal bestuur van Gelderland een publicatie uit tot beter onderhoud van de zon- en feestdagen. Nog in 1806 besloot de classis gedeputeerden te zenden naar de rechter van Nederbetuwe met verzoek tot een betere handhaving daarvan[102].

Kerkvisitaties gaan door

In de Franse tijd gingen de kerkvisitaties gewoon door. Wat wel veranderde was dat door de classicale gedeputeerden een rapport diende te worden ingezonden aan het Departementaal Bestuur van Gelderland, dat hierin de taak van het voormalige Hof van Gelre en Zutphen overnam[103]. Dat betrof met name de controle op de registers van dopen, huwelijken en lidmaten. Vanaf 1807 moesten die worden gezonden naar het Departementaal Gerechtshof en vanaf 1811 aan de procureur des Keizers te Tiel[104]. Dus op dit punt was er geen enkele verandering met de oude praktijk van voor 1795.

Wijzigingen provinciale synode

Van de voorgenomen en geproclameerde scheiding tussen kerk en staat kwam ook weinig terecht ten aanzien van de provinciale synode. In augustus 1796 bleek de invloed van het nieuwe regiem daar de representanten van het volk bezwaar maakten een provinciale synode te houden op kosten van de overheid. De classis was van oordeel dat dan op eigen kosten een synodale vergadering (coetus synodalis) door predikanten diende gehouden te worden[105]. Deze synodale vergaderingen gingen door. Wel maakte de classis van Tiel in 1797 een concept-plan voor de synode om de onkosten op een lager niveau te brengen. In het Tielse voorstel waren die

[99] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 5 augustus 1805 art. 9.
[100] Zie hoofdstuk 2.2.2.b.
[101] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 22 april 1806 art. 14.5.
[102] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 9 september 1806 art. 16.8.
[103] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 11 september 1804 art. 22.
[104] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de datis 3 augustus 1807 art. 37 en 5 augustus 1811 art. 36.
[105] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 1 augustus 1796 art. 3.

onkosten tot bijna de helft gereduceerd[106]. In april 1798 werd een nieuw plan door de classis voorgesteld waarbij de kosten nog lager uitvielen[107]. In de jaren daarna werden de kosten gezamenlijk gedragen totdat in 1803 door het Departementaal bestuur van Gelderland werd besloten de onkosten weer te vergoeden uit de geestelijke goederen die door de nationale overheid waren genationaliseerd[108]. In 1804 bleek dat de synode voor het houden van haar vergaderingen nog steeds toestemming van het Staatsbewind nodig had[109]. Tevens bleek er nog steeds een commissaris-politiek op de synodale vergaderingen aanwezig te zijn die berichten of verzoeken van de synode kon overbrengen aan het Departementaal bestuur van Gelderland[110].
Na ruim tien jaar Bataafs-Franse tijd leken de provinciale synode en classes enigszins aan de veranderde situatie te wennen en zich daarin min of meer te schikken of te zien overleven[111]. Toen in 1806 Lodewijk Napoleon Bonaparte werd aangesteld tot Koning van Holland stelde de provinciale synode een commissie samen om hem daarmee te complimenteren, waaronder Willem de Roo, predikant van Tiel[112]. Kennelijk was de goede band wederkerig, want in 1808 werd aan de classis bericht, dat op verzoek van de commissaris-politiek bij de synode een commissie was benoemd om uit naam van de synode opwachting te maken bij de koning. Zij waren op zeer vererende wijze door koning Lodewijk Napoleon Bonaparte ontvangen, die had verklaard dat hij alle christelijke genootschappen hoog achtte en dat de hervormden op de bijzondere bescherming van Zijne Majesteit konden rekenen, daar hun leer een zo edele strekking had[113]. Desalniettemin was hij zijn rooms-katholieke geestverwanten in het bijzonder gunstig gezind, zeker ten aanzien van de teruggave van kerkgebouwen. Teruggave van kerkgebouwen is in de regio Nederbetuwe niet gebeurd, daar het overgrote deel van de bevolking gereformeerd was en maar een gering percentage katholiek[114].

Classis van Maastricht
Alsof de overheidsbemoeienis nog niet groot genoeg was, besloot de Minister van Eredienst op 14 juni 1809 dat de classis van Maastricht niet meer bij de provinciale synode van Gelderland zou behoren, maar onderdeel zou worden van het Franse rijk[115]. Dat was het gevolg van een besluit van de Franse overheid uit 1804, dat de classis van Maastricht niet voor een consistoriale kerk kon worden gerekend omdat

[106] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 7 augustus 1797 app.
[107] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 24 april 1798 art. 29.3.
[108] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de datis 26 april 1803 art. 13 en 1 augustus 1803 art. 19; autorisatie van het Departementaal bestuur van 4 oktober 1802.
[109] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 11 september 1804 art. 12.I.
[110] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 11 september 1804 art. 12.II.
[111] Vgl. Van Lieburg, "De vaderlandse kerk": "*Vele kerkbestuurders deden hun best om binnen het zichzelf overlevende vergadersysteem de lopende zaken te behartigen en materiële bedreigingen het hoofd te bieden*".
[112] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 9 september 1806 art. 15.VI.
[113] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 13 september 1808 art. 15.8.
[114] Zie nader hoofdtuk 6.2.2.c.; Abels en de Groot, "De jaren 1795-1813: B. De Franse tijd", 588.
[115] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 12 september 1809 art. 15.1. Vgl. De Visser, *Kerk en Staat deel 3*, 129-139, 227. Dit gebeurde ook op andere plaatsen, zoals in Zeeland, waar de classis van Sluis hetzelfde lot onderging

er in het departement daar minder dan 6000 hervormde zielen geteld werden. De classis van Maastricht maakte al eeuwenlang onderdeel uit van de Gelderse synode. Door het Franse bewind kwam deze classis in 1795 onmiddellijk in de problemen omdat Maastricht bij het Franse rijk werd gevoegd en niet meer werd gerekend tot Gelderland. Gevolg hiervan was dat de betaling van de predikantstraktementen vanaf 1795 niet meer door de overheid werd verricht[116]. In 1796 werd dan ook deze classis door de provinciale synode van Gelderland gerekend tot de noodlijdende kerken en kreeg zij daartoe gelden via het synodale fonds[117]. De classis van Tiel heeft zich het lot van deze classis bijzonder aangetrokken en was van oordeel dat de nood van de kerken onder de classis van Maastricht een zaak behoorde te zijn van alle kerken in Nederland. Zij diende een uitgewerkt plan bij de synode in met een volledig uitgewerkt reglement om een fonds op te richten om bij voortduring de classis van Maastricht te kunnen ondersteunen[118]. Het reglement en de uitleg werd door de provinciale synode aan de andere classes in overweging (ad referendum) gegeven[119]. Het plan werd uiteindelijk door geen enkele provinciale synode aangenomen[120]. De onderlinge solidariteit was kennelijk nog niet voldoende aanwezig om gereformeerde kerken in nood in dat overwegend katholieke deel van Nederland structureel financieel bij te staan. De classis van Maastricht moest het hebben van de giften en eigen inkomsten. Wel werd in 1804 op de provinciale synode een request voor ondersteuning van deze classis gericht aan het Staatsbewind[121]. Er bleef jarenlang onduidelijkheid over de status van de classis van Maastricht totdat de Minister van Eredienst bij het voornoemde besluit van 14 juni 1809 bepaalde dat de predikanten van Maastricht niet meer onder de provinciale synode van Gelderland konden worden gerekend, daar de predikanten niet konden worden geacht tot het Koninkrijk van Holland te behoren[122].

Verandering in de classicale correspondentie

Wat ook veranderde was de eeuwenoude correspondentieband van de classis van Tiel met de classes van Nijmegen en Zaltbommel. Na de inlijving van het Koninkrijk van Holland in het Franse keizerrijk werd de classicale indeling veranderd. Zo werd in 1810 door de Minister van Binnenlandse Zaken de classis van Tielerwaard als zelfstandige classis erkend[123]. Ook kwam er een classis van Overbetuwe. De classis van Tiel hield vanaf 1810 met deze classes correspondentie zoals dat voorheen gebeurde met de classes van Nijmegen en Bommel[124]. Aan de classis van Tiel werd hierover niet haar mening gevraagd, maar zij ging op verzoek van de classes wel die andere correspondentieband aan[125].

---

[116] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 15 september 1795 art. 23.C.
[117] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 16 november 1796 art. 5.III.C.
[118] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de datis 30 juli 1804 art. 8 en 10 september 1805 art. 14.I.
[119] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 11 september 1804 art. 12.III.
[120] RAG, ibidem, de dato 10 september 1805 art. 14.I.
[121] RAG, ibidem, de dato 11 september 1804 art. 12.III.
[122] RAG, ibidem, de dato 12 september 1809 art. 15.1.
[123] RAG, ibidem, de dato 6 augustus 1810 § 37.I.
[124] RAG, ibidem, de dato 11 september 1810 art. 20.
[125] RAG, ibidem, de datis 30 april 1811 art. 20, 10 september 1811 art. 20 en 14 april 1812 art. 5.

Synodale vergaderingen

In deze periode stopten ook de vergaderingen van de provinciale synoden wegens de stopzetting van de betalingen door de overheid en gelet op de kerkelijke ontwikkelingen die door Napoleon Bonaparte werden ingevoerd bij de inlijving van Nederland binnen de Franse republiek[126]. Een van deze gevolgen was de vraag of er nog wel een provinciale synode gehouden zou kunnen worden. Mocht dat niet het geval zijn, dan moesten volgens de classis van Tiel de gelden van de synodale beurs onder de respectieve classes verdeeld worden. Die beurs had feitelijk geen enkele functie meer bij het beëindigen van de synodale vergaderingen. In augustus 1811 sprak de classis haar verwondering erover uit dat zij geen uitnodiging had ontvangen voor het bijwonen van een synodale vergadering[127]. Uit berichten van de synodale kerk van Arnhem bleek dat er geen synode was uitgeschreven naar aanleiding van berichten van andere synoden dat de synodale onkosten van 1810 door de overheden niet werden betaald. Gelet op de politieke ontwikkelingen achtte men het niet raadzaam zonder politiek gezag een synode te houden. Mogelijk kon er wel een vergadering van gedeputeerden (coetus deputatorum) plaatsvinden. Die werd vastgesteld op 9 oktober 1811 maar er was onenigheid over de vraag wie de synodale kosten zou moeten betalen[128]. Vanaf 1811 werd er geen provinciale synode meer gehouden[129].

Machtsovername door Napoleon Bonaparte

De overname van de macht in Nederland door Napoleon Bonaparte zelf in 1810 betekende voor de gereformeerde kerk weinig goeds. Toch werd in 1810 van zijde van de provinciale synode nog geopperd om als de keizer in het departement Gelderland eens zou vertoeven hem dan te complimenteren en de belangen van de gereformeerde kerk bij hem aan te bevelen[130]. Dit zou weinig effect hebben gehad, daar Napoleon Bonaparte hele andere ideeën had over de organisatie van de kerken[131]. Er is niets bekend over een ontmoeting met de keizer. Wel werd er binnen de kerk zijn verjaardag herdacht op 15 augustus, zoals te Zoelen en Hien en Dodewaard in 1811 en 1812[132]. Dit soort van dankdagen werd uitgeschreven door het Ministerie van Eredienst, zodat kan worden aangenomen dat die in alle kerken werden gehouden[133].

[126] Vgl. RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 6 augustus 1810 § 29.
[127] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 5 augustus 1811 art. 5.
[128] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 10 september 1811 art. 14.
[129] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 14 april 1812 art. 14.
[130] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 11 september 1810 art. 14.II.
[131] Zie nader onder hoofdstuk 9.2.3.
[132] RAG, archief 0345 boek 14 *Acta deputatorum classis Tielanae 1777-1815*, lijsten Zoelen 1811; archief NGG Hien en Dodewaard, *Diaconale rekeningen 1800-1873*, de datis 15 augustus 1811 en 1812
[133] Zie ook het voorgaande ten aanzien van het uitschrijven van die dagen.

9.2.2.b. De predikantstraktementen

Op 16 november 1795 kwam de classis bijeen om in het bijzonder te spreken over de belangen van de Hervormde kerk en haar leraren. De classis vond het nog niet nodig om daartoe een commissie uit te vaardigen omdat nog onbekend was uit welke personen de Nationale Conventie zou bestaan en welke macht die zouden hebben. Wel werden alle predikanten aangespoord om de rechten van eigendom die ten grondslag lagen aan de predikantstraktementen in elke stad of dorp te onderzoeken[134]. Hieruit blijkt dat de classis goed op de hoogte was van de stand van zaken en de gevaren die de gereformeerde kerk bedreigden door het verliezen van de status van enige publieke en bevoorrechte kerk. Er zou nog heel veel te doen zijn over de traktementen, wet- en regelgeving, bezwaren en problemen, waarvan slechts enkele zaken hier kunnen worden aangestipt.

Classicale commissie
Door de classis van Tiel werd op 7 maart 1796 een commissie gevormd om de belangen van het kerkgenootschap te behartigen ten opzichte van de kerken, kerkengoederen, diaconieën en de traktementen van predikanten en kosters. De predikanten Alexander van Harencarspel van Tiel en IJsbrand van der Leeden van IJzendoorn kregen de macht naar bevind van zaken te handelen. Zij moesten wel rapport uitbrengen op de classicale vergaderingen en bij onafgedane zaken advies vragen[135]. In november 1796 werd besloten de krachten te bundelen met de commissies van de andere provinciale synoden[136]. Op de septemberclassis van 1797 geschiedde dit ook met de corresponderende classes van Nijmegen en Bommel om de financiële belangen van de gereformeerde kerk bij de Nationale Vergadering veilig te stellen[137].

Nationale diefstal
Over de wijze waarop de wisselende regeringen omgingen met de geestelijke goederen en predikantstraktementen is veel geschreven[138]. Feitelijk zijn de geestelijke goederen door het nationaal verklaren (nationaliseren) door de Franse overheid geroofd van de gereformeerde kerk en voor allerlei doeleinden aangewend. In die tijd werd het wel als beroving gezien maar de kerk kon er weinig of niets aan doen. Groot probleem was dat de geestelijke goederen die van oudsher binnen bijvoorbeeld het Hertogdom Gelre aanwezig waren en geheel of gedeeltelijk voor de kerkendienst en andere geestelijke doeleinden waren bestemd en werden gebruikt door plaatselijke kerken en kerkendienaren aan hun oorspronkelijke bestemming werden onttrokken. Er was tevens geen enkele controle meer op de aard, de rechten en rechthebbenden van de geestelijke goederen. De gereformeerde kerk in Nederland kon niet anders dan lijdzaam afwachten welk deel zij van die geroofde goederen zou krijgen. Het instellen van gerechtelijke procedures had geen zin daar

[134] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 16 november 1795 art. 2.
[135] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 7 maart 1796 art. 4-7.
[136] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 16 november 1796 art. 5.I.D.
[137] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 12 september 1797 art. 30.4.
[138] Zie hoofdstuk 9.2.1.; vgl. o.a. De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 1-129; Den Ouden, *De ontknoping van de zilveren koorde*, 11-94; Glasius, *Geschiedenis der Christelijke Kerk en Godsdienst in Nederland*, 3-32.

de rechtelijke organen waren ingesteld en onder controle stonden van de Franse overheid.

Tijdelijke waarborging traktementen
De predikantstraktementen waren de meeste jaren van de Franse tijd gewaarborgd voor de predikanten van de classis van Tiel en er werden daarover dan ook geen klachten bij de classis ingediend tot het jaar 1806[139]. In augustus 1807 werd aangegeven dat er weliswaar geen klachten waren, maar dat de supplementen van 1806 en 1807 nog niet waren betaald[140]. In 1808 waren deze problemen opgelost[141]. Door koning Lodewijk Napoleon Bonaparte werd op 2 augustus 1808 een decreet bekendgemaakt over de uitoefening van de godsdienst. De classis ontving dit via de Minister van Eredienst[142]. In dat decreet werd onder meer bepaald dat de traktementen van kerkelijke dienaren werden gewaarborgd evenals de pensioenen van emerituspredikanten. Wel werd bepaald dat de traktementen van kosters, voorlezers, voorzangers, organisten, catechiseermeesters en dergelijken vanaf 1 januari 1810 niet meer door de staat zouden worden betaald, maar dat dit door de kerkelijke genootschappen diende te geschieden[143]. Dit decreet werd gevolgd door een kennisgeving van de Minister van Eredienst van 11 april 1809 dat de uitvoering onverkort zou voortgaan en de kerken bedacht dienden te zijn op middelen om die traktementen te betalen[144].

Emerituspredikanten
Ten aanzien van de emerituspredikanten werd op 31 mei 1803 door het Staatsbewind een besluit uitgevaardigd, dat voortaan aan hen de vrijheid werd gegund om hun pensioen te genieten op de plaats waar zij dat zouden verkiezen, mits het was op het grondgebied van de Bataafse republiek. Dit werd door het Gedeputeerd Bestuur van Gelderland op 4 juni 1803 bekendgemaakt[145]. Toch was er verschil tussen de verschillende departementale besturen in de Bataafse republiek. In 1804 werd op de provinciale synode voorgesteld of er niet voor zou kunnen worden gezorgd dat in Gelderland overeenkomstig andere departementen gezorgd zou kunnen worden voor de emerituspredikanten en dat er kindergeld zou worden betaald[146]. Om een aantal problemen op te vangen werd er in de classicale vergadering van 9 januari 1804 een classicale beurs opgericht voor predikanten die door ouderdom of ziekte niet meer in staat waren hun dienst waar te nemen. Alle artikelen daaromtrent werden in het classicaal wetboek vastgelegd[147]. Tijdens de regeerperiode van koning Lodewijk Napoleon Bonaparte werden de verzoeken om

[139] Vgl. RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 6 augustus 1798 art. 24; boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 4 augustus 1806 art. 25.
[140] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 3 augustus 1807 art. 25.
[141] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 1 augustus 1808 art. 24.
[142] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 13 september 1808 art. 16.
[143] Zie voor de gehele tekst van het decreet: De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, bijlage IV, 668-672.
[144] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 18 april 1809 art. 16.C.
[145] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 1 augustus 1803 art. 3.
[146] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de datis 11 september 1804 art. 12.XV en 10 september 1805 art. 14.IX.
[147] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 9 januari 1804 art. 3; boek 14A *Wetboek classis Tiel 1804*, hoofdstuk 6 art. 159-223.

een politiek emeritustraktement eerst behandeld door de Landdrost van Gelderland. Zo werd aan Daniël Sporon van Ravenswaaij op 27 april 1808 een emeritustraktement toegestaan[148]. Dit traktement was door de classicale gedeputeerden samen met de kerkenraad in 1807 aangevraagd vanwege de toestand van de zielsvermogens van deze predikant[149]. Bij Koninklijk Besluit van 11 november 1808 werd de toekenning van emeritus- en weduwenpensioenen opgedragen aan de Minister van Eredienst[150].

Financiële problemen

Bij de overname van de macht in Nederland door Napoleon Bonaparte in 1810 had dit vrijwel direct uiterst negatieve gevolgen voor de betaling van de predikantstraktementen. Die werden evenals de supplementspenningen uitbetaald tot 30 oktober 1810, waarna de betalingen op last van de keizer werden beëindigd[151].Er werd met geen woord gerept over het recht op uitbetaling uit de geestelijke goederen. Feitelijk waren de kerken een speelbal geworden in de handen van Franse staatslieden, waarbij geen enkele aandacht werd geschonken aan rechten en plichten[152]. De classis van Tiel probeerde hierin een positieve wending te kunnen verkrijgen. In april 1812 besloot de classis om advocaat Perrenaud te machtigen om met het voormalige Ministerie van Eredienst en Binnenlandse Zaken te onderhandelen over de financiële pretensies van de classis[153]. Nog in mei 1813 besloot de classis om met de Prefect van de Boven-IJssel[154] de achterstand in de betaling van de predikantstraktementen te gaan bespreken[155]. Maar wat men ook probeerde, in september 1813 bleek dat er nergens predikantstraktementen werden betaald[156]. Voor de gereformeerde kerk was het een zegen dat Napoleon Bonaparte werd verslagen en zijn overheersing van het land en de (financiële) ruïnering van de gereformeerde kerk en haar dienaren ophield.

9.2.2.c. De kerkelijke eigendommen

Vanaf het begin van de Bataafse republiek hebben met name de katholieken met alle mogelijke middelen pogingen in het werk gesteld om in rechten gelijkgesteld te worden met de gereformeerden. Dat betrof in het bijzonder het recht van de openbare uitoefening van hun godsdienst en om daartoe kerkgebouwen en andere eigendommen te verkrijgen[157]. Zij werden daarin gesteund door de diverse Staatsregelingen en Constituties, zoals hiervoor beschreven. Voor de gereformeerde

[148] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 16 mei 1808 art. 1.
[149] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 15 september 1807 art. 8.
[150] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 18 april 1809 art. 16.B.
[151] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 5 augustus 1811 art. 24.
[152] Vgl. De Vsser, *Kerk en Staat*, deel 3, 143.
[153] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 14 april 1812 art. 15.2.
[154] De hoofdbestuurder van het in 1811 nieuwgevormde departement de l' Yssel-Superieur, dat een belangrijk deel van Gelderland bevatte, waaronder de regio Nederbetuwe.
[155] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 4 mei 1813 art. 15.
[156] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 14 september 1813 art. 15.
[157] Vgl. RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 13 september 1796 art. 33 en 16 november 1796 art. 5.I.A.

kerk zag het er somber uit, daar de Franse overheid zich niets gelegen liet liggen aan oude rechten, met uitzondering van die in de jaren 1580-1581 waren vastgelegd.

Coetus generalis

In mei 1798 werd er door de gereformeerde kerk te Utrecht een algemene bijeenkomst (coetus generalis) gehouden om zich te buigen over[158]:

1. De verdeling van kerken en pastorieën met de rooms-katholieken.
2. De bewijzen van eigendom van goederen na 1580 aan de kerk toegekomen.
3. Het aanleggen van nieuwe fondsen.

De classis van Tiel was hier nog niet echt druk mee bezig. Op zich niet verwonderlijk daar er in de Nederbetuwe geen enkele gemeente was waar de katholieken de meerderheid uitmaakten. Het plan van de Tweede Nationale Vergadering om de kerken te verdelen naar het hoogste aantal zielen per kerkgenootschap had voor de regio Nederbetuwe geen enkel negatief effect. Het percentage gereformeerden lag gemiddeld boven de 90% en zelfs binnen de stad Tiel nog boven de 80%. Dus op dat moment was er voor de kerkelijke gemeenten onder de classis van Tiel op dit punt nog geen probleem te verwachten. Wel werd door de classis een commissie gevormd om de stukken uit deze coetus generalis te bestuderen en daarover rapport uit te brengen. Daartoe werden gekozen de Willem de Roo, Jacob Johannes Schot en Franciscus Hermannus Repelius, predikanten van Tiel, Ochten en IJzendoorn[159].

Deze classicale commissie bracht in augustus 1798 rapport uit van haar werkzaamheden en was van oordeel dat er teveel werd gesproken over classicale en gewestelijke fondsen tot behoud en ondersteuning van de gereformeerde kerk, de plaatselijke gemeenten en godsdienst, maar te weinig van een algemeen nationaal fonds, waaruit de belangen van de gehele Nederlandse Hervormde Kerk zouden kunnen worden behartigd. Door de commissie werd bij de classis een voorstel ingediend tot oprichting van kerkelijke fondsen[160]. Er werden drie ontwerpen gepresenteerd:

1. In elke plaatselijke gemeente de oprichting van een kerkelijk fonds tot betaling van de predikant, voorzanger, koster en organist en tot nodig onderhoud van de kerkelijke gebouwen. Het fonds zou bestaan uit hetgeen door de gemeente bij het vertegenwoordigend lichaam van het Bataafse volk zou kunnen worden bewezen rechtens tot haar kerkelijke, pastorie en andere geestelijke goederen te behoren, uit de diaconiegoederen en uit andere mogelijke inkomsten, waaronder giften. Voorts diende uit de jaarlijkse inkomsten van renten en dergelijke het kapitaal spoedig vermeerderd te worden.
2. Er diende een algemeen nationaal kerkelijk fonds aangelegd te worden, tot betaling van de professoren, met een vast bestuur en vaste regels voor inzameling en uitdeling, tot bijstand van onvermogende gemeenten, met inkomsten uit collecten, giften en jaarlijkse quota.

[158] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 14 mei 1798 art. 1-3.
[159] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 6 augustus 1798 art. 38.
[160] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 10 augustus 1798 app.

3. Een raadgevend plan voor gemeenten om hun werkzaamheden ter bevordering van haar belangen in te richten. De belangrijkste punten hiervan waren:
- De aanstelling van een commissie tot onderzoek van het recht van kerkelijke eigendommen en dit onderzoek uit te strekken tot alle eigendommen en inkomsten van de kerk.
- Nauw toe te zien op de beschikkingen over de kerkgebouwen, daar wel de geestelijke maar niet de kerkelijke goederen nationaal verklaard waren. Zo nodig ook te remonstreren tegen de Staatsregeling bij het Wetgevend lichaam.
- Wat er ook met een kerkgebouw zou gebeuren, toe te zien op de voortzetting van de godsdienstoefeningen.
- Aan het gemeentebestuur (de municipaliteit) van elke stad of dorp een juiste opgave te doen van het aantal hervormden, conform het gestelde in de publicatie de dato 12 juli 1798 van het Intermediair uitvoerend bewind.
- Het beramen van middelen tot inkomsten, zoals collectes, kerkelijke belasting en verhuur van lege pastorieën.
- Het combineren van gemeenten als er geen andere mogelijkheden zijn.

Met deze drie voorstellen en uitgewerkte ideeën had de classis voldoende in handen om de plaatselijke gemeenten en classis te ondersteunen bij alle nieuwe wet- en regelgeving die van overheidswege op hen af kwam. Ook was daardoor een behoorlijk raamwerk opgesteld om de bezittingen van de gereformeerde kerk zoveel mogelijk te kunnen veiligstellen. Dit rapport werd ter hand gesteld aan de classicale gedeputeerden naar de synode om daar gebruik van te maken.
In de plaatselijke gemeenten werden ook daadwerkelijk fondsen opgericht tot instandhouding van de openbare eredienst, zoals bijvoorbeeld de kerkenrekeningen van Hien en Dodewaard laten zien[161]. Er werd dus door de plaatselijke gemeenten een financiële buffer gevormd om toekomstige problemen op te lossen.

Kerkelijke eigendommen
In maart 1800 werd door de classis samen met de classicale commissies van Nijmegen en Arnhem besloten een verzoekschrift te zenden aan het Wetgevend lichaam van de Bataafse republiek tot behoud van alle kerkelijke goederen en eigendommen van het Hervormd genootschap in het algemeen en de plaatselijke kerken in het bijzonder[162]. Nog in juli 1804 gaf de classis van Tiel richting de provinciale synode aan dat zij van oordeel was dat de kerkelijke en diaconale goederen eigendommen waren van de kerkelijke gemeenten en dat politieke overheden, personen of colleges daarin niets te zeggen hadden[163].
In de Franse tijd kwam er binnen de gereformeerde kerk ook een wijziging in het kerkmeesterschap, daar de kerkelijke goederen door de gereformeerde kerk werden overgenomen. De kerkmeesters werden gesteld onder de kerkenraad en gekozen door de stemgerechtigde lidmaten, zoals te Lienden in 1809[164].

[161] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenrekeningen 1650-1816*, de annis 1799-1801.
[162] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 24 maart 1800 passim.
[163] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 30 juli 1804 art. 25.
[164] Archief NGG Lienden, *Kerkenraadshandelingen 1775-1862*, de dato 29 december 1809.

Voor het behoud van de kerkelijke eigendommen onder de nieuwe wetgeving van Napoleon Bonaparte werd in februari 1812 een extraordinaire classicale vergadering gehouden. Reden was dat alle vaste goederen in de nieuwe grondbelasting werden aangeslagen en dat het van groot belang was op welke naam de goederen van de kerk, pastorie, kosterie en diaconie werden gebracht. De goederen moesten door de plaatselijke bestuurders en andere officiële functionarissen[165] op een rol worden gezet. De classis achtte het nodig de tenaamstelling grondig te bezien en de naam van de plaatselijke hervormde gemeente duidelijk te vermelden[166]. De classicale gedeputeerden gaven aan dat hen door deskundigen was verzekerd dat dit van essentieel belang was om het eigendomsrecht te kunnen behouden. Bij problemen met de maires[167] kon men zich vervoegen bij de Prefect van de Boven-IJssel met verzoek om autorisatie om op een goede wijze deze teboekstelling te effectueren[168].
De strijd om de kerkelijke eigendommen is in de Nederbetuwe en voor de classis van Tiel in het kerkelijk voordeel beslist. Dat was dan ook het enige lichtpunt na de malaise rond de geestelijke goederen en predikantstraktementen. Kennelijk waagde de Franse overheid er zich niet aan om ook de kerkelijke goederen nationaal te verklaren. Dat zou ook een stuk moeilijker zijn geweest, daar die al eeuwenlang in handen van de kerken waren, terwijl de administratie of beheer van de geestelijke goederen vanaf de reformatie in Gelderland berustte bij de politieke overheden. Wel werden er in Den Haag allerlei plannen gesmeed om ook de kerkelijke goederen en met name de kerkgebouwen aan te pakken, maar de val van Napoleon Bonaparte heeft de gereformeerde kerk op dit punt voor haar ondergang behoed[169].

9.2.2.d. Het beroepingswerk

Zoals met veel kerkelijke zaken zou er ook ten aanzien van het beroepingswerk van predikanten geen sprake zijn van enige scheiding tussen kerk en staat. Integendeel, de nationale overheid ging zich meer en meer met de beroepingen en predikanten bemoeien, niet in de laatste plaats omdat zij ook de regie in handen had van de betaling van de predikantstraktementen. Feitelijk was het een zeer verwonderlijke zaak dat de Franse overheid enerzijds een scheiding van kerk en staat wenste, maar anderzijds de kerk als een staatsorgaan beschouwde en behandelde en dus alles met de kerk te maken bleef hebben.

Voortgang van het beroepingswerk
Het beroepingswerk door de gemeenten en het afnemen van de examens, alsmede de approbatie van de beroepingen en het verlenen van de acten van demissie door de classis ging vanaf het jaar 1795 nog gewoon door op de oude voet[170]. Wel werd in

[165] In het bijzonder de inmaanders van de diverse belastingen.
[166] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 3 februari 1812 art. 1.
[167] Benaming voor burgemeesters in deze periode.
[168] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 3 februari 1812 art. 3.
[169] Vgl. o.a. De Visser, *Kerk en Staat*, del 3, 129-202.
[170] Vgl. RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de datis 20 juli, 2 september, 23 november en 14 december 1795, 11 januari, 1 maart, 7 maart, 11 mei, 18 juli, 13 september en 16 november 1796. Zie ook boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*.

1801 een voorstel gedaan aan de classes via de provinciale synode of het niet goed zou zijn een voor iedereen bindend reglement te maken over de beroeping van predikanten en de inrichting van de beroepsbrief[171]. Dit werd door de classis van Tiel afgewezen omdat wegens de verschillende omstandigheden van de plaatselijke gemeenten de synode daarover geen algemene bepalingen kon maken[172]. In 1802 bleek uit een synodaal referendum dat er problemen ontstonden omtrent het recht van inwoning van de predikanten. Volgens de classis mocht dit niet geweigerd worden aan een beroepen predikant tenzij er bezwaren waren met betrekking tot de rust en plichten van de maatschappij[173].

In augustus 1805 vroegen de classicale gedeputeerden op de antesynodale classis wat zij moesten doen als de beroeping van een predikant te Eck op collatie zou worden uitgebracht. De vergadering gelastte de gedeputeerden om de beroeping niet te laten voortgaan maar eerst inlichtingen in te winnen over wat er was gebeurd en hoe deze zaak verder diende te worden behandeld[174]. Op zich genomen was dit een aparte beslissing, daar zowel de collator als de gemeente van Eck geheel eens waren om Florentius Adrianus de Bruin te beroepen. Door de Heer van Eck en Wiel werd daarop een request gezonden aan de raadspensionaris Schimmelpenninck die daarover vervolgens advies vroeg aan de secretaris van staat van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Bij Staatsbesluit van 20 december 1805 werd tenslotte het request geaccordeerd en mocht het beroep worden uitgebracht met voorbehoud van de rechten van zowel de collator als de kerkelijke gemeente[175]. Bij de behandeling van de betreffende beroeping door de classis in maart 1806 werden aanmerkingen gemaakt op de inhoud van de beroepsbrief, omdat die niet overeen kwam met de oudere versies, maar werd wel besloten om na herstel van die fout met het beroep voort te gaan[176]. Alhoewel bij het examen in mei 1806 enkele leden van de classicale vergadering en de gedeputeerde van de Gelderse synode (de predikant Hondius), de beroepen proponent de Bruin onbekwaam achtten om anderen te leren en tegensprekers de mond te stoppen, werd het beroep met meerderheid van stemmen geapprobeerd[177].

De collatierechten vervallen niet

Daar de collatierechten niet vervielen in de Bataafs-Franse tijd vonden de voordrachten voor te beroepen predikanten gewoon plaats door de verschillende collatoren. Ook de brieven van institutie of investiture van zijde van de overheid bleven bestaan. Weliswaar niet meer in de vorm zoals die werden verstrekt door het Hof van Gelre en Zutphen, maar de overheidsbemoeienis bleef onverkort door de eis van goedkeuring door de overheden, al is dat niet altijd duidelijk op te maken uit de beroepsbrieven. Wel is duidelijk dat de brieven van institutie of investiture dan wel

[171] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 21 april 1801 art. 12.II.5.
[172] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 21 april 1801 art. 12.IV.
[173] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 14 september 1802 art. 12.II.E.
[174] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 5 augustus 1805 art. 37.
[175] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de datis 1 en 6 november, 13, 20 en 27 december 1805.
[176] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 10 maart 1806 passim.
[177] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 7 mei 1806 art. 3.

de goedkeuring van een beroep in de loop van de tijd door andere staatsorganen dan het Hof werden afgegeven. Met name het Ministerie van Eredienst in Den Haag of Parijs danwel het Ministerie van Binnenlandse Zaken of haar ondergeschikte organen namen die taak over. Met andere woorden de accoordverklaring op een beroep werd niet meer door mensen verricht die kennis van zaken hadden binnen de provincie en ook de beroepenen gemakkelijk konden beoordelen, maar dit werd naar nationaal niveau getild. Dat had niet alleen te maken met de centralisering van de staat, maar ook met het oog op het verstrekken van de predikantstraktementen en bijzonder ook de eedsaflegging. Toen Napoleon Bonaparte in de jaren 1810-1811 Nederland had ingelijfd bij het Franse rijk en het volledige bestuur naar zich had getrokken werd van de predikanten verwacht dat zij een eed van trouw zouden afleggen. Dat was het gevolg van de wet van 4 april 1802 die op 29 oktober 1811 in Nederland werd ingevoerd[178]. Predikanten werden verplicht een eed van trouw af te leggen met de volgende inhoud: "Ik zweer en belove aan God op het heilig Evangelie gehoorzaamheid en trouw aan de regeering door de constitutie van het Fransche rijk gevestigd te zullen betonen. Ik belove ook geene verstandhouding te zullen hebben, niet te zullen bijwonen eenige raadplegingen, in geene factie binnen of buiten 's lands te zullen deelen, welke met de openbare rust strijdig zij en dat wanneer ik in mijne gemeente of elders bevonden moge dat het een of ander ten nadeele van den staat ondernomen wierd, ik zulks aan de regeering zal kenbaar maken"[179]. Of een predikant dit nu wilde of niet, hij werd daartoe gedwongen want anders werd hij niet als predikant aangesteld. Het vreemde is dat daar niet tegenover stond dat de predikant traktement van de staat zou ontvangen, want dat was juist door Napoleon Bonaparte afgeschaft. Gelukkig voor de predikanten was deze toestand eind 1813 voorbij en hebben slechts enkele deze gang van zaken moeten ondergaan.

Beroepingen en betrokkenen

Door de vermenging van collatierechten, beroepingswerk, onderzoek en examinatie door de classis en daarna goedkeuring door politieke overheden ontstond in de jaren 1795-1813 een vreemde mengelmoes. Het was aan de classis om daarin toe te zien dat alles conform de regels zou verlopen. Enkele voorbeelden:

- Op 2 december 1806 werd door de Vrouwe van Zoelen de collatie uitgebracht op Theodorus Martinus van Gulpen. Dit werd door de gemeente overgenomen bij het beroep van 10 december en geapprobeerd door de classis[180].
- Bij het beroep van zijn opvolger Jan Jacob Denier van der Gon[181] in 1811 te Zoelen bleek dat de beroepingsstukken in Parijs waren blijven liggen bij het Ministerie van Eredienst waardoor hij niets anders kon overleggen dan een door hem voor de Prefect van het Departement van de Boven-IJssel afgelegde eed van trouw aan de constitutie van het Franse rijk[182].

---

[178] Zie hoofdstuk 9.2.1.

[179] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de dato 6 november 1811.

[180] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de datis 2, 10 en 23 december 1806.

[181] Hij was toen pas 20 jaar oud, zie *NNBW*, deel 6, 605.

[182] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de dato 14 oktober 1811.

- In maart 1807 werd door de magistraat van Tiel de beroeping van Johannes Arnoldus Pluijgers geapprobeerd op voorwaarde dat hij daar 6 jaar moest blijven. Mocht hij binnen die tijd vertrekken dan diende hij de kosten van zijn beroeping terug te betalen[183].
- Op 2 juli 1810 kreeg Simon Gerard Prins uit Ochten van de classis van Tiel een acte van demissie omdat hij door Zijne Majesteit de Koning van Holland was aangesteld als aalmoezenier bij de Koninklijke Militaire School te Den Haag[184].
- Op 9 september 1811 werd de beroeping van Philippus Specht Grijp bij keizerlijk decreet als predikant te Tiel bevestigd. Omdat zijn beroepingsstukken in Parijs waren blijven liggen bij het Ministerie van Eredienst kon hij niets anders overleggen dan een door hem voor de Prefect van het Departement van de Boven-IJssel afgelegde eed van trouw aan de constitutie van het Franse rijk[185].
- Op 6 september 1813 werd de beroeping van Pieter van der Willigen bij keizerlijk decreet bevestigd als predikant te Tiel. Hij kon geen andere beroepingsstukken overleggen dan alleen maar een verklaring van de Prefect van het Departement van de Boven-IJssel dat hij de eed van trouw had afgelegd. Daarop werd zijn beroep toch door de classis aanvaard[186].
- Bij de collaties en beroepingen in de gemeente van Lienden van Hendrik Lagemans, Philippus Specht Grijp en Frederick Hendrik van Berck Colenbrander in de jaren 1796, 1803 en 1809 werd enkel de oude procedure vermeld[187]. Hetzelfde geldt voor de beroepingen die door de gemeenten zelf geschiedden zoals te Avezaath, Hien en Dodewaard, Ingen, Kesteren, Ochten en Ommeren. Dit sluit niet uit dat ook die predikanten in de jaren 1811-1813 de eed van trouw hebben moeten afleggen, maar dat is niet vermeld.

9.2.2.e. Andere veranderingen

Naast de invoering van de Evangelische Gezangenbundel binnen de gereformeerde kerk in 1806[188] waren er meer kerkelijke zaken die de aandacht van de classis vroegen. In het algemeen hadden die betrekking op regelgeving van de politieke overheid, in het bijzonder op het vasthouden aan de gereformeerde leer en het waken tegen onbijbelse ideeën en vernieuwingen.

Boete en vrijspraak

Zo werd in 1804 vanuit de provinciale synode de classes ad referendum gegeven een voorstel van de provinciale synode van Groningen over het lezen van de vragen uit het Formulier van de kinderdoop en de vragen bij de voorbereiding van het heilig avondmaal[189]. Het probleem zat bij het laatste. In Groningen werd bij de

[183] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de dato 20 maart 1807.
[184] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 2 juli 1810 passim.
[185] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de dato 6 november 1811.
[186] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 2 augustus 1811.
[187] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de datis 5 en 9 september 1796, 16 en 17 juni 1803, 24 en 30 juni 1809.
[188] Zie nader hoofdstuk 6.3.3.
[189] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 11 september 1804 art. 12.XII.

voorbereiding van het heilig avondmaal gebruik gemaakt van een Formulier van boete en vrijspraak[190]. De classis van Tiel nam stelling tegen dat formulier. Volgens haar was de voorbereidingspreek voldoende en hadden de gemeenten geen behoefte aan een formulier dat van oorsprong uit de lutherse kerk kwam. Vanuit de geschiedenis bewees de classis dat iets dergelijks nooit in de gereformeerde kerk in gebruik was geweest[191]. Op zich had zij geen bezwaar tegen de inhoud van het formulier, maar zij was erg huiverig voor opschudding en verwarring in de kerk en bijzonder voor de zweem naar wat de classis noemde "de roomsche absolutie[192]". De provinciale synode was het hiermee eens en verwiep het Groningse voorstel[193].

Verwaarlozing van de godsdienst

In 1806 moest de classis tot haar leedwezen constateren dat zowel de openbare godsdienstoefeningen als het gebruik van het heilig avondmaal steeds meer werd verwaarloosd. Zij stelde dan ook voor om bij het afgeven van de lidmaatattesten een clausule op te nemen over het al dan niet getoonde geestelijk leven. Ook bleef de classis wensen dat het optreden tegen de openbare zonden door de magistraten en officieren naar de wetten zou worden voorgezet en gehandhaafd[194]. Haar wens werd op korte termijn vervuld. In september 1806 ontving de classis door middel van de commissaris-politiek op de provinciale synode een publicatie van het Departementaal bestuur van Gelderland van 20 augustus 1802. Daarin werden regels gesteld tot het beter onderhouden van de zon- en feestdagen. Aan de moderatoren van de classis van Tiel werd verzocht om zich met deze publicatie bij de rechter van Nederbetuwe te vervoegen of diens fiscaal en aan te dringen op het stipt handhaven daarvan. Waarom er een periode van vier jaar lag tussen publicatie en bekendmaking aan de classis is onbekend[195]. Wel is het opmerkelijk dat de politieke overheid van Gelderland op dit punt feitelijk de lijn voortzette van de voormalige Staten van Gelderland. De publicatie hield een verbod in om tijdens de godsdienstoefeningen markt te houden, handel te drijven, openlijke drinkgelagen te houden, te jagen en handwerk te verrichten dat uitstel kon gedogen[196].

---

[190] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 5 augustus 1805 art. 19: "Uijt het rapport onzer gecommitteerden tot de vorige synodus hebben we gezien dat op de beantwoording deezer voorgestelde vraagen door de gemeente eene plechtige toewensching en verzeekering van Gods genade en van de vergeevinge der zonden door den leeraar volgen moet (hetgeen echter niet in de acten der synodus te vinden is). Het komt ons dus voor dat dit een formulier van boete en vrijspraak der zonde is hoedanig onder anderen de luthersche kerk pleegt te gebruijken".

[191] *O.c.*: "Wij gelooven wel dat dit stuk te Groningen lang in gebruijk is geweest. Wij zien aan het opstel dat het oud is en zijn niet vreemd van te gissen dat het misschien wel in, omtrend of kort na de remonstrantsche geschillen is opgesteld, doch hoe dit zij, zo lang het tegendeel ons niet geschiedkundig beweezen is, twijffelen we, of het ooit algemeen in de Nederlandsche kerke aangenomen en volgens eenige kerkenorde in gebruijk bij dezelve geweest is of behoort te zijn, en hierop komt het naar ons inzien in deezen aan".

[192] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 5 augustus 1805 art. 19.

[193] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 10 september 1805 art. 14.VII.

[194] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 22 april 1806 art. 14.8.

[195] Zie ook *Gelderse Plakkatenlijst 1740-1815*, nummer 679 de dato 20 augustus 1802.

[196] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 9 september 1806 art. 16.8.

Invoering van de burgerlijke stand

Op 1 maart 1811 werd in Nederland officieel de burgerlijke stand (l'état civile) door Napoleon Bonaparte ingevoerd. Dat gebeurde niet direct op alle plaatsen, maar gaandeweg 1811 was de invoering voltooid. De gevolgen van deze invoering waren groot voor de gereformeerde kerk. Uit de acta van de classis van Tiel blijkt niet dat dit onderwerp op enig moment aan de orde is geweest. Dat wekt bevreemding daar dit gevolgen had voor de publieke taakuitoefening van de gereformeerde kerk. De plaatselijke kerken hadden er wel direct mee te maken. Zij moesten aan de gemeentebesturen inzage geven in hun doop-, trouw- en lidmaten-boeken en soms die zelfs afgeven, zodat de bevolking kon worden geregistreerd[197]. Alle geboren kinderen dienden aangegeven te worden en geregistreerd bij de burgerlijke stand. Daarbij was het van geen enkel belang of een kind gedoopt was of niet. De bediening van de heilige doop vond vanaf 1811 normaliter plaats na de registratie bij de burgerlijke stand. Hierdoor verviel de noodzaak voor de gereformeerde kerk om haar (deels) publieke taak te vervullen door een ieder te dopen. Anders dan bij de huwelijken liep het aantal dopen in de gereformeerde kerk niet wezenlijk terug[198].

Huwelijkszaken

In 1795 waren bij plakkaat van 8 augustus bepalingen gemaakt door de Provisionele repraesentanten van het volk van Gelderland over de benoeming van commissarissen van huwelijkszaken, die toezicht moesten houden op de intekening, proclamaties en voltrekking van de huwelijken[199]. Dit was de eerste aanzet tot de wijziging van de huwelijkswetgeving. Dat dit overal is ingevoerd blijkt uit de boeken van de huwelijkscommissarissen[200]. Het College van Policie, Financie en Algemeen Welzijn heeft dit nog nader aangevuld bij besluit van 5 december en publicatie van 13 december 1797[201]. De ondertrouwden moesten zich bij die commissarissen laten intekenen, maar hadden tussen 1796 en 1811 nog wel de keuze om hun huwelijk te laten sluiten door de huwelijkscommissarissen of binnen de kerk. Op 1 maart 1811 werd in Nederland de Code Napoleon[202] van kracht en de invoering van de burgerlijke stand een feit, waardoor vanaf dat moment de huwelijken gesloten moesten worden door de ambtenaar van de burgerlijke stand, vaak de burgemeester. Daarna mocht pas de kerkelijke inzegening van een huwelijk plaatsvinden. De publieke taak van de huwelijkssluiting door de gereformeerde kerk zoals door haar eeuwenlang was uitgeoefend, verviel daardoor. Het gevolg was onder meer dat het aantal kerkelijke huwelijken sterk terugliep. In de plaatselijke gemeenten had dat grote gevolgen. In de gemeente van Kesteren werden over een periode van 20 jaar, tussen 1815 en 1835, nog maar 16 kerkelijke huwelijken gesloten. Een aantal dat normaal in 2 jaar werd behaald[203]. De cijfers van de

---

[197] Archief NGG Hien en Dodewaard, *Kerkenraadshandelingen 1780-1866*, de dato 8 februari 1850 art. 6.
[198] Vgl. archief NGG Hien en Dodewaard, *Doopboeken 1639-1811 en 1811-1943*; archief NGG Lienden, *Doopboek 1772-1874*.
[199] *Gelderse plakkatenlijst 1740-1815*, nummer 489.
[200] Vgl. Archief NGG Lienden, *Trouwboek van huwelijkscommissarissen van Lienden 1796-1804* en *Trouwboek van huwelijkscommissarissen van Meerten 1796-1810*.
[201] *Gelderse plakkatenlijst 1740-1815*, nummers 576, 580.
[202] Ook werd genoemd "Code civil", het Franse burgerlijk wetboek.
[203] Archief NGG Kesteren, *Huwelijken 1655-1871*, vergelijk tussen de jaren 1790-1791 en 1815-1835.

kerkelijke huwelijken binnen de kerken van Echteld, Lienden, Hien en Dodewaard laten gelijke terugloop zien. Gesteld kan worden dat de invoering van de burgerlijke stand vanuit het liberale vrijheidsdenken feitelijk de waarde van de kerkelijke huwelijkssluiting heeft gedevalueerd tot een inzegening. Het lijkt verrassend dat de gereformeerde kerken van de Nederbetuwe en de classis van Tiel hiertegen niet hebben geprotesteerd, maar het is natuurlijk wel de vraag wat zij nog hadden kunnen doen in een periode van staatsoverheersing door een vreemde mogendheid, waarbij de kerk meer en meer werd uitgekleed en in het nauw gedreven. De ervaring in de Franse tijd zal hen in elk geval geleerd hebben dat protest alleen maar zou helpen wanneer iets rechtens zou kunnen worden afgedwongen en dat kon de kerk niet omdat zij eeuwenlang enkel een van de uitvoerders was geweest bij een publieke zaak. Het sluiten van een huwelijk werd vanaf 1811 uitsluitend voorbehouden aan de staat in de zin van een juridische ordening[204] geheel buiten elke religieuze sfeer[205].

9.2.3. Ontstaan van een nieuwe kerkelijke structuur

Vanuit alle voorschreven veranderingen in kerk en politiek werd steeds duidelijker dat er aan de oude kerkelijke structuur werd geknaagd. De voornaamste reden daartoe was dat de Bataafse overheid de oude bepalingen van de voormalige overheden ten aanzien van de gereformeerde kerk aan de kant had geschoven. Ook werd het voormalig provinciaal autonoom karakter, zoals dat in Gelderland eeuwenlang had gefunctioneerd, terzijde geschoven door maatregelen vanuit de Nationale regeringen en zeker de Franse overheid. De kerk werd niet meer provinciaal behandeld, maar landelijk. Dit had directe gevolgen voor de verhouding tussen staat en kerk. Voor de gereformeerde kerk was het zaak om haar belangen in deze wijzigingen veilig te stellen en werd genoodzaakt dat op nationaal niveau te doen. De gereformeerde kerk werd dan ook gedwongen om meer en meer op landelijk niveau te denken en te handelen. Door het liberaal despotisme werd de kerk in een keurslijf gedrongen waar zij niet in wilde[206].

Kerkelijke commissie
In augustus 1800 werd op de classicale vergadering ter tafel gebracht een voorstel van de kerkelijke commissie van Gelderland. Het probleem was het gegeven dat veel zaken uit het verleden die door de hoge overheid, de Staten van Gelderland waren vastgesteld ten behoeve van de kerken en de godsdienstoefeningen door de Bataafse overheden onverbindend waren verklaard. Voor de instandhouding van het Hervormd kerkgenootschap achtte de commissie het van belang om geautoriseerd te worden door alle gemeenten. Hierdoor kon de gereformeerde kerk in Nederland schikkingen treffen tot behoud en instandhouding van de godsdienst en trachten om alle mogelijke verwarringen en onenigheden weg te nemen. Mede zou daardoor op landelijk niveau gezorgd kunnen worden voor de kerkelijke betrekkingen van

[204] Vgl. onder anderen Heijstek, *Burgerlijk huwelijk vs. kerkelijk huwelijk*, 22-23.
[205] Het valt buiten de kaders van dit werk hier nader in te gaan op de feitelijke secularisatie en devaluatie van de huwelijksvoltrekking, de gevolgen daarvan en het ceremoniële bij een burgerlijk huwelijk.
[206] Zie ook hoofdstuk 9.2.2.a.

predikanten en andere dienaren. Het was de vraag of elke plaatselijke gemeente een kerkelijke commissie wilde vormen en iemand af te vaardigen naar de classicale kerkelijke commissie. Vervolgens zou dan iemand uit de classicale commissie worden afgevaardigd naar de algemene en nationale vergaderingen. De classis van Tiel wilde hierin graag eenparig handelen en dacht dat alle gemeenten hier wel voor zouden zijn[207]. Dat was niet geval, daar een gemeente als Lienden weigerde een algemene volmacht te geven en mogelijk zo haar rechten en mogelijkheden te verliezen, bijzonder ten aanzien van het predikantstraktement[208].

Structurele ontwikkelingen

Ondertussen gingen de ontwikkelingen wel door. Omdat tijdens de Bataafse republiek (1795-1801), het Bataafse gemenebest (1801-1806), het Koninkrijk Holland (1806-1810) en de Franse inlijving (1810-1813) veel zaken vanuit nationaal niveau door de overheden werden geregeld kwam de gereformeerde kerk onder druk te staan. Voor 1795 communiceerden de classes direct of via de provinciale synode met de lage en hoge overheden van de regio Nederbetuwe of de provincie van Gelderland als de Staten van Gelderland en het Hof van Gelre en Zutphen. Zij had in die tijd weinig te duchten van de toenmalige Staten-Generaal. Na 1795 kwam hierin verandering door de directe confrontatie en communicatie met de nationale overheid. Tijdens het bewind van koning Lodewijk Napoleon Bonaparte werd de gereformeerde kerk gezien als het Hervormd kerkgenootschap en ook als zodanig behandeld. Deze wijziging van apart provinciaal kerkelijk denken naar het idee van een nationale kerk met aansturing en onder de hoede van een nationale overheid was sinds de Nationale synode van Dordrecht 1618-1619 feitelijk niet meer voortgekomen. De oprichting van het Ministerie van Eredienst onder het Ministerie van Binnenlandse Zaken versterkte die nationale aansturing. Door de classes werd rechtstreeks met die ministeries gecommuniceerd en zij kregen ook de Koninklijke Besluiten, keizerlijke decreten, algemene reglementen en bijzondere instructies direct door die ministeries toegezonden. Het Ministerie van Eredienst wijzigde ook kerkelijke structuren naar dat men dat nodig achtte. Voorbeeld daarvan is de voornoemde verwijdering van de classis van Maastricht uit de provinciale synode van Gelderland. Met name de financiële en materiële maatregelen grepen diep in. Zoals Bos stelt: "Als gevolg van deze maatregelen bleef er van de vrijheid van kerkelijke organisatie weinig meer over"[209]. Met name het Ministerie van Eredienst had ruime bevoegdheden om in kerkelijke zaken in te grijpen, zoals bij de beroeping en bezoldiging van predikanten[210].

Begin van kerkelijke herstructurering

Bij decreet van 2 augustus 1808 werd door Lodewijk Napoleon Bonaparte opdracht gegeven om te komen tot een herstructurering van de gereformeerde kerk[211]. Dit kwam niet alleen voort uit het gegeven van de financiële en materiële bemoeienis

[207] RAG, archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802*, de dato 4 augustus 1800 art. 37.
[208] Archief NGG Lienden, *Kerkenraadshandelingen 1775-1862*, de dato 29 augustus 1800.
[209] Bos, *Soevereiniteit en religie*, 66.
[210] Zie o.a. De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 106-115.
[211] Zie voor de tekst bij De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 668-672.

van de Franse overheid met de kerken, maar vooral uit het liberaal idee dat de kerk een staatsorgaan behoorde te zijn. De Franse overheid functioneerde feitelijk als een liberale paus. Bij de ontwikkeling van de kerkelijke plannen werden de plaatselijke kerken en classes niet gekend of ingeschakeld, het bleef een zaak die in Den Haag werd geregeld. Door minister Johan Hendrik Mollerus werd een commissie benoemd onder leiding van de Leidse professor Jona Willem te Water. Die commissie stelde op grond van een memorie van Jacobus Didericus Janssen en Mollerus een concept-reglement op over het uitwendig kerkbestuur van de gereformeerde kerk. Dit concept werd al op 29 augustus 1809 door de commissie aan de Minister van Binnenlandse Zaken, Baron van der Capellen, aangeboden[212]. Door de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk door Napoleon Bonaparte in 1810 kwam er geen vervolg op dit concept, maar de ideeën daarin zouden na 1813 wel weer worden meegenomen voor de samenstelling van het Algemeen Reglement. In het concept was onder meer opgenomen[213]:

- Het vervallen van de provinciale synoden.
- Het recht van inspraak van de koning bij predikantsbenoemingen.
- De oprichting van een algemene synode bestaande uit vertegenwoordigers van de classes, waarvan de benoeming geschiedde door de koning.
- De synode was ondergeschikt aan het gouvernement.
- Wijzingen van de organisatie vanaf nationale synode tot en met de kerkenraden.
- De kerkelijke tucht en wijze van procederen.
- Verordeningen voor godsdienstige opvoeding.
- Financiële en materiële zaken, betalingen van predikantstraktementen.
- Beheer van kerkelijke en diaconale fondsen.

Kerkelijke unificatie

Na de inlijving van Nederland bij Frankrijk in juli 1810 wilde Napoleon Bonaparte kerkelijke unificatie in zijn rijk en de kerk in Nederland schoeien op dezelfde leest als in Frankrijk. Dat kwam neer op een kerk die niets zou kunnen doen zonder goedkeuring van het gouvernement en met geen of weinig vrijheid. Wel zou er vrijheid zijn in de verkondiging van het Evangelie. In januari en februari 1812 benoemde hij leden voor een commissie tot organisatie van de kerken in Nederland. Onder hen waren Mollerus en professor te Water[214]. Het zag er slecht uit voor de gereformeerde kerk, want zij zou niet alleen veel predikantsplaatsen verliezen maar ook de vrijheid die zij eeuwenlang had genoten. Alle door deze en andere commissies en personen ontwikkelde ideeën voor de gereformeerde kerk gingen niet door wegens de val van Napoleon Bonaparte. Feitelijk was dat een zegen voor de gereformeerde kerk[215]. Het zou een tijdelijke zegen blijken te zijn omdat na de bevrijding van Nederland door de regering onder Willem I en zijn denken vanuit de centralistische politiek van de ene natie met deze plannen zou worden voortgegaan. Gesteld kan worden dat het begin van het einde van de gereformeerde kerk in

[212] Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 123; tekst: 672-687.
[213] Vgl. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 22-23, Bos, *Soevereiniteit en Religie*, 67.
[214] De Jong-Slagman, *Hofpredikers in de negentiende eeuw*, 50-51; Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 23-24; De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 134-168.
[215] Het valt buiten de kaders van dit werk alle ontworpen ideeën voor te stellen en te becommentariëren.

Nederland door het liberaal despotisme van de Franse overheid is ingezet. Waarover later meer[216].

De classis is onbewust van de ontwikkelingen
Het ontwerpen van een nieuwe kerkelijke structuur in deze jaren ging aan de classis van Tiel voorbij. De commissie voor herstructurering was niet benoemd vanuit de gereformeerde kerk en zij deed haar werk ook buiten het zicht van kerken en classes. Wel zou de classis van Tiel er achter komen dat de in de jaren 1809-1812 ontwikkelde ideeën niet zouden uitsterven, maar een vervolg krijgen in een andere vorm na 1813 en resulteren in het Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden van 1816. Was de classis derhalve zonder dat zij het wist primair gered door de val van Napoleon Bonaparte, dat wilde nog niet zeggen dat zij was gered van de problemen door fundamentele wijzigingen van de kerkelijke organisatie en de taakuitoefening van de classis. Integendeel, maar zij zou er te laat achter komen.

9.3. Nieuwe opbouw na de Franse tijd 1813-1816

9.3.1. Voortzetting van de nieuwe structuren

Een van de gevolgen van de Slag bij Leipzig[217] van 16-19 oktober 1813 was dat Nederland in december 1813 werd bevrijd. Dat gebeurde met name door de troepen van de Kozakken. In de Nederbetuwe heeft de bevolking daar zwaar onder geleden. Deze bevrijders ontpopten zich als rovers en plunderaars, vooral in de plaats Zoelen. Pas na een besluit van de nieuwe Nederlandse regering en het militair optreden van luitenant-kolonel Van Lidt de Jeude met zijn manschappen uit Tiel konden de Kozakken in mei 1814 worden gearresteerd en aan de Russische autoriteiten overgedragen[218]. Dit gegeven typeert de overgang van het Franse regime naar het Nederlandse. Niet alles verliep vlekkeloos voor de bevolking en de bevrijding werd niet overal als een bevrijding ervaren. Dat betrof ook de terugkomst van prins Willem Frederik van Oranje, zoon van stadhouder Willem V. Hij kwam op 30 november 1813 terug uit Engeland en aanvaardde zijn proclamatie als souverein op 2 december 1813 te Amsterdam. In deze tijd van wat wel genoemd wordt de "verlichte despoten" bleek ook prins Willem Frederik daarvan niet onbesmet[219]. Als gevolg daarvan zouden de gereformeerde kerk en de classis van Tiel de jaren van 1813 tot 1816 als zeer wisselend ervaren.

---

[216] Zie hoofdstuk 9.3.
[217] Ook wel genoemd: "Volkerenslag".
[218] Zie verder Bijl, *Het Gelderse Rivierengebied*, 80-82, Jansma en Schroor, *Twee duizend jaar geschiedenis van Gelderland*, 286-288.
[219] Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 24-25.

Enige verlichting

Positief gevolg van de bevrijding was dat de oude provincies weer werden hersteld naar hun oude gebiedsindeling en dus de Franse gewesten werden opgeheven. Dat schiep veel duidelijkheid voor regering en bevolking. Voor de gereformeerde kerk was van belang dat bij Souverein Besluit van 19 januari 1814 onder meer werd bepaald dat de betaling van de predikantstraktementen met ingang van 1 december 1813 weer zou plaatsvinden uit de staatskas[220]. Dat kon ook moelijk anders, want de door de Fransen genationaliseerde geestelijke goederen bevonden zich in handen van de staat en daar zouden ze ook blijven. Het tekort in de betalingen over de jaren 1811-1813 moest worden opgebracht door de plaatselijke kerkelijke en burgerlijke gemeenten, maar daar kwam weinig van terecht. Op zich niet verwonderlijk daar de geestelijke goederen waren onttrokken aan het beheer van kerk en niet in handen was van de burgerlijke gemeenten en zij dus niet de middelen hadden dit op te brengen. In de Grondwet van 1814, ingegaan op 29 maart, staat onder meer vermeld dat de betalingen van de predikantstraktementen, pensioenen en weduwegelden enz. voor de christelijke gereformeerde kerk bij voortduring zou worden verzekerd[221]. De financiële band tussen staat en kerk bleef dus voortduren en feitelijk functioneerde de souverein als opperkerkvoogd[222]. Hij had ook het recht van inzage in en beschikking over de inrichting van de gezindheden die uit de staatskas enige betaling ontvingen[223]. Van gelijke strekking is de Grondwet van 1815[224]. Er is sprake van een voortgaande lijn zoals tijdens de Franse tijd in wet- en regelgeving was uitgezet. Een terugkeer naar de situatie van voor 1795, zoals door onder anderen Gijsbert Karel van Hogendorp[225] eerder was voorgestaan, kwam er niet. Ook geen gereformeerde kerk als publieke kerk, maar enkel als een kerk met een bevoorrechte financiële positie[226].

Beroepingswerk

De classis van Tiel was in eerste instantie verheugd over deze ontwikkelingen en zij leek door te kunnen gaan op de oude weg. Op de eerste classicale vergadering na de bevrijding werd het peremptoir examen afgenomen van de proponent Jacobus Herderschee die te Ravenswaaij was beroepen. Hij zou worden bevestigd nadat de approbatie van de souverein zou zijn ingekomen[227]. Die goedkeuring werd verleend door de Commissaris-generaal voor de Binnenlandse Zaken uit Den Haag[228]. Die approbatie bij beroepingen door de souverein of zijn gevolmachtigde was feitelijk het vervolg op de wijze van approbatie tijdens de Franse tijd en de brieven van institutie of investiture zoals die voor 1795 door het Hof van Gelre en Zutphen

---

[220] Zie voor de tekst van het besluit bij De Visser, *Staat en Kerk*, deel 3, 209-210.
[221] Artikel 136 van de Grondwet 1814.
[222] De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 202-259; Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 24-26.
[223] Artikel 139 van de Grondwet 1814.
[224] Vgl. o.a. Bos, *Soevereiniteit en Religie*, 77-158; De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 202-222.
[225] Hij was onder meer voorzitter van de nieuwe Staten-Generaal in 1814-1813 en lid-voorzitter van de grondwettelijke commissies.
[226] Bos, *Soevereiniteit en religie*, 87-88.
[227] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 5 januari 1814 art. 3.
[228] RAG, archief 0345 boek 15 *Beroepingsboek classis Tielanae 1666-1814*, de dato 25 januari 1814.

werden afgegeven. Op dit punt was er feitelijk niets veranderd aan hetgeen in de Franse tijd omtrent de beroepingen was gereglementeerd[229].

Predikantstraktementen
Tijdens een buitengewone vergadering in februari 1814 werd door de classis een bedankbrief opgesteld om aan de souverein te zenden voor diens gunstige dispositie van 19 januari 1814 ten aanzien van de predikantstraktementen en de classicale onkosten. Tevens besloot de classis om op grond van die dispositie een commissie te zenden naar de kerk van Tiel om de gelden op te vragen voor het waarnemen van de vacaturediensten na het vertrek van Pluijgers[230]. Toen dit laatste in april 1814 nog niet was voldaan, werd er nogmaals een commissie naar Tiel gezonden om die gelden te ontvangen. Bij weigering zou de classis zich adresseren bij de Commissaris-generaal voor de Binnenlandse Zaken met verzoek om een voorziening te willen treffen[231]. Wat deze financiële zaken betrof, voegde de classis zich gewoon naar de nationale regelingen. In september 1814 bleek de kerkelijke commissie van Tiel al een deel betaald te hebben[232] evenals in oktober 1814. De classis besloot zich voor de resterende betalingen te wenden voor advies en besluit bij de Commissaris van Kerkelijke Zaken te Den Haag[233].

Financiering lijkt gewaarborgd
Uit de praktijk bleek dat er voor de gereformeerde kerken van de Nederbetuwe en de classis van Tiel niets veranderde, behalve dat de predikantstraktementen weer werden betaald en gewaarborgd. Een terugkeer naar de kerkelijke en staatkundige situatie van voor 1795 kwam er niet. De (nationale) staatsinrichting van de voormalige Verenigde Provinciën kwam niet meer terug en de nieuwe regeringen onder de souverein Willem Hendrik borduurden voort op hetgeen in de Franse tijd tot stand was gekomen. Er is veel geschreven over de inrichting van staat en kerk en de onderlinge betrekkingen vanaf 1813, waaruit een tweetal wordt gelicht.
Volgens De Visser had de veranderde staatsinrichting grote invloed op de kerkinrichting. "De laatste volgde de eerste vanwege de ingewikkelde betrekking, waarin de kerk in die dagen nog tot den staat stond"[234]. De vraag is wel waarom dit zo zou moeten zijn. Een kerkelijke inrichting vanuit Den Haag werd door de gereformeerde kerk niet voorgestaan en is louter voortgekomen uit een voortzetting van de ideeën van Napoleon Bonaparte over de verhouding van kerk en staat, of anders gezegd vanuit een liberaal gedachtegoed over de natiestaat en de plaats van de kerk en religie daarin. De souverein en Staten-Generaal hadden de kerkinrichting aan de kerk kunnen laten en de geroofde geestelijke en kerkelijke goederen weer teruggeven aan de rechtmatige eigenaars, zodat de gereformeerde kerk haar eigen weg kon gaan zoeken.

---

[229] Zie ook RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 12 december 1814 art. 3 en 25 januari 1815 art. 3.
[230] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 21 februari 1814 passim.
[231] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 26 april 1814 art. 10.
[232] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 11 september 1814 art. 10.
[233] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 21 oktober 1814 art. 6.
[234] De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 222.

Van Eijnatten en Van Lieburg stellen: "Financiering uit de publieke gelden impliceerde bemoeienis van de staat met de interne organisatie van de religieuze genootschappen die van de regeling profijt trokken"[235]. Het is de vraag in hoeverre deze niet onderbouwde stelling juist is. Immers waren de geestelijke goederen door de Franse overheid genationaliseerd en feitelijk aan de kerken ontstolen. Daarmee was in de Franse tijd een probleem gecreëerd ten aanzien van de financiering van de afzonderlijke kerken en het beschouwen van de kerk in het algemeen als een staatsorgaan. En dat alles los van de historische rechten en de context waarbinnen de gereformeerde kerken en classes al eeuwenlang functioneerden. Feitelijk werd de gereformeerde kerk niet gefinancierd uit publieke middelen, maar uit de geestelijke en kerkelijke goederen die bij die middelen waren gevoegd. De kerken kregen dus een sigaar uit eigen doos.
En wat de kerkinrichting betrof van staats zijde, daarover zou nog veel te doen zijn en veel ellende door worden veroorzaakt.

9.3.2. Invoering van het Algemeen Reglement

Als er één kerkelijk onderwerp is waar heel veel over is geschreven en tot op de dag van vandaag nog felle discussies over worden gevoerd dan is dat de invoering in 1816 door de souverein en landelijke overheid van het Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden[236].

Ontwikkelingen
De gereformeerde kerk en de classis van Tiel hadden in aanvang nog de idee dat door de bevrijding van Nederland en de komst van prins Willem Frederik van Oranje de kerkelijke organisatie van voor 1795 weer zou worden hersteld. Deze illusie werd spoedig geëlimineerd. Er werd een staatscommissie in het leven geroepen onder leiding van Gijsbert Karel van Hogendorp[237], bestaande uit 14-15 personen, die een nieuwe grondwet moesten ontwerpen, waarbij ook een hoofdstuk was gewijd aan de godsdienst. De gereformeerde kerk was in deze commissie niet vertegenwoordigd. Het waren allen staatslieden en juristen[238]. Na de invoering van de Grondwet van 1814 op 29 maart werd in april 1814 op het Departement van Eredienst opnieuw begonnen met de reorganisatie van de gereformeerde kerk. Men noemde de kerk daarbij de Nederlandse Kerk. Het concept was ontworpen door de commissaris-generaal van de Binnenlandse Zaken, Hendrik van Stralen. Bij de reorganisatieplannen voor de kerk werd voortgeborduurd op de plannen die reeds in de Franse tijd waren ontworpen, met name door Jacobus Didericus Janssen, hoofdcommissie op het Ministerie van Eredienst. Streven was meer eenheid en

[235] Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 255.
[236] Vgl. o.a. De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 202-259; Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 26-29; Van Loon, *Het Algemeen Reglement van 1816*, passim; Kagchelland en Kagchelland, *Van dompers en verlichten*, 23-25; Bos, *Soevereiniteit en religie,* 243-254; Van der Zwaag, *Reveil en afscheiding*, 89-95, Bijleveld, *Voor God, Volk en Vaderland*; 43-82; Fiolet, *Een kerk in onrust om haar belijdenis*, 107-108; Praamsma, *Het dwaze Gods*, 11-22.
[237] Hij was onder meer voorzitter van de Grondwetscommissie en voorzitter van de Staten-Generaal.
[238] Zie voor de samenstelling van de commissie bij De Visser, *Kerk en Staat deel 3*, 204.

vereenvoudiging in het bestuur van de kerk te brengen. Dit door onder meer de provinciale synoden af te schaffen, de classes functioneel uit te kleden en de behartiging van de belangrijkste taken aan een nationale synode op te dragen. De souverein zou de synode jaarlijks samenroepen. Door verschillende nogal in het geheim consulerende commissies[239], die door de souverein werden benoemd[240], werden in 1814 en 1815 deze al tijdens de Franse tijd voorbereide voorstellen besproken. Zij hadden daarbij geen of nauwelijks ruimte tot enige inbreng[241]. Dit alles resulteerde in een op 13 november 1815 aan Willem Frederik van Oranje, inmiddels genoemd koning Willem I, aangeboden Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, kortweg genoemd het Algemeen Reglement. Met enkele kleine wijzigingen werd deze op 7 januari 1816 bij Koninklijk Besluit vastgesteld om op 1 april 1816 in werking te treden. Bij de totstandkoming hiervan werd geen enkele bestaande kerkelijke vergadering geraadpleegd. Het werd eenvoudigweg door de koning opgelegd[242].

Onwettig of ongrondwettig

Een van de belangrijkste vragen die hierbij kan worden gesteld is of de koning wel bevoegd was om een dergelijk reglement te laten maken en door middel van een Koninklijk Besluit in te voeren. Velen zijn van oordeel dat dit ongrondwettig was, als zijnde een bevoegdheid die de koning niet toekwam[243]. Door Bos wordt daartegen aangegeven dat bij het ongrondwettig beschouwen van het Algemeen Reglement teveel wordt uitgegaan van een grondwet in een moderne rechtsstaat, maar dat aan het begin van de negentiende eeuw er nog geen sprake was van een souvereiniteit die aan grondwet en wet onderworpen was. Dit conform het advies van de Raad van State van 14 mei 1814 waarin de koning het recht om de organisatie van de Hervormde Kerk te regelen niet werd ontzegd, maar anderzijds wel werd afgeraden omdat "het niet strookte met de aard van het kerkgenootschap en het niet noodzakelijk en wenselijk leek"[244].

Voor het gegeven dat koning Willem I toch met deze zaak doorging, zijn verschillende redenen aan te wijzen. In de eerste plaats waren de Franse wetten en reglementen niet afgeschaft en ligt het maken van het Algemeen Reglement in de lijn van het liberaal despotisme van Napoleon Bonaparte, zoals was vastgelegd in de wet van 8 april 1802 over onder meer de kerkinrichtingen: *Loi relative à l' Organisation des Cultes du 18 Germinal an X*[245]. In de tweede plaats kan Willem I gerekend worden tot de verlichte despoten, die vanuit Engeland zijn ideeën meebracht over een episcopaal kerkbestuur, waarbij de koning het hoofd van de kerk was. En tenslotte was reeds onder koning Lodewijk Napoleon Bonaparte in Den Haag een commissie aan het werk geweest om een dergelijk reglement te ontwerpen, waarbij minister Johan Hendrik Mollerus en de ambtenaar Jacobus Didericus Janssen een belangrijke rol speelden. Hetgeen toen was ontwikkeld had wel enige

---

[239] Vgl. Bronkhorst, "De Nederlandse Hervormde Kerk en het Algemeen Reglement van 1816", 121-122.
[240] Zie onder anderen De Visser, *o.c.*, 215-219.
[241] *O.c.*, 219.
[242] Vgl. o.a. De Visser, *o.c.*, 202-259; De Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, 308.
[243] Zie Bos, *Souvereiniteit en religie*, 248-249, bijzonder ook de voetnoten en die daarin worden genoemd.
[244] Bos, *o.c.*, 250-253, citaat 250.
[245] Zie hoofdstuk 9.2.1.

tijd onder het stof gelegen maar werd in de jaren 1814-1815 als een blauwdruk gebruikt voor het ontwerpen van het Algemeen Reglement.

Mogelijke behoefte of noodzaak?
Een volgende vraag is of er wezenlijke behoefte of noodzaak was aan een herstructurering van de kerkinrichting van de gereformeerde kerk en zo ja wie dat zouden hebben gewild en waaruit die noodzaak zou zijn voortgekomen. Uit de kerkelijke en classicale acta van de Nederbetuwe is in elk geval duidelijk dat de kerken noch classis hierom hadden gevraagd. Ze waren er zelfs van onbewust. Tevens kwamen van de corresponderende kerken geen berichten hierover. Mede uit hetgeen hiervoor beschreven is, kan duidelijk worden opgemaakt dat de gereformeerde kerk in de Nederlanden op het grondvlak in het geheel geen behoefte had aan een andere kerkinrichting, ook geen noodzaak daartoe aanwezig was en dat alles in Den Haag werd bekonkeld.
Toch zijn er meningen te vinden van hen die vinden dat die behoefte er wel was. Volgens De Visser kwam de noodzaak tot kerkinrichting voort uit "de ingewikkelde betrekking waarin de kerk in die dagen nog tot den staat stond" en voegt daaraan toe: "Door middel van dit algemeen reglement heeft, hoevele gebreken er ook mogen aankleven, de souvereine vorst de kerk veeleer op de been geholpen, dan haar misvormd en ontzenuwd"[246].
Van Eijnatten en Van Lieburg stellen: "Bovendien was overheidsbemoeienis met kerkelijke zaken niets nieuws. Sterker nog, met name de hervormde kerk was ermee gebaat dat zij nu verlost was van het verlammend particularisme waarvan zij al twee eeuwen, en recentelijk nog tijdens de Bataafse Republiek, de nadelen had ondervonden. Nog nimmer had zij zich als werkelijk nationale kerk kunnen manifesteren"[247]. Dit zou dan mede voortkomen uit staatsrechtelijke ontwikkelingen en de betaling van de predikantstraktementen: "Maar financiering uit de publieke gelden impliceerde bemoeienis van de staat met de interne organisatie van de religieuze genootschappen die van de regeling profijt trokken"[248].
Roelevink heeft op diverse plaatsen aangegeven dat het Algemeen Reglement geen ramp voor de kerk was. Volgens haar was door de val van Napoleon Bonaparte de invoering van de Franse wet op de godsdiensten van 1802 afgewend. Ook stelt zij onder meer: "Het interne functioneren van de kerk in Nederland moest echter worden verbeterd. Er waren financiële en organisatorische aanpassingen nodig, gelet op de groei van de eenheidsstaat"[249] en: "In zekere zin werd het reglement opgelegd, maar veel mensen in de kerk waren blij met de invoering of gaven dat het voordeel van de twijfel. De regeling was ook nodig om na de financiën ook de kerkelijke organisatie op orde te brengen en aan te passen aan de eenheidsstaat"[250].

---

[246] De Visser, *Kerk en Staat*, deel 3, 222.
[247] Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 256; Van Lieburg, "De vaderlandse kerk", 10-11; vgl. o.a. Den Ouden, "Algemeen Reglement van 1816 was hard nodig".
[248] Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 255.
[249] Roelevink, "Algemeen reglement geen ramp voor de kerk"; "Het had veel erger gekund".
[250] Roelevink, "Kerk niet slecht af in 1816".

Beoordeling van mogelijke behoefte of noodzaak

In deze reacties vallen enkele zaken op, namelijk de relatie tussen de financiën en de noodzaak tot kerkhervorming, de relatie tussen staatsinrichting en kerkinrichting en het verbeteren van het kerkelijk functioneren door een nationale kerk te worden.

Hierop valt veel af te dingen. In de eerste plaats is de relatie tussen de financiële zaken en de noodzaak tot kerkhervorming een drogreden. Vanaf de reformatie in Gelderland is er altijd een financiële relatie geweest tussen de gereformeerde kerk en de politieke overheden, bijzonder de regelingen van de administratie en beheer van de geestelijke en kerkelijke goederen in de jaren 1580-1581 en de congrue portie uit 1675. Toch is er nooit sprake geweest van de zijde van de politieke overheden om daardoor te komen tot een andere kerkinrichting. Het gegeven dat in de Bataafse tijd en de Franse overheersing veel goederen aan de gereformeerde kerk waren ontstolen en nationaal verklaard, waarbij de overheid zich min of meer verplicht achtte om toch nog nu en dan daaruit iets aan de kerk te betalen, gaf geen enkel recht tot andere inrichting van de kerk. De idee dat dit plotsklaps in de jaren 1814-1816 wel zou moeten gebeuren is feitelijk niet gebaseerd op historische of kerkrechtelijke gronden. Na 1813 hadden koning Willem I en de Staten-Generaal ook kunnen besluiten om de geestelijke goederen terug te geven aan de rechtmatige eigenaars die daaruit de predikanten en andere kerkendienaren zouden hebben kunnen betalen, zoals dat voor 1795 ook gebeurde. Nationale staatsbemoeienis op dit punt komt meer voort uit liberaal despotisme en een streven naar een episcopaal kerkbestuur dan uit enige kerkelijke noodzaak. Laat staan dat er sprake zou zijn geweest van een grondlegging op Gods Woord, dat een antihiërarchische gemeente voorschrijft. Het is apart dat een Bijbelse onderbouwing bij voornoemde stellingen wordt gemist.

In de tweede plaats is de verbinding tussen staatsinrichting en kerkelijke inrichting een argument dat geen steek houdt. De staat had zich kunnen inrichten naar moderne staatsrechtelijke normen of op welke wijze zij dat had willen doen. Dat had met de kerk niets te maken. De band tussen staats- en kerkinrichting kan enkel worden verklaard vanuit de napoleontische wetgeving van 8 april 1802, of mogelijk vanuit een liberaal (despotisch) en episcopaal streven van de koning. De nationale overheid inclusief de koning had ook zonder problemen kunnen besluiten de kerk gewoon de kerk te laten zijn en hun handen er vanaf te trekken. De kerk had dan alle gelegenheid om de draad van voor 1795 weer op te pakken en van daaruit te bezien wat zij zelf voor de inrichting van de kerk nodig achtte. De gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en de classis van Tiel hadden in elk geval tot op dat moment geen last van een "verlammend particularisme". Integendeel, zij floreerden goed.

In de derde plaats snijdt het argument van een noodzaak om een nationale kerk te worden geen hout. Vanwaar die plotselinge behoefte? De gereformeerde kerk was allang nationaal, dat wil zeggen aanwezig in al de zeven Verenigde Provinciën. Onderling werd informatie uitgewisseld, predikanten beroepen, gestreden tegen dwaalleren en wat verder voor de kerk van node was. De gereformeerde kerk was daarbij altijd de publieke kerk geweest, maar in 1816 werd zij omgevormd tot een staatskerk, in de geest zoals Napoleon Bonaparte voor ogen had in 1802.

Al met al overtuigen deze argumenten niet en doen ze enerzijds onrecht aan de historische rechten van de gereformeerde kerk en anderzijds is er sprake van een welhaast anachronistische blik op het gebeuren rond het Algemeen Reglement.

De kerk op z'n kop

Wat er feitelijk gebeurde door de invoering van het Algemeen Reglement was dat de gereformeerde kerk in kerkrechtelijke zin werd afgeschaft en er een nieuw kerkverband werd gevormd onder de naam van Nederlandse Hervormde Kerk. Door dit reglement werd de gereformeerde kerk veranderd van een presbyteriaanse-synodale kerk naar een zeer hiërarchisch-bestuurlijk staatsorgaan met een klein bestuurslichaam en onder oppertoezicht en oppervoogdij van de nationale overheid. De hoogste hiërarch was de koning: "Voor alle besluiten van enig belang, zowel van de synode als van de provinciale en classicale besturen was diens goedkeuring vereist"[251]. De classes bestonden nog steeds uit de predikanten en ouderlingen van de plaatselijke kerken, maar de provinciale kerkbesturen en synode werden op voordracht van de lagere besturen gekozen. De benoemingen voor de synode zouden de eerste maal door de koning zelf worden gedaan en daarna was zijn goedkeuring nodig bij alle benoemingen. Dit hield onder meer in dat de afgevaardigden voor de synode niet meer gekozen werden door de classes maar door de provinciale kerkbesturen. De classes waren in dat reglement wel de enige vergaderingen die de kerk rechtstreeks vertegenwoordigden, maar zij hadden geen bestuursbevoegdheid meer en werden in hun taken voornamelijk gereduceerd tot het opmaken van aan haar vertrouwde voordrachten en het aanhoren van verslagen[252]. Er ontstond dus een geheel nieuwe kerk en in het bijzonder geheel nieuwe classes[253]. De classes als centrale kerkelijke bestuursorganen verdwenen en werden gereduceerd tot schakeltjes in het bestuurlijk geheel[254]. In bestuurskundige termen werd een kerk die was opgebouwd van onderaf (bottom-up) vervangen door een kerkelijke organisatie die van bovenaf werd bestuurd (top-down). De kerk ging dus werkelijk helemaal op z'n kop.

Er is hieruit geen andere conclusie te trekken dan dat de gereformeerde kerk in Nederland in 1816 in kerkrechtelijke zin ophield te bestaan, inclusief haar kerkelijke bestuursorganen. De door de koning en nationale overheid ontworpen Nederlandse Hervormde Kerk dient derhalve als een nieuwe kerk te worden beschouwd die op 1 april 1816 is opgericht en niet kan worden gezien als een voortgezette gereformeerde kerk[255]. Integendeel, de geschiedenis heeft geleerd dat uit de invoering van het Algemeen Reglement en de vorming van een nieuwe kerk weinig goeds is voortgekomen, maar heeft geleid tot kerkscheuringen, tegenstellingen, leerproblemen, diepe wonden en verdeeldheden tot op het bot tot op de dag van vandaag.

---

[251] Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 26-29, citaat 28; Bos, *Soevereiniteit en religie*, 246-253; Van Kooten, *Hoe apostolaire bewogenheid een onbeweegbare kerk in beweging brengt*, 34-36.

[252] Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 27-28; Bos, *Soevereiniteit en religie*, 248; Praamsma, *Het dwaze Gods*, 18; Bos, *In dienst van het koninkrijk*, 94.

[253] Vgl. o.a. Van Kooten, *Hoe apostolaire bewogenheid een onbeweegbare kerk in beweging brengt*, 34.

[254] Het valt buiten de kaders van dit werk om alle elementen van het Algemeen Reglement van 1816 en de gevolgen daarvan voor de kerk en de geloofsleer te beschrijven.

[255] Vanzelfsprekend zijn anderen overtuigd van het tegendeel, zoals hiervoor beschreven; vgl. o.a. ook Oberman, *Heeft de Nederlandsche Hervormde Kerk met den nieuwen vorm van bestuur (organisatie) in 1816 opgehouden de vroegere Gereformeerde Kerk te zijn?*; Ypeij en Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, deel 4, 549-664; Reitsma, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde kerk der Nederlanden*, 358-362.

De classis overrompeld

Het is van groot belang te weten hoe de mensen uit die tijd, kerken en classes, met de invoering van het Algemeen Reglement zijn omgegaan en of ze er echt blij mee waren. Zij waren degenen die direct daardoor werden getroffen en hun oordeel is van groter belang dan beoordelingen achteraf. Uit de bronnen is in elk geval duidelijk dat de classis van Tiel dit niet gelaten over zich heen heeft laten komen, maar daar fel stelling tegen genomen.

Na de bevrijding van Nederland pakte de classis haar classicale taken gewoon weer op en ging daarin door op de oude voet vanuit haar breed takenpakket als centraal kerkelijk bestuursorgaan[256]. Zo was zij in de jaren 1814-1815 bezig met het aanpassen van de classicale wetten[257]. In deze jaren werd er bij de classis niets ingebracht over het werk van de commissies die in Den Haag bezig waren met het ontwerpen van een nieuwe kerkelijke structuur. Kennelijk werd dit geheel buiten het blikveld van de classis gehouden. Zij werd in elk geval niet geïnformeerd en haar werd ook niet om advies gevraagd. De besluiten over de invoering van een Algemeen Reglement kwamen dan ook als een donderslag bij heldere hemel in 1816 bij de classis op tafel.

Classicaal protest

Op 4 maart 1816 hield de classis van Tiel een buitengewone vergadering over het decreet van koning Willem I en opgevolgde besluiten over de kerkelijke organisatie. Het betrof het Koninklijk Besluit van 7 januari 1816 met besluiten van de Commissaris-Generaal voor de Kerkelijke Zaken van 1 en 14 februari 1816. De classis had maar korte tijd om te reageren omdat het Algemeen Reglement op 1 april 1816 in werking zou treden. Aan domini Hugo Timmers van Avezaath en Pieter van der Willigen van Tiel werd gevraagd een concept-adres (protest) aan Zijne Majesteit koning Willem I te willen opstellen[258].

Op 18 maart 1816 kwam de classis opnieuw bijeen over deze zaak. De commissie was overtuigd dat er genoegzame gronden bestonden om een adres bij de koning in te dienen tegen de invoering van het Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden[259]. In het uitvoerig adres aan de koning werd onder meer vermeld[260]:

1. Dat de classis zich verblijdde over de regering van Zijne Majesteit koning Willem I en dankbaar was voor zijn belangstelling voor de godsdienst en het Hervormd kerkgenootschap. Tevens dat zij voor hem en het Huis van Oranje bad.
2. Dat zij met verlangen had uitgezien naar de hervorming en verbetering van het kerkbestuur, maar dat haar hoop niet was vervuld door de inhoud van het Algemeen Reglement en daarom meende de vrijheid te hebben dit openhartig bij de koning neer te leggen.
3. Dat haar eerste bezwaar was dat dit reglement was vervaardigd zonder enige inspraak van of zonder het vragen naar het gevoelen van de kerk.

---

[256] Vgl. RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 26 april 1814 passim.
[257] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 26 april 1814 art. 15, 21 oktober 1814 art. 7, 11 april 1815 art. 15 en 17 april 1815 passim.
[258] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 4 maart 1816 art. 1-2.
[259] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 18 maart 1816 art. 3.
[260] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 18 maart 1816 art. 4.

4. Dat delen van het reglement al waren ingevoerd en in werking gebracht zonder een weg open te laten om daartegen bedenkingen in te dienen en dat die invoering met zo'n spoed geschiedde dat het reeds in werking was voordat het bestaande kerkbestuur haar werkzaamheden had kunnen beëindigen.
5. Dat de bezwaren zich niet alleen richtten op de wijze van invoering maar bijzonder op de wijze van verandering van het kerkbestuur daar dit geheel werd omgekeerd en op een andere grondslag gebouwd dan het altijd in de Nederlanden was geweest.
6. Dat bij de gereformeerde kerk het altijd een grondbeginsel was geweest dat herders en leraars gelijk waren, allen dezelfde invloed op het kerkbestuur hadden, de ouderlingen daarin deelden en de hoogste vergaderingen enkel bestonden uit afgevaardigden met lastgevingen. Dit was altijd gehouden als gegrond in de Bijbelse leer.
7. Dat het nieuwe kerkbestuur met uitsluiting van bijna alle ouderlingen enkel zou bestaan uit enkele predikanten die de synode zouden uitmaken, terwijl de mindere besturen ondergeschikt zouden zijn en enkel uitvoerende macht verkrijgen. Het reglement was in wezen de strekking van de invoering van een episcopaal bestuur hetwelk de Nederlandse kerk altijd had afgekeurd. Dit zou vroeg of laat leiden tot misbruik van macht en een ondragelijke heerszucht, zonder enige garantie dat het klein getal van bestuurders uit de verstandigsten en meeste bevoegden zou worden gekozen.
8. Dat de hartelijke verbondenheid van de hervormde koning oorzaak was van blijdschap maar dat er geen enkele garantie was dat zijn opvolgers en de hoofden van de ministeriële departementen ook dezelfde verbondenheid of zelfs de hervormde godsdienst zouden belijden.
9. Dat door degenen aan wie momenteel het kerkelijk bestuur was toevertrouwd dit moest worden overgegeven aan bestuursleden die nog niet bekend waren en dat ook nog niet bekend was welke wetten en inrichtingen voor de kerk zouden worden gemaakt.
10. Dat er een bijzonder groot gevaar lag in een synodaal bestuur, waarvan de leden allerlei regels en wetten naar eigen ideeën ontwierpen in samenwerking met de overheid los van de geest en het karakter van de Nederlandse Hervormde Kerk en zonder verhouding met kerkelijke personen en vergaderingen.

Classicale afronding

Verder sprak de classis de hoop uit dat Zijne Majesteit niet alleen de goede bedoelingen en intentie van de classis zou begrijpen, maar ook van de bedenkingen gebruik zou maken. Uit het vervolg van de acta van deze vergadering blijkt dat de classis van Tiel geen wezenlijke hoop had dat haar adres iets zou uitwerken bij de koning, want zij beëindigde met deze vergadering haar werkzaamheden als classis van Tiel. Dat gevoelen bleek terecht, want koning Willem I en zijn consorten legden alle bezwaren die door verschillende classes waren ingediend naast zich neer en voerde op 1 april 1816 het Algemeen Reglement onverkort in[261].

[261] De Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 309; Bos, *Soevereiniteit en religie*, 246-248; Van Loon, *Het Algemeen Reglement van 1816*, 154-162; Bronkhorst, "De Nederlandse Hervormde kerk en het Algemeen Reglement van 1816", 121-122; vgl. *Handelingen van de algemeene christelijke synode*.

In dezelfde vergadering van 18 maart 1816 werden door de classis nog een aantal bepalingen gemaakt voor de bestaande classicale beurzen. Zo werden de penningen bestemd voor de synodale beurs gevoegd bij de gewone classicale beurs en die weer samengevoegd met de classicale beurs voor predikanten die door ziekte of ouderdom niet meer in staat waren dienst te doen[262]. Hierdoor stelde de classis haar financiële belangen veilig. Dit was te meer nodig daar de Commissaris-generaal voor de Binnenlandse Zaken bij besluit van 15 februari 1816 had bekendgemaakt dat de bestaande classis van Tiel zou worden vergroot met 11 leden uit de Graafschappen Buren en Culemborg. Nog voordat het Algemeen Reglement in werking was getreden was er dus al een andere classicale indeling verordineerd door de hoge overheid. Hierop werd door de classis een aantal regels ontworpen waaraan de nieuwe leden zouden moeten voldaan als ze aan voornoemde beurzen en de weduwenbeurs zouden willen deelnemen[263]. Dit was noodzakelijk voor een evenwichtige verdeling van de baten en lasten. Het was in het bijzonder van belang dat de predikanten van de classis van Tiel niet zouden worden achtergesteld of door de komst van de nieuwe leden te kort gedaan.
Gelet op de politieke ontwikkelingen op het kerkelijk vlak vanuit Den Haag nam de classis aan dat de septemberclassis niet meer zou worden gehouden. Zij hield er dus al rekening mee dat de koning zijn wil zou doordrijven met de invoering van het Algemeen Reglement met alle gevolgen van dien. Reden voor de classis om de classicale penningmeesters te gelasten om in juni 1816 hun rekeningen te doen[264]. Die rekeningen werden daadwerkelijk opgemaakt en achter de classicale acta gevoegd[265].

Het einde van de classis van Tiel
Door de classis werd nog de oudste predikant van Tiel gemachtigd om de classicale archieven over te dragen aan het per 1 april nieuwe College van classicale moderatoren. De scriba van de classicale gedeputeerden werd insgelijks gelast zijn stukken over te dragen[266].
Tenslotte beëindigde de classis van Tiel haar werkzaamheden en kwam er een einde aan meer dan twee eeuwen functioneren van deze classis als een professionele organisatie die als het belangrijkste kerkelijk bestuursorgaan bijzonder veel had betekend voor de opbouw, ontwikkeling en behoud van de gereformeerde kerk in de regio Nederbetuwe. Al haar arbeid voor gemeenteleden, kerkenraden, gemeenten, bevolking en wie of wat dan ook was daarmee ten einde. In haar plaats kwam een classis van een geheel ander type met zeer weinig bevoegdheden in een andere kerkelijke structuur. De invoering van het Algemeen Reglement vernietigde de oude classis en gereformeerde kerk.

[262] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 18 maart 1816 art. 5-7.
[263] RAG, ibidem, de dato 18 maart 1816 art. 8.
[264] RAG, ibidem, de dato 18 maart 1816 art. 9.
[265] RAG, ibidem, de dato 18 maart 1816 app.
[266] RAG, ibidem, de dato 18 maart 1816 art. 12.

Slotaccoord

Dat dit niet overdreven is blijkt uit de laatste classicale stukken. De classis van Tiel heeft bijzonder goed aangevoeld wat de gevolgen zouden zijn van de invoering van het Algemeen Reglement. Het heeft haar pijn gedaan om op deze wijze haar werkzaamheden te moeten neerleggen. Het einde van alle tegenspraak ten aanzien van ideeën als zou het Algemeen Reglement iets positiefs voor de classis of kerk gaan betekenen, zijn de laatste welhaast profetische woorden van de classis van Tiel waaruit een grote bewogenheid spreekt[267]:

"De klassis alzoo hare werkzaamheden eindigende, verklaart het kerkelijk bestuur, hetwelk aan haar bij kerkelijke wetten is opgedragen en toevertrouwd, neder te leggen door den drang der omstandigheden die zij niet te wege gebragt heeft en die zij niet veranderen kan. Zich daartoe genoodzaakt ziende zonder echter daardoor bij het tegenwoordig of volgend geslacht gehouden te willen worden het Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden goedgekeurd of tot deszelfs invoering medegewerkt te hebben. Zij legt alleen haar kerkelijk bestuur neder omdat zij het niet uitoefenen kan. Den Heer der kerke ootmoedig biddende, dat Hij de nadeelen, die zij vreest dat uit dat reglement voor de Nederlandsche Hervormde Kerk voortvloeijen zullen, genadig verhoeden of afwenden wille. En dat Hij Zijnen heilige gemeente overal en bijzonder in de Nederlanden zuivere, beware, bescherme, uitbreide en alles wat in, door en omtrent dezelve gebeurt en gebeuren zal tot Zijnen lof en ter bevordering van veler zaligheid doe strekken".

9.4. Balans

Als onderzoeksvraag van dit hoofdstuk is geponeerd: "Welke gevolgen heeft de Franse tijd vanaf 1795 tot de invoering van het Algemeen Reglement in 1816 gehad voor de classis van Tiel?"

Toen in 1795 de Nederlanden een vazalstaat werd van het Franse rijk werden allerlei oude politieke structuren en bestuursorganen vervangen door andere geschoeid op liberale geest van vrijheid, gelijkheid en broederschap. Feitelijk haalde dat weinig uit, daar binnen korte tijd dezelfde mensen weer op dezelfde plaatsen en functies zaten. In de periode tussen 1795 en 1813 wisselden de nationale regeringen elkaar regelmatig af, waarbij de periode van het Koninkrijk Holland onder bewind van Lodewijk Napoleon Bonaparte de meest stabiele was. De inlijving van de Nederlanden in het Franse rijk door Napoleon Bonaparte in 1810 was het begin van het einde van de eeuwenoude kerkelijke en classicale structuur. De jaren tot 1813 waren uitermate onrustig voor bevolking en gereformeerde kerk.

De classis van Tiel heeft gedurende de gehele Bataafs-Franse tijd haar taken kunnen uitoefenen. Weliswaar moest zij zich regelmatig aanpassen aan een nieuwe nationale of gewestelijke regering, maar de kerkelijke zaken konden redelijkerwijs voortgaan.

[267] RAG, archief 0345 boek 10 *Acta classis Tielanae 1802-1816*, de dato 18 maart 1816 art. 13.

Een scheiding tussen kerk en staat is wel geproclameerd maar is er nooit gekomen. De staat bleef zich met de kerk bemoeien op het financiële vlak, zoals ten aanzien van de predikantstraktementen. Bij de benoemingen van de predikanten bleef de nationale regering een rol spel die voorheen aan het Hof van Gelre en Zutphen was toevertrouwd, evenals op het gebied van wet- en regelgeving en het uitschrijven van bid- en dankdagen. Ook bemoeide de hoge overheid zich met de kerkelijke structuren en met name de veranderingen daarvan. In de jaren 1809-1813 zijn daartoe diverse voorstellen en pogingen gedaan, maar die werden door de val van Napoleon Bonaparte voorlopig gestuit. De overheidsbemoeienis met de gereformeerde kerk nam in de jaren 1795-1813 eerder toe dan af.

Door Napoleon Bonaparte werd wel de Franse wetgeving ingevoerd, waaronder in 1811 de burgerlijke stand. De invoering van de burgerlijke stand betekende het einde van de publieke functies van de gereformeerde kerk ten aanzien van het dopen en het sluiten van huwelijken. Door het dopen van elk kind van de plaatselijke gemeente, of die ten doop werden aangeboden, en daarbij ook de geboortedatum aan te tekenen, waardoor er zicht was op de bevolking, had de kerk een belangrijke taak, maar die werd tenietgedaan door de invoering van de burgerlijke stand. Feitelijk was dat het begin van het einde van de Nederlanden als gedoopte natie. Men behoefde niet meer gedoopt te worden om geregistreerd te staan. Hetzelfde gold ten aanzien van de huwelijkssluiting. Door de invoering van het burgerlijk huwelijk werd het kerkelijk huwelijk zo niet overbodig danwel ondergeschikt gemaakt en gedevalueerd tot een kerkelijke inzegening.

Na de bevrijding van de Nederlanden eind 1813 hadden de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en de classis van Tiel hoop dat het oude van voor 1795 weer zou worden hersteld. Dat bleek een illusie te zijn. Weliswaar werden de predikantstraktementen en pensioenen weer door de staat betaald, maar de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk kwam niet meer terug. In de tijdsperiode van de verlichte despoten ontpopte prins Willem Frederik van Oranje, vanaf 1815 genoemd koning Willem I, zich als een voorstander van een nationale kerk, het liefst in de vorm van een episcopale kerk. Daarvoor werden door hem niet-kerkelijke colleges benoemd om een nieuwe kerkelijke structuur te ontwikkelen. Daarbij ging men voort op hetgeen tijdens de Bataafs-Franse tijd al was ontwikkeld. Gevolg was dat de gereformeerde kerk werd vervangen door een nieuw gestichte Nederlandse Hervormde Kerk volgens een hiërarchische structuur, waarbij de koning het hoofd was. Dit alles werd vastgelegd in het Algemeen Reglement dat op 1 april 1816 werd ingevoerd.

De invoering van het Algemeen Reglement betekende voor de classis van Tiel het einde van haar bestaan en taakuitoefening. Zij werd in dat reglement gedegradeerd van het belangrijkste centrale kerkelijk bestuursorgaan van de gereformeerde kerk naar een classicaal orgaan met nauwelijks bevoegdheden. Hierdoor eindigde de taakuitoefening van een kerkelijk bestuursorgaan dat eeuwenlang op professionele wijze van zo groot belang was geweest voor kerk, staat en bevolking.

De nieuwe kerkelijke structuur betekende een groot verlies voor classis en kerk. Feitelijk eindigde in 1816 het type classis zoals dat in de 16e eeuw was ingevoerd en eeuwenlang goed had gefunctioneerd. Ook betekende dit in kerkrechtelijke zin het einde van de gereformeerde kerk. De leden van de classis van Tiel hebben dat goed ingeschat en aangevoeld. Alhoewel zij nog een dringend protest indienden tegen het Algemeen Reglement bij koning Willem I werd dat door de koning opzij geschoven en de invoering van het reglement onverkort gehandhaafd. De invoering van het Algemeen Reglement was dusdoende de doodsteek voor een eeuwenlang goed gefunctioneerd hebbend professioneel kerkelijk bestuursorgaan. De gevolgen daarvan kunnen niet overschat worden. Dat betreft eveneens de vervanging van een van onder af opgebouwde gereformeerde kerk door een van boven af door de nationale overheid en koning geleide staatskerk. De negatieve gevolgen daarvan als scheuringen, leergeschillen en diepe wonden zijn tot op heden merk- en voelbaar.

De classis van Tiel beëindigde haar werkzaamheden op 18 maart 1816. Zij droeg op nauwkeurige wijze zorg voor de overdracht van archieven en de regeling van de classicale financiële zaken. Dat zij haar taken moest neerleggen door de invoering van het nieuwe reglement is niet alleen hard aangekomen maar was ook funest voor de kerk. De classis heeft dat zeer scherp aangevoeld en met haar laatste woorden in de classicale acta op een ontroerende wijze blijk gegeven van haar professionele taak, haar band met de kerk van Jezus Christus en haar overgave of teruggave van haar taken aan de Heere God.

10. Evaluatie

10.1. Inleiding

In het voorgaande is getracht om een beeld te schetsen van de classis van Tiel vanaf de eerste tekenen van de classicale taken in 1579 tot de beëindiging van de classis in haar oorspronkelijke vorm bij het Algemeen Reglement op 1 april 1816. Daarbij is ook bijzonder gelet op de opbouw en het functioneren van de gereformeerde kerk en de classis in de regio Nederbetuwe in het spanningsveld tussen de politieke machten en maatschappelijke veranderingen. Ter afsluiting worden door middel van een aantal conclusies met eventuele kanttekeningen de voornaamste onderwerpen en uitkomsten van deze studie uiteengezet.

10.2. Conclusies

Als onderzoeksvraag van dit hoofdstuk is geponeerd: "Welke conclusies zijn er te trekken uit de antwoorden op de gestelde vragen?" De belangrijkste antwoorden daarop worden hierna op tweeërlei wijze aangegeven, namelijk vanuit de kerkelijke en de politieke zijde.

10.2.a. De kerkelijke zijde

1. De invloed van de gereformeerde leer was in de Nederbetuwe was rond 1565 al dermate groot dat de ontwikkeling van de gereformeerde kerk na de reformatie rond 1578 een goede voortgang kon hebben. Door de politieke ontwikkelingen bleken kerk en overheden op elkaar aangewezen. De kerk had de overheden nodig voor bescherming en voor ondersteuning op financieel en materieel gebied, waarvan de directie in handen van de politieke overheden lag. De overheden hadden de kerk nodig voor steun tot eenheid en regulering van de bevolking.

2. De regio Nederbetuwe is rond het jaar 1578 spoedig van de katholieke naar de gereformeerde religie overgegaan. Vanaf 1579 kwam daar steeds meer vaart in met name door de staatkundige ontwikkelingen. De provinciale synode was met name in de jaren 1579-1583 van belang als theologisch platform en door de directe relatie met de landsheerlijke overheid. Daarna werden de synodale vergaderingen door de overheid beperkt tot eenmaal per jaar en kwam de synode onder toezicht van het Hof van Gelre en Zutphen te staan. Hierdoor ontstond de bestuurlijke vrijheid voor de classes. De classes bleken de aangewezen kerkelijke bestuursorganen te zijn om deze kerkelijke ontwikkelingen te stroomlijnen. Zij stonden dichtbij de kerkelijke gemeenten en plaatselijke overheden en waren dus ook de meest directe en constante aanspreekpunten.

3. Daar er al sprake was van de uitvoering van classicale taken in het jaar 1579 kan dat jaar worden beschouwd als het startpunt van de classis van Tiel. Uit de beschreven gegevens uit de periode 1579-1598 is duidelijk dat de classis toen al functioneerde en ook classicale vergaderingen hield zonder dat daarvan volledige acta zijn bewaard gebleven.

4. In de regio Nederbetuwe waren in het bijzonder de ambtmannen uit de familie Vijgh vanaf 1575 van groot belang voor de ontwikkeling en ontplooiing van de gereformeerde kerk. In het bijzonder hebben in de jaren 1575-1615 ambtman Dirck Vijgh, met het Hof van Gelre en Zutphen, de Arnhemse predikant Johannes Fontanus en de Nijmeegse predikant Jacobus Lomannus zeer geijverd voor de invoering en bevordering van de gereformeerde godsdienst. Zij stonden de classis met raad en daad bij. De opvolgende ambtmannen van Welderen namen vanaf 1690 meer afstand en hadden een geringere mate van welwillendheid. Dit viel met name op ten aanzien van de financiering van de classis en bij het oplossen van financiële en kerkelijke problemen op het platteland. Dit werd ten dele mede veroorzaakt door de houding van de classis.

5. Tijdens de combinatie van de classis van Tiel met de classes van Nijmegen en Bommel in de jaren 1598-1606 en 1606-1613 heeft de classis ook zelfstandig vergaderd. De noodzaak tot combinatie lag in het gering aantal predikanten van de andere classes.

6. De provinciale synode lag feitelijk aan de leiband van het Hof van Gelre en Zutphen. Er diende niet alleen toestemming van het Hof worden verkregen voor het houden van de synode maar ook alle te behandelen gravamina en quaeriturs werden vooraf door het Hof beoordeeld en daarna pas eventueel op de synodale agenda geplaatst. Het was de synode niet toegestaan om zelfstandig resoluties te nemen of ordonnanties te maken.

7. Op het functioneren van de synodale vergaderingen werd controle uitgeoefend door de commissarissen-politiek van het Hof van Gelre en Zutphen. In de loop van de eeuwen was de provinciale synode weinig meer dan een jaarlijkse kerkelijke landdagvergadering als ontmoetingsplaats voor de classicale vertegenwoordigers. De belangrijkste taken waren het behandelen van kerkelijke rechtszaken in appèl, het bespreken van kerkelijke problemen, het doen van voorstellen aan de hoge overheid en de correspondentie met andere provinciale synoden.

8. De drie classes van het Kwartier van Nijmegen vormden in de jaren 1612-1618 het enige remonstrantse bolwerk in Gelderland. Het heeft veel onrust en verdeeldheid gebracht binnen de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe. Door de afgescheiden [1] van de Staten van Gelderland bleken de tegenstellingen tussen remonstranten en contraremonstranten niet op te lossen. Er ontstond ook veel ophef omtrent de indiening van de zogenoemde remonstrantse tien punten of positiën door de drie classes van het Kwartier van Nijmegen.

[1] Zie over deze bevelschriften hoofdstuk 4 en voor de inhoud de twee bijlagen na hoofstuk 10.

9. De godsdiensttwisten tussen de remonstranten en contraremonstranten hebben de classis van Tiel in de jaren 1615-1618 in twee partijen gescheurd, elk bestaande in de helft van de classis. Deze beide classes functioneerden naast elkaar. Na de oplossing van de geschillen in de jaren 1618-1620 is er nooit meer enige godsdienstige verdeeldheid geweest. De contraremonstrantse gereformeerde kerk in de regio Nederbetuwe bleef de publieke kerk en de classis kon haar classicale taken weer als van oudsher oppakken en voortzetten.

10. De gereformeerde kerk van de Nederbetuwe en de classis van Tiel waren door de overheden ingebed in een woud van wet- en regelgeving. Niettemin heeft de classis in de loop der eeuwen betoond zich als een zelfstandige professionele organisatie te kunnen ontwikkelen tot het belangrijkste kerkelijk bestuursorgaan. Zij had daarbij een bijzonder groot pakket aan taken uit te oefenen en daarbij veel bevoegdheden. Ook de plaatselijke kerkenraden hadden een grote mate van zelfstandigheid en gezag. Zij ontwikkelden zich tot belangrijke plaatselijke besturen, waardoor de classis veel steun verkreeg om haar taken goed uit te kunnen oefenen.

11. Een opvallende zwakheid van de classis was het beheer van de classicale financiën. Dit werd niet alleen veroorzaakt door de matige of wanbetalingen van de overheden, maar ook omdat de classicale predikanten vaak hun eigen financieel belang hoger achtten dan dat van de classis.

12. Bij het kerkrechtelijk behandelen van ingewikkelde of gevoelige processen waarbij predikanten betrokken waren, betoonde de classis zich bijzonder in de jaren 1695-1750 niet al te standvastig. Wel voerde de classis ten aanzien van de uitoefening van de kerkelijke censuur een vaste lijn. Weliswaar werd daarbij veel geduld betoond, omdat de censuur was gericht op heling en genezing, maar bij een hardnekkig volharden van een gecensureerde werd er ook doorgepakt.

13. Het gebruik van het orgel tijdens de eredienst was in de Nederbetuwe niet aan de orde evenals andere liturgische gebruiken die de gereformeerde kerk vanaf het begin had geweerd. Wel was de classis van Tiel actief betrokken bij en voorstander van de invoering van de Psalmberijming van 1773 en de Evangelische Gezangenbundel van 1806. Van beide berijmingen werd met vreugde gebruik gemaakt.

14. De vermenging van politiek, tijdsomstandigheden, maatschappelijke veranderingen en kerkelijke ontwikkelingen leidde er toe dat de publieke, gereformeerde kerk feitelijk een door de overheid gereglementeerde, geknechte kerk werd.

15. Er is voor 1816 bij de gereformeerde kerk geen enkele sprake van een staatskerk of volkskerk, maar wel van een publieke kerk. Ten aanzien van haar publieke taken zoals het sluiten van huwelijken en de bediening van de heilige doop heeft de gereformeerde kerk dit zonder onderscheid des persoons uitgevoerd. Gelet op artikel 13 van de Unie van Utrecht werd niemand gedwongen om lidmaat te worden. Mensen werden door het afleggen van de openbare geloofsbelijdenis toegelaten tot

de viering van het heilig avondmaal en zo dus een volwaardig lidmaat van de kerk en verkregen ook stemrecht. Belijdende lidmaten waren in principe avondmaalgangers en werden ten aanzien van hun leer en levenswandel daarop ook aangesproken door de kerkenraden en classis en zo nodig gecensureerd. Zij die geen geloofsbelijdenis aflegden, behoorden wel bij de kerk, konden hun kinderen laten dopen en huwelijken sluiten, maar hadden geen toegang tot het heilig avondmaal en mochten ook niet stemmen bij kerkelijke benoemingen.

16. De classis van Tiel kreeg van de overheden de vrijheid om op haar vergaderingen te behandelen wat zij wilde, zonder dat er commissarissen-politiek of andere politieke overheden of adellijke personen zich konden indringen. Mocht er ergens binnen het werkveld van de classis een probleem ontstaan, dan was dat slechts regionaal en over het algemeen snel op te lossen met behulp van het Hof, de lagere overheden en de regionale rechtbanken.

17. De classis van Tiel heeft zich altijd zeer beijverd voor het behoud en de verspreiding van de gereformeerde leer en de bevordering van het geestelijk leven. Dit geschiedde in het bijzonder door de verkondiging van Gods Woord, het onderwijs uit de Heidelbergse Catechismus, de bediening van de heilige sacramenten, de uitoefening van de kerkelijke tucht en het nauw toezicht houden op het functioneren van de predikanten en kerkenraadsleden.

18. De opscherping in de gereformeerde leer geschiedde door de classis onder meer door het beoordelen van de preken van de predikanten en de theologische werken die zij wensten uit te geven. Bij dit laatste bleek dat er zowel sprake was van leerstellige als praktische werken.

19. De houding van de classis ten opzichte van andersgezinden was negatief met uitzondering van de lutheranen en Joden. Een vereniging met de lutheranen in de 17e eeuw is niet gelukt, maar de classis bleef welwillend tegenover hen. Katholieken, remonstranten en andere afwijkende gezindten werden negatief bejegend en zo mogelijk bestreden. In het bijzonder werd gewaakt tegen de invloed van nieuwe filosofische stromingen zoals het spinozisme en cartesianisme.

20. Door de stijging van het aantal belijdende lidmaten in de loop van de 17e eeuw kwam er in de Nederbetuwe een kentering ten aanzien van het geestelijk leven in de dagelijkse praktijk. Vanaf 1700 was de gereformeerde kerk een vaste factor in de Nederbetuwe en kwamen excessen op het ongodsdienstig vlak steeds minder voor. Met name de toepassing van de kerkelijke censuur ten aanzien van het afhouden van het heilig avondmaal bleek een probaat middel te zijn om de lidmaten van de kerk tot inkeer en levensheiliging te brengen.

21. De classis van Tiel is ten aanzien van haar houding en opvatting van de gereformeerde leer niet te vangen in specifieke stromingen als het gereformeerd piëtisme en de Nadere Reformatie. De classis stond voor de calvinistische lijn en

heeft dat in de loop der eeuwen vastgehouden. Zij bestreed alle dwaalleren, maar mengde zich niet in theologische discussies zoals die tussen Voetius en Coccejus.

22. In de 18e eeuw was er in de Nederlanden een duidelijke opkomst van piëtistische en vroomheidbewegingen, de stichting van conventikels en gezelschappen. De classis van Tiel heeft geen problemen gehad met deze bewegingen en behoefde derhalve daartegen of daarvoor geen maatregelen te treffen.

23. Het onderwijs in de Nederbetuwe was van behoorlijk niveau en deed niet onder voor onderwijs elders. Ook de schoolmeesters waren goed opgeleid. Door de classis van Tiel werd nauw toezicht gehouden op niveau, leer en leven van de schoolmeesters.

24. In haar taakuitoefening heeft de classis de benoeming van en het toezicht op de kerkelijke functionarissen altijd serieus genomen. Dit ongeacht of het nu ging over de predikanten, proponenten, schoolmeesters, kosters of kerk- en armenmeesters. Alle kerkelijke functionarissen waren van belang voor de opbouw en het goed kunnen functioneren van de gereformeerde kerk in de regio Nederbetuwe. De classis was naast de benoemingsprocedures vooral gericht op het goed functioneren van de kerkelijke functionarissen en bijzonder op hun levenswandel.

25. In 1808 werd door Lodewijk Napoleon Bonaparte opdracht gegeven om de gereformeerde kerk te reorganiseren naar een nieuwe kerkelijke structuur onder overheidsgezag. Dit werd door Napoleon Bonaparte voortgezet met zijn streven naar een unitarische kerk.

26. De ideeën die in de Franse tijd werden ontwikkeld over de herstructurering van de gereformeerde kerk zijn na de bevrijding van de Nederlanden voortgezet door de soeverein en door hem ingestelde commissies. Hieruit is zonder invloed van de gereformeerde kerk het Algemeen Reglement ontwikkeld en ingevoerd voor wat toen werd genoemd de Nederlandse Hervormde Kerk. Hierbij veranderde de presbyteriaal-synodale kerk in een hiërarchische organisatie met de koning aan het hoofd. De breuk met de reformatie van 1578-1579 en de opbouw en ontwikkeling van de gereformeerde kerk tot 1795 werd hierdoor definitief. De gereformeerde kerk hield op 1 april 1816 op te bestaan.

27. Het Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden is niet voortgekomen uit een kerkelijk besef tot hervorming en was ook niet door de gereformeerde kerk gewenst. Het reglement is niet gegrond op bijbelse gegevens over kerkinrichting, maar vindt zijn oorsprong in het Franse liberale vrijheidsdenken (despotisme) en is voltooid onder invloed van het episcopaal kerkelijk streven van koning Willem I. Dit reglement is aan de kerk opgedrongen bij Koninklijk Besluit.

28. De invoering van het Algemeen Reglement van 1816 was voor de classis van Tiel de doodsteek voor haar als eeuwenlang goed gefunctioneerd hebbend professioneel kerkelijk bestuursorgaan. In haar plaats kwam een compleet andere vorm van classicaal bestuur met weinig bevoegdheden.

29. Het belang van en de gevolgen van de taakuitoefening door de classis van Tiel voor de regio Nederbetuwe tussen 1579 en 1816 kan niet overschat worden.

10.2.b. De politieke zijde

1. Het Hertogdom Gelre had na het Verdrag en Tractaat van Venlo van 1534 alle oude rechten behouden. Daardoor bleef de zeer ingewikkelde bestuursstructuur in stand. Er was geen sprake van een paar vastgestelde bestuurslagen, maar een welhaast onsamenhangend geheel van vele aparte staatjes en steden met allemaal eigen rechten en plichten, waar de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en de classis van Tiel direct mee te maken kregen. Het ontwikkelen van de kerkelijke structuur was in principe gereed gemaakt door allerlei synoden, maar het inpassen daarvan in de bestuursstructuur in Gelderland bleek bijzonder ingewikkeld te zijn.

2. De Staten van Gelderland vormden niet alleen de hoogste politieke overheid in Gelderland maar beschouwden zich ook als de hoogste kerkelijke macht. Op grond daarvan reguleerden zij door middel van wet- en regelgeving het functioneren van de gereformeerde kerk en haar plaats in de maatschappij. Daarbij was zowel sprake van kerkelijke gebondenheid als vrijheden. De classis van Tiel had een directe band met de hoge overheid en handelde in haar functioneren zelfstandig.

3. Het Hof van Gelre en Zutphen verkreeg de bevoegdheid tot de finale beslissing in kerkelijke zaken. Ook was het Hof actief bij het beroepingswerk van predikanten, daar de beroepenen bij haar brieven van institutie of investiture moesten vragen, waardoor de beroeping en de uitoefening van het predikambt werd geapprobeerd. Voor de classis van Tiel was het Hof het aanspreekpunt bij problemen op kerkelijk gebied.

4. Het Kwartier van Nijmegen had weinig invloed op de kerkelijke en classicale aangelegenheden. Wat het Kwartier wel heeft kunnen en mogen regelen, was het beheer van de geestelijke goederen in het begin van de 17e eeuw en de overdracht daarvan aan het Ambt van Nederbetuwe. Bijzonder de invoering van de congrue portie van de predikantstraktementen in de jaren 1675-1680 is voor de predikanten op het platteland van blijvende betekenis gebleken, alhoewel de uitvoering daarvan nogal eens te wensen overliet.

5. De invloed van de politieke overheden op de gereformeerde leer en het geestelijk leven was vooral merkbaar tijdens de opbouwfase van de kerk tussen 1579 en 1620. Daarna werd die invloed geleidelijk minder totdat er na 1700 nauwelijks meer sprake van was beïnvloeding van overheidswege anders dan via wet- en regelgeving.

6. De verwevenheid van kerk en overheid, die ontstaan was tijdens de periode van opstand en vrijmaking van het Spaanse juk, was wel blijvend. De gereformeerde kerk had zich graag als vrije kerk willen ontwikkelen, maar door alle politieke ontwikkelingen bleek dat niet mogelijk te zijn. Toch werd de kerk geen staatskerk, ook geen volkskerk. Zij was de overheid ter wille ten aanzien van het dopen van kinderen zonder onderscheid. Zij vervulde ook de publieke functie van het sluiten van huwelijken. Maar als iemand volwaardig bij de kerk wilde behoren, dan diende men de weg van belijdenis doen te volgen en zich vrijwillig bij de kerk aan te sluiten.

7. Voor de classis van Tiel en de meeste kerken in de regio Nederbetuwe waren de ambtman en ridderschap van het Ambt van Nederbetuwe, te samen vormend het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe, het meest directe en zo nodig dagelijkse aanspreekpunt. De andere adellijke heren zoals de heren van de (hoge) heerlijkheden waren slechts betrokken bij collatie, kerkelijke problemen en de betaling van de predikantstraktementen. De kerkelijke gemeente van Tiel had het meeste te maken met de magistraat van die stad, maar kende ook een nauwe samenwerking met de ambtman en ridderschap van Nederbetuwe.

8. De reformatie van de bevolking van de Nederbetuwe is mede door de inzet en invloed van zowel overheden als classis en kerkelijke gemeenten voorspoedig verlopen. Vanaf het midden van de 17e eeuw nam het aantal belijdende lidmaten sterk toe en dat is zo gebleven. Gevolg hiervan was dat de bevolking voor het overgrote deel gereformeerd was. Het percentage van gereformeerden in de Nederbetuwe in 1808 was gemiddeld meer dan 93%.

9. Van belang voor de gereformeerde kerk en classis was de aard en afbakening van de regio Nederbetuwe. Binnen het Hertogdom Gelre werd in 1327 door Reinald II de Nederbetuwe als een apart gebied beschouwd met eigen land- en waterschapsrechten. Het Ambt van Nederbetuwe samen met de stad Tiel en de heerlijkheden met hun eigen rechten vormden als de regio Nederbetuwe een geheel, duidelijk onderscheiden van de andere bestuursonderdelen van het Kwartier van Nijmegen. Hierdoor kende de Nederbetuwe al eeuwenlang een bepaalde onafhankelijkheid en eenheid voordat de reformatie rond 1578 plaatsvond. Door deze interne bestuurlijke samenhang en het gegeven dat de gereformeerde kerk van Nederbetuwe en de classis van Tiel binnen dezelfde eenheid een kerkelijke eenheid vormde, was een vast kader aanwezig waardoor de gereformeerde leer voorspoedig kon groeien.

10. De verhouding tussen de overheden in Gelderland en de classis van Tiel is globaal te verdelen in een zestal periodes:
De jaren 1579-1650 als periode van reformatie en opbouw van de gereformeerde kerk in samenhang met de ontwikkeling naar vrijheid voor de Nederlanden. De overheden en classis waren hierin sterk met elkaar verbonden.
De jaren 1650-1700 als periode van nadere opbouw en regulering van staat en kerk. In deze periode, waarin land en bevolking door veel rampen getroffen werden, waren staat en classis sterk op elkaar aangewezen.

De jaren 1700-1750 als periode van verwijdering tussen kerk en bevolking enerzijds en de overheden anderzijds. Dit werd mede veroorzaakt door het tolerantiedenken van de overheden. De classis ontwikkelde zich onafhankelijk.
De jaren 1750-1795 als periode van voortgaande ontkoppeling van politiek en kerk, waarbij de classis alle vrijheid had haar taken uit te oefenen.
De jaren 1795-1813 als periode van Franse overheersing, waarbij de gereformeerde kerk haar bevoorrechte status verloor, maar de band tussen staat en kerk wel bleef. De classis kon haar takenpakket nog redelijk vrij uitoefenen.
De jaren 1813-1816 als periode van herstructurering van de gereformeerde kerk. Hierdoor eindigde de classis in haar oude vorm en werd zij in 1816 vervangen door een uitgekleed en weinig betekenend kerkelijk orgaan.

11. Voor het houden van de grip op de bevolking en het reguleren van de gereformeerde kerk, alsmede alle andere godsdienstige en niet-godsdienstige stromingen, hadden de hoge overheden behoefte aan een kerkelijk bestuursorgaan, dat dichtbij de kerken en bevolking stond enerzijds en zich anderzijds niet bemoeide met de algemene politiek in Gelderland. De classis was daartoe de aangewezen instantie. Gebiedsgebonden, dichtbij de bevolking en van voldoende niveau om de overheid ten dienste te kunnen zijn.

12. De Grote Vergaderingen van 1650 en 1716-1717 hadden voor de gereformeerde kerk en classis geen enkel effect daar de Staten van Gelderland de voorstellen van die vergaderingen niet overnamen.

13. Tijdens de Bataafs-Franse tijd is er in 1796 wel een scheiding van kerk en staat geproclameerd maar in de praktijk is die scheiding nooit tot stand gekomen. Zowel de financiële banden tussen kerk en staat als de noodzaak van de godsdienst tot regulering van de bevolking waren voor de nationale overheden te belangrijk om te laten vervallen. De overheid ging zich zelfs meer met de kerk bemoeien.

14. Het nationaliseren van de geestelijke goederen, waaruit de predikants-traktementen, pensioenen en weduwengelden werden betaald, door de nationale overheid tijdens de Bataafse republiek was een voortzetting van het zichzelf verrijken uit die geestelijke goederen zoals dat voor 1795 op grote schaal gebeurde door overheden, edellieden en voorname burgers. Feitelijk zijn veel goederen en bezittingen door de staat gestolen van de gereformeerde kerk.

15. Het wegvallen van de oude politieke structuren en de ombouw van de Verenigde Provinciën naar een algemene staat had ook directe gevolgen voor de gereformeerde kerk, daar die in de oude structuren was vervat. De politieke oplossingen die op nationaal niveau werden genomen, kwamen de kerk niet ten goede en was ook zeker door de classis van Tiel niet gewenst.

16. De invoering van de burgerlijke stand door Napoleon Bonaparte in 1811 had grote gevolgen voor de publieke functies van de kerk ten aanzien van het dopen en het sluiten van huwelijken. Het aantal dopen bleef vrij constant, maar bij de

kerkelijke huwelijken liepen het aantal sterk terug. De oorzaak van dit laatste ligt in het gegeven dat het huwelijk bij de ambtenaar van de burgerlijke stand als enig en wettig huwelijk werd beschouwd, terwijl de kerkelijke huwelijkssluiting gedevalueerd werd tot een inzegening.

17. Door invoering van het Algemeen Reglement in 1816 werd door de souverein en nationale overheid niet alleen een nieuwe kerk in het leven geroepen, maar werd de publieke gereformeerde kerk veranderd in een hervormde staatskerk.

10.3. Beantwoording van de probleemstelling

Als probleemstelling bij dit werk is geponeerd: "Welke betekenis heeft de classis van Tiel tussen 1579 en 1816 gehad voor de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en wat is de rol geweest van de politieke machten en maatschappelijke veranderingen?"

Uit het voorgaande kan worden geconcludeerd dat de classis van Tiel van essentieel belang is geweest voor de opbouw, ontwikkeling en instandhouding van de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe. Juist door het beschrijven van de volledige periode van het classicale functioneren van de classis van Tiel in haar oorspronkelijke vorm tussen de jaren 1579 en 1816 wordt een beter inzicht verkregen in de professionaliteit, ontwikkeling en continuïteit dan bij een deelstudie het geval zou zijn geweest. Door deze keuze kon beter worden aangetoond in welke belangrijke mate de classis van Tiel heeft bijgedragen aan de opbouw van de gereformeerde kerk. Met name de verkondiging van Gods Woord, het onderwijs uit de Heidelbergse Catechismus, de bediening van de sacramenten, de uitoefening van de kerkelijke tucht en het toezicht op het niveau, leer en levenswandel van de kerkelijke functionarissen waren daarbij van groot belang. Ook had de classis een belangrijke rol in het beslechten van kerkelijke geschillen. Wat in het bijzonder opvalt is dat de classis in tijden van nood, zoals oorlogen, rampen, watersnoden en ziekten op haar post bleef en daarbij niet alleen met alle mogelijke middelen heeft getracht de mensen, kerkenraden en gemeenten met raad, daad en hulp bij te staan maar ook haar takenpakket onverkort bleef uitoefenen. Dit alles kon ook door de classis gedaan worden omdat zij zich enerzijds bevond dichtbij het grondvlak van de gereformeerde kerk en anderzijds directe verbindingen had met alle voor de kerk en classis van belang zijnde overheden. Het was een ramp voor de gereformeerde kerk dat door de invoering van het Algemeen Reglement de classis werd vervangen door een uitgekleed classicaal bestuur, waardoor het vele goede werk uit de voorgaande eeuwen verloren ging.

De politieke overheden zijn in het bijzonder in de eerste fase van de opbouw van de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe van groot belang geweest. Met name de Staten van Gelderland en het Hof van Gelre en Zutphen hebben veel ten goede gedaan voor de opbouw en regulering van de kerk en bevolking in het algemeen door het scheppen van wet- en regelgeving. Tevens waren zij welwillend om in te

grijpen of te helpen om kerkelijke problemen en geschillen op te lossen. In het bijzonder was dat duidelijk door de keuze voor de contraremonstrantse zijde tijdens de godsdiensttwisten in het begin van de 17e eeuw. Weliswaar verslapten de verhoudingen tussen classis en overheden in de 18e eeuw, maar dat laat onverlet dat de classis altijd een beroep op de overheden kon doen. Van groot belang waren ook de plaatselijke overheden in de regio Nederbetuwe. Met name de ambtman en ridderschap met het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe, de magistraat van Tiel en de heren van de heerlijkheden hebben in meer- of mindere mate hun positieve bijdrage aan de ontwikkeling en instandhouding van de kerk geleverd.
Wel was er vanaf de reformatie in Gelderland veel te doen over de kerkelijke goederen, waarvan de overheden het beheer hadden en de gereformeerde kerk de vruchten plukte. In de praktijk bleven vele goederen en dus ook veel geld in handen van overheden, edellieden en voorname burgers. Hierdoor is de kerk bijzonder veel te kort gedaan[2].

Mede door de samenwerking tussen politieke en kerkelijke overheden was de regio Nederbetuwe voor het overgrote deel gereformeerd en stak daarbij gunstig af ten opzichte van andere delen van Gelderland. Tijdens en door de veranderingen in de Bataafs-Franse tijd stond de verhouding tussen classis en de wisselende overheden onder druk. Niet in de laatste plaats door het liberale gedachtegoed bij de overheden. De oude verhouding van voor 1795 is later niet meer weergekeerd.

De maatschappelijke veranderingen die van belang en invloed waren voor de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe en classis van Tiel betroffen naast oorlogen en regeringswisselingen in het bijzonder de opkomst van de democratische vrijheidsbewegingen in het begin van de 18e eeuw. De afstand tussen burgers en overheden groeide meer en meer. Ook werden de burgers mondiger en durfden zij meer te ageren tegen politieke en kerkelijke overheden. De classis van Tiel heeft dat in het bijzonder ervaren in de jaren 1695-1750 tijdens het behandelen van diverse gecompliceerde kerkelijke processen. Ook de verdeling van de bevolking in orangisten en patriotten voor en tijdens de Bataafs-Franse tijd was van invloed op het kerkelijk functioneren. Weliswaar werden de patriottische bewegingen na 1813 minder invloedrijk, maar in de jaren 1795 tot 1813 was het met name het liberale gedachtegoed dat voor de gereformeerde kerk en classes voor problemen zorgde. De bevrijding van de Nederlanden eind 1813 en het ontstaan van een constitutionele monarchie bleek zowel voor de gereformeerde kerk als voor de classes desastreuze gevolgen te hebben. De invoering van het Algemeen Reglement in 1816 betekende feitelijk het einde voor de gereformeerde kerk en de classis van Tiel in haar

[2] Nog op 7 maart 1856 bepaalde de Hoge Raad in een proces in cassatie, dat de vicariegoederen nooit aan de overheden zijn gekomen, maar eigendom bleven van de gereformeerde kerk, ook in en na de Franse tijd, en dat de overheid slechts de directie daarvan toekwam. Zie RAG, archief 0446 en Spies en Spies, *Heerlijkheid IJzendoorn deel 1*, nummer 298: Processtukken van Maria Louisa Gildemeester, douariere Van Tuijl van Serooskerken van IJzendoorn cum suis eisers tegen het Bestuur der Domeinen gevestigd te Den Haag, verweerder in cassatie, met afwijzend vonnis van de Arrondissementbank van Tiel van 20 mei 1853, afwijzend arrest van het Provinciaal Gerechtshof te Arnhem van 28 december 1854 en de toewijzing in cassatie door de Hoge Raad van 7 maart 1856.

oorspronkelijke vorm. Het liberale vrijheidsdenken resulteerde uiteindelijk voor de gereformeerde kerk en classes niet in meer vrijheid, maar in meer bevoogding.

Tenslotte is nog van belang enig aandacht te schenken aan het bijzondere van de classis van Tiel ten opzichte van andere classes en de vergelijking met de classicale studies die in de inleiding en bibliografie zijn benoemd.

Voor wat betreft de vergelijking met de andere classicale studies doen zich enkele problemen voor. In de eerste plaats betreft het studies van classes die zich in een geheel andere politieke en bestuurlijke context bevonden als de classis van Tiel, namelijk de provincies van Noord- en Zuid-Holland. In hoofdstuk 2 van deze studie is reeds het eigene aangegeven van de bestuurlijke structuren binnen het Hertogdom Gelre, die geheel verschillend waren van die in de Hollandse provincies. In de tweede plaats richten deze studies zich enkel op de periode van ontstaan en opbouw van de classes, waarbij de meesten zich beperken tot rond het jaar 1620 en een enkele doorschrijft tot 1650 of uiterlijk 1700. Door deze beperking in tijd kan vergelijkend alleen worden vastgesteld dat alle classes min of meer met dezelfde problemen te maken hadden om te komen tot een structurele opbouw van de gereformeerde kerk en classes en de hervorming van de bevolking[3]. Er was hoogstens verschil ten aanzien van de ontstaanstijd en de vrijheid die er was om tot die ontwikkeling te geraken[4]. Het gegeven dat er geen enkele studie is waarin de ontwikkeling en voortzetting van een classis wordt beschreven tussen de jaren 1700 tot 1816 maakt het onmogelijk om tot een vergelijking te kunnen komen. Een breder perspectief over een langere onderzoeksperiode ten aanzien van classes en classicale ontwikkelingen bij wetenschappelijke onderzoekers is dan ook zeer gewenst[5].

Ondanks deze problematiek kan wel gesteld worden dat de classis van Tiel een geheel eigen karakter had en zich daarin onderscheidde van andere classes zowel binnen als buiten Gelderland. Daar het merendeel van de bevolking van de regio Nederbetuwe tot de gereformeerde kerk behoorde, gemiddeld boven de 90%, was het werkveld van de classis van Tiel een duidelijk gereformeerd gebied. Dit in tegenstelling tot andere Gelderse classes als die van Den Bosch, Maastricht, Kempen en Peelland die zich met en voor een gereformeerde minderheid van de bevolking tegenover een katholieke meerderheid moesten zien te ontwikkelen en staande te houden. De strijd tegen "paapse invloeden" was binnen de classis van Tiel nauwelijks aanwezig. Dit geldt eveneens voor problemen die zich elders in de Verenigde Nederlanden opdeden. Op vragen van de provinciale synode van Gelderland aan de classis van Tiel of zij last hadden van de scheuring in de gereformeerde kerk door Jacobus Koelman of invloed van de Labadisten antwoordde de classis dat zij daar in het geheel geen last van hadden en zulks haar niet was voorgekomen[6]. Ook waren er binnen de classis geen klachten over

[3] Een volledige studie van mogelijke verschillen valt buiten de kaders van dit werk.
[4] Zie nader hoofdstuk 1 over de langere overheersing van Gelderland door de Spanjaarden.
[5] Zie ook het pleidooi van Van Lieburg in "Van classicale organisatie tot civil society".
[6] RAG archief 0345 boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de datis 3 augustus 1691 art. 18, 27 en 8 augustus 1692 art. 10.

sociniaanse, ariaanse of arminiaanse dwalingen[7] met uitzondering van het bestaan van een kleine remonstrantse gemeente binnen de stad Tiel[8]. Wel werd bij voortduring gewaakt tegen allerlei leerafwijkingen. Sommige theologische disputen als tussen Voetianen en Coccejanen werden weliswaar in het geheel niet benoemd binnen de classicale vergaderingen, maar wel waakte de classis van Tiel met de andere classes tegen de mogelijke beïnvloeding van de werken en stellingen van Spinosa, Becker, Leenhof, Ruël en anderen[9]. Ook de invloed van het Verlichtingsdenken was wel duidelijk onder de bevolking te merken, maar niet zozeer binnen de classis van Tiel zelf. Vanaf 1781 tot 1794 schreef de classis aan de provinciale synode[10]: "De classis waakt tegen deeze en andere zielbedervende dwalingen en wenscht vurig dat dit onkruid uit den akker van Gods kerk werde uitgeroeit en dat de geest van ongebondenheid, die in deeze dagen zoo veele atheïsten, libertijnen en dergelijke aanblaast, niet langer heersche[11]".

Weliswaar had de classis van Tiel in de loop der jaren veel te stellen met de politieke overheden, bijzonder de heren die ook collatoren waren of financieel moesten bijdragen aan de classis en gereformeerde kerk, maar in haar taakuitoefening werd zij niet gestoord door allerlei theologische disputen of geschillen aangaande de gereformeerde leer. Die eenheid in leer en levenswandel en het toezicht daarop was een stevig fundament om redelijk ongestoord over een periode van meer dan 200 jaar de classicale taken te kunnen uitoefenen. In hoeverre de classis van Tiel hierbij uniek was ten opzichte van andere classes binnen en buiten Gelderland zal nader onderzoek dienen uit te wijzen.

Het gegeven dat de regio Nederbetuwe en de classis van Tiel beschouwd kunnen worden als een gereformeerd bolwerk houdt niet in dat het gelukt is om dit in stand te doen blijven. Tot 1795 was het voor de classis niet zo'n groot probleem om haar taken te kunnen blijven uitoefenen en te waken voor de gereformeerde leer en levenswandel. Vanaf 1795 kwam dit zeer onder druk te staan. De politieke en kerkelijke ontwikkelingen die in de Franse tijd in gang werden gezet of naar boven kwamen drijven met vrijheid voor allerlei geestesstromingen veroorzaakten zoveel beweging en invloed dat het voor de classis van Tiel niet meer mogelijk was om zowel haar positie te behouden, haar volledig takenpakket te kunnnen uitoefenen als evenmin de gereformeerde leer voor de gehele bevolking te bewaken en behouden[12]. Op 1 april 1816 viel definitief het doek voor zowel de gereformeerde kerk als voor de classis.

---

[7] Vgl. RAG archief 0345 boek 3 *Acta classis Tielanae 1687-1687* de dato 5 augustus 1678 art. 2 en boek 4 *Acta classis Tielanae 1687-1710*, de dato 6 augustus 1708 art. 7.
[8] RAG archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748* de dato 5 augustus 1748 art. 10.
[9] Zie ook hoofdstuk 6.3.1. en 6.3.5. Vgl. RAG archief 0345 boek 6 *Acta classis Tielanae 1731-1748* de dato 5 augustus 1748 art. 9.
[10] Vgl. RAG archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802* de datis 6 augustus 1781, 1 augustus 1791 en 4 augustus 1794, alle art. 14.
[11] Citaat uit RAG archief 0345 boek 9 *Acta classis Tielanae 1780-1802* de dato 4 augustus 1783 art. 14.
[12] Vgl. hoofdstuk 9.

Bijlagen

Bijlage 1

Het eerste afgescheid van de Staten van Gelderland de datis 5-6 februari 1617[1]

"Mercurii den VI[en] februarii 1617[2].
Afscheijt aen de kerckendienaren gegeven.

Die heeren Staten des Furstendoms Gelre ende Graeffschaps Zutphen voor oogen hebbende d' eere Godes ende de handthavonge van de waere christelicke ende na 't olde apostolicque gelooff gereformierde religie, als waerin mede bestaet den bant van den politicquen staet, dewelcke Godt Almachtich daerdoor in de verloopene jaeren merckelick ende boven menschelick vernuft gesegent heefft, soo tot ruste, eenicheijt ende welstant van de kercke ende politije innerlijck als uutterlick tot affweringe van 't gewalt, daermede deselve soo lange jaeren bevochten is gewest, hebben met sonderlingen lofflicken ijver verscheijdentlick ende naemcundich in den jaere van XVI[C] ende twaelff de heeren cantzler ende raden gedachtes Furstendoms ende Graeffschaps gelast to maintineren ende te doen voortplanten de vooraengetagen gereformierde christelicke religie, sooals die in aenbegin der regierunge in desen Furstendom ende Graeffschap ter eeren Godes, ruste, eenicheijt ende welstant van de kercken ende politije aengenamen ende geleert is gewest.

Ende te dien eijnde op die clachten, die haere moogende edelen op de leste vergaderunge tot Zutphen over eenige ontstondene swaricheijden onder de kerckendienaren in 't Nimmeghsche Quartier voorgecommen sijn, neffens ons welgedachte heeren cantzler ende raden besondere gecommittierden geordonniert, die na beschrivonge van de respective classen derselver Lantschap met advis van deselve de vooraengetagen verresene swaricheijden in 't vooraengetagen Quartier sollen mogen accommodieren.

Ende na langh verhoor van deselve misverstanden ende daerop gehadt hebbende 't advis ende goet beduncken van de gedeputierden der classen van Zutphen ende Veluwen, waerin de vooraengetagen swaricheijden niet gevonden worden, oock gehoort de verclarunge van de gedeputierde der classen van Nimmegen, Thiell ende Bommell van dat se sich ten vollen hielden bij de vooraengetagen christelicke gereformierde religie, daervan het Formulier van Eenicheijt in de Nederlantsche Confessie ende den Heijdelberghschen Cathegismo vervat is, sonder eenige nijuwicheijden off dwalongen, daermede men haer soll mogen hebben bedacht toe te staen, dan veell meer daervan een grouwell ende affkeer to hebben, alleen dat se sich conformierden met den Hollantschen Remonstranten in de Vijff Articulen aldaer voorgestelt met het gevolch van dien.

---

[1] Zie hoofdstuk 4.2.2. en 4.2.3.
[2] RAG, archief 0124 boek 21 folio 300v-302v, de dato 6 februari 1617, resolutie de dato 5 februari 1617.

Waerover goetgevonden ende geordonniert is en wordt mits desen dat de kerckendienaren der voorangetagen Nimmeghschen classen over het voorangetagen gevoelen der Vijff Articulen binnen twe maenden naestcommende aen welgedachte heeren cantzler ende raden cathegorie ende in specie sonder relatie off deductie van redenen bij geschrifte sullen overgeven de poincten ende articulen daerin sij het in de vooraengetagen vijff poincten eens sijn met d' olde aengenamen leere der gereformierde kercken.

Ten tweden, waerin sij eijgentlick sijn verschillende ende oversulcx waerin bestaen controversiarum statui.

Ten darden, off de voorseide olde aengenamene leere van de kercken in deselve poincten, daerin se sollen mogen verschillen, sollen strijden met het fondament van de olde apostolicque christelicke religie.
Ende indien neen, off ende in welcker voegen beijde het gevoelen ende verschillende poincten na den Woorde Godes schrifftelick ende sonder ontrustinge van de kercken ende gemeijnten sollen mogen ende behooren gehouden ende gedreven te worden.

Welcke poincten binnen den tijt van twe maenden, als voorseijt, overgelevert sijnde, sullen welgedachte heeren cantzler ende raden deselve mogen stellen in handen van sulcke classen ende theologen in- ende buijtenlants, om derselver bedencken daerover to hebben, als haer edelen goet ende nodich sullen vinden, ten eijnde sulcx alles met d' heeren gecommittierden van de Landtschap geëxamineert ende met behoirlicke directie op den provinciaelen synode van Gelderlant mach voorgebracht ende ondersocht worden, off deselve verschillende poincten met goede consciëntie behoudens Godes eere ende de stichtunge der kercken sollen mogen worden getolereert.

Ende worden in name van welgedachte heeren Staten deser Lantschap die kerckendienaren van de voorseide Nimmeghschen classen gelast ende geordonneert dat se sich niet en sullen onderstaen mondelingh off schriftelick, opentlijck off heimelick, directelick noch indirectelick ijetwes voor to stellen, drijven off verdedigen dat in eeniger manieren soude mogen strijden off niet accordieren met die eenmaell aengenamene leere der gereformierde kercken. Onderhoudende ende volgende in allen poincten die kerckelicke ordre in conformite van de nationnale, provinciale ende classicale resolutiën en d' observantiën in desen Furstendom ende Graeffschap daerop gevolcht.

Sullen mede goene nijuwe kerckendienaren in steden off ten plattenlande in denselven nochte in anderen Quartieren mogen aengenomen werden dan die in kerckelicken beroep ende examen sich sullen hebben geconformiert met den achtienden, twintichsten ende een ende twintichsten articulen des Gelderschen synodi des jaers XVI^{C} ende twelff.

Waerenboven noch de nijuwe dienaren ten plattenlande in conformite van der Landtschaps resolutie ende daerop gevolchden gebruijck bij den Hove sullen versoecken ende verwerven behoirlicke brijven van institutie[3].

Sullen noch aen d' eene noch d' ander sijde mogen uutgeven, schrijven, doen drucken, verspreijden off ijmanden communicieren eenige lasterlicke schriften off fameuse libellen, nochte oock op den predickstoell off onder den gemeijnen man die odieuse namen van Remonstranten, Arminianen, Contraremonstranten off andere dergelijcke gebruijcken.

Ende tegens eenige van de voorseijde poincten doende kerckelick gecensureert ende bij versuijm off oock andersins na gelegentheijt der saecken politicquelick gestrafft worden.

Gedaen ende geslaten t' Arnhem den V februarii XVI^{C} soeventijn".

(Het onderschrift luidt):

"Die heeren gedeputierden uut den Zutphenschen Quartier hebben de clausula van affgescheit den kerckendienaren gegeven, rakende die institutiën van de predicanten ten platten lande bij den Hove volgende 's lants resolutiën ende 't gebruic daerop gevolcht, aengenamen te refereren.
Sijn volgens die van den Tielschen classe (die provisionelic aengenamen is) vermaent sich te voegen ende in onderlinge eenicheijt de saken van de kercken uut te voeren.
Deputati uut den Nijmechschen, Tiel- ende Bommelsche classen sijn geweest: Johannes Koitzius, Alardus de Vries, Narsius, Gerardus Duyfhusius, Samuel Velsius ende Bernherus Vesekius; uut die Nederbetuwe: Johannes Colonius ende Hartwech; uut den Zutphenschen classe: Wilhelmus Baudartius ende Sebastianus Dammannus; uut den Overveluwschen: doctor Wilhelmus Stephani ende Nagge; ende uut den Nederveluwschen: Ellardus van Mehen ende Zwitterius".
---

[3] Zie ook RAG, archief 0124 nummer 2343, de dato 6 juli 1593.

Bijlage 2

Het tweede afgescheid van de Staten van Gelderland de dato 17 juli 1617[4]

Sabbati den XII[en] julii [1617][5].

#Kerckelicke differenten#

Sijn ter vergaderinge van de heeren Cantzler, Raden ende gedeputierden des Furstendoms Gelre ende Graeffschaps Zutphen, na versochte ende erholdene uutstellonge van den dach bij het affgescheijt van den 5 februarii naestleden beraemt, erschenen ende gecompariert de gedeputierde kerckendienaren uutte classen van Nimmegen, Thiell ende Bommell.

Ende hebben in gevolge van dien over de Vijff poincten van de Remonstranten neffens eenige positiën hare verclaringe bij geschrifte ingelevert ende gestelt eenige articulen die over deselve poincten buijten questie souden staen ende eenige andere daerover verschill valt, mitsgaders (bij presuppositie dat d' articulen daervan sij verschillen met het fundament van de olde apostolicque religie niet en strijden) advijs in welcker voegen beijde gevoelens ende verschillende puncten na den Woorde Godes stichtelicken ende sonder ontrustinge van de kercke ende gemeijnte soude mogen geholden ende geleert worden.

Welcke schriftelicke verclaronge ende advijs gestelt sijnde in handen van de gedeputierden der Zutphensche, Arnhemsche ende Harderwijcxsche classen om daerover te delibereren ende op behagen van de synode te onderstaen de differentiale poincten met d' andere gedeputierden neder te leggen ofte te verminderen ende haer bedencken daerover schriftelick over te leveren.

Hebben deselve gedeputierden verclaert dat eenige poincten gestelt als controvers, die sij achten niet niet[6] te verschillen, ende eenige andere gestelt als buijten controversie, die sij nochtans meijnden gecontroverteert te worden. Ende aengaende 't voorgeslagene middell van accommodatie dat se van hare respective classen niet en waren gelast noch geautoriseert om in dese materie te treden, daerinne sij sich oock beswaert vonden, als sijnde een saecke, die de gereformierde kercke soo binnen als buijten 's lants aengonge. Sijnde daerentusschen der vaster hope, dat bij den synodo nationael eenen sulcken wech ende middell getroffen sall cunnen worden op het different der meermaels geroerde puncten, daermede de scheure der kercken geheelt ende den gewunschten vreede gemaeckt solde cunnen worden.

Overleggende bij geschrifte sekere theses die sij volgents de Nederlantsche Confessie ende Catechismo Schriftmatich achten:

---

[4] Zie hoofdstuk 4.2.2. en 4.2.3.
[5] RAG, archief 0124 boek 21 folio 312-315.
[6] Staat zo dubbel in het origineel.

- Van Godt ende enighe eijgenschappen des Godtlijcken Wesens.
- Van de Heijlighe Schriftuere.
- Van de Godtlicke Drieëenicheijt.
- Van de Godtheit onses Heeren Jesu Christi.
- Van de voorsienicheijt Godts ende regieronge aller dingen.
- Van de scheppinge der menschen na Godts eevenbeelt.
- Van de erffsonde.
- Van de werckonge des Heiligen Geestes tot der menschen bekeronge.
- Van de rechtveerdichmakinge.
- Van 't salichmakende geloove.
- Van de volcommentheijt der menschen in dit leven ende van den staet des menschen na sijn affsterven.

Ende op elcke poinct van deselve stellende sekere antitheses die sij als onschriftmatich ende tegens den voorseijden catechismum ende confessie strijdende, waren verwerpende met begeren dat tot wechneminge van allen bedencken ende voorbereijdinge van de voorseijde accommodatie bij de voorseijde gedeputierden ende andere ledematen der Nimmechsche classen affirmative off negative distinctelicke verclaronge mochte worden gedaen.

Ende hebben de gedeputierden van de voorseijde Nimmechsche classen, na genomenen beraet, sich soo muntlicke als schriftelicke opte voorseijde theses verclaert deselve paucis mutatis[7] te approberen ende te verwerpen alle 't gene daerentegen eenichsins (van wien het oock geseijt ofte geschreven sijn) soude mogen strijden.

Meijnende den affgescheijt genoch ende sodane verclarongen op d' andere poincten gedaen te hebben dat daerover contentement behoirden genomen te worden.

Ende over de gestelde antitheses in specie seijden deselve haer onverwacht voor te commen ende daeronder eenige te sijn, die voor geene antitheses te houden en waren. Versoeckende daerom ende mede doordien sij daertoe niet en waren gelast noch geïnstrueert tijt om haer bedencken daerop te nemen ende met haere classen te communicieren, in vertrouwen, dat dienaengaende almede gegeven soude worden volcommen contentement.

Waertegens bij die van Zutphen ende Veluwen haer naerder schriftlick bedencken overgegeven sijnde, is eijntlijcken bij d' heeren Cantzler, Raden ende Lantschaps gedeputierden goetgevonden ende geoirdonniert dat de voorschreven gedeputierden der classen van Nimmegen, Thiell ende Bommell mette andere dienaren van hare classen over de voorschreven antitheses haer sullen beraden ende voor den eersten septembris naestcompstich haere verclarongen alhier schriftelicken sullen overleveren.

[7] "door/met een paar veranderingen".

Ende aengaende de voorschreven verclarongen ende advijs over de vijff puncten, mitsgaders de positiën vanwegen de Nimmechsche classen, als voorseijt overgelevert, dat deselve in de respective classen der drie Quartieren van augusto naestcompstig sullen worden gevisitiert ende dat aldaer eenige naer ouder gewoonten sullen worden gedeputeert met genochsame instructie ende volcommen last, om tegens sekeren dach, die men hierna den synodale gedeputierten sall aenschrijven, alhier binnen Arnhem ad synodum provincialem te erschijnen.

Aldaer over de voorschreven positiën verclaronge ende advijs neffens de voirdere gravamina van de respective classen ende 't gene vanwegen des Nimmechschen Quartiers classen over de voorschreven theses ende antitheses, ende van de Zutphensche ende Veluwsche classen over de voornoempte positiën verclaronge ende advijs ('t welck gecommuniciert sall worden) albereets is verclaert ende noch wijders verclaert sall werden, gesamentlijck te delibereren ende de overgeblevene strijdige articulen ende verscheijdene opiniën soo veell mogelijck te neder te leggen ofte te verminderen.

Ende 't gene aldaer niet vereffent ofte geaccommodiert sall cunnen worden tot den aenstaenden synode nationael met den anderen te preparieren ende tot sulcken eijnde claer ende duijdelick te stellen sodanige poincten, die in 't gemeijn sullen worden bekent ende die noch strijdich commen over te blijven.

Ende jegens de voirdere excessen de bequaemste remediën te stellen ende generalijck om bij alle christelicke, wettelicke ende behoirlicke wegen ende middelen de ruste ende eenicheijt in de gealtereerde kercken soo veell doenlick te herstellen ende bevoirderen, mitsgaders tot den synode nationael te deputieren met sodanige generale ende speciale last als onderlinge sall cunnen verdragen worden.

Ende opdat sulcx met conservatie van der heeren Staten deser Lantschap authoriteijt, mitsgaders met meerder ende apparenter vrucht moge geschieden, sullen vanwegens deselve eenige werden gedeputiert, om dese synodo provinciael met hare authoriteijt, goeden raet, oock intercessie ende interpositie in alle voorvallende misverstanden bij te wesen ende tot christelicke ende broederlicke conferentiën ende afhandelingen, oock preparatorie beramungen tegens den synodo nationael te disponieren ende te dirigieren.

Van alle welcke synodale handelingen, resolutiën ende beramongen aen den heeren Cantzler, Raden ende Lantschaps Gedeputierden openunge sall worden gedaen, omme met kennisse van saecken te worden geapprobeert.

Ende opdat 't gene men in den voorschreven provincialen synode niet en heeft cunnen afhandelen met gelijcke kennisse als vooren ter gelegener tijt tot den synode nationael gebracht ende aldaer verhandelt werde.

Ende wordt ondertusschen allen kerckendienaren deser Lantschap gelast om sich in allen andere poincten na het voorschreven affgescheijt van den V februarii, mitsgaders d' intentie, will ende meijninge van de Lantschap te schicken.

Gedaen ende gearrestiert t' Arnhem den XII julii XVI^{C} seventijn.

(Het onderschrift luidt):

Tot de bevorderongh van de synode nationael tegens den XVI^{en} augusti sijn gecontinueert de voorige gecommittierden.

Tot de bijwononge van den synode provinciael sijn gecommitteert neffens de heeren Martini ende Sand, uut den Nijmechschen Quartier den rekenmeester Varick, uut den Zutphenschen den burgermeester Hell ende uut den Arnhemschen den richter Goltstein.

De pastores Colonius ende Hartwech sijn vermaent ende gelast sich nit te separieren van den Tielschen classe ende haer aengeseijt dat daertoe hare redenen waren insuffisant.

Die van de Nijmechsche classen sijn aengewesen soven ende twintich pointen in hare remonstrantie aen de Lantschap overgegeven, daerin sij sich misgaen ende ernstich vermaent sich van sulx hen vorder te onthouden.

Samenvatting

De classis van Tiel 1579-1816
De gereformeerde kerk in de Nederbetuwe in het spanningsveld tussen politieke machten en maatschappelijke veranderingen

Deze studie omvat een onderzoek naar de betekenis van de classis van Tiel over de jaren 1579-1816 voor de gereformeerde kerk in de Nederbetuwe. Dit wordt bezien in de relatie en het spanningsveld met de politieke machten en maatschappelijke veranderingen. De classis van Tiel was het centrale kerkelijke bestuursorgaan in deze regio. De Nederbetuwe bestond als aparte regio vanaf het jaar 1327. Vaste onderdelen van deze regio waren het Ambt van Nederbetuwe met het Hoogadelijk landgericht, de stad van Tiel en enkele hoge heerlijkheden. Voor het classicaal bestuur was dit een voordeel, daar zij te maken had met politieke besturen in een duidelijk afgebakend gebied. Gedurende de jaren van de onderzoeksperiode van deze studie maakte de Nederbetuwe deel uit van het Kwartier van Nijmegen, een van de vier Kwartieren van het Hertogdom Gelre. De hoogste overheden van het Hertogdom waren de Staten van Gelderland.
Bij deze studie is voornamelijk gebruik gemaakt van primaire bronnen. Omdat die vaak moeilijk toegankelijk zijn voor onderzoekers vanwege de oude handschriften zijn deze bronnen door de schrijver van dit werk getranscribeerd. Ze zullen in een serie van ongeveer 20 boeken worden gepubliceerd en toegankelijk worden gemaakt voor nader wetenschappelijk onderzoek. Deze studie is verdeeld in een tiental hoofdstukken, waarvan de belangrijkste gegevens hierna worden weergegeven.

1. Het ontstaan van de classis van Tiel

In het eerste hoofdstuk wordt beschreven hoe de classis van Tiel onder moeilijke omstandigheden is ontstaan. Het betrof een periode waarin de Nederlanden in opstand kwamen tegen de Spaanse overheersing en de geloofsvervolgingen. Deze periode van opstand en oorlog duurde tot het jaar 1648. Rond het jaar 1578 ging het Hertogdom Gelre over naar de gereformeerde godsdienst. De drijvende kracht daarachter was de stadhouder van Gelre, graaf Johan van Nassau. Hij heeft samen met de overheden en kerk gezorgd voor de invoering van de gereformeerde godsdienst in Gelderland als de enige toegestane publieke religie. Met name de Staten van Gelderland als hoogste overheid en de classes hadden hierin een belangrijke rol. De classis van Tiel is ontstaan rond het jaar 1579. Zij ontwikkelde zich in korte tijd tot het belangrijkste kerkelijk bestuursorgaan van de regio Nederbetuwe. Al voor het jaar 1600 functioneerde zij volledig zelfstandig. Wel was zij afhankelijk van de hulp en steun van de overheden zowel in financiële en materiële zin als ten aanzien van wet- en regelgeving. Anderzijds had de hoge overheid de classis nodig. Omdat de classis als kerkelijk bestuursorgaan dichtbij de plaatselijke kerken en bevolking stond, had de overheid de classis nodig tot besturing en regulering van de bevolking. Deze verbinding tussen overheid en kerk zou eeuwen blijven bestaan.

De classis van Tiel bestond uit 16 of 17 gemeenten, namelijk de kerken van de stad Tiel en de plaatsen Echteld, Eck en Wiel, Hien en Dodewaard, Ingen, IJzendoorn, Kerk- en Kapel-Avezaath, Kesteren, Lienden, Maurik, Ochten, Ommeren, Opheusden, Rijswijk, Ravenswaaij, Zoelen en tot 1675 het Fort Nassau op het eiland De Voorn. In de jaren tussen 1579 en 1593 heeft de classis samen met de hoge en regionale overheden gewerkt aan de opbouw van de kerk. Deels gebeurde dat door het aanstellen van gereformeerde predikanten, deels door de overgang van katholieke pastoors naar de gereformeerde kerk. Deze periode werd in 1593 afgesloten met het examineren van de toen aanwezige predikanten. Die examens waren nodig, daar met name de predikanten die uit de katholieke kerk afkomstig waren vaak nog nader moesten worden opgeleid in de gereformeerde leer. Bij deze opbouw van de gereformeerde kerk hebben het Hof van Gelre en Zutphen, de ambtman van Nederbetuwe, Graaf van Culemborg en de predikanten van Arnhem en Nijmegen een belangrijke rol gespeeld. In deze jaren van opbouw was veel aandacht voor opleiding en toerusting van de predikanten en andere kerkendienaren als de schoolmeesters.
Voor de classis van Tiel was het van belang dat de gebondenheid aan de politieke overheden geen gevolgen zou hebben voor de ontwikkeling van de gereformeerde kerk. De classis en de plaatselijke kerken kregen alle vrijheid om zich te ontwikkelen, zoals in oudere kerkordes was aangegeven. Het belangrijkste was de prediking van Gods woord. Daarnaast het onderwijs uit de Heidelbergse Catechismus, de bediening van de sacramenten van doop en avondmaal en de uitoefening van de kerkelijke tucht. Bij deze ontwikkeling werd de classis wel gesteund door de overheid, maar de overheid bemoeide zich zelden met het interne kerkelijk leven en de geloofsleer.
Voor de bevolking van de Nederbetuwe was de overgang van de katholieke naar de gereformeerde godsdienst niet in een paar jaar voltrokken. Daartoe was veel tijd en werk nodig door de classis, plaatselijke kerken, predikanten en overheden. Toch had binnen een twintigtal jaren de gereformeerde kerk al een vaste plaats in de Nederbetuwe. De classis van Tiel heeft in deze jaren de fundamenten kunnen leggen waarop nog eeuwen door haar zou worden gewerkt.

2-3. De verhouding tussen de politieke overheden en de classis van Tiel

In de hoofdstukken 2 en 3 wordt beschreven met welke hoge en lage politieke overheden in het Hertogdom Gelre de classis van Tiel te maken had. Tevens wordt aangegeven in welke mate en op welke gebieden deze overheden zich bemoeiden met de gereformeerde kerk in Gelderland, de Nederbetuwe en de classis van Tiel.
In het Hertogdom Gelre was sprake van een zeer ingewikkelde bestuursstructuur, afwijkend van de andere provincies van de Verenigde Nederlanden. De hoogste politieke en kerkelijk overheden waren de Staten van Gelderland. Daarnaast was het Hof van Gelre en Zutphen het belangrijkste uitvoerend politiek bestuursorgaan en de hoogste rechterlijke macht. Dit Hof was ook belast met de wet- en regelgeving en de hoogste rechtspraak in kerkelijke zaken. Het Hertogdom Gelre was verdeeld in vier Kwartieren. De classis van Tiel viel onder het Kwartier van Nijmegen, evenals de

classes van Nijmegen en Zaltbommel. Dit Kwartier was weer onderverdeeld in een aantal (autonome) gebieden, waarvan het Ambt van Nederbetuwe met de stad Tiel en een aantal heerlijkheden samen de regio Nederbetuwe vormden. Die regio was het werk- en taakgebied van de classis van Tiel. De classis van Tiel functioneerde als zelfstandig kerkelijk bestuursorgaan en had naast de hulp van de Staten van Gelderland en het Hof van Gelre en Zutphen daarbij vooral de steun van de ambtman van Nederbetuwe. De classis was van wezenlijk belang voor de ondersteuning, advisering en visitatie van de kerkelijke gemeenten, bij de beroepingen van predikanten en voor het toezicht op leer en leven. Daarbij kon zij de steun van de overheden inroepen.
De bemoeienis van de Staten van Gelderland met de gereformeerde kerk was groot. Zij maakten heel veel wet- en regelgeving voor de gereformeerde kerk, waardoor zij niet alleen meer grip kregen op de kerkelijke ontwikkelingen, maar ook op de bevolking. Door middel van resoluties en plakkaten werd in het bijzonder geregeld wat door de overheden wel of niet werd toegestaan aan publieke volksvermaken en werden voor de heiliging van de zondag regels opgesteld. De gereformeerde kerk was in financiële zin afhankelijk van de hoge overheid. Deze vermenging van tijdsomstandigheden, maatschappelijke veranderingen, politieke en kerkelijke ontwikkelingen leidde er toe dat de publieke, gereformeerde kerk feitelijk een door de overheid gereglementeerde, geknechte kerk werd.
Dit alles schiep de ruimte voor het werk van de classis. Voor het houden van de greep op de bevolking en het reguleren van de gereformeerde kerk, alsmede alle andere godsdienstige en niet-godsdienstige stromingen hadden de hoge overheden behoefte aan een kerkelijk bestuursorgaan, dat dichtbij de kerken en bevolking stond maar zich niet bemoeide met de algemene politiek in Gelderland. De classis was daartoe de aangewezen instantie. Gebiedsgebonden, dichtbij de bevolking en van voldoende niveau om de overheid ten dienste te kunnen zijn. De classis van Tiel kreeg alle vrijheid om op haar vergaderingen te behandelen wat zij wilde, zonder dat commissarissen-politiek of anderen zich konden indringen. Mocht er een probleem ontstaan, dan was dat slechts regionaal en over het algemeen snel op te lossen met behulp van het Hof, de lagere overheden en regionale rechtbanken.
Na het jaar 1700 kwam er een verkoeling in de verhouding tussen staat en kerk, met name omdat door de politieke overheden toen een tolerantiepolitiek werd gevoerd ten opzichte van andere godsdienstige stromingen, met name de katholieken. De afstand tussen de burgers en de overheden werd groter. Dit kwam mede door de opkomst van de democratische vrijheidsbewegingen in de Verenigde Nederlanden. Deze bewegingen werden niet door de overheden getolereerd, waardoor er veel onvrede onder de bevolking heerste.
Na 1750 ontstond vooral een periode van voortgaande ontkoppeling van kerk en politiek. Aan de ene kant gingen de regenten voort op de door hen ingeslagen weg, gezeten op het pluche met weinig idee van en begrip voor hetgeen onder de bevolking leefde. Aan de andere kant was er de opkomst van de democratische bewegingen die niet meer konden worden gesmoord. De kerk mocht zich niet meer met politieke zaken inlaten op straffe van inhouding van de financiële ondersteuning. Bij de overheden ontstond kennelijk het idee dat zij eigenaars waren van de geestelijke goederen in plaats van beheerders.

Deze periode wordt gekenmerkt door de duidelijke opkomst van piëtistische en vroomheidbewegingen, de stichting van conventikels en gezelschappen.

4. De strijd tussen remonstranten en contraremonstranten binnen de classis van Tiel in de jaren 1605-1620

In het vierde hoofdstuk wordt beschreven welke invloed de strijd tussen de remonstranten en contraremonstranten heeft gehad binnen de classis van Tiel in de jaren 1605-1620.
Door het theologische dispuut in Holland tussen Jacobus Arminius en Franciscus Gomarus ontstond er binnen enkele jaren een verdeeldheid tussen remonstrants- en contraremonstrantsgezinden. In Gelderland waren het vooral de drie classes van het Kwartier van Nijmegen die de leerstellingen van Arminius aanhingen. Bijzonder na de publicatie van de drie artikelen door Conradus Vorstius werden de tegenstellingen tussen remonstranten en contraremonstranten verscherpt. Gelet op de belangen voor de gereformeerde kerk en de noodzaak tot onderlinge rust en vrede onder de bevolking grepen de Staten van Gelderland in. Zij stonden aan de kant van de contraremonstranten en hebben zich niet alleen beijverd tot het houden van een nationale synode, maar ook tot de wegneming van de godsdienstige verschillen en het stimuleren tot aanstelling van contraremonstrantsgezinde predikanten. Voor de Nederbetuwe werden zij daarin gesteund door de ambtman Vijgh.
De verdeeldheid binnen de classis van Tiel was zo groot dat de classis in 1616 in twee gelijke delen uiteenviel. Het remonstrantsgezinde deel ging ervan uit dat zij de wettelijke classis vormden en dat het contraremonstrantse deel zich ten onrechte had afgescheiden. Bij aanvang van de provinciale synode te Arnhem in 1618 bleek, mede door een resolutie van het Hof van Gelre en Zutphen, dat juist de contraremonstrantse vertegenwoordigers werden geaccepteerd als wettelijk door de classis naar de synode afgevaardigd. Tijdens de provinciale synode is lang gedisputeerd over de godsdienstige verschillen, maar kon de kloof tussen remonstranten en contraremonstranten niet worden gedicht. Alhoewel veel zaken werden opgelost, bleven enkele over ter behandeling op de nationale synode en in de classes.
Op de classicale vergadering te Tiel van 21-25 september 1618 en op de Nationale synode van Dordrecht werden maatregelen getroffen tegen de remonstrantsgezinde predikanten. Voor de classis van Tiel resulteerde dat in de afzetting van twee predikanten wegens de leer, een wegens levenswandel en werden er drie met emeritaat gezonden.
De Staten van Gelderland hebben daarna nog enkele maatregelen tegen de remonstranten en hun predikanten uitgevaardigd. Voor de regio Nederbetuwe en de classis van Tiel waren de godsdienstige geschillen met al deze maatregelen opgelost en er bleven maar weinig remonstrantsgezinden in hun gebied over.

5-7. De taakuitoefening van de classis van Tiel en de verhouding met de politieke en kerkelijke overheden

In de hoofdstukken 5, 6 en 7 wordt beschreven welke taken de classis van Tiel heeft uitgeoefend en hoe daarin de verhouding was met de politieke en kerkelijke overheden. Deze hoofdstukken vormen de kern van de studie. In hoofdstuk 5 wordt beschreven de interne aangelegenheden van de classis van Tiel en het toezicht op de kerkelijke dienaren. In hoofdstuk 6 het toezicht van de classis van Tiel op de gemeenten en enige bovenclassicale aangelegenheden. In hoofdstuk 7 enige kerkrechtelijke zaken binnen de classis van Tiel.
De classis van Tiel had een bijzonder groot pakket aan taken uit te oefenen. Dat betrof allereerst de interne aangelegenheden, zoals het houden van de classicale vergaderingen, het vervaardigen van classicale wetten tot regulering van haar taken, de verdeling van commissies en deputaatschappen en de regeling van de financiële zaken. Voor wat betreft de financiën heeft de classis veel werk verzet voor de oprichting van een weduwenfonds en een emeritaats- en ouderenfonds. Beide fondsen kwamen pas in de 18e eeuw goed van de grond. De regeling van een eigen classicale beurs voor de classicale inkomsten en uitgaven is vaak een probleem geweest. Dat kwam enerzijds omdat de overheden niet alle toelagen betaalden die zij hadden toegezegd. Aan de andere kant had de classis moeite om de financiële zaken voor haarzelf goed te regelen.
De taakuitoefening van de classis ten opzichte van de benoeming van en toezicht op de kerkelijke functionarissen heeft zij altijd serieus genomen. Dit ongeacht of het nu ging over de predikanten, proponenten, schoolmeesters, kosters of kerk- en armenmeesters. Alle kerkelijke functionarissen waren van belang voor de opbouw en het goed kunnen functioneren van de gereformeerde kerk in de regio Nederbetuwe. De classis was naast de benoemingsprocedures vooral gericht op het goed functioneren van de kerkelijke functionarissen.
Uit de in hoofdstuk 7 opgenomen casuïstiek is op te maken dat vooral in de periode tussen 1695 en 1750 de classis niet alleen veel procedures te verwerken kreeg, maar ook moeite had om op een evenwichtige wijze tot een bijbelse en kerkrechtelijke beoordeling te komen. Er werden nogal wat fouten gemaakt, mede door het ontbreken van kennis en een onbevooroordeelde en onpartijdige beoordeling.
Het toezicht op de kerkelijke gemeenten en individuele lidmaten ging de classis gemakkelijker af. Hierbij had zij meer steun van de politieke overheden zoals de ambtman van Nederbetuwe, het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe en het Hof van Gelre en Zutphen. Deze taakuitoefening was minder belastend, omdat de afstand tot de classis groter was en zij zelden door een plaatselijk kerkelijk probleem in moeilijkheden kwam.
Het toezicht op de bediening van de sacramenten, het sluiten van huwelijken en andere kerkelijke gebruiken was een voortdurende taak van de classis. Met name door het adviseren over de bediening van de heilige doop in speciale gevallen en het regelmatig vieren van het heilig avondmaal hield de classis hierover een goed toezicht. Dat gold eveneens ten aanzien van de huwelijksproclamaties en het sluiten van huwelijken. Hierbij werd door de overheden streng toezicht gehouden, daar de kerk in deze uitvoerder was van de politieke huwelijkswetgeving.

Het gebruik van het orgel tijdens de eredienst was in de Nederbetuwe niet aan de orde evenals andere liturgische gebruiken die de gereformeerde kerk vanaf het begin had geweerd. Wel was de classis van Tiel actief betrokken bij en voorstander van de invoering van de Psalmberijming van 1773 en de Evangelische Gezangenbundel van 1806. Van beide berijmingen werd met vreugde gebruik gemaakt.
De verhouding tussen de classis en de provinciale synode was ambivalent. Voor wat betreft appèlzaken was de classis gedwongen zich te schikken naar de resoluties van de synode. In de meeste andere zaken ging de classis haar eigen gang en gebruikte de synodale vergadering meer als een theologisch en adviesplatform. Dat gold tevens voor de ondersteuning van noodlijdende kerken en personen, waarbij de classis haar eigen keuzes maakte.
De houding van de classis ten opzichte van andere godsdienstige stromingen was negatief met uitzondering van de lutheranen en Joden, die door haar werden geaccepteerd. Een vereniging met de lutheranen in de 17e eeuw is niet gelukt, maar de classis bleef welwillend tegenover hen. Katholieken, remonstranten en andere afwijkende gezindten werden negatief bejegend en zo mogelijk bestreden. In het bijzonder werd gewaakt tegen de invloed van nieuwe filosofische stromingen zoals het spinozisme en cartesianisme.
De classis betoonde in haar taakuitoefening een professionele kerkelijke organisatie te zijn. Het belang van de classis van Tiel voor de regio Nederbetuwe tussen 1579 en 1816 kan niet overschat worden.

8. De gereformeerde leer en bevordering van het geestelijk leven binnen de classis van Tiel

In het achtste hoofdstuk wordt geschreven over de gereformeerde leer en de bevordering van het geestelijk leven binnen de classis van Tiel.
Ten aanzien van de gereformeerde leer is de houding en opvatting van de Tielse classis niet te vangen in specifieke stromingen als het gereformeerd piëtisme en Nadere Reformatie. De classis stond voor de calvinistische lijn en heeft dat in de loop der eeuwen vastgehouden. Het merendeel van de bevolking in de Nederbetuwe was gereformeerd, waardoor de classis weinig te duchten had van andere geestelijke stromingen. Toch heeft zij altijd stelling genomen tegen alle opkomende dwaalgeesten in de Verenigde Nederlanden. Academische disputen zoals tussen Voetius en Coccejus gingen aan de classis voorbij.
Als middelen tot behoud en bevordering van de gereformeerde leer binnen de classis van Tiel zijn vooral te duiden de prediking van Gods Woord, het onderwijs uit de Heidelbergse Catechismus, de bediening van de sacramenten, de uitoefening van de kerkelijke tucht en het toezicht houden op de kennis en vaardigheden van de predikanten. Door middel van de kerkvisitaties kon hierop direct gestuurd worden.
Tot bevordering van het geestelijk leven was de classis van Tiel in praktische zin voortdurend bezig. Dat betrof met name het stimuleren van predikanten en kerkenraadsleden om voorbeeldfiguren voor de gemeenteleden te zijn in de praktische geloofsuitoefening. Daarbij heeft vooral de voortdurende strijd tegen het ongodsdienstig gedrag van de bevolking veel aandacht gekregen.

Door de groei van het aantal belijdende lidmaten in de Nederbetuwe in de loop van de 17e eeuw kwam er langzamerhand een kentering in de opbouw van het geestelijk leven. In de 18e eeuw bleken veel goddeloze volksvermaken en gedragingen niet of minder aan de orde te zijn.
In sommige kerkelijke gemeenten onder de classis van Tiel werd door middel van een reformatieprogramma geprobeerd het geestelijk leven te bevorderen en de bevolking tot een christelijke levenswandel te brengen. In dit hoofdstuk wordt aandacht geschonken aan zo'n programma in de gemeenten van Hien en Dodewaard in de jaren 1767-1770.
De invloed van de politieke overheden op de gereformeerde leer en het geestelijk leven was vooral merkbaar tijdens de opbouwfase van de kerk, maar werd na 1620 steeds minder. Feitelijk gingen overheid en kerk hun eigen weg.

9. Gevolgen van de Franse tijd vanaf 1795 tot de invoering van het Algemeen Reglement in 1816 voor de classis van Tiel

In het negende hoofdstuk wordt beschreven wat de gevolgen waren voor de classis van Tiel van de Franse overheersing van de Nederlanden in de jaren 1795-1813 tot de invoering van het Algemeen Reglement voor de herstructurering van de gereformeerde kerk door de Nederlandse overheid in het jaar 1816.
Tijdens de Bataafs-Franse tijd heeft de classis van Tiel haar taken grotendeels kunnen vervullen. Weliswaar wisselden de nationale en provinciale politieke overheden een aantal keren maar desondanks kwam die taakvervulling niet wezenlijk in de knel. Wel waren er in de jaren 1810-1813 problemen door het niet of slecht uitbetalen van de predikantstraktementen. De taken die de overheden voor 1795 in Gelderland uitoefenden op het kerkelijk vlak werden tussen 1795 en 1813 voornamelijk door de nationale overheid overgenomen en voortgezet.
Een scheiding van kerk en staat is wel in 1796 geproclameerd maar in de praktijk is de scheiding nooit tot stand gekomen. Zowel de financiële banden tussen kerk en staat als de noodzaak van de godsdienst tot regulering van de bevolking waren voor de nationale overheid te belangrijk om te laten vervallen.
Wat wel veranderde in de loop van deze tijd was de gebiedsindeling in de Nederlanden, waarbij de provincies in verschillende vormen van gewesten werden verdeeld. Aan deze verwarring werd na de bevrijding eind 1813 een einde gemaakt door weer de oude provincies in te voeren.
Tijdens de Franse overheersing werd in 1809 door Lodewijk Napoleon Bonaparte opdracht gegeven om te komen tot een nieuwe kerkelijke structuur voor de gereformeerde kerk. Een structuur voor een nationale kerk die onder toezicht en bewind van de hoge overheid zou functioneren. Door de wisseling van de diverse regeringen kon hier geen uitvoering aan worden gegeven. Toen Napoleon Bonaparte in 1810 het Koninkrijk Holland inlijfde, wilde hij de kerk herstructureren naar de wijze zoals dat in Frankrijk het geval was, namelijk in de vorm van een unitarische kerk. Door zijn val zijn die plannen niet doorgegaan.

Wel heeft Napoleon in 1811 de burgerlijke stand ingevoerd, wat gevolgen had voor de publieke functies van de kerk ten aanzien van dopen en huwelijken. Door de invoering van de burgerlijke stand en het sluiten van huwelijken door de ambtenaar van de burgerlijke stand werd het kerkelijk huwelijk gedevalueerd tot een inzegening.
Na de bevrijding van Nederland aan het einde van het jaar 1813 werd de betaling van de predikantstraktementen, pensioenen en weduwegelden weer hervat tot grote vreugde van de predikanten van de gereformeerde kerk.
Wat eveneens werd voortgezet was het zoeken naar een nieuwe kerkelijke structuur voor wat toen werd genoemd de Nederlandse Hervormde Kerk. Daarbij werd voortgebouwd op de ideeën die in de Franse tijd waren ontwikkeld. Bijzonder door aandrang van koning Willem I die een vorm van een episcopale kerk wenste met hemzelf aan het hoofd als opperkerkvoogd enz. werd daartoe een Algemeen Reglement ontworpen. Dit geschiedde niet door de gereformeerde kerk zelf, maar door colleges die door de koning werden benoemd. Dit Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden werd op 1 april 1816 ingevoerd en betekende het einde van de gereformeerde kerk in haar eeuwenlang behouden vorm.
De invoering van het Algemeen Reglement betekende eveneens het einde voor de classis van Tiel als het belangrijkste kerkelijk bestuursorgaan van de Nederbetuwe. Daar in dat reglement de classicale taak tot op het minimum was teruggebracht en de leiding werd gelegd bij de koning en de nationale synode besloot de classis bij de koning uitgebreid te protesteren. Het haalde allemaal niets uit. De classis van Tiel besloot daarop haar werkzaamheden op 18 maart 1816 neer te leggen. Hiermee kwam een einde aan een eeuwenlang goed gefunctioneerd hebbend professioneel kerkelijk bestuursorgaan.

10. Evaluatie

In het tiende hoofdstuk worden conclusies getrokken en antwoorden gegeven op de gestelde onderzoeksvragen. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen de kerkelijke en de politieke kant van de algemene vraagstelling.

Summary

The classis of Tiel 1579-1816
The Reformed Church in the Nederbetuwe in the field of tension between political forces and social changes.

This study includes an examination of the meaning of the classis of Tiel for the Reformed Church in the Nederbetuwe in the period 1579-1816. This is seen in the relationship and the tension with the political forces and social changes. The classis of Tiel was the central ecclesiastical governing body in the region. The Nederbetuwe existed as separate region from the year 1327. Fixed elements of this region were the Operational area Nederbetuwe, the high noble land-court, the city of Tiel and some high seigniors. For the directors of the classes this was an advantage, as they had to do with political authorities in a clearly defined area. During the years of this research, the Nederbetuwe was part of the district of Nijmegen. The district of Nijmegen was one of the four districts of the Duchy Gelre. The highest authorities of the Duchy were the Statesmen of Gelderland.
This study is primarily made use of primary sources. The writer of this work has transcribed those sources since those are often difficult to accessible for researchers because of the old manuscripts. They will be published in a series of about 20 books and made available for further scientific research.
This study is divided into ten chapters, of which the most important data below.

1. The origin of the classis of Tiel

The first chapter describes how the classis of Tiel originated under difficult circumstances. It was a period in which the Netherlands revolted against Spanish rule and religious persecution. This period of rebellion and war lasted until the year 1648. Around the year 1578 the Duchy of Gelre went over to the reformed religion. The driving force behind it was the governor of Gelre, count John of Nassau. Together with the authorities and the Church, he ensured the introduction of the reformed religion in Gelderland as the only allowable public Church. In particular, the Statesmen of Gelderland as the highest Government and the classes had an important role to play. The classis of Tiel originated around the year 1579. She developed in a short time to the most important ecclesiastical board and governing body of the region Nederbetuwe and operated completely independent before the year 1600. On the other hand she was depending on te help and support of the governments in both financially and material terms as well in terms of legislation and regulation. At the same time the high government needed the classis. Since the classis as ecclesiastical governing body were close to the local churches as well the people. The higher government also needed the classis as Church governing body for control and regulation of the population. This connection between the classis and the government would remain for centuries.

The classis of Tiel consisted of 16 or 17 municipalities, namely the churches of the city Tiel and places Echteld, Eck en Wiel, Hien and Dodewaard, Ingen, IJzendoorn, Kesteren, Kerk- en Kapel-Avezaath, Lienden, Maurik, Ochten, Ommeren, Ravenswaaij, Rijswijk, Opheusden, Rijswijk, Ravenswaaij, Zoelen and until 1675 the Fort Nassau on the island of De Voorn. In the years between 1579 and 1593 the classis had worked together with the high and regional authorities to build up the church. Partly this was done by the appointment of reformed pastors, partly due to the transition from catholic priests to the Reformed Church. This period ended in 1593 with the examination of the then present ministers. Those exams were necessary since, especially the ministers who came from the Catholic Church, often had to be trained more in the Reformed doctrine. In the build-up of the Reformed Church, the High Court of Gelre and Zutphen, the Officer of Nederbetuwe and the Count of Culemborg played an important role. In these years of building up was much attention for training and equipping of ministers and other church officials such as vergers and schoolteachers.
It was very important that the commitment to the political authorities would have no impact on the development of the Reformed Church to the classis of Tiel. The classis and the local churches were given the freedom to develop, like it was indicated in earlier Church orders. Most important was the preaching of God's Word. In addition, the education of the Heidelberg Catechism, the administration of the sacraments of baptism and communion and the exercise of church discipline. With this development, the classis was well supported by the government. The government rarely interfered with the internal church life and doctrine.
For the people of the Nederbetuwe, the transition from the Catholic religion to the reformed religion not accomplished in a few years. This required a lot of time and work with and bij the classis, the local churches, ministers and governments. Even so the Reformed Church got a permanent place in the Nederbetuwe in twenty years. The classis of Tiel was able to lay the foundations in these years which would continue for centuries.

2-3. The relationship between the political authorities and the classis of Tiel

In chapter 2 and 3 is described the high and low political authorities in the Duchy Gelre with which the classis of Tiel had to deal with. It shall also be indicated to what extent and in what areas the authorities interfered in with the Reformed Church in Gelderland, the Nederbetuwe and the classis of Tiel.
In the Duchy of Gelre was a very complicated governance structure, different from the other provinces of the United Netherlands. The highest political and religious authorities were the Statesmen of Gelderland. In addition, the Court of Gelre and Zutphen was the main political executive governing body and the highest judiciary. This Court was also charged with the laws and regulations and the highest jurisdiction in ecclesiastical affairs. The Duchy Gelre was divided into four districts. The classis Tiel belonged to the Nijmegen district as well the classes of Nijmegen and Zaltbommel.

This District was divided into a number of autonomous areas, the Office Nederbetuwe, the city of Tiel and some high seigniors which together formed the Nederbetuwe region. That region was the work and task area of the classis of Tiel. The classis of Tiel functioned as an independent ecclesiastical governing body and had besides the help of the Statesmen of Gelderland and the High Court Gelre and Zutphen, in particular, the support of the Officer of Nederbetuwe. The classis was essential for the support, advice and visitation of the Church municipalities, and the appeals of pastors and for the monitoring of learning and life. In doing so she could call in the Governments support .

The interference from the Statesmen of Gelderland with the Reformed Church was large. They made a lot of laws and regulations for the Reformed Church, so that they not only got a better grip on the ecclesiastical developments, but also on the population itself. By means of resolutions and proclamations was also arranged specifically what was allowed or not by the authorities public amusement as well rules were made for the sanctification of the Sunday. The Reformed Church was financial ways dependent on the high government. This mixing time-conditions, social changes, political and ecclesiastical developments led to the fact that the public Reformed Church actually became a by the government regulated, enslaved church.

All this created the space for the work of the classis. For holding grip on the population and regulating the Reformed Church, as well any other religious and non-religious movements, the high authorities needed a ecclesiastical governing body which stood close to the local churches and people but did not interfere with the general politics of Gelderland. The classis was for this purpose the most suitable authority. Area-based, close to the population and of sufficient level to be a service to the government. The classis of Tiel got all the freedom to treat what she wanted at her meetings, without a chance for political commissaries or others to penetrate. If there would arise any problem, it was only regionally and generally resolved quickly using the Court, local authorities or regional courts.

After the year 1700 arose a coolness in the relationship between state and church. Especially when the political authorities started a tolerance policy which was conducted in relation to other religions, especially the catholics. The distance between citizens and the government got larger. This was partly due to the rise of democratic liberation movements in the United Netherlands. These movements were not tolerated by the authorities, causing much dissatisfaction among the population.

Especially after the year 1750 arose a period of continued decoupling of church and politics. On one side, the regents went ahead at the same way they already started, seated on the plush with little idea and understanding of what lived among the population. On the other hand, there was the rise of the democratic movements that could not be stifled. The church was not longer allowed to interfere in political affairs under penalty of withholding financial support. When authorities apparently arose the idea that they were owners of the spiritual goods instead of administrators.

This period is also characterized by the clear emergence of pietistic and piety movements, the foundation of conventions and groupmeetings.

4. The conflict between Remonstrants and Contra-Remonstrants within the classis of Tiel in the years 1605-1620

The fourth chapter describes the impact of the the struggle between the Remonstrants and Contra-Remonstrants has had within the classis of Tiel in the years 1605-1620.
By the theological dispute in Holland between Jacobus Arminius and Franciscus Gomarus, there arose within a few years a dissension between Remonstrants and Contra-Remonstrants denominations. In Gelderland there were mainly the three classes of the Quarter of who adhered to the dogma of Arminius. Especially after the publication of three articles by Conradus Vorstius the contradictions between Remonstrants and Contra-Remonstrants were accentuated. Having regard to the interests of the Reformed Church and the need for mutual peace and tranquility among the population, the Statesmen of Gelderland interfered. They stood on the side of the Contra-Remonstrants and have not only exert to hold a national synod, but also the removal of the religious differences and encouraging the appointment of Contra-Remonstrant minded ministers. For the Nederbetuwe they were supported by the Officer Vijgh.
The discord within the classis of Tiel was so great that the classis disintegrated in two equal parts in 1616. The Arminian minded part assumed that they were the legal classis and that the Contra-Remonstrant part had separated wrongly. At the start of the provincial synod in Arnhem in 1618, also by a resolution of the Court of Gelre and Zutphen, proved that precisely Contra-Remonstrant representatives were accepted as legal present by the classis at the synod and not the Remonstrants. During the provincial synod was a long dispute about the religious differences, but could not bridge the gap between Remonstrants and Contra-Remonstrants. Although many cases were solved, some remained to be settled at the national synod and in the classes.
At the classical assembly to Tiel 21-25 September 1618 and at the National Synod of Dordrecht, measures were taken against the Remonstrant minded preachers. Fore the classis of Tiel it resulted in the dismissal of two ministers, one because of the doctrine and the other because of lifestyle. Three others were sent to retirement.
Afterwards the Statesmen of Gelderland have taken some measures against the Remonstrants and their ministers. For the region Nederbetuwe and the classis of Tiel with all these measures religious disputes resolved, only a few Remonstrants remained in their area.

5-7. The duties performed by the classis of Tiel and the relationship with the political and ecclesiastical authorities

The chapters 5-7 describes which tasks the classis of Tiel has exercised and how there was the relationship with the political and ecclesiastical authorities. These chapters are the core of the study. Chapter 5 describes the internal affairs of the classis Tiel and the supervision of the ecclesiastical servants. Chapter 6 describes the supervision of the classis of Tiel on the municipalities and some top classical issues.

Chapter 7 describes some Ecclesiastical law matters within the classis of Tiel.
The classis of Tiel had to execute a very large range of tasks. That concerned first of all the internal affairs, such as hold the classical assemblies, producing classical laws, regulating her functions, the distribution of commissions and committees of deputies and the regulation of the financial affairs. Concerning the finances, the classis has done a lot of work for creating the foundation for a widow fund and a superannuation and older fund. Both funds came only in the 18th century successfully of the ground. The arrangement of its own classical finances for classical income and expenditure has often been a problem. On one side this was also caused by the governments not paying any allowances which they had promised. On the other side the classis itself struggled to control their financial affairs properly.
The duties performed by the classis in relation to the appointment and supervision of the church officials has always been taken seriously. This regardless of whether it was about the preachers, proponents, schoolteachers, sextons or church wardens and overseers of the poor. All church officials were important building and operating smoothly in the Reformed Church, region Nederbetuwe. The classis was besides off the nomination procedures and the proper ecclesiastical officials.
From the cases included in chapter 7 is given a good overview at the classis, especially in 1695-1750, who had not only to deal with many procedures but also struggled to find a balanced way to a biblical and church law judgment. There were quite a few errors made, partly because of the lack of knowledge and an unbiased and impartial assessment.
Monitoring the Church municipalities and individual church members was an easy task for the classis. They had more support from the political authorities such as the Officer of Nederbetuwe, the most noble Court of the Nederbetuwe and the Court of Gelre and Zutphen. Thes duties were less burdensome since the distance to the classis was larger and she rarely came in trouble by a local church problem.
Monitoring the operations of the sacraments, the conclusions of marriages and other ecclesiastical rituals was a constant task of the classis. In particular by advising on the service of the holy baptism in special cases and the regular celebration of the Lord's Supper the classis held a good monitoring. That did likewise regarding the proclamations of marriages and the conclusion of marriages. This was strictly monitored by the authorities since the church was the executor of the political marriage legislation.
The use of the organ was during the church service worship not at issue in the Nederbetuwe as well as other liturgical use was repressed by the Reformed Church from the beginning of the reformation in Gelderland. However, the classis of Tiel was actively involved in and supported the introduction of the Psalter of 1773 and the Evangelical Song Bundle of 1806. Both rhymed versions were used joyfully.
The relationship between the classis and the provincial synod was ambivalent. Regarding appeal cases the classis was forced to comply with the resolutions of the synod. In most other cases the classis went her own way and used the synod assembly more as an advisory and theological platform. This also applied to support ailing churches and individuals, which the classis made her own choices.

The attitude of the classis over other religious denominations was negative except the Lutherans and Jews, which were accepted by her. An association with the Lutherans in the 17th century did not work, but the classis remained sympathetic to them. Catholics, Remonstrants and other deviant sects were treated negatively and possibly disputed. In particular, the classis watched out/fought against the influence of new philosophical movements such as spinozism and cartesianism.
The classis demonstrated in her duties to be a professional ecclesiastical organization. The importance of the classis of Tiel for the region of Nederbetuwe between 1579 and 1816 can not be overestimated.

8. The reformed doctrine and promotion of the spiritual life within the classis of Tiel

In the eighth chapter is written about the reformed doctrine and promoting the spiritual life within the classis of Tiel.
With regard to the reformed doctrine, the attitude and perception of the classis of Tiel can not to be captured in specific movements such as Pietism and Further Reformation. The classis was supporting the Calvinist doctrine and she has detained that in the course of centuries. The majority of the population in the Nederbetuwe was reformed, making the classis little to fear from other spiritual movements. However they always oppose all emerging wandering ghosts in the United Netherlands. Academic disputes as between Voetius and Cocceius went beyond to the classis.
As means to preserve and promote the reformed doctrine within the classis of Tiel are specially to indicate the preaching of God's Word, the education of the Heidelberg Catechism, the administration of the sacraments, the exercise of church discipline and carefully monitoring for the knowledge and skills of the ministers. With church visitations could this be watched directly. For the promotion of spiritual life was the classis of Tiel in practical sense constantly working.. That concerned both stimulating in particular pastors and church council members to be role models for the church members at the control on practical matters. Especially the ongoing battle against the irreligious behavior of the population has received much attention.
By the growth in the number of professing church members in the Nederbetuwe in the course of the 17th century, slowly came a turning point in up-building of spiritual life. In the 18th century disappeared many godless public amusements and behaviors to be less or not at issue anymore.
In some congregations under the classis of Tiel was through a reform program sought to promote the spiritual life and to bring the people to a Christian life. In this chapter attention has been given to such a program in the villages of Dodewaard and Hien in the years 1767-1770.
The influence of the political authorities on the reformed doctrine and spiritual life was especially noticeable during the build-up phase of the church, but was less and less after 1620. In fact the governments and church went their separated ways.

9. Consequences of the French era from 1795 until the introduction of the General Regulation in 1816 for the classis of Tiel

Chapter 9 describes the consequences of the French occupation of the Netherlands in the years 1795-1813 as well the impact of the introduction of the General Regulation for the restructuring of the Reformed Church by the Dutch government in the year 1816 for the classis of Tiel.
During the Batavian-French era, the classis of Tiel was able to largely fulfill her tasks. Although the national and provincial political authorities exchanged a number of times, but nevertheless came those tasks fulfillment not substantially in a fix. Though there were problems in the years 1810-1813 by failure to perform or improper payment for preacher's pay. The tasks by the authorities before the year 1795 in Gelderland were done on the religious right were mainly between 1795 and 1813.
A separation of church and state is proclaimed in 1796 but in practice the separation has never come in to being. Both the financial ties between church and state and the necessity of religion to regulate the population were for the national government too important to abandon.
What did change in the course of this time, was the division of the territories in the Netherlands, where the provinces were divided into different types of regions. This confusion was brought to an end after the final liberation in 1813 by reintroducing the old provinces.
During the French dominance was given instructions by Louis Bonaparte, in 1809, to come to a new Church structure for the Reformed Church. A structure for a national church that would function under the supervision and administration of the high national government. Due to the changing of the various governments this could not be implemented. When Napoleon Bonaparte in 1810 incorporated the Kingdom of Holland within the French nation, he wanted to restructure the church after the manner as was the case in France, namely in the form of a unitarian church. These plans are not continued by his fall.
However, Napoleon introduced the civil registration in 1811. This had consequences for public functions of the church regarding baptisms and marriages. By the introduction of the civil registry and the conclusion of marriages by civil registrar, the ecclesiastical marriage was devalued into a blessing.
After the liberation of the Netherlands at the end of the year 1813, the payment of the salaries of the ministers, the pensions and the payment of the pastors' widows were resumed to a great delight of the pastors of the Reformed Church.
What likewise continued was the search for a new ecclesiastical structure for what was then called the Dutch Reformed Church. It was build on the ideas developed in the French period. Particular by the insistence of King William I, who wished a form of an Episcopal Church with himself at the head as primate etc., a General Regulation was designed for that purpose. This came to pass not by the Reformed Church itself, but by committees appointed by the king. This General Regulation for the Board of the Reformed Church in the Kingdom of the Netherlands was introduced on April 1, 1816 and marked the end of the Reformed Church in its preserved form for centuries.

The introduction of the General regulations also marked the end for the classis of Tiel to the main church of the region Nederbetuwe. Since in those regulations the task for the classis was minimized to and the leadership was laid upon the King and the national Synod. The classis Tiel decided to protest by the King extendedly which ended with nothing, it didn't help anything. Therefore the classis Tiel decided to lay down her work on March 18, 1816. This brought an end to a centuries professionally well functioning governing body.

10. Evaluation

In chapter 10 conclusions and answers have been given to the research questions. A distinction has been made between the religious and the political side of the general question.

Zusammenfassung

Die Classis von Tiel 1579-1816. Die reformierte Kirche in Nederbetuwe in der Spannung zwischen den politischen Kräften und sozialen Veränderungen.

Diese Studie umfasst eine Untersuchung der Bedeutung von der Classis von Tiel in den Jahren 1579-1816 für die reformierte Kirche im Nederbetuwe. Dies wird in Betracht gezogen in der Beziehung und dem Spannungsfeld mit den politischen Kräften und sozialen Veränderungen. Die Classis von Tiel war das zentrale religiöse Organ in dieser Region. Der Nederbetuwe existierte als separate Region ab dem Jahr 1327. Feste Unterabteilungen der Region waren das Amt Nederbetuwe mit das hochadlige Landesgericht, die Stadt Tiel und einige hohe Herrlichkeiten. Zu der classicalische Regierung war dies ein Vorteil, da sie hatte mit politischen Regierungen in einem bestimmten Gebiet zu handeln. In den Jahren des Untersuchungszeitraumes dieser Studie war den Nederbetuwe ein Teil des Kreis Nijmegen, eine der vier Kreises des Herzogtums Geldern. Die höchsten Behörden des Herzogtums waren die Staaten von Gelderland.
Bei diese Studie wirden vornehmlich Originalquellen verwendet. Da diese oft schwierig für die Forscher zugänglich sein, werden diese Quellen durch den Autor dieses Werkes transkribiert. Sie werden veröffentlicht in einer Serie von etwa 20 Bücher und für die weitere wissenschaftliche Forschung zur Verfügung gestellt. Diese Studie ist in zehn Kapiteln unterteilt, deren Hauptpunkte sind unten aufgeführt.

1. Die Entstehung der Classis von Tiel

Im ersten Kapitel wird beschrieben wie die Classis von Tiel unter schwierigen Umständen ist entstanden. Es war eine Zeit, als die Niederlande gegen die spanische Herrschaft und gegen die Verfolgung aus religiösen Gründen sich empörten. Diese Zeit der Empörung und Krieg dauerte bis zum Jahr 1648. Um das Jahr 1578 ging das Herzogtum Geldern zum reformierten Religion über. Die treibende Kraft hinter dieser war der Statthalter von Gelderland, Graf Johan van Nassau. Er hat zusammen mit den Behörden und der Kirche sich gekümmert für die Einführung der reformierten Religion in Gelderland als die einzige öffentlich erlaubte Religion. Insbesondere hatten die Staaten von Gelderland als die höchste Regierung und die Classes eine wichtige Rolle. Die Classis von Tiel ist um das Jahr 1579 entstanden. Sie entwickelte sich in kurzer Zeit zum wichtigsten religiösen Organ der Region Nederbetuwe. Wie für das Jahr 1600 funktioniertete sie kirchlich völlig unabhängig. Jedoch sei war abhängig von der Hilfe und Unterstützung der Regierungen in finanzieller und materieller Hinsicht und in Bezug auf die Gesetzgebung und Regulierung. Auf der anderen Seite brauchte die hohe Regierung die Classis. Da die Classis stand als Kirchenverwaltungsstelle in der Nähe der lokalen Kirchen und Bevölkerung, brauchte die Regierung die Classis zur Kontrolle und Regulierung der Bevölkerung. Diese Beziehung zwischen der Regierung und der Kirche würde jahrhundertelang dauern.

Die Classis Tiel wurde gebildet von 16 oder 17 Gemeinden, nämlich die Kirchen der Stadt Tiel und die Orte Echteld, Eck en Wiel, Hien en Dodewaard, Ingen, IJzendoorn, Kerk- en Kapel-Avezaath, Kesteren, Lienden, Maurik, Ochten, Ommeren, Opheusden, Rijswijk, Ravenswaaij, Zoelen und bis 1675 das Fort Nassau auf der Insel "De Voorn". In den Jahren zwischen 1579 und 1593 arbeitete die Classis mit den hohen und regionalen Obrigkeiten um die reformierten Kirche zu bauen. Teilweise wurde dies durch die Ernennung von reformierten Pastoren getan, zum Teil aufgrund des Übergangs von katholischen Priestern zu der reformierten Kirche. Diese Periode endete im Jahre 1593 mit der Prüfung der dann vorliegenden Pfarrern. Diese Prüfungen wurden benötigt, besonders für vor die Pfarrern die von der katholischen Kirche kamen und in der reformierten Lehre mussten ausgebildet werden. In dieser Konfiguration hatten der reformierten Kirche, das Gericht von Gelre und Zutphen, der Amtmann von Nederbetuwe und dem Grafen von Culemborg eine wichtige Rolle gespielt. In diesen Jahren der Erbauung war viel Aufmerksamkeit auf Ausbildung und Ausrüstung von Pastoren und andere Kirchenvertreter wie die Schulmeistern.
Vor der Classis von Tiel war wichtig, dass das Engagement für die politischen Behörden keine Konsequenzen hätte auf die Entwicklung der reformierten Kirche. Die Classis und die lokalen Gemeinden wurden die Freiheit gegeben sich zu entwickeln, wie in früheren Kirchenordnungen wurde angegeben. Am wichtigsten war die Verkündigung des Wortes Gottes. Daneben die Bildung aus die Heidelberger Katechismus, die Bedienung der Taufe und Kommunion und die Ausübung der Kirchenzucht. Mit dieser Entwicklung wurde die Classis auch von der politischer Regierung unterstützt, aber die kümmerte sich selten mit dem inneren Leben der Kirche und der Lehre.
Für die Bevölkerung der Nederbetuwe war der Übergang von der katholischen zur reformierten Religion nicht in einigen Jahren vollzogen. Zu diesem Zweck wurden viel Zeit und Arbeit benötigt von der Classis, Gemeinden, Pastoren und Regierungen. Jedoch hat die reformierte Kirche in zwanzig Jahren einen festen Platz in der Nederbetuwe genommen. In diesen Jahren war die Classis von Tiel in der Lage die Grundlagen zu legen, darauf würde sie jahrhundertelang arbeiten.

2-3. Die Beziehung zwischen den politischen Behörden und die Classis von Tiel

Im zweiten und dritten Kapitel wird beschrieben mit welche hohe und niedrige politischen Behörden die Classis von Tiel zu tun hatte im Herzogtum Gelre. Auch wird gezeigt in welchem Umfang und in welchen Bereichen die Behörden mit der reformierten Kirche in Geldern, dem Nederbetuwe und die Classis von Tiel sich gekümmert hatten. Im Herzogtum Geldern war eine sehr komplizierte Verwaltungsstruktur, völlig unterschieden von den anderen Provinzen der Vereinigten Niederlande. Die höchsten politischen und religiösen Autoritäten waren die Staaten von Gelderland. Daneben war das Gericht von Gelre und Zutphen die wichtigsten politischen Führungsverband und die höchste Justiz.

Dieses Gericht war auch verantwortlich für die Gesetze und Vorschriften und die höchste Rechtspflege in kirchlichen Angelegenheiten.
Das Herzogtum Gelre wurde in vier Kreises unterteilt. Die Classis von Tiel gehörte zum Kreis von Nijmegen wie die Classes von Nijmegen und Zaltbommel. Diese Kreis wurde in einer Anzahl von (autonome) Regionen unterteilt, wovon das Amt Nederbetuwe mit der Stadt Tiel und einige Herrlichkeiten zusammen die Region Nederbetuwe bildeten. Diese Region war die Arbeits- und Handlungsspielraum der Classis von Tiel. Diese classis fungierte als unabhängige kirchliche Verwaltungs-apparat und hatte zusätzlich zur Unterstützung der Staaten von Gelderland und dem Gericht von Gelre und Zutphen und besonders dem Amtmann von Nederbetuwe. Die Classis war wesentlich für die Unterstützung, Beratung und Besuch von kirchliche Gemeinden, bei Berufungen von Pfarrern und für die Überwachung des Lernens und des Lebens. Darüber hinaus könnte sie die Unterstützung der Regierungen gewinnen.
Die Beteiligung der Staaten von Gelderland mit der reformierten Kirche war groß. Sie machten eine Menge von Gesetzen und Vorschriften für die reformierte Kirche, so dass sie nicht nur einen besseren Griff auf die kirchlichen Entwicklungen erhalteten, sondern auch auf der Bevölkerung. Durch Resolutionen und Proklamationen wurde auch speziell angeordnet was erlaubt oder von den Behörden nicht berechticht war zu öffentliche Volksbelustigungen und speziell wurden Regeln für die Heiligung des Sonntags aufgestellt. Die reformierte Kirche war finanziell abhängig von der hoher Regierung. Diese Mischung von Zeitsverhältnisse, soziale Veränderungen, politischen und kirchlichen Entwicklungen führte dazu das diese öffentliche reformierte Kirche tatsächlich eine von der Regierung reglementierte, geknechte Kirche wurde.
All diese erschaffte den Raum für die Arbeit der Classis. Für den Griff zu halten an der Bevölkerung und die reformierte Kirche Regulierung, und alle anderen religiösen und nicht-religiösen Bewegungen, war die hohe Behörden erforderlich um eine kirchliche Verwaltungsapparat zu haben in der Nähe der Kirchen und Bevölkerung, aber ohne Störung der allgemeinen Politik in Gelderland. Die Classis war zu diesem Zweck die richtige Instanz. Sie war gebietsgebunden, nahe an der Bevölkerung und von ausreichender Qualität in der Lage der Regierung zu dienen. Die Classis von Tiel bekam die Freiheit in ihren Versammlungen zu behandeln was sie wollte, ohne politische Kommissare oder andere könnten hineindrängen. Sollte ein Problem auftreten, war es nur regional und schnell löslich mit der Hilfe von das Gericht von Gelre und Zutphen, den lokalen Behörden und regionalen Gerichten.
Nach das Jahr 1700 gab es eine Kühle in der Beziehung zwischen Staat und Kirche, zumal wenn durch die politischen Behörden eine Toleranz-Politik wurde durchgeführt, insbesondere zu anderen religiösen Bewegungen, wie der katholischen. Auch der Abstand zwischen den Bürgern und der Regierung wurden immer größer. Das war teilweise fällig die Entstehung der demokratischen Freiheitsbewegungen in den Vereinigten Niederlande. Diese Bewegungen wurden von den Behörden nicht toleriert und das gab viel Unzufriedenheit mit der Bevölkerung.
Vor allem nach das Jahr 1750 war eine Periode von fortgesetzte Trennung zwischen Kirche und Politik. Die Regenten waren auf der einen Seite auf dem Weg, indem sie in Angriff genommen hatten, sitzt auf dem Plüsch mit wenig Ahnung und das

Verständnis dessen was in der Bevölkerung lebte. Auf der anderen Seite war es der Aufstieg der democatrische Bewegungen, die nicht erstickt werden konnte. Die Kirche sollte sich nicht hereinlassen in politischen Angelegenheiten unter Strafe des Quellen finanzielle Unterstützung. Bei den Behörden kam offensichtlich der Idee, dass sie Eigentümer der geistigen Güter waren in platz von Administratoren.
Dieser Zeitraum wird auch gekennzeichnet durch die klare Entstehung von pietistischen Bewegungen und Frömmigkeitbewegungen, genauso wie die Gründung von Konventikels und Gesellschaften.

4. Der Kampf zwischen Remonstranten und Kontraremonstranten in Classis von Tiel in den Jahren 1605-1620

Im vierten Kapitel wird beschrieben was hat betroffen den Kampf zwischen den Remonstranten und Kontraremonstranten in der Classis von Tiel in den Jahren zwischen 1605 und 1620.
Durch der theologische Streit in Holland zwischen Jacobus Arminius und Franciscus Gomarus entstand in wenigen Jahren ein Zwiespalt zwischen Remonstrants- und Kontraremonstransgesinnten. In Gelderland waren es vor allem die drei Classes des Kreis von Nijmegen, die den Lehren von Arminius anhänglich waren. Vor allem nach der Veröffentlichung von drei Artikeln von Conradus Vorstius wurde die Widersprüche zwischen Remonstranten und Kontraremonstranten verschärft. Gestützt befasst zu den Interessen der reformierten Kirche und die Notwendigkeit einer gegenseitigen Frieden und Ruhe in der Bevölkerung haben der Staaten von Gelderland eingegriffen. Sie standen auf der Seite der Kontraremonstranten und haben nicht nur versucht eine nationale Synode zu halten, sondern auch die Entfernung der religiösen Unterschiede und die Förderung der Ernennung von kontraremonstrantische gesinnten Pastoren. Für dem Nederbetuwe wurden die Staaten von der Amtmann Vijgh unterstützt.
Die Divisionen in Classis von Tiel war so groß, dass die Classis im Jahr 1616 in zwei gleiche Teile zerfallen ist. Der arminianische gesinnten Teil nahm an dass sie die rechtliche classis vertreten und dass der contraremonstrantische Teil sich zu Unrecht getrennt hatten. Am Anfang von der Provinzialsynode in Arnheim im Jahre 1618 ergab sich, auch durch einen Beschluss des Gerichts von Gelre und Zutphen, dass gerade die kontraremonstrantische Vertreter als juristische Personen in Auftrag von den Classis auf der Synode wurden akzeptiert. Während der Provinzialsynode hat mann über die religiösen Unterschiede lange argumentiert, aber mann konnte die Lücke zwischen Remonstranten und Kontraremonstranten nicht überbrücken. Obwohl viele Probleme gelöst wurden, blieben einige Sachen auf nationaler Synode und in Classes geregelt zu werden.
Auf die classicalische Versammlung in Tiel von 21-25 September 1618 und an der Nationalen Synode von Dordrecht wurden Maßnahmen gegen die arminianische gesinnten Prediger ergriffen. Innerhalb der Classis von Tiel führte das zur Entlassung von zwei Pfarrern wegen der Lehre, ein wegen Lebenswandel und drei wurden im Ruhestand geschickt.

Die Staaten von Gelderland haben danach einige Maßnahmen gegen die Arminianen und ihre Pfarrern ausgeferdigt. Für die Region Nederbetuwe und die Classis von Tiel wurden die religiösen Streitigkeiten mit alle diese Maßnahmen gelöst und es bleibten nur wenige remonstrantische Gesinnten in ihrer Umgebung zu.

5-7. Die Übung der Aufgaben der Classis von Tiel und die Beziehung zu den politischen und kirchlichen Behörden

Im fünften, sechsten und siebten Kapitel wird beschrieben welche Aufgaben die Classis von Tiel hat ausgeübt und wie die Beziehung war zu den politischen und kirchlichen Behörden. Diese Kapiteln sind die Kern dieser Studie. In Kapitel fünf wird beschrieben die inneren angelegenheiten der Classis von Tiel und die Überwachung der kirchliche Ministern. In Kapitel sechs die Überwachung des Classis von Tiel auf die kirchliche Gemeinden und einige überclassicale Angelegenheiten. In Kapitel sieben einige kirchenrechtlichen Sachen in der Classis von Tiel.
Die Classis von Tiel hatte eine sehr große Bandbreite an Aufgaben auszuüben. Die erste betraf die inneren Angelegenheiten, wie die classicalischen Versammlungen halten, verfertigen von classicalischen Gesetze umb irhe Aufgaben zu regulieren, die Verteilung von Kommissionen und Ausschüssen der Abgeordneten und die Regelung der finanziellen Angelegenheiten. In Bezug auf Finanzen hat die Classis eine Menge Arbeit verrichtet für die Schaffung eines Witwe-, Emeritat- und Ältere-Fonds. Diese Fondsen wurden erst im 18. Jahrhundert gegründet. Die Regelung der eigenen classicalischen Finanzen für classicalische Einnahmen und Ausgaben hat oft ein Problem gewesen. Dies war zum Teil weil die Regierung keine Zulagen bezahlt haben, die sie versprochen hatte. Auf der anderen Seite kämpfte die Classis sich die finanziellen Angelegenheiten für sich selbst richtig zu steuern.
Die Übung der Aufgaben von der Classis hat sie wie es immer ernst in Bezug auf die Bestellung und Beaufsichtigung der Kirchenbeamten genommen. Unabhängig davon, ob es so war um die Prediger, Predigtamtskandidaten, Schulmeistern, Küstern oder Armenmeistern. Alle Kirchenbeamten waren wichtig für die Struktur und Funktion ordnungsgemäß in der reformierten Kirche in der Region Nederbetuwe. Die Classis war neben Berufungsverfahren konzentriert vor allem auf das ordnungsgemäße Funktionieren der Kirchenbeamten.
Aus den aufgezeichneten Fallgeschichten im Kapitel 7 ist auf zu machen das in erster Instantz die Classis nicht nur viele Verfahren in der Zeit zwischen 1695 und 1750 zu verarbeiten hat, sondern auch darum gerungen einen ausgewogenen Weg zu einer biblischen und kirchenrechtlichen Bewertung zu finden. Es gab eine ganze Reihe von Fehlern, hauptsächlich wegen mangelnder Kenntnisse und unvoreingenommene und unparteilische Beurteilung.
Beaufsichtigen der Gemeinden und einzelne Gliedmaßen ging die Classis leichter aus. Hier hatten sie auch mehr Unterstützung von den politischen Behörden, wie der Amtmann von Nederbetuwe, das hochadlige Landesgericht von Nederbetuwe und das Gericht von Gelre und Zutphen. Diese Übung der Aufgaben war auch weniger beladen, weil der Abstand zu die Classis größer war, und sie kam nur selten über eine lokale kirchliches Problem in Schwierigkeiten.

Die Aufsicht über die Verwaltung der Sakramente, Abschluss der Ehen und andere Riten was eine ständige Aufgabe der Classis. Insbesondere war die Classis gut beaufsichtiget auf die Verwaltung der heiligen Taufe in Sonderfällen und die regelmäßige Feier des heiligen Abendmahl. Das gleiche gilt in Bezug auf die Heiratsanzeigen und Eheschließungen. Dies wurde von den Behörden streng überwacht, weil die Kirche der Vollstrecker war des politischen Ehegesetzgebung.
Die Verwendung der Orgel war während des Gottesdienstes in der Nederbetuwe nicht in Rede, sowie andere liturgischen Gebrauchen, welche die reformierte Kirche von Anfang an verhütet hatte. Allerdings wurde die Classis von Tiel aktiv beteiligt und unterstützte die Einführung der neugereimte Psalmen in 1773 und das Evangelische Gesangbuch von 1806. Beide Reimen wurden mit Freude benutzt.
Die Beziehung zwischen der Classis und der Provinzialsynode war ambivalent. In Bezug auf Berufungsverfahren war die Classis gezwungen sich mit den Beschlüssen der Synode zufrieden zu geben. In den meisten anderen Fällen ging die Classis ihren eigenen Weg und benutzte die Synodenversammlung als eines theologisches und Beratungspodium. Das war auch wahr für die Unterstützung von notleidende Kirchen und Einzelpersonen, wobei die Classis ihre eigenen Entscheidungen treffte.
Die Haltung der Classis gegenüber anderen religiösen Bewegungen war negativ mit Ausnahme der Lutheraner und Juden, die von ihr akzeptiert wurde. Eine Assoziation mit den Lutheranern im 17. Jahrhundert ist nicht gelungen, aber die Classis blieb ihnen sympathisch. Katholiken, Arminianen und andere von den reformierten Lehre abweichende Sekten wurden negativ behandelt und möglicherweise bestritten. Insbesondere wurde bewacht gegen den Einfluss der neuen philosophischen Bewegungen wie Spinozism und Kartesianismus.
Die Classis demonstrierte in ihren Aufgaben einem professionellen kirchliche Organisation zu wesen. Die Bedeutung der Classis von Tiel für der Region Nederbetuwe zwischen 1579 und 1816 kann nicht hoch genug eingeschätzt werden.

8. Die reformierte Lehre und Förderung des geistlichen Lebens in Classis von Tiel

Im achten Kapitel wird beschrieben die reformierte Lehre und Förderung des geistlichen Lebens in der Classis von Tiel.
In Bezug auf die reformierte Lehre ist die Haltung und Wahrnehmung der Classis von Tiel nicht zu erfassen in bestimmte Bewegungen wie Pietismus und Nähere Reformation. Die Classis befürwortete die calvinistische Linie, und das hat sie im Laufe der Jahrhunderte beibehalten. Die Mehrheit der Bevölkerung in der Nederbetuwe wurde reformiert, wodurch die Classis wenig zu befürchten hatte von anderen spirituellen Bewegungen. Doch sie hat immer Stellung genommen gegen alle aufstrebenden verführerischen Geistern in den Vereinigten Niederlande. Akademische Streitigkeiten wie zwischen Voetius und Cocceius übergingen die Classis von Tiel.
Als Mitteln umb die reformierte Lehre innerhalb der Classis von Tiel zu bewahren und zu fördern, sind vor allem zu deuten die Verkündigung des Wortes Gottes, das Unterricht vom Heidelberger Katechismus, die Verwaltung der Sakramente, die

Ausübung der Kirchenzucht und das Aufsicht auf das Wissen und die Fähigkeiten von der Pfarrern. Durch die Kirchevisitationen könnte direkt geschickt werden. Fur die Förderung des geistigen Lebens war die Classis von Tiel ständig in der Praxis tätig. Das war besonders anregend die Pastoren und Gemeinderäte umb Exempeln zu sein für die Kirchemitglieder für die praktische Übungen des Glaubens. Vor allem die anhaltenden Kampf gegen die unreligiös Verhalten der Bevölkerung hat viel Andacht erhalten.
Aufgrund der Zunahme der Zahl der bekennenden Glieder in Nederbetuwe während des 17. Jahrhunderts kam allmählich in der Aufbau des geistigen Lebens eine Umschlag. Im 18. Jahrhundert zeigten sich viele (ehere) gottlose öffentliche Volksbelustigungen und Verhaltensweisen weniger oder überhaupt nicht zu Ordnung zu sein.
In einigen Gemeinden unter die Classis von Tiel wird versucht das geistige Leben durch eine Reformationprogramm zu fördern und die Bevölkerung zu bringen zu einem christlichen Leben. In diesem Kapitel wird Andacht auf ein Programm gelegt in die Gemeinden von Dodewaard und Hien in den Jahren 1767-1770.
Der Einfluss der politischen Behörden auf der reformierten Lehre und geistigen Lebens war besonders auffällig während der Bauphase der Kirche, aber wurde weniger und weniger nach dem Jahr 1620. Tatsächlich gingen Regierung und Kirche ihren eigenen Weg.

9. Folgen der Französisch Besetzung von 1795 bis zur Einführung des Allgemeine Reglement 1816 für die Classis von Tiel

Im Kapitel 9 wird beschreiben was die Folgen waren der Französische Besetzung der Niederlande in den Jahren 1795 bis 1813 und speziell der Einführung einer Allgemeine Reglement von der niederländischen Regierung im Jahr 1816 für die Umstrukturierung der reformierten Kirche für die Classis von Tiel
Während der Bataver-Französische Zeit konnte die Classis von Tiel weitgehend ihre Aufgaben erfüllen. Obwohl die nationalen und provinziellen politischen Behörden mehrmals veränderten, dennoch kamen diese Aufgaben nicht wesentlich in Klemm. Allerdings gab es Probleme in den Jahren 1810-1813 durch die nicht oder schlechte Zahlung der Gehälter von Pfarrern. Die Aufgaben welche im religiösen Feld von den politischen Behörden für 1795 in Gelderland wurden verrichtet, wurden in erster Instanz von der nationalen Regierung zwischen 1795 und 1813 übernommen und fortgesetzt.
Eine Trennung von Staat und Kirche ist im Jahre 1796 verkündet aber wurde in der Praxis nicht etabliert. Sowohl die finanziellen Beziehungen zwischen Kirche und Staat und die Notwendigkeit der Religion umb die Bevölkerung zu regeln waren die nationale Regierung zu wichtig um aufzugeben.
Was wohl im Laufe dieser Zeit veränderte, war die Gebietseinteilung in den Niederlanden, wo die Provinzen wurden in verschiedene Gegenden aufgeteilt. Zu dieser Verwirrung wurde ein Ende gemacht nach der endgültigen Befreiung im Jahre 1813, indem die Regierung die alte Provinzabteilung wieder einführden.

Während die Französische Besetzung wurde von Louis Bonaparte im Jahr 1809 in Auftrag gegeben eine neue Kirchenstruktur für die reformierte Kirche zu gründen. Eine Struktur für eine nationale Kirche, die unter der Aufsicht und Verwaltung von der hohen Regierung funktionieren würde. Durch der Wechsel der verschiedenen Regierungen konnte das nicht umgesetzt werden. Als Napoleon Bonaparte im Jahre 1810 das Königreich Holland einverleibete, wollte er die Kirche nach der Art und Weise wie in Frankreich der Fall war neu strukturieren in Form eines unitarischen Kirche. Durch seinen Fall sind diese Pläne nicht weiter gegehen.
Allerdings führte Napoleon das Standesamt ein im Jahre 1811, die betroffen die öffentlichen Aufgaben der Kirche in Bezug auf Taufen und Trauungen. Durch die Einführung des Standesamts und Eheschliessungen durch den Kanzler des Standesamt wurde die kirchliche Trauung auf einen Segen abgewertet.
Nach der Befreiung der Niederlande am Ende des Jahres 1813 wird die Zahlung der Gehälter für die Pfarrern, Renten und Witwe Geld wieder aufgenommen zur Freude der Pastoren der reformierten Kirche. Was aber auch wurde fortgesetzt, war die Suche nach einer neuen kirchlichen Struktur für was dann die "Niederländische reformierte Kirche" wurde genannt. Dadurch weiterbauerte mann auf den Ideen in der Französische Zeit entwickelt. Besonders durch das Beharren von König Willem I, die eine Form einer Episkopalkirche wollte mit sich selbst an der Spitze als Chef Prälat usw. Zu diesem Zweck wurde eines Allgemein Reglement konzipiert. Dies wurde nicht von der reformierten Kirche selbst getan, aber durch Kollegen die vom König ernannt wurden. Dieses Allgemeinen Reglement für die Verwaltung der reformierten Kirche im Königreich der Niederlande wurde am 1 April 1816 eingeführt und markiert das Ende der reformierten Kirche in ihrer Jahrhunderte halten Form.
Die Einführung des Allgemeine Reglement bedeutete auch das Ende der Classis von Tiel als wichtigste kirchliche Verwaltungsapparat von der Nederbetuwe. Da in diese Reglement die classicalische Aufgauben wurden zurückgebracht im Minimum und die Führung in die Hände des Königs und der Nationalsynode wurde gestellt, beschloß die Classis bei dem König breit zu protestieren. Es half nichts aus. Die Classis von Tiel beschloß darum am 18. März 1816 ihr Aufgaben nieder zu legen. Dies brachte ein Ende zu einer Jahrhunderte lang gut funktionierten und professionelle kirchliche Verwaltungsapparat.

10. Auswertung

Im zehnten Kapitel wirden Schlussfolgerungen und Antworten auf die Forschungsfragen gegeben. Dabei wird unterschieden zwischen der religiösen und der politischen Seite der allgemeinen Fragestellung.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

1. Originele bronnen en archiefstukken

1.1. Lijst van geraadpleegde archieven

1.1.a. Rijksarchief provincie Gelderland te Arnhem

- archief 0016: Gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse tijd.

- archief 0124: Hof van Gelre en Zutphen:
  boeken 18-82: Memorie- en resolutieboeken 1587-1807.
  nummers 642-647: Brieven van en aan de stadhouder 1543-1596.
  nummer 644: briefnummers 629a, 638a en 638b de datis 19 en 29 april 1569.
  nummers 649-710: Brieven uit en van het Hof 1543-1624.
  nummer 660: briefnummer 2229 de dato 26 maart 1569.
  nummers 817-903: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1561-1811.
  nummers 1063-1110: Brieven van en aan Uitheemsen 1544-1709.

- archief 0207: Burgerlijke stand Gelderland:
  nummer 6169: Burgerlijke stand Ravenswaaij, geboorten 1813.

- archief 0243: Charterverzameling:
  nummer 355: Landbrief van graaf Reinald aan de Betuwe etc., de dato 11-12-1327.

- archief 0336: Provinciale synode van Gelderland:
  boeken 1-11: Acta synodi Gelriae 1579-1810.
  boeken 23-23A: Acta deputatorum synodi Gelriae 1623-1779.

- archief 0338 Classis van Over-Veluwe:
  boek 1: NHK: Acta classis Over-Veluwe 1598-1643.

- archief 0344 Classis van Nijmegen-1:
  boek 1: NHK: Acta classis Neomagensis 1598-1651.
  boek 24: NHK: Acta classis Thylo-Bommelianae 1606-1613.
  boek 30: NHK: Acta classis Tielanae 1613-1644.

- archief 0345 Classis van Tiel en Buren::
  boeken 1-10: NHK: Acta classis Tielanae 1621-1816.
  boek 12-14: NHK: Acta deputatorum classis Tielanae 1631-1644 met rekeningen quaestor 1664-1710 en acta 1745-1815.
  boek 14A: NHK: Wetboek classis van Tiel 1804.
  boek 15: NHK: Acta van beroepingen van predikanten 1667-1814.
  boek 146: NHK: Boek ondertekeningen Formulieren van Enigheid classis van Tiel.

- archief 0370: Heren en Graven van Culemborg:
  nummers 4599-4512: Geestelijke goederen 1600-1697.
  nummer 5459: Stukken betreffende de predikantsbenoemingen te Eck, 1616-1662.
  nummer 5481: Stukken betreffende de predikantsbenoemingen te Maurik, 1613-1681.
  nummer 5943: Geschil tussen de graaf en de naburen van Kesteren over de collatie 1616.
  nummer 5944: Geschil tussen de graaf en de Staten van Utrecht over de collatie van de pastorie te Lienden, 1519-1612.
  nummer 5945: Pastoralia Lienden en Maurik, 1645-1679.
  nummer 5947: Stukken betreffende het predikantstraktement te Lienden, 1631-1676.
  nummer 8087: Proces dominus Molitor tegen de Proosdij Oude Munster over de tienden, 1661.

- Kaart uit eigen collectie:
  Tractus Rheni et Mosae totusque Vahalis: à Rhenoberca Gorcomium usque cum terros adiacentibus ducatus Cliviae regno Noviomagensi Bommelerwaert parte insupere veteris Batavia quae continet de Betouwe, Tielerwaert et comitati Buyren, Cuylenborg et Leerdam, (1642 of 1643).

1.1.b. Regionaal Archief Rivierenland te Tiel

- archief 0001: Oud archief Tiel:
  boek 93: Oude rechten van Tiel, richterambt Nederbetuwe, landbrieven etc.

- archief 0218: archief NGG Tiel:
  nummers 1-4: Resolutieboeken kerkenraad 1700-1733, 1733-1748, 1748-1766 en 1767-1785.
  nummer 90 (RBS 1448): Trouwboek NGG Tiel 1613-1667
  nummer 1012: Kerkenraadshandelingen 1618-1699.

- archief 0807: archief NGG Ravenswaaij:
  nummer 5: Kerkenraadshandelingen 1789-1826.

- archief 1040: Ambt, dijkstoel en polderdistrict Nederbetuwe:
  boeken 1-7: Resolutieboeken van het ambtsbestuur, 1611-1817.
  boek 11: Ingekomen stukken en besluiten van de ambtman en ridderschap, 1682-1715.
  nummer 386: Inwonerslijsten Nederbetuwe 1693.
  nummer 472: Verpachting vicarie- en cloostergoederen 1630-1768.
  nummer 473: Stukken betreffende de schatting van eigendommen van de Commanderie van Ingen, 1653-1655.
  nummer 476: Notulen van een vergadering van ambtman en ridderschap van Nederbetuwe betreffende de toekenning van de congrue portie aan noodlijdende predikanten, 1681.
  nummer 477: Lijst met de inkomsten van de custerije van het dorp Ommeren, 1690.
  nummer 478: Verzoekschriften van predikanten e.a. over de congrue portie, 1690-1784.
  nummers 479-483: Verdelingen van de congrue portie, 1690-1789.
  nummers 487-488: Rekeningen van de derde voet der vicariegoederen, 1704-1808.
  nummer 491: Staten van de inkomsten van de pastorietienden te Eck, 1711, 1716.
  nummer 493: Goederen van het klooster te Opheusden 1722-1791.
  nummer 494: Verzoekschrift van Godert van Wijck en Assuer Wttenweerde aan de Staten van Gelre om vicariegoederen van de kerken te Lienden en Ravenswaaij in erfpacht te mogen verkrijgen, 1725.
  nummer 495: Staat van nog te ontvangen pachtgelden van de vicarie- en kloostergoederen 1727-1728.
  nummer 501: Uittreksel uit het vicarieboek van het ambt van Nederbetuwe betreffende het veranderen van de vicariegoederen van een vicarie gevestigd op het Sint Johannesaltaar te Eck in allodiale goederen, 1773.
  nummer 506: Bestek voor de openbare verkoop van de materialen van een te slopen huis aan de Ooijense dijk, behorend tot de kapel vicarie, 1791.
  nummer 509: Rapport inzake de goederen van het klooster van Opheusden, z.j.

- archief 1256: Archief van de halve heerlijkheid Lienden:
  inleiding: bijlage 1.3. naamlijst van eigenaren der heerlijkheid.

- archief 1509 ORA Heerlijkheid de Marsch.
  boek 24: Protocol van bezwaar 1719-1779.

- archief 1514: ORA Nederbetuwe.
  boeken 102-116: Gerichtelijke signaten van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe, bank Kesteren 1559-1809.
  boeken 178-183: Gerichtelijke signaten van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe, bank Zoelen 1559-1733.
  boek 267: Protocol van bezwaar Echteld 1739-1792

1.1.c. Rijksarchief provincie Utrecht

- archief 85.1: Paulusabdij te Utrecht:
  nummer 279: Verordening van ambtman Dirck Vijgh van Zoelen betreffende de betaling van pacht van de geestelijke goederen in de Nederbetuwe aan de ontvanger te Tiel, 1585

- archief 216: Domkapittel te Utrecht:
  onderdeel 5.16.16.: Erfpachten in de Nederbetuwe.

- archief 220: Kapittel van Sint Pieter te Utrecht:
  nummer 630: Koopcondities en bewijzen van overdracht aan het kapittel van ¾ en ¼ van de uiterwaard de Klinkhamer onder Ingen, 1686, 1774, 1778
  nummer 632: Correspondentie over de betaling door het kapittel van de contributie door de koning van Frankrijk geëist van de landerijen van het kapittel onder Ingen, 1672, 1673.
  nummer 633: Sententies in zake de verplichting van het kapittel tot suppletie van de congrue portie van de predikant te Eck, 1662-1663. Met resolutie daarover van de Gedeputeerde Staten van Utrecht, 1688
  nummer 636: Stukken betreffende de aangifte van de goederen van het kapittel onder Eck en Wiel voor de redemtie van de collaterale successie volgens ordonnantie van de Staten van Gelderland van 6 december 1757, 1765-1767

- archief 481: inventaris 430-01 nummer 923, overlijden Burgerlijke Stand 1814.

- archief 711.107: Trouwboek NGG Utrecht 1799-1811, jaar 1809.

- archief 1401: NHK Oud Synodaal Archief: De commissie voor de verbetering van de Psalmberijming:
  nummer 219: Psalmen in de berijming van het kunstgenootschap "Laus Deo, Salus Populo", voorzien van verbeteringen door de commissie, 1760, 1773.
  nummer 220: Het boek der Psalmen door Joannes Eusebius Voet, voorzien van verbeteringen door de commissie. 1764, 1773.
  nummer 221: Handelingen van de vergaderingen van de bij staatsbesluit ingestelde commissie belast met de verbetering van de Psalmberijming, 1773.
  nummer 222: Autograaf, ondertekend door de leden van de commissie, van de nieuwe Psalmberijming, 1773.
  nummer 223: Het boek der Psalmen, 1773.

1.1.d. Nationaal archief te Den Haag

- archief 1.01.19 Raad van State 1581-1795
  nummer 2623: Stukken betreffende de Unie van Utrecht., 1578-1581

1.1.e. Kerkelijke archieven

- Archief NGG Arnhem: Doopboek 1627-1652.
- Archief NGG Echteld: passim.
- Archief NGG Heerlen: Trouwboek 1652-1705.
- Archief NGG Hien en Dodewaard: passim.
- Archief NGG Kesteren: passim.
- Archief NGG Lienden: passim.
- Archief NGG Sittard (EHSCG): nummer 894052 Predikantenlijst.
- Archief NGG Ter Aa: Doopboek 1722-1792
- Archief NGG Tull en 't Waal: Trouwboek 1656-1808.
- Archief NGG Woerden: Doopboek 1628-1672.
- Archief NGG Zoelen: Trouwboek 1642-1709 en Predikantenlijst 1576-1806.

1.2. Lijst van gespecificeerde originele bronnen en archiefstukken

1.2.a. Synode

RAG/0124-19 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek II 1596-1599 folio 26: Consent van het Hof tot het uitschrijven van een particuliere synode te Nijmegen met enkele nadere instructies, de dato 12-04-1597.

RAG/0124-20 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek III 1600-1604 folio 157: Schrijven van de Staten-Generaal met verzoek van de kerk van Zuid- en Noord-Holland tot het houden van een generale synodale vergadering, de dato 09-12-1603.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 137: Verzoek gedeputeerden van de Gelderse synode aan het Hof tot het houden van een vergadering te Harderwijk wegens de godsdienstige bezwaren, de dato 06-03-1610.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 162: Brief van de Hollandse synode over het houden van een nationale synode en daartoe gestelde commissie door het Hof, de dato 30-03-1611.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 163: Commissie van dominus Fontanus naar Den Haag betreffende de nationale synode en recommandatie betreffende de administratie op de geestelijke goederen, de dato 06-04-1611.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 180v: Brief van het Hof aan de Staten-Generaal over de verdenkingen tegen Vorstius en verzoek mede te willen schrijven aan de Koning van Groot-Brittannë, de dato 07-11-1611.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 183v-184: Brief van het Hof aan de gedeputeerden bij de Staten-Generaal over de verdenkingen tegen Vorstius en het antwoord van de Koning van Groot-Brittannië, de dato 13-12-1611.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 184: Brief van het Hof aan de gedeputeerden en de steden Nijmegen en Zutphen in de zaak Vorstius, de dato 16-12-1611.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 186v: Brief van het Hof aan de Staten-Generaal over maatregelen tegen Vorstius etc., de dato 23-01-1612.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 188v: Besluit van het Hof op het verzoek van de Veluwse classes om de door hen genomen besluiten over te nemen, hetwelk werd uitgesteld tot de eerstvolgende provinciale synode, de dato 15-02-1612.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 193v: Verzoek van de gedeputeerden van de synode aan het Hof om bevel dat de predikanten op het platteland bij hun gemeenten zullen moeten wonen, de dato 25-04-1612.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 194: Het Hof accordeert het houden van een synode te Harderwijk, de dato 30-05-1612.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 209: Brief van Hof en stadhouder aan de synode ter zake de aanstelling van predikanten, de dato 27-06-1612.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 202v: Verzoek van de synodale gedeputeerden en opgevolgde resolutie van het Hof ten aanzien van de acta synodi en de de aanstelling van nieuwe predikanten, de datis 16/17-07-1612.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 203-203v: Resolutie van het Hof op verzoeken van de classes van Nijmegen en Tiel hoe men zich diende te gedragen tegen de remonstrantse gevoelen, bijzonder die van Vorstius, de dato 24-07-1612.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 204v: Brief van het Hof aan de classes van Nijmegen en Tiel-Bommel over de examina van nieuwe predikanten en het overzenden van de namen van de te examineren personen, de dato 09-09-1612.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 207: Resolutie van het Hof te aanzien van de rol van de deputati synodi Gelriae bij de examens van predikanten te Tiel, de dato 22-10-1612.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 208v: Orders van het Hof over de commissie tot het examen van drie predikanten te Nijmegen, de dato 11-11-1612.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 209v: Rapport van de commissie op het examen te Nijmegen en nadere orders van het Hof over de ondertekening van het synodaal formulier van 1612, de dato 07-12-1612.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 218: Het verzoek van deputati synodi tot het houden van een provinciale synode wordt door het Hof in beraad gehouden, de dato 07-07-1613.

RAG/0336-34 Synode van Gelderland: Vertaling van de brief van Jacobus koning van Groot-Brittannië aan de Staten-Generaal over de kerkelijke verschillen in Nederland de dato 20-03-1617.

RAG/0124-2344 Hof van Gelre en Zutphen: Stukken betreffende het bijeenroepen van de Nationale Synode te Dordrecht 1605-1618.
a. Extract uit het reces van de Landdag van Gelderland aangaande het gedane verzoek aan de Staten-Generaal tot het houden van een generale synode de dato 21-12-1605.
b. Commissie van de Landschap aan domini Johannes Leo en Johannes Fontanus om met de Staten-Generaal te spreken over de voorbereidingen voor een nationale synode de dato 17-04-1607.
c. Besluit op een remonstrantie tegen een decreet van het Hof, terzake accommodatie van de kerkelijke differenten, en aandrang van de Landschap tot het houden van een nationale synode. de dato 03-04-1617.
d. Instructie voor gedeputeerden van de provincie Gelderland om zich te vervoegen in Den Haag en onder meer bij de Staten-Generaal aan te dringen op het houden van een nationale synode de dato 06-06-1617.
e. Verslag van de gedeputeerden van de provincie Gelderland van hun verrichtingen in Den Haag tot het convoceren van een nationale synode d.d. 19-06-1617.
f. Verklaring van de gecommitteerden van Gelderland gedaan bij de stadhouder en de Staten-Generaal op 17-06-1617 tot het houden van een nationale synode.
g. Extract uit het register van resoluties van de Staten-Generaal bevattende de verklaringen van de verschillende provincies over het houden van een nationale synode de dato 27-06-1617.
h. Hernieuwde instructie voor gedeputeerden van de provincie Gelderland om zich te vervoegen in Den Haag en onder meer bij de Staten-Generaal aan te dringen op het houden van een nationale synode de dato 12-07-1617.
i. Extract uit het register van resoluties van de Staten-Generaal bevattende de verklaring van de gecommitteerden van Nijmegen betreffende de bemoeienis van de garnizoenscommandant met de benoeming van een predikant en de maatregelen van de Staten-Generaal de dato 19-07-1617.
j. Instructie voor gedeputeerden van de provincie Gelderland om zich te vervoegen in Den Haag en onder meer bij de stadhouder en Generaliteit de intentie van het Hof bekend te maken ten aanzien van een te houden nationale synode de dato 14-08-1617.
k. Enige punten en artikelen voor de nationale synode tot wegneming van de gerezen misverstanden in de religiezaken, z.j. (circa augustus 1617).
l. Extract uit het memorie- en resolutieboek van het Hof van Gelre en Zutphen aangaande de uitvoering van de commissie in Den Haag en de vervolginstructie daarop de dato 11-10-1617.
m. Brief van de ordinaris gedeputeerden van Gelderland vanuit Den Haag gezonden aan het Kwartier van Nijmegen om nadere instructie en advies voor de behandeling van de kerkelijke zaken en het houden van een nationale synode de dato 15-10-1617.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 308v: Aanwijzing van een commissie door het Hof tot bevordering van de convocatie van een nationale synode de dato 06-06-1617.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 310: Verslag van de commissie door het Hof aangesteld ter bevordering van de convocatie van een nationale synode de dato 20-06-1617.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 311-311v: Bijeenkomst als gevolg van het beslotene in de vergadering van 20-06-1617, waarbij bewilligd wordt in het gevraagde secours de dato 25-06-1617.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 312: Vernieuwde instructie voor de gecommitteerden naar Den Haag voor de convocatie van de nationale synode de dato 11-07-1617.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 317v: Verzoek van het Hof aan de gecommitteerden in Den Haag om hun commissie voort te zetten de dato 19-09-1617.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 318-319: Verslag van de gecommitteerden van de Landschap van Gelderland van hun werk in Den Haag tot bevordering van een nationale synode en hernieuwde commissie ende instructie tot voortzetting van dat werk de dato 21-10-1617.

RAG/archief 0124-21: Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 298v-300: Comparitie van de gedeputeerden van de classen van de Kwartieren van Nijmegen en Arnhem voor het Hof om zich te verandtwoorden aangaande verschillende zaken rakende de godsdiensttwisten, de dato 01-02-1617.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 300v-302v: Eerste afgescheid en opdracht van de Staten van Gelre en Zutphen met name aan de classes van Nijmegen, Tiel en Zaltbommel, om zich nader te verantwoorden op remonstrantse gevoelens en opdracht aan alle kwartieren om zich, bijzonder bij het aanstellen van predikanten, aan de voorschriften van 1612 te houden, zoals bij de provinciale synode is vastgesteld, de datis 05/06-02-1617.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 307v: Brief van het Hof aan de predikanten van het Nijmeegse kwartier om te voldoen aan de opdracht tot verantwoording over de geloofsleer de dato 09-05-1617.

RAG/0124-706 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1616-1618: Brief van het Hof aan Martini en Essen, alsmede de gecommitteerden ter Staten-Generaal terzake mogelijk uitstel aan de classen tot beantwoording van het reces en afgescheid, waarschijnlijk de dato 12-05-1617.

RAG/0124-706 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1616-1618: Brief van het Hof aan de stadhouder tot uitstel voor de gedeputeerden van de Nijmeegse classen om reactie op het afgescheid en verzoek tot het bijeenroepen van een nationale synode, de dato 27-05-1617.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 307v: Door het Hof verleend uitstel van 6 weken aan de predikanten van het Nijmeegse kwartier om te voldoen aan het afgescheid en order om zich te houden aan de voorschriften van de examens, de dato 26-05-1617.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 312-315, Comparitie en verklaringen van gedeputeerden kerkendienaren van de classen Nijmegen, Tiel en Bommel op het afgescheid van 05-02-1617 met opgevolgde ordonnantie oftewel het tweede afgescheid van het Hof de dato 12-07-1617.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 327v: Resolutie van het Hof om advies te vragen aan professor Thysius op het schrijven van de Nijmeegse classis van 24-01-1618, alsmede om de provinciale synode uit te stellen tot na de Landdag, de dato 28-01-1618.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 331v: Brief van het Hof aan de stad Amsterdam met dank voor de aangewende moeite tot bevordering van de nationale synode, de dato 22-04-1618.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 331v: Brief van het Hof aan gedeputeerden van de Gelderse synode om op 06-05-1618 de orde te beramen tot het houden van de provinciale synode, de dato 22-04-1618.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 333: Verzoek van de synodaal gedeputeerde Henricus Lephlerus om ontslag als gedeputeerde wegens de op hem liggende verdenking, de dato 07-05-1618.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 333-333v: Resolutie van het Hof aangaande het houden van de provinciale synode en orders omtrent het behandelen van de theses en antitheses, de dato 07-05-1618.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 333v: Resolutie van het Hof tot verschrijving van professor Anthonius Thysius van Harderwijk op de provinciale synode, de dato 08-05-1618.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 335v: Resolutie van het Hof ten aanzien van de scheiding van de classis van Tiel-Bommel en de toelating van de deputati classis Tielanae, de dato 16-06-1618.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 336: Rapport van de gecommitteerden van de provinciale synode aan het Hof, bijzonder ten aanzien van de houding van de gedeputeerden van de Bommelse classis, de dato 22-06-1618.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 336-337: Vermaning door het Hof aan de gedeputeerden van de Bommelse classis op hun bezwaar tegen de classis van Tiel, waarom zij zich hadden afgescheiden van de synodale vergadering, met last om zich te voegen op de provinciale synode, de dato 22-06-1618.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 338-338v: Commissie van het Hof aan gedeputeerden om zich te vervoegen bij de classes waar problemen zijn en die te helpen oplossen, de dato 23-07-1618.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 339: Resolutie van het Hof over de uitschrijving van de classes van Nijmegen en Tiel en de kosten daarvan, de dato 01-09-1618.

RAG/0336-35 Synode van Gelderland: Geschillen over de leer tussen Contraremonstranten en Remonstranten over de jaren 1617 en 1618.
a. Brief van de classen van Nijmegen en Tiel aan het Hof van Gelre en Zutphen van 24-01-1618 met toezending van de verantwoording door remonstrantsgezinden.
b. Brief van de classis van Zaltbommel aan het Hof van Gelre en Zutphen van 03-02-1618 met toezending van de verantwoording door de remonstrantsgezinden.
c. Status controversiae van de remonstrantsgezinden van het Kwartier van Nijmegen overgegeven aan de Landschap van Gelderland, behandeld bij de Gelderse synode van 25-06-1618 sessie 17a.
d. Reactie van de Contraremonstranten aan de Landschap van Gelderland op de status controversiae van de remonstrantsgezinden.
e. Tweede geschrift betreffende de theses en antitheses van de Contraremonstranten de dato 09-07-1617, behandeld op de Gelderse synode van 26-06-1618 sessie 18a 1e deel.

f. Verantwoording van de remonstrantsgezinden, rakende de theses en antitheses, aan het Hof van Gelre en Zutphen van circa 24-01-1618, behandeld op de Gelderse synode van 26-06-1618 sessie 18a 2e deel.
g. Tweede geschrift door de remonstrantsgezinden van het Kwartier van Nijmegen aan de Landschap overgedragen, behandeld bij de Gelderse synode van 27-06-1618 sessie 20.
h. De antitheses der contraremonstrantsgezinden en het antwoord van de remonstrantsgezinden behandeld bij de Gelderse synode op 29-06-1618 sessie 21.
i. Bedenkingen van 4 classen van Gelderland tegen de classen van het Nijmeegse Kwartier en de verklaring daarop van de remonstrantsgezinden, behandeld bij de Gelderse synode op 30-06-1618 sessie 23.
j. Antwoord door de remonstrantsgezinden uit de classen van het Kwartier van Nijmegen op de bedenkingen der vier classen overgeleverd, behandeld bij de Gelderse synode op 01-07-1618 sessie 24.
k. Nadere verklaring door de remonstrantsgezinden uit de classen van het Kwartier van Nijmegen op de bedenkingen en antitheses der vier classen overgeleverd, behandeld bij de Gelderse synode op 02-07-1618 sessie 25.

RAG/0336-39 Synode van Gelderland: Beschuldiging tegen Izaäcus Johannis, predikant te Lienden, wegens uitlatingen tegen de uitgeschreven synode de dato 29-05-1618.

RAG/0336-146 Synode van Gelderland: Acta classis Tielanae de dato 14-08-1617.

RAG/0336-146 Synode van Gelderland: Verklaring van de remonstrantsgezinde predikanten tegen de contraremonstrantsgezinde predikanten van de classis Tielanae de dato 21-09-1618.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 268v-269: Verzoek van de Nijmeegse gedeputeerden tot het houden van de provinciale synode en het accoord van het Hof de dato 16-06-1625.

RAG/0336-54 Synode van Gelderland: Extract Landdagsreces van 24-06-1631 betreffende handhaving van de besluiten tegen de Remonstranten.

RAG/0012-0S10: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1654-1662: Rapportage van de gedeputeerden van de synode aan de Landschap over profanaties, de papisten etc. wordt door de Landschap aanvaard en deels ter behandeling en uitvoering gezonden aan het Hof, de dato 27-09-1655.

RAG/0124-27 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek X 1679-1692 folio 142-147: Instructie van het Hof aan de commissarissen ter synode, om de synode voor te houden, hoe zij zich heeft te gedragen ten aanzien van de over haar gestelde overheid en de aangenomen Gelderse Kerkorde, bijzonder ook bij het Reglement op de Beroeping van Predikanten, de dato 18-07-1684.

RAG/0336-94 Synode van Gelderland: Brief van Johannes Smetius van 16-08-1686 over het verzamelen van ordonnanties etc.

RAG/0124-27 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek X 1679-1692 folio 268-270: Verzoek van de synodale gedeputeerden aan het Hof om bij de Prins van Oranje aan te houden op de bescherming van de gereformeerde religie en wering van het pausdom, de dato 28-10-1687.

RAG/0336-100 Synode van Gelderland: Extract van de resolutie van het Kwartier van Nijmegen en vervolg over het zenden van gecommitteerden van de classes Tiel en Bommel naar de synode, zowel uit de steden als van het platteland, alsmede de weigering daartoe van de classes de anno 1691-1692.

RAG/0124-28 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XI 1693-1697 folio 343-344: Besluit van het Hof voor het houden van een synode in augustus 1698 en aanwijzingen over de verandering van de berijmde Psalmen, ondertekening van de Formulieren van Enigheid door de professoren etc., de dato 30-06-1696.

RAG/0012-0S24: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1737-1740, folio 43-44: Verzoek van de Gelderse synode om uitvaardiging van een plakkaat houdende een verbod op het drukken van Bijbels, liturgieën en de Heidelbergse Catechismus zonder ondertekening van predikanten. De Landschap verleent machtiging aan het Hof tot uitvaardiging, de dato 13-05-1737.

RAG/0012-0S24: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1737-1740, folio 901-907: Advies van het Hof over maatregelen tegen het drukken en verspreiden van theologische en andere boeken strijdig met de Hervormde godsdienst en uitvaardiging door de Landschap van een plakkaat houdende verbod tot het drukken van religieuze boeken zonder toestemming van de betreffende classis, de dato 28-04-1740.

RAG/0630-162 Familie van Leeuwen: Overeenkomst tussen de Nederbetuwse predikanten inzake de afvaarding in de synode en insinuatie wegens het niet voldoen aan doen afspraak, 1740, 1744.

RAG/0124-41 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXIV 1744-1746 folio 68-69: Resolutie van het Hof ten aanzien van het inbrengen van quaeriturs of gravamina op de provinciale synode zonder dat die vooraf door het Hof zijn beoordeeld, de dato 07-08-1744.

RAG/0124-41 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXIV 1744-1746 folio 304: Resolutie van het Hof, waarbij toestemming wordt verleend tot het uitschrijven van een provinciale synode in 1745, terwijl intussen de ingeleverde gravamina door het Hof zullen worden bestudeerd en zo nodig daarover een resolutie zal worden genomen, de dato 06-07-1745.

RAG/0124-41 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXIV 1744-1746 folio 308-310: Resolutie van het Hof om twee quaeriturs, over het uitgeven van theologische boeken en het dopen van kinderen, op de synodale vergadering te mogen brengen, de dato 09-07-1745.

RAG/0012-0S31: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1756-1757, folio 766-769: Verzoek van de deputaten van de Gelderse synode over de verandering van de Psalmberijming van Datheen wordt ingewilligd en zij worden gemachtigd om in overleg met de andere provincies tot een voorstel te komen, de dato 22-10-1757.

RAG/0012-0S37: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1772-1774, folio 410-413: Verzoek van de Staten-Generaal aan de Landschap om een predikant te benoemen om als gecommitteerde mee te werken aan de totstandkoming van een nieuwe Psalmberijming in de Nederduits Gereformeerde Kerk. De Landschap benoemt Ahasuerus van den Berg, predikant te Barneveld, om zich te vervoegen te Den Haag, met bepaling van vacatie en reisgeld, de dato 31-10-1772.

RAG/0012-0S37: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1772-1774, folio 941-943: Brief van de Staten-Generaal met een verslag over de vergadering van predikante, ten behoeve van een nieuwe psalmberijming voor de Nederduits Gereformeerde Kerk, met toezending daarvan. De Landschap authoriseert het Hof voor het vervolg, de dato 27-10-1773.

1.2.b. Classis

RAG/0124-395 Hof van Gelre en Zutphen: Resoluties van geestelijke zaken 1595-1599: Resolutie van het Hof op verzoek van de classis van Tiel, mogelijk betreffende dominus Steeland van IJzendoorn of het onderhoud van de predikanten, de dato 03-11-1595.

RAG/0124-836: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1595-1596, briefnummer 10784, Credentiebrief van de Classis van Tiel aan dominus Petrus Montanus, om met dominus Johannes Fontanus te Arnhem te spreken over de vacature te Ingen, ontstaan door het vertrekken van Petrus Jacobi, de dato 28-07-1596.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 12: Uitschrijving door het Hof voor alle classen van Gelderland voor besprekingen en visitaties, de dato 13-07-1619.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 38v, Brief van het Hof aan de Landschap ter approbatie van de Dordtse Kerkorde, de dato 13-05-1620.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 45v, Uitschrijving door het Hof van een vergadering over de Dordtse Kerkorde, welke gehouden wordt op 19-07-1620, de dato 07-07-1620.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 47-47v, Vaststelling van de kerkorde voor Gelderland met enige wijzigingen en besluit voor waarneming van de predikdiensten in vacerende gemeenten, de dato 20-07-1620.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 56v, Zending van de Gelderse kerkenordening naar de classen, de dato 24-11-1620.

RAG/0336-111 Synode van Gelderland: Stukken betrekkelijk Justus Heurnius predikant te Kesteren sedert zeven jaren (1696-1703) geschorst predikant.
a. Verklaring van de kerkenraad met authorisatie voor de provinciale synode, de dato 09-08-1697.
b. Verzoekschrift van de kerkenraad van Kesteren aan de provinciale synode in augustus 1701.
c. Ondersteunende bijlage van de gemeenteleden, de dato 31-08-1701.
d. Appèl en verzoekschrift van dominus Heurnius aan de provinciale synode in augustus 1701.
e. Sententie van het hoogadelijk gericht van Nederbetuwe, de dato 11-08-1698.
f. Sententie van het Hof van Gelre en Zutphen, de dato 16-12-1699.
g. Acta synode de annis 1697, 1698 en 1699.
h. Palinodia oftewel herroeping van de aanklacht tegen dominus Heurnius door Willemken Hermans, de dato 31-08-1700.
i. Extract acta classis van Tiel de dato 11/13-05-1700.
j. Afwijzing van het appèl van dominus Heurnius door de provinciale synode in september 1700.
k. Extract acta classis van Tiel, de dato 20/22-09-1700.
l. Nadere beslissing van de classis van Tiel, de dato 20/22-09-1700.
m. Door dominus Heurnius opgesteld verslag tijdens de confrontatie op de classis, de dato 21-09-1700.
n. Sententie van de classis van Tiel contra dominus Heurnius en wijziging, de dato 11/14-04-1701.
o. Interpositie van het appèl door dominus Heurnius op deze sententie, de dato 30-04-1701.
p. Attestatie van de ambtman van Nederbetuwe voor dominus Heurnius, de dato 03-08-1701.
q. Attestatie van dominus Peregrinus voor dominus Heurnius, de dato 16-04-1701.
r. Brief van A. van Beek uit Den Haag voor dominus Heurnius over een mogelijke verplaatsing, de dato 08-03-1701.
s. Brief van Frans van Heurn uit Den Bosch voor dominus Heurnius over een mogelijke verplaatsing, de dato 10-02-1701.
t. Attestatie van kerkenraad en gemeente van Kesteren contra dominus Heurnius, de dato 20-08-1703.
u. Hernieuwd verzoekschrift met bijlagen van dominus Heurnius aan de provinciale synode in 1703.

RAG/0124-441 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven en resoluties met betrekking tot kerke-, school- en armezaken 1700-1769: Stukken betreffende dominus Justus Heurnius van Kesteren en de classis van Tiel in 1700.

RAG/0336-165A Synode van Gelderland: Schikking tussen dominus Paulus Peregrinus cum suis en Cornelis van Hattem cum suis te Ingen betreffende de aanstelling van een kerk- en schooldienaar, de dato 29-08-1704.

RAG/0012-0S21: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1719-1723, folio 727-729: Verzoek aan de Landdag van Otto van Wijhe, collator van de kerk te Eck, enerzijds en van gecommitteerden van de classis van Tiel anderzijds om goedkeuring van een conventie over de afkoopsom van een jaarlijks door voornoemde classis te vorderen bedrag. Verzoek onder voorwaarden toegestaan. De dato 15-10-1721.

RAR/1514-145: ORA Nederbetuwe bank Kesteren civiele procesdossiers: Afdoening zaak betreffende de financiële vordering van de classis van Tiel contra de Heeren van Eck en Wiel modo Heer van Echteld. de dato 11-12-1721.

RAG/0012-0S21: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1719-1723, folio 790-792: De Landdag accordeert aan de classis van Tiel om van het kapitaal van 1000 gulden, afkomstig uit de procedure met de Heer van Echteld en Eck, 250 gulden te mogen lichten ter bestrijding van de onkosten, de dato 20-04-1722.

RAG/0012-0S21: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1719-1723, folio 1045-1047: De Landdag accordeert het verzoek van de classis van Tiel, om de gelden van Eck in plaats van op het Kwartier van Nijmegen te beleggen te beleggen op de stad Tiel ten gunste van de classis, de dato 16-04-1723.

RAG/0336-119 Synode van Gelderland: Klacht van de kerk van Opheusden over de classis van Tiel bij de synode wegens nalatigheid in het optreden tegen dominus Johannes Hoisingius (1727).

RAG/0124-1190: Hof van Gelre en Zutphen: Appoinctementboek 1720-1727: Het verzoek van Gerrit van Eck cum suis werd door het Hof aan de classis van Tiel gezonden om nader bericht, waarbij de zaak in staat bleef, de dato 08-12-1727.

RAG/0124-36: Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XIX 1727-1730 folio 117-119: Verzoek van Gerrit van Eck cum suis uit de kerkenraad van Ingen contra de classis van Tiel terzake de beroeping van een predikant etc., de dato 16-12-1727.

RAG/0124-5774 Hof van Gelre en Zutphen: Zaak van Gerrit van Eck cum suis uit de kerkeraad van Ingen tegen de deputaten van de classis van Tiel de annis 1728-1729.

RAG/0124-4900 Hof van Gelre en Zutphen Sententieboek 1729-1765 folio 6: Opdracht van het Hof aan Gerrit van Eck cum suis en de classis van Tiel om voor commissarissen te verschijnen, de dato 29-06-1729.

RAG/0124-4900 Hof van Gelre en Zutphen Sententieboek 1729-1765 folio 7: Sententie van het Hof in de zaak tussen Gerrit van Eck cum suis en de classis van Tiel, de dato 02-08-1729.

RAG/0336-6 Acta synodi Gelriae 1726-1739: Besluit dat de provinciale synode zich nog niet verder met de zaak van Ingen zal bemoeien na de sententie van het Hof, de datis 17vv augustus 1729.

RAG/0336-121 Synode van Gelderland: Beroep op de classis van Tiel en de Staten van Gelderland door Pieter Hoornou provisioneel custos tot Heusden, beschuldigd van dronkenschap etc. (1733-1734).

RAG/0336-123 Synode van Gelderland: Beroep van Aert Hasselman, beroepen tot diaken te Eck, tegen de aantijgingen van Otto van Eck, en appèl van Jan van Rijnberk cum suis tegen de sententie van de Tielse classis doorgezonden naar de synode 1737-1738.
a. Stukken rakende de classis van Tiel en de kerkenraad van Eck.
b. Antwoord en debat van Aart Hasselman tegen Otto van Eck acta synedrii 18-11-1737 artikelen 2 en 3 en classis van 21-11-1737 artikel 2.
c. Deductie van Jan van Rijnberk cum suis ingeleverd op de classis van 21-11-1737 artikel 3.
d. Appèl bij de synode door Jan van Rijnberk cum suis tegen de sententie van de classis van 21-11-1937.
e. Memorie van de classis van Tiel aan de synode van Gelderland augustus 1738.

RAG/0336-124 Synode van Gelderland: Zaak van Theodorus Vosman, predikant te Ommeren, beschuldigd van simonie ter verkrijging van zijn beroep (1733-1738).
a. Interrogatoria door rechter Dirk van Dam de datis 31-08-1733, 03-09-1733 en 12-09-1733.
b. Interrogatoria door Coenraad van Heteren de dato 13-04-1737.
c. Interrogatoria door Coenraad van Heteren de dato 23-04-1737.
d. Acta kerkenraadsvergadering Ommeren de dato 03-05-1737.
e. Verdediging gehouden door dominus Vosman voor de classis van 01-07-1737.
f. Interrogatoria door Coenraad van Heteren de dato 02-09-1737.
g. Acta kerkenraadsvergadering Ommeren de dato 17-02-1738.
h. Interrogatoria door Coenraad van Heteren de dato 17-02-1738.

i. Interrogatoria door dominus Vosman de dato 19-03-1738.
j. Interrogatoria door Coenraad van Heteren de dato 22-03-1738.
k. Verzoek dominus Vosman aan de classis van Tiel de dato 24-03-1738.
l. Appèl van dominus Vosman bij de synode van Gelderland tegen de sententie van de classis van Tiel van 24-03-1738.

RAG/0124-41 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXIV 1744-1746 folio 274-275: Brief van het Hof op verzoek van de Raad van State om een tweetal legerpredikanten uit de provincie Gelderland te benoemen, de dato 04-05-1745.

RAG/0124-41 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXV 1746-1748 folio 432: Verzoek van het Hof aan de classis van Tiel, Nijmegen en Maastricht, om op verzoek van de Raad van Staten alle drie een legerpredikant te willen benoemen, de dato 27-02-1748.

RAG/0124-441 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven en resoluties met betrekking tot kerke-, school- en armezaken 1700-1769: Benoeming door de classis van Tiel van Hermannus Cornelius Ribbius tot legerpredikant en doorzending aan de Raad van State door het Hof, de dato 18/20-03-1748.
(Aangevuld uit: RAG/0124-42 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXV 1746-1748 folio 446-447 de dato 20-03-1748).

RAG/0012-0S28: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1750-1751, folio 381-383: Het verzoek van de gecommitteerden van de classis van Tiel om approbatie van de oprichting van een viduale beurs wordt door de Landschap toegestaan en het projectreglement goedgekeurd, de dato 14-10-1750.

1.2.c. Kerkelijke zaken

RAG/0124-818: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1563-1564, briefnummer 5011: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, met last om Joost Janssen schoenmaker te Lienden, beschuldigd van ketterij en nu voortvluchtig, wanneer hij zich weer in het ambt vertoont, gevangen te nemen, de dato 24-03-1564.

RAG/0124-818: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1563-1564, briefnummer 5012: Brief van de ambtman van Nederbetuwe aan het Hof, in antwoord op die van 24 maart. Hij heeft met Joost Janssen, in tegenwoordigheid van de pastoors van Tiel en Lienden, gesproken en deze heeft hem beloofd zich als een goed christen te zullen gedragen, waarop hij hem tot Goede Vrijdag geleide heeft gegeven etc., de dato 29-03-1564.

RAG/0124-819: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1565-1566, briefnummer 5230*: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, waarin hem wordt gelast op grond van informatie van de procureur-generaal van Utrecht om Joost Janssen te Lienden en andere ketters aanstonds in hechtenis te nemen en te recht te stellen, de dato 15-11-1565.

RAG/0124-819: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1565-1566, briefnummer 5236*a: Brief van de ambtman van Nederbetuwe aan het Hof in antwoord op de brief van 15 november. Hij verontschuldigt zich wegens het niet gevangen nemen van de bewuste schoenmaker Joost Janssen wegens gebrek aan medewerking van de ridderschap, wegens de afwezigheid van de verdachte en dat de gevangenneming niet kan plaatshebben zonder de medewerking van de Graaf van Culemborch etc. Met bijlagen van confessies uit Utrecht 5236*b, 5236*c. De dato 29-11-1565.

RAG/0124-819: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1565-1566, briefnummer 5237*: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe in antwoord op die van 29 november briefnummer 5236*. Het hof is zeer verwonderd over zijn houding en die van de Ridderschap en gelast hem aanstonds een voldoende getal van de ridderschap te verschrijven en hun af te vragen, of zij bereid zijn gevangen genomen ketters overeenkomstig de plakkaten te veroordelen en ook of zij bereid zijn zich aan die plakkaten te houden, de dato 01-12-1565.

RAG/0124-819: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1565-1566, briefnummer 5255: Brief van de ambtman van Nederbetuwe aan het Hof, als antwoord op de brief van 01-12-1565 en vervolg op zijn antwoord van 16-12-1565 (niet aanwezig). De Ridderschap, eerst extraordinaris door hem opgeroepen en later op de gerichtsdag te Kesteren gecompareerd, verklaarde bij beide gelegenheden te klein in getal te zijn om in een zo gewichtige zaak een beslissing te nemen en hebben beloofd op de klaardag na Pasen de zaak grondig te zullen behandelen. De dato 19-01-1566.

RAG/0124-819: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1565-1566, briefnummer 5261: Brief van de stadhouder aan de ambtman van Nederbetuwe in antwoord op diens brief van 19 januari met last om zonder enige simulatie of uitvluchten de in de informatie uit Utrecht genoemde personen gevangen te nemen en tegen hen te procederen, daartoe de Ridderschap op te roepen en zo zij zich verzetten de stadhouder daarvan te verwittigen, de dato 26-01-1566.

RAG/0124-819: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1565-1566, briefnummer 5265: Brief van de ambtman van Nederbetuwe aan de stadhouder in antwoord op diens brief van 26 januari. Tot de arrestatie van Joost Janssen heeft hij het consent van de drost van ter Leede nodig etc. Wat de gevangenhouding betreft, in geval de gevangenen hun landrecht verborgen, is hij niet bevoegd hen in hechtenis te houden etc. De dato 02-02-1566.

RAG/0124-819: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1565-1566, briefnummer 5270: Brief van de stadhouder aan de ambtman van Nederbetuwe in antwoord op diens brief van 2 februari. Hij moet trachten de schoenmaker Joest Janssen buiten de heerlijkheid Lienden te apprehenderen. In geval van crimen laesae maiestatis divinae, waaronder ketterij valt, vervalt het landrecht. Mocht het gericht desniettemin wijzen, dat er verborging kan plaatshebben, dan moet hij het toelaten onder protest etc. De dato 07-02-1566.

RAG/0124-819: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1565-1566, briefnummer 5302: Brief van de ambtman van Nederbetuwe aan het Hof, dat hij te Maurik ene Aelbert van Hattem, diens dochter en schoonzoon heeft willen gevangen nemen, maar dat zij hun landrecht wilden verborgen en ook gedaan hebben, terwijl hij de andere verdachten niet kan te pakken krijgen, de dato 29-04-1566.

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en aan het Hof 1566, briefnummer 1923: Brief van Derck Vijgh, schout van Tiel, aan de stadhouder. De regering van Tiel en Zandwijk zal beletten, dat daar een ketterse predikant komt. Hij verzoekt aan de ambtlieden van Bommel en tussen Maas en Waal te schrijven over het prediken te Drumpt en op de Eijerweerd, de dato 23-09-1566.

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en aan het Hof 1566, briefnummer 1924: Brief van de stadhouder aan Dirck Vijgh, schout van Tiel, en magistraat van die stad in antwoord op de brief van 23 september. Hij zal aan de ambtlieden van Bommel en van tussen Maas en Waal over de zaak in kwestie schrijven etc. Voorts verwijst hij naar het verbond op 23 augustus tussen de Hertogin van Parma en de geconfedereerde, verbonden edellieden gesloten. De dato 23-09-1566.

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1566, briefnummer 1921: Brief van de stadhouder aan Johan Mom, ambtman tussen Maas en Waal om te beletten, dat op de Eijerweerd of enige andere plaats van zijn ambt ketterse preken zouden gehouden worden, met verwijzing naar het verdrag dat tussen de Hertogin van Parma en Piacenza en het Verbond der Edelen op 23-08-1566 was gesloten, de dato 23-09-1566.

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1566, briefnummer 1920: Brief van de stadhouder aan Albert de Ruijter, ambtman van Bommel, met last om de ketterse predikant, die te Drumpt voor een talrijk gehoor gepredikt heeft te verjagen of zo mogelijk gevangen te nemen en alles te berichten, wat hij van de zaak weet, de dato 23-09-1566.

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1566, briefnummer 1931: Brief van A. de Ruyter, ambtman van Bommel enz. aan de stadhouder in antwoord op die van 23 september. Te Drumpt heeft niet één predikant gepredikt, maar 2, die terstond daarna weer zijn vertrokken, waardoor hij hen niet heeft kunnen arresteeren, de dato 29-09-1566.

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1566, briefnummer 1926: Brief van de ambtman Johan Mom aan de stadhouder in antwoord op die van 23 september, dat in zijn ambt tot dusver geen ketterse preken zijn gehouden, de dato 25-09-1566.

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en aan het Hof 1566, briefnummer 1940: Brief van de schout en magistraat van Tiel en Zandwijk aan de stadhouder in antwoord op de brief van 23 september. Men heeft eenstemmig besloten alles te doen om het houden van ketterse preken te beletten etc. De dato 27-09-1566.

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1566, briefnummer 1945: Brief van de regentes aan de magistraat van Zutphen. Zij prijst hen wegens hun ijver in het wezen der ketterij, de dato 30-09-1566.

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1566, briefnummer 1950: Brief van de regentes aan de magistraat van Zutphen betreffende de ketterij, de dato 02-10-1566.

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1566, briefnummer 1972: Brief van de regentes aan de stadhouder in antwoord op die van 30 september nummer 1945. Zij dringt aan op strenge maatregelen tegen de ketters en ook tegen onder anderen de Graaf van Culemborg en diens pastoor van Maurik. de dato 06-10-1566.

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1566, briefnummer 1979: Brief van de regentes aan de stadhouder in antwoord op die van 4, 5 en 6 oktober (niet aanwezig). Zij durft niet overgaan tot het beroven van de ongehoorzame steden van hunne privilegies, omdat zij niet weet in hoever dit kan geschieden zonder proces en zonder in strijd met het Tractaat van Venlo te handelen. Zij verwondert zich zeer over de brieven door Culemborg en Brederode aan Nijmegen geschreven en zal dat in gedachten houden. De stadhouder moet Nijmegen tot gehoorzaamheid aansporen. De dato 09-10-1566.

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1566, briefnummer 1987: Brief van de stadhouder en het Hof aan de regentes in antwoord op die van 9 oktober nummer 1979. Men raadt haar aan de privileges van Roermond en Venlo te schorsen en dit te doen door aan de tollenaars te schrijven de inwoners van die steden niet langer vrijheid van tol toe te staan. Een bezoek aan de steden door de stadhouder acht men niet geraden. Men zal haar het origineel of een kopie van de brief van Brederode en Culemborg aan Nijmegen zenden etc. De dato 12-10-1566.

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en aan het Hof 1566, briefnummer 1977: Brief van de regentes Margarita van Parma aan de stadhouder en het Hof begeleidende een plakkaat tegen de vreemde predikanten, ministers en leraars van secten met last van publicatie, als men die nodig acht, de dato 08-10-1566.

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1566, briefnummer 1992: Brief van de stadhouder en het Hof aan de regentes in antwoord op die van 11 october (niet aanwezig). Men acht het onder meer niet geraden het plakkaat tegen de vreemde predikanten af te kondigen (brief van 8 oktober nummer 1977) omdat het zeer streng is en omdat er alleen van vreemde predikanten in gesproken wordt. De dato 14-10-1566.

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1566, briefnummer 1993: Brief van de stadhouder aan de steden en ambtlieden, begeleidende de Nederlandse vertaling van het accoord van 23 augustus tussen de regentes en de Verbonden Edelen, om die te laten publiceren ten einde misvatting en verkeerde uitlegging daarvan te voorkomen. De dato 16-10-1566.

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1566, briefnummer 1995: Advies van het Hof betreffende het antwoord door de stadhouder te geven aan de regentes op haar schrijven van 15 oktober (niet aanwezig). Onder meer wordt vermeld, dat het Hof het niet geraden acht dat de stadhouder uit eigen beweging de steden bezoekt, wel dat hij erop verzoek heengaat, zoals nu naar Nijmegen. Schorsing van de privileges acht men een zeer geschikte straf voor de ongehoorzame steden. Hetgeen zij over de graaf van Culemborg geschreven heeft, begrijpt men niet. De dato 19-10-1566.

RAG/0124-660 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1569-1570, briefnummer 2364: Brief van Alva aan de stadhouder en het hof, begeleidende het generaal pardon van de paus en 400 exemplaren van het generaal pardon van de koning aan de deelnemers aan de jongste troebelen, die tot gehoorzaamheid wederkeren, de dato 16-07-1570.

RAG/0124-822 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1570, briefnummer 6414: Brief van de stadhouder aan alle steden en ambtlieden begeleidende exemplaren van het generale pardon, met last van publicatie op 30 juli, de dato 22-07-1570.

RAG/0124-1072 Hof van Gelre en Zutphen:: Brieven van en aan Uitheemsen 1570-1571: briefnummer 3350: Brief van het Hof aan de aartsbisschop van Utrecht, dat men bericht uit Tiel heeft ontvangen, dat hij niemand heeft gezonden om hun, die van het pardon gebruik hebben gemaakt, absolutie te verlenen en dat nu de tijd verstreken is. Men verzoekt hem aan Alva te schrijven met verzoek om verlenging van de termijn. De dato 06-11-1570.

RAG/0124-822 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1570: briefnummer 6506: Brief van Petrus Tephelenius, pastoor te Tiel en provisor van de Betuwe, aan het Hof dat niemand gezonden was vanwege de aartsbisschop van Utrecht om absolutie te verlenen aan hen, die naar aanleiding van het pardon, tot de kerk willen terugkeren etc. De dato 02-11-1570.

RAG/0124-822 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1570: briefnummer 6512: Brief van het Hof aan Petrus Tephelenius in antwoord op die van 02-11-157 briefnummer 6506. Het Hof heeft aan de aartsbisschop van Utrecht over de zaak geschreven en acht het beter, dat hij met de magistraat van Tiel in overleg treedt etc. De dato 06-11-1570.

RAG/0124-1072 Hof van Gelre en Zutphen:: Brieven van en aan Uitheemsen 1570-1571: briefnummer 3351: Brief van de aartsbisschop van Utrecht aan het Hof in antwoord op briefnummer 3350. Hij zet uiteen, dat die van Tiel het aan zichzelf te wijten hebben, wanneer de tijd verstreken is, zonder dat zij absolutie hebben gekregen. De dato 12-11-1570.

RAG/0124-660 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1569-1570, briefnummer 2412: Brief van het Hof aan Alva, met verzoek om voor de stad Tiel de termijn van het generale pardon nog enige tijd te prolongeren, de dato 15-11-1570.

RAG/0124-823 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1571: briefnummer 6610*: Brief van de stadhouder aan de steden en ambtlieden over het verstrijken van de termijn van het generale pardon en de te nemen maatregelen, de dato 06-04-1571.

RAG/0124-660 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1571: briefnummer 2558: Brief van Alva aan het Hof, dat ter gelegenheid van de geboorte van de Prins van Spanje gratie zal worden verleend aan al diegenen die wegens de troebelen gevangen zitten en door hun hardnekkigheid niet gedeeld hebben in het generale pardon, mits zij zich vooraf alsnog met de kerk verzoenen, de dato 24-12-1571.

RAG/0124-662 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1572a: briefnummer 2622: Brief van Alva aan het Hof, met last om op 23 mei overal te doen publiceren, dat de koning de termijn van het generale pardon met 3 maanden verlengd heeft, e dato 30-04-1572.

RAG/0124-824 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1572: briefnummer 6975: Brief van de stadhouder Gillis van Barlaymont aan alle steden en ambtlieden met last om op 23 mei de brief van de koning betreffende de verlenging van de termijn van het generale pardon te laten publiceeren, de dato 10-05-1572.

RAG/0124-645 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan de stadhouder 1571-1574: briefnummer 818: Brief van de stadhouder aan het Hof over het nauwkeurig toezicht houden op de gewezen aanhangers van Oranje en van den Berg, de dato 16-04-1573.

RAG/0124-645 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan de stadhouder 1571-1574: briefnummer 819: Brief van het Hof aan de stadhouder in antwoord op die van 16-04-1573, waarbij het Hof aan dringt op de publicatie van het pardon, de dato 23-04-1573.

NA/1.01.19-2623, Raad van State 1581-1795, Stukken betreffende de Unie van Utrecht, 1579.

RAG/0012-0S2: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1578-1583, folio 215-239: Regeling door de Landschap van kerkelijke zaken betreffende predikanten, geestelijke goederen, het gebruik van kerkklokken tot artillerie etc., de dato 20-04-1580.

RAG/0124-829 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1581a, briefnummer 8630: Brief van de ambtman van Nederbetuwe aan het Hof met verzoek om maatregelen over het laten gieten van klokken tot geschut, over het optreden van overste Iselsteijn en over ongeschikte predikers van Gods Woord de dato 13-04-1581.

RAG/0124-829 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1581a, briefnummer 8633: Antwoord van het Hof op het schrijven van de ambtman van 14 en 15 april 1581, (het laatste schrijven bewaard onder nummer 8632 over de overste Iselstein rakende de gewenste betaling), onder andere betreffende de pastoor van Echteld, de dato 17-04-1581.

RAG/0124-829 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1581a: briefnummer 8638: Brief van Dirck Vijgh aan het Hof, begeleidende kopie van een brief van Marten Schenck, waarin hij Vijgh tot afval tracht te bewegen. Hij heeft de bode gevangen gehouden en vraagt, wat hij met hem moet doen. De dato 19-04-1581.

RAG/0124-829 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1581a, briefnummer 8639: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe in antwoord op die van 19 april (briefnummer 8638, hier niet van belang). Het Hof dankt hem voor zijn toewijding aan het vaderland en gelast hem de bode te examineren etc., met voorts nadere aanwijzigingen ten aanzien van de klokken van de kerken. De dato 20-04-1581.

RAG/0124-829 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1581a, briefnummer 8642a: Brief van de ambtman van Nederbetuwe aan het Hof in antwoord op die van 20 april (briefnummer 8639). Hij heeft de gevangene buiten pijn laten examineeren, maar niets bijzonders van hem vernomen etc. De obligaties kan hij niet in het werk stellen, voordat de dorpen brieven van het Hof of gedeputeerden der Unie hebben, dat zij de klokken mogen houden, de dato 25-04-1581.

RAG/0124-829 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1581a, briefnummer 8665: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, begeleidende de stukken betreffende de klokken. Betalen die van Hien en Dodeweert het geld, dan mogen zij hun klokken behouden. (Zie briefnummer 8642a). De overige mag hij tot geschut laten gieten etc., de dato 16-05-1581.

RAG/0124-2343 Hof van Gelre en Zutphen: Geestelijke Zaken 1580-1599: Brief van de synode van Doesburg, waarbij de afgevaardigden van Tiel en Bommel niet aanwezig waren, aan het Hof met verzoek om aandacht, orders en resoluties ten aanzien van de geestelijke goederen, ondersteuning van kerk- en schooldienaren, het examineren en aanstellen van predikanten, zorg voor weduwen en wezen, geestelijke goederen etc., de dato 31-05-1583.

RAG/0124-2343 Hof van Gelre en Zutphen: Geestelijke zaken 1580-1599: Concept-antwoorden van het Hof op de punten van de synode van Doesburg 1583.

RAG/0124-832 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1583-1584, briefnummer 9354: Brief van ambtman en ridderschap van Nederbetuwe en de magistraat van Tiel aan het Hof, waarin zij aangeven alleen de Landdag te zullen bijwonen als er maatregelen getroffen worden tegen de enorme vernielingen die door de Engelse huurtroepen en ruiters in Rijswijk, Ravenswaaij, Kesteren en Opheusden zijn en worden aangericht, de dato 04-04-1584.

RAG/0124-832 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1583-1584, briefnummer 9358: Brief van het Hof aan ambtman en ridderschap van Nederbetuwe en de magistraat van Tiel in antwoord op die van 4 april, dat het Hof aan het verblijf van de ruiters niets veranderen, daar dit op last van de Graaf van Hohenlohe geschiedt, en dringt aan op het bijwonen van de Landdag om de problemen te bespreken, de dato 06-04-1584.

RAG/0124-688: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1592a: briefnummer 6824: Brief van de burgemeesters van Woerden aan het Hof voor hun predikant Seger Coningsbergen, in Woerden al 10 jaar predikant, om genoegdoening uit het Convent van Inghen Gaesdonck, de dato 21-05-1592.

RAG/0124-690: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1593a: briefnummer 6980a: Brief van de stadhouder aan het Hof ter aanbeveling van Seger Coningsbergen voor een jaarlijks onderhoud van 100 daalders uit het Convent van Inghen Gaesdonck, de dato 11-02-1593.

RAG/0124-690: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1593a: briefnummer 6980b: Brief van de stadhouder aan Dirck Vijgh, ambtman van Nederbetuwe van dezelfde inhoud als briefnummer 6980a, de dato 11-02-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10176: Doorzending van het schrijven van de stadhouder nummer 6980b aan de ambtman van Nederbetuwe met verzoek om bericht, de dato 29-04-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10190: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe met verzoek om antwoord op de brief van 29 april, zijnde een schrijven van Zijne Excellentie op verzoek van Segerus Koninxbergh predikant te Woerden betreffende zekere alimentatie, de dato 25-05-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10198 (beschadigd): Brief van de ambtenaar van Nederbetuwe aan het Hof is antwoord op die van 20 mei (briefnummer 10190). De oorzaak van het uitblijven van zijn antwoord is, dat hij niet voldoende kennis heeft van de dijklasten etc. en dat er in zijn ambt ook nog een gewezen conventuaal is, de predikant Jacobus Weertt, die ook alimentatie nodig heeft. De dato 01-06-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10229: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe in antwoord op die van 1 juni (briefnummer 10198). Het Hof heeft besloten aan Seger Koninxbergh de weilanden te Dodewaard toe te wijzen etc. Het Hof zal de andere conventuaal, van wie gebleken is, dat hij goed van leer en leven is, een alimentatie toewijzen. De dato 25-06-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10169: Brief van het Hof aan de ambtman Vijgh omtrent het examineren van de predikanten in de Nederbetuwe en de aanstelling van Roelof van Ommeren als ontvanger van de geestelijke goederen de dato 18-04-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10170: Antwoord van de ambtman Vijgh aan het Hof op voorstaande brief, onder meer over het geplande examen van de predikanten op 8 mei, de dato 19-04-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10174: Brief van het Hof aan de magistraat van Nijmegen met verzoek om dominus Lomannus af te vaardigen voor het examen te Tiel, de dato 25-04-1593.

RAG/0124-2343 Hof van Gelre en Zutphen: Geestelijke Zaken 1580-1599: Memorie betreffende de gewenste voortgang van het examen van de predikanten in Nederbetuwe, de dato april/mei 1593.

RAG/0124-2343 Hof van Gelre en Zutphen: Geestelijke Zaken 1580-1599: Commissie van het Hof voor Jacobus Lomannus, predikant te Nijmegen, om samen met Johannes Vredaeus het examen van de predikanten te Tiel te gaan verrichten, de dato 23-05-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10191: Brief van de burgemeesters, schepenen en raad van de stad Nijmegen aan het Hof terzake het aanstaande examen de dato 25-05-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10193: Brief van het Hof aan de magistraat van Nijmegen onder meer over het drukken van de Quaestiones Theologicae, de dato 28-05-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10226: Brief van Nijmegen aan het Hof met toezending van 50 exemplaren van de Quaestiones Theologicae, met bericht dat zij er zelf 50 hebben behouden en 50 hebben gezonden aan de ambtman van Nederbetuwe, de dato 22-06-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10268: Brief van de ambtman Vijgh aan het Hof met het vervolg op het aanstaande examen van september, de dato 25-08-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10270: Commissie door het Hof voor dominus Jacobus Lomannus van Nijmegen voor het examen te Tiel, de dato 30-08-1593.

RAG/0124-395 Hof van Gelre en Zutphen: Resoluties van geestelijke zaken 1595-1599: Resolutie van het Hof aan de officieren van het vorstendom Gelre om alle overspelers en hoereerders te achtervolgen en te straffen, de dato 28-10-1595.

RAG/0124-395 Hof van Gelre en Zutphen: Resoluties van geestelijke zaken 1595-1599: Resolutie van het Hof tot uitschrijving van een bid- en vastendag op 19-11-1595 tot welstand van het vaderland, de dato 03-11-1595.

RAG/0124-395 Hof van Gelre en Zutphen: Resoluties van geestelijke zaken 1595-1599: Comparitie van de classis van Arnhem bij het Hof om kerkelijke zaken en problemen te bespreken, de dato 13-05-1596.

RAG/0124-395 Hof van Gelre en Zutphen: Resoluties van geestelijke zaken 1595-1599: Verzoek van de gedeputeerden van de synode aan het Hof om resolutie op aangedragen zaken vanuit de laatst gehouden synode, de dato 16-06-1598.

RAG/0124-839 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1600-1601, briefnummer 11509: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe met last om onderzoek te doen, of op Kerstmis 1599 te Tiel door een gewezen vicarius, Pieter Gerritsen, de mis is bediend en zo ja deze en de persoon in wiens huis het feit heeft plaatsgehad, te vervolgen, de dato 26-01-1600.

RAG/0336-31 Synode van Gelderland: Extract reces Landdag te Nijmegen in 1604 over de profanatie van de sabbath, predikantsweduwen en -wezen etc.

RAG/0003-607: Staten van het Kwartier van Nijmegen en hun gedeputeerden: Landdagsrecesssen 1609: Het besluit van de Landschap over het beroepen van predikanten buiten kennis en consent van het Hof wordt doorgegeven ter behandeling aan de synodale vergadering, de dato 04-04-1609.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 193v: Brieven van het Hof aan de classis van Tiel-Bommel, om predikanten van de dorpen, die in de steden wonen, te vermanen zich bij haar gemeenten te vestigen de dato 25-04-1612.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 194: Brieven van het Hof aan gedeputeerden van het Kwartier, ambtman van Nederbetuwe en de Heer van IJzendoorn e.a., op verzoek van de classis Tiel-Bommel, om zorg te dragen voor bouw en reparatie van pastorieën op het platteland de dato 29-04-1612.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 12v-13: Commissie door het Hof op last van de Staten-Generaal om afgezette en nog af te zetten predikanten een acte te laten tekenen, om zich te onthouden van kerkelijke diensten de dato 19-07-1619.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 243v-244: Brief van het Hof aan de steden en officieren, dat zij de predikanten zullen aansporen tot tekstkeuze uit Gods Woord om het volk te bewegen tot vasten en bidden de dato 26-07-1624.

RAR/1040-485 Ambt, dijkstoel en polderdistrict Nederbetuwe: Concept-overeenkomst tussen ambtman en kerkenraden in het Ambt Nederbetuwe betreffende bestuur in kerkelijke zaken en beroeping van predikanten en schoolmeesters (zws. circa 1625).

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 291v: Brief van het Hof aan de Landschap om maatregelen ter voorkoming van nieuwigheden in afgezonderd preken en ter voorkoming van onlusten etc., de dato 26-03-1626.

RAG/0124-23 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek VI 1628-1640 folio 229: Het initiëren van maatregelen door het Hof op de exorbitante kosten bij de examens van de theologische candidaten de dato 06-08-1639.

RAG/0124-24 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek VII 1640-1650 folio 21: Brief van het Hof tot het houden van catechisaties en het verrichten van huisbezoeken de dato 09-09-1640.

RAG/0124-24 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek VII 1640-1650 folio 276-278: Rapport en verzoek van de gedeputeerden van de Gelderse synode aan het Hof betrekkelijk de biddagen, bevorderen der religie, gebruik der boekdrukkunst en wering van de zondagse markt in Veenendaal etc. met de beslissingen van het Hof daaromtrent, de dato 20-11-1646.

RAG/0336-165A Synode van Gelderland: Kerkelijke middelen tegen de papisten anno 1652.

RAG/0124-27 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek X 1679-1692 folio 162-168: Verzoek van de synodale gedeputeerden aan het Hof ter zake het drukken van Bijbels etc., alsmede een concept-ordonnantie over het aanstellen van kerk- en armenmeesters op het platteland en het afhoren van hun rekeningen, de dato 12-05-1685.

RAG/0124-28 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XI 1693-1697 folio 410-411: Goedkeuring van het Hof om een gravamen van de classis Zutphen op de synode te behandelen betreffende toepassing van artikel 21 van de kerkorde op de schooldiensten op het platteland, de dato 04-06-1697.

RAG/0124-29 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XII 1698-1700 folio 85-86: Een door het Kwartier van Nijmegen voorgesteld Reglement op het beroepen van predikanten etc., wordt vooralsnog door het Hof tegengehouden, de dato 11-07-1698.

RAG/0124-32 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XV 1710-1715 folio 529: Aanwijzing van het Hof aan de commissarissen tot de synodale vergadering om daar voor te houden dat de huwelijksproclamaties op een juiste wijze moeten geschieden, de dato 28-07-1714.

RAG/0012-0S21: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1719-1723, folio 738-739: Het verzoek van de deputati synodi om de ongelijke huwelijken te solemniseren voor de magistraten wordt door de Landdag afgewezen, de dato 16-10-1721.

RAG/0124-37 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XX 1731-1734 folio 40-42: Brief van het Hof aan de Landschap over de ongelijke huwelijken tussen gereformeerden en roomsgezinden, de dato 05-05-1731.

RAG/0012-0S23: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1732-1736, folio 891: Na beraadslaging over het rapport van de gecommitteerden ter Generaliteit inzake het ontwerp-reglement over de leeftijd van de te beroepen predikanten in steden en andere plaatsen in de Generaliteitslanden, keurt de Landschap dit goed, de dato 17-04-1736.

RAG/0012-0S27: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1747-1749, folio 435-436: Machtiging door de Landschap verleend aan de Raden het Hof tot uitvaardiging van een resolutie houdende last aan predikanten in alle kerken om voor de Prins van Oranje te bidden, de dato 16-01-1748.

RAG/0124-42 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXV 1746-1748 folio 397-398: Resolutie van het Hof betreffende de voorbeden in de kerken en de volgorde daarin, de dato 23-01-1748.

RAG/0124-44 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXVII 1750-1752 folio 16: Resolutie van het Hof, dat predikanten en kosters op het platteland geen officiële publicaties mogen afkondigen zonder toestemming van de officier, de dato 27-10-1750.

RAG/0012-0S28: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1750-1751, folio 1077-1079: Machtiging van de Landschap aan het Hof een bekendmaking uit te vaardigen waarbij de predikanten worden verplicht in alle kerken te bidden voor de hoge overheid en de regering op een bepaalde volgorde, de dato 02-11-1751.

RAG/0124-44 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXVII 1750-1752 folio 535-539: Brief van het Hof aan de Staten van Gelderland met advies over een plakkaat tegen de ongelijke huwelijken tussen gereformeerden en roomsgezinden, de dato 04-05-1752.

RAG/0124-45 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXVIII 1752-1755 folio 103-114: Voorstel van de synode van Gelderland aan het Hof tot invoering van een nieuw Reglement op de Oeffeningen, met doleantie en opmerkingen, primair reglement van de synodale en een project-reglement, de dato 18-08-1752.

RAG/0124-44 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXVII 1750-1752 folio 705: Brief van het Hof aan de Landschap met toezending van een conceptreglement van de provinciale synode over het houden van oeffeningen en catechisaties, de dato 14-10-1752.

RAG/0124-61 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XLIV 1776 folio 214-215: Besluit van het Hof tot onderzoek van een mogelijke verandering van het Reglement op de Oeffeningen van 25-07-1753, de dato 02-07-1776.

RAG/0012-0S38: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1775-1778, folio 589-591: Audiëntie verleend aan de deputaten der Gelderse synode tot indiening van een verzoek om ampliatie van het reglement van 25-07-1753 op het houden van oeffeningen etc., wegens het in strijd met voornoemd reglement vervullen van vacaturebeurten op het platteland door studenten, wordt door de Landschap verwezen naar het Hof om advies, de dato 12-11-1776.

RAG/0124-62 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XLV 1777 folio 42-45: Brief van het Hof aan de Landschap over de ampliatie of interpretatie van het Reglement op de Oeffeningen etc. van 25-07-1753, de dato 11-02-1777.

RAG/0124-45 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXVIII 1753-1755 folio 405-407: Brief van het Hof aan de Landschap betreffende een vraag over de bediening van de Heilige Doop buiten de kerk, ingediend door de classis van Nederveluwe, de dato 31-05-1754.

RAG/0124-45 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXVIII 1753-1755 folio 467-468: Brief van het Hof aan der Landschap, waarbij zij op verzoek hun bedenkingen inbrengen ten aanzien van het dopen van kinderen buiten de kerk, de dato 03-10-1754.

RAG/0012-0S30: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1754-1755, folio 1031-1032: Het verzoek van de deputaten van de Gelderse synode, om schoolmeesters in de steden en op het platteland de eed van zuivering te laten afleggen wordt door de Landschap verwezen naar het Hof om advies, de dato 23-10-1755.

RAG/0124-441 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven en resoluties met betrekking tot kerke-, school- en armezaken 1700-1769: Brief van het Hof aan de Landschap terzake een door de classis van Tiel ingediend verzoek over het traktement tijdens de vacature te Maurik, alsmede het ontwerpen van een algemeen reglement, de dato 17-04-1755, met de reactie van het Kwartier van Nijmegen de dato 20-10-1755, verder aangevuld met de brieven van het Hof aan de Landschap van 26-11-1755 en 31-03-1756 (RAG/0124-45 folio 849-854 en RAG/0124-46 folio 102-103).

RAG/0124-46 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXIX 1756-1757 folio 65-68: Brief van het Hof aan de Landschap met een projectreglement om de schoolmeesters onder de eed van zuivering te laten brengen, de dato 16-03-1756.

RAG/0124-46 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXIX 1756-1757 folio 270-272: Verbod van het Hof aan de classes om weduwnaren en weduwen in ondertrouw aan te nemen etc., voordat gebleken is dat er afgoeding met de kinderen heeft plaatsgevonden, met toezending van een publicatie daaromtrent, de dato 09-11-1756.

RAG/0124-441 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven en resoluties met betrekking tot kerke-, school- en armezaken 1700-1769: Brief van de classis van Tiel de dato 24-01-1758 en consideraties van de Raden aan de Landschap over de borg- en guarandbrieven de dato 17-03-1758.

RAG/0012-0S32: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1758-1759, folio 32-33: Het verzoek van de classis van Tiel om uitvaardiging van een reglement over de vereiste borg- en guarantbrieven ter voorkoming van belasting van de diaconie door personen, die van elders komen, wordt door de Landschap in advies gehouden, de dato 21-04-1758.

RAG/0012-0S32: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1758-1759, folio 803-804: De Landschap stelt vast dat predikanten zowel in de Duitse gereformeerde als in de Waalse kerken in een bepaalde volgorde voor de overheid dienen te bidden, de dato 30-01-1759.

RAG/0012-0S36: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1769-1771, folio 725-730: Brief van het Hof over het verzoek van de classis Zutphen om een herziening van het reglement op het beroepen van predikanten op het platteland van 13 mei 1755 in het graafschap Zutphen. De Landschap authoriseert het Hof om voor alle Kwartieren de nodige informatie in te winnen en advies uit te brengen. De dato 06-10-1770.

RAG/0012-0S36: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1769-1771, folio 930-937: Brief van het Hof over herziening van articul 8 van het reglement op het beroepen van predikanten op het platteland van 13 mei 1755 in het graafschap Zutphen. De Landschap authoriseert het Hof om de publicatie daarvan te doen uitgaan, de dato 22-04-1771.

RAG/0124-56: Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXXIX 1771 folio 374-377: Toezending door het Hof aan de classis van de publicatie vervattende een ampliatie en interpretatie der respective reglementen op 't stuk der beroepinge van predikanten op het platteland de dato 21-04-1771, de dato 18-05-1771.

RAG/0124-56: Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXXIX 1771 folio 540-543: Brief van het Hof aan de Landschap over het invoeren van een reglement tot het bijhouden van de boeken van lidmaten, gedoopten en getrouwden in de gereformeerde kerken op het platteland, de dato 03-10-1771.

RAG/0012-0S36: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1769-1771, folio 1220-1236: Brief van het Hof met een ontwerp-reglement houdende verplichtingen om met ingang van 1 januari 1772 een lidmaten-, een doop- en een trouwboek bij te houden, tevens contraboeken, alsmede regeling van de jaarlijkse controle door inspecteurs der classes en bepalingen betreffende het bijhouden der boeken in geval van een vacature. De Landschap keurt het reglement goed en authoriseert het Hof tot publicatie, de dato 16-10-1771.

RAG/0124-56: Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXXIX 1771 folio 662-663: Brief van het Hof aan de classen van Gelderland met toezending van exemplaren van het vastgestelde reglement op het houden van doop-, trouw- en lidmatenboeken, de dato 08-11-1771.

RAG/0124-57 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XL 1772 folio 506-516: Resolutie van het hof aan de zes classen van Gelderland aangaande de rapporten en vraagstellingen door de deputati classis ingebracht naar aanleiding van de invoering van het reglement op de doop-, trouw- en lidmatenboeken van 16-10-1771, de dato 17-10-1772.

RAG/0124-60 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XLIII 1775 folio 435-436: Resolutie van het hof aan de zes classen van Gelderland aangaande de rapporten door de deputati classis ingebracht naar aanleiding van de invoering van het reglement op de doop-, trouw- en lidmatenboeken van 16-10-1771, de dato 13-10-1775.

RAG/0124-64 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XLVII 1779-1780 folio 385: Resolutie van het hof aan de zes classen van Gelderland aangaande de rapporten door de deputati classis ingebracht naar aanleiding van de invoering van het reglement op de doop-, trouw- en lidmatenboeken van 16-10-1771, met aanwijziging over de tijd van rapporteren, de dato 28-10-1779.

RAG/0124-65 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XLVIII 1781 folio 486-489: Resolutie van het hof aan de zes classen van Gelderland aangaande de rapporten door de deputati classis ingebracht naar aanleiding van de invoering van het reglement op de doop-, trouw- en lidmatenboeken van 16-10-1771, met aanwijzigingen over het rapporteren, de dato 22-11-1781.

RAG/0124-59 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XLII 1774 folio 340-342: Aanpassing door het Hof van een voorstel van de classen van Nijmegen, Tiel en Zaltbommel om het houden van de maaltijden bij bevestiging en afscheid van predikanten en proponenten af te schaffen, de dato 07-07-1774.

RAG/0124-61 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XLIV 1776 folio 398-403: Brief van het Hof aan de Landschap betreffende het voorstel van de classen van Nijmegen, Tiel en Zaltbommel om het houden van de maaltijden bij bevestiging en afscheid van predikanten en proponenten af te schaffen, met verzoek daartoe een wet te beramen etc., de dato 01-11-1776.

RAG/0012-0S38: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1775-1778, folio 556-559: Op de brief van het Hof over een voorstel van de drie classes van het Kwartier van Nijmegen om de maaltijden gegeven door proponenten of predikanten bij de bevestiging in hun gemeente of bij het nemen van afscheid, af te schaffen, besluit de Landschap de stukken aan het Hof terug te zenden met machtiging om een ontwerp-reglement op te stellen, de dato 09-11-1776.

RAG/0012-0S38: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1775-1778, folio 753-756: De brief van het Hof met een ontwerp-reglement houdende verbod voor predikanten of proponenten op het platteland tot het houden van maaltijden bij hun intrede of afscheid wordt door de Landschap overgenomen en het Hof geauthoriseerd om dit uit te vaardigen, de dato 19-04-1777.

RAG/0124-62 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XLV 1777 folio 202: Toezending door het Hof aan de classen van het reglement op het verbod van maaltijden bij intrede etc. van predikanten en proponenten, de dato 06-05-1777.

RAG/0124-62 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XLV 1777 folio 250-251: Toestemming van het Hof om een vraagstelling over het mogelijk continueren van een ouderling of diaken na een ambtsvervulling van twee jaar op de provinciale synode te mogen behandelen, de dato 24-06-1777.

RAG/0124-64 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XLVII 1779-1780 folio 678-679: Aanwijzingen van het Hof aan de gecommitteerdens naar de provinciale synode over het punt, dat studenten twee jaren op een academie behoren te hebben gestudeerd etc., voordat zij praeparatoir examen mogen afleggen, de dato 04-08-1780.

Y362-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn: Koninklijke Besluiten betreffende het recht van collatie in de Nederlandse Hervormde Kerk, de datis 28-09-1814, 01-02-1815, 11-08-1816 en 24-01-1850, afschrift circa 1852.

1.2.d. Geestelijke goederen

RAG/0124-1559 folio 200v: Reces te Arnhem tussen 20-04-1580 en 06-05-1580: Misbruik der geestelijke goederen etc. 23-04-1580.

RAG/0124-1559 Hof van Gelre en Zutphen: Handelingen van Graaf Jan van Nassau deel 1 folio 207-208: Besluiten van de Landschap van Gelderland over de jurisdictie rakende de geestelijkheid en de geestelijke goederen, de dato 06-05-1580.

RAG/0124-394 Hof van Gelre en Zutphen: Resoluties van geestelijke zaken 1580: Resolutie en bespreking door het Hof van onder meer het onderhoud van de predikanten, de dato 18-05-1580.

RAG/0124-2342 Hof van Gelre en Zutphen: Geestelijke Zaken 1580-1599: Instructie voor de vier rentmeesters van de vier Kwartieren over de ontvangst van de kerkelijke goederen, de dato 01-06-1580.

RAG/0124-829 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1581a, briefnummer 8666: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe. Door het convent Westroijen is vergunning gevraagd 5 of 6 morgen land te verkopen ten einde schulden te betalen en te voldoen aan hunne verplichting om jaarlijks drie honderd gulden ten behoeve van de predikanten en 275 gulden schatting aan de stad Tiel te betalen. De dato 17-05-1581.

RAG/2000-4693 Oud Archief Arnhem, Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen en van het Kwartier van Arnhem 1581, folio 307-308v: Voorstel administratie van de geestelijke goederen door de Kanselier aan de Landschap, de dato 29-09-1581.

RAG/2000-4693 Oud Archief Arnhem, Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen en van het Kwartier van Arnhem 1581, folio 327v-328: Reces van de Landschap, onder meer over de geestelijke goederen, de dato 07-10-1581.

RAG/2000-4693 Oud Archief Arnhem: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen en van het Kwartier van Arnhem 1581, folio 355-366: Vergaderingen van de Landschap tussen 23-10-1581 en 08-11-1581, onder meer betreffende de geestelijke goederen, het onderhoud van de predikanten en schoolmeesters, en het ius patronatus, de dato 31-10-1581/06-11-1581.
(Vergeleken met: RAG/0005-1384: Staten van het Kwartier van Zutphen en hun gedeputeerden: Landdagsrecessen 1577-1589, folio 263vv.).

RAG/2000-4693 Oud Archief Arnhem: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen en van het Kwartier van Arnhem 1581, folio 369-376v: Reces belangende de geestelijke en kerkelijke goederen, november 1581, vastgesteld de dato 29-11-1581.

RAG/2000-4693 Oud Archief Arnhem, Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen en van het Kwartier van Arnhem 1581, folio 433-438: Aanvullingen, wijzigingen en vaststelling door de Landschap van de ordonnantie op de geestelijke goederen, de dato 29-11-1581.

RAG/0003-607: Staten van het Kwartier van Nijmegen en hun gedeputeerden: Landdagsrecesssen 1582 folio 1, 17: Behandeling van het ius patronatus op de Landdag te Nijmegen, de dato 04-07-1582.

RAG/0124-833: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1585-1588, briefnummer 9682: Brief van Reijner van Hattem en Alerth van Wijck aan Henrick Huberssen, rentmeester der Mariëndaalse goederen te Arnhem, dat zij overlast ondervinden naar aanleiding van de publicatie van de ambtman van Nederbetuwe op de geestelijke goederen en nodigen hem uit tot een bijeenkomst te Lienden of te Rhenen, de dato 14-05-1585.

RAG/0124-833: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1585-1588, briefnummer 9684: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe met last om zich niet in te laten met de ontvangst der geestelijke goederen, maar de rentmeesters daarmede hun gang te laten gaan, de dato 15-05-1585.

RAG/0124-18 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek I 1587-1592 folio 1v: Resolutie van het Hof, dat de executie tegen de pachters van de geestelijke goederen volgens commissie van de stadhouder voortgang zal vinden, de dato 09-01-1587.

RAG/0124-833: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1585-1588, briefnummer 9821: Brief van het Hof aan de magistraat van Tiel in antwoord op die van 10 april, (met betrekking tot ontruiming van de huizen Leuwen, Loenen en Doornenburg), met verder bericht onder meer, dat door de Landdag is bepaald, dat alle geestelijke goederen hun bestemming zullen volgen. De afgevaardigden van Tiel hebben op zich genomen hierover te spreken met de ambtman van Nederbetuwe, die hierover anders denkt en zich bemoeit met de goederen van de Arnhemse kloosters. De dato 10-04-1588.

RAG/0124-833: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1585-1588, briefnummer 9822: Brief van de magistraat van Tiel aan het Hof in antwoord op die van 13 april, waarin onder meer wordt geantwoord, dat de Tielse afgevaardigden van de Landdag verklaren geen bepaalde last ontvangen te hebben om met de ambtman van Nederbetuwe te spreken en dat zij dit ook niet op zich hebben genomen etc., de dato 21-04-1588.

RAG/0124-833: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1585-1588, briefnummer 9825: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe met last om de inkomsten van elders gelegen kloosters ongemoeid te laten, opdat die aangewend kunnen worden tot het maken van dijken in Overbetuwe ten einde te voorkomen, dat goederen aldaar met dijkrecht verwonnen worden etc., de dato 17-06-1588.

RAG/0124-834 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1589-1592, briefnummer 9912: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe met last om naar aanleiding van het verzoek van Ernst Joesten en Henrick van Schevickhaven, rentmeesters der geestelijke goederen, in de dorpen Ravenswaaij, Maurik, Ochten, Kesteren en Heusden te laten bekendmaken, dat de pachters binnen 14 dagen met hen te Arnhem moeten komen afrekenen, de dato 02-12-1589.

RAG/0124-1001 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Veluwe 1590, briefnummer 6325: Brief van het Hof aan de magistraat van Wageningen, waarbij hen krachtens overeenkomst met de ambtman van Nederbetuwe betreffende het zich onderwinden van geestelijke goederen wordt gelast zich niet bemoeien met die, waarvan de corpora in Tiel of de Nederbetuwe zijn gelegen, de dato 17-07-1590.

RAG/0124-1001 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Veluwe 1590, briefnummer 6329: Brief van de magistraat van Wageningen aan het Hof in antwoord op briefnummer 6325, dat zij nooit iets van de bewuste geestelijke goederen hebben genoten dan eens voor vele jaren 50 gulden tot betaling van de schoolmeester etc., de dato 25-07-1590.

RAG/0012-0S3: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1584-1594, folio 441-442: Propositie op de Landdag ten aanzien van het misbruik der geestelijke goederen en handhaving van de ordonnantie uit 1581, de dato 12-08-1591.

RAG/2000-4696 Oud Archief Arnhem, Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen en van het Kwartier van Arnhem 1587-1593, folio 224v-227: Verklaringen van de verschillende Kwartieren op de Landdag, hoe men meent te moeten handelen met de administratie van de geestelijke goederen, de dato 19-02-1592.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10184: Verzoek van de ambtman van Nederbetuwe en Roelof van Ommeren, ontvanger der geestelijke goederen, aan het Hof om bijstand terzake de weigerachtige houding tot levering van inventaris van de conventen van Westroijen en Sint Agnieten de dato 21-05-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10185: Brief van de ontvanger Roelof van Ommeren aan het Hof over de houding van de kloosters, in het bijzonder Westroijen, ten aanzien van het overleveren van de inventaris van de geestelijke goederen, de dato 22-05-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10188: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe en de magistraat van Tiel in antwoord op een niet aanwezige van 22 mei (zie ook briefnummer 10185). Het Hof dankt hen voor hun ijver in het dwingen van de kloosters om inventaris van de geestelijke goederen over te geven etc., de dato 23-05-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10189: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe en de ontvanger van de geestelijke goederen in antwoord op die van 21 mei (briefnummer 10184), waarbij het Hof hun bedankt voor hun ijver etc., de dato 24-05-1593.

RAG/0124-2343 Hof van Gelre en Zutphen: Geestelijke Zaken 1580-1599: Resolutie van het Hof over de administratie, het beheer en gebruik van de geestelijke goederen, alsmede regels ten aanzien van het beroepen en examineren van predikanten, de dato 06-07-1593.

RAG/0124-2343 Hof van Gelre en Zutphen: Geestelijke Zaken 1580-1599: Commissie van Henrick Kleininck momber en Everhardt van Reidt leengriffier, om namens de provinciale synode de nood van de kerken en geestelijke goederen bij het Hof te demonstreren, de dato 27-09-1593.

RAG/0124-2343 Hof van Gelre en Zutphen: Geestelijke Zaken 1580-1599: Brief van de provinciale synode te Arnhem aan het Hof met aandiening van de misstanden op kerkelijk gebied, bijzonder ten aanzien van de geestelijke goederen, de dato 28-09-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10282: Brief van de ambtman van Nederbetuwe aan het Hof, aandringende op maatregelen tegen het klooster Westroijen, dat zich verzet tegen de voorschriften op het beheer der geestelijke goederen en de rentmeester allerlei belemmering aandoet, de dato 14-09-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10286: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe in antwoord op die van 14 september (briefnummer 10282), waarbij het Hof hem verzoekt hem aan de rentmeester de nodige assistentie te verlenen etc., de dato 18-09-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10306: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, waarbij zijn advies en dat van de rentmeester van de geestelijke goederen wordt gevraagd naar aanleiding van de verzoeken van de conventualen van Westroijen en Sint Agnieten, de dato 11-10-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10307: Brief van het Hof aan alle steden en ambtlieden met verzoek om door gedeputeerden een pertinente staat van alle geestelijke goederen, van welken aard ook, te laten brengen, in vervolg op het beslotene in 1581 etc., de dato 11-10-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10331: Brief van de magistraat van Tiel aan het Hof, waarin zij voor de conventualen van Westroijen en Sint Agnieten verzoeken, dat deze onder toezicht van magistraat en rentmeester evenals de kloosters elders de administratie hunner goederen mogen behouden en haar middelen voor om het verwin van enige percelen land van die kloosters af te doen, de dato 13-11-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10333: Brief van het Hof aan de magistraat van Tiel in antwoord op die van 13 november (briefnummer 10331), waarin wordt aangegeven, dat de kloosters eerst behoorlijke inventarissen van hun goederen moeten overleggen, voordat op hun verzoek kan worden beslist, de dato 16-11-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10355: Brief van de magistraat van Tiel aan het Hof. De rentmeester van Ommeren verlangt te weten, of hij zich moet houden aan zijn commissie, danwel of het door de kloosters voorgeslagen accoord wordt aangenomen (briefnummer 10331). De dato 05-02-1594.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10357: Brief van het Hof aan de magistraat van Tiel in antwoord op die van 5 februari (briefnummer 10355). Het Hof kan niets anders antwoorden dan het op de brief van 13 november geantwoord heeft (briefnummer 10333). De dato 07-02-1594.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10394: Brief van de rentmeester Roelof van Ommeren aan het Hof, dat het hem door een resolutie van de magistraat van Tiel onmogelijk wordt gemaakt zijn commissie ten uitvoer te leggen. De geestelijkheid beschikt vrij over haar goederen. Hij verzoekt bericht, waaraan hij zich heeft te houden. De dato 24-04-1594.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10402: Brief van het Hof aan de magistraat van Tiel, (als reactie op briefnummer 10394), houdende bevel om aan de kloosters Westroijen en Sint Agnieten alsnog te gelasten de inventarissen over te leveren etc., de dato 04-05-1594.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10415: Brief van de rentmeester Roelof van Ommeren aan het Hof. De kloosters hebben de inventaris van hun goederen op 1 juni aan de magistraat overgegeven, die besloten heeft ze aan het Hof te zenden. De rentmeester verzoekt nadere instructie. De dato juni 1594.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10420: Brief van schout en magistraat van Tiel aan het Hof, begeleidende 2 inventarissen van de goederen van de kloosters Westeroijen en Sint Agnieten en nader verzoek van de conventualen, de dato 06-06-1594.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10425: Brief van het Hof aan schout en magistraat van Tiel in antwoord op die van 6 juni nummer 10420. De conventualen zullen geduld moeten hebben tot de volgende Landdag, daar het Hof de bevoegdheid mist om op de beide verzoeken te beschikken. De dato 10-06-1594.

RAG/0124-19 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek II 1596-1599 folio 24: Resolutie van het Hof over handhaving van de administratie van de geestelijke goederen etc., de dato 05-03-1597.

RAG/0124-395 Hof van Gelre en Zutphen: Resoluties van geestelijke zaken 1595-1599: Resolutie van het Hof betreffende de augmentatie van de salarissen van de kosters, dat gewacht dient te worden totdat de inventarissen van de geestelijke goederen zijn gemaakt, de dato 06-06-1597.

RAG/0124-19 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek II 1596-1599 folio 74: Beslissing van het Hof tot een plakkaat ter opgave van de staat van de geestelijke goederen, de dato 14-07-1598.

RAG/0124-19 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek II 1596-1599 folio 75: Resolutie van het Hof ten aanzien van de instructie voor de gedeputeerden tot het maken van de staat van de geestelijke goederen, de dato 11-08-1598.

RAG/0124-395 Hof van Gelre en Zutphen: Resoluties van geestelijke zaken 1595-1599: Het verzoek van de pachters van de geestelijke goederen in de Nederbetuwe, om vrijwaring vanwege inlegering van troepen, wordt verwezen naar de Landschap, de dato 12-03-1599.

RAG/0124-19 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek II 1596-1599 folio 101v: Maatregel van het Hof over de verpachting van de geestelijke goederen in de Betuwe, onder meer met belang voor het Capittel van Sint Walburgen, de dato 22-06-1599.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 230v: Resolutie van het Hof betreffende vereisten in de brieven van institutie voor gebeneficeerden, de dato 03-02-1614.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 278: Toestemming van het Hof op het verzoek van de ambtman van Nederbetuwe dat Johan van Benthem een aantal maanden naar de Franse school zou mogen gaan, zonder dat het ius devolutum tegen hem zal plaatsvinden, de dato 04-03-1625.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 292: Resolutie van het Hof tot verlenging van de tijd aan Johan van Benthem gegeven, de dato 26-03-1626.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 296: Toestemming van het Hof aan Johan Wijnantsen om Frans en schrijven te leren, zonder het ius devolutum van de vicarie van Sint Anna altaar te Tiel, die hij als vicaris gebruikt, onderworpen te zijn, de dato 28-04-1626.

RAG/0124-24 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek VII 1640-1650 folio 81: Toestemming van het Hof aan Derck van Benthem om in het buitenland te gaan studeren zonder zijn vicarieën te Kapel-Avezaath en Tiel aan het ius devolutum onderworpen te zijn, de dato 18-03-1642.

RAG/0124-24 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek VII 1640-1650 folio 115: Toestemming van het Hof aan Johan van Benthem, dat zijn zoon voor 2 jaar zijn studie mag vervolgen, zonder dat het ius devolutum zal plaatsvinden, de dato 16-06-1643.

RAG/0124-23 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek VI 1628-1640 folio 196v: Bevel van het Hof, dat de officieren zullen toezien dat er geen pachten of vruchten van de goederen van de Orde van Sint Jan worden uitgekeerd, dan bij nadere ordonnantie, de dato 13-01-1638.

RAG/0124-23 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek VI 1628-1640 folio 197v: Resolutie van het Hof, dat door de officieren de goederen van de Orde van Sint Jan behoren te worden veilig gesteld, de dato 17-01-1638.

RAG/0124-25 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek VIII 1651-1666 folio 449: Op verzoek van de Landschap besluit het Hof een order te formeren over de vicarieën, de dato 09-10-1661.

RAG/0336-165A Synode van Gelderland: Gravamina onder meer van de classis van Tiel betreffende de schoolmeesters de dato 06-08-1677.

RAR/1040-474 Ambt, dijkstoel en polderdistrict Nederbetuwe: Extracten recessen Nijmeegse Kwartier betreffende de congrue portie van predikanten 1680, 1683-1684.

RAR/1040-476 Ambt, dijkstoel en polderdistrict Nederbetuwe: Notulen vergadering Ambtman en Ridderschap van Nederbetuwe betreffende de toekenning van de congrue portie aan noodlijdende predikanten de dato 12-03-1681.

RAR/1040-475 Ambt, dijkstoel en polderdistrict Nederbetuwe: Uittreksel uit een verbaal gehouden door de commies Barthold Tros ter voldoening van de resolutie van het Kwartier van 14-11-1680 betreffende de supplementen van noodlijdende predikanten van 24-11-1681.

RAG/0336-165A Synode van Gelderland: Concept-ordonnantie kerk- en armenrekeningen op het platteland, circa 1685.

RAG/0003-54 Staten van het Kwartier Nijmegen en hun gedeputeerden: Kwartiersrecessen 1755: Het verzoek van de classis van Tiel voor de predikanten van Kesteren, Ommeren, Rijswijk en Opheusden om maatregelen tot aanvulling van hun traktementen, wordt door het Kwartier ter behandeling gezonden aan de ambtman en jonkeren van Nederbetuwe, de dato 31-05-1755.

1.2.e. Echteld

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en aan het Hof 1566, briefnummer 2012a: Brief van stadhouder Charles de Brimeu aan het Hof ter zake het recht van collatie van de pastorie te Echteld, dat door de Graaf van Rennenberg wordt opgeëist, de dato 11-11-1566.

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en aan het Hof 1566, briefnummer 2015: Brief van het Hof aan de stadhouder, als antwoord op de brief van 11-11-1566 ter zake het collatierecht van de pastorie van Echteld, waarbij wordt aangegeven dat als de vorige pastoor is overleden in de menses apostolici het collatierecht de koning toekomt, de dato 22-11-1566.

RAG/0124-645 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan de Stadhouder, briefnummer 974: Brief van het Hof aan de Stadhouder over de vacante pastorie van Echteld, waarnaar Jan Zaes, priester en schoolmeester te Arnhem solliciteert. Er was namelijk sprake om de 12-jarigen zoon van wijlen de secretaris Stoir daarmede te begiftigen, maar het Hof acht dat in strijd met de besluiten van het Concilie van Trente etc., de dato 21-10-1574. Bijgevoegd is de memorie van Jan Zaes en de aanwijzing tot het schrijven van de brief.

RAG/0124-645 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan de stadhouder, briefnummer 976: Brief van de stadhouder aan het Hof in antwoord op die van 21-10-1574, dat hij Stoir heeft gelast zich bij het Hof te vervoegen om over de zaak van de pastorie van Echteld te spreken. In geval er geen termen bestaan om de zoon van wijlen de secretaris Stoir met die pastorie te begiftigen, moet men haar geven aan Jan Zaes, de dato 04-11-1574.

RAG/0124-645 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan de Stadhouder, briefnummer 977, Brief van Henrick Stoer aan het Hof over de pastorie van Echteld. De stadhouder heeft die aan zijn kleinzoon beloofd. Vindt men hem te jong, zo biedt hij aan die voorlopig door priester Johan Gijsberts van Driell te laten bedienen. Hij verzoekt de zaak tot zijn komst te Arnhem, in staat te houden, de dato 12-11-1574.

RAG/0124-825 Hof Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1573-1574, briefnummer 7496: Brief van het Hof aan Henrick Stoir, secretaris van Tiel, dat als hij binnen 8 dagen niet voor het Hof verschijnt naar aanleiding van het schrijven van de stadhouder met de collatie van de pastorie van Echteld aan Johan Zas zal worden geprocedeerd, de dato 27-11-1574.

RAG/0124-645 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan de Stadhouder, briefnummer 997: Brief van het Hof aan de Stadhouder betreffende een verzoek van Henrick Stoer over de pastorie van Echteld. Het Hof blijft bij het vorig advies en herinnert de Stadhouder aan zijn belofte om Johan Zaes te benoemen, wanneer de minderjarige zoon van Derrick Stoer niet in de termen viel, en ook om niet de door suppliant genoemde Jan van Wijck, gewezen pastoor van Ravenswaaij, te benoemen, de dato 14-12-1574.

RAG/0124-826: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1575, briefnummer 7538: Brief van het Hof aan Henrick Stoir op supplicatie van de momber van de Koning met verzoek om zending van kopieën van het door Stoir geclaimde collatierecht van de pastorie te Echteld in de zaak tussen Johan Zasius en de proosten van Oudemunster te Utrecht, de dato 15-03-1575.

RAG/0124-826: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1575, briefnummer 7613: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, dat daar Johan Zasius als pastoor door de koning in de pastorie van Echteld is gepresenteerd verder niemand in de possessie van die pastorie mag worden ingeleid, de dato 17-06-1575.

RAG/0124-826: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1575, briefnummer 7620: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, bevattende in verscherpte vorm een herhaling van het bij de brief van 15 juni gegeven bevel betreffende de pastorie van Echteld en het treffen van maatregelen tegen diegene, die door de proosten van Oudemunster is aangesteld, alsmede op te treden tegen de pachters van de pastoriegoederen, de dato 30-06-1575.

RAG/0124-826: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1575, briefnummer 7715: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, naar aanleiding van het verzoek van Johan Zasius, pastoor te Echteld, waarbij wordt gelast geen peindingen of acties op de pastoriegoederen in strijd met de aan Zasius verleende recredentie of possessio fiduciaria te gedogen, en eventuele handelingen of klachten van Henrick Stoir cum suis in te zenden, de dato 05-11-1575.

RAG/0124-833: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1585-1588, briefnummer 9701 Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe. Naar aanleiding van het verzoek van Willem Sas voor zijn zoon Jaspar Sas wordt de ambtman gelast deze te handhaven in het bezit van de goederen behoorende tot de Capellanie van Sint Catharinen altaar op het Huis te Echteld. Zij, die menen daarop meer en beter recht te hebben, moeten dit op 1 september voor het Hof komen bewijzen. De dato 30-07-1585.

RAG/0124-2343 Hof van Gelre en Zutphen: Geestelijke Zaken 1580-1599: Memorie betreffende het bezit en de collatie van de kapel te Medel bij Echteld, hetgeen jonker Arndt van Bueren zal hebben aan te tonen, de dato 18-01-1594.

RAG/0124-836: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1595-1596, briefnummer 10722: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe met last om Willem Sas ten behoeve van diens zoon Jaspar te handhaven in het bezit van de inkomsten der Vicarie van Sint Catharina in de kerk te Echteld krachtens brieven van collatie en institutie van 1584 en allen die zich daartegen verzetten voor het Hof te citeren om de eis van Sas aan te horen, de dato 26-04-1596.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 257: Resolutie van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe om de koster van Echteld in het bezit van de kosteriegoederen te stellen, de dato 06-06-1615.

RAR/1040-499 Ambt, dijkstoel en polderdistrict Nederbetuwe: Verzoekschrift Albertus Mijnichus, predikant te Echteld, om verhoging van zijn traktement 1740-1754.

RAG/0003-53 Staten van het Kwartier Nijmegen en hun gedeputeerden: Kwartiersrecessen 1754: Het verzoek van de Heer van Echteld wordt door het Kwartier gezonden aan de ambtman van Nederbetuwe voor bericht, de dato 19-11-1754.

RAG/0003-54 Staten van het Kwartier Nijmegen en hun gedeputeerden: Kwartiersrecessen 1755: Het verzoek van de Heer van Echteld en het bericht van de ambtman van Nederbetuwe wordt door het Kwartier voor advies overgedragen aan de gedeputeerden, de dato 31-05-1755.

RAG/0124-52 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXXV 1767 folio 236-237: Resolutie van het Hof en verzoek aan de momber om nader onderzoek over de vicarie Sancti Anthonii, Cornelii et Cunerae te Medel onder Echteld, de dato 09-04-1767.

RAG/0124-4901 Hof van Gelre en Zutphen: Civiel sententieboek 1766-1802 folio 41-42: UItspraak van het Hof in de civiele zaak tussen Steven van Deelen en Herman Dijckmeester ten aanzien van de Vicarie Sancti Anthonii, Cornelii et Cunerae in de kapel van Medel onder Echteld, de dato 10-04-1767.

RAG/0012-0S38: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1775-1778, folio 279-280: Het verzoek van Hendrik van Eckdom, predikant te Echteld, om de Hoornickveldse tiend te Maurik, behorende aan te pastorie van Echteld te mogen verkopen etc. wordt door de Landschap verwezen naar de ambtman van Nederbetuwe, de dato 30-10-1775.

1.2.f. Eck en Wiel

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 277: Opdracht van het Hof aan de deputati classis van Tiel om onderzoek te doen naar de zaak van dominus Petrus Lucanus te Eck en Wiel, de dato 01-06-1616.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 282: Resolutie van het Hof over de vervulling van de vacaturediensten te Eck tijdens de schorsing van dominus Petrus Lucanus, de dato 23-07-1616.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 179v: Verzoek van Christianus Sopingius aan het Hof met verzoek dat de gemeente van Eck een beroep op hem zou mogen doen, de dato 17-01-1623.

RAG/0336-45 Synode van Gelderland: Verklaring van Christianus Sopingius aangaande zijn aanvaarding van de kerkleer en advies van de classis van Tiel dienaangaande in verband met zijn beroeping te Eck 1623.

RAG/0124-24 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek VII 1640-1650 folio 86-87: Toestemming van het Hof tot verkoop van percelen van een vicarie te Wiel op verzoek van dominus Bargeius, predikant te Wijk bij Duurstede, voor diens zoon Theodorus Bargeius, vicarius van die vicarie, de dato 03-05-1642.

RAG/0124-24 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek VII 1640-1650 folio 250-251: Resolutie van het Hof over de 3850 gulden, afkomstig van de verkoop van de vicarie onder Wiel, de dato 26-03-1646.

RAG/0124-44 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXVII 1750-1752 folio 188: Brief aan het Hof aan de gedeputeerden van de erfstadhouder, de Prins van Oranje en Nassau, over het kapitaal van 3850 gulden, herkomstig uit de vicarie te Wiel, de dato 29-05-1751.

RAG/0124-44 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXVII 1750-1752 folio 552-553: Brief van het Hof aan de Landschap met toezending van een resolutie van het Kwartier van Nijmegen en een brief van de hoofdopzichters van Utrecht over het kapitaal herkomstig uit de vicarie te Wiel, de dato 10-05-1752.

RAG/0387-6 Heerlijkheid Eck en Wiel: Overeenkomst tussen de erven Diederick van Broeckhuijsen en de predikant van Eck en Wiel, Petrus de Lange, over diens traktement van 29-10-1693.

RAG/0012-0S21: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1719-1723, folio 795-797: Op verzoek van Steven Adolff van Eck van Panthaleon contra Gerrit van Doeijenburgh a Cuijlenburgh, belangende het collatierecht van de vicarie op het Altaar van Sint Anna in de kerk van Eck, door zijn voorouders in 1504 gesticht, authoriseert de Landdag het Hof om daarin recht te doen, de dato 22-04-1722.

RAG/0012-0S21: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1719-1723, folio 937-939: Op verzoek van Steven Adolff van Eck van Panthaleon contra Gerrit van Doeijenburgh a Cuijlenburgh, belangende de kosten van het proces van verstek, rakende de vicarie te Eck, verwijst de Landschap die zaak naar het Hof om daarin recht te doen, de dato 09-11-1722.

RAG/0012-0S22: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1724-1731, folio 622: Het verzoek van Geertruid van Emmerik douariere van Eck, belangende de erfpacht van landen van de vicarie in honorem Sanctae Mariae, Barbarae et Nicolai in de kerk van Eck, wordt door de Landschap verwezen naar de ambtman van Nederbetuwe, de dato 25-03-1727.

RAG/0012-0S22: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1724-1731, folio 695-696: Het verzoek van Derk van Dam, belangende de erfpacht van land van de vicarie in honorem Sanctae Mariae, Barbarae et Sancti Nicolai in de kerk van Eck, wordt door de Landschap verwezen naar de ambtman van Nederbetuwe, de dato 21-10-1727.

RAG/0003-54 Staten van het Kwartier Nijmegen en hun gedeputeerden: Kwartiersrecessen 1755: Het verzoek van J.G.L.A. van Nieukerken genaamt Nijvenheijm, als collator van de predikantsplaats te Eck en Wiel, om suppletie voor het predikantstraktement, wordt door het Kwartier afgewezen op grond van voormalige sententies van het Hoogadelijk gericht van Nederbetuwe en het Hof, de dato 31-05-1755.

RAG/0012-0S31: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1756-1757, folio 917: Het verzoek van J.G.L.A. van Nieuwkerken genaamt Nieuwenheim, heer en collator van de pastorie te Eck, om machtiging te verlenen aan het Hof om kennis te nemen van de geschillen over en verdonkeringen van de tienden onder de pastorie van Eck gehorende, wordt door de Landschap afgewezen en verwezen naar de competente rechter, de dato 05-07-1757.

RAG/0124-49 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXXII 1762-1763 folio 142-143: Resolutie van het Hof tot herstelling van een fout in de acte van institutie van de vicarieën te Eck, op verzoek van Johan van Eck van Panthaleon, de dato 18-03-1762.

RAG/0012-0S34: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1763-1765, folio 627-630: Het verzoek van de erfgenamen van Arnold van Eck om ontheffing van de lasten van de Sint Jansvicarie in de kerk van Eck tegen overdracht aan de Landschap van die vicariegoederen onder Eck en het recht van collatie aldaar, wordt verwezen naar het Hof, de dato 29-10-1764.

RAG/0124-51 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXXIV 1766 folio 270-272: Afwijzing door het Hof van een verzoek van de erfgenamen van Arnold van Eck om ontheven te worden van de lasten van de vicarie op Sint Jansaltaar te Eck en de verplichtingen daaraan verbonden, de dato 17-07-1766.

RAG/0012-0S35: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1766-1766, folio 267-269: Klacht van Johannes Stapelmoer, predikant te Eck en Wiel, zijn traktement niet te hebben ontvangen van J.G.L.A. van Nieuwkerk genaamt Nijvenheijm, Heer van Eck en Wiel en collator van de pastorie, met verzoek om machtiging te verlenen aan het Hof om in eerste instantie recht te doen, welk verzoek door de Landschap wordt toegestaan, de dato 16-08-1766.

RAG/0124-52 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXXV 1767 folio 431-437: Resolutie van het Hof, dat de sententie in de zaak tussen dominus Stapelmoer, predikant te Eck en Wiel, en de Heer van Eck en Wiel ten Hove gevallen door de classis van Tiel behoort te worden gerespecteerd, de dato 11-07-1767.

RAG/0012-0S37: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1772-1774, folio 1160-1163: Het verzoek van J.G.L.A. van Nieuwkerken genaamt Nijvenheijm e.a. om het Hof te machtigen een uitspraak te doen in het geschil met de ambtsjonkers van Nederbetuwe over het onderhoud van de predikant en de schoolmeester van Eck en Wiel, wordt door de Landschap in advies gehouden, de dato 28-04-1774.

RAG/0012-0S37: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1772-1774, folio 1249-1252: Het nadere verzoek van J.G.L.A. van Nieuwkerken genaamt Nijvenheijm, met G. Mom als gevoegde, om het Hof te machtigen een uitspraak te doen in het geschil met de ambtsjonkers van Nederbetuwe over de nalatigheid van de rentmeester in het betalen van de tertiën uit de vicarieën tot onderhoud van de predikant en de schoolmeester van Eck en Wiel, wordt door de Landschap gehonoreerd, de dato 26-10-1774.

1.2.g. Hien en Dodewaard

RAG-0124-825 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kartier Nijmegen 1573-1574, briefnummer 7180: Brief van het Hof aan de zetters te Hien en Dodewaard, waarbij zij na klachten van Johan van Lijnden, vicaris te Hien, worden gelast bij de zetting gelijkheid te betrachten, de dato 15-07-1573.

RAG/0124-23 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek VI 1628-1640 folio 102v: Resolutie van het Hof, dat dominus Godefridus van Broeckhuijsen, predikant te Hien en Dodewaard, zijn zoon Henricus zal mogen instrueren in de Latijnse taal, zonder dat het ius devolutum tegen hem zal plaatsnemen, de dato 16-03-1633.

1.2.h. IJzendoorn

RAG/0124-817: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1561-1562, briefnummer 4334: Brief van het Hof aan de schout en burgemeesters van Dreumel met last om alle proceduren op te schorten tussen pastoor Rutger Hessels en de ambtman van tussen Maas en Waal, totdat de zaken bij het Hof zijn gedecideerd, de dato 26-02-1561.

RAG/0124-820: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1567-1568, briefnummer 5629: Brief van het Hof aan Herman van de Poll, met last om de inventaris in kwestie naar aanleiding van het debat van Henrick Adriaenss pastoor te IJzendoorn en Rutger Hessels pastoor te Dreumel op Van de Polls declaratie en inventaris te ampliëren of zijn ingebracht stuk voor de commissarissen bij ede te bevestigen, de dato 13-01-1568.

RAG/0124-820: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1567-1568, briefnummer 5689: Verzoek van Herman van den Poll aan het Hof, ter zake het proces tegen Rutger Hessels en Henrick Adriaenssen, pastoors te Dreumel en IJzendoorn, om onbezworen te mogen blijven vanwege het ontbreken van getuigen etc., de dato 10-05-1568.

RAG/0124-825: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1573-1574, briefnummer 7138: Brief van Het hof aan de ambtman van Nederbetuwe, dat hij naar aanleiding van het verzoek van Goeswinus Goeswyni, vicaris te Ooij, de koster van Ooij en diens vrouw te gelasten aan de suppliant de sleutels van de kerk over te geven etc., of anders voor het Hof te citeren, de dato 15-04-1573.

RAG/0124-825: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1573-1574, briefnummer 7148: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, dat hij naar aanleiding van het aan Goessewinus Goessewini verleende verstek wegens niet verschijnen tegen de koster van Ooij en diens vrouw, hen opnieuw moet citeren, de dato 29-04-1573.

RAG/0124-825: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1573-1574, briefnummer 7208: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, begeleidende de declaratie van Goswinus Goswini, vicaris te Ooij bij Tiel, waarop door Gerrit de Ghier binnen een maand moet worden gediminueerd, de dato 19-08-1573.

RAG/0124-825: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1573-1574, briefnummer 7252: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, herhalende het bij brief van 19 augustus bevolene, de dato 09-11-1573.

RAG/0124-825: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1573-1574, briefnummer 7277: Brief van de ambtman van Nederbetuwe aan het Hof in antwoord op de brief van 9 november. Gerrit de Ghier heeft geantwoord te Tiel te zullen komen, maar heeft dit tot dusver niet gedaan. De dato 23-12-1573.

RAG/0124-825: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1573-1574, briefnummer 7282: Brief van het Hof aan schout en buurmeesters van IJzendoorn met last om Goeswinus Goeswini, pastoor aldaar, van inkwartiering vrij te stellen, de dato 16-01-1574.

Y346-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn: Acte van collatie door Herman Pieck, Heere thot IJsendoren, op dominus Cornelius Janssen van Duersteden, op een jaarsalaris van 200 gulden en emolumenten, de dato 07-07-1593.

RAG/0124-395 Hof van Gelre en Zutphen: Resoluties van geestelijke zaken 1595-1599: Resolutie van het Hof aan de Heer van IJzendoorn om dominus Arndt van Stelant de kerkendienst van IJzendoorn te doen verlaten, de dato 28-10-1595.

RAG/0124-395 Hof van Gelre en Zutphen: Resoluties van geestelijke zaken 1595-1599: Herhaalde resolutie van het Hof aan de Heer van IJzendoorn tot removatie van dominus Steelandt, predikant te IJzendoorn van IJzendoorn, de dato 11-11-1595.

RAG/0124-395 Hof van Gelre en Zutphen: Resoluties van geestelijke zaken 1595-1599: Attestaties van de Tielse classis betreffende dominus Steelandt, predikant te IJzendoorn van IJzendoorn, de dato 13-01-1596.

RAG/0124-825: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1597, biefnummer 10881: Brief van het Hof aan Herman Pieck, Heer van IJzendoorn, ter herhaling van een vroeger gegeven bevel om Arnoldus Steenlant als predikant van IJzendoorn te ontslaan, de dato 10-02-1597.

RAG/0124-839: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1600-1601, briefnummer 11515 Brief van het Hof aan dominus Johannes Vredaeus te Tiel om te onderzoeken, of Arnoldus Steenlant, predikant te IJzendoorn, zich gedurende de tijd, dat hij aldaar is geweest, zich nog heeft schuldig gemaakt aan het geven van raad voor toverij, de dato 09-02-1600.

RAG/0124-20 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek III 1600-1604 folio 81v: Brief van het Hof aan de Heer van IJzendoorn om Henricus Tamerus dadelijk te removeren, als gevolg van een brief van de kerkenraad van Tiel, de dato 10-09-1601.

RAG/0124-20 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek III 1600-1604 folio 83: Brief van het Hof aan de Heer van IJzendoorn met herhaling van de verwijdering van Henricus Tamerus, de dato 21-09-1601.

RAG/0124-20 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek III 1600-1604 folio 84v: Door de ongehoorzaamheid van de Heer van IJzendoorn gelast het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe om Tamerus te doen vertrekken of gevangen te nemen de dato 28-09-1601.

RAG/0124-25 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek VIII 1651-1666 folio 468-469: Problematiek over het ius collationis te IJzendoorn de dato 03-06-1662.

Y347-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn: Minnelijk accoord tussen de Proosdije van Oudmunster en dominus Petrus Molitor te IJzendoorn, betreffende de inkomsten van de tienden van IJzendoorn, waarvan de predikanten te IJzendoorn jaarlijks 200 gulden zullen genieten, in dato den 17-08-1664, met approbatie van de Staten van Utrecht, de dato 21-02-1665.

RAG/0124-26 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IX 1667-1678 folio 140: Verbod van het Hof aan de Heer van IJzendoorn om zich met de godsdienst of predikant te IJzendoorn te bemoeien, de dato 21-06-1669.

Y348-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn: Insinuatie door Gijsbertus Vulder, richter van IJzendoorn aan de kerkenraad van IJzendoorn om informatie te bekomen betreffende hetgeen gepasseerd is rond de beroeping van dominus Liselius, de dato 19-01-1675.

Y349-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn: Kopie van een acte van de Gelderse Synode, gehouden in augustus 1675, betreffende de beroeping van dominus Liselius, waarbij de synode de classis van Tiel in het ongelijk stelt en aangeeft, dat de gemeente van IJzendoorn door de collatrices geen predikant kan worden opgedrongen tegen de zin van de gemeente, met nadere bepalingen om de orde te doen herstellen.

Y350-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn: Verzoek van de kerkenraad van IJzendoorn aan de Vrouwe van IJzendoorn om dominus Henrick van Schaerdenborgh te mogen beroepen, circa februari 1676.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IX 1667-1678 folio 437: Approbatie van het Hof van de beroeping van dominus Pauw te IJzendoorn de dato 03-11-1676.

Y351-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn: Advies van rechtsgeleerden over een rechtsgeding hangende voor het gerecht van IJzendoorn tussen dominus Petrus Pauw en David Hollingerus, rentmeester van de Proosdije van Oudemunster tot Utrecht, betreffende de betaling van de predikant uit de tienden, de dato 23-04-1683.

RAG/0124-84 Hof van Gelre en Zutphen: Register op Memorie- en resolutieboek 1651-1700 folio 232v (origineel ontbreekt in 0124-127 Memorie- en resolutieboek 1679-1692): Problematiek over het ius patronatus te IJzendoorn de dato 20-01-1692.

RAG/0124-4898 Hof van Gelre en Zutphen: Civiel sententieboek 1693-1707 folio 209v-210, Sententie van het Hof in het geschil tussen G.H. van der Cluse en verwinhebberen van de heerlijkheid IJzendoorn voor het beroepen van dominus Petrus Bisschop in plaats van Simon Focke de dato 26-03-1705.

Y352-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn: Acte van collatie door de verwinhebberen van de heerlijkheid IJzendoorn, Cornelis van Lith de Jeude, Cornelis Quint en Francois van Bockhooven, op dominus Petrus Bisschop, in tegenstelling tot het beroep dat Gerhardt Huijbert van der Cluse ondernomen had op dominus Simon Focke, maar waarover bij het Hof van Gelderland op 26-03-1705 sententie was gevallen, de dato 01-07-1705.

Y322-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn: Brief waarbij Christiaan Reijnoud van Wijhe, Heer van IJzendoorn, voor 30 jaar de vicarieën, gefundeert in de altaren van Sint Ewoldus, Sint Johannes en Sint Mattheus, overgeeft aan dominus Gerardus de Raadt, de dato 01-02-1719.

Y354-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn: Protest van Christiaan van Wijhe, Heere van Isendoorn, tegen de benoeming van de kerkenraad te IJzendoorn door dominus Gerardt de Raadt, de dato 28-03-1722.

Y323-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn: Kopie van een pachtconditie van 3½ morgen bouwland, zijnde vicariegoed, door dominus Gerard de Raadt aan Jan van Heun en Heesken de Haas, de dato 30-05-1724.

Y324-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn: Overeenkomst tussen dominus Gerardt de Raedt en Cristiaen Reijnout van Wijhe, Heer van IJzendoorn, over 3½ morgen bouwland bij de molen gelegen, zijnde vicarieland, door Jan van Heun in pacht gebruikt, de dato 21-03-1731.

Y325-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn: Acte waarbij het vruchtgebruik van de vicarie In honorum Ewoldi, Johannis, Matthei, en gefundeerd in de kerk te IJzendoorn, door Cristiaan Reijnoud van Wijhe aan Gerrit de Haas, zoon van richter Gerrit de Haas, wordt toebedeeld, circa 1748.

Y326-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn:. Kopie van een acte van collatie, waarbij het vruchtgebruik van de vicarie genaamt In honorum Ewoldi, Johannis, Matthei gefundeerd in de kerk van IJzendoorn, door Fredrik Hendrik baron van Wassenaer, voor 6 jaar wordt toegekend aan Gerrit de Haas, zoon van richter Gerrit de Haas, de dato 08-04-1755.

Y357-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn: Brief van de Gedeputeerde Staten van het Kwartier Nijmegen aan de Heer van IJzendoorn, met verzoek om opgave van de inkomsten van de predikant van IJzendoorn, de dato 08-06-1756.

Y358-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn: Antwoord van de Heer van IJzendoorn op de brief van 08-06-1756 aan de Gedeputeerde Staten van het Kwartier Nijmegen over de inkomsten van de predikant te IJzendoorn, de dato 24-08-1756.

Y327-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn: Verpachting van de 3 morgen vicarieweerd en 2 morgen vicarieweide in het Veld te IJzendoorn, toebehorende aan de vicarie van IJzendoorn, door de Heer van IJzendoorn voor 3 jaar aan Hendrik van Westrenen en Hendrik Tap, de dato 17-12-1771.

Y328-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn: Begiftiging door Carel Lodewijk baron de Pagniet, Vrijheer van IJzendoorn, aan Nicolaas van Bleijenburg met de vicarie gefundeerd in de kerk van IJzendoorn In honorem Ewaldi, Johanni et Matthei, voor een periode van 6 jaar, vanaf 01-01-1776.

Y360-RAG/0446: Heerlijkheid IJzendoorn: Extract uit het resolutieboek van de Gedeputeerde Staten van het Kwartier Nijmegen, inhoudende de opdracht aan de predikanten tot opgave van hun inkomsten en uitgaven, met de betreffende opgave van het gevraagde door de predikant van IJzendoorn over de jaren 1773-1775, de dato 13-06-1776.

1.2.i. Ingen

RAG/0124-831 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1582, briefnummer 9121: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe betreffende het traktement van Peter Jacobsen als predikant van Ingen de dato 20-08-1582 (origineel van hierna genoemde kopie).

RAG/0124-831 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1582, briefnummer 9133, Antwoord van de ambtman aan het Hof op het schrijven van 20-08-1582 betreffende de predikant van Ingen, alsmede verzoek om onderhoud van de soldaten op het huis te Leeuwen, de dato 28-08-1582.

RAG/0124-834 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1589-1592, briefnummer 9866: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe naar aanleiding van een mondeling rapport. Het Hof heeft er geen bezwaar tegen, dat hij een deel van de pacht der geestelijke goederen aanwendt tot de fortificatie van Tiel, maar de rest moet door de pachters aan de rentmeester worden betaald. Voorts wordt hem gelast de loslating van de door de vijand gevangen genomen predikant van Ingen te bewerken. Het Hof biedt hulp aan ter bijlegging van de geschillen tussen Tiel en Bommel, de dato 17-06-1589.

RAG/0124-834 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1589-1592, briefnummer 9868, Antwoorden van de ambtman van Nederbetuwe op brieven van het Hof over onder meer de geschillen met Bommel, het aanwenden van de geestelijke goederen voor de fortificatie van Tiel en de gevangenhouding van de predikant van Ingen, de dato 21-06-1589.

RAG/0124-834 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1589-1592, briefnummer 9917: Brief van het Hof aan Nijmegen, waarin aangedrongen wordt op de loslating van de predikant van Ingen en gewezen op de wenselijkheid dat aan de godsdienstoorlog eenmaal een einde mocht komen, de dato eind 1589.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10272: Brief van de ambtman van Nederbetuwe aan het Hof met verzoek om verbetering van de leefomstandigheden van Petrus Jacobi, predikant tot Ingen, de dato 30-08-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10279: Brief van het Hof aan de commandeur van Ingen, Henrik Ruijsch, met het verzoek om verbetering van de leefomstandigheden van Petrus Jacobi, predikant tot Ingen, de dato 12-09-1593.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10304: Antwoord van de commandeur van Ingen, Henrik Ruijsch, aan het Hof betreffende het verzoek om verbetering van de leefomstandigheden van Petrus Jacobi, predikant tot Ingen, de dato 08-10-1593, met kopie van de annexe aanstelling van die predikant de dato 20-08-1582.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10326: Antwoord van het Hof aan de commandeur van Ingen, Henrik Ruijsch, betreffende het verzoek om verbetering van de leefomstandigheden van dominus Peter Jacobsen, predikant tot Ingen, de dato 08-11-1593.

RAG/0124-395 Hof van Gelre en Zutphen: Resoluties van geestelijke zaken 1595-1599: Resolutie van het Hof betreffende een supplement van 50 gulden op het traktement van Adamus Billichius, predikant te Ingen, de dato 03-05-1597.

RAG/0124-395 Hof van Gelre en Zutphen: Resoluties van geestelijke zaken 1595-1599: Resolutie van het Hof, op voordragen van dominus Fontanus, dat Adamus Billichius naar Lochem als predikant zal worden gezonden, de dato 17-09-1597.

RAG/0124-395 Hof van Gelre en Zutphen: Resoluties van geestelijke zaken 1595-1599: Resolutie van het Hof, dat Adamus Billichius, predikant van Ingen, uit de geestelijke goederen 200 gulden zal ontvangen, de dto 12-07-1598.

RAG/0124-19 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek III 1596-1599 folio 111: Verzoek van Fontanus en Billichius, dat het traktement van Billichius te Ingen wordt uitbetaald etc., met resolutie en bevel van het Hof aan de commandeur van Ingen om dat te regelen de dato 22-10-1599.

RAG/0124-839 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1600-1601, briefnummer 11516: Brief van het Hof aan Adam Billichius, predikant te Ingen, met verzoek om informatie aangaande de personen in de buurt van zijn standplaats, die er hun werk van maken om raad voor toverij te geven de dato 09-02-1600.

RAG/0124-23 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek VI 1628-1640 folio 84v: Brief van het Hof aan de Gedeputeerde Staten van Utrecht, dat zij in plaats van de overleden commandeur van Ingen iemand zullen aanstellen van de gereformeerde religie etc. de dato 20-03-1632.

RAG/0124-24 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek VII 1640-1650 folio 152: Overeenkomst tussen de commandeur van Ingen en dominus Schomantius, dat de predikant van Ingen jaarlijks 550 gulden en 2 schaar weiden als traktement zal genieten, de dato 20-03-1644.

RAG/0124-6463 Hof van Gelre en Zutphen appèlzaken: Ambtman van Nederbetuwe contra dominus Paulus Peregrinus over het sluiten van een huwelijk, verzoek van de ambtman van Nederbetuwe contra dominus Peregrinus aan de Landschap, en dominus Peregrinus contra de ambtman en doctor Willem Foijert inzake betaling van taxaties 1704-1713.

RAG/0124-1478: Gelderse Landdagsrecessen 1710-1713 folio 383: Verzoek van dominus Paulus Peregrinus en zijn broer Johannes Peregrinus om appèl te mogen instellen tegen Johan van Coten volmachtiger van de ambtman van Nederbetuwe, de dato 19-01-1712.

RAG/0124-1478: Hof van Gelre en Zutphen: Landdagsrecessen 1710-1713 folio 442: Toestemming van de Landschap aan het Hof om de appellabiliteit van zaken van Paulus en Johannes Peregrinus contra de ambtman van Nederbetuwe te beoordelen, de dato 28-04-1712.

RAG/0124-6312: Hof van Gelre en Zutphen: Appèlzaken 1700-1725 folio 143v: Sententie van het Hof over het appèl van dominus Paulus Peregrinus tegen de sententie van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe, waarbij het appèl niet nominatim werd verboden, de dato 26-10-1712.

RAG/0124-6312: Hof van Gelre en Zutphen: Appèlzaken 1700-1725 folio 144: Sententie van het Hof over het appèl van Johannes Peregrinus tegen de sententie van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe, waarbij het appèl nominatim werd verboden, de dato 26-10-1712.

RAG/0124-6312: Hof van Gelre en Zutphen: Appèlzaken 1700-1725 folio 146-146v: Sententie van het Hof over het appèl van dominus Paulus Peregrinus tegen de sententies van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe, waarbij het appèl werd toegekend, de dato 18-11-1712.

RAG/0124-6312: Hof van Gelre en Zutphen: Appèlzaken 1700-1725 folio 166-166v: Sententie van het Hof over het appèl van dominus Paulus Peregrinus tegen de sententie van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe, betreffende Jan van Wijk cum suis en een vicarie te Kesteren, waarbij het appèl werd afgewezen, de dato 20-06-1714.

RAG/0124-6312: Hof van Gelre en Zutphen: Appèlzaken 1700-1725 folio 166-166v: Sententie van het Hof over het appèl van dominus Paulus Peregrinus, als weduwnaar van Geertruijd Schomantius, tegen de sententie van het Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe betreffende Jan Stevensen cum suis, waarbij het appèl werd afgewezen, de dato 20-10-1714.

RAG/0012-0S22: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1724-1731, folio 1065-1066: Afwijzing door de Landschap van een verzoek van kerkmeesters en leden van Ingen om een predikant te mogen beroepen, omdat de zaak met de classis van Tiel nog aan het Hof litis pendent is, de dato 30-04-1729.

RAG/0012-0S22: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1724-1731, folio 1161-1162: Op het verzoek van de inwoners van Ingen geeft de Landschap aan op welke wijze de predikanten en proponenten tijdens de vacature betaald dienen te worden, kennelijk buiten de classis van Tiel om, de dato 17-10-1729.

RAG/0012-0S22: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1724-1731, folio 1464-1466: Op verzoek van de classis van Tiel accordeert de Landschap dat de classis gedurende de predikantsvacature te Ingen het gehele traktement voor de waarneming van de kerkendienst zal genieten, de dato 19-10-1731.

RAG/0012-0S23: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1732-1736, folio 602: Verzoek van inwoners van het kerspel Ingen om richtlijnen voor de waarneming van de vacante predikantsplaats en het traktement van waarnemende predikanten, wordt door de Landschap verwezen naar de classis van Tiel om nadere informatie, de dato 02-05-1735.

RAG/0012-0S23: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1732-1736, folio 832: Op verzoek van inwoners van Ingen en het ingekomen bericht van de classis van Tiel geeft de Landschap richtlijnen voor de waarneming van de vacante predikantsplaats conform de resolutie van 19-10-1731, de dato 21-10-1735.

RAG/0124-441 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven en resoluties met betrekking tot kerke,- school- en armezaken 1700-1769: Afwijzing door het Hof van het verzoek van de kerkenraad van Ingen betreffende het beroep van dominus van Briessen de dato 10-12-1734.

1.2.j. Kerk- en Kapel-Avezaath

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 142v: Acte van confirmatie van het Hof voor het beroep van dominus Vredaeus te Avezaath terzake het genieten van een traktement uit de goederen van het prioraatschap, de dato 26-05-1610.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 159v: Het verzoek van Henricus Vredaeus, predikant te Avezaath, om een woning en verbetering van zijn traktement wordt door het Hof doorgezonden voor advies naar de ambtman van Nederbetuwe, de dato 21-02-1611.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 160v: Op advies van de ambtman van Nederbetuwe verhoogt het Hof het traktement van dominus Vredaeus te Avezaath en geeft nadere orders ten aanzien van de goederen van het personaatschap de dato 09-03-1611.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 171: Inwilliging door het Hof van het verzoek van de deputati synodi tot opbouw van de pastorie te Avezaath met opdracht daartoe aan de ambtman van Nederbetuwe etc., de dato 18-07-1611.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 259: Het Hof besluit het beroep van de kerk van Avezaath op Johannes Seroijen te honoreren en geeft opdracht tot diens examen, met aanvulling dat bij verweigering door deputati classis of de examinator, alsdan dominus Colonius het examen zal verrichten, de dato 16-06-1615.

RAG/0336-165A Synode van Gelderland: Brief van de classis aan de provinciale synode betreffende de zaken van domini Aegidius Crollius en Lambertus Latomus te Avezaath, de dato 12-04-1627.

RAG/0124-4889 Hof van Gelre en Zutphen: Civiel sententieboek 1650-1652 folio 108v-109: Sententie van het Hof in het geschil te Avezaath tussen de kerkmeesters c.s. en de kerkenraad over het recht om een predikant te mogen beroepen, de dato 27-05-1651.

RAG/0012-0S28: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1750-1751, folio 671-672: Verzoek van Derk van Markensteijn om een stuk pastorieland te Kerk-Avezaath in erfpacht te verkrijgen, deels toebehorend aan de kerk van Avezaath, deels aan de kerk van Eck, wordt door de Landschap verwezen naar de ambtman van Nederbetuwe, de dato 05-04-1751.

RAG/0012-0S33: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1760-1762, folio 340-341: Verzoek van de diakenen te Kerk- en Kapel-Avezaath, om een huis behorende tot de diaconiegoederen van Kapel-Avezaath te mogen verkopen, wordt door de Landschap verwezen naar de ambtman van Nederbetuwe, de dato 16-10-1760.

1.2.k. Kesteren

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 273v: Orders van het Hof over het examen van dominus Adam Hartwech, beroepen in de gemeente van Kesteren, de dato 21-03-1616.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 274v: Besluit van het Hof tot het verlenen van de acte van aanstelling aan dominus Adam Hartwech, beroepen in de gemeente van Kesteren, de dato 11-04-1616.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 14v: Brieven van institutie door het Hof aan domini Crusius, Nefius en Ramaker, als pastores te Kesteren, Zoelen en Echteld de dato 09-09-1619.

RAG/0012-0S33: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1760-1762, folio 337-338: Het verzoek van Cornelis Menso om twee percelen vicarieland te Kesteren ad Altare Beatae Mariae en een perceel vicarieland te Lienden ad Altare Beati Nicolai in erfpacht te mogen ontvangen, wordt door de Landschap verwezen naar de ambtman van Nederbetuwe, de dato 16-10-1760.

RAG/0012-0S33: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1760-1762, folio 845-847: Het verzoek van de predikant en kerkeraad van Kesteren om huisjes en landen onder Kesteren en Ochten ten gunste van de diaconie te mogen verkopen of in erfpacht te mogen uitgeven, wordt door de Landschap verwezen naar de ambtman van Nederbetuwe, de dato 22-04-1762.

1.2.l. Lienden

RAG/0124-821 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1569, briefnummer 5988: Brief van de ambtman van Nederbetuwe aan het Hof in antwoord op twee niet aanwezige brieven over Wederdopers te Lienden, waarover door zekere gevangene te Utrecht bekentenissen waren afgelegd, de dato 21-06-1569.

RAG/0124-822 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1570, briefnummer 6499: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe en aan de drost van ter Leede, met last om onderzoek te doen naar Mennonisten en andere ketters te Lienden, de dato 19-10-1570.

RAG/0124-661 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1571, briefnummer 2491: Brief van het Hof aan Alva, begeleidende een verzoek van de abdis van Elten, betreffende de halve heerlijkheid van Lienden en tienden aldaar te Aalst en te Meerten; vroeger van de Graaf van Culemborg, met verzoek daarin te voorzien, de dato 01-06-1571.

RAG/0124-2343 Hof van Gelre en Zutphen: Geestelijke Zaken 1580-1599: Memorie van het Hof over de Vicarie Sancta Trinitatis in de kerk van Lienden, waarvan Henrick Foeijert rechtens de patronatus en collator blijkt te zijn, de dato 01-02-1594.

RAG/0124-441 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven en resoluties met betrekking tot kerke-, school- en armezaken 1700-1769, Brief van het Hof aan dominus Jacobus de Schoesetter op diens schrijven over de huwelijksproclamaties van de custos Pieter Koemans de datis 16-07-1745 en 17-07-1745.

RAG/0012-0S31: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1756-1757, folio 14: Het verzoek van de afgevaardigden van de geërfden van Lienden, om uitstel van repliek op het verweer van de predikant Theodorus ten Bockel, wordt door de Landschap toegestaan, de dato 07-04-1756.

RAG/0012-0S31: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1756-1757, folio 368-369: Het verzoek van Theodorus ten Bockel, predikant te Lienden, om een uitspraak te doen over een geschil aangaande achterstallige reparaties aan de pastorie tussen de heer en de geërfden van de heerlijkheid Lienden, wordt door de Landschap verwezen naar het Kwartier van Nijmegen, de dato 21-10-1756.

RAG/0012-0S31: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1756-1757, folio 383-384: Het verzoek van Otto van Bijlant, Heer van Lienden, om Joanna Foijert of het Ambt Nederbetuwe te gelasten tot betaling van de predikant, koster en schoolmeester uit de opbrengst van twee vicarieën in de kerk van Lienden, wordt door de Landschap verwezen naar het Hof, de dato 22-10-1756.

RAG/0012-0S32: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1758-1759, folio 40-41: Bekendmaking van het Kwartier van Nijmegen aan de Landschap, dat de gecommitteerden geen minnelijke schikking tussen Theodorus ten Bockel, predikant te Lienden, en de geërfden van de heerlijkheid Lienden hebben kunnen treffen over de reparatie van het pastoriehuis, waarna de Landschap de zaak verwijst naar het Hof, de dato 22-04-1758.

RAG/0124-47 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXX 1758-1759 folio 249-251, Verzoek van de Heer van Lienden aan het Hof betreffende de problematiek van de reparatie van het pastoriehuis te Lienden de dato 23-02-1759.

RAG/0124-47 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXX 1758-1759 folio 392-395: Vervolg problematiek van de reparatie van het pastoriehuis te Lienden en resolutie dienaangaande door het Hof de dato 12-07-1759.

RAG/0124-47 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXX 1758-1759 folio 492-493: Verzoek van de geërfdens van Lienden om verandering van de resolutie van 12-07-1759 en om vergoeding van kosten, hetwelk alles door het Hof wordt verworpen bij resolutie de dato 16-11-1759.

RAG/0124-442 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven en resoluties met betrekking tot kerke-, school- en armezaken 1768-1806, Brief van Carel Lodewijk de Pagniet aan het Hof over de kerkelijke situatie van de inwoners van de heerlijkheid Oudenwaard de dato 24-12-1770.

1.2.m. Maurik

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1566, briefnummer 1946: Brief van de stadhouder aan Claes Vijgh, ambtman van Nederbetuwe, om de pastoor van Maurik, die met ketterij besmet is, gevangen te nemen, de dato 30-09-1566.

RAG/0124-658 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1566, briefnummer 1951: Brief van Claes Vijgh, ambtman van Nederbetuwe, aan de stadhouder in antwoord op die van 30 september, dat hem niets bekend is aangaande ketterse gevoelens van de pastoor van Maurik en het ook moeilijk zal zijn om hem te arresteren etc., de dato 02-10-1566.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10449: Brief van de Graaf van Culemborg aan het Hof in antwoord op een niet aanwezige. In het vorstendom Gelre is hij collator van de pastorieën van Lienden, Eck en Maurik, en van de vicarieën te Lienden en Verhuizen, de dato 15-07-1594.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10450: Brief van Hof aan de Graaf van Culemborg betreffende de pastorieën en vicarieën, met verzoek om toezending van eigendomsbewijzen en inventarissen, de dato 16-07-1594.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 217v: Op verzoek van de classis van Tiel-Bommel committeert het Hof de Heer van Zoelen tot het examen van Paulus Colonius, beroepen te Maurik etc. de dato 30-06-1613.

RAG/0336-33 Synode van Gelderland: Verklaring ouderlingen en lidmaten van Maurik aangaande de leer van dominus Colonius, de dato 23-04-1614.

RAG/0012-0S30: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1754-1755, folio 19-20: Het verzoek van de Tielse classis, om voor waarneming van de vacature te Maurik het traktement van 550 gulden aan voornoemde classis uit te keren, wordt door de Landschap verwezen naar het Hof, de dato 05-04-1754.

RAG/0012-0S31: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1756-1757, folio 196-197: Op verzoek van de classis van Tiel om betaling door de collator van het jaarlijks predikantstraktement aan de classis wegens langdurige waarneming van de vacature te Maurik, stelt de Landschap de betaling voor de verrichte vacaturebeurten vast, de dato 15-04-1756.

RAG/0012-0S31: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1756-1757, folio 374: Het verzoek van de classis van Tiel, om beslag te mogen leggen op goederen van de Heer van Maurik wegens het niet nakomen van de resolutie van de Landschap de dato 15-04-1756 wordt door de Landschap afgewezen, maar de Heer van Maurik gelast aan die resolutie te voldoen, de dato 21-10-1756.

1.2.n. Ochten

RAG/0124-820 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1567-1568, briefnummer 5686: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, waarin hem, naar aanleiding van het verzoek van Otto de Wit, pastoor te Ochten, wordt gelast te zorgen dat die voor zijn dienstwerk betaling zal verkrijgen, de dato 10-05-1568.

RAG/0124-824 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1572, briefnummer 6891: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, waarin hem naar aanleiding van een verzoek van Otto de Witt, pastoor te Ochten, wordt gelast de suppliant een jaar uitstel van de betaling der 50 gulden in kwestie toe te staan, de dato 16-02-1572.

RAG/0124-824 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1572, briefnummer 7035: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, waarbij hem naar aanleiding van een verzoek van Otto van Wijck, pastoor te Ochten, wordt gelast te zorgen dat de suppliant en de pastorie zo weinig mogelijk schade lijden, de dato 19-07-1572.

RAG/0124-825 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1573-1574, briefnummer 7251: Brief van de ambtman van Nederbetuwe aan het Hof in antwoord op een niet aanwezige van 30 oktober, betreffende een verzoek van Otto van Witt, pastoor te Ochten, die zich beklaagt over een aanslag in de lening, waarbij de ambtman aangeeft, dat geen pastoor in zijn ambt vrij is, de dato 06-11-1573, met kanttekening van het Hof.

RAG/0124-20 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek III 1600-1604 folio 61v: Resolutie van het Hof, dat men te Ochten een predikant mag beroepen en voorstellen om geïnstitueert te worden de dato 13-03-1601.

RAG/0012-0S29: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1752-1753, folio 273-274: De Landschap willigt het verzoek in van de kerkmeesters te Ochten, om de ambtman van Nederbetuwe te machtigen om advies uit te brengen en namens de Landschap te besluiten over het herstel van de vervallen pastorie, de dato 16-10-1752.

RAG/0124-441 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven en resoluties met betrekking tot kerke-, school- en armezaken 1700-1769 en RAG/0124-51 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXXIV 1766 folio 35-40 en folio 104-105: Zaak betreffende het vicinusschap tussen het Hof en de ambtman van Nederbetuwe, alsmede een geschil tussen de classis van Tiel en de gemeente van Ochten over de approbatie van een beroep de annis 1765-1766.

1.2.o. Opheusden

RAG/0124-654 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1558-559, briefnummer 1238: Brief van het Hof aan de Koning. begeleidende het verzoek van de kerkmeesters en geërfden van Opheusden, om Gielis Petersen als pastoor aldaar te benoemen in plaats van de gestorven Anthonis Cornelissen, de dato 18-07-1558.

RAG/0124-654 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1558-559, briefnummer 1241: Brief van het Hof aan de Koning, begeleidende en recommanderende een brief van een aantal geërfden van Opheusden, die Aelbert van Lijenden benoemd wensen te hebben tot pastoor van dat dorp in plaats van de gerecommandeerde Gielis Petersen, de dato 25-07-1558.

RAG/0124-821 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1569, briefnummer 5938: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, dat hij, naar aanleiding van het verzoek van Roeloff Zegerssen van Lijnden, Aelbert van Lijnden, pastoor te Opheusden, moet gelasten de suppliant het land in kwestie 3 jaren te laten gebruiken uit kracht van het door de suppliant overgelegde contract, de dato 29-03-1569.

RAG/0124-993 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Arnhem 1575-1579, briefnummer 3924: Brief van het Hof aan de richter van Wageningen, houdende bevel om de goederen van Jasper Anthonissen, in leven pastoor te Opheusden, ten behoeve van diens schuldeisers aan de executeurs van zijn testament te laten volgen, de dato 06-04-1576.

RAG/0124-833: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1585-1588, briefnummer 9697: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, waarbij hem, naar aanleiding van het verzoek van Johannes Lamberti alias Putsers, predikant te Opheusden, wordt gelast deze te handhaven in het bezit zijner pastorie etc., de dato 16-07-1585.

RAG/0124-833: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1585-1588, briefnummer 9717: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe met last om Johan Lambrechts in het bezit der pastorie te Opheusden te handhaven, maar tevens om het onderzoek naar de volgens hem door genoemde predikant bedreven strafbare feiten voort te zetten etc. de dato 12-10-1585.

RAG/0124-833: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1585-1588, briefnummer 9720: Brief van ambtman en ridderschap van Nederbetuwe aan het Hof, houdende protest tegen de stappen door het Hof gedaan in de zaak van de predikant van Opheusden, die uitsluitend tot de competentie van de bank van Kesteren behoort, de dato 21-10-1585.

RAG/0124-833: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1585-1588, briefnummer 9730: Brief van het Hof aan de ambtman en ridderschap van Nederbetuwe in antwoord op die van 21-10-1585, waarbij het Hof aangeeft van oordeel te zijn, dat door het aanstellen en handhaven van de predikant te Opheusden door het Hof niemand in zijn rechten wordt verkort, de dato 31-12-1585.

RAG/0012-0S23: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1732-1736, folio 454: Klacht van predikant en kerkenraad van Opheusden aan de Landschap over het gedrag van gemeenteleden bij de verkiezing van een koster etc., de dato 13-04-1734.

RAG/0012-0S23: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1732-1736, folio 511-513: Op verzoek van predikant en kerkenraad van Opheusden over de problemen bij de aanstelling van een nieuwe koster en schoolmeester, besluit de Landschap de ambtman te authoriseren om een koster aan te stellen buiten de nominatie etc., de dato 20-10-1734.

RAG/0012-0S23: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1732-1736, folio 687-690: Het verzoek van leden van de kerk te Opheusden, om een onkostenvergoeding voor het gevoerde proces met de predikant en kerkeraad over de aanstelling van een koster wordt door de Landschap afgewezen, de dato 18-10-1735.

RAG/0124-53 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XXXVI 1768 folio 377-378: Resolutie van het Hof om de opkomsten van de vicarie op het Altaar van Sint Anthonij of Onse Lieve Vrouwe te Opheusden voor 6 jaren te verlenen aan de student Arend Gerard Wakker te Harderwijk, met nadere aanwijzingen, de dato 12-07-1768.

1.2.p. Ravenswaaij

RAG/0124-833: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1585-1588, briefnummer 9695: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe over de kwestie tussen Henrick van Schevichaven, rentmeester van de Walburgse goederen en de pastoor van Ravenswaaij, Cornelis Janssen van Duijrstede, met opdracht tot examinatie van de laatste, de dato 09-07-1585.

RAG/0124-26 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IX 1667-1678 folio 390: Toestemming van het Hof, dat de zoon van dominus Cornelius Wachtendorp de inkomsten van de vicarie te Ravenswaaij mag genieten, zonder dat het ius devolutum zal plaatsgrijpen, de dato 19-01-1676.

1.2.q. Rijswijk

RAG/0124-818: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1563-1564, briefnummer 4731: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, waarbij hem naar aanleiding van het verzoek van pastoor, kerkmeesters en het grootste deel der geërfden van Rijswijk wordt gelast zich naar Rijswijk te begeven en iemand in de kosterie aan te stellen, de dato 18-02-1563.

RAG/0124-818: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1563-1564, briefnummer 4749a: Brief van de ambtman van Nederbetuwe aan het Hof in antwoord op die van 18-02-1563 over de perikelen rond de benoeming van een koster te Rijswijk, de dato 25-03-1563.

RAG/0124-818: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1563-1564, briefnummer 4749b: Kopie van kondschappen gegeven voor de richter van Eck en Maurik ten bewijze, dat sedert lang de collatie een kosterie van Rijswijk is geweest bij pastoor, kerkmeesters en enkele naburen, de dato 23-03-1563.

RAG/0124-818: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1563-1564, briefnummer 4750: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe in antwoord op die van 25 maart met last om al zijn invloed aan te wenden om de door pastoor en kerkmeesters aanbevolen candidaat in het bezit van de kosterie van Rijswijk te doen stellen, de dato 27-03-1563.

RAG/0124-818: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1563-1564, briefnummer 4752: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, om nogmaals te trachten de zaak van de kosterie te Rijswijk in der minne te schikken en anders partijen op 18 mei voor het Hof te citeren, ten einde de zaak kan worden afgedaan, de dato 31-03-1563.

RAG/0124-1071 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan Uitheemsen 1565-1569, briefnummer 3181: Brief van het Hof aan Jacob Cunertorff, officiaal van de proost van Oudemunster te Utrecht, dat de procedure tegen Peter Janssen van Tijel over de pastorie van Rijswijk in strijd is met het privilegium de non evocando etc., de dato 15-03-1569.

RAG/0124-821 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1569, briefnummer 6033: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe. Naar aanleiding van een verzoek van Gregorius en Augustin van Entheren cum suis wordt hem gelast de supplianten in het bezit der getransporteerde goederen in kwestie te handhaven etc., de dato 29-07-1569.

RAG/0124-821 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1569, briefnummer 6034: Brief van het Hof aan Peter van Tijell priester, waarbij hem naar aanleiding van het verzoek van Henrick en Johan van Entheren wordt gelast zo lang het proces tussen hem en Herman van Amerongen over de pastorie van Rijswijk duurt, de supplianten niet lastig te vallen om pacht etc., de dato 29-07-1569.

RAG/0124-821 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1569, briefnummer 6039a: Brief van de ambtman van Nederbetuwe aan het Hof in antwoord op die van 29-07-1569 briefnummer 6033. Hij zendt alle bijlagen retour, onder meer twee attestaties van de pastoren van Ravenswaaij en Opheusden (briefnummers 6039b tot en met 6039f), met verzoek om nadere instructie. De dato 02-08-1569.

RAG/0124-821 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1569, briefnummer 6039b, Het verzoek van Gregorius en Augustinus van Entheren cum suis als transporthebbers van de gerede goederen van wijlen Gerrit van Entheren, pastoor te Rijswijk.

RAG/0124-821 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1569, briefnummers 6039c en 6039d: Kopie van twee tranportbrieven de datis 4 mei 1562 en 5 mei 1562 ten behoeve van de erven van Gerrit van Entheren, pastoor te Rijswijk, de dato 02-08-1569.

RAG/0124-821 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1569, briefnummer 6039e: Kopie van de verklaring van Jaspar Thoenissen van Groetfelt, priester en pastoor te Opheusden, in de zaak voornoemd, dat hij in het jaar van gratie een verdrag met de erfgenamen van de overleden pastoor heeft moeten maken, de dato 31-07-1569.

RAG/0124-821 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1569, briefnummer 6039f: Kopie van de verklaring van Johan van Wijck, priester en pastoor te Ravenswaaij, in de zaak voornoemd, dat hij in het jaar van gratie een verdrag met de erfgenamen van de overleden pastoor heeft moeten maken, de dato 01-08-1569.

RAG/0124-821 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1569, briefnummer 6040: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe in antwoord op die van 2 augustus, dat hij Gregorius en Augustijn van Entheren moet handhaven in het bezit van het jaar van gratie en voorts berichten, of het in zijn ambt gebruikelijk is, dat de pacht van geestelijke goederen na de dood van de pastoor doorgaat of niet, de dato 05-08-1569.

RAG/0124-821 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1569, briefnummer 6068: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe. Naar aanleiding van het verzoek van Peter Janssen van Tijel moet hij deze en diens tegenpartij gelasten op 28 september voor het Hof te verschijnen om tegen elkaar te worden gehoord, de dato 05-09-1569.

RAG/0124-822 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1570, briefnummer 6229: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe dat hij naar aanleiding van het verzoek van Peter Janssen van Tiell, pastoor van Rijswijk, aan de kinderen van de vorige pastoor en hun moeder moet gelasten de pastoriekamp in kwestie niet te scheuren etc., de dato 05-04-1570.

RAG/0124-822 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1570, briefnummer 6275: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, dat hij naar aanleiding van het verzoek van Gregorius en Augustijn van Enteren moet trachten het geschil tussen hen en hun tegenpartij langs minnelijke weg af te doen (vergelijk brief van 5 april), de dato 11-05-1570.

RAG/0124-821 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1569, briefnummer 6113: Brief van het Hof aan Peter Janssen van Tijell met verzoek om bericht op het verzoek van Herman van Amerongen, de dato 05-11-1569.

RAG/0124-1072 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan Uitheemsen 1570-1571, briefnummer 3263: Brief van het Hof aan Herman van Amerongen dat hij bericht moet zenden op het verzoekschrift van Peter Janssen van Tijel (briefnummer 3181 van 15-03-1569), de dato 10-04-1570.

RAG/0124-822 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1570, briefnummer 6343: Brief van het Hof aan Peter Janssen van Tijell, waarbij hem naar aanleiding van het verzoek van Herman van Amerongen wordt gelast te compareren om het proces te laten afdoen, de dato 19-06-1570.

RAG/0124-1072 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan Uitheemsen 1570-1571, briefnummer 3434: Brief van het Hof aan de proost van Sint Salvator te Utrecht, dat de uitspraak tussen Peter Janssen van Tiel en Herman van Amerongen over het pastoorschap van Rijswijk bepaald is op 19 oktober aanstaande, de dato 20-09-1571.

RAG/0124-1072 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan Uitheemsen 1570-1571, briefnummer 3435: Brief van het Hof aan Peter van Tijell, dat de uitspraak tussen hem en Herman van Amerongen over het pastoorschap van Rijswijk bepaald is op 19-10-1571, met opdracht van het Hof aan de deurwaarder om dit ook de momboir aan te zeggen, de dato 20-09-1571.

RAG/0124-823 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1571, briefnummer 6822: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, waarbij hem naar aanleiding van het verzoek van Herman van Amerongen wordt gelast het tussen Peter Janssen van Tijell en suppliant gewezen vonnis te executeren en de suppliant in de reële possessie van de pastorie van Rijswijk te stellen, de dato 29-11-1571.

RAG/0124-824 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier van Nijmegen 1572, briefnummer 6857: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe, dat hij naar aanleiding van het verzoek van Peter van Tiel moet gelasten aan Herman van Amerongen om daarop te antwoorden, de dato 18-01-1572.

RAG/0124-835 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1593-1594, briefnummer 10345: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe met verzoek om advies op het verzoek van Herman van Ameronghen, predikant te Rijswijk, over mogelijke verkoping van geestelijke goederen, de dato 05-12-1593.

RAG/0012-0S31: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1756-1757, folio 40: Het verzoek van Derk Hendrik Rutgers, predikant te Rijswijk, om een stuk pastorieland te ruilen tegen een weiland van de Heer van Reesen wordt door de Landschap verwezen naar de ambtman van Nederbetuwe, de dato 09-04-1756.

RAG/0124-61 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek XLIV 1776 folio 77: Verzoek van Aart Jan Verstolk aan het Hof tot approbatie van het verwin op de Vicarie Sanctorum Sebastiani, Catharinae et Margaretae Martyrum, gefundeerd in de kerk tot Rijswijk, de dato 16-03-1776.

1.2.r. Tiel

RAG/0124-820: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1567-1568, briefnummer 5710: Brief van het Hof aan Gielis de Groot, deken te Zaltbommel, om naar aanleiding van het verzoek van Peter van Tefelen, pastoor te Tiel etc., de suppliant niet meer lastig te vallen in zijn possessie etc., de dato 01-06-1568.

RAG/0124-825 Hof Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kartier Nijmegen 1573-1574, briefnummer 7355: Brief van de gouverneur van Tiel, Andries van Anderlecht, aan het Hof, waarin hij naar aanleiding van een verzoek van de pastoor en het kapittel van de Sint Maartenskerk te Tiel en van Arndt Ingen Nulandt vraagt wat hij in die zaak doen moet, de dato 08-05-1574.

RAG/0124-825 Hof Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kartier Nijmegen 1573-1574, briefnummer 7356: Brief van het Hof aan Andries van Anderlecht, gouverneur van Tiel, in antwoord op de brief van 8 mei. Het Hof zendt het verzoek aan het gericht van Tiel, daar het een zaak van justitie betreft. De dato 08-05-1574.

RAG/0124-825 Hof Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kartier Nijmegen 1573-1574, briefnummer 7357: Brief van het Hof aan de schepenen en raad van Tiel met doorzending van het verzoek ter behandeling, als zijnde eenmalig een geestelijk gericht, de dato 08-05-1574.

RAG/0124-828 Hof Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kartier Nijmegen 1580, briefnummer 8294: Brief van het Hof aan de ambtman van Nederbetuwe en magistraat van Tiel, waarbij zij worden verzocht aan de predikanten uit Nijmegen en Arnhem de nodige assistentie te verlenen, om de disorder te Tiel bij predikanten en gemeenten weg te nemen, de dato 26-06-1580.

RAG/0124-828 Hof Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kartier Nijmegen 1580, briefnummer 8384: Brief van het Hof aan de magistraat van Tiel, ter introductie van een Nijmeegsen en een Arnhemsen predikant, die Wilhelmus Niger, geboren te Ravenswaaij, aan hen komen voorstellen als opvolger van de vertrokken predikant Petrus Overkamp, de dato 28-09-1580.

RAG/0124-830 Hof Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kartier Nijmegen 1581b, briefnummer 8924: Brief van de burgemeesters van Tiel aan de kerkenraad van Arnhem, met verzoek om dominus Fontanus voor een paar dagen naar Tiel te laten gaan tot bijlegging van een geschil tussen de predikant Pieter Jacopssen en zijn gemeente, de dato 02-12-1581.

RAG/0124-830 Hof Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kartier Nijmegen 1581b, briefnummer 8924*: Brief van de ambtman van Nederbetuwe aan de kerkenraad van Arnhem ter ondersteuning van het verzoek van de Tielse burgemeesters (briefnummer 8924), de dato 02-12-1581.

RAG/0124-830 Hof Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kartier Nijmegen 1581b, briefnummer 8936: Brief van de magistraat van Tiel aan het Hof, met verzoek het rapport van domini Fontanus en Lomannus betreffende het te Tiel door hen gebesoigneerde volkomen geloof te willen schenken, de dato 11-12-1581.

RAG/0124-836: Hof van Gelre en Zutphen: Brieven van en aan het Kwartier Nijmegen 1595-1596, briefnummer 10698: Brief van de magistraat van Tiel aan het Hof met verzoek om stappen bij de magistraat van Vreden te ondernemen, opdat Wilbrant Voeckinck aldaar wordt genoodzaakt aan diens broer, de Tielsen predikant Johannes Vredaeus Voeckinck, zijn aandeel in de nalatenschap van hun in 1590 overleden tante uit te keren, de dato 14-03-1596.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IV 1605-1618 folio 228v: Orders van het Hof ten aanzien van de kerkgang van lidmaten uit Tiel te Zoelen wegens het geschil tussen remonstranten en contraremonstranten, de dato 07-02-1614.

RAG/0124-21 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1605-1618 folio 330: Resolutie van het Hof over de accommodatie tussen lidmaten en kerkenraad te Tiel over de beroeping van een derde predikant, alsmede het oplossen van het elders kerken door dolerende lidmaten, de dato 21-03-1618.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 1: Brief van het Hof aan de stadhouder over onlusten in de kerk van Tiel door het garnizoen onder leiding van Seroijen, met verzoek om maatregelen de dato 07-01-1619.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 1v: Protest van de classis van Tiel tegen de derde proclamatie van Bertramus a Laer, beroepen te Tiel, en inwilliging door het Hof, de dato 13-01-1619.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 6: Op verzoek van Bertramus a Laer wordt door het Hof aan de magistraat en kerkenraad van Tiel geschreven over diens confirmatie etc., de dato 01-03-1619.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 280: Ophouding van het beroep van Adrianus Radaeus te Tiel op verzoek van de Tielse classis, de dato 29-10-1625.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 280v-281: Verantwoording door de magistraat van Tiel terzake het beroep van Adrianus Radaeus te Tiel en resolutie van het Hof, de dato 01-11-1625.

RAG/0336-150 Synode van Gelderland: Acta deputatorum synodi vergaderd binnen Tiel op aanschrijven van de deputati classis Tiel over het voorgenomen beroep van de kerk van Tiel op dominus Adrianus Radaeus, de dato 30-11-1625.

RAG/0124-22 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek V 1619-1627 folio 281v: Opdracht van het Hof om Adrianus Radaeus te Tiel in te zegenen en te bevestigen, de dato 20-12-1625.

RAR/0218-1012 Hervormde Kerk van Tiel notulen kerkenraad 1700-1899: Notulen betreffende het beroep op Adrianus Radaeus van dato 04-06-1625 tot en met 21-12-1625.

RAR/0001-946 Oud Archief Tiel: Geschil tussen de magistraat en kerkenraad van Tiel over het beroepen van een derde predikant, de annis 1648-1649.

RAR/0001-947 Oud Archief Tiel: Sententie van het Hof in het geschil tussen de magistraat en kerkenraad van Tiel over het beroepen van een derde predikant, de dato 08-03-1649.

RAG/0124-25 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek VIII 1651-1666 folio 414: Toestemming van het Hof tot het houden van de appèllen voor het gericht van Tiel en Zandwijk, met onder meer dominus Cornelis Udens, de dato 30-06-1662.

RAR/0001-948 Oud Archief Tiel:: Geschil tussen de commandeur van de Duitse Orde en de magistraat van Tiel over de betaling van een derde predikant, de anno 1675.

RAR/0001-949 Oud Archief Tiel: Geschil tussen de magistraat van Tiel en dominus Anthonij Taree cum suis over het beroepen van een derde predikant, de anno 1725.

RAG/0124-441 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven en resoluties met betrekking tot kerke-, school- en armezaken 1700-1769: Brief van de magistraat van Tiel aan het Hof betreffende de verkiezing van Jan Hendrikse van Westrenen tot ouderling, de dato 21-04-1733.

RAG/0012-0S23: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1732-1736, folio 342-345: Het verzoek van de magistraat van Tiel aan de Landschap, waarbij geprotesteerd wordt tegen een citatie bij het Hof door een deel van de kerkenraad, ten aanzien van het verbod van de magistraat op de proclamatie van een gekozen ouderling, wordt gehonoreerd, als niet behorende tot de jurisdictie van het Hof, de dato 19-10-1733.

RAG/0012-0S23: Gelderse Rekenkamer: Recessen van de Landdag van Gelre en Zutphen 1732-1736, folio 525-528: Het verzoek van de kerkenraad van Tiel, betreffende de continuatie van ouderling Gerrit van Eijsden door de magistraat van Tiel, wordt door de Landschap afgeslagen met verwijzing naar de resolutie van 19-10-1733, de dato 23-10-1734.

1.2.s. Forten Nassau de Voorn en Sint Andries

RAG/0124-691 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1593b, briefnummer 7161: Brief van de Raad van State aan het Hof begeleidende een schrijven van Zijne Excellentie met een verzoek van Pieter Sijmonssen Voet, waarbij het Hof wordt verzocht om aan suppliant als schoolmeester in de schans de Voorn uit de geestelijke goederen een jaarlijks traktement toe te leggen, de dato 01/11-11-1593.

RAG/0124-691 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven uit en van het Hof 1593b, briefnummer 7164: Brief van het Hof aan de Raad van State in antwoord op die van 1/11 oktober. Het Hof doet het voorstel om de schoolmeester te plaatsen op de rol van het vendel dat in De Voorn ligt, de dato 08-10-1593.

RAG/0336-151 Synode van Gelderland: Verzoek van de gemeente in het Fort Nassau op De Voorn aan de synode om maatregelen te treffen aangaande honoraria en kerkgebouw van dato juli 1607.

i-2003-418, ORA-Arnhem, folio 168v nummer 420: Erfeniskwestie door Agniet Simpers, weduwe van Ernst Joosten, onder meer van de nagelaten onmondige kinderen van haar zoon Jurrien Ernsts (=Georgius Ernesti), in zijn leven predikant op de schans De Voorn, verwekt bij Sibilla Sonnij etc. Datering: 26-05-1635.

RAG/0336-151 Synode van Gelderland: Handelingen van de deputati synodi en van de Tielse classis onder meer in het Fort Nassau in 1635 en 1636.

RAG/0124-26 Hof van Gelre en Zutphen: Memorie- en resolutieboek IX 1667-1678 folio 336: Authorisatie van het Hof op de Heer van Braeckel om orde te stellen op de administratie van de kerk- en armegoederen van de gedemolieerde schans De Voorn, de dato 17-03-1675.

RAG/0124-2397 Hof van Gelre en Zutphen: Rekening van Daniël Tas, administrateur van de kerk- en armengoederen van de gedemolieerde schans op De Voorn over 1680-1696, gesloten 1697. Met machtiging van het Hof gehoord en gesloten door Diederik van Els, ambtman van Bommel en de Bommeler- en Tielerwaarden, de dato 10-03-1697, terwijl het Hof het slot goedkeurde op 24-03-1697.

RAG/0124-442 Hof van Gelre en Zutphen: Brieven en resoluties met betrekking tot kerke-, school- en armezaken 1768-1806: Brief van Louis Anthonij van Oijen aan het Hof over de kerkelijke situatie van de inwoners van het Fort Sint Andries en de beroeping van een predikant de dato 04-12-1770.

2. Enkele belangrijke plakkaten en ordonnanties

Plakkaat tegen de schending van de sabbath en andere christelijke feestdagen etc., de dato 08-10-1675, Arnhem: van Biesen, 1675.

Plakkaat tegen de schending van de sabbath en andere christelijke feestdagen etc., de dato 02-03-1681, Arnhem: Hagen, 1681.

Plakkaat tegen de Roomse religie, de samenkomsten, de klopjes etc., de dato 24-02-1681, Arnhem: Hagen, 1681.

Plakkaat tegen de schending van de sabbath en andere christelijke feestdagen, de dato 10-06-1689, Arnhem: van Biesen-de Haes, 1689.

Plakkaat tegen de schending van de sabbath en andere christelijke feestdagen, de dato 21-09-1694, Arnhem: van Biesen-de Haas, 1694.

Plakkaat tegen de simonie de dato 17-12-1701, Arnhem: de Haas, 1703.

Plakkaat tegen de schending van de sabbath en andere christelijke feestdagen, de dato 01-11-1731, Arnhem: van Goor, 1731.

Plakkaat wegens de vele misdrukken en fouten in de Heidelbergse Catechismus, de dato 16-09-1737, Arnhem: van Goor, 1737.

Order van het Hof voor de volgorde van het bidden voor de overheid, de dato 10-11-1751.

Plakkaat tegen de ongelijke huwelijken, de dato 19-05-1752, Arnhem: van Goor, 1752

Plakkaat betreffende de bijzondere oefeningen en catechisatiën, de dato 25-07-1753, Arnhem: van Goor, 1753.

Plakkaat betreffende de beroeping van een predikant in het graafschap Zutphen, de dato 13-05-1755, Arnhem: van Goor, 1755.

Reglement op het waarnemen van de predikdienst in vacerende gemeenten, de dato 15-04-1756, Arnhem: van Goor, 1756.

Plakkaat op het houden van maandelijkse bedestonden wegens de sterfte onder het rundvee en de aardbevingen de dato 17-04-1756, Arnhem: van Goor, 1756.

Publicatie tot het doen van behoorlijke afgoeding aan onmondige kinderen wiens ouders opnieuw een huwelijk aangaan de dato 02-11-1756, Arnhem: van Goor, 1756.

Extract uit het memorie- en resolutieboek van de Hove van Gelderland houdende resolutie wegens afschaffing van het plakkaat van 17-04-1756 voor het houden van de maandelijkse bedestonden en dankdag de dato 20-04-1763, Arnhem: van Goor, 1763.

Resolutie Ambtman en Ridderschap van Nederbetuwe rakende de indemniteit, de dato 22-06-1763.

Publicatie tot het houden van maandelijkse bedestonden wegens de sterfte onder het rundvee en andere plagen en oordelen de dato 10-11-1769, Arnhem: van Goor, 1769.

Order van de Ambtman van Nederbetuwe tot het houden van een maandelijkse bedestond in verband met de sterfte onder het rundvee de dato 27-11-1769.

Publicatie tot het houden van een dank-, vast- en bededag op 06-02-1771, de dato 04-01-1771.

Publicatie inhoudende een ampliatie en interpretatie van de reglementen op het stuk der beroepingen van een predikant de dato 22-04-1771, Arnhem: van Goor, 1771.

Reglement van de Staten omtrent het bijhouden van de doop-, trouw- en lidmatenboeken de dato 16-10-1771, Arnhem: van Goor, 1771.

Publicatie tot het houden van een dank-, vast- en bededag op 12-02-1772, de dato 28-01-1772

Publicatie tot het houden van een dank-, vast- en bededag op 16-02-1774, de dato 25-01-1774.

Publicatie tot het houden van een dank-, vast- en bededag op 01-03-1775, de dato 28-01-1775.

Publicatie tot het houden van een dank-, vast- en bededag op 21-02-1776, de dato 24-01-1776.

Plakkaat betreffende het reglement bij de intrede en het afscheid der predikanten en proponenten, inzake de feestvieringen en maaltijden etc. de dato 19-04-1777, Arnhem: van Goor, 1777.

Wijziging van het plakkaat van 25 Juli 1753, dat men geen studenten in de kerken mag laten prediken, die nog geen candidaat zijn de dato 19-04-1777, Arnhem: van Goor, 1777.

Publicatie van de Staten-Generaal tot het houden van een dank-, vast- en bededag op 14-04-1784, wegens de oorlogshandelingen met Engeland, ziektes onder de mensen, de sterfte onder het rundvee, de watervloeden etc., de dato 20-03-1784.

Nadere instructie van de Ambtman van Nederbetuwe aan de predikanten betreffende het stipt nakomen van het formulier op het bidden voor de hoge overheid de dato 13-07-1786.

Extract uit het reces van de Landdag betreffende het bidden voor de overheid en verdere regering de dato 15-08-1787, Arnhem: van Goor, 1787.

Plakkaat inhoudende eludicatie en ampliatie van het reglement van 17-10-1771 met betrekking tot de naamgeving bij het dopen van onechte kinderen de dato 13-11-1788, Arnhem: van Goor, 1788.

Resolutie dat geschorste predikanten of predikanten, die enig aandeel hebben in de onrusten in de Republiek, niet elders predikbeurten mogen vervullen de dato 27-11-1790, Arnhem: van Goor, 1790.

Vernieuwing van de resolutie van 15-08-1787 omtrent het bidden voor de hoge overheid, de dato 13-10-1791.

Publicatie omtrent het houden van 14-daagse bedestonden in verband met de vijandelijkheden in het land de dato 06-08-1794; Arnhem: van Goor en zoon, 1794.

Extract extraordinaris Landdag, dat er voortaan voorbede in de kerken moet worden gedaan voor het Bataafse volk en diens vertegenwoordigers de dato 24-02-1796.

3. Geraadpleegde bibliografie en literatuur

Aa, A.J. van der (e.a.), *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, (21 delen), Haarlem: Van Bredenrode; 1852-1878.

Aa, A.J. van der, *Nieuw biographisch anthologisch, en critisch woordenboek van Nederlandse dichters. Tweede deel C-N.*; Amsterdam: De Grebber; 1845

Aalders, M.J., *De komst van de toga. Een historisch onderzoek naar het verdwijnen van mantel en bef en de komst van de toga op de Nederlandse kansels, 1796-1898*; Delft: Eburon; 2001.

Aartsbisdom Utrecht, *Officialaat/kerkelijke rechtbank*; Website Aartsbisdom 2016.

Abkoude, J. van, Arrenberg, R., *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zijnde Nederduijtche boeken, welke sedert het jaar 1600 tot het jaar 1761 (1772) zijn uitgekomen etc.*, Rotterdam: Arrenberg; 1773.

Abels, P.H.A.M., "Vorstius in Gouda. Het nest der ketters", in: *Tidinge van die Goude* jaargang 6 nummer 1 (1988); 7-9.

Abels, P.H.A.M., *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621,* II, *De nieuwe samenleving*, Werken van de vereniging voor Nederlandse kerkgeschiedenis II; Delft: Eburon; 1994.

Abels, P.H.A.M.,, "Een kweekvijver met troebel water. De betekenis van het Arnoldinum te Steinfurt voor de Nederlandse en Bentheimse gereformeerde kerken in de jaren 1588-1618", in: *Nederland en Bentheim. Vijf eeuwen kerk aan de grens*; Delft; 2003; 99-129. Website P.H.A.M. Abels.

Abels, P.H.A.M., Groot, A. de, "De Verlichting", in: Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen: Kok; 2006; 504-514.

Abels, P.H.A.M., Groot, A. de, "Piëtisme", in: Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen: Kok; 2006; 514-517

Abels, P.H.A.M., Groot, A. de, "De gereformeerde kerk", in: Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen: Kok; 2006; 524-534.

Abels, P.H.A.M., Groot, A. de, "De jaren 1795-1813: A. De Bataafse tijd", in: Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen: Kok; 2006; 570-586.

Abels, P.H.A.M., Groot, A. de, "De jaren 1795-1813: B. De Franse tijd", in: Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen: Kok; 2006; 586-596.

Acronius, J. en Panneel J., *Grondtlick bericht van de beroepinge der predicanten etc.*, Middelburg: Van de Vivere; 1615.

Aitzema, L. van, *Historie of verhael van saken van staet en oorlogh in ende omtrent de Vereenigde Nederlanden beginnende met den jare 1640 en eijndigende met het begin van den jare 1645*; Den Haag: Veely; 5e deel; 1660.

Aland, K., *Geschichte der Christenheit*, band II: *Von der Reformation bis in die Gegenwart*, Gütersloh: Mohn; 1982.

Alberts, L., "Bier drinken met maten. Dronkenschap en het alcoholgehalte van Stichtse en Hollandse bieren in de late middeleeuwen", in: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis nummer 13*; Hilversum: Verloren; 2010; 113-166.

Algra, A en H., *Dispereert niet*, (5 delen), Franeker: Wever; 1972.

Allgemeine Deutsche Biographie, deel 1; Leipzig: Duncker & Humblot; 1875.

Anspach, J., "Iets betrekkelijk de Reformatie van Overbetuwe en de legende van jonker Dirk Vijgh ambtman van Nederbetuwe" in: *De Navorscher*, jaargang 27, Amsterdam: Loman junior; 1877; 265-276.

Anspach, J., "Geschiedenis", in: *De Navorscher* jaargang 31, Amsterdam: Loman junior, 1881; 301-312.

Anspach, J., "Ds. Johannes Stapelmoer", in: *Geldersche Volksalmanak 1886*, uitgave DBNL 2010; 106-129.

Anspach, J., "De classis Tiel", in: *De Navorscher* jaargang 36, Amsterdam: Loman junior, 1886; 273-290.

Anspach, J. "Een rampspoedig echtpaar", in: *De Nederlandsche Leeuw*, 1892 jaargang 10; 25-27.

Anspach, J., "De heerlijkheid Lienden", in: *De Navorscher*, jaargang 47, Nijmegen: Thieme; 1897, 204-244.

Anspach, J., "Opheusden", in: *De Wapenheraut*, 1897, Epen, D.G. van (red.), Den Haag: 1897; 61-62.

Anspach, J., "Tielsche classicalia uit vroeger eeuw", in: *BMG* 1902 deel 5, Arnhem: Gouda Quint, 1902; 209-234.
Anspach, J., "De predikantengalerij der voormalige classis Tiel", in: *Algemeen Nederlandsch Familieblad*, (16) 1903, 553-570; (17) 1905; 65-77, 148-165.
Asselt, W.J. van, Abels, P.H.A.M., "Confessionele ontwikkelingen", in: Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen: Kok; 2006; 391-412.
Alethophilus, P.C., *Bedenkingen over het gebruik van mantel en bef bij de openbaarde godsdienst-oeffeningen der Hervormden in Nederland*; Rotterdam: Pols; 1796.
Asselt, W.J., "Voetius en Coccejus over de rechtvaardiging", in: J. van Oort e.a. (red.), *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*; Kampen: Kok; 1989; 32-47.
Asselt, W.J. van, Abels, P.H.A.M., "De heersende kerk in een pluriforme samenleving", in: Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen: Kok, 2006; 413-441.
Augustijn, C., "Godsdienst in de zestiende eeuw", in: *Ketters en papen onder Filips II. Het godsdienstig leven in de tweede helft van de 16de eeuw*, Utrecht: Staatsuitgeverij; 1986; 26-40.
Augustinus, A., *De haeresibus*, tekst en vertaling in: Gehlen, J. en Van Hunink, *Ketters en scheurmakers*, Budel: Damon; 2009.

Bakhuizen van den Brink, J.N., *Protestantse pleidooien uit de zestiende eeuw*, (2 delen), Kampen: Kok; 1962.
Balke, W., "Het avondmaal bij Calvijn", in Spijker, W. van 't, e.a. (red.): *Bij brood en beker*, Goudriaan: De Groot; 1980; 178-225.
Barth, J.D., *Het Calvinistisch beginsel in zijn wording door Calvijn*; Middelburg: Stichting de Gihonbron; 2005.
Baudartius, G., *Memoryen ofte cort verhael der gedenckweerdichste so kercklicke als werltlicke gheschiedenissen van Nederland, Vranckrijck, Hooghduytschland, Groot Britannyen, Hispanyen, Italyen, Hungaryen, Bohemen, Savoyen, Sevenburghen ende Turkye, van den jaere 1603 tot in het jaer 1624*, Zutphen: Van Aelst; 1624.
Baudrillart, A., Meijer, A. de en Cauwenbergh E. van, *Dictionnaire d' histoire et de geographie ecclesiastiques*, deel IX, Parijs: Letouzey; 1949.
Baus, K, Ewig, E., *Handbuch der Kirchengeschichte II/I. Die Reichskirche nach Konstantin den Grossen. Erster Halbband: Die Kirche von Nikaia bis Chalkedon*, Freiburg in Bregau: Herder; 1973.
Baus, K., Bech, H.G., Ewig, E en Vogt, H.G., *Handbuch der Kirchengeschichte II/II. Die Reichskirche nach Konstantin den Grossen. Zweiter Halbband: Die Kirche in Ost und West van Chalkedon bis zum Frühmittelalter 451-700*, Freiburg in Bregau: Herder; 1975.
Bavinck, H. *Gereformeerde dogmatiek deel 2*, Kampen: Bos; 1897.
Bavinck, H., *De vrouw in de hedendaagsche maatschappij*; Kampen: Kok; 1918.
Beeck Calkoen, J.F. van, *Onderzoek naar de rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen in Holland na de Reformatie*, Amsterdam: de Bussy; 1910.
Beek, A. van de, *Is God terug?*, Zoetermeer: Meinema, 2010.
Beelaerts van Blokland, W.A., "De advocatie van Echteld", in: *BMG* XX (1917); Arnhem: Gouda Quint; 105.
Bekker, B., *De betoverde weereld. Zijnde een grondig ondersoek van t gemeen gevoelen aangaande de geesten, derselver aart en vermogen, bewind en bedrijf, als ook 't gene de menschen door derselver kraght en gemeenschap doen*, Amsterdam: van den Dale; 1691.
Belt, H. van den, *Puur en ongezoet: Gereformeerde orthodoxie in de Synopsis Purioris Theologiae (1625)*, Willem de Zwijgerstichting, Reformatorische stemmen 2015/2, Amsterdam: Buijten en Schipperheim; 2015.
Bergsma, W., *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het Gereformeerde protestantisme in Friesland 1580-1650*, Hilversum: Verloren; 1999.
Beaufort, R.F.P. de, Berg, H.M. van den, *De Betuwe*, Den Haag: Staatsdrukkerij; 1968.
Beuningen, P.Th. van, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop. Bijdrage tot zijn biografie (1525-1576)*; Assen: Van Gorcum en Comp.; 1966.

Bie, J.P. de, Loosjes, J. (e.a.) *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland*, (6 delen), Den Haag: Nijhoff; 1903-1946.
Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, deel 7, Utrecht: Kemink en zoon; 1884.
Bijl, A., *Het Gelderse rivierengebied, ontstaan, geschiedenis, cultuur*, Kesteren: Arend Datema Instituut, 2007.
Bijleveld, J.F., "Overzicht van de verschillende besturen in Gelderland tusschen 1795-1813", in : *BMG* deel 3; Arnhem: Gouda Quint; 1900; 215-236; (anoniem uitgegeven, zie deel 38; 1935; 104).
Bijleveld, N., *Voor God, Volk en Vaderland. De plaats van de hervormde predikanten binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*; Delft: Eburon; 2007.
Bilderdijk, W., uitgave Tijdeman, H.W., *Geschiedenis des Vaderlands*, zevende deel, *Van de Unie van Utrecht tot aan het Twaalfjarig Bestand*, Amsterdam: Meijer Warnars; 1835.
Bisschop, R., *Sions vorst en volk. Het tweede-Israëlidee als theocratisch concept in de Gereformeerde kerk van de Republiek tussen ca. 1650 en ca. 1750*; Veenendaal: Kool; 1993.
Bisschops, H.J., *Franciscus van Assisi: mysticus en mystagoog*; Assen : Van Gorcum; 2008.
Bockel, J. van., *Gevormde kaders. Bureaucratische en professionele regulering van het werk van ambtenaren in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden*, Delft: Eburon; 2009.
Boer, E.A. de, "O, ye women, think of thy innocent children" in: Goudriaan, A. en Lieburg, F.A. van (eds.) *Revisiting the Synod of Dordt (1618-1619)*, Leiden/Boston: Brill; 2011; Brill's Series in Church History volume 49; 261-290.
Boer, E.A. de, "Doleantie en afscheiding in 1616-1618, voorafgaand aan de nationale synode te Dordrecht", in: *Godsvrucht in geschiedenis. Bundel ter gelegenheid van het afscheid van prof.dr. F. van der Pol als hoogleraar aan de Theologische Universiteit Kampen*, Heerenveen: Groen; 2015; 353-366.
Boer, E.A. de, "Franse geloofsbelijdenis", in: Velde, M. te (red.), *Confessies. Gereformeerde geloofsverantwoording in zestiende-eeuws* Europa. Willem de Zwijgerstichting, Heerenveen: Groen, 2009; 353-393.
Boer, E.A. de, *The Genevan School of the Prophets. The Congrégation of the Company of Pastors and their Influence in 16th Century Europe*, THR 512; Genève: Librairie Droz; 2012.
Blok, P.J., *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk deel 2*, Leiden: Sijthoff; 1924.
Boer, W.A. den, *Duplex amor Dei. Contextuele karakteristiek van de theologie van Jacobus Arminius (1559-1609)*; Alblasserdam: Verloop; 2008; uitgave Selderhuis, H.J. en Boer, W. den (eds.), Instituut voor Reformatieonderzoek Apeldoorn.
Boersma, O., "Het Convent van Wezel: een raadsel opgelost?" in: *Vluchtig voorbeeld. De Nederlandse, Franse en Italiaanse vluchtelingenkerken in Londen, 1568-1585*, Kampen: Johannes Calvijnstichting, 1994; 197-206.
Boom, H. ten; Graaf, G.H. van de; Lamping, A.J.; Okkema, J.C. (red.), *Geloof, opbouw en strijd. De geschiedenis van de classis Rotterdam*, Delft: Eburon; 2001.
Booy, E.P. de, "Het onderwijs voor 1795" in: Boekholt , P.T.F.M., Booy, E.P. de, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*, Assen/Maastricht: Van Gorcum; 1987; 1-45.
Bos, D.J., *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland*; Amsterdam: Bakker; 1999
Bos, E., *Soevereiniteit en religie. Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten*, Hilversum: Verloren; 2009.
Bosch, R.A., *Wilhelmus Schortinghuis*; Kampen: De Groot Goudriaan; 2007.
Boulogne, R., *De plaats van de paedagogus in de romeinse cultuur*; Groningen: Wolters; 1951.
Bouwman, H., *Gereformeerd kerkrecht I*, Kampen: Kok; 1928.
Bouwman, H., *Gereformeerd kerkrecht II. Het recht der kerken in de practijk*, Kampen: Kok; 1934.
Brakel, W. a., *Redelijke godsdienst*, deel 1; 7e druk; Utrecht: De Banier; z.j.; oorspronkelijk Dordrecht: Bluffé en zoon; 1700.
Brandt, G., *Historie der Reformatie en andre Kerkelijke Geschiedenissen in en ontrent de Nederlanden*, deel 4, Rotterdam: Bos; 1704.
Bremmer, R.H., *Reformatie en rebellie, Willem van Oranje, de calvinisten en het recht van opstand. Tien onstuimige jaren: 1572-1581*, Franeker: Wever; 1984.

Bremmer, R.H. (e.a.), *De nationale synode te Middelburg 1581. Calvinisme in opbouw in de noordelijke en zuidelijke Nederlanden*, Middelburg: Zeeuwsch Genootschap; 1981.
Brienen, T., "Doopleer en doopppraktijk in de 17e en 18e eeuw bij de gereformeerden in de Nederlanden", in: Spijker, W. van 't, (e.a. red.), *Rondom de doopvont*, Kampen: De Groot Goudriaan; 1983; 352-387.
Brienen, T., (e.a.), *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, Den Haag: Boekencentrum; 1989.
Brissen, C.A. van (e.a.), *Disputationum theologicarum de angelis sexta*, Utrecht: Van Megen; 1732.
Brissen, C.A. van, *Dissertatio philologico-theologica de accentuatione Decalogi*, Utrecht: Van Megen; 1734.
Broeke, C. van den, *Een geschiedenis van de classis*, Kampen: Kok; 2005.
Broeyer, F.G.M., "Het convent van 's-Gravenhage (1623): De zaken van de bijbelvertaling, de reconciliatie van remonstrantse predikanten en het kerkverband", in: *NAK* vol. 68 no. 1; Leiden: Brill; 1988; 46-84.
Broeyer, F.G.M., "De Nijkerkse beroeringen als spiegel van de eigentijdse theologie", in: Spaans, J. (red.), *Een golf van beroering. De omstreden religieuze opwekking in Nederland in het midden van de achttiende* eeuw, Hilversum: Verloren, 2001; 39-57.
Bronkhorst, A.J., "De Nederlandse Hervormde kerk en het Algemeen Reglement van 1816"; in, Spijker, W. van 't en Drimmelen, L.C. van (red.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, Kampen: Kok; 1992; 121-129.
Brucherus, H.H., *Gedenkboek van Stad en Lande*, Groningen: Veenkamp en zoon; 1792.
Bruijn, J. de., Heijting, W. (red.), *Psalmzingen in de Nederlanden van de zestiende eeuw tot heden*; Kampen: Kok; 1991.
Bruin, M. de, "Het Wilhelmus tijdens de Republiek" in: Grijp, L.P. (red.), *Nationale hymnen. Het Wilhelmus en zijn buren*, Volkskundig bulletin jaargang 24:1; 1998; 16-42.
Bruinius, T.L., ""Geschiedenis van de Nadere Reformatie (2)", in *De Bazuin. Gereformeerd Weekblad*; jaargang 7 nummer 22; 05-06-2013.
Bucanus, G., *Institutiones theologicae seu locorum communium christianae religionis et Dei verbo et praestantissimorum theologorum orthodoxo consensu expositorum etc.*, Bern: le Preux; 1602.
Bucanus, G., Rulaeus, Ph. (vert., ed.), *Christlicke institutie ofte grondige verklaringe van de gemeene plaetsen der christelicker religie uijt den Woorde Godts en het rechtzinnig gevoelen van de voornaemste leeraeren der heijlige Godtgeleertheijt etc.*, Amsterdam: van Ravesteijn; 1651.
Buisman, J., Engelen, A.F.V. van (red), *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, delen 4-6, 1575-1675, 1675-1750 en 1750-1800, Franeker: van Wijnen; 2000-2015.
Bullingerus, H., *Huijsboeck. Vijf decades, dat is vijftich sermoonen van de voorneemste hooftstucken der christlicker religie, in drij deelen gescheijden etc.*, Dordrecht: Canin; 1582.
Busschoff, B., *Lof-sang des Heeren. Op de voijse Psalm 103*; oorspronkelijk 1615; plakkaat uit de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.
Buurman, D.J.G., "Schets van de opeenvolgende bestuursindeelingen in Gelderland voor de invoering van de provinciale wet van 1850", in: *BMG* deel 62; Arnhem: Gouda Quint; 1958; 23-50.

Calvijn, J., *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, boek IV, vertaling A. Sizoo, Delft: Meinema; z.j.
Cannegieter, H., *Het derde deel van het Groot Gelders Placaetboek* etc. 1699-1740, Arnhem: van Goor; 1740.
Canones et Decreta sacrosancti oecumenici et generalis Concilii Tridentii sub Paulo III, Julio III, Pio IV, pontificibus maximus cum patrum subsriptionibus; Wenen: Antonius Strauss; 1827.
Cho, S.J., *Trinitarische theologie bij Guilielmus Bucanus*, Apeldoorn: TUA; 2013.
Colbert, C.J. *Algemeijne onderwijsingen met vragen en atwoorden etc.*, vertaling A. van Loo, Gent: Meijer; 1714.
Coenraad, L.M., "Beginselen van procesrecht" in: Rhee, C.H. van (e.a. red.): *Voortschrijdend procesrecht. Een historische verkenning*, Leuven: Universitaire pers; 2001; 111-149.
Colonius, P. (e.a.), *Copije van een vertooch door drije gedeputeerden aen de vergaderinghe der Remonstranten ofte Arminianen ghesonden, gehouden tot Tiel den sesten Maij 1617. Hier zijn tot gherief des eenvoudigen lesers bijghevoecht de vijff artijckelen daer hen de Remonstranten ofte Arminianen altijts op beroepen*, 1617.

Conring, E., *Kirche und Staat nach der Lehre der Niederländischen Calvinisten in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Neukirchen-Vluyn: Neukircher Verlag; 1965.
Cossee, E.H., "Het ambtsgewaad van de Nederlandse predikant", in Molendijk, A.L. (red.), *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa*; Hilversum: Verloren; 2003; 147-164.
Couperus, W., *Opera omina, dat is alle theologische wercken*; Amsterdam: Stam en Schipper; 1650.
Cruyningen, A. van, *De Staten-Generaal. Vijfenhalve eeuw geschiedenis van het parlement*; Utrecht: Omniboek; 2013.

Damman, S., *Van de volhardinghe der heijlighen, tegens M. Petri Bertii twee vraechstucken van den afval der heijlighen, beschreven ende tot dienst der eenvoudighen uijtghegheven*, Enkhuizen: Meijn; 1615.
Damman, S., *Van de eenicheijt die de remonstranten houden met de Gereformeerde Kercken, ende andere, aengaende het stuck der leere begrepen in de vijff articulen beschreven ende tot dienst aller liefhebberen uijtgegeven*, Zutphen: Janssen van Aelst; 1616.
Deddens, D., "De Nederlandse Gereformeerde Kerk in de periode 1560-1816", in: Spijker, W. van 't en Drimmelen, L.C. van (red.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, Kampen: Kok; 1992; 110-120.
De leere en eere van mijn heer Willem Deurhoff verdedigt tegens alle zoort van dominees, professoren, predikanten, vermaners, krankenbezoekers etc., derde druk; Amsterdam: Schouten; 1732.
Dekker, R.M., "Corruptie en ambtelijke ethiek in historisch perspectief"in: *De Gids*, jaargang 149, Amsterdam: Meulenhoff; 1986; 116-121.
De Reformatie. Tijdschrift der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, deel 3; Amsterdam: Höveker; 1838.
Deursen, A.Th.van, "Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780", in: Blok, D.P. (e.a. ed.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden deel 5*; Haarlem: Fibula-van Dishoeck; 1980; 350-387, 542-543.
Deursen, A.Th.van, *Bavianen en slijkgeuzen*, Franeker: Van Wijnen, 1998.
Deursen, A.Th. van, *Mensen van klein vermogen*, in: *De gouden eeuw volgens A.Th. van Deursen*, Amsterdam: Bakker, 2010.; 7-459.
Deursen, A.Th. van, *Maurits van Nassau, 1567-1625. De winnaar die faalde*, in: *De gouden eeuw volgens A.Th. van Deursen*, Amsterdam: Bakker; 2010; 839-1128.
Deursen, A.Th. van, *De last van veel geluk: De geschiedenis van Nederland 1555-1702*. Amsterdam: Bakker; 2013.
Dieterich, C., *Quaestiones theologicae, das ist theologische Fragen von dem Schwarm der Schwenctfelder und anderen betreffend das geschriebene und gepredigte Wort Gottes etc.*, Ulm: Barthelten; 1623.
Dijk, K., *De strijd over Infra- en Supralapsarisme in de Gereformeerde Kerken van Nederland*. Kampen: Kok; 1912.
Donner, J.H., Hoorn, S.A. van den, *Acta of handelingen der nationale synode te Dordrecht ten jare 1618 en 1619*, Leiden: Donner; 1883-1886.
Dooren, J.P. van, "Der Weseler Konvent 1568. Neue Forschungsergebnisse", in: *Monatshefte für Evangelische Kirchengeschichte im Rheinland* 31 (1982); 41-55.
Doornmalen, S.E.M. van., "Bibliografisch hulpmiddel bij kerkhistorisch onderzoek in het Gelders rivierengebied na 1500", in: Doornmalen, S.E.M. van (e.a. red.), *Geloven tussen de rivieren. Verkenningen in de Gelderse kerkgeschiedenis*, Delft: Eburon; 1999; 21-30.
Drost, J. e.a., *Gelderse plakkatenlijst 1740-1815*, Werken der stichting tot uitgaaf der bronnen van het oudvaderlandse recht no. 8, Zutphen: De Walburg Pers; 1982.
Duker A.C., *Gisbertus Voetius, tweede deel*; Leiden: Brill; 1910.
Duker, A.C., *Gisbertus Voetius, derde deel, hoogleeraarschap 1634-1676*; Leiden: Brill; 1910.

Eekhof, A., *Nieuwe gegevens voor de kennis der vestiging van ons kerkelijk en koloniaal gezag in Noord-Amerika*, Den Haag: Nijhoff; 1910.
Eenige Tractaetjes van Passchier de Fijne ... en een onbekent schrijver van het absoluijt besluijt der verwerpinge, Amsterdam: Visser; 1735.
Eijnatten, J. van, "Orthodoxie, ketterij en consensus, 1670-1850. Drie historische vertogen over religie en openbaarheid", in: *BMGN*, jaar 119 nummer 4; Amsterdam: KNHG; 2004; 468-490.

Eijnatten, J. van en Lieburg, F. van, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum: Verloren; 2005.
Eikelboom, A., "Het Evangelisch gezangenboek", in: *RD*; 29-10-1984 (Digibron).
Ephorinus, H., Trasymachus, C., *Philippus Alethophilus beschreven of de Kerkelijke Zedemeester in wekelijksche briefwisselinge*, Zaltbommel: Kanneman (e.a.); 1750.
Ellenbroek, H., *Kartrekkers en doordouwers 1963-2003, 40 jaar creatief met land en water*, Kesteren: R&H drukkerij; 2003.
Engel, L., *Collegium universi iuris canonici*; Venetië: Giavarina; 1723.
Espen, B. van, *Ius ecclesiasticum universum. Scripta omnia, quatuor tomis comprehensa*, Leuven; 1753.
Espen, B. van, *Commentarius in canones iuris veteris ac novi etc.*, tomus 3 van *Ius ecclesiasticum universum. Scripta omnia, quatuor tomis comprehensa*, Leuven; 1753.
Extract uit het Register der Besluiten van het Wetgevend Lichaam der Bataafsche Republiek; 15-05-1804.

Fiolet, H.A.M., *Een kerk in onrust om haar belijdenis. Een phaenomenologische studie over het ontstaan van de richtingenstrijd in de Nederlandse Hervormde Kerk*; Nijkerk: Callenbach; 1953.
"Formulier om te bevestigen de dienaren des Goddelijken Woords" uit: *De liturgie der Gereformeerde Kerken in Nederland. Formulieren bij dezelve in den uiterlijken dienst gebruikelijk*; Leeuwarden: Jongbloed; z.j.
Fornerod, N., "The canons of the synode had shot off the advocate's head. A reappraisal of the Genevan delegation at the Synod of Dordt", " in: Goudriaan, A. en Lieburg, F.A. van (eds.), *Revisiting the Synod of Dordt (1618-1619)*, Leiden/Boston: Brill; 2011; Brill's Series in Church History volume 49; 261-290.
Frijhoff, W. en Spies, M., *1650. Bevochten eendracht*; 2e druk; Den Haag: Sdu Uitgevers; 2000.
Frijhoff, W., "De protestantse Reformatie in de Nederkwartieren", in: Jacobs, I.D. (eindred.), *Het Hertogdom Gelre*, Utrecht: Matrijs, 2003; 362-373.
Fruin, R., *Het voorspel van de 80-jarige oorlog*, Utrecht: Spectrum, 2e druk.
Fruin, R., *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, uitgegeven door Colenbrander, H.T.; Den Haag: Nijhoff; 1901.
Fruin, R., *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, uitgegeven door Colenbrander, H.T.; 2e druk ingeleid Schöffer, I., Den Haag: Nijhoff; 1922.

Geudeke, L. *De classis Edam, 1572-1650; Opbouw van een nieuwe kerk in een verdeelde samenleving*, Gouda: Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis; 2010.
Geurts, J.H.J., Kuys, J.A.E., "Kerkelijke en godsdienstige verhoudingen in Gelre vóór en ná 1543", in: Keverling Buisman, F. (eindred.), *Verdrag en tractaat van Venlo*, Hilversum: Verloren, 1993; 171-199.
Geurts, P.A.M., *De Nederlandse Opstand in de Pamfletten 1566-1584*; Nijmegen: Centrale drukkerij; 1956.
Geyl, P., *Geschiedenis van de Nederlandse stam* (6 delen), Amsterdam/Antwerpen: Wereldbibliotheek; 1961-1962.
Gier, K. de., *De Dordtse kerkorde. Een praktische verklaring*; Houten: Den Hertog; 1989.
Glasius, B., *Geschiedenis der Christelijke Kerk en Godsdienst in Nederland na het vestigen der Hervorming tot den Troonsafstand van Koning Willem I*, derde deel; Amsterdam: Van der Heij en zoon; 1844.
Gou, L. de, (bew.), *Het Plan van Constitutie van 1796*, MOW/RVG kleine serie 40, Den Haag: Nijhoff; 1975.
Gou, L. de, (bew.), *Het Ontwerp van Constitutie van 1797*, deel 1, MOW/RVG kleine serie 55, Den Haag: Nijhoff; 1983.
Gou, L. de, (bew.), *Het Ontwerp van Constitutie van 1797*, deel 2, MOW/RVG kleine serie 56, Den Haag: Nijhoff; 1984.
Gou, L. de, (bew.), *Het Ontwerp van Constitutie van 1797*, deel 3, MOW/RVG kleine serie 57, Den Haag: Nijhoff; 1985.
Gou, L. de, (bew.), *De Staatsregeling van 1798. Bronnen voor de totstandkoming*, deel 1, RGP kleine serie 65, Den Haag: ING; 1988.
Gou, L. de, (bew.), *De Staatsregeling van 1798. Bronnen voor de totstandkoming*, deel 2, RGP kleine serie 67, Den Haag: ING; 1990.

Gou, L. de, (bew.), *De Staatsregeling van 1801. Bronnen voor de totstandkoming*, RGP kleine serie 85, Den Haag: ING; 1985.
Gou, L. de, (bew.), *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806. Bronnen voor de totstandkoming*, RGP kleine serie 89, Den Haag: ING; 1997.
Goudriaan, A., Lieburg, F.A. van (eds.), *Revisiting the Synod of Dordt (1618-1619)*, Leiden/Boston: Brill; 2011; Brill's Series in Church History volume 49.
Graafland, C., "Nadere reformatie. G. Voetius, W. a Brakel. J. Verschuir"., in Spijker, W. van 't, e.a. (red.): *Bij brood en beker*, Goudriaan: De Groot; 1980; 248-281.
Graafland C. (e.a.), "Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling", in: *Documentatieblad Nadere Reformatie nummer 19;* 1995; 105-184.
Grevinckhoven, N., *Thien contra-remonstrantsche positiën voor grouwelijc ende afgrijselijc verklaert in de laetste Geldersche synode tot Arnhem ghehouden ende in druc uijtghegheven tot opweckinge der Remonstranten om van de synoden noch wat goedts te hopen*, Rotterdam: Bastiaensz; 1618.
Groen, S., *Unie-Bestand-Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Hilversum: Groenveld en Verloren; 2009.
Groenewegen, H.Y., "Conradus Vorstius", in *NNBW* deel 3; 1341-1342.
Groenhuis, G., *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700*, Groningen: Wolters Noordhoff; 1977.
Groenveld, S. (e.a.), *De tachtigjarige oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden ca. 1560-1650*, Zutphen: Walburg Pers; 2008.
Groenveld, S., *Unie, bestand, vrede. Drie fundamentele wetten van de Repuliek der Verenigde Nederlanden*, Hilversum: Verloren; 2009.
Groot, D.J. de, "De conventus praeparatoribus van mei 1607", *NAK*, vol. 27 1934-1935; Leiden: Brill; 129-166.
Groot algemeen historisch, geographisch, genealogisch en oordeelkundig woordenboek etc., letter C derde deel; Utrecht: Van de Water (e.a.); 1727.
Groot Gelders Placaetboek, registers op alle delen: Arnhem: van Goor; 1740.
Gualtherus, M., *Temeritas recalcitrans sive dialogus inter sanam rationem et stultam temeritatem de carentia liberi arbitrii primorum parentum ante lapsum et de Deo hamartokinounti, scriptus a Marco Gualthero contra Tapeinophrosunen Joannis Urbani; addita est ad finem operis ipsa Tapeinophrosune*, Gouda: Abdreas Burier; 1616.

Haar, B. ter en Moll, W., *Geschiedenis der christelijke kerk in Nederland*, twee delen, Amsterdam: Portielje en zoon; 1869.
Haks, D., *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*; Utrecht: Hes uitgevers; 1985.
Hamelsveld, IJ. (vervolgd door Ypeij, A.), *Algemeene kerkelijke geschiedenis der christenen*, deel 25, Haarlem: Bohn; 1816.
Handelingen van de algemeene christelijke synode der Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden in den jare 1816; Den Haag: Algemeene landsdrukkerij; 1821.
Harms, R., *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw*; Amsterdam: Amsterdam University Press; 2011.
Hartman , R. e.a. (red.), *Geloven komt van Boven. Kerk en religie in de Betuwe*, Jaarboek stichting Tabula Batavorum, Opheusden; 2005.
Harteman, J., "Niet braaf maar goddeloos. Psalmberijming 1773"; in: *De Waarheidsvriend*, de dato 20-10-2011 (Digibron).
Hasper, H., *Calvijns beginsel voor den zang in den eredienst. Verklaard uit de Heilige Schrift en uit de geschiedenis der kerk* (2 delen); Den Haag: Stichting Geestelijke liederen uit den schat van de kerk der eeuwen; 1955.
Hasselt, G. van, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, Arnhem/Amsterdam: Troost/Allart; 1792.
Heering, J.P. (e.a.), *Op de bres. 200 jaar Haagsch Genootschap tot verdediging van de christelijke godsdienst (1785 - 1985)*; Den Haag: Boekencentrum; 1985.
Heijstek, C.G., *Burgerlijk huwelijk vs. kerkelijk huwelijk. Absolute polen of Yin en Yang?*; masterscriptie rechtsgelerdheid; Tilburg University; 2013.

Heiningen, H. van, *Het Gelderse rivierengebied*, Haren: Knoop en Niemeijer; 1971.
Heiningen, H. van, "Predikant" in: *De Tielenaar. Nieuws, Cultuur en Historie van Tiel e.o.*; 2015; (website).
Heldring, O.G. (e.a.), *Geldersche Volksalmanak voor het Schrikkeljaar 1844* 10e jaargang, Arnhem: Van Eldik Thieme; 1844.
Hellinga, G.G., *Leiders van de Gouden Eeuw*, Zutphen: Walburg Pers; 2009.
Heuff, J.A., *De Neder-Betuwe en haar ridderschap. Schetsen uit het ambtsarchief*, Werken van Gelre numero 3, Arnhem: Gouda Quint; 1902.
Heuvel, P. van den, *De hervormde kerkorde: een praktische toelichting*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2001.
Hilderbink, C.V., *Gelre's Hof, van paardestal tot huis der provincie*, Zutphen: Walburg Pers, 1983.
Hill, J., *The History of Christianity*, Oxford: Hudson; 2007.
Historia ecclesiastica. Dat is warachtighe beschrijvinge aller ouder christelicker kercken, Dordrecht: Verhaghen; 1588.
Hofman, T.M., *Eenich Achterdencken. Spanning tussen kerk en staat in het gewest Holland tussen 1570-1620*, Heerenveen: Groen; 1997.
Hoefer, F.A., Veen, J.S. van, "De commanderieën der orde van st. Jan in Gelderland", in: *BMG* 1910 XIII, Arnhem: Gouda Quint; 277-332.
Hoenderdaal, J. "Remonstrantie en contraremonstrantie", in *NAK 51* (1970-1971); 49-96.
Hoeven, L. van der, "Een planthof der jeugd voor kerk en burgerstaat, Onderwijs en schoolmeesters in het graafschap Buren in de zeventiende en achttiende eeuw", in: Terugblik deel 8. *Aap Noot Betuwe. Vier eeuwen onderwijs tussen Gendt en Gorcum*; Jaarboek stichting Tabula Batavorum, Opheusden; 2007; 159-174.
Hof, W.J. op 't, "Het gereformeerde Piëtisme en de Nadere Reformatie in de classis Bommel tot 1660", in: Doornmalen, S.E.M. van (e.a. red.), *Geloven tussen de rivieren. Verkenningen in de Gelderse kerkgeschiedenis*, Delft: Eburon; 1999; 127-177.
Hof, W.J. op 't, "Kerk moet koningshuis bewogen aanspreken", (Hulsman, W.G.) in: *RD* 18-12-2004; (Digibron).
Hogendoorn, A.J.G., *Een oude dame in een nieuw jasje. Meer dan 200 jaar herstellen en verbouwen. Ter herinnering aan de restauratie van de Nederlands Hervormde Kerk van Rijswijk Gld.*, z.j.
Hogendoorn, A.J.G., "Maurikonderzoek", *Nieuwsbrief 1*, januari 2004.
Hoisingius, J., *Naere-klaghten nogmael uitgeboesemt over de smertelijke dog salige dood van de doorlughtigste en grootmaghtigste vorstinne Maria, onvergelijkelijke Koninginne van Engelandt, Schotlandt, Vrankrijk en Yerlandt. Voorstanderessche des geloofs*; Arnhem: Van der Wolde; 1695.
Hol, A.R., *De Betuwe*, Nederlands volksleven III, Leiden: Stafleu; 1957.
Hooft, P.C., (Gestel, F. van, Grootes, E. en Jongste, J. de), *Nederlandse historiën. Een keuze uit het grote verhaal van de Nederlandse opstand*, Amsterdam: Bakker, 2007.
Hooft, P.C., (editie H. Duits), *Geeraerdt van Velsen. Baeto of oorsprong der Hollanderen*, Amsterdam: Bakker; 2005.
Hoogendorp, J., *Leerrede om bij het gebruiken van de Evangelische Gezangen vrede te stichten in de Hervormde Gemeente te St. Maartensdik*, ; Rotterdam: Hendriksen; 1807.
Hooijer, C., *Oude kerkordeningen der Nederlandsche Hervormden Gemeenten (1563-1638) en het concept-reglement op de organisatie van het Hervormd Kerkgenootschap in het Koningrijk Holland* (1809), Zaltbommel: Noman en Zoon; 1865.
Houtte, J.A. van (e.a.), *De tachtigjarige oorlog 1567-1709, Algemene geschiedenis der Nederlanden*, volume 5.
Houtte, J.A. van (e.a.), *De tachtigjarige oorlog 1609-1648 Algemene geschiedenis der Nederlanden*, volume 6.
Huisman, C., *Neerlands Israël. Het natiebesef der traditioneel gereformeerden in de achttiende eeuw*; Middelburg: De Gihonbron; 2006; oorspronkelijk: Dordrecht: Van den Tol; 1983.
Hul. J. van 't, "In Opheusden is geen beeld vernield", in *RD* 24 januari 2017; 13.
Huysmans, R.G.W., "Kerkorde naar katholiek kerkrecht", in: Schaeffer, H.E.A. (e.a.), *Handboek godsdienst in Nederland*; Amersfoort: De Horstink; 1992 465-472.

Intendit bij den heere officier der stadt Utrecht overghegeven jeghens Philippus Rovenius praetense bisschop van Utrecht, mitsgaders de sententie van den edele gherechte der stadt Utrecht jegens denselven gepronuncieert op den 10 Martij 1640; Utrecht: Van Paddenburch; 1640.

Intendit bij den heere officier der stadt Utrecht overghegeven jeghens Johan Wachtelaer, praetense vicaris-generaal van den praetensen bisschop van Utrecht, mitsgaders de sententie van den edele gherechte der stadt Utrecht jegens denselven gepronuncieert op den 10 Martij 1640; Utrecht: Van Paddenburch; 1640.

Israël, J.I., *De Republiek 1477-1806*, 2 delen; Franeker: Van Wijnen; 1995. Vertaling van de oorspronkelijke editie: *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall 1477-1806*, Oxford: Oxford University Press; 1995.

Jager J.W.N., Potjer, M.R., *Naar de bronnen. De bewoningsgeschiedenis van Opheusden in de 17de en 18de eeuw*, Kesteren: Arend Datema Instituut; 2001.

Jansma, K. en Schroor, M., *Twee duizend jaar geschiedenis van Gelderland*, Leeuwarden: van Seijen; 1986.

Jansma, K. en Schroor, M., *Onze vaderlandse geschiedenis*, Lisse: Rebo, 1991.

Janssen, E.A.M., "Sebastiaan Damman 1578-1640 predikant en contraremonstrant"in: Jacobs, I.D., Kuys, J.A.E. (eindred.), *Biografisch Woordenboek Gelderland* deel 7; Hilversum: Verloren: 2009; 35-38.

Janssen, A.E.M., Meeuwissen, W.J., *Kerkeraadsacten van de Nederduits Gereformeerde Gemeente te Nijmegen 1592-1651*, Nijmeegse studiën XVII, Nijmegen: Gemeentearchief, 1996.

Janssen, A.E.M., Manen, K.G. van, *Johannes Fontanus. Een Gelders predikant in dienst van de orthodoxie (1545-1615)*, Nijmegen: Valkhof Pers; 2015.

Janssen, W., "De geschiedenis van Gelre tot het Tractaat van Venlo in 1543, een overzicht":, in: Jacobs, I.D. (eindred.), *Het Hertogdom Gelre*, Utrecht: Matrijs, 2003; 18-32.

Johannes Paulus II, *Codex iuris canonici*; Rome: Vaticaan; 1983.

Jong, O.J. de, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Nijkerk: Callenbach; 1986.

Jong-Slagman, J. de, *Hofpredikers in de negentiende eeuw: Een carrière bij de koning*, Hilversum: Verloren; 2013.

Jongh Andr.zoon, H. de, *Naamlijst der predikanten die in de gemeente behoorende onder de IX classen van het Geldersche synode zedert de hervorming der kerken tot den jaare 1750 het heilig Euangelium bedient hebben*, Leiden: Van Damme; 1750.

Kagchelland, A. en Kagchelland, M., *Van dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Reveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)*; Delft: Eburon; 2009.

Kamp, J. van de, "Kerkgeschiedenis als spiegel en leermoment", in: *Zicht op de Kerk*, jaargang 6, 2015, nummer 3; 7.

Karels, J.K., "De smalle en brede weg van het piëtisme"; in: Dekker, W.H. (e.a. red.) *Wapenveld. Christelijk perspectief op geloof en cultuur*; orgaan RRQR; jaargang 54 nummer 5; oktober 2004; 4-14 (Digibron).

Karssing, E.D., *Integriteit in de beroepspraktijk,* Assen: Van Gorcum; 2006.

Kaser, M., Wubbe, F.B.J., *Romeins privaatrecht*, Zwolle: Tjeenk Willink; 1971.

Kemp, C.M. van der, *De eere der Nederlandsche Hervormde Kerk gehandhaafd tegen Ypey en Dermout (Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk)*, derde deel, Rotterdam: weduwe van der Meer en Verbruggen; 1833.

Kemp, C.M. van der, *Maurits van Nassau, Prins van Oranje, in zijn leven, waardigheden en verdiensten voorgesteld*, (4 delen), Rotterdam: Van der Meer en Verbruggen; 1843.

Kerckenordeninghe ghestelt in den Nationalen Synode der Ghereformeerde Kercken etc., goedtghevonden ende ghearresteert bij de edele mogende heeren Staten des Furstendoms Ghelre und Graefschaps Zutphen 21-07-1620, Arnhem: Jan Janszoon; 1620.

Kers, H.J., Smit, E.Th.A.M.A. (eindred.), *Kalendarium van Tiel*, banden IV en Va, Tiel: Historische Werkgroep Tiel 1993.

Kersken, H., *Studien zur Geschichte der religiösen Frauengemeinschaft Thorn von der Gründung bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, Maaslandse Monografieën 81; Hilversum: Verloren; 2016.

Kersten, G.H., *De gereformeerde dogmatiek voor de gemeenten toegelicht, deel 1*, Utrecht: De Banier; 1981.
Kersten, G.H., *Kerkelijk handboekje*, Utrecht: de Banier, 1980.
Keverling Buisman, F., "Adel en ridderschap in transitie: van landsheerlijke naar soevereine stand, 1543-1621, in: Jacobs, I.D. e.a. (red.), *Adel en ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis*, Adelgeschiedenis XII, WBooks; 2013.
Keverling Buisman, F., "De Vrede en het Tractaat van Venlo", in: Jacobs, I.D. (eindred.), *Het Hertogdom Gelre*, Utrecht: Matrijs; 2003; 65-75.
Keverling Buisman, "Het Tractaat van Venlo" in: Keverling Buisman, F. (eindred.), *Verdrag en tractaat van Venlo*, Hilversum: Verloren, 1993; 247-277.
Kist, N.C., Royaards, H.J., *Archief voor kerkelijke geschiedenis inzonderheid van Nederland*, deel 15; Leiden: Luchtmans; 1844.
Kleijntjens, J., "De beeldenstorm in Tiel in 1566" in: *De Navorscher* jaargang 82, Amsterdam: Engelhard, Van Embden & Co: 1933; 180-210.
Kleuver, A.P. de, *De Nederbetuwe*, Kesteren: Arend Datema Instituut; 2012.
Kluiver, J.H. (ed.), *De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau 1578-1584*, uitgave Nederlands Historisch Genootschap: *Nederlandse historische bronnen IV*; Amsterdam: Verloren; 1984.
Knipscheer, F.S., *De invoering en waardeering der Gereformeerde belijdenisgeschriften in Nederland voor 1618*, Leiden: Adrianai; 1907.
Knuttel, W.P.C., *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie 3, 5, 8, 11, 15 en 16, Den Haag: Nijhoff; 1908-1916.
Köbler, G., *Historisches Lexikon der Deutschen Länder. Die deutschen Territorien vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, München: Verlag Beck; 1988.
Koelman, J., *Het ambt en de pligten der ouderlingen en diakenen*; nieuwe uitgave met een voorreden door S. van Velzen; tweede stuk; Den Haag: Van Golverdinge; 1837.
Koninck, C. de, *Glossarium van Latijnse en Romeinse Rechtstermen*, Antwerpen/Apeldoorn: Maklu; 1997.
Koninck, C. de, *Latijnse rechtstermen*; Antwerpen/Apeldoorn: Maklu; 2003.
Kooijmans, E., "Datheen en de (Oud) Gereformeerde Gemeenten (in Nederland)", lezing voor de Petrus Datheen Stichting, de dato 02-06-2007.
Kooten, R. van, *Hoe apostolaire bewogenheid een onbeweegbare kerk in beweging brengt. Onderzoek naar de oorsprong en bedoelingen van hoofdthema's van de kerkorde van 1951*; Apeldoorn: Labarum Academic (De Banier); 2013.
Kouwenhoven, G., "Patriotten. De revolutionaire beweging in Gelderland", in: Verhoeven, D., Wingens, M., (red.), *Geschiedenis van Gelderland. De canon van het Gelders verleden*, Zutphen: Walburg pers; 2010; 101-104.
Knijff, J. van der, "Psalmen van geheimzinnig genootschap"; in *RD* 4 november 2009.
Knuttel, W.P.C., *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700*; vierde deel 1659-1672; Den Haag; Nijhoff; 1912
Küng, H., *Het christendom. Wezen, geschiedenis en toekomst*, Kampen: ten Have; 2008.
Kuys, J., *De ambtman in het Kwartier van Nijmegen ca. 1250-1543*, Nijmegen: Gerard Noodt Instituut; 1987.
Kuys, J., *Repertorium van collegiale kapittels in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Hilversum: Verloren; 2014.
Kuys, J., (e.a.), *De Tielse kroniek*, Amsterdam: Verloren; 1983.

Langeraad, L.A. van, "Handelingen van de vergaderingen van correspondentie van 1614-1618 in Holland gehouden", in: *NAK* nieuwe serie vol. 1 no. 1; 47-81; Leiden: Brill; 1900.
Langhout, M.J., *De reformatie te Gorcum 1550-1610*, Alblasserdam: Langhout; 2017
Leenknegt, G., Kubben, R., en Jacobs, B., *Een institutionele geschiedenis van het Nederlandse openbaar bestuur*, Nijmegen: Wolf legal publishers; 2008.
Leeuwenberg, H.L.Ph., "De religieuze verhoudingen in de Republiek omstreeks 1650", in: Groenveld, S, (e.a.), *De tachtigjarige oorlog 2. De bruid in de schuit. De consolodatie van de Republiek 1609-1650*, Zutphen: De Walburg; 1985.
Lem, A. van der, *De opstand in de Nederlanden 1555-1609*, Utrecht: Kosmos; 1995.

Leurdijk, G.H., *Predikant tussen Piëtisme en Reveil. Portret van Joan Hugo van der Groe (1735-1818)*; Kampen: De Groot Goudriaan; 1991.
Leurdijk, G.H., *Theodorus van der Groe (1705-1784)*; Hoekstra, E.G. (e.a. red.); Kampen: De Groot Goudriaan; 2006.
Leydekker, J., *Eere van de Nationale Synode van Dordregt in den Jare 1618 en 1619 voorgestaan en bevestigd tegen de beschuldingen van G. Brand in sijn Historie der Reformatie*; tweede deel; Amsterdam: Verheijde e.a.; 1737.
Lieburg, F.A. van, *Profeten en hun vaderland*, Zoetermeer: Boekencentrum; 1996.
Lieburg, F.A. van, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*, deel 1 Predikanten, deel 2 Gemeenten; Dordrecht: van Lieburg; 1996.
Lieburg, F.A. van, "De Libanon blijft ruisen. Opwekkingen in Nederland in de gereformeerde traditie", in: Spaans, J. (red.) *Een golf van beroering. De omstreden religieuze opwekking in Nederland in het midden van de achttiende* eeuw, Hilversum: Verloren; 2001; 15-38.
Lieburg, F.A. van, *De reformatorische profetie in de Nederlandsche traditie*, Willem de Zwijgerstichting, Reformatorische stemmen 01/1, Amsterdam: Buijten en Schipperheijn; 2001.
Lieburg, F.A. van, "Haal Nadere Reformatie niet uit het verband", artikel RD 24-11-2008.
Lieburg, F.A. van, *Een eiland na de Reformatie. Schouwen-Duiveland 1572-1700*; Amsterdam: Bakker; 2011.
Lieburg, F.A. van, "Van classicale organisatie tot civil society", in: *TNK* jaargang 15 nummer 3 september 2012; 78-83.
Lieburg, F.A. van, "Kerk veerde mee met vernieuwing onderwijs", artikel RD 2 december 2012; bijlage 6-7.
Lieburg, F.A. van, "De vaderlandse kerk. De Protestantse Kerk op weg naar 2025 (1, terugblik op 1816): in *De Waarheidsvriend*, Wekelijkse uitgave van de Gereformeerde Bond, jaargang 2016 nummer 1, de dato 08-01-2016; 10-11.
Linde, S. van der, "Jean Taffin: Eerste pleiter voor "Nadere Reformatie' in Nederland"; in: Bout, H. (e.a. red.): *Theologia Reformata* jaargang XXV nummer 1; Goes"Oosterbaan & le Cointre; maart 1982; 18-41.
Lohman, A.F. de Savornin, Rutgers, F.L., *De rechtsbevoegdheid onzer plaatselijke kerken*; Utrecht: Kemink en zoon; 1886.
Loon, J.C.A. van, *Het Algemeen Reglement van 1816*; Wageningen: Zomer & Keuning; 1942.
Loon, W. van, *Groot Gelders Placaetboek inhoudende pacaeten ende ordonnantiën etc. 1577-1700*, (delen 1 en 2), Nijmegen: van Goor; 1701.
Luden, H., *Hugo de Groot uit zijne lotgavellen en schriften*, Leeuwarenden: Steenbergen van Goor; 1830.
Luth, J.R., *Daer wert om `t seerste uytgekreten. Bijdragen tot de geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse Gereformeerde protestantisme 1550-1852*; Kampen: Van den Berg; 1986.
Luth, J.R., "De psalmen zijn ooit ritmisch gezonden", (Alblas, A.M. red.): in: *RD* 03-03-2003; (Digibron).
Luttenberg, G., *Chronologische verzameling der wetten en besluiten betrekkelijk het openbaar bestuur in de Nederlanden sedert de herstelde orde van zaken in 1813*, Zwolle: Tjeenk Willink; 1841.

Maandelijke uittreksels of Boekzaal der geleerde waerelt, diverse delen.
Margry, P.J., *Teedere quaesties: religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland*, Hilversum: Verloren; 2000.
Maris, A.J., *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het Kwartier van Nijmegen*, 's Gravenhage: de Residentie; 1939.
Maris, A.J., *Inleiding tot het archief van het Hof Gelre en Zutphen*, Arnhem: RAG ingang 0124.
Maris, A.J., *Inleiding tot het archief van de classes Tiel en Buren*, Arnhem: RAG, ingang 0345.
Maris van Sandelingenambacht, J.C., "De remonstranten in Nijmegen", in: *BMG* deel 48 1945-1946, Arnhem: 1946; 209-218.
Matthaeus, A., *Fundationes et fata ecclesiarum, praesertim quae Ultraiecti et in eiusdem suburbiis et passim alibi in dioecesi*; Leiden (Lugdunum Batavorum): weduwe Schouten; 1704.
Meeuse, Chr., *Leerrede bij gelegenheid van eene plegtige doopsbediening*; Den Haag: De Visser; 1818.
Meiden, J.A. van der, *Calvijn en het kerklied: een studie van H. Hasper*; Goes: Oosterbaan & le Cointre; 1987.
Meijers, L., *Woordenschat in drie deelen ghescheiden*, Amsterdam: weduwe Boom; 1669.

Mercurius, *De maandelijkse Nederlandsche Mercurius* deel 16, Amsterdam: Mourik; 1764.
Middelkoop. H.A.C. van, *Kerken onderweg. Geschiedenis van kerken in Nederland*, Barneveld: Vuurbaak; 2009.
Middendorpius, J., *Imperatorum, regum et principum clarissimorumque virorum quaestiones theologicae iuridicae et politicaeetc.,* Keulen: Budgenius; 1603.
Moehn, W.H.Th., "Een afgebakende taak. Gemeente en ambt 3 slot", in: *De Waarheidsvriend*, Wekelijkse uitgave van de Gereformeerde Bond, jaargang 2015 nummer 32/33, de dato 07-08-2015; 14-16.
Molhuysen, P.C., Blok, P.J., (e.a.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, (10 delen) Leiden: Sijthoff; 1911-1937.
Mooij, C. de, *Geloof kan Bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795*; Hilversum: Verloren; 1998.
Moorman van Kappen, O., "De Bataafse omwenteling in Gelderland", in: *BMG* deel 87, Arnhem: Vereniging Gelre; 1996; 117-129.
Morin, G. (ed.), Caesarius Arelatensis (auteur), *Sancti Caesarii episcopi Arelatensis Opera omnia nunc primum in unum collecta*, 2 delen, Turnhout: Brepols; 1953.
Mulder, H., "Het Warnveldse kerkarchief", in: *Zutphen* deel 32; 2013; 35-40.

Na-soeck ende Overlegginghe int korte hoe ende in wat manieren vele ende verscheijden gheleerde treffelicke ende aensienlicke Autheuren t' zedert hondert Jaren herwaerts hebben verstaen dat d' oprechte Godts-dienst aenghestelt ende ghevordert ende van de twisten der Religie gheoordeelt moet werden; 1618.
Nauta, D., *Aard van de opstand in de Nederlanden der zestiende eeuw*, Den Haag: Willem de Zwijger-stichting; 1976.
Nauta, D. en Doorn, J.P. van, *De Nationale Synode van Dordrecht 1578: Gereformeerden uit de noordelijke en zuidelijke Nederlanden bijeen*, Amsterdam: Buijten en Schipperheijn; 1978.
Niesel, W., *Bekenntnisschriften und Kirchenordnungen: der nach Gottes Wort reformierten Kirche*, Zürich: Zollikon; 1945.
Nieuwe gids der mairen en adjunkten en der kommissarissen van politie naar de vierde editie fransch en hollands, tweede deel; Amsterdam: Gartman en Allart; 1811.
Nieuwe Nederlandsche jaerboeken of vervolg der merkwaerdigste geschiedenissen, die voorgevallen zijn in de Vereenigde Provinciën, de Generaliteitslanden en de volkplantingen van den staet, volume 14 deel 2; Amsterdam: Erven Houttuijn/Leiden: Van der Eijk en Vijgh; 1779.
Nieuwenhuis, Gt., *Aanhangsel op het Algemeen Woordenboek van Kunsten en Wetenschappen*, V-Z; Nijmegen: Thieme; 1844.
Nijhoff, Is.An., *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* deel 2, Arnhem: Nijhoff, 1840.
Nimwegen, O. van, Sicking, L., "De Opstand" 37-108 in: Groen, P. (red.), *De tachtigjarige oorlog. Van opstand naar geregelde oorlog 1568-1648*, Amsterdam: Boom; 2013
Noordmans, A., (Hasselaar, J.M. e.a. red.), *Verzamelde werken deel V: Om de rechte orde der kerk*, Kampen: Kok; 1984.
Noordzij, A., *Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late Middeleeuwen*, Werken Gelre 39, Hilversum: Verloren; 2009.
Noordzij, A., "Zelfstandigheid en integratie. Gelre, de Nederrijn en de Nederlanden in de zestiende eeuw" pp.43-56 in: Damen, M. en Sicking, L. (red.), *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650*, Hilversum: Verloren; 2010.
Noordzij, H., *Handboek van de Reformatie. De Nederlandse kerkhervoming in de zestiende en zeventiende eeuw*, Utrecht: Kok; 2012.

Oberman, F., *Heeft de Nederlandsche Hervormde Kerk met den nieuwen vorm van bestuur (organisatie) in 1816 opgehouden de vroegere Gereformeerde Kerk te zijn?*; Leiden: Brill; 1895.
Oostende, H. van, "Torenspitsen-gemeenteflitsen. Maurik", in *De Waarheidsvriend*, 2 januari 1998; 11 info: Digibron.
Ouden, W.H., den, *Kerk onder patriottenbewind. Kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek 1795-1801*; Zoetermeer: Boekencentrum; 1994.

Ouden, W.H. den, "Algemeen Reglement was hard nodig", in RD/Digibron 23-06-1994; Zwaag, K. van der (red.).
Ouden, W.H. den, *De ontknoping van de zilveren koorde. De geschiedenis van de rijkstraktementen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, Zoetermeer: Boekencentrum; 2004.

Pareus, D. (ed.), *Explicationum catecheticarum doctoris Zachariae Ursini Silesii absolutum opus, totiusque theologiae puriosis quasi novum corpus*, Neustadt: weduwe Harnisius; 1598.
Pas, W. van de, *Tussen centraal en lokaal gezag. Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland tijdens de Habsburgse periode*, Werken Gelre 58, Hilversum: Verloren; 2004.
Peeneman, K.J.W., *Inleiding tot het archief van de Staten van Nijmegen en hun Gedeputeerden*, RAG: archief 0003; z.j.
Picard, B., *Naauwkeurige beschrijving der uitwendige godsdienstplichten, kerkzeedens en gewoontens van alle volkeren der weerelt etc.*, zesde deel eerste stuk; Amsterdam: Uytwerf (e.a. eds.); 1738.
Pichler, V., *Ius canonicum practice explicatum, seu decisiones casuum selectorum etc.*; Den Haag: weduwe Andreae; 1741.
Pietersma, A., *"'Dimittimini, exite'. Utrechtse remonstranten onder het kruis 1618-1630"*, in: Jaarboek Oud Utrecht; Utrecht: Vereniging Oud Utrecht; 2008; 49-100.
Ploeg, T.J. van der (e.a.), "De bevoegdheden van kerkelijke organen", in: Drimmelen L.C. van (e.a. eds.): *Kerk en recht*; Utrecht: Boom Lemma; 2004; 231-253.
Pooter, P.de, *De rechtspositie van erkende erediensten en levensbeschouwingen in staat en maatschappij*, Brussel: De Boeck en Larcier; 2003.
Potjer, M.J., "De Reformatie in de Nederbetuwe 1590-1620" in: Doornmalen, S.E.M. van (e.a. red.), *Geloven tussen de rivieren. Verkenningen in de Gelderse kerkgeschiedenis*, Delft: Eburon; 1999, 31-71.
Potjer, M.J., "Machtsverhoudingen in de classis Tiel in de zeventiende eeuw: , in: *BMG* 1999, Arnhem: Vereniging Gelre; 67-93.
Potjer, M.J., "De invloed van de classis Tiel op het plattelandsonderwijs 1620-1810", in: Terugblik deel 8. *Aap Noot Betuwe. Vier eeuwen onderwijs tussen Gendt en Gorcum*; Jaarboek stichting Tabula Batavorum, Opheusden; 2007; 67-82.
Potjer, M.J., "De Arnhemmer kerken in de Franse tijd", in: *Arnhem 1813 Bezetting en bestorming*, Bonstra. O., e.a. (red.), Hilversum: Verloren; 2013; 39-52.
Praamsma, *Het dwaze Gods. Geschiedenis der gereformeerde kerken in Nederland sinds het begin der 19de eeuw*; Wageningen: Zomer en Keuning; 1950.

Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen: Kok; 1981.
Ravensbergen, C., "Papen en papistische papen. De classis Neder-Veluwe en het examineren van katholieke geestelijken (1592-1620)", in: *TNK* jaargang 15 numero 3 september 2012; 84-89.
Ravensbergen, C., "Inleiding classes in Gelderland", in: *Rijks Geschiedkundige Publicatiën kleine serie III Classicale Acta 1573-1620 IX Provinciale synode Gelderland band I*, Den Haag: Huygens ING 2012; XIII-LXXXV.
Ravensbergen, C., "Overzichten en monografiën", in: *Rijks Geschiedkundige Publicatiën kleine serie III Classicale Acta 1573-1620 IX Provinciale synode Gelderland band I*, Den Haag: Huygens ING 2012; 957-961
Ravensbergen, C., "De classes in Gelderland", in: *Rijks Geschiedkundige Publicatiën kleine serie III Classicale Acta 1573-1620 IX Provinciale synode Gelderland band I*, Den Haag: Huygens ING 2012; 961-965.
Ravensbergen, C., *Classicale Acta 1573-1620 IX Provinciale synode Gelderland (2 banden) Rijks Geschiedkundige Publicatiën kleine serie III*, Den Haag: Huygens ING; 2012.
Regenboog, J., *Historie der Remonstranten*, tweede deel, Amsterdam: Doll; 1776.
Register van Holland en Westvriesland van den jaare 1593 en 1594; [Den Haag].
Reitsma, J. en van Veen, S.D., *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, deel 4 Gelderland; Arnhem: Gouda Quint, 1895.
Reitsma, J. en van Veen, S.D., *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, deel 5 Zeeland en Overijsel; Groningen: Wolters; 1896.

Reitsma, J., vierde herziene druk door J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde kerk der Nederlanden*, Utrecht: Kemink en zoon; 1933.
Rek, J. de, *Van Boergondië tot Baron*, Baarn: Bosch en Keuning; z.j.
Rengers Hora Siccama, D.G., *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht*, deel 1, Utrecht: Kemink; 1905.
Rietbergen, P.J.A.N., "Cultuur in Gelderland aan de vooravond van het Verdag van Venlo", in: Keverling Buisman, F. (eindred.), *Verdrag en tractaat van Venlo*, Hilversum: Verloren; 1993. 201-234.
Roelevink, J., "Het had veel erger gekund"; in: RD 28-11-2013 Kruispunt 2-3; (art. A. de Heer).
Roelevink, J., "Kerk niet slecht af in 1816"; in: RD 07-01-2016 Kruispunt 2-3 (art. M. Stolk).
Roelevink, J., "Algemeen reglement geen ramp voor de kerk"; in RD 29-04-2016 (art. medewerker).
Röell, H.A., *Dissertatio theologica de generatione Filii et morte fidelium temporali, qua suas de iis theses plenius explicat et contra clarissimi viri Campegii Vitringa; objectiones defendit*; Franeker: Gyselaar; 1689.
Röell, H.A., *Dissertatio de religione rationali*; Franeker: Gyzelaar; 1700.
Rooijakkers, G., *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1883*, Amsterdam: Boom; 1994.
Roothaan, A., "Pontiaan van Hattem: een vroege kentheoretische critucus van Spinoza", in: *Tijdschrift voor Filosofie* 50e jaargang nummer 3; Leuvem: Katholieke Universiteit; 525-535.
Rosendaal, J., (ed.), "Additioneele artikelen tot de acte van Staatsregeling" in: *Staatsregeling voor het Bataafsche volk 1798*, DBNL; Nijmegen: Van Tilt; 2005/2009; 155-158.
Roy, D. le, *Theologia Historico-Didactica of de Waarheid der Heilige Godgeleertheid in haar gewigtigste leerstukken, beide uit haar regte beginsel betoogt en het overeenstemment gevoelen zoo van oude kerkvaders als laatere beroemde godgeleerden bevestigt, met bijvoeging van de eerste opkomst en voortgang der dwalingen tegen dezelve, die nader aangewezen en wederlegt worden*; 2 delen; Rotterdam: Topijn; 1736.
Royaards, H.J., *Het Haagsche Genootschap geschiedkundig geschetst*; Den Haag: Erve Thierry en Mensing en zoon; 1836
Rinck, E.D., *Beschrijving der stad Tiel*, Tiel: van Loon; 1836.
Rogge, H.C., "Het beroep van Vorstius tot hoogleeraar te Leiden", *De Gids* jaargang 37 (1873); Amsterdam: Van Kampen en zoon; 31-70 en 499-558.
Roorda, D.J., *Partij en factie : De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland: Een krachtmeting tussen partijen en facties*; Groningen: Wolters Noordhoff; 1961, 1978.
Ruler, A.A. van en Ruler-Hamelink, J.A. van, *Theologisch werk* deel VI, Nijkerk: Callenbach; 1973.
Rutgers, A., *Het tweede eeuwgetijde van Amersfoorts hervorming*, Utrecht: Van Paddenburg; 1779.
Rutgers, F.L., *Het kerkverband der Nederlandsche Gereformeerde Kerken, gelijk dat gekend wordt uit de handelingen van den Amsterdamschen kerkeraad in den aanvang der 17e eeuw*. Amsterdam 1882.
Rutgers, F.L. (red.), *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw*, 's Gravenhage: Nijhoff; 1889; oorspronkelijk: Werken der Marnix-vereeniging serie I deel IV, herdruk: Dordrecht: Van den Tol; 1980.
Rutgers, F.L., *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw*, Werken der Marnix-vereeniging serie II deel III, Utrecht: Kemink en zoon; 1889.

Sacrosancti et oecumenici Concilii Tridentii, Paulo III, Julio III, et Pio IV, pontificibus maximus celebrati Canones et Decreta; pluribus annex ad idem concilium spectantibus; Parijs/Vesentio: Gauthier fratres; 1832.
Salmon, T., Wagenaar, J., Goch, M. van, *Hedendaagsche historie of tegenwoordige staat van alle volkeren, XIIIde deel etc., bijzonderlijk die der provincie Gelderland*, Amsterdam: Tirion; 1741.
Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900*; Amsterdam: Amsterdam University Press; 2005.
Schassert, J., *Codex Gelro-Zutphanicus*, Harderwijk: Brinkink; 1740.
Scheltus, P. e.a., *Groot Placaatboek vervattende placaaten, ordonnantiën en edicten van de Hoogmogende heeren Staten-Generaal der Vereenigde Nederland etc. tot 1746* (6 delen), 's Gravenhage: Scheltus; 1746.

Schilder, K., *Kompendium dogmatiek deel IX*, Kampen: 1946-1947.
Schneiders, P., *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis: van librije tot virtuele bibliotheek*; Den Haag: NBLC; 1997.
Schöffer, I. (e.a.), *De Lage Landen van 1500 tot 1780*, Amsterdam: Elsevier; 1973.
Schokking, H., *De leertucht in de Gereformeerde Kerk in Nederland tusschen 1570 en 1620*, Amsterdam: Clausen; 1902.
Schortinghuis, W., *Het innige christendom tot overtuiginge van onbegenadigde, bestieringe en opwekkinge van begenadigde zielen in desselfs allerinnigste en wesentlikste deelen gestaltelik en bevindelik voorgestelt in t' zamenspraken*; Groningen: Jurjen Spandaw; 1740.
Schouten, H.J., "Uit het kerkarchief van Ommeren", in: *De Nederlandsche Leeuw* XVI (1898) pp. 104-111.
Schriftelicke Conferentie tusschen de Kerckendienaren des Vorstendoms Geldre ende Graefschap Zutphen, aenghevanghen anno 1617 ende in hare Provinciale Synode in junio ende julio 1618 volbracht aengaende de vijff Artijculen metten ghevolge van dien, Delft: Jan Andriesz; 1618.
Schrijnemakers, M.J.H.A. "De predikant Latomus", in: *Historisch jaarboek voor het land van Zwentibold*, deel 1, Sittard: Stichting; 1980; 65-75.
Schultz Jacobi, J.C., Domela Nieuwenhuis, F.J., *Bijdragen tot de geschiedenis der Evangelisch-Luthersche kerk in de Nederlanden*, Utrecht: Van Paddenburg & Co; 1840.
Selderhuis, H.J., Nissen P., "Verbreiding en bestrijding van het Calvinisme 1540-1568" in: Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen: Kok; 2006; 266-303.
Selderhuis, H.J., Nissen P., "Opstand, consolidatie en reorganisatie 1568-1585" in: Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen: Kok; 2006; 303-328.
Selderhuis, H.J., Nissen P., "Bevoorrechte en getolereerde kerken, de periode na 1585" in: Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen: Kok; 2006; 339-35.
Selderhuis, H.J., "Introduction tot the Synod of Dordt (1618-1619)", in Sinnema, Moser en Selderhuis (eds.) *Acta et Documenta Synodi Nationalis Dordrechtanae (1618-1619)*, deel 1; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht; 2014; XV-XXXII.
Sententie ende Condemnatie van den Hove van Ghelder-Landt over seecker Tafereel nopende de huydendaegsche questieuse poincten bij de Remonstranten hatelijck ghestelt ende van Leyden derwaerts over-ghesonden; Delft: Jan Andriessz; 1617.
Sierhuis, F., *The Literature of the Arminian Controversy. Religion, Politics and the Stage in the Dutch Republic*, Oxford: University Press; 2012.
Sinnema, D., Moser C., Selderhuis, H.J. (eds.), *Acta et Documenta Synodi Nationalis Dordrechtanae (1618-1619)*, deel 1; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht; 2014.
Sluis, J. van, *Herman Alexander Röell*; Leeuwarden: Fryske Akademy; 1988.
Smetius, J., *Synodale ordonnantiën en resolutiën tot nut, dienst en gerief der kercken onder de christelijcke synode van 't Hertogdom Gelre en Graefschap Zutphen gehoorende etc.*, Nijmegen: Van Wesel; 1699.
Smetius, J., *Synodale ordonnantiën ende resolutiën tot nut, dienst en gerief der kerken onder de christelijke synodus van 't Hertogdom Gelre en Graafschap Zutphen gehoorende etc., gezuijvert en aangevuld tot den jaare 1735*; Nijmegen: Bongaards; 1736.
Smidt, J.Th. de, Gall, H.C., "Recht en gezin", in: Kooy, G.A. (red.) *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland*; Assen/Maastricht: Van Gorcum; 1985; 31-48.
Smit, E.J.Th.A.M.A., "De Reformatie in Tiel", in: Doornmalen, S.E.M. van, (e.a. red.), *Geloven tussen de rivieren. Verkenningen in de Gelderse kerkgeschiedenis*, Delft: Eburon; 1999; 73-88.
Snel, J.D., "Uuren, dagen, maanden, jaren vliegen als een schaduw heen. Over een nieuwjaarslied"; (eigen website); 2015.
Spaans, J., "De onderdrukking van de opwekking in de noordelijke gewesten van de Republiek", in: Spaans, J. (red.) *Een golf van beroering. De omstreden religieuze opwekking in Nederland in het midden van de achttiende* eeuw, Hilversum: Verloren; 2001; 153-172.
Spaen, W.A. van, *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland*, deel 2 (1795), Utrecht: Wild en Altheer 1802.
Spaen, W.A. van, *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland*, deel 3 (1795), Utrecht: Wild en Altheer; 1804.

Speelman, H.A., "Historische inleiding", in: Velde, M. te (red.), *Confessies. Gereformeerde geloofsverantwoording in zestiende-eeuws* Europa. Willem de Zwijgerstichting, Heerenveen: Groen, 2009; 21-109.
Spies, P.D., *De zilveren koorde der predikantstraktementen. Speelbal tussen kerk en staat in de Nederlanden vanaf 1573 tot en met 1983*, Utrecht: RUU; 1992.
Spies, P.D. en Spies, A., *Heerlijkheid IJzendoorn deel I*, Historische reeks Rivierenland XIX, Tiel: RAR; 2014 (tweede verbeterde versie).
Spijker, W. van 't, "Het klassieke avondmaalsformulier", in Spijker, W. van 't, e.a. (red.): *Bij brood en beker*, Goudriaan: De Groot; 1980; 363-419.
Spijker, W. van 't, (e.a. red.), *Rondom de doopvont*, Kampen: De Groot Goudiraan; 1983.
Spijker, W. van 't, "De kerk", in: Brienen, T. (e.a.), *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*, Zoetermeer: Boekencentrum; 1993; 209-277.
Spindler, G., *Postilla: Auslegung der Sontags und fürnemesten Fest Euangeliën under das gantze jahr in gewisse Artickel umb einfeltiger Prediger und gemeinen Mans willen gestellet*, Leipzig: 1576.
Spruit, J.E., *Enchiridium. Overzicht van de geschiedenis van het Romeins privaatrecht*, Deventer: Kluwer; 1977.
Spruit, J.E. en Feenstra, F., *Textus iuris Romani*, Deventer: Kluwer; 1989.
Statistieke beschrijving van Gelderland in 1808 III Kwartier van Nijmegen, Werken Gelre 37, Arnhem: Vereniging Gelre; 1986.
Staveren, E. van, *Gedenk-zuil opgericht voor het cieraad van Neerlands Israël, Hare Koninglijke Hoogheid, vrouwe Anna etc.*, Den Haag: weduwe Boucquet; 1759.
Stel, J.C. van der, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland*; Hilversum: Verloren; 1995.
Stempel, W. "Einige Anfragen zu Der Weseler Konvent 1568, Neue Forschungsergebnisse", in: *Monatshefte für Evangelische Kirchengeschichte im Rheinland* 31 (1982); 338-340.
Stroop, J., *Sprekend een Westbrabander. Krantestukjes over dialektverschijnselen in West-Noord-Brbant*; Amsterdam: Rodopi; 1981.
Strous, W.H., "Ingen en de reformatie. Van pastoor naar dominee", in: Terugblik deel 6. *Geloven komt van boven. Kerk en religie in de Betuwe*; Jaarboek stichting Tabula Batavorum, Opheusden; 2005; 137-144.
Stuijvezand, J. van, *Verbaal en deductie voor de wettige magistraat der stad Thiel etc. etc.*, Utrecht: Stuijvezand; 1703.

Tafereel. Cortelijck begrijpende het verscheyden ghevoelen der Remonstranten ende Ghereformeerde Kercken, aengaende het stuck der Leere begrepen in de vijff Artijckulen; 1616.
Tafereel. Begrijpende cortelijck het groot ende merckelijck verschil datter is tusschen de Leer der heijligher Schrifture ende der Gereformeerde Kercken aen de eene ende der Contra-Remonstranten aen de ander zijde aengaende sekere drie Godtslasterlijcke poincten etc.; 1616.
Tafereel. Begrijpende cortelijck het groot ende merckelick verschil datter is tusschen de Leer der heyligher Schriftuere ende der Ghereformeerde Kercken aen d' eene ende der Contra-Remonstranten aen d' ander zijde; aangevulde derde druk 1618.
Taffin, J., *Grondig bericht van de boetveerdicheijt des levens vervaet in vier boecken ende ghetrouwelijck uit de Fransoijsche bij den auteur selve verbeterde copie verduijtscht door Joannem Crucium, dienaer der Fransche Ghemeijnte te Haerlem*, Amsterdam: Commelin; 1597.
Tap, H., *De Hervormde kerk van Echteld en haar predikanten 1600-1985*, Echteld; 1985.
Taurinus, J., *Van de onderlinge verdraagsaamheijdt die soowel predicanten als gemeijne lidtmaten niettegenstaande verscheijdenheijt van gevoelen in eenige leerpoincten met malcanderen in lieffde behooren te onderhouden tegen Iacobi Triglandi (t' onrecht genaamden) recht-gematigden christen, 't eerste deel*, Utrecht: Everdsen van Doorn; 1616.
Tenten, M.V.T., "Van Nederkwartieren tot provincie, de algemene geschiedenis van Gelderland, 1578 tot heden", in: Jacobs, I.D. (eindred.), *Het Hertogdom Gelre*, Utrecht: Matrijs, 2003; 92-99.
Tex, J. den, *Johan van Oldenbarnevelt. Bestand 1609-1619*, deel 3, Haarlem: Tjeenk Willink en zoon; 1966.
Tex, J. den, "De Staten in Oldenbarnevelts tijd, 51-89 in: Leeuwenberg, H.L.Ph. en Tongerloo, L. van (red.), *Van Standen tot Staten: 600 jaar Staten van Utrecht 1375-1975*, Stichtse historische reeks 1, Bloemendaal: Amicitia; 1975.

Tex, J. den, Ton, A., *Johan van Oldenbarnevelt*, Den Haag: Nijhoff; 1980.
Thomas, K., *Religion and the Decline of Magic. Studies in popular Beliefs in sixteenth- and seventeenth-century England*; Londen: Penguin Books; 1971.
Tideman, J. (e.a.), *De Remonstrantsche broederschap. Biographische naamlijst etc.*, Amsterdam: Rogge; 1905.
Tiele, P.A., *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten, eerste afdeeling, verzameling van Frederik Muller*, eerste deel 1500-1648; Amsterdam: Muller 1858.
Trevor-Roper, H., "Three Foreigners. The Pilosophers of the Puritan Revolution", in: *The Crisis of the Seventeenth Century. Religion, the Reformation and Social Change*, Indianapolis: Libertyfund; 2001; 219-271.
Treur, L., *Het gereformeerd Piëtisme en de classis Tiel in de Gouden Eeuw. Een kerkhistorisch onderzoek naar de invloeden van het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie binnen de classis Tiel in de zeventiende eeuw*, Masterscriptie Godgeleerdheid VU: Amsterdam: 2010; opgenomen in RAR, archief 0983 nummer 129S.
Trigland, J., *Den recht-gematighden Christen: Ofte van de waere moderatie ende verdraechsaemheydt, die tot behoudinge van de waerheijdt ende vrede in de gemeijnten Christi na Godes Woort onderhouden moet worden*, Amsterdam: Van Ravensteijn; 1615.
Trigland, J., *Kerckelycke geschiedenissen, begrypende de swaere en bekommerlijcke geschillen, in de Vereenigde Nederlanden voor-gevallen, met derselver beslissinge, ende aenmerckingen op de Kerckelycke historie van Johannes Wtenbogaert: uyt autentycke stucken getrouwelijck vergadert, ende op begeerte der Zuyd en Noort-Hollantsche synoden uitgegeven tot nodige onderrichtinge*, Leiden; 1650,
Trommius, A., *Nederlandse concordantie van de Bijbel*; 22e herziene druk; Den Haag: Voorhoeve; z.j.
Tukker, C.A., *De classis Dordrecht van 1573 tot 1609: bijdrage tot de kennis van in- en extern leven van de Gereformeerde kerk in de periode van haar organisering*, Leidse Historische Reeks 10, Leiden: Universitaire Pers; 1965.

Uil, H., *De scholen syn planthoven van de gemeente. Het onderwijs in Zeeland en Staats-Vlaanderen 1578-1801*, Bergschenhoek: Marberg Media; 2015.
Uijtenbogaert, J. *Kerckelijcke historie* (5 delen), Rotterdam; 1647/1649.
Urbanus, J., *De Verbo Dei scripto et non scripto disputatio Roberti Bellarmini quatuor libris proposita perlustrata notis Iohannis Urbani ministri Hattemensis, quae partim liberae sunt, partim liberatae ab iis, quae Iacobus Gretserus Iesuita Ingolstadiensis anno 1607, adversus omnes Bellarmini oppugnatores edidit*; Zwolle: Zacharias Heyns; 1609.
Urbanus, J., *Tapeinophrosyna retalians, sive dialogus inter tapeinophropsynam et rationem de necessitate et contingentia lapsus Adami;* Franeker: Rombert Doyema; 1615.
Ursinus, Z., Haar, J. van der (ed.).,: *Het Schatboek der verklaringen van de Heidelbergse Catechismus.*, 2 delen, Houten: den Hertog; 1989.

Vaderlandsche Historie deel 10 1609-1625; Amsterdam: Tirion; 1756.
Velde, M. te, "Confession de la foy chrestienne faite pas Théodore de Bèze 1559/1561", in: Velde, M. te (red.), *Confessies. Gereformeerde geloofsverantwoording in zestiende-eeuws Europa*. Willem de Zwijgerstichting, Heerenveen: Groen, 2009; 111-351.
Verdam. J., *Middelnederlandsch handwoordenboek*, bewerkt door C.H. Ebbinge Wubben; Den Haag: Nijhoff; 1964.
Verkruijsse, P.J. (red.), *Dien langen Duyvel van Nieukoop. Twee pamfletten uit 1651 over baljuw Jan van Sevenhoven*; Werkgroep van Amsterdamse neerlandici; Noorden: Post; 1998.
Verpoorten, J.D., *Woordenschat oft letterkonst gedeijld in twee deelen*, Antwerpen: Berbie; 1759.
Verzameling van liederen, waar bij gevoegd eenige Psalmen en Evangelische Gezangen ten gebruike van het Nederlandsche Zendeling-Genootschap; Amsterdam: Meijboom; 1823.
Visscher, H. e.a., *Biographische woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, (6 delen), 1e Utrecht: Keming & Zoon, 1907; 6e 's Gravenhage: Nijhoff; 1949.
Visser, C., *Aanmerkingen tegens alle openbare verachters der nieuwe Evangelische Gezangen bij de gereformeerden onlangs in den openbaren godsdienst ingevoerd etc.*; Medemblik: Visser; z.j.
Visser, J.Th. de, *Kerk en staat*, tweede deel: *Nederland voor en tijdens de Republiek* (1926) en derde deel: *Nederland van 1796 tot op heden* (1927); Leiden: Sijthoff.

Visser, W.G., *De classis Brielle 1574-1623*, Leiden: Universiteit Leiden; 2013.
Voet, A.W.K., *Beschrijving van de stad Culenborg tweede deel*, Utrecht: Vonk van Lijnden; 1753.
Vogelaar, L., "Zeeland: goede scholen, geen universiteit", artikel RD 1 december 2015; bijlage 2-3.
Vries, M.J. de, "Zuinig op zingen", in: *De Waarheidsvriend* de dato 08-03-2012 (Digibron).
Vries, W. de, "De heerlijkheid IJzendoorn. Bijdragen tot de geschiedenis van het rechterlijk bestel in Gelderland", in: *BMG* 1947-1949 XLIX, Arnhem: Gouda Quint, Brouwer en zoon, 1949; 53-62.
Vries, W. de, "De rechtsgebieden der Nederbetuwe. Bijdragen tot de geschiedenis van het rechterlijk bestel in Gelderland", in: *BMG* 1958 LVII, Arnhem: Gouda Quint, Brouwer en zoon; 1958; 15-22.
Vries, W. de, "Het richterambt Nederbetuwe. Bijdragen tot de geschiedenis van het rechterlijk bestel in Gelderland", in: *BMG* 1959 LVIII, Arnhem: Gouda Quint, Brouwer en zoon; 1959; 129-140.
Vries, W. de, "De hoge heerlijkheden Lienden en Leede en Oudewaard. Bijdragen tot de geschiedenis van het rechterlijk bestel in Gelderland", in: *BMG* 1960 LIX, Arnhem: Gouda Quint, Brouwer en zoon; 1960; 38-48.
Vries, W. de, "De ambt of de hoge heerlijkheid de Marsch. Bijdragen tot de geschiedenis van het rechterlijk bestel in Gelderland", in: *BMG* 1961 LX, Arnhem: Gouda Quint, Brouwer en zoon; 1961; 101-116.
Vrijmoedige aanmerkingen op de Evangelische Gezangen thans bij de Nederlandsche Hervormde Gemeenten in gebruik; Door een gezelschap Kerk- en Lettervrienden; (ca. 1807).

Waardt, H. de, "Van exorcisten tot doctores medicinae. Geestelijken als gidsen naar genezing in de Republiek , met name in Holland, in de zestiende en de zeventiende eeuw", in: Blécourt, W. e.a. (red)., *Grenzen van genezing. Gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin twintigste eeuw*, Hilversum: Verloren; 1993; 88-114.
Wagenaar, L.H., *Van strijd en overwinning. De groote synode van 1618 op '19 en wat aan haar voorafging*, Utrecht: Ruys; 1909.
Walaeus, A., *Het ampt der kerckendienaren etc.*, Middelburg: van de Vivere; 1615.
Wallet, B., "Het Réveil als joodsche Hervorming", in: Lieburg, F. van (red.), *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*; Hilversum: Verloren; 2012; ; 185-210
Wartena, R., (e.a. red.), *Statistieke beschrijvingen van Gelderland, deel III. Kwartier van Nijmegen*, Arnhem: Vereniging Gelre; 1986.
Waszink, J., *Kroniek van de Nederlandse Oorlog. De Opstand 1559-1588*, vertaling van Hugo Grotius: *Annales et historiae de rebus Belgicis*, Nijmegen: Vantilt, Leiden: Waszink, 2014.
Wauters, B., *Recht als religie. Canonieke onderbouw van de vroegmoderne staatsvorming in de Zuidelijke Nederlanden*, Leuven; Universitaire pers; 2005.
Webber, Z., *Eenvoudig bedenken, zijnde een brief aan seeker vrint geschreven van de geboorte des Soons en van den tijdelijken dood der geloovigen. Mieulings tusschen de heeren professoren in de heijlige theologia Herm. Alex. Röell en Camp. Vitringa etc.*; Amsterdam: Van den Dalen; 1694.
Weiland, P., *Kunstwoordenboek of verklaring van allerhande vreemde woorden, benamingen, gezegden en spreekwijzen die uit verscheidene talen ontleend in de zamenleving en in geschriften betreffende alle vakken van kunsten, wetenschappen en geleerdheid voorkomen*, Den Haag: weduwe Allart; 1824.
Weijland, H.B., De ontwikkeling van de oud-christelijke kerkinrichting en de versterking van de episcopale structuren, in: Spijker, W. van 't en Drimmelen, L.C. van (red.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, Kampen: Kok; 1992.; 75-85.
Wertheim-Gijse Weenink, A.H., *Democratische bewegingen in Gelderland 1672-1795*, Amsterdam: van Gennep; 1973.
Wielema, M.R., "Frederik van Leenhof", in *BLGNP*, deel 5, Kampen: Kok; 2001; 334-337.
Wijminga, P.J., *Festus Hommius*; Leiden: Donner; 1899.
Wissing, P. van, "Sociëteiten en genootschappen", in: Verhoeven, D., Wingens, M., (red.), *Geschiedenis van Gelderland. De canon van het Gelders verleden*, Zutphen: Walburg pers; 2010; 97-100.
Wolters, J.M., *Notice historique sur l`ancien de Chapitre impérial de Chanoinesses à Thorn*, Gent: Gyselynck; 1850.
Woltjer, J.J., "De religieuze situatie in de eerste jaren van de Republiek", in: *Ketters en papen onder Filips II. Het godsdienstig leven in de tweede helft van de 16de eeuw*, Utrecht: Staatsuitgeverij, 1986; 94-106.

Woltjer, J.J., *Op weg naar tachtig jaar oorlog*, Amersfoort: Wilco; 2011.
Woude, C. van der, "Conradus Vorstius", in *BLGNP*, deel 1 (1978); 407-410.
Wouters, A.P.F., *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621,deel 1, De nieuwe kerk* , Werken van de vereniging voor Nederlandse kerkgeschiedenis I; Delft: Eburon; 1994.
Wtenbogaert, J., *Tractaet van 't Ampt ende Authoriteijt eener Hoogher Christelicker Overheijdt in Kerckelicke Saecken*, Den Haag: Hillebrant Jacobsz; 1610/1612.

Ypeij, A., *Geschiedenis van het patronaatregt, anders genoemde kollatieregt in verband met het kerkelijk bestuur sinds de vroegste tijden tot op den tegenwoordigen tijd* (2 delen), Breda: Broese en compagnon; 1829.
Ypeij, A., Dermout, I.J., *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, delen 1, 2 en 4; Breda: Van Bergen en Co; 1819, 1822; Breda: Hollingerus Pijpers; 1827.

Zijp. A., *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof 1543-1566*, Arnhem: Gouda Quint; 1913; uitgave Gelre: Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis etc.
Zwaag, K. van der, *Onverkort of gekortwiekt?: Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de spanning tussen overheid en religie*; Heerenveen: Groen; 1999.
Zwaag, K. van der, *Reveil en afscheiding. Negentiende-eeuwse kerkhistorie met bijzondere actualiteit;* Kampen: De Groot Goudriaan; 2006.

Naamregister

A

Aalberts, Marie, 303
Aalst, 321, 344
aartshertog Mathias, 19
Abdij van Elten, 128
Abdij van Sint Pauwels te Utrecht, 283, 285
Abdij van Thorn, 37, 117, 122, 153, 154, 249, 313
Abdis van Thorn, 117, 145, 312, 341, 342
Abresch, Petrus, 292
academie van Cambridge, 369
academie van Harderwijk, 431
academie van Oxford, 369
academie van Upfal, 369
Adriaansen, Gerritje, 382
Adriaensen, Henrick, 39
Aelberts, Maria, 302
Aerts, Stijn, 14
Afferden, 194
Afferdse kermis, 441
Aitton, 428
Aitton, Hendrik Arnold, 428, 433
Alphen, Hieronymus van, 328
Alphen, van, 429
Altare Beatae Mariae, 147
Altare Beati Nicolai, 147
Altena, Dirck van, 139
Alva, 13, 15
Alva, Hertog van, 11, 13, 15
Ambt van Nederbetuwe, 3, 9, 34, 45, 46, 56, 67, 77, 107, 109, 118, 134-136, 138-141, 143-145, 151, 153, 155, 165, 166, 247, 251, 258, 267-271, 278, 317, 331, 337, 350, 386, 387, 392, 425, 464, 511, 512
ambtman en ridderschap van Nederbetuwe, 237, 247, 251, 272, 276, 322, 331, 386
ambtman van Bommel, 9
ambtman van Nederbetuwe, 1, 8, 17, 20, 34, 38, 44-46, 48-51, 60, 61, 100, 114, 115, 120, 126-129, 146, 181, 188, 189, 191, 195, 205, 219, 224, 228, 248, 253, 266, 268, 272, 284, 287, 288, 293, 298, 299, 303, 313, 317, 319, 320, 324, 326, 329, 332-336, 339, 347, 351, 352, 368, 372, 375, 376, 379, 385, 386, 392, 394, 407, 408, 445, 466
ambtman van tussen Maas en Waal, 9
Ambtsbestuur Nederbetuwe, 142
Amerongen, 40
Amerongen, Henricus filius Sebastiani de, 40
Amerongen, Herman van, 42, 43, 46, 146
Amerongen, Hermanus ab 319
Amersfoort, 44, 52
Amsterdam, 10, 175, 178, 184, 208, 283, 307, 492
Anthonisdochter, Deliaen, 350
Anthonissen, Jan, 404
Anthonissen, Jasper, 42
Antwerpen, 4, 15, 195
Appelenburg, 158
Armen van Opheusden, 142
Arminius, 171, 173, 175
Arminius, Jacobus, 170, 175, 231
Arnhem, 11, 16, 21, 22, 25-27, 30, 38, 44, 46, 54, 55, 61, 62, 65, 78, 100, 171, 176, 177, 181, 184, 185, 197, 205, 208, 210, 211, 212, 229, 232, 273, 357, 358, 363, 477, 482, 520, 523, 524
Augustinus, 418, 419
Avezaath, 35-37, 46, 49, 50, 89, 117, 122, 138, 140, 144-147, 165, 191, 241, 249, 272, 283, 293, 297-299, 312, 322, 325, 340, 341, 342, 352, 441, 445, 446, 486, 500
Avezathen, 198, 239

B

Bachiene, Zeno, 420
Bahrdt, Carl Friedrich, 429
Balije van Sint Catharina, 162
Balije van Sint Jan te Utrecht, 159
Baptista, Joannes, 42
Barneveld, 178, 358
Baron van Breda, 69
Baron van Delen, 165, 352
Baron van der Capellen, 491
Baronie Acqouij, 67
Bartens, Hendrik Jan, 321
Bartens, Jantje, 383
Bataafse gemenebest, 462, 463, 490
Bataafse overheid, 489

Bataafse republiek, 459, 462, 464, 465, 479, 480, 482, 490, 513
Baudartius, 178, 201, 208, 212, 215
Baudartius, Wilhelmus, 182, 520
Becker, 517
Beeckmannus, Joannes, 296
Beeckmannus, Johannes, 320
Beek, Adam van, 376
Beesd, 67
Begijnen, 27
Beijeren, Hertog in, 44
Beijnhum, Jannetje van, 128
Beinhem, Johan van, 248
Bekker, Balthasar, 370, 421
Bemmel, 282, 418
Bentingh, Caerl, 229
Berck Colenbrander, Frederick Hendrik van, 486
Berg, Ahasuerus van den, 358, 363, 364
Bergaeus, Vincentius, 298
Bergen op Zoom, 94
Bergh, Graaf van den, 41, 119, 161, 162, 284, 285
Bergh, Graven van den, 41
Bergh, Gravin van den, 162
Bergh, Willem graaf van den, 18
Bergh, Willem van den, 7
Berlaymont, Gilles de, 15
Betu(w)e, 15, 33, 43, 282, 350, 425, 458
Beza, 418
Beza, Theodorus, 417
Biervliet, 282
Biesman, Christoffel, 207
Bijland, Otto Fredrik Roeleman van, 321
Bijland, Otto graaf van, 331
Billichius, Adamus, 116, 119, 284
Bisdom van Munster, 111
Bisschop van Munster, 111
Bisschop van Utrecht, 158
Bisschop, 261, 402, 424, 439
Bisschop, Bartholomaeus, 248
Bisschop, Bartholomeus, 120, 288
Bisschop, Johannes, 260, 261, 439
Bisschop, Petrus, 103, 388, 424
Bleiswijk, 283
Bleskenius, Ditmarus, 53, 54
Bloedraad, 14
Blombergen, Hendrik van, 332
Bockel, Theodorus ten, 321, 326, 327, 343
Bodegraven, 321, 326, 343
Bogerman, Johannes, 178
Bohemen, 365
Bommel, 9, 51, 56, 57, 59, 60, 157, 189, 212, 213, 214, 252, 260, 263, 284, 317
Bommelerwaard, 67, 157
Bommell, 32
Bonaparte, Lodewijk Napoleon, 463, 469, 472, 475, 479, 490, 496, 503, 510
Bonaparte, Napoleon, 459, 462, 463, 464, 471, 477, 480, 483, 485, 488, 491, 492, 494, 496, 497, 498, 503, 504, 510, 513
Bosch, Jacobus ten, 283
Boschman, Johan, 165
Bouilletus, Johannes, 229
Bouma, 215
Bouma, Gellius de, 119, 219, 284
Brabant, 49
Braeckel tot Kermesteijn, Johan van, 157
Brakel, Dirk Louis van, 261
Brakel, Vrouwe van, 154, 249
Brakel, Wilhelmus a, 440
Brandolphus, 426
Brandolphus, Johannes, 278, 387, 426
Brandolphus, Johannis, 229
Brandolphus, Reijnerus, 342
Brands, Johannes, 283
Brants, Ludovicus, 408
Brederode, Hendrik van, 9
Brenck, Daniël van, 391
Brenck, Margriet van, 382
Brenck, Rutger van, 92
Brenck, Theodorus van, 302
Brenk, Ewoud van, 376, 381, 383, 387, 388
Brenk, Jenneken van, 383
Brenk, Theodorus van, 415
Breunis, Theodorus, 155
Brimeu, 9, 10, 11, 12
Brimeu, Charles de, 7, 8, 15, 41
Brinckman, Henricus, 251
Brinckmannus, 320
Brinckmannus, Henricus, 320
Brissen, Christoffel Arnoldus van, 409, 410

Brissen, Christophorus Arnoldus van, 428, 435
Brissen, van, 428
Broechusius, Godefridus, 196
Broechusius, Hermannus, 195
Broechusius, Johannis, 288
Broeck, van den, 402
Broeckhuijsen, Claes, 258
Broeckhuijsen, Diderick van, 155
Broeckhuisius, Godefridus, 198
Broeckhuisius, Hermannus, 198
Broeckhusius, Godefridus, 253
Broeckhusius, Johannes, 79, 190, 191
Broeckhuysius, 221, 222
Broeckhuysius, Godefridus, 221, 223
Broekhuizen, Joachim van, 283
Broekhuizen, Johannes, 188
Bronckhorst, Anthonius, 325
Brouwer, Jan Cornelissen, 332
Brouwer, Lambertus, 382, 384, 387
Bruenis, Theodorus, 294
Bruin, de, 484
Bruin, Florentius Adrianus de, 313, 484
Bruin, Henricus de, 194
Bruinis, 261
Bruinis, Theodorus, 260, 261, 431
Brummelen, Johan van, 439
Brussel, 13, 15
Bucer, 419
Bucer, Martin, 6, 371
Bullinger, 39
Buren, 250
Buren, Arndt van, 285, 286
Buren, Graafschap van, 67, 502
Burgerhoudt, Jacobus, 282
Buschovius, 199
Buschovius, Bernardus, 427
Buschovius, Bernerus, 213
Buschovius, Bernhardus, 198, 228
Busschoff, 427
Busschoff, Bernardus, 164, 415, 427
Busschovius, Bernardus, 196
Buurmalsen, 325
Bysterus, 221, 222, 223, 225
Bysterus, Simon Lucae, 198, 220, 221, 224, 225, 286, 341

C

Calvijn, 4, 29, 282, 418, 419, 437
Calvijn, Johannes, 6, 436, 437
Captijn, Roeloff de, 92
Carthago, 206
Cassius, Bogislaus David, 136, 239, 261, 292, 348, 410, 428
Chassé, Johannes, 387
Christiaan Reijnoud van, Wijhe, 258
classis van Amsterdam, 371
classis van Bommel(l), 59, 121, 197, 198, 203, 212, 213, 214, 215, 216, 220, 235, 236, 240, 244, 262, 320, 357, 389, 390, 394, 439, 476, 478, 507, 518, 521, 522
classis van Delfland, 32, 237
classis van Delft, 32, 237
classis van Den Bosch, 357
classis van Edam, 237
classis van Harderwijk, 51
classis van Kemp- en Peelland, 357
classis van Leiden, 313
classis van Maastricht, 357, 475, 476, 490
classis van Nederveluwe, 85, 178, 216, 231, 236
classis van Nijmegen, 31, 32, 56-59, 60, 73, 74, 78, 79, 120, 180, 181, 183-187, 195-198, 203, 210, 211, 213, 216, 219, 235, 236, 237, 240, 244, 262, 263, 265, 282, 323, 346, 347, 368, 370, 418, 437, 439, 476, 478, 507
classis van Nijmegen-Tiel, 255
classis van Nimmegen, 518, 521, 522
classis van Overbetuwe, 476
classis van Overveluwe, 178, 183, 184, 216, 231, 236, 357
classis van Rhenen en Wijk, 351
classis van Thiell, 518, 521, 522
classis van Tiel, passim
classis van Tiel-Bommel, 59, 177, 179, 181, 184-188, 212, 235, 263, 267, 351
classis van Tielerwaard, 476
classis van Utrecht, 286, 346
classis van Veluwe, 200, 201, 210, 217
classis van Veluwen, 197, 200, 518

classis van Zaltbommel, 73, 134, 210, 211, 282, 283, 476
classis van Zutphen, 176, 184, 197, 200, 201, 210, 216, 217, 231, 304, 363,518
Cloppen, 110
Coccejus, 422, 456, 510
Coccejus, Johannes, 422
Cock, 141, 299
Cock, Bernard, 141, 440
Cock, Bernardt, 165
Cock, Henrick Jansen, 350
Coerman, Arnoldt, 124
Coermans, 261, 439
Coermans, Arnoldus, 260, 327, 352, 428, 439
Coetsier, Gerrit, 325
Coetsier, Jurriën Gerritsen, 325
Coetsius, Gijsbertus, 253
Coitsius, Johannes, 182
College van classicale moderatoren, 502
College van Policie, Financie en Algemeen Welzijn, 488
Colonius, 190, 191, 196, 199, 211, 288, 524
Colonius, Johannes, 520
Colonius, Paulus, 161, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 198, 213, 287, 288
Colverschoten, Huis, 368
Commanderie van Ingen, 39, 159
Commanderie van Sint Jan te Utrecht, 41, 116, 162
Commissaris van Kerkelijke Zaken, 494
Commissaris-generaal voor de Binnenlandse Zaken, 493, 494, 502
Commissaris-Generaal voor de Kerkelijke Zaken, 500
Convent Inghen Gaesdonck, 45
Convent van Sint Agnieten, 115
Convent van Westroijen, 115, 116
Convent van Wezel, 4
Cornelissen, Jan, 38
Coten, Johan van, 391, 392
Coutius, Johannes, 288
Couwenbergh, Gillis van, 351
Cranenburgh, 275
Crollius, 299
Crollius, Aegidius, 298, 299, 426
Cromwell, 369
Cromwell, Oliver, 368
Croon, Nicolaus, 154
Cruijff Sebastiani, Henricus de, 40
Cruijff, Henricus de, 40, 46
Cruijff, Henricus, 285
Crusius, Bernardus, 251, 307
Crusius, Bernhardus, 320, 351
Cuijlenborg, 270
Cuijlenburgh, Ariaentje van, 391, 392
Cuijlenburgh, Gerrit van, 391
Culemborg, 9, 10, 17, 44
Culemborg, Graaf Floris van, 9
Culemborg, Graaf van, 7, 8, 10-13, 17, 34, 38, 40, 41, 61, 83, 119, 144, 155, 156, 160-162, 190, 194, 195, 254, 270, 271, 272, 284-288, 307, 320
Culemborg, Graafschap van, 67, 502
Cusius, Daniël, 219

D

Dam, Derk van, 147
Dam, Dirk Gerritsen van, 162, 342, 406
Dam, Dirk van, 406, 407, 408, 409
Dammannus, 195, 201, 211, 212, 220
Dammannus, Sebastianus, 72, 177, 181, 182, 185, 219, 220, 229, 520
Danielis, Anshelmus, 286
Datheen, 358, 359
Datheen, Petrus, 357
David, Mill, 328
De Croon, 269, 274, 300, 302
De Marsch, 67, 140, 141, 160, 390
De Voorn, 57, 119, 127, 141, 156, 190, 213, 229, 282, 316, 323, 325, 347, 429
Dedem, Willem Johan van, 160
Deil, 213
Delen, Steven van, 141, 293, 348
Delen, van, 141
Delsem, Peter van, 165
Den Bosch, 6, 363, 516
Den Haag, 4, 54, 69, 70, 171, 172, 175-177, 184, 205-208, 270, 359, 364, 465, 466, 470, 471, 483, 485, 486, 491, 493, 494, 496, 497, 500, 502
Denier van der Gon, Jan Jacob, 485
Departement van Eredienst, 495
Departementaal Bestuur van Gelderland, 311, 465, 474
Departementaal bestuur van Gelderland, 473, 474, 475, 487

Departementaal Gerechtshof van Gelderland, 465
Departementaal Gerechtshof, 474
Departementale bestuur van Friesland, 474
Departementale bestuur van Utrecht, 474
Der Lipp, 121
Descartes, René, 371
Detmolt, 121
Deurhof, Willem, 360, 371
Deurhoff, Willem, 421
Deventer, 6, 17
Dillenburg, 17
Dirksen, Wijnand, 376, 381, 387, 388
Dodewaard, 3, 35, 38, 46, 52, 67, 81, 89, 126, 136, 140, 143, 145, 148, 150, 152, 157, 159, 165, 195, 198, 241, 249, 251, 253, 254, 256, 257, 260, 283, 292, 293, 301-303, 325, 334, 335, 344, 347, 349, 353, 366-368, 382, 384, 387, 423, 424, 428, 429, 433-435, 440, 441, 447, 448, 450, 451, 452, 457, 477, 482, 486, 489
Dodewaard, Huis, 158
Doedes, Hillegonda, 306
Doesburg, 28, 30
Domkapittel te Utrecht, 164
Dordrecht, 4, 173, 354
Dorland, Gijsbert van, 391
Dorland, Willemijntje van, 391
Dorne, Peter van, 38
Drenthe, 17, 283
Driehuizen, 409
Driel, 120
Drost van der Lede, 285, 286
Drost van ter Leede, 8, 14
Drueten, Adriaen van, 317
Duersteden, Cornelius Jansen van, 319
Duersteden, Cornelius Janssen van, 39
Duijrstede, Cornelis Janssen van, 42
Duitsland, 13, 14, 36, 38, 40, 41, 44, 68, 206, 207, 365, 369
Duraeus, Johannes, 368
Dury, John, 368, 369
Duyfhusius, Gerardus, 520
Dwingelo, 300

E

Eccius, Laurentius, 307, 351
Echteld en Eck, Heer van, 155
Echteld, 3, 35, 37, 38, 46, 49, 50, 55, 58, 67, 94, 95, 119, 127, 135, 140, 144, 145, 146, 154, 158, 165, 184, 186, 198, 210, 213, 221, 226, 229, 241, 256, 260, 261, 272, 281, 289, 292, 293, 296, 324, 332, 348, 368, 489
Echteld, Heer van, 135, 154, 156, 158, 258, 272, 299, 300, 303, 320
Eck en Wiel, Heer van, 83, 155, 156, 165, 271, 272, 294, 295, 297, 336, 409, 484
Eck en Wiel, Heren van, 272
Eck van Pantaleon, Steven Adolph van, 147
Eck, 3, 10, 17, 34, 38, 46, 55, 67, 83, 89, 137, 140, 143, 145, 147, 154-156, 158, 159, 161, 162, 165, 194, 198, 213, 241, 245, 254, 256, 260, 261, 271, 272, 284-287, 294, 295, 298, 306, 307, 313, 336, 342, 362, 378, 384, 397, 406, 408, 415, 422, 428, 431, 435, 445, 469, 484
Eck, Caspar van, 165
Eck, Casper van, 303
Eck, Claes van, 148
Eck, Ermgard van, 303
Eck, Gerard van, 254
Eck, Gerrit van, 402, 403, 404, 405
Eck, Heren van, 155
Eck, Jasper van, 302
Eck, Roelof van, 301
Eck, Theodora van, 303
Eckdom, Hendrik van, 146
Eckius, Laurentius, 228
Edel, Ludovicus ab, 229, 308
Eeuwijk, Jerephaas van, 326
Egmont en Hoorne, Graven van, 13
Egmont, Graaf van, 7
Egypte, 366
Eijerweerd, 9
Eijl, 230
Eldick, Albert Albertsen van, 303
Eldick, Albert Driessen van, 303
Ellerus, 193, 199
Ellerus, Hubertus, 163, 193, 198, 351
Els tot Boelenham, Caspar van, 368
Els, Caspar van, 124
Els, Diederik van, 157
Elst, 199, 283
Emden, 4
Emmen, 283

Emmerik, Geertruid van, 147
Engeland, 14, 48, 169, 173, 202, 365, 368, 369, 492, 496
Enteren, Derick Jansen van, 45
Entheren, Gerrit van, 42
Erkelens, Cornelis van, 435
Essen, Henrick van, 205, 208, 219, 229
Essen, Judith Margaretha van, 368
Est, 282
Europa, 52, 368

F

Farnese, Alexander, 17
Farreth, Johannes, 241, 377, 382, 387
Filips II, 6, 11, 13, 15, 16, 18, 38, 65
Filips III, 169
Fleuren, Arnoldus, 323, 368
Foijert, Anthonij, 331
Foijert, Johanna, 331
Foijert, Willem, 393
Folmer, Henricus Johannes, 300
Fontanus, 177, 178, 179, 184, 190, 208
Fontanus, Johannes, 18, 21, 34, 44, 54, 55, 171, 176, 177, 178, 181, 184, 185, 186, 189, 288, 507
Fort Nassau, 3, 57, 119, 127, 141, 156, 190, 198, 228, 229, 241, 245, 282, 316, 323, 325, 347, 429
Fort Sint Andries, 119
Franken, Rutger, 342, 410
Frankrijk, 48, 169, 202, 207, 361, 459, 464, 491
Franse keizerrijk, 476
Franse overheid, 467, 475
Franse republiek, 477
Franse rijk, 475, 476, 485, 486, 503
Fransen, 76, 157, 295, 315, 493
Frederici, Johannes, 297
Frederiksen, Jan, 297
Fremery, Petrus Isaäcus de, 363
Friesland, 17, 54, 84, 205, 206, 278
Frisius, 214

G

Gasthuiskerk, 10
Gedeputeerd Bestuur van Gelderland, 479
Gedeputeerde Staten van Holland, 172
Gedeputeerde Staten van Utrecht, 117
Gedeputeerde Staten, 66, 67, 133, 134, 135, 138
Geelkerken, Jacobus van, 242, 362
Geerdinx, 382
Geijtenbeek, Gerhard van, 165
Geijtenbeek, Rijk van, 321
geknechte kerk, 131
Gelderland, passim
Gelderse provisionele representanten, 464
Gellicum, 283
Gelre, 6, 26, 64, 133, 518, 521
Gelre, Graaf van, 157, 159, 161
Gelre, Hertog van, 43, 64, 163
Generaliteit, 182, 204
Genève, 36
Gerlaci, Johannes, 347
Gerlacus, Johannes, 278
Gerritsen, Maes, 196, 199, 213
Gerritsen, Pieter, 129
Geünieerde Nederlanden, 169
Geünieerde Provinciën, 231
Geünieerde Provincies, 173, 174, 175
Geünieerde provincies, 262
Gevertsen, Cornelis, 383
Gevertsen, Jantje, 383
Gevertsen, Tonis, 383
Ghijsen, Hendrik, 359
Giel, Jan, 344
Gijtenbeek, Rijk van, 326
Gilling, Dirk, 448
Goens, Rethesius Rodolphus, 429
Goens, Rethesius, 157, 325, 326, 347
Goessewini, Goessewinus, 37, 39
Goldbach, 261, 351
Goldbach, Daniël, 347, 351, 352
Goldbach, Johan Wilhelm, 428
Goldbach, Johannes Wilhelmus, 260
Goldbach, Johannes Willem, 327
Goltsteijn, 336, 337
Goltsteijn, Joost van, 336
Goltstein, 211, 524
Goltstein, Johan van, 205
Gomarus, 171, 173
Gomarus, Franciscus, 170, 231
Gorssel, 219
Goswini, Goswinus, 39, 46
Gothof, Jacobus, 392
Gramser, Johannes, 148
Grauw, Coenraad de, 402
Grave, 31
Gravenweerd, 's, 284
Gregorii, Martinus, 207, 208

Grevelo, Merri van, 350
Grevenstenus, Hermannus, 57
Grijp, Henricus, 292
Groe, Joan Hugo van der, 157, 251, 292, 353, 433
Groe, Joannes Hugo van der, 152, 447, 449, 451, 452, 457
Groe, Joannes van der, 448
Groe, van der, 452
Groetfelt, Thoenissen van, 42
Groningen, 206, 486, 487
Groot-Brittannië, 207
Grootveld, Willem van, 441
Grootveldt, Anthonij van, 92
Grote Vergadering, 69, 70, 130, 369, 513
Gualterus, Peregrinus, 310
Guilhelmus, Ifferdinck, 199
Guilielmus, Stephanus, 229
Gulick, 366
Gulielmus, Baudartius, 177
Gulik, Willem II van, 64
Gulpen, Theodorus Martinus van, 485

H

Haaften, 186, 187
Haagsch genootschap, 432
Haagsche conferentie, 172
Haarlem, 13
Haas, Gerrit de, 165
Haas, Klaas de, 424
Haastrecht, 428
Habsburgse Nederlanden, 64
Hackfort, 334, 449
Hackfort, Hendrik baron van, 368
Haeften, Frans van, 254
Hakfoort, Hendrik baron van, 157
Hallius, Johannes, 178
Ham, Adrianus, 292, 293
Hambuch, 40
Harderwijk, 11, 23, 44, 53, 54, 56, 57, 74, 185, 187, 208, 210, 211, 229, 273, 357
Harencarspel, Alexander van, 428, 478
Hartwech, 196, 211, 520, 524
Hartwech, Adam, 195
Hartwegh, Adam, 193, 198
Hasius, 214
Hasius, Abraham, 213, 228, 229
Hasius, Abrahamus, 198, 220
Hasselman, 342
Hasselman, Aart, 342, 406, 408
Hasselman, Louwrens, 441
Hasselt, Johan Copes van, 239
Hattem, Aelbert van, 8, 9, 10
Hattem, Pontiaan van, 360, 371, 421
Havenberg, Theodorus, 313
Hazius, Abrahamus, 193
Heessel, Johannes Lamberti ab, 157
Heessel, Johannes van, 434
Heidelberg, 36, 111
Heijmen, Jan, 395
Hell, 211, 524
Hellerus, Hubertus, 163
Hemert, Anthonij van, 404
Hemert, Anthonis van, 402
Hemert, Henrick van, 35, 37, 46
Hemert, Henricus ab, 37, 58
Hemert, Henricus van, 36
Hemert, Teunis van, 14
Hendriksen, Anneken, 382
Henricksen, Claas, 148
Henricksen, Gerridt, 92
Herborn, 36
Herderschee, Jacobus, 493
Hermans, Willemken, 375, 380, 381, 382, 383, 385, 388
Hermensen, Beliken, 382
Hermsen, Cornelis, 305
Hernhutters, 371
Hertevelt, Steven van, 117
Hertogdom Gelre, 5, 6, 18, 19, 25, 29, 30, 33, 36, 47, 60, 64, 65, 66, 68, 71, 72, 75, 89, 97, 110, 128, 130, 133, 159, 167, 169, 173, 174, 178, 182, 183, 197, 207, 219, 225, 233, 234, 244, 309, 310, 356, 359, 361, 369, 391, 425, 444, 459, 464, 465, 478, 511, 512, 516
Herveld, 112
Hervormd genootschap, 482
Hervormd kerkgenootschap, 469, 489, 490, 500
Hervormde Kerk van Nederland, 364
Hervormde Kerk, 463, 478
Hessen-Kassel, 369
Heteren, 120
Heteren, Coenraad van, 407, 408, 409, 410, 411
Heteren, Gerrit van, 92

Heurnis, 378, 386
Heurnius, 374-390, 414
Heurnius, Justus, 271, 290, 374, 375, 377, 380, 382-390, 405, 408, 419
Heusden, 283
Heuvel, 367
Hien, 3, 35, 38, 46, 52, 67, 81, 89, 126, 136, 140, 143, 145, 148, 150, 152, 157, 159, 165, 195, 198, 241, 249, 253, 254, 256, 257, 260, 283, 292, 293, 301-303, 325, 334, 335, 344, 347, 349, 353, 366-368, 382, 384, 387, 423, 424, 428, 429, 433-435, 440, 441, 447, 448, 451, 452, 457, 477, 482, 486, 489
Hindelopen, 283
Hof van Gelre en Zutphen, passim
Hof van Justitie, 465, 469
Hofstee, Hendrik de, 447
Hoge Raad, 99
Hogendorp, Gijsbert Karel van, 493, 495
Hohenlohe, Graaf van, 48
Hoijsing, Johannis, 296
Hoisingius, 394-401, 403
Hoisingius, Johannes, 393-401, 446, 454
Hol, Gerrit, 325
Holl, Gerrit, 383
Holland, 1, 10, 17, 54, 75, 102, 169, 170, 173, 186, 202, 205, 206, 209, 229, 463
Hollandt, 19
Hollingerus, Henricus, 230, 284
Homeri, 102
Hommius, Festus, 172, 178
Hondius, 314, 484
Hondius, Petrus, 243, 283
Honert, Johan van den, 328
Hoogadelijk landgericht van Nederbetuwe, 7, 14, 41, 58, 83, 88, 92, 107, 118, 130, 140, 141, 145, 148, 149, 151, 152, 154, 155, 166, 247, 251, 256, 261, 268, 277, 303, 317, 325, 331, 332, 335, 338, 339, 345, 351, 352, 372, 375-381, 383, 385, 391-393, 406, 407, 412, 454, 465, 512, 515
Hoogheijnde, 230
Hoorn, van, 261
Hoornbeeck, Johannes, 358
Hoorne, Graaf van, 7
Hoornickveldsche Tiend, 146
Hoornou, Jacob, 148, 149
Hoornou, Pieter, 100, 149
Horst, Johannes van der, 250, 389
Horst, Steven van der, 396, 397, 400
Hosingius, Johannes, 398
Hoya, Graafschap, 370
Hoysingius, Johannes, 265
Huissen, 226
Hydoraeus, Balthasar, 325

I

Ierland, 365
IJsendoorn, Gijsbertje Rutgers van, 424
IJsendoorn, Wolter van, 41
IJzendijke, 178
IJzendoorn, 3, 34, 39, 42, 46, 54, 55, 67, 69, 79, 89, 100, 103, 119, 120, 140, 145, 158, 161, 165, 196, 198, 221, 241, 248, 252, 258, 260, 269, 278, 283, 284, 288-293, 319, 323, 324, 328, 330, 332, 345, 382, 384, 438, 441, 478, 481
IJzendoorn, Heer van, 10, 39, 54, 55, 99, 120, 121, 135, 158, 165, 248, 258, 288, 290, 291, 293, 319, 320, 330, 332
IJzendoorn, Vrouwe van, 289, 290, 291
IJzendoorn, Vrouwen van, 288, 290
Ingen, 3, 34, 35, 39, 40, 46, 49, 53, 55, 59, 67, 81, 82, 89, 92, 116, 117, 119, 128, 140, 159, 194, 198, 221, 224, 225, 238, 241, 253, 256, 276, 283, 284, 287, 292, 300, 318, 319, 323, 341, 346, 366, 377, 384, 387, 388, 391, 401, 402, 403, 404, 405, 409, 410, 419, 422, 428, 435, 446, 486
Ingen, Roeloff van, 92
Inquisitie, 7, 9, 11, 14
Intermediair administratief bestuur van het voormalig gewest Gelderland, 464
Intermediair uitvoerend bewind, 482
Israël, 454

J

Jacobi, Petrus, 39, 40, 46, 49, 53, 116, 319
Jacobsen, Peter, 39, 116
Jacobssen, Peter, 44, 45
Jacobus I, 173, 179, 204
Jansen, Frederick, 14
Jansen, Gerritje, 383
Jansen, Grietje, 383
Jansen, Herman, 375, 380
Jansen, Jan, 14
Jansen, Johan, 14
Jansen, Joost, 8, 14
Jansen, Willem, 376, 387, 388
Janssen, Geurt, 148
Janssen, Jacobus Didericus, 463, 469, 491, 495, 496
Janssen, Jan, 302
Janssen, Joost, 8
Jeruzalem, 454
Johannes, Wtenbogaert, 171

K

Kamp, Gerardus van der, 405
Kamp, Gerhardus van der, 405
Kampen, 52
Kanselarij, 20
Kapel-Avezaath, 3, 37, 67, 117, 136, 153, 440
Kapittel van Sint Pieter te Utrecht, 155, 159
Karel V, 6, 7, 64
Keer, Joost Derk, 250
Keizerlijk Hof, 465
Kelffken, 227
Kempen en Peelland, 516
Kempen, Willem van, 343
Kerckhoven, Johannes Polyander van, 191
Kerk-Avezaath, 3, 37, 67, 117, 136, 147, 153, 440
Kerkenrekenkamer, 114
Kerkwijk, 213
Kesteren, 3, 40, 42, 46, 48, 54, 55, 67, 126, 135, 140, 143, 145-147, 159, 160, 163, 193-195, 198, 238, 241, 245, 249, 256, 260, 261, 281, 284, 290, 301, 302, 307, 319, 320, 325, 329, 332, 335, 341, 342, 351, 362, 374, 376-383, 386-391, 434, 435, 437, 438, 486, 488
Kesteren, Anna Maria van, 128
Keulen, van, 439
Kleef, 111, 226
Klinkenberg, Jacob van, 375, 376, 377, 378, 380, 381, 383
Klooster Sint Mariëngaarde, 163
Klooster van Opheusden, 267
Kloostergoederen van Opheusden, 142, 272, 331
Knechtjens, Gerrit, 439
Knophuijsen, Focco, 346
Koelman, Jacobus, 371, 516
Koemans, Pieter, 128
Koitzius, Johannes, 520
Koninckxbergen, Zegerus, 46
Koninckxbergh, Seger, 45
Koning van Groot-Brittannië, 179, 204, 206
Koning van Holland, 463, 475, 486
Koning van Pruisen, 111
Koning van Spanje, 110, 154, 169, 280
Koning van Tiel, 50
Koning, Gerritje de, 410, 411
Koningin van Engeland, 454
Koninkijk Holland, 469
Koninklijke Militaire School, 486
Koninkrijk Holland, 458, 464, 490, 491, 503
Koninkrijk van Holland, 476
Kooten, Gerardus van, 282
Kozakken, 492
Krom, Hermannus Johannes, 292, 352, 422
Kroon, Nicolaus, 249
Kruif, Margriet de, 383
Kruijff, Christianus de, 239, 293, 352
Kuilenburg, Gerardus van, 10
Kwartier van Arnhem, 65
Kwartier van Nijmegen, 32, 34, 40, 56, 59, 60, 62, 65, 67, 73, 80, 82, 86, 88, 115, 116, 118, 119, 133-135, 137-139, 144, 145, 155, 157, 165, 166, 180-182, 185, 186, 193, 195, 199-204, 207, 208, 210, 211, 214, 215, 217, 218, 231, 235, 240, 247, 252, 253, 260, 263, 266, 267, 268, 270, 277-279, 285, 289, 310, 319, 320, 335, 389, 390, 400, 425, 464, 471, 507, 511, 512
Kwartier van Veluwe, 65, 108, 159, 216, 318
Kwartier van Zutphen, 65, 216
Kwartieren van Gelderland, 464

L

Laar, Bertramus van, 121
Laats, Martinus, 378, 388
Laer, Bertramus a, 228, 251, 298
Lagemans, Hendrik, 486
Lamberti, 434
Lamberti, Johannes, 42, 46, 434
Lamoraal de Gavere, 7
Lamsweirde, 382
Land van Cuijk, 31, 220
Landdag, 16, 25, 66, 71, 75, 76, 81, 82, 87, 91, 98, 99, 100, 105, 107, 123, 146, 148, 149, 193, 204, 211, 267, 331, 358, 392, 404, 464, 465
Landdrost van Gelderland, 279, 466, 470, 480
Landdrost, 464, 470
Landgraaf van Hessen, 206
Landschap van Gelderland, 117, 217
Landschap, 20, 26, 34, 48, 50, 51, 66, 67, 71, 72, 77, 78, 88, 90, 96, 97, 99, 101, 105, 109, 117, 126, 127, 129, 134, 143, 193, 199, 200, 203, 204, 205, 208, 211, 212, 215, 217, 223, 230, 248, 252, 253, 321, 327, 328, 333, 375, 431, 468, 518, 519
Lange, de, 385
Lange, Petrus de, 137, 378, 384, 415, 428
Langeraar, 400
Langius, Johannes, 178
Lanroij, Steven van, 441
Laretius, Jodocus, 178
Latomus, 297, 298
Latomus, Lambertus, 297, 298
Laus Deo, salus populo, 359
Lawick, van, 344
Lede, 67, 89, 140, 141, 160
Ledeboer, Abraham, 428
Leeden, IJsbrand van der, 478
Leenhof, 517
Leenhof, Frederik van, 360, 371, 418, 421
Leeuw, Berndt de, 396
Leeuw, Maarten de, 318, 337
Leeuw, Meerten de, 402
Leeuwarden, 178
Leeuwen, Johannes Diederik van, 260
Leflerus, 195
Leiden, 172, 173, 178, 191, 231
Leiderdorp, 283
Leidse universiteit, 170
Lent, 282, 418
Lent, Cornelis van, 447
Lent, Jannetje van, 447
Lentailleur, Jan, 332
Lentailleur, Jean, 127
Leo, Anthonius, 186, 288
Leo, Antonius, 187, 190
Leo, Casparus, 38, 46, 55, 286
Leo, Henricus, 213, 220, 288
Leo, Johannes, 171, 176
Leoninus, Elbertus, 18
Lepflerus, Henricus, 182, 211
Leuwen, Johan van, 10
Leuwen, Simon van, 392
Libië, 366
Lidt de Jeude, van, 492
Lienden, 3, 8, 10, 14, 17, 34, 40, 46, 67, 75, 100, 103, 120, 126, 128, 140, 143, 147, 160, 194, 198, 218, 221, 226, 227, 241, 254, 271, 272, 273, 284, 285, 286, 321, 324, 326, 329, 330, 331, 334, 335, 343, 353, 366, 377, 382, 388, 427, 435, 441, 442, 446, 457, 482, 486, 489, 490
Lienden, Heer van, 321, 331
Lienden, Heren en vrouwen van, 160
Liesselius, Isaäcus, 288, 289, 290
Lijnden, Aelbert van, 42
Lijnden, Jan van, 38, 46
Lille, Floris de, 318
Linschoten, 447
Lip en Bronckhorst, Graaf van der, 121
Litouwen, 366
Livius, Gerardus, 182, 185
Lochem, 219
Loderus, Roelandus, 302, 325
Loderus, Wijnand, 249
Loderus, Winandus, 302, 325
Loevestein, 67
Lom, Abraham van, 435
Lomannus, Jacobus, 34, 44, 51, 52, 54, 57, 507
Londen, 369
Loo, van der, 314
Lorgie de Duras, Graaf de, 104
Lottum, Gerrit van, 449
Lucanus, Petrus, 194, 287, 300
Luther, Maarten, 6
Lyncius, 307
Lyncius, Jeremias, 307
Lynsius, Jeremias, 254

M

Maas en Waal, 9, 67, 109
Maassluis, 283

Maastricht, 366, 476, 516
magistraat van Tiel, 34, 49, 50, 115, 129, 139, 164, 166, 188, 218, 230, 239, 240, 251, 271, 303, 320, 324, 327, 515
magistraat van Zaltbommel, 139
Maria II, 454
Mariënweerdse goederen, 253, 277, 278
Markensteijn, Derk van, 147
Marsmannus, Ernestus, 213
Martini, 211, 524
Masman, Gerardus, 283
Maurick, 10, 11, 34
Maurik, 3, 10, 17, 40, 41, 46, 67, 82, 89, 140, 143, 146, 160, 163, 165, 189-191, 195, 196, 198, 199, 213, 241, 254, 256, 260, 261, 270-273, 284, 285, 287, 288, 307, 320, 325, 347, 348, 349, 351, 352, 368, 387, 431, 445
Maurik, Heer van, 160
Maurique, Angelia, 301
Mechelen, 6
Meerkerk, 434
Meerten, 285, 321
Meerten, Dirk van, 409, 410
Meerten, Hendrikje van, 435
Meerten, Peter van, 402
Mehen, Elhardus a, 219, 229
Mehen, Ellardus van, 520
Meij, Dirck van der, 148
Meij, Johannes de, 358
Meijen, Jasperijntgen ter, 226
Meijerik, 431
Meijnichus, Albert, 135
Meijnichus, Albertus, 260, 261
Melanchthon, 120, 419
Melanchthon, Philippus, 307, 371
Mellet, Johannes, 369
Menso, 424
Menso, Cornelis, 147
Meppel, 283
Merken, Lucretia Wilhelmina van, 362
Merwick, Gerit van, 41
Mestach, 440
Mestach, Levinus, 440
Meulen, Stephanus Petrus van der, 282
Middelburg, 4
Mijs, Johannes, 69
Mileve, 206
Minderbroederskerk te Arnhem, 20
Minister van Binnenlandse Zaken, 469, 476, 491
Minister van Eredienst, 470, 475, 476, 479, 480
Ministerie van Binnenlandse Zaken, 463, 469, 484, 485, 490
Ministerie van Eredienst en Binnenlandse Zaken, 480
Ministerie van Eredienst, 463, 466, 470, 472, 477, 485, 486, 490, 495
Moenius, 201, 211, 212
Moenius, Ellardus, 72
Molitor Bisschop, Petrus, 158
Mollerus, 463, 491
Mollerus, Johan Hendrik, 463, 491, 496
Mom, Johan, 9
Montanus, Petrus, 40, 42, 46, 54, 55, 79, 284, 319
Montmorency, Philips van, 7
Moor, Bernhardinus van der, 405
Moor, Johannes de, 322
Moravië, 365
Mulders, Hendrik, 300, 304, 305
Muller, Peter Anthonis, 341

N

Naarden, 13
Naerdere Unie, 202
Naerenus, Johannes Servatii, 57
Nagge, 520
Namen, 16
Napoleon, 464
Narsius, 520
Narsius, Johannes, 213
Nassau Katzenellenbogen, Johan graaf van, 16, 60
Nassau, Graaf Jan van, 16, 68, 96, 177
Nassau, Graaf Lodewijk van, 9
Nassau, Jan graaf van, 13
Nassau, Jan van, 17, 18, 19, 21, 22, 65, 96
Nassau, Maurits graaf van, 18
Nassau, Maurits van, 32, 188, 202, 203, 231
Nationale Conventie, 478
Nationale Gerechtshof, 465
Nationale synode van Den Haag 1586, 184, 193, 326
Nationale synode van Dordrecht 1618-1619, 69, 123, 181, 192, 225, 226, 326, 330, 490
Nationale synode van Dordrecht in 1578, 357, 392

Nationale synode van Dordrecht, 20, 73, 74, 202, 219, 226, 229, 235, 329, 353, 357, 369
Nationale synode van Middelburg in 1581, 392
Nationale Vergadering, 459, 478
Nationale Vergadering, Eerste, 460, 461, 465
Nationale Vergadering, Tweede, 461, 481
Nederbetuwe, passim
Nederhessen, 365
Nederland, 7, 48, 363, 365, 366, 463, 476, 477, 480, 485, 488, 489, 491, 492, 495, 499, 500
Nederlanden, 3, 6, 12, 15, 16, 17, 60, 116, 136, 152, 167, 169, 170, 203, 204, 315, 368, 370, 417, 424, 453, 454, 457, 460, 497, 501, 503, 504, 510, 512, 515
Nederlandse Hervormde Kerk, 481, 495, 499, 504, 510
Neeffius, Johannes, 258
Neerbosch, 181
Nethenus, 302, 303, 304
Nethenus, Abraham, 301
Nethenus, Johannes, 301, 302, 303, 304, 325, 342, 347
Nevius, Johannes, 282
Nicolai, Antonius, 38, 46
Nieburg, Cornelius van der, 292
Niel, Cornelis van, 415, 429
Nieukerken genaamt Nieuwenheijm, Jan Gijsbertus Ludolf Adriaan van, 155
Nieuwaal, 389, 390
Nieuwenaar, Adolph graaf van, 18
Niger, Wilhelmus, 44
Nijbroek, 30, 51
Nijmegen, 11, 16, 19, 26, 30, 32, 38, 44-46, 48, 49, 51, 54-57, 59, 61, 62, 65, 67, 78, 86, 94, 100, 111, 124, 165, 182, 185, 186, 189, 195, 201, 208, 220, 227, 229, 244, 251, 252, 263, 273, 282, 284, 306, 307, 355, 356, 357, 449, 450, 465, 482
Nijvenheim, Johann Gijsbert Ludolf Adriaan baron van, 165
Noordbeek, 261
Noordbeek, Henricus, 260
Noordelijke Nederlanden, 16, 460
Noord-Holland, 175, 369, 516
Noordt, Jan van, 92
Noorle, Everhardus Franciscus van, 294
Noorle, van, 294
Nuijssenburg, Isaäc van, 441

O

Ochten, 3, 41, 46, 67, 89, 119, 126, 140, 143, 145, 146, 161, 162, 248, 260, 282, 284, 285, 291, 292, 293, 320, 324, 325, 333, 335, 339, 378, 388, 481, 486
Oecolampadius, Johannes, 6
Oldenbarnevelt, 171
Oldenbarnevelt, Johan van, 170, 172, 173, 175, 178, 182, 202, 205, 231
Oldenburgius, Bernardus, 301
Oldenburgius, Bernhardus, 281, 339
Ommelanden, 17, 206
Ommeren en Wajestein, Heer van, 162
Ommeren, 3, 41, 46, 67, 89, 135, 140, 143, 145, 159, 162, 198, 219, 224, 229, 238, 248, 250, 262, 283, 296, 308, 324, 337, 342, 388, 389, 406-413, 422, 440, 486
Ommeren, Claas Cornelissen van, 406, 407
Ommeren, Dirk Cornelissen van, 406, 407, 409, 410, 411
Ommeren, Jan van, 409, 410
Ommeren, Klaas Cornelissen van, 410
Ommeren, Roelof van, 115
Ommeren, Willem van, 259
Ooij, 37, 39
Ooijen, 196
Oostenrijk, Juan van, 15, 16, 17
Oosterhout, 69
Oosterhout, Heer van, 69
Oosterzee, Reijnerus van, 286
Op- en Neder-Andel, 283
Ophemert, 452
Opheusden, 3, 40, 42, 46, 48, 67, 89, 100, 135, 140, 143, 145, 148, 149, 159, 163, 193, 194, 198, 199, 248, 253, 259, 261, 283, 284, 296, 311, 322, 325, 347, 351, 368, 381, 393-401, 409, 410, 412, 437, 446, 450, 454

Orange, 206
Oranje en Nassau, Prins van, 75
Oranje Nassau, Huis van, 71, 452, 453, 457, 467
Oranje Nassau, van, 467
Oranje, Huis van, 75, 95, 500
Oranje, Maurits van, 49, 52, 57, 68, 94, 170, 173, 182
Oranje, prins Maurits van, 174
Oranje, Prins van, 15, 18, 69, 129, 158, 170, 453
Oranje, prins Willem van, 19
Oranje, Willem Frederik van, 464, 492, 495, 496, 504
Oranje, Willem van, 7, 21, 48
Orde van Sint Jan te Utrecht, 39
Osnabruggen, Fier van, 407, 410, 411
Osterzaeus, Reinerus, 286
Oudewaard, 67, 89, 140, 141, 160
Oudheusden, Wilhelmus van, 163, 342, 406
Overbetuwe, 56, 59, 67, 109, 119, 263, 282, 283, 425
Overijssel, 173, 206
Overkamp, Petrus, 21, 43, 44, 46
Overkwartier, 30, 61, 65
Overquartier, 33

P

Paauw, Petrus, 158
Pagie, 102
Pagie, Aart, 429
Pagie, Aert, 102
Pallandt, Floris II van, 285
Pallandt, Floris van, 7, 10, 17, 38, 40, 61
Palts, 366
Palts, Johan Casimir van de, 177
Palts, Keurvorst van de, 206
Paltz, 111
Paltz, Keurvorst van de, 111
Papenmuts, 307
Pareus, David, 296, 418
Parijs, 485, 486
Parma, Hertog van, 18, 19, 47, 48
Parma, Margaretha van, 9, 10, 11, 13, 40
Parma, Prins van, 17
Paulusabdij te Utrecht, 164
Pauw, 252, 258, 385
Pauw, Petrus, 162, 252, 258, 269, 291, 382, 384
Paverd, Jordanus van den, 103
Pavort, Richardus, 161, 284
Peregrinus, 339, 391, 392
Peregrinus, Jacobus, 324, 325, 326, 339, 377, 419
Peregrinus, Johannes, 392
Peregrinus, Johannes, 92, 393
Peregrinus, Paulus, 128, 384, 387, 391, 392, 393, 401, 405, 419
Peregrinus, Petrus, 339
Perrenaud, 480
Petersen, Goris, 345
Petersen, Jan, 383, 400
Petri, Gellius, 119, 284
Pfeiffer, 402
Picard, Jacobus, 351
Pieck, Carl, 272
Pieck, Herman, 39, 55
Pieck, Jacob, 10
Pieck, Willem, 207
Pieckevaen, Goris Petersen, 345
Piëmont, 366
Pieters, Jan, 399
Pius V, 15
Pius VII, 460
Plancius, Petrus, 178
Pluijgers, 494
Pluijgers, Johannes Arnoldus, 486
Polen, 366
Poll, Henricus van de, 161
Poll, Henricus van der, 284
Polydoor Stratooski, 370
Praetorius, Henricus, 57
Prefect van de Boven-IJssel, 480, 483
Prefect van het Departement van de Boven-IJssel, 485, 486
Priestley, Joseph, 432
Prillevitz, Christiaan, 283
Prins, Simon Gerard, 486
Pronck, Johan, 156
Pronck, Matthias, 260, 261
Proosdij van Oudmunster te Utrecht, 154, 158
Proostdij van Arnhem, 43
Proper, Hermannus, 283, 342
Provinciaal College van Gelderland, 467, 468
Provinciaal College van Policie, Financie en Algemeen Welzijn, 465
Provinciaal Collegie van Gelderland, 467
provinciale synode in Gelderland, 65
provinciale synode te Arnhem, 303

provinciale synode van Dordrecht, 353
provinciale synode van Gelderland, 20, 22, 32, 173, 175, 176, 356
provinciale synode van Groningen, 486
provinciale synode van Harderwijk, 282, 288
provinciale synode van Noord-Holland, 371
provinciale synode van Zuid-Holland, 175, 358, 471
provinciale synode, 20, 23-26, 32, 45, 51, 53, 56, 73, 85, 113, 114, 123, 125, 161, 198, 202, 211, 212, 218, 228, 232, 355, 477
Provisionele repraesentanten van Gelderland, 488
Prumers, Fredericus Wilhelmus, 292
Pull, Carel, 283
Putsers, Johannes, 42, 163

Q

Quadt tot Wijckradt, Maria Louisa gravin van, 160
Quevellerius, Abrahamus, 220

R

Raad van Beroerten, 11, 13, 15
Raad van State, 57, 75, 119, 122, 127, 156, 157, 307, 496
Raadt, de, 261
Raadt, Gerhardus de, 260
Raasveld, Anna Margaritha baronesse van, 441
Raasvelt, Antonetta Margaritha baronesse van, 368
Radaeus, 313
Radaeus, Adrianus, 164, 254
Radaeus, Jacobus, 312, 341
Rademacker, Abrahamus, 323
Raedsvelt, Johannes van, 289
Ramaker, Abrahamus, 229
Ramakerus, Abraham, 368
Randwijck, Steven Walraven van, 140
Ravenswaaij, 3, 35, 42, 44, 46, 48, 67, 137, 140, 143, 145, 159, 163, 164, 241, 243, 250, 279, 283, 300, 304, 305, 317, 318, 325, 336, 337, 343, 347, 349, 387, 410, 415, 439, 470, 471, 480, 493
Reewijck, Isaäc Johannis van, 286
Reewijck, Isaäcus Johannis van, 324
regio Nederbetuwe, 60, 61, 64, 67, 141, 417, 506, 507, 508, 510, 511, 512, 515
Reinald II, 425, 512
Reinders, 290
Rekenkamer, 20, 66, 97, 114, 133
Rennenberg, Graaf van, 17
Repelius, 314
Repelius, Franciscus Hermannus, 429, 481
Republiek der Verenigde Nederlanden, 169
Republiek, 87
Requesens y Zuñiga, Luis de, 15
Requesens, 15
Resler, 439, 440
Resler, Johannes, 343, 349, 410, 439
Ressen, 282
Reudingerus, Joachim, 308
Rewick, Johannes Isaäcus a, 427
Rewijck, Isaäcus Johannes a, 229
Rewijck, Isaäcus Johannis a, 193, 198
Rewijck, Isaäcus Johannis van, 218, 220, 221, 226, 227
Rewijck, van, 221, 222, 223
Rheenen, Dirck van, 148
Rhein, Johan Casimir pfaltzgraven bei, 44
Rhenen, 394
Rhenen, Dirk van, 435
Rhenoij, 283
Rhenoy, 67
Rhijn, Nicolaas van, 313
Rhijnvis Feith, 364
Rickenssen, Bernt, 40
Ridderkerk, 452
Ridders, Elisabeth, 258
Ridderschap te Utrecht, 283
Ridderschap van de Nederbetuwe, 12
Rijck van Nimmeghe, 33
Rijcken, Berndt, 40, 46
Rijk van Nijmegen, 67
Rijken, Hendrik, 409, 410
Rijnkant, 266
Rijswijck, 92
Rijswijk, 3, 42, 43, 46, 48, 58, 67, 88, 135, 137, 140, 144, 145, 146, 163, 198, 219, 221, 223, 224, 229, 241, 249, 260, 261, 277, 278, 282, 287, 305, 313, 317, 318, 319, 325, 336, 337, 407, 430, 439
Rinck, Egbert, 141

Robespierre, Maximilien Marie Isodore de, 361
Röell, Herman Alexander, 371, 419, 421
Roelofsen, Hendrik, 374, 375, 376, 377, 379, 380, 381, 387, 388
Roermond, 6, 65
Roest, Roelof, 409, 410
Rongius, Johannes, 282
Roo, Wilhelmus de, 362
Roo, Willem de, 428, 429, 475, 481
Roodbeen, Cornelis, 313
Rossendaal, Dirk van, 382
Rotterdam, 52
Rotterdam, Aemelia Maria van, 340
Rovenius, Philippus, 110
Ruël, 517
Ruijsch, Henrick, 39, 116, 117, 319
Ruijter, Albert de, 9
Rumelaar, Steven van, 286
Rumelaer, Steven van, 165
Rutgers, Derk Hendrik, 146
Rutgers, Dirk Hendrik, 431
Rutten, Jan, 350

S

Sanctae Mariae Virginis, 40
Sand, 211, 524
Sande, Frederick van den, 205
Sandijk, Bernardus, 292
Sara, Crellius, 302
Sas, Henrick Gevertsen, 350
Sasius, Johannes, 296
Savojaert, Lodewijck van, 92
Schaerdenborg, Henricus van, 291
Schaerdenborgh, Henricus van, 289, 290, 291
Scheer, Adolf Frederik van der, 452
Scherphof, Frederik, 377
Scherphof, Samuel, 415, 428
Scherphoff, Fredericus, 388
Schimmelpenninck, 484
Schimmelpenninck, Rutger Jan, 462
Schoenmans, Arnoldus, 117
Schoenmantius, Arnoldus, 300, 301, 339
Schoesetter, Jacobus de, 128
Schomantius, Arnoldus, 117
Schot, Jacob Johannes, 481
Schoutetus, Samuel, 254, 325, 368
Schriftelicke conferentie, 172
Schul, Steven, 384
Schutte, Johannes, 283
Schutter, 402
Seelen, Henricus, 357
Seroijen, 68, 191, 192
Seroijen, Johannes, 191, 192, 198, 268
Setten, Roelof van, 148
Sint Agathakapel, 37
Sint Annakerk, 38
Sint Lambertuskerk, 37, 39
Sint Maartenskerk te Tiel, 466
Sint Maartenskerk, 43, 44, 104
Sint Mariëngaarde, 142
Sint Martinuskerk, 40, 42
Sint Nicolaaskerk, 42
Sint Victoris, 348
Sint Walburgenkerk, 10, 44
Sipman, Stoffel, 399
Sipmans, Elias, 323
Sixti, Sibrandus, 285
Sleuters, Trijntje, 339
Slinckman, Jacobus, 396
Smetius, 238, 305, 345
Smetius, Johannes, 244, 356, 440
Smink, Christiaan, 332
Smits, Jacob, 149
Snor, 158
Snor, Arend Jan Vijgh tot de, 165
Socinus, Faustus, 307
Soelen, Herman van, 441
Sopingius, 306, 307
Sopingius, Christianus, 306, 307
Spaanse Armada, 48
Spanjaarden, 16, 32, 320, 355
Spanje, 15, 28, 48, 169
Specht Grijp, Philippus, 283, 486
Specht, Philippus, 253, 259, 260, 261, 347, 399, 400, 409, 410, 412
Speijart van Woerden, 368
Spierinck, Christoffel, 14
Spinosa, 517
Spinoza, Baruch, 418
Spithoven, Johanna van, 351
Sporon, Daniël, 279, 480
Spruijt, 324
Spruijt, Jan, 324, 325
Staatsbewind, 462, 475, 476, 479
Stad en Lande, 431
Stapelmoer, 295
Stapelmoer, Johannes, 294, 295, 297, 336, 362
Staten van de Kwartieren, 66

Staten van Friesland, 231
Staten van Gelderland, passim
Staten van Gelre en Zutphen, 25
Staten van Groningen en Ommelanden, 231
Staten van het Kwartier van Nijmegen, 67, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 144, 165, 193, 240
Staten van Holland, 45, 69, 171, 178, 203, 205, 207, 432
Staten van Utrecht, 116, 160, 171, 283, 285, 286, 287
Staten van Westfriesland, 432
Staten van Zeeland, 231
Staten-Generaal, 15, 48, 65, 66, 68-70, 75, 94, 110, 111, 114, 130, 165, 171, 172, 175, 177, 178, 179, 182, 184, 187, 189, 204, 205, 207, 226, 227, 230, 231, 358, 359, 459, 490, 494, 498
Steelandt, Arnoldus, 54, 55, 119
Steen, Jacob Nicolaas van den, 165
Steen, Jacob van der, 165
Steinfurt, 36, 178, 185
Stephani, Wilhelmus, 520
Stephanuskerk, 45
Stepraedt, Joost Hendrick van, 302
Sticht van Utrecht, 186, 351
Stralen, Hendrik van, 495
Swaving, Cornelis, 428, 433
Swavius, Andreas, 219
synode van Den Haag, 175
synode van Dordrecht 1578, 20, 21, 22, 31, 33
synode van Harderwijk, 192
synode van Middelburg 1581, 27
synode van Middelburg van 1581, 25
synode van Zuid-Holland, 432
synodi Gelriae, 178

T

Taffin, Jean, 417
Tamerus, 120
Tamerus, Henricus, 120
Tap, 258
Tap, Jan, 258
Tap, Reinier, 252, 253, 258
Tarée, Anthonius, 402
Tas, Daniël, 157
Teeffelen, Peter van, 15
Teeffelen, Petrus van, 43
Tefelen, Peter van, 11
Tellicht, Anthonis van, 320
Tephlenius, Petrus, 15
Teunissen, Jan, 402
Theologische faculteit te Utrecht, 328
Thomassen, Aart, 439
Thonis, Willemke, 383
Thonissen, Johan, 10, 40
Thus, Johannes, 312
Thysius, 201, 215
Thysius, Anthonius, 177, 211, 212
Tiel, passim
Tielerwaard, 157
Tielerwaard, 67
Tiell, 51
Tijell, Peter Janssen van, 42, 43
Timmer, Anthonius, 431
Timmers, Hugo, 500
Toledo, Fernando Alvarez de, 13, 15
Tonsorius, 418
Tonsorius, Gerardus, 282, 418, 426
Toorn, Frans van, 92
Tremoniensis, Johannes, 282
Triest, Bart van, 406, 407
Triest, Gerrit van, 402, 404
Triest, Hendrik van, 409

U

Udemans, Godefridus Cornelii, 178
Udents, Cornelius, 368, 428
Uitvoerend Bewind, 461
Ummeren, 41
Urbanus, 201
Ursinus, Zacharinus, 177, 418
Utrecht, 6, 8, 10, 15, 17, 41, 54, 110, 173, 177, 196, 202, 206, 283, 305, 312, 364, 481
Utrecht, Cornelius van, 45

V

Varick, 211, 524
Varick, Gosen van, 219
Varik, 57
Vechovius, Johannes, 415, 428
Veckhoven, 139
Veckhoven, Johannes, 139, 260
Veckhovius, Johannes, 377, 384
Veenendaal, 125
Veer, Jan de, 275
Velsius, Samuel, 520
Veluwe, 33, 65, 80, 85
Veluwen, 178, 522
Veluwenzoom, 205
Veluwezoom, 65
Venator, Johannes, 57
Venlo, 30, 282, 320

Verenigde Nederlanden, 18, 29, 48, 64, 68, 69, 94, 95, 110, 130, 132, 175, 186, 229, 231, 345, 358, 359, 422, 430, 433, 455, 456, 458, 459, 516
Verenigde Provinciën, 459, 494, 498, 513
Verhouwel, Johannes, 194, 198, 213
Verhuisen, 285
Vermeulen, Anneken, 350
Verschoor, Matthias, 321
Verschuijl, Johannes, 213
Verseveld, Agniet van, 411
Vertegenwoordigend Lichaam, 459
Verwoert, Adriaen, 325
Vesekius, 220, 221, 222, 223, 226
Vesekius, Bernerus, 210, 213, 220, 221, 225, 226
Vesekius, Bernherus, 520
Vespasianus, Titus Flavius, 161
Vespasianus, Titus, 161
Vezekius, 186
Vezekius, Bernerus, 184, 186, 198
Vicarie in honorem Sanctae Mariae, Barbarae et Nicolai, 147
Vicarie van Sint Antonis, 163
Vicarie van Sint Maria, 163
Vicarie van 't Heilig Kruis, 164
Vier Bovenambten, 67
Vijgh, 152, 166, 167, 251, 270, 449, 507
Vijgh, Arndt, 140, 266, 269, 282, 298, 317
Vijgh, Caerl, 140, 143, 189, 191, 195, 205, 219, 231, 248, 269, 368
Vijgh, Claes, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 17, 38
Vijgh, Dirck, 1, 9, 10, 12, 13, 17, 34, 45, 47, 49, 50, 51, 56, 60, 61, 140, 164, 188-190, 231, 284, 288, 507
Vijgh, Dirk Jacob, 288
Vijgh, Jan, 140
Vijgh, Johan, 11
Vlaanderen, 13
Voeckinck, Johannes Vredaeus, 21, 43
Voeckinck, Johannes, 44
Voet, Johannes Eusebius, 359
Voet, Pieter Sijmonssen, 127
Voetius, 419, 422, 456, 510
Voetius, Gijsbertus, 371
Voetius, Gisbertus, 417, 419, 422, 440
Vollenhove, 178
Voocht, de, 179
Voocht, Nicolaus de, 178
Voorduin, Arnoldus, 423
Voorn, 3
Voorst, Dirk Cornelis van, 283, 429, 433
Voorthuizen, 339
Vorchtenius, 36, 41, 222, 223, 224
Vorchtenius, Wierus, 35, 41, 46, 198, 219, 221, 223, 279, 282, 287
Vorstendom Gelre, 6, 21, 54, 81
Vorstius, 173, 178, 179, 180, 183, 185, 187
Vorstius, Conradus, 173, 178, 185, 231
Vos, 299, 342, 446
Vosman, 406-414
Vosman, Theodorus, 163, 262, 406, 408, 410, 411, 412, 422
Vredaeus, 117
Vredaeus, Henricus, 117, 181
Vredaeus, Johannes, 18, 43, 44, 46, 51, 54, 55, 119, 186, 198, 209, 218, 220, 226-228
Vreden, 44
Vries, Alardus de, 186, 198, 209, 213, 218, 220, 221, 223, 225, 230, 288, 341, 520
Vries, de, 221, 222, 223, 382
Vrijmoed Ploenis, Johannes Jacobus, 313
Vulder, Cornelis Jansen, 248
Vulder, Gijsbertus, 289

W

Waal, 57
Waal, 't, 351
Waalkant, 266
Wachardus, Henricus, 137
Wachtelaer, Johan, 110
Wachtendorp, Cornelis, 301
Wal, Jan van de, 441
Waldeck, Piermont en Culemborg, Graaf van, 161
Waldenzen, 366
Walewijn, 441
Walewijn, Jan, 340, 341
Walewijn, Johanna, 343
Wamel, 49, 50
Warnsveld, 229, 284
Wassenaar van Laar, Heer van, 293
Wassenaer, Gerard van, 392
Wassenaer, Willem van, 135

Water, Jona Willem te, 491
Water, te, 491
Weerdt, Ariën Roelofsen van de, 402
Weertt, Jacobus, 45, 46
Wees, Jacob Sweer van, 291
Welderen, Bernard van, 140, 144, 165, 249, 269, 368
Welderen, Graaf van, 250, 270, 293
Welderen, Hester Jacomina van, 368
Welderen, Jan Walraad van, 140
Welderen, Johan van, 140, 269, 376, 385
Welderen, van, 152, 166, 167, 270, 272, 507
Welij, 448
Wemmerus, 283
Wemmerus, Henricus, 283
Wenen, 366
Werth, 111
Wessels, Hendrick, 330
Westerholt tot Hacfort, Burchart van, 205
West-Europa, 169
West-Friesland, 172
Westrenen, Jan Hendriksen van, 327, 328
Westrenen, Tobias van, 326
West-Vlaanderen, 9
Weteringen, Peter van de, 156
Wetgevend lichaam, 462, 482
Wever, Gerrit de, 92
Wickrath, 307
Wiel, 3, 38, 46, 67, 89, 469
Wijck Alardtsen, Johan van, 317
Wijck, Jan van, 42, 46
Wijck, Johan van, 42
Wijck, Otto van, 41, 46
Wijertsen, Frederik, 374
Wijhe, Christiaan Reinout baron van. 332
Wijhe, Christiaan Rijnhold van, 158
Wijhe, Jan van, 38
Wijhe, Otto van, 154, 155
Wijk bij Duurstede, 250, 251, 351
Wijk, 283
Wijnants, Goossen, 45, 46
Wilbrenninck, 261
Wilbrenninck, Henricus, 260, 434
Wilbrennink, 261
Wilhelmi, Gebhardus, 42, 46
Wilhelmi, Geverardus, 198, 219, 224, 279
Wilhelmi, Geverhardus, 296
Wilhelmina, prinses, 465
Willem Hendrik, 494
Willem I, 118, 491, 496, 498, 500, 501, 504, 505, 510
Willem II, prins, 69
Willem III, 75, 113, 129
Willem IV, 75, 93, 113, 452
Willem V, 87, 359, 452, 467, 492
Willemsen, Jan, 383
Willigen, Pieter van der, 486, 500
Win, Daniël Louis de, 326
Winckels, Henricus, 318
Winckels, Johannes Gerlaci, 317, 318
Winckels, Johannes, 325
Winkels, Johannes, 336
Winterswijk, 447
Wirtenbergh, Anna Colignia hertogin van, 369
Wit, Gerrit de, 92
Witt, Otto de, 41
Woerden, 45

Z

Zaes, Jan, 35, 38, 46
Zaltbommel, 32, 56, 62, 67, 86, 138, 171, 176, 208, 251, 273
Zanchius, 418, 419
Zandwijk, 17, 345
Zanten, Andries Petersen van, 435
Zasius, 38
Zasius, Johannes, 38
Zazius, Jan, 55
Zazius, Johannes, 58, 154
Zeeland, 17, 54, 206
Zeelant, 19
Zeelen, Henricus, 260
Zierikzee, 178
Zinzendorf, Graaf Nikolaus Ludwig van, 371
Zoelen en Ubbergen, Heer tot, 205
Zoelen en Ubbergen, Heer van, 191
Zoelen, 3, 17, 34, 35, 39, 45, 46, 53, 67, 102, 116, 136, 140, 164, 188, 191, 196, 198, 199, 213, 228, 239, 241, 258, 261, 272, 282, 283, 292, 302, 348, 366, 368, 410, 419, 427, 428, 438, 445, 477, 485, 492
Zoelen, Heer van, 34, 45, 164, 188, 189, 190, 219, 228, 272, 282, 287, 288, 332
Zoelen, Huis te, 367, 368
Zoelen, Vrouwe van, 485
Zuidelijke Nederlanden, 13
Zuid-Holland, 175, 369, 516
Zuidschermer, 409

Zuilichem, 351, 389, 390
Zuilichem, Heer van, 351
Zutphen ende den Bergh, Graefschap van, 33
Zutphen, 11, 13, 17, 19, 22, 30, 48, 49, 51, 61, 65, 78, 100, 133, 175, 176, 177, 182, 185, 193, 195, 205, 208, 210, 219, 229, 273, 282, 355, 357, 518, 521, 522
Zutphen, Gerrit Jelis van, 136, 260, 261
Zutphen, Graaf van, 43
Zutphen, Graafschap, 5, 6, 18, 19, 21, 65, 66, 71, 80, 111, 219, 225
Zutphen, van, 261
Zwarte Ruiter, 230
Zweibrüggen, 366
Zwingli, Huldrych, 6
Zwitserland, 206, 207, 369
Zwitterius, 520
Zwolle, 428

Zaakregister

A

aardbevingen, 95
aartsbisschop, 110
acta synodi nationalis, 309
acte van cautie, 150
acte van demissie, 389
acte van indemniteit, 150
Acte van Separatie, 202
Acte van Stilstand, 226, 230, 306
ad pios usus, 27, 28, 83, 88, 98, 99, 114, 142, 147, 449
advocaten, 266
Afferdse kermis, 441
afgescheid, 196, 199, 204, 205, 209, 210, 211, 215, 231, 507
afgescheid, eerste, 193, 196, 197, 203, 204, 208, 211
afgescheid, tweede, 197, 211
afgoeding, 107, 391
aflezen van de publicaties, 449
afscheidsdienst, 470
afsnijding, 338
Akte van Unie, 203
Algemeen Reglement van 1816, 511
Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, 492, 495, 496, 500, 510
Algemeen Reglement, 234, 458, 491, 496, 497-502, 504, 505, 506, 510, 514, 515
Almachtige, 360, 361
altaren, 79
ambtmanschap, 8
ambtsdragers, gelijke lastenverdeling van, 5
ambtslasten, 144
amortisatiefonds, 463
annus gratiae, 277
arianen, 371
arianisme, 421
armengelden, 375
armengoederen, 126
armenmeester, 114, 335
armenoortjes, 335
armenrekeningen, 126, 146
arminianen, 204, 371, 520
armmeester, 335, 337
armoede, 87
atheïsme, 421
atheïsten, 371, 517
attestaties, 108
auditores, 239
Augsburgse Godsdienstvrede, 96
avondcatechisatie, 449
avondgebed, 101, 355
avondgebeden in de kerken, 5
avondmaal des Heeren, 188
avondmaal, 101
avondmaalsformulier, 348, 349, 438
avondmaalsmijding, 349
avondmaalstafel, 438
avondmaalstel, 438

B

bacchusdagen, 446
Bataafse tijd, 459, 498
Bataafse volk, 460, 481
Bataafs-Franse tijd, 471, 484, 503, 504, 513, 515
bededag, 5, 206, 353
bedevaarten, 444
beelden, 79
Beeldenstorm, 9, 13
Begijnen, 27
begraven in de kerk, 248
begraven op zondagen, 111
begraven van de doden in de kerk, 149, 248
bekering tot God, 222
bekering van de mensen, werking van de Heilige Geest tot de, 210
Beleg van Breda, 94
belijdenis des geloofs, 362, 442, 451
belijdenisgeschriften, 171, 187
belijdenispreek, 442
beneficiën, 97, 98, 99, 271
beneficium ex iure devoluto, 98
beroeping van kerkendienaren, 259
beroeping van predikanten, 4, 5, 29, 78, 80, 98, 233, 297, 484
beroeping van schooldienaren, 259
beroepingen, 247
beroepingsproblematiek, 341
beroepingsprocedure, 342
beroepingswerk, 259, 281, 469
beroepingszaken, 152
beroepsbrief, 484
bestuursbevoegdheid, 499
bevindelijk recht, 439
biddagen, 71, 94 471
bidstonden, 150
biduur op vrijdagavond, 449
biduur, 355, 450
bigamie, 341
Bijbelvertaling, 68, 226
bijzondere oefeningen, 84, 311

boekencensuur, 226, 430
Boekzaal der geleerde wereld, 472
Boekzaal, 363, 472
boetesysteem, 274
borgbrieven, 76
borgstelling, 150
brasserijen, 446
brieven van confirmatie, 115, 118
brieven van guarande, 150
brieven van indemniteit, 150
brieven van institutie, 78, 99, 101, 115, 118, 191, 280, 287, 306, 334, 484, 493, 511, 520
brieven van investiture, 78, 101, 118, 144, 191, 280, 334, 484, 493, 511
broederschappen, 98
brooddronkenheid, 90, 444
burgerlijk wetboek, 463
burgerlijke stand, 463, 488, 504

C

candidandi, 346
candidati sacrosanctae theologiae, 308
candidati sacrosancti ministerii, 308
candidati, 346
canones synodi nationalis, 307, 309
canones van het synode nationaal te Dordrecht, 362
canoniek recht, 96
Cartesianen, 360, 371
cartesianisme, 373, 509
casum necessitatis, 347
catechetisch onderwijs, 226
catechisaties, 74, 84, 311
catechiseermeesters, 479
Catechismus van Ursinus, 255
Catechismus, 39
Catechismusverklaring van Ursinus, 296
censura morum, 24, 242, 297, 338
censuur in de classis over predikanten en kerkelijke leden, 5
censuur, 243, 279, 338, 393, 430
ceremoniën, 109
Christus als Middelaar, 178
classes antesynodalis, 125
classicaal wetboek, 479
classicale beurs voor predikanten, 502
classicale beurs, 502
classicale onkosten, 267, 268, 269, 494
classicale vergaderingen, 242
classicale wetten, 242, 243, 357, 500
classis antesynodalis, 197, 199, 211, 236
Cloppen, 110
coccejaan, 415
coccejanen, 517
Code Civil, 463
Code Napoleon, 463, 488
coetus deputatorum, 477
coetus generalis, 481
coetus synodalis, 474
collatierecht, 153, 464, 465, 484
collator, 266, 484
collectes, 334
College van classicale moderatoren, 502
collegii theologici, 309
commissarissen van huwelijkszaken, 488
commissarissen-politiek, 53, 80, 85, 123, 124, 125, 126, 128, 131, 137, 138, 266, 304, 309, 355, 356, 397, 399, 412, 455, 465, 467, 472, 475, 487, 507, 509
commissie voor herstructurering, 492
communie, 438
communietafel, 448
concionator, 264, 426
concubinaat, 105
concubinaatschap, 350, 352
concubines, 79
Confessie van Augsburg, 10
Confessio Belgica, 176
congrue portie, 134, 136, 143, 144, 145, 147, 155, 159, 166, 247, 269, 299, 300, 461, 511
consistorium, 323
Constitutie, 461, 466
contraremonstranten, 53, 68, 73, 112, 130, 161, 169, 172, 173, 180, 182, 186, 187, 188, 191, 193, 198, 202, 204, 217, 225, 231, 234, 268, 306, 341, 367, 418, 438, 455, 507, 508, 520
contraremonstrantie, 172
contributie, 247
controversiarum statui, 203, 519
contumaciam, 402
conventikels, 84, 85, 234, 311, 510
conventus praeparatorius, 176, 183
correspondentie, 5, 247, 262
credentiebrief, 5, 237, 238

cribbenpenningen, 144
crimen laese maiestati divinae, 8
Cultus van het Opperwezen, 361
custos, 331

D

dankdag, 71, 94
dankzeggingspreek, 349
dansen, 444, 446
defecten, 247
deïsten, 371
democratische bewegingen, 167, 234
democratische vrijheidsbewegingen, 374, 401, 413, 515
deputati ad causam, 253
deputati ad correspondentiam, 244, 262
deputati ad illam causam, 254
deputati ad synodum, 244, 259
deputati classis, 244, 245
deugd, 360, 361
devotie, 354
diaconale goederen, 145, 146, 335
diaconen, 337
diaconiegoederen, 481
diaconierekeningen, 473
diakenen, 337
diakenschap, 337
Die boetveerdicheijt van Taffin, 296, 419
dijkrecht, 65, 67
dis des verbonds, 437
Discipline Ecclésiastique, 4
Discours, 96
dobbelen, 90, 444
doctrinales Dordracenae, 420
domineescultuur, 238
domineesnetwerken, 282
dood van Christus, 222
Doodboek, 424
doop, 101
doop, bedienen van de, 71
doopboeken, 108, 256, 346
doophefster, 344
doopmaaltijden, 347
doopsformulier, 436
doopvont, 438
dopen, 104, 109, 114, 504, 513
Dordtse Kerkorde, 4, 5, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 84, 88, 108, 112, 130, 187, 240, 246, 254, 255, 259, 261, 278, 323, 335, 337, 338, 340, 343, 344, 348, 353, 355, 356, 384, 386, 431, 442
Dordtse Leerregels, 220, 420
dorpslasten, 144
Drieënige God, 345
drinkgelagen, 444, 446
dronkenschap, 300, 339, 446
drukfouten in Bijbels en liturgiën, 77
Duits, 101

E

echtordening, 28, 106, 128, 256, 346, 391, 393
echtscheidingen, 105
eed van trouw, 485, 486
Eeuwig Edict, 16
eeuwige bestemming van jonggestorven kinderen, 221
eigendom, 105
eigendomsrecht, 483
elenchtische theologie, 265
emeritaat, 470
emerituspensioenen, 480
emerituspredikant, 278, 479
emeritustraktement, 480
Engelse troepen, 466
episcopaal bestuur, 501
episcopaal kerkbestuur, 496, 498
episcopale kerk, 504
erfpacht, 147
erfrecht, 105, 107, 350
erfzonde, 210, 215, 223
ergerlijke zonden, 27
Evangelie, 491
Evangelische Gezangen, 364, 365
Evangelische Gezangenbundel, 372, 486, 508
ex iure devoluto, 99
examengelden, 310
examens van de pastores, 28
examens, 247
examinandus, 420
examinatie van een predikant, 236
examinatie van een proponent, 236
examinatie van predikanten, 4, 29, 98
examinator, 264, 265

F

federalisten, 460
fiscaal, 351, 392, 412, 487
fixum domicilium, 312
formulier om te bidden voor de overheden, 150
Formulier van boete en vrijspraak, 487
Formulier van de kinderdoop, 486
Formulieren van Enigheid, 84, 101, 148, 238, 329, 330, 333, 417, 420, 422, 425, 456, 518

Frans, 101, 103
Franse bewind, 476
Franse revolutie, 114
Franse tijd, 87, 114, 118, 122, 142, 279, 315, 334, 349, 356, 362, 366, 423, 454, 455, 457-459, 461, 463-466, 471, 473, 474, 479, 482, 489, 493, 494-496, 510, 517
Franse troepen, 445
Fransen, 76, 157, 295, 315, 493
fundamenta doctrinae, 420
fundamenta religionis, 420
fundatiebrieven, 98

G

ganzen trekken, 91, 444
Gebed des Heeren, 347
Gebed voor en na het eten, 101
gedeputeerden van de classis, 5, 80, 227
gedeputeerden van de Gelderse synode, 184, 185, 187, 188, 195, 204, 211, 218, 219, 223, 224, 225, 229, 232
gedeputeerden van de synode, 248
geërfdendag, 448, 449, 450
geestelijke goederen, 25, 28, 29, 53, 66, 67, 71, 77, 78, 88, 95, 96, 97, 98, 101, 114, 115, 131, 133, 141, 142, 143, 166, 168, 224, 233, 267, 268, 466, 475, 493, 513
geestelijke jurisdictie, 96
geknechte kerk, 131
Geldersch reglement, 464
Gelderse Kerkorde, 5, 72-74, 81, 88, 108, 113, 123, 137, 138, 236, 240, 355, 356, 386, 429, 431, 455
geloof is een geschenk van Gods genade in Christus, 172
geloofsbelijdenis, 442
geloofsbelijdenis, openbare, 508
geloofsleven, 349
gemeentebestuur, 464
genade kan worden afgewezen, 172
gerechtelijke aanzeggingen, 151
gereformeerd piëtisme, 415, 416, 433, 444, 456, 509
gereformeerd protestantisme, 4, 6
gereformeerde leer, 416, 456
gereglementeerde kerk, 131
Gezangboek, 364
Gezangen, 357
Gezangenbundel, 363, 364, 365
gezelschappen, 85, 113, 168, 234, 311, 510
gildemeesters, 98
goddelijk recht, 439
Goddelijk Wezen, 210
Goddelijke Drieëenheid, 210, 421
Goddelijke verkiezing, 221
Goddelijke verwerping, 208, 221
Godheid van de Zoon en de Heilige Geest, 468
Godheid van onze Heere Jezus Christus, 210
Gods besluit van verkiezing, 221
Gods voorzienigheid en verkiezing, 190
Gods Woord, autoriteit van, 51
godsdienstoorlogen, 2
godsdienstsstrijd, 68
godsdiensttwisten, 515
Godspenning, 335
godsvrucht, 361
goedkeuring van een beroep, 236
gravamina, 24, 176, 206, 355, 356, 357
Grieks, 102, 103, 309, 420
grondbelasting, 483
Grondwet van 1814, 493, 495
Grondwet van 1815, 493
Grondwet, 460, 462
Grote Vergadering, 69, 70, 130, 369, 513
guarandbrieven, 76
guichelspel, 90, 444

H

hagenpredikers, 9
hagenpreken, 9
Hebreeuws, 103, 309, 420
heerlijkheden, 75, 100, 129, 135, 140, 165, 266, 277, 333, 335, 425, 456, 465, 512, 515
heerlijkheid, 39, 120, 126, 128, 145, 154, 158, 160, 162, 164, 248, 285, 320, 332, 334, 406
heerlijkheidsrecht, 65, 67
Heidelbergschen Catechismus, 362
Heidelbergse Catechismus, 28, 58, 74, 77, 84, 101, 171, 176, 179, 184, 187, 192, 204, 205, 210, 217, 221, 279, 307, 309, 311, 330, 384, 417, 418, 424, 425, 431, 433, 437, 443, 444, 445, 455, 456, 509, 514

Heijdelberghschen Cathegismo, 518
heilig avondmaal, 74, 89, 228, 256, 279, 290, 302, 339, 340, 346, 348, 349, 372, 379, 400, 426, 431, 435, 437-442, 446, 456, 457, 487, 509
heilig nachtmaal, 348, 437
heilige doop, 256, 279, 343, 345, 346, 347, 372, 426, 436, 437, 456, 488
Heilige Drieëenheid, 178, 307
heilige sacramenten, 89, 188, 443, 509
Heilige Schrift, 210
heiligenvereringen, 23
heiligmaking, 433
herberg, 300
herbergen zetten, 446
herbergiers, 266
Hernhutters, 371
herroeping van de aanklacht, 380, 385
Hervorming, 4, 11
hiërarchisch-bestuurlijk staatsorgaan, 499
hoofdenpenningen, 144
huisbezoek, 279, 442
Huisboek van Bullinger, 58, 255, 296, 418
hulpprediker, 39, 285
huurleger, 173
huwelijk, 105, 109, 114, 152, 243, 513
huwelijk, burgerlijk, 504
huwelijken, afschieten van roeren bij, 91, 444
huwelijken, ongelijke, 107, 351
huwelijken, sluiten van, 71, 279, 504
huwelijkscommissaris, 488
huwelijksformulier, 391
huwelijksproclamaties, 105, 128, 392, 450
huwelijkssluiting, 105
huwelijkswetgeving, 131, 391, 393, 488
huwelijkszaken, 25, 27, 114

I

inspectores classis, 84
Institutie van Calvijn, 418
Institutie, 436
instrumentum dimissionis, 389
interdict, 407
inwendige kerk, 420
iso-ritmisch, 353
iudex appellationis, 379
iudex in appellationis, 118, 341
iudex in prioris instantiae, 118, 341
iuris patronatus, 99
ius collationis, 37, 40, 41, 80, 97, 98, 117, 154, 156, 157, 158, 159-165, 285, 291, 299, 313
ius de non evocando, 7, 8, 64, 65
ius episcopali, 73, 130, 154, 405
ius patronatus, 38, 97, 98, 153, 154, 156, 464
ius praesentationis, 37, 80, 98

J

jaar van gratie, 43, 58, 88, 155, 277
jaargeld, 143
jaarmarkten, 91, 250, 445
Jezuïeten, 110
Joden, 106, 109, 370, 372, 509
Joodsche dichtstukken, 362
Joodsche liederen, 363
jurisdictie, 407

K

kaartspelen, 444
kaatsen, 91, 444
kandidaten, 311
Kanselarijorde, 66
katholieke eucharistie, 438
katholiekgezinden, 71
kegelspel, 91, 444
kerkbestuur, 265, 501
kerkelijk fonds, 481
kerkelijk huwelijk, 504
kerkelijk recht, 439
kerkelijke belasting, 482
kerkelijke bezittingen, 466
kerkelijke censuur, 89, 443
kerkelijke gebouwen, 466
kerkelijke goederen, 26, 66, 69, 71, 95, 100, 126, 145, 146, 267, 333, 334, 482, 515
kerkelijke rechtbank, 340
kerkelijke rechter in eerste instantie, 5
kerkelijke rechter in prioris instantiae, 5
kerkelijke rechtspraak, 341
kerkelijke registers, 71
kerkelijke tucht, 393, 416, 430, 455, 456, 509, 514
kerkelijke unificatie, 491
kerkendienaren, onderhoud van de, 22, 25
kerkendienst, bevorderen van de heilige, 5
kerkengoederen, 22.98
Kerkenordening van Den Haag 1586, 261
kerkenordeningen, 114

kerkenraad, 323
kerkenrekening, 146, 153, 157, 333, 334, 473
kerkenzakje, 150
kerkfabriek, 95, 318, 333
kerkgebouwen, 318, 482
kerkklokken, 25, 34
kerkmeester, 71, 98, 100, 114, 333, 471
Kerkorde van Den Haag, 259
kerkorde, 171
kerkordelijke zaken, 71
kerkrekeningen, 126
kerkvisitatie, 5, 84, 247, 254, 255, 324, 332, 334, 349, 430, 456
kerkvisitatoren, 439
kermis, 91, 250, 445, 448, 450, 452
kermisdagen, 446
Kerstfeest, 348
keurstemmen, 5
kinderdoop, 343
kindergeld, 479
klaringsgerichten, 152
kloostergoederen, 142
kloostergoederen, 98
kloosterorde, 282
klootspel, 91, 444
klosspel, 91, 444
koster, 71, 100, 101, 114, 116, 127, 147, 328, 331, 479, 481
kosteriegoederen, 97, 127, 331, 471
kransen trekken, 91, 444
Kwartierdrost, 464
Kwartiersdag, 320

L

labadisme, 84
Labadisten, 84, 371, 516
landrecht, 65, 67, 72
lang zingen, 449, 450
lasteren, 91, 444
Latijn, 103
leer der, verzoening, 468
legerpredikanten, 122
levensheiliging, 456
leviraatshuwelijk, 106
liberaal despotisme, 489, 492, 496, 498
Libertijnen, 360
libertijnen, 371, 517
libertinisme, 421
licht der rede, 362
lidmaatattesten, 487
lidmaatsattestatie, 349
lidmatenboeken, 108, 256
lijkpredikaties, 75
litis pendent, 403, 404
locaat, 263
Loci Communes van Bucanus, 296, 418
Loci Communes van Wilhelmus Bucanus, 255
lutheranen, 109, 368, 369, 370, 372, 509
Lutheranisme, 6
lutherse kerk, 487

M

maandelijkse bidstonden, 251
maiorennes, 263
markten, 445
matrimoniale zaken, 105, 128, 350
melioratie, 322
membrum classis, 238, 287
Mennonisten, 14
mensen verdorvenheid, 222
minorennes, 264
misbruik van de, kerkgoederen, 27
misbruik van de, kloostergoederen, 27
moderamen, 241
moderaten, 460
mohammedanen, 106
momber, 352
monniken, 110
monnikenorde, 282
morgengebed, 101
Mozaïsche ceremonieën, 354
mulcta, 242
municipaliteit, 482

N

Nadere Reformatie, 415, 416, 433, 444, 456, 509
nationaal kerkelijk fonds, 481
Nationale regeringen, 489
Nederlandse Geloofsbelijdenis, 62, 81, 99, 112, 131, 171, 176, 179, 184, 187, 192, 204, 205, 210, 217, 221, 307, 309, 330, 384, 417, 425
Nederlantsche Confessie, 518
neerknielen bij de graven, 111
Neerlands Israël, 454, 457
nieuwjaarzingen, 444
Nijkerkse beroeringen, 85, 113
nonappellabiliteit, 403, 405
nooddoop, 344, 347, 436
noodlijdende kerken, 255, 476
noodlijdende predikanten, 134, 144, 145

O

Ochten, 3, 41, 46, 67, 89, 119, 126, 140, 143, 145, 146, 161, 162, 248, 260, 282, 284, 285, 291, 292, 293, 320, 324, 325, 333, 335, 339, 378, 388, 481, 486

oefenaar, 84, 113, 311, 474
oefeningen, 474
offer van Christus, 172
officialaat, 340
onbevoegden, 28
ondertekening van de belijdenisgeschriften en catechismus, 5
onderwijs, 102, 151, 166
onecht, 350, 352
ongehuwd samenwonen, 23
ongodsdienstig gedrag, 450, 451
ontheiliging van de zondag, 93, 444, 447, 474
ontheiliging van Gods dag, 249
ontucht, 352
Onze Vader, 101
onzedelijkheid, 300
openbare zonden, 27
opperarmmeester, 146, 250, 335, 336
Opperheer, 360
opperkerkmeester, 146, 150, 151, 157, 250, 317, 333
opperkerkmeesterschap, 126
opperkerkvoogd, 493
oppervoogdij, 499
Opperwezen, 360
Opstand, 1, 16, 60, 65, 112, 167, 169, 273, 280, 314, 319
opvoeding, 151
opwekkingsbewegingen, 113
orangisme, 464
orangisten, 452, 463, 515
Oranjegezinden, 93
Ordonnantie op de, huwelijken, 106, 346
organist, 479, 481
orgel, 353, 354, 508
orgelspel, 353, 354
overspel, 352

P

paapse missen, 109
paapse scholen, 23, 27, 110
paapse scholen, afschaffing van de, 26
paapse stoutigheden, 23, 129, 367
paapse superstitiën, 75, 93, 109
Paasclassis, 236, 237, 243
Paasvuren, 91
Paasvuren, stoken van, 444
Pacificatie tot Ghendt, 19
Pacificatie van Gent, 16
pad der deugd, 360
palinodia, 380, 385
papegaai schieten, 91, 444
papen, 110
papisten, 256, 421, 418
particulier fonds, 449
particuliere catechisaties, 85
Pasen, 348
pastoralia, 97
pastorieën, 114, 115, 141, 143, 318, 319
pastorieën, bouw van de, 320
pastorieën, reparatie van de, 320
pastoriegoederen, 97, 100, 135, 143, 247, 254, 269, 271, 285, 322, 334, 471
patriotten, 87, 452, 463, 515
Patriottische beweging, 76
patriottisme, 459
pauselijke superstitiën, 90, 109, 444
pelagianen, 205
pensioenen, 493, 513
peremptoir examen, 80, 265, 310, 311, 420, 456
pest, 94
pestepidemie, 87, 94
piëtistisch getinte stromingen, 85
piëtistisch, 311
piëtistische bewegingen, 113, 168, 349, 510
pillegift, 345
Pinksteren, 348
Plakkaat van Verlatinge, 18, 61, 65
Plan van Constitutie, 460
planten van meibomen, 91, 444
plenarium, 310
Plooierijen, 113, 374
polemische theologie, 265
Politicae Ecclesiasticae, 419
politieke bemoeienis, 472
Postilla van Spindler, 58, 255, 296, 418
praebende, 142
praedestatione, de, 186
praeparatoir examen, 80, 265, 310, 311, 420, 456
praesidium, 241
praestitis praestandis, 309
predestinatie, 170, 190, 195, 199, 200, 205, 209
predestinatie, eeuwige, 418
predikant, ontslag van een, 4, 78, 236
predikanten, 71, 77, 114, 481
predikanten, afgeweken, 306
predikanten, approbatie van, 4, 5
predikanten, betaling van de, 27

predikanten, beurs voor oude of zieke, 243
predikanten, bevestiging van, 4
predikanten, die zich tot een andere staat des levens begeven, 4
predikanten, elders prediken door, 5
predikanten, huisvesting van de, 27
predikanten, onderhoud van de, 4
predikantsplaats, 469
predikantstraktement, 74, 81, 118, 134, 136, 143, 166, 247, 248, 252, 297, 299, 300, 461, 463, 466, 476, 479, 480, 493, 494, 511, 513
predikantstraktementen, augmentatie van de, 26
predikantsweduwen, 5, 58, 71, 72, 278, 252
predikantswezen, 5, 58, 71, 72, 278
preekbespreking, 426
preekconsent, 86
presbyteriaanse-synodale kerk, 499
priesters, 110
primo actu conversionis, 222
privilegium ius de non evocando, 13
priviliges, 65
pro introitu classis, 238
proefpreek, 420
profanatie van de zondag, 71, 90, 92, 114, 129, 152, 444
profanatiën van de sabbat, 74
profanatiën, 247
profane vaten, 438
professoren, 481
proponent, 80, 309, 310
proponenten, 83
Psalmberijming van Datheen, 358, 359, 360
Psalmberijming van Marnix van Sint Aldegonde, 358
Psalmberijming van Petrus Datheen, 357
Psalmberijming, 68, 130, 253, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 364, 365, 372, 455, 508
Psalmboek van Abraham Trommius, 357
Psalmboek, 359, 362
Psalmen Davids, 357
Psalmen van Datheen, 357
Psalmen, 353, 354, 357, 359, 362, 363
psalmgezang, 449
publieke kerk, 131, 170, 508
puriteinse aard, 416

Q

quaeriturs, 355, 356, 357
Quaestiones Theologicae, 51, 52, 62
quaestor classis, 252
quaestor, 264, 266

R

rechtvaardigmaking, 51, 178, 210, 222, 307, 433
recommandatus classis, 274, 288, 309
reconciliatie, 226
Reductieverdrag, 182
reformatie der zeden, 416, 456
reformatie, 13, 89, 416, 448
reformatieprogramma, 353, 447, 451, 452, 457, 531
reformatiestreven, kerkelijk, 416
reformatiestreven, programmatische concretisering van het, 416
regenten, 401
regering van alle dingen, 210
Regeringsreglement, 113, 129
Reglement der oefeningen, 85
Reglement op de oefeningen en catechisatiën, 474
Reglement op het waarnemen van de dienst, 470
Reglement tot onderhouding van de stricta examina, 308, 356
Reglementering van de, huwelijkszaken, 5
rein van zeden, 360
religieuse boeken, approbatie op het drukken van, 5
religievrede, 22
remonstranten, 53, 68, 73, 112, 130, 161, 169, 172, 180, 182, 186-188, 191, 193, 198, 202, 204-206, 209, 213, 214, 217, 221, 226, 229-232, 234, 268, 306, 307, 341, 367, 418, 421, 438, 455, 507, 508, 518, 520
remonstrantie, 171
rentmeesters, 98
Repertorium van Smetius, 395, 473
representanten van het volk, 468, 474

Rijmpsalmen, 358, 359
ringsteken, 91, 444
ritmisch, 353
roepende zonden, 71
roomsche absolutie, 487
rouwmaaltijden, 74, 75

S

sabbatpraktijk, 416
sabbatvisie, 416
sacramenten, 11, 51, 243, 265, 514
sacrosancti ministerii candidatus, 313
schatten van de bruid, 86, 444
schatten van de bruidegom, 86, 444
schattingen, 87
schending van de sabbat, 249, 444
schepenhuwelijk, 105, 350
schepping van de mensen naar Gods evenbeeld, 210
schepping, 223
Scherpe Resolutie, 203
schieten met roeren en bogen, 444
schooldienaren, onderhoud van de, 25
schooldienst, 28, 143
schoolhuis, 332
schoolmeester, 71, 101, 102, 114, 127, 147, 166, 328, 329
Schoolreglement, 328, 329, 330
schoorsteengeld, 247
Schriftelicke conferentie, 172
schuldbelijdenis, 352
semi-pelagianen, 205
septemberclassis, 236, 237, 238, 242
simonie, 79, 80, 103, 261, 311, 407-409, 411, 412, 413, 473
singuliere gaven, beoordeling van, 4
Slag bij Leipzig, 492
Smeekschrift, 9, 10
snarenspel, 446
socianisme, 421
sociëteiten, 85
socinianen, 371
Spaanse Furie, 15
spelen, 90
spinozisme, 373, 509
spinozistische geestdrijvers, 371
springen, 446
staat na het afsterven, 210
Staat van Oorlog, 119
Staatsbesluit, 484
Staatsgezinden, 93
staatskerk, 498, 508, 512, 514
Staatsregeling van 1798, 461
Staatsregeling van 1801, 462
Staatsregeling, 482
stadhouder, 68
stadsrecht, 65, 67, 72, 164, 465
Statenberijming, 359
Statenvertaling, 130, 173, 359, 360
status controversiae, 217
stipendium, 143
studenten, 80, 310, 311
studenten, arme, 26
suspensie, 339
synodale beurs, 502
synodale vergaderingen, 25
synodale wetten, 356

T

tafel des Heeren, 348, 437, 439, 442, 446
tentamen concordiae, 321, 381, 403
testimonia doctrinae et vitae, 309
testimonia ecclesiastica et academica, 309
theocratische houding, 416
theologia catechetica, 265
theologia didactica, 265
theologia dogmatica, 265
theologia exegetica, 265
theologia positiva, 265
theologisch platform, 356
theologische studenten, 86, 309
Theologische Vragen, 51
Tien Geboden, 101
tien positiën, 208, 215, 219, 220, 231, 507
tien punten, 208, 215, 220, 231, 507
tienden, 285
tiendmaaltijden, 144
tiktakken, 91, 444
toezicht houden op hun leer en leven, 293
toezicht op leer en leven, 295
tolerantiebeleid, 314, 372
tolerantiedenken, 513
tolerantiepolitiek, 167, 367
toverij, 54, 55, 119
Tractaat van Venlo, 6, 7, 11, 13, 64, 65, 130, 133, 207, 459, 511
traktementen, 469
Trias politica, 464
trouwbeloften, 107
trouwboeken, 108, 256
tucht, 338
Twaalf artikelen de Geloofs, 101
Twaalfjarig Bestand, 52, 170, 319
Tweede orangistische revolutie, 93
Tweede Stadhouderloze Tijdperk, 75, 113, 374

U

uitverkorenen, 192, 216, 221, 421
uitwendige kerk, 420
Unie van Atrecht, 16
Unie van Utrecht, 16, 17, 19, 51, 61, 69, 109, 174, 207, 508
unitariërs, 460, 461
unitarische grondwet, 464
unitarische kerk, 510
unitarisme, 421
usus fructus, 144

V

vacaturebeurten, 82, 153
vacaturediensten, 80, 81, 82, 86, 259, 469, 470, 494
vastendag, 5, 94, 206, 353
veeziekten, 95
Verbond der Edelen, 9
verbond Gods, 343
verbondsteken, 436
verbondszegel, 436
Verdrag van Venlo, 6, 64, 130, 207, 511
verduisterde goederen, 322
verkeren, 91, 444
verkiezing van de gelovigen, 172
verkiezing, 222
Verklaring van de rechten van de mens en burger, 459, 468
verkondiging van Gods Woord, 423, 433, 437, 443, 445, 456, 509, 514
verkopingen, 151
Verlating, 112
verleggen van de, kermissen, 250
verlichte despoten, 492
Verlichting, 87, 360, 361
verlichtingsdenken, 85, 349, 359, 360, 361, 362, 421, 423, 467, 517
verlossing van de mensen, 222
vernieuwing van het hart, 468
verpachtingen, 151
verwerping, 209, 215, 222
vicarieën, 97, 98, 99, 114, 115, 141, 143, 144, 147, 334
vicarieën, derde voet van de, 248
vicarieën, tertiën der, 98, 99, 143, 144, 147, 226, 248, 268, 269, 270, 331
vicariegoederen, 285
vicini, 84, 259, 292
vicinitas der kerken, 292
vicinusschap, 293
viduale beurs, 252, 253, 260, 279
Vijf artikelen tegen de remonstranten, 173, 216, 265, 417, 426
Vijf artikelen van de remonstranten, 171, 172, 187, 197, 203, 206, 208, 221, 306
Vijff Articulen, 518, 519
Vijff poincten van de Remonstranten, 521
visitatie van de kerken, 26
Visitatiereglement voor de kerken, 356
visitaties, 74
visitatores librorum, 427
vloeken, 91, 444
Voetianen, 517
volharding der heiligen, 172, 223
volharding in de zonde, 222
volkomenheid van de mensen, 210
volkskerk, 508, 512
volwassendoop, 343, 442
voorbereiding van het heilig avondmaal, 486
voorbereidingspreek, 348, 442, 487
voorgeziene genade, 221
voorlezer, 101, 328, 479
voorzanger, 101, 328, 147, 353, 481, 479
voorzienigheid Gods, 210, 418
voorzienigheid, 223
Vrede van Munster, 69, 112, 167, 234
vrije genade, 468
vrije wil, 421
vrijheid, gelijkheid en broederschap, 503
vrijheidsdenken, 114, 413
vroomheidbeweging, 85, 113, 168, 349, 416, 510
vroomheidsverlangen, 311
vruchten op de prediking, 424
vuil gewin, 261

W

waardgelders, 203
waarnemen van de, predikdiensten, 311
Waldenzen, 366
watersnoden, 87, 95
Wederdopers, 14, 23, 31
wedergeboorte, 431, 439
wedrijden, 444
weduwegelden, 493
weduwenbeurs, 243, 252, 266, 278, 502
weduwenfonds, 277
weduwengelden, 513
weduwenpensioenen, 480
weg der zaligheid, 51
wemen, 318
wereldlijke rechter, 379

wereldlijke rechtspraak, 341
wijwatervaten, 79
wijze van vergaderen, 5

Z

zaligmakend geloof, 210
zedelijk gedrag, 151
zedeloosheid, 339, 352
ziekten, 95
zingen, 353
zitplaatsen, 149
zondagsheiliging, 90, 92, 445, 456
zondagsontheiliging, 452
zonde van Adam, 215
zondeval, 51
zuiverheid in de geloofsleer, 468
zuiverheid in zeden, 468
zwarte kunsten, 23
zweren, lichtvaardig, 91, 444

Curriculum vitae

Peter Dirk Spies is geboren (Amersfoort, 1955). Tot opluchting van zijn ouders werd hij op diverse onderwijsinstituten geplaatst, die hij alle met goed gevolg doorliep. Daarna studeerde hij onder meer theologie aan de faculteiten van Leuven-Heverlee (België) en Utrecht, volgde enkele archiefopleidingen en bekwaamde zich in bestuursrecht en paleografie. Hij is onder andere werkzaam geweest als hoofd van een afdeling archief, bibliotheek en documentatie, als theoloog binnen de Hervormde Kerk en als jurist in bestuursrechtelijke zaken. Van zijn hand verschenen onder meer een nieuwtestamentische studie over: *De Tranenbrief van Paulus*, een oudtestamentische studie over: *Een zon en schild. Een exegetisch onderzoek naar het ontstaan en de betekenis van de 84e Psalm*, een kerkrechtelijke-historische studie over: *De zilveren koorde der predikantstraktementen. Speelbal tussen kerk en staat in de Nederlanden vanaf 1573 tot en met 1983*, en een bestuursrechtelijke studie: *Fuseren of fusilleren?* over de veranderingen binnen een bestuursorgaan. Daarnaast is hij bekend als (co)transcribent van meer dan 100 werken uit de Nederbetuwe, waarvan de laatste onder de titel *Heerlijkheid IJzendoorn deel 1* in 2013 verscheen in de *Historische Reeks Rivierenland* (nummer XIX).
Hij woont momenteel in Middelburg, is weduwnaar en vader van drie kinderen.